

Évk. = 96. III. 28.

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII.

ÉVFOLYAM

1996.

1. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felölös szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : Stílus, norma, cselekvés	1
<i>Mező András</i> : Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához	11
<i>A. Molnár Ferenc</i> : A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben	21
<i>Reményi Andrea</i> : A Peer-kódex helyesírásáról	33
<i>Hegedűs József</i> : Két soproni nyelvész ürügyén	45
<i>Tóth Sándor László</i> : A konstantinói „Turkia” értelmezéséhez	54
<i>Kicsi Sándor András</i> : Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról	63
Kiseb b közlemények. <i>Jakab László</i> : A lött, tött, vött szóalakok a Guary-kódexben. — <i>Benkő Elek</i> : A székely rovásírás korai emlékei. — <i>Sándor Klára</i> : A gelencei rovás- írásos felirat	70
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Horváth László</i> : Zseng, zsenge, zsendül. — <i>Ká- vássy Sándor</i> : Három északkeleti frazéma. — <i>Mizser Lajos</i> : Két szabolcsi szólás. — <i>Zoltán András</i> : Vokszhal	82
Nyelvművelés. <i>Balázs Géza</i> : Én úgy gondolom; Nem igazán	88
Élő nyelv. <i>Szabó Géza</i> : Szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi szempontok szókészleti kutatásunkban	90
Szemle. <i>Máté Jakab</i> : Általános nyelvészeti szakirodalmunk gyarapodása. — <i>Földi Éva</i> : Bolla Kálmán, Magyar fonetikai atlasz. — <i>Gerstner Károly</i> : Hoffmann István, Hely- nevek nyelvi elemzése. — <i>Kozocsa Sándor</i> : Balázs Géza, Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben	95
Különfélék. <i>Posgay Ildikó</i> : Élőnyelvi konferencia Ungváron. — <i>Rot Sándor</i> : Egy si- keres konferencia margójára	109
Társasági ügyek. <i>Kiss Jenő</i> : <u>Szabó T. Ádám</u>	112
Nyelvtörténeti adatok. <i>Fodor István</i> : Oláh Miklós öt magyar nyelvű levele. — <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez	113
Levélszekrény. <i>Kazár Lajos</i> írja. — <i>Zsiray Jolán</i> írja. — <i>Kávássy Sándor</i> írja.	127

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbizító postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfize-
tési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy pos-
tautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1.,
tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT.
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8243/98

MAGYAR NYELV

XCII. ÉVF.

1996. MÁRCIUS

1. SZÁM

Stílus, norma, cselekvés*

A magyar nyelvtudomány stílusértelmezései az elmúlt két évtizedben meglehetősen nehézkesen mozdultak el a pragmatikai fordulat eredményei irányába. Ennek számos — itt ki nem fejtendő — oka van, melyek közül magának a pragmatikai szemléletnek a hazai nyelvészeti diskurzusba való még mindig csekély mértékű beépülését tekinthetjük az egyik legfőbbnek. A stílusértelmezések alapjelölésében általában egyöntetű az egyetértés: a stílus az a mód, ahogy valamilyen közlést megformál a beszélő. A magyar nyelv- és művelődéstörténetben már SZENCZI MOLNÁR ALBERT így határozza meg a kategóriát latin–magyar szótárában. E klasszikus definíció (mely alapját adja a mindmáig használatos magyar stilisztikáknak, vö. pl. FÁBIÁN P.—SZATHMÁRI I.—TERESTYÉNI F., *A magyar stilisztika vázlatja*; SZATHMÁRI I. szerk., *A magyar stilisztika útja*; FÓNAGY I., stílus: *Világirodalmi lexikon XIII.*) több olyan lényeges elemet foglal magában, amely eleddig — nem tisztán nyelvi jellege miatt — talán túlságosan is kívül esett a hazai stílusmagyarázatokon. Ezeknek egyik köre ekképp jelölhető ki: a beszéd, az írás cselekvés, méghozzá közösségi cselekvés, mert mindig valamilyen nem verbális cselekvés része, s mindig valaki másra irányul. Valamilyen közösségi mintarendszert követ a nyelvi cselekvő, a megformálásban is, tehát a módban, ahogy megformálja a szöveget, azonban e mintakövetés sohasem tökéletes, a példány mindig módosítja a nyitott mintát.

Midőn az alábbiakban stílusértelmezésről és stilisztikáról esik szó, annak alapját tehát a nyelv pragmatikai nézőpontja, a felülről (szövegszintről) lefelé építkezés, a nyelv (Humboldt-féle) történeti és hermeneutikai értelemben vett dialogikus volta adja meg.

A pragmatikát itt KIEFER FERENC definícióját idézve emlegetjük: egy pragmatika-elmélet tartalmaz egy szemantikaelméletet, egy cselekvéseméletet és egy elméletet a világról való tudásunkról (KIEFER FERENC, *Az előfeltevések elmélete*. Bp., 1983. 11). A szemantikaelméletben ezúttal a kognitív nyelvtan LANGACKER- és LAKOFF-féle változatára támaszkodunk (vö. pl. RONALD W. LANGACKER, *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford, California, 1987.), a világról való tudás modellálásában a MINSKY-tól eredő, VAN DIJK által feldolgozott tudáskeret rendszerére hagyatkozunk, illetve szintén a kognitív tudomány tudásmodelljeire (vö. TEUN A. VAN DIJK, *Textwissenschaft*. Niemeyer, Tübingen, 1980., Uő., *Kontextus és megismerés. Tudáskeretek és beszédaktus-megértés*. In: THOMKA BEÁTA (szerk.), *Tanulmányok 15. sz. Szövegelmélet*. Újvidék, 1982. 63—81; illetve témánk szempontjából az eredeti elgondolást módosítóan WERNER NOTH-

---

* Az ELTE BTK-n működő Stíluskutató csoport „Stíluselmélet — stilisztika” c. konferenciáján 1995. november 8-án elhangzott előadás bővített változata.

DURFT, Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster. In: W. KALLMEYER (Hg.), Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen. Schwann, Düsseldorf, 1986. 92—116), a cselekvéselméletéről pedig alább lesz szó.

A SPILLNER szerkesztette „Methoden der Stilanalyse” c. kötetben (Narr, Tübingen) 1984-ben még szükségesnek látszott indokolni a stílusértelmezés pragmatikai alapjait. Az ottani tanulmányok sorában így tett BARBARA SANDIG vagy BIRGIT STOLT. SANDIG 1986-ban megjelent német stilisztikája hasonlóképpen cselekedett (Stilistik der deutschen Sprache. Walter de Gruyter. Magyarul részletek: Helikon 1995/3: 306—33). Ezzel egy időben a stílusfogalom kultúr- és szellemtudományi bemutatását is olvashattuk, elsősorban a konstanzi irodalom- és társadalomelméleti iskola értelmezésében, amelyben a stílus a történeti jellegű társadalom és kultúra részeként, annak szimbolikus megnyilvánulásként jelenik meg (H. U. GUMBRECHT, L. K. PFEIFFER (Hg.), Stil. Geschichten und Funktionen eines kulturwissenschaftlichen Diskurselements. Suhrkamp, Frankfurt, 1986.). Az angolszász nyelvterületen a HALLIDAY-féle szisztémikus nyelvten által kidolgozott regiszterelmélet már a hetvenes években természetes mozdulattal vont be a nyelvet mint viselkedést a vizsgálatok körébe (vö. pl. M. A. K. HALLIDAY, Language as a Social Semiotic. The Social Interpretation of Language and Meaning. University Park Press, London, 1978.). A változás nemcsak a pragmatikai fordulat bekövetkeztét mutatja a stilisztikában, a stíluselméletben, hanem vele együtt a kartézianus nyelvfelfogás dominanciájától a humboldtiánus nyelvfelfogás dominanciája felé fordulást is. Az Institut für Deutsche Sprache 1994. évi stíluskonferenciáján már nem kellett a pragmatikai nézőpontot indokolni, annak szükségszerűségét ott már mindenki belátta (vö. GERHARD STICKEL (Hg.), Stilfragen. Walter de Gruyter. Berlin, New York, 1995.).

SANDIG e konferencia idején nyáron megjelent kötetében a stílus kutatás tendenciáit, kutatási területeit a következő pontokban sorolja föl, vagyis szerinte a következő elkülöníthető tartományokban folyik stílus kutatás: 1. a stílus nemcsak a szövegek, hanem a beszéd stílusa is; 2. a stílus a szövegek vagy beszédek használati összefüggéseivel (szituáció, cselekvés) van kapcsolatban, így viszonyfenomén; 3. a stílus a kontextussal függ össze (a stílust a szituatív kontextus határozza meg, vagy a stílus kontextust állít elő, vagy a nyelvi megnyilatkozások behelyezése a gyakorlati együttműködésbe meghatározott stílustulajdonságokhoz vezet); 4. a stílus a beszéd során interaktívan létrehozott értelem; 5. az etnometodológiai társalgáselemzés a társadalmi mintákat vagy a használat aspektusait elemzi; 6. a LABOV által elindított szociostilisztika a társadalmi kategorizálás közvetítőjeként szemléli a stílust; 7. ideológia és stílus kapcsolatának vizsgálata; 8. a retorika stilisztikai relevanciája; 9. irodalmi szövegek stílus elemzése; 10. szaknyelvi stílus kutatása; 11. a stilisztikai cselekvésminta vizsgálata; 12. stílusprodukción és stílusrepción modellálása; 13. stílusváltozás kutatása; 14. a stílus mint strukturálisan szintetikus jelenség; 15. a stílus elem mint nagyobb egységek része; 16. a stílus mint a nyelvi és nem nyelvi jelek összjátéka; 17. interkulturális kommunikáció és stílus; 18. metodológiailag az (össze)hasonlítás lett mára a központi módszer; 19. a stílus mind a kompetencia, mind a performancia leírásának tárgya (BARBARA SANDIG, Tendenzen der linguistischen Stilforschung. In: STICKEL (Hg.), Stilfragen 26—61; a hivatkozott rész: 33—40).

Az iménti SANDIG-idezet egyúttal azt is bizonyítja, amit ANDEREGG már 1977-ben határozottan megfogalmazott: a stílus fenomenjét több különböző szempontból meg lehet közelíteni, s mindegyik megközelítés hozzájárul a fogalom kifejtéséhez (JOHANNES ANDEREGG, Irodalomtudományi stíluselmélet [Részletek]: Helikon 1995/3: 232—51). Ezúttal a norma és a cselekvés lesz az a két szempont, ami kijelöli közeledési irányunkat.

A magyar nyelvészeti szakirodalomban PÉTER MIHÁLY ismerte föl legkorábban a

stílus pragmatikai jellegű értelmezésének jelentőségét, ENKVIST műve alapján (NILS ERIK ENKVIST, *On Defining Style*. In: N. E. ENKVIST—J. SPENCER—M. J. GREGORY (eds.), *Linguistics and Style*. Longman, London, 1964. 1—56). Eszerint a stílus a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvhasználati változat, olyan kontextus, amely magában foglalja a társadalmi tevékenység fő típusait, a szövegtípusokat s a résztvevők egymáshoz való viszonyát (vö. PÉTER MIHÁLY, *Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához*. In: IMRE S. — SZATHMÁRI I.—SZÜTS L. (szerk.), *Jelentéstan és stilisztika*. NytudÉrt. 83. sz. 1974. 458—63., UŐ., *Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról*: ÁNyT. XII. 1978. 221—31). E meghatározás természetesen egészen más, nem grammatikai normakörülírást kíván, s a cselekvésemélet bevonását igényli. Az alábbiakban elsőként ilyen normafofogalommal igyekszünk viszonyba állítani a stílus kategóriáját.

A normafofogalom nem szűk grammatikai megközelítése előtt a stílussal kapcsolatba hozott norma-eltérés viszony relatív jellegére rámutató véleményeket szükséges idézni. BERND SPILLNER szerint „amikor a nyelvi rendszer normájának felállításakor a stilisztikailag eltérő nyelvi jelenségeket a szűk értelemben vett rendszerhelyességnek megfelelően nem vesszük figyelembe, a szövegekben fellépő eltéréseket a normához mint olyanhoz hasonlítva nem lehet meghatározni. Ebben az esetben a stílus kategóriája egy önmagába záródó körben definiálódik: először tudnunk kell azt, hogy melyek a stíluselemek, ezeket nem vesszük föl a nyelvi rendszer leírásába, s ennek következtében stilisztikaként határozzuk meg őket, mert nem tartoznak a nyelvi rendszerhez” (BERND SPILLNER, *Linguistik und Literaturwissenschaft: Stilforschung, Rhetorik, Textlinguistik*. Stuttgart, 1974. 36). SPILLNER tehát a norma relatív jellegére mutat rá.

Más szemszögből, részletesebben és összetettebben ad támpontokat M. A. K. HALLIDAY. Ennek megfelelően a nyelv közös jelentéspotenciál, amely egyként része a tapasztalatnak és a tapasztalat személyközi értelmezésének (HALLIDAY i. m. 1—2). A nyelvet szociokulturális kontextusban kell (vagy legalábbis lehetséges) bemutatni. „A nyelv a kultúrát alkotó szemiotikai rendszerek egyike [...] A legkonkrétabb szinten abból az elemi tényből indulunk ki, hogy az emberek beszélnek egymással. A nyelv nem mondatokból áll, hanem természetesen beszédből — a jelentések személyközi kontextusban való, valamilyen módú cseréjéből. A jelentések cseréjének kontextusa nincs híján a társadalmi értéknek; a beszéd kontextusa önmagában szemiotikai szerkezet, melynek (a kultúrából eredő) formája van, s mely a résztvevőket képessé teszi arra, hogy megjósolják az éppen érvényben levő regiszter jellemzőit — s így meg tudják érteni egymást a beszéd során” (HALLIDAY i. m. 2).

Az egyén nyelvi tudása korlátozott, de nem zárt. Nem fedi le a teljes nyelvet mint rendszert; az anyanyelvváltozatot adó beszélőközösség határozza meg az induló nyelvi horizontot, s ezt később az egyén megváltoztathatja, tágíthatja. A Bildungnak nagy a szerepe az anyanyelvi beszélő egyedi nyelvi történetében, mely folyamatban a tanulási és a heurisztikus mozzanatok egyaránt szerepet játszanak, illetve szerepet játszhatnak. Az egyén nyelvi tudása történetileg meghatározott tudás, melyet szocializációja, az annak során megismert regiszterek, egyéni nyelvi története, a képzésre való képessége adnak ki. Mindez együttesen jelöli ki az anyanyelvi beszélő mindenkori nyelvi horizontját, egy nyelvközösség nyelvi hagyománymondásának azon részét, melyet a közösség adott tagja bármilyen módon mondani vagy érteni tud.

Mindennek pszichológiai hátterét megítélésünk szerint a kognitív tudomány és a kognitív nyelvészet nyolcvanas évekbeli eredményei adják meg a legreálisabban (összefoglalóan, részletes bibliográfiával I. MONIKA SCHWARZ, *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Francke, Tübingen, 1992.). A kognitív grammatika szerint az anyanyelvi beszélő nem zárt kategóriákban és a kategóriák kritériumainak maradéktalanul megfelelő

példányokban beszél, ért meg és észlel. A kognitív pszichológiai kutatások alapján fölállított nyitott típusfogalom megjelöli a típus jellemző jegyeit a prototípusban vagy a prototipikus példányban, de nem teszi kötelezővé minden példány számára az összeset. A beszélő a centrum–periféria elv alapján saját kognitív folyamataiban a nyelvi példányt besorolja valamilyen típusba, ha elegendő okot lát erre. E besorolást a nyelvről és a világról való tudása alapján, emlékező-, tervező- és szervezőképessége, valamint a hasonlítási és a hasonlóság fokának képessége alapján teszi meg (i. m. 15–7). Ennek megfelelően LANGACKER hangsúlyozza a nyelvi szintek nem diszkrét, azaz kontinuum jellegét, illetve azt, hogy a nyelvi — többek között a grammatikalitási — ítéletek mindig egy fokozati skálán helyezhetők el s nem egy igen–nem dichotómia mentén, valamint a szemantikának központi és legalábbis részben nyelvspecifikus jellegét (LANGACKER i. m. 1–15). A nyelvi tudás e kutatások szerint tehát legalább annyira procedurális, mint strukturális, és legalább annyira holisztikus, mint analitikus. Ezt a nyelvi modellalkotásban érdemes figyelembe venni, különösen olyan verbális entitások vizsgálata során, amelyek adott esetben nagy, hierarchikusan strukturált szerkezetek (is) lehetnek, mint amilyen például a szöveg vagy a beszéd, a stílus megjelenésének szintjén.

A kognitív grammatikai modell szerint mind a beszélő, mind a hallgató magát a konkrét megnyilatkozást (a tervezési vagy a megértési szakaszban) mint célstruktúrát összeveti a konvencionálisaként elsajátított, illetve saját tapasztalata alapján tudott korábbi mintával, a szentesítő (jóváhagyó) struktúrával. A kognitív grammatikai modellekben ez természetesen mondat szinten vagy annál kisebb egységek esetében történik meg, s ez adja a grammatikai szabályok visszatérő jellegének lényegét. A szentesítés, vagyis a korábbi mintákhoz mért jóváhagyás, közlésként való elfogadás szintén fokozati skálán mérhető: a jólformáltságnak nem autonóm szintaktikai szabályai vannak, hanem az mindig kontextuálisan ítélik meg a beszélő kognitív, nyitott típusba soroló képességével.

Mindez a verbális interakció folyamatában valósul meg, amely maga is cselekvés, méghozzá — miként a latin szó jelöli — közös és köztes cselekvésként, s amely a beszélő megértési és a hallgató megértési erőfeszítéseit egy közös tartomány felé irányítja, a LEWIS és a GRICE által megfogalmazott együttműködési alapelvnek megfelelően (DAVID LEWIS, *Convention: A Philosophical Study*. Cambridge, 1969.; PAUL GRICE, *A társalgás logikája*. (Logic and Conversation). In: PLÉH CS.—SIKLAKI I.—TERESTYÉNI T. (szerk.), *Nyelv, kommunikáció, cselekvés*. Tankönyvkiadó, 1988. 233–50).

Ezek után szükséges a nyelvi norma pragmatikai fogalomértelmezését röviden vázolni. Részletes — tudománytörténeti háttérrel is bemutató — elemzésre itt nem nyílik mód. Kiindulópontként annyit szükséges megjegyezni, hogy a nyelvi norma pragmatikai keretben történő értelmezése nem pusztán a grammatikai helyesség rendszerhelyességre építő magyarázatában gondolkodik, hanem a megnyilatkozás (GORDON LAKOFF kifejezésével) „relatív jólformáltságát” tekinti központi kategóriának, azaz a helyesség megítélésében bevonja a nem nyelvi komponensek szerepét is a vizsgálatba, úgy, ahogy azt az anyanyelvi beszélők is megteszik gyakorlati tudásuk alapján. RENATE BARTSCH munkájában ezt olvassuk: „A normák meghatározzák egy népesség praxisát; vagyis meghatározzák az e népesség körében társadalmilag jelentős tevékenységeket és cselekedeteket. Ennyiben egy népesség számára a társadalmi rendet alkotják, s ilyen értelemben közösséget alakítanak a népességből, különleges esetben nyelvközösséget. A normák alapján a népesség a népességen belüli viselkedést tevékenységekként és cselekedetekként értelmezi” (RENATE BARTSCH, *Sprachnormen: Theorie und Praxis*. Max Niemeyer, Tübingen, 1985. 163). A sikeres viselkedésmódok orientáló mintákká válnak. Ezek az orientációk „lényegében a társadalmilag fontos tényekkel és viselkedésekkel, társadalmilag fontos dolgokkal, szándékokkal és késztetésekkel kapcsolatos elvárásokból állnak; to-

vábbá ide tartoznak a mások viselkedésével és szándékaival kapcsolatos elvárások, s azok az elvárások, hogy másoknak is vannak elvárásai saját viselkedésünkkel és szándékainkkal kapcsolatban, s hogy mások elvárják, hogy nekünk velük kapcsolatban legyenek elvárásaink” (BARTSCH i. m. 163; e szövegrész szintén LEWIS idézett művére hivatkozik). Orientáló minták témánk szempontjából a stílustípusok, amelyek a megformáltságból eredő értelemadással eleve döntő részt vállalnak a verbális minták kialakulásában és működésében. Az orientáló minták között találhatók kiemelt, privilegizált változatok, s olyanok is, melyeknek alacsonyabb az egész nyelvközösség előtt az értékük. A SANDIG által is feldolgozott normarendszerben presztízs és stigma orientál a két szélső tartományban (vö. WILLIAM LABOV, *The Isolation of Contextual Styles*. In: *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1972. 70—109, ill. SANDIG i. m.). A leírható nagy kategóriák e körben a situációtípus, cselekvéstípus, kontextustípus, illetve a szövegtípus és a stílustípus.

A „nyelvi helyesség”, a normativitás a fentiek értelmében szociokulturális meghatározottságú kategória, amely a nyelvi interakcióban éppen részt vevők közötti rétegzett viszonyon, a beszélők nyelvi tudásán, szándékán, az adott téma és szövegtípus korábbi példáin, a mintán nyugszik, ezért viszonylagos kategória, mert ami ugyanazon nyelvközösség egyik tagja számára megfelel (saját) elvárásainak, másik tagja számára esetleg nem. A megfelelés vagy meg nem felelés természetesen nem abszolút kijelölés, hanem mindig valamilyen fokozati skála mentén hasonlításal modellálható, miként a befogadó felismeréseiben.

Az anyanyelvi beszélő nyelvi tudásával az egyes verbális interakciókban úgy vesz részt, hogy situációtípusokhoz, cselekvésmintákhoz kötve különböző nyelvi megformálási típusokat ismer. E megformálási típusokat a legátfogóbb szintből kiindulva stílusrétegeknek nevezzük. A stílusréteg nyitott stílustípus, körvonalai nem határozottak. A kognitív grammatika prortípuselvének is megfeleltethető szemlélet megjelenik már PÉTER MIHÁLY stílusfelfogásában, méghozzá Quintilianusra és Martienet-re való hivatkozással: „a megkülönböztető stílusjegyek a fonológiai diszinktív jegyeiktől eltérően nem határozhatók meg csupán bináris, »igen–nem« választások alapján. Az egyes dimenziókon belül ugyanis a változatok inkább folyamatos *skálát* alkotnak, mintsem élesen elkülönülő kategóriákat” (PÉTER MIHÁLY, *Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához*. In: IMRE S.—SZATHMÁRI I.—SZÜTS L. szerk., *Jelentéstan és stilisztika*. NytudÉrt. 83. sz. 1974. 462). A közösség tagjai e stílusrétegeknek általában csak egy részét ismerik, csak egy része tartozik nyelvi horizontjukba.

A legegyszerűbb verbális interakció során két tiszta modellszerű eset lehetséges: 1. a két résztvevő nyelvi horizontja a stílusrétegeket illetően bármilyen okból fedi egymást, legalább azon a ponton, annál a stílusrétegnél, amelybe mindketten azonos módon besorolják az interakcióban elhangzó (leírt) szöveg(ek)et; 2. a két résztvevő stilisztikai nyelvi horizontja (részben) fedi egymást, de valamilyen okból másként értékelik az adott szöveg(ek) stílusát.

E ponton érzékeltethető a stílus „normativitásának” viszonylagos volta. Egy szöveg stílusréteg szerinti megítélésekor tehát a társadalmi tevékenység természete mellett az eredet szociorégiója és a tanult regiszterek alakítják a beszélő nyelvi ítéletét, mert meghatározzák nyelvi horizontját s az abból eredő nyelvi értékrendjét. Ez egyfajta kondicionáltságot, irányítottágot vagy szűrtséget eredményez. A beszélő a számára már ismert situációtípusok, cselekvésminták, szövegtípusok és stílustípusok felidézhető, tehát hasonlítható rendszerében tudja elhelyezni az újonnan befogadott megnyilatkozást, illetve e rendszert — többnyire heurisztikus módon — bővítheti. A verbális cselekvésben a beszélő vagy a hallgató vagy tulajdonképpen változtatás nélkül viszonyul a mintákhoz (alter-

natíva és ezért nagyobb változtatás nélkül aktualizálja azokat), vagy eleve több változat között orientálódhat egy cselekvéshez, vagy eltér az ismert mintáktól (vö. pl. SANDIG, *Stilistik der deutschen Sprache* 1986. 50 kk.). E folyamatot nevezhetjük stílustulajdonításnak, melynek során a szövegalkotásban vagy -megértésben a beszélő vagy a hallgató hozzárendeli a megformáltsághoz saját nyelvi értékrendjének egy (vagy több) elemét.

A stílus mindezek után a megformáltságban megmutatkozó virtuéma, a szöveghez hozzárendelhető lehetséges értelemösszetevő, amely azonban nem a szöveg tartalmi elemeire referál, hanem a nyelvközösség szociokulturális értékrendjében valamely egyének, csoportok vagy az egész közösség számára hozzáférhető értékére, mely a hallgató, befogadó által felismerhetővé válik a megértés folyamatában. Ez azt is jelenti, hogy a beszélő, az író által szándékolt stílushatást vagy fölismeri a hallgató, a befogadó, vagy nem (s akkor mást rendel a szöveghez vagy esetleg semmit).

A norma és stílus kapcsolatának rövid elemzése után lássuk a másik nézőpontot, a cselekvését. Elsőként azt szükséges megjegyezni, hogy a cselekvés kategóriája nem idegen a nyelvelméletől. AUSTIN alapvető munkája, majd az arra építő SEARLE írásai adták meg a legfontosabb szemléletbeli változást az autonóm grammatikában gondolkodó elméletekhez képest (JOHN L. AUSTIN, *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Bp., Akadémiai, 1990.; JOHN R. SEARLE, *Speech Acts. An Essay in the Philosophy Language*. Cambridge, 1969., Uő., *Közvetett beszédaktusok*. In: PLÉH CS.—SIKLAKI I.—TERES-TYÉNI T. szerk., *Nyelv — kommunikáció — cselekvés*. Tankönyvkiadó, 1988. I, 53—76). Azonban azt is hangsúlyozni szükséges, hogy a beszédaktus-elmélet önnön kijelölései miatt csak korlátozottan lehet érvényes egy adekvát stíluselméletre. Ezek az elméleti és leíró megközelítések ugyanis elsősorban vagy csakis az igazságfeltételekkel dolgozó formális logikai mondatgrammatikák, illetve mondatközpontú nyelvfilozófiák pragmatikai kiegészítéseként jöttek létre (ahogy arra KIEFER i. m. is rámutat), s a társadalomfilozófiai vagy szociológiai irányokkal — főképp korábban — ritkán kapcsolódtak össze.

A stílusra nézve a beszédaktus-elmélet korlátozottsága SANDIG munkájában például nyilvánvalóvá válik: korábbi műveiben a stílust kézenfekvő módon azonosította a perlókúcióval, itt többször idézett stilisztikájában azonban ezt kénytelen visszavonni, hiszen a verbális cselekvés eredménye és a verbális szöveg stílushatása aligha tekinthető azonos dolognak (SANDIG i. m. 71 kk., a magyar fordításrészletben: 313). E ponton máris láthatóvá válik a norma mint orientáló minta relatív volta: ugyanazt a beszédaktust (például egy felszólítást vagy ígéretet) többféle stílusban végre lehet hajtani (például bizalmasan és informálisan vagy durván és formálisan). E helyzetben a cselekvéstípus marad nagyjából azonos önmagával, a cselekvés végrehajtási módja különbözik, s ezáltal a két lehetséges cselekvés maga is: az általa megformálódó stilisztikai értelem különbözteti meg azokat egymástól. Mindehhez hozzájárul az, hogy ami egy nyelvközösség egyik tagja számára nem bizalmas és informális, az a másik tagja számára esetleg az, eltérő nyelvi horizontjuk miatt. Így az adott felszólítást, amely ma Magyarországon összességében nem tekinthető bizalmasnak (pl. „Adjad ide azt!”) két nagyjából azonos korú, húsz-huszonöt év alatti, városi idegen között, néhány (vagy éppen sok) ide sorolható magyar anyanyelvű éppen bizalmasnak és informálisnak, vagyis inadekvátnak tartja a tegező forma miatt idegenek közötti viszonyban. A verbális cselekvés (itt a felszólítás) tehát meghozza a maga eredményét (a másik odaadja a kért valamit), s meghozza stílushatását is: a megszólított vagy a helyzetnek és a szerepviszonyoknak megfelelőként értelmezi a megnyilatkozás megformáltságát, vagy nem. Ebből eredően magának a cselekvésnek az eredménye is kétségessé válhat: az inadekvát megformáltság esetleg megakadályozhatja a felszólítás végrehajtását.

A társadalomban végrehajtott cselekvés bemutatására számos cselekvéstudományi dolgozat ki az elmúlt jó száz évben. Itt természetesen nincsen mód arra, hogy a legfontosabbakat részletesen bemutassuk, illetve hogy bármelyiknek lényeges elemeit a stílussal kapcsolatba hozzuk. Arra hagyatkozunk, hogy az egyik legfontosabbat, a WEBERTől kiindulót vázoljuk a maga történetiségében, s ezt összekapcsoljuk a stilisztikai szakirodalomban erőteljesebben megjelenő etnometodológiával. MAX WEBER a szubjektíve értelmesen cselekvő személynek mint a kulturális normaelőírások (szokás, erkölcs, konvenció, jog stb.) szabályos eredményének cselekvése és az elvárásminták közötti viszonyban megmagyarázza a szabályos cselekvést. WEBER az individualizmust és az egyéni cselekvés társadalmi következményeinek érzékét köti össze a társadalmi rend és a társadalmi változás keretfeltételeinek történeti érdekű totalitásával (MAX WEBER, *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, 1922.; vö. még THOMAS LUCKMANN, *Theorie des sozialen Handelns*. Walter de Gruyter, 1992. 13–6). A modell központi kategóriája az értelem (Sinn). „A szociológiában az értelemfogalom általánosan az alaptényeknek a mindennapi-társadalmi együttélésére vonatkozik, arra, hogy egy közösség tagjai és az individuumok számára meghatározott adottságok értékesek, jelentések, fontosak, érdekesek, elérhetőek és ennek megfelelően értelmesek [sinnvoll]. [...] A közösen internalizált, megszokott (és felismert) érték- és értelemképzések stabil alapot adnak a cselekvés kölcsönös elvárásbiztonságának és kiszámíthatóságának, a kölcsönös megértésnek és a kooperatív sikernek” (KARL-HEINZ HILLMANN, *Wörterbuch der Soziologie*. Kröner, Stuttgart, 1994. 782–3). Ennek megfelelően „Cselekvésnek» nevezünk minden olyan emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmaradásáról vagy eltéréséről van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, ill. a cselekvők valamilyen szubjektív *értelmet* kapcsolnak össze. »Társadalmi« cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezünk, amely a cselekvő vagy a cselekvők által szándékolt értelme szerint *mások* viselkedésére van vonatkoztatva, és menetében mások viselkedéséhez igazodik” (WEBER i. m. 1, a fordítás a magyar változathoz való: *Gazdaság és társadalom*. Ford. Erdélyi Ágnes. Közgazdasági és Jogi, Bp., I. 1987. 38).

ALFRED SCHÜTZ, aki máig hatással van, hiszen SANDIG 1986-os stilisztikája részben elméletére épül, WEBER irányát folytatta, bár módosított annak súlyponti elemein: a cselekvésben oly nagy szerepet játszó szubjektív összetevő mellett kiemelte az interszubjektív értelemállítást jelentőségét is (ALFRED SCHÜTZ, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*. Springer Verlag. Wien, 1960²). TALCOTT PARSONS strukturális-funkcionális modellje a társadalmat a cselekvések szociális struktúrájaként mutatja be, amelyet a cselekvésegységek közötti viszonylagosan stabil viszonyminták soraként lehet szemlélni. Az egység itt a cselekvőnek a társadalmi szerepeket hordozó tulajdonságaiban határozható meg (T. PARSONS, *The Social Structure of Action*. Glencoe, 1937.).

A cselekvéstudományok mind erőteljesebben a folyamatok modellálására és leírására összpontosítanak. Ezt teszi THOMAS LUCKMANN-nak is 1992-ben megjelent monográfiájában: a cselekvést produkciónak, reprodukciónak és kommunikációnak tartja. „A cselekvés kétség kívül az ember a társadalmi jelenvalótlétének (Dasein) az alapformája. [...] A társadalom mindig az együtt élő emberek konkrét cselekvésösszefüggését jelentette” (LUCKMANN i. m. 4). A közösség tehát sok cselekvő sok összefüggő cselekvésének eredménye. Szükséges azonban még egyszer rámutatni a praxis és az azt bemutató modell dinamikus voltára. „Az ember nem előre programozott robot, nem pusztán viselkedik, nem egyszerűen reagál az adott ingerekre. Egy társadalmi rend szabályait vagy követik, vagy megszegik őket. Az ember cselekvéseinek természeti és társadalmi korlátok szabnak határt és véletlenekbe vannak beágyazva. Az emberi cselekvés azért jósolható meg, mert tipikus feltételek mellett tipikus döntéseket hozunk. A cselekvés a *választás*

lehetőségét feltételezi” (LUCKMANN i. m. 5). Igen fontos megállapítása LUCKMANNNAK, hogy különbség van a cselekvés lépésről lépésre való végrehajtása (*Handeln*) és a végrehajtott cselekvés (*Handlung*) között (LUCKMANN i. m. 48). E megkülönböztetés arra a fontos tényre világít rá, hogy a verbális megnyilatkozással kapcsolatba hozott cselekvés általában az utóbbi értelemben jelenik meg a pragmatikai nyelvészeti modellekben, s nem az előbbi. Pedig a *Handeln* értelmében vett cselekvésnek időszerkezete van, amely az esemény linearitásának éppúgy megfelelhet, mint összetettebb kauzális összefüggéseknek (LUCKMANN i. m. 48—59). Mindez a stílus szempontjából természetesen fontos, hiszen újabb nézőpontot ad a mindig történésben előálló stilisztikai értelem magyarázatához.

Már az eddig tárgyaltak is azt mutatják, hogy a pragmatikai norma- és a cselekvés-elméleti megközelítés számos párhuzamot ad, a történetiség érvényesítésében, a nyitott típusfogalomban (mely nagyobbbrészt azonos önmagával a hozzá tartozó példányokban, kisebbrészt viszont nem), s ezzel összefüggésben a szabálykövetés viszonylagos voltában, vagyis az elvárások rendszerének működtetésében, az interszjektív, interakcionális viszony hangsúlyozásában.

Újból a stílushoz közelítve az európai nyelvészetben, főképp a stilisztikában és általában a pragmatikai területeken nagy hatást gyakorló etnometodológiát szükséges említeni. Az etnometodológiát HARALD GARFINKEL dolgozta ki, főképp SCHÜTZ hatására, s abban a mindennapi cselekvések módszertanára összpontosít, meghozzá olyan cselekvésekre, amelyek erőteljesen verbálisak (beszélés, kérdezés, érvelés, elbúcsúzás, vagy például eseményleírás). Az etnometodológia abból indul ki, hogy a cselekvő ember módszeresen cselekszik, korábbi ismeretei alapján mintákhoz igazodik, azokat aktualizálja a sikeres cselekvés, a sikeres verbális interakció érdekében (HAROLD GARFINKEL, *Mi az etnometodológia?* In: HORÁNYI ÖZSÉB szerk., *Kommunikáció. Közgazdasági és Jogi K., Bp., 1977. II, 173—202*). A WEBER által megalapozott iránytól tehát abban különbözik, hogy nem az értelemszerzés, az értelemadás műveletére összpontosít, hanem a hétköznapi módszerességre, a (verbális) cselekvést irányító gyakorlati metodológiára. Az értelem központi szerepe itt bennfoglalódik, mert az egyébként az etnometodológiai modellben is szükséges a cselekvések célszerűsége és intencionáltsága miatt.

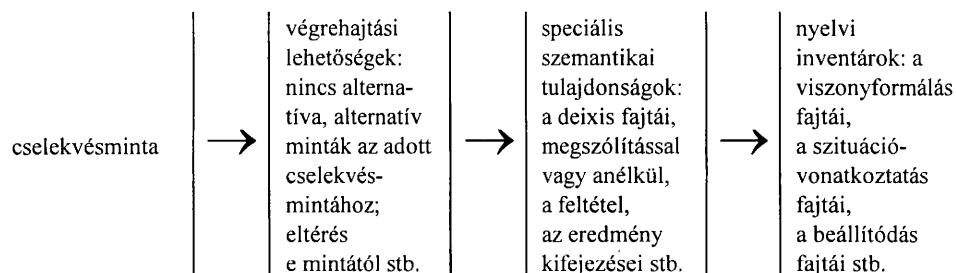
S itt térhetünk vissza a stílus kérdéséhez. A következő GARFINKEL-idézet rámutat a kapcsolat lényegére: „Az emberek mindennapi ügyeik intézésében adottnak tekintik azt, hogy ami ki van mondva, az összhangban van azokkal a módszerekkel, amelyeket a felek arra használnak, hogy megértsék, amit mondanak, annak világos, lényegét érintő, összefüggő, érthető vagy tervszerű voltánál fogva, vagyis ama mivoltánál fogva, hogy valamilyen szabály érvényének van alávetve. [...] Az »egyetértés« különféle társadalmi módszerekre utal, amelyek segítségével az érintett személy felismeri, hogy valamit valamilyen szabálynak-megfelelően-mondottak, nem pedig azt, hogy demonstrálható módon egyeztetnek egymással tartalmi jellegű mozzanatokot. A megfelelő kép a kölcsönös egyetértéshez ezért inkább egy műveleté, mintsem egymást elfedő halmazok metszetéé” (GARFINKEL i. m. 198—9). A hangsúly itt (is) a nyitott szabálykövetésen (a minta orientálásán) és méginkább az interakcionális, interszjektív műveleti jellegen van. Az elvárások felismerése és (legalább részbeni) teljesítése értelemszerző cselekvés által mehet végbe. SANDIG ezt a stílusra vonatkozóan a következőképpen fogalmazza meg: „a stílus a nyelvi cselekvés különböző aspektusaira vonatkozik. [...] Ezért eszköze a cselekvéstípusok konkrét adottságokhoz való, variábilis értelemmel gazdagító igazításának (»indexikalizálásának«), ezek a »hozzáigazítások« a konkrét cselekvésben a végrehajtás módja révén további interszjektíve felismerhető értelmet rendelnek az általánosan adott cselekvéstípushoz. [...] A stílus általános célja a cselekvéstípusoknak a konkrét esetekhez való

hozzászabása, helyreillesztése végrehajtásuk során” (SANDIG i. m. 31, a magyar fordítás-részletben Helikon 1995/3: 306).

SANDIG stilisztikája az általános és a nyelvi cselekvéseméletek tekintetében egyaránt fontosnak tűnik, mert az ő elméleti kerete vonja be legkarakteresebben a stílusmagyarázatba a cselekvés kategóriáját. Munkássága következetes, mert már első stilisztikája is erre az elméleti keretre alapozódott, bár nem pontosan ugyane belátásokkal (vö. B. SANDIG, *Stilistik. Sprachpragmatische Grundlegung der Stilbeschreibung*. W. de Gruyter, Berlin, 1978. Ismertetésére I. KOCSÁNY PIROSKA, *Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970—1985*. Helikon 1988/3—4: 454—74). SANDIG a fentiek elfogadásával és a modellben való működtetésével értelmezi a stílus fogalmát egy általános cselekvésemélet keretében, amely MAX WEBER és ALFRED SCHÜTZ cselekvés- és társadalommagyarázatán (WEBER i. m., SCHÜTZ i. m.), illetve a GARFINKEL-féle etnometodológián (GARFINKEL i. m.; vö. még E. WEINGARTEN—F. SACK—J. SCHENKHEIN (Hg.), *Ethnomethodologie. Beiträge zu einer Soziologie des Alltagshandelns*. Suhrkamp, Frankfurt, 1976.) alapul. A modell lényegét a következő idézetek foglalják össze. „A stílussal a cselekvés-végrehajtás társadalmilag releváns (jelentős/jelentéses) fajtája kerül perspektívába” (SANDIG i. m. 23). „A résztvevőknek fontos, hogy ugyanazon típusú cselekvések különböző módon hajthatók végre; a végrehajtás módja társadalmi értelmet hordoz” (uo. 26). „A cselekvések stilisztikai végrehajtási módjai (jellemző tartalommal vagy anélkül) meghatározott társadalmi szituációtípusokhoz kapcsolódnak, s hozzájárulnak a társadalmi szituációk alakításához. [...] Az intézményhez kötött végrehajtáshoz a stilisztikainak a hozzájárulása különböző szempontokból kerül perspektívába: magának a cselekvésnek a szempontjából (szentbeszédstílus), a cselekvésszereppel kapcsolatban (papi stílus), és az intézmény szempontjából (hivatali stílus)” (uo. 27—8). SANDIG ezek (vagyis a cselekvés tartalma) kapcsán tárgyalja a cselekvők egymáshoz való viszonyát, a szituáció aspektusait és a beállítódást.

Ha SANDIG stílusmagyarázatának egy további fontos elemét is bevonjuk az itteni gondolatmenetbe, akkor igen sajátos kettősséget kapunk, melyet talán nem érdemes kikerülni a stílusfogalom értelmezésében. E kettősség a Handeln és a Handlung megkülönböztetéséből (is) ered. SANDIG a nyelvi cselekvés és a benne megvalósuló stilisztikai értelemdadás belső struktúrájának modellálását végzi el, egy olyasféle modellálást, amely a generatív elgondoláshoz hasonlóan különböző szinteken különböző kijelöléseket rendel a megformáláshoz, s ebből jön létre végső soron a szöveg a maga megformáltságában. E modell összetevői SANDIG ábrázolásában (i. m. 50):

E modell nem véletlenül alkalmazza az etnometodológiát úgy, ahogy azt fentebb egy idézetben tapasztalhattuk: a stílus a cselekvésszót hozzászabja, indexikalizálja a konkrét szituációhoz és kontextushoz, ám ez itt inkább egyirányú műveletnek tűnik, illetve nincsen kifejtve a cselekvés időszerkezetéből adódó következmény. Ez pedig más vi-

szonyba hozza a fent SANDIG által megnevezett változókat, méghozzá a verbális cselekvés lefolyásának menetében: ez az a tartomány, ahol a cselekvéstípus, szituációtípus, kontextustípus előzetes tudásként megjelenik, hozzá kötődik a megformáltsággal kapcsolatos elvárás, mindez azonban a hasonlítás műveletében végigkíséri a verbális interakciót, s nemcsak a beszélő (vagy a hallgató) folyamatos hasonlításában, hanem (ha van) a partner visszajelzéseinek feldolgozásában is.

Az eddig a normával és a cselekvéssel kapcsolatos megállapítások tehát egy konvergáló modellrendszerben dinamizálják a korábbi statikus struktúraleírásokat. Ezt teszi WERNER NOTHDURFT is, amikor a tudáskeret egy óhatatlan tulajdonságára mutat rá: a tudáskeret extrakommunikatív nézőpontból konceptualizálódik, vagyis függetlenedik az interakcióban részt vevők kapcsolatba kerülő tudáskereteivel: a szemlélő „objektívált” tudáskerete nem feltétlenül azonos a résztvevőével (NOTHDURFT, *Das Muster im Kopf?*... 98). NOTHDURFT a kognitív tudomány elméleti keretéhez közelíti saját elgondolását, ezáltal nyitottabbá teszi a verbális cselekvés bemutathatóságát. A beszélő meghatározott mentális állapotát ösztönzési feltételekkel lehet leírni, melyek a szituációban megjelenő viszonyra, a partnerre, az elérendő célra vonatkoznak (tehát a kognitív sémákkal fölismerhetők, konkretizálhatók, de nem egy független rendszerből, hanem az adott helyzetből és szerepvizsnyókból vezethetők le). A beszélő oldalán jelentkező ösztönzési feltételek mint kognitív jegyek egy részleges implikációstruktúrát alkotnak, ez a részleges implikációstruktúra tekinthető a tudásstruktúrának, s „ez a tudáskomplexum a meghatározó instancia a konkrét megnyilatkozás előállításakor” (NOTHDURFT i. m. 100—1). Vagyis e kereten belül működik ama „hozzaigazítás” vagy éppen az adott helyzetben, az adott ösztönzési feltételek alapján elvárhatótól való eltérés. (E mindig aktuális megjelenési formából eredő megformáltságnak köszönhetőek azok a kijelentések, melyek szerint a stílus kategóriája a káoszt, a labilitást, a kaméleon alaptulajdonságát idézi. Valóban: rendkívül sok változót kell számon tartani a stílusfogalom megragadási kísérletében, azzal a kutatói belátással, hogy az anyanyelvi beszélő gyakorlati tudása mindezekkel műveleteket képes végrehajtani, általában különösebb gond nélkül. A baj tehát inkább a mérőkészülékben lehet.)

Ebben a tekintetben éppen indokolt s egyúttal mélyebb értelmet kap SANDIGNak az a megállapítása, hogy nem a konvenció a nyelvi cselekvés és annak bemutatása során a legnagyobb átláthatóságot adó kategória, mert az az interszubjektív viszonyban objektívként, azaz a verbális interakcióban résztvevők mindegyikén kívül álló kategóriaként értelmezhető. Sokkal inkább működtethető az elvárás, amely az interszubjektív viszonyban szubjektív tényezőként működik, a *sensus communis* felé törekvő egyén kettős meghatározottságában (SANDIG i. m. 34, a magyar fordításrészletben: *Helikon* 1995/3: 308). Éppígy kap teljesebb érthetőséget az elvárás és a vele párban lévő hozzáállás is.

Egy másik korábbi, ismert és sokat alkalmazott terminust és magyarázóelvet újból fölemlítve ilyen értelemben lehet a stílusról mint választásról beszélni: a kognitív sémák (ismert cselekvésminták, szituációtípusok, kontextustípusok, szövegtípusok), a konkrét szituáció ösztönzési feltételei, valamint természetesen a beszélők nyelvi meghatározottsága, nyelvi horizontja — miképp többen jelzik — még mindig választási lehetőséget ad a verbális cselekvés végrehajtási módját illetően.

Mindezek után beláthatóvá válik THOMAS LUCKMANN-nak az a megállapítása, amely a stílust egy dichotomikus bontásban nem a cselekvés, hanem a tudás kategóriájába sorolja. „Egy gyakorlati stílusfogalom a megformáltságokhoz és nem a cselekvésekhez és azok produktumaihoz kapcsolódik: az egy másik terület. A stílus tehát megformálási elvekre utal, amelyek a végrehajtandó cselekvést orientáló kategóriák: kézműves-, művészi-, és kommunikációs szabályok által vezetik, olyan kategóriák által, amelyek egy

társadalom tudáskészletében megtalálhatók és szisztematikusan rekonstruálhatók” (TH. LUCKMANN, *Soziologische Grenzen des Stilbegriffs*. In: H. U. GUMBRECHT—L. K. PFEIFFER (Hg.), *Stil...* 618). A stílus természetesen a cselekvés része: értelmet kapcsol össze, a megnyilatkozást mások viselkedéséhez illeszti, a nem előre programozott beszélő cselekedet által, az orientáló mintákban felismert elvárásokhoz viszonyulva. A stílus tehát a verbális cselekvés lefolyásában és struktúrájában megmutatkozó megformáltsági tényező.

A szellemtudományi párhuzamosok itt találkoznak: egy fogalom két aspektusáról beszélünk, e két aspektus figyelembevétele pedig döntő: a norma felőli közelítés — minden dinamizmusa, történetisége ellenére — strukturális megközelítés, a cselekvés felőli megközelítés pedig eredendően procedurális: a cselekvésnek időszerkezete van, kezdete, amely korábbi cselekvések eredménye, és vége, amely további cselekvések kiváltója. A strukturális és procedurális megközelítés szintetikus kettőssége, amely összhangban van mind a pragmatikai körrel, mind a kognitív nyelvészettel, mind a stílusfogalom szociokulturális alapozásával, esélyt ad a stílusmagyarázat történetiségének a visszaadására. Ezt az esélyt nem szalaszthatja el a magyar stílus kutatás sem.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához

Nagy várakozással s mint a felsőoktatás egy helyszínén a nyelvtörténet oktatója őszinte érdeklődéssel vettem kézbe és olvastam el „A magyar nyelv történeti nyelvtana” (a továbbiakban: TNYt.) első két kötetét (I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei. Bp., 1991. — II/1. kötet. A kései ómagyar kor. Morfematika. Bp., 1992.). A művel való izgalmas ismerkedés során egyre inkább elmélyült bennem az a meggyőződés, hogy történeti nyelvtanunk kielégíti a vele kapcsolatban támasztott magas igényeket, azaz maradéktalanul egyetértek KISS JENŐ (MNY. LXXXIX, 257—80) nagy ívű, alapos bírálatának végső megállapításával: „... a magyar nyelvtörténeti kutatások kiemelkedően fontos alkotásáról van szó, amely a magyar nyelvtörténészeknek hosszú nemzedékeken át lesz gyakran forgatott és konzultált alapműve. Olyan szintézis, amely szerves folytatása, korszerű továbbfejlesztése, egyszersmind pedig méltó mai reprezentánsa a nagy hagyományú hazai nyelvtörténeti kutatásoknak” (i. h. 280).

A történeti nyelvészet egyik alappillére a kor tudományosságának megfelelő etimológiai szótár (vö. BENKŐ LORÁND: MNY. LXXIII, 407). A TNYt. szerzői jól megfigyelhetően és sokszor hivatkozásokkal is kifejezve messzemenően támaszkodnak szövefűző irodalmunk korszerű szintézisére, a TESz.-re. Mivel azonban a korai ómagyar korból, hála oklevelezési gyakorlatunk XI. századi megindulásának és egyre bővebb termésének, túlnyomó többségükben helynévi és személynévi szórványok állnak rendelkezésünkre, a névtan-nyelvtörténész szakember különösen kíváncsi arra, hogy ezek hogyan, milyen értékeléssel jelennek meg a mű példatárában, illetőleg arra, hogy a tulajdonnévi etimológiai szótárak és egyáltalán: a névmagyarázó irodalom eredményeit milyen mértékben adaptálták a TNYt. munkatársai. HONTI LÁSZLÓT a számneveink finnugor hátterével kapcsolatos, részben más véleménye készítette írásra (vö. Adalékok számneveink finnugor hátteréhez: MNY. LXXXIX, 338—40), engemet pedig az a kedvetlenség, amely néhány Árpád-kori (és későbbi) személy- és helyneveink etimológiai és grammatikai értékelése olvastán elfogott.

Korántsem hiszem azt, hogy a névmagyarázó irodalom eredményei minden felhasználható példában immár nyugvópontra jutottak: „valójában minden etimológia tovább finomítható, csiszolható. Egyetlen etimológiai szótár vagy névtár cikkeit sem fogadhatjuk szentírásként. Ne azt olvassuk ki belőle, hogy valamely szót vagy nevet így vagy úgy kell etimologizálnunk, hanem azt, hogy így vagy úgy lehet” (vö. KISS LAJOS: *NyudÉrt.* 70. sz. 20). A TNYt. ítélezései azonban — érthetően — a véglegesség, a bizonyosság benyomását kelthetik az olvasóban; nagy tehát az állást foglaló szerző felelőssége, amikor arra vállalkozik, hogy az előforduló vagy lehetséges névmagyarázatok közül melyiket emeli a kizárólagosság szintjére. És még nagyobb akkor, ha maga (és itt) vállalkozik arra, hogy a történeti nyelvtantól idegen módon a szakirodalomban nem kellően kimunkált névfejtésekre hivatkozik, vagy elő sem forduló magyarázatokat az adatok homográfiaja alapján saját, kifejtetlen értelmezésekkel pótol. Azt gondolom például, hogy a konsztantinoszi *Liüntika*, *Tarkacsu* és *Falicsi* személynevek nem alkalmasak arra, hogy a *-ka* képzőbokor ősmagyar meglétét (TNYt. I, 252), illetőleg a *tarka* meg a *fal* 'falat' *-cs* személynévképzős származékát reprezentálják (uo.); nem merném az 1138/1329: *Buloc* személynévi adatot denominális *-g* képzővel alakultnak és *Balog*-nak (TNYt. I, 202, 203), az 1247: *Tupos* helynevet ősi *-sz* képzősnek és *Tapasz*-nak értelmezni (uo. 237); az 1269: *Alasunkutha* adatot nem tekinteném az *alacsony* első előfordulásának (uo. 241) (l. *Nagyalacsony* nevét és ennek személynévi alapját); nem lennék biztos abban, hogy az 1318: *kewrywmunustra* Kőrévmonostoraként (uo. 550), az 1212: *Thetheuszikaz* Tetősiszkázként (uo. 542) értelmezendő; és biztos, hogy az 1193: *Liba* helynévben nem a *liba* állatnév van (uo. 200, 242), az [1291—1294]: *Nogdurugfeleghaz* helynévben nem a határozott számnév *fél* található (uo. 546), az 1264-beli *Nodoser* pedig nem értékelhető *Nádasér*nek (uo. 544); stb. Az adatok többsége a megfelelő szócikkekben kellő mérlegeléssel előfordul KISS LAJOS nagy helynévszótárában, a FNSz.⁴-ben, az e műre való hivatkozásokot jó lett volna gyakrabban látni történeti nyelvtanunkban.

A továbbiakban néhány tulajdonnévi példával részletesebben kívánok foglalkozni. Némely esetben csak a TNYt.-ben található állásfoglalás kétségbevonásáig, máskor tagadásáig juthatok el, anélkül, hogy megbízható megoldást kínálnék. A TNYt.-nek — meggyőződésem szerint — akkor ismerjük fel óriási tudományos értékét, ha nyelvtörténeti kutatásainkban és a felsőoktatásban munkaeszközként is kihasználjuk. E munkaeszköz tökéletesítéséhez kívánnak hozzájárulni — remélhetőleg nem minden elemében tökéletesen — megjegyzéseim.

A r a n y l á b ú. A több lexémából álló összetett személynevekről azt olvassuk, hogy ezek a korai őmagyar korban még nem voltak jellemzőek. „Esetleg mégis ilyen lehet az 1267: »Villam *Aranlabovbach*« (vö. *bács* 'számadó juhász') (Oklsz.) adat, ha az összetett szóval kifejezett (ragadványnévszerű) tulajdonság mint bővítményi tag és a foglalkozásnév mint alaptag személynévként fogható fel” (TNYt. I, 539). A bizonytalanító megfogalmazás teljesen indokolt, a példát ki kell iktatnunk az összetett személynevek, sőt a személynevek közül is a következők miatt. Az adat előtt álló latin közszó egyértelműen mutatja, hogy a névalak nem személyre, hanem településre vonatkozott: olyan *Bács* helységről van szó, amely valamilyen okból az *Aranylábú*-jelzöt vonzotta nevéhez. A *Bács* elem természetesen pusztaszemélynévből származik, ennek azonban aligha van köze a román eredetűnek tartott és csak 1569-ből adatolt *bács* 'számadó pásztor' köznévhöz (vö. TESz. I, 213). A helynév személynévi alapjához l. 1249: *Bach* szn. (GYÖRFFY I, 787); 1268/1273: „*Bach* fratri *Tecus*” szn. (KritJegyz. II/2—3, 36); stb.

Az Oklsz. megfelelő helyén idézett településről tudjuk, hogy az a Duna jobb partján, az egykori Szerém megyében volt, s Pétervárad közvetlen szomszédságában feküdt, esetleg annak részét alkotta. 1267-ben (V.) István ifjabb király *Aranlabovbach* néven

adományozta bizonyos *Ivan* fiának, András mesternek egy monostorral (nem a bélakúti ciszterciákról van szó), a Duna mindkét partján fekvő *Peturvarada* révjével és vásárával együtt (CodDipl. IV/3, 407; vö. KritJegyz. II/1, 34). A név jelzői tagja később latinra fordítva bukkan fel: 1291: „super monasterio B. Nicolai de *Bach pedis aurei*”, és az oklevél külsején: „super iure patronatus monasterii S. Nicolai de *Bacchia pedis aurei*” (CSÁNKI II, 236).

Településeink népi neveiben a jelző több helyen is előfordult. A Zemplén megyei Rudabányácskának 1808-ban másként *Aranylábú-Bányácska* a neve (LIPSZKY, Rep. I, 34). A helységnevek törzskönyvezése idején az abaúji Telkibányáról írták, hogy annak van a nép körében *Aranylábú-Telkibánya* névváltozata is. A szintén Abaúj megyében levő Pány 1898-ban még ismeretes *Aranylábú-Pány* néven (Hnt. 1898. 31; vö. Nyr. XXXVIII, 472). Ugyanezt tudjuk meg a Kolozs megyei Tuzson helységről (1808: „Tuszony interdum *Aranylábú-Tuson*”: LIPSZKY, Rep. II, 9), sőt a jelzővel bővült név alakot még a századforduló táján is számon tartották (Hnt. 1898. 31; Hnt. 1907. 46).

Névmagyarázó irodalmunkban nem ismeretlen az *Aranylábú-* jelző problémája, de a kielégítő megoldáshoz mind a mai napig nem jutottunk el. A szóra 1907-ben FISCHER KÁROLY kérdése irányította rá a figyelmet: „A kolozsvármegyei *Tuson* falut miért nevezik »aranylábú-nak?» (MNy. III, 144). A választ a folyóirat szerkesztősege még abban az évben így adta meg: „1. *Aranylábú*. A *láb* jelentése Erdélyben 'egy tagban levő nagyobb földbirtok' (a MTSz.-ban egy adat Szilágy megyéből). *Tuson* is nyilván azért »aranylábú«, mert »lábjai« aranytisztaágú búzát teremnek. Magyarbikal, BENE LAJOS, ig.-tanító. — 2. Ugyanígy magyarázza az »aranylábú« kifejezést NÉMET SÁNDOR gyérómonostori ev. ref. lelkész úr is. — DÉZSI LAJOS figyelmeztet bennünket, hogy az »aranylábú« jelző már Tinódiban is előfordul »Enyéngi Terék János vitézségében«. (RMKT. III, 187.). A jegyzetekben SZILÁDY ÁRON megjegyzi: »Nincs nyoma, hogy Debrecen valaha az *aranylábú* melléknevet viselte volna; értelme rokon lehet Kassa *Kincses* nevének értelmével. Különbén *Aranylábú Bányácska* van Zemplén, *Aranylábú Tusony* pedig Kolozs megyében» (MNy. III, 240). E magyarázatokat és az egyéb bizarr próbálkozásokat (vö. Nyr. XXXVIII, 472) hamarosan elutasította VISKI KÁROLY: „Erdélyi nyelvérzékű ember az *aranylábú Tuson*, *aranylábú* Debrecen hallatára csak erre gondol: 'aranykalászos', vagy erre: 'aranyércű föld birtokosa'. Ha személy jelzőjeként áll is, csak az utóbbi jelentéssel érti e szót, pl. *Matheo Aranlabo* 1482. OklSz., de nem gondol birmánországi »Ő Felsege arany lábái«-ra, vagy »megaranyozott múmia lábái«-ra (Nyr. XXXVIII, 472)” (MNy. VI, 76). Érdekes, hogy noha VISKI KÁROLY hozzászólásában megtaláljuk a helyes megoldáshoz vezető út kezdetét, BÁLINT SÁNDOR az *Aranylábúbács* név kapcsán még nemrégiben is azt a feltevését adta elő, hogy „Az elnevezés talán búcsújáró kultuszra, [Szent] Miklós bearanyozott lábú, hajósoktól tisztelt, csókolgatott ábrázolására emlékeztet” (BÁLINT, ÜnnKal. I, 28). A többi, a jelzőt nevében viselő helyen azonban hajósokkal aligha számolhatunk (de azt sem tudjuk igazolni, hogy templomuknak Szent Miklós lett volna a patrocíniuma).

E nézettel szemben — és VISKI KÁROLY második értelmezésén elindulva — arra gondolok, hogy helységneveink *Aranylábú-* jelzője mind (nem számítva Debrecen Tinódinál szereplő alkalmi minősítését) valamiképpen az aranytermeléssel lehet kapcsolatos. Rudabányácskán régen (és a ma is élő hagyomány szerint) aranyat és ezüstöt bányásztak, s ércre utal nevének szláv eredetű előtagja is (vö. MVV. Zemplén vm. 8, 103—4; a monográfia szerint Zsigmond király egy állítólagos oklevele 1390-ben „*Aranylábú-Bányácskának* is nevezi”, a ZsigmOkl. I. kötetében azonban nem találtam meg ezt az adatot; FNESz.⁴ II, 429). Telkibánya régi fémányászatáról szórványos középkori adatok szólnak (WENZEL GUSZTÁV, Magyarország bányászatának kritikai története. Bp., 1880.

90—3; MVV. Abaúj-Torna vm. I, 424, 489; vö. PAULINYI OSZKÁR, Kőrmöcbányától Telkibányáig: Száz. CIX, 968—85), de még FÉNYES ELEK is emlegeti régi, elhagyott aranybányáit, ahol „az újabb időkben kezdettek ismét aranyra dolgozni, s nem megvédendő sikerrel” (FÉNYES, MoGeogrSz. IV, 194), 1896-ban pedig ismerték Telkibányán az *Aranytörő*-t, amely korábban nem lehetett más, mint bányamalom (MVV. Abaúj-Torna vm. I, 284). Pány a Jászó környéki bányavidékhez tartozhatott (vö. WENZEL i. m. 88—90). Az itteni aranyra egy közvetett és egy közvetlen adatom van. Jászó 1255-beli, több mai falu területét is magában foglaló körülhatárolásában megemlíti az *Aranyos* patakot is („ad fl-m *Aranas* per silvam Gord vocatam”: GYÖRFFY I, 98). A közvetlenül utaló adat pedig a következő: 1411. aug. 13-án a jászói konvent előtt *Nonastir Miklós* polgár („civis et hospes de Jazow et de Buda”) zálogba adta javait „in territorio dicte possessionis sew opidi Jazow” bizonyos kassai személyeknek, s a kúriájához tartozó haszonvételei között megemlíti az aranybánya bányamalmaid is („specialiter omnia montana molendina sua ad aurifodinam, minera et metallum pertinentia”: ZsigmOkl. III, 238). A Pánnyal szomszédos falu (vö. MVV. Abaúj-Torna vm. I, 312) és a rajta átfolyó patak XIII. századi adatolású *Rudnok* neve szintén fémmel kapcsolatos (vö. FNEsz.⁴ II, 429—30). Végül a Kolozs megyei Tuzson és az Al-Duna menti Bács jelzője esetében talán aranyosásra gondolhatunk. — A kérdés azonban még további vizsgálatot igényel (vö. EtSz. I, 121—2 *arany* a.).

G a c s a l y. A denominális *-l* ~ *-ly* képzős származékok közül törölni kell az 1409: *Gachyal* helynévi adatot (ÓMOLv. 234) (vö. TNYt. I, 203), mert aligha függ össze az 1590-ből kimutatott *gacsal* 'szőlőkacs; szőlő mint növény' közszóval (erre vö. TESz. I, 1011). A hivatkozott oklevélben arról van szó, hogy Perényi Péter, a székelyek és Máramaros vármegye ispánja a Szatmár megyei Csengerben bizonyos Ugocsa megyei gonosztevőket levelesített, s a megnevezett latrokat Szatmár és Ugocsa megye nemesseivel egyetértésben fej- és jószágvesztésre ítélte, köztük az adatban szereplő személyt is: „Nicolaum filium ladislai de *Gachyal*”. Az adatból világos, hogy e gonosztevő eredeti lakhelye az ugocsai határszélen fekvő Szatmár megyei *Gacsály* volt.

A helység nevét jóval korábról ismerjük: (1263)/1264: „predium Priuardi comitis *Gachal* vocatum” (ZichyOkm. I, 12), ekkor a Gutkeled nembeli Pelbárt ispán birtoka (vö. KARÁCSONYI, MNemz. II, 77). Megvan a helység a pápai tizedjegyzékekben is: 1332—4: „Martinus sacerdos de *Gachal*” (Vat. I/1, 107, 135). KNEZSA ISTVÁN egy német eredetű személynévből magyarázta helynevünket (vö. MAKSAI, Szatmár 138), nézetét azonban bővebben nem fejtette ki. Korábban MELICH (EtSz. II, 768—9) ismeretlen eredetűnek tartotta, mert szerinte a német *Gottschall* (tkp. 'Isten szolgája') névből (amire bizonyára KNEZSA is gondolt) a mai *Gacsály*-t nem lehet levezetni (vö. ném. *Gottschall* stb. szn.: BRECHENMACHER II, 581; NAUMANN, HORST, Familiennamenbuch. Leipzig, 1987. 120). A német személynévből való magyaráztatnak azonban nincs semmiféle hangtörténeti akadálya (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD, Földrajzi nevek *Gacsály*ból: Kny. az Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae II. kötetéből. Debrecen, 1955. 5—6; SzabSzatm. 46; FNEsz.⁴ I, 489), néptörténeti sincs, mert a magyar helyismereti irodalomban közhelyszerű, hogy Szatmáron és Németiben, valamint a két város környékén a középkorban számottevő német szórványlakosság élt (1216/1391-ben már szerepel *Merch*, a szatmári németek ispánja: TörtTár. III [1903.], 118).

H u g k a. 1262-ben IV. Béla király a *Potok comitatus*ban fekvő *Macramal* nevű földet *Hugka* és fiai: Gergely, *Mycula*, *Mykou*, Miklós és *Elereus* tulajdonába adta (ÁÚO. XI, 518; HazaiOkm. VI, 110, KritJegyz. II/1, 10). E helyen alakult ki a később vagylagosan az apáról is nevezett falu (1421: „*hwtk*a alio nomine *macramal*”: FNEsz.⁴ II, 82—3), a mai *Makkoshotyka* elődje.

A személynevet ismeretlen eredetűnek tartom. Nem nyilatkozik származásáról KISS LAJOS sem a helységnév személynévi alapjának magyarázatában, csak annyit mond, hogy az az 1345-ből adatható *Hog* (KállayOkl. I, 188) származéka lehet (FNESz.⁴ II, 83). Történeti nyelvünk azonban nem mondja meg, hogy a *-kal/-ke* képzőbokkal közszavakból való személynevek közé sorozott *Hugka* (vö. TNyt. I, 252) pontosan melyik közszo származéka lenne. Az íráskép alapján a *húg*, a *húgy*¹ és a *húgy*² (vö. TESz. II, 160—1) névszóra egyaránt gondolhatunk. Ezekben azonban az *ú* már korán megnýült, sőt talán etimologikus is, ezért kerülhették ki a nyíltabbá válás folyamatát. Ezzel szemben a mai *Hotyka* fejlemény alapján a *Hugka* adatban csak rövid *u* szerepelhetett, a név csak így kerülhetett az *u > o* nyíltabbá válást elszenvedő közszavaink és tulajdonneveink népes csoportjába (vö. BÁRCZI, Htört.² 41—3). — Megemlítendő még, hogy Északkelet-Magyarországon (Beregszász vidékén és Szatmárban) ismerik a nyilván összetartozó *hatyka*, *hotyka*, *kotyka* 'sáros mélyedés, kátyú; víz medrében levő mélyedés, gödör; ká-kával, náddal benótt vizenyős mélyedés' tájszavakat (SzamSz. I, 542; ÚMTsz. III, 519 *kotyka* a.), ezeknek azonban az Árpád-kori személynévhez aligha van köze.

Inészakolya. ZOLNAI GYULA, az OklSz. szerkesztője még kételkedett abban, hogy a 2. *inő* szócikkben fölvetett adatok összetartoznának az *ünő* adataival, az értelmezés helyére ennek kifejezésére tett kérdőjelet (l. a két szócikket a megfelelő betűrendi helyen: OklSz. 411 és 1041). Azzal azonban, hogy mind a két szócikk jobbára ugyanazokat az adatokat tartalmazza, mintegy bátorított arra, hogy a kutatók a későbbiekben a 2. *inő* szócikkének csak itt szereplő adatait is az *ünő* példái körébe vonják. Így járt el a TESz. (III, 1053), amikor az *ünő* legkorábbi említéseihez kérdőjel nélkül idézte ezt a két tulajdonnévi adatot: 1193: *Taryneu* hn. (ÓMOlv. 59); 1337: *Ine* zakola hn. (OklSz. 2. *inő* a.). A TESz. tekintélyének egyenes következménye, hogy a TNyt. (I, 185) egy tótani jelenség szemléltetésére felhasználja a második helynévi adatot: „A *mező* : *mezeje* típusú palatális névszótövek nagy többségének két, *ő*-re vagy *é*-re végződő módosult hangalakú csonka töve alakult így ki: vö. ... BécsiK. 186: *vnq* ~ 1337: *Inezakala* hn. (OklSz.); ...” Az ötörök **inäy* magyar nyelvi folytatása az ősmagyar kori szóvégi *γ* labiális vagy illabiális magánhangzová való vokalizálódása következtében *inő* (~ *ünő*) vagy *iné* (~ *üné*) egyaránt lehetett (volna), az 1337. évi adat azonban nem alkalmas a jelenség szemléltetésére. Nem alkalmas, mégpedig éppen hangtörténeti akadályok miatt.

Az összetett helynév előtagjában levő személynevet a XIII. században a Tomaj nemzetségből ketten is viselték. Az elsőről 1251-ben hallunk először: Dénes nádor fiai, *June* és Samud ekkor szerzik vissza az abádi rév harmadához való jogukat (vö. GYÖRFFY III, 64). E *June* fiáról, aki szintén az apja nevét viselte, 1279-ben esik szó (1279 > 1409: *June* de Abad: ÁÚO. XII, 269). 1289-ben magva szakadt, s a Szabolcs (illetőleg Szatmár) megyei birtokát a következő évben a Kállayak ősei kapták meg IV. Lászlótól (az 1290-i oklevélben *Jwne* fia: *Jwne* a személynévi és *Zokol* a helynévi alak: KritJegyz. II/2—3, 414; BánffyOkl. I, 22). De Szakoly e része is hamarosan a Gutkeled nembeli Szakolyi család tulajdonába került (vö. KARÁCSONYI, MNemz. III, 108), nevében azonban tovább őrizte a XIII. századi tulajdonosok emlékét: 1314: „terram, seu possessionem *Inezakala* vocatam in Comitatu de Zothmar” (ZichyOkm. I, 147); 1329: *Zakul*, *Inazakala* (uo. 323); 1332: „de possessione *vnezakala* vocata, In Comitatu de Zobouch existenti” (uo. 396). Az utolsó említés azzal kapcsolatos, hogy a Szakolyiak ekkor fizették ki belőle az egyik XIII. századi birtokos özvegye hitbérét („nobilis domine quondam consortis *vne dicti Nogh*”) leányának, Fémianak (vö. KARÁCSONYI: i. h.).

A mai Szakoly egykori melléktelepülésének *Ineszakolya* nevérol 1972-ben MIKESY SÁNDOR (MNY. XLIII, 144—5) nyomán elindulva így vélekedtem: „A név előtagjában a régi *Ine* ~ *Ina* személynév van, amely talán az *in* 'szolga' (vö. *ínség*) szavunkból alakult”

(SzabSzatm. 112). Ma már úgy látom azonban, hogy ezen az úton nem kereshető a megoldás. Az időrendbe szedett személynévi és helynévi példák határozottan mutatják, hogy a névmagyaroztatban etimologikus szókezdő *J*-vel kell számolni: 1251: *June* > 1314: *Ine* > 1329: *Ina* > 1332: *Üne*. A szókezdő *J*-hez képest tehát az *I*- (és az ebből labializáció révén keletkezett *Ü*-) másodlagos fejlemény, és személynevünk a konvergens hangalaki változás következtében esett egybe az *ünő* ekkor lehetséges *iné* ~ *üné* alakjaival. Az ómagyar kori *ja-*, *jo-*, *ju-* > *i-* változás minden ismert példájában ezt a hangfejlődési irányt láthatjuk (vö. BÁRCZI, Htört.² 132), az ellenkezőjére nincs egyetlen példa sem, az ótörök eredetű *inő*-ből nem vezethető le tehát a XIII. századi *June* (?*Jüne*: így olvassa az adatokat KARÁCSONYI, MNemz. III, 108; valamint NÉMETH PÉTER, SzabSzatm. 112) személynév.

A *June* magyaroztatát megkísérelhetnénk különféle találgatások elsorolásával, ennek azonban nincs sok értelme. Ehelyett közreadom még azokat a személynévi adatokat, amelyek kapcsolatban lehetnek a Tomaj nemzetség két tagjának nevével: 1213: „*Ina* et Iouanc, filiorum Ioannis” (VárReg. 164); 1221: „Ministri regis de provincia Zobolch, scilicet: *Ina*, Elea, Nicolaus ...” (uo. 264); 1226: „Forcos, filius *Ina* comitis” (uo. 286); 1237: „Legus cum quatuor filiis ... Petrus, Onda, Boche, *Yna*” (KritJegyz. I, 190); 1260: „magister Stephanus et Mark filii *Ine* iobagiones castri nostri Zaladiensis de Pacha” (ZalaO. I, 37); 1165: „Pentiki. *Juna*. ke[ud ... Munka. petu. *Juna*. Fon[ol ...” — pozsonyi várszolgák (ÓMOLv. 44); 1321: *Juna* fia: János a Bereg megyei Mátyus faluból (GYÖRFFY I, 542); (1288—1304): „Egid. f. *June*” — jobbágy az abaúji Pere birtokon (uo. 130); 1293/1323: „Sim-e et Petro f-is *June*” — nemes a borsodi Bába faluban (uo. 753); 1211: *Juneh* — jobbágy (PRT. X, 507).

Kotormány. A *-mány/-mény* képzőbokr alkalmazásának példái között (nomen acti funkciójú minősítéssel) kétszer is előfordul az 1407: *Kotorman* (ZichyOkm. V, 491) személynévi adat (TNYt. I, 197, 233). A szövegkörnyezetből kiderül, hogy e példának a *kotor* ige *-mány* képzős derivátuma korai jelentkezését kellene dokumentálnia. Legalábbis kétséges azonban, hogy adatunk képes ezt a terhet viselni. Régi közzszoí előfordulást a TNYt. sem idéz, a *kotor* igénél a TESz. (II, 593) sem vesz föl *kotormány* származékot, D. BARTHA KATALIN (A magyar szóképzés története. Bp., 1958. 84) pedig mint tájszóra hivatkozik e névszóra, s az MTsz. alapján az 'aradásoktól vagy esőfolyásoktól kikotort hely, vízvájta mélyedés' jelentésével számol. Kétségtelen, hogy a szó némely újkori helynévi alkalmazásában (l. alább!) kereshetjük ezt a térszinformanevet is, az ómagyar kori adatok vallatásában azonban más irányban célszerű elindulni.

Az 1407-beli *dictus*-os név bizonyára nem választható el a következő, jóval korábbi személynévi említésektől: 1163: *Cotroman* ispán (KritJegyz. I, 34); 1255: *Kotorman* szn. (NyK. XLVI, 137); 1304: *Koturman* — a somogyvári Szent Egyed monostor konventje előtt folyó ügyben a Somogy vármegyei *Pabun* (= Bábonny) birtokkal kapcsolatban az unokája szerepel (AnjouOklt. I, 309); 1372: „Benedictus filius *Kotorman* de eadem *Kapolna*” — a Zala vármegyei *Reche* és *Ond* birtokperében mint határos nemes fordul elő (ÓMOLv. 211). Az ő leszármazottai lehetnek azok a *Kothorman*-ok, akik 1452-ben és 1455-ben a zalai Récsén élnek (CSÁNKI III, 163). — Nyilván nem különbözik ezektől az a személynév sem, amely az óbudai káptalan 1258-beli bizonyáglevelében fordul elő: ő és testvérei a Kiscgál nevű birtokuk felét ekkor adták át szenterzsébeti Pókának („*Katerman*, Atmar, Levka et Joob filii Chama ... Minor Gal ... Pouka de villa Sancte Elyzabeth”: ÁÚO. II, 305). Az oklevél adatai Pest környékére lokalizálhatók. KÁZMÉR MIKLÓS (Magyar családnévek szótára. Bp., 1992. 629) a szó vezetéknevi szereplésére hoz adatokat: 1452: *Kothorman* Ø, 1720: *Steph(anus) Kotormány*, *Joannes Kotormán* (Zala, illetőleg Csongrád és Heves megyéből).

A helynévi előfordulásra a következő példákat ismerem: 1. A mai Vas megyei Bajánsenye falurésze *Kotormán* (VMFN. 405). Ez még nem is régen önálló település volt, 1940-ben egyesítették Dávidházával az utóbbi nevéen, majd 1950-ben ezt is beolvastották a szintén egyesüléssel keletkezett (1940: *Bajánháza* + *Senyeháza*) Bajánsenye helységbe (vö. MEZŐ, HivHelys. 248). Nevének legkorábbi előfordulásait a FNESz.⁴-ből (I, 785) idézhetjük: 1549: *Kothormanzeg*, 1773: *Kotorman*. — 2. *Kotormány*, több, külön névvel is tagolt határrészt jelöl Zselicszentpál (Somogy m.) határában, a belterületől délre, Zselickislak és Simonfa között (SMFN. 545). — 3. *Kotormány*, még a századforduló táján is lakott hely volt a Bars megyei Óbars határában (Hnt. 1907. 561; Hnt. 1913. 806). — 4. KRESZNERICS a Vas megyei falun kívül egy másik objektumot is ismer e néven: „Patak Csik Székében”. Helységnévtáraink később lakott helyként tartják nyilván Csíkszentgyörgy határában, ahol még 1907-ben is 162 lélek élt (Hnt. 1907. 561; vö. Hnt. 1913. 806). — 5. Állítólag Bács vármegyében volt e néven egy falu (1393: *Kotorman*: CSÁNKI II, 155), amely egy itteni királyi ember nevében szerepelt. — 6. A Baranya megyei Harsány határjárásában a XIII. században említenek egy malmot: 1249/1249/1291: „desc. ad mol. *Katurman*” (GYÖRFFY I, 313). Az adat személynévként is értékelhető.

A régi személynévek eredetét névmagyarozó irodalmunk a török nyelvekben keresi; vö. ótörök *gotur* 'kosz, rüh' (DTS. 461; vö. R. NAGY: NyK. XLVI, 137; HASAN EREN: MNy. XL, 366). A kérdés irodalmát összefoglaló KISS LAJOS (FNESz.⁴ I, 785) azonban rámutat a szerbhórvát *Kotroman* személynévre is. L. ehhez az első személynévi adatunkat, amely annak kapcsán keletkezett, hogy III. István oklevele megerősítette a spalatoei érsekséget a már II. Géza által neki alárendelt dalmát püspökségek és egyházak felett való hatalmában; *Cotroman* comes a jelenlevők, tehát mai fogalmaink szerint a tanúk között szerepel. A személynév képzővel bővült alakban fordul elő abban az 1310-beli oklevélben, amelyben Stephanus *Cotromanovich* bosnyák bán megerősíti Nemagnich István szerb királynak („Stephanus Nemagnich Dei gratia Rex Rassiae, Dalmatiae et Bosinae etc.”) Poglizza dalmáciai kerület nemesei és népei számára adott, 1289-ben kelt privilégiumát (ÁÜO. IX, 498). — MIZSER LAJOS hívta fel a figyelmet arra, hogy a veszprémi névtani konferencián LADÓ JÁNOS a magyar *Kotormány* családnevet (bővebb kifejtés nélkül) a német *Kotelmann* személynévből magyarázta (MNYTK. 160. sz. 53). A számomra hozzáférhető forrásokban (BACH, BRECHENMACHER, DROSDOWSKI, GOTTSCHALD, NAUMANN) azonban ilyen német nevet nem találok. Egyedül BAHLOW (Deutsches Namenlexikon. München, 1967. 293) közöl Mecklenburgból egy *Kotelmann* (< *Kötel* hn. + *-mann*) családnevet, amelynek kapcsolata azonban a magyar személynévi és helynévi alakokkal az eltérő hangtani arculatuk miatt is erősen kétséges, és a véletlen paronimia körébe tartozik.

A korai személynévi adatok és a dél-, nyugat- és délnyugat-magyarországi helynevek a névföldrajz alapján összekapcsolhatók. A Bars megyei és a Csik széki földrajzi nevek magyarázatában — régi adatok híján — azonban nagyobb bizonytalanságban vagyunk. Mivel a csíkszentgyörgyi helynév KRESZNERICS szerint eredetileg egy patakot jelölt, benne nagyobb valószínűséggel kereshetjük a térszínformanevi jelentést.

M á k s z e m. Görgetjük magunk előtt — mert feltétlen tekintélyűnek hisszük — az OkISz. hibás címszavait, értelmezéseit és helytelen besorolású példáit. Csak ezzel magyarázható, hogy a partitivusi viszonyt is kifejező birtokos jelzős összetételt szemléltető szavak között találjuk az 1411: *Makzemhege* hn.-i és 1423: *Makzem* szn.-i (OkISz.) adatokat (TNyt. I, 535).

Az OkISz. e példáit legutóbb KISS LAJOS tette a helyükre, és bőséges adatolással kimutatta, hogy a Bereg megyei későbbi Ilosvát jelölő XIV. századi *Makszemháza* román származású telepítő kenézéről kapta a nevét, és ugyanez a személynév található a

Máramaros vármegyében fekvő, fentebb idézett hegy- és egyéb helynevekben is (A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén: Rédei-Eml. 280—1; vö. román *Maxim ~ Maxin ~ Maxen* szn.: CONSTANTINESCU: DOR. 104. < latin *Maximus* 'igen nagy': KISS LAJOS i. m. 280). A román–magyar nyelvi érintkezés késeiisége és földrajzi meghatározottságára (is) mutathat, hogy KÁZMÉR MIKLÓS nagy családnévtárában nem találunk *Makszem, Makszim, Maxim* vezetéknevet, noha Kelet-Magyarországon magam is több *Makszim* nevű családot ismerek (l. pl. e családot Nagyállóban és Nyírbátorban: Telefonkönyv '91. Szabolcs-Szatmár-Bereg megye. H. n., é. n. 161, 167).

Markalfi és *Rikolfi*. Az apa–fiú viszony névszerű megjelenítéséről olvasuk, hogy az ómagyar kor első felében „A birtokviszony jelöletlensége még kivételszerű: 1302: »Magister Kokos filius comitis *Rykolfy*« (OkI Sz.); 1321: »Wyd et Lachk filiorum *Markolfy*« (AnjouOkm. 1: 605); — számuk csak a XV. század második felében szaporodik meg” (TNyt. I, 539). (Az 1302-beli adatot ugyanilyen értékeléssel másutt is idézi nyelvtanunk: II/1, 276.) A két példa azonban sajnálatos elnézés következtében került ide, ugyanis a birtokviszony mind a kettőben jelölve van, de nem a magyar, hanem a latin nyelv szabályainak megfelelően.

Arra, hogy az OkI Sz. tévesen vonta a *fi, fiú* szócikkéhez az 1302-i adatot, s tévedett az erre hivatkozó HORGER ANTAL (MNY. XXIV, 13) is, bizonyos K. K. A. már 1928-ban rámutatott (MNY. XXIV, 142): „A *Rykolfy* nem más, mint genitivusa a *Rikolf*-ből latinósított *Rikolphus* személynévnek, amelyet a Berzeviczyek egyik őse viselt.” A családban azonban nem egy, hanem több személynék is ez volt a neve: 1246: Ruthker fiai: *Rycolph* és Hermann (KritJegyz. I, 252); 1263: *Rikolphi* comitis (uo. 414); 1272: *Rykolphus* comes (uo. II/2—3, 30); 1294: *Rikolphus* fia: Kokos (uo. II/4, 141); 1313: „Kokos et Johannes magistri, filij quondam Comitiss *Rykolphi*” (MonStrig. III, 676); 1340: „frater *Rykolphus*, magister cruciferorum ordinis sancti sepulchri Dominici de Landek” (uo. 372); 1342: „magister Clemens, filius magistri *Rykolphi* de Torkeu” (uo. 470); 1494: *Ricoph* (nobilis vir) (Szent-IványLevt. 67). Ezek és a most nem idézett adatok három vagy inkább négy személyt jelöltek.

A középkorban több személy viselte a *Markalf* nevet is, pl. 1237: *Marquolf* (*Marcoluf*), szabados Bukud (Buchud) birtokon (ÓMOLv. 90); 1279: „*Morcolpho* custode”, a bácsi káptalan tagja (MonStrig. II, 119); 1292: „comitem *Morkolphum*, filium *Morkolphi* de Chafurd” (uo. 329); 1337: „Petro filio *Morcholphi* et Stephano dicto Strauz, civibus in Posenio” (uo. III, 298); stb. Zala megyében volt egy település is, amelynek nevét e személynévvvel alkották meg: 1447: *Marklfhaza*, 1513: *Markalpphaza* (CSÁNKI III, 81; l. még a *Markalph* és a *Markalfházi* cs. a. is: uo. 167). A helység emléket ma is örzi több határnév Szentpéterúr belterületétől keletre, közvetlenül Gétye határa mentén: *Alsó-Markal-házi-kut*, *Fősdő-Markal-házi-kut*, *Marka háza* [*Markalháza*], az utóbbi egy dombos szőlőt jelöl, s azt tartják róla, hogy „Markó nevű uraságé volt” (ZMFN. 273).

Mind a *Rikolf*, mind pedig a *Markolf* személynév a magyarban német eredetű (vö. ném. *Rikolf* szn.: BRECHENMACHER II, 411; ném. *Markolf* szn.: uo. 236, DROSDOWSKI² 149), s ezt alátámasztja példáink névföldrajza is.

P á l a s z ó. Közismert, hogy a jelöletlen birtokos jelzős szerkesztésű tájneveink sorában a korai ómagyar kortól bőségesen adathatók a két folyó közére utaló, mégpedig jellegzetesen a kisebbik folyó nevével és a *-köz* szóval alkotott elnevezések: 1214: *Rabakuz*, 1217: *Belkus*, 1250: *Chollocuz*, 1330: *Vrmankuz* (TNyt. I, 549). E helyes példák után azonban nyelvtanunk még folytatja a sort: „ilyen még: *Bászaköz*, *Szamosköz*, *Sárcöz*, *Pálaszóköz*, *Temesköz* stb.” A *Pálaszóköz* olvastán kaptam fel a fejem, ugyanis a víznév *Pálaszó* értelmezése az etimológiai irodalom szerint legalábbis kétséges.

Ennek a következő korai adatait ismerjük: 1252: „ad quendam fluuium nomine *plaza*” (MonStrig. I, 401); 1253: „molendinum ... in fluio *palasa* situm” (uo. 405); 1323: „iuxta aquam *Polazou*” (uo. III, 28); 1326/1326: „iuxta aquam *Palyazo*” (uo. 91) stb. (vö. még ORTVAY, Vízr. II, 105 *Plaza* a.). A ma *Vízköz*-nek, a XIII—XV. században *Pálya(s)zóköz*-nek hívott kistáj a Csalóköztől északra fekszik a Kis-Duna és a Feketevíz között. A két tájnév magyarázatával (előfordulásaik bőséges adatolásával) legutóbb JUHÁSZ DEZSŐ foglalkozott (NyudÉrt. 126. sz. 105—6, *Vízköz*² a.), a *Pályaszó* etimológiájának kérdését azonban ő sem döntötte el. Problematikusnak tartja WERTNER MÓR *Pályi* (< *Pál* szn.) + *-aszó* 'folyómeder, időszakos vízfolyás' értelmezését (vö. Nyr. XLIII, 256), ugyanis „Nehezen képzelhető el pl., hogy e jelentékeny vízfolyás a helynevekből ismert *aszók* jellemzőivel bírt volna” (JUHÁSZ i. m. 105), s elvetette a felmerült szláv etimológiákat is. A középkori víznév helyes olvasata és magyarázata tehát továbbra is várja a megvilágítást.

Seremnépataka. A feleségnevek alkotásában alkalmazott jelöletlen birtokviszonyos szerkesztésmód korai ómagyar kori példái közé nem illik az 1264: „*Seremnepataka*” (CD. IV/3, 209) adat (vö. TNyt. I, 539, II/1, 277). A Liptói Regestrumot kivonatosan közzétevő FEJÉR GYÖRGY ugyanis éppen a kérdéses elemében rosszul olvasta a nevet; az egyéb, megbízhatóbb közlésekben a *Seremnapataka* formát találjuk (vö. pl. KritJegyz. I, 435).

Az adat értékelésében a következőket kell figyelembe venni: Liptó megyében 1390-ben sorozatos oklevél-hamisításokra derült fény. A hivatalos vizsgálat megállapította, hogy a tettet Domenfalvi vagy Madácsfeldi Benedek fia, János deák követte el, akit ezért fej- és jószágvesztésre ítélve még abban az évben máglyán megégettek, s emlékéért átok kísérette („Johannes litteratus maledictae memoriae”). Zsigmond király ezért Liptóban és Turócbán általános oklevélvizsgálatot rendelt el, amelynek végrehajtásával Bebek Imre országbíró, Liptó vármegye főispánját bízta meg. (A problémakör összefoglalását l. ÓMOlv. 217—9.) Az egyik liptói nemes, *Rasztoka*-i Márk fia, Tamás *Dobraua* birtokkal kapcsolatban három oklevelet mutatott be az országbírónak: az első szerint IV. Béla 1264-ben bizonyos földet „inter fluvios *Seremnapataka*” adományozott Pál fiának, Demeternek; a másodikban Nagy Lajos király 1372-ben újította meg ezt az adományt Beke fiainak: *Toth*-nak mondott Tamásnak, Márknak és Berecknek, már megnevezve a birtokot (*Dobraua*), amely „inter predictos duos fluvios *Cheremna* vocatos” fekszik; végül a harmadik a turóci konvent 1375-ben kelt, Nagy Lajos oklevelét magában foglaló átirata (l. a Liptói Regestrum ÉRDY JÁNOS által közölt változatában: TörtTár IV [1857.], 14).

A két patak, illetőleg a róluk nevezett birtok az Árpád-kori oklevelekben többször előfordul: 1262: *Chemerna* (CodDipl. IV/3, 66; vö. KritJegyz. I, 396); 1279: *Churmuna* (KritJegyz. II/2—3, 241); +1282: *Chormona* (uo. 304); 1288: *Cheremne* (uo. 390, 393); 1289/1289: *Cherona* (uo. 409); 1306: *Chermenepotoky*, *Chremenepotoky* (AOkl. II, 20).

A víznév eredetével — KISS LAJOS szíves tájékoztatása szerint — VL. ŠMILAUER foglalkozott, s azt színnévből magyarázta: **Čr̥mná* (ti. *rěka*, *voda*) 'Vörös (ti. folyó, víz)' (vö. ŠMILAUER, Vod. 47, 51, 317, 465).

Villám. Meglepődve és kételkedve olvasom a cselekvő (nomen agentis) ősi képzőkről szóló részben az Albeus-féle összeírás egyik személynévi adatát: „Az *-m* képzős névszók is az ősmagyar korban születhettek: [1237—1240]: *Vylyam* szn. (Villám) (PRT. I: 786); ...” (TNyt. I, 235). Meggyőződésem, hogy itt a tulajdonnév és a (később-ről adatolható) köznév homonimijáról van szó, s a példa nem alkalmas a grammatikai jelenség szemléltetésére. (Indokolt tehát a TESz. III, 1146: *villám* szócikkében a két korai személynévi példa elé tett kérdőjel.)

A középkori személynevek kutatói jól ismerik a *Villam* ~ *Viliam* nevet: 1219/1550-ben Zemplén vár várnépei (*castrenses*) között szerepel *Villam* (FEHÉRTÓI, ÁKSz. 358); 1264-ben *Willam* a szepesi darócok (*draucharii*) centuriója (KritJegyz. I, 434); 1270 és 1272 között többször említik más, német nevű társaival együtt *Wyllam* banai cívist (pl. KritJegyz. I, 504, II/1, 69, II/2—3, 24); vele vagy még inkább a következő adatban szereplő személlyel lehet azonos az az Ipolitus fia: *Wyllam*, aki 1270-ben a Nógrád megyei *Scelen* földet kapja (uo. II/1, 96); 1297-ben a Becsegergely nemzetség egyik tagja viseli a nevet: „Laurentius, Onth, Moýzun, *Villiam*, Geche et Deseu filii Johannis de Leel nobiles de genere Bechegregor” (uo. II/4, 184). A XIV. század elején egy székesfehérvári cívist említenek e néven: 1325/1325: *Wyllam* (GYÖRFFY II, 375); stb.

A névföldrajz alapján a személynevek viselőinek némelyikéről nyugodtan föltehetjük, hogy német nemzetiségű volt. Teljes mértékben helyeslem tehát FEHÉRTÓI KATALINNak (i. h.) azt az eljárását, hogy az 1211-ből való, latinosított formájú *Villiamus* adatot összevonta a *Vilelmus*, *Vilalmus* személynévi példákkal: „*Villiamo* Transsilvanam ... Roberto Vespremiensem ecclesias feliciter gubernantibus” (PRT. X, 517). Vagyis azt vallom, hogy a mi *Villám*-féle neveink a német *Wilhelm*, régen gyakran *Wilhelm* személynévből alakultak (vö. BRECHENMACHER II, 812).

- *r a / - r e*. Előbb a névszói alapszavú névutók ősmagyar kori irányhármasságával kapcsolatban azt találjuk a 18. lapon, hogy a *royá (> *rěá*) már ragként jelenik meg a TÖ. *Appatfeereh* 'Apátfőre' adatában. Majd a 35. lapon olvashatjuk a következőket: „A lativusi *rěá* (< *royá*) a TA.-ben még névutó, ragként a XII. század végétől jelenik meg: 1193: „Inde ad *Gudejacara*” (ÓMOLv. 55); KTSz.: „... 3t *fara*” 'keresztfára'; TÖ.: *Varfeereh*.” (Ugyanezt az értékelést találjuk a TNYt. I, 445. és 456. lapján.)

A forráselemzés nem teszi lehetővé, hogy a tulajdonnévi példák végződését határozóragnak tekintsük. A székesfehérvári keresztesek 1193. évi oklevelében a latin *ad* prepozíciót 45 esetben követi közvetlenül a magyar helynévi szórvány (pl. ÓMOLv. 54: ad *raquatiquerec*, 55: ad *feres*, ad *egerag*, ad *egris*, ad *cangeli*, ad *bigquereg*; 56: ad *cubule*, ad *hýiceguy* stb.), s teljességgel elképzelhetetlen, hogy közöttük az egyetlen *Gudejacara* helynévben nem nominativusi formában lenne a magyar helynév. Az oklevél egyéb helyzetben előforduló számos magyar helyneve között sincs egy sem, amely határozóragot vett volna föl (l. pl. ÓMOLv. 55: „incipit a pi|cina *abram*”, „ad aquam *Lizcou*”, „ad aliam aquam *zorduc*”, „ad uiam *Seque*”, „ad pi|cinam *Tureg*”, „ad portum *Sorcod*” stb.).

Az oklevél szórványait feldolgozó MIKOS JÓZSEF a *Gudejacara* helynevet *Gudej* és *acara* elemekre bontja, s azt gondolja, hogy az előtag egy *Guda* vagy *Goda* töből való germán vagy szláv eredetű személynév származéka, az utótagban pedig talán a német *Acker* 'szántóföld' (vö. ófn. *ackar*) szó van, s így értelme: 'Gudej szántója' (MNY. XXXI, 250—1). A helynevet magam is összetételnek tartom, de MIKOSTól eltérően *Gude* + *jacara* elemekre tagolnám. Az előtag szerintem is személynév (vö. R. *Gud*, *Gudi*, *Guda*, *Gudus*, *Guedeu*, *Gueud* szn.: FEHÉRTÓI, ÁKSz. 144—5), az utótagban pedig a *gyakor* 'sűrű, sűrű erdő' jelentésű szó birtokos személyjeles alakját látom (vö. TESz. I, 1116). Erre bátorít az, hogy a *Chergou* birtok határait megvonó részben határpontokként elsősorban vízneveket, fákat és szintén erdőket jelentő helyneveket emlegetnek (*arbor*, ad *pirum*, *bigfa*, *egerag*, *egris*, *bigguereg*), szántóföldet egyet sem.

Hasonló a helyzet a TÖ.-ből idézett *Appatfeereh* és *Varfeereh* adatokkal is. A Duna-Tisza közti mai Izsákkal azonosítható *Culun* (= Kolon-tó) birtok határjárásában szerepel mind a két név, sőt az utótag még egy harmadikban is megvan: *Zouafeereh* (vö. PRT. X, 508—9). Megjegyzendő, hogy mind a három név talajkiemelkedést jelölt. Azt az ötletet, hogy a *-feereh* a *fej* származéka lenne (nyilván az OkISz. nyomán, amely a három adatot

mind a *fehér*, mind pedig a *fej* címszóban fölveszi), GYÖRFFY GYÖRGY vetette föl (Pais-Eml. 411), de e véleményre lábjegyzetben azonnal reagált B(ÁRCZI) G(ÉZA): a nézet „jelentésanilag nehezen, alaktanilag még nehezebben volna igazolható. E szóban nyilván a *fehér* színnevet kell keresnünk, s ennek ily módon 'homoktalaj, homokos hát, homokhalom' jelentése igazolódik. Ez a homok fehéres, világos szürke színéből, mely élesen elüt a föld vagy a növényzet színétől, könnyen érthető” (uo.). BÁRCZI GÉZA tehát ezzel visszatért ERDÉLYI LÁSZLÓ olvasatához és értelmezéséhez (vö. PRT. X, 423—4).

MEZŐ ANDRÁS

A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk-kódexben

A MKsz. 100. (1984.) évfolyamában HOLL BÉLA igen értékes tanulmányt közölt „Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvemlék 1433-ból” címmel (3—23). Ebben leír és kommentál egy a dalmáciai Sibenik konventuális ferences kolostorának (Samostan sv. Frane) könyvtárában „Liber Demetrii de Laskó” (vagy „Liber scholeasticus”, I. CSAPODI CSABA—CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA, Ariadne. Bp., 1995. 88) címmel nyilvántartott latin nyelvű kódexet (jelzete Cod. 10). A papirkódex 145 x 215 mm méretű, 268 folio terjedelmű, 5 kéz írta, messze a legtöbbet, 241 levelet Laskói Demeter, aki egy 1434-ben és 1435-ben írt résznél a nevét is feltüntette: „per manus Demetri de Lasko” (i. m. 7). HOLL többek közt arra a következtetésre jut, hogy Laskói Demeter a pécsváradi bencés apátság monostori iskolájával volt kapcsolatban, és kódexét ott másolhatta, használhatta (i. m. 13). A különböző bibliai, egyházi szövegeket, valamint idézeteket, mondásokat stb. tartalmazó kódexet Laskói — vagy inkább Laskai — 1433-ban még tanulóként is másolhatta, „később 1434 után a gazdag tartalmú kéziratot már mintapéldányként használhatta tanításnál, a szövegek magyarázatánál” (i. m. 7). A művelődéstörténeti, zenetörténeti, irodalmi szempontból is jelentős kódex a magyar nyelvtörténet számára szintén fontos, 16. levelének rektóján ugyanis öt sornyi magyar vendégszöveg van, „tartalmát tekintve imádság: könyörgés a kenyér színe alatt jelen levő Krisztushoz. Rokona a későbbi, XVII. századi énekeskönyvekben 'Tempore elevationis', 'Szent áldozatkor, Krisztus teste felmutatására való' címmel ismert énekeknek” (i. m. 17). HOLL a szöveg faksimiléjét, betűhív másolatát és értelmező olvasatát szintén közli. A faksimile alapján készült saját betűhív átírásom annyiban tér el a HOLLétól, hogy az *s* betűnek a σ paleográfiai változatát is figyelembe veszem, a második sor elején nem nagy, hanem kis *o* betűt írok, az *vzunlak* szó kezdetén én nem *w*, hanem *v* betűt látok, az *ȳdeſegh* szó $\bar{y}$ -je felett pedig inkább vízszintes vonást, mint két pontot:

Oh ȳſtennek teſte ȳdeſegh eȳ vilagnak otalma
o tiſteleteσ teſt ma tegedet miltathlan ȳmadlak
hug engwmeth meltaσ halalomnak ȳdeȳn eltethnȳ
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [!]
Teged kerlek eσ vȳzunlak lelkiemeth teſtemmel tiȳtohad

Megjegyzem még, hogy egy-két szó (szinte) egybe van írva (*otiſteleteσ*, *kenereag*, *eσvzunlak*), de itt betűhív közlésben is helyes vagy elfogadható a különírás, a szavak között egyébként is igen kicsi a kihagyott hely. Az utolsó sor végső szava (*tiȳtohad*) pedig hely hiányában eredetileg egy sorral lentebb került, amit az ötödik sor utáni sajátos

jel, illetve a *tiztohad* szót az előző sorhoz rendelő félig bekeretező vonalak mutatnak. A *hereneth* szóban *n* (∴ *m*), íráshiba van, a szóeleji *h* pedig hangérték nélküli pusztá írássajátóság.

A Laskai Sorok (LaskS., az elnevezésre és a rövidítésre l. TNyt. II/2, 843 is) általam adott olvasata a következő:

Oh, Istennek testé, idésség, ez világnak ótalma,
 ó, tiszteletés test, ma tégedet méltatlan imádlak,
 hogy engümet méltas halálomnak idein (idejin) éltetni.
 Oh, életnek kényeré, agy énekem örök éremet!
 Téged kérlek és uszunlak, lélkemet testémmel tiszto $\acute{x}\acute{x}$ ad.

Ez olykor eltér HOLLnak MOLNÁR JÓZSEF tanácsait is figyelembe vevő, „a mai helyesírást és nyelvalakot közelítő, értelmező átírásban” (i. m. 16) közölt olvasatától. Nála: *méltass* (de jobb tükröztetni a jelölt rövidülést), *idein* (az *i* nem hosszú), *aggy* (*adj* — itt a leírás rövid *gy*-re utal, de valóban a hosszú *ggy* is szóba jöhet), *tisztohad* (a *d* nem hosszú, az *-ít* képzős szavak imperativusának effajta előzményében $\acute{x}\acute{x}$ -t tesznek föl). Lásd például: BENKŐ, ÁrpSzöv. 44, 52: *szobodo $\acute{x}\acute{x}$ a* (HB.: *zoboducha*), *kinyú $\acute{x}\acute{x}$ ad* (ÓMS.: *kiniuhhad*); E. ABAFFY: TNyt. II/1, 141: JókK. 44: *indohad*, 98: *tulaydonohad*; GuaryK. 113: *Erq $\acute{o}$ hed*; WinklK. 96: *zorehad*, 157: *zabadohad*; WeszprK. 128: *tizthohad*. „A $\acute{x}\acute{x}$ hosszúságát kódexeink nem jelölik” (uo.). Olvasataink között van még egy-két eltérés, így az írásjelek használatában is. Például a *teste* szó után szerintem vesző teendő, mert ez nem állítmányi viszony, hanem itt is megszólítás van. Az olvasattal kapcsolatban variánsokat szintén lehetne jelölni (l. pl. BENKŐ, ÁrpSzöv. 47—53), ezt azonban mellőzöm. Csupán annyit jegyzek meg, hogy esetenként az *é* jelölése (is) csak megközelítő biztonsággal végezhető el, helyette *e* is állhatott.

Természetesen HOLL a különben az egész kódexet ismertető tanulmányában bizonyára nem feltétlen törekedett nyelvészetiileg teljesen pontos olvasat közlésére, a jelen MNy.-beli cikktől azonban ez elvárható.

A Laskai Sorok értelmezése szerintem az alábbi:

Ó, Istennek teste, édesség, e világ oltalma,
 Ó, tiszteletre méltó test, most téged méltatlanul (bár nem vagyok méltó rá)
 imádkozva kérlek,
 hogy engem méltóztassál (légy kegyes) halálom idején táplálni.
 Ó, életnek kenyeré, adj nekem örök örömet (add nekem az örök élet örömét)!
 Téged kérlek és kérllek, lelkemet testemmel együtt tisztítsd meg.

A zárójelekben az előző szó, szerkezet világosabb kifejezése vagy egy (némi) eltérő másik lehetséges értelmezés áll. Az *édesség* 'valaminek édes, jóleső, jó, szeretett, magasztos volta' jelentésben értendő (vö. NySz.; ÉrtSz.). A *ma* jelentése a LaskS.-ban 'most', a *tiszteletes*-é 'tiszteletre méltó', az *imád*-é 'imádkozva kér'. A *méltatlan* az imádkozóra vonatkozik, az *élet* értelme itt 'táplál'. Az *uszunl* a mai *unszol*-al függ össze, de a jelentésárnyalata nem olyan erős (vö. NySz.; TESz.; EWUng.).

HOLL a LaskS. latin forrásai után is kutatott. „Egy XV. századi, leoninusokban írt verses úrfelmutatási imádság három különböző változatában megvan a magyar vers valamennyi sorának pontos megfelelője. Ezekből a magyar sorok rendjének megfelelő latin szöveg így állítható össze:

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
 Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
 Ut me digneris in tempore pascere mortis.
 O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
 Per te mundetur mens, sensus purificetur.”

A latin kéziratok és a LaskS. viszonyát a következőképpen összegzi:

Kézirat	A sor száma				
Laskói-k.	1.	2.	3.	4.	5.
Mainzi	10.	5.	6.	7.	11.
Karlsruhei	–	–	4.	–	5.
Herzogenburgi	2.	–	–	–	3.
	(L. HOLL i. m. 17–8).				

Az átültetést vizsgálva HOLL megállapítja, hogy az sikeres. Tömör, a fordító a lehető legnagyobb tartalmi és formai hűsége törekszik. A versként való fordításhoz az ötlet „a kódexekben is szép számmal levő verses traktátusok, a kívülről is megtanult 880 hexameteres sor interpretációja közben támadhatott”. A fordító ügyelt a szótagszámmra: négy sor 16 szótagból áll, az ötödik 17-ből. A leoninus belső rímeit s a hexameterre jellemző verslábakat ugyan nem tudta átültetni, „de megpróbálta hangsúlyos ütemekkel imitálni”. HOLL a szöveget metrikailag is részletesen elemzi, versnek tartja, az ÓMS. után nálunk időrendben a másodiknak (l. i. m. 18).

A LaskS. versnek minősítése szerintem is elfogadható. A versként való interpretálás szándéka világos, erre mutat a sorokba való rendezés, az, hogy négy sor azonos szótag-számú, s az ötödik is csak eggyel több. Az utóbbiban a leoninusra jellemző belső rím is megvan: *uszunlak — tisztohad*. A sorok, úgy látom, akkor kezdődnek nagybetűvel, ha egyben mondatot is kezdenek. Az ismétlődő, párhuzamos részek is a versjelleg felé mutatnak. A szöveg részben valóban mutat hangsúlyos ütemezést, de ez persze a prózának is lehet tulajdonsága, mint ahogy bizonyos párhuzamos felépítés is. Arra szintén vannak példák, hogy régi szövegeink a latinban lévő időmértékes verselést ütemhangsúlyos versrendszerben fordítják. Például egy hexametert a ThewrK. „hibátlan metszetű ütemhangsúlyos tizenkettesben” (KECSKÉS ANDRÁS, A magyar verselméleti gondolkodás története a kezdetektől 1898-ig. Bp., 1992. 20). Igaz, ez XVII. századi betoldás (l. Thewrewk-kódex. Közzéteszi, bev., jegyz. BALÁZS JUDIT, és UHL GABRIELLA. Az előkészítő munkacsoport tagjai N. ABAFFY CSILLA, BALÁZS JUDIT, PÓLYA KATALIN, UHL GABRIELLA. Bp., 1995.), s egy sor belőle — noha a záró rag, szótag el is maradhatna — tizenhárom szótagú:

Non prius in dulcem declines lumina somnum
 Omnia quàm longè reputaueris acta diei.

Az az:

Addigh az alomnak ne adiad maghadat
 Migh megh nem uisgalod lölký ismeretedet;
 Es hogýha uétkesnek talalod magadat,
 Köniörgésed által kélleld megh Vradat. (170).

Mindenesetre a LaskS.-at valóban megalapozottan tarthatjuk versnek, énekversnek. Ettől függetlenül, tekintve benne több versszerű sajátság fogyatékosabb voltát, esetleg azt is el lehet képzelni, hogy ritmikus prózának veszik. E kérdésben azonban az szintén figyelembe veendő, vehető, hogy időközben maga a vers fogalma is változott. Nálunk a XVI. század végére annak tartalma nagy mértékben átalakul, jórészt a középkoriaktól eltérő új hagyománytípusok terjednek el, kerekednek fölül: a kötött formájú, strófás, rímes egyházi és világi közének. Ez azonban nem jelenti, hogy a versről való korábbi felfogás nem része mai szemléletünknek, s a középkort vizsgálva csupán a mai zártabb kategóriákban gondolkodhatunk (l. különösen: KECSKÉS i. m. 27, 59—60; valamint: SZEPEs ERIKA—SZERDAHELYI ISTVÁN, *Verstan. Bp.*, 1981. 171—4; KECSKÉS ANDRÁS—SZILÁGYI PÉTER—SZUROMI LAJOS, *Kis magyar verstan. Bp.*, 1984. passim — mindegyikben szakirodalom is).

A verset és a ritmikus prózát az is közelítette egymáshoz, hogy mindkettőt énekeltek, énekelhettek is, sőt még olyan egyházi szövegeket is, amelyeket ma netán egyik kategóriába sem sorolnánk. A NádK.-ben (697) egy magyar nyelvű Mária-ének (ima) előtt közvetlenül egy az oltáriszentséget magasztaló latin ének van. S mindkét rövid énekszöveg felett ott a kotta. A latin ének magyar megfelelőjét pedig két lappal előbb olvashatjuk (695). A szakirodalomban (pl.: HORVÁTH i. m. 137; KECSKÉS i. m. 50) többször idézik a LányiK.-nek azt a sorát, amelyben a másoló ott, ahol a zoltárszövegekhez nem ír kottát, szabadkozik: „Az honnan yrtak oth íem wolt meg notwlaw” (299). Az oltáriszentséghez az úrfelmutatáskor, az oltáriszentség vételekor, illetve előtte vagy utána vagy általában is számos ima szól. A kódexek közül a ThewrK.-ben van belőlük a legtöbb, a 17., a 60., a 159—163., a 238—245., a 303. és a 314—316. lapon található. Más kódexek (CzechK., GömK., LázK., LobkK., PozsK. stb.) szintén tartalmazzak ilyeneket. HOLL utalt a LaskS. és XVII. századi, az oltáriszentséget magasztaló katolikus énekek bizonyos rokonságára. A régi katolikus énekek között is sok fohászodik az oltáriszentséghez (l. pl. RMKT. XVII. sz. 7. köt. Sajtó alá rend. HOLL BÉLA. Bp., 1974. passim; 15/A. köt. Sajtó alá rend. STOLL BÉLA. Bp., 1992. 363—457; 15/B. köt. Jegyzetek. Írta HOLL BÉLA. Bp., 1992. 324—66). Távolabbról részben ide vonhatók a protestáns, akár a református úrvacsorai énekek is (l. pl. Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1986. 512—21). Megjegyzem, hogy a ThewrK. egyik, úrfelmutatáskor való imájáról KECSKÉS azt írja, hogy mondatvégi hangmegfelelésekkel is tagolt, szóvégi szóismétlésen alapuló rímes-asszonáncos mondatai vannak, a „verses szövegformához való közelítés még nyilvánvalóbb” benne, „valóban költői szépségű” (i. m. 30), vesd össze: „OH en edes wram iesus | Crýstwsnak zent lelke | zentely meg engemeth | O Crýstwsnak zent teste Jdwew- | zýcz engemet O crýstwsnak zent | weere zayosýcz meg engemet O | Crýstwsnak oldalanak wýze mos | meg engemet O Crýstwsnak we- | rýtteke tyztýcz meg engemeth | O Crýstwsnak keen Zenwedese | Erewsýcz meg engemet” (303—4; ~ LobkK. 264).

Mindaz, amiért HOLL BÉLÁnak a tanulmányát, illetve annak a magyar vendégszöveggel kapcsolatolását (MKsz. 100: 16—9) ismertettem és kommentáltam, főleg az alábbiakban következnek. A ThewrK. új, idézett kiadását átolvasva vettem észre, hogy ennek a 245. vagy a 123r. lapján a LaskS. párhuzamos szövege van:

Zenth aldozath koron etc
 Oh Críftuō ihūs zent tej-
 =te e3 wylagnak ydwej-
 =fege Es otalmazoŷa, oh tyzthe-
 lendó zenth tefth, en tege d maj-

Zenth aldozath koron etc
 Oh Cristus ihūs zent tes-
 -te, ez wylagnak ydwes-
 -sege Es otalmazoŷa, oh tyzthe-
 lendó zenth testh, en teged mas-

=tan meltatlan ymadlak, hogy
 engemeth en halalomnak yde-
 =ÿen meltoltaÿÿal elte<d>t / oh
 elew menÿeÿÿ zenth kenÿer aad
 ennekem erøk elethnec erømeth
 kerlek teghed, onzonlak teghed,
 hogy en zywemeth eš teſtemet
 erøkke megh tyztohad amen
 pater noſter aue maria etc
 Wege Wagyon etc

-tan meltatlan ymadlak, hogy
 engemeth en halalomnak yde-
 -ÿen meltoltassal elte<d>tned, ohned
 elew menÿeÿÿ zenth kenÿer aad
 ennekem erøk elethnec erømeth
 kerlek teghed, onzonlak teghed,
 hogy en zywemeth es testemet
 erøkke megh tyztohad amen
 pater noster aue maria etc
 Wege Wagyon etc

A jobb összehasonlíthatóság kedvéért újra leírom a LaskS. szövegét:

Oh ŷttennek teſte ŷdeÿeÿh e3 vilagnak otalma
 o tiſteleteš teſt ma tegedet miltathlan ŷmadlak
 hug engwmeth meltaš halalomnak ŷdeÿn eltethny
 Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [ɔ: heremeth]
 Teged kerlek eš v3unlak lellemeth teſtemmel tyztohad

Erre a tényre az eddigi szakirodalom tudtommal nem figyelt fel, s a ThewrK. e lapjának más párhuzamos helyét, illetve latin forrását sem tartották számon. Ezt meg lehet érteni, a LaskS.-at csak nemrég tették közzé, s a nyelvészet eddig viszonylag kevesebb figyelmet fordított rá. (Ekkor már kezdenek megjelenni a kódexek.) Mindez természetesen nem jelenti a LaskS. nyelvészeti szempontból való alulértékelését. A LaskS. (és a ThewrK. megfelelő helyének) művelődéstörténeti és nyelvészeti jelentőségét külön növeli, hogy ezek párhuzamos szövegek. Ez ugyanis ékesen illusztrálja azt a tényt, miszerint a rövidebb (és hosszabb) középkori szövegeinket is többször fordíthatták, másolták, memóriaterként is megtanulhatták, s ezeknek vagy egyes részeiknek mind az írásbeli, mind a szóbeli hagyományozódás során változatai alakultak, alakulhattak.

A latin (és más nyelvű) szövegekkel szintén hasonló a helyzet, ami a (fordítás)szövegek továbbélését, terjedését még összetettebb kérdéssé teszi (l. pl.: HORVÁTH JÁNOS, *IrMűvKezd.* 86—8, 100—1, 126—36; TARNAI ANDOR, *A magyar nyelvet írni kezdik.* Bp., 1984. 236—42). Magában Laskai Demeter kódexében is szerepel egy a földi dolgok hiábavalóságáról szóló verses traktátus, a „Carmen paraeneticum de contemptu mundi”, ami megvan például egy 1440 és 1447 között Krakkóban másolt kéziratban és Szalkai László 1489—1490 táján írt iskoláskönyvében is (HOLL i. m. 15). A ThewrK. párhuzamos helyeire és latin megfelelőire pedig lásd a kiadásukhoz BALÁZS JUDIT és UHL GABRIELLA által írt Bevezetést, amiben — az eddigi szakirodalmat szintén felhasználva — az előbbieket táblázatba foglalva is bemutatják (17—28). A IX. (77/1—82/10) és az LVIII. (282/8—297/10) imatétellel kapcsolatban azt is megemlíti, hogy énekelhették őket, mert későbbi katolikus énekeskönyvekben szintén megtalálhatók (16—7).

A LaskS. és ThewrK. párhuzamos szövege minden bizonnyal egy közös, még fel nem lelt, de HOLL által lényegében rekonstruált latin szövegre vagy annak némileg eltérő variánsaira megy vissza. Az e típusú párhuzamos szövegeink között egyedülálló, hogy annak egyik tagja egy korai vendégszöveg, másik pedig egy kódextrészlet. Figyelemre méltó a közel száz év időbeli különbség is, ami ilyen korai időszakban ugyancsak kivételes.

Láttuk, a LaskS. sikerrel törekszik a latinban lévő eredeti verses forma egyfajta visszaadására. A ThewrK. variánsáról ez kevésbé mondható el, maga a leírás módja sem

mutat ilyen szándékot. A két szöveget, igaz, az éneklés (ez tulajdonképpen a ThewrK.-beli változatról is feltehető) még közelebb hozhatta egymáshoz.

A két szöveg igen közeli rokonsága jól mutatja ennek az imának legalábbis a XV. és XVI. századra kiterjedő használatát. A mégis meglevő különbségek valószínűleg két egymástól külön fordításból magyarázhatók. Bár azt sem lehet kizárni, hogy a ThewrK. imája, illetve annak eredetije egy a LaskS.-nak megfelelő szöveg későbbi variánsa. A szövegek egyezései és különbségei azonban inkább két különböző magyartítás párhuzamos fordítási megoldásaira, szinonima-használatára utalnak, és annak vizsgálatára nyújtanak lehetőséget.

Ha a HOLL által rekonstruált latin szövegből indulunk ki, például azt látjuk, hogy a *Corpus Domini* a LaskS. fordításában *ÿstennek teste*, a ThewrK.-ében pedig *Criřtuř ihÿs zent teste*. Az eltérés érthető, az ima az oltáriszentséghez, Krisztus, az Úr, az Isten második személye testévé változó kenyérhez szól. Az *otalma* (LaskS.) és az *otalmařoyã* (ThewrK.) hasonlót jelent, a *tifeleteř* és a *tyzthelendõ* pedig ugyanazt: 'tisztelőre méltó'. Szinonima a *ma* és a *mařtan*, a *lelkemeth* és a *řywemeth*. A *meltař* mellett a kódexekben gyakori, egy további képzõt (-l) tartalmazó *meltoltařřfall* van, az *eltethny* főnévi igenév mellett pedig annak személyragos alakja: *elte<d>tned*. Igaza van HOLLnak (i. m. 18), amikor a LaskS. *ewrek hereneth* [!] szerkezetét a latin *gaudia vitae* 'életnek öröme'-vel összevetve megállapítja, hogy az örök öröm az örök élet örömét jelenti. Ezt a ThewrK. is igazolja: „erõk elethnec erõmeth”. Az *O panis vive* azonban nem felszólító alak, hanem vocativus ('ó, élő kenyér'), amit a ThewrK. ad vissza, a LaskS. pedig birtokos szerkezettel tolmácsol (ezekről l. később is). Az *uzunlak* és az *onzonlak* hangtani változatok.

Bár az eredeti latin szöveget pontosan nem ismerjük, s a ThewrK. eredetijét sem, azt bizton állíthatjuk, hogy a magyar imádságok már a magyar fordítók, leírók, másolók és nem utolsó sorban az imát szóban mondók szövegalakítását is tükrözik. HOLL egy előadásához való hozzászólásában JELENITS ISTVÁN hívta föl rá a figyelmet, hogy a LaskS. felkutatott latin megfelelőiben lévő üdvözlő szavak (*ave, salve*) fordításai a magyarból hiányzanak, az ötödik sor szenvedő igéit pedig a magyarban a *tisztořřad* és egyes szám első személyű cselekvő igék (*kérlek, uszunlak*) helyettesítik (HOLL i. m. 19). S ez ugyanígy van a ThewrK.-ben is. Az első két sor elején mindkét szövegben többlet az *oh, ó* indulatszó, ami részben pótolja a latinban lévő üdvözlő, megszólító szavakat, hiszen az indulatszavak itt nemcsak áhítatot fejeznek ki, hanem velük indult az oltáriszentséghez való lelki odafordulás is. Az azonban, amit az *élet*-tel kapcsolatban mond JELENITS tanár úr, nem egészen pontos. Ez nem ellentéte a *haláloznak idején* szerkezetnek, mivel az *élet* jelentése itt 'táplál', vesd össze: JókK. 145: „az madarak... ment tykok *eltettetnek* az barátoktól”: Illae [turtures] ... quasi gallinae semper a fratribus enutritae; NagyszK. 358: „Ehözõth *eltes*, Auag *etes*” (l. még alább és NySz.). A szó pedig arra utal, hogy az imádkozó, az áldozó azért könyörög, hogy halálakor és utána részesüljön Krisztus kereszthalálának, megtörtetett testének megváltó kegyelméből. A kérés konkrétan arra is vonatkoz(hat)ik, hogy halála előtt az imádkozó magához vehesse az oltáriszentséget. Ha a halálra készülő úgy hal meg, hogy előtte meg is áldozik, megnyugodtabb lélekkel fejezheti be földi pályafutását, vesd össze: CzechK. 79: „en halalomnak ydeyen *eetes* engõmeth te | zent testõdwe. ees ýtas te | zent weerõdwe: kÿ legÿõn en lelkõmnek ýdwõssegere”; GömK. 97—8: „kerlek tegedet. O edeřleges azonym zyz maria... hogy meltoltas en || Gemet. halalomnak Ideyen az te zent|eges fyadnakh. dragalatos zent testeuel etetned. Es az te zent zynedet mutatnod. Es az te eřremeydbe. rezeje tenned”. Két egymáshoz igen hasonló esküformula is van, amelyben az eskütevõnek azt is mondják, hogy halálakor az oltári szentséget csak úgy vehesse, ha az esküjét megtartja: „ISTEN teged vgy řegellyen... ISTEN teřte te vég napodon meltan neked vgy

meltoztata[séc...”, illetve: „Isten teged úgy Jegellyen... Iſtennek zent theste the vegh napodon eudvolJegedre úgy meltollyek...” Az első korát a Döbrentei-féle RMNy. II. (336) 1342—1382 közé teszi, lévén „Iső Lajos idejebeli, királybírói v. rendőri eskü, kereszt-re”. De a szöveg — mint írják is — csak a Corpus juris 1584-es kiadásából van véve, noha annak jegyzete szerint I. Lajos 1351-beli decretuma után. A második (uo. 354—5) korának 1446 van megadva, ez „Hunyadi János kormányzói esküje, már 1342—1382 között vagy sokkal elébb is megvolt szabványról alkalmazva”. A szövegek azonban bár négyféle — és egymással s az előző esküvel talán túlságosan is egyező —, de datálatlan vagy már nem fellelhető másolatok alapján lettek közölve, illetve nagyobb részben már korábban is kiadva 1790 és 1835 között. Itt a Ráday Gedeon kéziratgyűjteményéből való és már 1790-ben megjelent szövegből hoztam. Látható, hogy az eskükben — noha XIV. és XV. századi szöveggént nem tekinthetők hitelesnek — az oltáriszentség vételével kapcsolatban hasonló szavak, szerkezetek szerepelnek, mint kódexeinkben.

A magyar kódexszövegeknek a latinhoz és sokszor az „eredeti”, elsődleges magyar szövegekhez képest egyik tipikus bővülési módja az, amikor egyfajta stíluseszmény jegyében sztereotip fordulatokkal élnek: szóhalmozással, gyakori jelzőkkel, jelzős szerkezetekkel. A ThewrK. másolója például sokszor alkalmazta e megoldásokat. Nem véletlen, hogy mind HORVÁTH JÁNOS, mind TARNAI ANDOR erre épp a ThewrK.-ből hozza a legékesebb példát: „A Czech-kódex pl. még eredeti hűségükben közli e verssorokat:

Én istenem és én váltóm,
Mondhatatlan minden nagy jóm; [66—7]

a Thewrewk-kódexnek a szép jelzőkben telhetetlen másolója ugyanazt a két sort már így szépíti meg, s mint verset ilyené rontja el:

Én édes uram, én édös istenem és én édes megváltó Jézusom,
Ki vagy mondhatatlan mindön nagy jóm. [297]

A szöveg hatása alatt átgyúrja magát a szöveget!” (HORVÁTH i. m. 142).

Vagy: „Nem kevésbé jellemző a Thewrewk-k. egyik imádsága (281—82), melyben a bővítmenyeket dőlt betűvel jelzem: „*Idwesseghes, zerelmethes, gyenyerwseghes, aheytatos es yghen haznalatos zeep ymaczaagh. En edes ydwezeythem iesus, elew ystennek éröktewl fogwan walo egyetlenegy fya, ky az edesseghes zyz marianac tyztasagos werebewl az embery gyarlosagos testeth föl weed, kyben az nagh kenokath zenweded, Mynd az Nagh kenaydnak erdemeert kerlek, bochassad meg nekem zeghen bynesnek az en sok es Nagh byneymeth amen*” (TARNAI i. m. 287). TARNAI az ilyen utólag vagy szokásszerűen betoldott jelzők között említi a következőket: *áldott* és *édes* (Jézussal kapcsolatban), *áldott, úr, mindenható, örök* (az Istenre vonatkozóan), valamint *ájtatos* és *szent*. Majd — talán némi túlzással — ezt írja: „A jelek arra mutatnak, hogy e bizonyos változatosságot megengedő és feltehetőleg régi idők óta munkált jelzők nélkül bizonyos szavakat használni sem lehetett akkoriban” (i. m. 234).

Krisztus teste, az annak vallott kenyér (ostya) elé a fentiek szerint került háromszor a *szent* jelző, s talán részben a *menyei* is. Bár ez inkább más egyházi szövegek és (végső soron) a Biblia hatása lehet. A kódexek, a korai egyházi szövegek stílusára jellemző latin hatás és grammatikai „túlbiztosítás” vihette be a ThewrK.-be (és akár annak eredetijébe, ill. más változatokba is) a háromszor előforduló *én* személyes névmást, a LaskS.-ban még alapalakjában szereplő infinitívus személyragos alakját (*éltetned*), s föltehetőleg a *méltass* helyett a *méltólassal*-t és talán a *tégedet* megismétlését (itt a nyomosító funkció

is lehet elsődleges). A vonatkozó latin sorok szerint a magyar szövegek határozószavai (*ma, mostan, örökké*) szintén utólagos bővülések lehetnek, akárcsak részben az *örök életnek örömet*, amely értelmileg teszi teljesen világossá — akár túlbiztosítottá — a szöveget.

Noha a LaskS.-hoz és a ThewrK. vonatkozó helyéhez más párhuzamos szöveget nem ismerek, kódexeinkben, a régi (katolikus) egyházi énekekben több olyan kifejezés, szószerkezet vagy speciális szóhasználat is előfordul, amely a LaskS.-ban és annak ThewrK.-beli megfelelőjében szintén megvan.

Az ezekből való bemutatás előtt — de ehhez a kérdéshez kapcsolódóan is — még arra mutatnék rá, a latin „megfelelő” és a ThewrK. alapján elképzelhető, hogy a LaskS.-ban leírási, másolási hiba van, s az *ȳduefeġh* tévesen áll *idvesség* (*ȳduefeġh, ȳdvefeġh*) helyett. Ez azonban csak lehetőség, egyelőre mégis inkább az *idesség* szóval kell számolnunk, lévén, hogy ez van ott, és egyházi szövegeinkben az *édesség, édes* szavak is gyakran vonatkoznak az oltáriszentségre s Jézus Krisztusra (többször az *üdvösség*-gel együtt). A két szó, illetve hozzájuk kapcsolódó alapszavak és származékok együtt fordulnak elő, például: CzehK. 49: „IDwqzlegȳ en ȳdwošsegom | Iesus kristus. ees en edosse- | gom”; GömK.. 72: „my vrunk Ihs xpsnak. eȳ zent teſtee. teſtemnek ekefege. es lelkemnek edeſſeġe. Iduefege. es zentfege”; 124: „Teged keduelevġnek. edeſſeġeg. bȳneſſeknek Iduefege. es zereſteȳe. ffelſeges. Atya Iſtennek egyetlen egy fya” (vö. még: 99); 147: „Iduez legy. edeſſeges vvrám Ihs xps... ez vylagnak Iduezyteȳe. byzon oſtya. elev teſt”; PozsK. 8: „o Ieſus ky wagy Zyweknek edeſſeġe... Agyad nekem the dicheſges Teſtednek ees verednek meltan walo hozzam weteleeth hogy ky legyen lelkemnek wigalſagara ees ȳdweſſegemnek wallatiara. Amen. Pater noster. Aue Maria”; Szent Brigitta tizenöt imádsága közül — egyfajta elkülönítéssel — az elsőben: „O, Iesu Christe, aeterna dulcedo te amantium iubilus excedens omne gaudium et omne desiderium, salus et amator peccatorum” (In: Hortus animae. Nürnberg, 1520., 1.: Winkler-kódex. Bev., jegyz., közzéteszi PUSZTAI ISTVÁN. Bp., 1988. 524, l. még: ItK. VI [1896.], 200): WinklK. 245: „(O) Jhesus kristus tegod zeretok- | nek orok edosseghe myndon | erometh felȳwl mulando | vigasaagh ees kewanath | Bȳnosoknek iduosseghe ees ze- | retȳie” ~ GömK. 99: „O Ieſus criſtus. teged zereſteȳeknek. eȳreȳkh eedeſſeġeg. mynden eȳremet. felȳwl mulando vygalag es keuanath. bȳneſſeknek Idueſſeġe. es zereſteȳe” ~ PozsK. 1: „o Ieſus Tegedeth Zeretewnek edeſſeġeghe Ieſus, wygalſaagh hogy ky mynden ez velagi erewmeth es kewanſagoth felewl mwl: bineſeknek ȳdweſſeġe es Zereſteȳe” ~ GyöngyK. 7: „O Ieſus tegedet: zereſteȳeknek edeſſeġe. Ieſus wygalſagh hogh ky mynden ez wylagy eremeth ees kewanſagoth felȳwl mwl: byneſeknek ȳdweſſeġe ees zereſteȳe” ~ LázK. 154: „O iesus <orok> tegod zeretoknek | orok edesseġeg: iesus wigassag | ky minden ez világȳ orq- | -met felȳwl mulod bȳnessok | nek edesseġegok es zeretety” ~ ThewrK. 2: „OH Wram Jesus xpȳs | teghedeth zeretewknek | edesseġeghe, iesus wylagossag, | hogȳ ky mynden ez wylagy ere- | -meth, Es kewansagoth fel- | lewl mwl, bynesseknek ȳdweſ- | -seghe, Es zereſteȳe” ~ KrizaK. 5—6: „O | Vram Iesus | cristus, erek ed- | -esseġeg teġed zere- | -toknek. minden | eremetek es min- | -den keuanſagokat felȳwl mu- | -lo. ketseġben essetteġeknek | erȳs remenseġ. nyomorul- | -taknak igaz ȳdwošseġe. | Mynden penitencia tar- | -to bȳnosseknek keȳȳes es | ȳrgalmassagos zereſteȳe”; Aquinói Szent Tamásnak tulajdonított himnuszokban: „O memoriale mortis Domini, | Panis vivus vitam praestans homini, | Praesta meae menti de te vivere | Et te illi semper dulce sapere” (Adoro te devote latens deitas), ugyanez Vásárhelyi Gergely 1615-ben megjelent magyar fordításában: „O nagy emlekezet Zent Vr halala, | Kibe testet, veret, nekȳnk ayalia. | Engegyed te benned elhessen elmem, | Te edesseġednek izit erzzem” (RMKT. XVII. szd. 7. köt. 12. sz., 27, 428. 1., cím: Zent aldozatkor Christus teste fel mutatásának ideyere valo dicziret;

kezdő sor: IMadlak tegedet en Istenemet); „Docti sacris institutis, | Panem, vinum, in salutis | Consecramus hostiam” (Lauda Sion), magyarul: „A szent rendelkezések tanítása szerint a kenyeret és a bort az *üdvösség* áldozatává szenteljük” (Aquinói Szent Tamás szemelvényekben magyarul és latinul.² Kivál., bev., ford. SCHÜTZ ANTAL. Bp., 1943. 464—5)¹; „Uduetz-légy életünk teje, | Igaz *édesség* kút feje”; „Idvöz legy életünk teje, | Igaz *üdvesség* kút-feje” (RMKT. XVII. szd. 15/A köt. 300/I. sz., 300/III. sz., 368., 370. l., kezdő sor, ill. nóta mindkét változatnál: Áldott Jesus kenyér színben, ill.: Salve mundi salutare); „IMádlak hiven itt, el-rejtett Istenség; | Ez színek alatt jelen lévő nagy felség; | Töled vagyon az *idvösség*; | Oh Jesus, szivünkbeli kedves *édesség*” (RMKT. XVII. szd. 15/A köt. 310. sz., 380. l., nóta: Oh Jesus, szüzen született). Az *üdvösség* és az *édesség* szó vagy származékaik hasonlóképp együtt szerepelnek még például az előbbi kötet 323., 335., 336., 351., 370/I., 370/II. és 370/III. számú verseiben és a ThewrK. 241-en. Magára az *üdvösség*-re pedig lásd például: CzehK. 21, 72, 79, 172, 196; GömK. 76, 141; ThewrK. 160; RMKT. XVII. szd. 7. köt. 82/VIII., 155.; 15/A köt. 298., 326., 332., 337., 346., 351., 352., 359., a 348. énekből idézve is: „De a' Missének veleje, | Lelkünk *idvösséges* teje; | Iesus igaz Teste Vére, | *Idvösség* forrásos ere”.

Az *édesség* szó használatára pedig többek közt lásd: CzechK. 56; GömK. 76; PozsK. 8, 19, 38, 39, 40; RMKT. XVII. szd. 7. köt. 82/VIII., 172/I., III.; 15/A köt. 320., 350., 358., 362., 363/I., III., 367., a 306. énekből idézve is: „Kenyér színben oh áldott *édesség*”.

Noha a latin forrásokat még részletesebben is vizsgálhatnánk, úgy tűnik, hogy az *üdvösség* ~ *idvesség* és az *édesség* ~ *idesség* szavaknak az oltáriszentségre és Jézus Krisztusra vonatkozó váltakozó használata a magyarban gyakoribb, mint az azonos jelentésű latin szavaké. Ennek a két magyar szó közel egyforma hangalakja lehet az oka, s az, hogy a *v* (β) hangtanilag is könnyen kieshet. A szóban elmondott, valamint a leírt szövegekben az *üdvösség* és *édesség*, illetve változataik — elsősorban a régiségben gyakori illabiális (*idvesség*) és *i-ző* (*idesség*) alakok — aztán szabadabban variálódtak. Ezt az szintén segítette, hogy a két szó megfelelőit nemegyszer a latin szövegekben is párhuzamosan vagy azonos, hasonló helyzetben használták, s az *édesség(es)*, valamint az *üdvösség(es)* szavakkal alakult gyakori szerkezetek különben is hatással voltak az egyházi szövegek használóira. Szent Brigitta első imádságában a latin eredeti és a többi magyar fordítás egyaránt mutatja, hogy a LázK.-ben a *bínösöknek édességök* szövegromlás vagy, mondjuk, variáns a *bűnösöknek üdvösségük* (*üdvössége*) helyett. A LaskS. szövegének ilyen ismert latin eredetije, annak ilyen sok magyar fordítása nincs, tehát a szövegkritika itt bizonytalanabb. Az *Istennek teste, idesség* szerkezet visszamehet egy általunk nem ismert latin variánsra is, de lehet, sőt valószínűbb, hogy az *édesség* az ezt a szót tartalmazó más szerkezetek, kifejezések hatására került be a LaskS.-ba, tehát a magyarban keletkezett variáns. Születhetett azonban az említett szerkezetek által befolyásolt vagy azoktól független félrehallásból, s lehet akár másolási hiba is. Utólag még egy példát idézhetünk arra, hogy a latin *salutaris*-nak a magyar szövegben *édességes* felel meg: GömK. 76: „Iduez legy. *ede//eges* aldozat. ky en erettem, es mynth. telyes embery nemzetert

¹ Aquinói Szent Tamásnak az oltáriszentséghez írt himnuszaira l. még RMKT. XVII. szd. 7. köt. 292—3, valamint 9—12, 105—6. l., s megjegyzem, hogy a fenti himnuszokból Babits Mihály is fordított: Aquinói Szent Tamás Úrnapi éneke, Himnusza az oltáriszentségről, Éneke Krisztus testéről” (l. pl. Babits Mihály versfordításai. Bp., 1961. 211—5).

aldoztatal az keresztén”: *Salve salutaris victima pro me et omni humano genere in patibulo crucis oblata* (Hortus animae CXLVIIa: ItK. XVI [1906.], 345).

Mellékesen említem, hogy a ThewrK. tárgyalt imájában viszont az *aad* föltehetőleg másolási hiba *add* helyett, vesd össze „*aad* ennekem erőc elethnec erőmeth”. Az *aad*-ban leginkább az *a* (vagy *à*) hanggal számolhatunk, amit a kódex egy *a*-val jelöl. Igaz, esetleg szóba jöhet még az *á* hang is, amit a kódex és az imát író 1. kéz szórványosan *aa*-val és *ä*-val is jelöl (pl. 4: *el arultataal*). Ez azonban ritka, a 245. lapon, mellette és táján nem fordul elő, a rövid *d* helyett pedig itt hosszúnak kellene állnia. Utána magánhangzóval kezdődő szó jön, tehát a várható *dd* fonetikailag sem rövidülhetett meg. Föltehetőleg az történet, hogy az első *d* fölfele nyúló szárát a másoló nem, illetve rosszul látta, és a *d*-t *a*-nak írta. Az, hogy ilyen hiba lehet, szintén a másolás tényét erősíti.

A szó- és kifejezéshasználát további hasonlóságaira, azonosságaira lásd még például a következőket: CzechK. 74: „*meltolyal* | meg halgatnod engomet | *meltatlant* ees nagy bý- | *nqst* en *konjorgesomben*”; GömK. 69—70; 124: „Engemet. az te *meltatlan*. *zolgalo* leanyodat. *katerynat*. *meltoly* [m]meg odoznod. *mynden* vetkeymbe'l. es *bwnembevl*”; LázK. 35: „halakat adok en neked zēt | atyam erőc mendenhato | isten kŷ engemet bynest *mel-* | *tatlant* the malasztodnak | myatta: es nem erdemŷnek | teteliert *meltoltattal* meg | elegitened az my vronk iesus- | nak dragalatos testeuel | es vereuel”, 37: „es kerlek tegedet hog az | meg mondhatatlā lakoda- | lomra engemeth *meltath-* | *lan* bynest *meltoltassal* vyn- | ned”; PozsK. 15—6: „kerlek Myndenhato Atya ŷtennek fya: hogy engemeth the *meltatlan* ees || bynes *Zolgalo* leanyodat. E. *meltolni* megh oldoznod ees zabadeytanod en byneymnek kewtelebewl” — WinkK. 251, 258, 259; 265: *halalomnak jedyen*; CzechK. 15, 21, 24, 31, 34—5; 79: „en *halalomnak* | *jedyen* eetes engometh te | zent testodwel. ees ŷtas te | zent weerodwel: kŷ legŷon | en lelkomnek ŷdwossegere”, 136; GömK. 98, 117, 119, 130, 138, 152, 162, 174, 198; PozsK. 8, 9; GyöngyK. 16, 21; LázK. 173, 175; ThewrK. 13, 25, 27, 75, 87, 104, 304; KrizaK. 35 — *életet, étet, táplál:* CzechK. 79 (l. fent), GömK. 87—8: „Halat adok neked. kegyes ŷtenem. hogy te engemet. te zent teŷtednek. vetelere bochatal. halat adokh neked. edeŷleges Ieŷus. hogy engemet. edeŷleges teŷteduel *eltetel*. halat adok neked vram ŷten. az aytatoŷagert. kyuel || Engemet. az te zent teŷted vetelebe zeretel... Im te edeŷleges *elteteŷedert*”, 97—8: „O edeŷleges azonymoz zyz maria... *meltoltas* en || Gemet. halalomnak Ideyen az te zentleges fyardnakh. dragalatos zenth teŷteuel *etned*”; „Élő Kenyér, éh Ember *életője*”; „Élő kenyér, ember *életője*” (RMKT. XVII. szd. 7. köt. 172/l., III.); RMKT. XVII. szd. 15A köt. 340.: „OLTári nagy Szentség, lelkünk gyógyítója, | Ehező szívünknek igaz *táplálója*”; 364/II., 368/I.; 370/I.: „Oh edes etel, meny égh ajándéka... Edes megh uáltónk, kegyes *táplálónk*” — *élő kenyér, életnek kenyere*: GömK. 148: „*eleŷ kenyér*. zyz marianak zŷvette”; KeszthK. 435: „een wagyok *elewen kenyér* ky menybelewl le zallottam”; ThewrK. 30; 242: „Jdwezlegh kegyesseges wr | iesus Cristus ... *elew kenyér* ... edes eremewnk angya- | loknak *elew kenyere*”; RMKT. XVII. szd. 7. köt. 172/l., III. (l. fent); 15B köt. 359/l.: „IDvez-légy Christus Szent Teste ... ő *életünk kenyere*” (l. még alább) — *örök öröm*: GömK. 128; PozsK. 38; LázK. 37: „erők | bodogsag es erőke valo erőm”; Zvon: Post. I. 7: *Orókénvalo öröm* (NySz.) — *kerlek és onzollak*: CzechK. 90: „O Maria ... *kerlek* tego- | deth *ees onzollak*”; GömK. 122: „Eez *onzolafokat*. es *Imadŷagokat*. Ayanlom neked. zerelmes v vram Ihs. xps.”, 265—6: „zyz maria ... myndeneknek fewlewte teged *kerlek es onzollak*”; DebrK. 551—2: „az kyn || zokath *onzollya es kery vala*”; PozsK. 37: „orwoŷjagaerth ya [?] yewewk eŷ folyamom the hozyad kewnyew [egewmerth es lewlky wygaztalaŷomerth teged *kerlek*, teged *onzollak* oh mennyey dychew kyrayl [!]

525: „*keerom es yntom, es onzolat* [!] myndent mynth zerelmes ffyamat”; Szent Brigitta második imádságának egyes fordításában: CzechK. 7: „*keerlek ees on- | zollak* mynd ez kenodeerth. | *zabadoh engometh* myndon | *lathatos ees lathatatan | ellensegömtwl*” ~ GyöngyK. 11 ~ ThewrK. 8 ~ PozsK. 5—6 (a 4. imádságban!); „*deprecor, ut liberet me ab omnibus inimicis meis visibilibus et invisibilibus*” (Hort. an. 1520: WinklK. 248; I. még: ItK. VI, 200). — (*lelketmet, testemet*) *tisztítsad*: GömK. 77—8: „*Vedel* azert en rolam. *kegyelmes vram Ihs xps. az en kegyetlenlegymet hogy meg tyztuluan. elmembe. es tefttemben. ko|tolhatny. erdemlyem. az te zent tel|tedeet. Es engedyed ennekem h|ogy ez te zent tel|tednek es verednek etele. kyt en meltatlan hozyam akarok vennem. legyen mynden b|wneymnekh bochanati legyen en vetkeymnekh. || Tevkeeles tyztulaty.*”; DebrK. 490: „*ilyk ezt es mondi mi ke|erö|ket naponkediet ag|gad nekönc ma Mert: illyc mindön b|nös embörnc keuan|na hog |ttenec fya Legön malaztnac miatta es hog| tiztita|fec az oltari zent|egnec miatta*”; ThewrK. 240: „*Cristus ezen te zentseges | testednek es werednek myatta | ky ez oltaron aldatyk zaba- | -do|ycz meg en lelketmeth Es | testemeth mynden fertelmetes- | segtewl Es tyztoycz megh myn- | -den gonozsagbol*”, 303: „*O Cr|ystwsnak zent teste Jdwew- | z|ych engemet O cr|ystwsnak zent | weere zayos|ycz meg engemet... O Cr|ystwsnak we- | r|ytteke tyz|ycz meg engemeth*”; „*Zent aldozatkor Christus teste fel mutatasanak ideyere valo dicziret... Kegyes pellicanom, IESVS CHRISTVSOM, | Lelketmet tizticz meg en nagy zöretöm*” (RMKT. XVII. sz. 7. köt. 12.); „*Jdvez légy felség, oltári szentség, | Szivbéli vendégség, | O drága szép kincs, lel|kü|ket tisztics, | B|nböl meg gyogyics*”; „*IDvöz légy szent orvosunk, | Oltari drága Szentség... Lel|kü|nk veled tiszt|üllyon, | Népünk téged szolg|állyon*”, „*IDvez-légy szép IESUS hivek |éltö|je, | B|n-szennyéböl lel|kü|nk tiszt|ító földö|je*” (RMKT. 15A. köt. 352., 366., 368/I.).

A fenti példagyűjtemény közel sem teljes, erre nem is törekedtem, de a bő adatolásra igen. Ez jól mutatja, hogy régi szövegeink — amint latin mintáik, párhuzamaik is — számos egymáshoz hasonló szerkezetből, formulából is állnak. Ezek részben önálló magyar fejlemények, ami külön is mutatja a magyar egyházi nyelv, az irodalmi igényű nyelv folyamatos használatát, alakulását és hatását.

A *kérlek és unszollak* szerkezettel kapcsolatban megemlítem, hogy a fentiekhez hasonló összefüggésben, jelentésárnyalatban az *unszol* ige később visszaszorul. A MünchK.-ben például származékaival együtt kilencszer fordul elő: Márk 1/40; 5/7, 10, 12, 18, 23; Lukács 3/18, 8/28, 9/38. Pesti UT.-ában és vele megegyezően a revidált Károlyi-féle fordításban (pl. Bp., 1989) a Márk 5/7-ben *kényszerítelek*, a Lukács 3/18-ban *intvén* áll, a többi vonatkozó helyen pedig a *kér* valamilyen alakja (Vö. A Müncheneri Kódex magyar–latin szótára. Szerk. NYÍRI ANTAL. Bp., 1993). Szent Brigitta imáinak sok latin másolata, változata van (vö. BÁRDOS GY. JÓZSEF, Szent Brigitta tizenöt imádsága codexeinkben. Bp., 1903; ItK. VI, 200—3). A magyar fordításoknak, szövegeknek az általam ismert egy-két latin megfelelőjében a második imában a magyar *kérlek és unszollak*-nak a latinban csak a *deprecor* 'kérlek' ige felel meg. Ugyanez a helyzet egy a PozsK.-ben (37) és a ThewrK.-ben (157) is meglévő, idézett, áldozás előtti imában. A két igéből álló magyar mellérendelő szerkezet hasonló latin variánsra szintén visszamehet, inkább arra gondolhatunk azonban, hogy használatuk egy a magyarban elterjedt kifejezés, formula hatására került be a szövegekbe. A magyar szövegek egyébként is sokszor bővebbek a latinnál, mint az említett, áldozás előtti imában is, amelyben például a latin *venio*-nak a magyarban szintén két szinonima (*jövök és folyamom*) felel meg, ami régi szövegeinkben gyakori típus (l. pl. HORVÁTH, IrMűvKezd. 277; PAPP: TNyt. II/2, 476).

Az oltáriszentséggel kapcsolatos imák és énekek közvetve vagy közvetlenül bibliai helyekkel is kapcsolatban vannak, elsősorban János evangéliuma 6. részével, valamint az

úrvacsora szereztetési ígéivel (Máté 26/26—8, Márk 14/22—4, Lukács 22/19—20, 1Kor. 11/23—5). Az alábbiakban ezekből a revideált Károlyi Gáspár-féle bibliafordítás szerint idézek: „Monda azért nékik Jézus: Bizony, bizony mondom néktek: nem Mózes adta néktek a mennyei kenyeret, hanem az én Atyám adja majd néktek az igazi mennyei kenyeret. | Mert az az Istennek kenyere, a mely mennyből száll alá, és életet ad a világnak... Jézus pedig monda nékik: Én vagyok az életnek ama kenyere; a ki hozzám jó, semmiképpen meg nem éhezik, és a ki hisz bennem, meg nem szomjúhozik soha... Én vagyok az életnek kenyere... Ez az a kenyér, a mely a mennyből szállott alá, hogy kiki egyik belőle és meg ne haljon. | Én vagyok amaz élő kenyér, a mely a mennyből szállott alá; ha valaki eszik e kenyérből, él örökké. És az a kenyér pedig, a melyet én adok, az én testem, a melyet én adok a világ életéért... Monda azért nékik Jézus: Bizony, bizony mondom néktek: Ha nem eszitek az ember fiának testét és nem isszátok az ő véréét, nincs élet bennetek. | A ki eszi az én testemet és issza az én véretem, örök élete van annak, és én feltámasztom azt az utolsó napon. | Mert az én testem bizony étel és az én vérem bizony ital. | A ki eszi az én testemet és issza az én véretem, az én bennem lakozik és én is abban. | A miként elküldött engem amaz élő Atya, és én az Atya által élek: akként az is, a ki engem eszik, él én általam. | Ez az a kenyér, a mely a mennyből szállott alá; nem úgy, a mint a ti atyáitok evék a mannát és meghalának: a ki ezt a kenyeret eszi, él örökké” (János ev. 6/32, 33, 35, 48, 50, 51, 53—8); illetve: „Mikor pedig evének, vevé Jézus a kenyeret és hálákat adván, megtöré és adá a tanítványoknak, és monda: Vegyétek, egyétek; ez az én testem. | És vevén a poharat és hálákat adván, adá azoknak, ezt mondván: Igyatok ebből mindnyájan; | Mert ez az én vérem, az új szövetségnek vére, a mely sokakért kiontatik bűnöknek bocsánatára (Máté 26/26—8). Az *életnek kenyere, élő kenyér, mennyei kenyér* kifejezések szószerint is János evangéliumára mennek vissza. A latin megfelelők természetesen a Vulgatában is megvannak, amit a korai magyar fordítások szintén követnek: MünchK. 91ra: „Monda az ezt onékik i° En vagoç *életn^c kenèrè*”: Dixit autem eis Iesus: Ego sum panis vitae; „Ez az *életn^c kenèrè* mēből ležallo / hog haki o bēllo eieñdic megne hal'l'on En vagoç az *elo kēner* ki mēből ležallottam” : Hic est panis de caelo descendens, ut, si quis ex ipso manducaverit, non moriatur. Ego sum panis vivus, qui de caelo descendit (35., 50., 51. vers). A kifejezés állandósulását mutathatja, hogy egy példában az *életnek* szó csak a magyar fordítás bővítése. Ugyanakkor ugyanitt egyszer a *panis vivus a · kenèr*-nek van fordítva (91ra, 41. vers).

Az IrMűvKezd.-ben HORVÁTH JÁNOS még ezt írta: „A VENDÉGSZÖVEGEKNEK a Königsbergi Töredékekkel megszakadt, addig is gyér sorozatát csak jó száz év múlva folytatja néhány szövegemlék: egy mondseei latin kódexbe írt tízparancsolat-magyarázatnak a töredéke (1467 után), egy imádságtöredék a göttweigi bencés kolostor egy latin kódexében (XV. század vége), meg hét rövidebb imádság másolata Magyarországi Mihály ... prédikációs kötetének múzeumi példányában” (100). Azóta előkerült a MvS. (1410 k.), a „Krisztus feltámadá” vagy „Húsvéti Népének” címmel nevezett Zsigmondkori töredék (l. pl. ZELLIGER: Benkő-Eml. [1991.]: 660—3; Uő.: Fábán-Eml. 282—6) és a LaskS. Az utóbbinál a Hné. korábbi is lehet. Tehát a megmaradt vendégszövegek száma sem annyira gyér, az annak idején leírtaké pedig még kevésbé lehetett az. Közvetett rekonstrukcióval a kutatás e téren is ki tudja mutatni írásbeliségünknek és az ahhoz is kapcsolódó szóbeli gyakorlatnak a fennmaradt nyelvemlékek számához képest jóval nagyobb voltát és folyamatosságát. Erre és a szövegek alakulására, variabilitására jó példa a LaskS. és a ThewrK. párhuzamos szövege, és ennek egyik beszédes bizonyítéka is.

A Peer-kódex helyesírásáról

1. A Peer-kódex a XVI. század elejéről származó magyar nyelvű kézirat, melyet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz, jelzete: M. Nyelvelmék 12. (Nye. 12. régi jelzete: Duod. Hung. 27.). Mikrofilm-másolata: FM1/444.

A nyelvelmének több kéziratot másolata ismert: az OSzK Kézirattárában található QuartHung 405 és az Akadémia Kézirattárának Ms 891 jelzetű példánya a teljes szöveget közli. Az OSzK-ban található még két másolat. Ezek közül a QuartHung 462 jelzetű a teljes magyar szöveget és a rövidebb latin részeket adja közre, a hosszabb, összefüggő latin szövegeket csak megjegyzésben említi. Ezek a másolatok akkor készülhettek, amikor még a — ma már külön nyelvelmékként ismert — Cisiót is tartalmazta a kódex. (A QuartHung 462-es jelzetű másolatról említést tesz a kódex belső kötéstábláján Mátray Gábor.) Szintén az OSzK-ban őriznek QuartHung 404 jelzettel egy töredékes másolatot, ez csak az első 50 levél szövegét tartalmazza.

Az eddigi egyetlen teljes szövegkiadás VOLF GYÖRGYÉ: Peer-kódex. Nyár. II. 53—108 (Bp., 1874.), de a kötet bizonyos részei, így Apáti Ferenc feddő éneke és Vásárhelyi András Cantilénája már korábbi kiadásokban is megjelentek. Először RÉVAI MIKLÓS gondozásában (Elegyes versek. Pozsony, 1787.), majd ebből az említett részeket több későbbi irodalmi olvasókönyv is átvette.

a) A k ó d e x l e í r á s a . — A kódex kötése múlt századi, vörösesbarna egészbor-kötés. A kötéstáblák mérete: 149x110 mm, a kötet vastagsága 47 mm az első és hátsó táblákkal együtt. A gerincen aranyozott díszítés és a következő felirat látható: „Sz. ELEK és Sz. PÁL ÉLETE. XV. Sz. 1508—1526.” (a század megjelölése nyilvánvalóan téves). Az első tábla kissé kopott, a gerinctől félig le van válva. Az eredeti kötésről Mátray Gábor már említett kézzel írott bejegyzéséből tudhatunk, mely bejegyzés a kötet történetére vonatkozó adatokkal is szolgál:

„Jegyzet. Régebbi kötése erős vastag fatáblában volt setét barna bőrrel bevonva s rézkapcsokkal, lemezekkel ékesítve. [Bekezdés.] E kézirat legutolsó lapja, melly így kezdődik: »ebraice Jesu anazore malchi« a régi kötetnek már ketté tört hátulsó táblája belső oldalára volt ragasztva, s alóliirt által levétetvén, az enyészettől megmentetett. [Aláírás:] Mátray Gábor”

A bejegyzésben említett újrakötés azon munkák sorába tartozik, mely az ekkoriban a Széchényi Könyvtárban őrzött több kódexet érintett, ezek mindegyike felismerhető egymásra nagyon hasonlító borításukról.

A kézirat anyaga közepes vastagságú, jó minőségű papír. Lapjainak mérete: 140x104 mm. Az újrakötésnél a kötetet körülvágták, az oldalt és alul látható rajzok, őrszavak és elhúzott betűszavak csonkulásaiból (14, 228, 243, 245, 265, 292, 307) arra következtethetünk, hogy a lapszélekből legalább 2—3 mm-es csík hiányzik.

A felhasznált papíron kétféle vízjel található. Egyik sem teljes, ugyanis mindenütt a hajtásba esik, és egy-egy lapon csak egy része látható. A mérleget és horgonyt ábrázoló jegyek sem a C. M. BRIQUET-féle, sem a PICCARD-féle katalógusban nincsenek meg, bár több hasonló formájú igen.

A kötetet többször végigszámozták. A jobb, ill. a bal felső sarkokban egy régebbi, ceruzával írt levél- és oldalszámozás látható. A leveleket lapszámozó géppel is számba vették; ez és a kézi fóliálás megegyezik. Eltérés csak a 181. és 182. levél között van, ahol a hiányzó lap töredékének 181.a sorszámot adtak, a gépi számozáskor pedig figyelmen kívül hagyták.

b) A kódex története. — A kézirat életére vonatkozó legfontosabb adatokat magából a kötetből tudhatjuk meg, a fent említett újrakötésnél ugyanis a kötet elé került füzet első lapján a következő bejegyzés olvasható: „E kézirat 1787-ben Peer Jakob piarista áldozár s Pozsonban a történelem tanáraé volt. Holta után Jankowich Miklós vette-meg, kinek gyűjteményéből 1852-ki január 20-kán hozatott-át a Széchenyi országos könyvtárba, s itt ujonan bekötetett, megtartatván minden lap a régi kötésből, mellyen valamely érdekert gerjeszthető iromány volt olvasható. [Bekezdés.] Emlékezik e kézirat-ról Révay (Antiquit.) és Horvát István 1835. Tudom. Gyűjt. V. füzet 106—107. lap. [Aláírás:] Mátray Gábor”.

A kötet névadója piarista tanár volt Nagyszombatban, majd Pozsonyban az akadémián történelmet oktatott. 1782-ben, a klarissza apácák kolostorainak feloszlátásakor Pozsonyban működött, ekkor juthatott hozzá a könyvhöz.

Sajnos a kódex keletkezésének, majd XVI—XVII. századi történetének, hányattatásainak körülményeiről semmi biztosat nem tudhatunk. Ugyan két évszám is szerepel benne, egyik sem szolgálhat pontos információkkal, mivel az egyik évszám csupán a Vásárhelyi András cantilenája néven ismert mű keletkezési ideje (1508; l. 336. l.), míg a másik csak a könyv befejezését kitevő latin szöveg beírásának idejét rögzíti (1526; l. 356. l.). VOLF GYÖRGY az írás karakteréből kiindulva — ma úgy tűnik, igen helyesen — a XVI. század első negyedére datálja. Készítetője, első tulajdonosa talán Csepeli Simon volt, ezt látszik igazolni a könyörgések szövegében többször előforduló „szolgádat, Simont” formula. Mivel még annyit sem tudunk, hogy Csepeli Simon pontosan ki is volt, mikor élt, hogyan és mikor halt meg (egyenes feltevések szerint már 1518-ban nem élt, más elképzelések alapján a mohácsi csatában esett volna el), kész csodának tekinthető, hogy a — már mérete miatt is állandó személyes holminak vélhető — kicsiny könyvecske nem semmisült meg. Arról pedig, hogy ki bukkant rá és hol őrizte, mielőtt Peer Jakobhoz került, végképp semmi információnk nincs. Egy biztos: egyszer teljesen elázott, erre enged következtetni az, hogy a lapok hullámosak és sok helyütt foltos a szélük.

c) A kódex tartalma. — Eredeti rendeltetéséről, hogy tudniillik egy ember személyes használatára és nem pedig kolostori célokra készült, a méretén kívül a tartalma is tanúsodik. Az első 115 lapot kitevő két legenda — Szent Eleké és Remete Szent Pálé — után rövid imádságokat találunk a legváltozatosabb tematikát követve „Menden isteny gondolatnak fundamentoma”-tól (115) Szűz Máriáról való imádságfüzeteken át egészen a „Dõgh halalrol walo ýmadsag”-ig (235). Helyet kapnak olyan szövegek, amelyek — közkedvelt fordítások lévén — jó ismerőseink más egykorú magyar kódexekből. Ilyen például az *O Io iesus o kegiessesges iesus* (199—205) kezdetű, amely a Hortulus Animae XXXVIIa jelzetű darabja „O bone Jesu, O dulcis Jesu” címmel, és más fordítású magyar szövegeit tartalmazza a GömK. (132—6), a GyöngyK. (68—69) és a KrizaK. (68—74) is; vagy az *Idwez leg kegelmes zýz* kezdetű (latinját l. ItK. V, 271: *Aue virgo gratiosa*), amely a következő kódexekben található még meg: GyöngyK. (25), LobK. (342), PozsK. (32), TelK. (362—363, e helyen latinul is), valamint az Esztergomi Breviárium hátlapján.

Külön érdekessége a nyelvemléknek, hogy szép számmal tartalmaz más helyen eddig még fel nem lelt szövegeket, mint pl. az *azzonyom zýz maiarwl walo ýmadsagh* a 131—66. lapokon vagy az *o nyíl al meg...* kezdetű a 250—66. lapokon. Akad olyan ima is, amelynek ugyan nincs más forrásokban megtalálható latin előzménye vagy párhuzamos helye, van viszont magában az anyakódexben latin szövege: *contra febres/laz ellen* (247—9); ebben az imában is megneveztetik „sýmon”, a könyvecske feltételezhető gazdája. Amit pedig az irodalomtudomány a kódex legfőbb kincseként tart számon, az a más forrásokban valóban sehol sem található vágáns dal: Apáti Ferenc feddőeneke *Cantilena*

jelzéssel a 337—41. lapokon. (A teljes tartalomjegyzék megadása most természetesen nem lehetett céлом.)

1851-ig — amikor először említik mai nevén — több címen is szerepelt: „Első Remete Szent Pálnak Élete”, „Sz. Elek és Remete Sz. Pál élete”, „Kézírásban lévő Imádságos könyv”, „Jankovich-kódex”. E sokfajta elnevezés félreértésekhez is vezetett, TOLDY irodalomtörténetében két különböző néven is megemlíti a kódexet, mintha nem is ugyanarról a darabról lenne szó (TOLDY FERENC, A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1851.). Ugyancsak TOLDY nevéhez fűződik az effajta félreértések tisztázása is: 1854-ben, a Jankovich-hagyaték átvizsgálásakor állapította meg, hogy az eddig különböző neveken számon tartott kódex valójában egyetlen darab.

A jelen helyesírási elemzés aktualitását az adta, hogy a nyelvméleket a Régi Magyar Kódexek című sorozat egyik köteteként készítem elő kiadásra OSZKÓ BEATRIXszal közösen. (Az esetlegesen előforduló többes számú megállapításokat tehát együtt tettük.) Helyesírási elemzésemben a következő szakirodalomra támaszkodtam: FARKAS VILMOS, Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története. Bp., 1971. NytudÉrt. 74. sz. — KILÁR ISTVÁN, A magyar kódexeknek nyelvi sajátágai. Bp., 1916. Nyelvészeti Füzetek 74. sz. — KNIEZSA ISTVÁN, Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. — LOSONCZI ZOLTÁN, A Festetics-kódex kettőzött jelű magánhangzói: MNy. XXIX, 12—7, 87—91. — UŐ., Kódexeink és a nyelvjáráskéveredés: Nyr. XLV, 281—9, 373—80. — MÉSZÓLY GEDEON, Adalék kódexeink helyesírásához: MNy. XVI, 134. — MEZEY LÁSZLÓ, Paleográfia. Egyetemi jegyzet. Bp., 1962. — MOLNÁR JÓZSEF—SIMON GYÖRGYI, Magyar nyelvmélekek. Bp., 1976. — MUNKÁCSI BERNÁT, Nyelvmélek-tanulmányok 3—4: Hosszú magánhangzók a Peer- és a Sándor-kódexben: Nyr. IX, 300—7, 345—52. — VOLF GYÖRGY, Nyelvmélektár II. Bp., 1874. — ZOLNAI GYULA, Nyelvmélekeink a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1894. — ZOLNAI GYULA, Valószínűtlen olvasatok: MNy. XXXI, 259—63.

2. VOLF GYÖRGY szerint a kötet hat kéz munkája. A kódex eredetijének vizsgálata alapján megítélésünk szerint VOLF álláspontja némi módosításra szorul. A következő táblázatból jól leolvasható, hogy mi a különbség a két vélemény között. (Ahol két másolóhoz ugyanaz a lapszám tartozik, ott többen írtak egy oldalra.)

VOLF nézete		A mi álláspontunk	
kéz	lap	kéz	lap
1. kéz	1—184	1. kéz	1—184
és	217—330	és	217—330
2. kéz	185—216	2. kéz	185—216
3. kéz	330—341	az 1. kéz kurzívja	330—341
4. kéz	342—356	3. kéz	342—343
5. kéz	357—367	és	369
6. kéz	367	4. kéz	344—346
		5. kéz	347—356
		6. kéz	357—362
		7. kéz	363—368
		8. kéz	367

Az első kéztől három írásfajta található a kódexben, ezek közül az első igen gondos, rendezett textuális írás a 78. lapig. Innenről kezdve már egy-egy kurzív elem is felbukkan, majd egyre gyakoribb lesz. A 218. lapon megfigyelhető a váltás, amikor három soronként hol textuális, hol „*cursiva textualis*” írásfajta láthatunk. Ha két, az első másoló által beírt levelet összehasonlítunk munkája elejéről és végéről, annyira szembeötlő a különbség, hogy azt gondolhatjuk, két scriptor írása van előttünk.

Ugyanennek a másolónak tulajdonítjuk a harmadik, kurzív írásfajta is. A következő adatokban olyan kurzív betűk tűnnek fel, amelyek a VOLF által harmadik kéznek feltételezett két cantilénában gyakoriak: 239/6: *ymadanak*, 239/13: *zeph*, 240/11: *fjad*, *mend*, 244/8: *e/mõnk-*, 244/14: *zeph*, 245/14: *dÿchõseghe* zenteknek. (A kérdéses betűket dõlten szedtük.) Ez adta az ötletet, hogy feltegyük, a két cantilena az első kéz kurzívjától származik, és nem külön másoló munkája. Ezt támasztja alá az is, hogy a „*cursiva textualis*” írásmódot használó első kéz, ha lap alji vagy sor közötti betoldásra kényszerült, ugyancsak kurzív írását használta (pl. 247). A kódex magyar szövegének helyesírását feldolgozó munkában és az átiratban is csupán az 1., 2., 6., 7. és 8. kezekkel foglalkozom, mivel a 3., 4. és 5. kéz csak latinul írt (és ez az utóbbi három kéz a teljes kódexszövegnek csak mintegy 3,8%-a). Látható még ugyan a 368. lapon néhány írásfoslány további kezeiktől, de mivel ezek egyrészt olvashatatlanok, másrészt a kibogozható szómaradékok alapján nem magyar nyelvűek, és későbbi korból származnak, nem tartoznak bele vizsgálódásaim körébe.

3. Az egyes kezek helyesírásának vizsgálatát külön-külön végeztem el, megállapításaimat a következő pontokban foglaltam össze:

1. Ismertetés az írás típusáról. Ebben KNEIÉZSA megállapításaira támaszkodom (KNEIÉZSA ISTVÁN, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp., 1952.).

2. Táblázat az egyes hangok jelölésének módjáról: az első oszlopban a hang található, a másodikban a betű, amellyel az adott hangot általában vagy gyakorta jelölte a scriptor, majd a harmadik oszlopban található azon jelölésmódok, amelyek nem jellemzőek vagy egyenesen ritkák (esetleg egyediek) az adott kézírásban, de mégis megjelennek. Ezeknél zárójelben számok szerepelnek: ha az adott jelölés a scriptornál négyszer vagy négy-nél többször fordul elő, akkor az előfordulás száma szerepel, ha ennél kevesebbszer, akkor az előfordulási helyek lapszámai. Azokat a hangokat, amelyeknek jelölésmódja minden egyes előfordulás esetében megegyezik a mai jelöléssel, nem vettem fel a táblázatba.

Az is gyakori természetesen, hogy egy kéznek egy hangra két-három általános jelölése van, vagy ugyanígy két-, háromféle ritka jelölésmódot találunk. Ezekben az esetekben a második, illetve harmadik oszlopokba értelemszerűen több graféma került. (Néhány eldönthetetlen esetről, ahol az olvasat nem lehet egyértelmű — pl. papírkárosodás, tintafolt, olvashatatlan áthúzás —, a kérdéses alakot nem soroltam sehová.)

3. Az írásjelek vizsgálata, a vitás vagy problémás esetek, jellegzetességek, érdekességek kifejtése.

4. 1. kéz

Az első kéz írása a legizgalmasabb az összes írás között, ugyanis — mint azt az előzőkben láthattuk — a kódex írásában ez a scriptor vett részt legtevékenyebben: a 369 lapból 318-at ő másolt (1—184, 217—342). Bonyolítja az elemzést, hogy másolása nem egyvégtében történt, hiszen közbekeleldött a második kéz, másrészt pedig hogy az utolsó tizenegy oldalt nem textuális, hanem kurzív betűkkel írta. (Ezen az utolsó néhány oldalon megfigyelhetők a sietséges nyomai: a jelölés nem olyan egységes és következetes, mint

eddig, valamint több a betűtévésztes, betűkihagyás is, pl. 333: *zok* „sok” helyett; 335: *apostolonak* „apostoloknak” helyett; 339: *nen* „nem” helyett.)

1. Írása KNIEZSA szerint „k e v e r é k – A ” típusú (III/A). Ez az írás a mellékjeles és mellékjel nélküli (a hosszúságot és a minőséget betűkettőzéssel jelölő) írás keveredéséből létrejött változat, az „A” megjelölést a *c* és *cs* hangok írása után kapta (l. KNIEZSA i. m. 102—4).

2. Az egyes hangok jelölése:

Hang	Betű		
	általános		ritka
<i>a</i>	a		aa (12 példa)
<i>á</i>	a		aa (12 példa)
<i>c</i>	c	ch	⊥ (122) chý (219, 249, 249)
<i>cs</i>	ch		c (5 példa); — (6 példa)
<i>d</i>	d		dh (szóvégen: 16 példa)
<i>dz</i>	–		cg (3)
<i>e</i>	e		ee; é
<i>é</i>	e	ee	é
<i>g</i>	g	g'	gh
<i>gy</i>	gÿ	gh	g
<i>i</i>	ÿ		gi (7 példa); g' (70, 305); gh (244)
<i>j</i>	ÿ		i (243 példa; az ÿ-os jelölésekhez képest ritka)
<i>k</i>	k		i (43 példa; az ÿ-os jelölésekhez képest ritka)
<i>l</i>	k		c (27 példa + a <i>cristus</i> összes előfordulása)
<i>ly</i>	l		ch (10 példa — csak latin szavakban)
<i>n</i>	l'	ly	kh (szóvégen: 44 példa; szó közben: 99)
<i>ny</i>	l'	ly	l' (272, 273)
<i>o/ó</i>	n	ný	l (52, 116, 330?)
<i>ö/õ</i>	n	ný	li (26, 156)
<i>p</i>	ń	ný	n
<i>r</i>	o		ń (68)
<i>s</i>	o		ńý (6 példa)
<i>sz</i>	o		ew (7 példa)
<i>t</i>	p		o (29, 158, 221, 332)
<i>ty</i>	p		ph (szóvégen: 14 példa; szó közben: 260; latin szóban: 10 példa)
	r		z (8 példa)
	s	sc	sc (43, 58, 333, 334)
	z	s	sz (28 — javított!)
	t	th	c (11?)
	t'	tÿ	thi (22, 35)

<i>u/ú</i>	w	u	v	
<i>ü/ű</i>	w			ú (30 példa) w (8 példa)
<i>v</i>	w			u v w (83, 110, 156)
<i>z</i>	z			s (242)
<i>zs</i>	z	(össz. 7 példa)		s (a <i>rosa</i> „rózsa” alakban mindig, össz. 8 példa)

3. Az írásról általában ki lehet jelenteni, hogy bár a legfegyelmazettebb a kódexet író kezek közül, nem szigorúan következetes. Minden megállapításnak ugyanis, amelyeket az alábbiakban tesztek, megtalálhatók a kivételei is.

a) Mássalhangzók. — A kéz jellegzetességei közé tartozik a henye *h* gyakori használata. Különösen *t* után, szóvégen és szóközben egyaránt; *g* után szóvégen gyakori, szóközben ritka; *d* és *k* után csak szóvégen van (kivétel: 99: *khésen*).

A hosszú mássalhangzókat általában megkülönbözteti. Elmondható talán, hogy ott, ahol csak rövidnek jelölte őket, azt pusztán figyelmetlenségből tette. Általában a betűkettőzés módszerével él (pl. 219: *felette*). A kétjegyű betűkkel jelölt hangok hosszú változatánál a mai helyesíráshoz hasonlóan csak az első tagot kettőzi (pl. 48: *messce*, 191: *eggyetlen*), de itt akadnak igen érdekes megoldások is. Pl. a hosszú *ly* írásában találni ilyen alakot: 278: *tel'lyes*. A hosszú *ny*-nél pedig ilyen: 241: *azzoñ-/nyonké*. Itt az történet, hogy a scriptor a sor végén *ñ* betűvel jelölte az *ny* hangot, majd a sor elején *ny*-nyel folytatta.

A hosszú *ty* jelölése a legváltozatosabb. Itt ugyanis meglehetősen nagy gondot okoz az, hogy eldöntsük: esetleg nem etimologikus írásmóddal van-e dolgunk. Ezekben az esetekben ugyanis: 232: *kuthya*, 34: *aleytyyak* stb. feltehetjük, hogy a *ty* hangban a scriptor érezte, hogy etimologikusan *t + j*-ből jött létre, és ezt kívánta tükrözni az írásban is. Ekkor viszont nem a *t* hang jelöléséhez tartoznak ezek a vitás esetek, hanem a *t*-hez és *j*-hez. Ezt a feltevést alátámaszthatja az is, hogy a *d + j = gy* etimologikus hangkapcsolat jelölése feltűnik ebben az alakban: 241: *fogadyad*, 256: *adyad*. Itt kizárólag az etimologikus elemzésre gondolhatunk, hiszen máshol soha nem találni *dj* jelölést a *gy* hangra. Elválasztott alakokban találni még ilyen megoldásokat is: 22: *athilianak*, 35: *mala-shiliath*.

Az etimologikus írásmóddal ellentétes eljárás az, amelyben a scriptor fonetikusán (illetőleg a jelölések tanúsága szerint feltehetően fonetikusán) jelöl egyes toldalékos alakokat: 265: *tawostassa*, 312: *germegded*. A fonetikus eljárás feltevése a 312. lapon levő adat esetében egyértelmű, az előző esetben azért engedhető meg, mert a *z* hang jelölésére ezen az eseten kívül csupán három *s* jelölés van: 242: *es* 'ez'; 249: *nees* 'néz'; 296: *eghas*.

Figyelemre méltó, hogy amikor a scriptor *gy* + magánhangzó (*i*) hangkapcsolatot másol, csak a *g* jelölést alkalmazza az *y* előtt: 223: *gymolcheth*, 229: *yegynék*, 251: *ozwegynék* stb.

b) Magánhangzók. — A legnagyobb változatosságot az *e* (*ē*), *é* hangok jelölése mutatja. Felmerülhet a kérdése egy *ē* meglétének is, de mivel az adatok egyébként sem adnak biztos támpontot egyik *e* jelölésére sem, ennek felkutatását most nem tekintetem feladatommak; tehát a további vizsgálódásokig csupán az *e*, *ē*, *é* fonémák jelenlétét és az ezek jelölésére szolgáló kísérleteket teszem fel.) Jelölheti mindháromat *e*: 10: *embereth*

('embéret'). Mindháromat *ee*: 1. *e* hangot: 6: *dee* (viszont 15: *deh*); 2. *ë* hangot: 236: *kegees* (de 327: *keges*); 3. *é* hangot: 166: *orokee* (de 169: *orokke*). Érdekes, hogy az *és* szót csaknem mindig így írja: *ees* (de kiv. pl. 218: *es*). Gyakorta előfordul betűként az *é* is; meglehet, hogy valamilyen tendenciát próbált érvényesíteni arra, hogy ez a betűje milyen hangot jelöl, de én sajnos eddig nem tudtam benne törvényszerűségeket felfedezni. Jelölheti az *é* ugyanis az *e* hangot: 2: *érossęytek*; jelölheti az *ë* hangot: 150: *édés* (de 150: *edes*, sőt, 289: *edésb*); és jelölheti az *é* hangot is: 221 *élnék*. Felbukkan még ilyen variáns is: 257: *née* (de: 259: *nee*, 251: *né*, 255: *neé*), 168: *bée* stb. Meg kell jegyezni azonban, hogy minden *e*-féle hang jelölésére az *e* a leggyakoribb. (Még egy megjegyzés: egyáltalán nem vehető bizonyosra, hogy a scriptornak valóban szándékában állt jelölni bármilyen minőségi vagy mennyiségi különbséget az *e*-féle hangok között; mindez csupán óvatos feltevés a grafémák különbsége alapján, hiszen a mássalhangzók esetében az ékezet valóban többnyire a különbségtétel eszköze.)

Feltűnő, hogy a kettőzött magánhangzó nem kizárólag az *e*-félénél bukkan fel. Bár nem ilyen nagy mennyiségben, de megtalálható az *a* ~ *á* jelölésében is. Az *a* jelölésére pl. 65: *wadaak* (de 106: *wadakees*); az *á* jelölésére pl. 264: *haaz* (de 264: *hazban*). Még ennél is ritkábban, azaz egyszer fedeztem föl a hosszú *ő* megkülönböztetését: 318: *érossę* (de 2: *érossęytek*).

c) Tagolójelek. — 1—115-ig következetesen a † jelet alkalmazza a scriptor. A 116. lapon megjelenik a : mint tagolójel, és a kettő váltakozik a 125. lapig. Ezen a lapon felbukkan a • is. A 130. laptól a : és • váltja egymást (a 175. lapon látható egy †).

A második egységben általános a :, de találunk példát a • (218), a + (124, 236) és a † jelre (290). Különösnek tűnhet, hogy a Szent László-himnuszban nem találni tagolójelet, de ha meggondoljuk, hogy itt mondategységeként váltakoznak a latin és magyar egységek, amelyek önmagukban is elválasztják az egyes frázisokat, a tagolás a scriptor szempontjából fölöslegesnek tűnhetett.

A kurzív részben csak a : szerepel, de a cantilénákban feltűnik egy ún. versszaktagoló jel, amely az egyes versszakok elválasztására szolgál, esetleg a versszakkezdést jelöli: V.

Az elválasztást az esetek túlnyomó többségében a sor végén és a sor elején is jelöli, mégpedig rendszerint margón kívüli kettős ferde vonallal: //, de akad magányos ferde vonal is: / (Ezeket az átírás folyamán — a Régi Magyar Kódexek sorozat átírási szabályainak megfelelően — a mai jelben [-] egységesítettük.) Az elválasztás során a scriptor sokszor nincs tekintettel a szótaghatárra (pl. 268: *oltalma-l-m*).

d) Egyéb jelek. — Előfordul, hogy a scriptor a nazálist rövidíti magyar szavakban is, pl. 82, 84, 92, 142, 148: *zēt*; 68: *mōdnak*; 316: *āgelý*.

Megfigyelhető magyar szóban az *9*: *us* ~ *usz* rövidítésjel is: 38: *corneli9* (mivel név, felfogható latin szónak is); 333: *týthc9*.

Találtam egy *p* 'pro-' rövidítést is: 295: *přetat*, de ez felfogható esetleg latin szónak is.

Említettem, hogy a kéz helyesírása nem következetes. A gyakran használt latin eredetű, bibliai „szent” szavak írásmódja mégis rendkívüli állandóságot mutat: az *Aue maria*, *maria*, *iesus*, *cristus*, *pater noster* (és ezek számos rövidítése: *m*, *ma*, *mā*, *ihūs*, *xpūs*, *př nr*) mindig ilyen alakban jelentkeznek. Az *isten* szó is általában így és nem *yšten* formában található meg, pedig az *y* lényegesen gyakoribb jelölési módja az *i* hangnak. (Kivételek: 272, 284: *yesus*; és nyolc esetben — pl. 132, 180 — *yšten*.)

KNIEZSA (VOLF nyomán) külön kéznek fogja föl a kéz kurzív írású részét. Megállapításai ettől függetlenül természetesen helytállóak, de nem térnek ki minden egyes jelölési formára. Nem említi pl. a *cs* hang — jelölését; az *e*-féle hangok problémáját

(csupán felteszi, hogy az *ee* és *é* esetleg a hosszúságot vagy zártságot jelölhetik); a *g* hang *g*-től eltérő jeleit; az *ü* ~ *ű* hangok jeleinek sokféleségét stb.

5. 2. k é z

1. A 2. írás típusa „*m e l l é k j e l e s – D*” (II./D) (a „D” megjelölés itt is a *c* és *cs* hangok írására vonatkozik — l. KNIEZSA i. m.).

2. Az egyes hangok jelölése:

Hang	Betű	
	általános	ritka
<i>a</i>	a	aa (207)
<i>á</i>	a	aa (185, 205)
<i>c</i>	–	é (192, 207)
<i>c</i>		é (198, 206)
<i>c</i>		éÿ (207)
<i>cs</i>	é	– (198, 209, 209) ch (200, 203) cí (194, 211) ci (194)
<i>e</i>	e, é	ee (192, 192)
<i>é</i>	e, é	ee (188, 192, 194, 209)
<i>f</i>	f	ph (186: <i>raphael</i> — magyar szó?)
<i>g</i>	g, g̃	
<i>gy</i>	g, gi	g̃ (15 példa) gÿ (13 példa) g̃i (198, 205)
<i>i/í</i>	i	ÿ (39 példa; az <i>i</i> -s jelölésekhez képest ritka)
<i>j</i>	i	ÿ (16 példa)
<i>k</i>	k	c (185, 194 + l. a <i>cristus</i> írása) czk. (192 — rontott?)
<i>ly</i>	li	lÿ (195, 213, 215) l (214, 216; 208?) Í (210, 210)
<i>ny</i>	n (16 példa)	ñ (7 példa) ñi (202, 205, 206, 207) ñi (194, 195, 196) nÿ (187) ñÿ (207)
<i>o/ó</i>	o	
<i>ö/õ</i>	o	o (16 példa) ó (5 példa) eo (214, 214, 216) ev (214) ew (193) év (211)
<i>s</i>	s	z (211)

sz	z, s	zs (210, 215, 216)
t	t	th (szóvégen 12 példa, szóközben 4 példa)
ty	tÿ (9 példa)	ti (6 példa)
u/ú	v, u	u (6 példa)
ü/ű	ý (12 példa)	w (6 példa)
		iv (4 példa)
		w (4 példa)
		ú (205, 205)
		v (186, 212)
		iw (192)
		ýv (212)
		ýw (192)
v	v, u	w (9 példa)
		ú (206, 207)
zs	—	

3. A 2. kéz, amint ez a táblázatból is kitűnik, lényegesen következetlenebb az elsőnél.

a) Mássalhangzók. — A kéz írásában a henye *h* sokkal kevésbé gyakori. Csak *t* után fordul elő, itt is viszonylag ritkán, szóvégen 12, szóközben 4 alkalommal. A hosszú mássalhangzók írása betűkettőzéssel történik, pl. 195: *binnek*. A kettősbetűk esetében a mai írásgyakorlathoz hasonlóan csak az első betűt kettőzi, pl. 198: *tuggia*; 213: *tellies*. Érdekes, hogy az *sz* hangértékű *zs* csak a *tisztel* szóban és ennek toldalékolt alakjaiban tűnik föl (210: *tizstelendo*, 215: *tizstelnek*, 216: *tizstelik*). Különös jelenség a 2. kéznél néhány zöngésség szerinti hasonulás fonetikus írásmódja. Három olyan esetben, amikor a *z* zöngétlen mássalhangzó elé kerül, a scriptor ezt fonetikusán írja le (tehát *sz* hangnak fogja föl): 202: *karhostas*, 205: *coronastatot*, 214: *istenkqst* (de: pl. 203: *idvqzseget*). Ezekén kívül a *d ~ t* hasonulás is megtalálható egy esetben: 216: *zabat/saga*.

b) Magánhangzók. — Az *e*-féle hangok jelölése hasonló változatosságot mutat, mint az első kéz esetében. Itt sem tisztázható megnyugtatóan, hogy a különböző variációk véletlenszerűek-e, vagy meghatározott funkciójuk van. Ugyanis ennél a kéznél is mindhárom hangra szinte az összes lehetséges jelölést alkalmazta a scriptor, és ugyanúgy, ahogy az első kéznél, itt is csupán egyetlen tendencia fedezhető fel: az, hogy az *e* jelölés a leggyakoribb mindhárom hangnál. Találni tehát *e* jelölést mindháromra: 191: *emberekerth*; *é* jelölést az *e* hangra: 201: *téremtel(es)*; az *ë*-re: 193: *ége-/tembe*; az *é*-re: 213: *zentséges*. Az *ee* jelölés nagyon ritka, összesen négy esetben találtam (188, 192, 194, 209), és mind a négy az *és* szóban (*ees* alakban) tűnik föl. Van viszont egy *ée*: 192: *lée* (igekötő), azaz *ë* hangot jelöl; és felbukkan még egy *éé* jelölés is: 192: *féezwl*, ez *e*. — Az *a ~ á* hangoknál is megfigyelhető az *aa* jelölés, de igen ritka. Két adat van az *á* hang ilyen írására (185, 205: *naadual*), és csupán egy az *a*-ra: 207: *nyaakkon*.

c) Tagolójelek. — A 2. kéznél a 191. laptól a 198.-ig a tagolójel •. A 198.-tól végig ;, de a 215. és 218.-on felbukkan még egy-egy • is.

A kéz rendszerint jelöli az elválasztást, mégpedig általában csak a bal margón // jellel, de előfordul / is (az átírásban egységesen a mai jel).

A sriptornak igen tetszetős eljárása van a külalak tömörségének megőrzésére. Amikor ugyanis egy gondolategység végére sor elején vagy közepén ér, nem kezdi el a

következő gondolatot ugyanabban a sorban, hogy ne folyjon egybe a két különböző egység, hanem egyfajta (gyakran színes) sormintával fejezi be a csonkán maradt sort:

d) Egyéb jelek. — Megtalálható a nazális rövidítése néhány magyar szóban is, pl. 186: *simõt*; 196: *zobā*.

Az ún. „szent” szavak írásmódja a következetlenség ellenére meglepő állandóságot mutat: *iesus, cristus, ihus, xpūs, maria, isten* (kiv. 199: *iezus*).

Találni egy *ph* jelet, de a *raphael* szóban (186), ez pedig nem feltétlenül minősíthető magyarnak.

KNIEZSA ugyan mellékjeles típusúnak ítélte a kéz írását, mivel nem foglalkozhatott behatóan az *ly*, a *gy*, a *ty* hangok általános jelölésével vagy a számos kivétellel pl. a *cs*, az *ö ~ ő*, ill. az *ü ~ ú* hangok jelölésénél. Eppen ezek alapján én az írást átminősíteném *k e v e r é k* (III.) típusú írásnak (a betűvel való megjelölést elhagynám, tekintettel a *c* és *cs* hangok jelölésének rendkívüli sokféleségére).

6. 6. kéz

1. A hatodik kéz (VOLF nyomán KNIEZSA szerint a 4.) írása „*k e v e r é k – A*” (III/A) helyesírású. A nehezen olvasható kurzív írás a kódex 357—362. lapján található.

Mivel lényegesen kevesebbet írt, mint előző két társa, ezért kevesebb a problémás vagy izgalmas jelenség is a munkájában, illetve néhány ritka hang elő sem fordult a szövegében.

2. Az egyes hangok jelölése:

Hang	Betű	
	általános	ritka
<i>á</i>	a	
<i>cs</i>	ch (4 példa)	c (359)
<i>é</i>	e	
<i>f</i>	f	ph (361)
<i>g</i>	g	gh (5 példa)
<i>gy</i>	gh	g (13 példa)
<i>i/í</i>	ÿ	i (18 példa)
<i>j</i>	ÿ	i
<i>k</i>	k	c (358, 360, 361) ck (357)
<i>ny</i>	nÿ	n (13 példa)
<i>o/ó</i>	o	
<i>ö/ő</i>	o (358, 362)	
<i>p</i>	p	ph (359)
<i>sz</i>	s	z (13 példa)
<i>t</i>	t, th	
<i>ty</i>	ti (362)	
<i>u/ú</i>	u	
<i>v</i>	v (8 példa)	u (5 példa)
<i>z</i>	z	s (4 példa)

3. a) Mássalhangzók. — A kéz betűkettőzéssel jelöli a hosszú mássalhangzókat, pl. 358: *ýrgalmassagnak*. Érdekes viszont, hogy a kettős betű hosszúságát nem jelöli külön, hanem meghagyja úgy, ahogy a rövid párjukat írta: 358: *anya* 'anyja'. De mivel hosszú hangot jelölő két jegyű betűt csak *ny*-et találtam, ennek írására lehet, hogy erősen hatott az *anya* 'anya' írása, hiszen a szövegben felváltva jelennek meg. Figyelemre méltó, hogy a szókezdő rövid *f*-et kétszer is jelöli *ff*-fel: 357: *ffju*, 359: *ffeneseges*.

b) Magánhangzók. — A problémás magánhangzók jelölése nem mutat olyan nagy változatosságot, mint az előző kezeknél; ez a szöveg rövidségének is tulajdonítható. A scriptor meg sem próbálkozik a hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetésével (ellentétben az előző kezeknél megfigyelhető kísérletekkel).

c) Tagolójelek. — A tagolójel a scriptornál a ;, de egyszer (359) van • is; valamint általános a , mint gondolatzáró. (Mivel a nagyon megkopott papír miatt a mellékjelek alig kivehetőek, ezért felmerülhet más vélemény is.)

Az elválasztást a legtöbb esetben a jobb margón, ritkábban mindkét margón jelöli, minden esetben // jellel, a szótaghatárt nem veszi figyelembe. (Az előbbi átírára vonatkozó megjegyzés érvényes ebben az esetben is.)

7. 7. k é z

1. A 7. kéz a „m e l l é k j e l n é l k ü l i – A” típus képviselője (KNIEZSA felosztásában VOLF nyomán az 5. kéz). Igen szép kivitelű kurzív írás, sajnos csupán a 363—8. lapokon. A táblázatban már csaknem érvényét veszíti az „általános” és „ritka” definíció, mégis alkalmazom, mert a problémás hangoknál sejtetni enged ez a felosztás bizonyos tendenciákat.

2. Az egyes hangok jelölése:

Hang	Betű	
	általános	ritka
<i>á</i>	a	
<i>cs</i>	ch	
<i>é</i>	e	é (366)
<i>gy</i>	gÿ	
<i>i/í</i>	ÿ	i (30 példa)
<i>j</i>	ÿ	i (365)
<i>k</i>	k	c (4 példa)
		ch (364: <i>archangÿalth</i> — magyar?)
<i>ly</i>	ly	
<i>ny</i>	nÿ	
<i>o/ó</i>	o	
<i>ö/ő</i>	eiv (16 példa)	eÿv (8 példa)
		eÿu (6 példa)
		eiu (365, 367)
		ev (366, 366)
		eÿ(365, 366)
<i>sz</i>	z	
<i>ty</i>	tÿ (364)	
<i>u/ú</i>	u	v (363, 363)

ü/ű	iv (6 példa)	ÿv (4 példa) iu (364) ÿu (364)
v	u	v (12 példa)

3. a) Mássalhangzók. — Meglepő, hogy a mássalhangzók írásában milyen kevés problémát okozó eset van. Természetesen ennek oka lehet az is, hogy kevés az ilyen hang (hiszen ezek az esetek eleve a ritkább hangok jelölésénél adódnak), és az is, hogy *c* és *zs* hang egyáltalán nincs is a szövegben.

A hosszú mássalhangzók jelölése itt is betűkettőzéssel történik, pl. 364: *tekelletes*. A kettősbetűk esetében a maihoz hasonlóan csak az első tagot kettőzi: 364: *annya*.

Megfigyelhető ennél a scriptornál is az első kéz megoldásával rokon jelölés a *gy* + magánhangzó jelölésére: 366: *gyvlevseget*. A *v* jelölés ugyanis nem látható másutt az *ü* ~ *ű* hangok jelölésére, és az sem tehető fel, hogy a *gy* hangot jelölte volna *g*-vel, amikor máshol ezt nem tette. Marad tehát a feltételezés, hogy a *gyv* betűkapcsolatot együttesen fogta föl *gyű*-hangkapcsolatnak.

b) Magánhangzók. — A problémás magánhangzók jelölésében ez a kéz annyi következetlenséget mutat, hogy rendszerszerűséget lehetetlen megfigyelni.

c) Tagolójelek. — A gondolategységek elválasztására a scriptor a : jelet alkalmazza. Az elválasztást általában a jobb és bal margón is jelöli, ritkábban csak a jobbon, // jellel (ez esetben is előfordulhat más olvasat), a szótaghatárra ő sincs tekintettel.

8. 8. kéz

1. Ez a kéz csupán egy fél oldalnyi szövegrészletet írt a 367. lapra. Nyilvánvalóan folytatni akarta, de ez elmaradt. Az írás típusáról KNIEZSA nem is nyilatkozik. Itt már valóban nincs értelme általános és ritka karakterekről szólni, tehát nem is teszem.

2. Az egyes hangok jelölése (a sorrend: hang/betű): *á*: a; *e/é*: e; *gy*: *g* (1 példa); *i/i*: i (9 példa), *ÿ* (5 példa); *j*: i (1 példa), *ÿ* (1 példa); *o/ó*: o; *ö/ő*: o (3 példa); *sz*: z (1 példa); *u/ú*: v (1 példa).

3. A szöveg rövidsége miatt a helyesírásban nem fedezhetők fel problémás esetek, annál is inkább, mert azon hangok, amelyeknek gondot okozhat a jelölése, nem vagy csak egy-egy esetben fordulnak elő. (Pl. *gy* hang csak egy van, *ö* összesen három, de nincs *c*, *cs*, *ly*, *ü* ~ *ű*, *zs*. — A hosszú mássalhangzókat betűkettőzéssel jelöli (*istennel*, *semmy*), a magánhangzók esetében nem jelöl hosszúságot. Két jegyű betűvel jelölt hosszú hang nincs a szövegrészletben. — Tagolójelek nincsenek, az elválasztást csak a jobb margón jelöli // jellel, a szótaghatárt nem veszi figyelembe.

9. A kódex tényleges szövegét író kezek vizsgálata után itt érdemes említést tenni a kódex utolsó, 368. lapján látható írásnyomokról.

A 7. kéz írása fölött későbbi írásokkal, három kéztől vannak nagyrészt olvashatatlan, vélhetően német és latin nyelvű följegyzések. Az egyik kéz a szöveg fölötti 1., 2., a másik a 3., 4., a harmadik az 5., 6., 7. sorokat írta. Az 5., 6., 7. sorok: *1. Cantilena Con-tarui: Andr. de Vasarhely, ... | =circaq mo... in CL. Pest S: | 2.^a = Franc Apáthy*. A későbbi írások alatt egy már hiányzó lap tintája nyomódott át (néhány írásfoszlány még olvasható: *ol !=lol*, *lejjebb: n*, *lejjebb: ...led !=del...l*).

10. Az átiratnál OSZKÓ BEATRIXszal a Régi Magyar Kódexek sorozat szabályait követtük. Ezeket csak egyszer kellett megszegni, a tagolójelek használatakor. Az első ilyen jel esetében (†) nem merült fel probléma, de a 128. laptól a †-t a : váltja fel. Azért döntöttünk úgy, hogy az eddigi szokásoktól eltérően nem tapasztjuk a kettőspontot, mert itt nyilvánvalóan a † szerepét veszi át, s mint tagolójelet ezt is megilleti a különálló hely.

REMÉNYI ANDREA

Két soproni nyelvész ürügyén (Szabó József és Petz Leopold)

Annak ellenére, hogy a XVIII. század vége táján — Sajnovics és Gyarmathi forradalmi fellépése nyomán — kirajzolódtak idehaza a finnugor nyelvészet alapvonalai, még a XIX. század első évtizedeiben sem beszélhetünk e téren semmiféle általános áttörésről. Egyfajta különös állóvíz gyülemlett össze, amelyben dúsan tenyésztek különféle változatos színű — nyelvészetnek aligha minősíthető — magyar őstörténeti-nyelvészeti kiindulású elméletek. Ezenközben határainkon túl nagy lendülettel folyik az európai nyelvek etimológiai integrálódása: nemcsak hogy tisztázódott e nyelvek feltételezett ősi háttere — a szanszkrit —, hanem német földön már szanszkrit egyetemi tanszék létesül, nem kisebb nyelvtudós, mint Wilhelm von Humboldt tevékeny közreműködésével. Ebben az időben indulnak Ázsiába Körösi Csoma Sándor, Reguly Antal és a finn Castrén, hogy a feltételezett forrásnál merítsenek bizonyosságot nyelveik hovatarozását, eredetét illetően.

Szimbólum-értékűnek minősíthetjük bizonyos értelemben SZABÓ JÓZSEF és PETZ LEOPOLD nyelvészeti felfogását; noha egy városban éltek, teljességgel eltérő módon gondolkodtak és különféle eredményre jutottak.

A magyar nyelv rokonsága, eredete körül hullámzó vitát, a modern összehasonlító nyelvészet és a romantikus („déliabos”) nyelvészet közötti összeütközést látjuk egyidőben tevékenységük nyomán Sopronban. Szabó József képviseli a romantikus nyelvészeti irányt, Petz Leopold pedig az akkoriban modern nyelvtudományt. Tulajdonképpen harcról, vitáról közöttük szó sincs. Nem található nyom arra vonatkozóan, hogy valaha is k ö z v e t l e n ü l vitába szálltak volna egymással. Egyszerűen arról van szó, hogy két nagy műveltségű, sok nyelvet bíró kortárs tudós egyidőben, egy városban, két egymással homlokegyenest eltérő nézetet képviselt. Ha történetesen Szabó József egyoldalú tájékozottsággal bírt volna a nyelvtudomány állásáról, vagy nagyon hézagossá lett volna nyelvismerete, akkor könnyen ebből magyarázhatnánk nyelvészeti és őstörténeti tévelygéseit. Különös módon erről szó sincs.

Kimondhatjuk, hogy a féktelen képzeletű HORVÁT ISTVÁN mellett Szabó József a legtájékozottabb romantikus, „déliabos” nyelvész. Horvát István bár régi vélt dicsőségünk nyomainak keresése közben jócskán a fantázia birodalmának pusztáin bolyongott megszállottan, mégis vannak írásai (főként a Tudományos Gyűjteményben), melyekben hideg fejjel, racionális logikával értekeznek. Szabó József azonban minden munkájában fanatikus megszállottja egy olyan magyar múltnak, amelyet saját képzelete hívott életre. Bűvös körben mozgott, ahonnan nem volt képes kilépni a valóságba. Befelé fordult, menekült a kor ellentmondásai elől; elzárkózott, és ebben az elefántcsonttoronyban, a magányban kiépítette magának a fényes magyar előidőket. Munkái alapján a következőképpen rekonstruálható nézete: a magyar szó legalább négyezer éves, voltaképpen egyidős az emberiséggel, s e hosszú idő alatt jóformán alig változott. Különös, bár nem

egyedülálló módon (l. pl. OTROKOCSI FÓRIS FERENC módszerét) végigpróbálgatja a magyar szavakat a nagy múltú ősi népek nyelvein (perzsa, héber, arab, szanszkrit, görög stb.), s mindenütt talál hasonlóságot, megegyezést. Szövegyeztetései persze pusztán a szavak éppen hogy csak megközelítő hasonlóságain alapulnak, pl. „derwisch-szerűs, derűs (Derűsöknek vagy derűzőknek nevezettek azért, mert derűkor kelőknek is mondatnak)” (A' magyar nyelv keleti emlékei. I. füzet. Sopron, 1844. 6). Ilyenek egyéb szóhasonlításai is, mint pl. *Hercules, Herakles — Erkalauz, Erős kalauz, Erköltös; Maha Raja — Maga Urája, Maga ura, Magyar; Ganges — Gyöngyös* stb. Ez a néhány példa teljesen feleslegessé teszi, hogy szóhasonlításait tovább elemezzük. Mégis, Szabó a nyelv segítségével próbálta meg őseink történeti nyomait felkutatni, ami önmagában véve helyes, de nem ilyen módszerrel és eredménnyel.

De hogyan is festett történelmünk hajnala Szabó József szerint? „Eredetünkre nézve egészen bizonyosak lehetünk abban, hogy mi vagyunk a' Medusok és Persáknak, mint Hom, Hám, Chám vagy mint azt Anonymus mondja, Japhet ivadékainak, az úgy nevezett műh erjítő öröknek (Mardi, Mariandini)... különösen pedig a' Medusok papi és tudományos nemzetségének ... valóságos maradékai”. (A' magyar nyelv keleti emlékei 42—3). Hogy pontosan mi ez a furcsa „műh erjítő ör”, annak magyarázatára nem tér ki. Általában keveset érvel, ami különben is jellemző a hozzá hasonló álmodozókra, áltudományos nézetekre.

A magyar-méd-perzsa rokonsággal egy külön könyvben részletesebben is foglalkozik: „Monimenta Linguae ac Literaturae Hungarorum in Antiquitate vetusta” (Sopron, 1833.). A részletesség persze itt csak annyit jelent, hogy egymásra halmozza saját szerű állításait. Így például azt elemzi, hogy a régi magyarok nyelve, műveltsége, vallása, harcmódora, öltözeke azonos a médekével és a perzsákéval.

Történetünk kiindulópontja véleménye szerint végül is a hajdani méd birodalom, így elsősorban méd eredetűek volnánk. Ez a hatalmas birodalom több külön népet és országot alkotott, s minden országnak külön királya és papi nemzedéke volt. E papi nemzedék nem egyéb, mint a *mágusok* osztálya: ez alkotta a magvát a tulajdonképpen uralkodó osztálynak a méd, majd később a perzsa birodalomban. Ebből a bűvös *mágus* szóból meríti Szabó történelmi hitvallásának legtöbb — megdöbbentő — ihletét: „Ezen papoknak azon szép eszme jutott égi osztály részül, hogy az egész emberiséget, melyet az Isten a' boldogságra teremtett, mint annak hív örjei 's szolgálai, a' kegyesség tudomány és műhipar által boldogítsák. Ők kötelességöknek férfiasan megfeleltek, mert elszaporodván szállítványaikat, vallásokat 's műhiparjokat Európába, Ásiába 's Afrikába szerteszét terjesztgették, annyira, hogy ők méltán a' világ urainak mondhattak annyival inkább, mivel akkor még többnyire a' fő papok választattak királyá” (i. m. 43—4).

Ennek az apostoli hivatásnak a nyelvi nyomait kutatja aztán a perzsa Zendavestában, ami szerinte annyit tesz, mint „Szent Üvözet” (sic!). Nagyjából ennek megfelelően értelmezi a Zendavesta egyes szövegeit is, vagyis magyar szavakat vél kiolvasni belőle. Ennek ellenére Szabó úttörő szerepet játszik abban, hogy Magyarországon — feltételezhetően — elsőként kezdi el a Zendavesta tanulmányozását.

A méd birodalom felbomlása után a magyar nép szétszóródott a világ minden tája felé, s mindenütt országok, birodalmak jelzik nyomaikat. Eljutottak — hirdette továbbá — többek között Egyiptomba, Indiába, sőt a brit szigetekre is, tehát a britek is a médusok utódai. A legrégebb nyomok — Szabó hite szerint — azt bizonyítják, hogy hajdan igen művelt nép voltunk: ismertük a zend és a szanszkrit írást és az ékírást is.

A magyarság honfoglalás előtti történetének főbb mozzanatai Szabó szerint a következők: Nagy Sándor alapjaiban megingatta a hatalmas perzsa birodalmat. Halála után Seleucus lett a hajdani birodalom királya, de már ennek unokájától, II. Antiochustól a

parthusok — Arsakes vezér uralkodása alatt — Kr. e. 250-ben *elpártoltak*. Innen származik a romantikus nyelvészetben oly sokat emlegetett *parthus*, vagyis a 'pártos', 'párt-ütő' elnevezés. A párthusok birodalmát később az újperzsák dűlják fel. Persze, az újperzsák is magyarok voltak Szabó elmélete szerint. A perzsa-méd-parthus birodalomra a legnagyobb csapást az arabok mérték, akik kiűzték őket országukból, s a kiüldözöttek Perzsiától valahol északra, főként a Kaukázus környékén telepedtek le, sőt elhatoltak egészen a Volgáig is. Vándorlásaik során különféle neveken szerepeltek: szkíta, turk, hun, szabir, újgur, kabar, finn. De a sokféle elnevezés lényegében — összegzi Szabó — egy népet: a magyart takarta.

Szabó azt fejtegeti, hogy a Kaukázus-környéki őshazában 203 évig éltek a magyarok a kazárokkal együtt. Innen később ismét útra keltek a mai Magyarország felé. Vándorlásuk közben négyszer is megtelepedtek. A mai Ukrajna területén a vándorlók kettéváltak: egy részük visszatért Perzsiába, ahol őket a mai napig szabiroknak, kabaroknak, *mag*-oknak nevezik; a másik részük pedig tovább folytatta útját nyugat felé, és 891-ben a történeti Magyarország területén telepedett le. Szabó magyar őstörténeti elmélete konzekvensnek tűnik, de helyenként marginális ötletekkel bizonytalan körvonalúvá válik. Ilyen például az a felvetése is, miszerint „A' Magyarok, mint a' Föld' legelső nemzetei közül valók, talán Babyloniaiak vagy Bábeliek voltak.” (Értekező Észrevételek a' Magyarok Eredetéről. TudGyűjt. 1825. IV, 40.)

Ez tehát nagy vonásokban a Szabó szerinti őstörténetünk. Mindezekhez az eredményekhez a nyelvhasználat segítségével jutott el. „Ennyit használ az Etymologizálás, a Grammatika, a Syntaxis!” — jelenti ki meggyőződéssel (A' hősi magyar név 's eredet méltóságának kivívása. Sopron, 1825. 20). Igazolt ténye a nyelvtudománynak, hogy valamely nép őstörténetébe csakugyan a nyelv révén lehet a legmélyebben bepillantani, de nem olyan önkényes módon, ahogy Szabó tette.

A legtavolabbi nyelv, amelyet Szabó a magyar nyelv széles rokonsági körébe bevont, a szanszkrit. Ezen a ponton érintkezik a két soproni nyelvész. Míg azonban az egyik — Szabó József — az ábrándok világából kitekintve vizsgálja a szanszkrit nyelvet, addig a másik — Petz Leopold — az akkoriban modern összehasonlító nyelvtudomány alapjain állva, szilárdan megalapozott ismeretekkel.

Szabó a szanszkrit–magyar nyelvrokonság kifejtésében a már ismert módon jár el: magyaros hangzásúvá teszi a szanszkrit szavakat, és azokat magyarul értelmezi. Pl. *Indus* — *Önötös*, *Ganges* — *Gyöngyös*, *Visnu* — *Vésnök* stb. Teljesen önkényes értelmezéssel hivatkozik Marcellinus, Herodotos, Strabo történeti munkáira és Kőrösi Csoma Sándorra.

Bármilyen képtelenségnek tekintjük is a szanszkrit–magyar nyelvrokonság gondolatát, közvetve talán mégis e területen szerzett Szabó József némi érdemeket. Nem kevesebbet állít ugyanis, mint hogy Kőrösi Csoma Sándor az ő biztatására vágott neki ázsiai útjának: „Midőn Kőrösi Csoma Sándor, egykor göttingai tanuló társam s barátom — talán éppen egy estvéli beszélgetésünk következtében az én indítványomra — őseink maradványait Ázsiában fűrkészte...” (A' magyar nyelv keleti emlékei. II. füzet, Sopron, 1862. 4). Egyébként maga Kőrösi Csoma Sándor — Szabóhoz hasonlóan — úgy vélte (mint ezt Neumann Fülöp báróhoz intézett levele tanúsítja), hogy rokonság van a szanszkrit és a magyar nyelv között: „Hungari Literati postquam uberiores Literaturae Sanscriticae aquisiverint notitias, mirabuntur quanta sit affinitas hujus antiquae linguae cum nostra vernacula” (TudGyűjt. 1833. I, 95; Horvát István közlése).

Szabó József valamennyi nézetét át- meg átszövi azon vágy — s ezt fontos tudatosítanunk —, hogy örök dicsőséget szerezzen nemzetének. Hite szerint ez sikerült is, hiszen mint mondja: „Vége van a' Görög 's Római Nemzeti ditsőségnek!” (A' hősi Magyar név 's eredet méltóságának kivívása 20), hiszen „Eredetünk ... oly régi 's oly ditső, hogy a'

mostani Európai Nemzetek közül illy felforgathatatlan okoknál fogva egy sem ditselkedhetik oly ősi régiségével 's ditsőségével Eredetének" (i. m. 22).

Különös ez a szertelen eltávolodás a valóságtól, de kíséreljük meg ezt mégis értelmezni. Különös azért is, mert Szabó Józsefnek minden előképzettsége megvolt ahhoz, hogy korszerű és valóban tudományos kutatásokat folytathasson. Sok nyelvet ismert, tudott a magyaron kívül németül, latinul, szlovákul; értette a görög, héber, olasz, francia, angol nyelvet; alaposan tanulmányozta a szanszkrit és perzsa nyelvet. Nagyon jól ismerte a fontos történeti kútforrásokat: Anonymus, Kézai, Turóczi, Bölcs Leó, Konstantinus, Cedrenus, Procopius, Herodotos, Strabo, Marcellinus — Heeren, Rhode, Rask, Ehrmann, Wahl, Gray, Bopp stb. A források ismerete terén tehát a legnagyobb mértékben lépést tartott korával, de — szemlélete enyhén szólva szubjektív lévén — eredményei is tipikusan magukon viselik sajátos szemléletének vonásait. Nyíltan ki is mondja, hogy egyéni utakon jár, elszakad az elődök és a külföldi kortársak felfogásától: „Van már több sanszkrit nyelvten Bopptól, szótár is Rosentől... Ám legyen. Az Isten áldja meg őket fáradásaikért! Én is sokat tanultam tőlük — de ám gunyolódjanak ezért kedves honosim! én csak kötvé hiszek nekik, a legtöbbet hálá Isten saját józan eszemnek.” (TudGyűjt. 1825. IV, 98). Mint látjuk, a „józan ész” furcsa eltévelyedésnek vált okozójává. — Szabó legalább adatgyűjtésben — bárhova ragadta is képzelete — lépést tartott a korral. LAKATOS GYÖRGY, egy másik ábrándos nyelvész viszont ki is mondja, hogy nem éppen a legmodernebb eszközökkel végzett nyelvhasználat: „A' mi segedelmet elavult könyvtárcskám nyújtott kezembe, azzal tudományomat, érzeteimet 's gondolataimat kifejezni szorgoskodtam.” (A' magyar nemzet eredeti hona. Pest, 1844. VIII).

Szabó Józseffel mint nyelvészszel és őstörténésszel tulajdonképpen nem is volna célunk és okunk érdemlegesen foglalkozni, ha nem tekintenénk sajátos korjelenségnek működését, akinek elődei, kortársai és utódai vannak. Ha csak futólag belepillantunk Szabó József és Petz Leopold korának nyelvészeti zűrzavarába, nagy vonásokban azt látjuk — anélkül azonban, hogy éles elválasztó kontúrokra gondolnánk —, hogy a nyelvhasználat terén ekkortájt nagyjából három irányzat fejt ki hatását: 1. A finnugor nyelvösszehasonlítás (mely azonban sokkal erősebb a határainkon túl, mint itthon); 2. akik komolyan figyelembe veszik a finnugor nyelvi eredet lehetőségeit, de még nem szakítanak teljesen a „napkeleti” (főleg sémi) eredet ábrándjával; 3. a romantikus, enyhén szólva ábrándos — igen népes! — nyelvészeti (vagy inkább „nyelvészeti-költészeti”?) irányzat. Ez utóbbi élesen tiltakozik a finnugor nyelvrokonság ellen, s a legképtelenebb származási elméleteket szüli. Szabó természetesen ez utóbbihoz tartozik. Ennek az irányzatnak a XIX. sz. első felében talán a lángképzeteletű Horvát István volt az egyik legtipikusabb képviselője. Ha rangsorolást végeznénk, Horvát mögött szorosan Szabó következne. Horvát István fogalmazta meg legpregnansabban e korban, főleg a „Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből” (Pest, 1825.) című munkájában a magyarság vadregényes eredetét. Munkájában megelevenedtek a Genézis sorai, a klasszikus szerzők írásai, s magyar vitézek léptek az ámuló nemzedék elé távoli korból és országokból. „Pözsög a' Szent Írás mindenfele a' régi Magyar nevektől és a' régi Magyar Írás Módtól. Ti éjjel nappal Szent Írást olvasó Rokonim! hogyan nem vettétek észre a' sok század alatt!” — mennydörgi kortársai felé (i. m. 19). Horvát természetesen rendületlenül hiszi, hogy magyar őstörténeti kirándulásait nem a képzelet vezérelte: „Úgy vagyok nem vak nemzetiségből vagy holmi feneketlen képzelődésből, hanem egyenesen a magukból a Magyarázat Tudomány szoros rendszabályaiból meggyőződve, hogy Mózes a Teremtés könyvében bizonyosan a Magyar Nemzet Teremtését írja le; hogy a Görög és Római Classicus Írók az első embereket Mózeszel egyezőleg, Magyarokká teszik.” (A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról. 1829. Bevezetés.) Idézhetnénk még Vida

Károlytól, Keresztesi Józseftől, Bizoni Károlytól és még nagyon sok mástól, de feleslegesnek látszik, mert lényegtelen eltéréssel mindannyian a már vázolt elvek alapján foglaltak állást nyelvünk eredete tekintetében. Természetesen ellenvélemények, kritikák is elhangzottak bőségesen az ilyen nyelvészkedéssel szemben itthon, de főleg külhonban. Röviden úgy jellemezhetnénk — de nem magyarázhatnánk — ezt a nyelvészetből kiinduló őstörténetkutatást, hogy formailag nyelvészet, tartalmilag azonban inkább költészetnek minősíthető.

Aránytalanul sokat foglalkoztunk azonban Szabó Józseffel; ez a rövid tanulmány Petz Leopold nyelvészeti munkásságának elemzéséhez is nyújthat egyfajta előtanulmányt; mintegy kiegészíti azt és hangsúlyozza azon mély felfogásbeli különbséget is, ami a két soproni tudós munkásságát jellemzi.

Szabó Józseffel, az ábrándos nyelvessel szemben Petz Leopold az, aki korának modern összehasonlító nyelvészetét képviseli. Bámulatos nyelvtelenség volt, tökéletesen beszélt, írt és olvasott magyarul, németül, szlovákul, latinul, franciául, olaszul, angolul, spanyolul, portugálul, héberül. Alapos jártassággal bírt a görög, arab, török, perzsa és a szanszkrit nyelvben. Kortársa, KISS JÁNOS így nyilatkozik róla: „... ha ötet a' kora halál az élők sorából ki nem ragadja, kétségkívül mély gondolkodásánál, 's bámulatot érdemlő tanulási szorgalmánál, 's szigorú moralitásánál fogva belőle nagyon jeles író lett volna”. (Kiss János superintendens emlékezései életéből. Sopron, 1848. II, 117).

Petz valójában neves prédikátor volt, nem annyira nyelvész. Egyetlen igazán nyelvészeti munkájában, „A Szanszkrit és a Török nyelvnek a Magyarallal vélt rokonságáról” (TudGyűjt. 1833. III, 85—112) bírálja Körösi Csoma Sándort (és nem Szabó Józsefet!) a merész szanszkrit–magyar nyelvrokonság feltételezéséért. Erre Körösi Csoma már idézett levele adott alkalmat. Horvát Istvánhoz intézett leveléből (Sopron, 1839. márc. 21.) is azt olvassuk, hogy a nyelvészet területére Körösi Csoma Sándor állásfoglalása készítette: „... mivel Körösi Úrnak levele az olvasó közönségnek figyelmét a' szanszkrit 's egyéb napkeleti nyelvekre függesztette, talán nem lesz helyén kívül ezen értekezésnek a' Tud. Gyűjteményben való beiktatására”.

Petz nyelvészeti munkája alkalmoszerűnek tűnik, nem tekinthető egyébnek, mint kritikai állásfoglalásnak. Mindamellett alapelveinek megfogalmazásában általános érvényességre való törekvést is látnunk kell.

Közvetlenül értekezése elején határozottan leszögezi, hogy a magyar nyelvnek semmi köze sincs a szanszkrithez. A török és a magyar nyelv között ugyan már több alaktani hasonlóság van, végső fokon azonban e két nyelv mégsem rokon. Ha meggondoljuk, hogy 1833 előtt és után hányan kísérelték meg bizonyítani a török–magyar nyelvrokonságot, meglepően jó éleslátást kell tulajdonítanunk Petz Leopoldnak.

Említett értekezése elején kora legjobb tudományos felkészültségével elemzi a nyelvrokonságot bizonyító tényezőket. Megállapítja, hogy a szókinccs összehasonlításánál a legnagyobb figyelmet a névmásokra, a számokra, az emberi test részeire, a főbb természeti jelenségek elnevezéseire kell fordítani. Mélyrehatóan vizsgálja a mondattani tények bizonyító erejét is, legfőképpen az ige- és névragozást; összefoglalóan: a grammatikai struktúrák összehasonlító elemzésére kitéüntetett figyelmet kell fordítani. Meg kell azonban jegyezni, hogy GYARMATHI SÁMUEL fellépése előtt már KEMPELEN FARKAS (1791!) nyomtatékosan felhívta a figyelmet a grammatikai szerkezet fontosságára a nyelvek közötti különbségek elemzésében: „Ha az ember a nyelvek közötti különbséget akarja kikutatni, akkor nem szabad a szavaknál megállnia, hanem elsősorban a mondattant és a nyelv szerkezetét kell a mérlegelésbe bevonni.” (Az emberi beszéd mechanizmusa... 65—6; ford. Mollay Károly).

A nyelvrokonságot bizonyító tényezőket felhasználva ezután példaképpen összehasonlításokat végez a román nyelvek köréből, hogy bizonyítsa e nyelvek egymáshoz fűződő szoros rokonságát és rámutasson a helyes hasonlítási módszer hatékonyságára. Rátérve a szanszkrit nyelvre, sorra veszi a számokat, a névmásokat, főneveket, igéket; megmutatja a magyar nyelvtől szokatlanul elütő és bonyolult ragozásukat, majd bemutat egy védikus meserészletet, úgy közölve a magyar fordítást, hogy a két szöveg szembeállításával kidomborítsa a nagy fokú mondattani eltéréseket.

Az igeragozásnál megemlíti, hogy itt jelentkezik a legfeltűnőbb eltérés a magyar és a szanszkrit nyelv között, viszont szembetűnő megegyezés látszik a görög nyelvvel. Ennek kapcsán megkockáztatja azt a feltevést, hogy a hinduk talán a görögöktől elűzött pelazgok egyik ágát képezhették. A grammatikai szerkezet eltéréseire támaszkodva bebizonyítja, hogy a török sem lehet rokona a magyar nyelvnek: „E' szerint tehát a' török nyelv maga formál familiát a' nyelvek seregében; 's jóllehet van analógia a' magyar és a' török között, mindazonáltal az nem nagyobb, mint a' millyen tsak nem minden nyelvek között, vagy egy vagy más tekintetből vagyon”. (TudGyűjt. 1833. III, 108.)

Mint említettük, Petz Leopold — munkásságát mennyiségi aspektusból szemlélve — lényegében nem is volt nyelvész (noha hatalmas nyelvtudással bírt, csak „kirándult” a nyelvészet területére); de megfigyelései meglepően jók, jó részük ma is megállja helyét, ha mégoly közhelyszerűnek tűnnek is megállapításai a mai olvasó előtt. Értekezésének tanulmányozása közben úgy vélhetjük, hogy a nyelvészet területére a prédikációk világából azért jött át, mert már zavarta a sok egymásnak ellentmondó nyelvrokonsági elmélet. Szándéka az, hogy rendet teremtsen e zűrzavarban. Ugyanakkor azonban azt is érezhetjük, hogy a nyelvtudományt kissé szűken értelmezi, sőt, utilitarisztikus szempontok kerülnek írásaiban előtérbe, melyek elmoszák a nagyobb távlatokat. Ezzel kapcsolatban érdemes értekezésének befejező sorait idézni: „Végtére azt az észrevételt legyen szabad mellékelnem, hogy nem annyira az ilyen idegen nyelvek esmérete az, a' mire a' mi hazánkban legnagyobb szükségek van azoknak, a' kik a' nemzetnek tudományos és nyelvészeti állapotját 's az által boldogságát elő akarják segíteni, a' millyen a' szanszkrit vagy török; hanem a' régi nyelvek közül a' görögre, az újabbak közül pedig a' frantziára és anglusra. Ezeknek íróikból sokat tanulhatunk még” (i. m. 111).

Ha e záró sorokat célkitűzésének alap gondolatával egybevetjük, tehát azzal, hogy értekezését egy olyan irányzat ellen írta, mellyel nem értett egyet, akkor egy kissé az is látszik, hogy nem túlságosan bízik a nyelvtudományban, vagy esetleg így is mondhatnánk: nem értékeli különösebben a nyelvészetet és nem is sokra becsüli azt. Ezért nem is igen hibáztatható, hiszen olyan időben írt és működött, amikor a nyelvészetben még igen sok megoldatlan kérdés zavarta a tisztánlátást. Petz Leopold nyelvészeti munkája azonban még így is nagyon tanulságos: teljes mértékben tükrözte korának németföldről elszármazott összehasonlító nyelvészeti álláspontját, s hasznos azért, mert kellő időben kiállt a tudomány pajzsát felemelve a csapongó, tudománytalan irányzatok ellen.

Itt akár abba is hagyhatnánk az elemzést, megállapítva, hogy egyidőben, egy városban két nyelvész: a német származású Petz Leopold és a hazaszertettől lánzó magyar Szabó József homlokegyenest eltérő nyelvészeti felfogást hirdetett. Kettőjük között áthidalhatatlan szakadék tátong: Petz Leopold — német származású lévén — elfogulatlanul vizsgálta a nyelvtudományi tényeket. De mit mondjunk Szabó Józsefről, a magyarról? Elfogult volt? Van olyan, hogy „elfogult nyelvészet”? Természetesen ennek semmi értelme. Kétségtelenül közelebb járunk az igazsághoz, ha őt „déliabós” vagy „ábrándos”, „dilettáns” nyelvésznek nevezzük. De ez sem pontos megfogalmazás, mert amit Szabó József művelt, az nem volt nyelvészeti tevékenység, inkább a romantikus hazafias költészet egyfajta prózai elágazásának tekinthető. Meg kell

jegyezni, az ilyenfajta nyelvészet/nyelvészkedés igen hosszú életűnek bizonyult hazánkban, átnyúlt a XX. századba is. Története rendkívül összetett, bonyolult.

Bár sok nehézség árán, de a XIX. sz. folyamán mégis kialakult nálunk is a nyelvrosszágunkat feltáró finnugor nyelvészet, s nem érdektelen vizsgálni az ezzel szemben álló, hamis vágányokon futó irányzatokat, hiszen ezek léteztek: befolyásolták és tükrözték a közgondolkodást. Felmenteni ezt az irányzatot nem lehet, de magyarázni igen.

Milyen okok játszhattak közre, hogy a Szabó József-féle irányzatok megszülessenek, virágozzanak és behatoljanak a köztudatba? Voltaképpen ezek az irányzatok ellenhatásként jelentek meg, a magyarságot kedvezőtlenül érintő negatív okok hatására. Nézzük meg, mi is volt a mögöttes háttér!

1. Szinte egyedülállóan Európában az osztrák uralkodóház nem engedélyezte, hogy a magyar nyelv államnyelvként funkcionálhasson: az udvarral csak németül vagy latinul lehetett kommunikálni (vö. SZEKFŰ GYULA, *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. 1790—1848. Bp., 1926.*). Ma már alig hihető el, milyen keserűséget okozott ez a tény a XVIII. század végén és a XIX. század elején a korabeli Magyarországon. Politikusok, költők, írók, közgondolkodók szinte a folyamatos felháborodás légkörében működtek. A nyelvkérdés egy nemzet neuralgikus pontjává nőtte ki magát. „Senki ember ne akarja megváltoztatni vagy éppen elpusztítani egy nemzet nyelvét...”, írja Naplójában SZÉCHENYI ISTVÁN 1820-ban (Napló. Gondolat, 1978. 168). Ugyancsak Széchenyi mondta ki 1835-ben, hogy „... a nyelv a nemzet lelke, mely ha megsemmisült, tenghet ugyan szolgálilag azontúl is, de élet benne többé nincs...” (Hunnia. Pesten, MDCCCLVIII. 151.)

A magyar nyelv törvényenkívüliségének pszichés állapotában lángol fel a nagy nyelvújító mozgalom, s nagyon is érthető, hogy sokan mértéken felül magasztalták fel a honi nyelvet, hangsúlyozva annak őseredeti, független mivoltát. SASKU KÁROLY: „Ilyen eredeti nyelv a magyar, melynél egyszerűbb szerkezetű nyelv már nem lehetne” (A nyelvnek tulajdonságairól: TudGyűjt. 1835. VII, 7). NAGY JÁNOS: „... a' magyar nyelv a' tágos világon széttelepedett számos nemzetek' különféle nyelvei között egyik az, a' melyet a' legrégebb nyelvek közé méltán számolhatunk” (Tiszta magyar gyökök. Buda, 1838. 125 [Nyelvtudományi pályamunkák]). NÉMETŰL MAGASZTALJA A MAGYAR NYELVET MICHAEL VON BENKOVICH: „Aus der vorhergehenden Beweisgründen erhellt nun, dass die ungrische Sprache nicht von einer anderen abstamme, sondern dass die übrigen Sprachen von der ungrischen abgeleitet oder entlehnt sind...” (Der Ungern Stamm und Sprache. Pressburg, 1836. 27). LAKATOS GYÖRGY: „... egyedül a' Magyar az, ki majd közvetlen Istentől tanulta, megtartotta 's őrizte nyelvét, a' szentebb régiségből hozván le származását” (A magyar nyelv eredeti hona. Különös figyelemmel a Horvát és Illir nemzet eredetiségére. Pest, 1844. VII).

A fenti idézetek nem holmi absztrakt ujjongást tükröznek — nagyon is megvolt a valós háttérük. Egyrészt a külföldi tudósok a magyart barbár nyelvnek tekintették, így pl. SPIELMAN (vö. SZEKFŰ i. m. 48—9), de némileg így gondolkodott maga a jeles nyelvész, SCHLÖZER is. Másrészt sokan egyfajta keveréknyelvnek tartották nyelvünket. Ez a nézet már 1666-ban markánsan megjelent TRÖSTER JÁNOS „Das Alt und Neu Teutsche Dacia” című könyvében. Tröster kifejti, hogy a magyar egy ó- és újnómet alapú keveréknyelv, mivel a német mellett latin, görög, lengyel, svéd, sőt finn szavak is vannak a magyarban (vö. HEGEDŰS JÓZSEF, *A Tröster-legendáról: MNy. LXXXVIII, 295—304*). Így meg lehet érteni Szabó Józsefet, amikor ezeket írja: „Nem tarthatják s mondhatják már most az idegenek, mint a fenekedő Schlötzer, Országunk foglaló őseinket míveletlen, kegyetlen vándor Latroknak; sem nyelvünket, mint Adelung Mithriadatesének 769: s. köv.

lapjain, magunkkal együtt Zagyvarék s Keveréknek többé” (CSATKAI ENDRE, Szabó József nyelvész levele Széchenyi Istvánhoz a magyar nyelv rokonsága ügyében: MNy. XLVIII, 200—2). Hangzottak el a magyar nyelvvel kapcsolatban még minősíthetlenebb megnyilatkozások is, így például KOLLÁR a magyar beszédet idegen nyelven való ugatásnak nevezte (SZEKFŰ i. m. 134).

2. A nemzeti nyelv mindig is az adott nép fennmaradásának, az együvé tartozás eszméjének legfontosabb kifejeződése. Éppen ezért okozott olyan nagy lelki traumát a magyarság legjobbjában a XVIII. sz. elején HERDER sötét jóslata, miszerint pár száz év múlva a magyar nyelvet talán már fel sem lehet lelteni: „Da sind sie [ti. a magyarok] jetzt unter Slaven, Deutschen, Wlachen und anderen Völkern der geringere Theil des Landeseinwohner, und nach Jahrhunderten wird man vielleicht ihre Sprache kaum finden” (Ideen zur Geschichte der Menschheit. Vierter Theil, sechszehntes Buch. Carlsruhe, 1820. 20). A nemzethalál víziójával sokan foglalkoztak (Vörösmarty, Kölcssey és mások). Herder jóslatát homályosan eredetileg Schlözer sugallta, s később maga Herder némileg módosította, de ennek ellenére hazánkban még sokáig keserűen idézgették és kommentálták.

3. Határainkon túl — elsősorban Németföldön — diadalmas fejlődésnek indult a szanszkrit–európai nyelvek rokonságának feltérképezése, s ez nagy presztízst kölcsönzött a felvilágosodás és a romantika korában az (indo)európai/indogermán nyelveknek. Mint már utaltunk rá, a nagy nyelvtudós, Wilhelm von Humboldt közreműködésével már szanszkrit nyelvi tanszék is létesült Németföldön. Nem sokkal korábban — főleg a XVI—XVII. sz. folyamán — éppen német nyelvészek voltak azok, akik élen jártak a sémi (héber)–német nyelv közvetlen rokonságának bizonygatásában, ami akkoriban egyfajta presztízis–nyelvészet volt. A szanszkrit nyelv felfedezésével új távlatok nyíltak, és ez még nagyobb presztízst kölcsönzött, mint korábban. A régóta szomjazott dicsőséges múlt immár megadatott a németeknek. Ez a nagyszerű múlt utáni sóvárgás nagyon erős volt hazánkban is, s a hazafi Szabó József is ezt vélte megtalálni a Zendavestakutatásaiban. A szanszkrit nyelvvel való lehetséges nyelvi rokonság eszméje megigézte még Kőrösi Csoma Sándort is. „És mind ezek után még a Magyar Nyelv is a Sanscrittól eredett? – Adja a Míndentható, hogy Kőrösi Csoma Sándor meg ne tsalatozzék édes reményeiben” — sóhajtott fel Horvát István (TudGyűjt. 1833. I, 95). Meg kell értenünk, hogy a XIX. sz. elején a fényes nemzeti múlt utáni sóvárgás egészen természetes volt, s egyáltalán nem tekinthető valamiféle pszichés magyar sajátosságnak.

4. A szürkeségtől, a jelentéktelenségtől, de főleg a „barbár” megbélyegzéstől való iszonyodás érthető — vagy inkább magyarázható — reakció volt ebben a korban. Márpedig a magyarságnak nem volt jó hírverése („sajtója”) a XVIII. sz. végén és a XIX. sz. elején Európában, főként nem a távoli (az Oroszország területén élő, ám a lappokat is magában foglaló) finnugor nyelvrokonaiknak. Az a kedvezőtlen összkép alakult ki (főleg a XVIII. sz.-i francia útleíró irodalomban), hogy rokonaink barbárok, rendkívül csúfak; nyers húst esznek, kedvenc italuk a vér; az égitesteket imádják, de emellett állatbőröket is vallásos tiszteletben részesítenek (vö. VÉRTES O. AUGUSZTA, A finnugorság felfedezése a francia irodalomban. Kókai Lajos kiadása, Bp., 1938.). 1823-ban egy Walkenauer nevű francia író azt találta ki, hogy a francia mesékben előforduló emberevő szörny, az „ogre”, a hajdani magyar kalandozások emlékéért őrző ófrancia *Hongre* névből alakult (SZEKFŰ GYULA szerk., Mi a magyar? Bp., 1939. 91). A Habsburg monarchiában már a XVII. sz. fordulójától magyarellenes röpiratok jelennek meg, s ezekben — szarkasztikus hangvétellel — csak azt ismerik el, hogy a magyarok jól értenek a lovakhoz, a kardhoz és a hadviseléshez. LUDWIG ALBRECHT GEBHARDI, a nem jelentéktelen történész megvető megjegyzéseket tett a magyarokról (KOSÁRY DOMOKOS, Művelődés a XVIII.

századi Magyarországon. Akadémiai K., Bp., 578). Az egykorú Európában már feledésbe merült az, hogy az Aranybulla szinte egyidőben keletkezett az angol Magna Chartával, de megfeledektek Mátyás udvarának reneszánsz pompájáról, továbbá arról, hogy évszázadokon át a magyarság volt a kereszténység védőbástyája (tatár, török). Az európai megítélés szerint ágrólszakadt kis nép voltunk Európa közepén — dicsőséges, nagy kultúrájú ősök nélkül —, de mi, magyarok vagy az elveszett, vagy soha nem volt ősi nagyságról álmodoztunk (talán úgy, mint az akkortájt elnyomott írek). Ám ami az álmodozásokat illeti, ne feledjük el, hogy például a szlovákok is álmodoztak ebben a korban: Kollár azt állította, hogy maga a keletrómai császár, Justinianus is szlovák volt (DÜMMERTH DEZSŐ, Írástudók küzdelmei. Panoráma, Bp., 1987. 238). SZÉCHENYI a leghatározottabban fellépett ezen magyar álmok ellen, amikor a következőket írja: „... mert nincs tagadás, hogy valahol több képzeleti tehetség, de egyszersmind több nyavalgó képzelet is létezzék, mint magát szünet nélküli álmokban hintázni szerető Hunniában” (Kelet Népe. 1841. 132).

5. Noha az igazi nyelvrokonságunk feltárása útján SAJNOVICS Demonstratio-ja (1770) és GYARMATHI Affinitas-a (1799) f o r r a d a l m i jelentőségű esemény volt, ez a felfedezés ebben a korban valójában nem épült be a nemzet köztudatába. Egyebek között arról van szó, hogy pl. a kor egyik jeles nyelvtudósa, BEREGSZÁSZI PÁL, három fontosabb munkájában: „Ueber die Aehnlichkeit der Hungarischen Sprache mit den morgenländischen” (Leipzig, 1790.), „Versuch einer magyarischen Sprachlehre” (Erlangen, 1797.), „Dissertatio Philologica der Vocabulorum Derivatione ac Formatione in Lingva Magyarica” (Pestini, 1815.) elvetette a finnugor nyelvrokonságunk eszméjét s hitet tett a régi sémi nyelvrokonság mellett. Fontosabb azonban mérlegelnünk azt, hogy még a „nagy”-nak nevezett RÉVAI MIKLÓS sem tudott teljesen elszakadni ettől a felfogástól, noha ő már nyelvünk kétféle „atyafiságáról” beszél, miszerint vannak „közelebből Atyafiságos Nemzetek” (lappok, finnek, észtek, vogulok, vótok stb.) és „Távolabb való Atyafiság”, s ez utóbbi kapcsán megjegyzi: „A' mi nyelvünknek atyafisága, a' Zsidó, Káldi, Sziri, és Árabs testvér nyelvekkel, olly igaz, és olly szemlátomást való, hogy azt tsak a' tudatlanok tagadhatják” (A' Magyar Deáki Történet. MDCCCV. Kiadta dr. Rubinyi Mózes. Bp., 1912. 35—9). Éppen a reprezentánsnak méltán tekinthető Révai szemléletében ütközik ki, hogy hazánkban az összehasonlító nyelvészet állása elmaradt az egykorú európai trendtől (vö. ISTVÁN SZATHMÁRI, An Outline of the History of Hungarian Language. Akadémiai K., 352).

6. A hazai, a finnugor nyelvi származást elutasító, „ábrándos” nyelvészet azonban jelentékeny támogatást kapott külföldről is. A jeles, a magyarság történetét feldolgozó történész, J. A. FESSLER, grandiózus művet írt „Die Geschichte der Ungern” címmel, amely 1815-ben jelent meg Lipcsében. Ebben Fessler azt bizonygatja, hogy a magyarok Indiából, közelebből az Indus folyó környékéről származnak, s bár van valamilyen köztük a finnekhez, mégis tőlük különböznek, különösen a nyelvük tekintetében. A magyarok nem a sztyeppék szülőttei, mint a finnek. Ami a magyar nyelvet illeti, hadd idézzük magát Fesslert: „Ueberdiess bezeichnet die Ungrische Sprache ganz eigentliche Dinge, welche die Ungern nur tiefer im südlichen Asien, keineswegs bey den Finnen, auch nicht erst später bey den westlichen Völkern, kennen gelernt haben... Also müssen diese Benennungen vor der Einwanderung der Ungern bey den Finnen in der Ungrischen Sprache schon da gewesen seyn; womit folglich auch die Beweise für ihre Finnische Herkunft aus einiger Sprachähnlichkeit ihre ganze Kraft verlieren” (i. m. Erster Theil, 178).

7. Az általános egykorú negatív magyar életérzés, mentalitás (annak sugallata, hogy „egyedül vagyunk”), szempontjából komolyan figyelembe kell venni a kor gazdasági-

politikai atmoszféráját is. Bővebb fejtegetésekbe szükségtelen bocsátkoznunk. Amikor például a XIX. századi Anglia legfontosabb eseménye Chesterton szerint az, ami nem történt meg (ti. hogy elmaradt Angliában a francia forradalom megfelelője), de helyette egy békés kiegyenlítődség következett be, a nagy Viktória-kori kompromisszum; ekkor hangzott el a sötét jóslat nyelvünk pusztulásáról, továbbá közismert tények alkották azokat a körülményeket, melyeket egyetlen minősítésbe sűrithetnénk: gazdasági és politikai elnyomás, alárendeltség, bonyolult függési viszonyhálózat Ausztriától, ami végül is az 1848/49-es forradalomba torkollott. Érthető a menekülési vágy az ilyen általánosan rossz valóság elől. Csak kuriózumként említhető meg, hogy már gróf HOFMANNSEGG, egy német utazó is világosan látta a XVIII. század végének magyar politikai és gazdasági helyzetét, amikor arról ír, hogy „az ország kereskedelmi viszonyai még a legszomorúbb helyzetben vannak, ennek pedig ismét politikai viszonyok az okai. Tevékenységgel és jó intézetekkel Magyarország egyike lehetne Európa legelső országainak, ennek azonban ez idő szerint áthághatatlan akadályok vannak útjában, melynek nagyrészt maga a nemzet az oka” (Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793—1794-ben. Németből fordította és bevezette: Berkesi István. Bp., Franklin-Társulat, 1887. Reprint kiadás. 58—9). Ilyen viszonyok persze a tudományoknak sem kedveztek: „Delling professzor keresett fel néhányszor és tudományos beszélgetésekkel igen kellemesen mulattatott, de nagyon panaszkodott, hogy a tudománynak itt nem sok kedvelője akad” (Hofmannsegg i. m. 44).

Fenti fejtegetéseink konklúziójaként megállapítható, hogy Petz Leopold nyelvészeti felfogását — német származású lévén — igen kevésbé befolyásolta az ország szellemi és gazdasági állapota, míg a szenvedélyesen hazaszerető, magyar Szabó József a barátságatlan és perspektíva nélküli magyar valóság elől a vélt ősi magyar dicsőségről szőtt álmodozásba menekült. A jelenkorból kitekintve alig tudjuk követni, még kevésbé megérteni ezeket az ábrándozásokat, noha — mint láttuk — megmagyarázhatók. Tudományos szempontból azonban csak m a g y a r á z a t lehetséges, f e l m e n t é s n i n c s.

HEGEDŰS JÓZSEF

A konstantinosi „*Turkia*” értelmezéséhez

VII. Konstantinos bizánci császár (945—959) a „De Administrando Imperio” (a továbbiakban: DAI.) 40. fejezetében többek között megemlékezett a magyar törzsek honfoglalás utáni hazájáról is. Ezt az új hazát *Turkiá*-nak vagy *Türkiá*-nak (utóbbi változatot használta FEHÉR GÉZA, Magyarország területe a X. század közepén Konstantinos Porphyrogenetos De administrando imperioja alapján: Száz. LV–LVI [1921—1922.], 355—6 stb.) nevezte annak megfelelően, hogy a magyar törzseket *turkoi* (turkok vagy türkök) névvel illette. „A *Tourkia* országnév a bizánci *Tourkoi* népnév gyökeréből görög *-ia* képzővel szabályosan alkotott görög képződmény” (GYÓNI GÉZA, A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Bp., 1943. 138), amelynek megfelelőit Konstantinos művében is megtaláljuk, pl. *Patzinakia*, *Khazaria*. Személynévből is képzett ilyen jellegű országnevet, ahogy azt éppen a magyar törzsszövetség régi szállásterületére vonatkozó *Lebedia* (*Levedia*) név is mutatja (vö. pl. GYÓNI i. m. 81—2). Jelen írásunkban a Turkiáról szóló konstantinosi információkat vizsgáljuk. Elemezzük röviden Nagy-Morávia és Turkia területének kapcsolatát, és részletesen tárgyaljuk azt a problémát, hogy vajon az egész törzsszövetség szállásterületét írta le itt Konstantinos, vagy pedig csak egy részét, esetleg egy törzs területét. Az utóbbi kérdés kapcsán a forrást kronoló-

giai szempontból is vizsgáljuk, tudniillik hogy milyen forrásból és mikor jegyezhetők le a Turkiára vonatkozó adatokat. Végezetül a konstantinosi leírás alapján kísérletet teszünk a X. század közepi magyar törzsszövetségi szállásterület megrajzolására.

A DAI. 40. fejezetének következő passzusait elemezzük: „Miután pedig a türkök visszatértek, és földjüket ilyen pusztán és feldúlva találták [a honfoglalást előidéző besenyő pusztításra utal Konstantinos — T. S. L.], letelepedtek arra a földre, melyen ma is laknak, s amelyet mint mondtunk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek... A türkök pedig a besenyőktől elűzve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantinos császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Sirmion Belgrádtól két napi útra, és azokon túl a kereszteleetlen Nagy Moravia, melyet a türkök megsemmisítettek, s amelyen előbb Szvatopluk uralkodott. Ezek a Duna folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik, ahol Turkia egész szállásterülete van, azt mostanában az ott folyó folyók nevére nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, második folyó a Tutis, harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bolgárok, ahol őket az Istros folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok.” (Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. A görög szöveget kiadta és magyarra fordította MORAVCSIK GYULA. Bp., 1950. [a továbbiakban: MORAVCSIK 1950.] 176—9; A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1986.³ [a továbbiakban: MEH] 121; MORAVCSIK GYULA, Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984. [a továbbiakban: ÁMTBF.] 47—8.)

A fenti, Turkiával kapcsolatos információk elemzését azzal a megállapítással kezdetjük, hogy a bizánci császár szemlátomást azonosította Szvatopluk „Nagy” Moráviája (Megalé Morabia) területét Turkia területével. A DAI. több fejezetében (13., 38., 40., 41. caputok) is utal arra, hogy a türkök (magyarok) Morávia földjén telepedtek le a besenyőktől elszüvedett vereségük után, miután elűzték onnan a morvákat. A 42. fejezetben olvashatunk ettől némileg eltérő tudósítást, amely szerint „a türkök a Duna folyón túl, Moravia földjén laknak, de azon innen is, a Duna és a Száva folyó között” (MORAVCSIK 1950. 182—3; ÁMTBF. 50; MEH. 123). A szakirodalomban többféle álláspont alakult ki Konstantinos Nagy Moráviájával kapcsolatban. A kutatók többsége a Dunától északra levő területen kereste Moráviát. Megfogalmazódott az a hipotézis is, amely szerint Szvatopluk Nagy Moráviája délen volt. BOBA IMRE szerint „Sirmium fontos hely lehetett Szvatopluk Moráviájában”, amelyet Pannónia területére helyezett (IMRE BOBA, Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources. The Hague, 1971. 76—85). Hozzá hasonlóan foglalt állást PÜSPÖKI NAGY PÉTER is, de ő már megkülönböztette a Sirmiumtól és Belgrádtól északra lokalizált Nagy Moráviát és a Dunától északra, a morva örgrófság területén feltételezett „Kis” Moráviát (PÜSPÖKI NAGY PÉTER, Nagymorávia fekvéséről: Valóság 12 [1978/11.]: 60—82). KRISTÓ GYULA is elfogadta BOBA feltevését, s Nagy Moráviát délre lokalizálta a különbséggel, hogy a Temesköz nyugati részére és a Duna–Tisza köze déli részére helyezte a déli morva államot (KRISTÓ GYULA, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 163, 195). PÜSPÖKI NAGY teóriájával egyező módon ő is feltételezte egy északi „Kis” Morávia létezését. SZEGFÜ LÁSZLÓ szerint a Konstantinos által „megalé Morávia” névvel illetett politikai képződmény fejedelme Szvatopluk volt, „s Pannóniától keletre, Szirmiumtól északkeletre, a Száva-torkolat és a Vaskapu közötti Duna-szakasztól északra terült el” (SZEGFÜ LÁSZLÓ, Vata népe: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József

nominatae. Acta Historica. LXVII [1980.], 13—5, 18). SENG TORU hipotézise szerint megalé Morabia és Moravia két különböző politikai képződmény volt. A konstantinosi leírás és más források alapján egyértelműen Szvatopluk működéséhez kötötte megalé Morabiát, s úgy vélekedett, hogy 871 előtt létezett Szvatopluk uralma alatt ez a fejedelemség, ahol pogány avarok és szlávok éltek. „Nagy” Moráviát a „Duna észak-déli vonalától keletre eső” területre, a Duna–Tisza közére tette. Feltételezte, hogy 871 után Szvatopluk egyesítette a Dunától északra levő morva területet és a mai Nyugat-Szlovákia vidékét megalé Morabiával, így jött létre Morávia, amely tehát magában foglalta „Nagy” Moráviát is (SENG TORU, Morávia bukása és a honfoglaló magyarok: Száz. CXVII [1983.], 307—44). MAKK FERENC szerint a Duna–Száva vidéken levő déli morva állam, az ún. Nagy-Morávia 895—896-ban bukott el a magyar honfoglalás eredményeképpen, míg 902-ben az északi Morávia szűnt meg létezni (MAKK FERENC, Magyar külpolitika (896—1196). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. Szeged, 1993. 8).

A szakirodalomban többféle vélekedés olvasható Morávia megalé jelzőjével kapcsolatban. Egyesek a területi nagyságra vonatkoztatták a jelzőt, s „nagy-morva” birodalmat konstruáltak, amelynek centruma az északi Morva folyónál volt, s magába foglalta a Felvidéket, illetve a Kárpát-medence keleti felének jelentős részét (így például a Tiszántúlt is) (az idevonatkozó irodalomra l. összefoglalóan SENG TORU i. m. 315, 41. jegyzet). Más felfogás szerint a megalé jelzővel a bizánci császár korának gyakorlata szerint egy ősbibb, régibb Moráviára utalt, s ezzel megkülönböztette egy másik, más időben vagy más helyen létező hasonló nevű Moráviától (BOBA i. m. 82—3; PÜSPÖKI NAGY i. m. 62, 80; KRISTÓ i. m. 162; SENG TORU i. m. 316—7; MAKK i. m. 8). Felmerült az is, hogy Morávia „nagy” jelzője a magyar hagyományból került be Konstantinos tudósításába. Ezzel kapcsolatban VÁCZY PÉTER hangsúlyozta azt, hogy megalé Morabia azonos forrásértékű Anonymus Ménmarótjával. Szerinte mindkét esetben a képződmény „rég, egykori” voltára utalt a „nagy” jelző (a mén szót török eredetűnek értelmezte és 'nagy' jelentésűnek vette) (VÁCZY PÉTER, Nagymorávia és a magyar honfoglalásmonda. In: Uő., A magyar történelem korai századaiból. Bp., 1994. 28—33). Véleményünk szerint is a megalé szóval arra utalt Konstantinos, hogy Morávia egykor, Szvatopluk uralkodása alatt létezett, azután a türkök (magyarok) elűzték a morvákat, területüket pedig elfoglalták (TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, Árpád megasz arkhón címéhez: MNy. LXXXVI [1990.], 229). A Megalé Moraviát délre helyező elméletet más kutatók elutasították (délsláv, horvát hagyományra vezette vissza FEHÉR i. m. 366—70); újabban északra helyezte, s „a mai Morvaország, Alsó-Ausztria Duna feletti szakaszát, Nyugat-Szlovákiának a Garamig terjedő részét” magába foglaló „földrajzi fogalomnak” minősítette BÓNA ISTVÁN (Magyarország története tíz kötetben. I/1. Az előzményektől a tatárjárásig. Főszerk. SZÉKELY GYÖRGY, szerk. BARTHA ANTAL. Bp., 1984. 369).

Nagy-Morávia és Turkia kapcsolatát egészében véve úgy ítélni meg, hogy Konstantinos császár valóban úgy vélekedett, hogy a bizánci szemszögből nézve Dunán túli, a Vaskaputól Szirmiumig húzódó szakasztól északra levő területet (amelynek csak déli határait határozta meg) egykoron a morvák birtokolták Szvatopluk idejében, majd a morvák legyőzése és elűzése után a magyarok vették birtokba. Konstantinos számára ezt jelentette a magyar honfoglalás, s a jelek szerint nem volt tudomása arról, hogy az általa leírt, s a későbbi Turkiával azonosított Nagy-Morávia déli része, az Alföld és Erdély déli része bolgár fennhatóság alatt állhatott a IX. században (vö. újabban pl. Magyarország története I/1, 370—3, 586). C. A. MACARTNEY helytállóan mutatott rá arra, hogy a bizánci császár abból a 38. fejezetben tett kijelentésből indult ki, hogy a magyarok a besenyőktől elszenvedett vereségük után megsemmisítették és elfoglalták a morvák földjét, s erre az első megállapításra épült fel a többi (40., 41., 42., 13. caputok), Morávia fekvésé-

vel kapcsolatos konstantinosi tudósítás (C. A. MACARTNEY, *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. 151). Konstantinos e tévedésére rámutatott többek között VÉKONY GÁBOR is. Szerinte „a császár a türkök által elpusztított régi Morávia területét a magyarok akkori lakhelyei alapján határozza meg”, ezért Konstantinos tudósításából nem lehet Morávia kiterjedésére következtetni (VÉKONY GÁBOR, *Levedia meg Atel és Kuzu*: MNy. LXXXII [1986.], 45—6). KÜRTI BÉLA és SZEGFÜ LÁSZLÓ éppen ellenkezőleg azt hangsúlyozta, hogy „Turkia egész területe leírásában lényegében a korábbi Nagy-Moráviával azonosítható, és éppen ezért kevés köze van a magyarság egészének valódi szállásterületéhez” (I. Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szeged, 1983. 240). SZEGFÜ LÁSZLÓ máshol (AUSZ. LXVII [1980.], 14) is azt említette, hogy a Konstantinos által megrajzolt területen, „az Alföld déli részén, főként a folyók mentén (Duna, Tisza, Körösök, Maros, Temes) ... avaroszláv népesség élt a honfoglalás idején”, tehát lényegében a császár tudósítása nem a magyar, hanem az egykori Szvatopluk-féle államra vonatkozott. A bizánci császár ugyanakkor tudomással bírt arról is, hogy a bizánci szempontból Dunán inneni területen is laktak magyarok. Ezt a Duna és Száva közti területet a szakirodalomban a Szerémséggel azonosították (BOBA i. m. 78; PÜSPÖKI NAGY i. m. 63, 74; KRISTÓ i. m. 163). Nézetünk szerint valószínűbb, hogy Konstantinos a fenti lokalizálással az egykori pannóniai, dunántúli magyar szállásterületre utalt. Nem foglalkozunk itt azzal a kérdéssel, hogy hol volt valójában Szvatopluk „Nagy”-Moráviája (délen vagy északon), számunkra itt csak annak rögzítése szükséges, hogy Konstantinos számára ez a Bizánchoz közelebb eső, a Dunától északra és keletre levő, bizonytalan kiterjedésű, a Kárpát-medence keleti felében levő régiót jelentette, amely a magyarok betelepedésével gazdát cserélt, morva kézből magyar kézre jutott.

Ami a konstantinosi Turkia lokalizálását illeti, a bizánci császár tudósításának elentmondását tárgyaljuk először. A besenyő támadás után elmenekülő magyarok új szálláshelyével kapcsolatban Konstantinos azt állítja, hogy e mostani lakhelyet, „mint mondtuk, a folyók fenti elnevezése szerint neveznek”. A szakirodalom rámutatott arra, hogy a bizánci császár itt tévedést követett el, mivel Turkia folyóit csak a későbbiekben sorolta fel (FEHÉR i. m. 361). Gondolhatnánk arra, hogy a 38. fejezetben felemlített öt folyóra (Dnyeper, Dnyeszter, Bug, Prut és Szeret), Etelköz folyóira utalt a bizánci uralkodó, tehát tévedésből összekeverte a két szállásterület, Etelköz és Turkia folyóit. Konstantinos azonban éppen az említett mondat után közli, hogy a türkök korábbi szállásterületét „az ott keresztülmenő folyó nevére Etelnek és Küzünek nevezik” (ÁMTBF. 47). Úgy tűnhet tehát, hogy a bizánci császár különbséget tudott tenni a két szállásterület között. Két feltételezést tehetünk. Az egyik, hogy szerkesztési problémáról van szó, a konstantinosi Turkia és öt folyója eredetileg a szöveg korábbi részében kapott helyet. A másik, s inkább erre hajlunk az idézett szöveg alapján, hogy Konstantinos a számára némileg ellentmondó forrásadatok között nem tudott eligazodni, s összekeverte a két szállásterület folyóit. Erre utalhat az, hogy a 40. fejezetben egy folyóval (s két névvel) határozta meg a magyarok besenyő támadás (honfoglalás) előtti régi hazáját. Ehhez képest más szállásterületnek vélhette a 38. fejezet végén szereplő öt folyó vidékét, s ezekre célzott. A későbbiekben pedig felsorolta az új szállásterület folyóit (Temes, Maros, Körös, Tutisz, Tisza) anélkül, hogy tévedésére rájött volna. E hiba feltehetően abból származott, hogy a bizánci császár nem egyeztetette forrásait. Tévedését elősegíthette az a körülmény is, hogy mind a 38. fejezet végének „névtelen”, Etelközzel azonosítható régi szállásterületén, mind pedig az új, saját korabeli szállásterületen, Turkiában egyaránt öt folyóról emlékezett meg.

A DAI. 40. fejezetében leírt tudósításban voltaképpen a X. századi magyar törzsszövetség szállásterületének, amelyet Konstantinos alapján Turkiának nevezhetünk, két-

féle lokalizálásával találkozhatunk, jóllehet egyértelmű, hogy maga a bizánci császár aligha tett ilyen különbséget, s egy és ugyanazon területre gondolhatott. Vizsgálatunk tárgya elsősorban a szűkebb értelemben vett s Konstantinos által öt folyóval (Temes, Tutisz, Maros, Körös, Tisza) körülírt Turkia, de kitérünk a tágabb értelemben vett, a szomszédos népek által határolt Turkiára is. A szűkebb értelemben vett Turkia leírásában a bizánci császár egyrészt ahhoz a kedvelt eljárásához folyamodott, hogy a korábban ott élt nép területével, Moráviával azonosította a „türkök” szállásterületét. Hasonló ez a módszer ahhoz, mint amikor Etelközt a később odaköltöző besenyők miatt a „besenyők földjének” vagy „helyének” nevezi (vö. DAI. 38., 39. és 40. fejezet; e módszer kritikájára l. VÉKONY i. m. 45—6). VÁRADY LÁSZLÓ a DAI. 40. fejezete „eredeti”, ugyanakkor „túlságosan is bonyolult” leírásának részletes elemzése kapcsán azt hangsúlyozta, hogy a Nagy-Moráviával való területmeghatározás éppen nem a nomád barbárokra jellemző „klasszikus” lakóhelyleírás, hanem „különleges politikai-földrajzi körülírás” (VÁRADY LÁSZLÓ, *Revision des Ungarn-Image von Konstantinos Porphyrogenetos: Byzantinische Zeitschrift* 90 [1988.]: 47—8).

A bizánci császár az egykori Nagy-Morávia és a vele azonosnak tekintett Turkia területének meghatározásához felhasználta a római emlékeket is: Traianus császár hidját (a Vaskapunál), Nagy Konstantin császár tornyát Belgrádban és Sirmiumot (Sirmion). Konstantinos ezeket a Duna folyó melletti helyeket vette kiindulási pontnak, a morva és a magyar területek határainak. A szakirodalomban Nagy-Morávia meghatározásánál inkább Sirmiumot (vö. BOBA i. m. 79, 81) vagy Sirmiumot és Belgrádot (PÜSPÖKI NAGY i. m. 72) említették, Traianus hídjáról jobbra meglepedeztek, talán azért, mert az al-dunai Vaskapu vidékét a morva terület szempontjából túlságosan is kiesőnek, távolinak ítélték meg (mindhárom római emléket számításba vette „megalé Morávia” kapcsán pl. SZEGFÜ i. m. 13; a Vaskaput és Belgrádot hangsúlyozta inkább VÁRADY i. m. 48). SENGA TORU meghatározottan tagadta azt, hogy figyelembe kellene venni megalé Morabia területének meghatározásakor Traianus hidját, s szerinte „Konstantin császár nem gondolta azt, hogy megalé Morabia pontosan ezektől az emlékektől indult ki vagy odáig terjedt”, szerinte ez kitűnik az „azokon túl” kifejezésből. Azt is feltételezte, hogy a Duna folyó menti emlékek és elnevezések leírása Gábiel klerikus útirajzából származik (SENGA TORU i. m. 313—4). A szakirodalom többnyire figyelmen kívül hagyta azt, hogy a bizánci császár Traianus császár hidját nem is annyira Nagy-Morávia fekvése szempontjából említette, hanem Turkia szállásterülete kapcsán. Konstantinos úgy fogalmazott ehelyt, hogy „az első [ti. római emlék — T. S. L.], ahol Turkia kezdődik, Traianus császár hidja”. Néhány kutató felfigyelt azonban erre a konstantinosi megállapításra. PAULER GYULA (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Bp., 1900. 155. l. 67. jegyzet) szerint Anonymus elbeszélését, „hogy a magyar foglalás Orsováig terjedt, megerősíti” Konstantinos, aki „a Traján hidját Turkia kezdetére ... teszi”. NÉMETHI GYULA (*A honfoglaló magyarság kialakulása. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzétette BERTA ÁRPÁD*. Bp., 1991. [a továbbiakban: HMK.²] 240), hangsúlyozottan vette figyelembe „Traján hidját” és az Al-Dunát. Legutóbb VÁRADY LÁSZLÓ említette azt, hogy a Turnu Severintől (Vaskaputól) és Belgrádtól északra eső terület már a magyar szállásterülethez tartozott (*Byz. Zeitschrift* 1988: 48).

A szűkebb értelemben vett Turkia területének lokalizálását illetően a legfontosabb kétségekívül az említett öt folyó felsorolása. Konstantinos Levedia és Etelköz esetében is (38., 40. fejezet) folyókkal adta meg az egykori magyar szállásterületet, ami a lokalizálásra alkalmasnak mutatkozott. Különösképpen megfelelő ez a módszer a nomád vagy félnomád életmóddal bíró magyarok esetében. FEHÉR GÉZA hangsúlyozta, hogy Konstantinos „a határok megjelölése után leírja az ország keleti részét, hol mint Priskos Attila

országában, természetesen nem említhet mást, mint folyókat”. Ennek kapcsán utalt arra is, hogy a nomádok lakhelyeiket folyók nevével szokták megjelölni (FEHÉR i. m. 360—1). Az öt folyó által meghatározott területről, az egykori Nagy-Moráviáról BOBA azt állította, hogy az „Turkia egész szállásterületének déli részét alkotta” (BOBA i. m. 77—84). FEHÉR szerint nem a déli, hanem a keleti részek, a tiszai Magyarország leírását találhatjuk meg Konstantinosnál (FEHÉR i. m. 361). NÉMETH GYULA a marosi vagy a maros-al-dunai Magyarországról szóló feljegyzésként említette a konstantinosi tudósítást (HMK.² 239). Az öt folyóval kapcsolatban MACARTNEY azt hangsúlyozta, hogy ezek a Tisza és mellékfolyói (MACARTNEY i. m. 121, 151). A felsorolt folyók könnyen azonosíthatók mai megfelelőikkel, egyedül a Tutisz tűnik rejtélyesnek; feltételeesen a Bégára gondoltak vele kapcsolatban (a kérdésre összefoglalóan l. GYÓNI i. m. 138). Szembeszökő az is, hogy a folyók felsorolásánál délről észak felé (Temes, Maros, Körös, Tisza) halad Konstantinos, mintha forrása egy utazást írna le, amelynek végpontja valahol a Körösökön túl, a Tisza felső folyása közelében lenne. SENGA TORU feltételezte, hogy a Moráviához tartozó Duna–Tisza közti megalé Morabia 895—896-ra tehető meghódítása előtt Árpád fejedelmi törzse a Felső-Tisza vidékén lehetett (SENGA TORU i. m. 314, 342). RÉVÉSZ LÁSZLÓ feltevése szerint e területen, a Felső-Tisza vidéken volt a X. század első felében a magyar nagyfejedelmek központja, s csak később tették át székhelyüket a Dunántúlra (RÉVÉSZ LÁSZLÓ, Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ. Bp., 1994. 147—9).

Hangsúlyoznunk kell azonban az öt folyóval kapcsolatban is — akár korábban az etelközi öt folyó kapcsán is tettük —, hogy a konstantinosi leírásból nem következik feltétlenül az, hogy Turkia területén csak ezek a folyók lettek volna (l.: TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, Az etelközi magyar–besenyő háború: Száz. CXXII [1988.] 555; VÁCZY PÉTER, Etelköz: i. m. 14). Utalnunk kell itt arra, hogy Anonymus a XIII. század elején írt Gestájában egy helyütt majdnem pontosan ugyanezeket a folyókat sorolta fel, mint korábban Konstantinos. A Gesta 11. fejezetében Halics vezére Álmosnak Pannónia földjét ajánlja azzal, hogy az a föld szerfelett jó, és rajta igen nevezetes források ömlenek egybe, melyeknek — mint fentebb említettük — neve: Duna, Tisza, Vág, Maros, Körös, Temes és több más” (MEH. 144; *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY.* Bp., 1937—1938. I, 49). A névtelen jegyző itt kelet felől tekintett a Kárpát-medence felé, s idegen szemszögből próbálta megmutatni Pannóniát, a leendő új hazát. Hat folyót sorolt fel, s csak a Vág folyót illetően tért el Konstantinostól, akinél a rejtélyes Tutisz állt ehelyett. Mindez arról tanúskodhat, hogy a konstantinosi folyók valóban Pannónia legjelentősebb folyói közé tartozhattak, felsorolásukkal be lehetett határolni talán nemcsak a Kárpát-medence keleti felét, hanem az új haza egészét is. A konstantinosi leírásban határfolyóként szereplő Duna után kétségkívül a Tisza a legfontosabb folyója Turkiának, jöllehet a bizánci császár délről északra haladó felsorolásában csak ötödikként szerepelt. A Tisza említése alapján feltételezhetjük, hogy nemcsak a Tiszántúl sorolható Turkiához, hanem a Tiszától nyugatra eső területek is. Ugyanerre következtethetünk a felsorolt római emlékek alapján is: Turkiát nemcsak a Traianus császár hídjától Belgrádig húzódó vonaltól északra (északnyugatra) eső területekre lokalizálhatjuk (Erdély, Tiszántúl), hanem a Belgrád–Sirmium vonaltól észak-északkeletre, tehát a Duna–Tisza közére, illetve északabbra is (csak Erdélyre gondolt NÉMETH GYULA, HMK.² 240; vele ellentétben az egész Kárpát-medence leírását látta a konstantinosi leírásban VÁRADY i. m. 48). Tehát a Dunától északra és keletre levő területek érthetők elsősorban a konstantinosi Turkia fogalmán.

Részletesen tárgyalnunk kell azt a problémát, hogy vajon egy vagy több törzs,

esetleg az egész törzsszövetség szállásterületét kell-e keresnünk az öt folyóval körülírt Turkiában. E kérdéshez szorosan kapcsolódik a Turkia leírását tartalmazó tudósítás (Konstantinos forrása) datálása, kronológiai behatárolása. A szakirodalomban két alapvető álláspont fogalmazódott meg Turkia törzsszövetségi, illetőleg törzsi jellegét illetően. Az egyik feltevés szerint az öt folyó vidéke az egész magyar törzsszövetség szállásterülete volt a honfoglalás kezdeti szakaszában. E hipotézis szerint Turkia leírása Gábrriel klerikosztól származik, akit Bölcs Leó császár (886—912) küldött a magyarokhoz azzal a megbízatással, hogy rávegye a magyar vezéreket Etelköz visszafoglalására. J. B. BURY vallotta azt a felfogást, amely szerint a tudósítás akkor keletkezett, amikor a magyarok még a Duna–Tisza közénél nyugatabbra nem nyomultak (J. B. BURY, *The Treatise De Administrando Imperio: Byzantinische Zeitschrift* 1906: 564). SZÉKELY GYÖRGY szerint a konstantinosi folyónevek megkönnyítik „a legrégebb települési terület meghatározását”, amelyről azt állapította meg, hogy a IX. század végén, a X. század első éveiben „a Maros és a Tisza völgyére, egyes tiszántúli területekre, a Duna–Tisza köze egyes részeire terjedt ki” (Magyarország története. I. Az őskortól 1526-ig. Egyetemi tankönyv. Írta ELEKES LAJOS–LEDERER EMMA–SZÉKELY GYÖRGY. Bp., 1972.² 46). GYÖRFFY GYÖRGY is úgy vélekedett, hogy a földrajzi leírás Gábrriel követ 900 körüli tudósításából származhat, amikor bizonyos fokig függő viszony állt fenn a magyarok és a bizánciak között (Magyarország története I/1, 596—7, *Legenda és valóság Árpád személye körül: Kortárs* 21 [1977/1.]: 112). NÉMETH GYULA azt hangsúlyozta, hogy „ha ez a feljegyzés 950 táján keletkezett volna, nem kezdődnek Traján hídjával”, s megállapította, hogy mivel a császár „keletről nyugatra a Vaskaputól Belgrádig húzódó vonalat veszi alapul”, ez „kétségtől 900 körülre vonatkozik”. Szerinte „ez tehát az első Magyarország, amelyet ... a Maros–Tisza–Al-Duna vidékén, az Etelközből Erdélyen keresztül menekülő magyarság kialakított”. Azt is hangoztatta, hogy később a Gyula törzs, „Tétény népe” visszament a marosi Magyarországra, Erdélybe (HMK.² 240—1, 245). SENGA TORU szerint „mivel Konstantin egész Turkiáról [= Magyarországról] szólva csak a Dunától keletre eső folyók neveiről tesz említést (eltekintve a még nem azonosítható Tutisz folyótól) ... a császár tudósítása ... a Pannónia birtokbavétele (900) előtti helyzetet tükrözi”. Feltételezése szerint „a folyók felsorolása (s a Dunamenti „emlékeke” is) a 890-es évek második felében a magyaroknál, a Duna–Tisza-közre lokalizált fejedelmi törzsi területen (az egykori megalé Morabiában) járt Gábrriel követ tudósításából származik” (SENGA TORU i. m. 313).

Más feltevés szerint Gábrriel a 920-as évek elején (I. MAKK i. m. 14) vagy 927 körül (MORAVCSIK GYULA in: JENKINS, R. J. H. ed.: *Constantine Porphyrogenitus: De administrando imperio. Vol. II. Commentary. London, 1962. 16; ÁMTBF. 36. l. 2. jegyzet*) vagy 943—944 táján (I. pl.: FEHÉR i. m. 357—9; MACARTNEY i. m. 146, 148) vagy a X. század első felében (VÁRADY i. m. 49) járhatott e területen. A tudósítás más forrásból is származhatott, például a Bizáncban a X. század közepén megforduló magyar vezérek (Termacsu, Bulcsú, Gyula) valamelyikétől; leginkább a gyula méltóságot viselő törzsfőt vették gyanúba. Így a leírás nem annyira törzsszövetségi, mint inkább törzsi szállásterületre vonatkozhatott. VÁCZY PÉTER hipotézise szerint Bizáncban elsősorban a Gyula törzs okozott sok problémát, ezért törekedett a bizánci politika a gyula megnyerésére, megkeresztelésére. VÁCZY nézete szerint a 40. fejezetben szereplő tudósítás informátora a Bizáncba a X. század közepén ellátogató és megkeresztelkedő gyula volt, Turkia pedig az ő törzsének szállásterülete, ahonnan e törzs a X. század közepe és 1003 között Erdélybe költözött be (VÁCZY PÉTER, Gyula és Ajtony. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójára. Bp., 1938. 489—91*). VÁCZY nyomdokain haladva BÓNIS GYÖRGY is úgy fogalmazott, hogy a Gyula törzs eredeti szálláshelyét Konstantinos

császártól tudjuk, aki valószínűleg követjelentésre támaszkodott. „Szerinte Turkia, tehát Magyarország a Temes, Maros, Körös és a Tisza közötti terület” (BÓNIS GYÖRGY, István király. Bp., 1956. 42—3). Hasonlóan vélekedett korábban MACARTNEY is, aki szintén a gyula fennhatósága alatti területet látta Turkiában. Ő azt is feltételezte, hogy a 40. fejezet, a 39. fejezethez hasonlóan kavár (kabar) forrásból ered. Következtetése szerint a harcias kavarak laktak a konstantinosi Turkia területén, a Tisza és mellékfolyói mentén (MACARTNEY i. m. 121—2, 141—3, 151). MORAVCSIK GYULA úgy vélekedett, hogy a bizánci császár „Magyarországnak, amelyet Turkia néven említ, csak a déli részeit ismeri, főleg a Gyula törzs szállásterületét..., amerre a bizánci követek megfordultak, s amelyen sok emlék volt” (MORAVCSIK GYULA, Bizánc és a magyarság. Bp., 1953. 47, Byzantium and the Magyars. Bp., 1970. 57). Ez utóbbi árnyaltabb megfogalmazás, mert közvetve utal arra, hogy e terület nemcsak a Gyula törzshöz tartozhatott, továbbá hangsúlyozza azt is, hogy itt járhattak a bizánci követek, s sok bizánci emlék fűződött hozzá. MAKKAI LÁSZLÓ szerint „a Maros–Tisza–Duna szöge 948-ban ... a gyulák uralma alatt állott, mert legkésőbb erre az időre keltezendő Konstantin császárnak az a tudósítása, hogy Orsova, Belgrád és Mitrovica (akkor: Sirmium) a magyar határnál fekszenek. Amit »Turkia szállásterületeként« leír, az a Temes..., a Maros..., a Körös... és a Tutisz (Széga?) folyók vidéke, melynek határa nyugaton a Tisza, délen pedig ... a Dunának is nevezett Isztrosz folyó.” (In: Erdély története három kötetben. I. A kezdetektől 1606-ig. Szerk. MAKKAI LÁSZLÓ–MÓCSY ANDRÁS. Bp., 1986. 276—7). KÜRTI BÉLA és SZEGFÜ LÁSZLÓ Szeged vidékének hovatartozását illetően ugyan nem zárta ki azt a lehetőséget sem, hogy e terület is a Gyula törzshöz tartozott, de ezzel egyenértékű hipotézisként vetette fel KRISTÓ GYULA elméletét követve, hogy a fejedelmi törzs szállta meg e tájat (Szeged története I, 240). KÜRTI BÉLA máshol azt említette, hogy a Duna–Tisza köze a fejedelmi szállásterülethez, a Tiszántúl az „Ajtony-törzshöz” tartozhatott (KÜRTI BÉLA, Honfoglalók a Maros-torok táján. In: Honfoglalás és régészet. Bp., 1994. 169). SENGA TORU feltételezte, hogy a Duna–Tisza közti megalé Morábiát a Felső–Tisza-vidékről kiinduló fejedelmi törzs, Árpád törzse szállta meg (SENGA TORU i. m. 331, 342). Korábban KRISTÓ GYULA is elfogadta VÁCZY elméletét, s a Gyula törzs területének tekintette Turkiát (KRISTÓ GYULA, Megjegyzések a „pogánylázadások” kora történetéhez: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 20 [1965.]: 7—8, A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 103), de a későbbiekben megkérdőjelezte ezt. Hangsúlyozta egyrészt a gyula törzs feltehető észak-erdélyi lokalizálását, s azt, hogy e törzs nem 950 után, hanem jóval korábban került Erdélybe, mint ahogy azt VÁCZY feltételezte (KRISTÓ GYULA, A 10. századi Erdély politikai történetéhez: Száz. CXXII [1988.], 3—34). Arra is utalt, hogy Bizánc nemcsak a Gyulákkal, hanem más törzsekkel (fejedelmi törzs, Bulcsú törzse) is kapcsolatban állt, tehát e törzsek szállásai is gyaníthatóak Turkia területén. KRISTÓ szerint valószínűbb, hogy nem törzsi szállásterületet írt le Konstantinos, aki „Magyarország területéből ezt ismerte valamelyest, számára — mivel ezt tudta körülírni — ez volt Turkia” (KRISTÓ GYULA, Békés megye a honfoglalástól a törökvilág végéig. Békéscsaba, 1981. 11—2, Levedi... 452).

A Turkiával kapcsolatos nézetek ismertetése után a következőkben összegezhethetjük saját hipotézisünket. Konstantinos császár egyértelműen a magyar törzsszövetségi szállásterületet, s nem egy vagy néhány törzs területét jelölte a *Turkia* megnevezéssel, erre utal az, hogy „a Turkia egész szállásterülete” kitélt használta. Valószínű, hogy azért csak a Tisza és mellékfolyói nevét sorolta fel, mert a tudósítása forrásául szolgáló személy ezekről számolt be. E személy lehetett Gábrriel klerikosz, aki nézetünk szerint inkább a IX. század végén, vagy a X. század elején jöhetett követségbe a magyar vezérekhez. Az Eteköz visszafoglalására tett bizánci javaslat fogadtatása, a páni félelmet sugár-

zö heves visszautasítás azt sugallja, hogy még kevés idő telhetett el az etelközi katasztrófális besenyő vereség óta (vö. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Száz. CXXII [1988.], 567—8). Az is elképzelhető persze, hogy más bizánci személytől származik a leírás, aki a X. század közepén járt e területen. Lehet a Turkiára vonatkozó tudósítás forrása maga Gyula, aki Termacsut és Bulcsút követően fordult meg 952 körül Bizáncban. Az informátor kilététől és a forrásul szolgáló tudósítása idejétől (IX. század vége és a X. század közepe egyaránt szóba jöhet, s e két terminus között más időpontok sem zárhatók ki) független az a megállapításunk, hogy a leírt terület nagyságánál fogva sem tekinthető egy törzs szállásterületének, több törzs lakhatott itt. Nem kell feltétlenül arra gondolnunk, hogy a IX. század végén itt megforduló Gábrriel klerikosz valóban az éppen itt lakó összes törzs tényleges szállásterületét rajzolta volna meg. Konstantinos itt forrására építve azt az eljárást követte a magyarok X. század közepi lakhelyének leírásakor, amelyet Etelköz esetében is alkalmazott. A 38. fejezet végén, ahogy arra már utaltunk, őt folyó segítségével írta le a magyarok régi hazáját. Hangsúlyozni kell azt, hogy e folyók nem voltak határfolyók, hanem a szállásterületen keresztülmenő nagyobb folyók. Etelköz esetében a Don és a Duna tekinthető határfolyónak, ahogy arra Konstantinos a DAI. 42. fejezetében a besenyő szállásterület kapcsán utalt. Turkiát illetően Konstantinos egyértelműen a Dunát nevezte meg, legalábbis délen, Bizánc irányában ilyen határfolyónak. Talán az sem véletlen, hogy Etelköz esetében is a leírt terület, az őt folyó vidéke esett közelebb Bizánchoz, később az itt lakó nyugati besenyő törzsekkel tudták felvenni a bizánciak a kapcsolatot. Turkia vonatkozásában hasonló jelenséget figyelhetünk meg, a Bizánchoz közelebb eső területek (s törzsek) nagyobb érdeklődésre tarthattak számot, több információval is rendelkezett róluk a bizánci uralkodó. Ahogy Etelköz esetében a 38. fejezet végén feltehetően a nyugati magyar törzsek szállásterületeinek folyóit közölte Konstantinos (az etelközi magyar törzsek szállásterületeire vonatkozó feltevésre l. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, A 9. századi magyar törzsszövetség szervezete és külkapcsolatai (838—896) (Kandidátusi értekezés. Szeged, 1993. 42—53), úgy Turkia esetében a keleti magyar törzsek szállásterületeinek folyóit sorolhatta fel.

A tágabb értelemben vett „Turkia” leírása is szerepel a DAI. 40. fejezetében, ez a tudósítás egyértelműen a magyar törzsszövetség egész szállásterületére vonatkozik. Érdekes módon ez a leírás közvetlenül követi a magyar törzsek szállásait az őt folyó vidékeként bemutató részt. Ezúttal a bizánci császár a magyarok közvetlen szomszédait adja meg, akikkel határosak. Eszerint „keleti oldalon” (valójában délkelet felől) a bolgárok a szomszédjaik, a Duna választja el őket. „Észak felé” (valójában északkelet–kelet felé) a besenyőkkel határosak. Az első két szomszéd megadásával Konstantinos voltaképpen az előző mondatban megrajzolt „szűkebb Turkia” határait adta meg. A bizánci császár azt is megemlítette, hogy „nyugatabbra a frankok, dél [valójában délnyugat — T. S. L.] felé pedig a horvátok” vannak a magyarok közelében. Az utóbbi két szomszéd nép felsorolásával Konstantinos a 41. fejezetben szóba hozott „Duna és Száva között”, tehát a bizánci szempontból dunáninneni (valójában dunántúli), pannóniai magyar törzsek határait rajzolta meg. Utalnunk kell itt arra, hogy a DAI. 13. fejezete is ad egy határleírást, s ez csak részben egyezik a 40. fejezettel. Eszerint nyugaton a frankok, északon a besenyők szomszédosak a magyarokkal (eddig egyezik a leírás), délen Nagy-Morávia van, a hegyek felé pedig a horvátok határosak a magyarokkal (vö.: MEH. 117; DAI. 64—65; ÁMTBF. 37). E határleírás értelmezése, főként Nagy-Morávia déli szomszédként való szerepeltetése miatt meglehetősen vitatott (l. pl.: BURY i. m. 564; FEHÉR i. m. 351—9; MACARTNEY i. m. 148—9; SENG TORU i. m. 311—4; ÁMTBF. 37, 6. jegyzet; VÁRADY i. m. 48), ezért nem térünk ki itt erre. A 40. fejezet határleírása alapján feltételezhetünk egy olyan magyar törzset, amely a bolgárokkal szomszédos volt. E törzs a szűkebb értelemben vett

konstantinosi Turkia, az öt folyó vidékének déli részén lakhatott. Egy másik törzs, feltehetően a gyula törzse szomszédos volt a besenyőkkel, közelebről a Jula (Kabuksinjula) nevű kangar törzsszel. E törzsről állította Konstantinos császár a DAI. 37. fejezetében, hogy közel van Turkiához (DAI. 168—9; ÁMTBF. 41). Két magyar törzs mindenképpen az öt folyó vidékeként leírt Turkia területén élt, esetleg több törzs is lakhatott itt. Hasonlóképpen legalább egy pannóniai törzs közel lakhatott a keleti frank birodalomhoz tartozó Ostmarkhoz. Egy pannóniai törzs pedig a Szávaig–Drávaig húzódó szállásterülettel rendelkezve szomszédja lehetett a horvátoknak.

Konstantinos császár Turkia szállásterületének leírásakor valamennyi lehetőséget alkalmazta. Utalt a korábban a területet birtokló népre (morvák), felsorolta a Bizánchoz közeli, Turkiát délről határoló egykori római emlékeket, amelyek közismertek voltak, s ezekhez viszonyította a türk (magyar) szállásterület fekvését. Leírásában kiemelte a Dunát, amelynek fontos szerepe volt a magyar szállásterület meghatározásában: említette határfolyóként (a bolgár és magyar területet választotta el), másrészt a Bizánctól távolabbi magyar szállásterület megadásánál (a Duna és a Száva közötti Pannónia) is. A Bizánchoz közelebbi, keleti területek fő folyóit felsorolta. Végezetül a négy égtáj vonatkozásában megemlítette a magyarok legközelebbi szomszédait is, akikkel határosak voltak. A korabeli viszonyokat tekintve a bizánci császár alapos és relatíve pontos leírást adott a X. századi magyar törzsszövetség Kárpát-medencei hazájáról. Ez a megállapítás akkor is érvényes lehet, ha tudatában vagyunk Konstantinos néhány tévedésének (pl. az égtáji tájolás pontatlanságának, erre l. a legutóbb SENGÁ TORU i. m. 314). Ibn Hayyán Konstantinoséval nagyjából egyidős tudósításában csak annyit tudott mondani a türkök „legtávolabbi keleten” levő országáról, hogy a „türkök a Duna mellett laknak”. Azt is említette, hogy „keleti szomszédai a besenyők, délről Rómával határosak, Konstantinápoly délkeletre van területüktől. Északi szomszédságukban Marawa (Moravia) városa van és a többi Saqaliba (szlávok) országa. Nyugaton a szászok és a frankok vannak tőlük” (CEZGLÉDY KÁROLY, Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról: MNy. LXXV [1979.] 275—6). A két tudósítást összevetve egyértelmű, hogy a magyar törzsszövetséghez közelebbi bizánci udvar több információval rendelkezett Turkiáról, mint a távoli iszlám cordovai kalifátus. Ibn Hayyán csak a legfontosabb folyóról tudott, Konstantinos ezenkívül öt fontos folyót is fel tudott sorolni. Szembeszökő az is, hogy Ibn Hayyán a nagy városokhoz (Róma, Konstantinápoly, illetve Marawa) is tájolt a magyar szállásterületet (ez némiképpen annak megfelelője lehet, hogy Konstantinos a római emlékekkel rendelkező helyeket sorolta fel). Bár egyértelműen pontosabban adta meg az égtájak szerinti szomszédokat Ibn Hayyán, a X. századi magyar törzsszövetség szállásterületét a bizánci császár feljegyzéséből jobban meg lehet rajzolni.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról

ROBERT AUSTERLITZ magyar nyelvű cikkgyűjteményében (Nyelvek és kultúrák Euráziában. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette és fordította SIMONCSICS PÉTER. Bp., 1992.) két rendkívül szubtilis areális nyelvészeti tanulmány szól az általa abszolút szuperlatívusznak nevezett jelenség, azaz a 'nagyon' kifejezésének különböző típusai európai elterjedéséről (i. m. 282—303). A 'nagyon' jelentésű szók szintaxisának

és szemantikájának (pl.: ANNA WIERZBICKA, *Semantic Primitives*. Frankfurt, 1972. 85—90; DWIGHT BOLINGER, *Degree Words*. The Hague–Paris, 1972.) problematikáját nem is érintve, érdemes megjegyezni, hogy a hagyományos terminológia szerint (AUSTERLITZ i. m. 293) az abszolút szuperlatívuszhoz (pl. *nagyon nagy*) képest van komparatívusz (pl. *nagyobb*) és relatív szuperlatívusz (pl. *legnagyobb*); ráadásul olykor az abszolút szuperlatívusz szinonimája — nem a legszerencsésebb módon — elatívusz, ami más értelemben is használatos (pl. RUDI CONRAD, hrsg., *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. Leipzig, 1988. 62). Az újabb mondattani vizsgálatok szerint szintaktikai viselkedését tekintve a *nagyon* az úgynevezett nyomatékos (emfatikus) határozók közé tartozik, s némely tekintetben hozzá hasonló disztribúciót mutat például az *azonnal*, *bízást*, *ismét*, *rogyásig*, *szintűgy*, *végleg* (PRÓSZÉKY GÁBOR, *Határozók, szabad határozók: ÁNyT. XVII. 1989. 213—40*). Az 1980-as években a német „partikológia” képviselői foglalkoztak igen behatóan egyes partikulák — köztük a fokozó partikulák (*Steigerungspartikeln*, pl. német *sehr*) — mondattanával és kommunikatív funkciójával (pl. GERHARD HELBIG, *Lexikon deutscher Partikeln*. Leipzig, 1988. 46—9).

AUSTERLITZ maga is jelzi, hogy az általa áttekintett negyven európai nyelven belül is nyelvjárási adatok bevonása az általa felállított izoglosszákat alaposan átrajzolhatja (i. m. 303). Ő maga a magyarból areális szempontból a *nagyon* és *igen* alakokat vette fel, az alábbiakban az ezekkel rajzolt képet egészíteném ki az *erősen* szóval (amelyet a Brassóhoz is kötődő és magyarul jól tudó AUSTERLITZ nyilván ismert), továbbá néhány távolabbra, főleg Európából Ázsiába és valamelyest Afrikába átvezető megjegyzéssel, mintegy harminc további nyelv idevágó adatainak bevonásával. Jelen sorok így AUSTERLITZ cikkei néhány finomítási és kiterjesztési javaslatot is tartalmazó, magyar szempontú átfogalmazásának tekinthetők. (AUSTERLITZhez hasonlóan számos általánosan hozzáférhető kézikönyvből vett adat eredetére nem hivatkozom.)

AUSTERLITZ megállapítása szerint „azok a mechanizmusok (alakok, szavak és ezek kombinációi), amelyek a kategória kifejezésére szolgálnak, állandó versengésben állnak egymással”, s „a versenytársak főképp a stílus (újdomság, erő, elegancia, túlzás) felől kapnak biztatást” (i. m. 293). Tanulmányaiban két egymáshoz kapcsolódó kérdést is felvetett: „Az egyik a változások ütemére vonatkozik, amelyben a szuperlatívusz kialakítását szolgáló mechanizmusok váltják egymást. A másik pedig a standardizáció és annak a nyelvre és a kreatív folyamatokra gyakorolt dermesztő hatásának kérdése” (i. m. 293—4). AUSTERLITZhez hasonlóan csak a stílusban legsemlegesebb változatokkal foglalkozom — bár éppen AUSTERLITZ talált a magyar túlzó jelentésű *állati* (*állatira*, *állatian*), *baromi* (*baromira*, *baromian*) és *marha* (*marhára*) szókhöz megfelelőt a francia *vachement* személyében (i. m. 293, 297). Ez a kifejezőmód egyébként egészen távoli nyelvekben is megvan, így például a kolumbiai, észak-kecsua ingában, ahol a — 'nagyon' jelentésében a *yapa* és *pinu* riválisaként — spanyol *animal* jövevényszó jelentése 'állat; nagyon' (STEPHEN H. LEVINSOHN, *The Inga Language*. The Hague–Paris, 1976. 136; nem tudok arról, hogy a spanyol bármely változatában lenne-e az *animal* 'állat' szónak 'nagyon' jelentése). Talán izoglosszát alkot abszolút szuperlatívuszként a magyar *kurva* (*kurvára*) is a szomszédos nyelvekbeli megfelelőinek hasonló használatával. Az egymással versengő, rivalizáló kifejezések (kváziszinonimák) némelyike (pl. *halálisan elfárad*, *halálisan beleszeret*) vagy csak meghatározott stílusrétegben, vagy csak meghatározott kifejezésben fordulhat elő (HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar történeti jelentés-tan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Bp., 1992. 277). Újabbán világszerte terjedő, erőteljes és — az angolon kívül — újszerű kifejezőmód a *bloody* 'véres; nagyon', amely az angol szlengből 1780-tól adatolható.

Valószínű, hogy a 'nagyon' jelentésű szók — miként általában a határozószók, illetve a komparatívusz és szuperlatívusz különböző formái — a világ nyelveiben viszonylag kései fejlemények, s gyakran kapcsolódnak szinkronikusan vagy legalábbis etimológiájuk révén valamely más jelentésű szóhoz, vagy — ami igen gyakori jelenség — egy eredetileg más jelentésű szó használatos polisziémia révén 'nagyon' jelentésben. AUSTERLITZ különösen öt ilyen esetet vizsgált, amikor MAGNITUDO esetében a 'nagy', a POTES-TAS esetében az 'erős', a TOTALITAS esetében a 'minden' vagy 'teli', a QUANTITAS esetében a 'sok' jelentésű szó, a KRIPTO-DEIXIS esetében valamely névmás szerepel 'nagyon' jelentésben. Az átlátható kapcsolat módja lehet szabályos polisziémia vagy például a 'sok', 'nagy', 'erős', 'minden' jelentésű szókból, egyes névmásokból való képzés. A csak etimológiájuk révén ismert alapjelentésű vagy tisztázatlan etimológiájú szók opálosak. AUSTERLITZ definíciója szerint átlátható az, ami „a naiv anyanyelvi beszélő által kapcsolatosnak tartott”, ennek antonimája az opálos (i. m. 295). Másik megfogalmazásában „átlátható” esetben a „szemantikai átfedés” a két elem „között olyan jellegű, hogy a szinkronikus kapcsolat a kettő között a nyelv naiv beszélője számára is világos” (i. m. 283). AUSTERLITZ átlátható vs. opálos ellentétpárjának megfelelői TELEGDI ZSIGMONDNÁL az átlátszó (transzparens) vs. homályos és a motivált vs. motiválatlan ellentétpárok (Bevezetés az általános nyelvészetbe. Bp., 1977. 54—5, 160—2).

Magyar szempontból AUSTERLITZ kategóriái közül három, a MAGNITUDO, POTES-TAS és KRIPTO-DEIXIS érdekes, a QUANTITAS és TOTALITAS pedig más európai nyelvekben, Európában elsősorban más areákban fordulnak elő. A POTES-TAS és QUANTITAS érdekessége, hogy mindkettő átvezet Európából Ázsiába, mégpedig a Kaukázuson át, illetve a POTES-TAS inkább tőle északra, a QUANTITAS inkább tőle délre. Nyilvánvaló, hogy számos praktikus ok indokolhatja Európa egységes egésznek való kezelését, de kimondottan nyelvészeti, areális nyelvészeti indok erre aligha létezik. Nem különösebben meglepő, hogy az areális kép itt sem fedi a genetikait. (Kivételes például a skandináv nyelveknek a QUANTITAS-övezethez való egyöntetű tartozása.) Az abszolút szuperlatívusz különböző kifejezőmódjainak izoglosszái egészen másképp vezetnek át Európából Ázsiába, mint a nagy nyelvcsaládok, ugyanakkor látnivaló, hogy általában az indoeurópai nyelvek inkább a QUANTITAS, a török és uráli nyelvek inkább a POTES-TAS övezetébe esnek. Nagy tömbökben — amennyire az általam átnézett anyag alapján meg tudom ítélni — ezen az útvonalon a POTES-TAS és a QUANTITAS jelentkeznek, a MAGNITUDÓnak inkább csak szórványos képviselői vannak (grúz *metad*, mongol *ih* — mindkét nyelvben több riválissal — stb.).

PAIS DEZSŐ megállapítása szerint „lappangó hasonlítású fokozó kifejezések az újabb nyelvállapotban a valószínűleg finnugor eredetű *igen* adverbiummal (...) és a *nagy* melléknév *-n* határozóragos formájával alakulnak”, s mellettük megemlíti még a göcseji, hetési és őrségi nyelvjárásokból több alakváltozattal ismert *szeren* 'nagyon' határozószót is (MNY. LXIII, 134). Elképzelhető, hogy ez a *szeren* a német *sehr* 'nagyon' honosító képzős (erről HADROVICS i. m. 122) átvétele. A mai magyarban a 'nagyon' kifejezésére a *nagyon* a legáltalánosabb, legsemlegesebb; az *igen* is köznyelvi, de választékos; az *erősen* nyelvjárási (de a csak köznyelvet ismerők számára is érthető e jelentése). Közülük a korai magyar nyelvemlékekben általában az *igen* fordul elő, s a korai szójegyzékekben is a latin *valdē* és *multum* megfelelője általában *igen* (RMG1. 348, SZENCZI MOLNÁR ALBERT szótárában is, 1604.). A *nagyon* is korán (talán a XV., de legkésőbb a XVI. században) megjelent nyelvünkben. Az *erősen* — az *igen* szóval versengve — már legalább a XVIII. században megjelent, így PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER latin-magyar szótárában a *valdē* megfelelőjeként (1767. 574). Általában az erdélyi és moldvai nyelvjárásoknak és — ha lehet ilyenről beszélni — az erdélyi magyar regionális köz-

nyelvnek egyik feltűnő sajátossága az *erősen*, sőt esetenként az *erőst* szónak 'nagyon' jelentésben való használata (ÚMTsz. II. E–J. 1988. 209–10), közülük az *erőst* elsősorban a székely és a csángó nyelvjárások sajátossága (CsángSz. 33), gyakran az *igen* változattal is versengve (CsángSz. 64). Egyes mai háromszéki nyelvjárásokban is az *erőssen*, *erőst* és *igën* egyaránt használatos (NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA, Torjai szójegyzék. Sepsiszentgyörgy, 1974. 51, 86). Torján is feljegyezték a *szënt igaz* kifejezést (i. m. 161), amely a köznyelvben (*szent igaz*) is használatos a *szin-igaz* mellett, s az e két kifejezésmódban szereplő *szent* és *szin* előszeretettel kísérik az *igaz* szót, és még néhány más melléknévhez is járulhatnak (*szintiszta* stb.) szuperlatívusz-szerűen. A Vajdaságba (Hertelendifalva, Székelykeve, Sándoregyháza) telepített bukovinai székelyek nyelvében az *igën* mellett (PENAVIN OLGA—MATIJEVIC LAJOS, Székely szójegyzék. Újvidék, 1980. 37) az *erőst*, sőt a képzőt megkettőző *erőstöt* (i. m. 22) is használatos az abszolút szuperlatívusz kifejezésére.

Röviden érdemes megemlíteni, hogy a *felette* és *fölötte*, valamint a középfokjeles *felettebb* és *fölöttébb* változatok a XV. századtól, legkorábbi nyelvemlékeinktől szerepelnek 'nagyon; túlságosan' jelentésben (megtalálhatók így SZENCZI MOLNÁR ALBERT, PÁPAI PÁRIZ FERENC és BOD PÉTER idézett szótáraiban is). Ma választékosnak, archaizálónak számítanak, s a nyelvjárásokból is viszonylag ritkán regisztrálják őket (pl. *fölöte*: SzlavSz. I, 278). A XIX. században a *felette* stb. változatok az abszolút szuperlatívusz kifejezésének viszonylag népszerű és semleges eszközei lehettek. Erre utal például az, hogy BALLAGI MÓR német–magyar szótárában (Új teljes német és magyar szótár. Pest, 1854. 594) a német *sehr* megfelelői „*igen, fölötte, nagyon*”.

AUSTERLITZ nyomán, az ő adatait átrendezve, az *erősen* bevonásával az abszolút szuperlatívusz magyar vonatkozású izoglosszái a következők (1: magyar, 2: szerbhorvát, 3: román, 4: cseh, 5: szlovák, 6: felső szorb, 7: ukrán, 8: belorusz; praktikus okokból több környező nyelvet elhagytam, így a németet, szlovént és lengyelt):

	1	2	3	4	5	6	7	8
KRIPTO-DEIXIS	+	+	+	–	–	–	–	–
POTESTAS	+	+	+	+	–	–	+	+
MAGNITUDO	+	+	–	+	+	+	–	+

A magyar a környező nyelvek közül tehát a szerbhorvátal három, a románnal, csehvel és az areálishan nem különösebben közeli belorusszal két-két kifejezésmódban osztozik. A környező nyelvek közül a leggazdagabb kifejezésrepertoárral a szerbhorvát rendelkezik, ahol a MAGNITUDÓt képviselő *veoma* és az opálos *vrlo* mellett nyelvjárásokban megvan a QUANTITAS-t képviselő *mnogo* ('sok; nagyon') és a TOTALITAS-t képviselő *puno* ('teli; nagyon'), a POTESTAS-t és a KRIPTIO-DEIXIS-t képviselő *jako* is.

Ami a KRIPTO-DEIXIS-t illeti, AUSTERLITZ fejtegetéseinek kiindulópontjául PETAR SKOK azon észrevétele szolgált, mely szerint a szerbhorvát *jako* 'erős' és a román *tare* 'erős' izoglosszáat alkotnak, amennyiben mindkettő etimológiailag deiktikus eredetű, s ráadásul — ezt már AUSTERLITZ teszi hozzá — mindkettő előfordul 'nagyon' jelentésben is (i. m. 282). Harmadik társuk, a magyar opálos *igen* (egyben a XVI. századtól a legáltalánosabb igenlő felelőszó) valószínűleg az *e- ~ i-* mutató névmástő *igyen* származékával áll kapcsolatban — talán belőle keletkezett, szóhasadásos származéka. AUSTERLITZ véleménye szerint valószínűleg az *így : úgy, így : úgyan* deiktikus paradigma *igyen* eleme helyére lépett (i. m. 287, 296).

A magyartól egészen távol álló nyelvekből is akad példa arra, hogy a 'nagyon' jelentésű szó — miként az *igen* igenlő felelőszóként is — többrétű, alapvető funkciót tölt be. Például a szamoaiiban a *lava* egyik jelentésében — több riválissal — 'nagyon', de emellett szerepel olyasféle kifejezésekben is, mint a *talofa!* köszönésre visszaköszönésül *talofa lava!*, a *fa'afetai lava* 'köszönöm szépen' (vagy fokozásaképpen *fa'afetai tale lava* 'nagyon szépen köszönöm') és az egyes szám első személyt hangsúlyozó 'o *a'u lava* 'én magam' ('o a névszó határozottságát kiemelő grammatikai partikula, *a'u* 'én'; C. C. MARSACK, *Teach Yourself Samoan*. London, 1962. 57), sőt az igenlés egyik kifejezésében (*o lea lava*) is szerepelhet (MARSACK i. m. 175).

A POTESTAShoz tartozik a szlovén opálos *zelo* etimológiája révén, a cseh *moc*, a keleti szláv nyelvek kifejezései (belorusz *duža*, ukrán *duže*, orosz *sil'no* és *zelo*), a román *tare* és a többé-kevésbé átlátható *foarte*, korábbról a latin *valdē*, távolabbról a breton *forzh* (több riválissal), az észti *väga*, s talán a POTESTAS a legáltalánosabb kifejezőmód a török és az uráli nyelvekben.

A POTESTAS-övezet Kelet-Európából Ázsiába vezető sávjába tartozik egyrészt az orosz opálos *očen'* gyengébb riválisai közül az átlátható *sil'no* és a régies, opálos *zelo*, másrészt egy sor török, harmadrészt több uráli nyelv. Bár se a török, se az uráli nyelvek idevágó anyagának szisztematikus átvizsgálására nem vállalkozhattam, annyi bizonyos, hogy például a zürjén *jona* (D. R. FOKOS—FUCHS, *Syrjänisches Wörterbuch*. Bp., 1959. 332—3), a vogul *näüris* és *peχ* (ez utóbbi török jövevényszó; MUNKÁCSI BERNÁT—KÁLMÁN BÉLA, *Wogulisches Wörterbuch*. Bp., 1986. 355, 428), mindkét nyelvben 'erősen; nagyon' jelentéssel és több riválissal, a POTESTAShoz tartoznak. Ugyancsak ide kapcsolódik a csuvas *pitē* 'erő; erős; nagyon' (riválisa a *čän* 'valódi, igazi; nagyon'). Magában a törökben (a törökországiban, „oszmánban”) a már opálos *pek* verseng a *çok* szóval (*pek çok* 'nagyon sok'), a gagauzban a POTESTAS-t a *pek* még átláthatóan képviseli. A karacsáj-balkárban, kazahban stb. az ótörök formát őrző *bek*, a baskirban *bik*, a tatár egyes változataiban, például BÁLINT GÁBOR gyűjtésében *bik* 'erős; nagyon' (Kazáni-tatár nyelvtanulmányok II. Kazáni-tatár szótár. Bp., 1876. 160), KÚNOS IGNÁC karaim gyűjtésében *bik* ~ *bek* (KAKUK ZSUZSA, *Ein krimkaraimisches Wörterverzeichnis*. AOr. XLV. 1991. 347—401; ugyancsak *bek* szerepel egy újabb karaim szótárban: N. A. BASKAKOV et al., *Karajimsko-russko-pol'skij slovar'*. Moszkva, 1974. 148) 'erősen; nagyon', a türkménben pedig — több riválissal — *gati* 'erősen; nagyon'. Az altaji nyelv egyik északi, úgynevezett lebed nyelvjárásában három forma verseng: az átlátható *onjok* ('határtalan; nagyon') és *tij* ('erős; nagyon'), valamint az opálos *sraj* (N. A. BASKAKOV, *Dialekt lebedinskix tatar-čalkancev* [kuu-kiži]. Moszkva, 1985. 32). A *bik* 'nagyon' jelentésben, több riválissal, tatár jövevényszóként az udmurtból is ismert (MUNKÁCSI BERNÁT, *A votják nyelv szótára*. Bp., 1896. 617), a mordvin nyelvekben (az erzában és moksában) a szintén opálos jövevényszó *pek* 'nagyon' jelentésben egészen általános (JUHÁSZ JENŐ, *Moksa-mordvin szójegyzék*. Bp., 1961. 118).

A szamojéd nyelvek sokféle módon, köztük POTESTAS révén fejezik ki az abszolút szuperlatívuszt (M. ALEXANDER CASTRÉN, *Grammatik der samojedischen Sprachen*. Szentpétervár, 1854. 602—3). Például a szölkup három kifejezőformát is ismer: az opálos (valószínűleg POTESTAS-t képviselő török jövevényszó) *qätälä* (ERDÉLYI ISTVÁN, *Selkupisches Wörterverzeichnis*. Tas-Dialekt. Bp., 1969. 147), valamint az átlátható *orsä* (*or* 'erő': i. m. 170) és a többé-kevésbé deiktikus eredetű *namänti* ('olyan mértékben', vö. *mänti* 'mérték', i. m. 147).

A POTESTAS valamelyest a több nyelvcsaládot átfogó kaukázusi areában, annak északi részén is elterjedt. Bizonyára a POTESTAS-t képviselik az oszét riválisok közül a *tiŋg* (feltűnően hasonló az egyik idézett altaji példa) és az *ittaeg*. A grúzban a *dzalian* és

dzalze (mindkettő a *dzala* 'erő' szóból), a *metad* (*meta* 'nagy' szóból) és a *p^hriad* (? < 'kiváló') versengenek. (Így egyébként a grúz a vele nem rokon és tőle areálisan is távol eső szerbhorváthoz nagyon hasonló riválisokat ismer: *dzalian*, *dzale* : *jako*, *metad* : *veoma* és valószínűleg *p^hriad* : *vrlo*.) A dagesztáni arcsiban az opálos *birdan* és a *kutak* 'erő' szóból képzett *kutákši* versengenek (A. JE. KIBRIK et al., Arčinskij jazyk. Teksty i slovari. Moszkva, 1977.).

A MAGNITUDÓt képviseli a belorusz és szlovák *vel'mi*, a cseh *velmi*, *velice*, a felső szorb *wulcy*, a szerbhorvát *veoma*. A közép-európai MAGNITUDO-övezet így nagyjából lefedi a szóeleji hangsúly prozódiai areáját (magyar, szlovák, cseh és a két szorb nyelv). A MAGNITUDÓhoz tartozik például egy olyan egészen távoli nyelv is, mint a tahiti, itt a *rahi* ('nagy') és *roa* ('hosszú'), valamint összetételük a *rahi roa* a főbb riválisok az abszolút szuperlatívusz kifejezésére. Érdemes megjegyezni, hogy egyes nyelvekben a MAGNITUDO és a QUANTITAS szinkretizmust mutat, például a szamoaiiban a *tele* — több riválissal (így az idézett *lava* szóval) — 'nagyon' jelentése mellett 'nagy; sok' (MARSACK i. m. 153).

A TOTALITAS szórványos európai elterjedését mutatja a szlovén *celo* 'egész, teljes, ép; nagyon', szerbhorvát *puno* 'teli; nagyon' (AUSTERLITZ i. m. 285, 296), a lett *visai* 'egész; minden; nagyon' (i. m. 295). A baszkban a sok rivális formából talán a legáltalánosabb *oso* 'teljes, egész; egészséges; nagyon', valamint a *gustia* 'minden' szóval kapcsolatos *gustiz* 'nagyon' (i. m. 298).

AUSTERLITZ behatóan tárgyalta az európai QUANTITAS-övezetet, amelynek északi és déli együttes elterjedése szerint talán az intenzív partmenti élet standardizálódott újítása: északon megvan a skandináv nyelvekben és a lappban (izlandi és feröeri *mjög*, dán és norvég *meget*, svéd *mycket*, lapp — több riválissal — *ollo*, mind 'sok; nagyon': AUSTERLITZ i. m. 299), délen az összefüggő terület Ibériától Szardínián, Itálián és a Balkánon keresztül egészen Törökországig tart (i. m. 283, 300), s tegyük hozzá: folyamatosan tovább vezet Örményországon (órmény *bazun*, mai örmény *šat* 'sok; nagyon') és Iránon át Indiába, s ma a Földközi-tenger teljes térségében az abszolút szuperlatívusz kifejezésének szinte egyeduralkodó módja. Valószínűleg az indoeurópai nyelvek körében a sokféle mód közül a QUANTITAS a legnépszerűbb az abszolút szuperlatívusz kifejezésére.

A török *çok* 'sok; nagyon' nem okvetlenül az újjörög *polú* 'sok; nagyon' tükrözése (AUSTERLITZ i. m. 297), könnyen lehetett mint a perzsa is (óperzsa *vasaiy*, újperzsa *xejli* és *besjār*, valamennyi 'sok; nagyon') és ugyanerre a mintára alakult egyes dagesztáni nyelvekben is, például udi *kele* ~ *kölö* (VOLOŠIL GUKAS'AN, Udinsko-azerbajdzansko-russkij slovar'. Baku, 1974. 148, 294), tabaszaran *gizáf* (P. K. USLAR, Tabasarsanskij jazyk. Tbiliszi, 1979. 425, 643), mindkettő 'sok; nagyon'. A 'sok; nagyon' poliszémia vonala jóval tovább vezet Ázsiában, így a hindiben is — *ati* és *atyant* 'nagyon' mellett — van *bahut* 'sok; nagyon'. A cigány számos változatából ismert, szintén a QUANTITAST képviselő *but* 'sok; nagyon' (AUSTERLITZ i. m. 300) egyben a hindi *bahut* etimológiai megfelelője. A szanszkritban is megvolt a *bahu* 'sok; nagyon' (több újind nyelvben megvan a folytatása mindkét jelentésében), s így a QUANTITAST képviselő latin (*multum*), óperzsa, órmény és szanszkrit arra engednek következtetni, hogy az indoeurópai nyelvekben a QUANTITAS nemcsak a legelterjedtebb, hanem talán a legrégebb eszköz is egyben az abszolút szuperlatívusz kifejezésére. A szingalézben a riválisok közül a szanszkritot folytató *bohoma* 'sok; nagyon' a QUANTITAST, *itā* (*ma*) a KRIPTO-DEIXIST (*itā* 'így') képviselik, az opálos *ati* pedig prefixumszerűen viselkedik, nagyjából úgy, ahogy a spanyol *re-* (pl. *rebueno* 'nagyon jó').

A Földközi-tenger térségének déli részében is a QUANTITAS dominál. A klasszikus arab forma a *ġiddan* a *ġadd* 'komolyság, buzgalom, fontosság' szó határozói akkuzatívuszos származéka. (A magyarban — a székely és a csángó nyelvjárásokban — az *erőst* van képezve határozói akkuzatívusszal.) Ez a forma a mai nyelvjárások közül megvan az egyiptomiban (*ġiddan*), a többi nyelvjárás általában a 'sok; nagyon' polyszemiával él (közel-keleti, például szíriai és jemeni *ktīr* [*ktīr-ktīr* 'nagyon sok'], magrebi *bəzzāf*, mauritániai *yāsər*), s a máltai kifejezőmódjai is lényegében a QUANTITAShoz tartoznak (AUSTERLITZ i. m. 297). Opálosak a tunéziai *barša* és iraki *kullīs* (? < 'tökéletes') változatok. Az arab nyelvjárások közül az egyiptomiban a *ġiddan* riválisaként *‘āwi* a POTESTAS-t képviseli (irodalmi arab *qawwī* 'erős'). Az egyiptomi POTESTAS magyarázatául, AUSTERLITZ szellemében, aki a QUANTITAS terjedését igyekezte viking és velencei hajós útvonalakkal magyarázni, felemlíthetők az Egyiptomba a Fekete-tenger északi partjainak vidékéről és az Észak-Kaukázusból behurcolt mamelukok (vö. például WILHELM HEYD nyomán TARDY LAJOS, A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XII—XV. században. Bp., 1980. 72—4).

Afrika nagy részét átugorva érdemes megjegyezni, hogy az afrikaansban *baie* 'sok; nagyon', viszont a németalföldi (holland, flamand) átlátható *zeer* 'fájdalom, kín; fájdalmas; nagyon' (AUSTERLITZ i. m. 299) és a német opálos *sehr* 'nagyon' afrikaans megfelelője *seer* 'seb; fájdalom'. (Érdemes még megemlíteni a holland *zeer* két szintén átlátható riválisát is: *erg* 'gonosz; nagyon' és *wel* 'jól; nagyon').

Két alapvető stratégia létezik valamely szomszédos nyelv abszolút szuperlatívuszának átvételére. Az egyik nagyon elterjedt jelenség az adott típusnak megfelelő tükörfordítás, amivel átlátható kifejezőmód nyerhető. Például talán román, szerb és magyar hatásnak is tulajdonítható, hogy a bánáti svábben a német köznyelvi, opálos ('sebes, fájdalmas' etimológiájú) *sehr* 'nagyon' (AUSTERLITZ i. m. 294, 299) nyelvjárási megfelelői között — az *arich* (köznyelvi *arg*) és *hart* mellett — a *stark* 'erős' is szerepel (JOHANN WOLF, Banater deutsche Mundartenkunde. Bukarest, 1987. 218). Másik, szintén elterjedt, de általában opálos kifejezőmódot eredményező eljárás az adott szó jövevényszóként való átvétele. Például az isztrorománban szerbhorvát jövevényszók szolgálnak az abszolút szuperlatívusz kifejezésére: *iāco* és *vārlo* (AUGUST KOVAČEC, Descrirea istroromânei actuale. București, 1971. 154). Az azeriből terjedt el a *lap* 'nagyon' a tatban, taliban (számos riválissal, L. A. PIREJKO, Tališko-russkij slovar'. Moszkva, 1976.), egyes da-gesztáni nyelvekben, például buduh *lap* (U. A. MEJLANOVA, Buduxsko-russkij slovar'. Moszkva, 1984. 101) és hinalug *lap^h* (A. JE. KIBRIK et al., Fragmenty grammatiki xinalugskogo jazyka. Moszkva, 1972. 335).

Valószínűleg AUSTERLITZ kategóriái általában is jól használhatók a világ nyelveinek az abszolút szuperlatívuszt kifejező különböző mechanizmusainak jellemzésére. Az általa felállított kategóriakészlet nyilvánvalóan bővíthető, például a VERITAS (vö. ír *fior*, walesi *gwir*, mindkettő 'igaz; nagyon', etimológiáját tekintve az egyébként opálos angol *very* [AUSTERLITZ i. m. 292, 298], továbbá csuvas *čän*, guaraní — több riválissal — *eté*), FEROCITAS (malgas *dia* 'vad; nagyon', több riválissal), SEMEL (indonéz *sekali* és jávai *pisan* 'egyszer; nagyon', mindkét nyelvben több riválissal) kategóriák felállításával, illetve olyan mechanizmusok vizsgálatával, mint — az Európában a baszkból, finn-ből és törökből (AUSTERLITZ i. m. 298), Ázsiában számos nyelvből is ismert — részleges reduplikáció, vagy az olyan pre- és szuffixumokéval, mint a spanyol *re-*. Az abszolút szuperlatívusz a nyelvreírás távoli szintjeit, így a fonetikát is érintheti: pl. egyes kelta nyelvek 'nagyon' jelentésű szói (ír *ana-* prefixum, skót *glé*) „aspirálják” („hehezetesítik”) a rájuk következő melléknév szókezdő mássalhangzóját. (AUSTERLITZ lágyítást említ, i. m. 298); az itelmenben (kamcsadálban) a *hi* ~ *he* 'nagyon' után, ha magánhangzóval kez-

dődő melléknévhez járul, hiátustöltőnek — eltérően általában más esetektől — gégezárhang keletkezik (A. P. VOLODIN, *Itel'menskij jazik. Leningrád, 1976. 38, 72*).

AUSTERLITZ is megjegyzi, hogy az abszolút szuperlatívusz „nem volt hermetikusan elzárva a relatív szuperlatívusztól” (i. m. 233), erre utal a magyar *leg-* etimológiája is. A magyar felsőfok jele, a *leg-* a cseremisiz *ləŋ* 'sok; nagyon' szóval (a cseremisizben a legáltalánosabb 'nagyon' jelentésű szó az opálos *peš ~ piš*), illetve esetleg a zürjén *leg ~ veg* 'dühös' szóval (FOKOS-FUCHS i. m. 535) áll etimológiai kapcsolatban (PAIS DEZSŐ: MNy. LXIII, 132; az egyik zürjén abszolút szuperlatívusz, a *l'ok* 'dühös, gonosz', *l'oka* 'nagyon' [FOKOS-FUCHS i. m. 571] analógiájára). Hasonló jelentésfejlődésre egyébként máshonnan is van példa, így a kínaiiban *hěn* 'dühös; nagyon'. (A kétféle jelentésnek megfelelően kétféle, más-más kulcsba tartozó írásjeggyel írják, s a mai kínaiak számára az etimológiai összefüggés általában nem átlátható.)

A QUANTITAShoz sorolható a magyar középfokú *sokkal jobb* kifejezés *sok* eleme, továbbá megfelelői számos, az abszolút szuperlatívusz QUANTITAS-övezeteihez nem tartozó nyelvben is, például a német *viel*, holland *veel* és angol *much* hasonló használata. HADROVICS LÁSZLÓ mutatott rá, hogy az ilyen típusú kifejezésekben a magyarban a MAGNITUDO volt általános, a QUANTITAS — talán latin (*multo*) vagy német mintára — újítás, a kódexekben és egyéb korai nyelvemlékekben a mai *sokkal erősebb, sokkal inkább* helyett *naggyal erősb, naggyal inkább* szerepelnek (i. m. 277—8). Ugyancsak a QUANTITAShoz sorolható a mai magyarban a *nagyon* kvázi-antonimája, a *kevésbé* (pl. *nagyon szép vs. kevésbé szép*).

KICSISÁNDOR ANDRÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A lött, tött, vött szóalakok a Guary-kódexben

LOSONCZI ZOLTÁN megvizsgálja négy *sz-szel* bővülő *v* tövű igében (*eszik, lesz, tesz, vesz*) jelentkező *ö-zést* különböző kódexek adatai alapján (MNy. XXIII, 154—62). Megállapítja, hogy ezeknek az elbeszélő és befejezett múlt idejű alakjai a „nem *ö-ző* kódexekben is leggyakrabban *ö*, *ö*-vel vannak meg, a legtöbb igealak azonban még *ö-ző* kódexeinkben is csak ritkán, a jelen idő és a felszólító mód pedig csupán elvétve fordul elő *ö* jelöléssel” (155). LOSONCZI felsorolja azokat a kódexeket, amelyekben szerinte az igék két múlt idejének alakjai „túlnyomó többségben” *ö*, *ö* jelöléssel szerepelnek. A felsorolásban szerepel a Guary-kódex is (uo.). Azután számos adatot közöl az említett forrásokból, a Guary-kódexből azonban egyetlen példát sem hoz (155—6). Talán nem lesz érdektelen ezt a kérdést tüzetesen megvizsgálni. Mi lehet az oka annak, hogy LOSONCZI fentebb idézett kijelentésének igazolására egyetlenegy adatot sem említ ebből a forrásból? És természetesen ez a vizsgálat a jelenségről szerzett eddigi ismereteinket is bővítheti.

LOSONCZI ZOLTÁN „Az *ö-zés* története” című tanulmányában (NyK. XLIV, 374—406, XLV, 45—116, 195—266) a Guary-kódexet is számba vette, és az erősen *ö-ző* kódexek közé sorolta (NyK. XLV, 257). A kódex egy kéz írása, 134 lap terjedelmű, így elég adat kínálkozhat a kérdés vizsgálatához. Megjelent a nyelvemlék számítógépes feldolgozása (JAKAB LÁSZLÓ—KISS ANTAL, A Guary-kódex ábécérendes adattára. Debrecen, 1994.), amelyből a jelenségre vonatkozó összes adatot megkaphatjuk. Az idézett példák mellett zárójelben levő számok az adat helyét jelzik a Codices Hungarici III. kötetében megjelenő faksimilekiadásban (Bp., 1944.). Az első szám a lapszámra, a második a sor számára utal. Így minden adat könnyen ellenőrizhető.

A *lött, tött, vött* alakokban az *ö*-zés a hangsúlyos szótagban van. Hogy összefüggésében láthatassuk a kérdést, meg kell vizsgálnunk azt is, hogy a kódex nyelvjárásában van-e *ö*-zés a szótóvekben, azok hangsúlytalan és hangsúlyos szótagjában. S így az összes adat ismeretében értékelhetjük helyesen a kérdéses szavak problémáját.

Az alábbiakban először a szótóvek *h a n g s ú l y t a l a n* szótagjában levő *ö*-zést mutatom be. Néhány szóra igen sok adat van a kódexben, ezekből csak néhányat idézek, és jelzem, hogy mennyi van belőlük, a többi megtalálható a „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” (SzNytA.) 6. számában. Az *ember* szóra és származékaira összesen 222 adatunk van: *embor* (2/19, 3/11, 5/8 stb.), *a33on embor* (20/17) *embori* (12/22, 31/10, 64/21), *embor legnec* (129/20), *embor legomre* (99/20). Az *igen* határozószó 171 alkalommal szerepel a forrásban: *igon* (1/2, 5, 13, 2/12, 5/2, 3) stb. Az *érdem* és származékai 40-szer fordulnak elő: *erdome* (68/10, 88/9, 103/19), *erdomot* (80/12), *erdomnec* (51/5), *erdommel* (40/18), *erdomli* (70/1, 75/15, 16), *erdomos* (122/20), *erdomofe* (121/19, 122/1) stb. A *szégyen* és származékai 35-ször találhatók a forrásban: *zegon* (83/12), *zegont* (89/15, 21, 97/2), *zegonhalaltul* (97/6), *zegonkodic* (82/3, 4), *zegonkodes* (82/5), *zegonlez* (30/16), *meg zegonle* (86/14, 103/9), *meg zegonultetnec* (83/11), *zegonletibe* (91/11), *zegonleg* (90/12) stb. A *lélek* szótári tövének hangsúlytalan szótagjában levő hang szintén *ö*, összesen 27 adatunk van rá: *leloc* (9/20, 13/9, 78/9), *zent leloc* (9/17, 90/3, 126/15, 131/3), *leloknec* (7/15, 84/8, 101/16), *leloqbe* (9/3, 76/11), *leloqbol* (74/7, 76/16) stb. A *mester* szót és összetételeit 22-szer találjuk meg a kódexben: *meftor* (4/11, 15, 6/9, 7/18), *paharnoc meftor* (32/19, 22, 33/15), *meftore* (32/10, 47/19), *meftorqn* (35/9), *meftorqc* (34/14, 88/15), *ofmeftornec* (112/7) stb.

A továbbiakban az *ö*-ző szavak minden előforduló adatát közlöm: *el idegonul* (7/21); *enocleloknec* (94/13), *enoclonec* (!) (120/18); *eretnokfeg* (29/13); *erloc* (72/5, 73/11), *erlokot* (72/1), *erlokhoz* (71/20); *e3or* (72/10, 88/17), *3a3 es hu3 e3or* (107/8), *tizonet e3or* (107/9); *Gergor* (76/18, 77/14, 121/7, 123/8), *gergor* (3/8, 20, 36/22, 77/6, 80/10, 120/13, 125/16); *germoke* (85/15), *germokoc* (85/11), *germoket* (85/14), *germoknec* (102/17); *ingorlo* (61/14); *kifeolhet* (99/8), *meg feol* (83/6); *merog* (7/12, 22/2, 11, 16), *meroggel* (23/12, 85/14, 86/16); *Petor* (68/14), *petor* (44/10, 58/15, 71/13), *petornec* (68/13); *re3og* (7/19), *re3ogos* (6/10, 13/14), *re3ogolok* (7/3), *re3ogleg* (6/7, 7/11, 8/16), *Re3ogleg* (8/6), *re3oglectul* (113/8); *selomnec* (88/6); *3omeromleg* (89/6); *3ouetnoke* (98/17), *3ouetnokoket* (114/9); *tengor* (6/22), *tengorbe* (7/6), *tengorben* (7/1); *teromi* (126/1), *teromte* (32/22, 37/21), *teromtot* (130/17); *verombe* (8/8). Az *egyetem* határozószó forrásunkban egyszer fordul elő: *igetom* (72/12). Ezt a formát joggal tekinthetjük már a kódex keletkezésének idején is elhomályosult ragos alaknak. A hosszabb, *-be* ragos változatára három adatunk van: *igetombe* (56/17, 57/21, 71/9).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az alábbi alapszavak hangsúlytalan szótagjában volt következetesen mindig *ö*-zés a kódex nyelvjárásában: *egyetom*, *embor*, *énok*, *érdom*, *eretnok*, *érsok*, *ezor*, *fesol*, *Gergor*, *gyermok*, *(el)idegonul*, *igon*, *ingorlo*, *lélok*, *mérög*, *mestor*, *Pétor*, *részög*, *selyom*, *szégyon*, *szómérom*, *szövétnok*, *tengor*, *teromt*, *verom*. Ezek közül némelyiknek sok származéka van, de azok is mind *ö*-zők. Némelyik alapszó viszont csak származékban fordul elő. Ellenpéldák nincsenek, ejtésbeli ingadozás tehát nem volt.

Ezek a szavak egy-két kivétellel a szegedi nyelvjárásban is *ö*-zők (vö. SzegSz.). Nincs benne a Szegedi szótárban az *eretnek*, a *fesol* csak *feslik*, a *Gergor* pedig csak *Gergo* formában szerepel. A *szövétnek*-et egy 1819-es forrásból idézi a szótár, hangsúlytalan szótagjában azonban nincs *ö*-zés. Ugyancsak nincs *ö*-zés a szótár szerint a szegedi nyelvjárásban az *ének* szóban. Az *ingerel* ejtése ingadozik: *ingeröl* ~ *ingöröl*. És érdekes, hogy a *terem* ige *ö*-ző (*teröm*), de a *teremt* nem az a szegedi nyelvjárásban a szótár szerint. Az Ormánysági szótárból több szó hiányzik, de amelyek megtalálhatók benne, azok az *ö*-zés tekintetében egy kivétellel megegyeznek a SzegSz. adataival. Az *ének* az ormánysági nyelvjárásban *inök*-nek hangzik.

A szótövek első, h a n g s ú l y o s szótagjában levő *ö*-zésre vonatkozó adatokat a következőkben sorolom fel. Legtöbb példa az *ösmér* ~ *ösmer* igére és származékaira van, összesen 49. Pl.: *q/meri* (10/11, 12, 36/16, 37/12, 41/1, 44/4), *meg q/merqd* (15/12, 18/16, 17, 19), *q/meried meg* (123/13), *q/merñonc* (34/16, 42/7), *meg q/meruen* (110/2), *q/merèitül* (134/4), *q/meretit* (84/13, 125/5), *meg q/meretibe* (134/17), *meg q/merheti* (32/3, 35/17, 36/13, 43/1, 6, 44/3) stb. A többi szóra kevesebb adatunk van: *el fqdqzi* (41/12); *fqlot* (87/20), *fqlotte* (13/18, 14/18, 26/6, 31/19, 46/6, 64/18, 70/15, 83/12, 112/20); *fql/q* (103/10, 108/14); *fqlül* (21/13, 28/5, 31/20, 39/7, 49/14, 63/20, 69/15, 132/20), *fqlül mul* (70/11), *fqlül mul'a* (1/21); *fortelmes* (94/10, 14), *fortelme/ft* (8/11), *fortelme/feqot* (28/9), *fortelme/feqneg* (8/18, 84/10), *fortelme/fegebol* (106/3); *fortqzeti* (18/13), *fortqzetic* (16/17), *meg fortqzetni* (17/15, 19), *meg fortqzetni* (115/1); *möge* (64/8); *möquete* (8/2), *meg möquete* (19/17); *nomos* (53/12, 78/8, 116/7), *no[m]mos* (64/4, 106/19), *meg nomq/leytd* (62/4), *nomq/fe* (128/18), *no[m]mq/legeneq* (64/8); *fel ropül* (66/3, 6, 11, 69/1, 22, 71/7, 73/15, 81/17, 82/1, 98/7), *fel ropült volna* (73/13), *fel ropül'on* (65/16); *zomeidnec* (105/1), *zomeinec* (2/9, 90/18), *zomeimbe* (94/9), *zomein* (93/5), *zomeiuel* (10/1); *zomermot* (47/14, 88/21, 89/1), *zomerqm/leg* (89/6), *zomermos* (103/9), *zomermo/kodes* (96/14), *zomermo/kode fert* (95/20), *zomermo/legnec* (92/3).

Tehát a következő szavak és származékaik hangsúlyos szótagjában fordul elő *ö*-zés a kódexben: *födöz*, *fölött*, *fölső*, *fölül*, *fortelmes*, *fortöztet*, *mögé*, *mövet*, *nömös*, *ösmér*, *röpül*, *szöm*, *szöméröm*. Ezek mind következetesen *ö*-zók, ellenpélda nincs, az adatok ejtésbeli ingadozásra nem utalnak. Amint láttuk, a *födöz*, *fölött*, *nömös* és a *szöméröm* szavaknak hangsúlytalan szótagjukban is *ö* van. A SzegSz.-ban a *mövet* kivételével megtalálhatók ezek a szavak. Közülük csak a *fortöztet* első szótagjában nincs *ö*-zés, a *repül* ~ *röpül* ebben a két változatban van meg, az *ismer*-ben pedig zártabb labiális magánhangzó van (*üsmer* ~ *üsmér*), a többi *ö*-ző formában él a nyelvjárásban. Az OrmSz.-ból a *mövet* mellett még a *fortöztet* is hiányzik, az *ismer* ~ *ösmer* ~ *üsmer* egyaránt előfordul, a *röpül* csak ebben az alakban van meg, a *nemes* viszont nem *ö*-ző.

A fentiekben bemutattuk, hogy a *fölső* kétszer, a *fölött(e)* és a *fölül* tizszer fordul elő a kódexben következetesen *ö*-ző formában. Érdekes azonban, hogy a *fenn* és a *fel* szavakban és az utóbbi származékaiban nincs *ö*-zés, és a *fel* igekötő sem *ö*-ző. Pl.: *fen* (57/2); *fel* (53/8), *feieb* (53/10), *fel'eben* (11/20, 83/16), *fel/eg* (53/12), *fel/egos* (32/4, 35/11), *fel zoual* (116/2); *fel acazta* (40/7), *fel alla* (114/10), *fel emel* (106/4), *fel feiyeted* (31/14), *fel foga* (79/6), *fel fohaicodec* (102/12), *fel geriezi* (101/20), *fel iratt'a* (119/15), *fel kele* (64/14), *fel magaztal* (126/17), *fel megön* (71/11), *fel neueltetic* (57/17), *fel ropül* (66/3), *fel zerze* (108/19), *fel tamad* (82/21), *fel tamazi* (126/3), *fel vennie* (49/4), *fel vizod* (62/5), *fel vonqac* (55/3) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.) Az adatokból látszik, hogy a *fel*-töben csak ott van *ö*-zés, ahol a következő szótagban is labiális magánhangzó áll. Ezekben a szavakban tehát kétségkívül a tö vége felől haladt az *ö*-zés a tö hangsúlyos szótagja felé. Ahol nem volt labiális magánhangzó az első szótag után, nyelvemlékünk keletkezése idején az emlék nyelvjárásában a szótó magánhangzója még illabiális volt. A mai *ö*-ző nyelvjárások *fönn*; *föl*, *följebb*, *fölség*; *föláll* stb. adatai nyilván később keletkeztek. A fentebb bemutatott hangsúlyos szótagjukban *ö*-ző szavak között van még olyan, amelyekben valamelyik követő szótagban is labiális magánhangzó áll: *födöz*, *fortöztet*, *nömös*, *röpül*, *szöméröm*. Mindezek összhangban vannak a LOSONCZI által megfogalmazott, de mások által is elfogadott tétellel, amely szerint a labializáció a tö vége felől terjedt a szó eleje felé (NyK. XLIV, 405—6).

A *mögé* egyszer fordul elő a kódexben, a *mögött* és a *mögül* egyszer sem. A *fölött*, *fölül*, *fölső* példáiból azonban feltételezhetjük, hogy az utóbbiak labiális formában éltek a nyelvjárásban, és az analógia a *mögé* alakot is létrehozta. A *meg* igekötőre azonban még nem hatott az analógia, mert ez több mint hétszáz adatban következetesen *meg* alakban található forrásunkban: *meg agga* (92/16, 100/1), *meg alaza* (64/6), *meg alla* (113/10), *meg banna* (69/8), *meg bekelic* (83/1), *meg bolat* (44/2), *meg dorgala* (108/5), *meg elegodnec* (44/10), *meg erom* (111/11), *meg farradot* (79/14), *meg ferioget* (80/17), *meg fortqzetni* (17/15), *meg geriettec* (106/14), *meg gala3*

(118/13), *meg gőz* (61/18), *meg hal* (5/18), *meg irt* (59/9), *meg ielőnti* (6/9), *meg kötözni* (88/19), *meg lehet* (74/5), *meg löth* (19/13), *meg qlqd* (128/5) stb.

A *förtelmes*, *mövet*, *ösmér* és a *szöm* szavakban nincs a követő szótagban labiális hang. A két utóbbiban nyilvánvalóan $i > ü > ö$ változás történt (vö. LOSONCZI: NyK. XLIV, 405; BÁRCZI, Ht. 48). Tehát ezekben a labializáció az $i > ü$ fokon történt meg, és a kódex nyelvjárásában a nyíltabbá válás eredményezte az $ö$ -zést. Feltehetőleg a *mövet*-ben is $ü > ö$ változás ment végbe. Ez igeiként és főnévként is előfordul a forrásban: *es meg moute vtet* (19/17), [a részeg ember] *l[ie[n]nec lezon gülo fegos angaloknac vialatos es emboroknec moute* (8/2). Ugor eredetű szó, $m-v > n-v$ részleges elhasonulással jött létre a *nevet* (TESz.). Mindkét adat $ö$ -zö, de a SzegSz. és az OrmSz. szerint a *nevet*-nek a szegedi, illetőleg az ormánysági nyelvjárásban nincs $ö$ -zö változata. A *förtelmes* szóban is csak a hangsúlyos szótagban van $ö$ hang. Mellette él azonban a *förtöztet*. Így feltehetőleg az analógia terjesztette tovább a *för*- töben az $ö$ -zést. És nyilván segítette a *szöm* analógiája a *szömmér* első szótagjának alakulását is.

Az eddig tárgyalt szavak forrásunk nyelvjárásában ingadozás nélküli $ö$ -zést mutatnak első szótagjukban. Vannak azonban ingadozó tövek is a kódexben, és a nagy többségtől való eltérésüknek nyilván megvan az oka. Az *sz-szel* bővülő v tövű igék közül kettőben, a *lesz* és a *tesz* tövében jelentkezik az $ë$ helyett $ö$, de csak bizonyos helyzetben. A *-t/-tt* jeles múlt idejű alakjaikban, és a befejezett történési melléknévi igenevükben találunk $ö$ -zést, de ezekben sem következetesen. A *tész*-nek a következő múlt idejű igealakjai fordulnak elő: *totte* (90/25, 115/6), *meg totte* (69/17), de *tettem* (105/1), *tette* (110/20), *teth* (55/19, 114/4). Az igenevére viszont csak $ö$ -zö adatunk van: *töt* (43/9, 90/24), *töth* (69/8, 16). A *lész*-nek csak az igenevében van $ö$ -zés, de ez sem következetes: *meg löth* (19/13, 85/6, 8, 96/13), de *meg leth* (91/4). Igealakjaira nincs $ö$ -zö példánk: *leth* (36/19), *leth volna* (113/2). Érdekes viszont, hogy a *vész* adatai mindig $ë$ -zök: *veth* (29/16, 74/10), *be veth* (21/16), *el vet vala* (89/2) stb. Az *eszik* adatai között csak egy *-t/-tt* jeles múlt idejű alak van, de az sem $ö$ -zö: *meg ettec* (34/8). Tehát csak az *eszik* és a *vesz* fordul elő mindig $ë$ -zö formában, a másik kettőben $ë \sim ö$ ingadozás van a múlt időben, a többi módban és időben ezek is $ë$ -zök (vö. SzNytA. 6. sz.).

A két szóra vonatkozó $ö$ -zö és $ë$ -zö adatok kétségkívül azt bizonyítják, hogy ebben a tőtipusban forrásunk keletkezésének idején kezdődik az $ë > ö$ változás. Ez tehát az ok, amiért a többi $ö$ -zö tőtől eltérő módon viselkednek. Felvetődik a kérdés, miért éppen a *-t/-tt* jeles múlt időben, illetőleg a befejezett történési melléknévi igenevben indul meg a töben levő magánhangzó labializációja. Minthogy az $ö$ -zö alakok csak most jelentkeznek, nem keletkezhetek a diftongusos *lëü- ~ löü-*, *tëü- ~ töü-* töből, ahogy ez más nyelvjárásokban történhetett LOSONCZI elgondolása szerint (MNy. XXIII, 160). Ezeknek az igéknek diftongusos tövátalakok már nincs a nyelvemlék nyelvjárásában. LOSONCZINAK ezen alakok kialakulására vonatkozó nézetét mások is átvették (BÁRCZI, Szótöv. 58; PAPP L.: MNyj. IV, 22; LÖRINCZY, KT. 90; IMRE, SzabV. 168). BENKÓ a *lött*, *tött*, *vött* alakokat analogikus képződményeknek tartja. A *lëün*, *lön*-féle formák mintájára jöttek létre, és *lëüt* $> löt$ $> lött$ változáson mentek keresztül. A fejlődés utolsó fázisában ún. időtartam-átváltás történt, az $ö$ megrövidült, a t megnyúlt (Nyjtört. 16, ÁrpSzöv. 215). A nyelvterület egy részén a fejlődés valóban így mehetett végbe, a Guary-kódex nyelvjárásában azonban nyilvánvalóan nem ez történt.

Kódexünk nyelvben nem beszélhetünk a *tön*, *vön*, *lön* formák rendszerbeli asszociatív hatásáról sem (vö. DEME, NyelvatlFunk. 108). Ilyenek ugyanis ebben a nyelvjárásban nem voltak, ezek az alakok forrásunkban következetesen illabiálisak: *ten* (73/10, 75/11, 89/4, 105/1), *tenec* (33/8), *ted* (31/9), *meg ten* (77/17); *ven* (85/10, 107/10); *len* (32/15, 33/22, 34/11, 47/21, 48/21, 68/8, 73/14, 76/8, 78/11, 81/12, 15, 82/16, 85/12, 13, 15, 88/11, 91/20, 96/10, 110/15, 115/8), *lenec* (54/12). Ezek tehát semmiképpen sem indíthaták el a *tëtt*, *lëtt* $> tött$, *lött* változást.

Mi lehet akkor a labializálódást kiváltó ok? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, vizsgáljuk meg, hogyan alakult az igék *-t/-tt* jeles múlt ideje és befejezett történési melléknévi igeneve a Guary-kódex nyelvjárásában!

A székely rovásírás korai emlékei A székelydályai felirat

A székely rovásírás kutatásában az érdemi előrelépést a legutóbbi időkig sajátos ellentmondás bénította meg. A középkori székelyek „szkítiai” írására a magyarság őstörténetét és a székelyek eredetét egyaránt érintő, néha nagyon messzire kalandozó elképzelések épültek, maguk a feliratos emlékek azonban csak a kora újkorból, jó esetben a késő középkorból származtak.

Az utóbbi években megélnékülő székelyföldi templomjavítások során új, rendkívül jelentős rovásfeliratok kerültek elő, melyeknek pontosabb keltezését a lelőköriülményeikhez fűződő régészeti-építéstörténeti megfigyelések segítik. A változatos emlékanyagból ma már biztonsággal elkülöníthető egy olyan kisebb csoport, mely egyértelműen régebbi az eddig ismert legkorábbi, a XV. század közepéről vagy végéről származó feliratoknál. Közülük ma a székelydályai a leghoszabb, eredetiben ránk maradt középkori rovásfelirat.

Az alábbiakban ismertetjük a mind ez idáig közöletlen székelydályai feliratot, néhány pontosító megjegyzést fűzünk a ma ismert legkorábbi székelyföldi rokon emlékekhez, majd az elmondottak néhány tanulságára hívjuk fel a figyelmet.

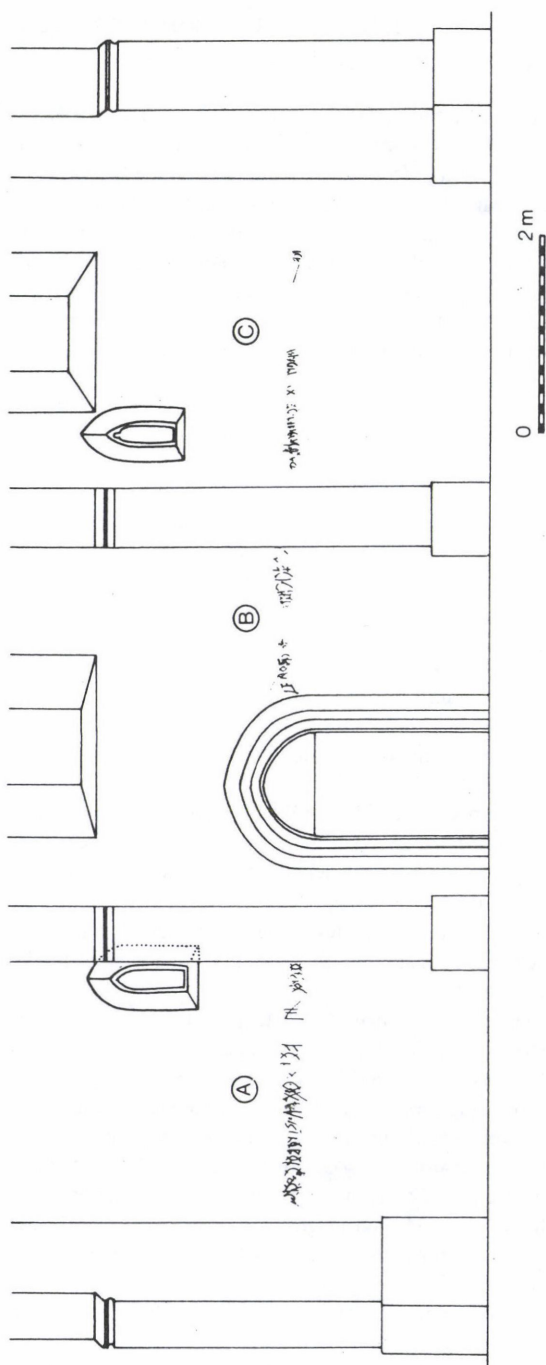
1. Az udvarhelyszéki Székelydálya középkori eredetű református temploma a környék egyik legjelentősebb, sokat idézett, egyben talán legrosszabb állagú műemléke (DÁVID LÁSZLÓ, A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei. Bukarest, 1981. 259—66). Az 1969—79-es, gyenge színvonalú javítási kísérlet után tovább pusztuló épület megmentése érdekében 1991-től ásatással és falkutatással kiegészített megerősítési munkálatok kezdődtek. A több helytörténész, régész és restaurátor alkalmasszerű közreműködését igénybe vevő kutatás Jánó Mihály sepsiszentgyörgyi múzeológus irányításával indult (JÁNÓ MIHÁLY, A székelydályai református templom kutatása: Műemlékvédelmi Szemle 1993/1: 25—46).

A dályai rovásfelirat szempontjából az 1992—93-as feltárások legjelentősebb eredménye az volt, hogy a magas toronyból, hajóból és késő gótikus, boltozott szentélyből álló középkori templom fő részei nem egykorúak. Dálya legkorábbi — XIII—XIV. századi — kőtemplomának kisméretű, kora gótikus jellegű résablakkal megvilágított hajójához egyenes záródású, még késő Árpád-kori jellegű szentély tartozott, melynek alapfalai a jelenlegi szentély belsejében kerültek elő. A XV. század végén a templomot úgy építették át, hogy a régi szentélyt elbontották, helyébe tágasabb, sokszögzáródású szentélyt emeltek, a régi hajó falait megmagasították, és a szűk, ekkor befalazott résablakok helyett nagyobb, csúcsíves ablakokat alakítottak ki. A hajó nyugati homlokzatához torony csatlakozott.

Az épület falkutatása 1993-ban tovább folytatódott. Ekkor, a déli hajófal alsó, még a XIII. század végén vagy a következő század elején keletkezett részén, a fal külső, szabadba néző oldalán, számos későbbi vakolat- és meszelésréteg alatt, összefüggő, kiterjedt felületen középkori, sárgás, meszelt vakolatréteget tártak fel, melyen nagy méretű, bekarcolt rovásfelirat jeleit ismerték fel (XV. század végi keltezéssel említi FERENCZI GÉZA, A vargyasi rovásleltek: Romániai Magyar Szó 1994. október 8—9.; RÁDULY JÁNOS, Rovásíró őseink. Korond, 1995. 11).

A székelydályai műemléki feltárás — és ami még sajnálatosabb, a páratlan szépségű falusi templom helyreállítása — 1994 után megtorpant. A további kutatás irányítását átvállaló Kovács András kolozsvári művészettörténész felkérésére több alkalommal is a helyszínen tanulmányozhattam a székelydályai rovásfeliratot.

Már első helyszíni szemlém során nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi, félbeszakadt kutatás a hosszúnak ígérkező, vakolatba karcolt feliratot csak részben tárta fel, így ezt a munkát utóbb, 1995. július 27—29-e között a székelykeresztúri múzeum restaurátora, Demeter István segítségével folytattuk. Ennek során nemcsak újabb felíratrészeket sikerült kibontani, de olyan apró megfigyeléseket is tettünk, melyek az emlék pontosabb keltezéséhez járulnak hozzá.

1. ábra. A székelydályai ref. templom hajójának déli homlokzata a rovásfelirattal

Legfontosabb észrevételünk, hogy a bekarcolt feliratot hordozó, számos későbbi rávakolás és meszelés alatt évszázadok óta rejtőző vakolatréteg a középkori fal külső oldalán kimutatható legalsó, legkorábbi meszelt felület, mely ráfordul az akkor még nyitott kis résablakok béléteré is, és amelyhez hozzáépültek a templomhajót utólag megtámasztó késő gótikus pillérek. Nem kevesebbet jelent ez, mint annak kétségtelen bizonyítékát, hogy feliratunk a XV. század végénél egyértelműen korábbi, egyben biztosan későbbi a XIII. század végénél, amikor a szóban forgó templomfal megépült.

Maga a felirat — mint már említettük — a templomhajó déli falának külső oldalán található, a falat áttörő gótikus, XIV. századi kőkapu két oldalán. A nagyméretű (az A és B feliratrészen 13–22 cm-es, a C részen 9—12 cm-es) embert a középkori járószint fölött mintegy 190 cm magasságban találhatók, ameddig egy felnőtt ember felemelt kézzel jól elérhetett (1. ábra).

A felirat óvatossá, szikével végzett bontása során a késő gótikus átépítés meszelt habarcsrétege viszonylag könnyen lepattant az alatta húzódó, feliratos felületről. Rendkívül érdekes körülmény, hogy a XV. század végi támpilléreket nem kötötték bele a korábbi hajófalba, csupán hozzáépítették őket a vakolt falfelszínhez. Az évszázadok során a déli kaputól keletre eső támpillér néhány cm-t előredőlt. A fal és a pillér között keletkezett résen betekintve világosan látható, hogy a felirat — egyelőre bajosan hozzáférhető és dokumentálható — jelei a pillér mögött is folytatódnak.

Bontás közben meglepetéssel tapasztaltuk, hogy a felirat keleti — rajzunkon C-vel jelölt — harmada az 1969—79-es renoválás során egyszer már napfényre került, azonban nem ismerték fel, és a középkori vakolt felszín vékony, de rendkívül erősen tapadó, cementes habarcsréteggel vonták be. Megfigyeltük, hogy a felirat többi — talán még a nedves habarcsba karcolt — részével ellentétben itt kisebb betűkkel írt, de erőteljesebben és vastagabb vonallal bemélyített jelekkel állunk szemben, melyek esetleg későbbiek az egykorúnak tűnő A–B résznél.

Az előkerült felirat mérethű rajza a falra kifeszített celofáncsíkra készült (2. ábra). Nehezítette a munkát, hogy a jól láthatóan ütött-kopott, repedések és időjárás által is rongált külső falfelületet a rovásfelirat elkészülte után számos karcolás érte, így több esetben is nehéz elválasztani az eredeti jeleket az utólagos karcolásoktól. Még később, a feliratot elfedő XV—XVI. századi vakolatrétegbe több, mélyen bevéssett, immár reneszánsz antikva betűs monogramot írtak, melyek belevágódtak az alattuk lappangó rovásfeliratba is. Ilyenek a B felirat elején vastagabb vonallal jelölt betűrészek, továbbá a C rész elején olvasható DA névbetűk. Ezekre az utólagos karcolásokra a felirat majdani olvasási kísérleteinél mindenképpen ügyelni kell. Itt kell hangsúlyoznunk, hogy a még „megfejtetlen” felirat részeinek (A–B–C) jelölése pusztán technikai jellegű, és egyetlen célja, hogy a homlokzati rajzon azonosítani lehessen a külön ábrán és külön sorokban bemutatott felíratrészleteket. A jelölés nem kívánja sugallni sem az olvasás irányát, sem pedig az egyes részek relatív időrendjét.

Ami a felirat korát illeti, az építéstörténeti összefüggések a XIII/XIV. század fordulójától a XV. század második feléig terjedő időszakot jelölik ki. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy feliratunk a templom XIV. századi vagy a XIV/XV. század fordulójára keltezhető kifestések keletkezhetett. Fontos párhuzam, hogy a templomhajó északi, külső oldalán feltárt, e korból származó falképek éppúgy „befutnak” a késő gótikus pillérek mögé, mint a déli fal rovásírásos felirata (JÁNÓ i. m. 37).

2. Másik frissen előkerült emlékünkhöz a vargyasi keresztelődence rovásfelirata (BENKŐ ELEK, Középkori rovásfelirat Vargyasról: MNy. XC, 487—9). A kőfaragvány archaikus formája és a lelőköri körülmények már megtalálásakor valószínűsítették, hogy a homoródkarácsonyfalvi felírat mellett a legkorábbi ránk maradt székely rovásémlék került napfényre.

A kő lelőhelyét, a vargyasi középkori templomhelyet a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum munkatársai 1994—95-ben teljesen feltárták, s az ásás eredményei megerősítették, hogy az itt előkerült keresztelődence valóban korai, XIII—XIV. századi emlék. A feltárás során

2. ábra. A székelydályai rovásfelirat

kiderült, hogy a falunak már az Árpád-korban temploma volt, egy félköríves szentélyű kőépület, melyet a késő gótika idején kibővítettek és nyugati oldalára a cinteremfallal egybeépített kaputornyot emeltek. A régi keresztelődencét ennek a XV—XVI. századi toronynak az alapozásához használták fel, a megújított templomba pedig új, késő gótikus keresztelődence került, melyet a sekrestye romjai között az ásatók ugyancsak megtaláltak.

A késő középkorra már használaton kívül került keresztelődencét 1995 nyarán újra megtekintettem, mivel a felirat balról számított második jelét az időközben megjelent ismertetések (FERENCZI GÉZA i. m.; SZÁSZ TIBOR ANDRÁS: Romániai Magyar Szó 1994. november 5—6.; RÁDULY JÁNOS i. m. 79—95) az én rajzomtól eltérő formában ábrázolták. A szóban forgó véseteket ellenőrizve kiderült, hogy egy kis vonaltöredékre én nem figyeltem fel, és a kövön valóban egy *v* hangértékű, a medenceperem kicsorbulása miatt töredékes *M* jel látható. A helyesbített, méretarányos rajzot most újra közreadom (3. ábra).

A feliratot RÁDULY JÁNOS $M^i H^á L_v J : \acute{I} R T^á N K^ö V^e T$ formában oldotta fel. Lényegében meggyőző olvasatának egyetlen anakronizmusa, hogy szerinte „az első négy rovásjel [...] vezetéknevet és *J* betűvel kezdődő keresztnévet [...] takar.” Véleményem szerint a felirat egyszerűen egy *Mihály*, esetleg *Mihályi* nevű, magyarul író személyre utal, aki a keresztelődence faragó mestere vagy feliratának állíttatója egyaránt lehetett. Az erdélyi régiségben jól kimutatható sajátos tárgyas igergoizást (SZABÓ T. ATTILA: MNy. LIV, 333—4) PAIS DEZSŐ az 1515-ben készült konstantinápolyi rovásfeliratban is felismerte: $K^e T^e J I S_z^e K^e L T^a M^a S \acute{I} R T^a N^e S_z T$ (MNy. LIV, 334—5).

3. ábra. A vargyasi rovásfelirat

A vargyasi felirattal szoros rokonságban álló homoródkarácsonyfalvi rovás emléket a kutatás egyik vonulata már jó ideje a XIII. századra keltezi (VÁSÁRY ISTVÁN, A magyar rovásírás. A kutatás története és helyzete: Keletkutatás 1974: 159—71; VÉKONY GÁBOR, Későnépvándorláskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében. Szombathely, 1987. 17—8). A kő késő Árpád-kori eredetét és egyben a felirat XIII—XIV. századi keltezését e sorok írójának régészeti-építészettörténeti megfigyelésekkel is sikerült támogatnia (MNy. XC, 160—1). Ez utóbbiakhoz most újabb kiegészítést

fűzhetünk. A közelmúltban a karácsonyfalvi templom középkori kapukereteiről lekaparták az évszázadok során rárakódott meszelésrétegeket. A megtisztított, váltakozva andezit és homokkő rétegekővekből összeállított kereteket részletformáik a XIV. századra kelteznek, ami azt jelenti, hogy jelen formájukban későbbiek, mint maga a XIII. századi épület. Ebből az is következik, hogy a homoródkarácsonyfalvi templomnak korábbi, de elbontott és átépített bejárata is kellett, hogy legyen. A román kori jellegű, rovásírásos kapubéllet-töredék nagy valószínűséggel ennek a tartozéka volt.

Minden bizonnyal törölni kell rovásírásos emlékeink közül az egykor szintén udvarhelyszéki székelyzsombori „írott” követ, mely 5—6 évvel ezelőtt került elő a középkori eredetű templom kertjét az iskola telkétől elválasztó kőkerítésből. A 49×30 cm-es homokkő töredéket a helybéli Lőrincz Márton vette észre és mentette meg, jelenleg is a háza udvarán található (267. sz.). A faragott kő 1995-ben vonult be rovás emlékként a helytörténeti irodalomba (RÁDULY JÁNOS, A székelyzsombori „írott” kő: Népújság [Marosvásárhely] 1995. szeptember 16.), közlője a XVI—XVII. századra keltezett feliratnak több feloldási lehetőségét is felvetette.

A helyszínen tanulmányozva a követ, a vörös festésnyomokat és fehér meszelés nyomait egyaránt mutató töredék nagy valószínűséggel a középkori templomból származó, a XVI—XVII. századnál korábbi faragványnak bizonyult. A töredékessége miatt nem világos funkciójú középkori kődarabon látható vésett hornyolatok rovásbetű-volta nem igazolható.

3. A kutatás már hosszabb ideje felfigyelt arra, hogy a rovásírásos emlékek igen jelentős része Udvarhelyszék területéről származik, a különös jelenségre azonban nem talált magyarázatot. Az utóbbi évek felfedezései nyomán ma már határozottabban fogalmazhatunk: a legkorábbi leletek — ide értve a XV. század végéről származó székelyderzsi téglafeliratot is — Udvarhelyszék déli peremvidékén, mintegy 30 km átmérőjű foltban kerültek elő. E terület körülírásakor eltekintettünk attól, hogy a szakirodalom egy másik „korai” emléket is számon tart, az 1690-ben lemásolt, gyergyószéki eredetű rovásnaptárt (bolognai rovás emlék), melynek XV—XVI. századi keltezésre egyelőre nem tűnik teljesen szilárdnak, többek között azért, mert a kutatás eddig még nem aknáztta ki az emlék keletkezésével kapcsolatban felidézhető helytörténeti adatokat. Ennél is nagyobb baj, hogy a késő középkori vagy kora újkori rovás emlék előképeként feltételezett XIII. századi rovásnaptár léte a képzelet birodalmába tartozik (SÁNDOR KLÁRA, A Bolognai Rovás emlék. Szeged, 1991. 49). XVI. század eleji emlékeket ismerünk egyébként Csík- és Háromszék területéről is, feltűnő azonban, hogy ebből az időből még egyetlen maroszéki felirat sem bukkant fel. Mindez azt sejteti, hogy a székely rovásírás nem a székelység egészének közös, „ösi” öröksége, használata ugyanis az Árpád-kor végén — mai tudásunk szerint — csak a későbbi Udvarhelyszék területét megülő telegdi székelyeknél mutatható ki. Ez arra utal, hogy az Udvarhelyszék területén feltűnő korai rovás emlékek nem általában a székelység eredetére, hanem e középkori magyar népesség korai történetére és egyes csoportjainak kapcsolataira vethetnek fényt.

BENKŐ ELEK

A gelencei rovásírásos felirat

1992 nyarán alkalmam nyílt végigjárni azokat a székelyföldi templomokat, amelyekben rovásírásos feliratok jelenlegi vagy egykori meglétét jelezte a szakirodalom.¹ Ennek során jutottam el a régi gelencei katolikus templomba, amelyben K. Sebestyén József 1930-ban az apszis kibontása-

¹ A tanulmányt az Alapítvány a Magyar Felsőoktatásért és Kutatásért és a Szegedért Alapítvány támogatta.

kor egy lehullott vakolatdarabon néhány rovásjelet vett észre. Beszámolója szerint (K. SEBESTYÉN: ErdMúz. XLVI, 36—50) ezek tanulmányának megírása idején birtokában voltak.

Arra nem számíthattam, hogy az említett vakolatdarab visszakerült a templomba, de a helyszínismeret és a műemléktemplom művészeti értékei kedvéért érdemesnek látszott Gelencére is ellátogatni. Sántha Tibor, a helyi iskola igazgatója volt segítségemre abban, hogy a templomba bejussak, és ő hívta föl a figyelmemet arra, hogy a templomban ma is található egy rovásfelirat. (Segítségét és szívességét ezúton is köszönöm.) Tudomásom szerint a feliratot még nem publikálták, de legalábbis a székely rovásírással foglalkozó szakirodalom figyelmét mindeddig elkerülte.

Gelence (Ghelința) Kovászna megyében, nagyjából Kovászna és Kézdivásárhely között félúton fekszik, az egykori Orbai szék legészakibb faluja. Erről a vidékről eddig nem volt ismeretes rovásemlék, a két legközelebbi székely rovásírásos emléket Dálnokon (KÖNYA: Megyei Tükör 1978. febr. 28.; FERENCZI-FERENCZI: Fórum [A Megyei Tükör negyedévi melléklete] 1978. ápr. 22. és Művelődéstörténeti Tanulmányok 1979. Szerk. CSETRI E., JAKÓ ZS. és TONK S. Bukarest, 27—8; BENKŐ: Korunk XV, 138—45; MIKE-KÓSA: uo. 214—9) és Kászonzaltízben találták (K. SEBESTYÉN i. m.) — ez utóbbi mára elveszett.

A templomban végzett förlújítási munkálatokról az alábbi adatokat Jánó Mihály, a sepsiszentgyörgyi múzeum munkatársa bocsátotta rendelkezésemre. (Szíves segítségét ezúton is köszönöm.) A templom a XIII. század második felében épült, a XVI. század első felében a szentélyt átépítették, de később lényegi változtatás nem történt az épületen. A templom falképei (két freskósor, az alsón a szenvedéstörténet, a felsőn a Szent László legenda képei) a XIV. század első felében készültek, ezeket Huszka József tárta föl a múlt század nyolcvanas éveiben. Az 1930-as években K. Sebestyén József végzett a templomon állagmegőrző munkálatokat, a 60-as években és 1972-ben pedig a bukaresti Országos Műemlékvédelmi Hivatal végeztetett falképkonzerválást — restaurálásra nem került sor. A rovásjelek már a múlt század végén előkerültek, amikor Huszka föltárta a templom falképeit.

A Gelencei Felirat

A rovásjelek a templom belső falán, az északi oldalon, a baloldali mellékoltártól balra, a mellékoltár lépcsőjétől mintegy 2 m magasságban található. A jelek az alsó freskósoron vannak, a Mária-alak bal könyöke alatt kezdve karcolták őket a vakolatba. A rovásjelek jól olvashatók, a hat betű két, világosan elkülönülő hármascsoportra oszlik; a betűk mérete 3,5—4 cm, vonalvezetésük egységes. A felirat átbetűzése PAL PAP, olvasata *Pál pap*. A betűk fölött az 1497-es évszám található, a számok karcolt vonala a rovásbetűkével azonos mélységű és szélességű, a számok mérete 2,5 cm. Lehet véletlen, de a felirat készítője törekedhetett is arra, hogy az első szám és az utolsó rovásbetű egy vonalba került (tehát a számsor és a betűsor bal oldala egy vonalban van). A feliratról pacskolatot is és pauszmasolatot is viszonylag kényelmesen lehet készíteni. Az ábrán a pauszmasolatról számítógéppel szkennelt jelek láthatók.

A felirat utolsó betűjének, a <p>-nek legfőbb harántvonala alsó végénél egy rövid, rézsútos vonal indul jobbra. Ez azért megtévesztő, mert esetleg egy <a> betű vonalának vélhető, így az utolsó jelet <pa> ligatúrának is lehetne értelmezni. Ez a „vonal” azonban nem karcolta, ha nem egy cementcsík, így semmiképpen nem tartozik a felirathoz (amellett, hogy a felirat <a> betűinek bal oldali alsó vonala lefelé, és nem fölfelé halad).

A Mária-alak melletti katona alakján több, latinbetűs, *hic fuit*-típusú karcolás is látható. Közöttük lehetnek ugyan rovásjelek, de ezek nem tartoznak össze a felirattal.

A Gelencei Felirat fontossága nem hosszában rejlik. A felirattal kapcsolatban inkább egyrészt az a lényeges, hogy Székelyföldnek olyan területéről került elő, ahonnan eddig nem volt ismeretes rováslelék; másrészt a székelyderzsi felirat (JAKUBOVICH: MŊy. XXVIII, 264—7; PAIS: uo. 274—7) párhuzamának tekinthető; harmadrészt pedig az eddig előkerült, elkészítésük dátumát is jelző emlékek közül a legkorábbi.

SÁNDOR KLÁRA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zseng, zsenge, zsendül. 1. A SzófSz.-ban BÁRCZI GÉZA a *zsenge* címszót az ismeretlen eredetű *zseug* 'zöldell, virul; érik' igeneveként szerepelteti; hozzát teszi, hogy maga az ige a nyelvújítás előtt nem mutatható ki, XIX. századi előfordulásában (1838) pedig elvonás a *zseugéből*. A *zsendül* igét a szótár ugyancsak ismeretlen eredetűnek mondja, és a *zsenge* címszóhoz utalja.

Az ÉKsz. szerint a *zsenge* a talán hangfestő eredetű *zseug* 'zöldell, virul' igéből alakult. A *zsendül* szócikke arról tanúskodik, hogy a szótár a *zsendül* és a *zsenge* etimológiai összefüggését lehetségesnek tartja, de nem veszi biztosra.

A TESz. *zsendül* címszavának első adata 1551-ből való, jelentése: '<gyümölcs> érik'. Ezt követi a köznyelviség jelével is ellátott, 1577-ben felbukkanó 'fejlődik; kihajt, sarjad'. A további jelentések: 'keletkezik' (1804), 'felüdül, gyógyul' (1879). Ugyanitt a *zsendit* alcímszó jelentései: 'fejleszt, sarjaszt' (1804), 'érlel' (1815 k.), '<állatot> hizlal' (1914). Idézem a *zsendül* és *zsendit* igékre vonatkozó etimológiai állásfoglalást: „Ismeretlen eredetű szócsalád. Tagjai ugyanabból a töből jöttek létre, amelyből a *zseug*, *zsenge*, *zseugül* is valók. Az alapszó eredeti jelentése feltehetően 'sarjad, fejlődik' volt. Az alaktani felépítésre vö. *lendül* : *lendit*, *pendül* : *pendit* stb.”

A *zsenge* címszó első előfordulásának dátuma a TESz.-ben: 1405 k., az adat az 'első, korai termés' jelentést képviseli. A többi főnévi jelentés: 'első alkotás, első mű' (1522), 'elsőszülött gyermek' (1561), 'valaminek kezdeti állapota' (1616). A melléknévi jelentések közül a köznyelvnek minősített 'fiatal; fejlődésben levő' a legkorábbi (1565). Jóval későbbi az 'ifjúkori; kialakulatlan, éretlen' első bizonytalan (1807), illetve biztos (1817) adata. A sort a 'friss, új' (1854/1894)

zárja. — A *zsege* alcímszó bizonytalan idetartozású első (helynévi) adata sokkal korábbi (1156) a *zsege* címszóénál, a *zseges* 'kiütés, kelés' származékban megfigyelhető első biztos előfordulás viszont ennél négyszáz évvel későbbi (1577 k.), az első „teljes értékű” adat (azaz nem főnévi származék) pedig még kétszáz évvel fiatalabb (1782). Magának a *zsege* igének a szótár szerint 'kihajt, sarjadzik' a jelentése. A *zsege* szócikkének van másik alcímszava is: a *zsegül* 'érik; gyümölcsöt hoz' (1590). — Az etimológiai szakaszban ez olvasható: „A szócsalád alapja, a *zsege* ige ugyanannak az ismeretlen eredetű, eredetileg feltehetően 'hajt, fejlődik, rügyezik' igezőnek a származéka, amelyből a *zsendit*, *zsendül* is keletkezett. Szóvégi g-je gyakorító képzőnek látszik. A *zsege* régi nyelvi meglétére csak származékai utalnak; 18. sz.-i előfordulásában nyelvújítási elvonnás a *zsege*-ből. A *zsege* a *zsege* folyamatos melléknévi igeneve; vö. *leuge*, *penge*, *szüle* stb. A *zsegül* a *leug* : *lendül*, *zeng* : *zendül* típusú szópárok mintájára keletkezett. A szócsalád tagjainak jelentései a fejlődés, sarjadás jelentésköréből valók, illetőleg e jelentések átvitt alkalmazásával jöttek létre. — Az 1156: *seugeu* hn. (l. fent) a *zeng* igehez is tartozhatik.”

Látható tehát, hogy a SzófSz. és a TESz. állásfoglalása lényegében azonos. Az ÉKsz. véleménye valamivel közelebb áll ahhoz a magyarázathoz, amelyet a következőkben bemutatok. Előbb azonban szükségesnek tartok egy-két szótörténeti, illetve az alcímszók viszonyát érintő megjegyzést.

2. Kezdjük azzal a kérdéssel, amellyel a TESz.-ben a *zsege* szócikke zárul: a korai helynév hovartartozásával. DÉNES GYÖRGY (MNy. LXXVI, 462—5) fontos adatokkal és logikus érveléssel valószínűsíti, hogy ez a településnév a *zsege* első adatának tekinthető, és az 'elsőszülött gyermek' jelentés képviselője lehet. Bár szórszálhasogatásnak tűnhet, megemlítek itt egy szótárírói dilemmát. Ha a TESz.-hez hasonlóan külön kezeljük a *zsege* és *zsege* lexémák (a szótárban al- és főcímszó) adatait — márpedig a *zsege* jóval nagyobb ismertsége, elterjedtsége miatt célszerű ezt tennünk —, akkor szembekerülünk azzal a kérdéssel, hogy a XII. századi helynév a *zsege* vagy a *zsege* adatainak sorában kapjon-e helyet. Ha teljesen biztosak vagyunk a helynévnek ehhez a szócsaládhoz tartozásában és az általa képviselt jelentésben, akkor — persze kérdőjel nélkül — a *zsege* változatainak felsorolását kell ezzel az adattal indítanunk. Ha viszont kissé óvatosabbak vagyunk, és némi bizonytalanságunk jelzésére az adatot kérdőjellel látjuk el, akkor a jelentés sem kezelhető biztossággal, így a helynevet talán jobb az alapszóhoz, vagyis a *zsege*-hez vonni mint valamelyest bizonytalan odatartozású, alkalmilag főnevesült származékot. Van harmadik lehetőség is: a helynevet — természetesen kérdőjellel — mindkét lexéma adatai között szerepeltethetjük. A három megoldás közül egyiket sem tartom rossznak; ha választanom kellene, óvatosságból és a helynév végződését figyelembe véve talán a másodikként bemutatott változat mellett döntenék.

DÉNES GYÖRGY idézett cikke nemcsak a XII. századi helynévvel foglalkozik, hanem felhívja a figyelmet egy 1283-as oklevél (különbféle átiratokból ismert) *Senge* személynevére (vö. Sztp. KritJ. II/2—3, 309) is. Bizonyítja, hogy ez a *zsege* főnév adataként az 'elsőszülött gyermek' jelentést képviseli.

Már szóltam arról, hogy a TESz. szerint a *zsege* első melléknévi jelentése, a 'fiatal; fejlődésben levő' 1565-ből dokumentálható. Az alak, amelyhez ez a jelentés tartozik: *szonga* (Meliustól idézi a NySz.). Mivel ez mindenképpen mély hangrendű, kirí palatális társai közül, és azt sejteti, hogy a *zsege* családjának veláris kapcsolatai vannak. Hamarosan megpróbálok igazolni ezt a feltevést. Egyelőre csak játsszunk el a gondolattal, mi történne, ha ezt a variánst kihagynánk a *zsege* alakváltozatai közül. Nos, ez azt vonná maga után, hogy vele elveszne a 'fiatal; fejlődésben levő' jelentést reprezentáló adat, ennek pótlásáról pedig gondoskodni kellene.

Nyelvtörténeti források egész sorát áttekintve úgy találtam, hogy ennek a jelentésnek nincs korábbi reprezentánsa, mint az az adat, amelyet a TESz. a *zsegül* alcímszó első alakváltozataként (1590) szerepeltet. Ezzel persze azt is állítom, hogy a *zsegül* a *zsege* származéka. A *zsege* :> *zsegül* képzéshez vö. *fekete* :> *feketül*, *gyenge* :> *gyengül* stb. A *zsegül* tehát tulajdonképpen azt jelenti: 'zsegevé válik'. A TESz.-nek a *zsegül*-re vonatkozó magyarázata hibás: nem beszélhe-

tünk a *leng* : *lendül*, *zeng* : *zendül*-féle szópárok analógiás hatásáról, hiszen ezekben az *-ül* mindig a *-d*-t követi, sohasem a *-g*-t. A *zsengül* nem a *zseng* párja, ugyanis az a *zsendül!*

3. Térjünk át ezek után a *zseng*, a *zsenge* és a *zsendül* etimológiájára.

Láthattuk, hogy a *zsenge* esetében a SzófSz., az ÉKsz. és a TESz. véleménye megegyezik: a *zseng* igének *-e* képzős (és természetesen szófajváltásokon átment) folyamatos melléknévi igenevével van dolgunk. Ezzel a megállapítással egyetérték; azzal is, hogy a *zseng* és *zsendül* igék töve azonos. A kérdés, vagyis a vita tárgya: milyen eredetű ez a tö?

Az ÉKsz. — műfajából adódóan — nem fejtheti ki, miért gondol hangfestő eredetre. Talán a hangalak vagy valamelyik jelentésárnyalat alapján? Nem tudhatjuk. Mindenesetre véleményem nem áll messze a szótárétól.

Ez a közelség csupán viszonylagos, pontos egyezéstről szó sincs. Szerintem ugyanis a *zseng* és a *zsendül* valószínűleg onomatopoetikus, de nem hangulatfestő, hanem hangutánzó eredetű igék.

E származtatás mellett szól például az a csak közvetett bizonyítékként szolgáló, de igen fontos érv, hogy a *zseng* : *zsendül* : *zsendít* hármassával tökéletesen azonos morfológiai felépítésű *cseng* : *csendül* : *csendít*, *leng* : *lendül* : *lendít*, *peng* : *pendül* : *pendít*, *reng* : *rendül* : *rendít*, *zeng* : *zendül* : *zendít* igecsaldók mindegyike onomatopoetikus eredetű (l. TESz., EWUng.), sőt ilyen lehet a *teng* : *tendül* pár is (HORVÁTH LÁSZLÓ: MNy. XC, 465—8).

A kulcskérdés persze az, miféle hangot utánozhat a *zseng* vagy a töve. Véleményem szerint két lehetőséggel is számolhatunk. Egyrészt gondolhatunk arra a hangjelenségre, amely a friss, zsenge növények különféle részeinek letörésekor vagy rágásakor lép fel; másrészt az is lehetséges, hogy az élő szervezetben, leginkább a sarjadó, érő növényekben megélnéknél nedvkeringés megjelenítéséről van szó. Az első magyarázatot támogatja, hogy aszerint közvetlenül észlelhető hang utánzásával állunk szemben. Azt a feltételezést viszont, hogy a második változat sem valamiféle elvont hangulatfestésre, hanem valódi hangutánzásra épül, a *bizserél*, *pezsdül*, *pozsog* igecsaldók analógiája erősíti (adataikat és eredezetetésüket l. az EWUng.-ban).

A *zseng* és *zsendül* onomatopoetikus származásához szemantikai adalék lehet még a részben hasonló jelentésű *fakad* is; ennek igen valószínű hangutánzó töve a finnugor korból való ősi örökség (l. EWUng.). — A *fakad* igéhez kapcsolódóan jegyzem meg: érdekes, hogy a *fakadék*, *fekély*, *pattanás*, *pörsenés* rokon értelmű szavak egy-egy hangutánzó igének (vagy igetőnek) a származékai. Miért ne lehetne ez érvényes a XVI. századból idézhető és a sorba feltűnően jól beilleszthető *zsengés* főnévre is? Természetesen ez a származék nem bizonyíték, de figyelemre méltó adalék lehet az alapszó etimológiájához.

Van-e olyan onomatopoetikus ige, amellyel (amelynek tövével) a *zseng* és családja eredetbeli kapcsolatban állhat? Úgy vélem, igen: a *zsong*. Ez feltehetőleg a *zseng* közvetlen rokona, veláris párja. Hang- és alaktani szempontból a párhuzamosság tökéletes: a *zsong*-éhoz hasonlóan a *zseng* magánhangzója is középső nyelvvállású (vagyis *ë*), eredetileg mindkét ige kétszótagú lehetett (l. a TESz.-ben a *zsonog*, illetve *zsenég* változatot, és vö. BENKŐ LORÁND, FiktI. 52, 163). — Csupán látszólag okoz nehézséget az, hogy a mély hangrendű *zsong* első adata a TESz. szerint csak 1797-ben tűnik fel. Jusson eszünkbe az az 1565-ös *szonga* írásmódú adat, amely a TESz.-ben a *zseng* variánsai között szerepel, és amelyet a szótörténeti adatok szemléjekor kísérletképpen kiragadtam palatális társainak sorából. Most válhat teljesen világossá, miért tettem ezt: könnyen lehet, hogy ebben az adatban valójában a *zsong* származékát és egyben első szótörténeti reprezentánsát tisztelhetjük. Ha így van, akkor a 'fiatal, zseng; fejlődésben levő' jelentésű *zsonga* (vö. KNEZSA ISTVÁN: MNy. XXIX, 155) származék alapján a *zsong* ige egykori 'sarjad, érik'-féle jelentésére következtethetünk. A *zseng* és a *zsong* etimológiai összekapcsolása különösen akkor lehet helyes, ha a *zseng* a *bizserél*, *pezsdül*, *pozsog* igék jelentéstípusába tartozó hangutánzó szó. Az efféle hangutánzásához a *zsong* igének a TESz.-ben 1877-ből idézett 'nyüzsög, rajzik' jelentése nagyon jól illik.

„Ha a szótörténeti adatolás lehetőségei nem is mindig pontos kronológiai eligazítók, például olyan igék esetében, mint a *füllent, gyökint, henceg, hōzōng, pang, ruccan, zihál, zsong* stb., melyeknek első előfordulásai jórészt XVIII—XIX. századiak, s legtöbbjük ennél aligha lehet sokkalta régebbi keletkezésű, etimológiai-morfematikai társtalanságukban része lehet a fiatalságuknak is” — írja BENKŐ LORÁND (Fiktl. 156). Ha a *zseug* és *zsong* igék valóban összefüggenek egymással, akkor a *zsong* társtalansága megszűnik. Ez egyáltalán nem cáfolja BENKŐ állítását, sőt erősíti azt, hiszen a nagy valószínűséggel már a XVI. századból kimutatható *zsong* aligha nevezhető „fiatal” igének.

A *zseug* és *zsong* igék összetartozásáról egyébként már CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS szótárában (*zsong* 1 és *zsong* 2) is olvashatunk. A szerzők a *zsong*-ot a *zseug* veláris párjakkal szerepeltetik: szerintük mindkét ige az új, fiatal erő és élénkség fogalmát rejti. A CZF. a *zseug* eredetéről további részletekkel a *gyōn* gyök szócikkében szolgál, de az ottani kalandozó etimológizálás tolmácsolását most nem tartom célszerűnek és szükségesnek.

4. A *zseug* gyakorító, a *zseudül* kezdő-visszaható, a *zseudit* kezdő-műveltető képzővel jött létre az igeből. A *zseuge* igenévképzőjéről már esett szó.

Befejezésül és összefoglalásképpen megismétlem: véleményem szerint a *zseug, zseudül, zseudit* igék töve valószínűleg hangutánzó eredetű. A szócsalád *zseug* tagja nemcsak hang- és alaktanilag, hanem etimológiailag is a *zsong* ige párja lehet.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Három északkeleti frazéma. *Áll, mint ló a dohányban.* Az *Áll, mint számár a hegyen* közismert szólás nyírségi változata. Lehetetlen körülmények közé került, tehetetlen, tanácstalan, irányt vesztett emberre mondják, aki nem tudja, mitévő legyen. (Adatközlő: Vágó József 48 éves kispazda, Nagykálló.)

Áprilisi árpa, maradjon a zsákba! A Szamosköz térségében, kiváltképp is a táj északnyugati szögletében elterülő Paládok vidékén nem egyszerű eltalálni a tavaszi vetés idejét. Ha lassan nyílik az idő, elhúzódik az olvadás és nem száradnak ki kellőképpen a mély fekvésű kötött talajok, nem lehet vetni. Máskor az esős idő jelent akadályt. Gyakran esik meg, hogy úgy telik el a vetésre legalkalmasabb március, hogy a gazda még sehol sem tart a munkával. Vetni persze később is lehet, de a tapasztalat szerint az árpavetés csak ritkán sikerül; legjobb, ha el se vetik, ezt tanácsolja a szólás is. (Adatközlő: Irényi Zoltán 35 éves gazdálkodó, Botpalád, Szatmár vm.)

Mindennek sora (ideje, rendje) van, még a húslevesnek is. Elmaradhatatlanul, de legalábbis nagy gyakorisággal teszik még hozzá: *Mert azt se összevissza esszük, hanem sorba kanalazzuk.* (Adatközlő: Karácsony Károly 47 éves földműves, Jánkmajtis, Szatmár vm.) A mai Szamosköz talán legnépszerűbb mondása, naponta ismétlik, ha rendellenes jelenséget, oda nem illő dolgot látnak. Eredete világos, magyarázatra sem szorul. A legnyilvánvalóbban ez esetben is csak arról van szó, hogy a parasztok világának a Szamosközben is szigorúan szabott rendje volt, amittől nem lehetett és nem is volt ajánlatos eltérni. Másfelől, hogy ebben a világban azokat a dolgokat is idomítani, rendbe szedni igyekeznek, amelyek természetük-nél fogva nem alkalmasak, hogy elviseljék, befogadják a rendet. Az ebből levonható tanulságokat gyúrta közkedvelt mondássá az itt élő nép. Jellegetesen is református vidékről lévén szó, forrásként vehető még figyelembe a Biblia, egészen pontosan a prédikátor Salamon könyvének 3. része, amely így kezdődik: „Mindennek rendelt ideje van... 2. Ideje van a születésnek és ideje a meghalásnak; ideje az ültetésnek... 3. Ideje van a megölésnek és ideje a meggyógyításnak; ideje a rontásnak és ideje az építésnek.”

KÁVÁSSY SÁNDOR

Két szabolcsi szólás. PESTY FRIGYES Helynévtárának Szabolcs megyei anyagát átvizsgálva két szólásra akadtam — mégpedig olyanokra, amelyeket a lejegyző meg is magyarázott. Mindkettő 1864-es keltezésű.

Meg húzta magát, mint Komoró végén a Guta. Szombathy Bernát, Komoró főbírája ezt írta: „g.) Temető tájéka. A' temető hely adta elnevezését, e dülöben van az úgy nevezett Guta Csárda hagyomány szerint régebbi időkben erdős és cserjés hely volt mellyben bizonyos Guta Jakab rabló tartózkodott 's húzta volt meg magát mainapiglan is ezen egyénről nevezetik Guta Csárdának, most is a vidék nyelvén van, *meg húzta magát, mint Komoró végén a Guta*” (én emeltem ki, M. L.). MARGALITS, Közm. (284) Szirmayra (1805-ből) hivatkozva mindezt megerősíti: „Híres zsvány Komorón Ungmegyében 1393-ban; parittyával terítette le az embereket”. *Komoró* címszó alatt (i. m. 457) Szirmayra és Ballagira utalva közli a szóláshasonlatot. Változatos formában találjuk O. NAGY, SzólKm.-ban (G-413—4): *Komoró* mellett *Komoróc*, *Gomora*, *Gömöre*, *Szömöre*, *G(y)ömörő*, *Homoród*, sőt köznévként is: *kamara*. Mezőgecsei szó-lásként ismeri a SzamSz. (I, 330, 335). A *Guta* szó is egyszer tulajdonnév, máskor köznév. BOROVSKY, Szabolcs vm. (Bp., é. n. [1900.] 226) a szólást ugyan nem hozza, de halvány utalás azért van rá: „A két feldúlás közül [ti. a XIV. században, M. L.] melyik okozta Komorónak elpusztulását, és melyik vonta maga után, hogy a közelébe eső Guta földtér, amelyen későbbi századokban a legújabb időkig, az úgy nevezett „Guta” Csárda állott, szomorúságában maradt meg Komoró végén, el nem dönthető”. Erről a Guta nevű földtérrel a SzabSzatm. mit sem tud, visszakövetkeztetésnek látszik. Az viszont bizonyos, hogy ez a szóláshasonlat Komorón keletkezett — ezt a korai adatok támasztják alá, a többi változat jóval későbbi paronima.

Ördög és pokol a végház a Mándoki csere. Róthe Lajos, Mándok jegyzője az alábbiakat írta: „...az öregek hagyományai szerint az egész környék erdővel 's bokrokkal volt benöve, mely az egész Magyar hazába Mándoki csere név alatt volt esmeretes olly forma tréfás mondattal *ördög és pokol a végház a' Mándoki csere*, melynek történeti eredete az hogy Thököli Imre lázadó törekvésében Mándokon tartotta hadfogadó helyét, 's a határba sem folyó víz, sem tó nem létezik”. A szólásgyűjteményekben nem akadtam nyomára. De hogy létező szólás volt már egy évszázaddal előbb is, bizonyítja, hogy Hermányi Dienes József 1759-ben ismerte, és használta: „*Ördög, pokol, Koronka* [Maros-Torda megyei helység, M. L.] *s a mándoki csere*” (Nagyenyedi Demokratus. Magvető Kiadó, 1960. 169). A szólás jelentése: tevékenységünk színhelyét gondosan kell megválasztanunk, különben pórul járunk.

MIZSER LAJOS

Vokszhal. SZABÓ T. ÁDÁM több művet ismertetve kitér egyebek között Sándor István „Egy külföldön utazó magyarnak jó barátjához küldetett levelei” [Győrött, 1793.] (Szöveg-gondozás, bevezető tanulmány és jegyzetek: ÉDER ZOLTÁN. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1990.) című művében előforduló *vokszhal* szóra, amelynek eredetére vonatkozóan is ötlettel szolgál: „egyelőre jelentése nem ismert Sándor István e könyvében, de igen valószínű, hogy az elferdített *Volkshalle* 'népcarnok' rejtőzhetik e kifejezés mögött” (MNy. XCI [1995.], 233). A fenti kiadás ÉDER ZOLTÁN által összeállított „Szómagyarázatok” című mellékletében a *vokszhal* szó valóban magyarázat nélkül, kérdőjellel szerepel (*vokszhal* — [?], id. kiad. 490). Bármilyen csábítóan tűnik is a SZABÓ T. ÁDÁM kínálta szófejtés, itt most nem erről van szó, hanem a szlavisták által jól ismert or., ukr. *вокзал*, f.-or. *вакзán* 'pályaudvar' szó és a varsói *Foksal* utca nevének angol forrásáról, a *Vauxhall* (ejtsd: voksho:l) *Gardens* XVII—XIX. századi London környéki (azóta már Londonba beépült) szórakozóhelyről, amely — helyesen — szerepel is ÉDER ZOLTÁN jegyzetei között, csak éppen nem a közneveknek szentelt „Szómagyarázatok”-ban, hanem a „Földrajzi nevek mutatójáj”-ban: „*Vokszhal kertje* (Londonban) — *Vauxhall Garden*” (uo. 519). Az ott jelzett helyeken természetesen a *Vokszhal* Sándor Istvánnál tulajdonnévként szerepel londoni élményei leírásakor, ami-

kor először a „sétálásra való helyek” felsorolásában egyszerűen csak megemlíti a *Vokszhal*-t (255), majd később részletes és elragadtatott leírását adja ezen intézménynek: „A vesztminszteri hídon Szutvárkba jöhetni. A sok nevezetes templomokon kívül itt találkozik a Lambeth háza s a *Vokszhal*. [...] *Vokszhal* a Temze mellett Lambethtel öszvekapcsolatik, s ez egy nyilván való, egész Európában híres s többféle nagy városokban rosszul majmozott kert, melynek leírása egynehány árkost töltene bé. Ezen iszonyú nagy kert tele vagyon leveles színekkel [= lugasokkal], kápolnákkal, szálákkal s mindennel, valami a szemet, fület s az ízt a világon gyönyörködtetheti. [...] Ezen kert tavaszkor, nyárban és öszszel a londoniaknak az ő legközönségesebb mulatóhelyök, kik közül itt gyakorta egy szép estve nyolc-, kilenc-, tizezerig is számlálatnak mind a két nemből s minden rendből” (id. kiadás 259—60, az értelmezés ÉDER ZOLTÁNÉ [480], a kiemelések itt és alább is mindig tőlem. — Z. A.). Bármily tüzetesen olvastam is Sándor István szövegét az idézett kiadásban, a fenti — kétségkívül tulajdonnévi — előfordulásokon túl a *vokszhal* köznévvvel nem találkoztam, ezért ÉDER ZOLTÁN fentebb idézett és SZABÓ T. ÁDÁM által etimológiai magyarázatra érdemesített kérdőjeles szómagyarázatát akár okafogyottnak is nyilváníthatnánk. Mégsem tesszük ezt, mert a *Vauxhall*, mint — Sándor István szerint is — „többféle nagy városokban rosszul majmozott kert” számos európai nyelvben köznévvé vált, nagy valószínűséggel a magyarban is, vö. „*Vauxhall* (ejtsd: váxhal), Lambeth londoni városnegyed egy része; ezelőtt külön falu volt, amelyben a XVIII. sz. közepétől 1830-ig híres mulatóhely volt; ezért nevezik a hasonló telepeket más városokban is V. - n a k” (PallasLex. XVI [1897.], 726). A köznévvé válás folyamata már az angolban megindult, ugyanis az angol *Vauxhall* nem csupán az eredeti London környéki mulatóhelyet, hanem az erre hasonlító vagy ezt utánzó egyéb szórakozóhelyeket is jelenthette (“Used ellipt. for Vauxhall Gardens, a popular pleasure resort from the 17th to the 19th century; a place of resort or amusement resembling or imitating this”; 1769-ben Párizsban is nyitottak ilyent. — The Oxford English dictionary. Second edition prepared by J. A. SIMPSON and E. S. C. WEINER. Vol. XIX. Oxford, 1989. 467). A nevét a normann eredetű *Vaux* (~*Devaux*~*Falkes*~*Foulques* [de Bréauté]) családtól kapta a terület (*Vauxhall* 'Vaux-birtok'), 1661 körül nyílt meg a nagyközönség számára. Sándor István 1786-ban a szórakozóhelyet fénykorában láthatta; 1859-ben lebontották és területét beépítették (vö. Encyclopedia Britannica. Vol. 23. Chicago—London—Toronto, 1960. 20; Grand Larousse encyclopédique. Tome 10. Paris, 1964. 703). A francia *vauxhall* (ejtsd: voksz'al) 'nyilvános bál- és koncertterem' szónak Voltaire tanúsága szerint volt a XVIII. század második felében *f*-fel kezdődő változata is: "Du salon du sieur Devaux á Londres, nommé *vaux-hall*, on a fait un *facs-hall* á Paris" (ÉMILE LITTRÉ, Dictionnaire de la langue française. Tome 7. Levallois, 1968. 1560), amely az *f*kezdetű szláv alakokra nézve (amelyek szintén XVIII. századiak) kiinduló pontul szolgálhat. Köznévvé vált a szó a németben is, vö.: „*Vauxhall* [...] ein großer, prächtiger Lustgarten bei London [...]; danach auch Bezeichnung für Vergnügungsorte in andern Städten” (HEYSE, Fremdw. Berlin, 1893.¹⁵ 819).

A varsói *Foksal* utca az utolsó lengyel király, Szaniszló Ágost (Stanisław August [Poniatowski], 1764—1795) idején az akkor még külvárosnak számító *Nowy Świat* ('új világ') szomszédságában létesített hasonló szórakozóhely nevét őrzi (BRÜCKNER, SĪEt. 124; SHJ. II, 920), a régebbi lengyelben (XVIII—XIX. sz.) a *foksal* (az angol eredetihez közelebb álló *wokshal* alakban is, VarsóiSz. VII, 684) szó köznévként is használatos volt, mégpedig nemcsak 'a nyári színházi előadások és hangversenyek színhelyéül szolgáló kerthelyiségek', hanem 'maguk e kerti mulatóhelyek' jelentésben is; később — immár orosz hatásra — a *foksal* szó (és hangtanilag is eloroszosodott változatai: *wogzal*, *wogzat*, *wagzat*), valamint ezeknek népi etimológiás „lengyelítése” (*ogrzát* 'melegedőhely' az *ogrzac* się 'melegedik' ige hatására) Orosz-Lengyelországban 'pályaudvar' jelentésben is elterjedt (VarsóiSz. I, 757, III, 722, VII, 679). A szó a lengyelben ma már min-

den jelentésében teljesen elavult (vö. Słownik wyrazów obcych PWN. Warszawa, 1971. 226), az újabb lengyel értelmező szótárak fel sem tüntetik; 'pályaudvar' jelentésben a volt Porosz-Lengyelországban és Galiciában egykor használt *banhof* (<ném. *Bahnhof*, SJP. I, 334) tükörszava váltotta fel (*dworzec kolejowy*), vö. m. *pályaudvar* (TESz. III, 76—7).

A nyugat- és közép-európai nyelvekben mára már jobbra feledésbe merült szó igen produktív elemévé vált az orosz szókinsznek, de már csak újabb, 'pályaudvar' jelentésében; innen került át az ukránba (EtSIUM. I, 417) és a fehéroroszba (EtSIBrM. II, 28). Az or. *вокзал* szó részletes történetét V. A. ICKOVIČ írta meg (LeksSb. VI, [1963.] 148—52). A szó 1777-től kezdve adatosolható az oroszban *вокзал* (ritkábban *фокзал*) alakban, jelentése itt is 'kerti szórakozóhely, nyári színház- és bálterem' volt eredetileg, de jelenthette az itt rendezett mulatságokat is, vö. pl. Puskin „Nataljához” c. korai versében (1813): „Я живал да попевал, Как в театре и на балах, На гуляньях или в воксалах Легким зефиром летал...” (Devecseri Gábor fordításában: „S dúdorászva éltem én, Színházban és báli éjen, Házi, kerti ünnepélyen Röpdősön, mint könnyű szél ...). A XIX. sz. folyamán a ném. *Saal* > or. *зал* 'terem' szó hatására nyeri el az orosz szó mai hangalakját (ŠANSKII, EtSl. I/3, 145—6), de régi jelentése előfordul még Dosztojevszkij „Bűn és bűnhődés”-ében (1866) is, bár itt már egy meglehetősen lepusztult kerti szórakozóhely ironikusan idézett elnevezéseként: „В этом саду была одна тоненькая, трехлетняя елка и три кустика. Кроме того, выстроен был «вакзал», в сущности распивочная, но там можно было получать и чай, да сверх того стояли несколько зеленых столиков и стульев.” (VI/6. rész; a továbbiakban már idézőjel nélkül és *o*-val írva; vö. Görög Imre és G. Beke Margit fordításában: „Egy hároméves satnya kis fenyő és három bokor volt az egész kert. Volt egy épület is, a „pavilon”, tulajdonképpen ivó, de teát is lehetett kapni, sőt néhány zöld asztal és szék is állt ott.”) Az orosz szóhoz a 'pályaudvar' jelentés azonban egy ennél sokkal előkelőbb épület révén tapadt: a Szentpétervárt és a cári család nyári rezidenciáját, Pavlovszki összekötő első oroszországi vasútvonal 1838-ban elkészült pavlovszki végállomásánál egy elegáns zenepavilon épült, ahol 1840-től kezdve több évtizeden át népes közönséget vonzó zenekari hangversenyeket tartottak (1856—1865 között Johann Strauß is vezényelt ott); ennek mintájára később *вокзал*-nak kezdték nevezni a többi, immár elsősorban nem zenét szolgáltató állomásépületet is (ICKOVIČ: i. h.). Ma az or. *вокзал* már nemcsak 'vasúti pályaudvar', hanem sokféle más közlekedési eszköz fogadó- és indítóépületeinek együttese (*автовокзал* 'autóbuszpályaudvar', *речной / морской / аэро-* ~ 'folyami/tengeri/légi terminál') is.

ZOLTÁN ANDRÁS

NYELVMŰVELÉS

Én úgy gondolom; Nem igazán*

Nem is olyan régen még nekem is mondta az iskolában az élővilág-, az orosz- és a magyar-tanárnőm: „Hát-tal nem kezdünk mondatot!” Emlékszem arra is, amikor töltelékszóként az *ilyen-t* használtam, pl. azt mondtam: „a kakasnak *ilyen* taraja van”, élővilágtanárnőm rögtön közbevágott: „Milyen? Tessék pontosan leírni!” Azután kaptam én is a minden mondatban és mondat helyett használt *tulajdonképpen*-ekért, a szüntelenül előforduló *valahol*-ért, valamint a *hogyszívják*-okért. Voltak s talán még lesznek ilyen korszakaim is.

A *hát*, a *tulajdonképpen*, a *valahol*, a *hogyszívják* ma is gyakran előfordul, de már előretolalakodott — különösen a politikusok nyelvhasználatában: az *úgy gondolom*, sőt az *én úgy gondo-*

* A Magyar Rádió Édes Anyanyelvünk című műsorának 1995. október 1-i adásában elhangzott jegyzet írásbeli változata.

lom. Szinte általános mondatbevezetővé vált: *Én úgy gondolom, hogy ez az eset nem kérdőjelezi meg a koalíció létét.* Sőt ezt is hallottam: *Én úgy gondolom, hogy meg kellene gondolnia képviselőtársamnak ezt a gondolatot.* (Országgyűlés, 1995.) Bizony ez a sok *gondolom*-ozás kissé egysíkúvá teszi a gondolkodást és egyhangúvá a beszédet.

Az *én úgy gondolom* a rendszerváltás nyelvhasználatának volt feltűnő jegye. A korábbi többes szám első személy: a *mi*, illetve a *pártunk és kormányunk*, vagy az *úgy határoztunk, úgy döntöttünk, földet osztottunk, szövetkezeteket szerveztünk, iskolát, gyárat, kórházat építettünk* stb. (vö. Beke Kata: Nem vagyok mi!) ellenhatásaként jelent meg az egyes szám első személy: az egyéni felelősség, arculat vállalása. Tehát a *mi úgy gondoltuk, döntöttünk* helyett az *én úgy gondolom és én úgy döntöttem*. Idővel, a sok-sok ismételéssel azonban ez a jellemző nyelvtani jegy beszéd-töltelékévé vált. Ma már semmiképpen sem jelenti ezt az egyéni kiállást. Ma már csak kiüresedett gondolatbevezető: időnyerés a valódi válasz megfogalmazásához.

A másik divatkifejezés, a *nem igazán* ugyancsak a rendszerváltás idején jelent meg, s ma már nagyon általános mindennapi beszélgetésekben, politikai nyelvhasználatban egyaránt. *Nem igazán*, bocsánat, *igazán nem* azzal van bajom, hogy a *nem igazán* valószínűleg anglicizmus, vagyis a *not really*-nek a hatására terjedt el (ám az is lehet, hogy egyfajta eufemizmus); sokkal inkább semmitmondó, beszéd-töltelék jellege zavaró. A *nem igazán* jelentése: majdnem teljesen, nem egészen. Tehát valami majdnem teljes, majdnem tökéletes. Fordítottja, az *igazán nem* pedig ezt jelenti: egyáltalán nem. De a használatból lassan kikopik az *igazán nem*, s jelentését a *nem igazán* veszi át, jelentve most már egyszerre a *nem egészen-t* és az *egyáltalán nem-et* is.

Hétköznapos beszélgetésben: „*Nem igazán* tetszik.” Ez korábban azt jelentette volna: „Egy kicsit tetszik csak.” Most pedig: „Egyáltalán nem tetszik.”

Éppen a rádióban hallottam: „Mai műsorunkba *nem igazán* hívtunk vendégeket.” (Napközben, 1995. jan. 1.) Mire gondolt? Nem teljesen, nem egészen hívtak vendégeket? Hát akkor csak félig? Valószínűleg nem akart ilyen zöltséget mondani a műsorvezető, hanem csak ezt: „Mai műsorunkba *igazán nem*, vagyis *egyáltalán nem* hívtunk vendégeket.” Az *igazán nem* kiszorulása értelmezési nehézségekhez vezet: „*Nem igazán* azok kapják a szociális támogatást, akiknek szüksége lenne rá.” (Napközben, 1995. jan. 1.) A kommunikációs zavar miatt nem tudjuk, hogy most a szociális támogatást *egyáltalán nem* a rászorulóknak kapják-e, vagy csak egy részük esetében kérdőjeleződik meg a jogosultság. Egy másik példa: „*Nem igazán* jó sanszokkal kerülünk be az oktatási sávba.” (Napközben, 1995. febr. 16.) Vagy egy egészen mulatságos élőnyelvi példa: „Moziba *nem igazán* megy be senki *igazán* dokumentumfilmet nézni.” (Napközben, 1995. febr. 6.) Magyarul: egyáltalán nem (senki) vagy majdnem mindenki (kis hiánnyal sokan) mennek dokumentumfilmet nézni? Persze tudjuk, hogy miről van szó: sajnos, kevesen mennek dokumentumfilmeket nézni.

Játsszunk még egy kicsit a *nem igazán*-nal! Ha egy fiú egy lányt *igazán* szeret és viszont, akkor ott „dúl” a szerelem. Ha az a fiú a lányt *nem igazán* szereti, akkor átlagos kapcsolatról van szó, együttjárnak, van még érzelem, de nincs akkora szerelem. Ha pedig az a fiú *igazán nem* szereti a lányt, akkor szó sincs szerelemről. Ezért kell élesen megkülönböztetnünk a *nem igazán*-t az *igazán nem*-től, hogy például tudjuk, van-e még egy kis érzelem, vagy egyáltalán ne is keressük.

Úgy gondolom, nem igazán csak a nyelvről szólnak az Édes Anyanyelvünk jegyzetei. *Igazán nem* csak a nyelvről szóltam.

ÉLŐ NYELV

Szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi szempontok szókészleti kutatásunkban*

1. Az élőnyelvi dialektológia alapvető kutatómódszertani kérdése a hiteles mintavétel, olyan nyelvi anyag feltárása, amely sokoldalúan vizsgálható, és összhangban áll a kutatási célokkal, továbbá a megfelelő, célra orientált eljárásmodokkal. Az anyaggyűjtés és a feldolgozás összhangját kívánom ezzel hangsúlyozni. Ez az összhang tudományos feltevések és előkutatások nélkül nem alakulhat ki, vö. DialSzimp. VEAB Ért. 1982. II, 59 kk.). — A BDTF Magyar Nyelvészeti Tan-székén folyó nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai kutatásokról immár több ízben szóltam, ezért a főlegesen ismétléseket kerülni szeretném (vö. Magyar dialektológia. Stilisztika. Szombathely, 1992. Szerk. SZABÓ G. 5 kk., további irodalom is itt).

A munkálatok közel két évtizeddel ezelőtt Szombathelynek és környezetének „regionális köznyelvi” kutatásából bontakoztak ki, és akkor rendhagyó módon a szókészlet feltá-r á s a felől vágtunk neki a Nyelvtudományi Intézetől kapott feladatoknak (vö. MNy. LXXVII [1981.], 341—7, uitt további irodalom). — Kutatómódszerünk komplex: olyan speciális atlaszmunkála-tokról van szó, amelyek szociolingvisztikai, sőt pszicholingvisztikai törekvésekkel ötvöződnek.

Hogy a dialektológiában olyan anyagfeltárást kell végezni, amely a konkrét adatközlőkre „lebontva” képes a nyelvi-nyelvhasználati tényeket figyelemmel kísérni, azt valójában k o - r á b b i n y e l v j á r á s k u t a t ó t a p a s z t a l a t a i m b ó l merítettem (vö. MNy. LXIII [1967.], 492—502, LXIX [1973.], 183—91). Szemléletét tekintve lényegében ezt a gyűjtési mó-dot alkalmazzuk 1976 óta Szombathelyen — technikailag aktualizálva.

Kérdőíves magnetofonos gyűjtésünket s z i t u a t í v k o m m u n i k a t í v adatfeltárá-snak nevezem, ugyanis meghatározott beszédhelyzetben folyó nyelvi közlés teljes hangrögzítéséről van szó. Ez a hagyományos aktív indirekt atlaszgyűjtéstől jelentős eltérést mutat. A kérdező mon-datok, pontosabban a kérdéstételek mint mikroszövegek verbális kommunikációt indukálnak a gyűjtő és az adatközlő/beszélő viszonylatában. Ám nem vitatható, hogy a gyűjtés szociolingviszti-kailag, illetőleg pszicholingvisztikailag befolyásolja/determinálja az adatközlő magatartását. Tu-lajdonképpen az adatközlőkben kisebb-nagyobb mértékű — mesterségesen keltett — szituatív kommunikációs feszültség támad, ami természetesen az adatközlő/beszédpartner nyelvi magatartá-sát „hangolja”.

Noha a szóban forgó gyűjtési eljárás mód nyelvi viselkedést gerjesztő, ennek ellenére a nyelvföldrajzi élőnyelvi kutatásokban a kérdőíves gyűjtést nem lehet kikerülni avagy megkérdője-lezni. Sőt arra kell törekednünk, hogy a gyűjtés szituációjában jelentkező n y e l v i m a g a - t a r t á s t a k u t a t á s s z o l g á l a t á b a állítsuk, ugyanis a szóban forgó beszédhelyzet differenciáltan működik, a beszélő nyelvi személyisége meghatározó. Éppen ezért a szókészleti elemekre, pontosabban: a szófogalmakra irányuló gyűjtés után tematikusan az adatközlővel egy irányított beszélgetés következik — előre megfogalmazott szempontok szerint —, hogy beszéd-partnerünk nyelvi életrajzát minél részletesebben feltárjuk.

Mínhogy a gyűjtés egész hangzós folyamatát magnetofon rögzíti, ezért m i n d e n e l - h a n g z o t t v á l a s z — sőt adott esetben az e l h a l l g a t á s o k is, azaz a (válasz)hiányok, valamint a téves adatok, továbbá a válaszok sorrendje stb. a fonetikus lejegyzés után a kutatás anyagát, adatait képezi. Tehát az adatfeltárást, illetőleg a feldolgozást — általában a kutatást —

---

* Elhangzott a magyar nyelvészek VI. nemzetközi kongresszusán, Egerben, 1994. augusz-tus 25-én.

során adatokat nem szelektálunk. — Másfelől az adatok/válaszok minden egyes esetben az adatközlőhöz kötődnek a lejegyzés, cédulázás — általában a tárolás —, illetőleg a feldolgozás során.

Ugyanakkor arra törekszünk, hogy minden egyes adathoz olyan információk kötődjenek, amelyek a gyűjtés szituációjáról, valamint az adatközlő számos fontosnak vélt nyelvi-nyelvhasználati jellemzőjéről konkrét — és lehetőség szerint kielégítő — ismereteket nyújtsanak. Így például: az adatot ki, mikor és hol gyűjtötte, melyik kérdésre kapta? Az adatközlő személyére vonatkozóan: neme, életkora, szülei, családja szociális helyzete, iskolai végzettsége, foglalkozása, anyanyelve, vallása; idősebbeknél felnőtt korú gyermekeinek iskolai végzettsége, foglalkozása, társadalmi pozíciója stb. — Talán fölösleges is megjegyezmem, hogy az anyagfeltárás számítógépes feldolgozásra van méretezve.

Élőnyelvi munkálatainknak első szakasza a nyugati magyar területi változatokban lassan végéhez közeledik. Valamennyi történelmi-néprajzi-etnikai régióból jelentős nyelvi anyag áll rendelkezésre monográfia, speciális élőnyelvi nyelvatlasz, illetőleg tájszótár készítéséhez. És ekkor még nem tettem említést nyelvjárási szövegfelvételeinkről! A közel két évtizedes terepmunkákról, azok volumenéről itt csupán annyit, hogy a feltárt nyelvi anyag mind nyelv földrajzilag, mind mennyiségileg jelentős. — Szeretnénk remélni, hogy szaktudományunk kiemelkedő képviselői pályázatunkat támogatólag bírálják el, hogy a gépi feldolgozás munkálatai megvalósulhassanak.

2. Hogy a magyar dialektológiának a szókészlet/szókincs kutatása „neuralgikus pontja”, annak többféle oka lehet. Egyrészt a szókészlet mint diszciplína a leíró magyar nyelvtannak is kevésbé frekvenciált területe, másrészt párhuzam fedezhető fel nyelvjárásunkban a mondattan és a szókészlet monografikus feldolgozásának hiánya között. A kétféle adósság mögött feltehetően azonos okok húzódnak meg. A magyar nyelv a Kárpát-medencében népiségtörténeti-társadalmi okokból úgy formálódott, hogy nagyobb különbségek a területi változatok között — mint amilyenek a németben, olaszban, észben stb. vannak — nem alakultak ki, illetőleg nem maradtak fenn. A nagyobb területi különbségek a kutatók figyelmét jobban felkeltették volna.

Ám az élőnyelvi dialektológia előtt a kutatás horizontja szélesre tárul, hiszen a szóban forgó területet nem csupán nyelvi, hanem nyelvhasználati oldalról is megközelítheti. Ennélfogva a szókészlet kutatásnak két lehetséges aspektusa van: 1. nyelvi, azaz makrokutatás; 2. nyelvhasználati, azaz mikro kutatás (vö. SZABÓ G.: MNy. LXXX [1987.], 517 kk.). — A makrokutatás a „nyelvi oldal” területiségével, illetőleg annak szociolingvisztikai változataival foglalkozik. Ugyanakkor a mikro kutatások középpontjában a nyelvhasználat áll földrajzilag, szociolingvisztikailag — és szituatív kommunikatív — meghatározott, jellemzett beszélővel. Hangsúlyozni szeretném, hogy a kétféle aspektust megcélzó kutatást kívánatos egy és ugyanazon a korpuszon/korpuszokon végezni. Magam mindenesetre ezt az utat járom.

A nyelv földrajzi-szociolingvisztikai szókészlet kutatások ugyanúgy település-, azaz: kutatópontcentrikusak, mint a nyelvatlaszkutatások, ám különös érdeklődéssel fordulnak az úgynevezett nyelvi régiók felé (vö. MNy. LXXIX [1983.], 343—4). Tehát a területiség elvét követve a történelmi-etnikai-néprajzi egységeket, valamint az újabban formálódó gazdasági-kulturális övezeteket, illetőleg településeket messzemenően tekintetbe kell vennünk anyagfeltárásunkban. Ennek megfelelően jártunk el magunk is a nyugati magyar területi nyelv változatok esetében. Ezt a kérdést itt nem kívánom tovább részletezni, mert nagy kitérőt jelentene.

Egy látszólagos ellentmondást hangsúlyoznom kell: az élőnyelvi dialektológiának nem gyűjtéscentrikusnak, hanem kutatásorientáltnak kell lennie. Ezért e kutatás gyűjtési módszere a nyelv egyetlen részlegében sem követheti a teljességre törekvés elvét. Az idevágó munkálatoknak valójában a célra orientált vizsgálatokat kell

szem előtt tartaniuk, ennél fogva olyan mintavételekre van szükségük, amelyek a sokoldalú élőnyelvi vizsgálatoknak megfelelnek. Az anyagfeltárást meghatározó módszerünkben — amelyekről fentebb már szóltam — következik, hogy a kutatópontokról szerzett „mintáink” lehetővé teszik számunkra mind a makro-, mind a mikrokatatásokat. Noha mind a két területet fontosnak tartjuk, most mégis a nyelvhasználat-kutatás témaköréből ragadnék ki néhány összefüggést.

3. Amint már említettem, az élőnyelvi-nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai kutatás az elemzés, feldolgozás munkaszakaszában sem engedheti meg magának a felgyűjtött adatok szelektálását; de ez éppen nem jelent problémát, hiszen minden egyes adatot sokoldalúan minősít. Ennek megfelelően a felgyűjtést követő elemzés során durván három kategóriával találjuk magunkat szembe: nyelvjárási/területi; köznyelvi; átmeneti nyelvi formák. — Másfelől, a nyelvhasználat oldaláról: társadalmi nyelvi-nyelvhasználati, illetőleg egyéni nyelvi-nyelvhasználati. Mindkét kategória struktúrát hordoz nyelvföldrajzilag és nyelvhasználatilag. A társadalmi nyelvi-nyelvhasználati kategória több rétegből áll egybe: a mai falu, vidék nyelvjárási, regionális szókészleti elemeitől a köznyelvi formációból „leszállt” kölcsönelemeivel bezárólag minden ide tartozik, amit e területekről a mintavétel igazol.

Ugyanakkor nem jelentéktelen azoknak az adatoknak a száma, amelyek — módszeres elemzés alapján — nem minősülhetnek társadalmi nyelvi-nyelvhasználati formáknak. Az egyedi jellegű adatok száma tapasztalataim szerint nem csekély: egyfelől ide tartoznak a ritka archaizmusok, amelyek ma már csupán egy-két ember memóriájában élnek kutatópontként, az ellenpólus a rikító divatnyelvi elemek, továbbá a távoli területi változatok szavai, amelyek az adott település/régió nyelvében-nyelvhasználatában nem honosak.

Minden beszédhelyzetben, de különösen nagy volumenű élőnyelvi feltárásokban — az utóbbiakban nem csekély számban — előtűnnek olyan adatok, amelyek parole-jelenségeknek minősülnek, egyediek vagy éppen a situáció teremtette őket, tehát „potenciálisan új lexémák”, olykor már az elterjedés kezdeti szakaszában vannak.

A szókészlet, különösen a területi változatok szókészlete a nyelvhasználat oldaláról tekintve roppant rugalmas, mozgékony. És itt a szinkroniában lévő mobilitásra kell gondolnunk. Arról van szó ugyanis, hogy a szókészlet elemei a verbális kommunikáció folyamatában elevenednek meg, kelnek életre. Ez természetesen a beszélők nyelvi gondolkozásával, újraalkotó nyelvi tevékenységével valósulhat meg. A szófogalmakat gondozó, megőrző, illetőleg formáló, továbbfejlesztő nyelvi gondolkozás a beszélő, beszélőcsoportok felől memoriális korlátoknak, érzelmi hatásoknak, feszültségeknek, különböző indulatoknak, asszociációknak van kitéve. Így a generációról generációra — ám erősen egyéni, mikroközösségi differenciálódással — átöröklődő szókészlet minden ízében újraszületik, s a kommunikációs igények szerint kisebb-nagyobb mozgást végez az idő tengelyében, tehát fogy, pusztul. Ugyanakkor a társadalmi jellegű szükségletek, a divatigények a szóalkotás, a szóteremtés analógiáját, szabályait felhasználva, az élőnyelvben rendszerint állandó szókészletbővülést indukálnak. Nem szólva itt a szókölcsönzésről.

A szókészleti mozgás legfinomabb szabályai, mechanizmusa a beszédtevékenység, illetőleg a nyelvi közlés folyamatában, tehát a nyelvhasználatban működnek. Ez a szint a nyelvi mozgás terén még erősen egyedi, illetőleg egyéni arculatot tükröz, és hamisíthatatlanul parole-jelenségnek minősül. A szóban forgó szinkrón dinamikát csak a beszélő egyének konkrét nyelvhasználatának mikrovilágában lehet megragadni, vizsgálni

mintegy mikroszkópikus módszerrel, de természetesen tömegjelenségként és nyelvföldrajzi-szocio-lingvisztikai megközelítésben.

Sajnos, jelenlegi vizsgálódásomat még manuálisan végezhettem. Éppen ezért azok az összefüggések, körvonalak, amelyek előadásomban szóba kerülnek, még erősen módosulhatnak, gazdagodhatnak a számítógépes munkálatok jóvoltából. Tehát amit itt a nem szociális szókészletli kutatásokról mondok, csupán az előkutatás fázisát tükrözhetik.

4. A nem szociális érvényű szókészletli elemek egy markáns típusa a *szituatív kommunikatív* szóalkotás/szóteremtés eredményének tekinthető *potenciális lexéma*, illetőleg *szóreflex*. Keletkezésében igen gyakran valamiféle *kommunikatív konfliktushelyzet* működik közre. — A gyűjtés szituációjában többféle szóban forgó beszédhelyzet keletkezhet. Például: a kérdésre nem tud vagy nem akar helyi/regionális lexikai elemmel válaszolni az adatközlő. A háttérben memoriális zavar vagy pszicholingvisztikai gátlás áll: a kérdező mondatra a helyileg megfelelő választ bizalmasnak, durvának vagy éppen „műveletlennek” („parasztosnak”, „csúnyának”) tartja a beszédpartner, ezért más megoldáshoz folyomodik, ha úgy dönt, hogy válaszol. Extrém „megoldásként” — mint tudjuk — nem túl ritka ilyen esetekben a válasz elhallgatása sem. Ám a beszélők túlnyomó többsége „nyelvi-nyelvhasználati kiutat” keres, és általában talál is — rendszeren néhány másodperc leforgása alatt. Az adott szituációban tehát az adatközlők túlnyomó többsége nem lép ki a kommunikációs láncból, hanem új nevet produkál igen gyakran az alábbi módon: 1. *metaforikus névadással*, 2. *szóalkotással*, 3. *szókölcsonzással*.

A szóban forgó potenciális szókészletli részlegben feltűnően nagy gyakoriságú a hangsortorzulás-hangsortévesztés, amely az ún. szóhasadás csíráit hordozza magában. — Az alábbiakban egy erősen „szelektált” példaanyaggal kívánom illusztrálni idevágó nyelvi-nyelvhasználati anyagomat.

1. *Névérvitelek*¹: *bendős* 'falánk' Magyarlak Vas m., *bogyája* 'lámpaüveg, a lámpa búrája' uo., *bóding* 'műanyagkanna' (hapax) Káli-medence Veszprém m., *cserep* 'aprópénz' Kondorfá Vas m., *facsar* 'fösvény' Páli GyMS m., *furácsos* 'himlőhelyes' Magyarlak, *gubacs* 'üres mákfej' Magyarszombatfa Vas m., *lombos* 'kócos' Bányogyszovát GyMS m., *malacozik* 'hány' Győró GyMS m., *malátás* 'sületlen (kenyér)', *mentő* 'sápadt' Szil GyMS m., *nem kerek* 'bolond' Szil, *pittyöl* 'mosolyog, száját mosolyra húzza' Ugod Veszprém m., *pörke* 'lepke' Zsida/Szentgotthárd Vas m., *püfékel* 'agyonver', *ripacs* 'pattanás az arcon' Ivánc Vas m., *siling* 'aprópénz' Bányogyszovát GyMS m., *sótonyi* 'fösvény' Tapolcafő — valószínűleg személynévből stb.

2. *Szóalkotás, szóösszetételek*: *csenevész pénz*, Pankasz Vas m., *galambos pénz* Bérbaltavár Vas m., *hulladikpínz* Salköveskút Vas m., *köszöntőpézn* Adásztevel Veszprém: 'csicsedli, aprópénz'; *angyaldődölle* Meszlen Vas m., *angyalpöcsöllő* Salköveskút, *cicimácsik* Sormás Zala m., *nudlistészta* Szil, *pandurpöcs* Adásztevel, *pandurfasz* Ugod Veszprém m.: 'krumplinudli'; *tökcsősz* Szil, *tömöd zsák* Salköveskút 'tökalsó; feltűnően alacsony termetű'; *börkukac* Bérbaltavár, *szerelembimbó* — terjedő neológ elem! Győró, Páli, Ugod, *szerelemvímédli* Káli-medence Veszprém m.: 'baszpörce'; *darálókő* Tapolcafő, *viszhorta kavics* Tapolcafő, *viszkő* Tapolcafő, Ugod: 'kavics'; *tüdőpacal* Bányogyszovát, *tüdőpejsli* Nova Zala m.: 'pejsli, savanyú tüdőleves'; *szárnya csontya* Adásztevel, *szárnycsont* Ugod: 'lapocka' — terjedő neológ elem; *széllökő* Győró: 'szélhámos'; *ágyciha* Nagysimonyi Vas m.: 'dunyahuzat'; *angélhuzat* Salköveskút, *cihatartó* Bányogyszovát: 'párnatok'; *dolgos sapka* Bödeháza, Zala m., *dolokkalap* uo., *sindélés sapka* Farkasfa Vas m.: 'ellenzős sapka'; *lámpacső* Csörötnek: 'cilinder'; *istállóbogár* Ugod, *nyári bogár* Nova: 'légy'; *tüskész borygy* Kerkateskánd Zala m.: 'sündisznó'; *béldözér* Ugod: 'falánk'; *látóeszköz* Ugod: 'szemüveg'; *buzatok* Bányogyszovát: 'kalász'; *agyütődött* Salköveskút: 'böszme';

¹Itt és az alábbiakban szóértelmezésként általában szókészletli kérdőfüzetem címszavát adom meg.

bakamácsik Sorokpolány: 'granatérmars'; *balonkana* Tapolcafő: 'kaniszter'; *csempeszalonna* Bányogyszovát: 'kövesztett, abált szalonna'; *evőtök* Meszlen Vas m., *étkezési tők* uo., *kertészpecsenye* Páli: 'sütőtök'; *füstkürt* Nova, *füstvezető cső* Adásztevel, *kémincső* Kerkateskánd, *kürtcső* Ugod: 'kályhacső, kályhakürt'; stb.

3. Szóképzés: *cicérázik* 'cicerél' Adásztevel, *cucédli* 'cumi' Vasszécseny, *csötölléréz* 'csötönöz, zajt ütve tesz-vesz' Ugod, *elagyagúta* 'megfejbekülte' Káli-medence, *hasli* 'tökalsó' Nova, *hunyog* 'passog' Bányogyszovát, *kotongász* 'kutat' Bányogyszovát, *katangoll* 'ua.' Ugod, *kukolgat* 'kukorékol' Nova, *mézgázás* 'mézgás' Káli-medence, *normálítlan* 'baca, bolond' Káli-medence, *örjüngül* 'öklöndül, féktelenül ordítózik, hangoskodik' Magyarlak, *pipuka* 'cumi' Pankasz, *pufli* 'pufók' Adásztevel, *rákcsog* 'rastog' Adásztevel, *ragyásos* 'himlőhelyes' Ugod, *szopókál* 'cumizik' Bányogyszovát, *szuszoll* 'kepeztet' Káli-medence, *tiporcul* 'tipródik' Salköveskút, *turkátol* 'ketekül, keresgél' Salköveskút stb.

4. Onomatopoezis: *bekeffent* 'berüg' Tapolcafő, *böbe* 'dadogós' Meszlen, *csibillás* 'tikvakos, szürkületben nem lát' Adásztevel, *csicsérég* 'serceg (a nedves fa a tűzön)' Ivánc, *csiporog* 'ua.' Nova, *csüncsörög* 'ua.' Magyarlak, *dömöcskös* 'tökalsó' Salköveskút, *habzsál* 'habzsol' Nagysimonyi, *háncig* 'prányás, elhanyagolt külsejű' Magyarlak, *kalangyus* 'baca' Nova, *lédádál* 'lepecél, lefekszik <kisgyermek>' Pankasz, *morcog* 'perceg <a szű a fában>', *nyíácsul* 'nyávog' Máriaújfalú Vas m., *pupólék* 'hupólag, búb <ütéstől>' Káli-medence, *satyak* 'fösvény' Káli-medence, *zsizsérög* 'zümmög' (szúnyog) Meszlen stb.

5. Hangtesttorzítás, szóhasadás: *angi* 'angin, párnatok' Kondorfa, *ballér* 'böllér' Páli, *böndér* 'böllér' Szil, *cuni* 'lucsi, cumi' Meszlen, *dudi* 'ua.' uo., *fudbalon* 'luftballon' ?népetimológias jelenség, Salköveskút, *kajcsi* 'kancsal' Nova, *lóniusz* 'pej ló', *lucinudli* 'krumpli-nudli, bucinudli' Farkasfa, *ludbalon* 'luftballon' Nova (a nyugati régiókban sok hangalaki módosulást mutat e lexéma!); *lúsznérlámpa burája* 'lámpaüveg' Adásztevel, *meddik* 'magtalan, möddi, möddék' Farkasfa, *ményért* 'menyét' Meszlen, *ményhéd* 'ua.' Farkasfa, *ményhért* 'ua.' Csörörnek, *ményhértasszony* 'ua.', uo. (?neológ elem; a MNyJ.A. nem közli, az ÚMTsz.-ban sincs meg!), *pacula* 'káposztáskocka, cvékédli' Farkasfa, *pasztényék* 'zöldség' Nagysimonyi, *pérongyan jár* 'meztelen' Bányogyszovát, *plétyka* 'plutyka, kelkáposztafőzelék' (?humoros szóferdítés) Nagysimonyi, *purutya* 'prányás, ápolatlan külsejű' Pankasz, *ramplis* 'prányás' Bányogyszovát, *rántotta* 'rántotta' Zsida/Szentgotthárd, *sétrafikál* 'tipródik' Káli-medence, *sirhang* 'piszkavas, sérhaki' (?népetimológias alakulat) Ugod, *slampéc* 'prányás' Bányogyszovát, *subrony* 'söberágy', Ugod, *sütlen* 'sületlen <kenyér>' Káli-medence; stb. Lényegében ide köthető a hiperurbanizmus jelensége is, legalábbis hangalaki szempontból.

A fent említett potenciális szóképzési elemek nyilván nem mutatnak egységes képet. Szándékosan hoztam fel a nyelvi anyagból „különböző értékű” vagy talán inkább a túlélés esélyeit tekintve eltérő példákat — a sikertelennek tűnő kísérleti példánytól a már szinte útjára indulóig. Annyiban mégis egységes a kollekció, hogy az itt közölt adatok nem szótározottak, legalábbis legjobb tudásom szerint ezt állíthatom róluk. Természetesen ritka kivételek akadhatnak itt is, amelyeket valaki már felfedezett. Ez is azt jelenti, hogy olyan élőnyelvi „nyersanyagról”, sőt mi több, szóképzéstartalékról mint lehetőségről van szó, amelyet módszeres élőnyelvi kutatásnak kell alávetnünk. A kutatási eredmények tükrében területi nyelvváltozattainkról az eddigieknél is hitelesebb képet kaphatunk majd mind földrajzi-szociolingvisztikailag, mind a szóképzés kommunikatív strukturalódásáról, szemantikai arculatáról. Ám anyagfeltárásaink volumenét tekintve — legalább félmillió szóképzési válasz a nyugati magyar régiókból és az adatok számos minősítő információja — most már a számítógépes feldolgozása a szó.

A felsorolt példák a jelenségcsoport gyakoriságára nem utalnak. A szóalkotás mennyiségileg messze megelőzi a névátvitelt. A szóalkotás fogalomkörét illetően a szóképzés, valamint a szótestvariálódás — és az onomatopoezis, amely lényegében ide is, oda is kötődik — feltűnően produktív. Itt a nyelvi ökonómia jelensége is előtűnik: a szóösszetétel, illetőleg a névátvitel „költségesebb”

szabályok, mint a szóképzés. Ebben az összefüggésben a hangtestvariálás a legökonomikusabb, legalábbis a magyarban. Ezen a ponton a szóalkotás-szóteremtés a magyar nyelv morfológiai sajátosságaival szoros kapcsolatban van, sőt mi több: a magyar nyelv morfológiája a szinkrón dinamizmusban feltűnően nagy hatóerő. Az empirikus anyag azt mutatja, hogy a szóképzés, az onomatopoezis, valamint a hangtestvariabilitás sokrétű összefüggést teremtve biztosítja a legnagyobb esélyt a potenciális elemek túlélésére.

A nem szociális szóképzési elemek élőnyelvi kutatása során a beszélőről, pontosabban a beszélőtípusok kutatásáról, az úgynevezett újítókról sem szabad elfelejtenünk. A szóban forgó nyelvi anyag ugyanis keletkezésében, létében-nemléteben annyira erősen szubjektív — legalábbis túlnyomó többségében —, hogy a beszélő → produktum, illetőleg a beszélőkreativitás problémája szervesen hozzátartozik vizsgált anyagunkhoz, amely lényegében parole-jelenség vagy még talán valamelyest az is. Ezzel az ugyancsak izgalmas szociolingvisztikai-pszicholingvisztikai kérdéssel talán más alkalommal lesz módom részletesebben foglalkozni, hiszen élőnyelvi dialektológianknak kardinális problémái fűződnek hozzá.

SZABÓ GÉZA

SZEMLE

Általános nyelvészeti szakirodalmunk gyarapodása

Széljegyzetek ZÁNTHÓ RÓBERT *Generalia* című könyvéhez. Szeged, 1994. 281 l.
Nyelvészeti Füzetek 1. Sorozatszerkesztők: Tóth Szergej és Vass László

Szűkös anyagi lehetőségeink ellenére is örvendetes tényként könyvelhetjük el, hogy a magyar nyelvtudomány az utóbbi néhány évben is értékes alkotásokkal gyarapodott. Csupán a példák kedvéért megemlíthetem A magyar nyelv történeti nyelvtanának első és második kötetét, az Új magyar tájszótár harmadik kötetét; ezeket követte HADROVICS LÁSZLÓ Magyar történeti jelentéstana, a Strukturális magyar nyelvtan két kötete, a Mondattan és Fonológia; az Akadémiai Kiadó és a bukaresti Kriterion közös gondozásában jelent meg 1993-ban az Erdélyi magyar szótörténeti tár ötödik és hatodik kötete; és végül — de nem utolsó sorban — KÁZMÉR MIKLÓS több évtizedes munkájának eredménye, a Régi magyar családnevek szótára XIV—XVII. század. A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül csak a „Legvastkosabb műveket” említettem, s tettem ezt azért, hogy érzékeltsem nyelvtudományunk érettségét és képességét a nagyobb lélegzetű művek létrehozására.

Ám a tudomány fejlődését, megújulását nem csupán a vastkosabb munkák, a terjedelmesebb monográfiák mozdítják elő. Igen gyakran egy-egy kisebb közlemény, egy egyetemi előadásorozat, az apróbb, de közös munkák révén kialakuló tudományos műhelyközösségek sokat lendíthetnek a tudományos szemlélet megújulásán, sőt ezek a tudományos műhelyek válnak az új szemléletmód, a „másként látás”, az új irányzatok kialakítóivá és meghonosítóivá.

A szegedi tudományosság és művelődés hagyományai igen elevenen élnek a mai szegedi tudós nemzedék tudatában. A Tisza-parti város két felsőfokú oktatási intézményének kutatói és oktatói, a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán két határozott arculú tudományos műhelyben egyengetik az új filológiai tudományok fejlődésének az útjait. A Bernáth Árpád, Csúri Károly és Kanyó Zoltán alapította és a tőlük szerkesztett „Studia poetica” körül kialakult tudományos műhelyközösség, melynek hasonló nevű kiadványából a nyolcvanas évek eleje óta 9 kötet látott napvilágot, ma már a legtekintélyesebb nemzetközi kiadványok között emlegetik, s ezt a hivatkozások nagy száma bizonyítja.

A „Studia poetica”-nak lényegesen fiatalabb kortársa a „Szemiotikai szövegtan” című kiadvány, melynek gazdája a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke és gondozói (szerkesztői): Petőfi S. János, a maceratai egyetem professzora (Olaszország), Békési Imre és Vass László, a Főiskola tanárai. A kiadvány szellemiségét Petőfi S. János textológiai felfogása határozza meg, akit ma a nemzetközi szakirodalom a legtekintélyesebb szövegnyelvész-ként (textológusként) tart számon. Petőfinek és közvetlen hazai munkatársainak, Békési Imrének, R. Molnár Emmának, Nagy L. Jánosnak és Vass Lászlónak, valamint a szomszédos országokban élő magyar kollégáknak igen nagy érdemei vannak annak a magyar szövegnyelvészeti vonulatnak a továbbfejlesztésében, melynek bölcsőjénél a hetvenes évek elején Deme László bábáskodott (A Szemiotikai szövegtan eddig megjelent 6 kötetéről itthon a következő ismertetések jelentek meg vagy jelennek meg a közeljövőben: MÁTÉ JAKAB, A szövegtani kutatás időszerű kérdései és eredményei a „Szemiotikai szövegtan” kötetekben: MNy. XCI, 76—87; TOLCSVAI NAGY GÁBOR, Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.), Szemiotikai szövegtan 2—3.: Nyr. CXVIII [1994.], 102—5. A 6. kötetéről is megjelent az ismertetés: MNy. XCI, 367—73, Kolozsvártott SZABÓ ZOLTÁN ismerteti a kiadványokat.)

A viszonylag hosszabb, de mégiscsak vázlatos bevezetőmnek az volt a célja, hogy érzékeltesse a szegedi tudományos élet pezsgését. Csak az elismerés hangján szólhatok arról a kezdeményezéstről, melynek tárgyasulat bizonyítéka most előttünk fekszik, s amellyel a JGyTF két tanára, TÓTH SZERGEJ és VASS LÁSZLÓ „Nyelvészeti Füzetek” címmel új sorozatot indít. 1994-ben a szerkesztők gyors egymásutánban két „füzetet” jelentettek meg: az 1. füzet ZÁNTHÓ RÓBERT „Generalia” című könyvét tartalmazza (Generalia Kiadó, Szeged, 1994.), a 2. pedig GÁL BÉLA és ZALKA ZSOLT szerzőpáros (pszichológus, ill. pszichiáter) „A nagycsoportszöveg — a mikrokozmosz egy megértési modellje” című munkáját teszi hozzáférhetővé (Generalia Kiadó, Szeged, 1994.). (A továbbiakban csak Zánthó Róbert munkájára kívánok valamivel részletesebben kitérni.)

„Ez a periodika — mondják a szerkesztők bevezetőjükben — azzal a céllal jött létre, hogy előmozdítsa egyrészt a lehető legtágabb értelemben vett nyelvészeti kutatásokat mind a magyar, mind az idegen nyelvek körében, másrészt a különböző nyelvészeti diszciplínák és határtudományaik felsőfokú oktatását intézményesített rendszerük keretében a hallgatók bármely rétegének. Ennek érdekében lehetőséget kíván adni (a) generális nyelvészeti kérdéseket, paradigmákat tárgyaló tanulmányok, monográfiák közlésére éppúgy, mint diszciplínaszpecifikus részkérdések elemzésével foglalkozók megjelentetésére, (b) korszerű nyelvészeti kutatási/oktatási tervek informatív ismertetésére és az oktatást segítő szakkönyvek, jegyzetek, segédanyagok, szöveg- és feladatgyűjtemények kiadására, végül (c) a hallgatók kiemelkedő munkáinak (diákköri stb. dolgozatainak) bemutatására” (1).

Úgy vélem, ezzel a célkitűzéssel minden tekintetben egyetérthetünk. Olyan igényeket fogalmaz meg, olyan magatartást tükröz a Nyelvészeti Füzetek szerkesztőinek ez a beköszöntője, amely a korszerű oktatás és tudományos kutatás tendenciáinak az erősítését és ésszerű megvalósítását segíti, s egyben biztatást és ösztönzést jelent a fiatalabb (kezdő) kutatók számára is.

Zánthó Róbert Generáliája nem egy szokványos általános nyelvészeti szakkönyv, nem egy hagyományos munka, amelyet az olvasó — szakismereteitől függően — valahol az egyetemi és főiskolai oktatásból nagyon jól ismert „Bevezetés...”-ek és „Általános nyelvészet” címen hallgatott kollégiumok között helyezhetne el. Mindkettőnél valamivel kevesebb, de egyben több is. Kevesebb, mert hiányzik belőle az az anyagmennyiség, amit általában a megfelelő tantervek előírásai tartalmaznak. Ám ez a kevesebb jelenti a többet. Valóban erről van szó: non multa, sed multum, azaz a minőség, ami ebben az esetben az általános nyelvészet a szó legigazibb értelmében vett legáltalánosabb kérdéseinek a vizsgálatát jelenti, amit egyébként ennek a jól sikerült vállalkozásnak a címe is sugall.

Maga a szerző, Zánthó Róbert könyvének előszavában munkáját elsősorban „a leendő magyar- és nyelvszakos tanárok, tágabban valamennyi, a nyelv iránt fogékony tanárjelölteknek”

szánja, de ez a kör tágítható — s ez hol implicit, hol explicit formában kifejezésre is jut a szerző fejtegetéseiben —, ezért valamivel részletesebben kell szólnunk róla.

Úton-útfélen hangoztatott igazság, hogy századunkban — s annak is különösen a második felében — szerfölött megnőtt a nyelv szerepe a társadalom életének minden területén, főleg a tudományos megismerésben, s vele párhuzamosan a nyelvtudomány szerepe is felértékelődött a tudományos gondolkodásban. A nyelvtudomány a matematikával, a logikával (pontosabban szólva: a különböző típusú logikákkal), a kibernetikával, a szemiotikával ún. szolgáltató tudománnyá alakult át, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy a legkülönbözőbb tudományterületek a szolgáltató tudományok szemléletmódját és olykor módszertanát alkalmazzák a saját kutatási területeiken. A nyelvészet a szolgáltató tudományi jellegét a matematikával való szerencsés „találkozása” révén érte el, s ily módon szolgáltató tudományává vált a folklórnak és az antropológiának, az etnológiának és az irodalomelméletnek, nem is beszélve a kódelméletről, a genetikáról a zene- és filmtudományról vagy a molekuláris biológiáról. Sokan ezt a helyzetet úgy fejezik ki, „hogy a nyelvtudomány az emberrel és a társadalommal foglalkozó tudományok matematikája lett” (l. SOLOMON MARCUS, *A nyelvi szépség matematikája*. Bp., 1977. 76; V. A. ZVEGINCEV, *Lingvisztika v szisztyeme nauk i issledovateljszkih metodov*. Naucsno-tyehnyicseskaja revolucija i funkcionirovanyije jazikov mira. Moszkva, 1977. 43).

Ez a rövid kitérő megerősíti Zánthónak a nyelv univerzalizálásáról szóló megállapítását (Előszó, 5), s ehhez tegyük még hozzá azt is: ugyanez vonatkozik magára a nyelvtudományra is. Voltaképpen ez az univerzalizitás, a nyelvnek és tudományának ez az egyetemessége teszi lehetővé azt, hogy a nyelvtudomány oly sok területen érintkezik a különböző tudományokkal. Már csak a határtudományok kialakulása is (csupán a szűkebb kört említve gondoljunk a matematikai (számítógépes) nyelvészetre, a szemiotikai szövegtanra, a pszicho- és a szociolingvisztikára vagy a neuro- és biolingvisztikára stb. stb.) szükségessé teszi, hogy a könyv szerzőjétől említett réteget (magyar- és nyelvszakos tanárok, tanárjelöltek), akiknek elsősorban szánja ezt a munkáját, szélesítsük azzal a réteggel is, amely a filozófia, a különböző típusú logikák, a kibernetika, az információ- és kommunikációelmélet, a szemiotika, a lélektan, a matematika stb. területén nap mint nap szemben találja magát a nyelv ilyen vagy olyan aspektusával. Ha Zánthó Róbert szerénységéből csak egy viszonylag szűk rétegnek az igényeit kívánja/kívánna kielégíteni e munkájával, én félretenném a szerénységet, mert a napvilágot látott *Generalia* igen igényes munkának az eredménye, s ezért nyugodt lelkiismerettel ajánlanám az egyetemi hallgatókon, a magyar- és idegennyelvtanárokon kívül a határtudományok művelőinek, sőt — horribile dictu — nyelvész kollégáink is igen nagy haszonnal forgathatják, mert a tárgyalt kérdésköröknek az újabb bőséges irodalmát is megtalálja benne a kíváncsi nyelvész kutató.

Azt mondtam, Zánthó Róbert Generáliája nem szokványos általános nyelvészeti munka, nem egy megfelelő tanterv alapján elkészített összefoglaló. Itt, az előző mondatomban használt „szokványos” jelző jó alkalmat kínál bizonyos összehasonlításokra, anélkül azonban, hogy az említett jelzőnek egy parányi elmarasztaló árnyalatot is tulajdonítanék. Épp ellenkezőleg. Ha az elmúlt fél évszázad magyar nyelvtudományának csupán azokat az alkotásait vesszük szemügyre, amelyek valamilyen formában beilleszthetők abba a fogalomkörbe, amit „Általános nyelvészet”-ként vagy „Bevezetés a nyelvtudományba” címen szoktunk emlegetni, akkor megállapíthatjuk, hogy „szokványosságuk” a kor tudományos színvonalának messzemenően megfelelt. L. pl.: HORGER ANTAL, *A nyelvtudomány alapelvei* (Bp., 1926.); LAZICZIUS GYULA, *Általános nyelvészet* (Bp., 1942.); BÁRCZI GÉZA, *Bevezetés a nyelvtudományba* (Bp., 1953.), DEME LÁSZLÓ, *A beszéd és a nyelv* (Bp., 1978., 2. kiadás), TELEGDÍ ZSIGMOND, *Bevezetés a nyelvtudományba* (Bp., 1977.); vagy utalhatnánk BENKŐ LORÁND *A történeti nyelvtudomány alapjai* (Bp., 1988.) című munkájára, megemlíthetem HAJDÚ PÉTER, illetve TAMÁS LAJOS *Bevezetés...* című munkáit. De ebből a nem teljes felsorolásból nem hagyhatom ki két kolozsvári kolléga könyveit sem: PÉNTEK JÁNOS, *Teremtő*

nyelv (Bukarest, 1988.) és SZILÁGYI N. SÁNDOR, Világunk, a nyelv (Bukarest, 1978.) című alkotásairól van szó.

Természetesen a felsorolt műveknek az ún. szokványossági mértéke meglehetősen eltérő, ezek mindegyike szerzőjének a szemléletmódját, tudományos elképzeléseit tükrözi. S ha most ezek mellé a művek mellé helyezem Zánthó Generaliáját, ezt nem azért teszem, hogy azt állapítsam meg: mindig az utolsó alkotás tekintendő minőségileg a legjobbnak. Erről szó sincs. Itt egyszerűen a „másként látás”-ok sorozatával állunk szemben; arról a THOMAS KUHN-féle felfogásról van szó, hogy a tudomány fejlődésében voltaképpen nem a kumulativitás, az ismeretek felhalmozása a döntő, hanem a már többször említett „másként látás”.

Zánthó könyve 1994 első negyedében jelent meg, szerzőjének a dolgok természeténél fogva más a szemlélete, mint mondjuk a hatvan vagy esetleg a tizenöt vagy tíz évvel ezelőtt megjelent hasonló jellegű és rendeltetésű munkáknak. Noha könyvében külön fejezetben nem foglalkozik a határtudományokkal, de összefoglalójának bármelyik fejezetét is vesszük szemügyre, az messze túlmutat a nyelvtudomány területén. Ez a nyelvtudomány területéről kitekintő magatartás és szemléletmód követhető nyomon Zánthó Róbert Generaliájában, s anyaga frissessége segíti hozzá a másként látás elfogadtatásához, s éppen ezért nagyon jól kiegészíti az utóbbi másfél-két évtizedben megjelent hasonló jellegű munkákat.

Maga a könyv az előszót nem számítva tizenegy nagy fejezetre oszlik, egyes fejezetek alfejezetekre tagolva. Ezek a következők: 1. A nyelv (9—26), 2. Beszéd és nyelv (27—38), 3. A nyelvtudomány története (39—96), 4. A lingvisztika mint tudomány (97—112), 5. A nyelvtudomány területei (113—32), 6. A nyelv keletkezése (133—54), 7. A nyelvtipológia (155—76), 8. Az összehasonlító-történeti nyelvészet (177—204), 9. Nyelvi univerzálék (205—16), 10. Szemantika, szemiotika (217—42) és 11. A kommunikáció (243—62). A fejezeteket tárgy- és névmutató zárja (263—76, illetve 277—81).

Először is a szerző imponálóan gazdag szakirodalmi ismereteire szeretném felhívni az olvasó figyelmét, amit még azzal egészítenék ki: a könyv bármelyik fejezetét vesszük is szemügyre, a szerző benne a legeslegújabb szakirodalomra való hivatkozással, annak alapos ismeretében fejt ki álláspontját. Megállapításai igen jó szintetizáló képességéről vallanak; a bőség zavarával küzde is találon választja ki koncepciója érvényesítéséhez a szükséges anyagrészeket. Ha úgy tetszik, ezt a könyvet egyaránt minősíthetjük általános nyelvészeti munkának és tömör nyelvtudománytörténetnek is. Ez pedig újból a szerzőnek az összefüggéseket feltáró, tömörítő, az anyagrészeket szintetizáló képességére vall.

E sorok írója vagy bárki más, aki járatos az általános nyelvészet és a nyelvtudománytörténet berkeiben, egészen bizonyos, hogy Zánthóéhoz hasonló munkát nem így írta meg. Nem valószínű, hogy jobban, de szinte törvényszerű, hogy másképpen, talán más beosztásban. Jó két-három évtizede, hogy Zánthó Róberthoz hasonló kérdésekkel foglalkozom, aminek egyik kézzelfogható bizonyítéka, hogy egy huszonkilenc éves nyelvtudománytörténeti kéziratomban (a XIX. és a XX. századról) már öt éve a Gondolat Kiadó, '94 nyara óta pedig a Nemzeti Tankönyvkiadó asztalán fekszik, amit a Gondolat Kiadó, miután szerződéskötéssel a kéziratomat elfogadta, anyagi lehetőségei híján átadta a Nemzeti Tankönyvkiadónak. Ezt nem a magam népszerűsítésére írom, hanem csupán érzékeltetni szeretném, én miért rendezném másként ennek a munkának egyes részeit, de ez korántsem jelenti Zánthó Generaliája nem eléggé becsülhető tudományos értékének és igényességének csökkentését.

Mint ahogyan már említettem, itt az általános nyelvészet és a nyelvtudománytörténet szimbiózisáról van szó. Ha ez így van — márpedig így van —, akkor én „A nyelvtudomány története” című fejezetben (egy fejezetként alfejezetekre osztva) tárgyalnám a XIX. század előtti nyelvtudomány történetét, az összehasonlító-történeti nyelvészetet, a nyelvtipológiát és a nyelvi univerzálékot, de idesorolnám a szemiotika és a szemantika, valamint a kommunikáció történetét is, mert témakörök föltétlenül együvé tartoznak. Természetesen az itt nem említett fejezeteket is be lehetne

sorolni „A nyelvtudomány története” című fejezetbe. Hangsúlyozom: én így tárgyalnám, de ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy a jelenlegi fejezetbeosztás nem megfelelő. Egy ilyenfajta szerkezeti beosztás, amit javasoltam, talán egységesebbé tenné a történeti anyag bemutatását, mert ez a munka a szerző elmélyült olvasmányélményei és kitűnő mérlegelőképessége alapján megírt tömör nyelvtudománytörténeti összefoglaló. Ebben a minőségében — tömörsége és adatgazdagsága folytán — Zánthó Róbert Generaliája engem egy kissé egy fájdalmasan hiányzó magyar nyelvű általános nyelvészeti lexikonra emlékeztet. A könyv XI fejezetét kis túlzással egy ilyen típusú lexikon egy-egy jól sikerült szócikkének is tekinthetjük.

Néhány évvel ezelőtt jómagam is sürgettem egy magyar nyelvű nyelvészeti terminológiai szótár, illetve egy általános nyelvészeti lexikon elkészítését, amiben a nyelvészeti műszavak és kifejezések mellett szerepelnének a nyelvtudomány jeles személyiségei is (I. MÁTÉ JAKAB, Gondolatok és töprengések egy magyar nyelvészeti terminológiai szótár lehetőségeiről: MNy. LXXX [1984.], 276—90, 439—55). Tudatában vagyok annak, hogy anyagi lehetőségeink nagyon korlátozott volta miatt pillanatnyilag illuzórikus dolog ilyen tervekkel előhozakodni. Ennek ellenére is úgy vélem, hogy érdemes lenne egy ilyen vállalkozásba belefogni, hiszen BALÁZS JÁNOS „Hermész nyomában” című kitűnő munkájában (Bp., Magvető, 1987.) felvázolta a magyar nyelvölcselet fejlődésének az útjait, biztos keretet adva egy leendő magyar nyelvtudománytörténet elkészítésének. Úgy vélem, Zánthó Róbert Generaliája (melyben a szerző az indiai Paninitől [Kr. e. IV. század], a görög-római és a reneszánsz szerzőktől eljut a XVI—XVIII. századig, s onnan a nyelvtudomány nagy századán, a XIX. századon át a XX. század legvégéig) biztató példa lehet azoknak, akik bele mernek fogni egy ilyen vállalkozásba.

Egy ilyen munkát általában többféleképpen lehet értékelni. Minthogy Zánthó munkája nem doktori értekezés, ezért nem tartom célszerűnek, hogy — úgymond — egy hiánylistát nyújtsak be neki. Minden ilyen jellegű alkotás szerzője olvasottságának, ismereteinek, szemléletének a jegeit viseli magán. Ez határozza meg — kissé parafrázálva Jakobson megállapítását — az összegyűjtött vagy készen kapott anyag szelekcióját és kombinációját. Zánthó jól szelektált és jól is kombinált. Ezt illik tudomásul venni. Ellenben egy elvi kérdést szeretnék tisztázni. Tudomány-e a nyelvészet? A Generalia szerzője a legtöbb nyelvessel egyetértve — s ebben egyezik a véleményünk — a nyelvészetet tudománynak tartja. Ennek igazolására elegendő, ha újból idézem a nyelvtudomány ún. szolgáltató jellegéről SOLOMON MARCUS neves bukaresti matematikus és nyelvész megállapítását, hogy tudniillik a nyelvtudományt mint science-pilot-ot, azaz vezértudományt sokan az emberrel és társadalommal foglalkozó tudományok matematikájának tekintik; s hogy miért, ezt már próbáltam bizonyítani, de a kötetében a bukaresti szerző ezt részletesen és szakszerűen kifejti (i. m. 76).

A másik kérdés a nyelvtudomány XIX. század előtti és utáni időszakának a viszonya, valamint a Saussure tevékenységétől számítható „valóban tudományos nyelvészet” (Zánthó 41) kérdése. Abban igaza van Zánthónak, hogy főleg az ötvenes évek tájékán kialakult egy olyan álláspont a nyelvtudománytörténeti vizsgálódásokban, hogy a XIX. század előtti nyelvtudomány amolyan „tudomány előtti” korszaknak tekinthető. Ez legfeljebb az összehasonlító-történeti nyelvészet szemszögéből lehetne igaz, de ha a nyelvtudományról mint egészről beszélünk, akkor helytelen ily módon derékba törni a nyelvtudományt, hiszen a XIX. század előtti nyelvészeti gondolkodás oly hatalmas ismeretanyagot halmozott fel a továbbgondolás és értelmezés számára, amit nem lehet tudomásul venni. Az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásával valóban megkezdődött a nyelvek rendszeres és módszeres kutatása; felfogásom szerint ez is tudományos nyelvészet volt, nem csak a Saussure-rel kezdődő korszak. Mind a XIX. század, mind a XX. század eleje korszakzáró és korszaknyitó. Az előző lezárt egy ún. filozofikusabb, inkább a szinkronia felé tendáló korszakot, és megnyitotta a nyelvek rendszeres és módszeres vizsgálatát, az utóbbi nagyjából véget vetett a túlzott, hibásan értelmezett historizmusnak, a strukturális nyelvészeti irányzatok kialakulásával a disiecta membra-nak (LOUIS HJELMSLEV), rehabilitálta a szinkrón szemléletmódot,

és megteremtette a nyelvtudomány viszonylagos önállóságát. Voltaképpen tehát a Saussure utáni korszak — egy kis túlzással szólva — folytatása rendszeresebben és módszeresebben, teljesen új szemléletmód birtokában annak az örökségnek, amelyet a tudományos gondolkodás a XIX. századot megelőző két évezredben halmozott fel. Ezek szerint Saussure munkássága nem a tudományosság határköve abban az értelemben, hogy csak az utána következő korszak fémjelzi a tudományosságot, hanem az a felbecsülhetetlen jelentősége, hogy egy teljesen új tudományos szemléletmódot honosított meg, ha úgy tetszik, egy új paradigma, egy új tudományos stratégia alapjait teremtettem meg.

Én a „tudományosság előtti szakasz” fogalmát (41) egyáltalán nem tartom elfogadható fogódnak a nyelvtudomány-történet korszakolásában, és főleg nem arra vonatkoztatva, hogy a „tudományos igényű” nyelvészet (uo.) csak a Saussure munkássága utáni korszakban kezdődne. A Saussure és mások örökségéből (l. például Baudouin de Courtenay, W. D. Whitney, Georg von der Gabelentz stb.) és sajátos nemzeti hagyományokból inspirálódó strukturális nyelvészeti irányzatok kialakulása voltaképpen a „nyelvészeti nyelvészet” (LOUIS HJELMSLEV), a belső nyelvészet (linguistique interne) megteremtését jelentette, ami valóban magasabb szintre emelte a nyelvészeti vizsgálódásokat, utat nyitva a nyelvtudomány viszonylagos önállóságának. Ezek jól ismert tények, de nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a XIX. század nyelvtudománya is a maga eszközeivel, módszereivel a kor tudományos követelményeinek és színvonalának megfelelően tudományos igényrel vizsgálta a nyelv működési törvényeit. Gondoljunk például Wilhelm von Humboldtra, aki a XIX. század első negyedében tudományos megállapításaiban már a XX. század második felének a szellemi légkörét vetítette előre, egy olyan örökséget hagyott az utókorra, amely ma is friss és gondolatébresztő. De a tudományosság igényét nem tagadhatjuk meg August Schleichertől sem, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a jénai tudósnak ma már sok tétele — enyhén szólva — tudománytörténeti érdekesség. De még inkább utalhatunk a XIX. század legjelentősebb és legeredményesebb nyelvészeti irányzatára, az újgrammatikus iskolára. Képviselői (Osthoff, Brugmann, Delbrück, Leskien, Paul és mások) elméletileg és módszertanilag új alapokra helyezték a nyelvészeti vizsgálódásokat. Az már egészen más kérdés, hogy elismerésre méltó eredményeik mellett — amikről a negyvenes-ötvenes években sokan megfeledkeztek — egyoldalúan értelmezett historizmusuk gátolta, de megállítani nem tudta az új eszmék és felfogások kibontakozását.

Tehát voltaképpen itt arról van szó, hogy a „tudományosság” ismérvei korszakonként, a szóban forgó időszak tudományos fejlettségi szintjétől függően változnak. Amit egy meghatározott korszak tudományos fejlettségi szintje elért, azt egy következő korszak szintje túlszárnyalhatja, előfordulnak megszakítottságok és folyamatosságok a tudományos fejlődésben, ám a kettő egyége jelenti magát a fejlődést. Ezért tehát a XIX. század előtti „tudományosság” a maga módján tudományos, mint ahogyan ugyanezt mondhatjuk minden korszak tudományosságáról.

Nem kétséges: a Generalia mindegyik fejezetében találunk olyan megállapításokat, amelyek ugyan nem Zánthó Róbert egyéni felfogásából eredeztethetőek, de amelyeknek újragondolása szükséges lenne. Az például, hogy Zánthó a nyelvtudomány történetét hol történeti korszakonként, hol irányatonként tárgyalja, a szempontoknak bizonyos eklekticizmusát jelenti. Ez természetesen nem írható kizárólag Zánthó Róbert számlájára, mert ő csupán arra vállalkozott, hogy egy használható, jó összefoglalást adjon a nyelvtudomány két évezredes történetéről. Amire viszont nagyobb gondot kellett volna fordítania, az a határtudományok, az interdiszciplinaritás kérdése. Szinte minden fejezetének háttéranyagaként ott sorakoznak a különböző tudományok, éppen ezért Zánthónak ebből a jól sikerült lexikonszerű, olvasmányos összefoglalójából csupán egy nagyon rövid határtudományi kitekintést hiányolok, amit ő gazdag szellemi felvérteztségével könnyen megoldhatott volna, hiszen az egyes fejezetekben elbújtatott megállapítások is ezt sugallták. Igen hasznos kezdeményezés lett volna, ha a szerző a tudományok „matematizálódásából” kiindulva röviden, néhány oldalon át felvázolta volna a határtudományok kialakulását, azt a folyamatot, amely a hatvanas évek második fele óta egyre jobban felerősödik, s amelynek eredményei megmu-

tatkoznak — hogy csak néhányat említsek — a szocio- és a pszicholingvisztika, vagy még inkább a szövegnyelvészet (szövegten, textológia) rohamos fejlődésében. S ha már a határtudományoknál tartunk, amelyeknek kialakulása az integrálódás eredménye, ejtsünk szót röviden Zánthó Róbert munkája kapcsán — bizonyítva azt, hogy könyve gondolatébresztő — legalább a XX. századi nyelvtudomány korszakolásáról. Ezt a következőképpen képezem el: 1. korszak: a nyelvtudomány autonómiájának megteremtése (az előzmények, Saussure, a strukturális nyelvészeti irányzatok kialakulása); 2. korszak: a generatív nyelvelmélet megszületése és térhódítása; 3. korszak: az integrálódás, a határtudományok kialakulása. (Részletesebben I. MÁTÉ JAKAB, *A magyar szöveg-tani kutatások mai helyzete. 1. rész.* In: PETŐFI S. JÁNOS–BÉKÉSI IMRE (szerk.), *Szemiotikai szövegten 2.* Szeged, 1991. 73–4.) Voltaképpen három paradigmáról, kutatási stratégiáról van szó, de ezeket élesen nem lehet egymástól — legalábbis gyakorlatban — elhatárolni.

Mindaz, amit eddig elmondtam széljegyzetként Zánthó Róbert *Generalia* című művéről az „én másként csináltam volna” szellemében, nemcsak a bírálat, hanem a méltatás mozzanatait is erősíti. Nem kétséges, a magyar általános nyelvészet és a hiányzó magyar egyetemes nyelvtudomány-történet értékes munkával gyarapodott, aminek leginkább a diákok örülnek, de haszonnal forgathatják a nyelvészek és a nyelv kérdései iránt érdeklődő szakemberek is. A szerző szelektáló és szintetizáló képességét, óriási szakirodalmi jártasságát bizonyítja ez a munka, melyet jól használható tárgy- és közel négyszáz nevet tartalmazó névmutató tesz áttekinthetővé. Csak dicsérni lehet a *Nyelvészeti Füzetek* két lelkes elindítójának és e kötet szerkesztőinek, TÓTH SZERGEJNEK és VASS LÁSZLÓNAK áldozatos és lelkes munkáját. Személyük a biztosíték arra, hogy a *Nyelvészeti Füzetek* című sorozatnak lesz folytatása.

Befejezésül én is csak a könyv fűlszövegének rövid megállapítását idézem: ZÁNTHÓ RÓBERT munkája „generális mű: a javából”.

MÁTÉ JAKAB

Bolla Kálmán, Magyar fonetikai atlasz (A szegmentális hangszerkezet elemei)

Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1995. 340 l.

Bármely tudományszak elsajátításának és művelésének nélkülözhetetlen eszközei a kor tudományosságának megfelelő kutatási eredményeket tükröző, szintetizáló segédletek, monográfiák, tankönyvek. Ha áttekintjük az elmúlt 50 év hazai fonetikai szakirodalmát, akkor meggyőződhetünk arról, hogy LAZICZIUS GYULA „Fonetika” című munkája óta (Bp., 1944.!) — amely századunk első felének tudományosságára épült — nem jelentek meg olyan korszerű kísérleti-fonetikai megalapozottságú szakkönyvek, amelyek a hazai felsőoktatásban maradéktalanul felhasználhatóak lennének, s nagyban megkönnyítenék mind az oktatók, mind a hallgatók munkáját. Sem BÁRCZI GÉZA (*Fonetika*. Bp., 1951.), sem PAPP ISTVÁN (*Leíró magyar hangtan*. Bp., 1971.) nem dolgozta fel az addig elért kutatási eredményeket, MOLNÁR JÓZSEF munkája (*A magyar beszédhangok atlasza*. Bp., 1970.) pedig szakmailag sok tekintetben vitatható, s nem reprezentálja hitelesen a magyar hangállományt. Jobb híján azonban ezekre, illetve bizonyos, ma is elfogadható fejezeteikre és szakfolyóiratokban, tanulmány-kötetekben (pl. *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Szerk. BOLLA KÁLMÁN. Bp., 1982.) megjelent, részproblémákat tárgyaló írásokra támaszkodhattunk, valamint SZENDE TAMÁS (*A beszéd folyamat alaptényezői*. Bp., 1976.) és SUBOSITS ISTVÁN (*Beszédakusztika*. Bp., 1984.) munkáinak egyes részeire.

BOLLA KÁLMÁN „Magyar fonetikai atlasz” című egyetemi tankönyve, amely „A szegmentális hangszerkezet elemei” alcímet viseli, nem csak a hangtan felsőfokú oktatásában számít hiánypótló munkának. A hangállománynak hangatlasz-formában való bemutatása eléggé újkeletű a nyelvészetben. A század második felében teremtődtek meg azok a műszaki-technikai feltételek (kinoröntgenográfia, dinamikus hangspektrográfia, számítástechnika alkalmazása stb.), amelyek lehetővé tették a hangatlaszok megjelenését. (L. pl.: J. DVONČOVÁ–G. JENČA–Á. KRÁL', Atlas slovenských hlások. Bratislava, 1969.; H.-H. WÄNGLER, Atlas deutscher Sprachlaute. Berlin, 1964.; G. STRAKA, Album phonétique. Québec, 1965.; BOLLA KÁLMÁN, A Conspectus of Russian Speech Sounds. Budapest–Köln–Wien, 1981. stb.) A hangatlaszok „olyan szerepet töltenek be a beszédtudományban és a fonetikában, mint a különböző szótárak a lexikológiában, mint a helyesírási szótárak az ortográfiában, mint a különféle térképek a földrajztudományban, mint a függvénytáblázatok a matematikában és így tovább. A hangatlaszok megjelenésének előfeltétele az volt, hogy a beszédéről és a nyelvi információt hordozó és közvetítő hangalakról ne csak szubjektív benyomásokkal rendelkezünk, hanem a nyelvi valóságot objektíve tükröző egzakt formában leírható tudományos ismereteket is kapjunk.” (BOLLA KÁLMÁN)

A „Magyar fonetikai atlasz” nem a hagyományos értelemben vett tankönyv, azaz nem egy „tanegység” ismeretanyagát írja le verbálisan, amit meg lehet tanulni és a vizsgán fel lehet mondani, hanem a magyar nyelv hangzó formájának, a beszéd hangszerkezetének rendszerbe foglalt pontos feltérképezését adja. Ezért kiválóan alkalmazható az oktatók, kutatók továbbképzésében, valamint a posztgraduális képzésben is. A beszédhangok — szegmentális elemek — atlaszzerű feldolgozásának módszerével ugyanis lényegesen több ismeretanyagot tartalmaz, mint a pusztán verbális leírás: lehetővé teszi a magyar beszédhangok artikulációs és akusztikus sajátságainak a maguk teljességében való tükrözését, s különböző szintű felhasználásra alkalmas az által, hogy a diagramok elemzése, az adattáblázatok értelmezése különféle mélységben lehetséges, kezdve a tanár irányítása mellett, az alacsonyabb fokon való ismeretszerzéstől egészen az önálló feldolgozásig széles skálában van mód az Atlasz ismeretanyagának megértésére, elsajátítására. Kiválóan alkalmas kreatív ismeretszerzésre is, vagyis különböző feladatok végzésére: pl. a hangsajátságok megállapítása a diagramok alapján, az artikuláció akusztikus vetületének megállapítása stb.

BOLLA KÁLMÁN könyve „Bevezetés”-ből, 7 nagy fejezetből és irodalomjegyzékből áll.

A Bevezetésben a fonetikáról mint nyelvtudományi diszciplínáról olvashatunk, majd áttekintést kapunk a magyar hangtan századunk második felében végbement megújulásáról.

Az I. fejezet címe: „A beszédhangok fonetikus jelölése”, amely a hangtest fonetikai elemekre bontásának, azaz szegmentálásának tárgyalása után a beszédhangok fonetikus jelölésével foglalkozik. Három átírási rendszer, a magyar egyezményes, a Setälä-féle, valamint az IPA/APhI alapelveit és jelkészletét (alap- és diakritikus jelek) ismerteti, majd lejegyzési mintákat ad köznyelvi és nyelvjárási szavak, szókapcsolatok, mondatok, szövegek, továbbá logatomok fonetikus lejegyzésére, ami szintén sokféle gyakorlásra ad lehetőséget. A magyaron kívül idegen nyelvi (angol, lengyel, orosz, kínai stb.) példák is szerepelnek.

Mivel az IPA teljes jelkészletét — tehát nemcsak a magyar hangokra vonatkozó jeleket — bemutatja, idegen nyelvekkel foglalkozók számára is nagyon hasznos tudnivalókat tartalmaz ez a fejezet. A jelek táblázatos rendszere után a jelek és az általuk jelölt hangok artikulációs paramétereinek listája következik.

A „Beszédszervek és beszédmechanizmusok” című II. fejezet a beszédképzés fiziológiájának bemutatása után a beszédképző szervek — az agy, tüdő, gégefő, toldalékcső, a hallószerv — anatómiai felépítését és a beszéd létrehozásában, illetve megértésében betöltött szerepét tárgyalja igen szemléletes ábrákkal illusztrálva.

A III. fejezet — „A magyar beszédhangok képzése és artikulációs diagramjai” — első részében a magyar beszédhangok a j a k a r t i k u l á c i ó j á t mutatja be a szerző. Rövid áttekintést ad a vizsgálati eszközökről és módszerekről, valamint a hazai előzményekről, s ismerteti az ajkak

beszédképző funkcióját. Ezután következnek az artikulációs diagramok és mérési adattáblázatok: fotolabiogramok női ejtésben, a fotolabiogramok mérési adatai 7 személy ejtésében; dinamikus labiogramok férfiejtésben és azok mérési adatai; női ejtésben a hangok képzésének az ajakrés változásait tükröző számítógépes ábrák és mérési adatai.

A második rész a *t o l d a l é k c s ő* hangképző konfigurációit mutatja be röntgensémákon. Először ismerteti a toldalékcso felosztását és a hangok képzési jegyeinek megnevezését, a mérési pontok elhelyezését a röntgensémákon, s ezután következnek a beszédhangok tiszta fázisának röntgenogramjai és a képzőszervi konfigurációk távolságadatai előbb férfi-, majd női ejtésben.

A harmadik részben — a palatográfia és a lingvográfia mint kísérleti-fonetikai módszer, valamint eszközeinek ismertetése után — találjuk a magyar beszédhangok képzési konfigurációit, palato- és lingvogramjait.

A negyedik részben az ajaknyílás és a toldalékcso nagyságának, formájának változásait, belső tagoltságait tükröző diagramok és mérési adataik szerepelnek. Ezzel kettős célja volt a szerzőnek: a) a beszédhangok képzési sajátosságainak egzakt meghatározása, b) a beszédhangok egymással és idegennyelvi hangokkal való objektív összehasonlíthatósága.

A fejezet az artikulációs helyzet és annak akusztikus eredményét illusztráló röntgenogramot és hangszíneképet tartalmazó összeállítással zárul.

A IV. fejezet címe: „Hangsajátságok és a beszédhangok rendszerezése képzési jegyek szerint”. A szerző meghatározza a hangsajátság mibenlétét, mintát ad a beszédhangok hangsajátságokkal való jellemzésére, majd bemutatja a képzési jegyek rendszerét szakrendszerbe foglaltan, táblázatokban és hisztogramokon.

Az V. fejezet — „A beszéd folyamat akusztikus elemei és a beszédhangok hangzási jellemzői” — beszédakusztikai alapfogalmak és adatok (a hang mint fizikai jelenség; hangmagasságbeli, dinamikai, temporális jellemzők) felvázolásával és a fontosabb beszédakusztikai adatok ismertetésével kezdődik, majd a beszédhangok *o s z c i l l o g r a f i k u s* elemzésével foglalkozik az alábbiak szerint: hangok, hangcsoportok felismerése a rezgésforma alapján, a beszédhangok elhatárolása az oszcillogramokon, az oszcillogramok fonetikai interpretálása. Ezután találjuk a magyar beszédhangok oszcillogramjait férfi ejtésben.

A fejezet következő része a beszédhangok mikroszerkezetével és a *s p e k t r o g r a f i k u s* elemzéssel foglalkozik. Szól a hangszínképelemzésről mint vizsgálati módszerről, ezt követően pedig arról olvashatunk, hogyan tükröződnek a hangsajátságok (nyelvállás, palatalitás, labialitás, képzési mód és hely stb.) a hangszínképen. Ez a rész is gazdag ábraanyagot tartalmaz: ILS számítógépes programokkal készült spektrogramok, valamint a magyar beszédhangok hangszínképei és táblázatok egészítik ki a verbális leírást. A fejezetben megtaláljuk a magyar beszédhangok akusztikus paramétereinek listáját is.

A fejezet negyedik része a magyar beszédhangok pszichoakusztikai sajátágaival és *p e r c e p c i ó* jával foglalkozik.

A fejezet befejező része a mesterséges beszédelőállításról ad áttekintést Kempelen beszélő géptől kezdve az elektronikus hangszintézisen át a folyamatos beszédelőállításig.

A VI. fejezet a „Hangstatisztika”. A fonetikai pozíció fogalmának tisztázása és a beszédhang-előfordulás pozicionális feltételeinek felsorolása után összeállítások következnek a magyar beszédhangok különböző (szóeleji, szóbelseji, szóvégi) fonetikai helyzetben való előfordulásairól és gyakorisági mutatóiról.

A VII., „A magyar beszédhangok fonológiai felhasználása” című fejezet vázlatos áttekintést ad a magyar beszédhangok fonológiai felhasználásáról, és bemutatja a fonológiai rendszert. A fonológiai alapfogalmak (hang, jelzés, jel, feltételes jel, rendszer, beszédhang, fonéma, oppozíció, variáns, korreláció stb.) magyarázatával kezdődik. Ezt követi a magyar (magán- és mássalhangzós) fonéma-oppozíciók szakrendszerben való bemutatása. Ebből könnyen kiolvasható, hogy melyek azok a hangsajátságok, amelyek a magyarban irrelevánsak (pl. a magánhangzónál az orális-

nazális vagy a mássalhangzóknál a fortisz–lenisz képzés stb.), illetve relevánsak (pl. a labiális–illabiális képzés a magánhangzók vagy a zöngés–zöngétlen képzés a mássalhangzók esetében stb.).

A kötet gazdag irodalomjegyzékkel zárul, amelyben a hangtannal foglalkozók megtalálják a fontosabb szakirodalmat.

BOLLA KÁLMÁN, aki több mint három évtizedes kutatási és egyetemi oktatási tapasztalatokkal rendelkező, nemzetközileg elismert szakember, saját, nemzetközi színvonalú kísérleti-fonetikai vizsgálatainak eredményeivel támasztja alá állításait, illetőleg cáfolatait (pl. a geminata mássalhangzóról, a beszédhangok fonetikus jeleinek megválasztásáról stb.). A szemléletes ábrák, az artikulációs és akusztikus diagramok nagyban megkönnyítik az elméleti részek, a különböző hangtani jelenségek megértését: a leírás, definiálás után egzakt képet kap az olvasó, s nem kell bizonytalan elképzelésekre hagyatkoznia.

A hatalmas adattár — pl. a beszédhangok számítógépes sorrendeztetése, csoportosítása a toldalékcso területeinek (labiális, palatális, veláris, faringális, nazális), valamint az ajaknyílás nagysága szerint; a beszédhangok spektrografikus elemzéséből kapott akusztikus adatok (időtartam, formánsfrekvencia- és intenzitásadatok stb.) — igen nagy értéket képvisel, amely mögött rengeteg fáradtságos, aprólékos és rendkívül időigényes kísérlet, vizsgálat húzódik.

A „Magyar fonetikai atlasz” mind az egyetemi, mind pedig a főiskolai beszéd- és hangtanoktatásban nélkülözhetetlen szakanyag, amely sok más szakterületen (pl. logopédia, beszédtechnika, beszédművelés stb.) is felhasználható.

FÖLDI ÉVA

Hoffmann István, Helynevek nyelvi elemzése

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 61. sz. Debrecen, 1993. 163 l.

A magyar névtudományban az elmúlt 25–30 évben napvilágot látott jelentősebb művek nagyjából három csoportba oszthatók. Az elsőbe olyan munkák tartoznak, amelyek a tulajdonnevek néhány fő csoportját, illetve a nevek tágabb összefüggéseit vizsgálják. Ide sorolható pl. KÁLMÁN BÉLA jól ismert könyve, „A nevek világa” (1967; 4., átdolgozott kiadás: 1989), valamint J. SOLTÉSZ KATALIN monográfiája, „A tulajdonnév funkciója és jelentése” (1979). A második csoportban (és most már csak a földrajzi nevek vonatkozásán) említhetjük azokat a műveket, amelyek makrotoponímiai jellegű összefoglalások. Ezek között kiemelkedő helyet foglal el KISS LAJOS hatalmas szintézise, a „Földrajzi nevek etimológiai szótára” (1978; 4., bővített és javított kiadás két kötetben: 1988) és JUHÁSZ DEZSŐnek „A magyar tájnévadás” című átfogó tanulmánya (1988), mely az egész magyar nyelvterületre vonatkoztatva vizsgálja a helynevek egy fajtáját. Ebben a tekintetben átmenetet is képez a művek harmadik csoportja felé; ezt olyan munkák alkotják, amelyek a földrajzi nevek sokrétű halmazából egy jól körülhatárolható egynemű anyagot vizsgálnak; pl. KÁZMÉR MIKLÓS „A »falu« a magyar helynevekben (XIII—XIX. század)” (1970) és MEZŐ ANDRÁS „A magyar hivatalos helységnevadás” (1982).

Kiseb földrajzi egységek (lehetőség szerint) teljes névanyagára építő, mikrotoponímiai jellegű, elemző monografikus feldolgozások a mögöttünk levő három évtizedben alig-alig születtek. Ezek közül a legfontosabb INCZEFI GÉZA műve, a „Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)” (1970); ebben a szerző a rendelkezésére álló helynevek elemzésére többféle rendszert próbál alkalmazni, amitől a leírás heterogén lesz, de ez egyben rámutat arra, hogy milyen nagyobb kategóriákban lehetséges ugyanazon jelek elemzése.

A mikrotoponimákra alapozott kutatáshoz, leíráshoz bő anyag kell, melynek elemeit vizsgálva lehet az egész magyar helynévallományra vonatkozó általános elemző módszert kidolgozni. Az ilyenfajta kutatásokhoz ugyancsak az elmúlt közel harminc évben egyre nagyobb anyag halmozódott fel: 1964-ben jelent meg a Zala megye földrajzi neveit tartalmazó kötet, melyet számos megyei, illetve járási gyűjtemény követett, s ezáltal több tízezernyi helynévi adat áll a kutatók rendelkezésére.

HOFFMANN ISTVÁN, a debreceni egyetem magyar nyelvészeti tanszékének munkatársa — aki maga is jelentős részt vállalt a pápai járás helynévanyagának közzétételében — a megfelelő időben és helyzetben írta meg kandidátusi értekezését, melyet a helynevekkel foglalkozók nagy örömeére immár nyomtatott formában is kézbe vehet az olvasó.

A szerző a helynevek különféle alapállású elemzési lehetőségei közül a nyelvi-nyelvészeti szempontokat foglalja rendszerbe. Ennek során — egyebek mellett — támaszkodott a fent említett összefoglaló jellegű művekre, az adatok tömkelegét tartalmazó földrajzinév-gyűjteményekre és saját korábbi részlettanulmányaira: az előzmények széles körű ismerete alapján, az adatok feldolgozásában követett szigorú logikai eljárás keretében Hoffmann végső soron olyan új elemzési modellt javasol a helynevek tekintetében, amelynek szükségessége egyre nyilvánvalóbbá vált az utóbbi időkben. Egyrészt azért, mert a névtan mindinkább önálló diszciplínává válik, így feladatait, vizsgálati módszereit elméleti síkon is tisztázni kell, másrészt azért, mert a többször is emlegetett óriási mennyiségű helynévanyag egzakt (nyelvi alapvetésű) rendszerezése a korábbi módszerekkel már nem lehetséges (persze főleg azért nem, mert azok másféle földrajzi nevek más szempontú feldolgozására születtek!).

Az előttünk levő, közepes terjedelműnek mondható (13 A/5 ív) könyv értekező része hat főbb egységből áll, ezeket irodalomjegyzék és angol nyelvű összefoglaló követi. A fejezetek rövid ismertetése előtt a bibliográfiáról néhány szót: a 212 tételből álló jegyzék nemcsak kötelező „díz” a mű végén, hanem a szerző alapos tájékozottságát bemutató ténylegesen hasznosított anyag, ezt bizonyítja az egész tudománytörténeti áttekintés, valamint az értekező-elemző részben található számos hivatkozás, megjegyzés; ez egyaránt érvényes a magyar, a német, az orosz és a finn nyelvű tételekre.

Hoffmann monográfiájában az első főbb fejezet a „Tudománytörténeti áttekintés: rendszer és szintézis helynévkutatásunkban” címet viseli (7—16). Ebben a XIX. századi előzmények említése után a makrotoponímiai kutatásokról, a névélettani vizsgálatokról és a névelméleti alapvetésekről, illetve az ezekkel kapcsolatos terminusokról (természeti név, műveltségi név, alap- és megkülönböztető elemek stb.) olvashatunk.

A második egység címe: „A helynevek keletkezése” (17—26). Fölmerülhet a kérdés: egy nyelvi — azaz funkcionális-szerkezeti — elemzést ígérő műben mit keres egy inkább történeti vonatkozásokat taglaló rész? Valóban úgy tűnik, hogy ez a fejezet nem illeszkedik szervesen a többihez, ám mivel Hoffmann itt foglalja össze a helynevekkel kapcsolatos nézeteit (közszói eredet, a tulajdonnévi kategória keletkezése, névtudat és névkompetencia stb.), elfogadhatjuk a szerző következő indoklását: „... a legtöbb helynévtipológia a név kialakulásának sajátosságait veszi az osztályozás alapjául. Ez már önmagában is elég jelentős indíték arra, hogy a helynévkeletkezésnek és a helynév-rendszerek strukturális-funkcionális jellemzőinek a kapcsolatait áttekintsük. A helynevek születésének és nyelvi jellegzetességeinek összefüggéseit más oldalról is látni fogjuk a továbbiakban” (17). Ugyanebben a fejezetben foglalkozik a szerző a motiváltság és a motiválatlanság kérdésével is, s ezt írja: „... a mesterséges nevek motivációja ... gyakran csak a névrendszerbe illesztés igényét jelenti. Teljességgel motiválatlan név azonban nincsen” (23). Ezek szerint csak motivált nevek vannak, amelyek egyrészt a denotátum valamilyen jellegzetességét tükrözik, másrészt pedig az a „motivációjuk”, hogy névadási kényszer szülte őket?

„Az elemzési modell alapvonásai” című fejezet (27—32) röviden utal arra, hogy a következőkben milyen helyneveket milyen elemzésnek vet alá a szerző.

A 33—41. lapig terjedő részben hét nagyobb kategóriába (összesen 35 alkategóriába) sorolja a helyneveket (36—7), azzal a szándékkal, hogy ebben a keretben nagy mennyiségű névadatot is fel lehessen dolgozni. A besorolás látszólag világosan elkülöníti egymástól az egyes helynévfajtákat, de a kategorizálás szükségszerű viszonylagosságára maga a szerző hívja fel a figyelmünket: ugyanaz a hely többféle szempontból is kaphat nevet, így mindegyik név mint jelölő a rá jellemző jegyek alapján kerül a megfelelő, akár többféle névfajtaához (38).

Az ötödik fejezet a „Szerkezeti elemzés” címet kapta (43—66). A funkcionális-szemantikai elemző részben Hoffmann hat fő csoportra (ezeken belül összesen 20 alcsoportra) osztja a helynevek névrészeinek funkcióit (45—6). Miként az előző fejezet kategóriáiban, ugyanúgy ezekben is lehetséges a neveknek többféle névadási motívumhoz való kapcsolása: a műben említett példa a *Farkas/oldal*, amelyben az előtag valamilyen formában utalhat az állatra, de szó lehet a birtokosról is stb. — ezt a bizonytalanságot csak az szüntetheti meg, ha ismerjük a névadási indítéket. Ebben a részben foglal állást a szerző a földrajzi köznévről, alapelem — meghatározó elem, determináns — determinatívum fogalmakkal kapcsolatban, azt javasolva, hogy a funkcionális szempontból kétrészes nevek alkotóit bővítményrésznek és alaprésznek nevezzük (52). A szintagmatikus elemzés során szó esik a mellérendelő szerkezetű nevekről is, megemlítve, hogy „Kétséges azoknak a neveknek a névtani státusa is, amelyeket ... a ...kataszteri nevei közül említ: *Kis kut és szabad föld, ...*” (65). Ezek valóban nemigen tekinthetők egy névnek, csak az elnagyolt térképeken lettek kötőszóval egybekapcsolva, s a szóbeli használatban ezek nem is élnek — ezt jómagam is számtalanszor tapasztaltam a földrajzi nevek közzétételét megelőző ellenőrző gyűjtések során.

A „Keletkezéstörténeti vizsgálat” című terjedelmes fejezetben (67—143) a szerző részletekbe menően taglalja a szintagmatikus szerkesztéssel (pl. *Görbe/ér*), a morfológiai szerkesztéssel (pl. *Nyolcasok*), a jelentésbeli névalkotással (pl. *Séd* 'szántó') és a szerkezeti változással (pl. *Hosszú < Hosszú/dűlő*) keletkezett neveket, valamint röviden utal a névátvételekre is (pl. *Tapolca*). Ebből a fejezetből két részre hívom fel az olvasó figyelmét. Az egyik az *-s* helynévképzővel foglalkozik (76—80), a másik pedig a jelentéshasadással (92—8): mindkettőt akár „betétmonográfianak” is tekinthetjük, hiszen Hoffmann ezekben bő forrásanyagra (pápai, nyírbátori, fehérgyarmati, mátészalkai járás, továbbá ÉrtSz., ÉKsz., ÚMTsz., SzT.) támaszkodva egzakt módon, meggyőző érveléssel adja elő véleményét erről a két kérdéskörrel.

Ki kell emelni még azt is, hogy a műben megfelelő számban található táblázatok és ábrák, melyeket jól át lehet tekinteni, s így még érthetőbbé válik a szövegben előadott okfejtés: pl. a kétrészes nevek alkatrészeinek kapcsolódási lehetőségeit bemutató táblázat (53), a névbokrok létrejöttét (102), a képzéses kiegészülést (134) stb. szemléltető ábrák.

Feltétlenül említést érdemel a mű nyelvvezete: szabatos, gördülékeny stílusban, érthető, nem ködösítő terminológiát használva ír Hoffmann — ezáltal az olvasó a tartalmi mozzanatokra összpontosíthat, hiszen nem kell bosszankodnia a sajnos számos nyelvészeti művet is jellemző anyag szövegezés és helyesírás miatt. (Nem a szerző hibája, hanem nyilván a könyv előállítási lehetőségeiből fakad: nem jó a papír, ugyanis fénylik, s a rányomott betűk sem eléggé kontrasztosak, vagyis egy idő után már fárasztja a szemet az olvasás.)

Összefoglalásul elmondható, hogy HOFFMANN ISTVÁNNAK bő magyar anyagra építő rendszerő-összefoglaló, a modelladás szándékával íródott monográfiája olyan alpműnek tekinthető a magyar névtudományban, amely joggal illeszthető az ezen ismertetés elején említettek sorába.

Balázs Géza, *Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben*

NyudÉrt. 137. sz. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 63 l.

BALÁZS GÉZA ebben a munkájában a *s z e m é l y e k k ö z ö t t i* (interperszonális) kapcsolatteremtésnek a magyar nyelvben kialakult szokásait, formáit és eszközeit tárja elénk. Kismonográfia igényű műve e bonyolultan szétágazó kérdéskört — történetét is áttekintve — teljes szélességében és mélységében átfogja és összefoglalja. Erről a témáról nálunk mindeddig ez az egyetlen összegezés készült.

A szerző a magyarországi antropológiai nyelvészetnek egyik úttörője, elkötelezett munkása. Kutatásai főként a mai folklór nyelvi formáinak feltárására irányulnak. Így gyűjti, elemzi, rendszerezi és publikálja többek között a firkalásokat, a tetoválások feliratait, valamint az úgynevezett mai városi kisműfajok szövegeit.

Ennek a művének a kézirata 1986-ban született meg, ezért nyilvánvaló, hogy itt és most kutatásainak és nézeteinek csupán egy korábbi állapotát ismerjük meg. Erről úgy tájékoztat, hogy egyúttal vállalja is előbbi önmagát (7 — a forrásjelölés nélküli lapszámok a továbbiakban jelen kötetre vonatkoznak). Nem kell azonban különösebben mentegetőznie: megállapításai lényegüket tekintve ma is helytállóak. Mindössze arról lehet szó, hogy 1986 óta egyrészt még gazdagabb nyelvi anyaggal rendelkezik a témából, másrészt ismeretei bővültek, kiszélesedtek, illetőleg újabb összefüggések is föltárultak előtte.

Kutatásaiban interdiszciplinárisan dolgozott: a nyelvtudomány módszerein kívül felhasználta a folklorisztikai és a kommunikációs adatgyűjtések eljárásait is. Valóságos, élő beszédeseményeket vizsgált, hogy a főbb köz- és népnyelvi fatikus jelenségeket bemutassa, meglétüket bizonyítsa. A leghatásosabbnak a beszélővel való huzamos együttlétet, eközben a spontán megfigyelést, továbbá az élőnyelvi magnetofonfölvételt tartotta. Munkájában az a cél vezette, hogy nyelvészeti eszközökkel és módon ugyan, de az *e m b e r* megkülönböztető jegyeinek meghatározásához járuljon hozzá. Erről így szól: „a kommunikációnak több összetevője van, s ezek egyike a fatikus funkció. Ez emberi kapcsolataink alapvető meghatározója, embertársainkhoz s a világhoz fűződő viszonyunk nélkülözhetetlen eleme, emberi konfliktusok gyakori gyűjtőpontja. Olyan funkció, amelyet rendszerint nem tudatosan használunk, mert a kulturális környezetünkől a szocializáció során elsajátítjuk, de amelyik tudatosan gazdagítható” (7).

A fatikus nyelvi szokások, elemek gyűjtése, kutatása, feldolgozása tehát egyszerre tartozik a nyelvtudomány, a néprajztudomány, valamint a személyiség- és a társadalom-lélektan feladatai közé. Azt a tevékenységi formát, amely ezt a sajátos emberi jelenséget vizsgálja, nevezhetjük folklórlingvisztikának, etnolingvisztikának vagy szélesebb körű modern kifejezéssel antropológiai nyelvészetnek (a hazai gyakorlat sokáig a szociolingvisztika körébe utalta). VOIGT VILMOS már 1972-ben felhívta a figyelmet erre a jelenségre, kutatásának szükségességére és a vele kapcsolatos összefüggésekre (ÁNyT. VIII, 249—63).

Lássuk ezek után Balázs Géza művét közelebről is!

Az ilyen típusú műveknek szinte elkerülhetetlen része a bevezetés, amely gyakran formálissá válik. Elismerés illeti a szerzőt azért, mert ezt a szokványos szerkezeti megoldást tartalmassá tette, ugyanis tudománytörténeti alapoású elvi-elméleti összefoglalást készített. A tanulmány fő tétele már itt markánsan kiemelkedik: a fatikusság a kommunikáció egyik fontos komponense, amely a *b e s z é l ő f e l e k n e k a k a p c s o l a t á r a* vonatkozik.

A bevezetés végigvezet azon az úton, amely a fatikus jelenség felismerésének pillanatától a kommunikáció elméletébe való beillesztéséig vezet, ismerteti a rá vonatkozó nyelvtudományi kutatásokat, s ezek nyomán kijelöli helyét a nyelvtudományban.

BRONISLAW MALINOWSKI kezdte etnológiai, etnográfiai módszerekkel az élő közösségben tanulmányozni a nyelv használatát. 1923-ban "The problem of meaning in primitive languages"

címmel publikálta első eredményeit, ezzel egy új irányt jelölt meg a nyelvvel foglalkozó kutató-soknak. Megfigyelte az új-guineai pápuák között, hogy a nyelvnek nem csupán szándékot vagy gondolatot közlő funkciója van, hanem van egy másik használata is, mégpedig az *ő n m a g á - é r t v a l ó b e s z é l é s*. Ez a kapcsolat megteremtésére, fönntartására, megszakítására vagy megszüntetésére irányul, ebben a szavak, a mondatok, a szöveg *j e l e n t é s é n e k* nincsen szerepe. Ennek oka a természeti népeknél elsősorban az ijesztő hallgatás megszüntetése, a megbizonyosodás a másik fél jóindulatáról, emellett van benne udvariassági és kapcsolattartó aktus is. Gyakorikak a verbális megnyilvánulásokat kísérő rituális mozdulatok, gesztusok, vagyis a meta-kommunikációs jelenségek. Amikor ezeket a megfigyeléseit összevetette a civilizált népek társasági viselkedésével, társalgásával, akkor arra a megállapításra jutott, hogy az ott tapasztalt jelenségeknek itt is megvannak a megfelelői. Ezek után a formulák és fordulatok hasonlósága miatt levonhatta a következtetést: „Nem kétséges, hogy a nyelvnek egy újabb használatával állunk itt szemben, amelyet »csevegő közeledésnek« (phatic communion, communion phatique) neveztem el [...]. A beszédnek ez olyan módja, amelynek során az együvé tartozás kötelekeit pusztá szóváltás hívja létre [...], a nyelv itt sem a gondolat átvitelének eszköze.” (I. m. In: C. K. OGDEN–I. A. RICHARDS, *The Meaning of Meaning*. 1953. 313.)

Csak évtizedek múlva világosodott meg, hogy MALINOWSKI megállapításai korszakalkotóak. A kommunikációelméleti kutatások számára ugyanis nélkülözhetetlen kiindulást jelentett az, hogy van *n e m a g o n d o l a t c s e r é r e* irányuló beszédtevékenység is. Enélkül ROMAN JAKOBSON és DELL HYMES tézisei, rendszerezései, modelljei aligha készültek volna el.

A nyelvudományi kutatásokban sok bizonytalanság volt a témát illetően. A fatikus nyelvi elemeket jelentő *s z o k v á n y o s k i f e j e z é s m ó d o k a t* vagy a frazeológia, vagy a mondat, vagy a szövegten körébe utalták. Abban is következtetlenség mutatkozott, ahogy a különböző csoportokat kezelték, illetőleg ahogy más nyelvi formák közé helyezték őket, így például a frazeológiába tartozó köszönésformákat a MMNy. egyetemi tankönyv meg sem említi rendszerében, egy másik szerző pedig a közmondások, szállóigék, népi rigmusok között szerepelteti őket. Balázs Géza megjegyzően érvel emellett, hogy a modern szemantikai és beszédaktus-elméleti eredmények nélkül ez törvényszerű volt. Ezután AUSTIN és SEARLE nyomán bemutatja, hogyan lehet a valódi kommunikációtól elválasztani a fatikus nyelvi elemeket.

Mindebből nyilvánvalóvá válik, hogy a fatikus nyelvi elemek a) minden nyelvben léteznek; b) jól elkülönülnek a szövegalkotásban, a szövegben; c) ezért szegmentálhatók, elemezhetők; d) meghatározott szókészletet, olykor sajátos grammatikát, de mindenképpen nyelvi jellegzetességeket, szokásokat, és mindezek együtteséből különféle műfajokat alakítottak ki maguknak; e) a természeti és a civilizált népeknél egyformán megvannak, ezért általános, egyetemes emberinek, antropológiai ténynek kell tekintenünk azt, hogy kapcsolatainkról folyamatosan információkat adunk és kívánunk kapni.

A 2., 3. és 4. fejezet a fatikus nyelvi elemeknek a kommunikációban betöltött funkciójáról, fő típusairól és grammatikájáról-stilisztikájáról szól — részben a nemzetközi szakirodalom alapján, részben magyar nyelvi anyagot bemutatva, elemezve.

A kommunikációban kapcsolatletteremtés, -fenntartás, -zárás a fatikus nyelvi elemek hármas lehetősége és feladata (2. fejezet). Vannak azonban csupasz rítusok is: ezek csupán a kapcsolat meglétét, változatlanóságát jelzik, vagy olyan élethelyzetben (háborúba, vadászatra, vizsgára stb. indulás) szokások, amelyekben *t i l o s a* tartalmi közlés. Valamennyi funkció érvényesülését általános nyelvi törvényszerűségek szabályozzák — a fejezetet ezeknek az összefoglalása zárja.

A fatikus nyelvi elemeknek történetileg kialakult csoportjai, típusai vannak (3. fejezet). A legismertebbek közülük a köszönésformák; jelentősek a szintén nagyon változatos megszólítás-formák. Érdekes csoportot alkotnak a konvencionális kifejezések: a különböző szójárások, a formulák, a közhelyek, a szólások, a közmondások. Különleges típus a köszöntő, valamennyi fajtája látszólag teljes értékű szöveg, valójában azonban mindegyikben minimális a tartalmas közlés, ezért

a fatikus elemek közé tartoznak. Vannak alkalmi fajtái, ilyenek a névnapi, születésnap, keresztelői (névadói) stb. köszöntők, de vannak a népszokásokhoz tartozó, hagyományozódó köszöntők is, például a betlehemezőké, a locsolkodóké, különleges köszöntőre ad alkalmat a komatálküldés.

Ennek a két fejezetnek jelentős eredménye, hogy a kapcsolatkezdés nyelvi megformálásának, illetőleg a köszönésmódnak eddig általánosan elismert és jóváhagyott köre kitágult, sőt mindkettőnek az értelmezése, meghatározása is átalakult.

A 4. fejezet előbb a fatikus nyelvi elemek grammatikáját mutatja be az eddigi kutatási eredmények összegezése formájában. Kár, hogy a szerző nem vállalkozott itt is önálló elemzésekre, amelyek új felismerésekhez vezethették volna, pedig a feladatra maga mutatott rá a fejezet első mondatában: „A frazeológiai egységek grammatikai viselkedését még nem vizsgálták eléggé.” A továbbiakban a stiláris sajátosságok kerülnek sorra. Elsősorban szépiroí szövegek szemléltetik, hogy a fatikus elemeknek jelentős szerepük van a kifejezés árnyalásában, a jellemzésben, a szituáció- és atmoszféra-teremtésben. Az egész mű egyik legjobb és nagyon eredeti része azt bizonyítja be, hogy az úgynevezett tréfálkozó kapcsolat, vagyis a fatikus nyelvi elemek gúnyolódó használata nálunk is elterjedt — méghozzá több formában is.

Befejezésként a szerző egybegyűjtötte a legfontosabb megállapításokat egy alapos, magyar nyelvű összefoglalásban, illetőleg angol nyelvű Summaryban. Figyelmet érdemel a 131 tételt tartalmazó szakirodalmi jegyzék is.

BALÁZS GÉZA munkája azt bizonyítja, hogy jogos és szükséges a nyelvet újabb és újabb szempontok alapján, különböző irányokból, illetőleg interdiszciplináris módszerekkel vizsgálni, elemezni. Azért jogos ez, mert így a nyelv mibenlétéről, működésének törvényeiről, funkcióiról olyan ismeretek tárhatók föl, amelyek korábban rejtve maradtak.

KOZOCSA SÁNDOR GÉZA

KÜLÖNFÉLÉK

Élőnyelvi konferencia Ungváron

A KMK Sz (Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség) és az MTA Nyelvtudományi Intézetnek Élőnyelvi osztálya, Perduk János (Ungvár) és Kontra Miklós (Budapest) vezetésével közösen rendezte meg a 8. Élőnyelvi konferenciát (1995. szeptember 28—29.), melynek helyszíne Ungvár volt. Az első, az 1988-as budapesti konferencia óta évenként tanácskoznak a mai magyar nyelv jelenlegi kérdéseiről mind a hazai, mind pedig a határon túli kutatók (BALOGH LAJOS: Nyr. CXIX, 203). A konferenciák anyaga önálló kötetekben is megjelent vagy megjelenőben van. Az újvidéki (1989.), budapesti (1990. és 1993.), kolozsvári (1991.), nyitrai (1992.) és nagymenyéri (1994.) konferenciák után első ízben volt ilyen jellegű rendezvény Kárpátalján.

Az üngvári konferenciának a címe és egyúttal a témája a következő volt: A magyar nyelvvaltozatok a (tan)könyvekben és a valóságban, régen és ma. Az előadások vagy erről szóltak, vagy valamely ponton kapcsolódtak hozzá. Összesen 14 előadás hangzott el, a megnyitó előadást PETER TRUDGILL angol professzor (University of Lausanne) tartotta "Textbooks and linguistic ideology: a sociolinguistic perspective" címmel. (Az angol nyelvű előadás szinkron tolmácsolásban magyarul is elhangzott.) Trudgill professzor nemzetközi szaktekintély, akinek munkáit mi is ismerjük; közülük a legjelentősebbek: *On Dialect: Social and Geographical Perspectives*. 1983., *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. 1983., *Dialects in Contact*. 1986.) Előadásában a norvég és görög sztenderdizációs folyamatokról beszélt, de bevezetőjében a tankönyvek nyelvéről és a diákoknak ez utóbbival kapcsolatos nehézségeiről is szólt. Előadását nagy érdeklődéssel hallgatták

a jelenlevők, s élénk vita követte. Trudgill professzor jelenlétével és előadásával nemcsak nemzetközivé tette a rendezvényt, hanem valóban emelte a konferencia szakmai színvonalát.

A konferencia első napján a magyarországi nyelvészek közül LENGYEL ZSOLT (Veszprém) tartott előadást a szomszédos országok kétnyelvűségével foglalkozó kutatások elméleti és módszertani kérdéseiről. Ugyancsak a határon túli magyarok nyelvhasználatát vizsgáló felmérésről — többek között olvasási szokásokról — hallottunk GERE BEN FERENC (Budapest) előadásában. A következő előadás TOLCSVAI NAGY GÁBORÉ (Budapest) volt, aki a Nyelvművelő kézikönyv nyelvi rétegződésmodellje kapcsán a kézikönyv egyes kifogásolható szócikkeire is kitért. Ezután négy hazai, vagyis kárpátaljai előadó következett. BEREGSZÁSZI ANIKÓ és CSERNICSKÓ ISTVÁN szorosan kapcsolódtak a konferencia témájához. Közös előadásukban (A magyar nyelv változatai és stílusrétegei a kárpátaljai magyar nyelvtankönyvekben) sorra vették a jelenleg használatos magyar nyelvtankönyveket, amelyeket a kárpátaljai iskolások használnak az óvodától az érettségig. Alapos elemzések során bemutatták a kifogásolható részeket, ezek főleg a nyelvtani gyakorlatokra vonatkoztak. BAGU BALÁZS (Bátyú) a kárpátaljai anyanyelvi oktatást vizsgálta, hangsúlyozva, hogy ez már az óvodában megkezdődik, s 1993-ban megjelent „Tanterv”-ében (Kárpátaljai Magyar Könyvek 30. Ungvár, 1993.) valóban az óvodai csoportok számára is kidolgozta a népísmertet tanítását, úgy, hogy a gyerekek beszédkészsége is fejlődjék ezáltal. FEDINEC CSILLA (Ungvár), az ungvári egyetem oktatója olyan kérdéstről beszélt, amely az elmúlt évekig feldolgozatlan volt a vizsgált anyag hozzáférhetlensége miatt: „A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között”.

Ezután olyan előadások következtek, amelyek a romániai magyarság nyelvi, nyelvhasználati gondjait érintették. PALL-GECE ÉVA (Csíkszereda) mindennapi iskolai munkája során tapasztalhatja a tankönyvekben és az órákon használatos nyelvváltozat és a gyerekek használta közti eltéréseket, amelyek nemcsak a szókincsben, hanem bizonyos grammatikai változók — például a *-val/-vel* rag illeszkedése — esetében is megfigyelhetők. BORBÁTH ERZSÉBET (Csíkszereda) és SÁNDOR KLÁRA (Szeged) előadása a moldvai csángók nyelvésztesztésének (Sándor Klárától vettem a kifejezést) elméleti és gyakorlati lehetőségéről és esélyéről szólt. Borbáth Erzsébet a csángó gyermekek székelyföldi iskoláztatása során szerzett tapasztalatairól beszélt, s úgy vélekedett, hogy a csángó gyermekeknek semmi gondot nem okozott az a körülmény, hogy környezetük — beleértve az iskolát is — helyi nyelvjárásban beszélt, s ők is ezt a nyelvváltozatot sajátították el. Ezt erősítette meg Sándor Klára szociolingvisztikai felmérése, amely igazolja, hogy a csángó magyart és a sztenderd magyart beszélők között korlátozott a kölcsönös érthetőség, ugyanakkor a csángó és székely nyelvváltozatoknak vannak közös, a sztenderddel szemben álló jegyei. Sándor Klára szerint a csángók nyelvcserejének a megállítására akkor van esély, ha egy olyan csángó nyelvváltozatot hozunk létre, amely minden faluban érthető lesz (koiné), s megkönnyíti a székely nyelvváltozatok megtanulását is.

A szlovákiai magyar nyelvváltozatokról SIMON SZABOLCS (Pozsony) beszélt, az ott használatos magyar nyelvű középiskolai tankönyvek alapján. Sajnálattal állapította meg, hogy ezek a tankönyvek egyáltalán nem közvetítik azt a nyelvváltozatot, amelyet az ott élők használnak. BERGENDINÉ URBÁN MÓNIKA (Galánta) a szlovákiai magyar földrajz- és irodalomoktatásban használt tulajdonneveket vizsgálta meg, s kiderült, hogy nyelvi anakronizmusokkal (pl. Balassi Bálint Zvolen várában született), vagy helyesírási hibákkal (helytelenül írt személy- és helynevekkel) egyaránt találkozhatunk.

PAPP GYÖRGY (Újvidék) a frazeológiai alapformák és regionális változataik vizsgálatában külön kitért a vajdasági magyarok körében használatos változatokra, kiemelve azt, hogy mi a közös és mi az eltérő ezeknek a kifejezéseknek egy-egy tájanként fellelhető változatában. VORÓS OTTÓ (Szombathely) előadásának köszönhattük, hogy a szlovéniai magyarokról is szó esett az ungvári konferencián (A szlovéniai „kétnyelvű” oktatás tankönyveinek magyarnyelvűsége). Az előadó évekig volt Mariborban magyar lektor, így valóban a „terepe” szerezte tapasztalatait.

Úgy érzem, az elmondottakból kiderül, hogy a konferencián — talán véletlenszerűen, talán a magyarországi előadók feltűnően csekély (tizennégyből öt!) részvétele miatt — a hangsúly a határon túli magyar nyelvvaltozatokra tevődött, s ezen nyelvvaltozatok meglétére vagy inkább hiányára a magyar nyelvű tankönyvekben. A konferencia résztvevői — beleértve a megjelent helybeli pedagógusokat, oktatásszervező és kiadói szakembereket — végül is nem tudtak megegyezni abban, hogy mi a jobb megoldás: a magyarországi tankönyvek átvétele, mint eddig, vagy a helyi viszonyokhoz és a helyi nyelvvaltozatokhoz inkább igazodó, saját tankönyvek megírása és használata. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a másfélnapos konferencia ugyan befejeződött, de az ott felvetett gondolatok nem zárultak le: további gondolkodásra s főleg további munkára ösztönöznek mindannyiunkat.

POSGAY ILDIKÓ

Egy sikeres konferencia margójára

A modernség bővületében élő emberiség egyre jobban látja, hogy a természettudományok és technika óriási vívmányai nagy veszélyt is jelenthetnek számára, mert „ha nem tükrözik vissza az alkotóját” (A. Einstein), akkor a kultúra dehumanizációjához is vezethetnek. Ezért is világszerte azzal a felismeréssel, hogy e „földön élned-élned kell”, de nem a „robotok rabjaként és a környezeted könyörtelen lerombolása árán” (Čapek), mert a „természet-pusztításaidal együtt a pusztítások áldozává válhatsz” (Beckett), nő a humán tudományok és a kultúra makrorendszere iránti érdeklődés. Ezt a tendenciát jól tükrözi az a tény, hogy hazánkban, akár a világ más táján, egyre nő az egyetemeken és főiskolákon a humán karokra jelentkezők száma. Ezért az élet követelményeivel lépést tartó műszaki egyetemek és főiskolák, köztük elsősorban a Veszprémi Egyetem vezetősége és kiváló filológusai: Bárdos Jenő, Lengyel Zsolt, Németh Attila és mások nagy erőfeszítések és lelkes munkájuk árán aránylag rövid idő alatt a vegyeszeti tudomány mellett megszervezték a humán, elsősorban idegen nyelvek szakembereinek képzését. A Veszprémi Egyetem Tanárképző Kara nemzetközileg is elismert angol, német és más idegen nyelvi alkalmazott nyelvészeti kutatóközponttá fejlődött. Ezért nem véletlen, hogy az MTA Alkalmazott Nyelvészeti Bizottsága a Veszprémi Egyetem Nyelvi Intézetét bízta meg, hogy 1995. április 21—22. között rendezze meg az V. Országos Alkalmazott Nyelvészeti Konferenciát. A konferencia mintegy 410 hazai (Budapesttől Pécsig, Miskolctól Szombathelyig, Győrtől Szegedig) és külföldi (USA, Nagy-Britannia, Németország, Oroszország, Törökország, Svájc, a szomszédos országok) résztvevője plenáris üléseken (KRASHEN, S. [USA], JACKSON, H. [Nagy-Britannia], MIKÓ PÁLNÉ [Budapest], MEIXNER ILDIKÓ [Budapest], BÁRDOS JENŐ [Veszprém]), valamint tizennégy különböző szekcióban és négy kerekasztal-beszélgetésen 128 előadást hallgattak és vitattak meg. Ezek az előadások a nyelvtanárképzésnek, az anyanyelvi nevelésnek, a második és az idegen nyelv oktatásának és tanulásának pszicholingvisztikai, szociolingvisztikai, lexikológiai, kontrasztív nyelvészeti, számítógépes nyelvészeti, nyelvpedagógiai kérdéseinek, a plurilingvizmus (két- és többnyelvűség), a szaknyelv, a fordítás és tolmácsolás stb. izgalmas problémáinak európai és hazai dimenzióit tárták fel és elemezték. Nagyon öröndetes, hogy a konferencia programjában előkelő helyet foglalt el a magyar mint idegen nyelv tematikája. E témakörből egy önálló szekció öt ülészakán 19 érdekes előadásnak beható megvitatására került sor. Ezek az előadások ékesen bebizonyították, hogy a magyar nyelv a világ nyelvei között előkelő helyet foglal el. Azon 29 nyelv közé tartozik, amely több mint tízmillió ember ajkán csendül fel. A világon mintegy 16 millió ember beszél a magyar nyelvet anyanyelvként vagy „A” nyelvként, és körülbelül 400 ezer ember — Tokiótól és Pekingtől Prágán, Hamburgon és Párizson át Bloomingtonig és Los Angelesig — sajátítja el ezt a „nehéz, de szép nyelvet” (R. Auty) idegen nyelvként. Így nincs okunk siránkozni, hogy „kis nép vagyunk”, hogy a magyar „kis nyelv”, hogy „a magyar kultúra nemzetközi kisugárzása jelentéktelen”.

A konferencián árusítással egybekötött szép, reprezentatív könyvkiállítás is volt.

A veszprémi konferencia keretein belül megtartották a Magyar Alkalmazott Nyelvészek és Nyelvtanárok Egyesületének közgyűlését, és megválasztották az új vezetőségét, amelynek élén újból Szépe György és Bárdos Jenő professzorok állnak. — A résztvevők köszönetüket fejezték ki a szervezőbizottságnak az áldozatos munkájáért.

ROT SÁNDOR

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szabó T. Ádám

(Kolozsvar 1946. III. 12. — Budapest 1995. XII. 7.)*

Jól ismerjük a népi szentencia igazát: az öregnek meg kell halnia, a fiatal meghalhat. Mégis, Szabó T. Ádám halálhíre annyira megdöbbentett bennünket, közeli munkatársait, kollégáit, barátait, hogy ma is hihetetlen számunkra, ami történt. Fölidézve a vele való — sajnos utolsó — találkozásokat, emlékezetünkben megjelenik fáradt arca, amely arcot — magam legalábbis — édesanyjának a halála óta nem láttam mosolyogni. S íme, most itt kell állnunk, hogy végső búcsút vegyünk Ádám barátunktól.

Szabó T. Ádám tudományos érdeklődését elsősorban a szülői ház és a közelebbi-távolabbi szülőföld, Kolozsvar és Erdély határozta meg. A nagy nyelvész-édesapa, Szabó T. Attila szellemi örökségének gyönyörűsége és nehéz terhét fiúi odaadással igyekezett hordozni. Az édesapa közvetlen hatása fia tudományos dolgozatainak témaválasztásában, az erdélyi magyar nyelv múltjának és jelenének búvárlásában, az erdélyi és a moldvai magyarság sorsának féltő gonddal való figyelemmel kísérésében egyaránt megmutatkozott. Önmagát nem kímélve minden tőle telhetőt megtett a számára oly kedves erdélyi magyarságért és nyelvéért. Mint külhoni országokban is gyakorta megforduló kutató jól látta, milyen keveset tesz Magyarország azért — vagy mondjuk így: milyen kevés eredménnyel munkálkodik azon —, hogy hiteles képe legyen a világnak a magyarságról: történelméről, nyelvéről, kultúrájáról. Szabó T. Ádám e téren messze túlteljesítette azt, ami feladatként rá hárult. Szembeszállt tévtanokkal, a népek közötti megbékélést azonban csak kölcsönös, s nem egyoldalú közeledéssel tartotta megvalósíthatónak. Szabó T. Ádám magyar nyelvtörténeti (Der Münchener Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis. Wiesbaden, 1977.; A Münchener Kodex négy evangéliuma. Bp., 1985.), történeti névtani (Kolozsvar és környéke helyneveinek történeti-etimológiai vizsgálata I. Bp., 1981; Kolozsvar és Felek adóösszeírása 1750-ből. Magyar Személynévi Adattárak 57. sz. Bp., 1983.) munkássága, valamint finnugrisztikai érdeklődése mellett külön említendő szervező tevékenysége (a Budapesten újraindított Erdélyi Múzeumnak, ill. Magyar Múzeumnak szerkesztője volt), amely tevékenység jóval túlmutat a nyelvtudomány területén, s amelyet említett elkötelezettsége tesz érthetővé.

Az élet nem kényeztette el őt sem. Viszonylag korán kiszakadt a kolozsvari fészekből, s követtek az idegen földön lakás embert próbáló évei. Egyetemi tanulmányait ugyan Kolozsvarot kezdte, de Hamburgban fejezte be. Suomiban lelt befogadóra, s természetes, hogy a rokoni szeretet és segítség Finnország és a finnek tántoríthatatlan hívévé tették őt. Budapesten állapodott meg, családot alapítva, otthont teremtve. Mi, közvetlen munkatársai bőven megtapasztalhattuk segítőkészségét. Befelé forduló, csendes, szolgálatkész embernek ismertük meg, akiben olykor éreztük a

* Elhangzott temetésén, 1995. december 15-én a budaörsi új temetőben.

csalódottságot, a vélt vagy való meg nem értettség szomorúságát, még inkább azonban a tettvágyat. Mindig voltak tervei, elképzelései. Tele volt ötletekkel. Ezekről beszélgetve tárulkozott ki, ekkor volt igazán elemében. A mi emlékezetünkben úgy marad meg, hogy hozza elmaradhatatlan nagy táskáját, s abból előveszi legújabb tanulmányának különnyomatát vagy fénymásolt példányát, dolgozatának nyersfogalmazványát, egy-egy finn vagy német könyvet, hogy szóba hozza, mi újság Erdélyben, s elmondja, mit kellene tenni, miről kellene írni.

Milyen tünékeny is az élet — ezt példázza most Szabó T. Ádám. Hiszen túl korán elment, hiszen annyi munka várt volna még rá. Amikor az ELTE magyar nyelvudományi tanszékei munkatársainak, valamint a Magyar Nyelvudományi Társaságnak a nevében búcsút veszek tőle, nem rejthetem el megrendültségünket, mert érezzük és tudjuk, hogy hiányozni fog, hogy nem felejtjük el. Ádám, Isten veled!

KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Oláh Miklós öt magyar nyelvű levele

A humanista író és esztergomi érsek, Oláh Miklós (1493—1568), mint neve is mutatja, apai ágon román származású volt, anyja, Huszár Borbála (írva *Hwzar* vagy *Hunzar*) pedig magyar. Oláh anyanyelve sokáig nem volt vita tárgya, latin nyelvű műveiből és más idegen nyelvi ismereteire vonatkozó adatokból életrajzírói mindig kiemelték széles nyelvtudását. Ellenben román történészek és irodalomkritikusok amellet kardoskodtak, hogy anyanyelve román volt, magyar tudását csak némelyek tartották lehetségesnek. „Oláh Miklós Hungariája: Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar adatok tanulságai” (Bp., 1990.) című monográfiámban bebizonyítottam, hogy Oláh Miklósnak magyar volt az anyanyelve, sőt két magyar nyelvű levélfogalmazványát is közöltem faksimilében és betűhű átírásban. E levelek az Országos Levéltárban Fasc. 8., No. 232, Rep. 88, ill. Fasc. 8., No. 239, Rep. 88 jelzet alatt találhatóak. Azóta megtaláltam Oláh Miklósnak újabb öt levélfogalmazványát az Országos Levéltárban az Esterházi család P 184 rep. alatt nyilvántartott levelezésében. E levelek 1555 és 1562 közt keletkeztek, háromban Oláh saját kezű bejegyzéseivel és javításával, megerősítvén azt a tényt, hogy Oláh Miklós első nyelve (anyanyelve) magyar volt. A leveleket alább E. ABAFFY ERZSÉBET betűhű átírásában közöljük. A latin bevezető és befejező szöveget KAPITÁNYFV ISTVÁN és SZEPESI TIBOR átírása szerint a rövidítések feloldásával közöljük.¹

1. levélfogalmazvány

F e l z e t e n : Copia Litterarum Reverendissimi Domini ad Chiron datarum etc.

A l e v é l f o g a l m a z v á n y s z ö v e g e :

Magnifice domine et Amice Nobis honorandissime. Salutem. A mit ennekem {3ok {3owal irtak meg ertetem, kyre hoǵ Ennekelewtte vala3t nem tehettem, Ennek ez az oka, hoǵ vrunknak Chia3arnak, k3yralnak, e6 az Or3agnak, {ok dolga volt raitam, ma{t36 vagion, kiert Ma{t {em irhatok {okat, hanem reuידeden kell vala3t tennem./

A hol <ir3> ir .k. a3 kew mie6, e6 az tegla vetewk felew1, En vǵ ertetem vala, hoǵ en {3olgaım. ha En {3olgaım, taht az Maa6 lewelebew1 meg ertetted a' mith irtam, hoǵ {emmy kew3ewd ninch hoz3zaiok, ha penig nem en {3olga3m, Ennekemi6 ninch {emmy gondom

¹ A levelek közzétételében nyújtott segítségéért köszönetemet fejezem ki E. ABAFFY ERZSÉBETNEK, KAPITÁNYFV ISTVÁNNAK és SZEPESI TIBORNAK.

hozzaiok. de akar kÿ ʃolgaÿ awağ ʃabad Emberek legenek, hiżem hoğ kÿ nem mentek volna az Vaar falaann, ha kÿ bochiattak volna az kapwnn, e6 erewel nem mieltettek volna. de erre en nem gondolok, chiak kÿwanom, hoğ a3 En Emberimnek bekeʃegek legien, mert en a3 tiedet nem bantom, ha bekewel lakiak.

A hol <ir3> ir .k. az hatar felewl Lakompachonn, En reghen meg hattam, mind ewchiemnek, ʃmind Emberimnek, hoğ a3 Maaʃeet ne banchiak, de a3 Enÿmeti6, e6 ewchieÿmeti6 a' mint eltem attul fogwa, hoğ a3 vaar Nağ ʃok pen3 altal mi ke3ewnkhe3 iewtt, ʃenkinék el ne engeggiek. Tudom a3t hoğ Dewr ideÿebe, nem vğ hoğ haboruʃag volt volna, de chak gono3 ʃo ʃem volt ʃemÿ felewl. Maga vgian a3on fewldet e3 vaaram tartomaniat eltem. a' kit maʃt elnek. A3ert errewl Maʃt egebet nem irhatok hanem mikor ʃzembe leʃzewnk, akkor tewbbet ʃolhatunk,

A hol pana3kodol felewlem a3 patronuʃag felewl. En mindennek io Barathia e3 patronuʃa vagiok a' kÿ tuddia vennÿ. de e3 New. alatt hoğ valakÿ vall patronuʃnak, a3ert a3 patronuʃonn bo33wt, e6 hatalmat teʃzen nem tudom mint illik, Jollehet leg elew3zeri6 ha iwt e3edbe, hoğ oda iewel, a3 ʃom3edʃagban, a' mint ennekem montak vala, a'ma3 ʃent Martonÿ veen Iobagiomat, kÿe a3 Neme6 hel vala, Emberid, vağ nem tudom kik, fel vettek kochiba, e3 a3 Captalamban vittek, nem tudom mit vallanÿ, hirem Nekewl. E3t mind el mulattam. Ennekvannai6 iʃmeg Pulÿant, ha iol iwt eʃzembe, a' mint montak, Jobagimnak barmat Emberid, el haitattak volt feldemrewl, lei6 vagattak volt benne. Effele dolgokat, Ennekvanni6 hallottam hoğ leeltek, de en mind el Mulattam erettet, kiket talam Egebnek el nem Enghettem volna illÿen kennien. A3ert a' mint latom vert vizen veretlent Jnnentowa <kerlek> kerem .k., hoğ effeleket ne miell' raitam. Mert a3 Cliensnek, nem illik patronusaann effelet Mielnÿ.

Towabba hol irod hoğ Ewchiem meg tiltotta volna Jobagidat ʃzena retektewl, kik a3 mÿ warunk feldeen vannak. Netalantan gondolta hoğ Maiorʃagahoz nem lehet ʃzena Nekewl. ha moʃt nem volt ideÿe a3 tiltaʃnak, e6 ha ʃzena Nekewl ʃzewke6, feldewel akar Elnÿ: Am laʃa mikor ideÿe vagion a3 tiltaʃnak Magiar or3agnak terwenÿe ʃzerint: E3 ninchen ellene ha a3 ew fewlde Nekewl ʃzewke6, mert tudod menemew io vram, e6 athiamffÿa Nadriʃpan vram: de miert hoğ ʃzewke6 volt rea, ewi6 a3 en iobagimat, kÿ tiltotta a3 ʃzena Retekebwel, kik voltanak a3 ew fewldeen. Vagion immar, keet vağ harom e3tende netalantan hoğ elÿ.

Ha inntoway6 valamÿ dologh effele eʃik eđđ maaʃkewzewtt, am terwenÿewnk vagion.

A hol irod hoğ ne banchialak lewelemmel, iol te3ed hoğ meg attad ertenem, vgiani6 ʃok Egeb dolgok vannak raitam, Chiaʃzare, kÿrale, e6 az Or3aghe e6 magamei6, hoğ nem Erke3em mindeha meegh Jeles vrainnak, athiamffÿainak, e6 baratimnak irnom. kÿrewl bi3onʃagot tehetnek Nadriʃpan vram, Batthianÿ vram¹, e6 Ban vram, e3 a3 tewbbÿ A3ert <megh bochiaʃad> ottan, inntowata ritkabban irok. Jeleʃben ha valami oll' dolog nem eʃik, kÿrewl ʃzewke6 irnom. Iʃten tarchon meg, mind A33oniommal feleʃegeddel, es leaniddal egeʃegbe, e6 leg io baratom, e6 ʃom3edom, mind ennekem, ʃmind hugomnak, e6 ewchiemnek.

datum Viennae 13 die Julii 1558°

2. levélfogalmazvány

C í m z é s : Magnifico domino Joanni choron de demether Capitaneo Sacrae Caesareae Maiestatis etc. domino et Amico nobis honorandissimo

A f o g a l m a z v á n y s z ö v e g e :

Magnifice domine et Amice Nobis honorandissime. Salutem. Megh adak Ennekem az kegyelmed leweleth. kÿben Erthem. hoğÿ kegyelmed Ighen haragÿÿk a3 en Ewchemre, Bÿ3on hoğÿ kegyelmednek Nem kellene ollÿan Jgen haragwdnÿ. Merth ha Enÿ6 Mÿnden Kewe6 dolgon Megh haragwdnam. Soha nem lehetnek Sem Kwwl; Sem Magamban Bekeʃeghe6, de En a3th

¹ A v B betűből van javítva.

hýzem hogý valamý olý Ember vagyon az kegyelmed zolgaý kewzewth. ký által vagyon kegyelmednek illen hertelen Indwlathýa. ký Mýnketh Ew3we Akar haborethaný e6 nem Akarýa Io Barath[aggal Elthewnket, Merth En vgý Thartottam kegyelmedet mýndenkorth. Mýnth Emberek zokoth Barathýath. E6 Ennen Thoways Vgý thartom, ha az En Barath[agam Nala kellemethe6. Az wyzeth Nem Gondolhatom Mýerth Ewrý[thethneýe Ewchem. Merth vgý hýzem az chýak Egý pathak, Semmý Nýnch Benne, valamýth Ewrý[theth. Ne thalam az halath Ewrý[thethý az hal tharthoba. hogý vthon Iarok el ne lopýak. De Nem thwdok [emmyth Meegh Ez dologba, Im Ide hýwatham Ewchemeth. Mýndenth Megh Erthewk thwle. Nadory[pan vrame6 ýth vagyon. E6 zolok Ew kegyelmewel. E6 az mý Jga3. e6 Job azth Mýwelem. En az kegyelmedeeth nem kewanom, Merth hala Istennek vagyon Ennekemý6 Anný Mýnth kegyelmednek. Az Mý Jozagom oth vagyon. Eným Nem Senkýe, E6 Mýerth Ennekem Sokba al, Nem Engethethem Gono3wl Senkýnek. Az hol kegyelmed ýrya hogý Ewchem Ewrý[thethý fegýwere6 kezwel az vyzeth. E6 ha Enghemeth kegyelmed nem Ne3ne, Thahath Mýnd az Ewrzewknek fegýwerek El vezne, E6 Ew Magok Sem lennenek Eweýe. mýnth ha mýnd Ewchemmel Ew3we¹ E3 wýlagon Nem volnank<•>, etc. Ennýe Sokzor valo fenýegete[th Nem varnek kegyelmethewl. azth Sem varnam hogý Enghemeth e6 hozzam valokath Semmýnek alýthaz. Merth ha Megh Gondollyok mý ý6 vagyonk valakýk. Noha kegyelmednek Semmýnek Thecczewnk, kerlek azerth hogý Inneth Thowa legý Effele fenýegete[nekwl az ký Ewchemeth fenýeghethý, e6 Bantthýa Therwenhelen Engemeth Banth, etc. Meeg Í[thený6 ký Mýndenhatho E3 Eggýeth Nem thezý. hogý az ký wolth. az wagý wagyon ne leth legýen. Dominatio vestra valeat. Datum Posonii 16 die Novembris, Anno domini 1561.

Nicolaus Olahus Archiepiscopus Strigoniensis etc.

3. levélfogalmazvány

A levél szövege:

Magnifice domine, et Amice Nobis Honorandissime. Salutem et Nobis Commendationem. Iol tuddia .k. hogý <mýth wegheztewnk> *mý erwl[...lthwnk*² wala, mikor .k. itt fenn vala, Dobo vram es Mereý vram elewtt: hogý az fewldnek *az hol <kegyelmed> .k. yobagyokath Zallyth* meg lata[ara fogadnank ennehany zemelt, kik meg latnak, es ha azok el veghezhetnek, io, ha penigh nem, o3tan mi magunk kewzt vegheznewk el. Es addigh mýnd az keet feel lenne³ bekewel. Azert mý ma[ty6 abban <akarwnk meg maradny> *maradunk: Akkor ý6 monthuk wala. e6* Az vtann irtuk vala y6 .k. hogý Ewchemet ide war<om>*nok*, e6 zoll<ok>*nak* weele, mikor lehetne az lata6. <De nem hizem hogý ma[tan[aggal lehe[en. Mert> *Czako⁴mathýa6 mywel [?] atthol figene [?] nem bochathatham ha3a. hanem ra minth <Dolgaý woltha> mýnd az war meghýe [mýnd varos [?] Dolghaba ýth kelleth lenny.* Maximilianu6 vrunk ew .f. az Coronazatra el vizý Ewchemetý6 y6 vele *e6 elegh gondya wagyon e6 le3en az oda walo kezýle/be <kýnek o> mely okert nem hýzem zughý [?] e6 <fewldek> felýl mondoth fewldek meg latha [t addjgh lehessen migh onnan [?] e6 yew* Mert mýmagunk nem tuddýwk annira mýnt ew az fewldnek dolgat, kýt meg kell latny. E6 annak felewtt ma[tt oda az felec, ighen hálnak, e6 az halal kewzt ma[tt nem io forgodny. Azert ha meg lew *isten segeth segewel* Ewcheem, e6 hizem ý6 hogý nem kee[ik [okat, <awagy az halal meg aall,> *merth praganal thowab nem megjen* o3tan meg lehet az lata6. Addigh⁵ .k. haddia meg

¹ A *mýnd Ewchemmel Ew3we* betoldójellel jelölt sor fölötti beszúrás.

² A kurzívan szedett részek Oláh saját kezű betoldásai vagy a sor fölé, vagy a margóra, vagy a lap aljára. Mindegyiket különféle betoldójelek (korrektúrajelek) jelzik.

³ Az *l* javított betű.

⁴ A *c* javított betű.

⁵ Az első *d* javított betű.

az ew Iobagýnak es Emberýnek, hogý legenek bekewel, mýÿ6 meg haggýwk <hogý mýnd keet feel> ýth, ewchemnek hogi ew ý6 beke|eggel <lakýek> legýen. Akkor or3tan <mýnd az fewl dolgat mýnd egiebet ha mý vagion, el igazicchýwk¹> el wege /f/hethýk i /then akarathjaval az dolgoth, ha mýnth keth felewl bekewel lakýanak e6 ký ký mýnd az welwel [?] megh elegeðýek e6 ýo athýafýak legýenk. Isten tarcha meg k mind a3zonyomath datum Viennae .25. die men[is Iulý. Anno domini .1562°. Im Ewczem ýth wagýon Dath

4. levélfogalmazvány

A f e l z e t e n : Copia Litterarum Reverendissimi domini Archiepiscopi Strigoniensis, ad Dominum Joannem Choron Datarum

C í m z é s : Magnifico Domino Joanni choron de demether, Capitaneo Sacrae Caesareae Maiestatis etc. domino et Amico nobis honorandissimo. 19 Aprilis 1563

A l e v é l s z ö v e g e :

Magnifice domine, Amice nobis honorandissime Salutem et no[tri commendationem. Megh adaak az k. leweleet kiben .k. pana3olkodýk walamý fewldek felewl, hogý az mý athiankffýa kegelmettewl el foglalta volna: e6 kilemb kilemb bozzw[aggal illethne kegel. etc. Vgýan azon idew kort mikor az k. leweleet attak volna nekewnk, iewtt vala ho3zank Ewchenk embere egeb dolgokert, e6 azertý6, az fewld dolgaert. De a' mýnt mý erthýewk, mýenk e6 az mý athiankffýae volna az² pana3, Mert vgý hallýwk, hogý egý iobagýnk ment volt az kegelmed³ erdewýere valamý karoert, e6 mikor immar haza teerne, e6 az mý fewldewnkenn iewnne, az .k. 3olgaý raita, e6 az mý feldewnkenn igen verteek az mý iobagýwnkat, e6 meg hi6 verew[itétteek. <kinek nem illewt volna lenný..> e6 mýnd /zekere/tewl barmo/ithol caboldra wýttek. e6 az mýkor takarthak el boczattak kýnek ha wgý wagýon nem kelleth volna lenný merth mý az .k. ýobagýth ezenkeppē tractalhatnok az mý Erdewnk mýa⁴ Towabba az zabad vtat, e6 az or3agh vtaat, a' kinn mý magunkýs egý nehanzor voltunk, Zent Martonnal az mý falunknal, vgý erthýewk hogý k. be vaagatta. <Azert effele> kýth ewczenk meg uýttathoth. Azerth effele wý <dolgokertth>⁵ dolgokert mienk volna az pana3 inkabb hogý íem kegelmede, De ennek ma[stann beekeet hadýwnk. A hol .k. azt irýa, hogý mý Beechbe azt montuk hogý e3 dolgot <el igazithýwk> kewzthýnk el ýga /itatnenk. Vgý wagion. De azert nem lehetét, hogý az I[ten nagy halalt bochatott vala mýndenéwe, e6 egeeb kilemb kilemb dolgaýnk miat nem lehetét, De im Vrunk Maximilianu6 kiral ew fél[ighe ma[ltan Bechbe hýwatot, e6 í[ten akarathiaból fel megýewnk. Ewczemeth⁶ ý6 oda hýwathýwk. e6 onnan k. thwtara adýwk. ha oda mehethýnk. Ha nem mehethýnk ý6. k. megh adýwk ertený⁷ mýhel ýde megh thehrýnk az waghý wgýan onnan beczbewl <..> ý6. mýkor e6⁸ kýketh kýldek oda. az mýnth k. kewanjá, ýob volna ha bekewel lēnenk. az mýnth annak elewitthe etc. <warthwnk mýg .k. ad> <Es megh latthýwk ha mýmagwnk oda mehetewnk, es el igazithathýwk, ha penigh nem mehetewnk, azon lezewnk, hogý emberýnk által el igazicchýwk io modonn. Addigh k. ýs legýen bekewel. Mert

¹ A cc tt-nek is olvasható.

² A szó a sor fölő van írva. Helyét betoldójel mutatja.

³ A ke talán javított betűk.

⁴ A kurzívan szedett sorokat Oláh Miklós írta a levél margójára, az általa kihúzott szavak helyére. Az új szöveg helyét betoldójel is mutatja.

⁵ Mind a kihúzások, mind a kurzívan szedett szavak Oláh Miklóstól valók. De ezek a pótlások nem a margón, hanem a sor fölött vannak.

⁶ Az itt kezdődő kurzívan szedett szöveg ismét Oláh Miklós kézírása. Helyét betoldójel mutatja, s e betoldás még egy külön lapon is folytatódik.

⁷ A szó a sor fölő van besúrva.

⁸ Az 6 betű z-ből van javítva.

az mý athiankffya [enkýet mý akaratunkal nem bantana, chak az mýenknek hadnanak beekeet.> I[ten tarcha megh .k. datum po[oný .19¹ . die men[is Aprilis. Anno domini 1563

Nicolaus Olahu6 Archiepiscopus Strigoniensis Summus Cancellarius et Locumtenens Sacrae Caesareae et Regiae etc.

5. levélfogalmazvány

A felzet en : Copia Litterarum Reverendissimi domini Archiepiscopi Strigoniensis, ad Dominum Joannem Choron datarum.

A levélfogalmazvány szövege:

Magnifice domine, Amice Nobis honorandissime. Salutem et nostri Commendationem. Megh adak az k. leweleet, kýben k. panazokodyk walamý fewldek felöl hog az mý Attýankffya kegýelmettwl ell foglaltha wolna: e6 kýlemb kýlemb bozw[aggal illethnye keg: etc, Vgýan azon ýdö korth mýkor az k. leweleet atthak wolna nekewnk, Jwth wala hazzank Ewchenk embere, egýeb dolgokert h e6 azerthý6 az fewld dolgaert. De amýnth mý erthýwk, mýenk e6 az mý attýankffyae wolna az panaz, Merth wg hallýwk, hog eg Jobagýonk menth wolth az kegýelmed erdeýere walamý karoért, e6 mýkor immar haza thérne, e6 az mý feoldewnken Jwne, az keg: zolgaý raytha, e6 az mý feoldwnken ighen werték az mý Jobagýwnkat, e6 meghý6 werew[étettek, e6 mýnd [zekere[wl Barmo[tol kaboldra wwttek, e6 a' mýkor akarthak ell bochattak, kýnek ha wg wagýon nem kelleth wolna lenny, merth mý az keg: Jobagýth ezenkeppen tractolhotnok az mý Erdönk mýa. Thowabba az [zabad vtat, e6 az Orzaagh wtaat, a kýn mý magunký6 egnýhanzor wolthwnk, Zenth Marthonnal az mý falwnknal, wg erthýek hog k. be wagatta, kýtt Ewchenk megh nýttatot. Azert efféle wý dolgokert, mýenk wolna az panaz inkabb hog [em kegýelmede. De ennek ma[than békét haggýwnk. A' hol keg: azt ýrya hog mý Bechbe azt monthwk hog ez dolgot kezthýnk ell igazitatnonk wg wagýon. De azert nem lehetet, hog az I[ten nag halalth bochatot wala mýndenwe, e6 egýeb kýlömb kýlömb dolgaýnk mýat nem lehetet. De Im wrwnk Maximilianu6 kýral ew foel[ege ma[than Bechbe hýwatot, e6 I[ten akaratýabol fell megýwnk Ewchemetý6 oda hýwattýok, e6 onnaýd k. twttara aggyok, ha oda mehetýnk. ha nem mehetýnke6, k. megh aggywk ertený, mýhelt ide megh terýnk, Awa6 wgýan onnaýd Bechbölý6, mýkor, e6 kýket kewldeok oda, az mýnt k. kýwannýa, Job wolna ha bekewel lennenk, az mýnt annak elötte. I[ten Tarcha megh k. Datum Po[onii 19 Aprilis 1563.

FODOR ISTVÁN

A Jókai-kódex szórendjéhez*

Adatközlésem célja latin és ómagyar mondatok, mondatrészletek szórendi hasonlóságának, illetve különbözőségének a szemléltetése.

T e c h n i k a i m e g j e g y z é s e k : A szögletes zárójelek és az azonos kiemeléstípusok a példamondatokon belül a magyar és a latin részleteknek szembeötlő megfeleltetését szolgálják. A hivatkozások további adatokra, a kérdés tárgyalására vagy (bővebb) szakirodalom közlésére, esetenként valamely fogalom, illetőleg terminus technicus megvilágítására vagy meghatározására utalnak.

¹ A 98-ból van javítva.

* L. MNy. XCI, 504.

Rövidítések¹: BpK.: Budapesti Kódex. Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. Jelzete: Cod. Lat. medii aevi 77. | Köt.: SIMONYI, Kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete. Bp., 1881—3. | SzórTör.: MOLECZ, A magyar szórend történeti fejlődése. 1900. | Vit.: SZAKÁCS BÉLA, Vitkovics-kódex (Szórend: 44—7). Győr, 1898. | Tih.: KAUSCH MIHÁLY, A Tiha-nyi codex nyelvezete (Szórend: 83—5). Bp., 1901. | Jelz.: SIMONYI, A jelzők mondattana. Bp., 1913. | KTMond. (1928—42): KLEMM ANTAL, Magyar Történeti Mondattan. Bp., 1928—42. | LKTSzórend: B. LŐRINCZY ÉVA, A köningsbergi töredék és szalagjai. Bp., 1953. A Szórend c. fejezet: 159—60. | MárMég: FARKAS VILMOS, A *már, még* szavak szórendjének kérdéséhez: Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára (szerk. BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND). Bp., 1956. 561—5. | BTMond.: BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp., 1957. | Szóképz.: D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története. Bp., 1959. | MNyÉltr.: BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. | Veng. III.: K. E. MAJTINSKAJA, Vengerskij jazyk III. Sintaksis. Moskva, 1963. | UngHatHet.: LAVOTHA, ÖDÖN, Studien zu den Ungarischen Potenzialsuffix *hat/het*. Uppsala, 1967. | SzórMH.: DEZSŐ L., Szórend és mondathangsúly: ÁNyT. V. 1967. 79—122. | Főncsop.: DEZSŐ L., A főnévi csoport: ÁNyT. VI. 1969. 25—158. | TipNom.: RADICS, K., Tipológiai és grammatikai jegyzetek a nominalis mondatokról: ÁNyT. XV. 1984. 257—9. | PetVersMond.: ELEKFI LÁSZLÓ, Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (különös tekintettel az aktuális mondattagolásra). Bp., 1986. | Conf.: É. KISS, KATALIN, Configurationality in Hungarian. Bp., 1987. | Log.: RUZSA IMRE, Logikai szintaxis és szemantika I. (1988.), II. (1989.) | SegédÍg.: KÁLMÁN C. GYÖRGY—KÁLMÁN LÁSZLÓ—NÁDASDY ÁDÁM—PRÓSZÉKY GÁBOR, A magyar segédigék rendszere: ÁNyT. XVII. 1989. 49—103. | HatSzab.: PRÓSZÉKY G., Határozók, szabad határozók: ÁNyT. XVII. 1989. 213—40. | GPFocus: É. KISS K., Genericity, predication and focus. In: BÁNRÉTI, ZOLTÁN (szerk.), Papers in the theory of grammar. 1994. 107—39. | FreeWOrder: GERGELY, GYÖRGY, Free Word Order and Discourse Interpretation. Bp., 1991. | SzórendAsp.: PÉTER MIHÁLY, Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1991. | Strukt.: Strukturális magyar nyelvtan. I. Kötet. Szerk. KIEFFER FERENC. Bp., 1992. | FossilGer.: RADICS, KATALIN, Fossilized Gerunds with Possessive Endings in Hungarian. In: Approaches to Hungarian. Volume four. The Structure of Hungarian. Ed. L. KENESEI and Cs. PLÉH. | Recov.: BÁNRÉTI, The recoveribility principle in grammar. In: Papers in the theory of grammar. Bp., 1994. 66—79. | Alapsz.: HORVÁTH KATALIN, A magyar nyelv kettős alapszórendjéről. In: Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk.: LACZKÓ KRISZTINA és PAPP LAJOS. Bp., 1995. 187—92. | TNyt. II/2: A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. BENKŐ LORÁND, szerk. RÁCZ ENDRE. A szerkesztésben részt vett: BALÁZS JUDIT, PAPP SZUSZANNA. Bp., 1995.

JóKk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
128. (36)	qui <i>glorificaverit</i> me, [glorificabo illum]	ky engemet <i>gyčzer</i> [gýczzerem ewtet]	1. A mellékmondatbeli tárgy (<i>engemet</i>) a magyarban megelőzi az igét (megszakítatlan SOV sorrend). — 2. A magyar mondat történetét statisztikai eszközökkel, korpuszvizsgálat alapján mutatja be LEILA BEHRENS (Text.). BEHRENS megállapítja, hogy a JóKk.-ben, BécsiK.-ben és a MünchK.-ben az SVO sorrendek mennyisége meghaladja az SOV sorrendekét (Text).

¹ A korábbiakra l. MNy. XCI, 120. A közkeletű rövidítések feloldásától eltekintek.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
			<p>82). BEHRENS szerint a JókK.-ben és a BécsiK.-ben az OV sorrend kissé gyakoribb, mint a VO sorrend, de csak akkor, ha azokat a vonatkozó mellékmondatokat is figyelembe vesszük, ahol a tárgy vonatkozó névmás. A MünchK.-ben ezzel szemben BEHRENS számítása szerint a VO sorrend előfordulása háromszorosa az OV sorrendének (l. Text. 81). BEHRENS a közvetlen és a nem közvetlen sorrendet együtt számolja (relatív sorrendet vizsgál): VO = VO vagy V...O. Külön számolja (és összeveti) az OV és az SOV sorrendeket. Az alany, az ige és a tárgy szórendi helyét a HB.-től a XIX. sz.-ig bemutató statisztikai táblázatai a Text. 439—51. lapjain szintén a relatív sorrendekre vonatkoznak. Ezekből a táblázatokból az ómagyar kori OV : VO arányokat szemléltető részeket (a megszakítás lehetőségét pontozással jelölve) a TNyt. II/2.-ben felhasználtam, BEHRENS 66—72. sz. táblázatainak a vizsgált korra és kérdésre vonatkozó adatait egyetlen táblázatban összesítettem (TNyt. II/2, 173). A TNyt. törzsanyagában a VO sorrend több mint kétszerese volt az OV sorrendnek: ebben a szerkesztéses mondatrészek (pl. jelzős tárgy) bennfoglaltatnak, de a mondat szintjén csak a közvetlen sorrendet vettem figyelembe. — 3. A latin főmondatnak (<i>glorificabo illum</i>) és magyar megfelelőjének (<i>győzterem ewtet</i>) az elrendezésében itt nincs különbség (VO : VO).</p>
129. (36)	beatum se reputabat [qui eum posset tangere vel videre]	[ký latthattýauala eutet auag ylletthetiuala] bodognak aloýtyauala magat a3	1. Különbözik a tagmondatok sorrendje. — 2. A magyarban a <i>bodognak</i> közvetlenül az igei állítmány elé kerül. — 3. A magyar főmondat végén álló <i>a3</i> alanyak nincs közvetlen latin megfelelője.
130. (36)	Quod quum didicisset pater sanctus ab incolis [fratri Leoni, socio suo dixit:]	hogý mykoron ezebeuewteuolna zent ferenc ott lako3októl [monda ew tar[anak frat[er] leonak]	1. Nincs valódi megfelelője az <i>ezebeuewteuolna</i> álszintagmának: elemeinek rendje a latinból nem következhet. A latínuszi határozó az igét megelőzi; az egybeírás egybeírtést tükrözhet. — 2. A részeshatározó a magyarban követi az állítmányt. — 3. A

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
			<p>mondat tartalmaz egy olyan értelmezős szerkezetet (szerkezetbokrot), amelynek már tagjai is szó szerkezetek: a) <i>ew tar/anak</i>, b) <i>frat[er] leonak</i>. A b) (= <i>frat[er] leonak</i>) szerkezet <i>frater</i> elemét S. HÁMORI ANTÓNIA nyomán (vö. TNyt. II/2, 333) megkülönböztető minősítő jelzőnek nevezhetjük. Mindamellettt óvatosságra int a szerkezet tükörfordításos eredete: elképzelhető, hogy aktuálisan alkotott szintagma-ként (pl. 'Milyen v. melyik Leó?' kérdésre válaszolva) nem használták: a szintagma „befelé” homályos vagy szervesetlen, kifelé főnévi értékű (vö. még LŐRINCZI RÉKA: TNyt. II/1, 890). Egyszerűen és általánosan a szerkezetet a tulajdonneves szerkezetek közé sorolhatjuk, hasonlóképp az 53. sz. adatot is (JókK. 15, I. MNy. XCI, 124). — 4. Az értelmező szerkezetbokron belül a latin és a magyar elrendezés különbözik. A magyarban a tulajdonneves szerkezet (<i>frater leonak</i>: TNyt. I, 684, 709—10, II/2, 331) alaptagját, a köznevet tartalmazó szerkezetet (<i>ew tar/anak</i>) követi.</p>
131. (38)	<i>quum</i> [BpK.: <i>qui</i>] <i>te invitaverint ad festum</i>	<i>kyk</i> tegedet <i>e3 ydneppre vendege hyutanak</i>	<p>1. A <i>vendege hyutanak</i> szerkezet szórendje nem következik az <i>invitaverint</i> igealakból. Vö. a 6. sz. adatban: JókK. 3: <i>vendege hyva zent ferencet</i> (MNy. XC, 382). — 2. Az <i>ad festum</i>-nak megfelelő <i>e3 ydneppre</i> a magyarban a mondat bevezető részébe kerül. A két latívuszi bővítmény közül a <i>m á s i k</i> (<i>vendege</i>) került a fókuszba. — 3. Az alany (<i>kyk</i>) vonatkozó névmás. Megelőzi a tárgyat: <i>kyk tegedet</i>.</p>
132. (38)	<i>ego habeo unum montem in Tuscia</i>	nekem vagyon <i>tu</i> ciában <i>egy</i> hegység	<p>1. A magyarban a határozatlan nyomatékos alany (<i>egy hegység</i>) a mondategység végére kerül. Az <i>unum</i> és az <i>egy</i> megfeleltethetők egymásnak. Funkciójukban itt nem különböznek a mai magyar határozatlan névelőtől (l. pl.: BEHRENS Text. 167; GALLASY: TNyt. II/1, 761). — 2. A birtoklás létigével és datívusszal való kifejezése (l. R. HUTÁS: TNyt. II/2, 287) a tipológia szerint az adott nyelvben általában SOV alapszórendre utal (l. pl. RADICS, TipNom. 261).</p>

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
133. (38)	Si tibi et tuis sociis <u>ille mons</u> placeret	ha <i>neked es tar- fídnak</i> kell <u>a3</u> <i>hegy</i>	1. A témát mindkét nyelvben részes határozók adják; a magyarban a <i>kell</i> az újszóló rész élére kerül. A latinban az alany (<i>mons</i>) az igei állítmányt megelőzi.
134. (38)	et vos <i>montem</i> illum eis <u>montrabitis</u>	Es te <u>meg muta</u> / <u>fad a3 hegyet</u> ewnekýk	1. A „ <i>meg + ige</i> ” a magyarban az újszóló résznek (a kommentnek) az élére kerül. — 2. A <i>meg</i> — a felszólító mód ellenére — megelőzi az igét (l. MOLE CZ, SzórTör. 104; vö. pl. Tih. 85. (10. pont). — 3. A mutató névmás megelőzi a tárgyként szereplő főnevet: <i>montem illum</i> : <u>a3 hegyet</u> (l. S. HÁMORI: TNyt. II/2, 347, 356; vö. GALLASY: TNyt. II/1, 728).
135. (38)	et si <i>aptus</i> videbitur	Es ha lattatýk <i>maga / nak</i>	1. A latin szórend jobban megfelel a későbbi magyar nyelvszókásnak. — 2. A magyar határozóragos névszónak (<i>maga / nak</i>) a latinban nominatívusz (<i>aptus</i>) felel meg (l. R. HUTÁS: TNyt. II/2, 301, 317; vö. KOMLÓSSY: Strukt. I, 481).
136. (39)	<u>invenerunt</u> tandem ibidem <i>parvam</i> <i>planitiem</i>	Annakuttan- na <u>lelenek</u> ott egy <i>ky / ded pýac zott</i>	1. Az <i>Annakuttanna</i> — szemben a latin <i>tandem</i> -mel — a mondat bevezető részét adja: a mondat élén áll, feltehetőleg külön szólamot alkotva. — 2. Az <i>egy</i> -nek a latinban nincs megfelelője (vö. GALLASY: TNyt. II/1, 759).
137. (39)	simul <u>cum ipsis</u> ad dictum <i>montem</i> <i>accessit</i>	Es <u>vele</u> ew3uen e3 mondott hegyre <i>fel menenek</i>	1. A <i>vele ew3uen</i> sorrend önálló — azaz nem a megadott latin megfelelő szerkezetét követi. A <i>simul cum ipsis</i> és a <i>vele ew3uen</i> (l.: ZSILINSZKY: TNyt. II/1, 707, 715; R. HUTÁS: TNyt. II/2, 256, 317) egyaránt mondategységének bevezető részében van. — 2. Az <i>e3</i> (anaforikus) mutató névmásnak a latinban nincs megfelelője (l. GALLASY: i. m. 748). — 3. A <i>fel</i> különírását nem motiválja a latin. — 4. Az állítmánybeli ige a magyarban többes számú.
138. (40)	Et aliquae <i>ponebant se supra</i> <i>caput eius</i> ¹ [et aliquae <i>super</i> <i>scapulas</i> , ² aliquae <i>super genua</i> ³	es nemelyek <i>zalnakuala feýere</i> ¹ [nemelyek <i>terdere</i> ³ √. nemelyek <i>vallara</i> ² √. nemely	1. Az <i>eius</i> -nak nem felel meg külön szó. A magyarban a birtokoszó megelőzi a birtokszót itt: <i>zent fferencnek kezeýre</i> (l. S. HÁMORI: TNyt. II/2, 374). — 2. A főhír értékű <i>feýere</i> , <i>terdere</i> , <i>vallara</i> , <i>kezeýre</i> a magyarban is követi az alanyt és az állít

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
	aliquae in m a n i b u s ⁴ sancti patris]	3alnakuala [zent fferencznek ke- ze yre ⁴]	mányt, ill. (a hiányos szerkezetekben) köz- vetlenül az alanyt. Ez utóbbi esetekben az alany és a latívuszi határozó külön-külön alkothatott szólamot. — 3. A „testrészek” más sorrendben (1—4) szerepelnek.
139. (40)	ubi a d h u c nihil <u>er a t</u>	holot me g l e n [emmý <u>n e m u a l a</u>	1. A magyarban — szemben a latinnal — kettős tagadás van (l. pl. PÓLYA: TNyt. I, 594, II, 41—2). — 2. A <i>nemuala</i> egybeírá- sa nem véletlen: a <i>nem</i> és a <i>uala</i> egy szó- lamot alkothatott. — 3. A <i>lemmý</i> szó a fentiek értelmében a fókusz megelőzi. A bevezető részben tehát nemcsak téma érté- kü elem lehetett. — 4. A <i>meglen</i> a <i>lemmý</i> névmást is megelőzi (l. FARKAS, MárMég.).
140. (40)	nisi pauperrimum illud <u>tugurium</u> de ramis arborum	hanemc3ak <i>faknak</i> agyban egy zegen c3ýnalt <i>haylok</i>	A <i>de ramis arborum</i> szintagma k ö v e t i alaptagját (<i>tugurium</i>). A tartalmilag megfe- lelő <i>faknak agyban</i> előbb áll, s a <i>haylok</i> szintagmájától határozatlan névelő választja el: így a ki nem tett állítmányhoz ('vala') kapcsolódó határozónak vélem.
141. (40)	<u>fecit</u> (BpK. <u>fecit</u> s i b i) unam <i>pauperulam</i> <i>cellam</i> in latere dicti montis	<u>C3ýnala</u> egy <i>kews</i> <i>cellatt</i> m a g a n a k e z mondot hegynek oldalaban	1. Mindkét nyelvben „VO + határozó” sor- rendet látunk. A tárgy mindkét nyelvben határozatlan. A VO az SVO nem teljes vál- tozata lehet. (Vö. pl.: DEZSÓ L., SzórMHL., úó.: MNy. LXXI, 271; HAJDÚ-DOMOKOS, UrálNyr. 117—8; RADICS, TipNom., FossilGer. 297—9; BEHRENS, Text. 77, 82, 91—4, 102, 109, 142—50, 440; GERGELY GYÖRGY, FreeWOrder. 8; HORVÁTH KATA- LIN, Alapsz.)
142. (40)	et praecepit, quod nullus ad eum iret de sociis suis	Es paranc3ola tar[nyak hogy ewhozza [zenký ne menne	1. A 'társ' a latin, ill. a magyar mondaton belül más és más mondategységben és más mondatrészként jelenik meg: „nullus... de <i>sociis suis</i> ” — „paranc3ola <i>tar/nyak</i> ”. — 2. Az <i>ad eum</i> -nak megfelelő <i>ewhozza</i> a ma- gyarban a mellékmondat bevezető részébe kerül. — 3. A magyarban kettős tagadás van (l. pl. PÓLYA: i. h.; vö.: É. KISS: Strukt. 155, 175—7).
143. (40)	quia intendeat <i>ibi</i> facere quadagesimam ad honorem	Mert <i>ott</i> ýgekezykuala tenný <i>zent mychal</i> a r h a n g y a l -	1. Az <i>ott</i> a magyarban a bevezető részbe ke- rült. — 2. A szerkezetes részes határozó belső sorrendje: (melléknévi jelző + a jel- zett) tulajdonnév + köznév,

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
	archangeli <i>Michaelis</i>	nak negyuen bewýtet	szemben a latinbeli köznév + tulajdonnév sorrenddel. — 3. A megnyiségjelzős szerkezetnek nincs pontos mintája. — 4. Az <i>ad honorem</i> ('tiszteletére') tkp. nem fordítottak.
144. (41)	[quod] per noctem et diem loqui non poterat	/em nappual /em evel nem 3 o l h a t u a l a	1. A magyar kettős tagadásnak nincs latin mintája. — 2. a) A /em-ek helye itt a magyar mondat sajátja. A tagadott időhatározók a tagmondat bevezető részében (a topikban) szerepelnek. 2. b) (Kitérő:) Fenti mondatomban a <i>topikban</i> szó a fókuszba került. — A lexikális jelentés és a szónak a mondatban való elhelyezkedése nem hat egymásra. — 3. A két időhatározó sorrendje a latin megfelelőének fordítottja: (em) <i>nappal!</i> (em) <i>evel</i> : (per) <i>noctem et diem...</i> — 4. A latin segédigés szerkezetnek a magyarban képzett ige felel meg: ez kihat az egész mondat szerkezetre. A tagadószó a latinban a segédige előtt áll.
145. (41)	BpK. 93b: Nihilominus tamen frater Leo <i>fideliter</i> sanctum <i>custodiebat</i> [<i>silenter</i> quantum poterat, <i>observans</i> , quid sanctus faceret, explorans]	De tehatt ffrater lleo zent fferenczet <i>hív/lege/ft le-</i> <i>lezűala</i> [es <i>czýtteheneduen</i> <i>ewrzyuala</i> meneben tehetiuala: le[ezuen mytt zent ferencz tenne]	1. A latinban a <i>fideliter</i> módhatározó és a <i>custodiebat</i> állítmány közé kerül a tárgy (<i>sanctum</i>). A magyarban a módhatározó (<i>hív/lege/ft</i>) az ige elé kerül. — 2. A <i>quantum poterat</i> mellékmondat a latinban megszakítja a módhatározó és az igenév (<i>silenter ... observans</i>) egymásutánját. — 3. A kérdő névmás és az igei állítmány (<i>quod ... faceret, mytt ... tenne</i>) közé mindkét nyelvben beékelődik az alany (= OSV) — a magyarban szerkezetes alanyról van szó: <i>sanctus</i> : <i>zent ferencz</i> .
146. (42)	Domine, <i>labia</i> <i>mea aperies</i>	[Domi<n>e labia mea aperies] Vram ny/ad me g en <i>ayakymott</i>	1. A <i>meg</i> helye a magyar mondat sajátja. — 2. A (határozott) tárgy a magyarban az állítmányt követve a mondat végére került. (A tárgyat a <i>meg</i> is megelőzi; a <i>meg</i> közvetlenül az „igető + toldalékok” szegmentum után áll.) A tárgynak a magyarbeli helyzetét a felszólító modalitás válthatta ki. — 3. A magyar szöveg is tartalmazza a latin mondatot.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
147. (43)	cuius splendor ingrediebatur per ostium	kýnek vylago[[aga <i>bel</i> megyenuala <i>a3</i> <i>hazba</i> a. <i>haznak</i> aytayán	1. A <i>bel</i> -lel összehangolt <i>hazba</i> közelebb kerül az igéhez, mint a prolatívuszi határozó (I. R. HUTÁS: MNy. LXXIX, 293). Az <i>a3 hazba</i> latívuszi határozónak a latinban nincsen megfelelője. — 2. A birtokos szerkezetnek (<i>a.haznak aytayán</i>) nincs latin mintája: a névelőféle (<i>a</i>) használata, a toldalékolás (<i>-nak</i>) és a birtokosszó—birtokszó sorrend egyaránt a magyar szöveg alkotójának döntését tükrözi.
148. (44)	Timebat enim, <u>ne</u> si sanctum offenderet (BpK.: ofendisset)	<i>mert</i> feluala hogy zent ferenczett <u><i>megne</i></u> bantana	1. A <i>mert</i> — szemben az <i>enim</i> -mel — a mondategységnek az élén áll (I.: SIMONYI, Köt. 235; TESZ. II, 902; HAADER: Tnyt. I, 738, Tnyt. II/2, 650; JUHÁSZ DEZSŐ: TNYt. II/1, 801. — 2. Az igekötő + <i>ne</i> + igető (+ toldalékok) sorrend nem adódhat a latinból. — 3. A <i>megne</i> egy szólamot alkothatott — az egybeírás erre utal.
149. (45)	Frater pecorelle [Liege-i kézirat: pecorone] a d q u i d <u><i>huc</i></u> venisti	ffrater pecorone m ý r e <u><i>yewtel yde</i></u>	A latin <i>huc</i> megelőzi, a magyar <i>yde</i> követi az igét (I. BEHRENS, Text. 71).
150. (45)	Nonne dixi tibi multoties	nemde <u><i>gyakarta</i></u> mondam te neked	1. A <i>gyakarta</i> megelőzi az igei állítmányt (a latin <i>multoties</i> a mondategység végére kerül, az igei állítmány + egyéb határozó (a <i>tibi</i> r. h.) után. — 2. <i>te neked</i> részes határozó — a mondat témájának része — a magyarban is az igei állítmány után áll: ez ELEKFI LÁSZLÓ fogalmaival (I. PetVersMond. 74—81) propozitum—téma sorrendet (s az ilyen sorrend emocionális tagolást) jelenthet. — Az elrendezés a Jókk.-ből itt idézett mondategységben aligha tetszőleges: a kérdő modalitás (I. ELEKFI i. m. 84) és a <i>nemde</i> használata befolyásolhatta a mondatrészek sorrendjét.
151. (45)	Quid (BpK. Quis) es tu dulcissime Deus <u><i>meus</i></u>	ký vagy <u><i>te</i></u> <u><i>enede</i></u> [[eges y[[tenem	1. A <i>meus</i> -nak megfelelő <i>en</i> (a. m. <i>én</i>) a birtokos szerkezet élére kerül (I. pl.: S. HÁMORI: TNYt. I, 705, II/2, 382; vö.: KERTÉSZ: MNy. VII, 9; SIMONYI, Jelz. 171—3; KLEMM, TörtMond. 351—2; MAJTINSZKAJA, Veng. III, 46; TOMPA, Ung. 235; RÁ CZ: MMNy. 347—8).

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
152. (46)	[in iis, quae <i>vidisti et audisti tu,</i> erant mihi aperta duo lumina,] unum de cognitione Creatoris et aliud de cognitione mei ipsius	[ezekben kyket <i>te latal</i> v a l a n a c m e g n ŷ t a t t a n a k k e t t v ŷ l a g o [[a g o k] / . E g ŷ v a l a t e r e m t e w m n e k e [m e r e t ŷ r e w l E s m a [ŷ y k v a l a e n m a g a m n a k e [m e r e t ŷ r e w l	1. A <i>te</i> alany a magyar mondatban az ige elé kerül, a latin <i>tu</i> az igét követi. — 2. A <i>latal</i> a latin szöveg két igéjével (<i>vidisti et audisti</i>) áll szemben. — 3. A <i>valanac</i> meg <i>nyttannak</i> állítmányban a latin igenévének (<i>aperta</i>) a megfelelője egy T/3. személyragozott igealakkal egybeesik: E. ABAFFY ERZSÉBET szerint ez valójában mégis igenév. — E. ABAFFY így ír: „Az igenév + létige és a verbum finitum kölcsönhatásának, téves keverésnek tulajdonítható az egyetlen olyan adat, melyben mindkét tag személyragot kap: JókK. 46: »valanac meg nyttannak [erant ... aperta] kett vŷlago [[agok] » (TNyt. II/1, 133). — A latin mintának megfelelően a létige az (<i>erant — valanac</i>) az igenevet megelőzi. — Az igetövet a <i>meg</i> is megelőzi, ennek azonban nincs latin mintája: <i>valanak meg [nyttannac]</i> . — Nem lehet kizárni, hogy az alaktévesztés a mondatalkotás megszakításával, az állítmányi rész újrakezdésével függ össze: kb. * <i>valának [megnyitva]</i> ... újrakezdés: → <i>meg nyittattanak</i> . — 4. A magyarban az <i>Egy</i> , ill. <i>ma[ik]</i> — téma értékű alanyok — után és a megfelelő főhírek elé ékelődik a létige. — 5. A <i>duo lumina</i> és a két <i>vŷlago [[agok]</i> szerkezetes alanyok egyaránt mondategységük végén állnak. — 6. A latinban az <i>unum</i> és az <i>aliud</i> ige nélkül kapcsolódik a <i>de cognitione ...</i> kezdetű szintagmákhoz. — Az <i>Egŷ v a l a ... : m a [ŷ y k v a l a ...</i> formájú szembeállításnak a latin szöveg nem mintája.
153. (46)	ut <i>vizites</i> me, qui [BpK.: qui sum] summe vilis et varmiculus unus modicus [abominabilis et despectus] sum.	hogŷ <i>la [meg</i> engemet kŷ uagyok en / . h a n e m c ŷ z a k e g ŷ k ŷ d e d f e r g e c ŷ k e [g(alyad) es vtalatus]	1. A <i>meg</i> hátravetését és egybeírását a latin minta nem motiválja. A magyarban a ... <i>fergecŷke</i> után hiányzik a kopula (megismétlése). A <i>g(alyad)</i> és <i>vtalatus</i> mellénevek — a főnévi alaptag után állván — értelmező jelzői szerepet vesznek föl. — 2. A felszólító módú igéhez kapcsolódó igekötőféle hátravétele ma is gyakori, (valóságos) felszólító mondatban szinte általános, akkor is, ha az igét vagy szerkezetet befejezett aspektusértékűnek minősíthetjük (Pl.: <i>Hámozd meg a krumplit, aztán teríts meg!</i> (Ez

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
			részben ellentmond PÉTER MIHÁLY egy mondatának, vagy legalábbis a mondatban kifejeződő azonosítások részletesebb kifejtését teszi szükségessé, l. SzórendAsp. 529. PÉTER e helyütt nyilván csak a kijelentő mondatokat veszi figyelembe.) — Az igekötő mai „hátravetési” a hátravetés általánosabb lehetőségének (l. Molecz i. m. 31—5; vö. Wacha: Mny. LXXXVII, 453—60) különféle módon elszigetelődött és specializálódott maradványai.
154. (46)	Domine, ego <i>s u m t o t u s</i> <i>tuus</i>	Vram en m e n d e n e - t e w l <i>tyed</i> v a g y o k	A magyarban az állítmány névszói része és főhíre (<i>tyed</i>) az ige elé kerül. A <i>mendene</i> <i>stewl</i> megelőzi az egész állítmányt, fókuszostul: ez már lehet összefoglaló szórend; azzal mindenestre azonos eredményű (l. B. LŐRINCZY, KTSzórend).
155. (47)	<i>Quis enim habet</i> <i>quidquam nisi</i> <i>tuum?</i>	<i>kýnek mye</i> vagyon hannen mýnd <i>tyed</i>	1. A magyarban a <i>Quis</i> -nek, ill. a <i>quidquam</i> -nak megfelelő két kérdő névmás egymás mellé kerül (<i>kýnek mye</i>). — 2. A kérdő névmások sorrendje: a) a személyre vonatkozó, határozóragos; b) az élettelen dologra vonatkozó. — 3. A magyarban a birtoklást létige + <i>-nak/-nek</i> ragos bővítményből és birtokos személyjeles alanyból álló mondatforma fejezi ki (<i>-nek -e vagyon</i>); l. pl.: KOROMPAY: TNyt. I, 315, 318; R. HUTÁS: TNyt. I, 669.
156. (47)	<i>Quid ergo potero</i> <i>tibi offere</i> , Domine Deus	Azert <i>mýtt</i> <i>athatok</i> teneked: Vram	A magyarban a kérdő névmás közvetlenül az ige elé kerül. A <i>potero ... offere</i> megfelelője a magyarban egyetlen igealak (l. pl.: BARTHA, Szóképz. 53; TNyt. I, 102; TNyt. II/1, 114; LAVOHA, UngHatHet. 73, 201—2). A <i>tibi</i> a latinban a segédige és a főnévi igenév közé került, az egyetlen igealakkal kifejezett állítmányt követi.)
157. (47)	<i>ego non habeo</i>	nenczen <i>nekeem</i>	A latin <i>ego</i> 'én' megelőzi, a magyarban a <i>nekem</i> követi az állítmányt.

(Folytatjuk.)

LEVÉLSZEKRÉNY

Kazár Lajos írja: A MNy. 1994. évi 2. számában örömmel olvastam dr. SENG TORU „Bálint Gábor, Pröhle Vilmos és a japán–magyar nyelvhasznítás története” című alapos dolgozatát. Mivel a szerző a 206. és 207. lapon japán–uráli összehasonlító munkáimat is említi, legyen szabad bekapcsolódnom! Hivatkozott, nagyobb lélegzetű munkám: „Japanese–Uralic language comparison; locating Japanese origins with the help of Samoyed, Finnish, Hungarian, etc.: An attempt” (Hamburg, 1980.) könyv alakban kerekén 15 éve porosodik több magyar tudományos intézet könyvtárában, s tudtommal dr. SENG említette itthon először. Másik hivatkozott (részben szerzői, részben szerkesztői) munkám: "Interdisciplinary international workshop »Provenance of the Japanese language and the people with which an early stage of this language reached the Japanese island realm«” (Hamburg, 1985.) kapcsán megjegyzem, hogy nem „Providence” 'előrelátás, óvatosság, gondviselés' a helyes szó a MNy. cikkében, hanem „provenance” 'eredet, származás'.

Összegezésében dr. SENG így írt: „Mindenestre tény, hogy napjainkban is napvilágot látnak olyan tanulmányok, amelyek a dravida–uráli és dravida–altaji nyelvhasznításról vagy nyelvi kapcsolatokról szólnak; a japán–tamil nyelvhasznításról élénk vita folyik, melynek mérlege ellenzőinek javára billen. A japán–uráli (ill. magyar) nyelvhasznítás sem került le teljesen a napirendről. (L. IRÉN HEGEDŰS, Bibliographia Nostratica 1960—1990. [= Specimina Sibirica IV. Pécs, 1992.] című kiadványának rá vonatkozó irodalmát. (...) Az ez irányú kutatások ugyan nem teljesen hiábavalóak, de valószínűleg nem hozhatnak belátható időn belül gyümölcsöző eredményeket a japanológia és a hungarológia terén” (i. h. 207). Gondolom, e jóslásféle a hivatkozott „dravida–uráli”, „dravida–altaji” és „japán–tamil” nyelvhasznításokra éppúgy vonatkozik, mint a „japán–uráli”-ra. Nem mernék azonban sok pénzt kockára tenni a japán–uráli összevetést illető, eléggé pesszimista jóslásféléje oldalán.

Lám Szentkatolnai Bálint Gábor a múlt század vége felé belevágott! Pröhle Vilmos jobb módszerrel és jobb forrásanyaggal jelentős haladást tett, magam pedig 1964 óta (igaz, tudtommal egyedül) művelem e bányát, miközben csaknem 600 szócsalád és 35 alaktani hasonlóság szembeállítását tettem közzé. Most meg éppen dr. SENG cikkének utolsó szakasza adott újabb kedvet. Íme: „Befejezésül hadd említsem meg Bálint értesülését, miszerint a japán kormányzat 1873 táján azt a kérdést intézte a Magyar Tudományos Akadémiához, hogy igaz-e, hogy a japán nyelv a magyar nyelvvel rokon (ErdMúz. XI, 584—5; Tamulische Studien 7). Ez egy érdekes epizód lehet a japán–magyar nyelvhasznítás történetében, de az e kérdésre vonatkozó írásos dokumentumra eddig sajnos még nem sikerült rábukkannom.”

Számomra is értékes lenne a MTA-hoz intézett azon hivatalos írás, de egyelőre a biztos hivatkozás is új lendületet ad. 48 évi külföldön élés után 1993-ban történt hazatelepülésem fő célja gyűjtött tudásomnak a kaptárban átadása és fejlesztése. Az idézett jóvendőlésféle a legkevésbé sem tántorít el. Sőt sarkall. A MTA minden látszat szerint még mindig adósa Japán Meidzsi (Meiji) és későbbi kormányainak a hivatkozott kérdésre adandó válasszal. Ugyanígy *igen* vagy *nem* válasszal adósa e tekintetben az egész tudományos világnak, minthogy az „Asia Polyglotta” című könyv 1823-ban történt megjelenése óta számos jó nyelvész egyetértett H. J. KLAPROTH szerzővel, miszerint az igazi japán nyelvény nagy valószínűség szerint az akkor még „finn–tatár”, később „urál–altaji” névvel jelölt családba illik. Így pl. LÉON DE ROSNY, a nagy orientalista kongresszusok francia kezdeményezője 1884-ben a finnt, ill. a finnségi nyelveket ajánlotta a japánnal való összevetésre. A finnek mindmáig nem nagyon akartak tudni az esetleg lealacsonyító ázsiai származásról és rokonságról. Hát nem érdekes párhuzam látható ebben némely kacagányos magyaroknak ama vonakodásával, amellyel a finnségi „halszagú atyafiság” ellen rugdalóztak?

Ákár tetszik a finneknek s nekünk a DE ROSNY ajánlotta japán nyelvrokonság, akár nem, az úgy nem intézhető el azzal, hogy fejünket a homokba dugjuk. A Magyar Tudományos Akadémiának ex officio mulaszthatatlan kötelessége *nem*-mel vagy *igen*-nel válaszolni a japán kormányzat 1873 táján feltett kérdésére.

Zsiray Jolán írja: VÉRTES EDIT „Kötelezettségeink Reguly és hagyatékának gondozói iránt” című közleményében (MNY. XCI, 431—7) nekem szóló, illetőleg rám vonatkozó kérdéseket is megfogalmazott. Ezekre kívánok válaszolni. 1. Vértés 4. lapalji jegyzete így szól: „Az MTA kéziratárában nincsenek [már ti. Zsirai szövegkritikai megjegyzései], ott csak némi levelezés és a MNY.-ben megjelent néhány cikk kéziratát van meg. Csanak Dóra ov. jelezte, hogy Zsirai Jolán levélben közölte, vannak nála édesapjától kéziratok, melyektől nem akar megválni, de majd az MTA-ra hagyja őket” (439). Nos: 1992. V. 12-én kelt levelemben írtam meg Csanak Dóra osztályvezetőnek, hogy a családnál lévő kéziratokat átadjuk az MTA kéziratárának. Az anyagot 1993. VI. 14-én vitték el. Többek tanácsára a család később úgy látta jónak, hogy a kéziratok anyag is oda kerüljön, ahova a Zsirai-könyvtár, tehát az OSzK-ba. 1993. XI. 10-i keltezésű levelemben bejelentettem szándékunkat Karsay Orsolya osztályvezetőnek. Karsay ov. 1993. XI. 22-én válaszolt, hogy megtiszteltetésnek veszik a felajánlást. Az ügy 1994. X. 7-én lezárult, a kéziratok anyag tehát az OSzK-ban van. — 2. Vértés 6. lapalji jegyzete szerint „Az OSzK kéziratárában semmiféle Zsiraitól származó kézirat odakerüléséről nem tudnak” (443). 1996. I. 3-án telefonon beszéltem Karsay Orsolyával, s ő azt közölte, hogy a Zsirai-anyag ott van természetesen, csak még nincs feldolgozva. Ha azonban bárki érdeklődő kutató bejelenti, hogy mit akar fénymásoltatni, illetőleg mikor kíván felmenni, akkor ők előkészítik az anyagot és le is másolják. — 3. Vértés írja: „Mínthogy Zsirai lánya, Jolán köztünk van, s kegyelettel őrzi apja emlékét, föltehető neki egyenesen a kérdés annak igazolására, hogy apjának milyen szellemi alkotása s milyen úton került szerinte az OH. III/1., 2.-be, így tisztázható az ügy” (446). Erre azért nem tudok válaszolni, mert annak idején, édesapám halála után az ezzel összefüggő ügyeket bátyám intézte és — sajnos — ő is elhunyt már. Az valóban igaz, hogy a Reguly-anyagot (Pápay-hagyatékot) édesapám otthon dolgozta föl (446). Volt is rengeteg aggodalma amiatt (is) Budapest ostroma idején (l. Zsirai-empl. 51)!

Kávássy Sándor írja: KÓSA LÁSZLÓ oly színesen bemutatott *lengyelkedik* igéje (MNY. XCI, 204—6) Szatmárban *lengyeleskedik* változatban ismert, abban a formában tehát, ahogy Márai Sándor is használta naplójában. Bár ritkán, de ma is mondják az olyan emberre vagy emberekre, aki vagy akik soká, a megengedett messze meghaladóan hetelnek-haválnak rokonnál, jóbarátnál, ismerősnél, olyas valakinél tehát, aki erkölcsileg nincs abban a helyzetben, hogy elküldje a kellemtelenné vált vendéget, illetve vendégeket. Ilyen fordulatokban pl.: *ez már lengyeleskedés volna*, azaz meg nem engedhető, méltatlan stb. *volna*, vagy *nem szeretnék* (vagy *akarnék*) *lengyeleskedni*, vagyis a helyzettel, körülményekkel visszaélni, terhessé válni stb. — *Lengyeleskedik* szavunk jelentése tehát Kósa László magyarázatával megegyezően Szatmárban is 'helyzetével visszaél', 'élősködik', 'terhessé teszi magát' stb. Mindezzel a szó eredete is ismert. Én mindenesetre édesapámtól hallottam, hogy azoknak a lengyel menekülteknek köszönheti létrejöttét, akik a XVIII. század végén és a következő időkben nemtörődomségből vagy csak egyszerűen megfélemlítve magukról mértéken túl vették igénybe egy-egy nemzeti család, kúria vagy kastély vendégszeretetét. Arról azonban, hogy mi volt a mérték, hol csapott át a vendégeskedés már lengyeleskedésbe, nem kaptam felvilágosítást. A legnyilvánvalóbban ez is koronként változott. Mai szokások szerint már meglehetősen rövid idő, ahogy a szólásból is kitetszik: „akármilyen kedves vendég, három napig untig elég”. Ha nem vigyázunk, észre se vesszük, és máris a lengyeleskedés hibájába estünk.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

=====	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitälchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkített antikva
=====	ritkített kurzív

A korrekktúraban a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyeken, gyeden lévőknek 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130.– Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220.– Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

198. Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1994. július 4–7. Szerkesztette: **Szende Aladár**. 1995. 200.– Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: **Borzsák István, Kecskeméti Gábor**. 1993. 150.– Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva**. 1994. 200.– Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100.– Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200.– Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991, 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

**M
NY**

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII.

ÉVFOLYAM

1996.

2. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Rédei Károly</i> : A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere	129
<i>Kiss Jenő</i> : A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben	138
<i>Elekfi László</i> : Részleges szóhasadások mint határesetek	151
<i>Gerstner Károly</i> : Német jövevényszók a TESz.-ben, illetve az EWUng.-ban	158
<i>Pálffy Géza</i> : Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója	163
<i>Juhász Dezső</i> : A magyar onomatopoezis történetéhez	174
<i>Szikszainé Nagy Irma</i> : József Attila: Ősz (Tar ágak-bogak ...)	181
Kiseb b k ö z l e m é n y e k . Benkő Loránd : Ómagyar szólás nyomai Anonymusnál. — <i>Tóth Péter</i> : A közmondásgyűjtő Kresznerics	187
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k . Balázs Géza : A <i>diszkó</i> és családja. — <i>Dömötör Ákos</i> : <i>Ohat</i> , <i>Ágota-puszt</i> a és <i>Zádor hídja</i> . — <i>Horváth László</i> : Viszket, viszolyg, viszkolódik. — <i>Mizser Lajos</i> : Anna. — <i>Molnár Zoltán Miklós</i> : Vinta	193
N y e l v m ű v e l é s . Wacha Imre : A fiatalok nyelvi magatartása (kommunikációs kultúrája) a nyilvánosság előtt és számára	198
É l ő n y e l v . Posgay Ildikó : „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”	206
S z e m l e . Kemény Gábor : Bárczi Géza emlékkönyv. — <i>Rónai Béla</i> : Guttmann Miklós, A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. — <i>Hegedűs Attila</i> : Három tájszótárról. — <i>Eöry Vilma</i> : Jakab László—Bölcskei András, Csokonai-szókinestár I.	210
K ü l ö n f é l é k . Inámi Zsófia : Tosu Tanár Úr. — <i>Kiss Lajos</i> : Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához	221
T á r s a s á g i ü g y e k . Kiss Jenő : A Magyar Nyelvtudományi Társaság XCI. közgyűlése	236
N y e l v t ö r t é n e t i a d a t o k . Engel Pál—Fehértói Katalin : Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. — <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szörendjéhez	242
L e v é l s z e k r é n y . Kurdi Péter írja. — <i>Forgács Tamás</i> írja. — <i>Kávássy Sándor</i> írja ..	255

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szerkesztőségi munkatárs: Kiss Gabriella. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8243/98

MAGYAR NYELV

XCII. ÉVF.

1996. JÚNIUS

2. SZÁM

A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere*

Jelen dolgozatom a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztésében megjelenő „Honfoglalás és nyelvészet” című kiadvány alaktani részének némileg módosított változata. A nevezett műben megjelenő cikkem címe: „A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között”. Az itt közlésre kerülő tanulmányban a magyar alaktannak az uráli-finnugor alapnyelvből örökölt sajátosságait mutatom be. A terjedelem szabta határokon belül a megrajzolandó kép csak a főbb kontúrokat nyújthatja. Mindazonáltal arra törekszem, hogy a lényeges vonások ne sikkadjanak el.

Közleményem áttekintő-összefoglaló jellegéből következik, hogy csak ritkán vitatkozom az enyémtől eltérő véleményekkel. Így a vonatkozó irodalmat sem az egyes kérdésekhez, hanem tanulmányom végéhez csatolva adom meg. Idestova tizenöt éve az uráli-finnugor alaktan problémái központi helyet foglalnak el kutatói tevékenységemben. Idevágó eredményeimet beépítettem ezen írásomba. Ily módon az itt bemutatásra kerülő rövid összehasonlító alaktan több ponton eltér a közkeletű finnugor kézikönyvek állásfoglalásaitól.

1. Morfémaosztályok és azok szerkezeti felépítése a FU alapnyelvben. — Az agglutináló típusba tartozó alapnyelvben szabad és kötött morfémaok voltak. A szabad morfémaokon belül névszót (N), igét (V) és névmást (P) különböztetünk meg. A FU alapnyelv felbomlásakor a névszó és ige kategóriája már elkülönült egymástól, jöllehet az ambivalens morfémaok száma jóval nagyobb volt, mint a mai nyelvekben (erre vonatkozóan l. az UEW. etimológiai anyagát). Valószínű, hogy a korai ősuráliiban, de még inkább a feltehetően izoláló típusú preuráli alapnyelvben a két osztály még nem vált szét egymástól.

A szabad morfémaok struktúrája: VCV, CVCV, VCCV, CVCCV, ritkábban: VCCC, CVCCC. A két utóbbi típusba minden bizonnyal eredetileg három szótagú ősi képzett szavak tartoztak, melyekből a második mássalhangzó után a tőhöz tartozó magánhangzó kiesett. Korábbi szerkezetük: VCCV+CV, CVCCV+CV. A kötött morfémaok (képzők, jelek, ragok) CV (esetleg C) struktúrájúak lehettek.

2. A névmási szabad morfémaok. — Ezek struktúrája CV és V lehetett. A névmások a PU alapnyelv korai szakaszában helyi és személyi szférára utaló deiktikumok voltak. A PU, illetőleg FU alapnyelv a következő névmásokat (← névmási

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1995. dec. 13-i közgyűlésén.

deiktikumokat) ismerte: 1. Kérdő névmások: *ke (*ki) 'wer' (m. *ki*); *ku (~ *ko) 'wer, welcher, ?was' (m. *ho-*: *hol, honnan, hová, hogy, ha*); *mɜ (*mɜ ~ *mð) 'was' (m. *mi, mely(ik), mikor*); 2. Mutató névmások: *e 'dieser' (m. *ez, itt, így, eddig*); *o ~ *u 'jener' (*az, ott, úgy, addig*); *é ~ *í 'dieser, der, jener' (a magyarban nincs megfelelője); *na 'der hier, dieser da' (m. *-nál/-nél*); *nä (~ *ne ~ ?*ni) 'dieser; ?der, jener' (m. *-ni, -nyi 'zu', -nekl/-nak, -nott/-nól/-ni*); *no 'jener' (a magyarban feltehetőleg egybeesett a *na névmás folytatóival); *ta 'der hier, dieser da' (a magyarban közvetlen képvisellete nem mutatható ki, talán egybeesett a *to folytatóival); *tä (~ *te ~ *ti) 'dieser' (m. *té: tétova, téltúl, tég-*: *tégnap*); *to 'jener' (m. *távol, tova, túl, óm. tahát* > ?*téhát*). A m. *ez* 'dieser', *az* 'jener' két névmás összeolvadása útján jött létre: *e + *tä*, *o + *to/*ta. 3. Az alapnyelvi személyes névmások rendszere:

1. *me 'ich; wir'
2. *te 'du; ihr'
3. *se 'er, sie, es; sie'

Külön többes számi személyes névmásokat az alapnyelvre nem tudunk rekonstruálni. Vagyis az egyes és többes számot eredetileg nem különböztették meg egymástól, hanem az egyes személyeket (személyi szférákat) numerus indefinitus (numerus absolutus) fejezte ki. A mai finnugor nyelvekben az egyes és többes számot változatos módon különböztetik meg egymástól: a) többeli magánhangzó-váltakozással, b) névmás-képzővel az egyes vagy többes számban (esetleg mind a kettőben), c) magánhangzó-váltakozással és képzővel. A magyar személyes névmások rendszere finnugor elemeken (tő, névmásképző, többesjel) alapuló többszöri átrendeződések eredménye: egysz. 1. sz. *én* < *e-me-nö (*eng-ëm*), 2. sz. *tē* (*tég-éd, tēn-*), 3. sz. *ō* < *iū < *iγ << *se-ŋ (*öv-é, ön-*), tbsz. 1. sz. *mi* < *miū < *miγ < *mi-ŋ (nyelvj. *mink, -mi-nk-et*), 2. sz. *ti* < *tiū < *tiγ < *ti-ŋ (nyelvj. *tiik, ti-tēk-et*), 3. sz. *ők* < *ō* + *-k*.

3. A névszóhoz járuló jelek

1. Számjelek. — A PU és FU alapnyelvre a $\emptyset$ morfémás egyes számon kívül három többesjel (**-t*, **-n*, **-i* < **-j*) és egy **-ka/-kã* elemű duális következtethető ki. A háromféle többesjel sok nyelvben kimutatható, de kevés olyan nyelv van, amelyekben mind a három előfordul (finn, lapp, északi szamojéd). A *t a casus rectus (nominativus), az **-i* < **-j* a függő esetek többes számát jelölte, az **-n* pedig a birtok többségének a jelölésére szolgált. Mint alább látni fogjuk, ezek a számjelek az alapnyelvben nem lehettek általános érvényű, megszilárdult morfológiai elemek.

Az uráli nyelvekben gyakran egyes számot használnak akkor, amikor például az indoeurópai nyelvekben többes szám járja: m. *tíz ember*, finn *kymmenen miestä* 'ua.?'; m. *jön a török* 'es kommen die Türken'; vog. *jãmes nē, jãmes çum çalt* 'jó nők, jó férfiak közt'; cser. *piže taškã-tuška töštãl koštãt* 'a kutyák ide-oda futkároznak (tkp. ugrálva járnak)'. Az efféle konstrukciók a korai PU korszak maradványai, amikor az egyes és többes számot még nem különböztették meg egymástól, hanem a dolgok többségét a numerus szempontjából különböző pusztá névszói alak, a numerus indefinitus (numerus absolutus) fejezte ki. Ezzel kapcsolatban hadd utaljak a török, a mongol, a tunguz és a paleoszibériai nyelvek számjelölési eljárására: ezekben a nyelvekben általános szabálynak mondható, hogy az indifferens forma az élettelen dolgok (genus inanimatum), a többnyire gyűjtőnévképzői eredetű többesjelet tartalmazó pedig az élőlények (genus animatum) kategóriájában használatos. Ezenkívül a jelöletlen forma a határozatlan, a jelölt pedig a határozott mennyiséget is jelöli. A **-t* többesjel tehát az uráli korban jött létre, de nem vált rögtön általánossá, hanem eleinte csupán az élőlények kategóriájában és a determinálásban alkalmazták. Használati köre itt is szűk lehetett: kezdetben csupán a

nominativusban volt meg, a függő esetekbe való behatolása — már ahol ez megtörtént — az egyes nyelvek külön életébe tartozik. Pl. finn *kala* 'hal' : *kalat* 'halak', *puu* 'fa' : *puut* 'fák' stb.

A magyarból a *-t többesjel kiveszett. Az eltűnés oka csak részben és kevésbé magyarázható zavaró homonímiával (egybeesés a -t tárgyraggal és a -d < *-t 2. személyű birtokos személyjellel). Az eltűnés fő okát abban látom, hogy az élettelen, illetőleg határozatlan dolgok esetében hosszú ideig fennmaradt a numerus indefinitus használata, az élőlények és a határozott dolgok kategóriájában viszont gyűjtőnévképzőt (gyűjtőnévképzőket?) használtak. A m. -k többesjel (*házak, kövek*) eredetére nézve azonos a PU *-kka/-kkä denominális névszóképzővel. A szemantikai fejlődés fázisai: főnévképző/melléknévképző (nomen possessoris) → gyűjtőnévképző → többesjel. Vö. finn *penikka* 'junger Hund', *halvacka* 'blaß, bleich', m. *ének, torok, tarka* 'bunt'; finn -kko/-kkö < *-kka/-kkä + -i (gyűjtőnévképző): *koivikko* 'Birkenwald', *mättäikkö* 'eine Stelle voll von Erdhügel'. Szemantikai szempontból vö. *halas, köves* ~ *kukoricás* 'Maisfeld', *nádas* 'Röhricht'.

A PU *-n többesjel az alapnyelvben a birtok többségét jelölte. Ez a funkciója az uráli nyelvek birtokos személyjelezésében végbement változások, rendszerbeli átrendeződések következtében csak kevés nyelvben maradt meg, pl.: vog. *koləm* 'házam' ~ *kolanəm* 'házaim', de finn *tupani* 'kunyhóm, kunyhóim' ~ nyelvj. *tupam* < *tupami* 'kunyhóm' ~ *tuvain* < *tuvani* < *tuvanmi 'kunyhóim' stb. A magyarban ennek a többesjelnek semmi nyoma sincs.

Az *-i < *-j többesjel folytatói a finnugori nyelvekben, a lappban, a magyarban és a szamojéd nyelvekben vannak meg. Az *-i < *-j többesjel szűk körű elterjedtsége arra utal, hogy az alapnyelvben nem lehetett általános a használata. A korai ősfinnben a többes genitívust jelölte (*kala-j), innen hatolt be a függő esetekbe: finn *kaloissa, kaloista, kaloilla* stb. A magyarban és a szelkupban a birtok többsét fejezi ki, pl.: m. *házaim* 'meine Häuser' (*ház*) stb.; szelk. *átäil, átäjil* 'deine Rentiere' (*ätäli* 'dein Rentier'). A jurákban az -i a többes accusativusnak a ragja: *judi* 'a kezeket' (*juda* 'kéz'). Ezenkívül megvan a birtokos személyjelezésben és az igeragozásban is: *madaw* 'ich schneide/schnitt es' ~ *madain* 'ich schneide/schnitt sie' (Plur.), *lambaw* 'mein Ski' ~ *lambin* 'meine Skier'. — Az *-i < *-j többesjel használata először valószínűleg determinálásra és a genus animatum kategóriájára terjedt ki. A PU *-i < *-j többesjel azonos lehet a *-ja/-jä denominális névszóképzővel: főnévképző/melléknévképző (nomen possessoris) → gyűjtőnévképző → többesjel.

A PU *-ka/-kä kettősszámjel (duális) a következő nyelvekben van meg: obiugor, lapp, szamojéd. Minthogy a magyarban a duálisnak nincs nyoma (a *kettő* ő-je aligha vonható ide), e számjel eredetével itt nem foglalkozunk.

2. Birtokos személyjelek. — Az uráli nyelvek a birtokviszonyt a névszókhoz járuló személyes névmásokból agglutinálódott birtokos személyjelek segítségével fejezik ki. A személyes névmások hangsúlyos helyzetben a birtokszó előtt álltak (*me kota 'sátram'), hangsúlytalan helyzetben viszont mint személyi szférára utaló enklitikus deiktikumok a birtokszó után következtek (*kota me 'sátram'). A birtokos többes számát eredetileg nem jelölték, hanem a számjelölés tekintetében indifferens forma, a numerus indefinitus (numerus absolutus) volt használatban: *kotame 'sátram, sátraim', *kotate* 'sátrad, sátraid', *kotase* 'sátra, sátraí'.

A birtokos személyjelek és az esetragok kapcsolódási sorrendje. — Ebben a vonatkozásban az uráli nyelvek három csoportba sorolhatók: 1. Cx + Px (finn, lapp, mordvin, szamojéd); 2. Px + Cx (ugor nyelvek); 3. Cx + Px és Px + Cx (cseremiszi és permi nyelvek). Az eredeti állapotot a Cx + Px típus képviseli, mivel az esetragok agglutinációja

időben megelőzte a birtokos személyjelekét. Erre az archaikus állapotra utalnak közvetve a permi nyelvek és a cseremisiz is: ezekben ugyanis a primér ragok megelőzik a birtokos személyjeleket, míg a szekundér ragok követik azokat. A Px + Cx sorrend létrejött a névutós szerkezetek hatásával függhet össze. Ezekben ugyanis a névszói tag tartalmazta a birtokos személyjelet, s ez után jött a névutó: finn **kota-me ala-na* >> *kotani alla* 'a sátram alatt', m. *ház-am al-att* 'ua.'; **ház-am belën* >> *házamban*.

Az egyes nyelvek, illetőleg nyelvcsoportok önálló élete folyamán a birtokos személyjelezés — a személyjelek, a birtok és a birtokos többesének kifejezése, az esetragok és a személyjelek sorrendje — többszöri átalakuláson, átrendeződésen esett át. Ily módon érthető, hogy az egyes finnugor nyelvek birtokos személyjel-rendszerei alaki (néhánykor funkcionális: pl. birtokviszony mellett determinálás) vonatkozásban lényegesen eltérnek egymástól. Pl.: m. *ház-am, ház-ai-m, ház-un-k, ház-ai-n-k* ~ zürj. *kerka-e-j* (*-e* < **-m*, a *-j* kicsinyítő képző, illetőleg vocativusi végződés), *kerka-jas-e-j, kerka-ni-m, kerka-jas-ni-m*.

4. N é v s z ó r a g o z á s . — A PU/PFU alapnyelvre a következő esetragok tehetőek fel:

1. Nom. $\emptyset$	6. Abl. <i>-ta/-tä</i>
2. Acc. $\emptyset, -m$	7. Lat.-Prol. 1 <i>-k</i>
3. Gen. $\emptyset, -n$	8. Lat.-Prol. 2 (FU) <i>-j</i>
4. Loc. 1 <i>-na/-nä</i>	9. Lat.-Dat. <i>-ñ</i>
5. Loc. 2 (FU) <i>-ta/tä</i>	

Az 1—3. alatt említett, ún. szintaktikai esetek az alany, a tárgy és a birtokos jelző kifejezésére szolgáltak. Ezeknek megvolt az a tulajdonságuk, hogy a határozottságot és a határozatlanságot is jelölni tudták. Tehát a jelölt accusativus (**-m*) és genitivus (**-n*) a határozott tárgyra, illetőleg a határozott birtokos jelzőre utalt. Az alany determinált voltát különböző mutató névmások jelölték (vö. m. *e ház*, finn *tämä talo*). A nominativus (másképp: az alapalak) a határozatlan alanyon kívül a határozatlan tárgy és birtokos jelző esete volt. Ezért a nominativust casus indefinitusnak is nevezhetjük. Megjegyzem, hogy a török nyelvekben is nominativus (casus indefinitus) jelöli a határozatlan tárgyat és birtokos jelzőt (tipológiai rokonság). A magyar nyelvbe a kérdéses szintaktikai viszonyok jelölésére a casus indefinitus öröklődött át (az **-m* és az **-n* esetrag nyomtalanul eltűnt). A *-t* tárgyrág és a *-nek/-nak* genitivusrág (← dativusrág) kialakulása, illetőleg általánossá válása a magyar nyelv külön élete folyamán ment végbe. A *-t* FU eredetű lehet és a **tä, *ta, *to* mutató névmásokra vezethető vissza, de alapnyelvi használata talán csak bizonyos névmásokra szorítkozott (vö. finn *minut* 'engem' stb., *kenet* 'kit', oszjtj. Kaz. *mänət* 'engem' stb.).

A 4—9. esetek általános (tehát nem belső, külső stb.) lokális viszonyokat fejeztek ki. A magyarban a következő kázusok folytatói vannak meg: Loc. 1 **-na/-nä*, Loc. 2 **-ta/-tä*, Lat.-Prol. 1 **-k*, Lat.-Prol. 2 **-j*. Ezekhez járult az ugor korban létrejött ablativusi **-l* (< **-la/-lä* helynévképző).

E ragjaink glottogenetikájával e helyütt nem foglalkozom. Csak annyit jegyzek meg röviden, hogy egyesek nagy valószínűséggel mutató névmásokból (deiktikus elemekből) keletkeztek: loc. 1 **-na/-nä* < **na* 'dieser', **nä* 'dieser', **no* 'jener', abl. **-ta/-tä* < **ta* 'dieser', **tä* 'dieser', **to* 'jener'. A **ta, *tä, *to* névmásokból a FU korban is keletkezett esetrag (locativus), mely elsősorban azokban a nyelvekben terjedt el (ugor és permi csoport), amelyekben az ablativusi **-ta/-tä* nincs meg, avagy megváltozott funkcióban (pl. permi prosecutivus) él tovább. A lativusrágok (**-k, *j, *ñ*) korábbi általános konnektívumok („ösmorfémák”) folytatói lehetnek, így genetikai rokonságban állhatnak

egyéb kötött morfémákkal (kicsinyítő képzők, melléknévképzők, genitívus). Valamennyi esetrag közül a lativus mint az általános casus obliquus (konnektívum) lehet a legrégebbi eset. Erre utal az a körülmény is, hogy a finnugor nyelvekben a megkülönböztető jegyek tekintetében a hová-esetek a jelöletlenek.

Az ősi primér ragok magyar folytatói: loc. a **-na/-nä* > superessívus *-n* (*kocsin, hajón, fán*), *-on/-ën/-ön*, adverbialis *-an/-en*; loc. 2 **-ta/tä* > m. *-t/-tt*: *itt, ott, mellett*, lat. **-k* > m. *egyembeli* (óm.), nyelvj. *együ(vü), összü, mellő* 'neben?'; lat. **-j* > m. *-é/-á* > *-e/-a*: *ide, oda, mögé, alá, haza*; Ug. **-l* > m. *-l*: *alól, mellől, mögül*; (loc.) *alul, fölül*. A superessívusi *-on/-ën/-ön* kivételével — amely speciális funkciója és konstans *o/ë/ö* magánhangzója miatt voltaképpen másodlagos ragnak tekintendő (ilyen még a translatívusi *-vá/-vé* is) — az ősi primér ragok folytatói a magyarban határozószókbán, névutókban és névutókból fejlődött másodlagos esetragokban fordulnak elő.

A mai magyar nyelv roppant gazdag ragrendszer névutók agglutinálódása révén jött létre. Közülük a mutató névmási eredetűek kora az ugor korig nyúlik vissza, pl.: **na* 'dieser': m. *-nál/-nél*, **nä*: m. nyelvj. *-nott/-nött, -nól/-nöl, -ni, -nyi, -nek/-nak*. Nem névmási eredetű névutói esetragok: Ug. **kučz* 'Seite, Raum neben etwas': m. *-hoz/-höz /-höz*; Ug. **rajz* 'Oberfläche': *-ra/-re, -ról/-ről*. Másodlagos esetragjaink zöme az ősmagyar kor végén — az ómagyar kor folyamán fejlődött ki névutók agglutinációja révén: *bél*: **belën* > *-ben/-ban* stb.; *tő* (*töv-*) > *-tól/-től*; **ér-* > *ért* stb.

5. Az igéhez járuló jelek

1. Módszelek

A) Kijelentő mód. — Nincs külön jele ($\emptyset$).

B) Felszólító mód. — A PU-PFU alapnyelvben a felszólító módnak két jele volt: a) az enyhébb felszólítás formája jelöletlen, a pusztá igetövel volt azonos; b) a szigorúbb parancsot igenévképzői, illetőleg jelenidő-jelölői **-k* képzővel fejezték ki. A $\emptyset$ morfémás imperatívus a következő nyelvekben maradt fenn: cser. *tol!* 'gyere!', zürj. *mun* 'menj!', votj. *mijn!*, *mjn!* 'ua.'; vog. Sg2. *toten, -ən!* 'hozz!', Du2. *toten, -ën*, P12. *toten, -an* (az *-en* stb. igei személyragok). Az osztjákban és a magyarban is eredetileg $\emptyset$ morféma jelölte a felszólítást: osztj. **mën!* 'menj!'. A mai formák (O. *mëna*, Kaz. *mána*) *-ä/-a* vocatívusi végződést tartalmaznak, vö. *asa* 'Vater!, mein Vater!', *äŋka* 'Mutter!, meine Mutter!'. Az *-ä/-a* végű vocatívus s egyúttal imperatívus a FU **-j* kicsinyítő képzőre vezethető vissza. A kettő szemantikai viszonya: a vocatívus megszólítást, személyhez fordulást, az imperatívus pedig cselekvésre vagy tiltásra való felszólítást fejez ki. Így könnyen megérthető, hogy a vocatívus az osztjákban behatol a felszólító módba. Nos, a magyar felszólító mód is (*mënj, várj, kérj*) ebből a vocatívusi szerepű kicsinyítő képzőből keletkezett. A **-j* a zürjében és a finnben is előfordul imperatívusi alakokban: zürj. *munej!* 'menjete!', finn *-ko/-kö* < **-ka/-kä* + *-i*: *antakoon!* 'adjon!', *menköön!* 'menjen!'. A vocatívus és imperatívus összefüggéséről l. még JAKOBSON, Zur Struktur des russischen Verbums. In: Charisteria Gvilelmo Mathesio... Pragae, 1932. 60—4.

A **j* intervokális helyzetben *gy-vé* fejlődött (*lëgyek, lëgyën, vëgyél* stb.), a *d + j* hosszú *ggy-t* eredményezett: *adjon* (vö. HB. *Wimagguc, kegiggen, oggun*). Az *s, sz, z* végű igékben a *j* hasonul: *ásson, ússzunk, hozzanak*. A tövégi *l, ll* hang hasonul a *j*-hez: *szólj* (= *szójj*), *këlljën* (= *këjjën*). A *t* végű igék felszólító módjában több alaktani kötöttségű összeolvadásos csoportot különböztetünk meg: a) *fut*: *fusson, szeret: szeress* (*lát: láss*); b) *füt*: *fütsön, tart: tartson*; c) *oszt*: *osszon, fëst: fëss*. — A *k, p, f* végű igék után a *j* zöngétlen párja hangzik: *rakj, kapj, döfj*, ejtsd: *rakJ, kapJ, döfJ*. (A *J* allofont a magyarban régebben, sokan ma is χ betűvel jelölik.) Nyelvtörténeti szempontból külön problémát jelentenek a *t* végű igék. A *t + j ty* (vagy *ty*) hangot eredményezett volna, ha lett

volna ilyen mássalhangzó az ősmagyarban. De mivel nem volt, a $t + j$ (= tj , másképp $t\chi$) még az ősmagyar korban kölcsönös hasonulással ss -t vagy cs -t hozott létre.

A $*-k$ felszólító módjel folytatói a finnégi nyelvekben, a lappban, a mordvinban és a szamojéd nyelvekben található meg, pl.: finn *anna!* < *annak!* 'adj!', lapp N *boadē!* 'gyere!', mord. *vanok!* 'láss!', szamjur. *jile?* 'élj!' stb. — Régebben a m. $-j$ módjelet is ebből a $*-k$ -ból eredeztették. Egyesek — némileg kételkedve — ma is lehetségesnek tartják ezt a magyarázatot. A m. $-j$ -nek $*-k$ -ból való származtatása ellen több érv szól: a) Areális érv: nincs $*-k$ módjel az obiugorban és a permi nyelvekben. Ez nyomósan amellett szól, hogy a magyarban sem lehetett meg. b) Az imperativus eredetileg személyrag nélküli forma volt, ily módon a szóvégi fejlődés hosszú magánhangzót (*ó/ö, ú/ü* < $*\gamma$ < $*k$) eredményezett volna. c) Ennek ellene lehetne vetni, hogy a személyragos formák korán megjelentek az ősmagyarban, tehát a j általánosulása ezekből az alakokból könnyen elképzelhető. A t végű igék esetében a kissé komplikált $t + \gamma > t + \chi$ (χ) hangváltozás ugyan lehetséges volna (ha egyáltalán volna a hipotézis m. $*-k$ módjelen kívül egyéb eset a $t\gamma > t\chi$ kapcsolatra), és talán lehetséges volna az intervokalikus j -nek j -vé fejlődése is (**lęyek* > **lęyek* > **lęjek* > *lęgyek*), de a γ bizonyos fonetikai helyzetekben nem fordulhatott elő a magyarban. Megjegyzem, hogy a γ intervokalikus helyzetben, összevonással általában hosszú magánhangzót eredményez, a j hiátustöltőként jelentkezik: TA. *feé* > *feje*, **ąjtąjá* > *ąjtaja*. A γ előfordulásai: a) két magánhangzó között (ősm. **sıyr* > *sır* 'Grab', tör. *baıatur* > *bátor*); b) abszolút szóvégi helyzet (*męnő*, *szántó*, *disznó*); c) szó belsejében és szóvégre kerülve r után (*fęrj*, *nęmbęrj*, *boıtorjån* < tör. *baltıryan*, *karvaly* < tör. *qırıy*). A *fęrj*, *nęmbęrj* típusú szavakban az $r\gamma > rj$ változás szóbeljei helyzetben (*fęrjet*, *nęmbęrjet*) mehetett végbe. Véleményem szerint helytelen az ősmagyarra **dobę*, **adę*, **kapę* > **kapę*, **szeretę* > **szeretę*, **ásę* > **asę*, **tartę* > **tartę* alakokat rekonstruálni, mivel a γ ilyen hangkapcsolatokban nem fordulhatott elő. A mondottakon kívül nyomós érv még a felszólító mód $-j$ jelének $*-k$ -ból való származtatása ellen, hogy $*k$ elemű formánsaink szóvégen hosszú magánhangzót ($*k > \gamma$: *męnő*, *látó*; *apó*, *Bedő*, *hosszú hajú*, *nagy fejű*), szóbeljébe jutva pedig h -t, v -t ($*k > \chi > h$: *bűnhőszik*, *hírhősik*, *látva*, *kérve*) eredményeztek.

C) Feltételes mód. — A PU-PFU alapnyelvben feltételes móddal (conditionalis, coniunctivus) aligha lehet számolni, mivel e kategória feltételezése maga után vonná a mondatok között formális alárendelés feltevését is. A m. feltételes mód jele *-né/-ná* > *-ne/-na*: *kęrnę/kęrne*, *látná/látna*. E módjelünk rokonságba hozható a PU-PFU optativus-desiderativus $*-ne$ jelével. A $*-ne$ módjel folytatói megvannak a finnben, a lappban, a cseremiszenben, a mordvinban, a vogulban és a szamojéd nyelvekben. A finnben potentialis fejez ki (*sanonen* 'talán mondom, lehet, hogy mondom'), a mordvinban és a cseremiszenben coniunctivus-desiderativus-conditionalis a funkciója. A vog. *-nuw*, *nę* (< $*-nę$) a feltételes mód jele. A m. *-né/-ná* képviseli az eredetibb állapotot, a *-ne/-na* rövidüléssel keletkezett. A *-né/-ná* korábbi $*-ne + -j$ ($-j$) alakra megy vissza, $-j$ ($-j$) eleme múltidő-jel (HB. *enęyc*, KT. *lehetnęync*). A feltételes módnak a múlt idővel való összefüggése számos nyelvben megállapítható: finn *antaisın* 'adnék': *-isi* < $*jć + j$; lat. *amarem*, ném. *ich ginge*, *ich würde*, or. *Я чуман őbi* stb. A tárgyias igeragozású *lát-nók*, *nęznők* labiális magánhangzójában (*ó/ö*) a perfektív funkciójú $*-k$ igenévképző rejlik. Talán ugyanez a $*-k$ van meg a vog. $*-nę$ módjelen is: E *min-nuw-ęm*, T *miń-nę-m* 'mennék'.

6. A s p e k t u s , a k c i ó m i n ő s é g , i d ő . — A PU alapnyelv korai szakaszában az igei időrendszer még nem volt meg, hanem az igealakok eredetileg csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. A valóságra vonatkozó időviszonyokat

az aspektus jelentéstartalma immanens módon fejezte ki. Az alapnyelvben tehát duratív-kontinuatív, illetőleg momentán akciójú igék állhattak egymással szemben. Ezek természetesen nem rendelkeztek mai értelemben vett időrendszerrel, hanem igeképző vagy időjel nélküli aoristosnak (vagy neutrális időnek) nevezhető paradigmasoruk az első csoportnál folyamatos (jelenben folyó), a második csoportnál viszont befejezett (múltban végbement) cselekvést-történést fejezett ki. A folyamatos jelentéstartalmú igéknél a múltban lezárult cselekvést perfektív igenévképzővel (mozzanatos igeképzővel) fejezték ki. Ezzel szemben a befejezett jelentéstartalommal bíró igéknél a cselekvés-történés folyamatát imperfektív igenévképzőnek (gyakorító-folyamatos igeképzőnek) az igitőhöz való csatolásával juttatták kifejezésre.

Valószínűleg a PU alapnyelv vége felé és a PFU alapnyelv elején alakult ki az a nyelvi időrendszer, amelyik nagy vonásokban a mai nyelvekben is tovább él. Eszerint a jelen időt $\emptyset$ morféma jelöli (több nyelvben igenévképzői eredetű, elhomályosult szerepű praesensjelek nyomai is felfedezhetők), a múlt időt pedig a PU eredetű **-s* és/vagy a PFU eredetű **-j* (*-i*) időjel fejezi ki. A $\emptyset$ morfémás jelen az ősi aoristos folytatója, pl. m. *hallok, hallasz, hall*; lapp *boadám* 'jövök', *boadak* 'jössz', *boatta* 'jön'. Univerzális sajáttság, hogy a $\emptyset$ morfémás alak (a jelen) megkülönböztető jegy nélküli, míg a múlt megkülönböztető jegyes. A disztinktív jegyes múltidőjelek **-s* és **-j* (*-i*) az imperfektív/perfektív funkciójú **-ja/-jä* és **-ša/-šä* melléknévi igenévképzőkre vezethetők vissza. A PU **-s* múltidő-jel folytatói a svéd-lapp tagadó ige múlt idejében, az észti nyelvjárásokban, a lívben, a mordvinban, a cseremiszbén, az obiugor nyelvekben és a szamojédban vannak meg. A PFU **-j* (*-i*) múltidő-jel képviselői a finnugori nyelvekben, a lappban, a mordvinban, a cseremiszbén, a permi nyelvekben, a magyarban és osztjában fordulnak elő: *-á/-é* $\geq$ *-a/-e*: *látám, látád, látá* stb., *láték, látál, látá* stb. A magyar nyelv külön élete folyamán — minden bizonnyal az ősmagyarban — alakult ki a *-t/-tt* befejezett igenévképzőből a befejezett múlt jele: *láttam, láttál, látott* stb.

Az ősi időjelölési rendszer — aoristos (neutrális idő) — nyomai a mai magyarban is kimutathatók, mégpedig az *sz*-szel bővülő *v* (és *d*) tövű igéink paradigmasoraiban: *tész, vész, lész, észik, iszik, hisz, visz, alszik, fekszik*. Ezek *sz* eleme ősi jelenidőjel, amely a **-ša/-šä* melléknévi igenévképző imperfektív használatából fejlődött ki.

7. Az alanyi (indeterminált) és a tárgyias (determinált) igeragozás megkülönböztetése. — Több uráli nyelvnek közös sajátága, hogy a tárgyias (tranzitív) igéknek a harmadik személyben két alakja van: személyragos és személyrag nélküli. A két alakhoz jelentéskülönbség társul: az ugor, a szamojéd nyelvekben és a mordvinban a személyrag nélküli forma az alanyi (indeterminált), a személyragos pedig a tárgyias (determinált) igeragozást fejezi ki.

Személyrag nélküli	Személyragos
m. <i>hoz</i>	<i>hozsa</i> < <i>*hozja, látja, nézi</i>
vog. <i>toti</i>	<i>totite</i> 'hozsa'
osztj. <i>tɔʌ</i> 'hoz'	<i>tɔʌʌe</i> 'hozsa'
mord. <i>pali</i> 'csókol'	<i>palasi</i> 'csókolja'
jur. <i>junrā</i> 'kérdez'	<i>junrāda</i> 'kérdezi'
jen. <i>mota</i> 'vágott'	<i>motada</i> 'vágta'

Az alanyi és tárgyias igeragozás a szelkupban és a kamaszban nem maradt fenn, de az egykori kettősségre a harmadik személy eltérő kifejezőmódja utal (pl. szelk. *ila* 'él' ~ *qōjt* 'megtalálta'). A kétféle igeragozás a permi nyelvekben sohasem jött létre, de az intranszitiv és tranzitiv igék harmadik személyű alakjában mutatkozó különbség a folya-

mat egykori megindulására utalhat: zürj. (intr.) *muni* 'ment' ~ (tr.) *boštis* 'vett, vette' (vö. még *boštę* 'vesz' ~ *boštas* 'venni fog', votj. *bašte* 'vesz', *baštoz* 'venni fog').

Az alaki kettősség és a vele járó funkcionális eltérés már az alapnyelvben megjelent; a jelölt forma (Px3Sg.) a harmadik személyű tárgyra utalt. Az igei személyragot tartalmazó formák úgy jöttek létre, hogy az igehez accusativusú értékű harmadik személyű személyes névmás vagy mutató névmás agglutinálódott. Pl.: m. *üti* 'er/sie schlägt ihn/sie/es', vog. *rātite* 'ua.', osztj. Kaz. *seŋ* ^εΛΘΛΛε 'ua.'

Az indeterminált-determinált igeragozás közötti különbség a 3. személyben már a PU alapnyelv korában meglehetősen. Később a megkülönböztetés az 1. és 2. személyre is áterjedt. Aligha valószínű azonban, hogy a tárgyas igeragozás teljes kifejlődése — a 3. személy kivételével — már az alapnyelvben megtörtént volna. Az ugor, a szamojéd nyelvek és a mordvin tárgyas igeragozásában alaki és funkcionális tekintetben lényeges eltérések vannak. A magyar tárgyas igeragozás a harmadik személyű határozott tárgyra, az obiugor a határozott tárgy egyes, kettős és többes számára utal. Legteljesebb a tárgyas paradigma a mordvinban: itt egyes és többes számban valamennyi személyben külön forma jelöli a határozott tárgyat.

A tárgy határozatlan vagy határozott voltát a finnugor nyelvek másképp is ki tudják fejezni. Például a finnben a határozatlan tárgyat partitívus, a határozott tárgyat accusativus jelöli: *minä luen kirjaa* 'könyvet olvasok' ~ *luen kirjan* 'olvasom a könyvet'. A magyarban a határozott tárgyra nemcsak a tárgyas igeragozás, hanem a határozott névelő is utal: *hallottuk a hírt*.

8. I g e i s z e m é l y r a g o k . — A magyar igei személyjelölők két típusba sorolhatók:

1. Személyes névmási eredetű személyragok: egysz. 1. sz. *-m*, 2. sz. *-d*, 3. sz. *-ja*, *-i*, *-a*, *-e*, tbsz. 1. *-unk/-ünk*, 2. sz. *-tok/-ték/-tök*, 3. sz. *-ják*, *-ik*, *-ák*, *-ék*. Ezek személyes névmási eredete és uráli kora — természetesen magyar nyelvbeli módosulások figyelembevételével — már régóta vitathatatlan. Az egyes számiak, továbbá a tbsz. 3. személyű formák a tárgyas (determinált) igeragozásban foglalnak helyet, míg az *-unk/-ünk*, *-tok/-ték/-tök* az alanyi (indeterminált) ragozásban használatosak. Ez utóbbi van meg a tárgyas alakokra jellemző *-já*, *-i* előtaggal a tárgyas ragozás tbsz. 2. személyében is: *-játok*, *-iték*.

2. A második típust az igenévképzői eredetű személyragok képezik. Ezek a következők: egysz. 1. sz. *-k*, 2. sz. *-sz*, *-l*, 3. sz. *-n*. Idetartozik a tbsz. 3. személyű *-nak/-nek* is, melynek végén a többes szám *-k* jelét találjuk. BENKŐ (ÁrpSzöv. 235—7, 241—8) ezeket ugyancsak egységes elv alapján igeképzőkből származtatja: az *-sz* és *-l* ragot gyakoriító, a *-k* és *-n* ragot mozzanatos képzőnek tartja. Elméletben ugyan elképzelhető, hogy valamely igeképző eredeti funkciójának elhomályosultával — elsősorban a 3. személyben — személyraggá válik. Ám a kérdéses képzők a mai magyarban — a *-k* mozzanatos képző kivételével — felismerhetőek, könnyen azonosíthatóak a nyelvérzék számára (ez még inkább így lehetett az ősmagyar korban), így igei személyraggá válásuk aligha képzelhető el. Ez a tetszetősnek tűnő magyarázat azért sem fogadható el, mivel a finnugor nyelvek igeragozási rendszerei nem támogatják: egyetlen finnugor nyelvben sem vált igeképző személyraggá, és más nyelvcsaládokban (indoeurópai, török) sem tudok ilyen irányú fejlődésről.

Az igenévképzőnek az 1. és 2. személybe való bejutását a magyar esetében az tette szükségessé, hogy az alanyi és tárgyas igeragozás alakjait meg tudják különböztetni egymástól. Más finnugor nyelvek (pl. a lapp) esetében a **-ja/-jā* és **-pa/-pā* igenévképző az egyes, kettős és többes számi sorok megkülönböztetése céljából hatolt be az igeragozás paradigmájába.

A *tész*, *vész*, *lész*, *észik*, *iszik*, *hisz*, *visz*, *alszik* stb. típusú igékben az *sz* elemet a PU *-š (< *-ša/-šá) igenévképzőből eredeztetem. A *tész* stb. típusú igék ősmagyar kori *tészék*, *tész*, *tész* paradigmája tette lehetővé, hogy az immár elhomályosult igenévképzői funkciójú *-sz* 2. személyű személyragként behatolt a 3. személyből a *mond*, *lát*-féle igék jelen idejébe. Ezt a fejlődést elősegíthette a 2. személynek *-sz*-re végződő, vagyis személyrag nélküli alakja is (ősm./óm. *tész*, *hisz*). Később az ugyancsak igenévképzői *-n* behatolt a 3. személybe: *tészén*, *hiszén*, *mégyén*, *vagyon* stb. Az *-n*-nek a paradigmába való bejutása lehetővé tette a korábban azonos alakú 2. és 3. személy alaki megkülönböztetését. Tehát a 3. személy *-n*-jét és az 1. személy *-k*-ját másokhoz hasonlóan én is igenévképzőnek tekintem.

Az egysz. 2. sz. *-l* személyrag eredetileg kizárólag ikes igéken jelentkezik. Az *-l* ugyancsak ősi **-la/-lä* participiumképzőből származik.

Tisztázásra szorul még az *-uk/-ük*, *-unk/-ünk* személyragjaink labiális magánhangzója. Plauzibilisnek látom E. ABAFFY (MNY. LXXXVII [1991.], 385 kk.) magyarázatát, amely szerint a labiális hang a magyar fonémarendszeren belüli okokkal indokolható. Nyelvünkben az ősmagyar kor elejétől kezdődően nincs *i* hang. „Ha tehát a veláris oldalon illabiális formák hiányában labiálisokat kényszerülünk használni: *-ok* ~ *-uk*, *-onk* ~ *-unk*, akkor a palatális soron sem választjuk általában az illabiális formát, hanem ... a ... labiálisokat: *-ök* ~ *-ük*, *-önk* ~ *-ünk*” (i. h. 393).

Végezetül szólni szeretnék a múlt idejű *várók*, *kérők* és a feltételes módú *várnók*, *kérnök* alakok *ó/ő* hangjáról. Úgy látom, hogy ezen személyragokban az *-ó/-ő* (< **-k*) igenévképző rejlik. A rokon nyelvi megfelelők mellett vallanak, hogy a **-k* eredetileg imperfektív-perfektív funkciójú igenévképző volt. Az *-ó/-ő* (< **-k*) behatolását a paradigmatorba a tárgyas ragozású *várák*, *várnák*, *nézék*, *várnák*, *néznek* többes szám 3. személyű alakoktól való elkülönítés tette indokolttá.

9. I r o d a l o m . — E. ABAFFY ERZSÉBET, Igei személyragjaink eredetéről: vitás kérdések: MNY. LXXXVII [1991.], 385—93. — ALVRE, PAUL, Zur Frage nach der Entwicklung *ja/jä* > *i* in den uralischen Sprachen: SzFU. 1 [1965]: 11—20. — BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp., 1967. — BENKŐ LORÁND, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemélei. Bp., 1980. — UŐ., (főszerk.), A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. Bp., 1991. — BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp., 1957. — COLLINDER, BJÖRN, Comparative Grammar of the Uralic Languages. Stockholm, 1960. — HAJDÚ PÉTER, Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Második kiadás. Bp., 1973. — UŐ., Ural'skie jazyki i narody. Moszkva, 1985. — UŐ., in: HAJDÚ, P.—DOMOKOS, P., Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bp., 1987. 1—450. — HONTI LÁSZLÓ, Az ugor nyelvek jellemző vonásai (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez): NyK. 81 [1979.], 225—45. — UŐ., Y-a-t-il eu une langue ougrienne primitive? (Remarques sur la question de l'unité ougrienne): EFOu. 15 [1978—1979.]: 165—73. — UŐ., Characteristic features of Ugric Languages (Observations on the Question of the Ugric Unity): ALH. 29 [1979.]: 1—26. — UŐ., Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez: NyK. 87 [1985.], 49—87. — UŐ., Zur Frage nach dem Aspekt und Tempus in der uralischen Grundsprache. In: Minor Uralic Languages: Structure and Development. Tartu, 1994. 48—65. — UŐ., Der uralische Numerus absolutus — Was ist er eigentlich?: LU. 31 [1995.]: 161—9. — ITKONEN, ERKKI, Beobachtungen über die Entwicklung des tscheremissischen Konjugationssystems: MSFOu. 125 [1962.]: 85—125. — JAKOBSON, ROMAN, Zur Struktur des russischen Verbums. In: Charisteria Gvilelmo Mathesio qvinqvagenario a discipulis et Circuli Lingvistici Pragensis sodalibus oblata. Pragae, 1932. — KORHONEN,

MIKKO, Merkmalhaftigkeit und Merkmallosigkeit in den finnisch-ugrischen Lokalkasussystemen: CTIFU. 1975. 111—7. — Uő., Johdatus lapin kielen historiaan. Helsinki, 1981. — MARK, JULIUS, Die Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen: MSFOu. 54. [1925.] — MÁRK TAMÁS, A nyelvi idő nyomában: Hajdú-Eml. 1983. 255—61. — MIKOLA TIBOR, A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt. 46. sz. 1965. 57—62. — RAVILA, PAAVO, Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen: FUF. 27 [1941.]: 1—136. — Uő., Zur Geschichte der Deklination der Personalnomina in den uralischen Sprachen: MSFOu. 98 [1950.]: 311—23. — Uő., Über die Tempusstambildung der finnisch-ugrischen Sprachen: JSFOu. 59/4 [1957.]: 1—10. — RÉDEI KÁROLY, A felszólító módjel eredete a magyarban. NytudÉrt. 104. sz. 1980. 649—53. — Uő., Többesjelek a PU-PFU alapnyelvben: NyK. 83 [1981.], 97—105. — Uő., Monikon tunnuksel uralilaisessa ja suomalais-ugrilaisessa kantakielessä: CQuiIFU. 6. 1981. 210—9. — Uő., Die Herkunft des Imperativzeichens im Ungarischen: FUF. 44 [1982.]: 1—10. — Uő., Die Spuren der neutralen Zeit (des Aorists) in einigen uralischen Sprachen. *Linguistica et Philologica*. Gedenkschrift für Björn Collinder (1894—1983). Wien, 1984. 349—53. — Uő., *Uralisches Etymologisches Wörterbuch I—II*. Unter Mitarbeit von MARIANNE BAKRÓ-NAGY, SÁNDOR CSÚCS, ISTVÁN ERDÉLYI+, LÁSZLÓ HONTI, ÉVA KORENCHY+, ÉVA K. SAL, EDIT VÉRTES, III. Register. Zusammengestellt von ATTILA DOBÓ und ÉVA FANCSALY. Budapest–Wiesbaden, 1988., 1991. (rövidítve: UEW.). — Uő., A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére: NyK. 90 [1989.], 143—61. — Uő., Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalsuffixe: JSFOu. 82 [1989.]: 193—209. — Uő., Az uráli-finnugor névragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszöragozás kialakulásában. NyK. 93 [1992—1993.], 79—94. — Uő., Zur Herausbildung der uralischen Konjugation (Die Frage des Aspekts und des Tempus). COctIFU. 3. 1996. 176—82. — Uő., A nem személyes névmási igei személyragjaink eredetéről. Kézirat. — Uő., A protouráli *t többesjel eredete. *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. 1996. 260—64. — SAMMALLAHTI, PEKKA, Über die Laut- und Morphemstruktur der uralischen Grundsprache: FUF. 43 [1979.]: 22—66. — SETÁLÁ, E. N., Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen: JSFOu. 2. 1986. — TAULI VALTER, The sequence of the possessive and case suffix in the Uralic Languages: Orbis 2 [1953.]: 397—404.

RÉDEI KÁROLY

A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben

I.

1. Szociolingvisztikai alaptétel, hogy a nyelvhasználat a társadalmi cselekvés része, s mint ilyen a meghatározó, befolyásoló társadalmi tényezőkkel való összefüggésében vizsgálándó. Ebből következik, hogy a társadalmi okokra visszamenő s a nyelvhasználatot befolyásoló beszélői viszonyulásnak, a nyelvi attitűdnek a vizsgálata fontos és időszzerű feladat.

A jelen tanulmány közvetlen tárgya nyelvjárási elsődleges anyanyelvvaltozatú, 10—14 éves általános iskolásoknak, illetőleg az ő nyelvhasználatukat befolyásoló szü-

lőknek (=szüleiknek), valamint tanáraiknak a nyelvjáráshoz való viszonyulása. A cél pedig az, hogy világosabb képet nyerjünk a nyelvjárási gyökerű, említett életkorú iskolások nyelvi életét befolyásoló nyelvhasználati környezet legfontosabb összetevőinek mögöttes mozgatórugóiról.

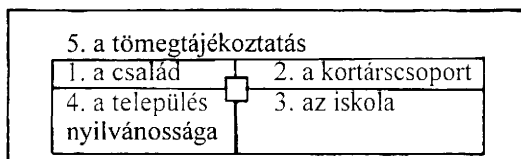
2. Ami az iskola szerepét illeti: az általános iskolának tudvalevően kettős feladata van: az oktatás és a nevelés. Az általános iskola egyrészt tananyagot, másrészt a társadalmi normák szerinti viselkedés bizonyos szabályait, mintáit közvetíti explicit és implicit módon egyaránt. „A nevelés lényegében nem más, mint az emberi kapcsolatok szervezeti rendszereiben való kívánatos viselkedés kialakítása” (BUDA BÉLA, *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Bp., 1994. 180). S ebbe a nyelvi viselkedésnek, tehát a célravezető, a helyénvaló, az illendő nyelvhasználatnak a kialakítása, illetőleg tudatosítása is beleértendő. Az általános iskola a gyermekek állampolgári társadalmulásának egyik, ha nem a legfontosabb — kistelepüléseken a legfontosabb —, társadalmi szinten szervezett intézménye, amelynek megkülönböztetett szerepe van az általános iskolások anyanyelvi nyelvhasználatának alakításában, a tanulók nyelvi tudatának s anyanyelvi készségének a fejlesztésében. (A jelen tanulmányban csak az egynyelvű közösségek szemszögéből vizsgálódom.) Az általános iskola presztízsváltozatként a köznyelv írott és beszélt változatát közvetíti, s ez a tény a nyelvjárási háttérű vidékeken és iskolákban a köznyelv és a regionális változat ütközéséhez s a tanulók nyelvhasználati konfliktusához vezet(het). Az a tény, hogy az első, tetre menő nyelvi szembesülést, próbatételt az iskolába kerülés jelenti a gyerekek számára, a nyelvjárási háttérű tanulókat tekintve fokozottan igaz.

3. De miért éppen a felső tagozatosok állnak érdeklődésünk középpontjában? Azért, mert a 10—14 év közötti életkor — mint a másodlagos szocializáció kitüntetett szerepű szakasza — nyelvhasználati szempontból, illetőleg a beszélő nyelvi jövője szempontjából igen fontos. A különböző nyelvváltozatok megkülönböztetésének és megítélésének a tudata, illetőleg a bidialektális nyelvi kompetencia nagyjából a 10. életévvel kezdődően fejlődik ki s kezd megszilárdulni, s ez egybeesik az érték- és előítéletstruktúrák kialakulásával. Azaz több, a beszélő ifjú- és felnőttkori nyelvhasználatát befolyásoló, sőt meghatározó tényező jelentkezése ebben az életszakaszban keresendő. Ez az az életkori szakasz, amikor az egyén a nyelvközösség tagjaként a legmagasabb fokú nyelvi feszültségzónában él. Ugyanis: otthonról hozott nyelvváltozata mellett el kell sajátítania a köznyelv írott — ha nyelvjárási elsődleges anyanyelvváltozatú, akkor beszélt — változatát is, s e változatokon kell az iskolában szóban és írásban megnyilatkoznia, produkálnia. Ekkor sajátítja el életkori s részben foglalkozáskötöttiségű nyelvváltozatként a diák-, illetőleg az ifjúsági nyelvet egy bizonyos fokon. Ekkor fog hozzá egy vagy több idegen nyelv tanulásához, s mindeközben családi környezetének a nyelvhasználatára, továbbá — egyre nagyobb mértékben — a tömegtájékoztató és a szórakoztatóipar nyelvhasználatára is állandó hatással van rá. Ha tehát nyelvjárási háttérű iskolásokról van szó, akkor valamennyi érintett gyermek három nyelvváltozat ütközőzónájában éli a maga anyanyelvi életét. Tudniillik egy területi nyelvváltozatnak (anyanyelvjárásának), a köznyelvnek és egy társadalmi nyelvváltozatnak (az ifjúsági nyelvnek) az ütközőzónájában.

4. A család, a szülők szerepe, az elsődleges szocializáció jelentősége szintén ismeretes. Tehát az is, hogy a gyerekek nyelvi szocializációjának a családra visszavezethető hiányosságai az iskolában válnak nyilvánvaló hátránnyá. S az is, hogy a nyelvjárási elsődleges nyelvváltoztatás akkor is hátrány iskolai szempontból, ha a kisgyerekek nyelvi-
leg ingergazdag környezetben nőtt föl. Természetes dolog, hogy a szülők nyelvhasználatára

abban az életkorban is hat a gyerekekére, amikor — a serdülőkorban — saját személyiségük kibontakozik, s ebbe a szülőktől való leszakadás bonyolult folyamata is beleértendő a maga társadalomlélektani és nyelvhasználati következményeivel.

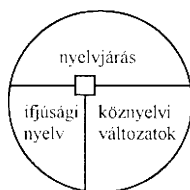
5. A szóban forgó 10—14 éves iskolások nyelvi kapcsolathálózata, nyelvhasználati kontextusa így ábrázolható:

- = a 10—14 éves, helyben lakó és tanuló iskolás
 1—4. = közvetlen s kölcsönös kommunikációs kapcsolat
 5. = közvetett s egyirányú kapcsolat

Ebből kiderül, hogy az iskolások számára a közvetlen s kétirányú kommunikációs kapcsolatot — sorrendben — a család, a kortárs csoport, az iskola, valamint a település nyilvánossága jelentik, s hogy a tömegtájékoztatói eszközök (tv, rádió, sajtó) közvetett s egyirányú módon hatnak nyelvhasználatukra.

Ami pedig az iskolások nyelvhasználatát közvetlenül befolyásoló nyelvváltozati kontextust illeti (sem főtebb, sem itt nem méretarányos az ábra!):

II.

1. A vizsgálatot szülőfalumban, a rábaközi Mihályiban végeztem. Kérdőíveket készítettem (tanulóknak, szülőknek és pedagógusoknak). Az V—VIII. osztályos tanulók 1989-ben és 1995-ben az iskolában töltötték ki a kérdőíveket. A pedagógusok 1989-ben, az iskolások szülei pedig 1992-ben otthon. A kérdőíves fölmérés a megkérdezettek önbevallásán, önértékelésén alapul. Minthogy azonban nem mintavétellel dolgoztam, hanem minden felső tagozatost s azoknak a szüleit, illetőleg valamennyi pedagógust megkérdeztem, a válaszok alapján megrajzolható kép hitelességéhez kétség nem férhet. Anál kevésbé, mert ezúttal nem a falu tényleges nyelvhasználata a vizsgálat tárgya, hanem elsősorban a megkérdezettek nyelvi attitűdje.

2. A nyelvi attitűdöt általában kérdőív, illetőleg direkt kérdések segítségével vizsgáljuk: a kutató ily módon tudatosan közölt szubjektív adatokkal dolgozik (l. például: J. HUFSCHMIDT—K. J. MATTHEIER, Sprachdatenerhebung. In: W. VIREECK ed., Sprachliches Handeln. München, 1976. 105—38; K. J. MATTHEIER, Erhebung von Regionaldaten. In: W. BESCH et alii ed., Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Berlin, New York, 1982. I, 572—80; H. GILES et alii: Research on Language Attitudes. In: U. AMMON et alii ed., Sociolinguistics. Berlin, New York, 1987. I,

585—97). Ezeknek az adatoknak a felhasználhatósági értéke változó, bizonyos esetekben pedig problematikus lehet, minthogy az efféle fölmérések föltételezik a vizsgált jelenségek megértését, illetőleg azonos módon való értelmezését a kutató és az adatközlő részéről egyaránt (J. J. GUMPERZ, *The Social Setting of Linguistic Behavior*. In: D. I. SLOBIN ed., *A Field Manual*. 1967. 129—34). Ez természetesen úgy értendő, hogy a kutatónak általában részletekbe menő s pontosabb ismeretei kell, hogy legyenek a vizsgálandó jelenségekről, mint adatközlőinek. Ami mármost a jelen vizsgálatot, tehát egy adott nyelvjárás azonosítását, illetőleg megkülönböztetését illeti: a felnőttek körében a nyelvjárás és a köznyelv, illetőleg a különböző nyelvjárások közötti fontosabb különbségek érzékelése, tehát e nyelvváltozatok egymástól való megkülönböztetése többszörösen igazolt tény (l. például K. J. MATTHEIER in: P. H. NELDE ed., *Methods in Contact Linguistic Research*. Bonn, 1985. 89 kk. és in: G. HOLTUS, E. RADTKE ed., *Sprachlicher Substandard*. III. Tübingen, 1990. 8) — a magyar dialektológiában is (l. például VÉGH, ÖHA. 34). A felső tagozatos tanulók körében kérdőíves vizsgálatot végeztem annak földerítésére, hogy milyen fokú a nyelvjárás tudatuk, hogy tehát a mihályi nyelvjárásról szólva valóban arra a köznyelvtől sajátos vonásaival eltérő nyelvváltozatra gondolnak-e, amelyre a kérdéseit megfogalmazó kutató gondolt. A fölmérés eredményeiről más alkalommal kívánok tájékoztatást adni, itt a tárgy szempontjából fontos következtetés megfogalmazására szorítokozom: a tanulók a köznyelvi szavak nyelvjárás megfelelőit számottevő arányban megadták, tehát a nyelvjárás gyakori használatú sajátosságait előhívható módon ismerik, érzékelik. Következésképpen a vizsgált nyelvjárás azonosítására képesek, azaz megfelelő mennyiségű, tudatosan közölt szubjektív adataik alkalmasak nyelvi attitűdjük vizsgálatára.

A kérdőívek kitöltésének megszervezését Rabi Zoltánnának, az iskola igazgatójának ezúton is köszönöm.

3. Mihályi szociológiai adataiból lássuk a következőket:

	1989	1995		
LÉLEKSZÁM	1295	1254		
aktív	681	669		
inaktív	614	585		
nyugdíjas	289	301		
tanuló	227	199		
0—6 év közötti	98	85		
FOGLALKOZÁS				
ipar	240	186		
mezőgazdaság	156	131		
háztartásbeli-anyasági	92	94		
közalkalmazott	88	84		
közlekedés-kereskedelem	64	71		
szellemi	41	47		
munkanélküli	0	56		
ISKOLAI VÉGZETTSÉG	aktív	inaktív	aktív	inaktív
0 végzettség	0	98	0	85
8 általános alatt	6	319	10	309
8 általános	94	83	98	79
szakmunkás	354	95	331	94
középfokú	216	18	194	13
főiskola-egyetem	17	1	17	5

Az adatokat a mihályi polgármesteri hivatalban állították össze, s Györvári György polgármester bocsátotta rendelkezésemre őket. Segítségét ezúton is köszönöm. A település 1992. évi szociológiai adataira vonatkozólag I. Nyr. CXVII, 209—10.

III.

1. A szülők. — Közhely, hogy a szülők — a gyerekek elsődleges nyelvi szocializációjának legfőbb tényezői — az iskoláskor idején is hatnak gyermekeik nyelvhasználatára. Éspedig nyelvhasználatukkal s az érintett nyelvváltozatokhoz való s különböző módon megnyilvánuló viszonyulásukkal egyaránt. Ezért utánanézttem annak, hogy a szülők között milyen az aránya a mihályi és nem mihályi születésűeknek, abból indulván ki, hogy ez befolyással lehet nyelvi attitűdjükre, az pedig a tanulóknak a nyelvjáráshoz való viszonyulására. Az adatok:

	1989	1995
mihályi születésű szülők	68% (80%)	62,3% (75%)
nem mihályi születésű szülők	31,9% (20%)	37,7% (25%)

Megjegyzendő: a *születési hely* korábban s faluhelyen az esetek döntő többségében a későbbi — gyermek- és felnőttkori — otthont, tehát az elsődleges szocializáció színterét is jelentette. Ma már nem. Néhány évtizede ugyanis az anyák nem otthon s babaasszonyok segédletével szülnék, hanem a faluhoz legközelebbi vagy területileg illetékes kórház szülészeti osztályán. A mihályi gyerekek túlnyomó része például Kapuváron születik egy ideje. De szüleik között is vannak már tősgyökeres, csak éppen — elsősorban az említett ok miatt — nem a faluban született mihályiak. Minthogy az ő elsődleges nyelvi szocializációjukat születési helyük egyáltalán nem befolyásolta, ezért a Mihályiban születettekkel azonos kategóriaként kezelem, s így is számolom őket (ezt a zárójeles számok mutatják).

Arra a kérdésre, hogy Szépek vagy csúnyának tartja a mihályi beszédmódot?, így válaszoltak a szülők: szép: 22, természetes: 9, megfelelő, csúnya: 4—4, falusias-közömbös: 2—2 és ízes: 1. Azaz 72,2% pozitív, 13,6% semleges és 13,6% negatív viszonyulást nevezett meg. A nyelvjárást csúnyának tartó négy szülő egyike sem mihályi születésű, más közelítésben: a helyben született szülők között negatív viszonyulású nincsen. Ehhez a témakörhöz szorosan kapcsolódott két további kérdés: Mit gondol, száz év múlva is mihályiasan beszélnek a mihályiak? és Sajnálná, ha kiveszne a mihályi nyelvjárást? Az első kérdésre negyvenketten válaszoltak. 72%-uk szerint „igen” („biztosan”, „remélem”, — ha lesz Mihályi, tette hozzá egy szülő), 25,5%-uk szerint „nem” (az így vélekedők nem mihályi születésűek!), egy szerint „nem tudom”. Az egyik szülő szerint: „valamilyen módon bizonyára, legfőljebb változásokon esik át”. A második kérdésre mindenki válaszolt (könnyebben megválaszolható kérdés volt, mint az első), s 93,1%-uk igennel, három szülő — nem mihályi születésűek — nemmel válaszolt. Azaz: azon szülők közül is többen sajnálnák a nyelvjárást kiveszését, akik nem tartják szépeknek, illetőleg akik falusiasnak, csúnyának vélik. Több adatközlő úgy fogalmazott, hogy a nyelvjárást érték, ezért sajnálná eltűntét. Tudvalevő, hogy a nyelvjáráshoz való viszonyulás a szűkebb közösséggel való azonosulásnak és közösségvállalásnak egyik kifejezője. Ezzel összefüggésben kérdeztem a szülőktől, hogy érdemesnek tartanák-e a Mihályit jellemző nyelvi, néprajzi és egyéb sajátosságok, emlékek összegyűjtését, illetőleg hogy támogatnák-e egy mihályi helytörténeti gyűjtemény létrehozásának a gondolatát. Egy anya kivételével (30 éves, általános iskolát végzett) mindenki igennel válaszolt, efféleket írván: „természetesen igen”, „igen és biztos sokan lapozgatnánk”. Ez azt mu-

tatja, hogy a szülők többségének a körében a Mihályihoz tartozás érzése és tudata aktívan él. Tudakoltam azt is a szülőktől, előfordult-e, hogy gúnyolták vagy dicsérték mihályias beszédjük miatt őket. Mégpedig azért, mert a gúnyolás elősegít(het) a nyelvjárástól való érzelmi előfordulást, a dicséret pedig erősít(het) a pozitív attitűdöt. Nos: tizenkettő szülő azt válaszolta, hogy gúnyolták, hat pedig azt, hogy dicsérték. Az előbbieket közül hárman az okot is említették (ketten az *e* hang ejtését, tudniillik a zárt és a nyílt *e* használatát, valamint a falu nevének *Miháli* formában való ejtését), az utóbbiak közül ketten (tájszavakat s azt találták szépnek, hogy az illető nem „affektált”, hanem nyelvjárásiasan beszélt idegenek jelenlétében is).

A szülőknek a mihályi nyelvjáráshoz való viszonyulását további kérdésekkel is igyekeztem kifürkészni. Megkérdeztem: Mi a véleménye azokról, akik mindig, mindenhol mihályiasan beszélnek? A megkérdezett szülők 88,2%-a egyértelműen pozitívan viszonyul ezekhez az emberekhez (válaszaik szerint: természetes: 11, jó, szép dolog: 10, hagyományörzők: 4, őszinték, büszkék vagyunk rájuk, igazuk van: 2—2). Három szülő szerint „nem mindenhol célszerű”, egy szerint „nincs vélemény”. Ez utóbbiak nem tősgyökeres mihályiak. Olyan kérdést is fölvettem, amely a szülők saját nyelvhasználatára vonatkozott: A mihályiakkal mihályiasan beszél vagy embere válogatja, hogyan? A válaszok alapján megállapítható, hogy a szülőknek a mihályiasan beszélőkhöz való pozitív hozzáállása és saját tényleges nyelvhasználatuk összhangban van egymással. Merthogy a 39 válaszadó 56,4%-a úgy válaszolt, hogy mihályiasan beszél, 35,5%-a meg úgy, embere válogatja, hogyan (s ezen az értendő, hogy a mihályiasan beszélő mihályiakkal ők is mihályiasan beszélnek). Mindössze három (Mihályiba házasság útján került) szülő írta, hogy a falubeliekkel nem mihályiasan beszél.

Megkérdeztem továbbá: Előfordul, hogy szándékosan kerül a mihályias beszédet? Hol, mikor? A válaszokból feleletet reméltem arra is, mennyire tudatos a nyelvjárás kerülése, s milyen helyzetekben kerül a nyelvjárást. A 39 válaszból 30 (=76,9%) „nem”, 9 pedig „igen” volt. A magyarázatok pedig: „ha nem Mihályiban vagyok”: 3, „hivatalos helyen”: 2, „felvételi vizsgán”: 1, „elvéte”: 3. Tehát a szakirodalomban kódváltásnak nevezett jelenséget általában jól érzékelik és a maguk módján meg is fogalmazzák.

Ha a szülők gyermekeik nyelvi szocializálásában érvényesülő nyelvi attitűdjének a tipológiáját kívánjuk fölállítani, ekként tehetjük (I. K. J. MATTHEIER, *Pragmatik und Soziologie der Dialekte*. Heidelberg, 1980. 122):

Típus	Az elsődleges nyelvváltozat (családi nyelvhasználat)	A település tágabb nyelvhasználati környezetének nyelvváltozata	Az elsődleges nyelvváltozathoz való viszonyulás
1.	nyelvjárás	nyelvjárás	+ -
2.	nyelvjárás	köznyelv	+ -
3.	köznyelv	nyelvjárás	+ -
4.	köznyelv	köznyelv	+ -

Megjegyzés: a köznyelvbe minden esetben beleértendő a regionális köznyelviség! A tipológia szerint mindegyik típusban előfordulhat pozitív és negatív attitűd egyaránt. Magyarországon ma az 1. típus ritka, a 3. kivételes, a 2. és a 4. gyakori. A 4. típus negatív attitűdjét említve a köznyelvvvel szemben a nyelvjárásokhoz romantikus érzéssel viszonyuló beszélőkre gondoljunk. A nyelvi attitűdre vonatkozólag — megfelelő fölmérések hiányában — nincs, nem is lehet hozzávetőlegesen sem pontos képünk, ha tudjuk is, hogy a nyelvjárások Magyarországon többnyire erősen stigmatizáltak. Ami Mihályit illeti: a falu nyelvhasználatát olyan kontinuumot alkot, amelynek két szélső pólusa a

nyelvjárás és a köznyelv regionális változata. Azaz Mihályira az 1. és a 2. típus együttes megléte jellemző. Ami pedig a nyelvi attitűdre vonatkozik: a tősgyökeres mihályi szülők között negatív viszonyulású nincsen, a nem tősgyökeresek között néhány van csupán.

Milyennek látják a szülők a falubeli fiatalok nyelvhasználatát? A célzott kérdéssel a nyelvjárásiasságot tudakoltam, emígyen: A mihályi fiatalok is mihályiasan beszélnek? A 42 válaszoló közül 16 szerint (38%) korosztálya válogatja, illetőleg részben igen, 13 szerint (31%) mihályiasan beszélnek, 12 szerint (28,5%) nem (négy adatközlő szerint azok a fiatalok nem beszélnek mihályiasan, akik másutt tanulnak, ketten meg azt írták, az affektálók nem beszélnek úgy). Egy adatközlő szerint a szülőktől függ, beszélnek-e gyerekei mihályiasan. Össze-sítve úgy vélik tehát a szülők, hogy a fiatalok 69%-a beszél mihályiasan. S ez azt támasztja alá, hogy a fiatalok nyelvhasználata határozottan nyelvjárásias meghatározott beszédhelyzetekben.

2. A pedagógusok. — A kistelepülések általános iskolai tanulóinak a kö-reben a köznyelv legfontosabb, s helyzetüknél fogva általában legtekintélyesebb közvetí-tői a pedagógusok. A tanulók iskolai teljesítménykényszere, illetőleg a tanárok szakmai tekintélye stb. a pedagógusok nyelvhasználatát — többnyire nem tudatos — mintává teszi az iskolások számára. A tanároknak azonban nemcsak a spontán nyelvhasználata hat a diákokra. Ha például érződik, hogy a tanár előítéllettel viselkedik a nyelvjárásias be-szédmóddal szemben (I. R. A. HUDSON, Sociolinguistics. Cambridge, 1991. 191 kk.), az nyelvhasználati s más természetű gátlásokat hívhat elő a tanítványokból. Viszont az a tanár, aki a gyerekekkel nyelvjárásban is beszél, a tanítványok szemében számottevően fölértékeli a nyelvjárást (MATTHEIER i. m. 119), s ezzel a tanulók nyelvi otthonosságérze-tét növeli. Sokkal inkább hat azonban a diákokra tanáraiknak a tanulók nyelvhasználatá-ba történő iskolai, tanórai beavatkozása, illetőleg az a mód, ahogy ezt teszik, ahogy a nyelvjárás(ás) megnyilvánulásokat „kezelik”.

Mihályiban 1989-ben 21 pedagógus (15 nő, 6 férfi) működött, 1995-ben pedig 13 (1989-ben két szomszédos faluból: Kisfaludról és Vadosfáról is Mihályiba jártak a felső tagozatos tanulók). Az előbbiekről szólva: közülük nyolc mihályi születésű s ott is lakó volt, a tizenhárom nem mihályi születésűből tíz Mihályiban lakott. Önbevallásuk szerint (Ha nagyon akar, tud mihályiasan beszélni?) tizenhatan beszéltek a mihályi nyelvjárást, ötten nem. Ami a nyelvjáráshoz való viszonyulásukat illeti (Hogyan viszonyul a mihályi nyelvjáráshoz: semleges, pozitívan, negatívan?): 52,3% pozitív, 47,6% semleges, ne-gatív nincsen. A nyelvjárás továbbélését tudakoló kérdésre (Ön szerint milyen jövő vár a mihályi nyelvjárásra?) tizenhét választ kaptam. Tizenketten úgy vélték, hogy a nyelvjárás idővel majd eltűnik, öt pedagógus megmaradására tippelt. Az adatok azt mutatják, hogy a pedagógusok nagy része — a nem mihályi születésűek is rábaközik zömmel — a mihályi nyelvjárást aktív szinten is jól, de legalábbis többé-kevésbé birtokolja, illetőleg azt igazolják, hogy a tanároknak a nyelvjáráshoz való viszonyulása egyáltalán nem nega-tív. Más szóval: erről az oldalról adva vannak a föltételek a kontrasztív alapú, a nyelvjá-rási sajátosságokra is építő köznyelv-oktatásra, illetőleg a lokálpatrióta szellem növelésé-re. (Hogyan éből mi valósul meg, nem vizsgáltam.)

Mennyire korrigálják a pedagógusok a tanulók nyelvjárásias nyelvhasználatát a tanórákon s azokon kívül? A vonatkozó kérdésekre (Korrigálja-e, s ha igen, hogyan, milyen módszerekkel tanítványai nyelvjárásias — szó- és írásbeli — tanórai megnyilat-kozásait? Előfordul, hogy iskolán kívül korrigálja tanítványai nyelvjárásias nyelvhaszná-latát: igen, nem, ritkán, gyakran?) sajnos nem válaszolt mindenki. A kérdőívek adatai szerint 13 pedagógus az órákon rendszeresen s a köznyelvi formákat megnevezve javít, 3 viszont nem. Ami az órákon kívüli vonatkozó aktivitásukat, illetőleg pedagógusi attitűd-jüket illeti: a tősgyökeres mihályi pedagógusok közül 1 gyakran, 5 ritkán, 2 pedig egyál-

talán nem korrigál. A Mihályiban lakó, de nem ott születettek közül 2 gyakran, 3 ritkán, 2 egyáltalán nem korrigál, a nem mihályi s nem is ott született, tehát bejáró pedagógusok közül pedig 2 ritkán, 3 viszont egyáltalán nem avatkozik be tanulóinak a nyelvjárási nyelvhasználatába. Az összesítés szerint tehát a pedagógusok 50%-a ritkán, 35%-a nem, 15%-a pedig gyakran teszi szóvá a tanulók órákon kívüli nyelvjárásosságait. A mihályi vagy nem mihályi származás e tekintetben nem játszik szerepet.

3. A z i s k o l á s o k . — A mihályi általános iskola felső tagozatosai:

	1989	1995
5. osztály	22	18
6. osztály	14	14
7. osztály	19	14
8. osztály	18	15
	73	61

Azaz a létszám hat év leforgása alatt 16,4%-kal csökkent.

A tanulóknak a mihályi nyelvjáráshoz való viszonyulását két kérdéssel vizsgáltam. Az első ez volt: Szerinted milyen a mihályi nyelvjárás: szép, csúnya, egyik sem? A válaszok:

	1989			1995		
	szép	csúnya	egyik sem	szép	csúnya	egyik sem
5. osztály	17	-	5	4	-	12
6. osztály	-	1	13	5	2	7
7. osztály	5	-	14	6	-	6
8. osztály	12	-	5	4	3	2
Összesítve	34	1	37	19	5	27
	47,2%	1,38%	51,3%	37,2%	9,8%	52,9%

Feltűnő, hogy 1995-ben tízen nem adtak választ. A számok a nyelvjáráshoz való pozitív beállítottság gyengüléséről vallanak: míg a pozitív válaszok aránya 10%-kal csökkent, a negatív válaszoké 8,4%-kal nőtt.

A második kérdés így hangzott: Szerinted beszélnek Mihályiban mihályiasan az emberek akkor is, amikor ti, a mai iskolások nagymamák és nagypapák lesztek? A kérdés mögött az a föltételezés áll, hogy a nyelvjáráshoz való negatív attitűd inkább tagadó, a pozitív pedig inkább igenlő válaszokat indukál. A válaszok:

	1989		1995	
	igen	nem	igen	nem
5. osztály	13	9	15	2
6. osztály	10	4	12	1
7. osztály	6	13	8	2
8. osztály	14	3	3	6
	43	29	38	11
	59,7%	40%	77,5%	22,4%

1995-ben e kérdésre is kevesebb válasz íródott (tizenketten nem válaszoltak). Ez nyilván összefügg azzal, hogy ilyen típusú kérdésekkel aligha találkoztak a gyerekek, illetőleg azzal, hogy erre nem lehet az általuk megszokott egyértelmű (iskolai) választ adni. Az igenlő válaszok aránya mindenesetre a többség pozitív attitűdjét mutatja (vö. az ismert szólást: amit akarunk, szívesen elhisszük).

Külön kérdéssel próbáltam kideríteni, vajon mennyire tudják a gyerekek használati szinterekhez kötni a nyelvjárási nyelvhasználatot, hogy tehát mennyire tudatos számukra a nyelvjárás használatának beszédhelyezethez kötöttsége. A kérdésre (Nevezz meg olyan helyzeteket, amikor te is mihályiasan beszélsz!) adott válaszok — itt sem válaszolt mindenki — igen tanulságosak, egyszersmind egyértelműek voltak. A lényeg: a válaszadók 70%-a az otthon, a családot, 25%-a a társakkal való játszást, 2,5—2,5%-a pedig a barátokat és az iskolát nevezte meg 1989-ben, az 1995-ös adatok pedig ezek: 71%: otthon, család, 29%: játszás. A „család” magában foglalja a családi közös munkákat (kertben, mezőn) is. A családi közös fizikai munkák a nyelvjárási nyelvhasználat szokványos színterei. Ezért azt is tudakoltam, részt vesznek-e iskolás adatközlőim ezekben (Részt vesz-e családod otthoni—kerti—mezei munkáiban?). Osztályonként átlagosan két-három tanuló kivételével igen, így e szempont alapján statisztikailag megalapozható szociolingvisztikai következtetéseket nem lehet levonni. Néhány figyelemre méltó választ idézek (mikor beszélsz mihályiasan?): „Amikor elfeledkezek magamról, s nem figyelek a beszédemre. Ez sokszor előfordul”. „Amikor valaki mihályiasan kérdez, akkor megpróbálok mihályiasan válaszolni”. „Mikor nem veszem észre magam és hadarok”.

Az Előfordult-e, hogy kijavítottad nagyszüleid vagy szüleid mihályias beszédmódját: igen, nem? kérdésre adott válaszok számszerűsítve és összesítve ezek voltak:

	1989		1995	
	igen	nem	igen	nem
5. osztály	7	15	6	11
6. osztály	9	5	3	6
7. osztály	2	17	3	9
8. osztály	6	10	5	4
	24	47	17	35
	33,8%	66,2%	32,6%	67,3%

Erre a kérdésre is 1995-ben válaszoltak kevesebben, az arányok azonban majdhogyanem azonosak.

IV.

Ebben a fejezetben az elemzések mellett tapasztalatokat, tanulságokat kívánok összegezni, s bizonyos következtetések levonására törekszem. Az az eddigiekből is kiderült, hogy a vizsgált közösségben a nyelvjárásnak van rejtett presztízse, illetőleg hogy ez egyértelműen tetten érhető.

1. A s z ü l ő k . — A szülők nyelvhasználata Mihályiban olyan kontinuumot alkot, amelynek egyik végén a — faluátlaghoz viszonyítva — némileg archaikus nyelvjá-

rási, a másik végén pedig a városias regionális köznyelvi nyelvhasználat áll. Az előbbi pont érintkező sávjába a tősgyökeres, helyben dolgozó, általános iskolát végzettek egy részének, az utóbbiába a nem mihályi gyökerű s iskolázott szülők nagy részének a nyelvhasználat tartozik. A nyelvjáráshoz való viszonyulás tekintében a döntő tényező nem az iskolázottság s nem is a foglalkozás, hanem a származás, a gyökerek: a tősgyökeres mihályiak akkor is pozitívan viszonyulnak nyelvjárásukhoz (s nemcsak ahhoz), ha iskolázottak, s akkor is, ha nem. Ezzel szemben a beköltözöttek egy része, illetőleg a faluba dolgozni járók közül többen is iskolázottságtól függetlenül tartózkodó vagy negatív viszonyulásaik. Ami azonban a nyelvhasználatot illeti, az iskolázottság és a foglalkozás igenis erősen befolyásolja, hogy mennyire nyelvjárásias a nyelvhasználat (Mihályira vonatkozólag l. tölem: Állapot és változás. Kéziratok ak. dokt. ért. Bp., 1988. 277 kk., Vas megyei vizsgálatokra pedig GUTTMANN MIKLÓS: Vasi Szemle XXXV, 218—9). Tegyük föl a kérdést: a tanulók nyelvhasználatát befolyásoló s a szülők közvetítette tényezők közül melyek a legfontosabbak? A válasz: a szülők nyelvhasználat és a nyelvjáráshoz (s a faluhoz) való viszonyulása. Láttuk, a falu nyelvhasználat az informális beszédhelyzetek jelentős részében nyelvjárásias, a nyilvános beszédhelyzetekben — a beszédpartnertől függően — nyelvjárásias és regionális köznyelvi. Kiderült az is, hogy a szülők döntő többsége nem viszonyul negatívan a nyelvjáráshoz. Ez megmutatkozik abban is, hogy a kisgyermek nyelvi szocializálásában a nyelvjárás tudatos kerülése ritkán követett „pedagógiai elv” a faluban (vö. K. SPANGENBERG in: Sociolinguistica 3 [1989.]: 30—1). Azaz a gyerekeket erről az oldalról érő hatások összességében a regionális nyelvhasználat továbbélését segítik.

Nem vizsgáltam kérdőíves gyűjtéssel a nagyszülők nyelvi attitűdjét s nyelvhasználatát sem. Részt vevő megfigyeléseim alapján mondom azt, hogy az ő nyelvhasználatuk a leginkább nyelvjárásias (általános tapasztalat ez), illetőleg hogy körükben nagyobb — idegenekkel szemben — a nyelvjárás egyfajta röstellése, mint az iskolások szüleinek a körében. (Ennek egyik, ha nem a legfőbb oka az, hogy az utóbbiak jobban birtokolják a köznyelv regionális változatát, tehát idegennel beszélve ki tudják kerülni az esetleg hátrányos helyzeteket.) A nagyszülők a nyelvjárás fontos továbbörökítői: az aktív szülők mellett a nyugdíjas nagyszülők az unokákkal való foglalkozásokban nagy részt vállalnak, s ez a rendszeres nyelvi kapcsolatot, azaz a nyelvjárás nyelvhasználat mintáinak a továbbadását is jelenti. A mai helyzet alapján nem osztom maradéktalanul IMRE SAMU vélekedését, aki a hetvenes évek elején azt írta, hogy a „nyelvjárások ilyen jellegű újratermelődése ... csak múló tünet” (ÁltNyelvTan. VIII, 90). Nem kevés diák adatközlőm kérdőívre írt válaszában olvasható, hogy nagyszüleivel nyelvjárásban beszél. Vizsgálendő volna, hogy az 1989-es fordulatot követő változásoknak (a helybeliek egy részének gazdává válása s ezzel a faluhoz való kötődésének erősödése, a munkahelyek megszűnése következtében az ingázók számának csökkenése, bizonyos faluközösségi hagyományok kezdődő újraéledése, a szorongató szociális gondoknak talán a közösségi szolidaritást is növelő hatása) milyen következményei vannak és lesznek a faluközösségre a vizsgált szempontból. Ha növekszik a szűkebb pátriához való kötődés, nő a hagyományok tisztelete és megbecsülése, akkor teret veszít az elidegenedés, s ennek a nyelvhasználatra nézve is lehetnek bizonyos következményei.

A szülők köznyelvi befolyásoltságát kutatva kérdeztem meg, hogy gyakran vagy ritkán televízióznak-e. Kiderült, hogy mindenki tévézik, a szülők kétharmada gyakran, egyharmada ritkán. A postai kézbesítőktől (1993: Halász Tibor, 1995: Szalóki Tibor) megtudhattam azt is, hogy milyen lapokat, újságokat járatnak s olvasnak a mihályiak.

1993-ban 310 országos napi- és hetilap, magazin stb. fogyott, s 250 a megyei újságból (Kisalföld). 1995 végén a következő lapok jártak a faluba: Kisalföld 250, Szabad Föld 66, Magyar Nők Lapja 52, Autósélet 40, Tina minden nőnek 30, Rádió és TV Újság 27, Népszabadság 27, TVR—Hét 23, Kiskegyed 20, Meglepetés 201, Füles 15, Színes RTV 11, Családi Lap 10, Kistermelők Lapja 10, Magyar Bazár 10, Telehold 10, Képes Újság 8, Népszava 8, Magyar Horgász 7, Magyar Mezőgazda 6, Nemzeti Sport 6, Őszidő 4, Sportfogadás 4, Új Magyarország 4, Magyar Nemzet 3, Sport + Foci 3, Heti Világgazdaság 2, Kereskedelmi Élet 2, Magyar Fórum 2, Kertészet—Szőlészet 1, Lucifer 1, Reform 1, Vasárnapi Hírek 1. (Az egyházi lapokról — Új Ember és Evangélikus Élet — nincsenek adataim, de tudom, hogy többen is járatják őket.) Az utóbbiakat is figyelembe véve 35 lapot járatnak a mihályiak. A 33 fősorolt lapból 684 példány fogy, s ez azt jelenti, hogy minden második mihályi lakosra jut egy lap. A könyvolvasás ritka, mint a fehér holló.

A felnőttek és a gyerekek, a szülők és az általános iskolások kapcsolatában, viszonyában nyelvhasználati téren is bekövetkeztek bizonyos változások az elmúlt évtizedekben. Míg korábban a hatás a másodlagos szocializáció idején is túlnyomórészt felnőtt → gyermek irányú volt, mára a kiegyenlítődés irányába mozdult el. Ez részben azzal függ össze, hogy csökkent a család szerepe a gyerekek nyelvi és nem nyelvi nevelésében egyaránt. Mindez a fiatalok szociális okokból következő, a korábbinál nagyobb önállóságának, társadalmi elismertségének a folyománya. A falvakban is csökkent a nemzedékek közötti, s nőtt a nemzedékeken belüli kommunikáció. (A szociológiai és társadalomlélektani okok részletezése nem lehet feladatom.) Az iskolás gyermek → szülő (felnőtt) irányú nyelvhasználati befolyást leginkább nyilvánvaló módon talán éppen bizonyos újabb köszönésformáknak (*szia, hello* például) a felnőttek körében való elterjedése igazolja (Mihályira vonatkozóan l. Nyr. CXVII, 212, 225). Fontos tényezőnek vélem az ifjúsági nyelv presztízsének növekedését (korábban nem kevés stigma járult hozzá, l. például a hatvanas évek társadalompolitikai viszonyulását). Az ifjúsági nyelv révén az iskolásoknak a felnőttekre gyakorolt nyelvi hatása megnőtt, mert a társadalom nyelvhasználati szemléletének a módosulása (szalonképessé vált az ifjúsági nyelv, a szleng egy része) befogadóbbá, nyíltabbá tette őket a nyelvi neologizmusok iránt. A nyelvjárási beszélők körében is. S emlitenünk kell — bár jelentőségét eltúloznunk nem szabad — azt a közvetlen befolyást, amit az iskolásoknak a felnőttek nyelvjárási nyelvhasználatát korrigáló beavatkozásai jelentenek. Nálunk nyelvjárásgyűjtőink figyeltek föl arra, hogy a gyerekek gyakran kiigazítják a nyelvjárársban beszélő szülőket, nagyszülőket (l. például DEME: NytudÉrt. 40. sz. 71; IMRE SAMU: ÁltNyelvTan. VIII, 90). A szülőknek szóló egyik kérdéssel (Előfordul, hogy gyermekei kijavítják, ha mihályiasan beszél vagy mond valamit?) azt kívántam megállapítani, hogyan állunk ma e téren. Az adatközlők 70,4%-a nemmel, 29,5%-a igennel válaszolt. A szükséges módosítással föl tettem a kérdést a tanulóknak is. Meglepően egybecsengett az ő válaszuk a szülők adataival, merthogy 1989-ben 66,2% nem : 33,8% igen, 1995-ben pedig 67,3% nem : 32,6% igen volt a válaszuk. Minthogy vonatkozó statisztikai fölmérésekről nem tudok, összehasonlításra nincs módom, így csak gyanúmat fogalmazhatom meg, hogy tudniillik nem terjedt el annyira az iskolásoknak szüleik, nagyszüleik nyelvjárási nyelvhasználatába való beavatkozása, ahogy a hatvanas évek megfigyelései sugallták, illetőleg ahogy néhány kutató megfogalmazása sejtette.

Külön vizsgálat tárgya lehetne a fiataloknak és a felnőtteknek egymás nyelvhasználatához való viszonyulása. Az a főttebb statisztikai adatokkal is igazolt tény, hogy a felnőttek szerint az iskolások több mint két harmada nyelvjárársban (is) beszél Mihályi-

ban, azt a föltételezést látszik alátámasztani, hogy a nyelviileg hagyományörző szülők és a szóban forgó iskolások között nincsen nyelvi szakadék, következésképpen egymás nyelvhasználatának a megítélése sem lehet többségében negatív. Ezt erősíti az a föntebb említett körülmény, hogy a fiatalság is saját nyelvi hatása alatt tartja a felnőtteket, tehát az egy irányba vivő s állandó köznyelvi hatás mellett a közös egymásrahatás is közelebb hozza nyelviileg a szülők és iskolás gyermekeik nemzedékét egymáshoz.

Bizonyos, hogy arányaiban más a nagyszülők és az unokák egymás nyelvhasználatához való viszonyulása, márcsak azért is, mert főként életszemléletben és -módban nagy a különbség közöttük. (A szülők nemzedéke nyelvhasználati értelemben is összekötő kapocs a nagyszülők és az unokák nemzedéke között. Az ezt kifejező, a nyelvi tiszteletadási formák használata alapján készített ábrát l. Nyr. CXVII, 223.) A nagyszülői korosztálytól nem gyűjtöttem kérdőívvel. Éspedig azon nyomós okból, mert úgy tapasztaltam, hogy a kérdőívek kitöltése többségük számára nem is kevés problémát, gondot okoz (Így van ez más országokban is, l. BUDA BÉLA i. m. 67). A Mihályival szomszédos, de nyelviileg is archaikusabb Himodon végzett fölmérés szerint az idős adatközlők s a fiatalok nyelvhasználatának és -szemlélete között éles különbség van (HALÁSZ JUDIT, A hagyományörző réteg szociolingvisztikai vizsgálata Himod községben. Főiskolai szakdolgozat. Szombathely, 1989.). Tapasztalataim szerint Mihályira ez kevésbé jellemző. Amit az idősebbek leginkább kifogásolnak a fiatalok nyelvhasználatában, az elsősorban a trágár, durva beszédmód, a nyegle stílus, a nyelvi tiszteletadás hiányosságai, illetve az affektálás.

2. A pedagógusok. — A pedagógusoknak a tanulók nyelvhasználatának alakításában kettős értelemben is kitüntetett szerepe, meghatározó jelentősége van. Egyrészt ők azok, akik a köznyelvet írott és beszélt formájában szankcionáló erővel és tekintéllyel (értsd: az iskolai teljesítmények osztályozásával, minősítésével) közvetítik, oktatják, másrészt ők azok, akik az otthon a familiáris, partnerorientált kommunikációhoz szokott gyerekeket hozzászoktatják az iskolai, tantermi kommunikáció mesterséges formalitásához, azaz a nyilvános nyelvhasználat bizonyos formáihoz, szabályaihoz. Sokszor leírták, mégsem tudatosult eléggé: a pedagógusoknak — nemcsak a nyelvtant tanítóknak! — nagy a felelőssége, hogy elsősorban éppen a serdülőkor egyébként is problematikus éveiben, a nyelvi szempontból is ütközőzónába került tanulóknak milyen nyelvhasználati tudást, mintákat és szemléletet s hogyan közvetítenek. Ami a mihályi iskolát illeti: a kérdőívre adott válaszok alapján megrajzolható tanári attitűd jó alap arra, hogy a gyerekek nyelvjárási nyelvhasználatát kellő empátiával kezeljék. Volt módom néhány tanórán is részt venni. Azt tapasztaltam, hogy a pedagógusok általában következetesen korrigálták a felbukkanó, kirívónak ítélt nyelvjárásiasságokat, de egyszer sem megszégyenítőleg.

Az általános iskolások — informális beszédhelyzetekben való — nyelvjárási nyelvhasználatának igazolódott a nyelvi önbevallások alapján is. A szülők 69%-a szerint a gyerekek beszélnek nyelvjárási (is). Hogy állunk a nyelvjárási nyelvhasználatával a gyerekek számára legformálisabb beszédhelyzetekben, a tanórákon? A pedagógusok válaszai alapján (1. Tanítványai kb. hány százalékának a nyelvhasználatában tapasztalt nyelvjárásiasságot? Ha lehet, osztályok szerinti bontásban válaszoljon! 2. Írja le röviden, tényszerűen azokat az Ön számára emlékezetes mozzanatokot, amelyek tanítványai nyelvjárási nyelvhasználatával függnek össze így vagy úgy!) összefoglalva: 1. a tanuló a tanórákon kerülnek a nyelvjárásiasságokat (a pedagógusoknak van módjuk a gyerekek iskolán kívüli nyelvhasználatát is — legalábbis részben — ismerni, a fönti megfogalmazás tehát ennek a megtapasztalt kontrasztnak az alapján született), 2. az iskolások

30—70%-a a tanórákon többé vagy kevésbé nyelvjárási nyelvhasználatú, 3. a lányok körében a 7. és 8. osztályban kevesebb a nyelvjárási nyelvhasználat.

A tanórai nyelvhasználat formalitásfoka nagyobb, mint az interjúké. A tanórák tanulói nyelvhasználat megfigyelés szerint kevésbé nyelvjárási, mint a magnetofonos interjúk szövegei (erre l. említett kéziratoss disszertációm: 305).

3. A t a n u l ó k . — 1989-ben a szomszédos Kisfaludról és Vadosfáról is a mihályi iskolába jártak a felső tagozatos diákok. Mivel a két falu Mihályihoz képest infrastruktúráját tekintve hátrányosabb helyzetű és kevésbé mobilis, illetőleg zártabb s Mihályinál kisebb település, fölvethető a kérdés, nem érhető-e tetten több-kevesebb nyelvi attitűdbeli különbség a három falu tanulói között. A kérdőíveket kitöltötték a nem mihályi gyerekek is (összesen 67 tanuló). Íme az összesített adatok:

	A mihályi nyelvjárás					Javította-e szülei nyelvjárási(as) beszédét?	
	szép	csúnya	egyik sem	továbbél	kihal	igen	nem
mihályi diákok	48%	1%	51%	60%	40%	34%	66%
kisfaludi, vadosfai diákok	36%	1%	63%	55%	45%	27%	73%

A legnagyobb különbség a mihályi nyelvjárás szép vagy nem szép voltának a megítélésében van. Hogy a nem mihályiak körében kevésbé pozitív a vélemény, föltehetőleg azzal magyarázandó, hogy ők is saját falujuk nyelvhasználatát érzik igazán magukénak (erre vonatkozólag azonban nem tettem föl kérdéseket). A szülők nyelvjárási beszédmódjának a kijavításában a mihályi gyerekek megelőzik szomszéd falubeli társaikat.

Kimutatható-e valami elmozdulás 1989 és 1995 között az iskolások nyelvi attitűdjében? Igen. A mihályi nyelvjárást 10%-kal kevesebben tartják szépnek s 8,4%-kal többen csúnyának. A nyelvjárásról viszont 17,8%-kal többen vélik úgy, hogy továbbél. Az egymásnak bizonyos szempontból ellentmondó adatokból messzemenő következtetések nem vonhatók le. Tendenciaszerű változásokat csak több szinkron metszet összehasonlítása alapján állapíthatnánk meg. Jóllehet más nyelvjárásokkal való összehasonlításra nincs lehetőségünk, a nyelvjárások korábban, a hatvanas évek második felében és a hetvenes években tapasztalt (statisztikai adatokkal azonban nem igazolható, csupán résztvevő megfigyeléssel érzékelt) eléggé tömeges szégyenlése után a fenti adatok lényegében mégiscsak pozitív attitűdről vallanak (1989-ben a pozitív és semleges viszonyulások százalékos aránya 98,6, a negatívoké 1,38, 1995-ben pedig 90,1 és 9,8 volt).

V.

A köznyelv és a nyelvjárások kapcsolattörténetében az egyik vezérlőfonalat az előbbi térnyerése és az utóbbi térvesztése jelenti. Nem mai keletű, ma azonban már közhelynek számító megállapítás a dialektológiában, hogy a nyelvjárások visszaszorulásának legfőbb jellemzője a nyelvhasználati színterek zsugorodása, illetőleg a nyelvjárási norma-

tolerancia kitágulása, így is mondhatjuk: a nyelvjárások variabilizálódása (I. K. J. MATTHEIER in: G. HOLTUS, E. RADTKE ed., Sprachlicher Substandard III. Tübingen, 1990. 4, 10 kk.), nem pedig a nyelvrendszeri sajátosságok kihalása. Egy-egy nyelv vagy nyelvváltozat használati színterei bővülésének vagy szűkülésének az oka pedig általában a beszélők az adott nyelvhez/nyelvekhez és nyelvváltozatokhoz való viszonyulásának a megváltozása. Annak viszont, hogy a beszélők nyelvi attitűdje megváltozik, mindig nyelven kívüli, tehát társadalmi oka van. Ha tehát a magyar nyelvjárások és a köznyelv kapcsolattörténetét vizsgáljuk, akkor keresnünk s kutatnunk kell azokat a társadalmi okokat, amelyek a beszélők tömegei nyelvi attitűdjének a módosulásához vezettek. Azaz ha azt kívánjuk elemezni, hogy egy többségében nyelvjárási elsődleges nyelvváltozatú településen ma a nyelvhasználat hogyan alakul, s miért úgy alakul, ahogy éppen, akkor vizsgálnunk kell a beszélők nyelvi attitűdjét is. Ez más szavakkal azt jelenti, hogy célunk a beszélők kommunikatív kompetenciájának a körüljárása is, hiszen a nyelvi viselkedést ez irányítja, ez „mondja meg”, hogy mikor, milyen helyzetben, kivel társalognva és miről beszélgetve melyik nyelvváltozatot helyénvaló, illendő, célravezető használnia a beszélőnek. Igazi szociolingvisztikai feladat ez, s aligha kétséges, kihívás is a magyar dialektológia számára.

KISS JENŐ

Részleges szóhasadások mint határesetek

(Alakváltozat vagy két lexéma?)

I. Szóhasadás alakváltozatokból; a jelen gyakorlat előzménye

1. GRÉTSY LÁSZLÓ a nyelv fejlődésének egyik alapvető jelenségét ragadta meg, amikor kimutatta (A szóhasadás. Bp., 1962.) — külföldi és hazai előzményekre támaszkodva (i. m. 19; a jelenség korábbi megfigyelésére és körülírására nézve l. még GOMBOCZ: Nyr. XXXII, 252; MÉSZÖLY: MNy. VII, 145) — a szavaknak mintegy osztódás által való szaporodását, és ezt elnevezte *s z ó h a s á d á s* nak. Az alaki különbség ugyanis nem jár okvetlenül jelentésbeli elkülönüléssel (vö. *fel—föl*), legfőljebb hangulati velejárójuk más, vagy pedig társadalmi, máskor táji használatukban mutatkozik megoszlás.

A nyelvi változásoknak sokszor megvan a tipikus, szabályszerű útjuk, máskor az induló tendencia megtorpan, a változás a visszájára is fordulhat. A fokozatosan és nem teljesen végbement alaki és vele párhuzamos jelentésbeli elkülönülésnek néhány jellemző példáját érdemes jobban megvizsgálni.

2. Az alakváltozatok és az alakpárok pontosabb megkülönböztetése ugyancsak GRÉTSY LÁSZLÓnak köszönhető (l. i. m. fűlszövegét és 19: Gáldira való hivatkozást, továbbá: NymKk. I, 139—43). Magát az *alakváltozat* kifejezést BALÁZS JÁNOS és KELEMEN JÓZSEF ajánlása nyomán az ÉrtSz. szerkesztési gyakorlatában használtuk először következetesen (l. pl. ÚJVÁRY LAJOS fogalmazásában: A szótárírás elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában: NytudÉrt. 36. sz. 1962. 29—32). Egyik legkorábbi megjelenése is (1957.) az ÉrtSz. munkatársától, KOVALOVSKY MIKLÓSTól származik (MNy. LIII, 356—9). A szótár szerkesztésekor Ország László, aki a címszóanyag megállapításában magának tartotta fenn a végső döntést (ti. címszójavaslatot bárki

tehetett), az alakváltozatok ügyében a döntési jogot Ujváry Lajosra bízta, akinek nem volt ugyan tudományos múltja, de igen jó érzéke volt a hangalak, a jelentés és a helyesírás összefüggéseinek meglátásához. (Hivatalosan ő volt a „szervező szerkesztő”, a hatvanánál több főből álló szótárírói apparátus irányítója, Ország adminisztratív helyettese, aki az Akadémiai Kiadóval tartotta az állandó kapcsolatot, és — mint volt tankerületi főigazgató — kitűnően el tudta látni ezt a szervezői feladatot. L. bővebben ORSZÁGH fogalmazásában: SzótElmGyak. 123.) Ujváry 1958 őszén, nem sokkal az I. kötet megjelenése után meghalt; ekkor a szerkesztőség rám bízta az alakváltozatok mérlegelését és a javaslatokról való döntést. Az alakváltozatok szótári megoldásában az utóbbi évek során Ujváry egyébként is meghallgatta véleményemet, O. Nagy Gábornak, Kelemen Józsefnek, Bíró Izabellának és másoknak a véleményével együtt.

Később — egy másik munka során — újra hozzám került az alakváltozatok ügye, amikor a Nyelvművelő kézikönyvben Szűts László adminisztrációs elfoglaltsága miatt Lőrincze Lajos és Grétsy László nekem osztottak ki olyan címszókat, mint *perdül—pördül; pödör—peder; rohad—rothad; rubin—rubint; sör—ser; summás—sommás; tartalom—tartam; töröl—törül—tűrül; zeng—zöng, zeneg.* (Ezek történetesen nem kaptak névjelzést, inkább csak a terjedelmesebb hasonló tárgyú cikkek.)

II. Az átmenetek néhány tipikus fokozata

1. Az említett példák közül majdnem egyenrangú, azonos értékű alakváltozatai egymásnak a *pödör* és a *peder*. (Értelmező szótáraink szerint is ebben a sorrendben, egész családjával együtt, csak a kiveszöben levő *bajuszpedrő* örzi a korábban alighanem elterjedtebb *e-ző* — v. *ë-ző* — változatot, és a TESz. is *pederíteni* alakban mutatja be legkorábbi származékát.) — A hasonló hangalaki különbséget mutató *sör* és *ser* közt nagyobb a használati és a hangulati különbség. A *ser*-t régiesnek minősíti az ÉrtSz., és az ÉKsz. sem hagyja el, de a „*rég*” mellett „*tréf*” minősítést is ad. Ez a stíluskülönbség végighúzódik a *sör* családján is, de a *söröz(ik)* ige és származékai mellett nincs *e-ző* alak; a *sör* összetételei mellől értelmező szótáraink csupán szerkesztési okokból (a terjedelem csökkentése végett) hagyják el az *e-s* változatot, a régi időre jellemző *serfőző* és *serház* kivételével, melyeket csak az ÉKsz. hagyott el.

Az *e* (*ë*) ~ *ö* váltakozás hatalmas irodalma helyett talán elég lesz itt G. VARGA GYÖRGYINEK adatfelmérésén alapuló összeállítására utalnom (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Bp., 1968. 56—72). A *csend, csendes, cseng, csepeg, csepp, cserdít, gyenge, petty, seper, zsemle* mellett az *ö-ző* formák szinte egyenrangú alakváltozatok, a *fed* és néhány származék *ö-ző* alakja kissé népies (az ÉKsz. szerint az alapszóé és a *födél* nem), más szavaknál (pl. *förgeteg, fürtelem, fröccsen*) az *e-s* alak a második; de pl. a *cserdül* és a *csördül* már csak egy jelentésben közös két szó (s az azonos tövű *csörög*-nek a köznyelvben már nem él a korábbi *csereg* változata). A jelentés és az alak szerinti együttes differenciálódás sokszor nem az alapszóban, hanem származékaiban és különféle szakmai használatú összetételeiben történik meg.

GRÉTSY (i. m. 84—7) az említettek közül csak a *pereg—pörög* megoszlásról szól.

2. Hangtanilag egészen más típusú, de szintén csak stílusértékben eltérő alakváltozat a *rubin* mellett a *rubint* (és a hasonló megfelelésű *tulipán—tulipánt, a pergamen—pergament*, a TESz. adatai szerint még a *szappan—szappant*, sőt a *csalán—csalánt* is). A *t* végű, népies stílusú alakokban megindult némi különválasztási tendencia: szakszóként csak *rubin*, kedveskedő megszólításban csak *rubintom* fordul elő, melléknévi származéka is *rubintos*. Összetételeiben a jőhangzás elve érvényesül: mássalhangzó előtt a rövidebb alak használatos (*rubincsat, rubinpiros*), magánhangzó előtt a *t* végű hosszabb: *rubint-*

üveg. — A *tulipánt* különválása valamivel tovább ment: összetétel előtagjaként csak a *tulipán* él, a *tulipános* és *tulipántos* pedig eljutott a részleges szóhasadásig: 'tulipánnal beültetett' jelentésben a *tulipános*, viszont 'tulipánszerű motívumokkal díszített' jelentésben a *tulipántos* a főalak, 2. jelentésként azonban az ellenkező értelmű használat is előfordul. — A ritka adatolású *szappant* és a sok alakváltozat közt előforduló *csalánt* típusú nominativusi alakokat az ÉrtSz. meg sem említi. (A TESz. pedig a *-t* elemet csupán szervesen járuléknak tartja, nem említi annak a lehetőségét, hogy az alanyalakhhoz a *-t* tárgyrag elemismélteléses megkettőzésének és az abból való töelvonásnak az eredményeként is hozzátapadhatott; ilyen magyarázatra csak az *arasz*-nak *arasz*t változatánál céloz: I, 172). — A *pergament* alakban semmi nyoma sincs szóhasadásos jelenségnek, ez pusztán alakváltozat.

Ismét más típusú a *t* betoldásának, illetőleg hiányának szerepe a *rohad*—*rothad* alakkettősben. A TESz. ezt a két igét két különböző töből származtatja (csak képzőjük azonos), jelentésük mégis annyira összefolyik, hogy az ÉrtSz. is, az ÉKsz. is a *rothad* népies alakváltozatának minősíti a *rohad* alakot. Nincs jelentéskülönbség igekötős összetételeikben és *rothadás*(—*rohadás*), *rothadó*(—*rohadó*) származékaikban sem.¹ A NymKk. (II, 595) szerint a *rohad* alak a gyakoribb, de ez a megállapítás elsősorban G. VARGA GYÖRGYI (i. m. 153) budapesti felmérésén alapul. Az elemi iskolában belém nevelt szóhasználatban a *rothad* a művelt köznyelvi alak, a *rohad* igencsak közönséges, a finomabb emberhez nem méltó szó. Elterjedése alighanem a nyelvhasználat általános eldurvulásával párhuzamos. A *-t* képzős származék azonban még tovább jutott a stílusbeli elkülönülésben. A *rothadt* mellett a *rohad*t alakhoz olyan sok érzelmi (durván elítélő) mozzanat tapadt, hogy gyalázkodó, indulatos használatú leminősítésekben csak ez a *rohad*t melléknév fejezi ki a beszélő álláspontját, így a *rohad*t *sarok* kapcsolatban is. Mindkét értelmező szótárunk külön szócikkben tárgyalja a *rohad*t melléknévet, 1. jelentésében 'rothadt' értelmezéssel. Az ÉKsz. ezenkívül beiktatott egy hasonlóan durva érzelmi töltésű *rohadék* főnevet (jelzőként is bemutatva). — Az alapigében (és a hasonló viszonyú *rohaszt*—*rohaszt* igekettősben) itt a l a k v á l t o z a t t á v á l á s n a k vagyunk tanúi — figyelembe véve a két szónak feltehetőleg külön tövekből való származását —, a *rohad*t—*rohad*t ellenben a részleges szóhasadás eseteihez tartozik.

3. A *zeng*, *zöng*, *zeneg* különböző hangtani eltérések szerinti alakváltozatok; a NymKk.-beli cikkünk (II, 1230) éppen a *zönög* alakot nem említi, mely a TESz. szerint megelőzi a *zeneg* formát. Az elavult *zeneg* is csak két versidézet alapján került a szócikk-fejbe (abból az időből, amikor a *zene* még friss nyelvújítási szó volt). A töszó mellől az ÉKsz. ezt is, a *zöng* alakot is elhagyta mint a mai köznyelvben nem élőket. Itt nem jött ugyan létre szóhasadás, de történt olyasmi, amit talán t ö h a s a d á s n a k (SZENDE TAMÁS javaslata szerint t ö o s z t ó d á s n a k) nevezhetnénk, mert a *zeng* igétől eltérően *ö* hangzós az alapalak a szócsalád más tagjaiban: megmaradt a régies, ma inkább gúnyos *zöngemény* (az ÉrtSz.-tól eltérően már alakváltozat nélkül) és a szakszóvá lett *zönge*.

4. A *töröl*—*törül*—*türül* alakok közül az utolsó egyértelműen népies alakváltozata a *törül* igének; a *töröl* alakkal kissé más a helyzet. Az ÉrtSz. ugyan főalakként adja meg (s a TESz. is erre az alakra tud legkorábbi adatot) és megszorítás nélkül teszi hozzá a *törül* alakváltozatot, de a NymKk.-ben (II, 1091) jónak láttuk megjegyezni, hogy a *töröl* va-

¹ SZENDE TAMÁS — aki volt szíves e cikk kéziratát átnézni — megjegyzi, hogy az alacsony stílusminőségű használatban *rohad* 'tönkre megy'.

lamivel választékosabb a köznyelvi *törül* alaknál, és hogy inkább használatos — SZENDE szerint csak ez használatos — átvitt értelemben (pl. *vkít a névsorból töröl*). Ezt az elkülönülést az ÉrtSz. szerkesztői nem találták volt általánosnak, ezért megtartották az egész szöveget egyetlen szócikken belül, egy lexémának. (Az ÉrtSz. jelöléséből nem derül ki a paradigmátikus különbség sem; az idézetben előforduló *törli* alakból nem következik világosan, hogy elsősorban az *-öl* igevégződésnek van magánhangzó nélküli változata. Ezt a különbséget csak a Magyar ragozási szótár jelöli.) Hogy konkrét jelentésben viszont inkább a *törül* alak járatos, arra a NymKk. cikke előtt már az is utalt, hogy a *törülkőzik* csak utaló címszó a *törülkőzik* szócikkéhez (és a további *törülkőző* származék is az *ü-t* tartalmazó alaknál van). Ebben persze közrejátszhat a *törülkőzik* alak egyhangúsága, melyet az igényesebb köznyelv szívesebben cserél fel változatosabb hangzásúra. (A *törölget* alaknál ilyen ellenindíték kevéssé merülhet fel.) — Az ÉKsz. elhagyja a népies *türül* változatot, de még mindig nem vesz tudomást a *töröl* sajátos jelentéshasználatáról és az ebben mutatkozó kezdeti szóhasadásról, csupán a *törülkőzik*, *törülkőző* származékokban tünteti fel a töváltozat szerinti elkülönülést azáltal, hogy e kettőben csak az *ü* hangú alakokat mutatja be. (Ami a *törölök*, *törli* típusú rövidebb paradigmátikus töváltozatnak az *-öl*, *-ről* végződésével való váltakozását illeti, arra minta lehet az *öröl*, *pöröl*, távolabbról az *öldököl*, *üdvözöl*; viszont az *-ül* végződés magánhangzója csupán a *becsül* ige paradigmájának bizonyos alakjaiban maradhat el.) A VégSz. nem említi a *törül* igét, mert alakváltozatokkal nem foglalkozik.

A *summás*—*sommás* típusú alakok szembenállása (melyben az *u—o* váltakozás elsősorban latin jövevényszavaink *um* hangkapcsolatára jellemző, vö. *talentum*—*tálenom*: NymKk. II, 942—3) határozottabban a kezdődő szóhasadás jeleit mutatja, mégpedig annak is azt a típusát, mely nem a töszóban, hanem a származékában megy végbe. A származék fölvesz olyan jelentést, mely sajátos többleteleménél fogva elszakítja alapszavának a jelentésétől, és ebben a sajátos jelentésében az egyik — az eredetétől hangalakban eltérő — változat jobban kapcsolódik hozzá, mint az eredeti alakjához. Mivel az alapszóban nincs szóhasadás, a *summa* mellett az ÉrtSz. egyszerűen feltünteteti a ritka *somma* változatot. A *sommás* azonban nem alakváltozata a *summás*-nak mint több jelentésű lexémának, hanem olyan jelentések hordozója, melyek a *summás* alakhoz csak ritkán kapcsolódnak. A *summás* elsősorban főnév: időszaki mezőgazdasági munkást jelent, és ebben a jelentésben melléknévként is használatos, a *sommás* azonban csak melléknév, jelentése 'nagyvonalú' (eljárás). Ennek a részleges alakki egyezésnek szótári megoldásként az ÉrtSz. azt a módot választotta, hogy két *sommás* és két *summás* címszót vett föl (álhomonimaként, mert alapszavuk és eredetük közös): *sommás*⁽¹⁾ kifejtett címszóként csak melléknév (régies változata *summás*), *sommás*⁽²⁾ pedig utalószóként; a *summás*⁽¹⁾ ezzel szemben csak utal a *sommás*⁽¹⁾ mn-re, a *summás*⁽²⁾ pedig teljes főnévi és erre visszautaló melléknévi értelmezést kapott. Érvényesült tehát az az elv, melyet GRÉTSY (i. m. 26) így fogalmazott meg: „Attól a pillanattól kezdve, mihelyt az alakok és a jelentések közti ingadozás teljes egészében vagy akár csak részben is megszűnt, már két szóval állunk szemben”. — Az ÉKsz. a *summa* mellől elhagyja a *somma* változatot, a két *sommás* közül csak a kifejtett melléknévet hagyja meg (népiesnek minősített *summás* változával együtt), az utalószót nem, mert a *summás* 'mezőgazdasági munkás' mellett sem ad alakváltozatot. Ez a megoldás jelzi a részleges szóhasadás előrehaladottabb voltát a teljes szóhasadás felé.

5. Tipikus példája a részleges szóhasadásnak a *perdül* és a *pördül* (valamint a *pereg* és a *pörög*) viszonya. Ezt az ÉrtSz. úgy oldja meg, hogy a *perdül* alaknak minden jelentését külön értelmezi, alakváltozatot nem ad, hanem a *labda a hálóba perdül* típusú

használatát 'pördül' igével értelmezi, a *pördül* címszó alatt viszont megismétli a *perdül*-lel azonos ('megfordul' értelmű) 1. jelentés értelmezését, de ott szinonimaként a „perdül”-t is megadja, a labdával kapcsolatban pedig kifejtett értelmezést ad, a többi jelentést 'perdül'-lel értelmezi. Nem szerepel *pördül* alatt a *táncra perdül* kifejezés, sem a *perdül* alatt még megadott néhány ritkább jelentés. — Az ÉKsz. a finom különbségek részletezése helyett a *pördül* címszót így értelmezi: „*nép* (vhova, vhogyan) perdül”.

Valamivel határozottabb a gyakorító *pereg* és *pörög* szétválása; ezzel GRÉTSY is részletesebben foglalkozik (i. m. 84—8): „a *pereg* és a *pörög* változatokat a szóhasadás immár két önálló szóvá választotta szét, annak ellenére, hogy bizonyos jelentésváltozatokban még ma is föllelhető s alkalmazható mindkét alak” (85). 1849 és 1960 közti időből fél oldalnyi idézetet sorol fel a *pereg* alakra, sokkal kevesebbet a *pörög*-re, míg a 'forog'-féle jelentésben mindkét alakra sokat.

Az ÉrtSz. külön szócikkben értelmezi a *pereg* igét (3. jelentésében „Pörög” értelmezéssel), külön a *pörög* címszót (melynek 1. jelentését és annak aljelentéseit a *pereg* alakra nem is utalva fejt ki, 2. és 3. jelentését egyetlen 'pereg' szinonimával értelmezi). Ez az értelmezési technika jelzi, hogy a jelentések szerinti elkülönülés itt nagyobb mértékű, mint a *perdül*—*pördül* esetében. — Az ÉKsz. még jobban szétválasztja a két szót: a *pereg* értelmezésében az ÉrtSz. megoldásához hasonlóan jár el, és a *pörög* alatti értelmezésekben nem utal a *pereg*-re (csupán az etimológiai záradék jelzi a két szó kölcsönös összefüggését).

6. A *tartalom*—*tartam* alakpár voltaképpen nem ide tartozik. A régi *tartalom* mellé a nyelvújítók alkották meg a *tartam* származékot, a *tart* 'időben kiterjed, folyik' jelentésének főnevesítésére, tehát olyan fogalomra, melyet a szótó más jelentését hordozó *tartalom* csak alkalmilag fejezhetett ki. Ez — akárcsak a *tartály* és a *tartány* szakszók szétválasztása — szándékos megkülönböztetés a különböző jelentések ellenére is azonos tövű,² de eltérő képzőjű származékok közt. Itt csak annyiban érdemelnek említést, hogy a nem szakemberek szóhasználatában összetéveszthetők, és az ilyen szótévesztés alkalmat ad arra, hogy szinonimákká váljanak. Alakváltozattá válásról csak akkor beszélhetnénk, ha a képző jelentésének elhomályosulása miatt a morfológiai különbség hangtani különbséggé válna (mint a *rohad*—*rothad*, vagy a *-t* esetleges tárgyragi funkciójának elhomályosulása miatt a *rubin*—*rubint* típus).

III. Terminológiai kérdések és javaslatok

1. Az ÉrtSz. (I, 106) az *alakváltozat* főjelentését így értelmezi: „Ugyanannak a szó hangzásbeli v. helyesírási (de nem más képzőjű) változata, mely a másiktól v. a többitől tárgyi jelentésében rendsz. nem tér el, s csak hangulati értékében különbözik többé-kevésbé”. A szócikk további részében csak olyan példákat találunk, melyek csupán hangalakbeli eltérést tartalmaznak. Maga az értelmezés ennél többet is megenged. Beleveszi az alakváltozat fogalmába a helyesírási változatot is. Ennek a mivoltát akkor még nem tisztáztuk kellően, mert nem vitattuk meg eléggé a nyelv mibenlétét, létezésének módját. Azóta tisztázódott, hogy a nyelv a tudatban létezik (s bár társadalmi, közösségi érvénye szintén lényeges, problémánk szempontjából most nem az a fontos), működési és megnyilvánulási formái elsősorban a beszéd, másodsorban az írás. (Erről pontosabban I.

² Hogy a *tart*-nak igen eltérő jelentéscsoportjai mégis ugyanahhoz az igéhez tartoznak, azt a jelentésmozzanatok szerinti elemzés meggyőzően ki tudja mutatni; l. GECSŐ TAMÁS, A német *halten* és a magyar *tart* ige jelentésének elemzése: A „Nyelvi mozgásformák dialektikája” kutatócsoport munkái 5. sz. Kontrasztív szemantikai elemzések. Bp., 1986.

2. De a SzótElmGyak. idézett helyén (80) találjuk a *vív—ví*, az *ábrándozik—ábrándoz* párokat is, és ezek egy kissé más típusúak.

A *vi* nem a teljes lexémának alakváltozata, hanem annak a -Ø ragú tőalaknak, mely egyúttal az ige kijelentő módú jelen idejének egyes szám 3. személyű nyelvtani alakja, és még néhány nyelvtani alaknak a töve (*visz*, *vítok*, *vítnak*, *vítt*, *vína*, *víjon* stb.), de csak a bővebb tőből *vívok*, *vívó*, és viszont csak *víva*, *víván*). Az ilyen, meghatározott nyelvtani alakokra szorítókozó változatokat nevezhetjük *lexémareész-változatoknak* (esetleg *részleges lexémaváltozatoknak*).

Az *ábrándozik—ábrándoz* típus éppenséggel nem lexémaváltozat, mert az alaki különbség csak a kijelentő jelen egyes 3. személyre jellemző, mely történetesen — magyar szótári hagyomány szerint — címszóalak is (mert a lexémák többségében egyúttal pusztán szótó), és mint ilyen képviseli az egész lexémát. Az ilyen ige ragozása általában iktelen (legfeljebb az *ábrándozom* fordul még elő olykor, l. a Magyar ragozási szótár 14a2 típusát), és így a különbség nem a teljes paradigmában meglévő lexémaformára terjed ki, hanem jóformán csak egyetlen nyelvtani alakra; ez tehát voltaképpen *grammatikaialakváltozat*. Ehhez a típushoz tartoznak olyan igék is, melyeknek iktelen a fő szótári alakjuk és az alakváltozatban van ott az *-ik* (4a1, 4b1, 4c1 típus); ezekben szóba sem jöhet az ikes ragozás. Az egész, de különösen az utóbbi, az álikés igék típusa.

Az ilyen lexémáknál, melyekben a változat nem szerepel a teljes paradigmában, még érthető az *alakváltozat* minősítés; bár itt a különbség nem hangtani, hanem morfológiai, — de ez a többletmorféma csak egyetlen nyelvtani alakhoz kötődik. (Grammatikai³ alakváltozat a csupán fonémakülönbséget mutató *ád*, *hággy*, *kél* alak is, ezek mai nyelvünkben persze szintén nem lexémaváltozatok.)

Találunk azonban morfematikus különbséget más alakváltozat-típusok közt is, mégpedig nem csak olyat, amelyben a többletmorféma jelentése egészen elhomályosult és átértékelődött, a tő részévé vált (mint a *rubint* esetében). Élőbb a ragmorféma különbsége az *abbamarad—abbanmarad* típusban, ahol a *-ba* és a *-ban* rag olyan viszonyban van, hogy a rövidebb alak az élőbeszédben sokszor helyettesíti a hosszabbat, tehát a kétféle rag opozíciója közömbösül. — Az *-n* locativusi elem elmaradása rokon jelenség bizonyos határozószó-típusok *-an/-en* ragjának elmaradásával, ha a ragtalan alak is határozói értelmű.

Gyakori ugyanis a határozószók közt az a típus, amelyben egy képzőszerű ragmorféma otlléte vagy hiánya nem változtatja meg a szó jelentését, ezért szótáraink alakváltozatként kezelik. Az *akképp* mindkét értelmező szótárunkban az *akképpen* rövidebb változata, holott az *-en* toldalék jelöli legvilágosabban e szónak határozói szerepét.

3. Ilyen — nem hangtani, hanem morfológiai — eltérések esetén azonban inkább beszélhetünk *alakpáronkról*, legalábbis a NymKk.-beli cikk (I, 139) megengedi ezt az értelmet: „Alakpárna-k nevezük azokat az alakkettősöket, amelyeknek tagjai valamely önállóbb szóelem ... tekintetében különböznek egymástól ... úgy, hogy többnyire kisebb-nagyobb jelentéskülönbség is van köztük”. Többnyire, tehát nem okvetlenül. Ilyen értelemben nevezi PERROT (NytudÉrt. 52. sz. 1966. 30) a *megmenekedik* igét a *megmenekül* alakpárjának; értelmező szótáraink szerint ezek, akárcsak alapigéik, szinte

³ A *grammatikai* jelzőnek itt olyasféle értelmet tulajdoníthatunk, mint a TESz. (I, 26): azokat a változatokat jelöljük vele, melyek nem érvényesek az egész lexémára (annak teljes paradigmájára), hanem csak egy bizonyos nyelvtani viszonyt kifejező, rendszerint sajátos raggal ellátott használati formájára.

teljesen azonos jelentésűek. Az alakpárok azonban nagyjából eltérő, sőt teljesen különböző jelentésűek, néha csupán szótévesztéssel cserélik fel őket. Ha nincs köztük lényeges vagy jól felismerhető jelentéskülönbség, szinonim alakpárokak nevezhetjük őket.

(Folytatjuk.)

ELEKFI LÁSZLÓ

Német jövevényszók a TESz.-ben, illetve az EWUng.-ban*

Mollay Károlynak tisztelettel

1. A történeti jellegű tudományok művelése során időnként szükségessé válhat, hogy lezártak, megoldottak tartott kérdéseket újra vizsgálat tárgyává tegyünk. Ez az etimológiában mint történeti jellegű tudományágban is így van: a széles értelemben vett kultúra és vele együtt a nyelv állandó változása, az írott dokumentumok feltárása és az egyes szavak különféle szempontú vizsgálata számos esetben a korábbi álláspontok felülvizsgálatát teszi szükségessé. Ennek következtében az ismeretlen eredetű szónak hozzávetőlegesen meg lehet adni a származását, a bizonytalan eredetet meg lehet erősíteni vagy éppen el lehet vetni, de az is megtörténhet, hogy eddig biztosra vett szófejtést kell új alapokra helyezni, illetve az újabb forráskutatások alapján új szavakat kell a lexikonba fölvenni.

A magyar szókészlet német eredetű (vagy közvetítésű) elemeivel sincs ez másként, hiszen a TESz. egyes köteteinek megjelenése óta publikált monográfiák és (folyóirat)cikkek alapján a TESz. álláspontjához képest jónéhány szó eredetbeli megítélésétől több tekintetben is eltér az MTA Nyelvtudományi Intézetének etimológiai munkacsoportja által készített *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* című szótár etimológiai minősítése (1. kötet *A—Kop* [1993.] + 4. és 5. füzet *Kor—sullog* [1994.]. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Szerk. GERSTNER KÁROLY, S. HÁMORI ANTÓNIA, ZAICZ GÁBOR. Szerzők: BÜKY BÉLA, GERSTNER KÁROLY, S. HÁMORI ANTÓNIA, HEXENDORF EDIT, HORVÁTH LÁSZLÓ, ZAICZ GÁBOR. Akadémiai Kiadó, Bp.; a továbbiakban EWUng.).

A változtatásoknak két fő oka van. Először is — mint említettem — a TESz. után megjelent néhány olyan könyv, illetve cikk, amely vagy kifejezetten a magyar szókészlet német (vagy annak tartott) elemeivel foglalkozik, vagy pedig egyéb etimológiai fejtegetések között tárgyal német vonatkozású szavakat. Mivel ezekről a művekről a magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán 1988-ban „A német jövevényszavak vizsgálata a TESz. megjelenése óta” címen összefoglaló-értékelő előadást tartottam (megjelent: KISS JENŐ—SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. 1991. 205—12), itt csak a szerzőket és a címeket adom meg: GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE, *Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache* (=DtLw.); HORVÁTH MÁRIA, *Német elemek a 17. század magyar nyelvében* (=NEI.); MOLLAY KÁROLY, *Német—magyar nyelvi érintkezések a 16. század végéig* (=NMÉR.). Ezekon kívül HADROVICS LÁSZLÓ két műve szolgált az etimológiai mérlegelés alapjául: *Szavak és szólások* (NytudÉrt. 88. sz. Bp., 1975.), *Ungarische Elemente im Serbokroatischen* (Bp., 1985.) (=UEISk.).

* Előadásként elhangzott 1994 augusztusában Egerben, a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán.

A módosítások másik oka az, hogy a TESz. szócikkeinek megírásához felhasznált szótörténeti anyag újbóli átvizsgálása és a TESz. előtti etimológiai irodalom újraértékelése után a szerkesztőség maga döntött a TESz. etimológiai állásfoglalásának megváltoztatásáról.

A TESz. és az EWUng. közötti eltérések száma a német jövevénytörzsek tekintetében (is) meglepően magas (statisztikai adatokról majd később), s az eltérések jellege szerint az érintett szavak legalább hat-hét csoportba sorolhatók, itt azonban csak a leginkább szembeszökő változásokról szövegek. A példaanyag a már megjelent füzetekből, illetve az 1995 végén napvilágot látó 6. füzet (*súly—zsúri*) korrektúráiból származik. (Az anyaggyűjtésben segítségemre volt két egyetemi hallgatónak, Balassa B. Jánosnak és Havasi Imre Attilának ezúton is köszönetet mondok).

2. A két szótár közötti változások, eltérések tekintetében az első nagyobb csoportot azok a szavak alkotják, amelyek a TESz.-ben címszóként szerepeltek, de az EWUng.-ból vagy teljesen kimaradtak, vagy pedig más címszavak alá kerültek, illetve azok, amelyek a TESz.-ben nem voltak meg, viszont az EWUng.-ban önálló szócikket kaptak. Az elhagyást a szótár terjedelmi korlátain túl az is indokolta, hogy az adott szó mára erősen elavult — esetleg talán sohasem volt fontos szava a magyar szókészletnek —, illetve hogy igen szűk nyelvjárási területen élt és csak viszonylag rövid idő óta (ezek a szavak általában a múlt század végéről adathozhatók).

A) Nézzünk néhány példát az EWUng.-ba már föl nem vett egykori TESz.-címszóból:

cáger 'útmutató; óramutató' (1876) (az ÚMTsz.-ben *cájger*) — főleg a Dunántúlról és Szeged környékéről származnak az adatai.

cinkográfia 'nyomdai klisék készítése' (1893) — sajátos nyomdaipari szakszóként aligha volt jelentős szava a köznyelvnek.

furvézer 'szekerész katona' (1868) — a TESz. szerint is csak régi katonanóták szövege őrizi/örizte.

gérokk 'szalonkabát' (1813) — először talán kiszorította a magyar *szalonkabát*, illetve magának a jelölt ruhadarabnak az elavulásával a jelölő szó is kikopott a nyelvből.

salám 'iszap; porrá zúzott kő, amelyből az aranyat már kimosták' (1863) — az északi és keleti bányavidékek szakszava volt.

B) Ebben a csoportban említhetők azok a címszók, amelyek nem tűntek el nyomtalanul a TESz. és az EWUng. közötti úton, hanem ez utóbbi szótárban valamely más címszó alatt szerepelnek különböző formában. Például a *cakk* az EWUng.-ban a *cakni* alcímszava lett, hiszen a két szó a németben is szorosan összefügg egymással. A magyarban német eredetű *centrálé* a latin eredetű *centrális* alatt van megemlítve, hiszen a német szó is végső soron a latinra megy vissza. A TESz.-beli *gátor* az EWUng.-ban a *gádor* alakváltozatoként szerepel, s természetesen magával viszi a jelentéseit is. A hangtörténeti szempontból régebbi, ám adatolását tekintve fiatalabb (és szókészleti helyzetét tekintve nyelvjárási) *régöly* 'keresztléc mint alkatrész' az etimon azonosságára való utalással a *rigli* szócikkének a végén szerepel. A TESz.-ben önálló, de a köznyelvben alig ismert *sarlach* az EWUng.-ban a ma is használatos és ötszáz (de talán már hatszázötven) évvel korábbról adathozható *skarlát* alatt van megemlítve.

C) Az újonnan fölvetett címszók olyan lexémák, amelyek egyrészt régiségük, másrészt művelődéstörténeti vonatkozásaik miatt feltétlenül az EWUng.-ba kívánczoltak. Ilyenek például a következők:

fater 'előjáró' (1628), 'apa' (1876), 'idősebb férfi' (1908) — felvételét két szempont is indokolta: egyrészt a TESz.-ben (és az EWUng.-ban) van *muter* címszó, másrészt az alacsonyabb köznyelvben, a bizalmas nyelvhasználatban még ma is él mindkét szó.

fólia 'két papírlap közé befűzött fémlapocska' (1950—2), 'vékony fém- vagy műanyaglap' (1951) — a szó az elmúlt tíz-tizenöt évben vált a magyar szókészlet szilárd elemévé, ami az alumínium- és műanyagfóliák széles körű háztartási használatának köszönhető.

fűzér 'mérópálca' (1557) — a szó az EtSz.-ben jól dokumentálva szerepel, a TESz.-ből ennek ellenére hiányzik. Az EWUng.-ba nem utolsósorban MOLLAY KÁROLY monográfiájának (NMÉR.) hatására vettük föl. A (főleg) borászati szakszó az ÚMTsz.-ben egy Gyöngyösről származó adattal van képviselve.

ispót 'lapátforma seborvosi eszköz' (1562) — a korábbi etimológiai szakirodalom nem foglalkozott vele, az EWUng.-ba MOLLAY monográfiája alapján került be.

kégli 'tolvajtanya' (1908), 'lakás' (1908/) — a magyar argó közvetítésével a bizalmas nyelvhasználat gyakran használt szavává vált.

kuplung 'tengelykapcsoló' (1939) — motorizált világunkban a köznyelv egyik fontos szava lett, a helyettesítésére alkotott magyar *tengelykapcsoló* jobbra hivatalos megnevezésként a műszaki nyelv elemeként él (vö. *telefon*: *távbeszélő*). A *kuplung* etimológiája a DtLw.-ben szerepel először.

plik 'nyersarany, -ezüst; arany-, illetve ezüstlemezke' (1550 k.) — HORVÁTH MÁRIA (NEL.) és GREGOR FERENC (MNY. LXXIX, 174) számos adattal dokumentálja a címszót, mely egykor a nemesfémkohászat és az ötvösmesterség fontosabb szakszava volt. Az említett két szerző dolgozta ki a magyar szó etimológiáját is. A TESz. a *pléh* alatt felvesz 1553 utánról egy *plik* adatot, mely azonban a szöveggörnyezet alapján csak a *plik*-hez tartozhat (GREGOR az évszámot 1550 körülire módosította).

purgelejt 'polgárjog' (1561), 'polgár' (1667) — szótörténeti kutatásai során GREGOR FERENC bukkant erre a bőven adatolt szóra, illetve származékaira. Jogi szakszóként főleg a történelmi Északkelet-Magyarországon volt ismert, ahol az egykori céhek révén terjedt el. Végső elemzésében összefügg a *porkoláb* szóval.

senkel 'felajánl' (1506), '(pohárba) tölt' (1583/), 'elajándékoz' (1607) — az ÚMTsz.-ben *sengül* ~ *sinkél* alakban található meg címszavunk, mellyel az etimológiai szakirodalomban szintén GREGOR FERENC foglalkozott először (MNY. LXXIX, 179).

3. Másik csoportot, illetve két alcsoportot alkotnak azok a szavak, amelyek a TESz.-ben német eredetűnek minősültek, ám az adatok és háttérük alaposabb vizsgálata nyomán az EWUng. ezeket közvetlenül belső keletkezésűnek tekinti, továbbá azok a szavak, amelyek a TESz.-ben magyar fejleménynek voltak minősítve, az EWUng. azonban a német eredetet sem tartja kizárhatónak.

A) *fór* 'előny' (1878) — a TESz. sommásan német jövevényszónak mondja, ami aligha pontos állásfoglalás, hiszen a szóba jöhető német *vor* önmagában csak prepozíció, illetve adverbium; prefixumként azonban számos igével szerepel, köztük a *vorgeben* 'előnyt ad' igével is olyan kifejezésekben, mint *jmdm. 5 Meter vorgeben* '5 méter előnyt ad'. Ez a német ige részfordítással *fört ad* lett a magyarban (1866), s ennek a tárgyas szó szerkezetnek a tárgya önállósult úgy, hogy a tárgyragot elhagyva keletkezett az alanyeset.

glét 'kísérő-, menlevél' (1492) — a TESz. német eredetűnek tartja, jöllehet a magyar szóalaknak megfelelő kfn. *geleit(e)* jelentése 'vezetés; kísérlet; védelem', és így főleg személyekre vonatkozik, vagyis a magyar, illetve a német szó jelentése nem fedi

egymást. A németben azonban van/volt *Geleitbrief* 'kísérő-, menlevél' szó, mely részfordítással *glétlevel* lett a magyarban (1541). Ennek az összetételnek az előtagja jelentéstopadással önállósult, s bár kronológiai nehézségei vannak e magyarázatnak, mégis talán inkább belső fejleménnyel van dolgunk, mintsem a németből való közvetlen kölcsönzéssel, mint ahogy azt MOLLAY KÁROLY is írja az NMÉR.-ben.

portya 'csatározás' (1590), 'felderítő csapat' (1643), 'turné (főleg sportcsapaté)' (1933) — a TESz. szerint talán német jövevényszó a kfn. *partie* 'szakasz, csoport', ném. *Partei* R. 'portyázó csapat' szavakból, de elismeri, hogy ennek súlyos hangtani nehézségei vannak (tulajdonképpen a *p* és *r* kivételével minden más hang magyarázhatatlan...). Az EWUng. GREGOR FERENC-nek a NyK. LXXIX. számában megjelent *Porta* — *portyás* című írására (290—9) alapozva elveti a feltételezett német eredetet, és szóhasadással létrejött belső magyar fejleménynek minősíti *portya* szavunkat; ennek a folyamatnak a *porta* szó 'kapu; ajtó' jelentése, továbbá az a körülmény lehet a szemantikai alapja, hogy az egykori várak kapuőrsege részt vett egy-egy csatározásban, felderítésben is.

rénés 'rajnai forint' (1544) — a TESz. a ném. *reinisch*, kfn. *rinisch* ~ *rinesch* 'rajnai' szóból eredezteti (ugyanígy MOLLAY is), ám ez a német háttér alaposabb vizsgálata szerint csak melléknévként (jelzőként) áll a *Gulden* 'forint' mellett, azaz önmagában nem főnévi értékű. Az EWUng. etimológiai megközelítése pontosabb: a magyar *rénés*-t az 1533-tól adatolható *rénés forint* szó szerkezet jelzőjének jelentéstapadásos önállósulásával, azaz belső keletkezésűnek magyarázza. A magyar jelzős szerkezet tükörfordítás a ném. *Reinischer Gulden* 'rajnai forint'-ból.

B) Következzék néhány példa az ellenkező megoldásra, azaz arra, hogy a TESz.-ben belső fejleménynek mondott egyes szavak esetében az EWUng. — más lehetőségek mellett — a német eredetet sem tartja kizárhatónak.

bojtár 'pásztorfiú' (1621) — az EWUng. első helyen megtartja a TESz. magyarázatát, mely szerint a szó valószínűleg a magyar *bujt*² ~ *bojt* 'felingerel' -ár képzős alakja, s így eredeti jelentése 'hajtó legény' lehetett. Második helyen viszont a német (bajor-osztrák) *wachter* 'őr; bakter'-ből eredezteti; a szóban *χt* > *jt* hangváltozás történt (vö. *selejt*, -*ojt* > -*ít* képző), a szóeleji magyar *b*-re lásd *bakter*, *bükköny* stb. Ez utóbbi etimológiát HUTTERER MIKLÓS (ALH. XIX, 117) és nyomában MOLLAY KÁROLY (StSl. XXV, 253) javasolta.

csákllya 'hajósok, halászok hegyes vaskampós szerszáma' (1506), a többi tizenkét jelentéstől most eltekintek. A szó egyébként helynévként esetleg már 1288-ban is megvolt a magyarban — a TESz. bizonytalan eredetűnek, talán a *csák* 'ék, hegyes végződés' főnév származékának tartja; ennek a magyarázatnak azonban elég súlyos szótörténeti nehézségei vannak. Az EWUng., bár kettős etimológiát ad, nem ezt a megoldást veszi át. Első helyen megtartja a belső keletkezés lehetőségét, amennyiben a szót egy relatív fiktív tő származékának szófajváltásával magyarázza: egy -*a* igenévképzőt tartalmazó folyamatos melléknévi igenév főnevesülésével van így dolgunk, hasonló fejlődésre a *csigolya*¹ 'nyakcsigolya' és *hulla* szavakat említi. A relatív tő -*l* gyakorító képzőt tartalmaz, az abszolút tő pedig azonos a *csákó* szó abszolút tövével, mely ismeretlen eredetű. Második lehetőségként HADROVICS LÁSZLÓ megfajtási kísérletére alapozva (UEISK. 172) a felnémet *stackel* 'hajósok tolorúdja' szóból indul ki. A szóvég alakulására analógiaként a *rokolya* és *saroglya* szavakat említi. Ez a magyarázat a szókezdő mássalhangzót érintő kisebb hangtani nehézségtől eltekintve szemantikailag is elég jónak tűnik.

lófrál 'lödörög; kószál' (1873) — a TESz. bizonytalan eredetűnek tartja, úgy véli, hogy a N. *oferál* 'adakozik' igéből alakult, mely ige a lat. *offerre* 'előhoz; ajánl' szóra megy vissza. Alak- és jelentéstani problémái miatt az EWUng. joggal veti el ezt a származtatást, helyette egy esetleges német etimont javasolva: a ném. R. *laufern*

'futhatnékja van vkinek' szó lehet az alap; hangtanilag nincsenek különösebb gondok, a szóvég alakulására hathatott a hasonló jelentésű *flangál* (→*flangíroz*), csupán jelentéstani szempontból okoz némi nehézséget az a tény, hogy a németben a szó személytelen használatú volt.

hopmester — a TESz., illetve az EWUng. etimológiai minősítése között nincs különbség (német mintára keletkezett részfordítás), talán mégis ebben a csoportban lehet említeni. Az EWUng. ugyanis — MOLLAY KÁROLYnak az NMÉR.-ben mintaszerűen kidolgozott két szócikkére alapozva — megkülönbözteti a *hopmester*¹ 'felügyelő' (1408), 'királyi udvarmester' (1519) stb. és *hopmester*² 'előfutár' (1527), 'királyi előjáró' (1577) stb. címszókat. Előbbi a ném. *Hofmeister* 'udvari intéző; házitartó', utóbbi pedig a ném. (kfn.) *houbetmeister*, *hoptmeister* 'kiváló mester; előjáró' összetételnek a részfordítása. A két EWUng.-beli szócikk, illetve MOLLAY írása arra jó példa, miként lehet az etimológiai háttér, illetve a magyar szótörténet alapos felülvizsgálatával látszólag összetartozó dolgokat egymástól világosan elkülöníteni.

4. Meglehetősen nagy azoknak a címszóknak a száma (kb. 20), amelyek a TESz.-ben ismeretlen eredetűnek minősültek, az EWUng. viszont lehetségesnek tartja a németből való származtatást. Ilyenek például a következő szavak:

böjt 'böjti időszak' (1372u./), esetleg már 1181-ből személynévi adatként — a TESz. még határozottan elhárítja a német eredetet, azóta azonban három szerző is foglalkozott e szó etimológiájával (BALÁZS: MNy. LXXVIII, 172; MOLLAY, NMÉR.; AUSTERLITZ: NyK. LXXXVI, 132). Ezekre alapozva az EWUng. is valószínűnek tartja a német származtatást: vö. ófn. *bijih* 'vallomás a bíróság előtt', kfn. *bih* 'a bűnök bevallása'. Szemantikai tekintetben elfogadható az egyeztetés, a magyar hangalak pedig szabályos *χt > jt* fejlődéssel és labializációval jött létre.

fegyver 'harci eszköz' (1211 sz., szn.) — a TESz. különféle okokból nem tartja meggyőzőnek a németből való származtatást, és ismeretlen eredetűnek mondja a szót. Az EWUng. MOLLAYnak az NMÉR.-ben kidolgozott etimológiája nyomán esetleg német jövevényszónak tekinti, melynek alapja a kfn. *federære*, korai úfn. *vederer*: 'kőhajítógép' lehetett. A származtatás legsúlyosabb nehézsége az a tény, hogy a német szónak megfelelő *d-s* magyar alak csak 1880-ból adatható, jöllehet a feltett *d > gy* affrikációhoz kellene egy ennél korábbi *d-s* alak (mely ha volt, bizonyára le is lett volna jegyezve, hiszen harci eszközöket megnevező szavak a különböző nyelvemlékekben bőven megtalálhatók).

ostoba 'hülye; tudatlan' (1577) — a TESz. a korábbi latin származtatásokat tévesnek minősítve ismeretlen eredetűnek mondja a szót. Azóta HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 88. sz. 107) és MOLLAY KÁROLY (NMÉR.) írt címszavunkról, s az ő megfigyelési javaslatuk alapján az EWUng. német jövevényszónak tartja; vö. korai úfn. *stumb*, korai úfn. kori középnémet *stomp*: 'tompá, csonka; gyengeelméjű'. A magyarba feltehetőleg egy ragozott német alak kerülhetett át, melynek a végén egy mormolt *ə* lehetett, mely a magyarban hanghelyettesítéssel *a* lett; vö. *cérna*, *ciha* stb. A magyar hangtest kialakulásában ezen kívül a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldása és denazalizáció játszott szerepet. A két nyelv szavának jelentései szépen megfelelnek egymásnak.

5. Rövid írásomban a többi csoportról nem tudok beszámolni, csupán kettőt szeretnék röviden megemlíteni: a TESz.-ben nemzetközi vagy vándorszónak minősített címszók közül az EWUng.-ban német eredetűként szerepel pl.: *bárd*¹ 'fejsze', *firma*, *kacér*, *pohár*, *portéka* stb.; a TESz.-ben német eredetűként nyilvántartott *akkurátus* az EWUng.-ban latin, a *kastély* és *rostély* olasz, a *kolompár* esetleg szlovák eredetűnek minősül.

Cikkem végén néhány számadat arról, hogy a német (illetve az etimológiai bizonyosság különböző fokozatai szerint német vonatkozású) jövevényszók tekintetében milyen arányú az eltérés a TESz. és az EWUng. között (A—S): a TESz. 8945 címszavából kb. 14% (mintegy 1250) sorolható a fenti körbe; az EWUng.-ban ennek kb. 23%-át (kb. 280 címszó) érintette valamiféle változtatás, ez a TESz. előbb említett címszóanyagához képest nagyjából 3%-os módosulást jelent.

Összefoglalásul arra szeretnék rámutatni, ami remélhetőleg a fentiekből is kitévő, hogy teljesen lezárt kérdések még a jól feldolgozott német jövevényszóróteget tekintve sincsenek.

GERSTNER KÁROLY

Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója

(Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg)

Tanítómesteremnek, Mollay Károly tanár úrnak tisztelettel

Magyarország délnyugati csücskében, Nagykanizsától északra, a Principális-csatorna keleti partján fekszik a néhány száz főnyi lakosságú Kilimán helység. A Felsőrajktól Nagykanizsa felé szinte nyílegyenesen vezető észak-déli útvonalra tapadó kis falvak (Felső- és Alsórajk, Gelse, Gelsesziget, Újudvar, Palin) közül az Alsórajk déli szomszédságában található kis település nevét hiába keressük a magyar középkor végét jelző mohácsi csatát (1526) megelőzően kibocsátott oklevelekben. Vizsgálódásunkat a XVI—XVII. századi Zala megyei adóösszeírások (dikajegyzékek) átolvasása sem koronázza sikerrel, a legkésőbbi 1696. éviben ugyanis nem leljük a magyar fül számára kissé idegenül csengő helységnevet. Hasonlóképpen hiányzik Kilimán a Kanizsa környéki falvak egy esztendővel később keletkezett, 1697. évi összeírásából is. (A középkori Zala megye falvaira: HOLUB JÓZSEF, Zala megye története a középkorban. A községek története. Kézirat. I—III. Pécs, 1933. Gépírási kézirat a Veszprém Megyei Levéltár Könyvtárában. Jelzete: 3329/1—3. A kézirat eredeti példányát a Zala Megyei Levéltár őrzi. Az 1696. évi dikajegyzék: Magyar Országos Levéltár, Budapest [a továbbiakban MOL] E 158 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma [MKA], Conscriptioes portarum [E 158] 54. köt. Az 1697. évi összeírás: MOL E 156 MKA Urbaria et Conscriptioes Fasc. 10. No. 37.)

A török kiűzését követő XVIII. század végén készült statisztikai és földrajzi lexikonok, valamint szótárak ellenben — ha nem is bőbeszédűen említve, de — Zala megye falvai között már felsorakoztatják Kilimán falvacskát. KORABINSZKY JÁNOS MÁTYÁS — az 1773. évi helységösszeíráshoz hasonlóan (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása. Bp., 1920. 186) — 1786-ban a kapornaki körzethez tartozó magyar faluként tartja számon (Geographisch Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. Preßburg, 1786. 302), VÁLYI ANDRÁS, a pesti egyetem első magyar nyelv professzora pedig bő egy évtizeddel később országleírásában a következő szavakkal mutatja be olvasóinak: „KILIMAN. Magyar falu Szala Várm.[egyében] földes Urai több Uraságok, lakosai katolikusok, fekszik Gelsének szomszédságában, mellynek filiája, határja közép termékenységű, legelője, erdeje van.” (Magyar Orzágnak leírása. II. Buda, 1799. 364.) A falu ezen összefoglalások adatait megelőző, legkorábbi említését ez ideig a

kanizsai kerület ÖRDÖG FERENC által közzétett 1767—1769. évi népszélesszeírásából (Conscriptio Animarum Districtus Kanisaiensis) ismerjük, amikor „Kilimány”-ban huszonnyolc házat vesznek számba. Néhány esztendővel később, 1771-ben ugyanennyi házat írnak össze. (Zala megye népszélesszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). II. Bp.—Zalaegerszeg, 1992. 583—6.) Mivel a településnek — két szomszédjával, Gelsével és Alsórajkkal ellentétben — a korábbi, 1757-ben készült népszélesszeírásban még semmi nyoma, születését feltételezhetők az 1760-as évek első feléhez köthetjük. Kilimán tehát egyike hazánk számos, a XVIII. században betelepült vagy betelepített helységének, ekként hosszú évszázadokra visszatekintő múlttal nemigen büszkélkedhet. Annál inkább érdekes és már-már egyedülállónak tűnő nevének keletkezése és története, melynek első, a XVI. század második feléből származó felbukkanása messze megelőzi a falu közel kétszáz esztendővel későbbi kialakulását.

Kilimán falu különös nevének nyelvtörténeti magyarázatára ez ideig egyedül KISS LAJOS, a hazai földrajzi nevek egyik legtapasztaltabb kutatója keresett nyelvészeti alátámasztható megoldást. A földrajzi nevek etimológiáját összefoglaló szótárának legújabb, 1988. évi kiadásában a délszláv *Kliman* ('Kelemen') személynévből eredeztette a *Kilimán* elnevezést: „**Kilimán** 'helység Zala megyében Nagykanizsától északra'. Valószínűleg szerbhorvát szn.-ból [személynévből] keletkezett magyar névadással; vö. szb-hv. [szerbhorvát] R. [régí nyelvi] *Kliman* 'Kelemen'.” (Földrajzi nevek etimológiai szótára. 4. bőv. és jav. kiad. I. Bp., 1988. 730.) Azonósításának bizonytalanságára a „valószínűleg” szócskával utalt, mely — miként azt az alábbiakból megismerhetjük — egyáltalán nem volt alaptalan. A *Kilimán* helységnév ugyanis nem a régies *Kliman* ('Kelemen') délszláv személynévből származik — miként azt ő feltételezte —, hanem egy XVI. században élt végvári főkapitány, Andreas Kielman nevéből — jöllehet mindez első hallásra kétségtelenül meglepőnek tűnik. (Kilimán falu névetimológiájának ezen lehetőségére — ismereteim szerint ez ideig — pusztán VÁNDOR LÁSZLÓ tett szerény utalást az 1994 végén megjelent Nagykanizsa-monográfiában: Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig. In: Nagykanizsa. Városi monográfia. I. Nagykanizsa, 1994. 344.)

Az új azonósítás bizonyításához nem nélkülözhetjük a falutól nyugati irányban, a Principális-csatorna túlsó partján, a mai Hahót település szomszédságában egykoron létezett Sárkánysziget nevű vár és falu történetének rövid felvázolását. A sárkányszigeti castellum a XV. században oly jelentősnek számított, hogy később egy időre a nevezetes Zala megyei középbirtokos nemesi család egyik ágának, a 'Sárkányszigeti' Sárkányoknak az előnevét adta (HOLUB i. m. 821—2). A Sárkány család különböző ágaira (Ákosháziai, Buzád-, illetve Sárkányszigeti) l. legújabbán KUBINYI ANDRÁS, Egy üzletelő és diplomata várúr Mohács előtt: Ákosházi Sárkány Ambrus. In: Művészettörténet—műemlékvédelem. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. h. n., 1994. 263—5.) A Sárkány család emléke mind a mai napig élénken él Hahót falu lakóinak történeti hagyományvilágában, akik az 1960-as években az egykori vár múltjáról a következőképpen számoltak be a megye földrajzi neveinek összegyűjtésén fáradozó kutatóknak: „Sárkány nevű jobbágnak a valaha itt levő palánkvárat adományozta a csúnya Hahóti Zsuzsanna grófnő, mert egyszer felkérte őt táncolni. Ezért várkapitánnyá is ütötte.” (Zala megye földrajzi nevei. Szerk.: PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF. Zalaegerszeg, 1964. 511.)

A várat — a nép körében élő mulatságos történettel ellentétben — valójában még a XII—XIII. század fordulóján táján a Hahóti család építtette, mely ennek egyik jeles tagjáról és a vár újjáépítőjéről, a XIV. század első felében élt Hahóti Buzádról kapta első nevét *Buzádsziget* (*Buzaszigete*) formában. (Azaz az építető személyneve vált földrajzi

névvé a sziget köznévvvel való birtokosjelzős összetételben.) Mind a Széviz- (középkori nevén Pölsöske-)patak mocsaras völgyének szigetén emelt vár, mind a szomszédságában kialakuló falu a XV. század második feléig ezen a néven bukkan fel (1365: „locus castris in possessione *Buzadzyget*” [CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Bp., 1897. 8—9], 1483: „castellum *Buzazygethe* vocatum ac possessiones similiter *Zygeth* et *Hahoth*” [Zala vármegye története. Oklevéltár. II. 1364—1498. Szerk.: NAGY IMRE—VÉGHÉLY DEZSŐ—NAGY GYULA. Bp., 1890. 626—7: No. 330.]), mígnem nőági öröklés révén — a Héderváryak birtoklását követően (KUBINYI i. m. 263—4) — kerül a Sárkány család tulajdonába. A Sárkányok az egykori buzádszigeti vár helyén építik ki egyik családi fészüküket (castellumukat), melyet azonban 1483-ban rövid időre — noha ténylegesen nem, de — elveszítenek. Ekkor ugyanis I. Mátyás király a III. Frigyes császár pártjára álló és emiatt hűtlenségbe eső Sárkányok Buzádsziget nevű várát (hasonlóképpen Sziget és Hahót nevű birtokaikkal) elkobozta, és Bánffy Miklós pozsonyi ispánnak, valamint Batthyány Boldizsár kőszegi kapitánynak adományozta. Hamarosan azonban ismét a Sárkány család tagjai bukknak fel birtokosként, feltételezhetően elnyervén Mátyás király kegyelmét. Ettől kezdve a vár fokozatosan az új birtokos Sárkányok nevét veszi fel, azaz a *Buzádsziget* elnevezés helyére az új birtokos, illetve újjáépítő személynevének megfelelő *Sárkánysziget* lép. A XVI. századra már ez az elnevezés válik általánossá, sőt a Sárkány család egyik ágának tagjai prédikátumukként kezdik el használni. (A várra és történetére: HOLUB i. m. 821—2 és 257—61; CSÁNKI i. m. 8—9 és 111. Legújabban és legrészletesebben, felhasználva az 1987 és 1989 között végzett régészeti ásatások eredményeit is: VÁNDOR LÁSZLÓ, Zalai castellumok kutatásának eredményei. In: Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter. Hg.: JUAN CABELLO. Bp., 1992. 205—6. (Castrum bene 2/1990.) Néhány újabb adat: KUBINYI i. m. 263—5.)

A XVI. században a vár és a falu továbbra is a család birtokában maradt. Az 1513. évi adólajstrom a falut Hahóttal együtt Sárkány Bernát és Sitkey Gergely birtokaként említi (CSÁNKI i. m. 58 és 111). Az évszázad közepén „Sarkan Zygete” települést — Alsóhahóttal együtt — Sárkány Antal birtokában találjuk, melyet az 1566. évi dikajegyzék már utódja, Sárkány János tulajdonaként tüntet fel. (1549: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. Szerk.: MAKSAY FERENC. II. Bp., 1990. 970 és 988: 372. jegyz. [A MOL kiadványai II. Forráskiadványok 16.]; 1553: MOL E 158 52. köt. fol. 513.; 1554: uo. fol. 725. és 828; 1566: uo. 53. köt. fol. 479.) Ugyanebben az esztendőben a törökök elfoglalják Sziget várát, ami új védelmi vonal megszervezésére készíti a bécsi katonai vezetést. Tahy Ferenc egykori szigetvári, majd dunántúli főkapitány 1566 november közepén főkapitányi minőségben meg is kapja az Udvari Haditanács utasítását a Balaton és a Mura, illetve Dráva közötti terület védelmének megszervezésére. („Supremus Capitaneus inter lacum Balathon et fluvios Muram et Dravum regni Hungariae finium” Österreichisches Staatsarchiv, Wien [ÖStA] Kriegersarchiv [KA] Alte Feldakten [AFA] 1566/11/1.) Kanizsa uralkodói kézbe kerülését (1568), majd elsősorban a nevezetes 1577. évi nagy bécsi haditanácskozást (Hauptberatung) követően azután megkezdődik a Kanizsának alárendelt végvárak és őrházak olyan új, szigorúan ellenőrizhető védelmi övezetté szervezése, mely a lehető legnagyobb mértékben igazodik a kedvező természeti viszonyokhoz. (KELENIK JÓZSEF, A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. Studia Agriensia 15. Eger, 1995. 163—72.) Ennek oka az ellenséges betörések egyre gyakoribbá válásában és a török adóztatásnak a királyi Magyarország területén való fokozatos kiteljesedésében keresendő. 1579 nyarán például Batthyány Boldizsár már arról tesz panaszt, hogy a török martalócok állandóan az Őrségben portyáznak, sőt, nem

tévedés: a mai Ausztria területén fekvő németújvári várig hatolva sarcoltatják a lakosságot, és rabolják ki a keresztény kézen levő területeket. (ÖStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv [HHStA] Türkei (Turcica) Karton 39. Konv. 3. 1579. júl. fol. 247—248.) A bécsi katonai vezetés a törökök fokozatos magyarországi térnyerésére ebben a — zárt védelmi vonal kialakítására irányuló — új koncepcióban találja meg a helyesnek ítélt választ.

A török portyázók pusztításai a Kanizsa-patak mocsárvilága által viszonylag védettebb helyen fekvő Sárkánysziget várát és a szomszédságában fekvő falut sem kímélték meg. Noha az 1570-es évek első felében az adójegyzékek szerint Sárkány János még szabadon bírhatta — az alsóháthótiakkal együtt számítva — 4—5 portáját, az 1576. évi dikajegyzék viszont már számos elhagyott és felperzselt portáról („portae deserta ac combustae”) tett jelentést. (1570: MOL E 158 53. köt. fol. 702.; 1572: uo. fol. 841.; 1576: uo. 54. köt. fol. 130.) Az állandó török betörések következtében — melyekről a konstantinápolyi Habsburg követnek megküldött kárjegyzékekből értesülhetünk (egy ilyen szerint például 1579 májusában az oszmán harcosok a mai Kilimántól északra fekvő és Sárkányszigettel szomszédos Rajk falu lakóinak marháit hajtották el: ÖStA HHStA Turcica Karton 40. Konv. 2. 1579. szept-okt. fol. 30.) a falu sorsa végül 1578-ra pecsételődött meg, miként azt az adóösszeíró ekkor feljegyezte: „Sarkan Zijgethe Joannis Sarkanij penitus deserta est.” [„a Sárkány János birtokában levő Sárkánysziget teljesen elpusztult”]. A későbbi összeírások (1582, 1584, 1588, 1593) ugyanígy emlékeznek meg róla, sőt az 1598. évi dikajegyzékben már a falu neve sem szerepel. (1578: MOL E 158 54. köt. fol. 176.; 1582: uo. fol. 291.; 1584: uo. fol. 325.; 1588: uo. fol. 373.; 1593: uo. fol. 464.) Eddigi ismereteink szerint sohasem települt be újra, nevét és emlékét viszont — a levéltári források és a régészeti leletek mellett — néhány (még említendő) földrajzi név és a szomszédos falvak lakóinak történeti hagyományvilága megőrizte az utókor számára.

Nem feleslegesen tettük ezt a kis kitérőt az egykor fennállott sárkányszigeti település kapcsán, hiszen a vele szomszédos mai Kilimán falu nevének keletkezése szervesen összefügg az itt felvázolt eseménysorral. Az 1578-ra teljességgel elpusztult Sárkánysziget faluhoz hasonlóan a szomszédságában álló és vele azonos nevet viselő várat sem kerülték el a török támadások. A Kanizsa-patak völgyében fekvő várak és egyéb őrállás céljából kialakítandó helyek megszemlélésére kiküldött királyi bizottság tagjai ugyanis 1579-ben Sárkánysziget váráról a következő sorokat vetették papírra: „Sarkan Siget ... ligt ennhalb eines teücht in ainem gemöß, sein dieser Zeit darin ain anczal haramie, möchte der Obrist Zu Canischa daruber vernomen werden, ob nit dieses haus so gar schlecht vnd weit von dem paß ligt, Zerschlaiff vnd die besaczung in ein ander ortt gelegt werden solle.” [„Sárkánysziget ... egy a mocsárban található kis tó innenső részén fekszik. Benne jelenleg bizonyos számú gyalogos katona (haramia) szolgál. A kanizsai főkapitánynak el kellene arról gondolkodnia, vajon ez a ház nem oly hitvány-e, és nem fekszik-e oly távol az átkelőtől, hogy érdemes lenne lerombolni és őrségét egy másik helyre rendelni.”] (ÖStA KA Akten des Wiener Hofkriegsrates [HKR Akten] Exp. 1579. jún. No. 2.) A kanizsai főkapitányi tisztet ebben az időben — azaz 1577. július 1-től 1580. szeptember 17-ig (1577. júl. 1.: ROTH, FRANZ OTTO, Wihitsch und Weitschawar. Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen 'Friedensjahr' 1578. In: Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark LXI [1970], 162; 1580. szept. 17.: ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica) [UA] 113. fasc. Konv. 2. fol. 27—30) — Andreas Kielman töltötte be, aki a biztosok sürgetésére nem feledkezett meg véleménye benyújtásáról a bécsi Udvari Haditanács számára. Kielman egyetértett a kirendelt biztosoknak a vár állapotáról és fekvéséről vallott lehangoló álláspontjával, hangsúlyozva, hogy „Sarkhan Siget ligt wol nit gar

am Paß, da dj Türggen merers tails durchZiehen. Vnd wer besser man Paune [sic!] ain Wachthauß am Paß, vnd stekhet diß hilczen Zerrissen weesen mit feur an, das doch one das aingeen wirdet.” [„Sárkánysziget egyáltalán nem azon átkelő mentén fekszik, ahol a törökök nagyobbészrt átjárni szoktak. Ezért jobb lenne az átkelőnél egy őrházat építeni, és ezt a rozszant fatákolmányt pedig felgyújtani, mielőtt az magától összedőlné.”] (ÖStA KA HKR Akten Exp. 1579. júl. No. 1.) Kielman emellett fogadkozott, hogy 1579 nyarán és őszén, még az év végére tervezett Kanizsáról való eltávozásá előtt mindent meg fog tenni az új őrház felépítése érdekében, és mindennek megvalósulása nem az ő igyekezetén fog múlni.

Andreas Kielman főkapitány megtartotta a Haditanácsnak tett ígérétét. Az új őrház felépítésére eredeti terveivel ellentétben pedig nemcsak 1579 nyara és ősze állt rendelkezésre, hanem még a Kanizsáról való tényleges eltávozásáig, azaz az 1580 szeptemberéig terjedő időszak is. Az őrház a Kanizsa-patak képezte nagy mocsártenger Kacorlak—Sárkánysziget sávjában átvezető és a török által — Kielman beszámolója szerint — igen gyakran igénybe vett átkelő mentén, valószínűleg a mai Kilimán falu helyén vagy annak közelében épült fel a két esztendő folyamán. A váracska helyét ez ideig még a környéken végzett régészeti feltárásoknak sem sikerült tisztázniuk: VÁNDOR i. m. 344 és 289: 7. térkép. A szomszédos falvaktól viszonylag távoli, akkor még szinte bizonyosan lakatlan helyen emelt őrhely nevét pedig — miként a korábbi Buzád-, majd Sárkánysziget vára is — építettőjéről, Andreas Kielmanról kapta. (Azaz ezúttal is egy személynév képezte az összetett földrajzi név előtagját.) 1582-ben ugyanis a délvidéki és magyarországi végvárrendszernek a birodalmi rendek számára készített terjedelmes összeírásában „Kielman Zigeth” alakban bukkan fel, nem is jelentéktelen, 50 gyalogosnyi őrségével. (ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei [RTA], Fasc. 58. a. fol. 358. A jegyzék kiadása: PÁLFFY GÉZA, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: Hadtörténelmi Közlemények 108/1. [1995.]: 114—85.) Az új őrház nevében pedig ugyanúgy megtaláljuk a *sziget* szócskát, mint a feltételezhetően lerombolt és ezért forrásainkban várként többé fel nem bukkanó elődje, *Sárkánysziget* nevében. Ennek jelen ismereteink szerint két oka képzelhető el. Az új őrhely az említett átkelőhöz (és egyúttal a mai faluhoz) közelebb, a mocsár másik, keleti irányban húzódó szigetén épült fel, és ezért szerepel nevében (egykori szomszédjához hasonlóan) a *sziget* szó; avagy az új palánkvárat a viszonylag jelentős kiterjedésű, a mai Kilimán falu határába is elnyúló *Sárkánysziget*-nek nevezett terület másik, az átjáró szomszédóságában fekvő részén (szigetén) emelték, és — megkülönböztetve a régi, lerontott vártól — felépítőjéről *Kielmansziget* névre keresztelték (vagy tette ezt személyesen a kanizsai főkapitány).

A kielmanszigeti vigyázó ház Kanizsa 1600. évi elfoglalásáig folyamatosan betöltötte az egykori kanizsai főkapitány által neki szánt feladatkört. Egy korabeli kéziratos térképen, a mocsársáv keleti partján *Kilmsijget* névalakkal kis palánkvár formájában tűnik fel. (ÖStA HHStA Kartensammlung, Ungarn, Grenzgebiet, „giouan jachobo gasparinj” datálatlan térképe a XVI. század végéről.) 1583-ban *Kielmansiget*, pontosan egy évtizeddel később pedig *Kilmansiget* néven még mindig 50 főnyi gyalogos őrséggel látja el az átkelő védelmét, ennek az esztendőnek az őszén az ott szolgáló katonaságnak ugyanis csaknem ugyanannyi zsoldot fizetnek ki egy havi szolgálatért (138 rénes forint 45 krajcárt), mint amennyi bő egy évtizeddel korábban az idézett nagy várjegyzékben említett 50 gyalogosnak járt (142 rénes forint 30 krajcár). A váracska végül az 1600. évi török támadás idején pusztult el, midőn az ellenséges sereg közeledtének hírére Georg Paradeiser kanizsai főkapitány ekkor már mindössze 20 fős őrségét a vigyázó ház felrobantása után végvidéke székhelyére, Kanizsára rendelte. (1583: MOL E 211 MKA Lymbus Series II. 2. t. fol. 75.; 1593: LOEBL, ALFRED H., Zur Geschichte des Tür-

kenkrieges von 1593—1606. I. Vorgeschichte. Prag, 1899. 23. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft. Heft VI.); 1600: TAKÁTS SÁNDOR, Magyar küzdelmek. h. n., é. n. 62.) A XVII. században a törökök ugyan újjáépíthették volna, erre azonban feltételezhetően nem került sor, hiszen Kanizsa elestével az őrhely éppen azt a szerepét veszítette el, melyet neki Kielman főkapitány egykoron szánt. A hosszú török uralom alatt pedig éppen a Kanizsától északra fekvő terület vált a keresztény és muzulmán végvári katonák portyáinak állandó ütközőzónájává, mely természetszerűleg további pusztulást hozott a Kanizsa-patak vidékének életében — miként ezt a közeli hahóti apátság kéziratosa történetében olvashatjuk: „dum Turca Canisam (quae duobus milliaribus circiter distat ab hac Abbatia) centum fere annis possedisset, exposita tota illa regio et plaga continuis calamitatibus et diruptionibus ...” [„Amíg a török Kanizsát (mely ettől az apátságtól mintegy két mérföldre fekszik) közel száz esztendeig birtokolta, ez az egész terület és vidék állandó csapásoknak és pusztításnak volt kitéve ...”] (MOL P 235 Családi Levéltárak, Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család, Acta Abbatiae Hahót, No. 24.)

A mai Kilimán falu területén vagy annak közelében, az egykori átkelő mentén emelt és építtetője családnévét őrző palánk *Kielmansziget* neve szinte vitathatatlanul tárja a földrajzi nevek etimológiáját a kutatók elé — a szerbhorvát *Kelemen* személynév régies *Kliman* alakjából való pusztán hipotetikus eredzetésnél jóval kézenfekvőbb — azonosítási megoldást: a falu XVIII. század közepi betelepülésekor az egykoron ott állott várcsaka, illetve a nevét később földrajzi névként tovább őrző terület elnevezését vette át. Azonosításunk helyességét két, még Andreas Kielman életében keletkezett magyar nyelvű levél perdöntő adata teszi teljességgel bizonyossá. A német forrásokban és aláírásaiban „Kielman”, a latinokban pedig általában „Kielmannus, Kylmanus, Quilmanus” alakban (MOL P 1341 Családi Levéltárak, A herceg Batthyány család levéltára, Az Illésházy család iratai, 17. fasc. 1585. jan. 30.; Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közli WENZEL GUSZTÁV. X. köt. Vegyes levelek. 1569—1571. Pest, 1871. 304—6: No. CXXXIII. [Monumenta Hungariae historica II. Scriptores XXV. köt.]; ISTVÁNFY, NICOLAUS, Regni Hungariae historia. Köln, 1724. 338. b.) felbukkanó végvári főtisztet ugyanis a korábbi, 1574-ben kelt forrás „khjlman vramnak”, míg a későbbi, 1581 januárjában kibocsátott levél ugyancsak „Kijlijman Vram”-nak titulálja. (1574: ÖStA HHStA UA 104. fasc. Konv. 2. fol. 31—32.; 1581: MOL E 41 Kincstári Levéltárak, A Magyar Kamara Regisztratúrája, Litterae ad cameram exaratae, 1581. No. 14.) Sőt egy az eperjesi városi levéltárban fennmaradt, Andreas Kielman által 1558-ban írt levél latin nyelvű küzlete is „Kilimanus Capitaneus” alakban említi, és hasonlóképpen Kilimánként („Kiliman nam lāin”, azaz „a Kilimán nevű átkozott”) bukkan fel egy az esztergomi kádi javadalomemlése kapcsán 1584-ben keletkezett török nyelvű iratban is. (Štátny Oblastný Archív, Prešov. Archív Mesta Prešova (AMP) No. 3400.; Istanbul Müftülügü Şeriyeye Sicili Arşivi, Kadıasker ruznamçeleri, Rumeli No. 3. 20. p. Az utóbbi adatot FODOR PÁL barátomnak köszönöm.) Andreas Kielman főkapitányt tehát magyarul és törökül, sőt néha még latinul is, már életében a mai Kilimán falu nevével tökéletesen megegyező formában emlegették. Így a németes *Kielmansziget* magyar megfelelője is feltételezhetően *Kilimánsziget lehetett, melyből a mocsár visszaszorítását követően a *sziget* szó lekopásával alakulhatott ki a település napjainkig megőrzött elnevezése. A *Kilimán* falunév tehát földrajzi névadásunk egyik kedvelt módján egy XVI. századi német személynévből keletkezett, míg maga a szóalak a magyar nyelv számára kétségtelenül idegenül hangzó németes *Kielman*-ból egy ejtéskönnyítő *i* bontóhang betoldásával alakult ki. (Hasonló módon született *giliszta* szavunk egy közelebről meg nem határozható szláv nyelvből a magyarba átkerült *gliszta* szóalakkból, ugyancsak egy ejtéskönnyítő *i*

hang segítségével (TESz. I, 1060—61; és BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. 4. kiad. Bp., 1982. 135 és 386—7). Míg azonban a mássalhangzó-torlódást a *giliszta* szó esetében a szó elején oldotta fel a betoldott magas magánhangzó, addig a *Kilimán* helységnévben a mássalhangzók torlódását a szó közepén bontotta meg az *i* hang és tette a magyar fül számára kellemesebbé.) Emellett a *Kielman* családnév, mely etimológiailag 'az egyház számára adót fizető' jelentésű *Kilchman*, *Kilman* ('Kirchman') szóra vezethető vissza (BRECHENMACHER, JOSEF KARLMANN, Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen. II. Bd. K-Z. Limburg a. d. Lahn, 1957. 38 és 41. A munkára KISS LAJOS tanár úr hívta fel figyelmemet, amit ezúton is tisztelettel köszönök.), első sótagjában az *ie* betűkapcsolattal jelölt hosszú *i* hang a magyar nyelvben megrövidült. (A falu neve mellett annak határában több földrajzi név is őrzi az egykori kanizsai főkapitány személynevét: *Tusó-Kilimán* szántó, *Kilimán-berek* szántó és rét, *Kilimányi-erdő*, sőt a szomszédos Alsórajkból induló egyik utat is *Kilimányi-útnak* hívják. PAPP—VÉGH i. m. 509 és 513.)

Andreas Kielman családneve tehát az általa épített őrház révén egy napjainkban is létező Zala megyei kis falu nevében maradt fenn. Ehhez hasonlóan alakult a sokat emlegetett sárkányszigeti vár és település egykori elnevezése is, pusztán azzal a különbséggel, hogy ez a terület sohasem települt be újra. Jóllehet a középkori eredetű vár és falu — miként az adóösszeírások alapján bizonyítottuk — végleg elpusztult a XVI. század nyolcvanas esztendeiben, neve mégis többször felbukkan a korabeli és közel egykorú forrásokban. Még a történetíró ISTVÁNFFY MIKLÓS is megemlíti históriájában *Insula Sarcania* alakban, midőn a jelentős sikerrel járó, 1587. évi Sehszűvár (magyarosan Sasvár) szigetvári béggel való összecsapásról számol be olvasóinak (ISTVÁNFFY i. m. 352—3); Sehszűvár szigetvári bégre (1587 márc.—1588 jan.): DÁVID GÉZA, Szigetvár 16. századi bégjei. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történész konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján. Szerk.: SZITA LÁSZLÓ. Pécs, 1993. 170—1 és 191: Függelék. Az úgynevezett kacorlak-sárkányszigeti győzelem oly emlékezetes maradt az utókor számára, hogy még Bethlen Gábor erdélyi fejedelem is megemlékezett róla 1621-ben egyik — néhány előkelő török rab kapcsán írott — levelében: „Sárkány-szigetében mikor az urak megverék Sasvár pasát, Szombathelyben hánták a kotyavetyét”. (SZILÁGYI SÁNDOR, Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei. Bp., 1879. 250—2: No. CCXXXVI.) A *Sárkánysziget* név ettől kezdve — a *Kilimán*-ná rövidült *Kielmansziget* elnevezéshez hasonlóan — napjainkig élt tovább, és maradt fenn néhány dülönévben a szomszédos Hahót, Pölöskefő és Pötréte falvak határában (*Sárkánysziget*, *Sárkányszigeti-út*: PAPP—VÉGH i. m. 511, 525 és 505).

A falu néveredetének megfejtését követően nem hagyhatjuk figyelmen kívül az olvasóban már bizonyosan felmerült kérdés megválaszolását: mit tudunk arról az Andreas Kielmanról, akinek családnevét az ország délnyugati sarkában napjainkig őrzi egy néhány száz fős település neve. Mindeddig igen kevés ismerettel rendelkezünk róla, a Kielman és a hozzá hasonló idegen származású magyarországi főkapitányok életpályáinak feltárására ugyanis a magyar várkutatás ez ideig alig-alig fordított figyelmet. Egyedül a török—magyar végvári harcok mindenről és mindenkiről megemlékező klasszikusa, TAKÁTS SÁNDOR szentelt Andreas Kielmannak egy, pusztán néhány soros cikkecskét a Budapesti Hírlap hasábjain (Kielman András: Budapesti Hírlap XXVII/61. [1907.] 24.), ezúttal azonban — tőle szokatlan módon — tárgyi tévedésen érhetjük tetten. Az idősebb Andreas Kielmant ugyanis azonosította fiával (1573—1612), a szintén Andreas keresztnévvel viselő és Selmebányán szolgáló hadi biztossal, miután az alsó-magyarországi bányavárosban rábukkant az utóbbi felesége, Polyxena von Knorr († 1598) egykori sír-

boltjába vezető öntött vasajtóra. (Sőt Takáts arról sem tudott, hogy az egykori selmecbányai levéltáros, Eduard Richter által a század elején megtalált díszes öntöttvas sírboltajtó felirata egy bécsi napilap, a Fremdenblatt 1902. január 18-i számában már az ő híradsága előtt megjelent.) Emellett a szakirodalom alapos átfésülésével az is kideríthető, hogy a Zala megyei kis helység névadója a XVI. század második felében a komáromi, majd a kanizsai főkapitányi tisztet töltötte be. Korábbi és későbbi pályafutásáról ellenben hallgatnak a hazai történeti munkák, jöllehet a Kielmansegg nevű (utód)család krónikáját feldolgozó és 1910-ben már második kiadását megélt összefoglalásban a Kielman családról és magáról Andreas Kielmanról is alapvető információkhoz juthatunk. (KIELMANSEGG, ERICH GRAF VON, Familien-Chronik der Herren, Freiherren und Grafen von Kielmansegg. 2. ergänzte und verbesserte Auflage. Wien, 1910. 1—72. Andreas Kielmanra lásd elsősorban: 4—21. Vö. még J. SIEBMACHER's grosses und allgemeines Wappenbuch in einer neuen, vollständig geordnet und reich vermehrten Auflage mit heraldischen und historisch-genealogischen Erläuterungen. VI. Bd. 2. Abt. Abgestorbener Württemberger Adel. Bearbeitet von GUST[AV] A. SEYLER. Nürnberg, 1911. 54. ill. néhány hasznos adat: GÖMÖRY, GUSTAV VON, Türkennoth und das Grenzwesen in Ungarn und Croatien während sieben „Friedensjahren“ von 1575 bis 1582. Nach Quellen des k. k. Kriegs-Archivs. In: Mittheilungen des k. k. Kriegs-Archivs 1885. 164: 4. jegyz.) A következőkben ezért eddigi — ausztriai, szlovákiai és magyarországi levéltárakban végzett — kutatásaimra és erre az alapvető munkára építve vázolom fel mozaikszerűen hősünk igencsak magasra ívelő életpályáját, melynek részletes feltárását és értékelését további kutatások után két hasonló karriert befutó ausztriai pályatársával (Hans Rueberrel és Franz von Poppendorffal) együtt nagyobb összefoglaló munka keretében kívánom bemutatni.

Andreas Kielman a Duna parti Ulmtól északnyugati irányban fekvő kis württembergi városkában, Göppingenben született 1525 előtt, feltételezhetően az 1524. esztendőben. Apja, Hans Kielman, a város előkelő polgára egy régi stájerországi nemesi család leányát, Apollonia Eibiswaldot vezette oltár elé, aki a legidősebb Andreas mellett még két másik fiúval, az orvosi pályára lépő Johannal és a bátyjához hasonlóan végvári tisztként szolgáló Bartholomäusszal ajándékozta meg. A kutatások jelenlegi állapotában még nem rendelkezem biztos adatokkal arra vonatkozóan, miként került 1550 őszén a huszonöt éves ifjú I. Ferdinánd király udvarába. Nem zárható ki, sőt valószínűsíthető: anyja családi kapcsolatai segítették abban, hogy jelképesen a közeli Dunán hajózzon le Göppingenből Bécs városáig, és a magyar hadszíntéren eltöltött évtizedes szolgálatai révén emelkedjék a török elleni védelmi rendszer legtapasztaltabb és legkiválóbb irányítóinak sorába.

1550-ben kapta eddig ismert első megbízatását Ferdinánd királytól az Udvari Kamara kancelláriájában betöltendő írnyi tisztségre (Hofkammer-Kanzleischreiber) havi 10 forintnyi fizetéssel. Innen hamarosan közvetlenül az uralkodó udvarába került, ahol 1553 és 1556 között mint királyi udvari familiáris szolgált két lovasával. Szinte bizonyos, hogy itt kezdte meg azon kapcsolatok kiépítését, melyek meghatározták pályája első szakaszának alakulását. 1556 novemberében már Felső-Magyarországon találjuk (ÖStA KA AFA 1556/12/53.), ahol az uralkodó zsoldján egészen 1559 elejéig egy zászlónyi német gyalogos kapitányaként (Hauptmann) teljesített szolgálatot. Az esztendő tavaszán azonban elhagyta magyarországi állomáshelyét, Innsbruckba utazott, hogy ott feleségül vehesse a neves császári tanácsos és postamester, Josef von Thurn und Taxis leányát, Eleonorét. Valószínűleg remek házasságának köszönhetően került vissza a császári udvarba, ahol 1560-tól az udvari főkvártélymester (Oberster Hofquartiermeister) tisztét töltötte be, mígnem 1562 februárjában megkapta császári tanácsosi kinevezését.

Ezekben az években építhette tovább korábbi kapcsolatait mind az udvarban, mind a bécsi központi kormányzervekben és a török elleni védelmi rendszert organizáló legfőbb személyiségek körében.

1562-t követően véglegesen a katonai pályát választotta fantasztikus karrierje megvalósításának útjaul. Ebben az esztendőben ugyanis a bányavidéki végekre, majd egy esztendő múlva az ország felső részeibe utazott, ahol az európai híru Lazarus von Schwendi felső-magyarországi generális vezette harcokat megelőzően, majd azok első szakaszában mint mustramester és hadi biztos tevékenykedett (1562: MOL P 646 Családi Levéltárak, Szulyovszky Sirmiensis család, 58. t. fol. 15—17.; 1563—1566: Štátny Oblastný Archív, Levoča, Archív Mesta Levoče (AML), I/43/1., I/43/4. c. és AMP No. 4837.). 1566-ban erről a posztjáról ugrott először hihetetlenül nagyot a katonai ranglétrán, amikor — feltételezhetően Schwendi főkapitány és udvari „lobbyja” segítségével — májusban kinevezést nyert a tiszttől búcsúzó és naszádoskapitánnyá lefokozott Pethő János komáromi főkapitány helyére. (Pethő naszádoskapitányi kinevezése: UNGHVÁRY EDE, Sztrópkó és várának története. Eredeti okiratok s más kútfők nyomán. Huszt, 1912. 147.) Ezt követően néhány éves megszakítással közel húsz esztendeig irányította a bécsi erődváros Duna parti elővédjét, a magyar védelmi rendszerben — többek között a dunai hadfelvonulási és utánpótlási útvonal ellenőrzésének köszönhetően — kiemelt fontosságú komáromi végvárat. A magyar végvárrendszerben szervezetileg is különálló, nevezetes „magán való végházban” eltöltött időszak fordulópontként határozta meg az egykori német birodalmi városi polgár további életpályáját, hiszen itt tanult bele igazán a törökök elleni védelem szervezésének és a velük folytatott diplomácia könnyűnek aligha nevezhető mesterségébe. Az 1570-es évekre az egyik legtapasztaltabb végvári főtisztté vált, akit az Udvari Haditanács már alig nélkülözhetett a legfontosabb kérdések megvitatásakor, valamint a meghozott döntések elintézésékor. Már csak azért sem, mert Kielman nem pusztán tapasztalt hadfíként segítette a császárváros, az osztrák örökös tartományok és a birodalom védelmének koordinálását, hanem bizonyosan kedvező katonai pozícióját és sokirányú személyes kapcsolatait kihasználva üzleti vállalkozásaiból eredő kölcsöneivel támogatta az egyre szorultabb anyagi helyzetbe kerülő császári vezetést. Szinte bizonyosnak tűnik, hogy első felesége halálát követően második hitvestársát már ezen újabb kapcsolatait alkotó személyek csoportjából választotta. 1570 augusztusában Bécsben ugyanis Magdalena Seyzet vezette oltár elé, akinek édesapja, Magnus Seyz — nem kisebb tisztség betöltőjének, mint — udvari fizetómesternek (Hofzahlmeister) címezhetette magát. Az após ismeretségi köre pedig szinte biztosan hozzájárult a komáromi főkapitány anyagi gyarapodásához.

1577-ben újabb fontos feladatra szemelték ki Bécsben. Zrínyi György főkapitány lemondását követően a Stájerország védelme szempontjából egyre fontosabbá váló kanizsai erődítmény parancsnokságát bízták rá. (Zrínyi kérelmének jóváhagyása 1576. jan. 4. előtt: ÖStA HHStA UA 103. fasc. Konv. 2. 1574. márc. fol. 198—199.; Kielman tisztségbe lépése 1577. július 1-én: ROTH i. m. 162.) Kanizsai főkapitányként rá hárult az a feladat, hogy az 1577. évi bécsi nagy haditanácskozáson elfogadott védelmi koncepció szellemében építse ki a Kanizsa-patak völgyét ellenőrző őrházak szinte egymásba érő láncolatát. Ennek sikeres megvalósítását elősegítendő, kapitányi tiszte mellett megbízták az építési főbiztos hivatalával is. Feladatát — az eddig feltárt adatok tanúsága szerint — sikeresen látta el. 1580. szeptember közepéig tartó főkapitánysága idején számos palánkvárat és őrházat építtetett fel, illetve középkori eredetű váracsákokat vigyázó helyekké alakíttatott át a kanizsai végvidék és a szomszédságában megszervezett bajcsavári végvidéki körzet területén — a Murától északi irányban haladva többek között például Fityeházát, Bajcsavárat, Szentmiklóst, Botszentgyörgyöt, Újudvart, Kacorlakot és termé-

szetesen a sokat emlegetett Kielmanszigetet. Ezek mellett Kiskomárom közelében a koloni falucska templomát alakította fontos őrhelyé, mellyel elzárta a török betörések útját a Zala folyó felé, Zalavár és Kapornak irányában. (Kielman véleménye az őrház építéséről és szerepéről: ÖStA HHStA Turcica Karton 41. Konv. 1. 1580. jan.—febr. fol. 22—23.) A kis őrház felépítése oly nagy vihart kavart, hogy a budai pasa 1580 januárjában Bécsben levelével ostromolta Ernő főherceget, sőt a szigetvári törökök még az őrhely megostromlásától sem riadtak vissza. Próbálkozásukat azonban nem koronázta siker, sőt Kielman koloni őrháza tovább akadályozta szabad portyázásaikat. (A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553—1589. Szerk.: TAKÁTS SÁNDOR—ECKHART FERENCZ—SZEKÚ GYULA. Bp., 1915. 207—9: No. 181. és TAKÁTS SÁNDOR, Rajzok a török világból. II. Bp., 1915. 70 és uo. 3. jegyz.) 1579 tavaszán — még kanizsai kapitányként — nyert felvételt az alsó-ausztriai nemesek közé, miután 1578. szeptember 16-án két öccsével, Johannal és Bartholomäusszal nemeslevelet kapott addigi, nem csekély szolgálataiért II. Rudolf császártól. (KIELMANSEGG i. m. 52—7: Beilage No. I, 2.)

1581 őszén visszakerült korábbi állomáshelyére, Komáromba, ahol 1584 októberéig, Pálffy Miklós főkapitányi kinevezéséig szolgált. (Pálffy komáromi utasítása: ÖStA HHStA Archiv Pálffy Arm. I. Lad. I. Fasc. I. No. 6.) Mikor az ugyancsak a császári udvarban nevelkedett Pálffy komáromi főkapitányságával — Kielmanhoz hasonlóan — megkezdte gyorsan emelkedő katonai pályafutását, hősünk a császárvárosba került, hogy immáron a Haditanács újdonsült tagjaként vegye át az egész magyarországi végvárendszert hadianyag-ellátásáért felelős főhadszertárnoki tisztséget (Oberster Zeugmeister). (ÖStA KA Sonderreihe des Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv, V. 3. és ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Niederösterreichische Herrschaftsakten, W-61/C/90/B. RN 300/2. fol. 1050—1053.) Ebben az időben már kétségtelenül egyike volt a török elleni védelmi rendszer legtapasztaltabb irányítóinak. Bécsben szinte alig tartózkodott, hiszen szinte szakadatlanul kapta az újabb és újabb hadi biztos feladatokat a magyarországi végvidékek ügyeinek intézésére, legyenek azok a katonaság fizetésével vagy akár váraink erősítésével és ellátásával kapcsolatosak. 1588 őszén a győri főkapitánnyá előlépő Ferdinand Graf zu Nogarol felső-magyarországi generális helyére nevezték ki ideiglenes megbízatással, megtartotta ugyanis főhadszertárnoki tisztségét is. (AML II/33—34. és Archiv Mesta Košice, Košice, Collectio Schwarzenbachiana, No. 4067., ill. Štátny Oblastný Archiv, Prešov. Rodina Drugeth Humenné. IV. Verejná činnost'. Župné, vojenská zálezitost. Inv. č. 924. Sign. b-l. 1588. szept. 15.) 1590-ben bekövetkezett halála azonban véget vetett az egykori göppingeni polgár bámulatos életpályájának. Fiai ugyan követték a katonai pályán, de megközelítőleg sem futottak be olyan karriert, mint amelyet apjuk a XVI. század második felében.

Kielmannak és nevének története halálával mégsem ért véget. Sőt a XVIII. század hatvanas éveiben megszülető Zala megyei Kilimán falucska mellett egy alsó-ausztriai — napjainkra sajnos már teljesen elpusztult (ROLLET, HERMANN, Urbar des werschundenen Schlosses Kielmansegg in Niederösterreich. In: Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich XVII [1883.] 117—20) — várkastély és egy ma is élő grófi család neve őrizte meg, illetve rejti magában az egykori főkapitány családnevét: *Kielmansegg* alakban. (KIELMANSEGG i. m. passim.) Figyelmünket Kielmansziget analógiájára természetesen elsősorban az elpusztult váracska elnevezése kelti fel, melynek névadása és története számos vonatkozásban szinte kísértetiesen hasonlít a Kanizsa-patak partján állott egykori őrházéhoz.

Az 1566-ban komáromi főkapitánnyá kinevezett Kielman — Johann és Bartholomäus nevű két öccsével együtt — 1568. február 13-án különleges uralkodói privi-

légiúmslevelet nyert II. Miksa császártól. Az uralkodói kiváltságlevél ugyanis — elsősorban Andreas addigi érdemeiért — egyebek között felhatalmazást adott a három testvér számára, hogy a császár birodalmában, királyságaiban, örökös tartományaiban vagy más országaiban egy vagy több új várat, várkastélyt építsenek, vásároljanak vagy akár örökség útján megszerezzenek. Emellett arra is jogot nyertek, „ob sy wollen Ire Alte Namen bleiben oder fallen lassen, verändern, verkeren, oder gar abthuen, vnd denselben Iren selbst willen vnd gefallen nach, anndere Neue Adeliche Zunamen schöpfen, vnd geben, sich daruon, darauff, oder dazu nennen, vnd In Jeglichen Iren Reden schriften, Titteln, Insigeln, Hendlen vnd geschefften, nichts aussgenommen, allein oder mit Irem jetzigen Zunamen ... gebrauchen sollen, vnd mögen” [„hogyha akarják, ezek régi nevét megtartsák vagy elvesseék, megváltoztassák, illetve teljességgel elhagyják, és azoknak saját akaratuk és tetszésük szerint más, új nemesi családnevet adjanak és adományozzanak, magukat arról von, auf vagy zu alakban nevezhessék, és azt mindenféle beszédükben, írásukban, titulusaikban, pecséteiken, ügyeikben és üzleteikben, semmit sem kivéve, egymagában vagy mostani családnevükkel [ti. a Kielmannal — P. G.] együtt ... használhassák.”] (KIELMANSEGG i. m. 39—51: Beilage No. I, 1.)

Andreas Kielman élt az uralkodó által neki engedélyezett jog gyakorlásával. Valamikor az 1570—1580-as években ugyanis (feltételezhetően még 1577 előtt, ettől kezdve ugyanis új nemesi családnevének (*Kielmansegg*) használata rendszerezéssé válik iratainkban) Unter-Waltersdorf nevű birtokán, Ebreichsdorf és Weigelsdorf falvak között, a Fischa folyó közelében egy vizesárokka körülvett, kéttornyos várkastélyt építtetett. Ezt követően nem feledkezett meg privilégiumlevelének előbb idézett részéről sem, és a várat szinte bizonyosan maga vezette el Kielmanseggnek, vagy esetleg a kívülállók adták annak a birtokos személyére utaló nevet, miként az a Zala megyei örállók hely esetében is történt. Ezt teljességgel igazolja maga a *Kielmansegg* név is, melyben — miként az Kielman néhány, saját oklevelében használt névalakjából („Kielman von Kielmans Egg” vagy „Khielman von Khielmansegckh”) is kiderül (KIELMANSEGG i. m. 14 és 15: 1. jegyz.) — a német *das Eck* (*die Ecke*) (‘sarok, szöglet, zug’) szócskát kell felismernünk. (LEXER, MATTHIAS, *Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch*. 37. Auflage. Stuttgart, 1986. 36.) A napjainkra már elpusztult várkastély nevének keletkezéstörténeti magyarázata nem található meg az alsó-ausztriai nagyobb helységekről összeállított háromkötetes lexikonban (SCHUSTER, ELISABETH, *Die Etymologie der niederösterreichischen Ortsnamen*. 1—3. Bde. Wien, 1989—1994.) A délnémet (bajor) nyelvjárásban ugyanis a *ck*, *k* hangnak a szó közepén és végén gyakran a *g* felel meg, miként azt *Tokaj* korabeli német forrásainkban felbukkanó neve esetében is megfigyelhetjük: *Toggeij*. (Egy 1576. évi adat: ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 365.; egy 1582. évi: uo. Fasc. 58. a. fol. 346. Vö. még a Korponától délkeletre fekvő Bozók vára [ma Bzovik Szlovákiában] 1582-ben felbukkanó német nevével: *Bosoghen*, uo. fol. 351.) Ekként tehát a *Kielmansegg* elnevezést magyarosan ‘Kielman zugá’-nak, azaz röviden ‘Kielmanzug’-nak fordíthatjuk, mely névképzés teljességgel megfelel azon, a magyar nyelvben is igen kedvelt helynévadási gyakorlatnak, amikor a személynév birtokosjelzős összetétel előtagjaként válik földrajzi névvé. Az előtagot egy személynév (esetünkben a *Kielman*) jelenti, míg az utótag egy a lakóhelyre, illetve a területre utaló köznévből, a magyarban például *-falva*, *-földe*, *-háza*, *-laka*, *-telke* stb., a németben pedig az ezeknek megfelelő *-dorf* (‘-falva’), *-eck* (‘-zug, -zuga’) stb. (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR i. m. 387.) A váracská így képzett *Kielmansegg* nevét 1577 után Andreas Kielman — megtartván korábbi *Kielman* nevét is — *von* és *zu* alakban állandó jelleggel használta nemesi családneveként: *Andreas Kielman von/zu Kielmansegg*. A kielmanseggi várkastély ugyan — melyet két 1645-ben kelt missilis magyarul (nem tévedés!) a mai Zala megyei falunévvel megegyezően *Kilimánszegh* alak-

ban említ („ex Ungaria huc, in Austriam, nimirum in *Kilimanszegh*”, illetve „in *Kilimanszegh* in Austria” MOL E 204 MKA Missiles Georgius Cyriacus levelei Wunkovicz Jánoshoz és Pethe Ádámhoz. 1645. febr. 11. Kielmansegg) — a kanizsai végvidéken épített kis palánkhhoz hasonlóan hamarosan elpusztult, a későbbi birtokos grófi család *Kielmansegg* családneve azonban napjainkig megőrizte az egykori végvári főkapitány és az általa Bécstől délre, a Fischa mentén épített váracska nevét.

A Kielman család Andreas halálát követően csupán három generáción keresztül élt tovább. Az egykori kanizsai főkapitány családjá férfiágon már fiaival kihalt, míg testvéreinek, a württembergi tanácsosnak és fejedelmi háziiorvosnak, Johannak az ága dédunokájával, Friedrich Philipp Kielmannal a XVII. sz. második felében fejezte be földi pályafutását. (SIEBMACHER i. m. 54.) Andreas Kielman neve ellenben évszázadokkal túlélte családjá kihalását: részint a később szintén nevezetessé váló és ma is népes grófi Kielmansegg család nevében, részint egy napjainkra már elpusztult, egykori alsó-ausztriai várkastély, valamint a főkapitány halálát követően mintegy kétszáz esztendővel később megszülető Zala megyei kis falu helységnevében.

PÁLFFY GÉZA

A magyar onomatopoezis történetéhez*

I. A magyar onomatopoezis története az etimológus, a szótörténész számára aranybánya. De tegyük hozzá azonnal: talán a „legéletveszélyesebb”, legzegzugosabb aranybánya, melynek kellően alá nem dúcolt járatai számos jobb sorsra érdemes kutatót maguk alá temettek. A figyelmeztető táblák kirakása már a múlt században, a CZUCZOR—FOGARASI-féle szótár megjelenése után elkezdődött, jóllehet e két szerző erőfeszítései éppen az onomatopoezis területén hoztak felszínre legtöbb maradandó szövegeket. Az ötlet azonban legfeljebb az első lépése az etimológiának, s az elhibázott módszerrel vagy egy csábító, de hamis nyelvfilozófiai tájolás (a CZF.-ban a hangmetafizika) még a helyes részgondolatok hitelét is megronthatja. Nem csoda, hogy — mint már mások is megjegyezték — ez a tudományterület századunk elejére szinte tabuá vált. Az akkor virágkorát élő újgrammatikus iskolának egyik mostohagyereke lett a hangutánzó, hangfestő és indulatszavak vizsgálata, mert a számos alakváltozat összefüggése vagy éppen: össze nem függése, a hangtani változást fékező hatása megakadályozta a finomra cizellált hangtörvények alkalmazását, a morfológusok pedig már gyakran a vizsgálat elején megtorpannak, eltévedtek, mert nem lelték a szótöveget, a morfémahatárt, egy hangkapcsolatról nem tudták megállapítani, hogy önálló képző-e; nem is beszélve az ősi szavak merész jelentésváltozásairól. Az egymástól független keletkezés lehetősége megnehezítette mind az alapnyelvi rekonstrukció, mind a jövevényszó-vizsgálat, mind a nyelvföldrajz szabad alkalmazhatóságát (vö. KISS: MNy. LXX [1974.], 445).

Ezek a nehézségek persze kortól függetlenül fennállnak, az úgynevezett tudományos „paradigmaváltások” nem tüntették el őket. A számottevő eredmények ellenére ma

---

* Előadásként elhangzott 1994 augusztusában Egerben A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán. A kongresszusi kötet megjelenésének sajnálatos elmaradása miatt az EWUng. utóbb megjelent utolsó két (5. és 6.) füzetének nem volt módja hivatkozni a szóban nyilvánosságra került etimológiákra. Ezért az utólagos szembesítést az előadás szövege és az 1994 után napvilágot látott EWUng.-beli szócikkek között lábjegyzetben oldom meg. – Tanulmányom utolsó (3. C)) pontját idő szűke miatt tömörítve, a lényegre szorítkozva mondtam el.

is az onomatopoezis történeti és szinkrón kutatását tartom az egyik legelhanyagoltabb — másképp: legígéretesebb — nyelvtudományi területnek. Bár hatalmas feladat lenne, és komoly egyéni teljesítményt kívánna, reális esélyt látok arra, hogy egy elszánt kutató belevágjon egy szintézis, egy összegző nagymonográfia megírásába. A külső feltételek legalábbis erre csábítanak.

A kutatás főbb alapelvei napjainkra letisztulni látszanak (l. pl.: GOMBOCZ: MNy. IX [1913.], 385—91; BÁRCZI, Szók.² 18—35; BENKŐ: MNy. L [1954.], 254—74, MNyTört. 309—12, Fiktl.; SZILÁGYI: NytudÉrt. 89. sz. 282—8, in: KISS—SZÜTS szerk., Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből Bp., 1991. 658—64; NYÍRI: NéprNytud. V—VI [1962.], 54—61; VÉRTES: Nyr. LXXXIX [1965.], 157—64; KISS: MNy. LXVII [1971.], 170—80, LXX [1974.], 444—51, NyK. LXXVI [1974.] 3—22; KELEMEN, Monds.; stb.), s korszerű kézikönyvek tucatjai segítik az eligazodást a régi és mai nyelvben: új etimológiai szótárak (MSzFE., TESz., UEW., EWUng.), A magyar nyelv történeti nyelvtana, tájszótárak (ÚMTsz., számos regionális szótár), történeti szótárak (SzT., RMG1.), nyelvatlaszok (regionálisak is, köztük speciálisan idevágók: BALOGH—KIRÁLY, Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlasza. Bp., 1976.; GUTTMANN—KÖBÖLKUTI, Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. MNyTK. 182. sz. 1987.) állnak rendelkezésre.

Ugyanakkor a monografikus feldolgozás és a részletekbe hatoló mikrovizsgálatok, cikkek nem zárják ki egymást. De akármelyik műfajt választjuk is, nagyobb eredménnyel kecsegtet az egymással összefüggő szavak, s z ó c s a l á d o k vizsgálata, a r e n d - s z e r s z e m l é l e t szélesebb körű érvényesítése (vö. BENKŐ: MNy. L [1954.], 260). Ennek révén nem csupán ismeretlen eredetű szavak megfejtése várható, hanem a morfeamatikai elemzés is biztosabb alapokra kerül, és különösen látványos haladás várható a történeti jelentésmozgások megragadásában. (Saját kutatásaimban is ezeket tapasztaltam, vö. Toponímia és onomatopoezis: MNyTK. 183. sz. Bp., 1983. 116—9, A nyelv és a kultúra együttes vizsgálatának lehetőségei a magyar nyelvjárási és néprajzi atlaszok alapján: Congressus Septimus Internationalis Fenno-ugratarum. Sessiones sectionum. 3 A. Debrecen, 1990. 245—50, *Kur, kür, kör, ker* — és ami körülöttük van: Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Bp., 1993. 153—9, *Hajdú* és társai: Névtani Értesítő 15. sz. 1993. 156—60, Megjelenőben új etimológiai szótárunk: Nyr. CXVIII [1994.], 135—40, A hangutánzás nyelvtörténeti és nyelvföldrajzi kérdéseiről. [Előadás a III. Dialektológiai Szimpozionon.] Megjelenés alatt.)

Jelen előadásomban egy csoport ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szó megfejtésével foglalkozom. De szeretném hangsúlyozni, hogy e rövid eszmefuttatás keretei között nyilván nem tudok megfelelni egy klasszikus etimológiai tanulmánnyal szemben támasztható minden követelménynek.

2. A részletek előtt két futó terminológiai megjegyzés: 1. Egyetértek KISS JENŐVEL, aki az *onomatopoetikus szavak* csoportját összefoglaló kategóriaként kezeli, ide sorolván a hangutánzó, hangfestő és indulatszavakat, továbbá az — ezekkel részben egybefolyó — állatterelőket, -hívogatókat és -űzőket, valamint a gyermek- és dajkanyelvi szavak egy részét (NyK. LXXVI [1974.], 3—4). E lexémák közös jellemzője az, hogy a nyelvi funkció és a hangalak között szerves kapcsolat, oksági összefüggés van (ill. volt). — 2. Az *indulatszók*nak nem elégedhetünk meg azzal a széltében elterjedt meghatározásával (amit maga a terminus is sugall), hogy ezek csupán ösztönös, spontán hangkitörések, „indulatok” nyelvi vetületei, s örömet, fájdalmat, rémületet, csodálkozást, bosszankodást, óhajtást fejeznek ki (vö.: BÁRCZI, Szók.² 18—20; BENKŐ: MNyTört. 307—8; KISS: NyK. LXXVI [1974.], 4; stb.), hanem számon kell tartanunk azt a nem kevésbé fontos és

nem kevésbé ősi alcsoportot is, amely nélkülözve az ösztönösséget, spontaneitást, célirányos figyelemfelhívó, kapcsolatteremtő, továbbá akaratközvetítő szerepet tölt be. (Ide sorolandók pl. a fent említett állatterelők és -hívogatók is, ha rendelkeznek a mondatszók nyelvtani jellemzőivel.)

3. A következőkben olyan onomatopoetikus szavakról lesz szó, amelyek az emberi hangadásban gyökereznek. Vannak köztük A) figyelemfelhívásból származtathatók, B) óhajtást, kérést közvetítő és C) spontán érzelmenyilvánítást eredendően kifejezők. (Nem véletlenül használtam az *eredendően*, a *származtathatók* és a *gyökereznek* szót, mivel a megadott funkcionális kategóriák mindenekelőtt a keletkezés idejére és állapotára vonatkoznak. Az etimológus fő feladata most épp az, hogy a felismerhetetlené vált kezdeteket, a nyelvi változások kiindulópontját megvilágítsa.)

A) Az emberi kommunikáció hajnalát a tagolatlan mondatok, az úgynevezett mondatszók és a mutogatás kiemelkedő szerepe jellemzi. Maga a *mond* és *mutat* ige töve is ősi időkre, uráli, finnugor előzményekre nyúlik vissza. Történetüket az összehasonlító nyelvtudomány és a belső magyar nyelvtörténet már sok tekintetben felderítette, de több részletkérdésben tanácstalan maradt vagy vakvágányra futott, a két szó etimológiai kapcsolatát pedig újabban elhárította (TESz.), illetve meg sem említette (EWUng.). A szövevényes kérdéskörből vázlatosan most a következőket emelem ki: A TESz. és az EWUng. a *mutat* elavult *mut* tövét ugyan bizonytalan eredetűnek jelzi, mégis jó nyomon jár, amikor további morfológiai bontás eredményeképpen *-t* műveltető képzőt választ le. Ami a tövet illeti, a TESz. megelégszik egy kikövetkeztetett *mu-* alakkal, az EWUng. azonban — nyilván a rokon nyelvi megfelelők további mérlegelésével — egy **muja-* alapformát ad meg. Ez finnugor szempontból talán előrelépés, magyar oldalról viszont visszalépés, mert a szó belseji *j* vokalizálódásával csak hosszú töbelseji magánhangzóhoz juthatunk. Szerintem a *mut* töve eredendően rövid magánhangzós; mégpedig azt a figyelemfelhívó *mu!* mondatszót tartalmazza, amely — különböző hangszínvariációkkal — alapjául szolgált az ugyancsak ősi *m-* kezdetű mutató névmásoknak. (Mély magánhangzós szócsaládjukat jól szemlélhetjük az időre való rámutatás szemantikai körében: *ma, majd, most, már* stb.) A rámutatás gesztusa és a figyelemfelhívó mondatszó kommunikációs összekapcsolódása teljesen kézenfekvő. A 'kézzel mutat + szájjal, hanggal jelez' jelentésmozzanatokból a 'kézzel mutat' irányába billent el a mérleg nyelve, és az emberi hangadás mint jelentéssalkotó tényező elhomályosult. A TESz. feltett jelentéskifejlődését, amely konkrét → elvont → konkrét átalakulást feltételez, túl komplikáltak, támadhatónak tartom. Ez a következő: 'megérint, megtapint' → 'megért, tud, ismer, emlékezik' → (műveltető képzővel) 'megértet, tudat, ismertet, emlékeztet' → 'mutat'. A 'megérint, megtapint' kezdőpont és az — egyébként közeli — 'mutat' végpont között olyan jelentéstani vargabetűt látunk, amely számomra követhetetlen.

Magam a *mond* ige alapjelentését is a *mutat*-hoz hasonló kommunikációs alaphelyzetből magyarázom, azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben az emberi hangadást kísérő mutogatás mozzanata vált irrelevánssá. A kiindulópont tehát az 'emberi hanggal, szájjal, beszéddel jelez' lehetett, amelynek materiális megtestesítője a *mo-* ~ *mu-*, *mon-* ~ *mun-* tö volt. Az igei jelleget később (nyilván az ősmagyar korban) ugyancsak egy képző, a *-d* gyakorító erősítette meg.

Ezen a nyomon továbbhaladva az *int* felépítését és eredeti szemantikáját is jobban megérthetjük. Jelentéstani háttérét kutatva ismét egy mozdulat (kéz, ill. fej), valamint egy figyelemkeltő hangadás együttes működését rekonstruálhatjuk. Anélkül, hogy a beleérzések ingoványába nagyon bemerészkednénk, megkockáztatható, hogy a figyelemkeltést, kapcsolatfelvételt a tő éles *i* hangja alapozza meg, az ehhez kapcsolódó nazális (*m* vagy

n) lehet az onomatopoetikus szószakasz lezárása vagy igeképző. (Ami az igésítést egyértelműen megvalósítja, az a mozzanatos *-t* megjelenése.) Hogy az *i* hangnak a figyelemfelhívással való szoros összefüggése nem merő fikció, igazolja az *itt, így, így* stb. mutató névmási tövű lexémák sora, amelyek abszolút töve végső soron ugyancsak mondatszói eredetű. Ami az *im* mutatószóval való összefüggést illeti: a tövek azonosságát nyugodtan megengedhetjük, tehát enyhíthető a TESz. és az EWUng. szigorú megítélése, amely a kapcsolatot „kevésbé valószínű”-nek feltételezi.

Az EWUng. a TESz.-hez képest új gondolattal is előáll. Eszerint az *int* töve azonos az *indít*-tal, az utóbbi pedig egy uráli **jomɜ-* 'megy, útnak indul' ige továbbfejlődése lenne. A jelentéstani fejlődés azonban megvilágítatlan marad. Én az alapötletet, miszerint az *int* és az *indít* összefügg, továbbra is megtartanám, de a magyarázatomat a 'hanggal jelt ad' alapmozzanatra építeném, mert felteszem, hogy az *indít* első jelentésének kialakulása főleg az állatok éles hanggal való mozgásra készítetésével kapcsolatos. Az esetleges kísérő mozzulatnak szerintem másodrangú szerep jutott. Ami a két szó tövének hangtörténeti összevethetőségét illeti, a fő nehézséget az eredeti hangrendi különbözőség okozza (vö. *int-ek*, de *ind-ít-ok*: veláris *i*-re utaló illeszkedés, l. még az *ind-ul-t* is). Az EWUng. kiindulópontja (**jomɜ-*) nyilván egy **jo-* > *i-* változást von maga után (mint *jonkább* > *inkább*, *jonh* > *inh* stb.), de ez csupán az *indít* számára kínál magyarázatot, az *int* magas hangrendűségére nem. Ehelyett a megoldás véleményem szerint az onomatopoetikus szócsaládokban gyakori hangrendi párhuzamokban, palatoveláris ket-tősségekben van. Vagyis az a figyelemfelhívó mondatszó (*!*), amely szóban forgó igéink alapjául szolgált, nemcsak palatális, hanem veláris változatában is működött. Szigorúan véve ezt már akár önálló lexémának (lexéma-kezdeménynek) is tekinthetnénk, de a merev szétválasztásnak — azon túl, hogy egy elemi mondatszó hangvariánsának lexikalizálódási folyamata eleve nehezen ragadható meg — épp az etimológia, a kérdés szélesebb összefüggésbe helyezése látná a kárát. — Az *indul* ige nyilván az *-ít* : *-ul/-ül* képzőkorreláció talaján másodlagosan alakult ki, hiszen etimológiájában nem szükséges az elemi hangadás kezdőpontjától elindulnunk.

B) Ezzel áttérünk a figyelemfelhívás jelentésmezejéről az *ó h a j t , a k a r a t o t* közvetítő szavak körére. Következő kiszemelt példánk a *hív*, amely a TESz. szerint vitatott, az EWUng. szerint bizonytalan eredetű. Első helyen mindkét szótár az uráli eredet lehetőségét említi, de csak szamojéd párhuzamokat tud felsorakoztatni. A második helyen a TESz. a *kíván* igére mint lehetséges szóhasadásos párra hivatkozik, de az EWUng. szerint ez „kaum wahrscheinlich”. Szerintem a *hív* ~ *hi*, illetve ezek szabályos hangtani előzményei figyelemkeltő, kapcsolatfelvevő mondatszók voltak, amelyek a kapcsolatfelvételen túl az „odaszólítás” jelentésmozzanatával társultak. A mai indulatszók közül legközelebb a *hé!* áll hozzájuk. S ahogyan az *oh!* indulatszóból igeképzővel az *óhajt* szó alakult, ez a minta jellemző tulajdonképpen majdnem minden kívánást kifejező szóra. Ide tartozik tehát maga a *kíván* ige is, amely *k*-s szókezdetével lehet a *hív* hangtani előképe vagy független párhuzama, a végén található *-n* mozzanatos képző pedig leginkább az igésítést szolgálja.

De folytathatjuk a sort a *rimánkodik*-kal, a *kunyerál*-lal, *könyörög*-gel vagy a *sóvárrog*-gal: mind az emberi hangadás onomatopoeziére épülnek. A *rimánkodik*-ban nem nehéz felismerni a *ri* igével való rokonságot, s bár a TESz. bizonytalan eredetet jelez¹, inkább csak a morfológiai tagolásban, a *ri-* tö és a *-kod(ik)* képző közti szórész pontos

¹ Az EWUng. már elhagyja a bizonytalankodást, és hivatkozik BENKŐ, Fiktl. 140-re, ahol az onomatopoetikus igék képzéséről, családosulásának (többek között a *ri* : *rimánkodik* stb.) példáiról van szó.

elemzésében, azonosításában maradtak bizonytalanságok. Továbbmenve: a TESz. jól veszi észre, hogy a *reménykedik* igének is volt a régiségben 'rimánkodik' értelme, de az alapjául szolgáló *remény* szót ismeretlen eredetűnek tartja². Hadd idézzek egy példát Pesti Gábor fabuláiból arra, hogy a *reménykedik* eredetileg a rívás, könyörgés igéje volt: „kezde amaz annyanak *remenkedny* hogý ne hadna ewtet” (34a). A *remény* eredete tehát: *rem-* onomatopoetikus igető + *-ny* deverbális nomenképző.

Érdekes, hogy a TESz. meg az EWUng. a *könyörög* és a *kunyorog*, *kunyerál* (stb.) között sem vesz észre eredetbeli kapcsolatot. Mivel a *köny-* tő ugor megfelelői hangutánzó eredetűek, főleg állatok morgására, nyöszörgésére utalnak, szótáraink a magyar származékok eredeztetését is — egy „bizonytalan” jelzővel gyengítve — ebbe az irányba terelik. S bár az onomatopoetikus szavak egyik leggyakoribb jellemzője a hangrendi párhuzam kifejlesztése, a TESz. és az EWUng. szerzői a *kunyorog*, *kunnyog*, *kunyerál* szócikkében mégis a *kanyarodik*, *konyul* családjából indulnak ki. Az utóbbiak végső soron ugyancsak onomatopoetikus eredetűek lehetnek, de gyökereik kiásása sokkal mélyebbre, messzebbre vezet. A közvetlen szemléleti háttér magyarázatokor nem tartom ugyan rossz ötletnek a *kunyeráló* ember meggörbült testtartására való utalást, de mint azt a TESz. is megjegyzi: „[az efféle] származtatást gyengíti, hogy a *kunyerál*, *kunyorog* esetében a feltett eredeti jelentésnek semmi nyoma nincs”. A *könyörög* és *kunyorog* között ellenben nemcsak feltűnő alaki, hanem jelentésbeli közelség is van. A közös jelentésmag: 'nyöszörögve kér'. Jóllehet az onomatopoetikus jelleg mára meggyengült, nagy jelentésváltozás nem következett be. (Az *-r*, *-g*, *-l* természetesen igeképzők.)

Egyébként a *sóvárog* régi és nyelvjárási jelentései közt is fellelhető a 'könyörög', továbbá a 'panaszkodik, sopánkodik', amelyek ugyancsak a kérésre, illetőleg a beszélés sóhajtozó, nyöszörgő voltára engednek következtetni. A TESz. a legközelebbi megfelelőt a régi *sopár* 'fukar, anyagilag kicsinyeskedő' jelentésű melléknévben látja, miközben megjegyzi, hogy „Nem egészen világos a *sóvárog*-hoz való viszonya a N. *suhárog* ... igének; ennek 'sóhajtozik, sínylődik, sóvárog, mászkál' jelentései több szónak (*sóhajt*, *sóvárog*, *suhan*) keveredéséről tanúskodnak”. A keveredés lehetőségét nem kizárva megjegyzem, hogy a *sóvárog* *v*-je és a *suhárog* *h*-ja szabályos hangváltozásként létrejött megfelelőkként is értelmezhető, hiszen magánhangzóközi helyzetben a *v* és *h* hiátustöltők könnyen válthatják egymást. Ha a *h*-s *soh-* tövet tekintjük kiinduló formának, a *sóhajt* igében leljük a legközelebbi etimológiai megfelelőt³.

C) Ha az óhajlás jelentésköréből kitekintünk az emberi hangadás tágabb *e r z e - l e m k i f e j e z ő* onomatopoeizisére, fényt deríthetünk az ismeretlen eredetű *sajnál* keletkezésére is. A TESz. számos példája között helyesen vonja vizsgálata körébe a régi *sajlakodás* 'jajgatás, sajnálkozás' szót, mert — s ezt már én teszem hozzá — ebben még tetten érhető a füllel érzékelhető valóság. Az eredeti 'sóhajtozva együttérez' jelentésből a *sajnál* ma már csak az 'együttérez'-t tartotta meg. (A *tő* után álló *-n* és *-l* itt is igeképző.)⁴

Hogy volt-e a *sej!* indulatszónknak az ősi időkben *ő n á l l ó* mély hangrendű párhuzama (*saj!*), ma már nehezen állapíthatjuk meg. De hogy szép számmal léteztek

² Az EWUng. ugyanígy.

³ Az EWUng. már erre az új álláspontra helyezkedve magyarázza a *sóvárog*-ot, és a *sopár*-al való összefüggést mint nem meggyőzőt utasítja el.

⁴ Az EWUng. kitart az ismeretlen eredet mellett, de óvatosan megjegyzi, hogy talán összefüggés lehet a *sajdít!* 'fájdalmat okoz | fájjal' szócsaládjával (l. még pl. *sajdul* 'fájjal; megfájdul [stb.]'). Szerintem valóban van etimológiai kapcsolat, de nem a 'csillog, fénylik' jelentésű *sajog*-ból kiindulva, hanem a világosabban onomatopoetikus *felsajdul* 'feljajdul, fájdalmában felkiált' (MTsz.)-ból levezetve.

olyan onomatopoeitikus tövek, amelyekben spirantikus szókezdettel és a magánhangzók színes váltakoztatásával emberi sóhajtás, panaszzkodás vagy egyéb érzelem, érzés testesült meg, az biztos. Én ezek közé sorolom az ismeretlen eredetűként számon tartott *senyved*, *szenved*, *szid* igéket, illetve a *v*-s kezdetű szavak közül többek között a *vágyvik* (: *vágyódik*), *vajúdik* (: *vajul* : *vajlódik*), *víg*, *vidám* lexémákat is.

Kezdjük az utóbbi csoporttal! — Már a *kíván*, *óhajt*, *könyörög*, *kunyerál*, *rimánkodik* (sőt: feltehetőleg maga a *kér* is — erről bővebben máskor) keletkezéstörténetében és jelentésfejlődésében fellelhető közös vonások sejtetik, hogy az óhajtás szűkebb körébe is utalható *vágyvik*, *vágyódik* szintén az említett alapokon magyarázható (a *vágy* nyelvújítás korabeli elvonás). Töve feltehetőleg az önállóan is kimutatható, a régi magyar nyelvben széltében használatos (majd tájszóként visszaszorult) *vaj!* indulatszó (az utóbbira l. TESz.), amelynek *j* hangja még az ősmagyar korban affrikálódhatott. Ez a hangváltozás elősegítette az igének a mondatstótló való elkülönülését, de a folyamatot itt is a szóképzés, illetőleg az ikesedés teljesítette ki. A többelseji *á* > *á* nyúlást a *vagy* igealaktól való elhatárolódás is motiválhatta. A jelentés fejlődése: 'hangosan sóhajtozva, jajongva kíván valamit' → 'kíván, vágyakozik'. — A TESz.⁵ a *vágyvik*-ot bizonytalan eredetűnek tartja, és lehetőségként a finnugor eredetet veti föl, párhuzamként zürjén és finn példákat említve. Az összevetésnek azonban a TESz. szerint is komoly alaki és jelentésbeli akadályai vannak.

Ugyanebből a *vaj!* szóból magyarázom a *vajúdik* igét is, amelyben az előbbi hangváltozások nem érvényesültek, sőt az onomatopoeitikus jelleg is kisebb mértékben szorult vissza. Ennek ellenére a TESz. a szócsaládot — l. a *vajul*, *vajlódik* származékokat is — ismeretlen eredetűnek tekinti. A mindhárom lexémában megtalálható '<nő, nőstény állat> a szülést megelőző hosszú kínlódáson megy át' jelentés jól érthető a '<*vaj!* stb.> kiabálásokkal, jajongással szenved' → 'szülési fájdalmaktól szenvedve, kiabálva szül' → 'szenvedéssel, kínlódással szül' fejlődésből, melynek fokozatai tulajdonképpen a jelen szinkroniájában is kitapinthatók⁶. A régi nyelvből adatolható 'nélkülöz, szükségét lát; nehezen, tengődve él'; 'fárad, gyengül' az elsődleges jelentés 'szenved' komponenséből vezethetők le. A *vajúdik* tehát a mondatstóli eredetű (de később verbum-jelleget öltő) *vaj-* tö *-ód(ik)* ~ *-úd(ik)* visszaható képzős származéka, azaz alakszerkezetét tekintve megegyezik a *vágyódik*-kal. Az ősmagyar korra jellemző *-ód(ik)* ~ *-úd(ik)* váltakozás később megszűnt, a zártabb ejtés irányába billentve el a nyelvhasználatot. (A hasonló jelentésfejlődésre, a visszaható képzésre, ill. az onomatopoeitikus jelleg visszaszorulására l. még alább a *sínylódik*, *senyved*, *szenved* esetét.)

Érdekes adalék, hogy a *vajákol* ~ *vahákol* : *vahorász* 'kiabál, kiált <varázsszó>' képzéseket és az elsőből származtatható *vajákos* mellékevet a TESz.⁷ kifogástalanul magyarázza, helyesen utalva a *vaj*² indulatszó igei képzésére, de a *vajúdik*, *vágyódik*-kal való kapcsolat lehetőségét fel sem veti, csupán a *vi* (*vív*)-ből kiinduló származtatást utasítja el. Ez az elhárítás teljesen indokolt, egyfajta keletkezéstörténeti rokonság, pontosabban párhuzam mégis felemlíthető, hiszen a *vi* maga is minden bizonnyal hangutánzó eredetű, mégpedig eredendően az emberi kiabálást, a harcoló felek „vijjogását”, rivalgását idézi meg. (A TESz. ez utóbbit is még ismeretlen eredetűnek jelzi, de megjegyzi: „További vizsgálatot kíván esetleges hangutánzó eredete”. Magam a Nyr.-ben határozot-

⁵ Az EWUng. szintén.

⁶ Elbizonytalanítva ugyan, de az EWUng. is már ezt a véleményt veszi át.

⁷ Az EWUng. szintén.

tabban foglaltam állást a *vi* onomatopoetikus eredete mellett — I. CXVIII [1994.], 340 —, kitérve a *viadal*, *diadal* jelentéstörténetére is.⁸)

Éles, rikoltó, víjjogó vagy lármázó hangot természetesen nemcsak a harcoló, hanem a vigadozó (esetleg duhajkodó) emberek is hallathatnak. Erre számos onomatopoetikus tövű lexémát lehet felsorakoztatni a *hejget*, *hajgat*, *csujjogat*, *viháncol*, *vigyorog* (<*vijorog*), *visít* ígékttől kezdve a *duhaj*, *dévaj*, *víg*, *vidám*, *virgonc* melléknévekig.

A *víg* és *vidám* feltehető kapcsolatára a TESz. felhívja a figyelmet,⁹ de az etimológia ismeretének hiányában csupán a *vidám* (ill. az itt említett többi lexéma: *vidul*, *vidít*, *vidor*) származék voltának rögzítéséig jut el. — Véleményem szerint maga a *víg* is képzett szó, amely a fenti példák alapján jól kikövetkeztethető *vi-* ~ *vi-* mondatzóí eredetű, illetve fiktív töből áll, amely a további morfológiai folyamatokban a tipikusnak megfelelő elmozdulást mutatja, azaz deverbális képzőket vesz fel. A *víg* végén levő *-g* is nyilván ilyen elem, legvalószínűbben elszigetelődött folyamatos melléknévi igenévképző. A szóalak eredeti jelentése tehát '◊örömben' kiabáló <ember>' lehetett. A zárhang fokozatosan konzerválódott igenévképző ősmagyar eredetre és korai szófajváltásra (melléknévesülésre) enged következtetni. (Az igenévképző ősmagyar állapotára vö. TNYt. I, 322.) — A *vidám* képzése is ősmagyar kori, hiszen a végén improduktívá vált régi *-m* névszóképzőt látunk (ugyanígy nyilatkozik róla a TNYt. is: I, 191). A *vi-*hez közvetlenül csatlakozó *-d* is aligha értékelhető másnak, mint képzőnek — leginkább ősi *-d* gyakorító igeképzőnek (vö. TNYt. I, 60). A *vidul* : *vidít* szembenállásban nyilván az oppozíciót alkotó *-dul* : *-dít* képzőbokr része, így státusa is biztosabban rögzíthető. Ha a *vidám* fenti morfológiai értékelése helyes, akkor egy korai főnév → melléknév szófajváltással is számolnunk kell, mivel a többi *-m* képzős származék is főnévi értéket mutat (*álom*, *födém*, *öröm*, *villám* stb.).

Ősmagyar képzést látok a *szid*-ban is, végén az alapnyelvi eredetű *-d* gyakorító képzővel, tövében az onomatopoetikus *szí-* szóval, amely a haragos szemrehányásokat, szitkokat szóró ember beszédét festi jellegzetes hangokkal. A *szitok* főnév ugyanebből a „fiktív” töből keletkezett a *-t* deverbális nomenképzővel (bár az azonos alakú verbunképzőt sem zárhatjuk ki) és a *-k* denominális (vagy deverbális) nomenképzővel (vö. *étek*, *vétek*) vagy a *szitkozódik*-ből elvonással. A TESz. a *szid*-ot ismeretlen eredetűnek jelzi¹⁰, a *szitok* magyarázatában az elvonást részesíti előnyben. — A *szigorú* eddig ugyancsak ismeretlennek tartott *szigor-* verbális tövében (az *-ú* ti. folyamatos melléknévi igenévképző) a fentiek figyelembevételével *szí-* onomatopoetikus tö, továbbá ősmagyar *-g* és *-r* gyakorító képző (vö. TNYt. I, 60) következtethető ki. A *szigorú* eredeti jelentése ennek megfelelően 'szidó; aki elmarasztaló véleményét állandóan szidással fejezi ki'.

A nyomozást, elemzést tovább folytathatnánk. (Komoly gyanúnk van pl. arra, hogy a *szenved*, *senyved*, *sejt*, *sínylik*, *sínylődik*, *sanyargat*, *sanyarú* stb. kiterjedt szócsalád abszolút töveiben is onomatopoetikus tövet kell keresnünk — talán éppen emberi hangadással összefüggőket.) Terünk azonban elfogyott. Mindenesetre a felsorakoztatott példák is igazolják, hogy ismeretlen eredetű szavaink között még jelentős rétege lappang az onomatopoetikus töveknek. Ha ezeket kellő módszerességgel kifejthetjük, kiderül, hogy az onomatopoezisen belül szintén jellegzetes alaktani és jelentéstani csoportok vannak,

⁸ Az EWUng. utolsó füzetének itt még módjában állt figyelembe venni a Nyr.-beli tanulmányomat, és egyik lehetséges magyarázatként az onomatopoetikus eredetet felvenni. (A másik lehetőség a FU eredet, l. UEW. 579.)

⁹ Az EWUng. ugyanígy, azzal a többlettel, hogy a *víg* végződését deverbális nomenképzőnek gondolja.

¹⁰ Az EWUng. szintén.

amelyek — mint az emberi hangadásra épülők — többnyire igen régi keletkezésűek. A nagy időbeli távolság miatt a jelentésváltozások (de néha az alakiak is) olyan erősek lehetnek, hogy a kiindulópont megtalálása kiterjedt etimológiai felderítő munkát és invenciót igényel. Ebben a nyomozásban — ahogy a dolgozatom elején is hangsúlyoztam — elengedhetetlen fogódzót ad a rendszertani vizsgálat, szemlélet és módszer. Az itt előadott szövejtésekre is igaz, hogy külön-külön gyengébb lábon állnának, mint így, együtt. De még ha néhány támpillért megbízhatóbbra kell is cserélnünk, talán a most feltárt fejtesek, járatok már nem omlanak a fejünkre.

JUHÁSZ DEZSŐ

József Attila: Ősz (Tar ágak-bogak...)

(Stilisztikai elemzés)

I. A vers témája

A vers címe ősi költői toposzt (azaz közismert képet) jelez: az ősz jelenti egyrészt a természet pusztulását, másrészt az emberi elmúlást. Magában a magyar költészetben is nagy hagyománya van ennek a témának. Ha csak néhány jellegzeteset említünk is: Berzsenyi: Közelítő tél, Petőfi: Itt van az ősz, itt van újra, Arany: Összel, Kosztolányi: Őszi reggeli stb., akkor is akaratlanul felvetődik az olvasóban a gondolat: mennyiben ismétli meg a költőelődöktől már elmondottakat József Attila, illetve mennyiben tud újat mondani; az ambivalens érzéseket keltő őszből a Petőfi-féle derűsen bölcs éleletszemléletet vagy inkább a szokásos, a Berzsenyitől is megénekelte melankolikus, borongós hangulatot, esetleg Kosztolányihoz hasonlóan az ősz által szimbolizált kettősséget idézi-e fel.

I. A vers fő motívumai. — Nézzük ezek után, hogy milyen a József Attila-i ősz képe! A kétségtelen allúziók ellenére már a tájleírás színterének kiválasztásában eltér a József Attila-vers, mert nem a kerti természet elevenedik meg, mint Berzsenyinéél, nem is a szabad természet, mint Petőfinél, hanem a külvárosi környezet, a gyár környéke. Ebben a sivár tájban az ősz képe a szokásosnál is ridegebb, kietlenebb. Már az első szó (*tar*) a levéltelen bokrot láttatva az elmúlást, a bekövetkezett pusztulást idézi fel, vagyis a költő nem melankolikus hangulatba ringat bennünket, hanem az általa rajzolt őszi világ negatív fogalmi és hangulati asszociációkat kelt. Nem pusztán azért, mert az ő kietlen őszi táján a mindent elborító kedvetlenség lesz úrrá, hanem azért is, mert dermesztő a nedvesség képzetét keltő fogalmak miatt: *köd, dér, nyirkos*, sőt a hűvös, távolságtartást idéző motívumok: *ágak-bogak r á c s a i, a vas-körlát* – mivel ezek a szabadságot fenyegető, korlátozó elemként tűnnek –, jelenthetik a külvárosi kerítéseket, de a börtönrácsot is és átvitt értelemben mindenféle akadályozó tényezőt is.

Hangulati rokonság van jelen a korábban írt *Ősz (A fán a levelek)* és *A fán a levelek* című versekben, illetve a *Tar ágak...* kezdetű, *Ősz* című költeményben. De míg azok dal jellegük miatt csak bánatos, szomorkás hangulatúak, addig az utóbbiból reménytelenség árad.

József Attila költészetén belül nemcsak az ősz téma, de bizonyos hozzá kapcsolódó motívumok is változatlanul vagy változataikban visszatérnek, mint a *tar ágak-bogak r á c s a i* képzetkör elemei. Csak néhány idézet álljon itt bizonyásgul:

*Tar ágak-bogak rácsai között
Kaparásznak az őszi ködök,
s vaskorláton hunyorog a dér.*

(Ősz)

Ez éles, tiszta szürkület való nekem,
Távol *tar ágak* szerkezetei
tartják keccsel az üres levegőt.

(Szürkület)

Hideg csillagok égnek *tar* fák *ága* közt.

(Judit)

2. A költemény legjellemzőbb stílusvonása. — A versre a tárgyias-intellektuális stílus a jellemző, mint az ebben az időszakban (1935.) keletkező többi József Attila-versre is. A város peremének kevés, de jellemző tájeleme (*tar ágak, a gyár, vakvágány, teherkocsi, téglák, kő*) és az őszi idő jellegzetes velejárói (*köd, dér, sárga lomb, nyirkos tapadás*) adják a József Attila-vers két fontos tárgykörébe illő konkrétumokat. Így lesz az általuk rajzolt rideg kép a külvárosi őszi megjelenítője, a szegény vidék és a szegény ember ősze.

A tárgyi világ néhány jelensége is elegendő az elgondolkodtatásra: mivel az őszi szokványosan az elmúlást jelképezi, ezért intellektuálisan — mélylélektani hatásra — a „szemembe néz” kifejezésben a pusztulással való váratlan szembekerülést jelentheti. A tárgyias stílus tehát intellektuálisba vált: először a külvárosi őszi táj részletes képe tárul elének, majd a költőnek az ősszel kapcsolatos reflexiói adják a zárlatot.

3. A versben működő kohéziós erő. — Az őszi tájat és magát az évszakot a költő egyetlen impresszióba sűríti bele, és a természet életéből azt a pillanatot ragadja meg, amikor még nem az élettelenység az úr, ezért nem nominális stílusban ír, mint ahogy ez gyakori az őszi leírásakor. Ennek adekvát kifejezője a fogalmakat, természeti jelenségeket is megszemélyesítő verbális stílus. Ezáltal a megszemélyesítés mint a költemény uralkodó képalkotási módja stíluskohéziót teremtő eszközzé válik. És noha így „lelkes lény” lesz a *köd, a dér, a lomb, a nyirkos tapadás, a nyár, az őszi*, ám az igék révén mégsem a szöveg mozgalmassága nő meg — mivel ezek vagy nem mozgást, vagy nem gyorsat jelentenek —, hanem a képszerűsége.

II. A szintek szerinti stilisztikai elemzés

1. A hangzás szintje. — Bár kétségtelenül a mély magánhangzók (106 : 73), illetve a hangutánzó és hangulatfestő szavak közül a mély hangrendűek jutnak túlsúlyba a versben, de ezek nem teremtenek — mint ahogy a közhit tartja — önmagukban szomorú hangulatot, csakis a szójelentéstől támogatva jutnak szerephez.

Így a *kaparásznak az őszi ködök* kifejezés hangutánzó igéje a kopár ágakat szinte érzékelhetetlenül finoman megtörő recsegő hangot idézi. Az őszhez fűződő szokásos negatív képzettársításunk akusztikai aláfestői az első strófa szó eleji és szó végi kopogó *k*-i: *ágak-bogak között kaparásznak az őszi ködök*. Az idézetből nyilvánvaló, hogy nem pusztán az alliteráló szavak miatt, hanem a *k* sokszori előfordulása következtében erősödik fel ennek a kemény zöngétlen felpattanó zárhangnak a hangszimbolikai hatása (devi-

za). A ropogó hangot idéző pergő *r*-ek gyakorisága az indító képben a lecsupaszodott, száraz ágak összeverődését és roppanását leheletfinoman sejteti.

Az ősszel lelassuló élettevékenységeket a 3. versszakban hanggal is utánzó hosszú mássalhangzós szavak: *itt-ott*, *tollázkodik*, *hosszan* hanggal is festik. Néhány sorvégi összecsengés az őszhöz kapcsolódó borongós hangulatot szuggerálja: *lomb — elborong*, *csorog — morog*.

A *hunyorog a dér* predikatív szerkezet hangulatfestő igéje a mindnyájunk által jól ismert látványt: a dér vibráló, azaz „hunyorogó” jelenségét ragadja meg. A ’gyanús szándékkal leselkedve járkál’ jelentésű *ólálkodik* ige pedig az ősz „alattomos” közeledését sejteti.

Egy-két hangutánzó szó kivételével és a minden versszakban fellelhető páros rím, illetve két strófiaként a harmadik sorok rímes összekapcsolódása ellenére a költemény sorai nem csilingelnek, mert például a rímek között egyetlen tiszta rím sincs, sőt ellenkezőleg, a hangzás monotóniát eredményez, ez viszont egyértelműen megfelel a borongós, sőt borús hangulat visszaadásának.

A sorok lejtése, nem merev szabályossággal, anapesztikus. Ez az a versláb, amely az őszi elégikus hangulathoz kapcsolódott a verstani hagyomány szerint. A hat rímes, három soros strófa lassú tempójú, jól illeszkedik a mű hangulatához.

2. A szó- és kifejezéskészlet szintje. — Ebben a költeményben az igéknek fontos szerep jut, hiszen a dolgokat, fogalmakat ezek személyesítik meg. Ezek az igék szinte kivétel nélkül tartós-huzamos cselekvést fejeznek ki, azaz a mozgás lassúságát, elhúzódsát adják vissza.

Különösen kifejező ennek a tartalomnak az érzékeltetésére a *tollázkodik* ige, amely vontatott készülődést jelent. A *tollázkodik* bár első jelentésben a madarakhoz köthető cselekvés, és a tollazat rendezgetését, tisztogatását jelenti, de átvitt értelemben pejoratív ízű, mivel lassú szedelőzködést, kászálódást, sőt haszontalan időtöltést is kifejez.

A magas hangrendű hangutánzó *pezseg* ige élénkséget, életteliséget sugároz, de ez ellentétes értelmű a hozzá kapcsolódó szerkezetes alánnyal.

Az igék dominanciája két ok miatt is feltűnő: a leírás mint műfaj és az ősz mint az élet lelassulásával járó időszak többnyire állóképben jelenik meg, József Attila viszont ebben a költeményben verbális stílussal jeleníti meg a statikus állapotot. Szófajhasználatában tehát nem felel meg a leírás műfajának, amelyben a melléknév és a főnév szokott dominálni. A költő eljárása bizonyára azzal magyarázható, hogy a külvárosi környezet és természeti világ bemutatott szelete így is sivár, kietlen.

A kis számban előforduló melléknévi, melléknévi igenévi jelzők (*szuszogó*, *kedvetlen*, *lompos*, *sárga*, *nyirkos*, *pirosító kedvű*) viszont hangulatteremtő erejük és érzékletek hang-, hangulat- és színeképzeteket felidéző hatásuk miatt. Például a *lompos* eltérő jelentése (’viselőjén rendetlenül lógó öltözék’, ’lógó öltözetű személy’) hitelesen állítja elének a telt lombozat helyett a gyér koronájú fák és bokrok látványát.

Az ősz fogalomkörébe tartozó néhány névszói elem (*köd*, *dér*) is képes felidézni az olvasóban a hideg, nyálkás, ködös idő, a deres vidék, a lombjukat veszített fák, bokrok képét és ezekkel párhuzamosan a ridegség érzetét felkeltő objektumokkal (*vaskorlát*, *rács*, *tégla*, *kő*) a gyár környékét. A hideg évszak és a rideg táj együttes megjelenítése egymást fokozó hatású. Mindezek a kemény, fémest tárgyak a gyorsan eltűnő *köd*, *dér* kontrasztjaiként válnak kifejezővé, ugyanakkor mégis ugyanabba a jelentésmezőbe tartoznak, mivel mindegyik fémesen hideget és fémkeménységűt jelent.

A vers szavai jobbra nem a denotatív jelentésükkel hatnak, hiszen önmagukban nem expresszívok például az igék: *csorog*, *néz*, *szed*, hanem a szótársítások révén: *batyu-*

ba szedte rongyait a nyár, az ősz ... nyála csorog, az ősz ... fülembe morog. — Némi játékoság is felfedezhető a szóalkotásban. Laza szerkezetű mellérendelő összetételként szoktuk használni az *ágas-bogas* formát, a költői újítás viszont főnévvé teszi: *ágak-bogak*. Bár a *kaparász* nem feltétlenül kellemes hangokat idéz fel, de ugyanakkor apró, játékos mozzdulatokat is.

3. A grammatikai szint (alak- és mondattani jelen-ség e k). — A vers igeideje, mivel az ősszel esik egybe, nyilvánvalóan jelen, szemben a nyárral, amelyhez így a múlt idő használata kapcsolódik. — A költemény kijelentő mondatai a leírás, a megállapítás adekvát kifejezői, sőt az elfogadásé is. Modalitás szempontjából egyetlen kirívó mondat van a szövegben: egy kérdő, amely nyilván nem választ váró, sokkal inkább felrázó szerepű. — Ebben a költeményben többnyire egy strófa egyetlen mondat, amely általában két tagmondatból álló összetétel. A tagmondatok tartalmi-logikai, esetleg grammatikai kötése mindig jelölve van kötőszóval. A mellérendelések kapcsolatosak, csak a második és a hatodik versszak mondatai épülnek ellentétre, vagyis nyilvánvaló párhuzamot alkot a monoton kapcsolatos mellérendelés az álmosító hangulatot ébresztő tartalommal. Az utolsó strófa poliszindetonos mondatkötése: a három *hogy* kötőszava a maga látszólagos stílusalanságával a költői elgondolkodás adekvát visszaadója lehet. Felkelti vagy felkeltheti az ősz térbeli-időbeli közeledését: „hogy ősz lesz”, „hogy itt van”, „hogy szemembe néz”. Az egész vers mondat szerkesztése (ti. a sok mellérendelő kapcsolás) nagyon közelít az élőbeszédhez az egyszerű, természetes mondatépítéssel.

A nyár és az ősz „találkozását” sajátos mondat szerkesztés adja vissza: a relatív főmondatba (*hogy a gyár körül az ősz ólálkodik*) beékelődik az időhatározói mellékmondat (*míg dolgozik*). — A mondat szerkesztés kiegyensúlyozottsága a tények tárgy szerű, kontemplatív szemléletét bizonyítja. A szokásos szórendtől csak az első versszakban van eltérés: ahol az állítmány megelőzi az alanyt, és ezzel: a szubjektív szórenddel (rématéma tagolással) felhívja a figyelmet a cselekvésre.

4. A szövegszint. — A versmondatok közötti összefüggés kötőszóval történő jelölése minden esetben elmarad. Az indító három versszakban a valószerűsítő kapcsolatos mellérendelő és odaértése annak adekvát kifejezője, hogy mozaikokként tevődnek egymás mellé a tájat felépítő képelemek, vagy esetleg a kamera mozgását felsorolásszerű montázsok egymásutániságával, néhány kimerevített képpel kívánja imitálni a költő.

A negyedik versszak két, ellentétes értelemben is kapcsolható: *tehát*-tal vagy *ugyanis*-sal, azaz összegző, következtetést levonó, vagy éppenséggel az előzményeket megokoló értelmű.

Az első három strófában József Attila az őszt örökíti meg, a negyedik a nyári idő elmúlását. Ez a 3 : 1 arány jelzi, hogy a jelenben az ősz képe uralkodik el, a nyár csak elmúlt emlékként villan fel. A vers tehát látszólag ellentétezésre épül: a gyorsan tovatűnő nyár és a hirtelen beálló ősz ellentétére. Bár szokatlan módon az évszakok valódi sorrendjétől eltekintve a költemény nem a nyár képével indul, hanem három strófán keresztül már az ősz hamisítatlan jelei jelentkeznek. S csak ezt követően jelenik meg a nyár, immár múlt időben „végrehajtott cselekvéseivel”. Ez az „ellentétpár” valójában nem erőteljes, mert a pozitív értékeket és a negatív jellemzőket a nyelvi megformáláshoz kapcsolódó képzetársításban nem jeleníti meg a költő: a nyár *pirosító kedvű, batyuba szedte rongyait, az ősz ólálkodik, a nyála csorog*, vagyis a nyárhoz társítottak sem jelzik egyértelműen az értéktelítettséget.

Az eddigi négy versszakon keresztül általános őszi tájképet kaptunk. De ezután nem várt módon folytatódik a szöveg, hiszen szinte kiszól a versből a költő felrázó és talán egy kicsit számonkérő módon is az ötödik versszak kérdésével: *Ki figyelte meg...*

Újabb váltással a hatodik strófában a költői szubjektum rezignált, elégikus hangvételű reakciója prózai mellékdalként fogalmazódik meg. Bár magától értetődik, hogy az eddigi öt versszakban is a költő szemével láttuk a külvárosi őszi tájat, de a táj leírása és az ősz bemutatása mégis személytelennek hatott. A hatodik versszakban viszont már a tünődő költői én áll előttünk: az őszt váró, de a megjelenésén mégis megütőközö emberként (*tudtam, ... de nem hittem*) hangot adva annak, hogy ez az évszak menyire kihathat a személyes sorsára is. Az őszi kép felrázó erejű: figyelmeztet a szegény ember életében a mindennapok gondjaira (*fűteni kell*). Ez a felismerés nyilván az anyagi helyzete, szegénysége miatt fenyegető tény a költő számára. (Ez a „racionális” szemlélet más versében is előjön: *Fosztja az ősz a fákat, hűvösödik már, be kell gyűjteni.* (Judit).

De az igazi veszélyt nem ez a hétköznapi dolog jelzi, hanem a metaforikus képekben megjelenő antropomorfizálódása az őszenek. Eszerint az ősz a költő *szemébe néz és fülébe morog*, ezáltal tudatosul a költőben: szembe kell néznie az élet, sőt élete tényeivel.

Ebben a költeményben — mint jeleztem már — a versmondatok kapcsolódása a József Attila-i szokás szerint jelöletlen, azaz a kötőszókihagyás nem teszi koherenssé a verset. A szöveg egységét nem is ez biztosítja, hanem az ősz állandó jelenléte minden strófában és az őszhöz kapcsolódó hangulat egysége.

5. A képi szint. — Az Ősz cím olvasásakor állóképet várunk a verstől, hiszen tapasztalatunk, ismereteink alapján erre az évszakra az élet lelassulása a jellemző. Ehelyett igei megszemélyesítések rendszerére épül a vers.

Az első strófában az *őszi ködök* élővé válnak a *kaparásznak* csonka igei metaforával. Ebbe a képbe illeszkedik be szervesen az *ágak-bogak rácsai* birtokos jelzős szerkezetben megjelenő teljes főnévi metafora. Így hozva létre azt a komplex képet, melyhez látszólag szervesen csatlakozik egy egyszerű kapcsolatos mellérendeléssel egy másik természeti jelenség újabb perszónifikációja: *hunyorog a dér*. A kapcsolódás szervesé válik a képletesen értett *rácsai* és a valószínűleg értendő *vaskorlátan* szavak tartalmi egybejárása miatt.

Az álom—valóság villódzása teremti meg a második strófa többszörös perszónifikációját: a szuszogó, hazatérő, álmódó teherkocsit. Ez a három metafora a kellemes otthonosságnak a képét sejteti, de ezekkel a pozitív tartalmakkal szemben áll a „*fáradtság*” miatt *vakvágányon* álló *teherkocsi* negatív képe, amely az otthontalanságot, a vesztéglést, az útvesztést asszociálja. Ez a metafora-sorozat olyan grammatikai metaforával egészül ki (*fáradtság üli a teherkocsit*) — komplex képet teremtve —, amelyben vonzattévesztéssel — azaz grammatikai metaforával — a tárgyatlan ige tárgyasan szerepel, és ehhez kapcsolódva állapotot jelző fogalom (*fáradtság*) személyesül meg.

A harmadik versszakban a költő a szemlélődő szem mozgását követve újabb tájelemeknél áll meg, és előbb a falomb, majd a nedves kő képét merevíti ki. A *lomb* megéledését két melléknévi (*kedvetlen, lompos*) és két igei csonka metafora (*tollászkodik, elborong*) komplex képpé való összefonódása teremti meg. Ezeket még tovább színezi negatív előjelű hangulatfestő jellegük. A *lomb* szóhoz kapcsolódó jelzőhalmaz — amely a metaforikus kép részletezését szolgálja — részben a hangulatfestés eszköze (*kedvetlen, lompos*), részben a hiteles tájfestésé (*sárga*). — Az ugyanebbe a strófába tartozó, a nedves kő látványát megörökítő mondat kétszeresen is meglepő szó-társítású: az alany—állítmány és a jelzős szintagma is. Alighanem szócserevel újította

meg József Attila a szokványosabb *tapadó nyirkosság* jelzős szó szerkezetet. Így lesz a *tapadás* metonímia expresszív kifejezőeszköz.

A harmadik versszak után a költő éles képváltással elkoptatott, tehát exmetaforával (*érkezett*) és újszerű, ezért expresszív metaforával festi meg az antropomorfizált *nyarat*, még pontosabban a nyárutót. Ezt igazolja a *rongyait „batyuba” szedő nyár* képének lefestése, mivel felöltik bennünk a metafora hasonlósági alapja: a megmaradt, kevés értéket a jövőre eltevő, átmentő, kifosztott koldus képe. Ez egyértelműen az értékvesztést jelzi, különösen a *nyár* értelmező jelzőjével szembesülve, amely az életet, az ifjúságot, az örömet szimbolizáló piros szín emlegetésével pozitív hangulati asszociációt kelt, és egyben leplezetlen kontrasztot teremt a halódó, sápadt, sárga lombbal. Vitathatatlan, hogy a *pirosító* szó kapcsán felrémlik a természetellenes, a mesterséges jókedv látszatát keltés fogalma is. — Az így megrajzolt nyár-kép a költői látásmód és a valóság tükré. Jól láttatja ezt a Petőfi megfestette és a József Attila-féle nyár képe. A Petőfié egyértelműen felértékelő: *Levetette s z é p ruháit*, a XX. századi alkotóéba negatív elemek is beiktatódnak: *batyu, rongyai, pirosító*.

Az ötödik versszakban határozott síkváltással a megszemélyesített ősz mellett a munkálkodó ember képe is megjelenik. Az *ősz ólálkodik* csonka metaforához — amely a hangulatfestés révén leértékelést jelent — komplex költői képpé válva egy új csonka igei (*csorog*) és főnévi metafora (*nyála*) csatlakozik. Az utóbbi kettős értelmű: az őszi ökörnál képzete közömbös, de az őszi ködös, nyirkos időé kellemetlen.

A költőnek az ősz miatti személyes érintettsége, sőt veszélyérzete a költemény két megszemélyesítésében — megint csak komplex képet alkotva — válik világossá, hiszen irritáló élőlényé lesz az ősz: *szemembe néz s fülembé morog*.

6. Extralingvisztikus eszközök. — A vers három soros egységekre tagolása szabályosságot mutat. Az interpunkció egyértelműen kijelöli a tartalmi-grammatikai tagolást.

III. Esztétikai érték

Az elemzett költeménynek a sajátos esztétikai értékét az adja, hogy a leíró versekben szokásos gyakori jelzőhasználat helyett az őszi hangulatkép az igék, még pontosabban az ezekben rejlő megszemélyesítés révén teremődik meg. A József Attila-i antropomorfizáló költői szemlélet igei metaforák, megszemélyesítések sorával objektíven és mégis költői módon láttatja az őszi évszakot, tájat és a természeti jelenségeket. Az őszben a vénasszonyok nyarának derűjét nem látja a költő, egyoldalúan csak a ködös, deres tájat veszi észre, és ezért a vers mindegyik megszemélyesítésében a kellemetlen asszociációkat keltő „tevékenységeket” idézi fel. Sajátos ellentét fakad abból, hogy az első három versszakban élettelen dolgok, természeti jelenségek perszonalizálódnak, a második három strófában viszont fogalmak válnak antropomorffá. A megszemélyesítés tehát a fő versszervező erő a költeményben. Ez azért meglepő, mert a táj, a természet antropomorf jellege ellenére a szavak jelentése nem nagy intenzitású mozgást tükröz. Nyilvánvalóan azért, mert a tünődő költő egyszerre ábrázol valódi és lelki tájat. Vagy élesebben fogalmazva: nem a táj és az évszak tipikus, hanem a költői szubjektum, a „szív kedélyvilága” (Hegel), amely így reagál a külvilág jelenségeire.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Ómagyar szólás nyomai Anonymusnál

1. P. mester a bolgárokkal kapcsolatos leírásaiban többször használ olyan jelzőket és határozókat, amelyek a büszkeség, dölyfösség, gőg, gúnyolódás, fölényesség, nagyhangúság, fenyegetőzés jelentéskörébe vágnak. A 14. capitulumban arról szól, hogy a bolgároknak szokásuk fenyegetőző, nagyhangúan megfélemlítő követeket küldeni: „mif[í] legatis [uis more bulgari] c o u t m o [e[st] eor[um] *minari* cepit”. Ugyanott arról is szó van, hogy a bolgár származású, bolgároktól segített Szalan követei által Árpádot gúnyosan, nevetséggel üdvözölteti Hungária vezéréként: „[Salanus]... arpadiu[m] ducem hungarie q[ua]si *deridendo* [alutavit]”. Majd szövegét tovább szöve azt mondja, hogy Szalan Árpád népét is gúnyal, nevetséggel nevezeti követeivel hungvárusoknak: „[Salanus]... suos p[ro] *ri* / *u* hungaros appellauit”. Alább, még szintén a 14. capitulumban arról ír, hogy Árpád meghallgatja a büszke, dölyfös Szalan vezérének követségét: „Dux aut[em] arpad audita legatione [alani *sup[er]bi* ducis]”. Ezt folytatva Anonymus ellentétként emeli ki, hogy Árpád nem gőgösen, hanem éppen visszafogottan, szelíden, emberséggel válaszol a bolgár követségnek: „[Árpád] *non sup[er]be* [ed] *humilit[er]* ei re[sp]ondit”. A Magiszter a 39. capitulumban Árpáddal buzdító beszédet mond az alpári csatába induló katonái előtt, és ismét visszautaltat vele a bolgárok dölyfösségére, fölényességére, a magyarok elnevezésével kapcsolatban: „O [ithici q[ui] p[er] *sup[er]biam* bulgaror[um] a ca[tra] hungu uocati e[st]is hungarii”. Az 51. capitulumban P. mester Ménmaróttal is bolgár szokást vetet fel, amikor az gőgösen üzen követeivel Árpádnak: „menumorout q[ui] duci arpad p[ri]mo p[er] legato[rum] p[ro]p[ri]o[rum] b u l g a r i - c o c o r d e [u]p[er]be mandando... t[er]ram... negabat”.

Egyébként Anonymus leírásában Szalan üzenetei általában is lenézéssel, megvetéssel, illetőleg dühvel, fenyegetéssel telítettek. A 14. capitulumban Szalan nagy csodálkozásba kezd arról, hogy a magyarok kik is egyáltalán, és miféle dolgokat merészkednek művelni; ajánlja nekik, hogy tegyék jóvá bűneiket: „[Salanus] *mirari* cepit q[ui] e[st] ent et unde ueni[er]unt qui *talia facere au[er]unt* fui[er]unt.” A 39. capitulumban Szalan eszeveszett dühvel telve lovagol Árpád ellen: „Dux aut[em] [alanu]... *furiata mente*... ducem arpad eq[ui]tare cepit”. Stb.

2. „A magyar honfoglalás kútfői”-ben PAULER (409. 1., 2. jegyzet) fölfigyelt arra, hogy P. mester szerint Ménmarót „bulgarico corde” üzen Árpádnak. Ezt PAULER Ménmarótnak kozár voltával magyarázza, utalva a kozárok (= kazárok) és a volgai bolgárok hajdani kapcsolatára. PAIS Magyar Anonymusa jegyzeteiben nem szól a kérdéstről, s ez azért fontos és feltűnő, mert arra mutathat, hogy a Scriptoresnek a következőkben idézendő jegyzete inkább JAKUBOVICHTól, mint PAISTól származhat. A Scriptoresben (104—5. 1., 2. jegyzet) már három anonymusi kitétel problémájáról esik szó, két magyarázati lehetőséggel. Az egyik — bizonyos mértékben PAULER gondolatának továbbfűzéseként — lehetségesnek tartja, hogy az anonymusi utalások még azokra az időkre mutatnak, amikor a magyarok és a bolgár törökök a kaukázusi és pontusi vidékeken együtt éltek, és a magyarok saját tapasztalatukból vagy más népektől eltanult vélekedésből eredően hozták új hazájukba a bolgárokról szóló hiedelmüket. A másik magyarázati lehetőség — mely a kétségesnek mondott előzőnél láthatóan nagyobb nyomatókat kap — etimológiai alapú. Arra a korábbi etimológiai ötletet alapján NÉMETH GYULÁTól (HonfKial. 95—8) továbbvitt népnév-magyarázatra támaszkodik, mely szerint a *bolgár* népnév ’fölvazar, fölkever’ jelentésű török igéből való, s a belőle képzett participium átmehetett ’gőgös, büszke járású, fejtartású, viselkedésű stb.’ jelentésbe is, melyet a magyarok a török népekre, bennük a bolgárookra is vonatkoztattak. ECKHARDT SÁNDOR (MNy. LVI, 248) arra mutat rá, hogy fennhéjázó, hetvenkedő bolgárokról már X—XII. sz.-i bizánci írók is tudnak; lehetőnek tartja, hogy e hiedelem a magyaroknál is régóta élt. Mindezekre még visszatérünk.

3. Mindenekelőtt azonban a P. mester szövegéből idézett kitételek összességének a jellegéről kell valamit szólnunk. Fontos megállapítani, hogy a bolgároknak ez a jellemzése nálunk csak Anonymusnál található, a későbbi krónikákban e nép szintén sűrű emlegetéseiben ilyen minősítések nem jönnek elő. De még P. mesternél is eléggé egyedülállóak e jellemzések, hiszen a szintén sokszor emlegetett más népeknél (Graeci, Rutheni, Sclavi, Boemi stb.) efféléket nemigen találunk; csupán az oroszokat és kunokat hasonlítja egyszer a kutyákhoz, továbbá a vlachokat és a (hazai) szlávokat mondja egyszer a világ leghitványabbjainak (8., ill. 25. cap.).

A P. mesternél tapasztalható különleges kezelésmód persze korántsem jelenti föltétlenül, de még csak nem is valószínűsíti azt, hogy a Magiszter a maga találmányából, írói fogásképpen ragasztotta volna rá a bolgárookra e tulajdonságokat. Ehhez túlságosan hangsúlyosak, ismétlődők, valamint egy népre kihegyezettek e minősítések. Sokkal inkább hihető, hogy korának magyar közhiedelmében vagy legalábbis a kancellária körüli tudósabb gyülekezet vélekedésében élhetett ilyen kép a bolgárokról, amit Anonymus is ismert és számára nagyonis kapóra jövően felhasznált történetének színesítésére, közelebbről a magyaroknak és Árpádnak a méltóságával, nemességével, emberségével való szembeállításra.

Az azonban már igen kérdéses, hogy hogyan, miért és mikor keletkezhetett ez a P. mester idején a magyarság körében valamilyen szociális szinten még élő, ismeretes vélekedés a bolgárokról.

Úgy hiszem, azt a feltevést elegendő valószínűséggel ki lehet zárni, hogy a magyarok még jóval a honfoglalás előtt, török népekkel, közelebbről a keleti (volgai) bolgár-törökséggel érintkezve tettek volna szert a szóban levő tapasztalatokra. Ehhez ugyanis azt kellene föltennünk, hogy a kétféle bolgárságnak vagy tágabban a korai törökségnek és a bolgár-szlávságnak az azonossága vagy legalábbis közös származásának a tudata az Anonymus-kori magyarságban, de akár magában a historikus vénájú P. mesterben is magyar népi hagyományként élt volna. E tudati kapocs nélkül az azonosítás nem volna érthető, hiszen a Magiszter szövegének idézett kitételei a balkáni (dunai) bolgárookra, ekkor már régóta bolgár-szlávokra utalnak. Népnévi azonosság persze ilyen társítási lehetőséget a közös származás tudata nélkül is nyújthatott volna, ám arra semmi bizonyíték nincs, hogy ilyen a *bolgár* népnév alapján történhetett. E népnevet a magyarság legkorábban csak a honfoglalás körüli vagy esetleg néhány évtizeddel előtti időkben ismerte meg, kifejezetten a dunai bolgár-szlávságra vonatkozóan, akiktől a nevet magát is vette. Ha a régi törökség, közelebbről volgai bolgár-törökség ilyen neve a magyarban fentmaradt volna, akkor a dunai bolgár-szlávok nevének szlávból való átvétele értelmezhetetlen lenne. Anonymus „terra *bular*”-ja (57. cap.) természetesen csak a Magiszter korára bizonyítja e város-, illetve országnev nálunk való ismeretét, a nagy időtávolságú népi azonosságot nem hidalja át. Az ide vágó problémákat, közelebbről a népnévi azonosítás lehetőségét egyébként még tovább bonyolítja, s egyúttal tovább gyöngíti a bolgárok ómagyar *nándor* népneve, melynek kronológiai vonatkozásai és pontos etnikai-nyelvi jellemzői meglehetősen bizonytalanok.

Nem ad elfogadható magyarázatot a bolgárok büszkeségére, kevélységére stb. utaló anonymusi kitételeknek messze a honfoglalás előtti időkből hagyományozódott származására a hitelesen csak a dunai bolgár-szlávokra vonatkoztatható *bolgár* népnévnek az etimonja sem. Még ha föl is tesszük azt a bizonyíthatatlan dolgot, hogy a honfoglalás előtti magyarság a régi törökséget és benne a volgai, pontoszi bolgár-törököt *bolgár*-oknak nevezte, az még inkább üres föltevés, hogy e török etimonnak bármelyik török nyelvben is lett volna 'büszke, kevély járású, fejtartású, viselkedésű stb.' jelentése. A 'keverék' és 'büszke' kapcsolata a szemantikai összefüggések possibilitása oldaláról is eléggé kétséges, nyelvi adatok pedig egyáltalán nem támogatják. Azt meg különösen nincs mire alapozni, hogy a *bolgár* népnevet bármely korbéli magyarság ilyen rejtett etimológiai alapon értelmezni tudta volna, és belőle népi tulajdonságra következtetni tudott volna.

Úgy hiszem, meg kell tehát maradnunk annál a kalandos magyarázatokat nélkülöző, egyszerű, „szürke” ténynél, hogy Anonymus korában a bolgárokat gögös, kevély, másokat lenéző népnek

tartották nálunk, s hogy ennek sem az oki—szemléleti háttérét, sem időbeli eredetét, visszamenő hagyományait nem ismerjük. Ez a „beismerés” még mindig jobb, megbízhatóbb a bizonyítatlan találgatásoknál. Az anonymusi kitételeknek magukban a pusztá realitásukban is megvan az érdekességük. Magyarázatukban legföljebb csak odáig merészkedhetünk el, hogy az ómagyaroknak a bolgár-szlávokhoz fűződő ismeretei feltehetően nem pusztá ráfogáson, kitaláláson alapulhattak, hanem ennek a népi hiedelemben valamilyen tapasztalati, képzettársítási szinten kereshető valóságos okai lehettek, melyeket konkrétan nem ismerünk. Realitásukat a bizánci források is megerősítik, de hogy ezt az ismeretet tőlük vettük-e vagy magunk is kialakítottuk, arra aligha lehet biztonsággal felelni.

4. Anonymusnak a bolgárookra vonatkozó kitételei között két kifejezése: a *more bulgarico* és a *bulgarico corde* még külön is figyelmet érdemel. A bolgárok dölyfösségéről való hiedelem olyan egymást erősítő, párhuzamos szerkezeti jelleggel és jelentésbeli tartalommal jelenik meg e módhatározókban, amely komoly gyanút ébreszt arra, hogy P. mester latinítása mögött itt korabeli magyar szólasszerű kifejezések is rejlenek.

Ezt már az is sejtetheti, hogy a későbbi, magyar nyelvű szövegekben bőven található olyan szerkezetes módhatározók, amelyek e latin kifejezéseknek feltehető magyar párhuzamaiként **bolgár módra*, **bolgár módon*, **bolgár szokás szerint* stb., illetőleg **bolgár szívvel*, **bolgár lélekkel*, **bolgár érzéssel*-féle kifejezéseknek megfelelő morfológiai és szemantikai struktúrákat mutatnak: SzalkGl. 141: *undok serwel (szerrel 'módon')*, KeszthK. 53: *chodalatws zerrel*, VirgK. 11: *tyzta lelekel tyzta zyuel*, GyöngySzt. 571: *kegyetlen lelekkely*, Cal. 1135: *igenló zúuel*, Tsétsi: Lil. 37: *Gógós nyakkal jártanak* (NySz.) stb.

Anonymus gesztájában többször ismétlődően előfordul a *more paganismo* kifejezés is (5., 15., 22., 46. stb. cap.), mely alakilag és jelentésbelileg szintén kötött alakulatnak látszik, és mögötte levő **pogány módra*, **pogány szokás szerint*-féle ómagyar szólásfélét sejtet; vö. pl. PeerK. 63: *pagan zowal* is. Lehet, hogy ez a *more paganismo* közeli rokona, párhuzama most tárgyalt kifejezésünknek.

Talán még többet mond arról, hogy a Magiszter szóban levő latin kifejezései mögött már megkövült, szólasszerű magyar módhatározók rejlenek, hogy a kizárólag a bolgárookra vonatkozó *more bulgarico* mellett a *bulgarico corde* már szó szerinti jelentésétől elvonatkoztatva az anonymusi történet nem bolgár személyére is hozzáilleszhető volt. Ménmarót vezér ugyanis úgy cselekszik bolgár szívvel, bolgár lélekkel, bolgár érzülettel, hogy ő maga sem bolgár, meg a bolgárokhoz sincs a gesztában sem a kérdéses helyen, sem egyéb meserészekben semmi köze. Ménmarót a Mester szerint bihari vezér, nincs semmi kapcsolatban a bolgárokkal, még csak nem is *Sclavi*-n uralkodik, hanem a fölött a népség fölött, „qui dicunt[ur] c o z a r” (11. cap.). És bár Anonymus gesztájából többszörösen kiderül, hogy ő a bolgárokat ruhazza föl a gógósság, kevélység, gúnyosság tulajdonságával, a bihari vezért illetően már el tud vonatkoztatni e kötöttségtől, és a szólást „szabadon” használja.

BENKŐ LORÁND

A közmondásgyűjtő Kresznerics*

Kresznerics Ferenc, a múlt század első felének nagy szótárírója egy emberöltőn keresztül gyűjtötte fő művéhez a nyelvi adatokat. A posztumusz akadémiai díjban részesített szerző tekintélyes mennyiségű, művelődéstörténeti és nyelvészeti szempontból rendkívül értékes kéziratot hagyott hátra. Ezzel a hagyatékkal rosszul sáfárkodott az utókor. Bár jelentőségére többen is

* Elhangzott A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán; Eger, 1994. aug. 24.

felhívták a figyelmet, az anyag újra és újra feledésbe merült (VELLEDITS LAJOS: MNy. VIII, 59—61; HORVÁTH FERENC, Kresznerics Ferenc. Szombathely, 1943. GÁLDI, Szótír. 379—409; O. NAGY GÁBOR: NytudÉrt. 95. sz. 55—6).

A kéziratok többsége nem önálló, kiadásra szánt mű, hanem a Magyar Szótár előkészítése kapcsán született feljegyzés, filológiai elemzés, frazeológiai adattár. Előadásomban főként ezeknek a kéziratoknak a segítségével próbálok meg képet alkotni a közmondásgyűjtő Kresznericsről.

A Magyar Szótár írójáról tudjuk, hogy már azelőtt elkezdte az állandósult szókapcsolatok összegyűjtését, mielőtt (1793-ban) a szombathelyi líceum tanárává kinevezték. Az Emlékezet Segítségé című kéziratának első fejezete tanúsítja mindezt; a címlapon ugyanis ez olvasható: Válogatott Köz-mondások. melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőűl fogva Kresznerics Ferentz. (MTA kt. M. Nyelvtud. 4rét 12.) Életrajzírója, SZILASY JÁNOS úgy emlékezett vissza egykori oktatójára, hogy az a tanítványait is ösztönözte a proverbiumok feljegyzésére, „személy szerént majd három, majd négy közmondás' felkeresését s' beadását rendelvén.” (TudGyűjt. 1832. VIII, 37). Nem tudhatjuk, mi lett ezeknek az adatoknak a sorsa, csak feltételezhetjük, hogy egyikük-másikuk bekerült Kresznerics gyűjteményébe. Ezt azonban nem lehet hitelt érdemlően bizonyítani, hiszen a fennmaradt kéziratokban nincs ilyenfajta forrásmegjelölés. Ha valaha előkerülnének ezek az iskolai feladatok, meglehetősen vegyes kép tárulna az olvasója elé, hiszen a líceum az ország minden tájáról fogadta a növendékeket. (Vö. VECSEY LAJOS, A szombathelyi királyi líceum alapítása és első évei. Szombathely, 1934. 75.) A Válogatott Közmondásokban ugyan számos távoli tájegységre utaló szólás, falucsúfoló is megtalálható, de ezeknek jelentős hányadát írott forrásból is meríthette (merítette) a gyűjtő. Így ezek az adatok sem perdöntöek.

Az előbbi feltételezésekkel szemben az mindenképpen tény, hogy Kresznerics módszeresen feljegyezte a már kinyomatott frazémákat. Katalógusából tudjuk, hogy számos — közmondásokat is tartalmazó — szótár (MA.; PPB.; SI. stb.), proverbiumokat is közlő nyelvtan (GYARMATHI, Nyelvm.; SZENTPÁLI, Ghung. stb.) mellett több közmondásgyűjtemény is a birtokában volt (BARÓTI SZABÓ, MVir.; KISVICZAY, Ad.; KOVÁCS, MPélda.; BENICZKI, MRythm. stb.). De rendelkezett a posztumusz Faludi-kötetben kiadott Jegyzőkönyvvel és Rájnis Kalauzával is. Az említett művek egy részének a kivonatát — többnyire a forrás megnevezésével — megtaláljuk kézírataiban, bár akad olyan átvétele is (Beniczkitől, Faluditól), amelyet a lelőhely megjelölése nélkül másolt le. De nem csupán a grammatikák, a szótárak és a gyűjtemények szolgáltak forrásként: találunk átvételeket a teológiai, a természettudományi művekből és a szépirodalomból is. A történetírók közül több állandósult kapcsolatot idéz BÉL MÁTYÁSTÓL. Egyebek között tőle veszi át a magyarázatokkal együtt az alábbi adatokat: *Nem Tsáki szalmája; Kiliti Somorjához egy hét; Pilisben nem látni szárkát* (VálKözm. 15—8).

A XVII. századi hitvitázó irodalmat Eszterházi Tamás mellett elsősorban Pázmány képviseli. Népnyelvi fordulatokban gazdag írásaiból számos frazémát jegyez fel. Ugyanebből az időből a bibliafordító Káldi György művei játszanak fontos szerepet. Tőle nemcsak közmondásokat idéz, hanem szólásmagyarázataiban is hivatkozik rá. A *fánton fánt* kifejezés értelmét Káldi egyik prédikációjának a példázatával világítja meg (VálKözm. 180).

Itt kell megjegyeznem azt, hogy Kresznerics számos állandósult szókapcsolatot gyűjtött össze az *Analecta Philologica* című kilenckötetes, több ezer oldal terjedelmű munkanaplójában is. (MTA kt. M. Nyelvtud. 4rét 17.) A pálos rendi Csúzy Zsigmond mellett (*Analecta IX, 347--55*) többek között a jezsuita egyházi írótól, Szegedi Jánostól származnak érdekes és fontos adatok. Mint például az alábbiak: *Rezi, Tátika tánczot jár, Sümegh is utánnok lejtőt jár* (*Analecta VI, 55*); *Undi kuszi kalodába, sok pénz potorába* (*Analecta, VI. 62*). Sajnálhatjuk, hogy ezeknek a frazémáknak csak egy töredéke került be a Magyar Szótárba. Jó részüket ott csak későbbi alakváltozatok képviselik, emiatt feltárásuk további filológiai munkát igényel. A Szegedi Jánostól (1734) idézett két adat módosult formában szerepel a Válogatott Köz-mondásokban; a falucsúfoló ráadásul kétféleképpen és magyarázatokkal is: *Undi kuszi kalodába, szar ti kutyi pénz* (VálKözm. 25—

6); *Van kinban, mint az undi eb a' kalodában* (VálKözm. 158—9). Az első változat magyarázatának a forrása ismeretlen. Lehetséges, hogy Kresznerics az élőbeszédből jegyezte fel, bár ezt általában jelölni szokta: „Und Soprony Vármegyében van. Horvátok lakják jobbára. történt egykor, hogy a' kutya a' siros hólyagot el kapta és azt a' benne lévő kevés pénzzel el nyelte. az undi ember meg boszongodván kalodába tette a' kutyát, zaklatta, zaklatta, ütötte, verte, hogy a' pénzt b. sz. ki rezelni. és innét eredett ez az undi kuszi kalodába s a' t. mellyel az undiakat csufolják. de jaj annak, a' kit megfoghatnak.”

A második értelmezés KOVÁCS PÁLnak a gyűjteményéből származik (KOVÁCS, MPélda. 179). Kresznerics számos népnyelvi fordulatot, szólást, szóláshasonlatot gyűjtött össze környezetének élőbeszédéből. Ilyen esetben gyakran az adatközlő nevét, foglalkozását, illetve a gyűjtés időpontját is rögzítette: „*Ha nem kevély nem Bossányi, ha nem Korhely nem Majthényi, ha nem Keczer, nem ember.* Régi köz-mondás, így hallottam Répcze Sz. Györgyön 9^{ber} 14^{dikén} 1811 Mesterházi Dánieltől.” (VálKözm. 176); „*Sarkon kurva, láb hegyen szajha.* hallottam Május 15^{dikén} Ságbon 1813^{ban}.” (VálKözm. 177); „*Kis gelesztával nagy halat fog az ember.* hallottam Aug 1^{én} 1823 Kis Somlyai hegyen Babai Czehmesteremtől Bognár Jóseftől.” (VálKözm. 177). Az adatokat több esetben értelmezte is. O. NAGY GÁBOR emiatt is tartotta a gyűjteményt fontos frazeológiai történeti dokumentumnak (vö. O. NAGY i. m. 55). A magyarázatok egy része BÉL MÁTYÁS, illetve KOVÁCS PÁL utáni másodközlésnek tekinthető. (KOVÁCS különösen a falucsúfolók és az egyszerű esetek közül oldott fel sokat a már említett kötetében.) A népnyelvből feljegyzett értelmezések némelyikében Kresznerics maga is kételkedik. A *Porul jár vagy Póru jár* adat magyarázata után tréfásan ezt írja: „De az eredetért sok Tzigánynak kellene meg esküdni.” (VálKözm. 14).

E néhány frazémát sem előtte, sem utána nem találtam a nyomtatott források között:

„*Meg bökte a' Szent Tamást.* Ez annyit tesz. előbb még a' Tamást, a' Summát (?) tanulták, ki már igen híresen ki tanulta, avval ditskedett, hogy ő mindenütt tudja a' Tamást, és kész akár melly kérdését védelmezni. erre való nézve fogott egy tőt, a' Tamás' Aquinas könyvébe bele szúrta, felnyitotta ott, és a'mi azon a helyen volt sur-le champ védelmezte, azért a' kirül mondották: a' Tamást is meg bökte, igen híres Theológus volt abban az időben.” (VálKözm. 63).

„*Egy avít zsákból két új tarisznya* = akkor mondatik, mikor a' kevés vagyónú atyafiak meg osztoznak.” (VálKözm. 61).

„*Szent Györgyön a' Pap a' Mesterné hegyett fekszik.* ugy van t. i. Sz. Györgyön Réptze tájékan Vas vármegyében építve a' fáraház, hogy az alsó contignation a' Mester, a' felsőben a' Pap lakik, és a' Mesterné háló szobáján éppen fellyül van a' Pap háló-szobája, innen vette eredetét ez a kétséges értelmű mondás.” (VálKözm. 64).

A kéziratban számos ehhez hasonló falucsúfoló, névcsúfoló található. Kresznerics eredeti lejegyzései közé tartoznak egyebek mellett az alábbiak: *Szombathelyi, ivott a' kupai kutbúl* (VálKözm. 24—5); *Annyi mint a Sági ostya* — igen sok (VálKözm. 147); *Reá-tartja magát, mint a Dozmati petákos esküdt.* (VálKözm. 171); *Eddig 'Affrikát nézi az esze, mint a' Csempeszi czinege.* (VálKözm. 172).

A gyűjteményben a megyecsúfolókra is akad példa: „*Tarisznyás Vármegye* = Szalavármegye. add ide a' tarisznymát, hadd öltözzem-fel.”; „*Tsutorás Vármegye* = Veszprém Vármegye”; „*Réphas Vármegye* = Vasvármegye” (EmlSeg.: Tulajdon Társ-nevek 241). Egy Kresznericshez küldött levélben maradt fenn egy névferdítésen alapuló hasonló adat. Rákos János pécsváradai káplán írta a szombathelyi paptanárnak: „*Ez csak Bor-anya vármegye* — pálinkaország.” (MÁRKI SÁNDOR, Kresznerics Ferenc leveleskönyve. Bp., 1914. 17).

Kresznerics gyűjteménye nemcsak a források szempontjából sokszínű, hanem amiatt is, hogy ő még — akárcsak kortársai — sokkal tágabban értelmezte a közmondások fogalmát, mint mi. Terminológiája sem egységes: az azonos típusú adatok a „Vállogatott Köz-mondások”-ban hol a köz-mondás, hol a szóllás, hol pedig a példa beszéd minősítést kapják. A Magyar Szótárban több-

kevesebb következetességgel a km. (k. m.) rövidítés jelöli a frazémákat; a források megnevezése ott esetleges.

Az alábbi néhány példa — a már eddig idézettekkel együtt — a gyűjtemény vegyes jellegű bizonyítja. A valódi közmondások mellett találunk itt jelzős szó szerkezeteket: *zab gyermek* (VálKözm. 113); *piacz hazugja* (VálKözm. 115); *vékony reménység* (VálKözm. 137); de van itt Faluditól átvett, fokozással létrehozott figura etimologica is: *fánál fább; kőnél kövebb* (VálKözm. 150). A következő gazdaregulát LIPPAY JÁNOS „Virágos kert”-jéből (1664) jegyezte föl: *Az idején való vetés gyakran meg csal, a' késő mindenkor* (VálKözm. 181). A falucsúfolókban elsősorban a nyugat-dunántúli települések nevei szerepelnek (Porpác, Ják, Csepreg, Kajd, Páli, Mihályi), de akadnak távolabbi helységnevek is (Várad, Temesvár stb.). Kresznerics több olyan adatot is felvesz a gyűjteményébe, amely bibliai példázatból vált közkeletűvé. Gyakoriak a szójátékok, a tréfák, a „bökkő szók”: *Ha hó lessz fejér lessz, ha esső lessz, nedves lessz, akkor lessz az aratás, mikor a varjú a kepére száll* (VálKözm. 106).

Ezeknek a frazémáknak az értékét a ritkaságuk mellett az is növeli, hogy egy részük nem vagy csak forrás és értelmezés nélkül került be a Magyar Szótárba. Emellett azt is figyelembe kell vennünk, hogy a kinyomtatott mű nagyon sokszor a közmondásoknak csak a köznyelvivé szelídített változatát tartalmazza. Ezt igazolja a következő példa: *Meg iszom — ne talántán holtom után a' lelkem a' pohár-szék körül zalámbullyon* (VálKözm. 66). *Meg iszom — ne talántán holtom után a' lelkem a' pohár-szék körül zalánboljon* (KRESZN. II, 340). A válogatás következtében a szakszerűséget tekintve nyert is a gyökeresző szótár, mivel számos kétes hitelű frazéma kirostálódott. Kresznerics 1791-től szinte élete végéig vezette munkanaplónak is tekinthető gyűjteményét. A kéziratos kötet utolsó dátuma a Kálditól idézett szóláshasonlat után: „*Ki adnak rajta, mint a' Patai szűrön.* (...) 1831. Aug. 31.” (VálKözm. 180.)

Kresznerics az előbbi adattár mellett egy rendszerezett gyűjteményt is hátrahagyott: „Magyar Köz-Mondások böttü-rendbe szedte Kresznerics Ferencz királyi oktató 1808.” (MTA kt. M. Nyelvtud. 8rét 7. VI.). Erről a kéziratról SZILASY kétféleképpen is megemlékezik. Emlékbeszédében ezt írja: „Egyéb kisebb 's nagyobb szerű munkái között különös figyelmet érdemel ama vas szorgalommal készült, öt részre szint annyi kötetre osztott és betűrendbe szedett magyar közmondások' gyűjteménye, melynek határozott 's általa már kijelelt rendszer utáni kiadását nem más mint az 'e' szándék' teljesedését megelőző halál akadályozta.” (MTT Évk. I. 1833. 162) Kresznerics-életrajzában már nem szól ilyen határozottan a kiadás tervéről. A szótáríró a közmondások rendszerezése után még 24 évig élt, de egy latin nyelvű — SZILASY által is idézett — feljegyzésén kívül (TudGyűjt. 1832. VIII, 32—3) semmi sem utal arra, hogy a gyűjtemény önálló megjelentetése komolyan foglalkoztatta volna.

Kresznerics a közmondások sokaságában nyelvünk gazdagságának a bizonyítékát látta. Filológusként több apró jegyzetet írt az állandó szókapcsolatok stilisztikai, etimológiai jellemzőiről. Néhány esetben az idegen nyelvű (spanyol, olasz, francia, görög, latin) proverbiumokat a magyar megfelelőjükkal is összevetette. A Hébe-kori Philologyiai Gondolatok című kéziratában egy 19 pontból álló vázlatot írt a közmondások hasznairól. (MTA kt. M. Nyelvtud. 4rét 17. sz.) A latin nyelvű feljegyzésben szól a közmondások rövidségéről, epigrammatikus tömörségéről, kiemeli példázatosságukat, és azt, hogy az erkölcsi épülést szolgálják. Felismeri, hogy az állandó szókapcsolatok az egyes nyelvek sajátosságaira is fényt derítenek, példákkal bizonyítja, hogy az elhomályosult szógyökök némelyikét a proverbiumokból vezethetik le a nyelvészek. Úgy véli, hogy a közmondások gyakran perdöntőek lehetnek a szóhasználati kérdésekben: „A Köz-mondások, mint kelendő pénzek, mindenütt forognak, és evvel 'a köz helybe hagyásnak bényegét magokkal hordozzák. A' mit tehát ezekkel meg bizonyítani lehet, az többé kételybe nem hozható.” (Hébe-kori. 70).

Végül egy olyan adatot idézek, amely elkerülte a Kresznerics-szótár értékelőinck, feltáróinak a figyelmét: *Égett tőke fekete, árva borjú nincs annya* (VálKözm. 168). Úgy vélem, hogy ez annak

a négy soros versnek a töredéke, változata, amelyet KRIZA JÁNOS — találós kérdésként minősítve — közölt a Vadrózsák (1863) című népköltészeti gyűjteményében. A verset a közelmúltban „Pogánykori töredék” címen Weöres Sándor jelentette meg, és így vélekedett róla: „Ősi pogány szertartás-szöveg törmelékének látszik, hajdani rendeltetését a nép elfeledte, de mint értéktelen furcsaságot, móka-alkalmat megőrizte.” (Weöres: Három veréb hat szemmel. Bp., 1982. I. k. 59.) Az általa közölt szöveg így hangzik: „Árva borjú anyátlan, / Pusztá pajta fedetlen, / Három verébnék hat szeme, / Szenes csutak fekete.” (Weöres: i. m. 59.)

Ugyanezekről a sorokról KOVÁCS SÁNDOR IVÁN ezt írta: „Talán csak évezredekkel mérhető, mióta görgeti és koptatja az idő ezt a törmelékké töredezett szöveget. Valamennyi változatát anyanyelvi emlékezetünk legféltettebb kincseként kell tehát őriznünk, rögzítenünk, továbbhagyományoznunk” (Weöres i. m. 39). Kresznerics elvégezte az értékmentés munkáját, az utókornak — egyebek mellett — az ő hagyatékát is fel kell majd tární.

TÓTH PÉTER

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

A diszkó és családja.* Negyedszázada nálunk is a fiatalok egyik kedvelt találkozási, szórakozási helye: a *diszkó* (első helyesírásában: *disco*). A *diszkó* szó az angol nyelvből indult el világhódító útjára. A *discotheque* (diszkoték) görög szóból ered, sőt sok nyelvben használják ezt a hosszabb *diszkoték*, *diszkotéka* formát, míg a rövidebb *diszkó* alakot is. Az első diszkót állítólag 1927-ben az angol Christopher Stone rendezte (FARKAS MÁRTA, A diszkó-nyelvről: Édes Anyanyelvünk 1983. V/1, 9).

A *diszkoték* lemezgyűjteményt, lemeztárat jelent. A lemezek, zenék elővarázsolóját és ajánlóját pedig angolul *disc-jockey*-nak, szó szerinti fordítással *lemezlovas*-nak nevezik. Nálunk 1972-ben hirdettek szómagyarító pályázatot a *disc-jockey*-ra (GRÉTSY LÁSZLÓ, Érdemes-e szópályázatot hirdetni: Édes Anyanyelvünk 1989. XII/1, 2). A *lemezlovas* és a *lemezgazda* lett a sikeres szó, hébe-hóba használják is. Sőt azóta megszületett a *videólovas* kifejezés: hiszen a nyolcvanas évek nagy divatja lett a videódiszkó.

A *disco* szót széles elterjedtsége miatt a magyar helyesírás szabályai szerint ma már átírjuk, vagyis *sz-szel* és *k-val* és hosszú *ó-val* jelöljük helyesen, a *disc-jockey*-t azonban nem javasolja átírni a „Helyesírási szabályzat” a magyar helyesírás szabályai szerint, hiszen van rá jó magyar szó: *lemezlovas*, *lemezgazda*.

A magyar nyelvbe szüremkedett *diszkó* szónak mára kisebb szócsaládja jött létre. Ilyen például a *diszkóorient* vagy *diszkóvonat*. Salgótarjánban így nevezik a Hatvan felől késő éjjel érkező vonatot, amely a diszkókból hazatérőket hozza haza.

A diszkóba járó fiatalokat *diszkópatkány*-nak csúfolják azok, akik nem szeretik ezt a szórakozási formát. A hetvenes évek egyik magyar slágere pedig ez volt: A *diszkókirálynő*.

Néhány éve megszorodtak a szombat éjszakai közlekedési balesetek. Ezekben igen sokszor a könnyelműség, a magamutogatás, a fölhevültség és az alkohol is közrejátszik. A fiatalok közül sokan, akik csekély közlekedési tapasztalattal rendelkeznek, nem ismerik eléggé az éjszakai közlekedés jellegzetességeit, a szülőktől kölcsönkapott autóval hengecnek a társaik előtt, virtuskodnak, s ez nagyon sok esetben vezet balesethez, tragédiához. A rendőrségi jelentésekben ezeket az eseteket *diszkós balesetek*-nek, *diszkóbalesetek*-nek nevezték el.

---

* Rádiós változata elhangzott a Magyar Rádió Édes Anyanyelvünk című műsorának 1995. május 14-i adásában.

A szaporodó diszkóbaleseteket a rendőrség hatásos propagandával is csökkenteni kívánja. Ennek egyik módszere éppen a nyelv, vagyis a megnevezés, a néven nevezés. Tehát az tény, hogy az ilyen jellegű baleseteknek külön megnevezése van: *diszkóbaleset*. Ma már mindenki tudja, hogy ez az összetétel nem a diszkóban történt eseményre vonatkozik, hanem diszkóba tartókat vagy onnan hazatérőket ért közlekedési balesetet értjük rajta. A propaganda másik eszköze a fiatalok kommunikációs közege, a rockzene és a videó. Az egyik zenekar ugyanis zenét írt és videóklipet készített a diszkóbalesetről. S ezeket a videóklipeket, kis videófilmeket a diszkókban is vetítik. *Hogy a diszkóból ne a túlvilágra vezessen az út* — ahogy az egyik újságcikk címében olvastam. (Franciaországban éppen a hasonló balesetek megelőzése érdekében bevezették a próbajogosítványt; ime egy még újabb fogalom és szó. A próbajogosítvány egy vagy két évre szól és csak azután adják ki az állandót.)

BALÁZS GÉZA

Ohat, Ágota-pusztá és Zádor hídja. Ezt a három földrajzi nevet egy romantikus történet fűzi össze. Arról szól ez a mondaszerű elbeszélés, hogy Zádor vitéz menyasszonyának jegyzi el a szomszéd földesúr lányát, a szépséges Ohat Ágotát. Amikor Zádor csatába indul, itthon hagyja Ágotát. Ellenfele, az álnok Turgony vitéz megkörnyékezi az egyedül maradt menyasszonyt, és hamis bizonyítékkal a hadakozó völegény halálhírét költi. A hazatérő Zádor vitéz párbajban megöli Turgonyt, és feleségül veszi a szépséges Ágotát. Bár házasságuk gyermekéldás nélkül marad, szerelmük törtetlen, a sírig tart.

Zádor és Ágota romantikus történetének motívumai (az esküvőre érkezés, az ellenféllel vívott párbaj, a boldog házasság) már a XIV—XV. században keletkezett „Dede Korkut” oguz hősi eposz Bejrekről szóló mondakörében megvan (W. RUBEN, Die 25 Erzählungen des Dämons. FFC. 133. Helsinki, 1944. 206—27.; V. V. BARTOLD, Kniga moego deda Korkuta. Moszkva—Leningrád, 1962. 209 sk.). Okom van arra a történelmi tények miatt, hogy Zádor és Ágota több-
elemű mondájának előzményét itt keressem, hiszen az Ohat nemzetség a XIV. század közepén halt ki (KECSKÉS GYULA, Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974. 168). Ohat települése 9700 holdjával már a XVI. században a népes falvak közé tartozott (HÓMAN BALINT—SZEKFI GYULA, Magyar történet. III. Bp., 1935. 448).

A táji földrajzi neveket összefűző keleti mesenovella, az Aşyk Kerib (~Aşyg Garib) nemcsak a kaukázusi népek felé terjedt, hanem a török népkönyvek és szájhagyomány révén eljutott a Balkánon hozzánk is a XVI. századtól (KAREL HORÁLEK, Hauptprobleme der volkskundlichen Balkanistik. In: Internationaler Kongreß in Kiel und Kopenhagen. Berlin, 1961. 117). Ez a mesenovella jól ismert volt a török nyelvű népek körében (V. ŽIRMUNSKIJ, Skazanie ob Alpamyše i bogatyrskaja skazka. Moszkva, 1960. 280—3). Meglepően egyező cselekménysort vettem észre az Aşyg Garib és a hazai Zádor-monda között (S. JAKUBOVA, Azerbajdzsankoe narodnoe skazanie „Aşyg-Garib”. Baku, 1968. 14). Tehát a török hódoltság idején érvényesülő keleti-délkeleti népköltészeti és irodalmi hatás egységesítette a korábbi, a földrajzi nevekhez fűződő helyi kun (?) hagyományt. BALKÁNYI SZABÓ LAJOS a Debrecen környéki *Ohat-pusztá*-val, *Zádor vize*, *Zádor hídja* földrajzi névvel kapcsolatban említette, hogy Ohat Ágota, az Ohat család utolsó lánya Zádor nevű főúrhoz ment feleségül (Debrecen helynevei. Debrecen, 1865. 35). A romantikus történet később ponyvára került (POGÁNY PÉTER, A magyar ponyva tüköre. Bp., 1978. 78 sk.). Azáltal is terjedt, hogy a nyomtatványt lemásolták. Így került egyik kézirat-szövege Baján Imre kunmadarasi lakos tulajdonába, aki Zádor és Ágota történetét türkevei mondának tartotta. A táji történeti elbeszéléshagyomány biztosította a földrajzi nevek e kis csoportjának folyamatos megmaradását.

DÖMÖTÖR ÁKOS

Viszket, viszolyog, viszkolódik. A címbeli igék közül a SzófSz.-ban BÁRCZI GÉZA csak az első szerepelteti, ismeretlen eredetűnek minősítve. ZOLNAI BÉLA szerint (MNy. LV, 417—8) a *viszolyog* esetében az MTsz. adatai hangfestő származásra vallanak, de hozzáteszi, hogy ez az ige az ismeretlen eredetű *viszket*, *viszkolódik* szavakkal is mutat rokonságot. Az ÉKsz. a *viszket*-et a bizonytalanságot jelző kérdőjellel hangfestőnek minősíti, a *viszolyog* szócikkében pedig felveti a két ige etimológiai összefüggésének lehetőségét.

A TESz. ezt írja a *viszket*-ről: „Ismeretlen eredetű. A *-ket* szóvég gyakorító képzőbokornak látszik. A *d*-s szóvéget mutató *viszked* nem hangtani változat, hanem inkább párhuzamos képzésű igealak lehet; vö. *reszket* : *reszked* [...] A *viszket* eredeti jelentése az 1. [‘testén kellemetlenül csiklandozó bizsergést érez’], a 2. [‘nyugalankodik <szókapcsolatokban>’] ennek átvitt használatán alapul.” A *viszolyog*-ról pedig ezt olvashatjuk: „Ismeretlen eredetű. Esetleg ugyanabból a *visztől* alakult, amely a *viszket* szónak is alapja lehet. A N. *iszolog* alakra vö. R. *vimád* ~ *imád*, *viola* ~ *ibolya*, *viasz* ~ N. *iusz*. Keletkezésében a valamitől való idegenkedést, irtózást kísérő kellemetlen fizikai érzet, valamint a viszketés kellemetlen érzése közti hasonlóság játszhatott szerepet.”

Mint már szóltam róla, ZOLNAI BÉLA (i. h.) a *viszkolódik* igét ismeretlen eredetűként kezeli. Nem így a TESz. A szótár a ‘fészkelődik, izeg-mozog’ jelentésű címszónak *viszkolódik* formáját 1792-ből, *veckelődik* variánsát 1835-ből adatozza, emellett közli a N. *vickolódik* változatot. Alcím-szavak: *viszkol* ‘fészkelődik, izeg-mozog’ (1861), ‘ide-oda húzgál, mozgat’ (1873); *viszkotol* ‘fészkelődik, izeg-mozog’ (1861); *viszkota* ‘fészkelődő, izgó-mozgó <személy>’ (1897); — az etimológiai szakasz végén szerepel egy bizonytalan idetartozású *viszkota* ‘szeméthyely; elkevert szemét’ (1861) főnév is. A TESz. etimológiai állásfoglalása: „Valószínűleg hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád. Erre mutat tagjainak mind alaki felépítése, mind jelentésköre. Alak- és jelentéstani okokból egyaránt feltehető a szócsaládnak a *fickándozik* családjával való esetleges etimológiai kapcsolata is. L. a *fickándozik* családjának *v-s* kezdetű változatait. A *viszkolódik* és a *viszket* időrendi viszonya bizonytalan. A *viszkol* elvonás eredménye is lehet.” — Lényegében egyetértek a TESz. véleményével, sőt a *viszkolódik* és a *fickándozik* összefüggését a szótárban jelzettnél valószínűbbnek tartom. Hozzáteszem, hogy a *viszkolódik* változataiban és jelentésében részben a *fészkelődik* analógiás hatása is tükröződhet. (Esetleg a *vacok* származékai is játszhattak hasonló szerepet.)

Térjünk most vissza ZOLNAI cikkéhez. Érdekes, hogy a szerző a *viszolyog*-nak mind onomatopoetikus eredetével, mind a *viszket* és *viszkolódik* igékkel való összefüggésével számol, mégsem jut el addig a következtetésig, amely pedig benne rejlik gondolatmenetében: ha a *viszket* és a *viszkolódik* a *viszolyog* rokonai lehetnek, akkor talán maguk is onomatopoetikus eredetűek. Mint láttuk, a TESz. meg is teszi az egyik lépést e magyarázat irányába, hiszen a szótár szerint a *viszkolódik* valószínűleg onomatopoetikus ige. A másik lépés annak felismerése és elismerése volna, hogy a *viszket* származása is ilyen. A kör azzal a megállapítással zárulhatna, hogy a *viszket*-tel való összefüggéséből adódóan feltehetőleg onomatopoetikus eredetű a *viszolyog* is.

Azt hiszem, e magyarázatnak nincs komolyabb alaki vagy jelentésbeli nehézsége. A *viszolyog* töve végső soron azonos lehet a *viszkolódik* szócsaládjával, és palatoveláris párhuzamba állítható a *viszket* igéjével. Ezt a feltevést támogatja, hogy a *viszkolódik*-nak palatális változata is van. Némi problémát jelent, hogy a *viszkolódik* és a *viszolyog* adatolhatósága a *viszket*-éhez képest feltűnően kései (1792, illetve 1824 áll szemben az 1405 k. datálással). Egyáltalán nem lehetetlen azonban, hogy a nyelvjárási szint fölé soha nem emelkedett *viszkolódik* és a csak néhány évtizede ismertebbnek tekinthető *viszolyog* — sok-sok hangutánzó és hangulatfestő szóhoz hasonlóan — hosszú ideig „lappangott” első írásbeli felbukkanása előtt; arról nem is beszélve, hogy a veláris toldalékok régi keletkezést sejtetnek.

A *viszket* és a *viszolyog* jelentésbeli összefüggését a TESz. a *viszolyog*-ról írva (l. fentebb) igyekszik megvilágítani. A *viszkolódik* metonímiával kötődik társaihoz: a viszketésnek, nyugtalanságnak természetes velejárója az állandó izgás-mozgás, vagyis „viszkolódás”.

A *viszket* (töve) olyanféle hang és mozgás megjelenítésére szolgálhat, mint az igen hasonló jelentésű *bizserél*, *nyüzsög*, *pozszog* stb. igék (adataikat és etimológiájukat l. az EWUng.-ban); ezek onomatopoeitikus eredete a *viszket*-nek és társainak ugyanilyen származtatása mellett szól.

A *viszket* ritka képzőjéhez analógiaként a *reszket*-é kínálkozik. A *viszked* *d*-je lehet a *t*-től független gyakorító-kezdő képző, de akár a *t* hangtani variánsa is. — A *viszolyog* gyakorító képzővel jött létre; vö. *mosolyog*, *támolyog* stb. — A *viszkolódik* szócsalád alapjának a (gyakorító képzős) *viszkol* látszik, ebből a *viszkolódik* gyakorító-visszaható képzővel alakulhatott ki; a szótörténeti adatokra tekintettel azonban az elvonás lehetőségét sem zárhatjuk ki (l. TESz.). A *viszkotol* ige és a *viszkota* melléknév játszi végződéseket tartalmaz. Kissé merészen esetleg arra is gondolhatunk, hogy a *viszkota* tulajdonképpen a *viszket* veláris párjának az igeneve.

Szófejtésem lényege így összegeezhető: valószínű, hogy a *viszket* és *viszolyog* igék töve a *viszkolódik* szócsaládjával végső fokon azonos, onomatopoeitikus eredetű.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Anna. Évszázadokon át leggyakoribb női neveink egyike. Kétségtelenül a Bibliából származik (mind az Ó-, mind az Újszövetségben előfordul), használatát elsősorban ez határozza meg. Az *Anna* név a magyarban világi úton is keletkezett. E tényre MEZŐ ANDRÁS hívta fel a figyelmet (szívességét ezúton is köszönöm). SUGAR ISTVÁN „Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban 1245--1521” (Miskolc, 1980.) című munkájában Ábrány községről 129 regesztát közöl. Itt megláthatjuk azt is, hogy az *Anna* lehet a *Zsuzsannának* a végződésneve is. Ábrányban legalábbis két személy viselte. Az adatok után zárójelben a regeszta számát közlöm.

1. 1442: „*Zsuzsanna* asszony, aki Thethews-i Lőrinc felesége” (15), 1454: „Eghasabran-i Somogy dictus Lőrinc özvegyétől *Anna* alio nomine *Susko* asszonytól” (20), „Somogy Lőrinc özvegye, *Anna* asszony »alio nomine *Susko*«” (21), „Somogy Lőrinc özvegye *Anna* asszony” (23).

2. 1439: „Byked-i János leánya, *Zsuzsanna*, aki Darocz-i Tyboldi fia István fia Imre felesége” (14), 1456: „Darocz-i Tiboldi fia Imre özvegye, nemes *Anna* asszony, más néven *Susko*” (31), 1457: „Alsoabran-i Thyboldy fia Imre özvegye *Anna* asszony” (36), „Darocz-i Tiboldi fia Imre özvegye *Zsuzsanna* asszony” (37), 1462: „Darocz-i Tiboldi Imre özvegye, *Anna*, más néven *Suska* nevű nemes asszony” (52), „Darocz-i Thiboldy Imre özvegye *Anna*, másként *Swsko* asszony” (59), „Darocz-i Thibold István fia Imre özvegye *Zsuzsanna* asszony” (60). 1439 és 1496 között 10 regesztában fordul elő csak *Zsuzsanna*-ként. Az említett személyt Bogács alatt is megtaláljuk öt regesztában. Számunkra legérdekesebb az 1411-es adat: „Bogach-i Ferenc fia István két leányának: *Zsuzsannának*, aki Byked-i János hitvese és *Annának*” (195). Ennek a *Zsuzsannának* volt a lánya a három nevet is viselő asszony: *Zsuzsanna*, *Anna*, *Susko*.

MIZSER LAJOS

Vinta. A *vinta* szó a szlovéniai (muravidéki) magyarok nyelvhasználatából került figyelmem homlokterébe. Először 1989-ben hallottam '(személygépkocsihoz használt) emelő' jelentésben Lendva vidékéről származó, maribori, villamossági műszaki szakközépiskolás diákoktól (B. F. 18, B. R. 17 éves göntérházi, G. Á. 18 éves lendvai és V. R. 18 éves petesházi fiúktól). Ezt követően előbb a maribori magyar anyanyelvű egyetemisták, majd a Lendva környéki magyar nemzetiségű felnőttek körében is tájékozódva azt tapasztaltam, hogy eléggé elterjedten, szinte minden társadalmi rétegben él a muravidéki magyarok között ez a nekem mint magyarországi illetőségűnek idáig ismeretlen kifejezés. Szlovén kölcsönszóra gyanakodtam, mint ahogy lektorutódom is megfogalmazta több helyütt is (KOLLÁTH ANNA: Népújáság XXXVIII [1994.] 32, 7,

Muratáj 1994/2: 106). De használatára vonatkozó tájékozódásom a modern közlekedés mellett egyéb műszaki területekre, sőt a gépesített paraszti gazdálkodás közéjébe is elvezetett.

Mindenekelőtt magyar szótárakban kerestem nyomát az adott kifejezésnek. A tájszótárak között PENA VIN OLGÁÉban *vin*t címszó alatt a következőket találtam: „fn. »vasemelő«” (SzlavSz. III, 254). A szócikk néprajzi részében szóba kerül az eszköz felépítése (vaslap, vaspálca, tekerő stb.), továbbá az, hogy traktorosok munkaalkalmatlansága ez, de kölcsönkérve tetőgerendát is fel szoktak emelni vele (uo.).

Föltételezve, hogy a muravidéki magyar *vin*tá-nak szlovén vonatkozásai is vannak, az előljáróban megnevezett adatközlőim közül B. R.-től egy *bint* alakú, 'hidraulikus, olajjal működő emelő' jelentésű szót tudtam meg. Ez a lexéma a m. *emelő* egyik megfelelőjeként FLISZÁR JÁNOS Magyar—vend szótárában meg is található (Bp., 1942.² 44). Ismeri a *vin*t formát is a szlovén, de ez nem, illetőleg csak többszörös áttétellel kapcsolódhat ide, hiszen valamikori orosz és lengyel kártyajátékot jelent (l. Slovar slovenskega knjižnega jezika. DZS, Lj., 1994. 1515; vö. or. *вунт*: М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Москва, 1964. 317). A *vin*ta alakról viszont számos régebbi és újabb keletű szlovén szótárnak van tudomása a szóban forgó fogalomkörhöz tartozóan, főként 'fogaskerekes, csavaros kézi v. hidraulikus emelőgép; (kocsi)emelő; hajtónyél, forgattyú, csörlő' jelentésben (M. PLETERŠNIK, Slovensko—nemški slovar II. Lj., 1895. 771; Slovenski pravopis. DZS, Lj., 1962. 943; S. ŠKERLJ—R. ALEKSIČ—V. LATKOVIĆ, Slovenačko—srpskohrvatski rečnik. IPP, Beograd—DZS, Lj., 1975.² 804; Slovar slovenskega knjižnega jezika, i. h.). A napjainkbeli kézikönyveknek azonban mindegyike megjegyzi, hogy a szln. *vin*ta használata csupán a beszélt nyelv alsóbb rétegeire szorítkozik (i. h.). A társalgási nyelvbe a szakmai (műszaki) zsargonból kerülhetett be (E. BERNJAKOVA szombathelyi szlovén lektornő szóbeli közlése, Szh., 1995. X. 4).

A múlt század végi forrásanyag, M. PLETERŠNIK említett szótára is szolgál kiegészítő információval, mégpedig a szlovén szó eredetére vonatkozóan. Eszerint a szln. *vin*ta, amelynek német megfelelője *die Winde, die Heberwinde*, ez utóbbi nyelvből, feltehetőleg a *Winde* alakváltozatából származik (i. h.). E nyelvi kapcsolathálózatba távolabbról is tartozhatnak adatok. Bizonyára ilyen például a grádistryei horvát *binta*, amelyet többek között a már szóba hozott német *Winde* ekvivalenseként tart számon a szótáirodalom (Gradišćanskohrvatsko—hrvatsko—nimški rječnik. Zagreb—Eisenstadt, 1991. 55; Deutsch—burgenlandischkroatisch—kroatisches Wörterbuch. Eisenstadt—Zagreb, 1982. 576). Még távolabbról is kívánkozhatnak ide olyan nyelvi elemek, mint amilyen például az orosz *винт*¹ 'csavar, hajtócsavar' (M. Фасмер i. m., i. h.; HADROVICS L.—GÁLDI L., Orosz—magyar szótár I. Bp., 1968.³ 160), de annak tisztázása, hogy az idézett adatok mennyire vannak etimológiai rokonságban, további tüzesebb vizsgálatot igényelne. (Összevethetőségükre, valamint német etimonjukra — M. PLETERŠNIK, M. Фасмер idézett művén kívül — l. még pl. a „Duden 7. Etymologie” *Gewinde* és ²*winden* szócikkét: Dudenverlag, Mannheim—Wien—Zürich, 1989. 240, 814. A *v*-s és *b*-s kezdetű változatok, vagyis a *vin*t ~ *bint*, *vin*ta ~ *binta*-féle kettősségek pedig bizonyára a nyelvek érintkezésének hasonló következményei, mint ahogyan a m. *Vakter*, illetőleg *bakter* helyettesíti a ném. *Wachter* szókezdő hangját, vö.: BENKŐ, Nyjtört. 77—8; TESz. I, 225; MOLLAY, NémMNyÉ. 68.)

Visszatérve a muravidéki magyar *vin*tá-hoz, afféle többjelentésűséget, amelyet az idegen nyelvi adatok körében tapasztaltunk, vele kapcsolatban is szóba hozhatunk. Pontosabban: más-más használati körhöz tartozik denotátuma az elmúlt évtizedek távlatában nézve. Mert míg napjainkban főként a személynévkocsi tartozékául szolgáló emelőt jelenti, addig századunk első felében inkább a parasztagazdaságok munkagépeinek segédesszközeként jött számításba (vö. PENA VIN, SzlavSz.). VARGA JÓZSEF maribori egyetemi tanár szóbeli közlése (Mb., 1991. I. 6.) szerint a gépi cséplés helyére mind a cséplőgépet (az ún. *masiná*-t), mind a működtetéséhez szükséges gőzgépet nagyon gondosan kellett beállítani. Ilyenkor, valamint a meglazult gépszíjnak újra feszessé tevésékor jobbra vagy balra, előre vagy hátra kellett igazítani, ezt megelőzőleg föl kellett emelni őket.

Ehhez alkalmazták a *vintá*-t. Ennélfogva a szóban forgó kifejezést (a szlavóniai magyar *vint* társaságában) azoknak a mesterségyszavaknak körébe sorolhatjuk, amelyek — a gépesítéssel párhuzamosan — a múlt század végétől jutottak számottevő szerephez nyelvünkben (vö.: ÚMLex. I, 502; SZABÓ ISTVÁN szerk., A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában I. Bp., 1972.² 295—7, 325—33; stb.). Jelentős részük (mint pl. a már említett *masina*) német jövevényszó (l. pl. BÁRCZI, MNyÉltr. 352; BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 560; TESz. II, 854). Következésképpen nem alaptalan, hogyha a magyar *vint(a)* szó mögött 'traktorhoz, cséplőgéphez használt emelőszervezet' jelentésben német nyelvi hatást (is) feltételezünk, nem zárva ki a megfelelő szláv nyelvvel való érintkezés közvetítő szerepét sem (ez utóbbi esetben arra is gondolva, hogy a trianoni döntéssel kisebbségbe szorult magyarság földművesei az új államnyelvi környezettől nagyon is függő helyzetbe kerültek).

A mai magyar *vintá*-ról, tehát arról a lexémáról, amelynek 'gépkocsihoz tartozó emelő' a jelentése, noha a szlovéniai magyar nyelvhasználaton belüli jelentésbővülésnek is lehetne az eredménye, nagyobb valószínűséggel állítható, hogy szlovén nyelvi érintkezéssel függ össze. A muravidéki magyarok szaknyelvi megnyilatkozásaiban, így a modern technikára utaló kifejezőkészletében is igen gyakran fordulnak elő szlovénizmusok (vö. pl. MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: MNy. XCI, 225). A szln. (műszaki) társalgási nyelvi *vinta* is könnyen utat találhatott ide, és gyökeret verhetett ebben az egyébként eléggé familiáris hangulatú, regionális magyar nyelvhasználatban. Az említett külső nyelvi, valamint jelentésbeli indítékokkal együtt alaki tényező is szólhat a szlovén eredetűség mellett. Hiszen az a tény, hogy a magyar nyelvi közegekből egyaránt adatolható rövidebb (*vint*) és hosszabb (*vinta*) változat közül ez utóbbi él a Muravidéken, párhuzamba állítható azzal a szlovén nyelvi képpel, amelyben a rövidebb *bint* ellenében manapság a hosszabb *vinta* tűnik általánosabbnak.

Mindezek nyomán talán helytállónak minősülhet az a megállapítás, hogy a muravidéki magyar *vinta*, amelynek néprajzi, nyelvjárási, szaknyelvi stb. vonatkozásai is vannak, a szlovéniai magyar nyelvhasználat egyik sajátos elemeként — szótárban való rögzítésre is megérett — regionális (köz)szó.

MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS

NYELVMŰVELÉS

A fiatalok nyelvi magatartása (kommunikációs kultúrája) a nyilvánosság előtt és számára*

1. Rendkívül nehéz helyzetben van, aki az ifjúság, a fiatalok beszéd- és magatartáskultúrájáról próbál összefoglaló képet adni. Az ifjúság nyelve és nyelvhasználata, beszéd- és magatartáskultúrája is éppen olyan szélsőségesen rétegzett, mint a felnőtteké. Ugyanazokat a nyelvi, nyelvhasználati, magatartásbeli „normákat”, „álnormákat”, „anomáliákat”, görcsöket, gátlásokat és gátlástalanságokat, zavarokat, átmeneteket és erényeket tükrözi, mint amelyekkel a felnőtteknél is találkozunk, s amelyekre az ő megnyilatkozásait hallgatva, olvasva (beleértve ebbe hivatalos közleményeket, irodalmi és publicisztikai jellegű műveket is) felfigyelhetünk.

Aki az ifjúsági nyelvet vizsgálja és a vele foglalkozó szakirodalmat forgatja, az rendszerint két eléggé szélsőséges nézettel találkozik.

* Nyíregyházán, a pedagógusjelöltek Kazinczy-versenyének országos döntőjén, 1995. április 13-án elhangzott előadás. Rövidítve megjelent: EFF. 16. sz. 1995. 77—81.

A szókincset vizsgálók és szótározók, a stílus, a köznyelv kutatói, az írók (ide értve az olyan kiváló tollú debatter vitatkozókat is, mint Kolozsvári Grandpierre Emil), az ifjúsági nyelv gazdagságát, árnyaltságát hangoztatják. Íróink egy része pedig benne látja a forrását az irodalmi nyelv és az irodalom nyelve megújulási lehetőségeinek, gazdagodásának. Gazdagodásnak tartva az argotikus és durva, sikamlós és a trágárság (erotikum, szexualitás) felé elcsúszó, sőt egyértelműen kétértelmű eufémizmusokat, és azt a nyelvhasználatot is, mely bizonyos nyomdafestéket nem tűrő szavakat áperthe kimond. Ilyesféle nézet csendült ki a Tévé 1995. márc. 28-i „Éjjeli menedék — szórakoztató műfordítások” című kerekasztal-beszélgetéséből. A vulgáris, trágár, durva szavakkal fűszerezett nyelvhasználatot sokan — nem mindig „a botránkoztatassuk meg a polgárt” felfogás alapján — egyenesen az őszinteség, igazmondás jelének tekintik. Erről vallottak diákok már a 70-es években. (Lásd a „Beszélgessünk a beszédről” kötetemben írottakat.) S így vélekednek ma is.

Van is mindebben igazság. Ezt a felfogást erősíti az is, hogy a francia nyelv (már Villon óta) merít, de más nyelvek irodalmi nyelve is merít abból a nyelvi rétegből, amelyet argónak is szokás nevezni. S az is, hogy bizonyos keserű indulatok levezetésének és kemény igazságok kimondásának gyakran „kísérője” a goromba, durva, trágár nyelvezet.

Csakhogy! Ez a „gazdagság” egy sok forrásból származó gazdagság, mely összegyűjtve, szótári szó- és kifejezőkészletként mutat csak bőséget, főleg a mögötte meghúzódó szemléletmód miatt. Ezt a (gyakran hapaxokból álló) sokszínűséget az egyes ember nem nagyon használja fel mindennapi beszédtevékenysége során, legfeljebb csak passzíve ismeri. Éppúgy, mint az irodalmi és köznyelv szókincsének is csak kis részével élünk. Petőfi is „csak” mintegy 24 000 féle szót használt fel 450 000 adatnyi életművében. A jóval nagyobb életművű Jókai szókincsét pedig mintegy 50 000 szóra becsüljük.

A keserű igazságok kimondásának és az őszinteségnek a durva stílus nem szükségszerű közvetítője. Éppen nagy költőink bizonyítják ezt: Petőfi, Ady, Illyés Gyula, sőt József Attila is.

2. Ez is lehet egyik magyarázata annak, hogy akik az ifjúság körében élnek, és naponta találkoznak — az ifjúságon belül is különféle csoportokat, rétegeket alkotó — fiatalokkal (főleg az iskolában, utcán, járműveken, a Vörösmarty téren, diszkóban, bulikon, a PeCsá-ban [azaz a Petőfi Csarnokban], a Danubius és a Calypso Rádió, azután az A3 Tévé adásaiban és ebben különösen!), azok az ifjúsági nyelvhasználat és az ifjúságnak szánt bizonyos műsorok nyelvének ijesztő beszűkülését, egysíkúsodását tapasztalják szövegben és hangzásban egyaránt. Ugyanők arról panaszkodnak, hogy az ifjúság nyelvhasználata bizonyos hétköznapi szituációkban és eléggé széles körben erőteljesen eldurvult, eltrágárosodott. Nélkülözi azokat a formákat, melyeket a nyelvi illetlen körébe lehet sorolni. Főleg az idősebb generáció tagjai állapítják meg ezt, akik a nyelvhasználat, a magatartás, az etika, a társadalmi és társasági illem szempontjából némileg „konzervatívabbak”, azaz igényesebb formákat várnak el a társadalmi és társasági magatartástól.

Az „elszűrkülés” főleg az élőszóbeli megnyilatkozások nyelvi eszközeire (szókincsre, frazeológiára) vonatkozik: fiataljaink túlnyomó többsége az élőszóban a nyelv gazdag anyagából kevés szót használ fel gondolatainak kifejezésére, s mondandóját többnyire nem tudja — talán nem is akarja — kerek nyelvi formában megfogalmazni, csak szaggatott, többnyire töredékes, befejezetlen mondatokban.

Ezt a mondat- és szövegszerkesztési módot, ezt a hangvételt és stílust bizonyos mértékig magyarázza a kommunikációs helyzet. A fiatal, egyívású beszélgető társak „benne vannak a képben” és „félszavakból is értik egymást”, azaz birtokában vannak a témára vonatkozó közös előismereteknek, előzménynek és a közös nyelvnek, s így a megértés nem gond egyiküknek sem, ha egymással beszélgetnek. Ehhez járulnak még a spontán fogalmazásnak, a fogalmazva gondolkodásnak a szövegalkotási sajátosságai, nehézségei.

A nyelvhasználat eldurvulása, eltrágárosodása fiataloknál, felnőtteknél főleg a szó- és kifejezőkészlet használatában érhető tetten: trágár, durva szavak, töltelékszavak, az erőteljesebbnek,

őszintébbnek érzett nyersebb, vulgárisabb kifejezések lépnek a kevésbé erőteljes, a köznyelvi megfelelők helyébe. A beszéd hangzásában: az erős, nyers hangszínből, a kiabáló hangban (ordításban), elkent, elnagyolt, pontatlan hangképzésben, türelmetlen hadaró, szótagokat kiugrató beszédtempóban, rossz ritmusú, nehezen érthető beszédben is tetten érhető a lelki eldurvulás.

Sokszor azonban a témában is. Egy fiatalok által szerkesztett és írt újság olvasója így fogalmazta meg ezt: „Nem a nyelv csúnyasága, hanem a gondolaté süt át az írásokon.”

Ezt a „stílust” és tematikát lehet tapasztalni a fiataloknak mind az egymás közötti, mind a nyilvánosság előtti, azaz mások füle hallatára folytatott beszélgetéseiben, kevésbé gyakran pedig még a kisebb-nagyobb nyilvánosságnak szánt megnyilatkozásaiban is. (Lásd a Magyar Narancs stílusát, melyben tudatos a durva, trágár szavak használata.)

3. Azt hiszem, nemcsak az idősebbeknek, hanem egész társadalmunknak gondot jelent, kell, hogy gondot jelentsen ez a beszédstílus és hangvétel. Fiataljaink ugyanis ebből a beszédmodorból, illetve mondat- és szövegalkotási módból akkor sem tudnak kilépni, ha „kódot, stílust, hangvételt” kellene vagy illene váltaniuk, mert már nem egymás között, nem szigorúan zárt körben társalognak közös témákról (melyekben többé-kevésbé mindegyikük jártas), hanem mások, „kivülállók” jelenlétében nyilatkoznak meg, vagy olyanokhoz szólnak, akik „nincsenek benne a képben”. Akkor sem nagyon tudnak kilépni a „kopott nyelvi farmerből”, ha más generációbeliekkel kell szót váltaniuk és érteniük, és mert így kívánja vagy kívánná meg a partnervizony (a beszédpartnerek közötti kor- és nembeli különbség), vagy ha a megszokottól eltérő situációban, beszédhelyzetben, más külső és belső körülmények között kell megnyilatkozniuk. Nem is sikerülhet igazán a kódváltás, mert a kidolgozott, a nem begyakorolt kód kifejezései nem jönnek szájukra a megfelelő pillanatban, elő kell (ene) őket „hívni”, ezért ezek használatát nem érzik természetesnek és őszintének. (Csak a begyakorolt, korlátozott kód kifejezéseivel tudnak élni.)

4. Nagyon szemléletesen igazolják az elmondottakat a középiskolások Édes anyanyelvünk nyelvhasználati versenyének tapasztalatai. Ezekben a versenyzőknek — az írásbeli feladatok megoldása után — három perces önálló beszédművet kellett elmondaniuk, melyre csak 20 percet kényszerülhettek. Szabad előadásuk mondandóját három, a zsűri által meghatározott téma közül választhatták ki. Messze vezetne a produkciók elemzése, az összes tanulság bemutatása. Csak egy-két tapasztalati tényt emelek ki a sok közül.

A gimnazisták jobban szerepeltek, mint a szakmunkásképző intézetek tanulói. Ez utóbbiak alig-alig tudták gondolattal, szóval kitölteni a rendelkezésükre álló három percet. Viszonylag gördülékenyen ment azoknak a témáknak a megfogalmazása, melyek többé-kevésbé „begyakorolt kóddal” voltak megszólaltathatók. Így:

1. A 90-es évek előtt viszonylag folyamatos beszédet hallhattunk, amikor az ifjúsági parlamenttel, diákönkormányzattal kapcsolatos témákról kellett szólni. Ezeknek a nyelvi formája, megfogalmazása azonban a politikai zsargonnak a nyelvi formáit, megoldását, olykor mellébeszélését, semmitmondását is tartalmazta.

2. Az osztálytárshoz, barátához, barátnőhöz, fiatalokhoz szóló beszédekre az ifjúsági- vagy diáknyelvnek olykor túlzott, már-már karikatúraszerű szóhasználata, hebehurgya mondat- és szövegszerkesztése volt a jellemző, néha már már olyan tömörséggel, de korántsem olyan kerek, megszerkesztett formában, mint Kolozsvári Grandpierre egyes ifjúsági témájú írásaiban. (A hallgatónak János bácsi juthatott eszébe, aki a zsiráfot látva megszólalt: „Már pedig ilyen állat nincs is”.)

3. Viszonylag gördülékeny szövegmondással hangzottak el az irodalomhoz közelítő témák. Ezeknek majdnem „túlcsicsázott” stílusa azonban a „szép fogalmazás” fentebb irodalmi stílusát igyekezett megközelíteni. Az ilyen szövegek persze többnyire előre betanult panelek voltak, nem épültek bele szervesen a szövegegészsébe, s bizony természetellenes, memoriterszerű dallamvezetéssel hangzottak el.

4. Más jellegű gondot jeleztek az olyan produkciók, melyeknek élményről, tapasztalatokról kellett volna beszámolni. Az élmény bemutatása az események pusztá időrendi felsorolásává vált.

5. Azokat a megnyilatkozásokat, melyekben a versenyzők saját nézeteikről, gondolataikról adtak számot, a mondandó logikai rendjének és nyelvi formájának megszerkesztetlensége jellemezte. (Hasonló megállapításokra vö. BIRÓ ZOLTÁN, *Beszéd és környezet*. Bukarest, 1984.)

Az újhelyi versenyek megnyilatkozásait elemezve az a nézet alakult ki bennünk, hogy az ot-tani nyilvánosság előtt elhangzó szövegek tematikájában, szerkezetében, nyelvi formájában ugyanazokat a jellemzőket találjuk meg, amelyeket a felnőtt világ magánszférájában és a kisközé-leti vagy kisebb nyilvánosság előtt elhangzó beszédében is.

E jelenségeknek többféle magyarázatát próbáltuk megfogalmazni.

a) Mindenfajta beszédprodukcióban az a nyelvi forma jelentkezik a legtermészetesebben és leggyakrabban, melyet a „begyakorolt kód” műszóval nevezhetünk meg. Ez a „hétköznapi” nyelvhasználati forma. A fiatalok beszédében az ifjúsági nyelv (szókincsével, kapkodott mondatszerkesztésével).

b) Bizonyos közéleti, nyilvánosság előtti beszédhelyzetekben az a nyelvi forma jelenik meg, amelyekre ezekben vagy a hasonló szituációkban a felnőttek világa, a politikai közélet vagy az irodalomóra, esetleg más tantárgyak szaknyelve adott nyelvi és magatartási mintát (pl. mozgalmi nyelv, irodalmi stílus, szakmai zsargon). Ez a felnőttektől, idősebbektől eltanult kód. De csak akkor jelenik meg ez, ha már kidolgozott és begyakorolt kóddá vált.

c) Mindezekkel együtt, mellettük és fölöttük megjelenik egy olyan nyelvi és magatartási forma is, mely az ifjúság nyelvhasználatának egy olyanféle sűrítőmánya, mint Kolozsvári Grandpierre Emil bizonyos novelláinak nyelve. Ez — szerintem — az „ezt várja, ezt kapja a zsűri” szemléletmódból táplálkozik.

d) A nyelvhasználatban, nyelvi magatartásban megjelennek a nyelvi tudatlanságból adódó és bizonyos mértékig ezzel karöltve az etikus (nem akarunk hazudni!), amorális (az egész világ le van fűtyülve, magamon kívül semmi nem érdekel) magatartásból származó nyelvi formák. A „nem akarunk hazudni” szemlélet roppant érdekes: azt érzik a fiatalok őszintétlenségnek, hazugságnak, viselkedésnek, amit nem a korlátozott, de begyakorolt kóddal próbálnak kifejezni, hanem választékosabb stílusban „kénytelenek” elmondani.

e) A nyelvhasználati bizonytalanság, esetlenség, a nyelvi igénytelenség sok esetben gondolati és gondolkodásbeli hiányokat, valamint magatartásbeli kulturálatlanságot jelez(het).

f) Az igényes(ebb) nyelvhasználat elszakad a „hétköznapiól”, nem szerves része a mindennapi beszédnek, beszédmagatartásnak. Csak alkalmilag kötődik a produkcióhoz, „szerepként”, „viselkedésként” jelenik meg.

Mindezekben nem nagyon lehet csodálkozni.

Hol van hát az igazság? Itt is, ott is, főleg középütt. Mert az imént elmondottak mindegyike jellemző magára az ifjúsági nyelvre és az ifjúság nyelvhasználatára is, de arra a nyelvrenyelvhasználatra is, amely az ifjúságnak van szánva, s melyről „felnőtt-tini” beszélőik azt hiszik (?), ezt a stílust, ezt a nyelvhasználatot várja tőlük a fiatalság.

És majd mindegyik jellemző a felnőtt világ nyelvére-nyelvhasználatára. Mint ilyen mindegyik véglet és átmenet jellemző korunkra, társadalmunkra erkölcsi felfogásunkra is, hiszen a nyelvhasználat, a „stílus” ennek egyik tükrözője; megjelenési, megnyilvánulási formája korunk etikájának, erkölcsi felfogásának. De nyelvi, magatartásbeli ismereteinek: tudásának vagy tudatlanságának, műveltségének vagy műveletlenségének is.

5. DEME LÁSZLÓ egy „Kommunikációs modorunk: a felnőtté válás akadálya” című tervezett előadásának vázlatául szánt gondolatmenetében a következőket írta:

„Az ifjúság a társadalomnak »betanuló nemzedéke«, s felnövekedvén nemcsak folyamatos-ságának, hanem továbblépésének is biztosítéka. Feladata és lehetősége, tehát joga és kötelessége

az, hogy elsajátítsa (azaz sajátjává tegye) a makro- és mikrotársadalom eddigi eredményeiből mindazt, ami a valóság megismeréséhez és értő továbbformálásához az addigiakból és a továbbiakhoz szükséges; s mindazt — kritikus folytatóként — továbbfejlessze, továbbbépítse. Ehhez a társadalom főleg az oktatásban ad tudatosan segítséget, és — ami ugyanannyira fontos — életvitelevel és magatartásával, nagyrészt öntudatlanul, mintát.

A társadalmi berendezkedés(ek) klasszikus modellje(i)ben mindig érezhető volt: kinek hol a helye, melyik korosztályban és rétegben érte már el az egyenjogúságot, s melyikhez viszonyítva még nem.” 1. A családban, majd a nagyobb közösségekben, falun, városon, paraszti és iparos, értelmiségi közösségekben, közéletben, hivatalokban lépésről lépésre jutott feljebb, s mintegy kézenfogva tanulta meg, hogy minden állapotnak, fokozatnak megvannak „a befelé és kifelé érvényes saját kommunikációs szabályai is.” Megtanulta „a kor- s egyben élettapasztalati viszonyok — és viszonyulások — hierarchiáját. — „Mindez beleültette és ébren tartotta a felnövekvő nemzedékekben a »beletanulói tudatot«; nemkevesbé egyenrangúságuk mindenkori viszonylagosságának érzetét, ami serkentő erő volt a következő fokozat felé törekvése.” — írja Deme, s így folytatja:

„Napjainkra a nevelkedést majdnem egészében a növekedés váltotta fel. A gyermek legalábbis »egyenrangúnak« születik az alig néhány tagú szűk családba, s hamarosan annak »leegyenrangúbb« tagjává válik. Elkülönített (...) gyermektársadalmában minden fokon egyenrangú tag; s ráadásul a korosztályok közt — sőt egyre inkább gyermek és felnőtt között is — elmosódik minden határ. A gyermek ismeretszerzési forrásai (televízió, rádió, videó, képeslapok stb.), sőt módjai (felületes belekapkodás mindezekbe) semmiben sem tér el a felnőttekétől. Ám ebben az információ- és ingerözönben magára marad, nem kap értékrendre alapozott és azt megalapozó eligazítást”.

Dehogy marad magára! „Segítenek” bizonyos tévé- és kereskedelmi adások, bizonyos ifjúsági lapok. Csakhogy ezek sokszor torz, értécsökkentő, hamis ideálokat és hamis, torz értékeket adnak. Így válik értékké egy poszter, egy pólótrikó, melyért nem kell megdolgozni, elég néhány szót makogni a telefonba. Az újságok szinte csak a jogairól írnak az ifjúságnak. Az, hogy kötelességei lennének a jogok megszerzéséhez, az szóba sem kerül. Ezért azután szinte szégyen tanulni iskoláskorban. Különbben is az értelmiségi létnek nincs sem anyagi, sem társadalmi, sem erkölcsi megbecsültsége!

„A tömegközlő eszközök és a kompjuterjátékok gombjainak nyomogatásával — folytatja Deme — már irányítja az információforrásokat, sőt befolyásolja a történéseket, noha még szerkezetüket és alaptermészetüket sem ismerte meg. S az ideálisabb világot tükröző élményréteg (a klasszikus mese, majd az értékes gyermek- és ifjúsági irodalom) megismerése híján eszményképei, példaképei is gyakran a talmi rétegekből választódnak ki.”

Ne tessék félre érteni! Nem a rádió, tévé, a számítógépek és a kompjutertechnika elítéléséről van szó. Mindezek nagyon hasznosak, szükségesek. A tévé, rádió rengeteg csodálatosan szép műsort, okos, fontos ismeretanyagot sugároz. A baj, hogy nem ezek hatnak az ifjúságra, hanem a talmi csillogású, hamis ideálokat bemutató műsorok. Ezek a hangosabbak, s ezért a hangadóbbak.

„Mindezekben (sok egyéb mellett) alapvető része van a családi, majd közoktatásbeli, sőt ma már közéleti, azaz egyre általánosabbá váló kommunikációs lazulásnak, s distinkció nélküli tegeződésnek, az egyetlen síkúvá szürkült és egyre durvábbá züllött érintkezésformának; röviden szólva: a modortalanság egyenlőségének. Pedig a kommunikációs második személy, a partnerhoz szólás formája, nem véletlenül alakult minden nyelvben úgy, hogy (oldalt és lefelé érvényes) eredeti formája, a tegezés, tegeződés mellett, megjelent egy (oldalt és fölfelé szolgáló) tiszteletadó(bb) válfaja is, a nemtegezés (mely maga is tovább rétegeződik még).

Legalább az oktatási intézményekben éreztetni kellene: a kisgyermek és nevelője között nem csupán kor-, hanem kategóriabeli különbség is van. S ugyanilyen fontos volna annak éreztetése is, hogy egy bizonyos ponttól, úgy a tizennegyedik év betöltésétől kezdve, a gyermek már a felnőtttség felé halad. Azaz: e kor alatt megkövetelni tőle a nemtegezést (még ha a család berzenkedik is

ellene); e kor fölött viszont megadni neki ugyanezt. Így válnék világossá: hova kell felnőnie. (...) Ugyanakkor a köszönésformák egyszerűsítésével (a napszakosak általánossá — és kölcsönössé! — tételével) kellene áthidalni azt a kínos szakadékot, mely a gyermeki állapot és a felnőttég közt támadt, s jelenleg a »szíázás« korhatár nélküli kiterjesztésével oldódik fel.

Sokan hiszik: a mai »egyenjogúsított« gyerek hamarabb nő fel. Tévedés: mi süllyedünk hozzá, s így nincs hova felnőnie!” (Az idézett részek DEME LÁSZLÓ előadásvázlatának kéziratából származnak.)

Szép ez a feladat, amit Deme László az iskola, a család elé kitűzött. Sajnos azonban ellenkező nézetekkel ellenkező irányzatokkal is kell számolnunk. S ezek hatása bizony erősebb, mint a családé vagy az iskoláé.

6. Mert valójában mit is lát maga körül az ifjúság? Nyelvi, etikai, tudati, gazdasági megzavarodottságot, bizonytalanságot. S mivel az ifjúságnak egy eléggé széles rétege nem a nehezebb, munkásabb utat választja, hanem a könnyebb ellenállás irányába halad, azt követi, amit az őt körülvevő társadalom feltűnően mutat, amit az őt kiszolgáló (és nem tudja, hogy vélhetőleg manipuláló) médiumok (az A3 tévé, Calypso, egyes kereskedelmi adók bizonyos műsorai, némely bulvár lapok, az „olvasmányirodalom” stb.) elébe tárnak és elébe ordítanak.

Korántsem az olyan igényesebb magatartási formákat fogja követni, melyek szinte észrevétlenül munkálnak, nem az etikát, tudásanyagot sugárzó műsorokat fogja hallgatni, nézni (mint a Petőfi adó Reggeli csúcs-a vagy Mágnes, vagy a Magyar és a Duna Televízió komoly, ismeretterjesztő műsorai, vagy akár a mértéktartó hangvételű könnyűzenei és fiataloknak szánt műsorai, pl. Kölyökidő stb.). A könnyebb ellenállás irányába halad: a „szórakoztató”, szellemi energiát nem igénylő műsorok felé. És bizonyos nyelvi és magatartási „bunkóságot” tükröző és sugárzó, ráadásul az ifjúságnak szánt műsorok (mint pl. a Császármorzsa) már a közszolgálati tévé adásaiba is betörték és eléggé előkelő helyet foglalnak el a műsoridőben.

A sokszor magukra hagyott és csak önmaguk köreiben élő fiatalok többségénél egész nap vagy minden szabad percükben, a tanulás ideje alatt is, a tanulás fedőzajaként és még sétálomagnón is, mintegy zenei szipózasként bömböl a Calypso, az A3, a klipzene, melynek főleg formáit, külsőségeit vettük át nyugatról. Azonban azt is „túlcsináljuk”: könnyed hangvételüket mi ordenáré módon ordítjuk tovább, ahelyett, hogy normális szöveggel beszélnének arról, amit a zene kifejez.

Ifjúságunk sem ezt nem veszi észre, sem azt, hogy — néhány kivételtől eltekintve — az „ideálok” többségének, legalábbis az értékesebbjének a viselkedése, öltözködése csak színpadi külsőség, s nem általános magatartási forma, színpadon kívül „közönséges”, hétköznapi emberek módjára öltözködnek és viselkednek. Akik hétköznapijaiban is a rendhagyó magatartásforma jelentkezik, azoknál a magatartás és a nyelv többnyire a normálistól, szokásostól eltérő alkatot, szándékot (nem mindig teljesen egészséges lelkialkatot) fejez ki. (Pl. gátlásosságot, exhibicionizmust, lázadást, mint pl. a skin headek, hippik kirívó öltözködése.) Más jellegű volt annak idején a farmerdivat előretörése, és ismét más a 80-as évek végén a „másként gondolkozó” politikusok öltözködésmódja, akik ellenzékiességüket azzal fejezték ki, hogy nyitott ingnyakkal, garbóban, kardigánban jelentek meg a parlamentben, s nem öltönyben.

Hogy így van, bizonyítja: ennek az előadásnak megírásához 1995 tavaszán 4—5 napig hallgattam-néztem az A3 Tévé — többségében — blőd, angломániás, külsőségekben lekoppintott műsorvezetői szövegeit, szellemtelen fejtörőit.

Mindig volt betelefonáló hallgatója ezeknek „a vetélkedőt, rejtvényt” is tartalmazó műsoroknak. Az „értékes” nyereménytárgyak (esernyő, A3 feliratú trikó, poszter) megszerzéséért „keményen” meg kellett „küzdeni”: kellett válaszolni a műsorvezető közhelyes „süketelésére”, eltalálni, mennyi folyadék csurog át egyik kancsóból a másikba, kinek lesz nagyobb a pontszáma 21-ezésben, szakácskönyv szövege alapján megmondani, milyen ételről van szó, megfigyelni, mi látható a klipben stb. A versenyzők — akik már megrémültek, ha ún. „műveltségi” kérdést kaptak

(mit jelent egy-egy szó) — bizony néha kulturáltabban, tiszteletteljebben beszéltek, viselkedtek, mint némelyik műsorvezető, aki nem volt képes „kódot váltani”, képtelen volt hadaró, nevetlen modorából kilépni. Persze a feladatok mellett más témákról is szó esett. A tavaszi szünet egyik délelőttjén egy pornósztárszónővel folyt elég hosszú riport, egy másik napon az egész délelőttöt átívelő téma az volt, milyen „gyógyszerei” vannak a másnaposságnak. A nézők, betelefonálók köre vegyes. Egy 13 éves kislány a másnaposság elleni receptet mondta el (szerencsére nem tapasztalat, csak a mamája szavait ismételve). Egy kétgyermekes mama maga kérte a műsorvezetőtől a tegeződést, mikor az — tényleg véletlenül — magázni kezdte. Sajnos „imponál” a fiatalok egy jelentős részének a szóban és látványban áradó öltözködési és nyelvi topingy. (Mert a videoklipek jelentős része lepusztult világot, agressziót mutat, és szövegében is arról énekel.)

A sajátosan „kiöltözött”, olykor ököllel szinte az arcunkba vágó és gyakran közelképpel az arcunkba ordító műsorvezetők szájából ilyen „magasröptű”, „szellemes” szövegek hangzottak el a tavaszi szünetidő táján:

„Helo János. Hogy vagy János? ... Tavaszi szünet van. Álati! Gimnáziumba jársz. [...] Én is abba jártam. Meg is buktam matematikából. [...] Ha sose lesz pótvizsgád, sose tudod, milyen szépségek vannak egy pótvizsga mögött. Csalódtam benned ...”

„Tamásom, kis bogaram, figyelj ide. Felolvasok egy receptet, aztán anyukádnak megfőzöd a hét végére, csak meg ne etesd vele, mert aztán mehet gyomrot mosatni. [...] Valami rákról van szó, de nem daganat. [...] Ollójából, a »farokrészekből« [a hanglejtés, arcjáték egyértelmű utalás egy második jelentésre] kiszedjük a húst...”

„Helo, helo... Hogy vagy, Zoli? [...] Most keltél. Hát akkor ébresztő... Ébresztő!!!! Mert játszunk... A játékot ismered. [...] Na jó. Miért nem ismered? [...] Na hát figyelj! ... No ebben a borítékban. Nem tud mi az? Hát az van ráírva, hogy műveltségi. De az egy tág fogalom, feltettem volna egy kérdést, válaszolhattál volna rá, és akkor nyertél volna. [...] No hát mi úgy játszunk a huszonegyet [...] Mit csinálsz, amikor nem az A3-at nézed?... Szoktál dolgozni, álati, fantasztikus! [...] Oké, rendben van. [...] No hát akkor [...] No hát akkor ébresztődő. Köszí szia, helo.”

„Ha nem lennél beteg, akkor mit csinálnál?... No figyelj! Kezdjük a bulit. Vízöntő. Menynyit szeretnél... Akkor kezdjük, jó?... Rendi! Oké!... A betegségen belül, ha lehet definiálni a betegség fajtáját, azaz milyen betegségben szenvedsz?... Na figyi csak! Tartsd egyenesen Sütü [a kancsót]!... Jézusom, valami baktériumtenyészetet hoztatok létre a Sütivel!... Három ajándék [esernyő, pólóing] van, egybe [ti. borítékban] meg tudod [nincsen semmi]... Biztos? Tuti.... Jól van, egészen biztos... Honfitársatok mit tett veletek? [Nem nyert semmit.] Remélem ez sem vesz le a gyógyulás útjáról!”

Vajon a rendezők szerint szellemes, oldott hangvételű így a műsor? Nem veszi észre a nézők tömege a szellemtelen és modortalan időhúzást, a semmitmondást? A bunkóságot?

Nem.

Azt sem veszi észre a nézők többsége, hogy e műsorok jelentős részének célja az ifjúság manipulálása: üzlet.

7. Persze nem csak ilyen szomorú a helyzet! A fiatalok többsége komolyan gondolkodik és kulturáltan nyilatkozik meg. Magam szerencsés vagyok, mert környezetemben — mind az egyetemen, mind a rádióban, tévében — többségükben értékes fiatalokkal találkozom. De még náluk is be-becsúszik a félmagánéletben a „természetesen őszinte” kifejezésforma. Általában „ingerültebb lelkiállapotban, feszültség” levezetésére (pl. „Ne ...tok ki velem, én jöttem előbb.”; „Már megint el...tam a dolgot”). Ilyenkor lehetőleg hallótávolon kívül. Ez azt jelenti, hogy ifjúságunk egy része igenis tud „disztinválni”, milyen partnerviszonyban és beszédhelyzetben milyen kifejezési formákkal szabad élni. Előfordul azonban, hogy máskor is becsúszik egy-egy erőteljesebb kifejezés, és nem csak fiúk ajkáról (pl. „Tanár úr, ne ...on ki velem, nincsen idegem ennyiszor elmondani a szöveget!”, „Ugye szar volt, amit csináltam!”)

Az ilyen jellegű kifejezések nemcsak a „bizalmasabb társalgási” nyelvben fordulnak elő, hanem a nyilvánosság előtt elhangzó szövegekben is megjelennek (utcán, közértben, társalgóban, vendéglőben zajló beszélgetésekben), sőt beszivárognak még az igényes riportműsorokba is: a beszélgetők megfélemedeznek még a mikrofon jelenlétéről is. S nemcsak a fiatalok. Sőt a keményebb kifejezések olykor tudatosan is belekerülnek a nyilvánosságnak szánt szövegekbe is vagy bennük maradnak (a szituáció érzékeltetésére vagy a „magunk között vagyunk” hangulat megteremtésére a kabaréműsorokban), még az esszéstílusú vagy publicisztikai írásokban is. (Pl. a Magyar Narancs némely szövegében — talán a botránkoztatású polgárt szándékával — akkor is felbukkannak a durva szavak, ha használatukkal a szerző szinte „agyoncsapja” saját mondandójának egyébként igényes stílusát.)

8. Nem csodálkozom, hogy az ifjúság, sőt a gyerekek nyelvébe belekerül ez a szókincs, hiszen a gyerek szituációban tanulja a nyelvet, s a felnőttek szájából hallott kifejezéseket, szókapcsolatokat szituációs értékükben és nem szótári jelentésükkel sajátítja el. Ezért néha még ártatlan is abban, amit mond. (A tisztának minden tiszta. Vö. Vörösmartynak „A szent ember” című költeményével. Csakhogy a remete magányos szigeten élt!)

A fő felelősség azonban a felnőtt világé, s a most felnőtt sorba lépőké: tudatosítják-e magukban, mit is mondanak valójában, azt mondják-e, amit ki akarnak fejezni. Valójában ismerik-e a szavak jelentését, hangulati és stílusértékét.

És a felelősség jelentős mértékben az írott és az elektronikus médiáé: tudatában vannak-e a szerkesztők, riporterek, hogy amikor a „való világot tükrözik”, nemcsak ábrázolják és bemutatják a valóságot, hanem — akarva-akaratlan — mintát is mutatnak, mert a fiatalok mintaként élik a hallottakat, látottakat. Ezt tudniuk kell azoknak, akik az ifjúságnak szánt műsorokat készítik, mert műsorszerkesztők nemcsak a fiatalok, hanem többnyire 30—35—40 éves, sőt még idősebb „tinik”. Bizony gyakran nem szolgálják, legfeljebb kiszolgálják, sokunk szerint inkább félrevezetik, manipulálják az ifjúságot.

S a felelősség a mostani középgenerációé, a leendő pedagógusoké, mert a fiatalabb generáció tőlük tanulja, lesi el az etikai és nyelvi magatartásformákat. Tudják-e a szülők, milyen nyelvi és etikai mintát mutatnak gyermekeiknek otthoni magatartásukkal? Ismerik-e a szülők, pedagógusok, fiatalok anyanyelvüket? (Egy idősebb kolléga mesélte, pedagógusjelölt lánya belesápadt, mikor megtudta némely általa használt kifejezés, szó alapjelentését!)

S tudják-e a laktanyákból, a férfivá—felnőtté válás egyik színhelyéről hazatérők, hogy durva, trágár beszédükkel, témáikkal milyen mintát adnak azoknak a kamaszoknak, akik maguk idejekorán szeretnének felnőtteknek látszani?

9. Látszólag egyoldalú képet festettem. A nyelvi anomáliákról szoltam elsősorban. S nem beszéltem arról a valóban meglévő valódi kultúráról és etikus magatartásról, mely az ifjúság jelentős részében megvan.

Oka ennek, hogy ez a réteg csak csendben munkál. S a fecsegő, sőt ordító felszín elnyomja, elfedi, hatástalanítja a hallgatag értékeket.

A kérdésekre a választ kinek-kinek magának kell megadnia. Az elhangzottak végiggondolásával, az anyanyelv alapos megismerésével, jó mintát adó, etikus beszéd- és magatartáskultúrával.

ÉLŐ NYELV

„Engedjétek hozzám jönni a szavakat” (Szókincsvizsgálat az erdélyi értelmiségiek körében)*

1. Sütő Andrástól kölcsönzött címem alá odakívánczik egy Jean Pierre idézet is, amelyet az író könyvének mottójául választott: „A Szó, amely Isten, redőiben őrizi az emberi nem történetét az első naptól fogva, s minden nép történetét annak nyelvében olyan bizonyossággal s oly cáfolhatatlanul, hogy zavarba ejti a járatlanokat és tudósokat egyaránt.”

2. Néhány évvel ezelőtt kezdtem el az erdélyi értelmiség nyelvhasználatának vizsgálatát. Akkor még csak sejtettem, ma már biztosan tudom, hogy olyan kutatási témába fogtam bele, amely szerteágazó volta miatt a feladatok bőségével ejti zavarba vagy ajándékozta meg a nyelvészt.

Miért éppen az értelmiségiek körét választottam vizsgálódásaimhoz? Ennek több oka is van. Az egyik az, hogy olyan személyeket kívántam választani, akik szóbeli megnyilvánulásaik mellett rendszeresen publikálnak is. Ez a momentum azért fontos, mert lehetővé teszi b e s z é l t és í r o t t közléseik összehasonlítását (vö. BENKŐ LORÁND in: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., A magyar nyelv rétegződése. Bp., 1988. 30). Néhány nevet felsorolnék közülük: Benkő Samu (történész), Beke György (író és újságíró), Bodor Pál (újságíró), Kányádi Sándor (költő), Markó Béla (költő), Kis Emese (nyelvész), József Magda (tanár), Cs. Gyimesi Éva (filológus), Csáti Éva (orvos), Sütő András (író), Szabó Attila (biológus) és még mások, köztük olyanok, akik nem kívánják magukat megnevezni, számuk megközelíti az ötvenet. A fentebb (vagy erdélyiesen *fennebb*) említettektől saját hangfelvételeim vannak — kivéve néhányukat, akiknek hangszalagját a Petőfi Irodalmi Múzeum bocsátotta rendelkezésemre. Ezekon a felvételeken olyan interjúk találhatóak, amelyekben „informátoraim” életükről, munkájukról vallanak. Őket valóban nem lehet csak adatközlőnek tekinteni a nyelvi tudatosság igen magas foka miatt. KISS JENŐ így ír erről: „... azért szeretnénk minél többet megtudni adatközlőink nyelvi tudatáról, hogy jobban megismerhessük nyelvhasználatuk mozgatórugóit. Ehhez nyelvi önreflexióra is képes, tehát valóban intelligens adatközlőkre, azaz informátorokra van szükségünk”. (Vö. KISS JENŐ, Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában. In: Hungarológia 3. Nyitrai Nemzetközi Nyelvészeti Konferencia előadásai. Bp., 1993. 13).

Az erdélyi értelmiségiek mélyen átérzik az írástudók felelősségét, s erről írásaikban is vallanak, idézem Cs. GYIMESI ÉVÁT (in: Honvágy a hazában. Bp., 1993. 36): „... hogyan félnék a szavaktól — tanárok, írók, papok, politikusok —, mindazok, akiknek ez a kenyerük? A félelem közvetlen oka, hogy ki kell mondanom, bizonyos szavakat. Hogy egyáltalán élnem kell velük, miközben oly sokan visszaélnak, lejáratják, kiüresítik őket.” Ugyanerről PÉNTEK JÁNOS — már a cím is sokatmondó: Anyanyelvi szorongások (Élet és Tudomány, 1994. III. 4. 262—3) — is ír, és többek között arról beszél, hogy a n y e l v i m ű v e l t s é g és a n y e l v i ö n t u d a t h i á n y a milyen sokat árt az erdélyi magyar nyelvnek.

Itt egy pillanatra meg kell állanunk, és tisztáznunk kell az erdélyi jelzót. A köztudatban bekevetkezett változásoknak megfelelően s ma már a szakirodalomban is szentesített terminológia szerint (vö. Az erdélyi magyarság. In: KOCSIS KÁROLY—KOCSISNÉ HODOSI ESZTER, Magyarok a határainkon túl — a Kárpát-medencében. Bp., 1992. 42) az Erdély megnevezés a történelmi Magyarországtól Romániához csatolt egész területre, a tulajdonképpeni történelmi Erdélyre és Bánátra, illetve Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár és Máramaros megyékre vonatkozik.

* Némileg módosított formában elhangzott 1994 augusztusában Egerben, a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán.

3. Ezek után nézzük meg, milyen forrásokból táplálkozik az erdélyi értelmiségiek szókincse. Elsőként említtem a nyelvjárásokat, mivel gyakran és szívesen merítenek színes, gazdag, a köznyelvinél sokkal szemléletesebb, sőt — Péntek János nyomán mondom — érzelemdúsabb nyelvből. A nyelvjárásokhoz való kötődés az erdélyieknél kettős: részben anyanyelvjárási örökségről van szó, gondoljunk csak a nagygalambfalvi születésű Kányádi Sándorra, az ugyancsak székelyföldi Beke Györgyre vagy a lukafalvi Benkő Samura és még sorolhatnám a neveket. Mindannyian megőrizték a szülőföld nyelvi örökségét, akár csak az anyanyelv „diribdarabjai” közé született mezőszéki Sütő András, aki gyermekkorában vándor székely fazekasok és degenyesek — íme ez is tájszó, jelentése ’kocsikenőcsásús’ — szekere körül ólálkodva szedett fel egy-egy friss jelzöt, igét, ikerszót, hogy később megalkossa a jelenkori erdélyi irodalom egyik leggazdagabb szókincsű, méltatói szerint pazarló bőségű életművét. Nála is és a többieknél is itt társul az otthonról hozott örökség mellé a nyelvjárásiaság tudatos és művészi alkalmazása. Ebben tulajdonképpen semmi furcsaság vagy rendkívüli nincs, „mivel a magyar irodalomban mindig is eleven volt a kapcsolat az írók, költők és a népnyelv között” (vö. SZATHMÁRI ISTVÁN, Nyelvi változások — nyelvi norma. In: KISS JENŐ és SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése*. Bp., 1988. 39—49). Az eltérés a magyarországi helyzettől abban van, hogy ezek a művész és tudós emberek minden nyelvi megnyilatkozásukban — szóban és írásban egyaránt — v á l l a l j á k nyelvjárásiaságukat. Ennek magyarázatára két dolgot említenék meg: az erdélyi magyar társadalom hagyományos toleranciáját, amely nem stigmatizálta a nyelvjárásokat, valamint azt a tényt, hogy az erdélyi magyarság tulajdonképpen a magyar köznyelvnek egy regionális változatát beszéli, s így beszélt nyelvi normájuk közelebb van a nyelvjárás változatokhoz. (Vö. KISS JENŐ, *Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában*. In: *Hungarológia 3. Nyitrai nemzetközi nyelvészeti konferencia előadásai*. Bp., 1993. 11.)

A gazdag anyagban egyaránt találunk példát valódi, alaki és jelentésbeli tájszavakra. Egy-egy példa mindegyikre (erdélyiesen szólva *mindenikre*): 1. *cserefa* ’tölgyfa’, *réce* ’kacsa’, *pityóka* ’krumpli’, *paszuly* ’bab’, *pipevirág* ’pityopang’, *csárog* ’nagy hangon, sokat beszél’, *csurdé* ’meztelen’, *lapótya* ’lángos’, *preckel* ’fröcsköl’, *lapító* ’gyúró-, vágó-, nyújtódeszka’, *potyolni* ’ütni, verni’, *murok* (NB: Benkő Samu egy egész könyvet írt *Murokország* címmel. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972.) — 2. *messzi*, *alunni*, *kötő*, *kél*, *véle*, *bé(jövet)*, *lapi*, *kóré*, *poronyó* ’omlás, porhanyó’ stb. — 3. *zubogó* ’forrás’, *csorgó* ’kút’, *fűtő* ’kályha’, *szivar* ’cigaretta’, *tészta* ’sütemény’, *sóbaftott* ’főtt hús’, *csépel* ’ver’, *majorság* ’baromfi, baromfihús’ stb.

Ezeknek a szavaknak nagy része, például az ételek neve vagy a főzéssel kapcsolatos kifejezések (pl. *tészta* ’sütemény’, *laska* ’(főtt) tészta’, *murok* ’sárgarépa’, *majorság* ’baromfi(hús)’, *potyolni* ’húst kiverni’, *lapító* ’vágódeszka’, *kályha* ’tűzhely’) a városi, értelmiségi emberek szókincsében is aktívan jelen vannak.

Vannak olyan szavak és kifejezések is, amelyek szociális érvényűek az erdélyi magyarság körében, ezeket szoktuk ún. transzilvánizmusokként emlegetni. Ezek közé tartozik a *világítás* szó és családja, a (*világítás napja*, *világítani*), amely a halottak napi gyertyagyújtást, illetőleg magát a napot jelöli. Így mondják kolozsvári és nagyváradi rokonaim és barátaim, Sütő András könyvében, az „Anyám könnyű álmot ígér”-ben egy fejezet címe is ez, de így mondja a kolozsvári születésű izig-vérig város lakó Cs. Gyimesi Éva is.

A Magyarországra települt erdélyi családok itteni környezetben is megőrizték és így használják ezt a kifejezést.

4. Az erdélyi regionális köznyelv szavainak egy része nem nyelvjárás eredetű, hanem a román interferencia következtében elszaporodott és egyre szaporodó kölcsönszók, tükröszók, tükrökifejezések és hibridszók köre. Legutóbb ZSEMLYEI JÁNOS tartott előadást erről a 6. Élőnyelvi konferencián (KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Bp., 1995. 245—52). Gazdag nyelvi anyagának egy részével magam is találkoztam adatközlőimnél. A *vinil* ~ *vinilin*

'műanyag', ilyen összetételekben, mint *vinilkabát* vagy *vinilintáskás, blokk* 'panelház', *betegnyugdíj* 'leszállékolás', *hajtási engedély* 'jogosítvány', tükröszerkezetek: *kaptam egy telefont, veszek egy taxit, szimpatizál engem, Állj csak meg!* 'várj'. *Meddig ülsz ott?* 'meddig maradsz ott?' *pontra tesz* 'beféjez' és még sorolhatnánk. Az adatok háromnegyed része szóbeli közlésből származik, tehát írásban sokkal kisebb az előfordulások száma. Érdekességképpen emlitem meg, hogy például Szabó T. Attilának egy teljes tanulmánykötetében (Tallózás a múltban. Bp., 1985.) mindössze egy kölcsönszót találtam, a *zéró*-t (így: *zéró* fokon).

Gyakori a párhuzamos szóhasználat is: például felváltva szerepel egy helyen a *téesz* és a *kollektív*, vagy a *milícia* és a *rendőrség*. Egyébként én azokat a szavakat és kifejezéseket, amelyek átvételek, nem érzem nyelvrontónak, sőt bizonyos couleur locale szerepük is van, hiszen például az a szerkezet, hogy „az egyetem *szenátusának büroójában* van”, jelzi, hogy a történet nem Budapesten játszódik (l. ugyanerről PAPP GYÖRGY in: KASSAI ILONA szerk., *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Bp., 1995. 221). A román kölcsönszók szóbeli előfordulása mellett írásban gyakori a nemzetközi kölcsönszavak megjelenése, ugyanúgy, mint nálunk, bár adatközlőim általában puristák, sőt olykor a hiperpurizmus is jellemző rájuk. Gyakran magyarítanak akkor is, amikor az anyaországiak a legnagyobb természetességgel használják az idegen vagy kölcsönszót. (Egy példa: *városközi telefonbeszélgetés az interurbán* helyett. Vö. MOLNÁR H. LAJOS, *Falrahányt esztendő*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.)

Ez a nyelvi igényesség még olyan szerzők esetében is megnyilvánul, akik egyébként szívesen használnak idegen szavakat. Jó példa erre Cs. Gyimesi Éva, aki „Honvágy a hazában” című könyvében a *tipikus, reakció, patetikus, harmónia, karikírozás, riport, expatriálás, szindróma, provokáció, individuum* stb. mellett felváltva használja a *liberális*-t és a *szabadelvű*-t, vagy az *identitás*-t és az *önazonosság*-ot, s gyakrabban használja a magyar megfelelőt.

5. Igen erősnek mondható a magyarországi szleng hatása, amely élőnyelvi szinten korábban is megvolt, de az elmúlt években olyan fokú lett, hogy hatása a publicisztika mellett a szépirodalomban is nyomon követhető. Pl. Molnár H. Lajos már idézett könyvében különösen gazdag anyagot találtam. Íme egy „csokorral”: *bezsong, piál, nyomás* 'gyerünk!'; *fizunap, hantál, meló, mázlim, budi, berezel, uncsi, kicsinál, zabos, pofázik, doki, szöveg, spicli, lebukni* stb.

Bizonyára életkor függvényének is tekinthető ez a hatás, de nemcsak a fiatalabb nemzedékre hatnak a pesties „kiszólások”, hiszen Bodor Pálnál találtam a következő adatokat: *dumál, hetveg, bedől, szöveg, kinyírják* stb. (In: Haldoklás anyanyelven. Magvető, Bp., 1986. Könyvét még áttelepülése előtt írta!) De valóban, inkább a fiatalabb nemzedék „provinciálisnak” érzett — remélhetőleg nem az anyaországiak által így minősített — nyelvhasználatát akarja a sztenderd magyar felé közelíteni, s ennek következtében olyan helyzetekben is átveszi ezeket a kifejezéseket, amikor az átvétel stílusbeli törést, kisiklást okoz vagy okozhat... (L. ZSIGMOND GYÖZÖ: *Nyr.* CXVII, 490.)

6. A kétnyelvűségre most csak nagyon röviden szeretnék kitérni. Félnyelvűségről, kevert nyelvűségről értelmiségiek esetében nem beszélhetünk. Kétségtelen tény, hogy az idősebb nemzedéknél dominált a magyar nyelv, ők még nem voltak kétnyelvűek, de a középnemzedék és a náluk fiatalabbak már igen (vö. a Szilágyi N. Sándorral készült tévéinterjú, Duna TV 1994. szept. 2. 20 óra), de nyelvi öntudatuk és igényességük folytán a román nyelv hatása inkább csak fonetikai-fonológiai szinten és a szókincsben jelentkezik, nyelvi földcsuszamlásokról náluk nem beszélhetünk. Ami pedig az átvételek kisebb-nagyobb számát illeti, ezeket egyfajta regionalitásnak is vehetjük, mint az előbbieken már említettem. Miért jobb, ha valaki a sztenderd magyar *panel* szót használja (Beke György és Kányádi is átvette már) az erdélyi köznyelvi *blokk* helyett, amelyet egyébként is kiszorított már a *tömbház* szó? (Balla Zsófia költőnő használja még a *hasábház*-at, de ez egyéni szóalkotás.)

7. Még a régies szóhasználatról szeretnék szólni. Közismert tény, hogy az erdélyi magyarság nyelve archaikusabb a magyarországiakénál. Ennek részben történelmi okai vannak, a kényszerű elszigetelődés, a szigethelyzet, a kisebbségi lét mind erősítette a befelé fordulást, de ugyanakkor — természetesen ez már az írókra és költőkre és más tollforgatókra értendő — a művészi archaizálás, a régies szavak és kifejezések, nyelvtani formák tudatos őrzése és használata is jellemzi őket. Néhány példa: *ama az az helyett, bárminő a bármilyen helyett, szomorúságos a szomorú helyett, mindenik a mindegyik helyett, örvend az örül helyett, a négyféle múlt idő (látá/látá, lát vala/látja vala, látott/látta, látott volt/látta volt) vagy a feltételes mód, többes szám első személyű igei személyrag, a -nök/-nők használata (vö. POSGAY ILDIKÓ, Valóban hiperpurizmus? In: KASSAI ILONA szerk., A 6. élőnyelvi konferencia előadásai. 305—10).*

A nyelvi hatások közül ki kell emelnünk a Bibliát, mégpedig a protestáns, Károli Gáspár-féle fordítást, amely maig elevenen hat, s nem csupán a keresztény egyházak talpköve, hanem az általános emberi kultúra egyik legcsodálatosabb alkotása is — vallja B. LŐRINCZY ÉVA, aki az 1975 karácsonyára megjelent új bibliafordításnak lektora volt. Tőle tudjuk (vö. Élet és Irodalom. XX. évf. 6. sz. 4), hogy az új fordításban fontos szempont volt, hogy a szóhasználat és a fráziskészlet archaikus színezetű maradjon, ugyanakkor, amikor a katolikus bibliafordítás szabadon, mai nyelven fogalmaz (kiemelés tőlem: P. I., vö. i. m. i. h. és RUZSICZKY ÉVA, A nyelvi lektor munkájáról: Nyr. C, 7—24). Egy példa az összevetésre: Református fordítás: „Aki hú a kevesen, a sokon is hú az, és aki a kevesen hamis, a sokon is hamis az.” Katolikus fordítás: „Aki a kicsiben hú, az a nagyban is hú. Aki a kicsiben hűtlen, az hűtlen a nagyban is.”

Sütő András biblikus motívumokban gazdag nyelvének, szemléletének is első forrása a Biblia volt, amelyet anyai nagyapja olvasott vasárnaponként az unokáinak (vö. GÖRÖMBEI ANDRÁS, Sütő András. Kortársaink sorozat, Akadémiai Kiadó, Bp., 1986. 10). Előadásom címe — Sütő András könyvének címe — is egy a Bibliából vett idézet parafrázisa.

8. Érdemes lenne még szólni az egyéni szóhasználatról, egyedi szóképzésekről. Néhány ezek közül: *kuporiság* 'zsugoriság' < *kuporgat* + *zsugoriság*; „*fölhömpölyödött a félelem*”; „a hátam mögött *lemosolyogtak*”; „*belényillantott a görcs*”, „*gyümölcsarcú nő*” (Bodor Pál), *matarászik* < *matat* + *kotorászik*, *szülepár* 'szülők', *nyűzlet* < *nyűzsög* + *koslat*, *pipevirágkobak* 'szőke fej', *fölráncolja*, *kivetemedettség*, *metaforázni* (Sütő András), *értekeződni*, *pöszlékeit*, *hát-megett*, *rútolkodó* (Szabó T. Attila) stb.

9. Az erdélyi nyelvészek aggodalommal nézik nyelvünk jelenlegi helyzetét és még inkább jövőjét. Kétségkívül veszélyben van a közigazgatásból s lassanként az oktatásból is kiszoruló erdélyi magyar köznyelv, de amíg olyan egyéniségek munkálkodnak a megmaradásán, mint akiket a fentiekben emlegettem, addig a magyar szó megmarad a Kárpátokon túl is.

Idézzel kezdtem, idézzel fejezem be:

„Be kell hordanunk, hajtánunk mindent.
A szavakat is.
Egyetlen szó, egy tájszó se maradjon kint
Semmi sem fölösleges.”

(Kányádi Sándor: Noé Bárkája felé)

Ennek szellemében munkálkodjunk!

S Z E M L E

Bárcki Géza emlékkönyv
születésének 100. évfordulója alkalmából

Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN, E. ABAFFY ERZSÉBET, B. LŐRINCZY ÉVA.
A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 200. sz. Bp., 1994. 219 l.

Bárcki Géza születésének centenáriuma (1994. január 9.) alkalmából a Magyar Nyelvtudományi Társaság emlékező tanulmányok írására kérte fel a nagy nyelvtudós még élő kortársait, munkatársait és nagyszámú tanítványainak egy részét. Ezekből az írásokból állt össze ez a gazdag tartalmú, tetszetős nyomdai kivitelű kötet (megjelent 400 példányban, Óbuda—Békásmegyer Önkormányzatának anyagi támogatásával).

A könyv hét dolgozata (BENKŐ LORÁNDÉ, SZATHMÁRI ISTVÁNÉ, D. BARTHA KATALINÉ, E. ABAFFY ERZSÉBETÉ, KESZLER BORBÁLÁÉ, B. LŐRINCZY ÉVÁÉ és SEBESTYÉN ÁRPÁDÉ) előadasként is elhangzott az 1994. január 10-én a budapesti bölcsészkar tanácstermében megtartott emlékülésen. Azt hiszem, mindenki számára, aki ott lehetett, emlékezetes marad a résztvevők szokatlanul nagy száma és valóban ünnepi hangulata. Talán nem túlzok, ha azt állítom: valamiféle csöndes, de határozott demonstráció volt ez a Bárcki Géza képviselte, tehát magyar és ennek révén európai nyelvészet mellett. (Az emlékülés megnyitó beszéde [NÉMETH G. BÉLÁTÓ], valamint a Bárcki Géza csillaghegyi emléktáblájának felavatásakor elhangzott megemlékezés [SZATHMÁRI ISTVÁNTÓ] külön jelent meg: MNy. XC, 129—31, 245—6.)

Az emlékkönyv a rövid szerkesztői előszó után 26 tanulmányt közöl: ezek a szerzők nevének betűrendjében következnek egymás után. Függetlenül (217—9) Bóka Lászlónak a hetvenéves Bárckit köszöntő verse és 2—2 Bárckit ábrázoló fénykép, illetve rajz egészíti ki a kötetet. (A karikatúrákat Kubinyi László és Szőke István készítette.) A képekhez két megjegyzés: van még egy Bárcki-képmás a könyvben, a belső címlappal szemközti oldalon (feltehetőleg ez is 1963. január 9-én készült, mint a 218. lapon reprodukált fénykép). A másik észrevétel: a Kubinyi László híres Kruzsok-rajzának részlete alatt olvasható dátum (1974. május) minden bizonnyal sajtóhiba, hiszen ekkor már nemcsak a képen látható nyolc személy közül négy (Pais Dezső, Kniezsa István, Bóka László és Eckhardt Sándor), hanem maga a rajzoló, a fiatalon elhunyt kiváló nyelvész, Kubinyi László sem volt az élők sorában. A helyes dátum valószínűleg: 1954., mivel ez a rajz az 1956-os Pais-emlékkönyv borítójaként is megjelent.

Az emlékkönyv szerzőinek sorában több nemzedék képviselőit is megtalálhatjuk. A korelnők a 86 éves LAKÓ GYÖRGY, a legfiatalabbak: KOROMPAY KLÁRA és ZELLIGER ERZSÉBET, az 1970-es évekbeli Bokor (ifjúsági) nyelvészkör tagjai. (Noha Bárcki Géza szellemében inkább így kellett volna írnom: „bájos nőalakjai”.)

A tanulmányok téma szerinti megoszlása pontosan tükrözi Bárcki Géza kutatói sokoldalúságát. A dolgozatok többsége természetesen nyelvtörténeti (E. ABAFFY ERZSÉBET, JAKAB LÁSZLÓ, KESZLER BORBÁLA, KISS JENŐ, NYIRKOS ISTVÁN, PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD, VÉRTES O. ANDRÁS), etimológiai (HADROVICS LÁSZLÓ, HAJDÚ PÉTER, ZELLIGER ERZSÉBET) és dialektológiai (D. BARTHA KATALIN, DEME LÁSZLÓ, B. LŐRINCZY ÉVA, VÉGH JÓZSEF), de van a kötetben finnugor nyelvészeti (LAKÓ GYÖRGY, VÉRTES EDIT és itt is HAJDÚ PÉTER), leíró nyelvtani (KOROMPAY KLÁRA), névtani (BENKŐ LORÁND, KÁZMÉR MIKLÓS, KISS LAJOS), stilisztikai (SZATHMÁRI ISTVÁN) és nyelvművelő (FÁBIÁN PÁL, KÁLMÁN BÉLA) írás is. Sajátos szint képviselnek végül a Bárcki Géza tanári és emberi alakját felidéző emlékezők (PAPP LÁSZLÓ, STEPHANIDES KÁROLYNÉ DIÓSY ÉVA).

Ennek az amúgy is kissé megkésett recenzióknak nem lehet feladata, hogy ismertesse és értékelje ezt a 26 tanulmányt. Legyen elég itt annyi, hogy minden szerző igyekezett a legjobb formáját nyújtani (hiszen mesterük és példaképük neve áll a kötet címlapján!), s ez, tanúsíthatom, sikerült is nekik. Legfeljebb azok szomorkodhatnak, akiket nem hívtak meg a kötet munkatársai közé (persze ha Bárcki professzor úr minden valamirevaló tanítványát felkérték volna a részvételre, három ekkora kötet sem lett volna elég a cikkek közlésére!).

A tanulmányok ismertetése és értékelése helyett legyen szabad a könyv emlékező írásaihoz kapcsolódnom. STEPHANIDES KÁROLYNÉ a fiatal középiskolai tanárnak, az Eötvös József reáliskola, majd a Mintagimnázium tanárának az alakját idézi fel (161—2); PAPP LÁSZLÓ Bárcki Géza 1944/45-ös debreceni egyetemi helytállására emlékezik (141—2); SZATHMÁRI ISTVÁN tanulmányának bevezető része szintén az 1945-ös debreceni újrakezdés élményeivel foglalkozik (63—4).

Hadd tegyem hozzá ezekhez a visszaemlékezésekhez a magam sokkal szerényebb, de számomra mindmáig értékes és kedves emlékeit!

Bárcki professzor úr nyelvtörténeti előadásait az 1967/68-as tanévben hallgattam. Bárcki a szó színészi, „sόμεni” értelmében nem volt jó előadó. Halkan és látszólag szenttelenül beszélt jegyzeteiből, a példákat, nyelvi adatokat akkurátusan felírta a táblára. Mi pedig, megszeppent másodévesek, igyekeztünk mindent nagyon pontosan följegyezni, mert Bárckinak mint vizsgáztónak (ki tudja, miért) félelmetes híre volt.

A vizsgára, a második évet lezáró nyelvtörténeti szigorlatra 1968 júniusának vége felé, egy igen forró kora nyári délutánon került sor. Bárcki tanár úr a legalább harmincfokos hőségben szövetöltönyben (talán még mellényben is!), nyakkendősen üldögélt íróasztala mögött, és lankadatlan figyelemmel követte fejtegetéseimet a Huszita Biblia valamelyik mondatának nyelvtörténeti érdekességeiről. Amikor beírta a jegyet, örömben, bevallom, eszembe sem jutott, hogy Bárcki tanár úr már elmúlt 74 éves, és aznap én lehettem körülbelül a tizenötödik vizsgázó.

A későbbi emlékek is mind kellemesek, megtisztelők. Egy-egy kézfogásának melegét őrzöm az egykori Bokor nyelvészkörből, melyet többször is megtisztelt látogatásával, vagy bölcsészdoktori szigorlatomról, amelynek ő volt a vizsgaelnöke.

„S aztán hát elment persze” (Füst Milán: Öregség). Még látni véljük, ahogy fűgén siet az Egyetem folyosóin, vagy kissé szórakozottan, de fölényes rutinnal elnököl valahol, s közben rágyújt egy Camelre vagy Pall Mallre (dohányzási szenvedélyéről Papp László [141] és Stephanidesné [161] is megemlékezik). De már több mint húsz éve nincs közöttünk. S még mindig hiányzik.

Talán ezért voltak olyan sokan azon az 1994. januári ülészakon. S most már ebből a könyvből, a Bárcki-emlékkönyvből is tovább sugárzik a nagy tudós szelleme, valóban „nem mindennapi egyénisége” (a szerkesztői előszóból, 7). Akár a következő száz évre is.

KEMÉNY GÁBOR

Guttman Miklós, A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvén Nyugat-Dunántúlon

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 202. szám, Budapest, 1995. 116 l.

A szokásosnál hosszabb cím egyértelműen jelöli ki a 116 lapos kiadvány témájának határait, s közvetve utal a nyelvjáráások és az iskolák oktató-nevelő munkájának szétválaszthatatlan kapcsolatára. S egyben tükröződik benne a szerző személyisége, vagyis az, hogy kutató és oktató egy-

személyben. A nyelvjárastanról (megszokottabb nevén: a dialektológiáról) vallott felfogása, az e tudomány területén végzett eredményes kutatómunkája mellett megmaradt magyartanárnak még tanárképző főiskolai oktatóként is, ahol közvetlenül: a magyar szakos tanárok képzése által és közvetve: a jól képzett magyar szakos tanárok közvetítésével az anyanyelvi műveltség kialakítását és fejlesztését tekinti hivatásának. Meggyőző bizonyítéka ennek az itt és most ismertetett értekezés, melynek tárgyát a cím pontosan megjelöli. Ennek alapján nevezem ezt a munkát alkalmazott dialektológiának, amely az egyre erőteljesebben kibontakozó alkalmazott nyelvészet eddig elhanyagolt ága. Ahogy a szerző írja: „A didaktika éppen napjainkban kezd érdeklődést tanúsítani az ismeretszerzés nyelvi feltételeinek vizsgálata iránt.” Szinte hiánytalan szemléje következik itt a nemzetközi és a magyar szakirodalomból vett és a tételét igazoló idézeteknek. BERNSTEIN és LAWTON, valamint PAP MÁRIA és PLÉH CSABA neve mellett még számos más szerző idevágó felfogásával találkozunk. Ez a rész úgy is felfogható, mint az anyanyelvi tantárgypedagógia bevezető fejezete, amely után (II. 2.) szűkebbre vonja a tanulók nyelvhasználatát befolyásoló tényezők körét, és csak a nyelvjárás hatásainak vizsgálatára szorítkozik. Ezt pedig, ha a tudományok rendszerében helyezük el, akkor a nyelvjárás környezetben élő tanulók anyanyelvi tantárgypedagógiájának nevezhetnénk. Szinte hiánytalanul sorolja fel és idézi azokat a szerzőket, akik pszichológusként, szociológusként, de főként dialektológusként és legközvetlenebbül tantárgypedagógusként megfogalmazták véleményeiket. BUDA BÉLA, DEME LÁSZLÓ, KIRÁLY LAJOS, F. KOVÁCS FERENC, LŐRINCZE LAJOS, PÁSZTOR EMIL, SZABÓ KÁROLY, ZSOLNAI JÓZSEF neve csak néhány a sok közül.

Korábbi (opponens) véleményemmel szemben, amely szerint túlzás volt a témakör irodalmának ilyen igen alapos, szinte hiánytalan áttekintése, most úgy látom, hogy helyesen járt el a szerző, mert ilyen teljesen és logikusan az érdeklődő olvasó sehol se találja meg. Ehhez kapcsolódva jegyzem meg, hogy a VI. fejezet, „A felhasznált irodalom” 20 oldal terjedelmével, amelyből 34 forrás a saját publikációja, igazolja, hogy a dolgozat kellőképpen dokumentálva van.

Az alapozó fejezetekben megfontolandó az a megállapítása, amelyet a(z) (anya)nyelvi műveltségnek az ismeretszerzésben, a helyes világkép kialakításában és az erkölcsös ember nevelésében betöltött szerepére vonatkozóan tesz. Nekem erről Illyés Gyula megszügyenülése jut eszembe, amelyet „A puszták népe” utolsó lapjain örökített meg. Ki tudja, hány névtelen diák szenvedett holtig tartó lelki sérülést amiatt, hogy tanítójának, tanárának hiányos ismeretei voltak a nyelvjárásokról, és fogalma se volt az ún. artikulációs bázisról, amely a nyelvjárásba beeszülető tanuló beszélt nyelvét az iskoláztatás kezdetén erősen meghatározza, és sokan holtuk napjái se képesek szabadulni tőle. Ennek a ténynek föltétlenül helyet kellene kapnia a NAT-ban (Nemzeti Alaptanterv), nem általánosan deklarált elvként, hanem úgy, ahogy azt a szerző a helyi adottságok figyelembevételével javasolja.

Elsősorban a magyar oktatásügy vezetői, irányítói számára megszívlelendő az, amit a kritikus tanulási szakaszokról mond a következőképpen: „Amit az adott időben nem sajátít el a gyermek, az minden későbbi tanulás hatékonyságát korlátozza.” Helyesen hangsúlyozza ezzel kapcsolatban az anyanyelvi nevelés tantárgyfelettségét és fundamentális voltát.

A közoktatás tervezésének újabb szakaszában varázsszóvá vagy kulcsszóvá vált az *esélyegyenlőség*, s hiányának következményeként kialakuló *hátrányos helyzet*. Sok saját tapasztalattal erősítem meg a szerzőnek azt a megállapítását, amely szerint a nyelvjárásban beszélés — főként nagyobb városok középiskoláiba kerülő vidéki tanulók esetében — egyértelműen hátrányos helyzetet jelent. Ez a hátrány az iskola, a tanár részéről csak nagy tapintattal és szakmai hozzáértéssel mérsékelhető vagy oldható fel. Az ún. felvételi elbeszélgetések a korlátozott vagy szűkített kód miatt (a kidolgozott kóddal szemben) sokszor kudarccal végződnek. A felületes tanári szemlélet a nyelvi hátrányos helyzetet hajlamos azonosítani a tehetségtelenséggel.

Mielőtt a kiadvány érdemi részét, vagyis a III. és a IV. fejezetet méltatnám, néhány szakszó, szakkifejezés használatához fűzök megjegyzéseket. A *beszéd*-del mi magyarok bajban vagyunk. A

saussure-i langue és parole kettősségéből a köznyelvben és gyakran a szaknyelvben is az utóbbit jelenti. Újabban az egyértelműséget a kissé nehézkes *nyelvhasználat* szóval biztosítjuk. Ennél jobb a szerző kifejezése, vagyis a *beszélt nyelv*, amely az írott nyelvvel áll szemben. Pontosabb, csak szokatlan a Karinthy Ferenc alkotta *nyelvelés*, amelyet azóta mások is használnak. Szakszerűség tekintetében figyelemre méltó a *verbomotoros* és *grafomotoros nyelvhasználat*, amellyel ZSOLNAI JÓZSEF anyanyelv-pedagógiai munkáiban találkozunk.

Sok rosszállás érte a *regionális köznyelv* terminust is, pedig — szerintem — találoán jelöli a nyelvjárások és a köznyelv közötti nyelvváltozatot, amely éppen a jelzője (regionális) által a köznyelvnek mint absztrakciónak és normának a területiség elvén alapuló sokféleségét realitásként jelöli.

A szakszavak használatának fő követelménye az egyértelműség. Ennek ellentmondani látszik a *nyelvszociológia* és a *sociolingvisztika* váltakozó előfordulása. Értelmezésük hiányában nem tudtam eldönteni, hogy ugyanabban a jelentésben szerepelnek-e.

A III. és a IV. fejezetben ad számot kutatásairól. Ismerteti az alkalmazott módszereket. A tízévesek beszédét spontán szövegek alapján vizsgálta. A tanulók közösen hallgatták meg Móra Ferenc „Kincskereső kis ködmön” című könyvének első történetét, a „Szépen szóló muzsiká”-ról, amelyet egy főiskolai hallgató igényesen, szép köznyelvi kiejtéssel mondott el. A történet közös meghallgatása és az udvaron lebonyolított közös játék után egyenkénti elmondás következett magnószalagra rögzítve. Ezzel a tanulók által megszólaltatott szöveg tematikai homogenitása biztosítva volt, a terjedelem viszont nem. Ezért a gyermekek életéhez szorosan kapcsolódó témák (nyári vakáció, kedvenc játék, legfrissebb olvasmányélmény stb.) elmondatásával egészítette ki a vizsgálódás alapjául szolgáló szöveget.

Az adatokból levonható következtetések hitelessége, megbízhatósága egyenes arányban van a korpusz terjedelmével. Az olvasó kételyeit az eredmény objektivitását illetően eloszlatja a szerzőnek az a megjegyzése, hogy igen terjedelmes (25 órányi) magnófelvétel alapján dolgozott, s hogy a vizsgált jelenségek a nyugati magyar nyelvjárástípusnak olyan ismérvei, amelyek minden adatközlő szinte minden megszólalásában ilyen vagy olyan formában (nyelvjárási—regionális köznyelvi—köznyelvi) előfordulnak. Számuk aránytalansága, vagyis az, hogy az egyik kutatóhelyen 5, a másikon 1 adat (vagy egy sem) fordul elő, még mindig gyöngíti a bizonyító erőt. Persze jól tudom, hogy a társadalmi érvényesség igazolása mindig relatív.

A 14 évesek „vallatásához” kérdőívet állított össze, s az ún. aktív indirekt módszerrel dolgozott. E módszer kritikájára nem térek ki, de annyit meg kell jegyezni, hogy az így végzett gyűjtés sokkal inkább laboratóriumi, ahol és amikor szimuláljuk, provokáljuk a verbális kommunikációt. S ez főként a bizonytalan nyelvi tudatú (anyanyelvjárási kód—iskolai köznyelvi kód szembenállása miatt) fiatalokból kiszámíthatatlan reakciót vált h a t ki.

A kérdőívről nem szólok részletesen, azaz nem veszem sorra az összesen 158 címszót, s nem sorolom fel a helyel-közzel előforduló hiányokat, hibákat. Hogy egyáltalán szóba hozom, annak az az oka, hogy bár a szerző házi használatra készítette, nem titkolja azt a reményét, hogy az övéhez hasonló gyűjtést, vizsgálatot a magyar nyelvterület más részein is végezni fognak. Akkor viszont a kérdőív már olyan eszközként adandó a vállalkozó szellemű ifjú dialektológusok kezébe, amelyből már kiszűrték a félreértésre alkalmat adó hibákat.

A III. 4. fejezetben összegzi a tízévesek adataiból nyert eredményeket. 10 jelenségnek adja meg a nyelvjárási formában való realizációját. Az első kettő, vagyis „az *í*, *ú*, *ű* rövidülése” és „a msh-k (*t*, *s*) hangzóközi nyúlása” egyaránt 100%-os, az utolsó, az „explozív *ty*-zés, *gy*-zés” viszont csak 22%-os.

Az adatok Nyugat-Magyarország 42 kutatópontjáról mintegy 330 ötödik osztályos tanulótól származnak. Jelenségenként Zala, Vas és Győr-Sopron megyék szerinti csoportosításban olvashatók.

A 14 éves tanulók beszédének vizsgálatára Csömödér, Pölöskefő zalai, Kemenessömlény, Kemenesmihályfa vasi, Fertőszéplak, Ásványráró Győr-Sopron megyei kutatópontokat választotta ki, megtoldva a szlovéniai Szentlászló (Motvarjevci) magyarlakta településsel. Helységenként 5—8 tanuló (összesen 41) nyelvi adatai (több mint 5000) alapján végezte az értékelést. Ugyancsak számokkal kifejezve ez 23 jelenség 25 fonetikai helyzetben való realizációját jelenti, kiegészítve a szókészlet nem kevésbé tanulságos vizsgálatával. Közülük csupán a zárt *ĕ*-zést emelem ki. Jól észrevehetően különvlik a zárt *ĕ* használata úgy, hogy a fonetikai helyzetek többségében megmarad, viszont a nyugati nyelvjárástípusra jellemző szóvégi *ĕ* (*kezĕ, fejĕ*) eltűnőben van (80%—20% az arány a köznyelv javára).

A helyes és szép magyar beszéd sokat vitatott kérdése a nyílt és a zárt *e* használata. Általánossá tételével kapcsolatban sokan nyilvánítottak véleményt, ellene és mellette. Ezekre utalva teszi föl a kérdést a szerző: „Az iskolai oktatás tud-e valamit tenni megmentéséért?” (mármint a zárt *ĕ*-ért). A felelet a felsorakoztatott adatok alapján igenlő lehet.

Roppant tanulságos a jelenségek összegező számba vétele, a köznyelvi és a tájnyelvi előfordulás százalékban való kifejezése. Csupán az előzőből is kiválasztottakat említem meg, vagyis az *i, ú, ű* rövidülését: egytagú szavakban 36—64%, többtagúak hangsúlyos szótagjában 22—78%, hangsúlytalan szótagjában 24—76%, abszolút szóvégen 5—95% a megoszlás a köznyelvi és a tájnyelvi adatok között. A mássalhangzók hangzóközi nyúlása 55—45%-os arányt mutat. Az expozív *gy*-zés, *ty*-zés 100%-osan köznyelvi. Minden összesítő adat sokat mond az olvasó számára. Itt csupán azt jegyzem meg, hogy a tájnyelviség %-os növekedése szinte minden esetben a szlovéniai tanulók adataiból következik.

A Muravidéken (Szlovéniában) végzett kutatásai külön méltatást érdemelnének. Itt és most csupán a benne megnyilvánuló felelősségtudatot hangsúlyozom és azt a segítséget, amelyet a szlovéniai magyarok anyanyelvének megtartásához, megőrzéséhez nyújtott. A mintegy tízezer főre tehető szlovéniai magyarság sorsa a többi kisebbségben élő magyar nemzetrészek sorsához hasonlóan — legalábbis történelmi léptékekkel mérve — meg van pecsételve. Ez azonban nem ment föl bennünket a miattuk és értük ránk háruló felelősség alól, s mindazon tennivalók alól, amelyekkel beolvadásukat, anyanyelvük feladását, a nyelvcserét késleltethetjük.

A felsorolt és értelmezett adatok alapján jogos a szerzőnek az a megállapítása, hogy a nyelvi változás 10-től 14 éves kor közötti 4—5 év alatt feltűnően gyors. A további vizsgálatok feleletet adhatnak a következő kérdésekre. A változás tényszerűségét bizonyító nyelvi adatok mennyire hozhatók összefüggésbe a nyelvhasználat tudatosságával, az anyanyelvben megfigyelhető diglosszia kialakulásával, a nyelvi viselkedés, magatartás kérdéseivel? Összegezve: Az iskolai anyanyelvi nevelés hatására hogyan viszonyul a beszélő a regionális jelenségekhez?

Ezért írom meggyőződéssel, hogy az ismertetett kiadvány nem csupán a magyar dialektológiát gazdagító munka, hanem legalább annyira nyelvi tervezés, nyelvpolitika is. A szerző mint gyakorló főiskolai oktató nem marad meg a törvényszerűségek kutatásának szintjén, hanem konkrét lépéseket, eljárásokat is javasol. Szinte parancsoló szükségszerűségnek tartja, hogy részletesen kidolgozott módszertani segédkönyv kerüljön a nyelvjárási területen dolgozó pedagógusok kezébe. Munkájának méltó folytatása lehetne hasonló vizsgálatok elvégzése a magyar nyelvterület más régióiban is. Bízunk benne, hogy így lesz!

RÓNAI BÉLA

Három tájszótárról

NAGY GÉZA, Bodrogekői tájszótár. Pácin, 1992. 313 l.; SILLING ISTVÁN, Kupuszinai tájszótár. Újvidék, 1992. 236 l.; HÁZI ALBERT, Okányi tájszótár. Budapest, 1995. 108 l.

Amikor a tudományos és irodalmi közvélemény — úgy a XVIII. század folyamán — felfedezte a nyelvjárásokat, azon nyomban kitüntető figyelemmel fordult a tájszavak felé. Ez a figyelem azóta sem szűnt meg: a tájszók gyűjtése, szótárba rendezése és közzététele a dialektológiának ma is többek által művelt területe. A tájszógyűjtemények kezdetben elsősorban a különlegest, az egyénit, a feltűnően sajtáságost keresték a nyelvjárási szókészletben. Ezek az idioticonok csak és kizárólag tájszavakat tartalmaztak, céljuk pedig, hogy egy jövőendő nagyszótár alapjául szolgáljanak (így határozza meg MICHAEL RICHEY 1755-ben az „Idioticon Hambvrgense” második kiadásának bevezetőjében a szótár célját, de ugyanígy egy magyar nagyszótár előmunkálatának tekinti a szerkesztő a Tsz. anyagát is [l. az előbeszédet!]).

JOHANN ANDREAS SCHMELLER „Bayerisches Wörterbuch”-jával (1827.) azonban megjelenik egy új tájszótártípus, mely a XIX. századtól kezdve napjainkig alapvetően jellemzi a német tájszótáriródat, s mintát ad más nemzetek tájszótáriróinak is: az eddigi kuriózumokra való figyelést felváltja a regionális szóanyag teljességre törekvő gyűjtése, vagyis az idioticonokat felváltják a teljes regionális szótárak. A köznyelvvél is megegyező lexikának a tájszótárba való felvételét és a regionális teljes szótárnak az idioticonnál összehasonlíthatatlanul tágabb körű felhasználhatóságát jól indokolja CSÜRY BALINT a SzamSz. bevezetőjében (4—5). A tájszótár ugyanis (mint a legtöbb egyéb szótár is) nem önmagáért van: segédeszköze, anyaga kell, hogy legyen további szókészlet-tani, szóéletrajzi, jelentéstani, szóföldrajzi stb. kutatásnak. E szerepének pedig leginkább úgy felelhet meg, ha a regionális szókészlet teljességét (beleértve a hiányt is) tartalmazza. Ez a szótártípus vált uralkodóvá a XIX. és XX. század folyamán tervezett és — részben vagy egészen — megvalósult német tájszótárakban. S ugyanekkor a szintopikus tájszótárt (Lokalwörterbuch) felváltja a diatopikus tájszótár (Gebietswörterbuch): az igény a nagyobb nyelvjáróterületek szókészletének megragadása lett.

A századelő magyar nyelvjárásstudománya (beleértve a lexikográfiát is) a kor színvonalán állott. Példaként hivatkozhatunk a NyF. több nyelvjárási monográfiájára, vagy éppen HORGERnek az izoglosszákat térképre vetítő kutatásaira (MNy. I, 446—54). S a külföldön megfogalmazott és korszerűnek tekintett lexikográfiai elvek nemcsak HORGER Alföldi tájszótárt tervező felhívásában (NéNy. I, 44—6) lelhetők fel (ahol a szerző többek között a szókészletbeli hiányt is releváns jelenségként jelöli meg), hanem a század talán máig legjobb megvalósult regionális szótárában, a SzamSz.-ban is. A Wörter und Sachen kívánalmi, az adatoknak a népiségtudományban való hasznosíthatósága, a szótárban meghúzódó (és a bevezetőben bőven taglalt) néprajzi háttér, a teljes regionális szókészletből hiányzó köznyelvi elemek feltüntetése stb. egészében és részeiben a szótárt (esetleges hibáival együtt is — vö. KISS JENŐ: MNy. XCI, 173) a magyar dialektológiai lexikográfia mértékadó, követendő alkotásává teszik.

„Annak, hogy a SzamSz.-hoz fogható, teljességre törekvő regionális szótár csak kevés született nálunk, nem a Csürytől megfogalmazott elv elavulása az oka” — írja Kiss Jenő (i. m.). Hát akkor mi? Úgy vélem, az erre a kérdésre adható válaszok különbözőek lehetnek (kevés nyelvész tudna ma annyi időt egy adott terepen tölteni, mint tette ezt annak idején Csüry; a változások következtében a ma nyelvjárásai rétegzettebbek lettek, más tehát a nyelvi anyag, mint Csüry idejében stb.). Lehetséges egy további válasz is, melynek kulcsszava a mentés. BÁRCZI GÉZA 1963-ban tartott előadása sürgető erővel indítja az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtőket „menteni a veszendőt” (MNy. LX, 13). Ez az igény fogalmazódik meg azután a „Felsőöri tájszótár”-ban: IMRE SAMU ugyan tudja, hogy nem teljes a szótára, de úgy gondolja, hogy a német nyelvi hatás által felörlődni látszó magyar nyelvjárás szókincsét még korlátozott formában is érdemes szótárszerűen

megőrizni (17—8). Bárczi indíttatása és Imre Samu példája nyomán Kiss Jenő számára a regionális tájszótár már evidencia, e szótártípus tökéletesítését, elméletének kidolgozását több tanulmányban is előmozdítja. HAJDÚ MIHÁLY a szükségből erényt kovácsolva szintén azt tartja, hogy „ezeket a szótárakat kell szaporítanunk” (DialSzimp. 159).

Az említett példák és biztatások nyomán a 80-as évek elejétől sorra-rendre születnek új tájszótárak. Úgy tűnik azonban, hogy az örvendetes mennyiségi növekedést nem követi a színvonal várt emelkedése. A Hajdú Mihálytól 1982-ben megjelölt szerelékbeli többletnek (uo.) mint a modern regionális tájszótárt az idioticontól megkülönböztető alapvető jellemvonásnak a megléte az utóbbi mintegy húsz év ezen szótáraiban nem mindig és nem általánosan érvényesül. Mindennek oka pedig a szótárírók felfogásában gyökerezhet: céljuk s egyben alapvető gyűjtési és szótárszerkesztői indokuk az adatments. Lássuk, hogyan nyilvánul meg ez a felfogás a címben megjelölt három szótár esetében. „... olyan rohamosan nem következett be változás egyetlen korban sem, mint ahogy napjainkban bekövetkezik... nyelvjárásaink köznyelviesülnek, szókincsük rohamosan átalakul... ezeket a szavakat sikerült megmentenem az elfeledéstől” (Bodroγκözi Tsz. 2—4); „ma, amikor a nyelvjárások éltető létformája, a kevésbé fejlett paraszti gazdálkodás már a teljes megváltozás felé közeledik, még inkább igyekezniük kellene a gyűjtőknek a menthető mentésén” (Kupuszinai Tsz. 3); „A kivészésre ítélt sárréti szókincs írásba mentésére vállalkoztam ezzel a gyűjtéssel” (Okányi Tsz. 3). Menteni kell, ez igaz. Vesztélyesnek érzem azonban ezt a felfogást akkor, ha kizárólagossá válik, ha a nemes szándék mintegy védőköpenyként ráborul a műre, s ha a mű ettől már-már bírálhatatlanná lesz. Ha ugyanis a mentés csupán jobb-rosszabb regisztrációt jelent, a tájszótár nem lesz egyéb régiségek gyűjteményénél, amely dokumentum ugyan egy eltűnő világról, de mint adatbázis további felhasználásra alig alkalmas. A mentésben rejlő ezen veszély kiküszöbölhető, ha a szótár megkapja azt a szerelékbeli többletet, amelyet Hajdútól idéztünk. A három szótár ebből a szempontból nem mutat egyértelműen pozitív képet.

Regionális tájszótáraink — bevallva vagy bevallatlanul — archaikusabbak az adott nyelvjárás mai állapotánál. Az Ipoly-menti palóc tájszótár írója a szótár szókincsének beszélt idejét a század 30-as, 40-es éveire teszi. Bár ez erős túlzás, a regionális tájszótárban közölt nyelvjárási ejtésváltozat általában „steril”, „idealizált”, még akkor is, ha — más, újabb változatokkal együtt — az archaikus változat is élő (vö. HEGEDŰS, Kisnémedi Tsz. 10—11). Három szótárunk bevezetőjéből kiderül, hogy írójuk (következik ez a mentés szándékából) elsősorban a szókincs archaikus rétegét kívánja bemutatni: NAGY GÉZA szerint a diákok számára a paraszti élet szavai ismeretlenek, s ezért ő elkezdte ezeket kikérdezni az idősebb emberektől (Bodroγκözi Tsz. 2), HÁZI ALBERT a „régii paraszti szókincset”, illetőleg a „századforduló [ti a XIX—XX. század fordulója] paraszti szókincset” állítja elének (Okányi Tsz. 4). Egyedül SILLING ISTVÁN jelenti ki, hogy közlése a szinkrón szókészlet tükré, mely azért a régi szókészletre is utal („az első átfogó közlés egyetlen bácskai falu jelenlegi, de valamelyest múltbeli nyelvi állapotáról is” — Kupuszinai Tsz. 4).

Bármely tájszótár esetében alapvetően meghatározó a dokumentált anyag lejegyzésének hitelessége. Ha e körül bármiféle kétely merül fel, az értékelés szükségképpen negatívabb lesz. Ilyen kétség, sajnos, mindhárom szótárral szemben fennáll. A Kupuszinai Tsz., amely főként a példamondatok révén igen gazdag nyelvi anyagot tartalmaz, számos esetben biztosan nem ad fonetikus hű képet. Néhány példa: az *e l v á g ó d i k* szócikkben: „... í még azt nem birtá”; *e l k u t y u l*: „Kisgyerek korába”, *e l k ü l d*: „Kíd el á gyereket á éregányjához...”, *e l ő l*: „...hāt mos nízhet”, *k i h ü l*: „Hágyjā azokāt...” stb. Sőt a 17. lapon ki is jelenti: „A meg g-je nem hasonul a szőkezdő mássalhangzóhoz: *mēglättā, mēgniszte, mēgszerette, mēgverte*.” Am a 34. lapon ez található: *mēkértēt*. ZELLIGER ERZSÉBET közlésében azonban további példákat találunk az (egyébként a köznyelvben is bekövetkező) hasonulásra: *mēkszāncsāk, Mēkfognāk* (MNY. LXVIII, 491). [Persze elképzelhető, hogy a szerző hasonulásra csak a teljes hasonulást érti, akkor viszont ezt kellett volna írnia.] Ugyancsak jelölésbeli következetlenségeket találunk az Okányi Tsz.-ban is. A szótár közli anyagában a MNYA. okányi adatait. A MNYA.-beli adatok szinte kivé-

tel nélkül kettőshangzót adnak a köznyelvi, *ó, ő* helyén (*teknősi, tetősi, tallósi, sütőtök, so'ska, sallósi, kötősi, kőrősi, kőrősi ddzik, bőcsi* stb., illetőleg *mággubó*). Ezzel szemben a kijelentése szerint századeleji anyagot tartalmazó Okányi Tsz. mindig hosszú egyszhangzót ad (*tőpörtő, sütőruha, sóskenyir, orsó, mázló, sallangó, üdő, kákó, kőrőddzise, bőgő*). Ez az eltérés legalábbis megfontolkodtató, a következtetéseket az olvasóra bízom. Különösen is zavaróak azok a nyomdatechnikai eredetű sajtósájak, amelyekkel e tájszótár az *ő, ű* jelölésében él (*ő, ű*).

A jelölés tekintetében semmi jót nem mondhatunk a Bodroglői Tsz.-ról. „A példamondatokat fonetikusán közlöm. Nem jelölöm a köznyelvivel megegyező hasonulást, összeolvadást, a hosszú mássalhangzók rövidülését és a kettőshangzókat sem” (11). Akkor végül is mitől fonetikus ez a közlésmód? — kérdezhetnénk. A jelölésben uralkodó teljes zavart jól tükrözi a következő példamondat: „Vosárnap lessz nállunk a helynézés” (a *helynézés* szócikkben). A szótár alapján furcsa ismereteink lesznek erről az északkelet-magyarországi nyelvjárásról, amelynek a példa szerint fonémája a *ly*. Vagy nem erről van szó? Hiszen a 10. lapon ezt olvashatjuk: „Az *ly* hangértéke mindig *j*.” Az *ly* ezek szerint betű, melynek *j* hang értéke van? Végül is ugyanazt a hangot két különböző betű jelzi a „fonetikus” átírásban? Nagy Géza gondolatmenetében nem meglepőek az ilyesfajta rejtélyek. Ugyancsak a 10. lapon olvashatjuk: „A címszavakat köznyelvi alakjukban írom le. Ha a szó alakja eltér a köznyelvitől, akkor a köznyelvi alak után leírom a kiejtett változatot is, majd X jellel jelölöm a kihalt, O jellel pedig a visszaszorulóban levő szót.” Mi következik ebből az eljárás módjából? A szerző csak akkor közöl kiejtésbeli változatot, ha ez eltér a köznyelvitől. Ez a kiejtésbeli változat feltehetően a jelentésjelek ('...') közé illesztett szót, amint ezt pl. a *hátja* 'háttya' vagy a *házföldje* 'házföggye' mutatja [csak zárójelben: mintha azt olvastuk volna, hogy az összeolvadást nem jelöli]. Hogyan ítéljük meg ezek után a *galaginye* a. m. *galagonya* vagy a *picpang* a. m. *puzspáng* „köznyelvi” címszavakat? További önellentmondást mutat, ha az előbbi idézet mellé állítjuk a 312. lap egy mondatát: „A szótárban összesen két minősítést használtam a közölt szavaknál. Az X jelenti a tájszót, az O pedig a lassan kiszorulóban levő szavakat.” Végül is minek a jele hát az X? A tájszóé? Vagy a [milyen?] kihalt szóé? Milyen minőségeket állít szembe a két jel? A kihalt és a kihalóban levő szót? Vagy a tájszót állítja szembe a kihalóban levő szóval? Vagy esetleg az lenne a Bodroglői Tsz. felfogása, hogy csak a kihalt szó tájszó?

A szerzők tájszófelfogása lényegesen eltérő: kérdőjelekkel teli és kideríthetetlen a Bodroglői Tsz.-ban, minden hangtani változatot alaki tájszónak tekintő és emiatt nem szótárázó a Kupuszinai Tsz.-ban, SZINNYEI felfogását alapul vevő az Okányi Tsz.-ban. Tapasztalatom szerint ez utóbbi a leginkább védhető és követhető eljárás mód.

A korábban kötelezőnek tartott példamondat használata napjaink szakirodalmában átértékelődni látszik (vö. KISS JENŐ: MNYj. XXVI—XXVII, 144; Kisnémedi Tsz. 11—2). Ebből a szempontból legvisszafogottabb az Okányi Tsz. (bár pl. a *moratóriumos* szócikk példamondatának információtartalma minimális: „Mék Varga? — *A moratórijomos*”), a másik két szótár kötelező erővel szinte minden egyes szócikkben szerepeltet egy példamondatot. A Kupuszinai Tsz. példamondatainak zöme érezhetően az életből vett mondat, sok esetben árnyaltan világítja meg a szó adott jelentését (pl. a *kolbász* szócikkben: „*Té nem is tudod elgondóni, hogy én menyinyit káptam ú anyámtú. Úgy kikent éccé ú séprívé, hogy egy hétig tisztá egy kőbász vót ú hátám ú sok itísi!*”). Furcsa alkotáslelektani folyamatról árulkodik azonban a Bodroglői Tsz.: „A szavak jelentését a közölt példamondatokban is igekeztem pontosítani. Ezek a mondatok azonban nem mindig sikerültek, sokszor tűnnek erőltetettnek” (312). No comment, csupán egy csokor a Bodroglői Tsz. „nem mindig sikerült” példamondataiból: *korásu* szócikk: „Velem *korásu vót!*”; *korcolótú* szócikk: „*Vót egy jó korcolótúm, de valaki ellopta!*”; *kótya* szócikk: „*Iskoláskorunkba mindegyikünknek vót kótyája!*”; *laptázik* szócikk: „*Gyere, laptázunk!*”; *lebecsmérel* szócikk: „*Mindenkit lebecsmérel!*”; *libuc* szócikk: „*Hoztam neked libuctojást!*”.

Ennyi negatívum után mondhatunk-e pozitívumot a három szótárról? Valamennyit mindenképpen. Mindhárom szótár gazdag adatgyűjtésen alapul, a bennük megőrzött anyag az adott tájegység/nyelvjárás számos fontos elemét (jellegzetes hangtani, alaktani, frazeológiai stb. jelenségek) tartalmazza — nem egyforma mértékben. A Bodroghközi Tsz. és az Okányi Tsz. (ha akadnak is kérdőjeleink) törekszik a nyelvi adatok szociális érvényességének feltüntetésére. A Kupuszinai Tsz. ezt azért nem teszi, mert koncepciója szerint a benne található szavak a jelen szinkroniájában élnek, egyforma erővel. Ebben a szótárban viszont igen alapos, részletes, feldolgozásszámba menő bemutatását kapjuk a helyi nyelvjárásnak (10—35). Mindhárom szótárban gazdag a néprajzi, művelődéstörténeti háttér — e szempontból talán a Bodroghközi Tsz. dicsérhető leginkább.

HEGEDŰS ATTILA

Jakab László—Bölcskei András, Csokonai-szókincstár I.

KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 1993. 591 l.

A szerzőpáros Csokonai teljes szókincsének feldolgozására vállalkozott. Az 1993-ban megjelent munka a vállalkozás első részének eredménye: Csokonai életművéből kizárólag a színművek szókincsét tartalmazza, elsősorban technikai okokból (a teljes kritikai kiadás ugyanis csak jó néhány év múlva lesz kész).

A vállalkozás természetesen nincs előzmények nélkül. Az ókortól kezdve készültek különféle szójegyzékek, glosszáriumok írásművek szavainak magyarázataként. Később pedig hoztak létre konkordancia-szótárakat, amelyek már a teljes szöveg feldolgozására törekedtek, s már idézeteket is tartalmaztak. A XX. században azonban az említett műfajok mellett megszületett az igény egy ezeknél teljesebb írói szótárra. A teljesség igényének legjobban megfelelő feldolgozások közül feltétlen említésre érdemes a Shakespeare-enciklopédia, a Puskin-, a Miczkiewicz-, az Eminescu- és a Goethe-szótár. Nyilvánvalóan ezek hatására is a 70-es évektől kezdve Magyarországon is jelentek meg nagyszabású, korszerű írói szótárak. A négykötetes Petőfi-szótár (1973., 1978., 1987.), J. SOLTÉSZ KATALIN, SZABÓ DÉNES és WACHA IMRE szerkesztésében, kezdetben GÁLDI LÁSZLÓ irányításával, a BENKŐ LÁSZLÓ szerkesztette Juhász Gyula-szótár (Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Bp., 1972.), PÁSZTOR EMIL Toldi-szótára (1986.) és BEKE JÓZSEF Bánk bán-szótára (1991.) alkotják a magyar írói szótárak sorát.

Csak a hazai előzményeket tekintve is két csoportra oszthatók az írói szótárak aszerint, hogy a szerzőnek a teljes életművét dolgozzák-e fel, vagy csak egy részét. A teljes életművet átfogó szótárak csoportját eddig azonban nálunk egyedül a Petőfi-szótár képviselte. A többiek az életműnek csak egy, bár általában reprezentatív részét dolgozták fel, és bizonyára nem azért jártak el így, mert feleslegesnek tartották volna a teljes életmű vizsgálatát. Egyszerűen arról van csak szó, hogy az 50-es, 60-as, 70-es években a szótárkészítésnek csak a „kézi” módszere volt ismeretes és lehetséges. Elképzelhető, mekkora munka volt felgyűjteni még a viszonylag kicsi Petőfi-életmű esetében is az összes megjelent írásnak minden egyes szóelőfordulását szöveggörnyezettel együtt. Szerencsés választás volt tehát, hogy a szerzők számítógép segítségével, annak minden előnyét kihasználva gyarapították az írói szótárak számát. Miközben azonban egyfajta írói szótárat hoztak létre, kapcsolódtak is a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem „Számítógépes nyelvtörténeti adattár” sorozatához. A sorozat eddig valóban adattár volt, a Jókai- és a Birk-kódex ábécérendes adattára (1978., ill. 1983.), a Jókai-kódex szókincsének szófaji feldolgozása (1980.), valamint egy XVI. századi orvosi szakkönyv szóalakmutatója. Időben kissé távol esik ugyan az eddigi szövegek keletkezési korától (XIV—XV—XVI. század) a XVIII. századi Csokonai-életmű, de a felvilágosodás kori nyelvallapot rögzítése, elemzése szintén nem szükségtelen. Kétség merülhet fel azonban

azzal kapcsolatban, hogy szabad-e írói életművet nyelvi adattárként kezelni. Az irodalmár szerint valószínűleg nem (még a teljes és a jelentésárnyalatokat is feldolgozó írói szótárak létrejöttét is több-kevesebb szkepticizmussal szemlélték az irodalomkutatók). De még a nyelvész számára sem lehet „tisztá” a szépirodalmi művekből vett adatok tára, hiszen a szépíró nyelve specifikus, nem értékelhető a korabeli társadalom egy átlagos nyelvhasználójának produktumaként. Gyakorlati szempontból ez azt jelenti, hogy nem vagy csak nehezen lehet meghúzni a határt a szépírói nyelvhasználatban a társadalmi érvényű és az egyéni nyelvi alakulatok között, nem lehet pontosan tudni, hogy jelen esetben mi az, ami a XVIII. században általában használatos volt, és mi az, ami Csokonai nyelvhasználatának sajátossága: egyéni szóalkotása, alkalmi szófajiságú vagy jelentésű használat. A nyelv múltjából azonban nem választhatunk tetszőlegesen korpuszt, hiszen ekként csak a fennmaradt írásbeli emlékek szolgálnak. Ha például azt kísérelnénk meg, hogy rekonstruáljuk a XVIII. század társalgási nyelvét, a magánlevelezésen kívül csak a drámák szövegéhez tudnánk fordulni. És hogy éppen Csokonai nyelvhasználatának feldolgozását választották a szerzők — azon kívül, hogy debreceni —, az is indokolhatja, hogy filológiaiilag pontos, kritikai kiadásban éppen az ő műveit olvashatjuk, remélhetőleg belátható időn belül, ez pedig egy ilyen vállalkozásnak elengedhetetlen feltétele.

E néhány az anyag kiválasztását érintő elvi kérdés felvetése után, s mielőtt a szótár rendszerének ismertetésére sor kerülne, feltétlenül ki kell térni még arra a kérdésre, hogy milyen helyet foglal el a Csokonai-szókincstár az írói szókincset feldolgozó munkák között. Nem írói szótár a felsorolt magyar előzményekhez viszonyítva, hiszen nem határozza meg és nem minősíti a szavak jelentését (jelentéseit), és stílusértékét sem adja meg. De mégsem csupán a d a t t á r , amely felsorolja a korpusz szóelőfordulásait, hanem k o n k o r d a n c i a is, amely az előfordulás helyét is megjelöli (kivételt csak a nagyon gyakran előforduló szavakkal tesz a kötetben, de az adatbázis minden egyes előfordulási helyet tartalmaz). Mindezek mellett még s z ó t á r i jellemzőket is mutat: a szófaji minősítés, a szó eredetének jelölése klasszikus „szótári kellék”, és efelé tolja a feldolgozás műfajiságát az a tény is, hogy az idézett szövegrészek nem csupán illusztrálnak, mint a konkordanciákban általában, hanem a szó jelentésstruktúráját is sugallják. Átmeneti vagy inkább vegyes műfajt képvisel tehát a feldolgozás, de a különféle jellemzők szerves egységet alkotnak benne, jó érzékkel egyesíti mindazt, amire a számítógépes feldolgozás lehetőséget kínál. Lehetséges, hogy a szerzők *szókincstár* terminusa egy jövőbeli lexikográfiai műfajt jelöl.

A kötetet bevezető előszó ellátja a szótár használóját a szükséges tudnivalókkal, elolvasása után valóban könnyű a kötetben eligazodni. A szócikkeknek első része a s z ó c i k k f e j . Ebben található a c í m s z ó általában mai helyesírással, az alakváltozatok a szócikk végén vannak pontos lelőhellyel. A jobb áttekinthetőség érdekében azonban jó lett volna átvenni a Petőfi-szótár gyakorlatát, és a címszót következetesen, kivétel nélkül a mai alakban írni. Ha Csokonai ezt a változatot nem írta le, szögletes zárójelbe kellene tenni (vagy más módon kiemelni). Így megőrizhető a címszók egységes írásmódja, biztosítható a visszakereshetőség, és egyértelműen kitűnik a szerző írásmódja. Ezzel a módszerrel egyértelműsíthetővé válna az előszónak ma nehezen értelmezhető, itt következő mondata: „A címszavakat mai helyesírással közöljük, megtartjuk azonban az írótól használt hangalakot”[?] (VI.). És nem lenne szükség olyan következtetésre, mint ami az *ád* címszó esetében történt, hogy a szerzők megfogalmazott elveik ellenére, indokkal bár, de nem a mai helyesírást követték.

A szócikkfejből található még vagy szófajmegjelölés, vagy — idegen szó esetében — a forrásnyelv megnevezése. Lehet, hogy a szerzők tudatosan jelölik a (már) magyar szavaknak a szófaját és az idegen szavaknak az eredetét, miközben hallgatnak a nem idegen szavak származásáról, az idegeneknek pedig a szófajáról. A szókincstár használója számára azonban érdemes lett volna leírni ezeket az indokokat az előszóban.

A s z ó f a j i m i n ö s í t é s a szótárnak is és a nyelvészeti adattárnak is lényeges része. A szókincstár készítői — talán a zárt korpusz adatainak besorolási nehézségei miatt — diffe-

renciált szófaji rendszert alkalmaznak: nem vagy csak kivételesen folyamodnak ahhoz, hogy egyes szófaji csoportokat alcímszóként kezeljenek. Így az igeneveket nem veszik az ige szócikkében alcímszónak, és külön szócikket kapnak például a segédigék akkor is, ha nemcsak ebben a funkciójukban fordulnak elő. Ez utóbbiak azonban szerepelnek a megfelelő főige paradigmatisus alakjai között is (mint a *volna* és a *fog*). Ennek a szétbontásnak azután az lesz az eredménye, hogy a statisztikai adatok (a paradigmatisus adatokéi és az alakváltozatokéi) nyilvántartása megoszlik a főige és a segédige szócikke között, a könyv használója az adatbázis hiányában kénytelen összeszámlálni őket.

Ha azonban ennyire differenciált a szófaji kategóriák rendszere, jobb lett volna az infinitivusnak is külön szócikket szentelni. Ez ugyanis az egyetlen igenév, amelyet alcímszóként sorolnak a főige szócikke alá. Ha másért nem is (bár a rendszerkényszer is megkövetelné!), azért feltétlenül megérdemelné, hogy külön foglalkozzanak vele, mert a főnévi igenév jövő idejű igealakbéli funkciója most teljesen összemosódik egyéb, mondattani funkcióival, illetve a jövő idejű igealakbéli funkció válik indokolatlanul hangsúlyossá (pl. a *lát* szócikkben a jövő idejű igealakot példák szemléltetik, az egyéb funkciójú főnévi igeneveknek pedig csak előfordulási helyük van a szócikk végén).

A szócikkfej utolsó, szerves része a *sz ó e l ő f o r d u l á s i s z á m a* (a + jel után mindig a mostoha sorsú infinitivus előfordulásának adata áll).

A szócikkeknek általában a legerjedelmesebb része a *p é l d a t á r* (a szerzők az előszóban némileg meglehetősen *szövegyszótár*-nak nevezik, a szócikkfejet pedig — holott az egész munkának is ezt a nevet adták — *szókincstár*-nak). A címszó jelentéseinek, jelentésárnyalatainak, alaktani és mondattani viselkedésének illusztrálására szolgálnak a szövegrészletek, kommentár nélkül ugyan, de áttekinthető rendszerben és lenyűgöző gazdagsággal. A kritikai kiadás alapján készült adattárból kiválasztott szöveghű idézetek példatárnak és olvasmánynak egyaránt kitűnők. A szerzők ügyesen végezték el a szövegkihagyás ilyenkor szükséges és kényes műveletét, az idézetek nem tűnnek csonkának. Azt azonban, hogy a ... nem Csokonaitól származik, hanem a szókincstár szerzőitől, a filológiai pontosság kedvéért érdemes lett volna közölni az olvasóval, akár az előszóban, akár a jelmagyarázatban. De ennél sokkal fontosabb, hogy egy másik filológiai követelménynek maradéktalanul megfelel a munka: kódszámokkal és sorszámokkal adja meg minden adatának a lelőhelyét.

A *s t a t i s z t i k a i* rész zárja a szócikkeket: az *a l a k v á l t o z a t o k*, illetve a *p a r a d i g m a t i k u s v á l t o z a t o k* felsorolása, lelőhellyel együtt. Sajnálhatjuk, hogy ez a két szempont nem válik szét, hiszen különböző természetű jellemzőkről van szó. Azt is sajnálhatjuk, hogy az a helymegjelölés, amely már szerepelt egyszer az adattárban, nem szerepel a szócikk végi összesítésben. Mindez megnehezíti a szótár használatát, és indokolatlannak is tűnik. Ugyanis amíg a szerzők itt a helyet látszanak kímélni, más esetben feleslegesen ismételnék (pl. a címszóval megegyező szóalakat még egyszer kiírják a szócikk végi összesítésben, helymegjelöléssel, pedig ebben az esetben a pusztá hivatkozási szám is elég lenne, legfeljebb egy szerkesztői megjegyzésre lenne szükség az előszóban).

A szócikkek sorát a kötet végén *g y a k o r i s á g i s z ó t á r* zárja. A 10-nél többször előforduló szavakat tartalmazza, ilyen szóból 1042 van Csokonai színműveiben. A gyakorisági szótárt egészíti ki az előszóban levő négy táblázat, ezek a *g y a k o r i s á g m e g o s z l á s á t* mutatják többféle szempontból, többek között szófajok szerint, és (talán érdekességképpen) aszerint is, milyen nyelvből származnak a leggyakrabban a Csokonai által használt idegen szavak. Szerencsésebb lett volna azonban ezeket a táblázatokat a gyakorisági szótár mellett szerepeltetni.

Ha az ismertetés során nem méltattam volna eléggé ezt a vállalkozást, most megteszem. Hatalmas, korszerű és fontos munkának tartom. Örülhetünk, hogy elkészült, és használhatjuk, első-sorban természetesen kutatási célra. És azért is örülhetünk neki, mert folytatása várható. Megjegyzéseim a munkának nem az érdemi részét érintették, csak technikai részletekre vonatkoztak. És ha

a további kötetek elkészítése során a szerzők csak néhány szempontot is végiggondolnak a fenti észrevételekből, s munkájuk ettől még áttekinthetőbb, könnyebben használható lesz, mindenki nyer vele: a szerzők is, a felhasználó kutatótársak is.

EÖRY VILMA

KÜLÖNFÉLÉK

Tosu tanár úr*

(Ahogyan vegyész öccse emlékeiben él)

Ki is volt Tosu tanár úr?

Pais Dezsőről van szó, aki édesapám első házasságából egyetlen gyermekként született; én édesapám második házasságából a hetedik vagyok. Így voltunk nyolcan testvérek: nekem ő a legidősebb bátyám volt.

Milyen volt mint báty?

Köztünk elég nagy korkülönbség volt, közel harminnyolc év. Emiatt tehát részemről hallatlan, feltétel nélküli tisztelet járt neki. Ma kicsit nevetségesen hangzik ez, de én „kezücsókolom”-mal köszöntem a bátyámnak, sőt: egészen kisgyermek koromban még kezét is csókoltam, ahogyan az édesanyámnak és az édesapámnak is. Minket annak idején így neveltek. Az érettségig gyakorlatilag nem sokat érintkeztünk, mert annyira fölöttünk „lebegett”. Később már, egyetemista koromban emberileg is egyre közelebb kerültünk egymáshoz.

Úgy tudom, professzor úr pályaválasztását is ő határozta meg.

Engem mindig a humán tárgyak érdekeltek: a latint nagyon szerettem, a történelmet s a magyart. A természettudományokhoz különösebben nem vonzódtam. Még az érettségi utáni nyáron sem tudtam, mi is legyek. A barátaim beszéltek rá, legyek gyógyszerész. 1941 augusztusát írjuk. Pais Dezső — szokása szerint — hazajött nyáron, meglátogatni a családot, s ekkor megkérdezte: „No Pista, mi akarsz lenni?” — Dezső Bátyám, nekem azt mondták, legyek gyógyszerész. — Erre legyintett: „Marhaság! Ne légy gyógyszerész, légy inkább vegyész!” Így iratkoztam be 1941 őszén az akkori Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának vegyész szakára. Ha bátyám azt mondja, legyek magyar—latin szakos tanár, bizonyára az lettem volna, mert akkora tekintélye volt.

Említtette, nyolcan voltak gyermekek: hét édestestvér.

Maradjunk annyiban, hogy nyolc édestestvér. Ez fejezi ki a szeretetet. És valóban így is éreztük.

Abban a nehéz gazdasági helyzetben a legidősebb testvérnek családfenntartó szerepe is volt?

Jogilag nem, a gyakorlatban igen. Édesapám egyszerű vármegyei tisztviselő volt az irattárban. Amikor egyéves voltam, 1924-ben, akkor, hetvenévesen ment nyugdíjba. Az ő irattári tisztviselői nyugdíjából élt vagy élt volna a család. Egy ilyen létszámú családot legalább elfogadható szinten eltartani — mivel mi sohasem voltunk gazdagok, se anyagilag jól ellátott társaság — azt hiszem, igen-igen nehéz feladat volt. Amennyire én tudom, édesapám gyakran kért pénzt bátyámtól, és Dezső bátyám pedig, talán kérés nélkül is, gyakran adott.

Levelek is fennmaradtak erről?

---

* Inámi Zsófia rádióriportja Pais István professzorral (1995. nov.-dec.).

Meg is vannak valahol, mert a magánjellegű hagyatéka nálam van. Megvan például az a levél, amit édesapánk megszületésemkor írt Dezső bátyámnak, hogy legkisebb testvére megérkezett... Biztosan tudom, hogy amikor mondjuk nyolc-tíz éves vagy éppen már gimnazista voltam, apámék bátyámtól rendszeresen kaptak pénzbeli támogatást.

Ez olyan mértékű volt, hogy minden testvér diplomát szerezhetett?

Nem elsősorban ez volt az oka. Sokkal jelentősebb volt bizonyos erkölcsi és tekintélyi támogatás. Mert hiszen tanulni így is, úgy is tanultunk volna, bár az anyagi segítség sokat jelentett ebben. Ennél sokkal többet jelentett a bátyám példája, amit édesapám mindig elének vetített. Nekünk, ha akartuk, ha nem, Pais Dezső nyomdokain kellett haladnunk. Apánk meghúzott egy — sportnyelven szólva — indulási szintet. Úgy hiszem, férfi távolugrásban, komoly versenyeken nyolc métert kell ugrani ahhoz, hogy egyáltalán bejusson valaki a döntőbe. Nekünk körülbelül ez a nyolc méteres távolság volt — képletesen — az alapszint, amit apánk kijelölt nekünk, hogy ennek megfelelően járjunk el a későbbiekben.

A testvérek milyen pályát választottak?

Nővérem, Zsófia polgári iskolai tanárként végzett, és magyar—német szakos tanárként dolgozott. Néhány éve, nyolcvanöt évesen halt meg. Következő bátyám Károly volt, aki az Eötvös Kollégium tagja volt, s Dezső bátyámhoz hasonlóan magyar—francia szakot végzett. Egy darabig vidéken, Cegléden tanított. Onnan került föl Budapestre, ahol a Tanárképző Intézetnek kinevezett tanára volt: főiskolai tanári rangban. Így dolgozott egészen a háború végéig. Én az ostrom alatt együtt laktam vele. Sajnos az éhezés következtében Károly annyira leromlott, hogy néhány hónappal a háború vége után meghalt. A következő bátyám Kázmér volt, aki — anyagi okokból — a középiskolát is katonaiskolásként végezte, utána a Ludovikára került. Aktív tisztként végzett, majd kivitték a II. magyar hadsereg keretében az orosz frontra, és ott pusztult el 1942 augusztusában, a Don-kanyarban. Kázmér és László között volt János, aki jogot végzett, államtudományi doktor. Jelenleg is él, Nagykanizsán. Ő főleg tisztviselőként dolgozott, többnyire az olajiparban. A következő bátyám László volt, aki történelem—földrajz szakos tanárként végzett. Egy darabig Teleki Pál mellett is dolgozott, később Bulla Béla és Mendöl Tibor professzorok mellett, egyetemi adjunktusként. Míg nem őt is kivitték 1944-ben a frontra. Ez akkor volt, amikor a románok kiugrottak a háborúból. Vele és másokkal tömtek be a front réseit. Aradnál kapott egy fejlődést, és e háborús sérülés „eredményeképpen” 1948-ban ő is meghalt. Most jön József, aki jogi kart végzett, ő is jogi doktor. Ő is tisztviselőként dolgozott, főleg a Zala megyei hivataloknál. Jelenleg is Zalaegerszegen él. Tehát immár a nyolcból csak hárman élünk. Én Budapesten.

Kiemelte, milyen nagyfokú erkölcsi alapozása volt a családnak. Ez miben nyilvánult meg?

Édesapánkat rettegve tiszteltük, édesanyánkat rajongva szerettük. A rettegve tisztelés annyit jelentett, hogy ha édesapám egy szót szólt, akkor az egész társaság rögtön tudta magát mihez tartani. Édesapámat kiabálni nem hallottam. Egyszer láttam — talán hat éves lehettem —, amikor László bátyámat apám mogyoróvesszővel elverte, elég tisztességesen. Meg kell mondjam, számomra ez az eset egész életre elég volt. Megnéztem, hogyan veri a bátyámat; no mondom, engem nem fog megverni... Nem is vert meg, mert úgy viselkedtem. Tehát katonai fegyelem volt a családban. Ez egyrészt apám eléggé kemény természetéből, másrészt viszont szüleink föltétlen tiszteletéből következett. Abban az időben természetesen egészen más világ volt. Mi még a rossz tanárainkat is tiszteltük. Hátuk mögött ugyan kigúnyoltuk olykor őket, mint afféle diákok, de hogy a tanárral szemben valaki tiszteletlenül viselkedett volna, az nem volt. Akkoriban az általános társadalmi nevelés az idősebbek, a felnőttek, a tiszteletet érdemlők irányában kétségtelenül nagy tiszteletre nevelte az ifjúságot. És én ma is örülök, hogy ilyen nevelésben részesültünk.

Ez a nevelés akkor valláserkölcsi alapokon nyugodott.

Kétségtelenül. Mi római katolikus vallásban nevelődtünk. Noha bátyám — így szokta mondani — tizennyolc éves korától „abbahagyta” a vallást (tehát nem gyakorolta). Nálunk a legvallá-

sosabb a nővérem volt. Apám is eléggé, főleg a formaságokat tekintve. Édesanyám meg a maga módján volt vallásos. Azt mondta: „Nekem nincs időm templomba járni.” Mert, ugye, vasárnap is erre a tíz emberre főzött... Úgy gondolta, azzal teljesíti a vallási kötelességeit, hogy tisztességesen ellátja ezt a nagy létszámú családot. Persze húsvétkor, meg nagyobb ünnepekkor azért egyszer-egyszer elment a templomba. De viszonylag keveset járhatott. Apám viszont rendszeresen járt. Mi, gyermekek, természetesen szintén rendszeresen jártunk, hiszen erős vallási nevelést kaptunk. Csak példaként mondom, a későbbi Mindszenty József, Pehm József néven nálunk volt apátplébános. Eléggé szigorú, szinte kegyetlenül szigorú ember volt; tehát az ő szellemi hatása érződött az egész várososon... Én természetesen Mária-kongreganista voltam, első asszisztensként működtem és rengeteget ministráltam; főleg az előbb emlegetett apát úrnak. Ugyan már régen — 1950-től kezdve — nem vagyok vallásos, de a misét latinul még ma is elmondom. Sőt, mivel gregorián énekkarban énekeltem, a legtöbb latin éneket eredetiben el is tudom énekelni.

Az éneklés szeretete igen jellemző volt a Pais-családban!

Igen, mert eléggé muzikális társaság voltunk. Gyermekkoromban sosem tudtam, hogy például Pais Dezső nagyon szépen énekelt. Szerencsére van olyan magnófelvételem — még a régi szalagos időkből (mert ez az 1950-es években történt) —, ahol Dezső bátyám családi körben nagyon szépen népdalokat énekelt: mert ezeket módfelett szerette. Egyébként Kodály Zoltán volt igen kitűnő barátja.

Ez már legendás barátság volt.

Igen, valóban az. Dezső bátyám nevetve szokta emlegetni, hogy Kodály eredetileg szintén nyelvész volt.

Magyar—német szakos tanár, aki nyelvészetből doktorált.

Bizony. És mint ilyen, a könyvaukcziókon, ahol nyelvészeti ritkaságokat árvereztek, ott Pais Dezső vagy megbízottja és Kodály Zoltán vagy megbízottja szokott licitálni egy-egy értékesebb nyelvészeti, történeti ritkaságért. Erről bátyám mindig nevetve emlékezett. Ők Kodályékkal össze is jártak, és köztük valóban igen mély barátság szövődött.

Úgy hírlík, Tosu tanár úr még népdalt gyűjteni is eljár.

Személyesen ilyenre nem emlékszem, de elképzelhető. Annál is inkább, mivel fiatalabb korában sokkal mozgékonyabb volt.

Tudunk a híres „Kruzsok”-ról, ahol családi légkört teremtett. Ennyire nyitott volt?

Igen. Bátyám híres volt arról, hogy közvetlen tanítványai — akik a nyelvtudomány ilyen olyan ága révén kötődtek hozzá — igen tisztelték, szerették és becsülték. Ezt saját tapasztalatomból tudom. Tanítványai — most Lőrincze Lajos jut eszembe, mert nem tudom mindet felsorolni — sokszor emlegették: „Hogy a te bátyád milyen nagy ember volt!” Ők fenntartás nélkül tisztelték, és Dezső bátyám is az arra érdemes tanítványait hasonlóan viszonzotta érzelmileg.

Nőtlen ember volt mindhalálig. Viszont a humora nem megkeseredett, magányos emberre vallott.

Valóban így van. Hogy miért nem nősült meg, azt nem tudom. De olyan érzésem van — bizonyítékát nem tudnám előszedni —, hogy azért nem nősült meg, mert (bár apánkat nagyon tisztetem, mégis így mondom) az a bolond apám ötvenéves korára megnősül, s utána még hét gyermeke lesz; talán — így gondolhatta Pais Dezső — ezt a hét gyermeket valakinek el kell tartani. Nyilván ez is hozzájáríthatott, hogy bátyám soha meg nem nősült. A humora valóban rendkívül széles skálájú, kissé fanyar, kissé epés humor volt; amit aszerint alakított és alkalmazott, amint a helyzet megkívánta. Igen jól emlékszem néhány nagyon szellemes kiszólására. Például ha nem érezte egészen jól magát, annyit mondott, nem idétlen, hanem „üdétnen” vagyok.

Ez nála azt jelenthette, mint Kosztolányinál a breteg.

Minden bizonyal. Humorára tanítványai, akik több időt töltöttek vele, nyilván jobban emlékeznek. A bátyámmal én az életének utolsó tíz-tizenöt évében voltam sokat együtt. A legutolsó néhány évben különösen gyakran voltunk együtt: csaknem mindennap, mert sokat segítettem neki, hiszen akkor már, ha

szellemileg nem is, de testileg gyengült. Ezért éreztem úgy, hogy nekem mint legkisebb Budapesten élő testvérem illik segítenem. Ekkor már naponta rendszeresen találkoztunk, együtt voltunk.

Milyen jellegű volt ez a kapcsolat?

Feltétlen tisztelet, szerintem kölcsönös szeretet. Amikor megnősültem, akkor például bátyám rendszeresen eljött hozzánk karácsonykor, nagyobb ünnepekkor, mi is meghívtuk őt születésnapján vagy neve napján. Akkor családi összejövetelt szerveztünk; hol nálam, hol másnál, akik Pesten éltek. Emlékszem, rendeztünk olyan családi ünnepet is, ahová még vidékről is fölhívtam mindenkit — ha jól emlékszem — bátyám hetvenedik születésnapjára. Körülbelül tizennyolcan voltunk, talán még húszan is. De egyébként nyolc-tíz tagú társaság rendszeresen összejött; általában az én lakáson vagy valamelyik Pesten élő közeli rokonnak a lakásán.

Pais Dezső ezek szerint a családot összetartó erő is volt. Annak ellenére, hogy ezt ő soha nem hangsúlyozta, szinte szemérmesen titkolta, mennyire „elvállalta”, mintegy áldozatképpen, sőt felelősséggel össze is tartja.

Szerintem is a családuink összetartó ereje Pais Dezső volt. Abban is nagyon igaza van, hogy ő ebben a kérdésben — meg sok minden másban is — hallatlanul szemérmes ember volt. Soha nem érezte velünk, hogy neki mi mennyit köszönhetünk. Azt természetesnek tartotta. Tőle tanultam meg, hogy ha valakinek segíték, azt sohase azért tegyem, hogy megköszönjék, vagy nem azért, hogy az illető hálás legyen. Azt szoktam mondani: Csirkefogó lennék, ha nem így tennék. Ez szent kötelességem: velem is megtette Pais Dezső és mások; akkor most nekem is elemi kötelességem. Anélkül, hogy bárkitől köszönetet, netán hálát várnék.

Pais Dezső szinte elvárta, hogy amit neki akarnak megköszönni, azt másnak úgy adják tovább, ahogyan tőle kapták.

Ő általában elhárította az ilyesmit. A szemérmessége odáig ment, hogy — majdnem azt mondhatom — utálta, ha ünneplik. Rosszul érezte magát. A lelke mélyén azért picit örült annak, hogy elismerik, hogy szakmailag tisztelik, hogy becsülik, tehát érezte a szeretetet, tiszteletet, s ez nyilván azért csak jól esett. Gondolom, mert erről sohasem beszéltem vele.

Róla az is köztudott, hogy szolgálni szeretett, rejtve. Ennek is része, hogy előtérben lenni mint ünnepeltnak vagy előtérbe tolnak mint zászlóvivőnek ő soha nem szeretett lenni?

Ezeket valóban utálta, ha lehetett, elhárította magától; s ha lehetett, ki is vonta magát az ilyenekből. De valóban szolgált. Úgy gondolta, az a kötelessége, hogy a tudományt, a felsőoktatást, és általában a magyar szellemi életnek mindazon területeit, amelyben illetékes volt vagy legalábbis illetékesnek látszott, azt feltétlenül szolgálja. Akkor is, ha ezért bármiféle köszönetet kap, vagy akkor is, ha éppen nem kap érte semmit.

Az ötvenes években őmagyar nyelvészettel foglalkozni harci cselekményszámba ment.

Az ötvenes években általában sok minden harci cselekményszámba ment. Mert általában a mi nevelésünkhöz hasonló értelmiséginek túlélni azokat az időket már önmagában is harci cselekmény volt. Pais Dezső a maga módján azért hangot adott sokszor a véleményének, és bizony ő meg is tehetete. Mert neki valóban olyan szakmai tekintélye volt, hogy amikor 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémiát „megtisztították”, akkor a Pais Dezső-féle szakemberekre nem került sor, mert az ő tekintélyét nem lehetett egy ilyen „tisztogatás során” kikezdeni. Egy dolgot — jelzésként — elmondok: ezt bátyámtól hallottam, mint jellemző történetet. Az ötvenes évek közepén, pontosan 53-ban történt: a professzoroknak ott is — tudom, mert nálunk is így volt — szemináriumra kellett járni. Sőt — elárulhatom — én sosem voltam párttag, de mint szakszervezeti bizalmi én tartottam a Szabad Nép-félfórárt. Nos, Pais Dezsőnek is részt kellett venni valami hasonló ideológiai rendezvényen.

Ő sem volt párttag...

Természetesen nem volt. Mert Pais Dezső a Horthy-rendszer ellen is volt, a nyilasok ellen is volt, később a kommunisták ellen is volt, mert ezek ellenkeztek az ő emberi felfogásával. Ezen az említett rendezvényen valaki amolyan szemináriumszerű politikai szónoklatot tartott. Eközben egyszer Pais Dezső feláll és kimegy. De mielőtt becsukta volna maga mögött az ajtót, azt mondja:

„Ki kényszeríthet engem arra, hogy azt hallgassam, valaki hangosan hogy nem gondolkozik?”. Ezt bátyám maga mesélte el nekem.

Nemigen volt melldöngető hazafi. De az ilyen jelenetek azért a mélységes hazaszeretetről is tanúskodtak.

Ő sosem döngetett semmiért sem mellet. Sem a tudományos érdemeiért, sem sok minden másért, amiért más ember egyebet sem tett volna melldöngetésnél. Én Pais Dezsőtől ilyet soha nem hallottam. Politizálni szokott, de a maga megfontolt módján, minden szélsőségtől mentesen. Nem volt nagybeszédű ember ilyen téren. Szűk, baráti körben, családban mindig elmondta a maga jól megfontolt politikai — vagy egyéb — véleményét.

Legendás barátsága Kodály Zoltánnal a hasonló szellemű neveltetésen is alapult?

Ha ezen a vallásos nevelést érti, akkor meg kell mondanom, hogy annak eleire, hiszen Pais Dezső tizennyolc éves kora óta abszolút nem volt vallásos. De ez egyáltalán nem zavarta az ő barátságukat. Mert az valóban igen-igen mély és kipróbált barátság volt.

A Kodály-irodalomból tudhatjuk, milyen sokat beszélgettek vallási témákról.

Bár bátyám nem volt vallásos, attól ő még a vallási irodalomnak, főleg a régi magyar irodalommal összefüggő témáknak hallatlan nagy tisztelője volt. Ez egészen más kérdés. De Pais Dezsőtől az egyházat vagy a papokat vagy a vallást szidni soha nem hallottam!

Pedig ezt provokálták is tőle nemegyszer.

Megpróbálták. Azt hiszem, ha az ötvenes években őt ilyen szempontból kérték, akkor feltehetően Pais Dezső a vallást nagyon keményen megvédte! Noha ő maga nem volt vallásos.

Ez is emberi nagyságát bizonyította.

Én is így gondolom. Mert a templomban általában ritkán szoktak emberhez nem méltó dolgokat hirdetni.

Tosú tanár úrról az is ismert történet, hogy nemegyszer megvédte hallgatóit, akiket meghurcolni szándékoztak.

Pais Dezső erről is elég híres volt, akár névvel is tudok esetet ismertetni. Mikešy Sándorról van szó. Bátyámnál tanársegéd volt, később talán tudományos munkatárs. Mikešy úr — azt hiszem, 1953-ban — felszólalt valami gyűlésen, és ott nem éppen az akkori rendszernek megfelelő kijelentéseket tett. Ezredes volt az édesapja. Tehát ő ilyen helyzetben tette azt a megjegyzést. Ekkor Pais Dezső behívatta, elég keményen leszidta: „Hogy lehet egy ilyen eléggé rossz társadalmi származás mellett nyilvánosan ilyesmit mondani!” És Mikešy urat akkor kirakták az egyetemről, az állásából, még ki is telepítették, noha nős volt, és öt-hat gyermeke is volt legalább! És ekkor bátyám havonta, rendszeresen nem jelentéktelen összeggel támogatta őket. Pénzt küldött annak a Mikešy Sándornak, akit előzetesen azért szidott le, hogy „nem illik vagy nem helyes nyilvánosan és hivatalosan szembeszállni a fennálló rendszerrel”. De ugyanakkor anyagilag támogatta. Dezső bátyám egyébként mindenkit támogató, akiről úgy érezte: rászorul erre vagy megérdemli.

Akkor ez bizony nem kis kör lehetett!

Nem is volt az. De Pais Dezsőnek viszonylag elég sok pénze volt. Volt egy professzori fizetése, akadémiai tag is volt, szerkesztette a Magyar Nyelvet, és persze könyveket, cikkeket is írt. Tehát így rendszeresen különböző „mellékjövedelmei” voltak. De ennek a zömét ő sohasem költötte magára. Azt vagy a családban, vagy ismerősök, vagy rászorulók között szétosztogatta. Ha ő megjelent minálunk, karácsonykor vagy valamilyen alkalommal, akkor azzal az érdekes — rá jellemző — szólással adta át a borítékot feleségemnek: „Judit, kérem, legyen szíves forgalomba hozni!” És az én adjunktusi fizetésemnek megfelelő összegeket szokott így ajándékképpen átadni.

Tulajdonképpen Pais Dezsőnek jelentős jövedelme volt, de nem volt gazdag. Mindig puritánul élt.

Pontosan és módszeresen puritánul élt, oly mértékben, hogy a végén már nekünk kellett figyelmeztetnünk: „Dezső bátyám, drága, tessék már egy másik pulóvert venni! Vagy mi szívesen megveszszük!” Ehhez viszont tudni kell, hogy amikor nem is volt túl hideg, a zakója alatt kötött mellényt

viselt, aminek zsebei is voltak. S az öregúr tartott benne valami golyóstoll-féjét, aminek elég erősen fogott a tintája. S a bátyám zsebe, egyrészt mert ott tartotta a tollat, másrészt mert az bizony lyukas volt, tintás lett. Így a lyuk mellett nagy tintafoltok éktelenkedtek a professzor úr, akadémikus úr mellényén. Ekkor próbáltuk az új mellény gondolatával megbarátkoztatni. „Óh, mi a csudának, jó ez még, ezt én nagyon szeretem. Ez olyan jó, mert így kicsit lyukas, ezért könnyebben tudom használni...” — rendszerint így hártotta el. Általában elhárította a maga kényelmére, kedvtelésére vonatkozó törekvéseket. A maga javára soha nem költött. Említettem az aukciókat, mert a szakma mindig az első helyen állott nála. De pénzének nagyobb részét mindvégig a családon belül, a tanítványi körben és a rászorulóknak között osztotta el. Amikor meghalt, még így is elég jelentős pénz maradt utána.

A ruházkodására visszatérve, igen jellemző volt rá a Petőfi-sor: „Hordá, míg el nem szakad...” És különféle trükkökre volt szükség, hogy állásának, korának és lényének megfelelően jelenjék meg.

Ez rendkívül nehéz feladat volt. Mivel Pais Dezső sok mindenben, így ebben is egy kicsit nyakas volt. Tehát ellenállt! Munkatársainak hölgy tagjait „rabszolgánoknak” nevezte. Ezt természetesen tréfásan kellett érteni. Sok ilyen rabszolganője volt, s azok állandóan próbálták kiszolgálni. El is fogadta, hogy ezt-azt megvettek neki, amire éppen szüksége volt, de azt nagyon nem szerette, ha próbáltak ráerőszakolni valamit. Akkor nagyon határozottan, sőt olykor akár udvariatlanul is elhárította. Megmondom, én egy kalapját őrzöm — egyet az ő legendás kalapjai közül — bizonyággal, hogy még a legalacsonyabb „normáknak” sem igen akart megfelelni.

Ez a legendás kalap a rossz nyelvek szerint már nem is igen hasonlít egy emberi fejfedőre...

Meglehetősen kopott, lehet, hogy már itt-ott lyukas, mert a moly is megrágta... Tegyük azt azért hozzá, hogy bátyám, ha már vett, elég jó ruhákat vásárolt. Ezek általában gyapjúból készültek, s így természetesen a moly is kedvelte őket. Kalapjai is ennek megfelelően nyúlászorkalapok voltak.

Tosu tanár úrról az is legendás, hogy ha a köreit védte, akkor alkalmazta a vitriolos humorát.

Igen. Feltehetően ő mások érdekében keményebben kiállt, mint a saját érdekében vagy a családja érdekében. A protekciót viláéletében utálta. Meggyőződésem szerint ha mi, a kisebb testvérek nem tanultunk volna jól, nem teljesítettük volna, amit tőlünk joggal elvártak, akkor nem segített volna. Tudom, egyik szegény bátyámmal, Károllyal elég nagy haragban volt, meglehetősen hosszú ideig, mert Károly bátyám nagyon tehetséges ember volt, de kicsit bohém is, meg akkor éppen nem egyértelműen volt szorgalmas. Egyetemista korában úgy esett, hogy megbukott, éppen Eckhardt professzor úrnál, aki Dezső bátyámnak jó barátja volt. És ekkor Dezső bátyám hetekig nem is volt hajlandó szóba állni Károly bátyámmal.

Tehát franciából bukott meg a fiatalúr.

Károly bátyám francia szakos volt, és egyébként jól tudott franciául, de úgy látszik, erre a vizsgára Eckhardt Sándor professzor úrnál nem volt tisztességesen felkészülve. És Eckhardt professzor, nagyon helyesen, meg is buktatta. Gondolom, Pais Dezső még külön is megköszönte barátjának, hogy ezt testvérével megtette. Ekkor, bátyám fiatalabb, professzor rangú barátai többször küldöttséggel mentek Pais Dezsőhöz, kiengesztelni. Aztán kiengesztelődött, meg akkor Károly is szépen levizsgázott, tehetségének és tudásának megfelelően nyújtván. (Egyébként ő is nagyon kiváló szakember volt, és Dezső bátyámmal nagyon jóban is voltak.) Dezső bátyám Károly bátyámat nagyon szerette, majdnem azt mondom, tisztelte. De mikor úgy hozta a sors, hogy keményen kellett vele szemben föllépni, akkor keményen föl is lépett. Pais Dezső is szégyellte, hogy az ő öccse az egyik legjobb barátjánál ilyen gyengén szerepelt.

Van-e olyan, amit csak a testvérek tudhatnak egymásról?

Végeredményben visszahúzódó, szerény, önmagát nem mutogató emberként jellemzik. Amikor ő hazajött — és én még egészen kis gyermek voltam — édesapámmal, akinek a napi „penzuma” volt, hogy napi öt-hat kilométert sétált az Egerszeg környéki dombokon, a Jánkahegyén meg az Egerszeg-hegyen (mert így nevezték); akkor bátyám és apám rendszeresen sétálgattak

és beszélgettek. Bátyám is szeretett a természetben jáni, szeretett nézelődni, szeretett apánkkal — akivel hallatlanul tisztelték egymást (úgy értem: a bátyám apámat rendkívül tisztelte, de apám is tisztelte a fiát, mert meg is érdemelte!) — sétálni és beszélgetni. Ugyanúgy, mint ahogy édesanyámmal — aki bátyámnak tulajdonképpen (és nagy időzjelben!) mostohaanyja volt — nagyon tisztelték egymást. Egyik nagynénémmel is nagyon sokat szoktak beszélgetni. Ő valójában rendkívül közvetlen ember volt. Nagyon jó barátja volt a háziorvosunk, dr. Baján György; hozzá ájtárt, s társalogtak. Ez a doktor úr, körzeti orvos lévén, gyűjtött a bátyámnak göcseji és más Zala megyei kisközségekből különleges nyelvi kifejezéseket, amit bátyám Baján György és Pais Dezső neve alatt meg is jelentetett a Magyar Nyelvben. Ebben tájszavak, dülőnevek meg hasonló ritkaságok szerepeltek.

A Pais-jelenség kisugárzása még nyelvész-generációkon át is nyomon követhető.

Tudom, bátyámat életében és halála után igen nagy tisztelet övezi a nyelvészek táborában. Zalaegerszegen bátyámról utcát neveztek el, megválasztották a város díszpolgárává, a róla elnevezett utcában lévő iskola is az ő nevét viseli. Zalaegerszegen szoktak rendezni nyelvészeti vándorgyűléseket is, meg Pais Dezső-díjat alapítottak. Ezt a Zala megyei önkormányzat minden évben át szokta adni egy kiváló nyelvésznek. Egről név szerint tudok, mert legutoljára — három éve — engem is meghívott a Zala megyei önkormányzat elnöke, Pálffy Dénes úr, s akkor kapta meg e díjat bátyám egyik kiváló tanítványa, Kázmér Miklós, aki munkatársa is volt. Még én is kaptam valamilyen emléklapot akkor.

Zalaegerszeg két neves szülötte Pais Dezső és Keresztury Dezső. Kettejük kapcsolatára hogyan emlékezik?

Keresztury Dezső édesapja Zalaegerszegen polgármester volt, akit én már nem ismertem. A két Dezső között elég nagy korkülönbség volt, mivel bátyám 1886-ban született; Keresztury Dezső pedig 1904-ben. Az Eötvös Kollégiumból jól ismerték egymást. Elképzelhető, hogy Pais Dezső támogatásával került ide az ifjú Keresztury Dezső. Közöttük az évek során igen mély barátság szövődött. Tudom, Dezső bátyám rendszeresen járt is Kereszturyékhoz, meg együtt Kodály Zoltánt is többször fölkeresték. Keresztury Dezső néha megjelent a „Kruzsok”-ban, a nyelvészek találkozóhelyén, s bátyámról külön verset is írt: ez meg is jelent a „Dunántúli hexameterek”-ben. Ők hármasban is rendszeresen találkoztak.

Vissza tudja idézni, mennyire voltak nyelvészeti évődések hármójuk között?

Noha személyesen csak egyszer-kétszer voltam jelen találkozásaiknál, biztos vagyok benne, hogy ilyesmi állandóan előfordult közöttük.

Annál is inkább, mert mindhármójuknak igencsak jó humora volt!

Talán épp emiatt is kedvelték egymást. A kiváló humoruk mellett mind a hárman rendkívül becsületes emberek voltak, akik egymástól még a kritikát is szívesen fogadták...

Tosu tanár úr kora egyik legnagyobb nyelvésze volt. Milyennek tapasztalta őt — nyelvészként papucsban, családi körben?

Kedves és barátságos ember volt, s mi nagyon tiszteltük. Mindig törődött velünk. A szó szoros értelmében papucsban ritkán láttam, mert nem velünk lakott: otthona „legénylakás” volt.

A nyelvész-professzor a rokonság körében is nyelvművelőként hatott?

Ha beszéd közben elkövettünk valami hibát, akkor azonnal kijavított bennünket.

Előfordult, hogy Pais Dezső valakit nyelvészetben finoman vagy vitriolos humorral helyreigazított volna?

A „Kruzsok”-ban én — vegyész létemre — teljesen illetéktelenül szoktam megjelenni, bátyám kérésére, az ő határozott hívására, mivel akkoriban már idős volt, s segítségre szorult a közlekedésben. Magam is tapasztaltam, mennyire vitriolos megjegyzései voltak, ámbár mindenkor jószándékkal és valóban jobbító céllal. Ezen megjegyzések írásos hányadának egy része nekem megvan. Ugyanis ezeken a vendéglői összejöveteleken akár egy szalvétára vagy papírfecnire is felírtak ilyeneket. Néhány tüneményesen szellemes szöveg szerepel itt, részben bátyámtól, részben Bóka Lászlótól, Bárczi Gézától vagy Benkő Lorándtól. E cédulákra rovott bölcsességek vagy bölcselkedések a kort, a társadalmi helyzetet elemző részletek is megtalálhatók a nyelvészeti tartalom mellett.

Pais Dezső jelen volt az Ön gyermekeinek kicsi korában. Okította-e őket valami olyanra, amit csak egy ilyen rokontól kaphattak meg, mástól senkitől sem?

Alig emlékszem ilyenre, mert családi körben nemigen szokott „oktatni”. Gyermekeim rendkívüli mértékben tisztelték, példája miatt, s annak következtében, ahogyan jelen volt. Egyébként bátyám a fiamnak keresztapja is (ha egyáltalán ez szó szerint vehető, mivel akkoriban sem bátyám, sem én a vallásunkat nemigen gyakoroltuk). De gyermekeim Dezső bátyámmal sokáig nem lehettek együtt, mivel ő viszonylag korán meghalt. De éppen elég idők voltak ahhoz, hogy szellemi fejlődésüket nyomon kövesse. Állandóan érdeklődött tanulmányi ügyeiről. És ha valamilyen értékelhető nyújtottak, akkor természetesen megdicsérte őket.

Hogyan ítéli meg, mennyire hiányzik ilyen rokon a mai magyar társadalom ifjabb nemzedéke számára?

Határozottan az a véleményem, hogy nagyon-nagyon sok családban elkelne egy-egy ilyen családtag. Nekem sem érdemem, csak hallatlan szerencsém, hogy ilyen ember volt a bátyám. És az egész nagy család összes tagja számára is ugyanilyen gondoskodó és ügyeket, sorsokat, fejlődést figyelemmel kísérő jelenség volt Pais Dezső.

Hallottam olyan meghatározást, miszerint Tosu tanár úr volt kora magyar művelődésének nyelvi pajzsa.

Minden bizonnyal, hiszen annyira nem volt nyelvészként sem szemellenzős, aki csak a maga szakterületével törődött volna. Pais Dezső átfogóan az egész tudománnyal, az egész művelődéssel foglalkozott. Egyik idevágó mondására máig emlékszem: „a tudományt időnként még a tudomány szervezőitől is meg kell védeni!”.

Közzéteszi: INÁMI ZSÓFIA

Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához

A Földrajzi nevek etimológiai szótára negyedik, bővített és javított kiadásának kéziratát 1986-ban adtam át az Akadémiai Kiadónak. A szótár két év múlva, 1988-ban jelent meg. Ám az etimológiai vizsgálatokat sem e két év alatt, sem utána nem szüntettem meg. De új szócikket a kiadótól munkába vett, lezárt kéziratba már nem iktathattam be. Legfeljebb arról lehetett szó, hogy a korrektúraolvasás során kisebb igazításokat végezzek a meglévő szócikkek szövegén, és beírjak egy-egy új bibliográfiai adatot. (Az idővel való versenyfutásban olykor még ez is csak csonkán, felemás módra sikerült, mert ha egy folyóiratcikkem még csupán a hasábkorrektúra stádiumáig jutott el, akkor mindössze az illető folyóirat évfolyamát tudtam a szótárban megadni lapszám nélkül. L. FNESz.⁴ *Burok-völgy, Haláp, Kolopfürdő és Törökbálint* a.)

A helyneveink etimológiája iránt érdeklődök, különösen a FNESz.⁴ rendszeres használói számára jegyzékbe foglalom azokat a kifejezetten etimológiai tárgyú dolgozataimat, amelyeket már egyáltalán nem (vagy csak részlegesen) értékesíthettem szótáram szócikkeiben: „Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl” [M o l d o v a : *Adzsud. Akna. Alfalu. Bákó. Balusest. Bargován. Barlad. Bogdana. Bogdánfalva. Botosány. Bruszturósa. Buhar. Csüvés. Diószeg. Doftana. Dokia. Domafalva. Dormánfalva. Dózsa. Dzsidaifalva. Foksány. Forrófalva. Frumosza. Fűrészfalva. Galac. Girlény. Gorzafalva. Harló. Hidegkút. Husztváros. Jászvásár. Jugán. Karácsonkő. Kelgyest. Ketris. Kickófalva. Klézse. Kománfalva. Kotnár. Lábnik. Lakosfalva. Lészped. Lukácsfalva. Magyarfalva. Mánfalva. Miklósfalva. Moldvabánya. Nagypatak. Némc. Nyersesty. Onyest. Pakura. Páskán. Ploszkucény. Pokolpatak. Pusztina. Románvásár. Somoska. Szabófalva. Szászokút. Szalonc. Szekefura. Szerbek. Szőlőhegy. Sztrunga. Sztánfalva. Tamás. Tamásfalva. Tatros. Tázló. Tekucs. Templomfalva. Terebes. Trunk. Újfalva¹. Újfalva². Valény. Vaszló. Vizánta. Völcsök. Zsozsény. — B e s s z a r á b i a : *Csőbörcsök. Orhei. Kisinyov. Dnyeszterfehérvár. — B u k o v i n a : Szeredvásár. Szucsava. Andrásfalva. Fogadjisten. Hadikfalva. Istensegíts.**

Józseffalva. Laudonfalva.] (Nyr. CXI, 215—33) | „Földrajzinév-magyarázatok” [Burok-völgy. Kolopfürdő, Haláp, haláp. Törökbálint] (MNY. LXXXIV, 453—60) | „Oroszlánnal kapcsolatos földrajzi neveink” [Oroszlány. Oroszlánvár. Oroszlánkő. Oroszlámos] (Nyr. CXIII, 110—5) | „A göcseji Csömödér helységtől a Gyimesi-szoros fölött emelkedő Csülemér hegycsúcsig” (Nyr. CXIII, 348—9) | „Középkori földrajzi nevek magyarázata” [Cselény. Fúd. Gercse. Ohtina. Orogvány. Petlend. Rögös. Szerk. Venye. Zedreg] (MNY. LXXXVI, 161—72) | „Makszond. Zsarnószeg” (MNY. LXXXVI, 221—2) | „Röcsöge és Csajág-Röcsöge” (Nyr. CXIV, 116—7) | „Víz-, hegy- és völgynevek a középkori Heves megyéből” [Bába ere. Büdös-ér. Cserő. Hajta. Mohánytő. Soly-ér. Saj-fok. Szekeres. — Buja-hegy. Emberesd. Fertősfő. Hagymásbérc. Kajra. Kápolna bérce, Kápolna-völgy. Világos-hegy] (MNY. LXXXVII, 73—7) | „Csezmicé-ről és Janus Pannonius családnevééről” (MNY. LXXXVII, 211—7) | „A középkori Promontorium Varadiense magyarul” (MNY. LXXXVII, 327—30) | „Négy helységnév-magyarázat” [Aknaszlatina. Bodos. Csonkapi. Magyarhermány] (Nyr. CXV, 123—5) | „Szalóka” (Nyr. CXV, 133—4) | „Földrajzi nevek a magyar középkorból” [Bizere. Eng. Eső. Germentés, Szepetnekkés, Kérekés stb. Hajszentlőrinc. Harangozó. Kurtó. Milkó. Pósvár. Szapud. Szompács] (Nyr. CXV, 254—61) | „Balaton — The Name” (The New Hungarian Quarterly XXXII [1991.]/121. sz. 40) | „Huszt környéki helységnevek” [Alsószelistye. Csománfalva. Darva. Gernyész. Herincse. Husztbaranya. Husztófalva. Iza. Kőrösös. Kövesliget. Kricsfalva. Lipcse. Mihálka. Ósándorfalva. Száldobos. Szeklence. Uglya. Ujbárd. Vajnág] (Benkő-Eml. 1991. 352—61) | „Kárpátaljai helységnevek Ungvár környékéről” [Árok. Baranya. Bátfa. Botfalva. Cigányócs. Gálócs. Hegyfark. Kereknye. Ketergény. Kisluboka. Kisszelmenc. Korláthelmecc. Nagygejőc. Nagyláz. Nagyvár. Ókemence. Órdarma. Palágykomoróc. Palló. Rahonca. Sislóc. Strippa. Tiszasalamon. Trask. Ungdoróc. Ungtarnóc] (MNY. LXXXVIII, 35—42) | „Mosztonga” (MNY. LXXXVIII, 483) | „Szentpétervár” (Nyr. CXVI, 455—6) | „A telepítő kenézükről nevet kapott falvak a beregi Hát vidékén” [Árdánháza. Bábafalva. Bárháza. Csertészfalva. Delegánfalva. Deszkófalva. Drágabártfalva. Dunkófalva. Floriaháza. Gálfalva. Gergelyfalva. Iváskófalva. Izogafalva. Kelemenfalva. Kenderesfalva. Klastromfalva. Kustánfalva. Lécfalva. Lányfalva. Makszémháza. Martinkafalva. Maszárfalva. Muzgafalva. Pálfalva. Papfalva. Papgyörgyfalva. Péterfalva. Pisztraháza. Pósháza. Romocsafalva. Sándorfalva. Szaniszlófalva. Sztánfalva. Szundákfalva. Trojánfalva. Uszkófalva. Vanykófalva. Závidfalva] (Rédei-Eml. 1992. 269—89) | „Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő” [Gyógyiferedő ~ Feredőgyógy] (Nyr. CXVIII, 86—9).

Összefoglaló jellegűek, de nagyszámú helynév-etimológiát is tartalmaznak a következő dolgozataim: „Szláv eredetű földrajzi nevek a Kárpát-medencében” (Idegen nyelvek tanítása 1987/3. sz. 65—73) | „Magyarország földrajzi és társadalmi arculata az Árpád-korban” (MNY. LXXXIV, 129—55) | „Kik azok a krassovánok, és milyen nyelven beszélnek?” (MNY. LXXXV, 419—27) | „A magyarság legkorábbi nyomai a Délvidék helységneveiben” (MNY. LXXXVIII, 410—21) | „Ungarisch-slawische Wechselbeziehungen in der Toponymie des Karpatenbeckens” (Finnisch-ugrische Sprachen zwischen dem germanischen und dem slavischen Sprachraum. Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 13—15. November 1991. Herausgeber: LÁSZLÓ HONTI, SIRKKA-LIISA HAHMO, TETTE HOFSTRA, JOLANTA JASTRZEBSKA, OSMO NIKKILÄ. Amsterdam—Atlanta, GA, 1992. 77—83) | „Erdély a helynevek tükrében” (Nyr. CXVI, 90—4) | „Cuius regio, eius nomen?” (MTud. 1992/2. sz. 129—35). — A „Deutsche Ortsnamen in Rußland” című dolgozatomban Mollay-Emlékkönyvben (1993. 191—202) és — javított tipográfiával — a Studia Slavica-ban (XXXIX, 17—27), az „Etimológiailag azonos földrajzi nevek alakjainak elklönülése» (névhasadás») című dolgozatom pedig a Bácszi-Emlékkönyvben (1994. 103—7) olvasható. A FNESz.⁴ anyagát nyelvfejlődési jelenségek szerint elemezve tanulmányt írtam „Földrajzi neveink nyelvi fejlődéséről” (NytudÉrt. 139. sz.). „Nyelvtörténeti szótáraink típusai” címmel számba vettem és értékeltem történeti helynévszótárainkat, történeti földrajzainkat, történeti személynévtárainkat és etimológiai szótárainkat is (MNY. XC, 392—412 és MNYTK. 201. sz. 12—32). Dolgozatot tettem közzé „Földrajzi nevek kontinui-

tása a Dunántúlon” (MNy. XCI, 192—4), „*Bátorteleké-től és Szentmihály-tól Bárszentmihályfá-ig* (Helységnevek életútja)” (MNy. XCI, 453—5) és „Vas megyei földrajzi nevek történeti-etimológiai vizsgálata” (Nyr. CXX, 71—6) címmel. „A múlt magyar tudósai” sorozatban bemutattam három kiemelkedő szlavista etimológusunk életútját és tudományos teljesítményét: Kniezsa Istvánét (1994.), Melich Jánosét (1995.) és Asbóth Oszkárét (előreláthatólag 1996-ban jelenik meg).

GYÖRFFY GYÖRGY Árpád-kori történeti földrajzának második és harmadik kötete az első kötet után huszonnégy évvel, 1987-ben látott napvilágot. Ennek a nyelvészeti szempontból is elsőrendű fontosságú két kötetnek már csupán nagyon is korlátozott mértékben vehettem hasznát a FNESz.⁴ kefelevonatának javításakor. Pontosíthattam ugyan egy-egy földrajzi név adatolását, az oklevelek és átírásaik keltezését stb., de nem is gondolhattam a nyomdai előállítás fázisában levő munkámnak új szócikkkel való bővítésére. Erre most keríték sort. Csaknem kétszáz új szócikkben mutatok be olyan földrajzi neveket, amelyek Árpád-kori ősiségük a történelmi Doboka, Erdélyi Fehér, Fejér, Gömör, Győr, Heves, Hont, Hunyad, Keve, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megyék területéről és máshonnan. Kivételesen tárgyalok egynéhány újabb földrajzi nevet is.

Az alább következő névmagyarázatok szerkezeti felépítése nagyjából egyezik a FNESz.⁴ szócikkeivel.

Aba I. Zaba

Adalin ’romániai helység Erdélyben Hídalmástól (Hida) délkeletre; Adalin’ [1320: *Odalein*: Györffy 2: 58; 1750: *Adalin*: Suciú 1: 25]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *vdelen* szn. (MNy. 32: 133). Az alapjául szolgáló szn.-hez I. *Edelény* (FNESz.⁴ 1: 406) szócikkét. L. még ném. R. *Odelin* szn. (Socin 156). A rom. *Adalin* [1733: *Adalinul*: Suciú 1: 25] névalak a magyarból való, az újabb m. *Adalin* visszakölcsönzés a románból.

Akmár ’romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) délnyugatra; Acmarium’ [1276: *Othmar*: Györffy 2: 130; 1733: *Aknar*: Suciú 1: 24]. Az elsődleges *Otmár* névalak pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1202—3 k./15. sz.: *Otmar* szn. (Szt. KritJ. 1: 65). Az alapjául szolgáló szn. a ném. *Otmar* szn. (Först.² 198) átvétele. Az *Akmár* névalak magyar *tm > km* hangváltozás eredménye lehet (vö. *Szatmár > Szaknár*). Némelyek szerint a m. *Otmár* hn.-ből a románban *Acmarium* fejlődött, majd ez a romános névalak visszakerült a magyarba. (Kniezsa: *MagyRom*. 1: 182.)

Alatka ’lakott hely Boconád belterületétől északra’ [1327: *Olatk*: Györffy 3: 66; 1808: *Alatka*: Lipszky: Rep. 1: 5]. Az elsődleges *Olatk* < *Oladk névváltozat annak a szn.-nek a -k képzős származékából alakult, amely a Vas megyei *Olád* hn. (FNESz.⁴ 2: 272) előzményeül szolgált. Az újabb *Alatka* végződése birtokos személyragként magyarázható, de számolhatunk a -ka végű nevek analógiás hatásával is.

Alfalu I. Bokajalfalu

Almagyar utca ’Eger egyik utcája a vár alatt délre’ [1695: *Almagyari uczanak* gr.: BakFek. 2: 24; 1851: *Almagyar uca*: i. m. 2: 25, de l. 1331: *Olmagari*: Györffy 3: 89 és 1275: *Olmag(or)i*: uo. is]. Eger vára alatt falu létesült, amelyet a *Német* és *Olasz* nevű telepek lakóitól eltérő magyar hospesieről nevezhettek el. *Felmagyar nevű felső része a tatárjárás alatt pusztulhatott el. Az egykori falu neve utcanévben örökölt meg. — Vö. **Mester utca** (FNESz.⁴)

Alsóárpás ’romániai helység Erdélyben Fogarastól (Făgăraș) nyugat-délnyugatra; Arpașul de Jos’ [1511: *Alsó Árpás*: Suciú 1: 45]. A falu az Olt bal oldali mellékvize, az *Árpás* [1223: riv. *Arpas*: Györffy 2: 450; 1912: Riul *Arpașul* mj.: Ujegyház (Leschkirch). 1: 75 000-es térkép] mellett települt, s róla kapta nevét. A patáknév árpafölddel lehet kapcsolatos. Az *Alsó*- előtag *Felsőárpás* [1589: *Felseo Arpas*: Suciú 1: 45] ’Arpașul de Sus’ előtagjával van korrelációban. — A rom. *Arpașul de Jos* ’Alsóárpás’ részfordítás a magyarból. (Kniezsa: *MagyRom*. 1: 208.) — Vö. **Árpás** (FNESz.⁴)

Alsóbalázsfalu ’romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) északnyugatra; Blăjeni de Jos’ [1760—2: *Also Balázsfalu*: Suciú 1: 84, de l. 1587—9: *Balaszfalwa utraque*: uo. és 1451:

Balásfalva: Györffy 2: 85 is]. A falu elsődleges neve *Rozva* [1292/1333/1347: *Balas de Ruzua*: uo.] volt. Ez a Szamosba ömlő Sajó jobb oldali mellékvizéről vonódott át a patak menti településre; vö. 1451: fl. aque *Rozwa* (Györffy 2: 44); 1904/1912: *Rosuva* p. (Szamosújvár. 1: 75 000-es térkép). A pataknév szláv eredetű; vö.: le. *Rusawa* víznév (Rieger: NWDS. 142; átvétel az ukránból); ukr. *Русава* víznév (SHUkr. 480; l. még SIStaroukr. 2: 307). Tövéhez l. ukr. *пуча* 'szöke'. (Ebből: ukr. N. *Руча* 'a Dnyeper' is; Rieger: NWDS. 141 *Róžowy potok* a.). Utóbb Rozva községet birtokosáról, Balázsról *Balászfalva*-nak kezdték nevezni. Az Alsó- előtag a szomszédos *Felsőbalászfalva* [1760—2: *Felső-Balászfalva*: Suciú 1: 84] 'Blajenii de Sus' előtagjával van korrelációban. — A rom. *Blajenii de Jos* (és *de Sus*) hatósági névadás eredménye magyar mintára. — Vö. **Balászfalva** (FNESz.⁴)

Alsókarácsonfalva 'romániai helység Erdélyben Balászfalvától (Blaj) nyugatra; Crăciunelul de Jos' [1733: *Alsó-Kracsunfalva*: Suciú 1: 172, de l. 1410: *Karachonfalua*: Györffy 2: 168 és 1324: prope domum *Karachyni*: uo. is]. A helység eredeti neve *Árosszeg* [1272/1413: *Aruszegh*: Györffy 2: 168] volt. Ennek előtagja a 'kiöntés, áradás' értelemben használt m. *ár* fn.-nek lehet a -s képzős származéka, s a Nagy-Küküllő árterületével hozható kapcsolatba. Az utótag a m. *szeg* 'sarok, zug' fn. Az újabb *Karácsonfalva* hn. a m. *Karácson* [1332: comitis *Karachun*: HazOkl. 203] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A *Kracsunfalva* névváltozat előtagjához l. rom. *Crăciun* szn. (Constantinescu: DOR. 36), csn. (Iordan: DicțFam. 156). Az ukr. R. *Крачунь* szn. (SIStaroukr. 1: 511) a románból való. Az *Alsó-* előtag a Medgyestől nyugatra fekvő *Felsőkarácsonfalva* [1733: *Felső-Kracsunfalva*: Suciú 1: 172, de l. 1462: *Karachonfalua*: Csánki 5: 882 és 1332—7: *Karachini villa*: Ortway: EgyhFöldl. 2: 651 is] 'Crăciunelul de Sus' előtagjával van korrelációban. — A rom. *Crăciunelul de Jos* 'Alsókarácsonfalva' első néveleme a rom. *Crăciun* szn. kicsinyítő képzős származéka. (Iczkovits 57; Kniezsa: MagyRom. 1: 184; Kázmér: Falu 168; Györffy 2: 168, 3: 555.) — Vö. **Karácsonfalva** (FNESz.⁴)

Alsólengyend l. Felsőlengyend

Alsórákos 'romániai helység a székelyföldi Olt-kanyarban Brassótól (Braşov) észak-északnyugatra; Racoşul de Jos' [1554: *Also Rakos*: SzékOkl. 2: 115, de l. +1421/+1735: *Rakos Superioris et Inferioris*: Györffy 2: 200 és 1377: *Racus*: uo. is]. A *Rákos* hn. rákban gazdag folyóvízzel kapcsolatos. Az *Alsó-* előtag *Felsőrákos* [1554: *Felső Rakos*: SzékOkl. 2: 116, de l. +1421/+1735: *Rakos Superioris*: Györffy 2: 200 is] 'Racoşul de Sus' előtagjával van korrelációban. — A rom. *Racoşul de Jos* 'Alsórákos' részfordítás a magyarból. (Orbán: Szék. 1: 203; Iczkovits 82; Suciú 2: 67.) — Vö. **Rákos** (FNESz.⁴)

Alsószombatfalva 'romániai helység Erdélyben Fogarastól (Făgăraş) nyugat-délnyugatra; Sîmbăta de Jos' [1589: *Also Szombatfalva*: Suciú 2: 123, de l. 1583: *Zombatfalva*: uo. és 1291: *Zumbotuel*: Györffy 2: 453 is]. A R. *Szombathely*, újabb *Szombatfalva* hn. szombatonként tartott hetipiaccal kapcsolatos. Az *Alsó-* előtag *Felsőszombatfalva* [1589: *Felső Szombatfalva*: Suciú 2: 123] 'Sîmbăta de Sus' előtagjával van korrelációban. — A rom. *Sîmbăta de Jos* 'Alsószombatfalva' magyar mintát tükröz. (Kniezsa: MagyRom. 1: 208; Kázmér: Falu 177.) — Vö. **Szombatfa**, **Szombatfalva**, **Szombathely** (FNESz.⁴)

Alsóváradsza 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) délre; Oarda de Jos' [1760—2: *Al(só) Váradja*: Suciú 2: 5, de l. 1359: *Varada*: uo., 1346: *Waradia*: uo. és 1290—5: *Warda*: Györffy 2: 190 is]. A R. *Várda* a m. *várad* 'udvarház; kis vár, erősség' birtokos személyranggal ellátott alakja. A *Váradja* < *Várada* névváltozatban nem érvényesült a két nyílt szótagos törvény. L. a Somogy megyei *Várda* (FNESz.⁴ 2: 734) szócikkét. A helység fölött kialakult település idővel *Felsőváradsza* [1760—2: *Fel(ső) Váradja*: Suciú 2: 5] 'Oarda de Sus' néven önállósult. Ezért egészült ki az anyaközség neve az *Alsó-* előtaggal. — A rom. *Oarda de Jos* 'Alsóváradsza' részfordítás a magyarból. (Iczkovits 64; Kniezsa: MagyRom. 1: 182.) — Vö. **Várad**, **Varadia** (FNESz.⁴)

Alsóvenice 'romániai helység Erdélyben Fogarastól (Făgăraș) kelet-északkeletre; Venetia de Jos' [1556: *Also Venitze*: Suciú 2: 243, de l. 1372: *Venece*: Györffy 2: 203 és 1235: *Venetis*: uo. is]. A *Venice* hn. vitatott eredetű. Vö. 1478: *Venece* 'helység Baranyában a Dráva vidékén' (Csánki 2: 535). L. talán m. R. *venic* 'szilfa'. Némelyek az észak-itáliai *Venecia* városállam nevéből származtatják. Mások szerint — kevéssé valószínűen — román eredetű, és a rom. *vinețiu* 'kék', *vineție* 'kék, kékség' rejlik benne. Az *Alsó-* előtag a szomszédos *Felsővenice* [1589: *Felső Venice*: Suciú 2: 244] 'Venetia de Sus' előtagjával van korrelációban. (Kniezsa: *MagyRom.* 1: 209; *Iordan*: *TopRom.* 135, 344.) — Vö. **Velence**^{1,2}, **Vönöck** (FNESz.⁴)

Ambrus '535 m magas hegy Erdélyben Kiskalocsától (Călacea) délkeletre' [1312: p. *Ambrus*: Györffy 2: 58; 1366: *Amburyustelke*: Suciú 2: 290; 1902: *D. Ambreuşul*: Alparét (Olprét). 1: 75 000-es térkép]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1202—3 k./15. sz.: *Ambrus* szn. (Szt. Kriú. 1: 63). Az idővel elenyészett helység emlékét egy hegynév őrzi. — Vö. **Emberfő** (FNESz.⁴)

Áng l. Ánghelypuszta

Ánghelypuszta 'lakott hely Rábaujfalu belterületétől délre' [1883: *Anghely psz.*: Györffy 2: 578, de l. 1880: *P. Anghely*: Hátsek: MegyTérk. *Győr m. a.*, 1488: *Anthel*: Csánki 3: 544 és 1232: *Ang*: Györffy 2: 578 is]. Az elsődleges *Ang* névalak pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. az *Angelus* [1213/1550: *Angelus*: VárReg. 317.], *Angelka* [1230: *Angelka*: HazaiOkm. 8: 26], *Anglis* [1252: MNyTK. 80. sz. 43]-féle személynévek megrövidült alakjával azonosítható. A hn. idővel a *hely*, majd még a *puszta* névelemmel egészült ki. — Vö. **Becsehely**, **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Anyalapuszta 'lakott hely Szlovákiában Naszvadtól (Nesvady) észak-északkeletre; Aňala' [1226: *Vngnuna*: CDES. 1: 232; 1239: *Anala*: i. m. 2: 41; 1808: *Anyala* (*kis-* vel *öreg-*): Lipszky: *Rep.* 1: 17; 1880: *P. Anyala*: Hátsek: MegyTérk. *Komárom m. a.*; 1888/1890: *N. Anyalai p.*: Gönczy—Kogutowicz: *Kézi atl. Komárom m. a.*; 1944: *Anyalapuszta*: Hnt. 86]. Az *Anyana* > *Anyala* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1263/1326: *Anas filium Ananie* szn. (UrkBurg. 1: 282). Az alapjául szolgáló szn. a latin eredetű m. *Ananiás* [1211: *Ananias*: PRT. 10: 415] szn.-ből alakult. Az *Anyala* névalak *l-*je elhasonulás eredménye. A *-puszta* utótag azzal kapcsolatos, hogy a falu a török hódoltság idején elnéptelenedett. A 19. sz.-ban telepítették újra. — A szlk. *Aňala* 'Anyalapuszta' a magyarból való. (VSOS. 2: 294; Györffy 3: 403.) — Vö. **Ányás**, **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Árosszeg l. Alsókarácsonfalva

Árpás l. Alsóárpás

Atyamajor 'lakott hely Kincsesbánya belterületétől keletre' [1967: *Atyamajor*: Hnt. 353, de l. 1374: *Athya*: Györffy 2: 347 és 1302/1419: *Vatha, Vata*: uo. is]. A R. *Vat(y)a* névváltozat pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1205/1270/1330: *Vatha* szn. (UrkBurg. 1: 44). Az újabb *Atya* alak a névkezdő *v* elmaradásával (vö. *Kisigmánd* < *Kisvigmánd*), valamint a m. *Atya* [1245: *Athya*: PRT. 8: 288] szn. hatásával magyarázható. A hn. idővel kiegészült a *major* 'gazdasági központ a határban' fn.-vel. — Vö. **Atya**, **Tündérmajor**, **Vatta** (FNESz.⁴)

Báboc 'romániai helység Erdélyben Bonchidától (Bonțida) nyugatra; Băbuțin' [1325/1349: *Babuch, Bobuch*: Györffy 2: 59; 1587—9: *Babocz*: Suciú 1: 60]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1214/1550: *Babuci* szn. (VárReg. 300.). Az alapjául szolgáló szn.-hez l. le. *Bobiec* csn. (Rospond: SÍNSÍ. 1: 63), valamint blg. *Бобоуов* csn. (Ilčev: RIB. 78) és or. *Бобуов* csn. (Ves Onom. 42). L. még rom. *Băbut* csn. (Iordan: *DicțFam.* 51).

Bajton l. Temesbökény

Bankháza 'lakott hely Kiskunlacháza belterületétől délkeletre' [1453: *Bankhaza*: Györffy 2: 425; 1808: *Bánkháza*: Lipszky: *Rep.* 1: 53]. A birtok elsődleges neve *Hazug(d)* [1321/1324: *Hazuh*: Györffy 2: 425; 1453: *Hazugd*: uo.] volt. Az akkori birtokos a *Hazug* nevet viselhetette; vö. 1211: *Hozug* szn. (PRT. 10: 506). 1368-ban Huguéi Bánk [*Bank* de Hwge: Györffy 2: 425] volt birtokos e tájon. Nyilván ő volt a birtok új névadója. — Vö. **Adorjánháza**, **Bánk**¹ (FNESz.⁴)

Bányika 'romániai helység Erdélyben Hídalmástól (Hida) északra; Baica' [1336: *Bayka*, *Banika*; Györffy 2: 59; 1350: *Banka*: uo.; 1396: *Banika*: ZsigmOkm. 1: 462; 1760—2: *Banyika*: Suciú 1: 53]. A birtok 1336-ban került Hontpázmány nembeli Pogány István kezére, aki állítólag elnevezte és betelepítette. Talán szn. volt az előzménye. Vö. szb.-hv. *Bajka* női szn. (Grković: RIS. 221) és *Banika* női szn. (uo.). L. még rom. N. *baică* 'bába, anyóka, nagyanya' (Jordan: DicțFam. 44), valamint blg. *Банкя* hn. [<: *баня* 'fürdő, bánya'] (BEtReč. 1: 32) és ukr. *Банка* hn. (SISStaroukr. 1: 86). — Vö. **Banka**, **Divékbanka** (FNESz.⁴)

Baranda 'helység a jugoszláviai Bánságban Pancsovától (Pančevo) északnyugatra; Baranda' [1340: *Berend*: Györffy 3: 315; 1451: *Berend*: Csánki 2: 117; 1786: *Baranda*: Korabinsky 32; 1796: „*Baranda*. Elegyes oláh falu a Bánátban”: Vályi 1: 121; 1808: *Baranda* ill.: Lipszky: Rep. 1: 35]. Az elsődleges *Berend* névalak a szn.-ként is alkalmazott *berend népnévből keletkezett. Az újabb *Baranda* visszakölcsönzés a szerb-horvátból. — Vö. **Berend**, **Vörösberény** (FNESz.⁴)

Barta 'határrész Törökszentmiklóstól keletre' [1215/1550: *Barca* (Ϸ: *Barta*): VárReg. 174.; 1872: *Barta*: Györffy 3: 69]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1211: *Borta* szn. (PRT. 10: 505); 1281: *Bartha* szn. (UrkBurg. 2: 153). Az alapjául szolgáló szn. a *Bertalan* szn.-nek a becéző alakja. (EtSz. 1: 376; Varga: Bec. 31.) — Vö. **Barlafalu** (FNESz.⁴)

Bataháza 'puszta Gömörben Almágytól (Gemerský Jablonec) nyugatra; Batovo' [1406: *Bathahaza*: VSOS. 1: 391]. A *Bata* [1138/1329: *Bata*: MNy. 32: 56] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' fn.-nek az összetétele. — A szlk. *Batovo* 'Bataháza' tudatos szlovákosítás eredménye. (Csánki 1: 131; Ila 2: 87; Kázmér: RCsnSz. 103.) — Vö. **Adorjánháza** (FNESz.⁴)

Bece l. **Magyarbece**

Belenik l. **Borosbenedek**

Belezsér 'lakott hely Szlovákiában Almágy (Gemerský Jablonec) belterületétől délkeletre; Beležíř' [1275/1410: *Beleser*: Györffy 2: 486; 1887/1910: *Belezsér* psz.: Arló und K. Terenne. 1: 75 000-es térkép]. Talán pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. szb.-hv. *Belošir* csn. (LPH. 37) <: ? *Beloš* szn. (Grković: RIS. 35). Kevéssé meggyőző az a feltevés, hogy olyan összetétellel van dolgunk, amelynek utótagja a m. *ér* 'vízfolyás', előtagja pedig szn. (L. pl. 1156: „*Belus palatinus comes*” szn.: CDES. 1: 79.) — A szlk. *Beležíř* 'Belezsér' (GeogrNázv. 4: 12) a magyarból való. (Csánki 1: 131; Ila 2: 92; VSOS. 1: 391; ComGem. 11; Györffy 2: 486.)

Bencevár 'határrész Gyermely belterületétől északkeletre' [1853: *Benczi vár*: MNyTK. 169. sz. 119; 1864: „*Benceze vári* hegyről neveztetik, — hol hajdan vár létezett és benne bizonyos Benceze nevű ur lakott”: Pesty: Kom. 119]. Egykor itt egy *Sümege* [1269: *Symeg*: Györffy 2: 309] nevű falu állott. Ennek nevéhez l. a Balaton-felvidéki *Sümege* (FNESz.⁴ 2: 505) szócikkét. Később egy *Benc* nevű birtokosé lett a falu; vö. 1327: Zumur-i *Bench* fia Tyba szn. (VeszprReg. 78). Ebből a *Benc* szn.-ből alakult az elenyészett falu helyét jelölő *Bencivár* > *Bencevár* hn. Az utótag a m. *vár* 'erősség'. — Vö. **Bélavár** (FNESz.⁴)

Berend l. **Baranda**

Berlád 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) dél-délkeletre; Bîrla' [1319/1320: *Barla*: Györffy 2: 60; 1733: *Berla*: Suciú 1: 82; 1760—2: *Berlád*: uo.]. Az elsődleges *Barla* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1292 k.: *Borla* szn. (ÁÚO. 10: 107). A hn.-hez idővel *-d* képző járult. — A régeni esperesi kerületben levő egykori *Bulchard* ~ *Bulhard* ~ *Bohard* [1332—7: Ortway; EgyhFöldl. 2: 654] plébániás hely azonosítása *Berlád*-dal téves. E névhez l. ném. *Burchard* (Först.² 348) szn. — A rom. *Bîrla* 'Berlád' a magyarból való. (Kniezsa: MagyarRom. 1: 201.) — Vö. **Barlahida** (FNESz.⁴)

Berzava l. **Zsidovin**

Bizófalva 'lakott hely Szlovákiában Gortvakisfaludtól (Gortva) délnyugatra; Bizovo' [1828: *Bizófalva*: Kázmér: Falu 268, de l. 1481: *Bizofalwa*: Csánki 1: 131 és 1455: *Bizófalva* (modernizált alak): Ila 2: 125 is]. A *Bizó* [1399: *Bizó* András (magyaros alak): Ila 2: 125] csn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *falva* fn.-nek az összetétele. A *-falva* utótag idővel *-falá*-ra egyszerűsödött. — A szlk. *Bizovo* 'Bizófalva' tudatos szlovákosítás eredménye. (Ila 2: 125; VSOS. 1: 395; Kázmér: RCsnSz. 144.) — Vö. **Sajópálfala** (FNESz.⁴)

Bocsárd l. **Borosbocsárd**, **Búzásbocsárd**

Bojár 'határrész Harta belterületétől északra' [1280: *Bolar*: Györffy 2: 420; 1426: *Bolyar*: Csánki 3: 321; 1808: *Bojár*: Lipszky: Rep. 1: 67]. A *bolgár* népnév *bular* [1150 k./12—13. sz.: „de terra *Bular*”: An. 57.] alakjából származtatható. 10. sz.-ban beköltözött volgai mohamedán bolgárokról kaphatta nevét. A névadás történhetett szn.-i áttétellel is; vö. 1251/1271: *Balar* szn. (Györffy 1: 466); 1298/1350: *Bolar* szn. (uo.; mindkét adat ugyanazt a személyt jelöli). (Györffy: MKE. 62.) — Vö. **Bolgárom**, **Bolyár** (FNESz.⁴)

Bokajalfalu 'romániai helység Erdélyben Algyógytól (Geoagiu) kelet-északkeletre; Băcăintî' [1892: *Bokaj-Alfalu*: Hnt. 1012, de l. 1278: *Bakay*: Györffy 2: 132 is]. A *Bokaj* hn. a m. *Baka* [1138/1329: *Baka*: MNY. 32: 56] szn.-nek birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A helység *Felfalu*-nak [1902: Téglás: Huny. 131] hívott felső része idővel *Bokajfelfalu* [1892: *Bokaj-Felfalu*: Hnt. 1012] néven önállósult. A *Bokajfelfalu*-ból való megkülönböztetés végett egészült ki az anyaközség neve az *-alfalu* utótaggal. — A rom. *Băcăintî* 'Bokajalfalu' egy szláv *Bakajinci [többes sz.] (tkp. 'Bakaj lakói') átvétele. (Csánki 5: 71; Kniezsa: MagyRom. 1: 213; Kázmér: Falu 132.) — Vö. **Alsófalva** (FNESz.⁴)

Bokajfelfalu l. **Bokajalfalu**

Boksa l. **Várboksán**

Boksán l. **Várboksán**

Boldogasszonyfalva l. **Zsidovin**

Bolyapuszta 'lakott hely Tarnalelesztől délnyugatra' [1887/1914: *Bolya psz.*: Arló und K. Terenne. 1: 75 000-es térkép; 1988—9: *Bojapuszta*: A Karancs, a Medves és a Heves-borsodi dombság turisztatérképe. 1: 60 000, de l. 1808: *Bolya*... Praedium: Lipszky: Rep. 1: 69, 1492: *Bolya*: Csánki 1: 59, 1341/1347: *Balya*: Györffy 3: 74, 1310: *Bola*: uo. és 1295: *Bala*: uo. is]. A *Bolya* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1219/1550: *Bola* szn. (VárReg. 41.). Utóbb kiegészült a *-puszta* utótaggal. (EtSz. 1: 544 *Bua* a.) — Vö. **Bolya**, **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Borbapuszta 'lakott hely Táp belterületétől északra' [1237—40: *Barba*: Györffy 2: 583; 1808: *Borba*... Praedium: Lipszky: Rep. 1: 69; 1887: *Borba p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Győr m. a.*] A *Borba* ~ *Barba* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1450: Dominici *Borba* csn. (PRT. 3: 517). Az alapjául szolgáló szn. a *Barnabás* ~ *Barrabás* ~ *Borbás* szn. rövidült alakja; vö. *Borbaháza* 'puszta Szil határában' [1230: *Barba*: Csánki 3: 601; 1338: *Borbahaza*: uo.] ~ *Barrabásfölde* 'ua.' [1468: *Barrabásföwde*: uo.]. A *puszta* utótag elpusztásodással kapcsolatos. (EtSz. 1: 298; Stanislav: SlovJuh. 2: 68.) — Vö. **Budafapuszta**, **Szentborbás** (FNESz.⁴)

Borosbenedek 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északra; Benic' [1907: *Borosbenedek*: Hnt. 132, de l. 1332—5: *Benenyk*, *Benedic*: Györffy 2: 135 és 1274/1340: *Belenygh*: uo. is]. A *Benedek* < R. *Belenik* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1211: *Belenig* szn., *Belenic* szn. (PRT. 10: 505, 507); 13. sz.: *Beleneg*, *Belenig* szn. (Györffy 2: 133). A névadó az 1200 körül élt Csanád nembeli Benelik volt. Az ómagyar szn.-hez l.: cseh *Bělénec* csn. (Gebauer: SiStč.² 1: 36); le. *Bielinek* csn. (Rospond: SiNŠl. 1: 47). A hn. idővel hozzáigazodott a *Benedek* szn.-hez. A *Boros-* előtag az *Erdélyi Hegyalja* nevű történelmi borvidék híres borával kapcsolatos. — A rom. *Benic* 'Borosbenedek' a magyarból való. (Karácsonyi:

MNemz. 1: 347; Erdélyi: NyK. 34: 402; Iczkovits 51; Kniezsa: MagyRom. 1: 180; Zolnai: MNy. 40: 285; Mező: HivHn. 224.)

Borosbocsárd 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) észak-északnyugatra; Bucerdea-Vinoasă' [1733: *Boros-Bocsárd*: Suciú 1: 107, de l. 1238/1290—301: *Buchad*: Györffy 2: 134 is]. A *Bocsárd* hn. a m. R. *bocsár(d)* 'kádár; pohárnok' foglalkozásnévből keletkezett. A falut eredetileg bizonyára udvari szolgálok, *bocsár*-oknak hívott pohárnokok lakták. A megkülönböztető szerepű *Boros*- előtag az *Erdélyi Hegyalja* nevű történeti borvidék híres borával kapcsolatos. — A rom. *Bucerdea-Vinoasă* 'Borosbocsárd' részfordítás a magyarból. (Iczkovits 52; Kniezsa: MagyRom. 1: 181; Heckenast: FejSzolg. 94; Mező: HivHn. 270.) — Vö. **Bocsárd** (FNESz.⁴); **Búzásbocsárd**

Boroskrakkó 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északra; Cricău' [1913: *Boroskrakkó*: Hnt. 432, de l. 1206/1296—301: *Karakó*: Györffy 2: 169 is]. A *Krakkó* ~ R. *Karakó* hn. szláv eredetű. Magyarázataához l. a Vas megyei *Karakó* (FNESz.⁴ 1: 687) szócikkét. A megkülönböztető szerepű *Boros*- előtag az *Erdélyi Hegyalja* nevű történelmi borvidék híres borával kapcsolatos. — A rom. *Cricău* 'Boroskrakkó' a magyarból való. (Iczkovits 58; Kniezsa: MagyRom. 1: 181; Mező: HivHn. 225.)

Bödön 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) délnyugatra; Bidiu' [1305/19. sz.: *Bodin*: Györffy 2: 63; 1410: *Beden*: ZsigmOkl. 2/2: 315; 1439: *Bodon*: Suciú 1: 78; 1587—9: *Beodeon*: uo.]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1226/1550: *Bodun* szn. (VárReg. 343.). A *Beden* ~ *Bödön* névalak hangrendi átcsapás eredménye. A rom. *Bidiu* 'Bödön' a magyarból való. — Az 1272/1274: *Beden* szn. (ÁÚO. 9: 8) téves olvasat *Bedeu* (UrkBurg. 2: 25) helyett. (Pais: MNY. 23: 504.) — Vö. **Bodony** (FNESz.⁴)

Bökkpuszta 'lakott hely Szlovákiában Csallóközarányostól (Zlatná na Ostrove) délkeletre; Dolný Buk, Horný Buk' [1228/1305/1361: *silva vocatur Buk*: Györffy 3: 409; 1387: *Buk* inferior: Csánki 3: 496; 1449: *Bewk*: uo.; 1480: *Felse Bewk*: uo.; 1808: *Bók* vel *Boók*: Lipszky: Rep. 1: 67; 1851: *Alsó- és Felső-Bök*, pusztá: Fényes: MoGSz. 1: 164; 1888/1890: *Bök p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Komárom m. a.*]. A R. *Bük* hn. legkorábbi előfordulása egy erdőre vonatkozik. Ezért szinte önként kínálkozik a *bükk* fanévből való származtatás lehetősége. Csakhogy a bükkfa magassági elterjedése általában a 280 m-es tengerszint fölötti magasságnál kezdődik, Bükkpuszta pedig mindössze 110 m magasságban fekszik a Duna mellett, s ott leginkább füz-nyár-éger ligeterdővel lehet számolni. A hn. előzménye bizonyára szn. volt; vö.: 1216/1550: *Buc* szn. (VárReg. 242.). L. még a FNESz.⁴-ben *Bük* szócikkét, valamint — a szn.-i eredetű erdőnevekre — *Farkas-erdő* szócikkét. — A szlk. *Dolný (Horný) Buk* részfordítás a magyarból. — Vö. **Budafapuszta, Bük, Farkas-erdő** (FNESz.⁴)

Burzva l. Zsidovin

Butaj 'határrész Egerbocstól nyugatra' [1295: *Buthey*: Györffy 3: 76; 1480: *Bwthay*: Csánki 1: 59]. Egy szláv *Butějъ szn.-ből keletkezhetett magyar névadással. L.: le. *Butaj* csn. (Rospond: SĪNŚl. 1: 110); or. *Bymaev* csn. (VesOnom. 57) is. (Stanislav: SlovJuh. 2: 91)

Butyin l. Temesbökény

Búzásbocsárd 'romániai helység Erdélyben Balázsfalvától (Blaj) északnyugatra; Bucerdea-Grinoasă' [1332—5: *Buzasbuchard*: Györffy 2: 134, de l. 1303: *Bochard*: Iczkovits 52 is]. A *Bocsárd* hn. előzménye a m. R. *bocsár(d)* 'kádár; pohárnok'. A falut eredetileg bizonyára udvari pohárnokok lakták. A megkülönböztető szerepű *Búzás*- előtag a határban termő sok és jó búzával kapcsolatos. — A rom. *Bucerdea-Grinoasă* 'Búzásbocsárd' részfordítás a magyarból. (Iczkovits 52; Kniezsa: MagyRom. 1: 184; Heckenast: FejSzolg. 94.) — Vö. **Bocsárd** (FNESz.⁴); **Borosbocsárd**

Cinér 'határrész Nagyfüged belterületétől északnyugatra' [1300: *Zyner*: Györffy 3: 76; 1323/1324: *Zynar*: uo.; 1885/1914: *Kis Czinéri tn., Czinér egyháza, Czinér tn.*: Kaál und Jász-Berény. 1: 75 000-es térkép]. Szláv eredetű, s disznópásztorok — bizonyára királyi kondások —

településére utal. Etimológiailag azonos a somogyi *Szenyér* (FNESz.⁴ 2: 566) hn.-vel, amelytől sz > c affrikálódással különült el. (Stanislaw: SlovJuh. 2: 482.)

Csalka I. Csókakató
(Folytatjuk.)

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság XCI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1995. december 13-án tartotta meg XCI. — egyben tisztújító — közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a tanácstermében.

1. **B e n k ő L o r á n d** elnöki megnyitója után **R é d e i K á r o l y** egyetemi tanár tartott előadást „A magyar nyelv helye a finnugor nyelvek között (Alaktani kérdések)” címen.

2. Az előadás után **K i s s J e n ő** terjesztette elő főtitkári jelentését a Társaság 1995. évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság idei, 91. közgyűlésével befordult abba az évtizedbe, amelynek végén betölti majd első száz évét. Azért mondom, hogy első száz évét, mert reményünk szerint az első száz évet továbbiak is követik, követhetik majd. Bennünket azonban nem a centenárius előkészítésének gondjai foglalkoztatnak, hanem a ma kihívásai, feladatai. Az, hogyan töltheti be a Társaság a megváltozott és állandóan változó körülmények között szerepkörét: a magyarországi nyelvtudomány támogatását, a magyar nyelv kutatásának, gondozásának — országhatárokhöz nem kötődő — elősegítését, az ezeknek a szervezésében, irányításában való hatékony részvételt. Az foglalkoztat bennünket, hogy a szigorodó gazdasági-pénzügyi feltételek, a különböző nyelvtudományi irányzatok és divatok között hogyan találjuk meg azt az utat és módot, amely lehetővé teszi a magyar nyelvészek integrálását a szakmai véleménykülönbségek, az eltérő érdeklődési területek, kutatási módszerek és stílusok ellenére is — az említett közös cél jegyében és szellemében. Újra és újra visszatérő kérdés, hogy vajon a Társaság korábban kialakult s hosszú évtizedeken át jól működő tevékenységi formái megfelelnek-e a kor igényeinek és szellemének, s ha nem, hol és miben szükséges, célszerű, kívánatos, illetőleg lehetséges a változtatás. Több választmányi ülésen is fölmerült — évekkal ezelőtt már —, hogy a felolvasó ülések rendszerét, a szakosztályok tevékenységét kritikusan mérlegelnünk kell, annak tudatában persze, hogy a nyelvtudomány nagyfokú differenciáltsága, különböző tudományos társaságok létrejötté, no meg a modern életvitel a maga nem kevés, a társas életmód ellen ható következményével nem kedvez az említett működési formáknak. A ma megválasztandó új tisztikar első és bizony sürgető feladata lesz szembenézni a szóban forgó problémákkal. Ez azonban a közeljövő feladata. A közgyűlési jelentésnek viszont mindig az elmúlt év eseményeit, történéseit kell összefoglalnia. Lássuk tehát a mögöttünk álló esztendőt!

2. Az elmúlt év legnagyobb, Társaságunkat társrendezői minőségben közvetlenül is érintő rendezvénye az V. Magyar Névtudományi Konferencia volt, amelynek Miskolc adott helyet (VIII. 29—31). A rendezvény a névtannal foglalkozó kutatók és érdeklődők nagy seregszemléje volt, hiszen mintegy 230 résztvevő volt jelen, s 175 előadás hangzott el, bizonyítván a névtan változat-

lan népszerűségét, s az érdeklődők örvendetes aktivitását. A konferencia előkészítésében és lebonyolításában névtani szakosztályunk elnöke, Hajdú Mihály vállalt oroszlánrészt.

1995-ben a következő szakosztályok rendeztek felolvasó üléseket: a magyar nyelvi, a fonetikai és beszédművelési szakosztály négyet, a finnugor, a nyelvoktatási, a szaknyelvi és a szlavisztikai hármat, az általános nyelvészeti és a szemiotikai pedig egyet. Az utóbbi szakosztály társrendezőként részt vett a Szlovák Intézetben tartott szemiotikai szimpóziumon is (IV. 6—7). A központi felolvasó ülések száma tehát 22 volt.

Társaságunk vidéki csoportjai dicséretes aktivitással tevékenykedtek ebben az esztendőben is. Debreceni csoportunk hat felolvasó ülést rendezett, egy alkalommal londoni előadóval (PETER SHERWOOD). A csoport több tagja tanított az Ady Akadémián, amely a környező országok magyarjainak továbbképző tanfolyamául szolgál. Sebestyén Árpád, a csoport elnöke a helyi napilapban nyelvemlék rovartot vezet. Heves megyei, tehát egri csoportunk négy alkalommal szervezett előadásokat magyarországi előadókkal. Nyíregyházi csoportunk legfontosabb rendezvénye a nagy érdeklődéssel kísért, „A 800 éves Halotti Beszéd” című konferencia volt, amelyen SZATHMÁRI ISTVÁN, KRISTÓ GYULA, GÁSPÁRI LÁSZLÓ és JÁNOSI ZOLTÁN tartott előadást. Az előadásokat Nyíregyházán mintegy 350-en, Beregszászban pedig 200-an hallgatták. Pécsi csoportunk 1995 szeptemberében új tisztségviselők vezetésével indította újra tevékenységét. Az előkészítés Szépe Györgynek köszönhető. Azóta Rónai Béla elnökként, Bocz András pedig titkárként fáradozik azon, hogy a jövőben rendszeresen legyenek programok, s hogy bővüljön a taglétszám is. Az elmúlt időszakban Rónai Béla tartott több alkalommal is előadásokat. Szegedi csoportunk szervezésében hat előadást is figyelemmel kísérhetett a népes — 40—80 főt is számláló — hallgatóság. Valamennyi előadó más országból jött, Kolozsvártól Pozsonyon s az olaszországi Maceratán át egészen Párizsig. A szombathelyi csoport társrendezőként vett részt fontos szombathelyi tudományos alkalmak megszervezésében. A csoport tagjai közül többen — élén a főiskola magyar nyelvészeti tanszékének munkatársaival — előadást tartottak a határainkon túli magyar pedagógusok nyári intenzív tanfolyamán, s a „Nyelvi tudat, identitástudat, nyelvhasználat” című nemzetközi konferencián.

Valamennyi vidéki csoportunkról elmondható, hogy tagjai aktívan kiveszik részüket a magyar nyelv hete rendezvényein, valamint az országos és helyi tudományos kongresszusokon, konferenciákon, szimpóziumokon, felolvasó üléseken.

3. Az elmúlt esztendőben is két választmányi ülésünk volt. Május 30-án kiküldtük a javaslattevő bizottságokat: a tisztújító bizottságot s a Társaság emlékéremeire, illetőleg díjaira javaslatot tevő bizottságokat. Az előbbi bizottság elnöke Mollay Károly, akinek — reméljük, csupán átmeneti — betegsége miatt Nyomárkay István töltötte be e tiszteket. A bizottság tagjai Grétsy László, Kakuk Zsuzsa, Mollay Károly és Ördög Ferenc voltak. A Csűry-emlékérem és -díj odaítélésére javaslatot tevő bizottság elnöke Hajdú Mihály, tagjai Balogh Lajos, Pesti János, Szabó Géza és Szabó József voltak. A Bárczi-díj odaítélésére a következő bizottság tett javaslatot: elnök: E. Abaffy Erzsébet, tagok: Fábíán Pál, Grétsy László, B. Lőrinczy Éva, Sebestyén Árpád. A Gombocz-emlékéremre és -díjra pedig a következő: elnök: Vértes O. András, tagok: Juhász Dezső, Máté Jakab, Péter Mihály és Szűts László. A Pais-érem és -díj ügyét gondozó bizottság összetétele: elnök: Kiss Lajos, tagok: Hoffmann István, Mollay Károly, Ördög Ferenc és Zala megye képviselője. A Révai-emlékérem és -díj odaítélésére a következő bizottság tett javaslatot: elnök: Hadrovics László, tagok: Kiefer Ferenc, Mező András, Mikola Tibor és Pusztai Ferenc. S végül, de nem utolsósorban említessék meg a megemlékezési bizottság. Ennek elnöke Bolla Kálmán, tagjai pedig Békési Imre, Elekfi László, Keszler Borbála és Nyomárkay István.

Az a tény, hogy Társaságunknak több emlékéreme és -díja is van, elsősorban a Társaság néhány néhai és mai tagja áldozatkészségének, alapítványának köszönhető. De megemlítendő egyik néhai társasági tagunk családjának dicséretes alapítványa és a budapesti III. kerületi (csillaghegyi) önkormányzat alapítványa is. Azonkívül hadd említsem meg azokat az önzetlen — mert névtelen-

séget kérő — tagtársainkat, akik adományukkal bővítik egyik-másik díjunk alaptökéjét. Legutóbb a Bárczi-díj alapösszege emelkedhetett ily módon 5 000 forinttal. Fogadják az adományozó köszönetünket!

Tavaszi választmányi ülésünkön állapodtunk meg hosszas mérlegelés után abban, hogy itt nem részletezendő, de sajnos mindannyiunk számára érzékelhető, ezért nyilvánvaló okokból megemeljük a Magyar Nyelv előfizetési árát. Eszerint jövőre folyóiratunk előfizetési díja 600 Ft lesz az idei 300 helyett. Annyi tehát, mint a Magyar Nyelvőr előfizetési díja. Nem szívesen, de annak tudatában hoztuk ezt a döntést, hogy egyrészt — több más folyóirathoz képest — a Magyar Nyelv még mindig nem drága, másrészt pedig hogy előfizetőink megértik a kényszerű díjemelést, s előfizetésükkel továbbra is támogatják folyóiratunkat s ezen keresztül a magyar nyelvtudományt. Sajnálatos, hogy — nem a mi mulasztásunkból — a Hírlapirodától már kiküldött, jövő évre szóló folyóirat-előfizetési csekken egyrészt a Magyar Nyelv még a régi áron szerepel, másrészt pedig, hogy az előfizetés csak fél évre szól. Kérem tisztelt tagjainkat, akik előfizetnek a MNy.-re, kísérik figyelemmel az előfizetéseket, nehogy emiatt ne vagy késve kapják egyébként pontosan megjelenő folyóiratunkat.

Módosítanunk kellett a tagdíjak összegét is. Aktív társasági tagoknak 1996-tól évi 300, nyugdíjasoknak 200, diákoknak pedig 100 Ft lesz a tagdíj. Amikor ehhez is megértésüket kérem, legyen szabad ismételtlen fölhívnom szíves figyelmüket arra, hogy a tagdíjak időben való befizetésével, illetőleg a hátralékok kiegyenlítésével is segítik a Társaság gazdálkodását, ügyvitelét.

Második választmányi ülésünk a múlt hét keddjén volt. Ezen meghallgattuk említett bizottságaink jelentését, s döntöttünk valamennyi kérdésben. Abban maradtunk, hogy a szakosztályok kérdéskörét következő választmányi ülésünkön tekintjük át, s akkor döntünk a szakosztályelnökök és -titkárok személyéről is. Ezért most a közgyűlésnek a választmányi tagokról annak tudatában kell döntést hoznia, hogy a választmányi tagok névsora magában foglalja a leendő szakosztályelnökök és -titkárok nevét is. A választmány úgy határozott, hogy a honfoglalás 1100. évfordulójáról Társaságunk is meg fog emlékezni. A hogyan?-ról következő választmányi ülésünk dönt majd.

4. Kiadványainkról szólván a Magyar Nyelvet említtem elsőként. Zökkenőmentes, időben való megjelenése elsősorban a felelős szerkesztő és a szerkesztő gondos munkájának köszönhető, valamint annak, hogy az Akadémia, illetőleg a József Attila Alapítvány biztosította a megjelentetés költségeit. Minthogy azonban az alapítványi lehetőségek szűkülnek, s aligha számíthatunk az Akadémia nagyobb támogatására, annál inkább az előállítási költségek emelkedésére, a Magyar Nyelv megjelenését biztosítandó — financiaális szempontból — kedvezőbb publikálási lehetőséget kerestünk. Ezért 1996-tól a MNy. nem az Akadémiai Nyomdának — amellyel mindvégig jó kapcsolatunk volt —, hanem az Argumentum Kiadónak az előállításában jelenik majd meg. Módsult egyébként a MNy. szerkesztőbizottsága is: Keszler Borbála a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője lett, s helyét Mező András foglalta el. A szerkesztőbizottság egyébiránt továbbra is várja a színvonalas tanulmányokat a MNy.-be. Kiadványsorozatunk, A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai egy számmal, a 198. kötettel gyarapodott, amelyet V. RAISZ RÓZSA mutatott be nemrégiben egyik felolvasó ülésünkön. A tavalyi egri anyanyelvoktatási napok előadásairól van szó, a kötet címe: „Anyanyelvi nevelés — embernevelés”. Szerkesztette SZENDE ALADÁR. A Társaság gondozásában jelent meg a Döbrentei-kódex, a Régi Magyar Kódexek 19. köteteként. A Társaság adminisztrációján egyéb kiadványok, illetőleg a MNy. és a Nyr. bizonyos régebbi számai is kaphatók. Kérem, éljenek a lehetőséggel. Tájékozódni a bölcsészkar III. emeleti, a társasági szoba előtti könyvtárlók alapján is lehet. Már most jelzem, hogy pályázati támogatással megindult A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszának közzététele. E valóban rendkívül értékes, nyelvészeti szempontból fölülte becses nyelvi anyag első kötete január második felében már kapható is lesz Társaságunknál. Megemlítem, hogy a Társaság néhai elnökének, Zsirai Miklósnak a rádióelőadásai, amelyek a tudományos ismeretterjesztés remekei, a Magyar Rádió kiadásában s Fábíán Pál gondozásá-

ban külön kötetben a napokban jelentek meg „Nyelv és rádió” címmel. A kötet nem kerül könyv-árusi forgalomba.

5. Mit mondhatunk Társaságunk taglétszámáról? Az alapító tagok annak idején 500—600 főben reménykedtek, de 1906 végén 773, 1910 körül meg már a 900-at is meghaladó tagja volt a Társaságnak (BÁRCZI: ALingu. XV, 215). Akkor — Trianon előtt — persze nagyobb volt a mérítési bázis, és — mert bár nyelvész kevesebb volt — a középiskolai tanárság akkor nagyobb érdeklődést mutatott. Ma 735 tagunk van — legalábbis papíron —, s ez igencsak tekintélyes szám. Az azonban továbbra is gondunk, hogy egyrészt a Társaság felolvasó üléseinek látogatottsága nemritkán erősen mérsékelte, illetőleg hogy a tagság fele mindmáig nem tett eleget tagdíjfizetési kötelezettségének. Azaz: e tekintetben a helyzet egyre rosszabb, hiszen tavalyelőtt erre az időre 460-an, tavaly 388-an, idén pedig már csak 368-an fizették be tagdíjukat.

6. Az utóbbi évekre egyebek mellett jellemző az is, hogy korábban példátlan gyakorisággal cserélődtek Társaságunk ügyintézői. Az elmúlt öt évben négy adminisztrátor váltotta egymást. Az elsődleges, bár nem kizárólagos ok az, hogy fizetés dolgában nem vagyunk versenyképesek rivális cégekkel. A nem finansziális okok között a szakmai továbbfejlődés lehetősége a legfontosabb tényező. Mégis azt mondom, hogy a Társaság abban a szerencsés helyzetben volt és van, hogy a tőlünk január végén eltávozott Völgyi Zsuzsa s az öt február elsején váltó Bakonyiné Tóth Gabriella személyében hozzáértő, egyszersmind gondos ügyintézőnk volt, illetőleg van. Völgyi Zsuzsa másutt dolgozván is készségesen segítette, B. Tóth Gabriella pedig gyorsított menetben tanult be új munkakörébe. Völgyi Zsuzsának e helyről is köszönetet mondok lelkiismeretes munkájáért, azt pedig remélem, hogy B. Tóth Gabriella, akinek ügyviteli szakértelmét és hozzáállását egyaránt dicsérhetem. Hosszabb időre Társaságunk ügyintézője marad.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság — a többi tudományos társasággal egyetemben — sosem állt a közérdeklődés reflektorfényében. Ezt nem is kívántuk és kívánjuk, de természetesen mindig tájékoztattuk és tájékoztatjuk a Magyar Rádió és a Magyar Televízió illetékes szerkesztő-ségeit közgyűléseinkről. Hosszabb-rövidebb híradások meg is szoktak jelenni itt-ott. Az 1994. évi decemberi közgyűlésünk volt az első hosszú évek után, amikor is a sajtóban semminemű híradás nem jelent meg erről az eseményről.

7. Tagjaink közül többen is kerek évfordulóhoz érkeztek. Tavaly december 21-én lakásán köszöntöttük a 80 éves Czeglédy Károlyt. 80. születésnapján levélben köszöntöttük Bencsik Aladárné, Bolla Józsefet, Fischer Sándort, Gáti Józsefet, Karcsay Sándort, Kovács Istvánt, Szoboszlai Miklóst, Tarján Jenőt és Zongor Ferencet. Debreceni csoportunkban felolvasó ülésen köszöntötték a 80 éves Kovács Istvánt. 70 éves tagjaink közül Szathmári Istvánnak, alelnökünknek plenáris ülésen, Kakuk Zsuzsának választmányi ülésen, Pásztor Emilnek egri csoportunk felolvasó ülésén fejeztük-fejezték ki a Társaság jókívánságait, illetőleg a személyes gratulációkat. Levélben köszöntöttük 70. születésnapján Hoffmann Ottót és Zala Máriát.

Az elmúlt esztendőben is több halottunk volt. Elhunyt a sokoldalú Fülei-Szántó Endre, akit Társaságunk nevében is köszönthettünk tavaly, 70. születésnapján. Nemrég kísértük utolsó útjára a 87 éves korában meghalt Korompay Bertalant, a jeles néprajzost, aki még Eötvös-collegistaként vált a finn tudományosság elkötelezett hívévé. Idén veszítettük el Berzy Sándort (92 éves volt), Szoboszlai Miklóst (80 évesen) és Csupor Zoltán Mihályt, a Sajnovics-kutató plébánost (76 éves korában). A sort a néhány napja tragikus hirtelenséggel, 49 éves korában elhunyt Szabó T. Ádám, az erdélyi magyarságnak és nyelvének lelkiismeretes munkása, odaadó kutatója zárja.

8. Tisztelt Tagtársak! Végezetül legyen szabad mindannyiunknak békés ünnepeket, az új esztendőre erőt, egészséget kívánnom.

Kérem jelentésem elfogadását.

3. A közgyűlés a jelentést elfogadta. Ezután B a l o g h L a j o s olvasta föl a pénztárosi jelentést. E szerint a Társaság pénzforgalma így alakult 1995-ben:

A) Kiadások	
Főfoglalkozásúak bére	516.100,-
Társadalombiztosítási járulék	200.200,-
Szolidaritási alap	25.832,-
Alkalmi megbízások	25.980,-
Személyi kiadások összesen	769.112,-
Nyomdaköltség	12.500,-
Postaköltség	83.549,-
Irodaszer, nyomtatvány (banki nyomtatvány)	74.482,-
Egyéb	339.570,-
Dologi kiadások összesen	510.101,-
Kiadások összesen	1.279.213,-
B) Bevételek	
MTA támogatás	339.000,-
Tagdíj (405 főtől)	60.400,-
Kiadványértékesítés	113.632,-
Adomány, kamat, egyéb	814.197,-
Bevételek összesen	1.327.229,-

4. Ezt követően Sz. Bakró-Nagy Marianne ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését (tagja volt a bizottságnak még D. Máta Mária és A. Molnár Ferenc). A bizottság átnézte a Társaság iratait, bizonylatait, elszámolásait, s azokat rendben találta.

5. Ismét Balogh Lajos következett, az 1996-ra vonatkozó, tervezett pénzforgalomról adott tájékoztatást. E szerint:

A) Kiadások	
Főfoglalkozásúak bére	516.100,-
Társadalombiztosítási járulék	200.200,-
Alkalmi megbízások	28.000,-
Szolidaritási alap	25.832,-
Személyi kiadások összesen	770.132,-
Nyomdaköltség	20.000,-
Postaköltség	85.000,-
Irodaszer, nyomtatvány	50.000,-
Egyéb	50.000,-
Dologi kiadás összesen	205.000,-
Kiadások összesen	975.132,-
B) Bevételek	
MTA támogatás	339.000,-
Tagdíj	80.000,-
Kiadványértékesítés	130.000,-
Adomány, kamat, egyéb	385.000,-
Előző évi maradvány	48.016,-
Bevételek összesen	982.016,-

1996-ban bevételeinket és kiadásainkat remélhetőleg egyensúlyban tudjuk tartani. A várható inflációt még módosító tényezőként figyelembe kell venni.

6. A közgyűlés ünnepélyes napirendi pontja a Társaság emlékérméinek és -díjainak a kiosztása volt. A választmány határozata alapján **B e n k ő L o r á n d** elnök méltató szavak kíséretében következő tagtársainkat tüntette ki: Révai-díj és -emlékérem: E. Abaffy Erzsébet egyetemi tanár, ELTE; Pais-díj: Végh József ny. tudományos főmunkatárs; Bárczi-díj: D. Bartha Katalin ny. egyetemi docens; Csűry-emlékérem és -díj: P. Lakatos Ilona és T. Károlyi Margit, a nyíregyházi tanárképző főiskola magyarnyelvész tanárai, illetőleg — sajnos már csak posztumusz kitüntetésként — Binder Pál középiskolai tanár, Brassó; Gombocz-díj: Lengyel Klára egy. tanársegéd, ELTE.

7. Utolsó napirendi pontként került sor a tisztújításra. Miután a tisztikar nevében Benkő Loránd leköszönt, Nyomárkay István a tisztújító bizottság elnökeként ismertette a bizottság javaslatát mind a tisztikarra, mind a választmányra vonatkozólag. A javaslatot valamennyi jelenlévő társasági tag kézhez kapta. A szavazatszedő bizottság (elnök: Hajdú Mihály, tagok: Lengyel Klára, Reményi Andrea) elnöke hirdetett eredményt; eszerint a következő öt évre az alábbi összetételű tisztikart és választmányt szavazta meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság:

a/ A tisztikar: elnök: Benkő Loránd, alelnökök: Hadrovics László, Lakó György, Szathmári István, főtitkár: Kiss Jenő, titkár: Vig István, jegyző: Laczkó Krisztina, pénztáros: Balogh Lajos, ellenőr: Hollós Attila, a számvizsgáló bizottság: D. Máta Mária, A. Molnár Ferenc, Sz. Bakró-Nagy Marianne.

b/ A választmány: E. Abaffy Erzsébet, Balázs Géza, Bańcerowski Janusz, Bassola Péter, Bachát László, Békési Imre, Bencédy József, Bolla Kálmán, Büky Béla, Büky László, Deme László, Elekfi László, Éder Zoltán, Fábian Pál, Fekete Péter, Gósy Mária, Grétsy László, Haader Lea, Hajdú Mihály, Hajdú Péter, Herman József, Hessky Regina, Hexendorf Edit, Hoffmann István, Horváth Mária, Jászay László, A. Jászó Anna, Juhász Dezső, Kakuk Zsuzsa, Kázmér Miklós, K. Keszler Borbála, Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, Kiss Lajos, Manherz Károly, Máté Jakab, Mező András, Mikola Tibor, Mollay Károly, Nyomárkay István, Ördög Ferenc, Papp Ferenc, Péter Mihály, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Rónai Béla, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Szabó Géza, Szabó József, Szende Aladár, Szió Enikő, Szűts László, H. Tóth Imre, Udvari István, Végh József, Vértes Edit, Vértes O. András, Voigt Vilmos, Zoltán András, Zsilinszky Éva.

c/ A választmány meghívott külföldi, illetőleg külföldön tevékenykedő tagjai: Bakó Elemér, Bátori István, Bereczki Gábor, Décsy Gyula, Dezső László, Futaky István, Galambos Ferenc Iréneusz, Gulya János, Honti László, Hutterer Miklós, Jakab István, Lizanec Péter, Nagy Jenő, Papp György, Penavin Olga, Péntek János, Petőfi S. János, Rédei Károly, Utassy Zita.

A közgyűlés végén **B e n k ő L o r á n d** újraválasztott elnök az új tisztikar nevében köszönetet mondott a bizalomért és a közgyűlést berekesztette.

Összeállította: KISS JENŐ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei

1. A Történelmi Szemle 1995/3. számában két Bács megyei nagybirtokos család, az enyingi Törökök és a lekcsei Sulyokok között kirobbant magánháború során keletkezett királyi oklevél és annak ismertetése látott napvilágot „Egy bácskai jobbágynévsor 1525-ből” címen. A megjelent oklevél nem köztörténeti vonatkozásai miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert az ügyben a Törökök 1420 jobbágya és 33 familiárisa vett részt. A Futak mezővárosban és 25 környékbeli faluban hatalmaskodókat név szerint sorolja fel, ezáltal az oklevél felbecsülhetetlen értékű forrásává válik Bácska késő középkori település- és népességi (etnikai) viszonyaira nézve.

A jobbágynévsor azonban a magyar nyelvészek, közelebbről a névtannal foglalkozók érdeklődésére is számíthat, mert alapul szolgálhat a korszakból már ismert jobbágynévsorokkal való összehasonlításra, továbbá több eddig nem adatolt családnevet is tartalmaz.

A most megjelent 1525. évi bácskai jobbágynévsor részletes ismertetésétől eltekintünk, mert a korszak névadási szokásának sokoldalú elemzését Szabó István elvégezte a „Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből” című művének bevezetésében (MNyTK. 86. sz.), és a dézsmalajstromban előforduló közel 4000 személynév teljes körű névtani vonatkozásait KÁLMÁN BÉLA feldolgozta (MNyj. VII, 24—43). Továbbá BÁLINT SÁNDOR is rendszerezett 1500 szegedi vezetéknevet az 1522. évi tizedlajstromból (MNyTK. 105. sz.), és végül BÁRCZI GÉZA a XVI. század második feléből 750 személynévet vizsgált meg FEKETE LAJOS „Die Siyaqat-Schrift in der Türkischen Finanzverwaltung” (Bp., 1955.) adattárából, összehasonlítva az 1522-ből és 1550-ből, (már hódoltsági területről származó) Bács és Bodrog megyei személynévadás alakulását (MNy. LII, 144—57). Megemlítendő még a szlavóniai Kórógy, Eszék és Baranyavár uradalmak 1469. évi majdnem ezer jobbágy nevét tartalmazó adóösszeírása TÖRÖK GÁBOR közlésében (MNy. LVII, 236—42) és PÉTER LÁSZLÓnak az 1577—78. évi török defterekből kiírt közel 1200 szegedi személynévből készített alapos feldolgozása (NéprNyttud. XVII—XVIII [1973—74.], 231—63).

Az 1525-ben keletkezett bácskai oklevél közétevéje a Történelmi Szemlében ismertette a magánháború okait, az ügy keletkezésének történetét; az oklevélben előforduló helyneveket lokalizálta, továbbá elvégezte a jobbágynévsor történész szempontú vizsgálatát is. Kimutatta a helynévből alakult családnevek arányát (15%), lebontva azokat vidékekre, megyékre, városokra, kiválogatta a Futak városban és a falvakban lakók nevei közül a foglalkozásnévből alakult „polgárneveket” (14%), továbbá közölte az üggyel kapcsolatosan keletkezett két oklevél regesztáját és a teljes jobbágynévsort. A hivatkozás megkönnyítésére a neveket tízesével megszámoztta.

A fentieket is figyelembe véve szükségtelennek tartjuk a közismert (*Sütő, Szakács, Takács* stb.) és a jobbágynévsorunkban is gyakori magyar családnevek (15 *Szabó*, 13 *Varga*, 11 *Kovács* stb.) felsorolását. A továbbiakban tehát KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára” (Bp., 1993.) adataira támaszkodva az 1525. évi bácskai jobbágynévsorból csak azokat a családneveket közöljük, melyekre 1. eddig nem került elő adat; 2. a családnévszótárban 5 vagy annál kevesebb adat található; 3. a családnévnek más írásváltozata került elő; 4. a családnévnek a szótártól eltérő magyarozatát is lehetségesnek tartjuk.

Noha kétségtelen, hogy a magyar nevek között voltak elmagyarosodott, sőt talán el sem magyarosodott délszlávok, és fordítva: az idegen eredetű neveket viselők között is lehettek magyarok, mégis a jobbágyok etnikai megoszlása nagyjából családnevük eredete alapján mérhető fel. Ezért közöljük a névsor biztosan idegen eredetű családneveit is, valamint az ismeretlen eredetű, illetőleg fel nem ismert családneveket, abban a reményben, hogy egyéb rendelkezésre álló adatokkal való összevetés után a nevek eredete megvilágosodhat.

2. **Magyar családnevek.** — Az adatokat szócikkekbe rendezve, betűrend szerint közlöm. A szócikk élén áll a címszó, amely megegyezik a Kázmér szótárában találhatóival (ha megvan benne). A névadat előtt álló szám a Történelmi Szemlében közzétett jobbágynevek számozását jelenti. A néhány név után álló „i. h.” rövidítés a Történelmi Szemle 1995/3. lapszámára (az oklevél regesztájában említett névre) utal. Egyéb jelölések: szn. = a családnév személynévi eredetű, hn. = a családnév helynévből alakult, -i képzővel vagy képző nélkül. K: 1631 azt jelenti, hogy KÁZMÉR Családnévszótárában az első adat 1631-ből (stb.) származik. K: 0 = a szótárban a névre nincs adat.

Aladár, 175. Johannes *Aladar*, szn. — *Anka*, 122. Paulus *Anka*, szn. K: 1631. — *Bajkodi*, 737. Fabianus *Baykody*, hn. — *Benőcs*, 634. Johannes *Benewch*, szn. K: 1579—81. — *Benecs*, 709. Thomas *Benwcz*, szn. (vö. 711. *Benecz*, 713. *Benech*). — *Bikás*, 529. Georgius *Bykas*, 530. Elias *Bykas*, 1239. Bartholomeus *Bykas*, foglalkozás. — *Börös*, 365. Fabianus *Bwres*, foglalkozás. — *Czobor*, 222. Nicolaus *Czobor*, szn. 1391-től magyar nemesi család megkülönböztető neve. 1391: Johannis dicti *Chobor* de [Zenthmihal] (ZichyOkm. IV, 469); 1399: Zenthmihal-i *Chubur* (dictus) János és István (ZsigmOkl. I, 670, vö. NytudÉrt. 68. sz. 77). K: 0. A név eredetére l. FNESz. *Zombor* a. Az 1522: Paulus *Chobor*, Georgius *Cyobor*, Thomas *Cyobor* neveket KÁZMÉR *Cseber* 'dézsa, favödör' foglalkozásnévnek értelmezi. — *Csalászi*, 1289. Augustinus *Chalaz(y)*, hn. — *Csarvai*, 15. Paulus *Charway*, hn. (*Csorva*: Csongrád m. vö. INCEFI GÉZA, Szeged környékének földrajzi nevei. NytudÉrt. 22. sz. 22). K: 1720. — *Cseger*, 845. Ladislaus *Chegher*, 941. Thomas *Chegher*, 942. Elias *Chegher*, szn. K: 1567. — *Csegeze*, 293. Stephanus *Chegeze*, szn. vagy *Csegeze* hn. (vö. Békés m., Arad m.: Cs. I, 649, 768). — *Csel*, 21. Anthonius *Chel*, szn. — *Cserneki*, 1320 ... [?] ... *Cherneky*, hn., bácskai családnév esetében a Pozsega m.-i *Csernek* hn. (LIPSZKY) az eredet. A szótár 1525: *Joanni Cherneky* és több 1525. évi adata a MTörtTár.-ból II. Lajos király 1525. évi számadáskönyvéből való. Johannes *Cherneky* Zrínyi Miklós szolgálatában állt, ezért is neve a Pozsega megyei *Csernek* hn.-ből alakulhatott. — *Csili*, 878. Benedictus *Chyly*, hn. (Zaránd m. Cs. I, 729, de oklevelünkben említenek Bács megyei *Chyl* nevű birtokot is, i. h. 358). — *Csira*, 1125. Jacobus *Chyra*, szn. vagy köznév. (A Temes m.-i helységet Cirának ejtették.) K: 1525: Ladislaus *Chiray* (Balassa Lt. 203), helyesen *Cziray*. — *Csokonya*, 1379. Georgius *Chokona*, hn. — *Csomoklai*, 612. Demetrius *Chomoklay*, 584. Blasius *Chomoklay*, hn. (Bodrog m. Cs. II, 196). K: 0. — *Dai*, 798. Matheus *Day*, hn. K: 1548. — *Datos*, 39. Petrus *Dathos*, szn. (vö. FNESz. *Marosdátos*). A Torda m.-i *Dátos* túlságosan távoli és jelentéktelen hely ahhoz, hogy egy bácskai jobbágynév alapjául szolgálja. Ilyenkor a jövevényt, legalábbis a nemesek körében inkább tájról nevezték el: *Erdélyi, Bakonyi* stb. K: 1411: (*Dátosi*) Ø (Cs. V, 763) adata az eredeti oklevélben de *Dathos*, tehát nem magyar családnév (ZsigmOkl. III, 230). — *Deszka*, 1352. Petrus *Dezka*, szn.; vö. FNESz. *Deszk*, de lehet hn. is, mert a Torontál m.-i hn. a XVI. sz.-tól *Deszka* (Cs. I, 695). K: 0. — *Dobra*, 340. Mathias *Dobra*, hn. (Bács m. Cs. II, 148). K: 0. — *Dombonülő*, 1265. Laurentius *Dombon Ilew*, tulajdonság. K: 0. Eddig egyetlen hasonló adatot ismertünk: 1355-ből, egy gonosztevő nevét: Petrus dictus *Dumbunylew* (OklSz., vö. NytudÉrt. 68. sz. 83). A bácskai jobbágy esetében 'dombon lakó'-t is jelenthet. — *Duna*, 319. Johannes *Dwna*, víznév. K: 1548. — ? *Duskás*, 882. Elias *Dwskos*, 883. Mathias *Dwskos*, 'iszákos'. K: 1567. A R. *duska* 'valakinek az üdvözlésére, egészségére üritett pohár' főnévből alakult *duskás* jelentése enyhébb is lehetett az 'iszákos'-nál (vö. TESz.). Valószínűbb a szn.-i eredet, pl. 1522: Petrus *Dwska* (Bodrog m.: MNyTK. 86. sz. 65). — *Eleks*, 298. Johannes *Elex*, szn. Az *Elekes* szn. egyik változata, vö. *Eleksfalva* → *Élesfalva*, Bars m., ma Jalakšova (BAKÁCS, Hont m. 113). K: 0. — *Engi*, 990. Laurentius *Engy*, hn. K: 1599. — *Erdélyi*, 244. Paulus *Herdely*, tájnév. — *Érdi*, 388. Johannes *Erdy*, 309. Andreas *Herdy*, 377. Stephanus *Herdy*, hn. (A lajstromírók következtelen írásmódjára bőven találhatók példák SZABÓ ISTVÁN feldolgozásában: MNyTK. 86.

sz. 16.) — *Érsek*, 805. Demetrius *Hersek*, 806. Simon *Hersek*, foglalkozásnév után, vö. *Püspök*. — *Eszterka*, 627. Stephanus *Eztherka*, szn.: A *-ka* kicsinyítő képzős keresztnévből alakult családnevekre vö. NytudÉrt. 22. sz. 36, 104. — *Farhám*, 944. Mathias *Farham* 'lőszerszám része' (MagyNéprLex. II, 51), feltehetően foglalkozásnévből alakult: 'farhámkészítő'? K: 0. — *Fejérlovú*, 439. Blasius *Feyerlww*, tulajdonság? K: 0. — *Garéi*, 1329. M... (?) *Gary*, 1359. Bartholomeus *Gary*, hn. — *Gerlice*, 905. Lucas *Gerlyche* 'madárnév', tulajdonság?, foglalkozás? K: 1554. — *Gombkötő*, 972. Martinus *Gombkewthew*, foglalkozás. K: 1578. — *Gubacs*, 966. Franciscus *Gwbach*, 1038. Laurentius *Gwbach*, foglalkozásnév? — *Gyánó*, 995. Petrus *Gyano*, szn. K: 1720. Krassó megyében volt *Gyano* hn. (Cs. II, 102). — *Halmosi*, 828. Ladislaus *Halmossy*, hn. (Bodrog m. Cs. II, 200). — *Harkai*, 406. Fabianus *Harkay*, hn.; a Kiskunságban volt *Harka* nevű helység, ma Harkakötöny része. — *Hernye*, *Hernyei*, 88. Petrus *Herney*, 692. Michael *Herney*, 307. Andreas *Hernye*, hn. (Bács m. Cs. II, 151; vö. 1522: Matheus *Hernei*: MNyTK. 86. sz. 28, 29). K: 0. KÁZMÉR 1522: Johannes *Hernek* adata a Bács m.-i *Hernyék* hn.-ből is magyarázható (Cs. II, 151, MNyTK. 86. sz. 76). — *Huzó*, 886. Johannes *Hwzo*, foglalkozás? — *Íjvető*, 701. Fabianus *Iwethe*, 721. Andreas *Iwithe*, 727. Thomas *Iwethe*, 728. Valentinus *Iwethe*, 730. Fabianus *Iwethe*, foglalkozás. — *Ilonc ~ Illancsa*, 176. Nicolaus *Ilanchy*, hn. (Keve m. Cs. II, 119). K: 0. — *Istenhíre*, 1343. Andreas *Isthenhyre*, ? szavajárási név. K: 0. — *Jutas*, 93. Valentinus *Juthos*, hn. K: 0. — *Kala*, 146. Matheus *Kala*, szn. — *Kacsóta*, 142. Demetrius *Kachothay*, hn. (Baranya m.: LIPSZKY) K: 0. — *Káplár*, 375. Stephanus *Kaplar*, foglalkozás. — *Kaszvár*, 1259. A... *Kasn(ar)*, foglalkozás. K: 1647. — *Kornai*, 1230. Borrobas *Kornay*, hn. K: 1720. — *Kornis*, 181. Martinus *Kornys*, szn. A *Cornelius* szn. magyar alakja, vö. 1399: Mezewnyek-i *Kornyz* (dictus) András (ZsigmOkl. I, 630), *Kornisháza* hn. és ruszkai *Kornis* család (Cs. I, 174, 228). K: 0. — *Kovács*, 1301. Demetrius *Kowas*, 1337. Urbanus *Kowas*, ? foglalkozás. K: 1552. — *Kökényes*, 513. Briccius *Kekenyes*, növénynévből. ? foglalkozásnév. — *Kölpö*, 906. Johannes *Kelpy*, 907—8. Emericus ac Moyses *Kelpy*, 975. Benedictus *Kulpy*, hn. (Bács m. Cs. II, 156). — *Körtvélyesi*, 1052. Fabianus *Kewrthwelessy*, hn. (Bodrog m. Cs. II, 204). K: 1542. — *Mési*, 998. Laurentius *Messy*, hn. (Tolna m. *Més*, ma *Mözs*, Cs. III, 441, vö. FNSz. *Mözs*). K: 0. — *Mikola*, 1321. Laurentius *Mykola*, 1322. Stephanus *Mykola*, hn. (Bács, Temes, Valkó m.). K: 0. — *Nagyfalusi*, 716. Petrus *Naghffalusy*, hn. (Baranya m.). — *Nagykeszi*, 1388. Bernardus *Naghkezy*, hn. (Bács m. Cs. II, 154). K: 0. — *Nagytoró*, 478. Benedictus *Naghterew*: *nagy* + *Törő* csn. K: 1559. — *Napfényi*, 932. Stephanus *Napffeny*, 933. Matheus *Napffeny*, hn. K: 1642. — *Naszád*, 1069. Matheus *Nazados*, foglalkozás. K: 1552. — *Nemelháza*, 636. Valentinus *Nemelhaza*, hn., megye? K: 0. — *Nyugodt*, 637. Blasius *Nywgóth*, tulajdonság. K: 0. — *Orbász*, 1176. Egidius *Orbaz*, hn. — *Orzás*, 1101. Michael *Orzas*, 1109. Blasius *Orzas*, 1126. Blasius *Orzas* 'rablás, lopás' (NySz.), gúnynév? K: 0. — *Örményes*, 266. Valentinus *Ermenyes* 'molnár'. K: 0. — *Pacsir*, 322. Matheus *Pachyr*, 364. Stephanus *Pachyry*, hn. (Bodrog m. Cs. II, 206). K: 0. — *Paraszt*, 763. Emericus *Parazth*, foglalkozás. K: 1720. — *Pipó*, 1155. Paulus *Pippo*, 1156. Ladislaus *Pippo*, szn. — *Pocokos*, 98. Ambrosius *Poczkos* ? 'pocokgyűjtő, -irtó', foglalkozás? K: 0. — *Potykász*, 807. Emericus *Pothykaz* ? 'halász', K: 0. — *Rábai*, 468. Sebastianus *Rabay*, hn. — *Radna*, 73. Georgius *Radna*, hn. — *Radosi*, 565. Franciscus *Radosy*, hn. K: 1720 (Valkó megyében volt *Rados* falu — Ilok [Újlak] közelében — az 1570 körüli defter szerint, ma *Radoš* hn.). — *Ráreg*, 1134. Benedictus *Raros*, hn. (Csanád m. Cs. I, 701). K: 0. — *Rege*, *Regefalwa-i Rege* Péter. i. h. 3571. szn. K: 0. A *Regő* címszóba felvett *Reghe*, *Rege* neveket is személynévi eredetűeknek tartom (vö. R. *Reg*, *Regun*, *Regue*, *Regus*, *Regussa*), nincs köztük a *regöl* 'énekmondással szórakoztat' igéhez. KÁZMÉR CSÁNKI-ból idézett 1478: *Reghe* adata is a Regeházi *Rege* családra vonatkozik. — *Regős*, 1269. Johannes *Reghos* 'énekmondó?', l. azonban a *Regő* alatt mon-

dottakat. — *Salétromcsináló*, 873. Gregorius *Saletrom chynalo*, foglalkozás. K: 0. — *Sajtalan*, 371. Georgius *Santhalan*, elírás lehet; l. 365. Thomas *Saythalan*. — *Sanyar*, 714. Andreas *Sanyor* 'sanyargat'? — *Saru*, 70. Abraham *Sarw*, 71. Blasius *Sarw* 'sarukészítő?'. K: 0. — *Sikes*, 227. Andreas *Sikes*, szn. — *Sopron*, 1. Johannes *Sopron*, hn. (Bács m., az 1522. évi tizedösszeírásban Csongrád megyéhez tartozott). — *Szalankeмени*, 1083. Johannes *Zalonkemény*, hn. K: 1534. — *Szentimrei*, 290. Gregorius *Zenthemrehy*, hn. K: 1551. — *Szerencs*, 656. Martinus *Zerench*, 1222. Paulus *Zerench* 'gonosztevő, rabló' (TESz.), de vö. a szótár *Szerencse* címszavával. K: 0. — *Szōdi*, 531. Nicolaus *Zedy*, 620. Mathias *Zedy*, 1214. Blasius *Zedy*, 1227. Michael *Zedy*, hn. K: 1578. — *Szōdi*, *Zewd* Péter i. h. 357, hn.?, *Zöld*, tulajdonság? — *Szű*, 101. Thomas *Zw*, rovarnév?; inkább elírás: *Szj*, foglalkozásnév. — *Tapócai*, 92. Johannes *Thapochay*, hn. Több Bács m.-i helység középkori neve (Cs. II. 165). K: 0, vö.: 1552: Georgius *Thapochya* (MNYTK. 105. sz. 16, 39). — *Temeri*, 464. Valentinus *Themery*, hn. (Bács m. Cs. II, 165). K: 0. — *Tibróci*, 188. Stephanus *Thybrochy*, hn. — *Tippáni*, 96. Andreas *Thyppany*, hn. (Bács m. Cs. II, 165). K: 0. — *Újvárosi*, *Wywarossy* György i. h. 357, hn. (Bács m.) K: 1619. Jobbágyösszeírásunkban 119 fő lakott Újvárosban. — *Vajszkai*, 852. Benedictus *Wayzkay*, hn. — *Vargai*, 229. Benedictus *Wargai*, hn. (Tolna m. Cs. III, 456). K: 0. — *Verese gyházi*, *Werese ghazy* György i. h. 357, hn. K: 1643. — ? *Verő*, 803. Nicolaus *Wero* 'kovács', foglalkozás. — *Vezsenyi*, 342. Michael *Weseny*, 344. Martinus *Weseny*, hn. — *Zemléni*, 1264. Marynko *Zemleny*, hn. (Szerém m. *Zeml(y)en*, ma *Zimony*: Cs. II, 240). K: 0. A *Zempléni* nevek *p* nélküli adatai a Szerém m.-i *Zemlén*-ből is alakulhattak.

3. Idegen és ismeretlen eredetű családnevek. — 1211. Petrus *Altho*, 782. Blasius *Andro*. — 1146. Bartholomeus *Bachetha*. 1072. Georgius *Bangh*, 232. Benedictus *Beneth*, 405. Paulus *Beneth*, 415. Vincentius *Benwth*, 1305. Ladislaus *Bernard*, 1184. Blasius *Bezek* (szláv szn.: *Bez*, *Beze*, *Bezek*, *Bezich*, *Bezik*; a *Bezzeg* szavajárási név adatai között is lehet szláv személynév), 1110. Dionisius *Bobuy*, 368. Christophorus *Bolyak*, *Borbuy* István i. h. 357. l., 359. Georgius *Brano*. — 408. Laurentius *Chez*, 411. Benedictus *Chez*, 814. Johannes *Chez*, 1139. Gregorius *Chez* (vö. *Cheza* MNYTK. 86. sz. 46, 76), 1163 M... *Czyfan* (? Csepán, Csipán), 1215. Michael *Czyppo*, 1219. Urbanus *Czypho*, *Czyrko* György i. h. 357. l., 1089. Petrus *Chyry*, 77. Stephanus *Chymok*, 1102. Barnabas *Chyztha*, 288. Augustinus *Chwthor*. — 379. Georgius *Damyó*, 124. Ladislaus *Dere*. — 608. Stephanus *Elko*, 1179. Benedictus *Ewrkes*. — 1008. Petrus *Frangythy*, 46. Georgius *Frank*, 47. Antonius *Frank*, 1241. Blasius *Franko*, 373. Michael *Fyrythew*, 374. Nicolaus *Fyrythew*. — 205. Gallus *Ganyo*, 206. Johannes *Ganyo*, 1169. Paulus *Gener*, 299. Laurentius *Gobor*, 1016. Blasius *Grwsa*, 500. Thomas *Gywrsa*. — 470. Paulus *Hamza*, 708. Gregorius *Hanchy*, 239. Alexius *Hendely*, 314. Andreas *Herwolya*, 1244. Benedictus *Honyayth*, 1209. Demetrius *Hothos* (?Hatos). — 1338. Lucas *Iskochy*, 65. Stephanus *Jaxa*, 1153. Johannes *Jaxa*, 1149. Demetrius *Jaxyth*, 1257. Bala *Jowan*. — 609. Michael *Kaydasany*, 981. Johannes *Kalexty*, 1002. Petrus *Kepwstyth*, 1086. Jacobus *Kyzeloyth*, *Kochyr* Balázs i. h. 357. l., 677. Blasius *Kolba*, 934. Blasius *Koztha*, 935. Mathias *Koztha*, 936. Sebastianus *Koztha*, 1383. Matheus *Kowar*, 42. Martinus *Kozan*, 986. Ladislaus *Krankoyth*, 370. Benedictus *Krycho*, 985. Demetrius *Kwdray*, 700. Demetrius *Kwpsa*. — 184. Stephanus *Lakor*, 666. Matheus *Losar*, 910. Paulus *Lowach*. — 742. Ambrosius *Meza*, 1196. Kozthadyn *Mykowyth*, 1154. Johannes *Millos*, 38. Emericus *Myslyth*, 1194. Wythko *Mythrozyn*, 1103. Elias *Modra*, 947. Philippus *Montho*. — 1097. Johannes *Nepos*, 210. Franciscus *Nide*, 1353. Petrus *Nywer*, 58. Michael *Nyomoka*. — 1218. Gregorius *Oha*, 1195. Jowan *Olorwyth*. — 63. David *Paychy*, 765. Thomas *Perhat*, 385. Johannes *Peryal*, 548. Petrus *Pernys*, 1182. Abraham *Peweth*, 56. Gregorius *Pyo*, 1151. Michael *Polograd*, 718. Martinus *Poory*, 1295. Paulus *Posthy*, 285. Valentinus *Proda*, 1135. Ambrosius *Pruis*, 1196. Radowan *Puhewyth*. — 784. Paulus *Radacha*, 31. Valentinus *Rado*, 688. Johannes

Rado, 1199. *Johannes Rado*, 989. *Blasius Radych*, 1055. *Stephan Radych*, 953. *Blasius Radowan*, 1418. *Laurentius Radowan*, 1419. *Blasius Radowan*, 1281. *Andreas Radozyn*, 1326. *Nicolaus Radozyn*, 1200. *Stephanus Radozoyth*, 976. *Paulus Radzely*, 80. *Sebastianus Raffay*, 330. *Benedictus Rynoth*, 348. *Paulus Rynolth*, 1026. *Stephanus Rwdyth*, 1066. *Jacobus Rwdyth*, 877. *Matheus Rwtha*. — 1382. *Demetrius Swak*, 1385. *Briccius Swak*. — 849. *Blasius Theche*, 1169. *Lucas Thekechy*, 323. *Laurentius Theller*, 1242. *Ambrosius Therenchy*, 751. *Blasius Thezek*, 1107. *Jacobus Thyya*, 1243. *Antonius Tholwth*, 234. *Blasius Thwlwth*, 600. *Demetrius Thwlwth*, 601. *Dominicus Thwlwth*, 605. *Emericus Thwlywvth*. — 983. *Jowan Wysythy*, 1181. *Franciscus Wysty*, 1263. *Gywra Wokossythy*, 1250. *Elias Wokossyn*, 10. *Stephanus Wokzon*. — 684. *Paulus Zaydon*, 685. *Stephanus Zaydon*, 1067. *Georgius Zawas*, 1332. *Lucas Zoldan*.

Az 1421 jobbágy közül 136 személynek (9,6%) volt idegen és ismeretlen eredetű családnéve. Tehát az 1525-ből származó bácskai jobbágynévsorban feljegyzett parasztnév túlnyomó többsége magyar nemzetiségű volt.

4. A Történelmi Szemléből technikai okok miatt kimaradt keresztnévek statisztikai összeállítása

1. A leggyakoribb 12 keresztnév táblázata

Keresztnév	Fő	%
<i>János</i>	92	6,6
<i>Mihály</i>	80	5,74
<i>István</i>	69	4,95
<i>Balázs</i>	67	4,81
<i>György</i>	66	4,73
<i>Péter</i>	66	4,73
<i>Benedek</i>	66	4,73
<i>Gergely</i>	62	4,45
<i>Máté</i>	58	4,16
<i>Pál</i>	57	4,09
<i>András</i>	52	3,73
<i>Tamás</i>	42	3,01
	777	55,73

2. A további keresztnévek (a csökkenő gyakoriság rendjében): *Miklós* 38, *Márton* 37, *Ambros* 36, *Demeter* 33, *Bálint* 33, *Lőrinc* 33, *Barnabás* 28, *Imre* 27, *Fábián* 27, *Mátyás* 22, *László* 22, *Ferenc* 21, *Bertalan* 21, *Antal* 20, *Lukács* 20, *Orbán* 17, *Jakab* 15, *Illés* 15, *Fülöp* 12, *Kelemen* 12, *Gál* 12, *Dénes* 9, *Ágoston* 9, *Domokos* 8, *Simon* 8, *Albert* 8, *Sebestyén* 7, *Egyed* 6, *Vince* 5, *Ábrahám* 4, *Kristóf* 4, *Gellért* 4, *Vitális* 3, *Gábor* 3, *Bereck* 3, *Gáspár* 3, *Dávid* 2, *Elek* 2, *Márk* 2, *Mózes* 2, *Lázár* 2, *Sándor* (*Sandrin*) 1, *Cirjék* 1, *Osvát* 1, *Pelbárt* 1, *Zsigmond* 1, *Bernát* 1. Nem szerb nevéük összesen: 1378, 98,85%.

3. Szerb nevek: *Jovan* 3, *Kresteš* 2, *Djura* (*Jura*) 2, *Ivanko* 1, *Stepan* 1, *Vitko* 1, *Radovan* 1, *Kostadin* 1, *Bala* 1, *Radosa* 1, *Marynko* 1, *Filep* (*Filip*) 1. Szerb nevéük összesen: 16, 1,15%.

A jobbágynévsorban néhány olvashatatlan adat miatt 1394 keresztnév fordul elő (= 100%). Ebből 59-féle a nem szerb és 12-féle a szerb név. Az első 12 keresztnév (a nevek 55,73%-a) meg egyezik az 1522. évi Bács, Bodrog és Csongrád megyei keresztnévvel, illetőleg a XVI. sz.-i összesített keresztnévi adatokkal (I. KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. Bp., 1973.³ 45, 47).

A Jókai-kódex szórendjéhez

Az idézetek alatt képletek formájában olykor feltüntettem a mondatok, mondatrészletek megközelítőleges szerkezetét: ez elősegítheti a szövegen belüli hasonló mondat típusok további összevetését. Nem törekszem a mondat szerkezetek teljes ábrázolására. Jelölések: *S*: alany; *V*: állítmány; *v*: ige; *n*: az állítmány névszói része; *Ad*: határozó; *Dat*: részeshatározó; *Inf*: főnévi igenév; *Part*: határozói vagy melléknévi igenév; *ap*: értelmező, értelmezői szerkezet; *aux.*: segédigészerű; *mm.*: mellékmondat. L. még MNy. XC, 377—84, 509—11; XCI, 120—7, 381, 504—9, XCII, 117—26.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
158. (47)	(L. 157:) ego non habeo, n e c a m o , nec volo, <u>nisi te</u>	(L. 157:) nenczen nekeem E s n e m z e r e t e k egyébet <u>semmyt</u> <u>hanem czak</u> <u>tegedet</u>	1. Az <i>egyébet semmyt</i> szerkezetnek, benne az elemek sorrendjének és az egyeztetésnek nincs közvetlen megfelelője. — 2. A <i>nec volo</i> -nak a magyarban nincsen külön megfelelője. — 3. <i>hanem czak tegedet</i> : vö. PAPP ZSUSZANNA: TNyt. II/2, 731.
159. (47)	<i>et propter amorem</i> <i>tuum despexi</i> aurum et omnia	<i>Es te zerelmedert</i> <u>meg vtalek</u> aranýat es minden nemewuet	1. A határozó mindkét nyelvben a mondat bevezető részében van. — 2. A „ <i>meg</i> + ige + toldalék” szegmentum (az igei szerkezet magja) specifikusnak felfogott, esetleg generikus (I. GALLASY: TNyt. II/1, 726, 771) tárgyat valószínűsít. Az igealakot a tárgyak itt követik. Az ige — a fentiek ellenére — nem tárgyas ragozású.
160. (48)	ego genuflexi	En <i>terdre</i> háytam <u>magamot</u>	A magyar mondat szórendje független a latin mintától. A latívuszi határozó az ige előtt áll, a mondat egység fókuszában. Az azonos referenciájú alany és tárgy egyaránt ismeretes, egyaránt határozott értékű. Az alany alkotja a mondat egység bevezető részét, a tárgy az igt követi. (A tárgy ismertsége nem váltja ki a bevezető részbe tételeit.)
161. (48)	Et statim fuit <i>mihi</i> datum <i>intelligere</i>	Es legottan <u>meg</u> adatek <i>nekem</i> e [r] t e n i	Minek a bővítménye/tartozéka a <i>meg</i> ? Az <i>adatek</i> -nak vagy az <i>e[r]teni</i> -nek? A <i>meg</i> helye semmiképpen nem következik a latinból.
162. (48)	quas Deus per gratiam suam <u>dedit</u> mihi <i>ita</i> <i>perfecte</i> <i>servare</i>	mellet y[ten ew mala]tyanak mýatta <i>oly</i> <i>tewkellete</i> [t <u>adta</u> nekem <i>tarta-</i> <i>nom</i>	A fokhatározóval bővített módhatározó (<i>ita perfecte</i>) a latinban a főnévi igenév előtt áll (ezt is bővíti). A magyarban az <i>oly tewkellete</i> szerkezet az igei állítmány elé kerül.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
163. (48)	ita <i>dedit</i> mihi <i>Deus</i> [potentiam in anima]	Es vgý <i>ada</i> <i>ý ten</i> en nekem [hatalmat lelkem- ben]	1. Az <i>Es</i> elhelyezésének nincs mintája. — 2. A latinban az alany nem közvetlenül kö- veti az állítmányt. — 2. A <i>mihi</i> nem szab- hatja meg az <i>en + nekem</i> sorrendet.
164. (48)	<i>Haec</i> ergo <i>fuert</i> verba, quae (...) <i>audisti</i> , et manuum <i>extensio</i> , quam <i>vidisti</i>	Azert <i>e3zek</i> <i>valanak</i> az beze- dek kyket hallottal Es az kezek kyket latal	1. A főhírként szereplő <i>e3zek</i> a magyarban a kopula elé kerül. — 2. Az <i>extensio</i> ma- gyar megfelelője hiányzik. A magyarban a <i>manuum</i> megfelelője nem birtokoszó, ha- nem a predikatív szerkezet névszói alkotó- része.
165. (48)	et <i>revertere</i> ad cellam <i>tuam</i> cum benedictione	Es <i>terý</i> meg <i>te</i> celladba ý tennek aldoma aual	1. A <i>terý</i> meg elrendezése független a latin- tól. — 2. A <i>tua</i> -nak megfelelő <i>te</i> a magyar- ban a szerkezet élén áll.
166. (49)	Nam ad paucos dies <i>faciet</i> <i>Deus</i> <i>tam stupenda</i> et <i>mirabilia</i> in hoc monte	Mert keues napiglan % <i>oly</i> <i>c3zudalatos</i> <i>c3zudak</i> latattnak e3 hegýben	1. A két mondat nem felel meg egymásnak pontosan. Így is feltűnő, hogy a magyar mondat főhír értékű szerkezetes alánya (<i>oly</i> <i>c3zudalatos c3zudak [latattnak]</i>) az igei állít- mány előtt áll; a latin mondat tartalmilag közel álló tárgya — az alany (<i>Deus</i>) közbe- vetésével — az állítmányt k ö v e t i : (<i>faciet</i>) ... <i>tam stupenda et mirabilia</i> .
167. (49)	<i>Faciet enim</i> nova quaedam, quae <i>nunquam</i> in hoc mundo <i>fecit</i> alicui creaturae	<i>Es</i> te3en nemýnemew hyrekett % mýnemewkewt onha <i>nemtewt</i> e3 vilagban valamely teremtettnek	1. A kötőszó elhelyezése különbözik a két nyelvben. — 2. A magyarban kettős taga- dás van. Az egybeírás (<i>nemtewt</i>) egybeej- tést tükrözhet. (A <i>nem</i> ma is szólamot kezd.)
168. (49)	quod <i>illuminavit</i> montes ¹ et valles ² circumquaque distinctos <i>amplius</i> quam si Solis claritas affuisset.	hogý wewlgekett ² es kewrnewlallo hegýekett ¹ <i>ynkab</i> <i>vilago /oytottuala</i> <i>meg</i> hodnem nappnak fene	1. A magyarban az <i>ynkab</i> az igei állítmány elé kerül (a mondat fókuszába). A latinban az <i>amplius</i> az ige és a szerkezetes tárgy után áll. — 2. A <i>vilago /oytottuala meg</i> sor- rendje öntörvényű, az egy szóalaknyi <i>illuminavit</i> -tal nem függhet össze. — 3. A 'hegyek' és a 'völgyek' fordított sorrend- ben említettek.
169. (50)	quod ipse non erat de <i>praedestinatis</i> <i>ad vitam</i>	hogý ew nem vol- na <i>ýduewzewlew</i> kewzewluala	1. A latin szintagmának a magyarban egy szó felel meg (<i>ýduewzewlew</i>). — 2. Az <i>ýduewzewlew + kewzewl + uala</i> sorrendje nem következik a latinból.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
174. (50)	quum <i>t u</i> non sis <i>de praedestinatis ad vitam</i> <i>quum S non (V + Ad)</i>	mert <i>t e</i> nem uağy <i>yduewzewlendewk kewzewl</i> <i>mert S nem (V + Ad)</i>	1. Az alany mindkét nyelvben a bevezető részben szerepel (a magyarban is „ki van téve”); témája mondategységének, de talán nem (mégsem) kontrasztív téma. — 2. A (predikativuszi jellegű) határozó (<i>yduewzewlendewk kewzewl</i>) a magyarban sem kerül az ige elé. — 3. A <i>kewzewl</i> névutó helyét nem motiválja a latin minta (<i>de</i>). — 4. Az <i>yduewzewlendewk</i> igenév latin igeneves szerkezetet vált ki: (<i>de</i>) <i>praedestinatis ad vitam</i> .
175. (51)	<i>nec etiam</i> [BpK. 42a: O etiam] <i>ipsum</i> interrogos de ista materia <i>nec etiam O–V– Ad</i>	<i>Ewt /e</i> kerdýed e3 allattrol O /e V–Ad	A <i>nec + etiam</i> megelőzi, a /e követi a névmást (l. pl.: SIMONYI, Köt. 67; JUHÁSZ: TNyt. II/1, 797, 806). Egyik nyelvben sincs kettős tagadás. Az ige egyik nyelvben sem került a mondategység végére.
176. (51)	quia <i>i p s e</i> vel alius <i>hoc ignorat</i> , <i>quia S vel S–O–V</i>	mert <i>e w</i> . auağy eğyeb e3t <i>n e m tugya</i> : <i>mert S auagy S– O–nem V</i>	1. A latinban nincs explicit tagadás (az ige lexikális jelentése implikál tagadást, l. ÉKsz. 585; vö. pl. ZSILKA, Jelentésintegráció 57). — 2. Az alanyok és a tárgy (témaként) mindkét nyelvben a mondategység bevezető részében vannak. — 3. A tagadószó közvetlenül az ige előtt áll. Nincs latin mintája.
177. (51)	sed <i>ego, qui sum Dei Filius bene scio</i> <i>sed S ... Ad–V (qui sum Dei Filius) (Dei Filius) (bene scio)</i>	<i>de en kÿ</i> vağyok <i>y /tennek fÿa: yol t u d o m</i> <i>de S ... Ad–V (kÿ vağyok y /tennek fÿa) (y /tennek fÿa) (yol tudom)</i>	1. A (relatív) főmondat alanya (<i>ego ~ én</i>) — témaként — mindkét nyelvben a bevezető részben van, a kötőszó (<i>sed ~ de</i>) után. — 2. A vonatkozó mellékmondatban az „alany—kopula—névszói rész” sorrend azonos. — 3. Az állítmány — szerkezetes — névszói részén belül: a birtokos szerkezet mindkét nyelvben „birtokosszó—birtokszó” sorrendű. — 4. A (relatív) főmondatnak a módhatározója az igei állítmányt mindkét nyelvben megelőzi.
178. (51)	ideo credas mihi <i>pro certo</i> (quod tu es de numero damnatorum) <i>ideo V–Dat–Ad...</i>	A3ert <i>byzonual</i> hÿğy en nekem (hogy te vağy karhozattacnac 3amabalol) <i>Azert Ad–V– Dat...</i>	1. A módféle határozó a latinban az ige és a bővítmény után, a magyarban az ige előtt áll. — 2. A zárójelzett <i>hogy</i> -os mellékmondat a főmondat igéjét (<i>hÿğy</i>) bővíti, de nem mondható tárgyi mellékmondatnak. A <i>hÿğy</i> általános ragozású igealak (l. HAADER: TNyt. II/2, 551–7).

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
179. (51)	quod tu e s de numero <u>damnatorum</u> quod S–V–Ad	hogý te v a g ý <u>karho zattacnak</u> <u>zamabalol</u> hogý S–V–Ad	1. A birtokos szerkezet szórendje a két nyelvben különbözik. — 2. Az allynak, a kopulaszerű létigének az állítmány névszói részével rokonítható határozónak az elhelyezése párhuzamos, vö. fentebb: 177. (51).
180. (51)	et quicumque <u>sequitur eum</u> , decipitur et S (–V–O)–V	Azert valaký ewtett <u>kewuetty</u> meg czalatýk azert S (–O–V)– (meg) V	1. Az <i>ewtett</i> az ige előtt áll; az <i>eum</i> az igét követi. — 2. Az alanyi mellékmondat (témaként) mindkét nyelvben megelőzi a <i>meg czalatýk (decipitur)</i> főmondatot. (L. HAADER: TNyt. II/2, 517.)
181. (51)	Frater autem Rufinus erat ita o b t e n e b r a - t u s p r i n c i p e tenebrarum, quod iam <u>fidem et</u> <u>amorem in sancto</u> <u>Francisco</u> perdiderat (Sed S–v–Ad–n– Ad) quod Ad–O (et O) – (+ in...) – V	De frater Rufen vgývala m e g e t e - t e w t e t t z e t e t e g e k n e c feyedelmetewl hogý ýmaran <u>hytett es zerelmett</u> <u>zent fferenc zben</u> el vezetteuala (De S–Ad–v–n– Ad) (hogý Ad–O (es O) (+...-ben) – (el) V	1. A magyar <i>de</i> a mondat élén áll. — 2. Az <i>vgý</i> megelőzi a <i>vala</i> -t. Az egybeírás (<i>vgývala</i>) amellet szól, hogy az <i>vgý</i> viselte a szakaszhangsúlyt. — 3. A jelzői értékű határozók (: <i>fidem et amorem in sancto Francisco</i> : <i>hytett es zerelmett zent fferenc zben</i>) az alaptagot mindkét nyelvben követik. — 4. Az <i>el</i> használata, helye, különírása a latintól független döntést tükröz.
182. (51)	et <u>hoc sibi</u> <u>dicere non</u> <u>curabat</u> et O–Dat–Inf non V	es <u>azt n e k ý n e m</u> <u>gondolyauala</u> <u>mondany</u> O–Dat–nem V–Inf V	1. A bevezető részben a (mondategységre visszautaló) tárgy (az előre vonatkozó) részes határozó (<i>sibi : neký</i>) sorrendje a latinban és a magyarban azonos. — 2. A magyarban a „tagadószó + igető + toldalékok + <i>vala</i> ” együttes a főnévi igenevet megelőzi.
183. (51)	<Sed quod> <u>sancto patri</u> <u>frater</u> <u>Rufinus non</u> dixit... Sed quod Dat–S non V (frater Rufinus).	<de hogy> <u>zent</u> <u>attyanak</u> <u>frater</u> <u>Rufinus</u> <u>megnem</u> mondottauala... de hogy Dat–S megnem V (frater Rufinus)	1. A bevezető részben mindkét nyelvben „részeshatározó + alany” sorrendet találunk. — 2. A (szerkezetes) alanyt adó tulajdonnévi szerkezet sorrendje mindkét nyelvben „köznév + tulajdonnév” (a szintagma átvételéről) beszélhetünk. — 3. A régmúlt használatát a latin minta nem motíválja. A <i>uala</i> követi a „tő + toldalékok” szegmentumot.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
184. (51)	Unde ipse pius pater, <i>videns</i> in spiritu <i>tantum</i> <i>dicti</i> <i>fratris</i> Rufini <i>periculum</i> <i>Unde</i> S–Ad...	azert ez kegyes attya <i>latuan</i> <i>ezenne</i> <i>vezedelmet</i> e z mondott <i>fraternac</i> lelkeben <i>Azert</i> S–Ad...	1. A latin mondatban a <i>tantum</i> és a <i>periculum</i> közé ékelődik az <in> <i>Spiritu</i> birto- kosa: <i>dicti fratris</i> . — 2. A magyarban a <i>latuan</i> igenevet k ö z v e t l e n ü l követi az <i>ezenne</i> <i>vezedelmet</i> megszakítatlan jelzős szerkezet.
185. (51)	<i>misit</i> fratrem Masseum <i>pro ipso</i> (S–Ad) V–O–Ad	<i>Boczata vtanna</i> frater Ma[[eus (S–Ad) V–Ad–O	1. A <i>pro ipso</i> 'érte' a latinban a (szerkeze- tes) tárgyat követi; a magyar <i>vtana</i> az igető + toldalék szegmentumot követi, közvetle- nül. — 2. P. BALÁZS JÁNOSNAK a <i>Ma[[eus</i> szóalakhöz fűzött jegyzete szerint a másoló bizonyára véletlenül felejtette el a tárgy ragját kitenni.
186. (51)	ut <i>ad eum omnino</i> <i>veniret</i> ut Ad <i>omnino</i> V	hogý <i>mendene [tew]fog-</i> <i>uan ho 33a yewne</i> hogý <i>mendene [tew]fog-</i> <i>uan Ad–V</i>	A magyarban az <i>omnino</i> megfelelőjeként szereplő <i>mendene [tew]foguan</i> közvetlenül megelőzi (a fókuszbeli?) a latívszi határo- zót. Összefoglaló szórend?
187. (51)	„ <i>Quid habeo ego</i> <i>facere cum fratre</i> <i>Francisco</i> ” O (<i>Quid</i>) – V–S– Inf–Ad	maga <i>mý dolgom</i> <i>vagyon frater</i> <i>ferenczuel</i> maga S (<i>mý dol-</i> <i>gom</i>) – V–Ad	1. A <i>mý dolgom vagyon (vkivel)</i> a közvetlen latin mintától független kérdésformula le- het. Az <i>ego</i> -nak megfelelő magyar szemé- lyes névmás semmilyen mondatrészként sem szerepel. — 2. A <i>cum fratre Fran-</i> <i>cisco</i> -nak megfelelően a magyarban is köz- név—tulajdonnév sorrendet találunk, de egyztetés nélkül. — 3. A <i>maga</i> ellentés kötőszónak nincs latin mintája.
188. (51)	Et tunc <i>frater</i> Masseus, homo <i>totus Spiritu</i> <i>sancto</i> [BpK.: sapientia Dei] <i>plenus</i> (...) <i>Et</i> Ad–S (+ap)...	Tehat <i>frater</i> Ma[[eus y[stenek <i>bewlcze[geue]</i> <i>egezen tele</i> <i>tewl</i> ember (...) <i>Tehat</i> Ad–S (+ap)...	1. A magyarban az <i>ember</i> (szerkezetes) jel- zője megelőzi főnevét. — 2. A <i>tele tewl</i> belső sorrendjét az egy szóalaknyi latin <i>ple-</i> <i>nus</i> nem motiválhatta. — 3. A melléknévi igenévi jelző állandó határozója (<i>bewlcze-</i> <i>geue]</i>) megelőzi fokhatározóját (<i>egezen</i>). — 4. <i>Spiritu sancto</i> ... 'Szentlélekkel' ~ <i>bewlcze[geue]</i> .

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
189. (52)	<i>clare</i> <i>cognoscens</i> <i>maligni hostis</i> <i>fallaciam</i> , ait: Ad (part + O)–V	<i>meg e /meruen</i> n ý l u a . <i>gono</i> z <i>ellen /egnek</i> <i>czalard /agat -/</i> monda <i>meg</i> Ad (part + O)–V	1. A <i>meg e /meruen</i> különírásának nincs latin mintája. — 2. A <i>clare</i> megelőzi, a <i>nylua</i> követi az igenevet. — 3. A birtokos szerkezeten belül a két nyelvben hasonló szórendet látunk. — 4. A határozói igenév az állítmányt megelőzi, az igenév tárgya az igenevet követi.
189. (52)	„ <i>O frater Rufine...</i> ” O – köznév – tulajdonnév (latin vocativus)	<i>O frater rufine...</i>	1. A megszólítás nem fordítottik: lehet, hogy a társalgási gyakorlatban szokásos kódváltás (kevertnyelvűség) is hatott? — 2. A <i>rufine</i> a magyar szövegben kisbetűvel kezdődik.
190. (52)	<i>nescis t u,</i> <i>ne V S</i>	<i>nem</i> tudod <i>nem V</i>	A magyarban kitett (névmási) alany nem szerepel. A <i>nem</i> -nek és az igealaknak a különírása önálló döntést mutat.
191. (52)	<i>quod sanctus</i> <i>Franciscus e s t ,</i> <i>sicut angelus</i> <i>De i</i> <i>quod S–n–...</i>	hogý frater ferencz <i>olyan</i> ment <i>y / t e n n e k a n -</i> <i>gyala</i> <i>hogý S–V (V=n)</i>	Az <i>olyan</i> -nak (mely névszói állítmányként, illetve az állítmányi mellékmondat utalószavaként kerül a mondatba) a latinban nincs megfelelője (I. HAADER: TNyt. II/2, 524). A latinban az <i>est</i> kopula más módon (csak azáltal, hogy kiegészítést igényel) jelzi előre, hogy a rá következő rész (<i>sicut angelus Dei</i>) az állítmányhoz tartozik.
192. (52)	<i>qui tot animas</i> <i>illuminavit in</i> <i>mundo</i> S–O–V–AdLoc	<i>ky e z z e n</i> <i>výlagban</i> ezenne lekekett meg <i>výlago /oýtot</i> S–AdLoc–O– <i>meg</i> V	1. A helyhatározó (<i>ezzen vylagban</i>) a magyarban a mondat bevezető részébe kerül, a vonatkozó névmást követő helyre. A latin (<i>in</i>) <i>mundo</i> -nak nincs jelzője: önmagában is határozott értékű. A magyarban az <i>ezzen</i> alátámasztja a <i>vylag</i> determináltságát (L. G. VARGA: TNyt. II/1, 503). — 2. A <i>meg</i> helye nem következhet a latin mintából. — 3. Az <i>ezenne lekekett</i> nyilván nyomatékos volt. Ennek ellenére a „ <i>meg</i> + igekötő” sorrend követi. Összefoglaló szórend?
193. (52)	<i>Unde ego volo</i> <i>o m n i n o</i> quod <i>tu venias ad</i> <i>e u m .</i> Unde S–V– <i>omnino</i> –O (mm.)	Azert <i>akarom enn</i> hogý te <i>mendene /-</i> <i>teulfoguan</i> <i>h o z ý a / y e w ý</i> Azert V–S–O (mm.)	1. A személyes névmással kifejezett alany (<i>ego</i> : <i>enn</i> 'én') a latinban megelőzi, a magyarban követi az igei állítmányt. — 2. A latívuszi határozó (<i>hozya</i>) megelőzi a felszólító módú igét. A <i>hozya yewy</i> rész előtt <i>mendene /teulfoguan</i> összefoglaló jellegű határozó áll. Ennek latin megfelelője (<i>omnino</i>) nem a megfelelő latin mondatrészben van, hanem a latin főmondatban.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
			(Az itteni „Ad–V” sorrend ellenpéldája: <i>De legottan frater Rufen yewue /ent feren- czhez</i>). — 3. A <i>hozya yewy</i> sorrendjét befo- lyásolhatta, hogy nem felszólító modalitású főmondatban, hanem a főmondat <i>akarom</i> igéjétől függő (tárgyi) mellékmondatban szerepel. (L. HAADER: TNyt. II/2, 529.)
194. (52)	Et [BpK.: Et sanctus pater] <i>docuit eum, quod ille, qui praedicta suggererat erat d i a b o l u s</i> <i>Et S–V–O quod (Ad, mm.)</i>	Es zent attya <i>megtanojta</i> ewtet hogy az ky ez felewl mondottakat neky ky[altauolna <i>vala e w r d e w g</i> <i>Es S–(meg) V–O hogy (Ad, mm.)</i>	1. A <i>megtanojta</i> belső rendje független a latintól. A <i>meg</i> és a <i>tanojta</i> egybeírása egybeejtésre utalhat. — 2. A mellékmondat főhíret adó <i>diabolus</i> , illetve <i>ewrdewg</i> egy- aránt a mondategység végére kerül. Az <i>erat</i> <i>diabolus</i> és a <i>vala ewrdewg</i> állítmányok te- hát „igei rész (kopula) — névszói rész” sor- rendűek.
195. (52)	<i>ideo nullo modo eius suggestionibus assentiret</i> [BpK.: <i>a s s e n t i r e debebat</i>] <i>ideo – (neg) Ad Ad – [BpK.:] – Inf V (aux.)</i>	<i>Es azert ew czalard[aganak e n g e d n y nemkel</i> <i>Es azert Ad – Inf – nem + V (=nemkel)</i>	1. A <i>nemkel</i> sorrendjét a latin nem moti- válja (a latinban nincs tagadott igealak). — 2. Az egybeírás egybeejtésre utalhat: a <i>nem- kel</i> nyilván önálló szólamot alkotott. — 3. A főnévi igenév (<i>engedny</i>) a fókusz meg- előzi.
196. (52)	<i>Sed quando dicet tibi</i> <i>Sed quando V– Dat</i>	<i>De mykoron mondand neked</i> <i>De mykoron V– Dat</i>	1. A kötőszói funkciójú elemek sorrendje azonos; a tömböt kötő <i>Sed</i> , illetve <i>de</i> meg- előzi az egy mondategységet minősítő <i>quando</i> , illetve <i>mykoron</i> elemeket. — 2. Mindegyik nyelvben „állítmány — részes- határozó” sorrendet látunk. — A TNyt. törzsanyagában a csak igei állítmányból és részes határozóból álló mondategységek sorrendje 80,4%-ban ezzel azonos volt (l. TNyt. 201). — 3. A befejezett jövőnek (<i>mondand</i>) a használata itt közvetlenül nem a latin megfelelőn alapul.
197. (52)	Tu <i>es damnatus</i> S–V V = v + n	te <i>karhozta</i> S–V V = v	1. Az alany (l. 198. is) névmás formájában a magyar mondatban is megjelenik; az állít- mányt megelőzi. (P. BALÁZS szerint a sze- mélyes névmás ilyen szereplése a kései ómagyarban ritka, l. TNyt. 87; FARKAS VIL-

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
			MOS szerint a <i>te</i> névmás a TNyt. korpuszában „a névmás összes kitételi esetének csak 13%-ában fordul elő E/2. igealak mellett”, TNyt. II/2, 214). — 2. A magyarban nincs kopula. — 3. A <i>-t</i> , <i>-tt</i> időjeles múlt megválasztása önálló döntést tükröz (l. részletesen ABÁFFY: TNyt. II/1, 155—7; vö. még pl. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 162).
198. (52)	et <i>tu</i> [BpK.: O et tu] <i>secure respondeas</i> : <apri la bocca et mote cecato> <i>et</i> S–Ad–V	tehat <i>te batron felely</i> n e k y <i>tehat</i> S–Ad–V–Ad	1. Itt is névmási alannyal van dolgunk. — 2. A módhatározó megelőzi a felszólító módú igét. Elképzelhető, hogy ez is, az ige is hangsúlyos volt. — 3. A részeshatározónak a latinban nincs megfelelője. A részeshatározó az igei állítmányt követi. — 4. A magyarban az idézet hiányzik.

(Folytatjuk.)

WACHA BALÁZS

LEVÉLSZEKRÉNY

Kurdi Péter írja: A Szathmári-emlékkönyv ismertetésében (MNy. XCI, 492—4) ezt olvasom: „A többi tárgykört egészen röviden ismertetem... A nyelvmuvelést három tanulmány képviseli: a pécsi rádió nyelvhasználata, továbbá sajtóhibák (fogalmazási botlások, logikai furcsaságok) és a sportnyelv” (493). — Úgy látom: a rövidsre törekvés csonkítássá vált, hiszen kimaradt a számbavételből egy negyedik közlemény: „Egy vidéki rádióstúdió nyelvi arculatáról” (SzathmEml. 104—10). Ennek szerzőjét a recenszens saját műveiben sem ismeri: ez szíve joga. Az ismertetés azonban — különösen, ha számszerűsít is — ennél objektívabbnak számító műfaj.

Forgács Tamás írja: Rövid írásomban a TESz. **böszörmény** címszavának (I, 365—6) egy apró pontatlanságára szeretném felhívni a figyelmet. A *böszörmény* szó előfordulásai között a szótár feltüntet néhány korai helynévi példát, egy-egy adatot a BesztSzj.-ből és a SchlSzj.-ből, valamint egy ragos formát a SzékK.-ből (*böszörményeknek*). A szó jelentését az 1395-ből származó BesztSzj.-beli adatra támaszkodva így adja meg: ’izmaelita, Ismaelit’. Ez a jelentés az adatok zömét illetően helytálló, a SzékK. példája esetén azonban nem egészen. Ott ugyanis (2v) ezt a mondatot találjuk: ... *el tpré kedegh* [ti. Nabukodonozor király] *az nevezetes varost Melotyt es el dula mynd az tharsisnak fyaýt, es az b q z q r m e n y e k n e k f y a ý t* [én emeltem ki — F. T.], *kýk valanak az pvzta elleneben, Céleon földének Délzele felöl*. A latinban ezzel szemben a következő áll. *Effregit autem civitatem opinatissimam Meliothi, praedavitque omnes filios Tharsis, et filios Israel, qui erant contra faciem deserti, et ad austrum terrae Cellon*. Mint látjuk tehát, a SzékK.-beli adatban a *böszörmény* jelentése nem ’izmaelita’, hanem ’izraelita’, azaz ’zsidó’. Persze mivel a *böszörmény*-nek máshonnan nem mutatható ki ’zsidó’ jelentése, a SzékK.-beli adat nyilvánvalóan a Judit könyvét magyarra átültető Nyújtódi András rovására írható fordítási hibának minősül, amelyre feltehetően az *Israel* név kapcsán asszociálódó latin *Israelita* és

a vele csaknem azonos hangzású *Ismaelita* szavak összetévesztése miatt kerülhetett sor. Azaz: jelentésátvitel történt a két szó hangalakjának hasonlósága alapján, mint pl. az *iromba* és az *otromba* esetében, csak ez a tévesztés nem terjedt el, így nem lexikalizálódott. A két szó hangalaki hasonlósága azonban olyan nagy fokú, hogy a magyarban meghonosodott változataik (*izraelita*—*izmaelita*) esetében szélesebb körben is előfordult a két szó felcserélése — igaz, fordított irányban: a csak viszonylag későn (1799-ből) adatolt *izmaelita* jelentései között a TESz. (II, 253) a harmadik pontban megadja a 'zsidó'-t is. A hangalakok összecsengésén túl az is szerepet játszhatott ezekben a tévesztésekben, hogy a magyarországi mohamedánok egy része kereskedelemmel és pénzügyekkel foglalkozott (vö. TESz. uo.), s ezek a foglalkozások köztudottan a zsidók körében is kedveltek voltak. Tehát a *böszörmény* jelentése végeredményben vélhetően Nyújtódi számára is 'izmaelita' volt, csak itt tévedésből az *Israel* felidézte *Israelitá*-t fordította vele (esetleg az is elképzelhető, hogy valami olyan latin szöveg feküdt előtte, amelyben a *flios Israel* kifejezés helyett már a latinban is *Israelitae* állt). A TESz. jelentésmegadása tehát nem teljesen helytelen a SzékK.-et illetően sem, csupán pontatlan, mert a szerkesztők figyelmét elkerülte az a tény, hogy itt a latinban nem *Ismaelita* áll. Mivel a hibára a TESz. megjelenése óta nem derült fény, a tévedést az EWUng. is átveszi (137). Igaz, ilyen nagy munkák készítésekor szinte lehetetlen minden adatnak igazán pontosan utánanézni. Valamivel sajnálatosabb, hogy a SzékK.-nek sem a Nyelvemléktárbeli kiadásában (XV. köt.), sem az újabb kiadásában (Régi magyar kódexek 15. szám. Bp. 1993.) nem figyeltek fel a közzetevők erre a körülményre, bár őket is menti bizonyos fokig, hogy nem magyar—latin párhuzamos szöveget közölnek. Mivel azonban több nyelvészeti szakmunkában is elsikkad ez a mozzanat, érdemesnek tartottam rá felhívni a kutatók figyelmét.

Kávássy Sándor írja: Olvasom GREGOR FERENC Szótörténeti adataiban, hogy *tarisznayahitű* szavunk 1613-ban tűnik fel írott emlékeinkben, és hogy azt a 'koldusszegény'-nyel véli értelmezhetőnek (MNy. XC, 254). Minthogy a Szamosközben ma is használt melléknévről van szó, feljogosítva érzem magam, hogy rövid tájékoztatást adjak, kit, illetve kiket is neveznek nálunk tarisznayahitűnek. — *Tarisznayahitű* nálunk az anyagias (ennek megfelelően kellően önző és kapzsi), hitetlen (vagy hitehagyott), továbbá szellemi értelemben rövidlátó ember („nem lát, csak a bakanca orráig”) elmarasztaló népi minősítése. Nem mereng és nem ábrándozik, nem jár a fellegekben és nem kerget illúziókat, nem néz se festett, se más egekbe, mi több, egyáltalán nem törődik az égiekkel, kifejezetten csak a földiek érdeklik. Sülrealista — ahogy Veres Péter mondaná. Csak azt hiszi, amit lát, csak arra van gondja, amit meg lehet fogni, meg lehet szerezni. Jelszava is merőben evilági: *az a fő, ami a tálba fő!* Tarisznayahitűnek lenni itteni normák szerint nem dicsérendő és nem irigylésre méltó állapot. A tarisznayahitűségnek — láthatóan — csak kevés köze van a szegénységhez és általában véve az alacsony társadalmi álláshoz. Ez a minősítés módos vagy akár előkelő embernek is osztályrésze lehet, mint társadalmi-gazdasági körülményektől ugyan nem teljesen független, de azok nélkül is értelmezhető jellemvonás, „személyiségjegye”, stílus, modor, életfelfogás. (Adatközlő: Máté Jenő 63 éves gádzálkodó, Kölcse, Szatmár m.)

**Folyóiratunknak ez a száma
a József Attila Alapítvány támogatásával jelent meg.**

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

—————	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
~~~~~	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
=====	félkövér betűtípus
-----	ritkított antikva
=====	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézirat tól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyesen, gyeden lévőknek 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130.– Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220.– Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220.– Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246.– Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

198. Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1994. július 4–7. Szerkesztette: **Szende Aladár**. 1995. 200.– Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: **Borzák István, Kecskeméti Gábor**. 1993. 150.– Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva**. 1994. 200.– Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100.– Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200.– Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200.– Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legendá. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991, 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

Mc. = 96. 12. 24.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII.

ÉVFOLYAM

1996.

3. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Kiefer Ferenc</i> : Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból	257
<i>H. Tóth Tibor</i> : A magyar igenemek kérdéséhez	269
<i>Elekfi László</i> : Részleges szóhasadások mint határesetek	286
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Gondolkodás — közlés — nyelvi/beszédbeli tények.....	296
<i>Király Péter</i> : A népnevekből keletkezett földrajzi nevek	303
<i>Gósy Mária</i> : A mássalhangzók hangátmeneteinek funkciója	309
Kisebbségi közlemények. <i>Jolanta Jastrzębska</i> : Két régi alak használata a mai magyar nyelvben. — <i>Zelliger Erzsébet</i> : Szempontok a szóösszetétel vizsgálatahoz. — <i>Horváth Katalin</i> : Hogyan bővülnek a szinonimasorok?	318
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Forgács Tamás</i> : Szerecsenmosdatás. — <i>Futaky István</i> : A bíbor az Árpád-korban. — <i>Mizser Lajos</i> : Nyirábrány	331
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil</i> : Megjegyzések egy helyesírási tanulmányhoz	341
Élő nyelv. <i>Zilahi Lajos</i> : Az í fonéma gyakorisága a püspökladányi nyelvjárársban. — <i>Szabó József</i> : Nyelvjárási szöveg Óriszentpéterről.....	342
Szemle. <i>Hajdú Péter</i> : Kiss Jenő, Zsirai Miklós. — <i>Kozocsa Sándor Géza</i> : Wacha Imre, A korszerű retorika alapjai 1—2. — <i>Rónai Béla</i> : Balogh Elemér, Göcseji szólások és közmondások. — <i>Bán Ervin</i> : Renée Balibar, Le colinguisme	354
Külföldiek. <i>Éder Zoltán</i> : Konferencia Kalmár Györgyről. — <i>Kiss Lajos</i> : Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához	363
Társasági ügyek. <i>Pusztai Ferenc</i> : G. Varga Györgyi . — <i>S. Hámori An-tonia</i> : Búcsú Papp Lászlótól	376
Nyelvtörténeti adatok. <i>Wacha Balázs</i> : A Jókai-kódex szórendjéhez ..	378
Levélsekreány. <i>A. Molnár Ferenc</i> írja	384

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8243/98

Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból*

1. Az alapfogalmak tisztázása. — Mielőtt mondanivalóm lényegére térnék, úgy gondolom, nem árt az előadásomban használt fogalmakat megmagyaráznom. Az aspektus fogalmát hagyományosan az igeaspektussal szokták azonosítani, ennek alapján szokás aspektus- és nem aspektus-nyelvekről beszélni. Leegyszerűsítve a dolgot, az ige jelentésére szorítókozó aspektus-értelmezésnek megfelelően a szláv nyelvek aspektus-nyelvek, a germán és újlatin nyelvek nem azok. Az aspektust azonban az újabb kutatások (a 70-es években bekövetkezett mondatszemantikai fordulat óta) mondatszemantikai kategóriának tekintik. Mi is tehát akkor az aspektus?

1. Az aspektus a mondatban kifejezett cselekvés, folyamat vagy esemény időbeli lefolyásának módját fejezi ki. Röviden: az aspektus a mondat belső időszerkezete.

Az alábbi mondatok különböző időbeli tulajdonságokkal rendelkeznek, tehát különböző aspektust fejeznek ki.

2. a) *Tegnap két órát futottam.*
- b) *A pincér a konyhába futott.*
- c) *A vonat hirtelen megállt.*
- d) *Egész nap szedte össze szétszórt holmiját.*

A 2. a) folyamatos, a 2. b) duratív-befejezett, a 2. c) momentán-befejezett, a 2. d) pedig progresszív-folyamatos aspektusú mondat. A négy mondatban tehát négyféle aspektus jelenik meg, melyeknek pontosabb meghatározására még visszatérünk.

Az aspektus mondatszemantikai kategóriaként való felfogásával együtt jár a kompozicionalitás elvének az aspektusra való kiterjesztése. A Gottlob Frege német filozófusnak és matematikusnak tulajdonított, ezért Frege-féle elvként ismert és a mondatszemantika egyik alaptételének tekintett elv így szól:

3. A mondat jelentése levezethető a mondat szerkezetének és a mondatban előforduló szavak jelentésének ismeretében.

A Frege-féle elv természetesen az aspektusra is alkalmazható.

4. A mondat aspektusa levezethető a mondat szerkezetének és a mondatban előforduló szavak jelentésének ismeretében.

---

* Az 1996. március 18-án elhangzott akadémiai székfoglaló szövege.

Az aspektus kompozicionális volta azt jelenti, hogy alkalmazható rá a Frege-féle elv. A fenti példákra visszatérve: a 2. a) és 2. c) mondatokban már az ige meghatározza az egész mondat aspektuális értékét, a 2. b) mondatban azonban a befejezett aspektus az irányhatározónak, a 2. d) mondatban pedig a progresszív aspektus a hátravetett igeikötőnek és a progresszív aspektusra jellemző hangsúlyviszonyoknak köszönhető.

Az aspektus kompozicionalitására az 5. és 6. tétel alatt néhány további példát találunk:

5. a) *Sört ivott.*

b) *Két üveg sört ivott.*

6. a) *Egész nap levelet írt.*

b) *Szép levelet írt.*

Könnnyen belátható, hogy az 5. a) és a 6. a) mondatok folyamatos, az 5. b) és 6. b) mondatok ezzel szemben befejezett aspektusúak.

Mármost ha az aspektus mondatszemantikai kategória, akkor vajon mit jelent az igeaspektus?

7. Az igeaspektus az ige lexikailag meghatározott (temporális) jelentésének hozzájárulása a mondat aspektuális értékéhez.

2. Az eseményaspektus. — Az igeaspektus fogalma egészen a szanszkrit grammatikusokig nyúlik vissza. Már a Kr. e. V. században élt Yaska szanszkrit grammatikus különbséget tett állapotok (*bhava*) és cselekvések (*kriyā*, későbbi szerzőknél *karma*) között. Pāṇininál (Kr. e. IV. század) pedig már részletesen kidolgozott igei aspektusrendszert találunk. Az európai nyelvészeti gondolkodásban azonban a szanszkrit grammatikusok munkáinak hatása alig érezhető. Az igeaspektus fogalmát ezért Arisztotelésznek szokták tulajdonítani (vö.: GILBERT RYLE, *The Concept of Mind*. Hutchinson, London, 1949.; ANTHONY KENNY, *Action, Emotion, and Will*. Routledge, London, 1963.), aki több munkájában (*Metafizika*, *De Animo*, *Nikomakhoszi Etika*) hol a *kinesis*-t (az állapotokat és cselekvéseket) állítja szembe az *energeiai*-val (a teljesítményekkel, eredményekkel), hol az *ékhein*-t (az állapotokat) az *energein*-nel (a cselekvésekkel), hol pedig a *poiesis*-t (a teljesítményeket) a *práxis*-szal (a cselekvésekkel). Arisztotelészre és az őt értelmező filozófusok munkáira támaszkodva a magyar származású VENDLER ZÉNÓ, az alábbi eseménytipológiát javasolta (ZENO VENDLER, *Linguistics and Philosophy*. Cornell University Press, Cornell, 1967.):

8. a) Állapotok (states): *tud, hisz, szeret, gyűlöl, birtokol, tartalmaz, tartozik, hall, lát*. Röviden: állapotigék.

b) Cselekvések (activities): *fut, tanul, olvas, mászik, eszik, iszik, néz, hallgat, beszél, takarít*. Röviden: cselekvésigék.

c) Eredmények (accomplishments): *befut, megtanul, elolvas, felmászik, megesszik, megiszik, megnéz, meghallgat, megbeszél, kitararít, kidolgozza magát*. Röviden: eredményigék.

d) Teljesítmények (achievements): *megtalál, elér, befejez, belát, meghal, elkezd, megszületik, abbahagy, félbeszakít*. Röviden: teljesítményigék.

A Vendler-féle négy kategóriához ötödikként hozzá kell vennünk a momentán eseményeket:

e) Momentán események (semelfactives): *megmoccan, megzörren, megdobban, felvillan, felkiált, felszisszen, megrezzen*. Röviden: mozzanatos igék.

De vajon milyen értelemben fejeznek ki aspektust a 8. a—e) kategóriához tartozó igék? Vajon különbözik-e belső időszerkezetük? Anélkül, hogy belemerülnénk a részle-

tekbe, a 8. a—e) eseménytípusok időszerkezete röviden a következőképpen jellemezhető. Az állapotok nem szakíthatók meg: ha azt állítom, hogy x y -hoz tartozik valamely t idő alatt, akkor nem lehetséges, hogy ugyanazon t idő alatt olyan időpontok (részintervallumok) is előfordulhassanak, amelyekre az ' x y -hoz tartozik' nem áll fenn. A cselekvéseknél ezzel szemben lehetségesek a megszakítások: ha az állítás úgy szól, hogy x valamely t idő alatt olvas, akkor a t időintervallumnak lehetnek olyan t_i részintervallumai, amelyekre nem érvényes az ' x olvas' állítás, az egész t időintervallumra ennek ellenére érvényes marad állításunk. Az eredményeknél ismét más a helyzet: ha azt állítjuk, hogy x t idő alatt elolvasta y -t, akkor t -nek nem lehet olyan részintervalluma, amelyre igaz lenne ez az állítás. A szóban forgó tényállítás csak az egész időintervallumra lehet érvényes.

Az eredményigék két fázisú predikátumok: az *elolvas*-nak van egy olvasásból álló első fázisa, és az olvasás befejezéséből álló második fázisa. Sem az állapotigék, sem pedig a cselekvésigék nem idéznek elő állapotváltozást, az eredményigék viszont mindig új állapot létrejöttét eredményezik. A teljesítményigék szintén két fázisú predikátumok. A *meztalál* is állapotváltozást idéz elő, csak hogy itt az első fázis nem találásokból, hanem keresésből áll. A teljesítményeknél tehát az első fázisra jellemző tevékenység nem fejezhető ki az időintervallum végpontjára jellemző predikátummal. A *Néhány nap alatt megtalálták* mondatban a *néhány nap* időintervallumra nem a 'találás' tevékenysége jellemző, hanem a keresés, ill. a kereséssel kapcsolatos egyéb tevékenységek. Végül a momentán igék nem okoznak állapotváltozást; olyan pontszerű eseményekről van ugyanis szó, amelyeknél az eseményt megelőző állapot megegyezik az esemény bekövetkezése utáni állapottal.

Figyeljük meg, hogy a 8. c, d, e) csoportban többnyire igekötős igéket találunk, a 8. a, b) igéi ezzel szemben sohasem tartalmaznak igekötőt. Az előbbieket befejezett szemléletűek, az utóbbiak nem azok. A 8. b) és 8. c) közötti összefüggés nyilvánvaló: a 8. b) igéiből megkapjuk a 8. c) igéit, ha az előbbieket megfelelő igekötőkkel látjuk el. Az igekötők a cselekvések végpontját, lezártságát, befejezettségét jelölik. A 8. d) igéinél már más a helyzet: az igekötős igék megfelelő alapigéi általában vagy mást jelentenek (*ér, lát, hagy, szakít*), vagy ugyanúgy befejezettek, mint igekötős párjaik (*talál, hal, kezd*). De az is előfordul, hogy az alapige nem is létezik (*fejez*). A 8. e) csoportnál az alapige vagy már maga is mozzanatos (következésképp befejezett szemléletű), vagy tartós cselekvést, folyamatot fejez ki, és az igekötő révén válik mozzanatosá.

Az ontológiai szempontokon alapuló tipológiát nevezzük esemény-tipológiának. Az esemény-tipológia minden egyes kategóriája egy lexikailag meghatározott eseménytípust képvisel. Ezeket a szláv nyelvekkel nem foglalkozó aspektológusok az aspektussal szokták azonosítani. Az egyértelműség kedvéért mi ebben az esetben eseményspektusról fogunk beszélni.

Összehasonlításképp érdemes a magyar nyelvi példákon bemutatott eseményosztályokat más nyelvekben is megnéznünk. A 9. a—e) a megfelelő német, 10. a—e) a megfelelő angol, 11. a—e) a megfelelő francia és végül 12. a—e) a megfelelő lengyel igeosztályokat mutatja be.

9. a) *wissen, lieben, hassen, enthalten, besitzen, sehen*

b) *klettern, rennen, schreiben, lesen, schwimmen, schauen*

c) *hinunterklettern, hinausrennen, auslesen, hinüberschwimmen, anschauen, sich aussprechen*

d) *erreichen, beginnen, beenden, sterben, finden, entdecken*

e) *aufblitzen, sich rühren, erklirren, erzittern, auflachen, auffahren*

10. a) *desire, want, love, hate, know, believe, see*

b) *run, walk, swim, drive, climb, read, write, look*

- c) *run a mile, walk to school, paint a picture, grow up, come in, go out*
 d) *recognize, find, win, stop, start, resume, be born, die*
 e) *cough, tap, flap, knock, flash, flare up, give a start, give a laugh*
11. a) *croire, posséder, être, avoir, peser, savoir, aimer, haïr, voir, entendre*
 b) *courir, chanter, manger, boire, écrire, lire, écouter, regarder*
 c) *fabriquer un appareil, produire un changement, réparer une voiture, dessiner un plan, sortir, entrer*
 d) *arriver, terminer, finir, achever, trouver, cesser, commencer, atteindre*
 e) *tousser, hoqueter, craquer, frapper, sursauter, pousser un cri*
12. a) *posiadać* 'birtokol', *kochać* 'szeret', *widzieć* 'lát', *nienawidzieć* 'gyűlöl', *życzyć* 'kíván', *zawierać* 'tartalmaz'
 b) *płynąć* 'úszik', *uczyć* 'tanít', *biec* 'fut', *lazić* 'mászik', *pić* 'iszik'
 c) *przełtynąć* 'átúszik', *nauczyć* 'megtanít', *wybiec* 'kifut', *wleźć* 'felmászik', *wypić* 'megiszik'
 d) *odznaleźć* 'megtalál', *odgadnąć* 'rájön vmire', *skończyć* 'befejez', *umrzeć* 'meghal', *urodzić się* 'megszületik', *wygrać* 'győz'
 e) *wykrzyknąć* 'felkiált', *syknąć* 'felszisszen', *zadrzeć* 'megrezdül', *westchnąć* 'felsóhajt', *powiać* 'meglebbent'.

A vizsgált nyelvekre mind jellemző, hogy az állapotigéket általában nem képzik más igékből: az állapotokat tehát lexikálisan fejezik ki. Az is megfigyelhető, hogy a 'folyamatos — befejezett' oppozíció az állapotokat nem érinti.

A németben a 9. b) és 9. c) között — főleg mozgásigéknél — ugyanaz a viszony áll fenn, mint a magyarban, de nem minden 9. b)-hez tartozó igének van 9. c)-beli párja: a *schreiben* egyaránt jelent 'írni'-t és 'megírni'-t. A 9. d) csoportban találunk igekötő nélküli igéket is, az igekötős igéknél viszont ugyanaz a helyzet, mint a magyarban, vagyis az igekötős ige és az alapige között általában nincs egyértelmű szemantikai kapcsolat.

Az angolban és a franciában a cselekvésigék és az eredményigék között nem találunk rendszerszerű kapcsolatot, és gyakran csak a tárgy jelenléte utal az ige eredményige voltára. Az angolban — főleg a mozgásigéknél — a partikula játssza az igekötő szerepét, a franciában nincs partikula. Az angolban és a franciában, éppúgy, mint a magyarban és a németben, a teljesítményigék nem szóképzés révén jönnek létre. A momentán igéknél pedig mindkét nyelvben gyakori az igés szerkezet (a fr. 'verbe support'-ral való körülírás, a szerkezet a német 'Funktionsverbgefüge'-re hasonlít).

A lengyelben ezzel szemben a magyarhoz hasonlóan rendszeres morfológiai kapcsolatot találunk cselekvésigék és az eredményigék között.

Eddigi megfigyeléseink alapján úgy tűnik, hogy az egyes nyelvek eseménykategóriái között kétféle különbséget találunk: a) az angolban és a franciában az eredmények általában csak igés szerkezettel fejezhetők ki, ez az eseménykategória tehát lexikai és szintaktikai eszközökkel jut kifejezésre; b) egy eseménykategória kifejeződhet morfológiai folyamatok által nem érintett ige vagy igekötős ige segítségével; az előbbi esetben az eseménykategória lexikai, az utóbbi esetben pedig morfológiai megjelenítéséről beszélünk. A vizsgált nyelvek az állapotokat és a cselekvéseket lexikailag, az eredményeket morfológiailag, vagy lexikailag és szintaktikailag, a teljesítményeket és a momentán eseményeket pedig lexikailag vagy morfológiailag fejezik ki. Mivel bennünket a következőkben csak a morfológiai eszközök fognak érdekelni, a lexikai és szintaktikai kifejezőmód taglalásától a továbbiakban eltekintünk.

Vizsgálódásainkban az alábbi definícióra fogunk támaszkodni.

13. Egy A eseményaspektusról akkor mondjuk, hogy morfológiailag fejeződik ki, ha az A oppozícióban áll

egy másik B eseményaspektussal, és az A és B kategória jelentése közötti különbség morfológiai eszközöknek (pl. affixumoknak) köszönhető.

Az eseményaspektust kifejező morfológiai eszközök gazdagságát illetően eddigi megfigyeléseink szerint a magyar és a lengyel áll a hierarchia első helyén, utána következik a német, majd az angol, végül utolsó helyen áll a francia. Vö. a 14. tételt.

14. lengyel/magyar > német > angol > francia.

Láttuk, hogy a franciában és az angolban a cselekvésigék és az eredményigék között nincs rendszerszerű kapcsolat. Vessünk azonban még egy pillantást a 8. b) és 8. c), 9. b) és 9. c), valamint a 12. b) és 12. c) közötti viszonyokra. A magyarban és a németben az eseményigék és a megfelelő eredményigék között kétféle kapcsolatot találunk. Az egyikre példa a *felmászik*, *befut* (a németben a *hinaufklettern*, *hineinrennen*), a másikra az *elolvas*, *kibeszéli magát* (a németben az *auslesen*, *sich aussprechen*). A mozgásigék esetében az igekötő megtartotta határozói jelentését, az igekötős ige az összetételekkel mutat rokonságot. A második esetben azonban az igekötő a perfektíváláson túl általában valamilyen akcióminőséget is bevezet. (A lengyelre is pontosan ezek a viszonyok érvényesek.) Az *elolvas* esetében rezultatív, a *kidolgozza magát* esetében pedig szaturatív akcióminőséggel van dolgunk. De mit is nevezünk akcióminőségnek (cselekvésmódnak)?

15. Az akcióminőség valamely ige jelentésének morfológiailag kifejezett járulékos módosulása.

A rezultatív akcióminőség esetében a járulékos jelentésmódosulás az ige jelentésének a rezultatívitas jelentésmozzanatával való kiegészítése, a szaturatív akcióminőség esetében pedig az igével kifejezett cselekvést addig végzi a cselekvő, amíg kedve telik benne. Az említettekén kívül igekötővel néhány további akcióminőséget is ki tudunk még fejteni. Egyszeriséget jelöl az igekötő az alábbi példákban: *megcsúszik* — *csúszik*, *meghúz* — *húz* (szemelfaktív akcióminőség); a cselekvés, folyamat tartósságát fejezi ki az igekötő az *elhever*, *eljátszadozik*, *elábrándozik* esetében (kontinuatív akcióminőség), a cselekvés, folyamat rendszertelen ismétlődését az igekötő ikerítésével jelezzük: *elolvas*, *meg-meglátogat* (frekventatív akcióminőség); a cselekvés, történés kezdetét jelöli a *fel-* és a *meg-* igekötő az alábbi igéknél: *felbűg*, *felharsan*, *megcsendül*, *megkondul* (kezdő v. inchoatív akcióminőség). Ha a *-gat/-get* képzőt is figyelembe vesszük, amellyel egyrészt az iteratív, másrészt a deminutív akcióminőséget képezzük, akkor összesen nyolcféle akcióminőséget kapunk. Ezek mindegyike termékeny és a definícióból következőleg csak morfológiailag komplex igéknél lép fel.

A németben azonos kritériumok figyelembevételével csak négy akcióminőséget találunk, az angolban egyet, a franciában pedig egyet sem. Ezzel szemben a lengyelben az akcióminőségek száma megközelíti a huszat. Az akcióminőségek számára vonatkozóan tehát a következő hierarchiát kapjuk:

16. lengyel > magyar > német > angol > francia.

A 16. és a 14. tétel közötti majdnem tökéletes párhuzam már jelzi, hogy az aspektus és az akcióminőség között szoros kapcsolatnak kell fennállnia.

3. A f á z i s a s p e k t u s . — A lengyel példák gondosabb vizsgálata újabb összefüggések megállapítását teszi lehetővé. A 12. c, d, e) lengyel igéi befejezett szemléletűek, mindegyiknek van azonban folyamatos szemléletű párja is, amint erről a 15. c, d, e) példái tanúskodnak.

17. c) *przeptynąć* (perf.) — *przeptywać* (imp.) 'átúszik', *nauczyć* (perf.) — *nauczać* (imp.) 'megtanít', *wybiec* (perf.) — *wybiegać* (imp.) 'kifut', *wleźć* (perf.) — *wlazić* (imp.) 'felmászik', *wypić* (perf.) — *wypijać* (imp.) 'megiszik, kiiszik';

d) *odnaleźć* (perf.) — *odnajdować* (imp.) 'megtalál', *odgadnąć* (perf.) — *odgadnąć* (imp.) 'rájön', *skończyć* (perf.) — *kończyć* (imp.) 'befejez', *umierać* (imp.) 'meghal', *urodzić się* (perf.) — *rodzić się* (imp.) 'megszületik', *wygrać* (perf.) — *wygrywać* (imp.) 'győz';

e) *wykrzyknąć* (perf.) — *wykrzykiwać* (imp.) 'felkiált', *westchnąć* (perf.) — *wzdychać* (imp.) 'felsóhajt', *syknąć* (perf.) — *sykać* (imp.) 'felszisszen', *zadrzeć* (perf.) — *zadzierać* (imp.) 'megrezdül', *powiać* (perf.) — *powiewać* (imp.) 'meglebbent'.

A szláv nyelvekben a 17. c) és a 17. d) igepárjait tekintik valódi aspektuspároknak, mivel a folyamatos szemléletű cselekvésigék és a nekik megfelelő befejezett szemléletű eredményigék között kizárólag aspektusbeli különbség van (nincs közöttük tehát akcióminőségbeli különbség sem). A két igével ugyanarra az eseményre utalunk, csak másképpen. Mind a 17. c), mind pedig a 17. d) két fázisú események jellemzője. A folyamatos ige az első fázist, vagyis magát a folyamatot, cselekvést emeli ki, befejezett szemléletű párja pedig a második fázist, tehát a folyamat, cselekvés eredményét. A 17. e) igéi ezzel szemben nemcsak aspektusban különböznek egymástól, hanem akcióminőségben is. A befejezett szemléletű ige egyszeri momentán eseményt jelöl, folyamatos megfelelője pedig többszöri és ennek következtében duratív eseményt ír le. A két ige közti különbség tehát nemcsak aspektusbeli, hanem akcióminőségbeli is.

A 17. c, d)-ben bemutatott aspektusbeli különbségek nem eseménytípusokat különböztetnek meg egymástól, az igepárok valójában ugyanarra az eseményre vonatkoznak. Éppen ezért ebben az esetben fázisaspektusról beszélünk (CARLOTA S. SMITH, *The Parameter of Aspect*. Kluwer, Dordrecht, 1991.; WOLFGANG KLEIN, *A time-relational analysis of Russian aspect: Language 71/4 [1995.], 669—95*).

18. Ugyanannak az eseménynek két különböző fázisára vonatkozó igék fázisaspektust fejeznek ki.

A fázisaspektus morfológiai eszközökkel történő kifejezését szokták „tisza aspektusképzésnek” ('Sphäre der reinen Aspektbildung', ALEXANDER V. ISAČENKO, *Die Russische Sprache der Gegenwart. Teil I. Formenlehre*. Niemeyer, Halle, 1962. 418) nevezni.

A fázisaspektust a vizsgált nyelvek közül csak a lengyel tudja morfológiai eszközökkel (affixumokkal) kifejezni. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a többi nyelv ne lenne képes a két fázisú igék két fázisát egymástól más (lexikai, morfoszintaktikai vagy szintaktikai) eszközökkel megkülönböztetni. Az angolban például egyes esetekben a progresszív igealak használható fel az eredmény- és teljesítményigék első fázisának kifejezésére:

19. a) *We are painting the fence tomorrow.*

b) *They were reaching the top.*

A momentán eseményeknél a progresszív igealak ismétlődést fejez ki:

20. *Somebody was knocking at the door.*

Az 'egyszerű múlt — folyamatos múlt' oppozíció azonban általában nem felel meg a lengyel nyelv példáján bemutatott fázisaspektusnak.

A franciában egyes esetekben az imparfait használható a két fázisú események első fázisának jelölésére:

21. a) *Ils bâtissaient une cabine.*

b) *Il entraît dans un magasin.*

Az imparfait használata momentán események esetében az angol progresszív igealakhoz hasonlóan ismétlődést fejez ki:

22. *Il lui tapait sur l'épaule.*

A franciára is érvényes az, amit az angolra mondtunk: az 'imparfait — passé composé (vagy a passé simple)' oppozíció nem felel meg a fázisaspektus két kategóriájának, vagyis az imparfait nem azonosítható a folyamatos fázisaspektussal, mint ahogy a passé composé sem azonosítható a befejezett fázisaspektussal.

A magyar progresszív-folyamatos szerkezet is hasonló funkciót lát el, de csak eredményigékkel használható:

23. a) *Éppen mentem be a boltba.*
 b) **Éppen érték el a hegycsúcsot.*
 c) **Éppen kiáltott fel.*

Érdemes megjegyeznünk, hogy kivételes esetben a magyarban is találunk fázisaspektus-párokat. Vö. *haldoklik — meghal, (most) születik — megszületik.*

Általában azonban a magyar nyelv csak az eseményaspektust jelzi igekötővel: ebben rejlik tehát a szláv és a magyar „morfológiai” aspektus közti döntő különbség. A kétféle aspektus, az eseményaspektus és a fázisaspektus összekeveréséből adódnak azután a félreértések is. (Pl. a szlavisták gyakran szemére vetik a nem szláv nyelvekkel foglalkozó aspektológusoknak, hogy helytelenül értelmezik az aspektust. Tudjuk, nem erről van szó. A mondatsemantikai kutatásokban eddig az eseménykutatás állt a középpontban, a szlavisták pedig a szintaktikailag nem kompozicionális fázisaspektussal foglalkoztak elsősorban.) Az eseményaspektust éppúgy megtaláljuk az angolban és az oroszban, mint a navajóban vagy a kínaiiban: az eseményaspektus valószínűleg univerzális kategória, a fázisaspektus nem az.

A németben különböző szerkezeteket, körülírásokat kell használnunk a két fázisú események első fázisának kifejezésére:

24. a) *Ich bin gerade dabei den Brief fertig zu schreiben.*
 b) *Ich bin am Schreiben* (+ kontextuális támasz).

A fázisaspektus figyelembevételével a 14. tétel mostmár így módosítható:

25. Egy A aspektuális kategóriáról akkor mondjuk, hogy morfológiailag fejeződik ki, ha A oppozícióban áll egy másik B kategóriával, és az A és B kategória jelentése közötti különbség morfológiai eszközöknek (affixumoknak) köszönhető.

A 25. tétel alapján a 15. alatti hierarchia is módosul: a 15. a 26.-kal helyettesítendő.

26. lengyel > magyar > német > angol > francia.

Ez a hierarchia viszont már tökéletesen megegyezik az akcióminőségekre kapott 16. alatti hierarchiával.

4. A morfológiailag jelölt aspektus és a kompozicionalitás. — Szóltunk már arról, hogy az aspektus mondatsemantikai kategóriaként való értelmezésével függ össze az aspektus kompozicionalitása, vagyis az, hogy a mondat aspektuális értéke a Frege-féle elvnek megfelelően levezethető a mondat szintaktikai szerkezetének és lexikai elemeinek ismeretében. A kérdés, amire most választ keresünk az, hogy van-e összefüggés a morfológiailag jelölt aspektus és a kompozicionalitás között. A magyarban csak a befejezett aspektus jelölt morfológiailag, a folyamatos sohasem az. Nos, a befejezett aspektusú ígét tartalmazó mondat nem eredményezhet folyamatos aspektusú mondatot, bármilyen tárgy, idő- vagy egyéb határozó szerepeljen is a mondatban. Ezzel szemben a morfológiailag jelöletlen folyamatos aspektusú ige esetében befejezett szemléletű mondatot is kaphatunk. A 2. b), 5. b) és 6. b) példák is ezt bizonyítják.

Az angolban általában a cselekvésigék és az eredményigék közötti aspektusbeli jelentéskülönbséget a tárgy és a határozó segítségével fejezzük ki.

27. a) *He wrote a letter.*
 b) *He wrote a letter for an hour.*
 28. a) *He drank beer.*
 b) *He drank beer the whole evening.*
 c) *He drank two bottles of beer.*

A 27. a) befejezett szemléletű (eredményt jelölő esemény), a 27. b) ezzel szemben a duratív, határpont nélküli időhatározónak köszönhetően folyamatos szemléletű (cselekvést jelölő esemény). A 28. a) aspektuálisan kétértelmű, lehet befejezett is, meg folyamatos is; a 28. b) a duratív időhatározó miatt folyamatos, a 28. c) pedig a mértékhatározó miatt befejezett szemléletű.

A lengyelben a folyamatos igéből semmilyen kompozíciós folyamat nem eredményezhet befejezett szemléletű szerkezetet.

29. a) *On pisał list.*
 'Levelet írt.'
 b) *On *pisał/napisał list w ciągu trzech godzin.*
 'Három óra alatt írt levelet.'
 30. a) *Pił piwo.*
 'Sört ivott.'
 b) **Pił/wypił dwie butelki piwa.*
 'Két üveg sört ivott.'

A 'három óra alatt' határpontos időhatározó csak befejezett szemléletű igével kompatibilis, a 29. b) mondat tehát csak a befejezett *napisał* igével jó. A 30. b) példa pedig azt bizonyítja, hogy a mértékhatározó befejezett igét kíván a lengyelben (a *wypił* és nem a folyamatos *pił* igét).

A fentiekből következik, hogy a lengyelben az aspektus szintaktikailag nem kompozicionális: az ige aspektusa már önmagában meghatározza az egész mondat aspektuális értékét. A szintaktikai kompozicionalitás tehát fordított arányban áll az aspektus morfológiai jelöltségével. A kompozicionalitási hierarchia tehát így fest:

31. francia > angol > német > magyar > lengyel.

Ezzel megtörtént Kelet és Nyugat összebékítése: a két hagyomány között nincs igazi ellentét. A szláv hagyomány aspektusfogalma a fázisaszpektus fogalmán alapszik, a nyugati kutatók pedig az eseményaszpektus fogalmából indulnak ki. A következőkben a hagyományos nyelvészet néhány kérdését fogom megvizsgálni a grammatikalizációs folyamatokra vonatkozó újabb eredmények fényében. A grammatikalizációs folyamatok tárgyalásánál fel fogom használni az areális nyelvészet szempontjait is.

5. Areális nyelvészeti szempontok. — Az areális nyelvészet a földrajzilag szomszédos területeken beszélt nyelvek azonosságát vagy hasonlóságot mutató nyelvi jelenségeinek feltárásával és magyarázatával foglalkozik. A nyelvi jelenségek azonossága vagy hasonlósága gyakran kölcsönhatás, illetőleg az egyik nyelvnek a másik nyelvre gyakorolt hatásának az eredménye, de párhuzamos fejlődés következménye is lehet.

Először az uráli nyelvekről szeretnék néhány szót szólni. Feltételezésünk szerint a szláv nyelvterületbe beágyazott uráli nyelvek a kompozicionalitás szempontjából lényegében a szláv nyelvekhez hasonlóan viselkednek. Sajnos azonban ezt a feltételezésünket a rendelkezésünkre álló adatok hiányos és sokszor megbízhatatlan volta miatt csak részben tudjuk igazolni.

Az uráli nyelvek közül a magyaron kívül csak a vogulban és osztyákbán találhatók igeekötők. Ezeknek a nyelveknek az igeekötői is többnyire határozószókból erednek, és —

éppúgy, mint a magyarban — sokszor nehéz is e két funkciót elhatárolni egymástól. Perfektíváló funkciójuk hasonló a magyar igeekötőkéhez. Vö. az alábbi osztják példákat:

32. *il-pānwəl* 'le-tesz', *ilə-měnwəl* 'előre megy', *kim-etəs* 'ki-mennek', *nōx-kīləs* 'fölkelt' (HONTI LÁSZLÓ, Chrestomathia Ostiatica. Bp., Tankönyvkiadó, 1984. 84).

Ezenkívül az osztják nyelvjárásoknak igen gazdag képzőrendszerük van, melyeknek egy része különféle akcióminőségek képzésére szolgál (HONTI i. m. 53—4).

A többi uráli nyelvben nem alakult ki igeekötő. Vajon ezekben hogyan fejeződik ki a perfektív funkció? A zürjében például különféle akcióminőségek használhatók a perfektivitás kifejezésére. Az akcióminőségek közül a szemelfaktív (egyszeriséget kifejező), az inchoatív (kezdő értelmű) és a rezultatív (eredménnyel járó) akcióminőség egyértelműen befejezettséget is jelöl, de valószínűleg ezt teszi a delimitatív (egy bizonyos ideig tartó cselekvést jelölő) és a deminutív (csökkent mértékű cselekvést kifejező) akcióminőség is. Vö.

33.a) (egyszeri cselekvés) *bakęst-* 'egyet béget', *šut'ovt-* 'egyed füttyent'

b) (kezdő akcióminőség) *bęrz ži-* 'sírni kezd'

c) (rezultatív akcióminőség) *vuršji-* 'megvarr' (RÉDEI KÁROLY, Chrestomathia Syrjaenica. Bp., Tankönyvkiadó, 1978. 86).

A zürjében egyébként nyolc akcióminőséget tartanak számon.

A cseremiszen is találunk néhány képzővel kifejezett akcióminőséget. A perfektíválás azonban általában az ún. páros igeik segítségével történik. „A páros igeik első komponense mindig határozói igenévi alakban áll, a második komponens kapja meg az idő- és módjeleket, valamint a személyragokat. Az esetek túlnyomó többségében a második komponens részben vagy teljesen elveszti önállóságát, s olyképpen módosítja az ige aspektusát, mint a magyar igeekötők” (BERECZKI GÁBOR, Chrestomathia Ceremissica. Bp., Tankönyvkiadó, 1990. 73). Vö.

34. *kočkən pštarem* 'megeszik' (*kočkam* 'eszik', *pštarem* 'befejez'); *čo gešten kaja* 'elrepül' (*čo geštem* 'repül', *kajem* 'megy').

A szamojéd nyelvekben némileg más a helyzet. Úgy tűnik, hogy ezekben a nyelvekben a befejezett szemléletű eredményigék általában alapigeként vannak jelen, belőlük képzők segítségével alkotunk folyamatos cselekvésigéket. A 35. alatt nyenyec példákat találunk.

35.a) *pīre-s* 'megfőz' — *pīrebā-s* 'főz', *tolā-s* 'elolvas' — *tolāŋ ko-s* 'olvas', *to-s* 'megjön' — *tutā-s* 'jön' (HAJDÚ PÉTER, Chrestomathia Samoiedica. Bp., Tankönyvkiadó, 1982. 66).

A 35.-ben az alapige egyúttal rezultatív akcióminőséget is kifejez. A nyenyecben természetesen más akcióminőségek is léteznek, ezeknek a bemutatására azonban most nem térhetünk ki.

Összegzésül megállapíthatjuk, hogy az igeekötővel nem rendelkező uráli nyelvek az aspektust akcióminőségek segítségével fejezik ki, ami megfelel alapfeltételezésünknek, mely szerint:

36. A szláv és a velük közvetlenül érintkezésben lévő nyelvek az aspektust morfológiailag fejezik ki.

A szóban forgó nyelvterület szélén lévő nyelvek már másképp viselkedhetnek. A német és a szláv nyelvek közé ékelődött magyar nyelv az aspektus morfológiai kifejezhetősége és így az aspektus szintaktikai kompozicionálitása szempontjából is a német és a szláv nyelvek között helyezkedik el. A finnugor nyelvek közül az észt távolodott el leginkább a nyelvi areától: aspektus-tipológiai szempontból több rokonságot mutat a

germán (német, skandináv) nyelvekkel, mint a szláv nyelvekkel. Egyébként a finn és a lapp is inkább kompozicionálisan fejezi ki az aspektust.

A vizsgált nyelvek közül, mint láttuk, a szláv nyelveken kívül csak az ugor nyelvekben (magyar, vogul, osztyák) van igekötő. Az igekötők legáltalánosabb funkciója minden esetben a perfektiválás. Érdekes tehát egy szempillantást vetnünk az igekötők kialakulására is.

6. Az igekötők perfektiváló funkciójának kialakulása hoz. — Az ószlávról köztudott, hogy volt egy összetett befejezett múlt ideje, amellyel befejezett cselekvést, történést jelöltek ("un prétérit à valeur de parfait", "c'est pour indiquer une action achevée, un état de choses acquis": ANTOINE MEILLET, *Le slave commun*. Paris, 1934. 263—4). Vö.

37. igető + *lŭ* + *jesmĭ*, pl. *neslŭjesmĭ* 'elvittem'.

A befejezett múlt idővel egy aspektus szempontjából határozatlan aorisztosz állt szemben. Amikor a befejezett múlt használata az aorisztosz rovására általánossá vált, lassan kialakultak — elsősorban irányt jelölő prepozíciókból — az igekötők, és ezek átvették a perfektív funkciót. Az igekötők kialakulása már az ószlávban megindult, de az igekötőrendszer teljessé válása csak az egyes szláv nyelvek külön életében ment végbe (MEILLET i. m. 294).

A magyarban is az igeidők változásával függ össze az igekötők kialakulása. Tudjuk, hogy a *-t* jeles múlt idő „eredetileg hangsúlyozottan a befejezett cselekvést, történést, illetve az annak következtében beálló állapotot jelölte; (A) *hal főtt* mondat melléknévi ige-neve múlt idejű igévé értékelődött át. A későbbiek során a *-t* jeles, állapotot jelölő ige egyre inkább magát az állapotot előidéző cselekvést, történést is jelölhette, mígnem arra is képes lett (...), hogy csak a múltbeli cselekvést fejezze ki, az eredményre való utalás nélkül.” (D. MÁTAI MÁRIA, *Az igekötők*. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Bp., 1991. 440). A változás menete feltehetőleg tehát a következő volt:

38. *fött* 'megfött' [igenév] → 'fött és megfött' → 'fött' [ige].

A cselekvés, történést befejezettségének kifejezésére ennek következtében a nyelvnek más eszközökre volt szüksége. Areális jelenségként (párhuzamos fejlődés és/vagy kölcsönhatás eredményeként) könyvelhetjük el azt a körülményt, hogy a magyarban is az igekötők vették át ezt a funkciót. Nyelvtörténészeink feltevése szerint a két legrégebbi igekötő, a *meg* és az *el* a X. században, az ősmagyar kor végén, az ómagyar kor elején keletkezhetett. Érdekes itt utalnunk arra is, hogy az ószlávban létrejött igekötők ennél lényegesen korábbiak. Ezt bizonyítja többek között az a körülmény, hogy legrégebbi szláv eredetű deverbális főneveinknél az igekötő szerves része a főnévnek, igekötői volta nem érződik. Vö.

39. *izgága* (*iz-gaga*), *abrak* (*ob-rokъ*), *ábráz* (*ob-razъ*), *póráz* (*po-vrazъ*), *pribék* (*prě-běgъ*), *zálog* (*za-logъ*) (HADROVICS LÁSZLÓ, *Das System der Verbalpräfixe im Slavischen und Ungarischen: Die Welt der Slaven XXI/1* [1976.], 90).

Az igekötők kialakulása egy általános grammatikalizációs folyamatot tükröz. Ennek egyes állomásai a 40. tétel alatt találhatóak:

40. önálló szó > kötött szintagma része > összetétel része > affixum.

Az affixummá válásnak mindig vannak fonológiai következményei is: a fonológiai anyag egy része lekopik vagy átalakul.

A 40. tétel alatti grammatikalizálódásnak szemantikai következményei is nyilvánvalók: a szó eredeti jelentése kiegészül más jelentéselemekkel, majd a grammatikalizá-

lódás végén előbbi teljesen eltűnik, az affixum képzőszerű jelentést vesz fel. A mi esetünkre alkalmazva a folyamat leegyszerűsítve így fest:

41. határozói jelentés > határozói és akcióminőségbeli jelentés > akcióminőségbeli és aspektuális jelentés > aspektuális jelentés.

Szemantikailag a magyar igeekötők közül csak a *meg-* érkezett el e fejlődés végállomásához. Ugyanakkor azonban a magyar igeekötők nem morfológizálódtak, és nem is valószínű, hogy valaha is fognak (nem fognak affixummá válni). A morfológizálásnak legfőbb feltétele az lenne, hogy az igeekötő ne legyen az ige mellől elmozdítható. Egy ilyen folyamatnak azonban semmi jelét sem tapasztaljuk. Ezenfelül a hangsúlyozási szabályoknak is egészen meg kellene változniuk ahhoz, hogy a klitizálás bekövetkezhesék. Ezért nem is indokolt a magyarban igeekötőről beszélni: a magyar igeekötők nem prefixumok, hanem az ige elé helyezett partikulák. A németben igeekötő például a *be-* (*bezahlen*), *er-* (*ersingen*) és a *ver-* (*verstehen*) (ezeket a német nyelvtani irodalom „Präfixverben” néven tartja számon), partikula azonban a *hinein-* (*hineingehen*), *auf-* (*aufstehen*), *ein-* (*einschlafen*) (ezek a „Partikelverben”). Azt hiszem, nem szükséges a prefixum és a partikula közötti különbségeket megmagyaráznom.

Térjünk azonban vissza az igeekötők kialakulásának problémájához. Az igeidők átértékelése és az igeekötők kialakulása közti szoros összefüggés bemutatásához nem kell történelem előtti időkig visszamennünk. Az összefüggést szinte *in statu nascendi* a romani (cigány) nyelv lovari dialektusa is gyönyörűen bizonyítja. A múlt század utolsó évtizedeiben még létező ősi igeidők átértékelését a 42. tétel ábrája mutatja (HUTTERER MIKLÓS, A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében: ÁNyT. V. 1967. 175).

42. Jelentő mód	Feltételes mód
Jelen idő	Jelen idő
Jövő idő	
Félmúlt idő	Múlt idő
Múlt idő	
Régmúlt idő	

Az átértékelés következtében a múlt idő általában már nem utalhatott a cselekvés, történéis befejezett voltára, ennek a funkciónak a betöltésére más eszközökre volt szükség. Magyar környezetben a lovari nyelv saját határozószóinak felhasználásával perfektiváló partikulákat fejlesztett ki:

43. *žal ānd(r)e* (*ānd(r)e* 'be') 'beme gy', *dikhel āvri* (*āvri* 'ki') 'kinéz', *ušt'el opre* (*opre* 'fel') 'felugrik', *žal palpāle* (*palpāle* 'vissza') 'visszamegy' (HUTTERER MIKLÓS—MÉSZÁROS GYÖRGY, A lovari cigány dialektus nyelvtana. MNyTK. 117. sz. 1967. 22).

Csak egyetlen egy esetben vesz át a lovari magyar igeekötőt:

44. *mek kerd'ilas* 'megcsináltatott', *mek si* 'megvan', *mek sas* 'megvolt'.

A 44. tétel magyarázata kézenfekvő: a *meg-* az az igeekötő, amelynek már nincs lexikai jelentése, szemantikai fejlődése elérte a végpontot.

Újabb fejlemény a lovariban, hogy a partikulákat kezdik igeekötőként is használni, a partikulák tehát lassan igeekötővé válnak (RÉGER ZITA személyes közlése).

Szláv környezetben a lovari átveszi a szláv igeekötőket. Így például szlovákiai cigány szövegekben gyakran találkozunk a szláv *do-*, *za-*, *u-* és *o-* igeekötőkkel (RÉGER ZITA személyes közlése). A magyar igeekötőkkel szemben a szláv igeekötők teljesen grammatikalizálódtak, eredeti jelentésüket többnyire elvesztették, az igtől nem válnak el, és teljesen klitizálódtak.

A fenti megfigyelésekből a következő tipológiai általánosítások szűrhetők le.

45. Az igeekötők kialakulása összefügg az igeidők átértékelésével, a befejezett múlt perfektiváló funkciójának elvesztésével.

46. Kölcsönzés általában csak abban az esetben fordul elő, amikor az igeekötő szemantikailag már nem transzparens.

Ha egy nyelvben már van igeekötő, és ez az igeekötő egyes esetekben még perfektivál is, akkor a perfektiváló funkció areális hatás alatt könnyen általánossá válhat. Erre a jiddis nyújt kitérő példát. A jiddist beszélő zsidók nagy tömegei a XIV. és XV. században vonultak keletre, és így közvetlen kapcsolatba kerültek a szláv nyelvekkel. Nyilvánvalóan szláv hatásra alakult ki a jiddis aspektuális rendszere: a jiddis igeekötők perfektiválnak és egyúttal az alapige jelentését járulékos jelentéssel is módosítják, tehát akcióminőséget is hordoznak. Ezek az akcióminőségek ugyan szláv mintát követnek, eloszlásuk azonban sajátos jiddis vonásokat mutat (LEONARD TALMY, *Borrowing semantic space: Yiddish verb prefixes between Germanic and Slavic: Proceedings of the Eight Annual Meeting of the Berkeley Linguistic Society*. 1982. 231—50). A jiddis csak eseményaspektust képes kifejezni, a fázisaspektust nem ismeri. (Ennek egyik oka a morfológia lehet: a jiddisben nincs deverbális igeekötő.)

A 47. a) alatt terminatív (vö. orosz *pro-*, pl. *pet'* — *propet'* 'énekel — befejezi az éneklést'), 47. b) alatt a partitív-kumulatív (vö. orosz *na-*, pl. *rvat'* — *narvat'* 'szed — sokat szed'), 47. c) alatt pedig az attenuatív (vö. orosz *po-*, pl. *razvlec'* — *porazvlec'* 'szórakoztat — egy kicsit elszórakoztat') akcióminőségre találunk példákat (MORDCHE SCHÄCHTER, *Aktionen im Jiddischen. Ein sprachwissenschaftlicher Beitrag zur vergleichenden Bedeutungslehre des Verbuns. Doktori értekezés. Bécs, 1951.*). Az igeekötő mindhárom esetben egyúttal perfektivál is. Figyeljük meg, hogy a három jiddis igeekötő használata mennyire eltér az eredeti német igeekötő használatától.

47. a) *oprinken* (*op* — német *ab*) 'befejezni az ivást', *opvašn* 'befejezni a mosást', *opzingen* 'befejezni az éneklést', *optantsn* 'befejezni a táncolást'.

b) *ondanken* 'sokat gondolkozik' (*on* — német *an*), *onfabritsirn* 'sokat gyárt vmből', *onganvenen* 'sokat lop', *ondertsejln* 'sokat mesél'.

c) *tsušmejlén* (*tsu* — német *zu*) 'egy kicsit mosolyog', *tsuvartn* 'egy kicsit vár', *tsuštamlen* 'egy kicsit dadog', *tsuzindikn* 'egy kicsit vétkezik'.

A jiddis példák alapján azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az akcióminőségek létrejöttének egyik feltétele az igeekötő eredeti jelentésének elvesztése. A 47. a, b, c)-ben említett igeekötők egyikének sincs már meg az eredeti jelentése. Ez a magyarra is áll: a magyar akcióminőségeket az ősi igeekötők közül leginkább a *meg*-gel, és kisebb mértékben az *el*- és a *fel*- (és talán a *be*-) igeekötőkkel fejezzük ki. Általánosításunkat így fogalmazhatjuk meg:

48. Akcióminőség csak önálló szemantikai tartalom nélküli igeekötővel képezhető.

A közvetlen areális hatás tehát a jiddis és a lovari esetén egyértelműen kimutatható, a magyar és az obi-ugor nyelvek esetében inkább párhuzamos fejlődést kell feltételeznünk, amelyet szláv, német és latin hatás is elősegíthetett. Areális egyezéseket főleg az akcióminőségek terén tapasztalunk. Fázisaspektus viszont a szláv hatásnak leginkább kitért jiddisben sem jött létre. Az eseményaspektus, amelyben — mint láttuk — amúgyis keveredik az aspektus és az akcióminőség, minden a nyelvi területhez, areához tartozó nyelvben morfológiai eszközökkel fejeződik ki.

A magyar igenemek kérdéséhez

I. Bevezetés

A dolgozatban az igenem kategóriáját és a vele közvetlenül összefüggő elméleti kérdéseket, például a tranzitivitás értelmezését vizsgáljuk. Az első fő részben a magyar igenemfelosztás újabb eredményeinek elemzésével igyekszünk alapvető elméleti, elvi és módszertani kérdéseket tisztázni. A rejtetten jelen levő szempontok felszínre hozásával a KÁROLY SÁNDOR-féle felosztás (I. lentebb) belső logikai szerkezetét megpróbáljuk világosabbá és egyértelműbbé tenni, s újradefiniálni. Ezzel párhuzamosan egy célszerűnek látszó felosztási hálót is fölvázolunk.

Elvi-módszertani jellegű vizsgálatokkal irányokat is kijelölünk a további kutatás számára. A vizsgálatban támaszkodunk az ígéről vallott felfogásokra, a hazai és egyes külföldi szerzők nyelvtanirási gyakorlatára. Fölhasználjuk a vegyérték fogalmát középpontba állító kutatási eredményeket is, és alkalmazzuk az esetgrammatika, illetőleg általában véve a generatív grammatika és a strukturális nyelvészet egyes módszereit, eszközeit. Vizsgálatunk a Károly Sándor által vallott fölfogásnak megfelelően igyekszik a strukturális és a funkcionális, a szintaktikai és a szemantikai nézőpontokat összehangolni. Kitekintünk bizonyos kérdések kapcsán a nyelvfilozófia és a logika témakörünkbe vágó egyes megállapításaira.

A vizsgálat forrásai: a Bécsi Kódex igéi, a Nyelvtörténeti Szótárból (NySz.) kigyűjtött több mint 1000 ige (képzők és funkcióik alapján osztályozva), valamint A mai magyar nyelv széprózai gyakorisági szótárának és A magyar nyelv szövegmutató szótárának az anyaga, a Magyar értelmező kéziszótár adta háttérrel. A történeti elemzésre vonatkozóan a pótkompetencia kérdését FORGÁCS TAMÁS kellő részletességgel tárgyalta (Zárt korpuszok és pótkompetenciák: Néprajz és Nyelvtudomány XXV [1994.], 17–23). A vizsgálatban efféle szempontokat is érvényesítettünk.¹

II. Rövid tudománytörténeti kitekintés

A tudománytörténeti munkák és fölfogások részletes és időrendileg folyamatos ismertetése nem tárgya a dolgozatnak. Az igék csoportosításának efféle szempontú taglalását CSÜRY BÁLINT már elvégezte (Az ige. NyF. 63. sz. Bp., 1910.), az igenemek kérdésével kapcsolatos fontosabb álláspontokat pedig Károly Sándor értelmezte és magyarázta meg igen szemléletesen abban a tanulmányában, mely e dolgozatnak is gerincéül szolgál (A magyar intranzitív-tranzitív igekepzők: ÁNyT. V. 1967. 189–218).

A századforduló óta eltelt időben részletes leírások születtek az igékről, azonban az igenemek kérdésében merőben új szemléletű vagy szintetizáló igényű tanulmányt Károly Sándor említett dolgozatáig nem tartunk számon. A hagyományosan kialakult elnevezések és rendszerezési elvek mentén haladtak nagyobb összefoglaló igényű leíró nyelvtanaink is (A mai magyar nyelv rendszere, A mai magyar nyelv). Tanúsítja ezt például terminológiájuk (vö. *álvisszaható, tökéletlen műveltető, álműveltető* csoport).

A külföldi eredmények közül a szovjetunióbeli nyelvészek (pl. MAJTYINSZKAJA, GUHMAN, APRESZJAN, HOLODOVICS, ROMBANGYEJEVA) munkái H. MOLNÁR ILONA, ELEKFI LÁSZLÓ, KÁROLY SÁNDOR és mások tanulmányaiban képviseltetik magukat. Az angol nyelvű szakirodalom hatalmas anyagából itt elsősorban a strukturalista felfogás,

¹ Munkám első változatának gondos áttanulmányozásáért, a bíráló, értékelő megjegyzésekért itt mondok köszönetet a néhai KÁROLY SÁNDOR professzor úrnak, valamint M. KORCHMÁROS VALÉRIA és VELCSOV MÁRTONNÉ tanárnőnek.

illetőleg a generatív grammatika képviselőinek és híveinek a tranzitivitással, valamint a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet viszonyával foglalkozó munkáira kell utalnunk, mivel ezek hozhatók közvetlen összefüggésbe az általunk vizsgált kérdéssel (a kapcsolódási pontokról l. később). A CH. J. FILLMORE nevével fémjelezhető esetgrammatika (FILLMORE, *The Case for Case*. In BACH and HARMS ed.: *Universals in Linguistic Theory*. New York, 1968.) vagy a BERNARD COMRIE által vizsgált kauzatív igei szerkezethierarchikusság elmélete (COMRIE, *Causative verb formation and other verb deriving morphology*. In THIMOTHY SHOPEN szerk.: *Language typology and syntactic description*, vol. 3. Cambridge, 1985. 309—48) egyaránt kapcsolódik a magyar igenemek kérdésének s egyáltalában az igenemek kérdésének kutatásához. A német szakirodalom az igenemkutatást elsősorban a valenciaelmélet kidolgozott, módszeres alkalmazásán keresztül befolyásolta és befolyásolja ma is. Nem véletlen, hogy a Károly Sándor-féle rendszerezést az e dolgozat szerzőjével egy időben vizsgáló FORGÁCS TAMÁS a német valenciaelméletben találta meg azt az elméleti alapot, amely támpontot adhat az igenemek kérdésének további elemzéséhez.²

A valencia, az igei vegyérték fogalmának említésekor természetesen mindenképpen meg kell emlékeznünk TESNIERE-ről, akit az elmélet atyjaként tartunk számon (L. TESNIERE, *Elements de syntaxe structurale*. Paris, 1959.), noha a német iskola egyes képviselői tőle függetlenül indultak el saját valenciaelméletük kidolgozásában.

A frissebb magyar tudományos munkák közül kiemelkedik a strukturalista nyelvszemlélet eredményeként született Strukturális magyar nyelvtan I. kötete (KIEFER FERENC szerk., *Strukturális magyar nyelvtan*. Bp., 1992.). Ebben a mondatnyi kötetben is szép számmal találunk az igenemek kérdéséhez kapcsolódó fejezeteket. Jelentős hazai kutatási eredmények számítanak ZSILKA JÁNOS transzformációs rendszereket felfedő munkái (ZSILKA, *Jelentésintegráció*. Bp., 1978., *De constructione* (Történet és állapot egysége a nyelvben). Bp., 1982.), melyekben a nyelv szerves rendszerét valóban a maga összetettségében és sajátlagos természetében igyekszik elénk tárni. Kutatásai strukturalizmus eredményeit is felhasználják, de a szemantikai összefüggéseknek minden eddiginél nagyobb figyelmet szentelnek. Vizsgálatainak és a jelen kutatásnak az összefüggésére utalni fogunk a későbbiekben.

Az igék csoportosítása a nyelvtantörténet (nyelvtudomány-történet) során rengeteg változáson ment keresztül, s ez akkor is igaz, ha pusztán a magyar nyelvtanírók munkáit vesszük figyelembe. Egy dolog azonban változatlanul látszik a sztoikusok nyelvbölcseletétől kezdve THRAX és DISZKOLOSZ megközelítésén vagy SZENCZI MOLNÁR érvelésén keresztül egészen napjaink leíró nyelvtanaig: az igeinek a különféle neveit nem sikerült kielégítően, ellentmondásoktól mentesen elhatárolni egymástól. Ez abban jelentkezik, hogy a jelentésbeli és a szintaktikai tulajdonságok soha nem bomlottak külön a nyelvtanírók kezében. Vagyis: az említett két tényező mindig sikeresen megbújt a maga nyelv-

² FORGÁCS TAMÁS velem nagyjából egy időben kezdett behatóbban foglalkozni az igenemek kérdésével. — Egy történeti vizsgálathoz, a Müncheneri Kódex egyik könyve valenciaszótárának elkészítéséhez munkált ki egy a Károly-féle igenemfölosztáson nyugvó igerendszerezést. Én a kérdést elsősorban elméleti szempontból vizsgálom, s az így nyert eredményeknek csupán egyik ágaként végzek nyelvemléki anyagon vizsgálatokat (Bécsi Kódex). Erre azért is utalnunk kell, mert Forgács és én egymástól teljesen függetlenül végeztünk hasonló témában kutatásokat, s néhány rész kérdésben egyező megállapításra jutottunk. Azonban az én összefoglalásom — noha korábbi — nem jelent meg nyomtatásban (pusztán az igenemek újradefiniálásának táblázata, „A szenvedő képzős igék néhány kérdése” (NéprNyud. XXXIV. [1991—92.], 119—28: 119), míg Forgács dolgozata napvilágot látott (Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen: Finnisch-ugrische Forschungen L. [1993.]). Ennélfogva munkájára mint a szakirodalom részére már hivatkozhatom.

rendszerbéli helyén, a nyelvészek pedig állandóan azzal küszködtek, hogy miként tudnák kielégítően meghatározni az egyes igefajtákat, hogyan tudnák tudományosan, nyelvészhez illő következetességgel csoportosítani nyelvük igéit. Károly Sándor ezt a tudományos elvárást, igényt jelölte meg abban, hogy egy felosztásnak — szerinte — teljesítenie kell a következőket: egymást kizáró részosztályokból álljon, világosan különüljenek el az osztályozás alapjául szolgáló szempontok egymástól, s a vizsgált elemek teljes osztályát képes legyen lefedni a rendszer (i. m. 190). Nyelvészeink azonban sorra beleestek abba a hibába, hogy kimondatlanul egymást keresztező részosztályokat vettek alapul vagy alkottak, mivel a szempontokat nem foglalmazták meg világosan. Az okok rendkívül mélyen gyökereznek.

III. A magyar igenemek kérdése

I. A Károly-féle igenemek. — A magyar igeosztályozás egyik sarkalatos kérdését, az igenem kategóriáját a magyar nyelvészeti irodalomban legutóbb Károly Sándor igyekezett alapos vizsgálatnak alávetni, egy új rendszerezés megalkotásának és az eddigi felosztások bírálatának igényével (i. m.). A magyar igerendszer történeti elemzése kapcsán E. ABAFFY ERZSÉBET fölhasználta ezt a rendszert, s ő maga is kiegészítette, módosította némileg: a direkt és indirekt tárgyú műveltetők csoportján belül is kauzatív és faktitív csoportot elkülönítve, egyébiránt pedig teljesen elfogadva a felosztást (E. ABAFFY ERZSÉBET, A műveltető igeokról I.: MNy. LXXIII [1977.], 9—19). Ezzel a kiegészítéssel Károly Sándor is egyetértett (szíves szóbeli közlése), így az alábbi igenem táblában ezt a módosított változatot tanulmányozhatjuk (l. l. ábra).

A valenciaelmélet és az esetgrammatika német kutatási eredményeinek felhasználásával a Károly-féle rendszerezést újabban — mint már jeleztük, a jelen kutatásokkal párhuzamosan, attól függetlenül — FORGÁCS TAMÁS némileg módosította (FORGÁCS 1993. függeléke).

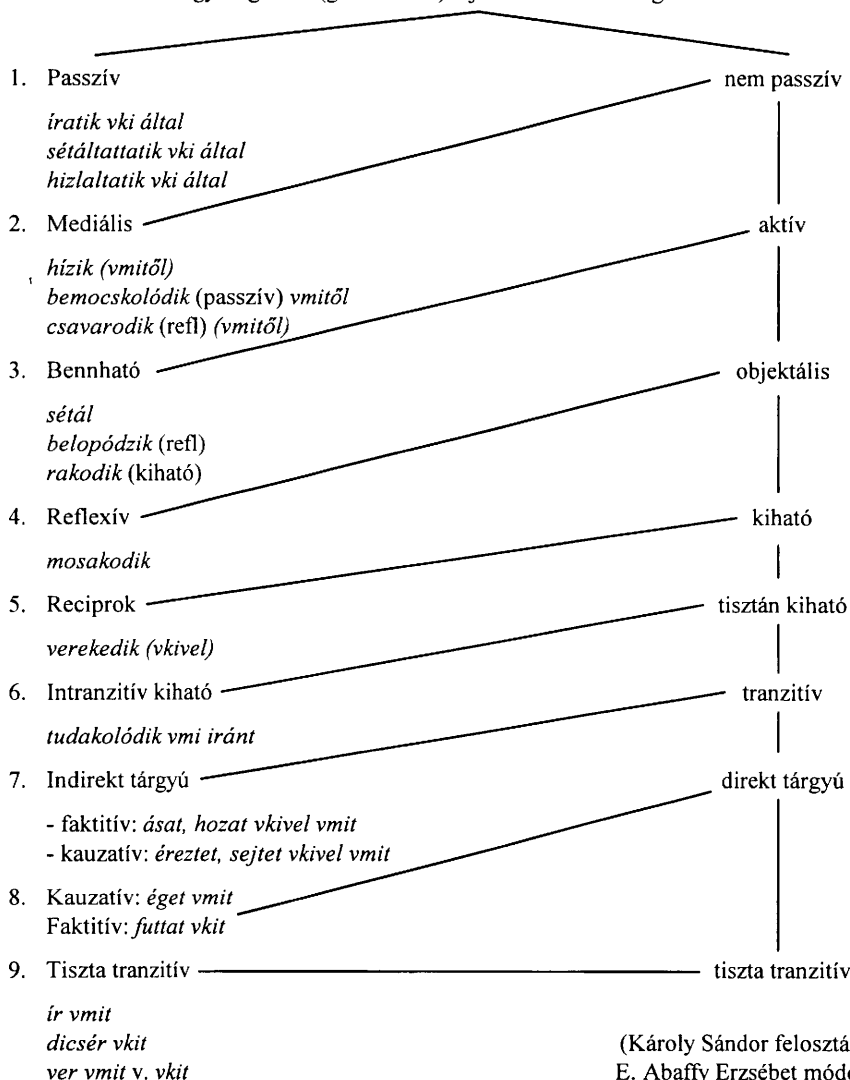
Károly Sándor tanulmánya, mely „A magyar intranszitiv-tranzitív igeeképzők” címet viseli, modern szemléletű és rendkívüli jelentőségű tanulmány. Dolgozatában a szerző tudatosan strukturális és funkcionális vizsgálatot végez (i. m. 191). A magyar igehasználat régebbi és újabb sajátosságait is összeveti, s alapos elméleti vizsgálódás kíséretében fölvezet a dichotóm osztáson alapuló rendszerezését, melyben a tranzitív-intranszitiv igeviszonyt mint csoportosítási szempontot egybeolvasztja a hagyományos igenemsor egységeinek fokozatokban értelmezett rendszerével.

Korábban a NySz. adatainak cédlázását végeztem az igenemváltozások és a tranzitivitást befolyásoló igeeképzők kutatása céljából. E munka során az egyes igék jelentéseit és az ennek megfelelően az igenemet is fölűntettem. A későbbiekben azután — amikor összevettem és értékeltem az adatokat — jól kirajzolódott az egyes igeeképzők funkciója, illetőleg az igék használatának és a képzők szerepének változása, a maitól való eltérése. Ehhez az elemzéshez azonban kiindulásul egy jól használható és eléggé finom beosztású igenem-osztályozásra volt szükségem. Így jutottam el Károly Sándor igenemfelosztásához.

A következőkben részletesebben foglalkozunk e jelentős és eredeti koncepciót tükröző rendszerezésnek az alkotóelemeivel, s mind az eredményekre, mind pedig a nehézségekre igyekszünk rámutatni. Célunk az, hogy mélyebbre hatoljunk az igenemprobléma rejtelmeibe, s közelebb jussunk ezáltal a kérdés megoldásához. Meg kell ugyanis jegyezni már előljáróban, hogy a Károly-féle csoportosítás nagy invencióval használ fel szempontokat és terminusokat, meghatározásukra azonban egyáltalán nem vállalkozik. A rendszerezésben szerepet játszó elvek és szempontok kibontásával (explikálásával)

1. ábra

A magyar igenem (genus verbi) fajtái — a tranzitivitás fokozatai szerint

tisztázhatunk néhány alapvető kérdést, s így eljuthatunk a rendszer pontosabb megfogalmazásához (újradefiniálás), illetőleg újabb rendszerezési lehetőségekre nyithatunk kaput.

Az említett rendszer olyan dichotóm osztáson alapul, mely lefedi az egész igeállományt. Károly két fontos fejtegetését idézzük most. Ebből jól kiviláglik a szerző úttörő, újító szándéka, valamint az igenemek kérdésének tisztázására irányuló törekvése. — Néhány idézet: „Az igék és igeképzők osztályozásában gyakran előforduló hiba, hogy a különböző szempontú felosztások részosztályait eklektikusan keverik. Hasonló hibába esnek, akik a magyar deverbális igeképzőket ilyen részosztályokra bontják: gyakorító, mozzanatos, kezdő, műveltető, szen-

vedő, visszaható, ható igék képzői. Miért? Mert ennek az osztályozásnak is három alapja van... A részosztályok itt sem zárják ki egymást; *nyalakodik* egyszerre fejez ki gyakoritást és visszahatást..." Majd: „Az egész igeartomány felosztásának ezek szerint a következő alapjai vannak: az 1. osztály felosztási alapja az igei jelentés tartóssága vagy mozzanatossága (akcióminőség); a 2. osztály felosztási alapja az igei jelentésben adott cselekvésnek a cselekvés végzőjéhez és a cselekvés tárgyához való viszonya (igenem); a 3. osztály felosztási alapja az igei cselekvés lehetősége vagy képessége... Az a kérdés, hogyan viszonyítható az említett osztályozáshoz a tranzitív-intranzitív igékre való felosztás. ... Először osztályozzuk az igéket igenem szerint...: cselekvő, szenvedő, műveltető és visszaható igék. ... Másodsor osszuk fel az igéket tranzitív és intranzitív igékre. Itt az osztályozás alapja az a szintaktikai szerep, hogy állhat-e az ige mellett accusativusi tárgy vagy nem. ... Világos, hogy ez a felosztási alap olyan részosztályokat ad, amelyek sohasem metszik (halmazelméleti értelemben) az igenem részosztályait. A szenvedő s a visszaható ige mindig intranzitív. Ez azt jelenti, hogy a szóban forgó két felosztási alap egyesíthető. ...úgy is megfogalmazható, ahogy azt M. M. Guhman tette legutóbb... Ő a centrifugális és a centripetális oppozícióról beszél, azaz arról, hogy az igei cselekvés vagy kifelé irányul, az alanytól (tranzitivitás), vagy kívülről irányul az alany felé (passzív jelentés). [Bekezdés.] Az elnevezés jól szemlélteti az osztályozás alapjául szolgáló lényegi összefüggést..." (i. m. 189, 190 — kiemelés tőlem, H. T. T.).

Az idézett sorok jól mutatják: a Károly-féle osztályozás egyrészt az eklektikus felosztásokat igyekszik kiküszöbölni (azokat elutasítja), másrészt a tranzitivitás szűkebb (accusativushoz kötődő) és tágabb (centrifugális — centripetális oppozíció) értelmezését egybeolvaszthatónak látja. Az elkészített igenem-táblázatnak tehát a szerző elvárásai szerint olyannak kell lennie, hogy az összes igtét egyértelműen el tudjuk benne helyezni; az egyes csoportoknak tehát ki kell zárniuk egymást. Emellett egy meghatározó, irányt szabó szempont alapján a fokozatok egymásra épülnek: Károlynál ez a *passzív — mediális — bennható — kiható* kifejezések által jellemezhető irányt jelenti mint a centrifugális jelleg ilyen irányban való növekedését. Mindez — amint az idézetből világossá válik — az alany kihatásának fokozatait jelző rendszert hoz létre.

Már itt jelentkezik egy belső ellentmondás, melyre fel kell figyelniünk. Nevezetesen: Károly GUHMAN-ra hivatkozik, amikor a centrifugális jelleg és a hagyományosan értelmezett tranzitivitás (tárggyal való bővíthetőség) fogalmát azonosnak találja. A hivatkozás részben jogos, hiszen Guhman sem azt mondja, hogy a mélyszerkezettel párhuzamba állítható kihatásról van szó, amely igenemtől függően hol az alany oldalán, hol pedig épp az ellenkező póluson (az alany irányában) foglal helyet. Károly viszont a centrifugalitást összeköti a tárgyassággal (Guhman véleményét is ekképp értelmezi). Ez a kellően meg nem indokolt összekapcsolás a rendszerezés támadható, bizonytalan pontja. — Elgondolkodtató továbbá Károlynak az a módszertani lépése is, hogy a cselekvő igék hagyományos táborát már előre szétválasztja tranzitív és intranzitív csoportra. Ez azért támadható logikailag, mert előzőleg hangsúlyozza, hogy a hagyományos igenemi csoportokat a tranzitivitás szerinti osztás nem metszi (halmazelméleti értelemben). Ha nem metszi őket — kérdezhetjük —, akkor miért metszi ketté a cselekvők csoportját ez a felosztás? Így nyilvánvalóan máris megváltoztattunk egy hagyományos igenemi kategóriát, s a cselekvőknek nevezett csoport tagjai ezentúl már nem együtt szerepelnek. E pontban is támaszthatunk tehát jogosnak látszó ellenvetéseket.

Az elméletet leginkább a gyakorlat teszi próbára. A NySz. anyagának vizsgálata során nehézségeim támadtak a besorolások kérdésében. Ezek a problémák arra utaltak,

hogy a Károly által fölvázolt igenemfelosztás hordoz bizonyos megoldatlan, tisztázatlan elemeket. Vegyük most szemügyre ezeket kissé tüzetesebben!

2. A rendszer problématispusai. — A következőkben felsorolom és elemzem azokat a problématispusokat, amelyeknek rendszeres megjelenése elgondolkozgatott, s további elméleti vizsgálatokra készítetett. Az egyes alapkérdéseket ténylegesen kérdés formájú alcímekben, provokatívan fogalmazom meg. Ezzel az a céllom, hogy az okfejtésnek ugyanazt a logikai, lélektani utat adjam meg vezérfonalául, mint amit én is végigjártam attól kezdve, hogy egy-egy sikertelen vagy nehéz besorolás után az alcímekben jelzett kérdések megfogalmazódtak bennem.

A) Mediális és intranszítív kiható, mediális és tiszta tranzitív egyszerre? — A rendszer alapján ezek egymást kizáró csoportok, tehát a kérdésre a válasz *nem* lenne. Azonban az olyan igék besorolásakor, mint pl. a *bővelkedik* vmi vmiben, *elálmélkodik* vki vmin, [*elálmélkodik* vmit] (NySz.), nem lehet kizárólagosan az egyik csoportot érvényre juttatni. Mint Károly is írja: „Ez az igekategória (a mediális) közel áll a szenvedőhöz, de a cselekvés úgy van felfogva, mintha önmagától menne végbe” (i. m. 195). Példái között pedig a *bemocskolódik*, *csavarodik*, *hízik*, *fogy* stb. találhatók. Tehát nem arról van szó, hogy két dolog ne lenne egymással kapcsolatban, ne állna hatásviszonyban, csupán az alany oldaláról nézve nincs semmiféle kihatás; ugyanakkor viszont az alanyra való ráhatást nem mindig fejezi ki bővítmény, az ige megformálása olyan, hogy a beszélő a h a t ó e l e m megjelenítését sokszor mellékesnek vagy fölöslegesnek tartja. Példáink tehát jól illeszkednek a mediálisok közé, hiszen sokszor bővítmény nélkül is előfordulnak: *bővelkedik* (vmi!), *elálmélkodik* (vki). Illeszkednek viszont igéink az intranszítív kiható csoportba is, hiszen úgy határozza meg őket Károly, hogy ezeknél „határozói vonzat pótolja a tárgyesetet”, s ilyen példákat hoz: *csodálkodik* vmin, *segít* vkin, *emlékszik* vmire stb. Jól látható például, hogy a *csodálkodik* ige — az előbb kifejtettek szerint — „éppoly mediális”, mint az *elálmélkodik*. S a példákat a magyar nyelv igéinek egész sorával egészíthetjük ki (vö. *szenved* vmitől/vmit, *függ* vmitől, *fél* vmitől, *mereng* vmin stb.).

Míg tehát az intranszítív kiható az aktív részleg előkelő helyén áll, azt látjuk, hogy számos esetben a n e m a k t í v mediálisok csoportjával esik egybe. Ezt az ellentmondást csak úgy oldhatjuk föl, ha az i. k. (= intranszítív kiható) kategóriát tiszta alaktani besorolásnak értelmezzük (azaz nem tulajdonítunk neki kihatás tekintetében semmilyen lényegi sajátsgot, pusztán szintaktikai tranzitivitásról beszélhetünk. (Tudniillik a kategória H. MOLNÁR ILONÁTÓL javasolt megközelítése szerint. A tranzitivitás ui. a valóságnak viszonyrendszerként való nyelvi visszatükrözését jelenti nála, s ez szintaktikailag vonzatszerkezetben jelenik meg az ige mellett, vö. Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra. ÁNyT. VI. 1969. 229—55). Úgy is megfogalmazható mindez, hogy a Károly-féle rendszerbe a fenti igék n e m s o r o l h a t ó k b e. A vázolt ellentmondás abból adódik, hogy a rendszerben a mediálisok alanyai még n e m a k t í v a k k é n t vannak jellemezve, s a kihatás csak az aktív részlegen belül jelenik meg. Ezzel a rendszer figyelmen kívül hagyja azt a fontos tény, hogy a kihatás nem feltételezi az alany aktivitását, illetőleg másik oldalról közelítve: ha kihatáson az alany szintaktikai viszonyokban megvalósuló c e n t r i f u g a l i t á s á t értjük, akkor a mediális is kiható kellene hogy legyen, mivel vonzatos példákat is idéz a szerző, s ez kihatónak minősül ilyen értelemben (*hízik* vmitől).

Ugyanez a probléma jelentkezik — sokkal élesebben — akkor, amikor a tiszta tranzitív, tehát a k i h a t á s m a x i m u m á t megtestesítő csoportba beillő ige egyben megfelel a mediális kritériumának is. Az ilyen esetek sem mennek kivétel számba, hiszen

a már említett *elálmélikodik* vmit mellett még számos ige besorolása okoz hasonló gondot (pl. *érez* vmit, *elszenved* vmit, *megér* vmit stb.). A magyarázat ez esetben teljesen egyezik az intranszitiv kihatóval kapcsolatos fejtegetésünk érveivel.

FORGÁCS TAMÁS saját felosztásában ezt az ellentmondást nem küszöböli ki, hiszen az *intranszitiv-objektal* és a *transzitiv-objektal* kategóriája esetében az alany számára csak Ágens tematikus szerepet jelöl ki (a *tematikus szerep* kifejezéshez vö. KOMLÓSY ANDRÁS, *Régensek és vonzatok*: StrNyt. I, 359). Ezzel a tiszta tranzitív és az intranszitiv kiható csoportból kirekeszti a Patiens típusú alany lehetőségét, egyedül a mediális számára engedve meg ezt, amely viszont soha nem lehet tárgyvonzat, de határozói vonzatos is ritkán (FORGÁCS i. m. 142).

B) Mediális — intranszitiv kiható és passzív egyszerre? — A passzív kategóriát Károly így definiálja: „A sort a tranzitivitás abszolút hiányát, illetőleg ellentétét képviselő (1) *passzív* vagy *szenvedő* igealak nyitja meg és a tiszta tranzitív ige zárja le. Egyik a másikba transzformálható: *Erzsi mossa* a ruhát → (*) *A ruha mosatik Erzsi által.*” (i. m. 194). Ha pusztán elméletileg vetjük össze e meghatározást és a tiszta tranzitív csoportról az előbbi pontban kifejtetteket, akkor világos, hogy a *passzív* kategória legalább annyira problematikus, hiszen a tiszta tranzitív transzformja. Ha tehát alakilag értelmezzük a *szenvedő* osztály fogalmát, akkor az -ATIK, -TATIK képzős igékhez jutunk, s ellentmondásba kerülünk, hiszen a passzívnak a kihatás legalsó fokán kell elhelyezkednie. Ha ezt az alany centrifugáltságának, kihatásának hiányára értjük, akkor viszont nem világos, hogy mi a különbség az *iratik* és mondjuk a *beázik* vmivel vagy a *betelik* vmivel (NySz.), *belepirul*, *beleizzad* vmibe között. Pusztán intuitív alapon is könnyen belátható, hogy a különbség a *valóságbeli hatásvisszonyt* megindító tényező aktivitásában, élő vagy élettelen voltának eltérésében van (*vki* ír valamit, *vmi/vki* megtölt, beázta valamit stb.); ez a szempont viszont nem jelenik meg rendező elvként a rendszerben. Ehhez járul még az a probléma, hogy ha alakilag definiáljuk a passzív kategóriát, akkor a már említett — a tiszta tranzitív csoporttal való összefüggésből adódó — ellentmondás miatt olyan passzív példákkal is számolnunk kell, mint: *gondoltatik* vmi (vkitől), *elszenvedtetik* vmi (vkitől), *elviseltetik* vmi (vkitől) stb. Ezeknek az igéknek ugyanis az alany *centrifugalitás*a, kihatása alapján éppen a kihatók között, a rendszer másik sarkán kellene helyet foglalniuk (főként az utolsó kettőnek).

Ezeket az ellentmondásokat látta meg H. MOLNÁR ILONA is, amikor a vonzatokról írott egyik cikkében ugyanezen problémákat így közelíti meg: „KÁROLY rendszere egy ponton tér el lényegesen a ma leginkább elterjedt felfogástól, de itt — úgy tűnik fel — önellentmondásos is: KÁROLY a tranzitív—intranszitiv szembenállást az aktív és a passzív szerkezetek szembenállásába ágyazza be, ezáltal a tárgyas szerkezettel ekvivalens szenvedő szerkezet a tranzitivitásnak nulla fokára kerül.” (H. MOLNÁR ILONA, *A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója*: ÁNyT. IX. 1973. 128).

C) Intranszitiv kiható és reciprok egyszerre? — Ha megnézzük a rendszer *reciprok* rovatát, láthatjuk, hogy sajátos alaki jellemzőjét épp egy vonzatként megjelenő (a vonzat problémájáról később lesz szó) bővítmény adja: a *valakivel*. Ebből az következik, hogy minden reciprok ige egyúttal intranszitiv kiható is lehetne; a *dulakodik* vkivel, *egybecimborálkodik* vkivel, *egybetanakodik* vkivel, *egybetársalkodik* vkivel (stb.) igék alakilag intranszitiv kihatók is, márpedig az ún. intranszitiv kiható kategóriának — mint láttuk — nem lehet nagyobb töltete pusztá alaki vonatkozásoknál. Másrészt támadható az a felfogás is, hogy a reciprocitás azt jelentené: az alany kihatása csak részleges. Tudniillik attól, hogy verekedés vagy más, hasonló kölcsönös igével kifejezett cselekvés esetében az alany maga is célpont lesz, még nem jelentheti azt, hogy kihatása, aktivitása csökken. Az ellenfél hatását nem vonhatjuk ki — mint egy matematikai műveletben — az alany hatá-

sából. A nem tisztán kiható jellemzés tehát nem szerencsés. Zavart okoz továbbá, hogy az aktívok közé beépített reciprok csoportból és így az egész rendszerből — minden elfogadható indok nélkül — kimarad a *keveredik vmi vmivel*-féle történések *nem aktív* alanyú igék csoportja, típusa. Ez adja a következő problémátípust. (A kölcsönösség kérdéséhez vö. KOMLÓSY: StrNyt. I, 434.) FORGÁCS e kérdésben is teljesen egyetért Károly Sándorral, külön hivatkozik is rá (FORGÁCS i. m. 137). A reciprok kifejtésére a későbbiekben még kitérünk.

D) Mediális és reciprok egyszerre? — Amint láthattuk, a reciprok csoportban csak a *~vkivel* bővítmény szerepel. Felmerül a kérdés, hogy akkor hová helyezzük a *vmi keveredik vmivel*, a *vmi egybeillik vmivel (vki ~ vkivel)* (NySz.), *vmi aránylik vmihez*, *vmi ütközik vmibe* (!) — *ütközik vmivel* stb. igéket. Egyrészt mediális jellegűek, mivel nem is aktívok, s nem is passzívok a főlosztás szerint. Ez kizárna viszont reciprok jellegüket. Nyilvánvaló, hogy nem lehet jó megoldás, ha a mediálitást kizáró tényezőként állítjuk szembe a reciprokkal. Ellenkező esetben viszont azt kell mondanunk, hogy a reciprok tulajdonoság logikai kapcsolat, mely nem áll kizáró viszonyban az inaktivitással. Ez ismét két szempont összekeveredésére hívja föl figyelmünket: a kihatás és az aktivitás egymástól való függése kerül be a rendszerbe megbúvó elemként.

Fontos még ezen kívül megjegyezni két dolgot. 1. Nem csupán a jellegzetes — a hagyományosan visszahatónak nevezett — képzőkkel járó igealakok lehetnek reciprokok, amint a példák is mutatják. Károly ugyanis az ilyen képzőket elengedhetetlen kritériumként említi a reciprok csoportban. Igaz, hogy jelentős részüket jellemzi, s azok egymáshoz közelebb is állnak, de ezek mégsem meritik ki a kölcsönösség körébe vonható igék halmazát (vö. *illik*, *aránylik*, *beszélget vkivel* stb.). — 2. Amint láttuk az *ütközik vmibe* (pl. egyik golyó a másikba) ige példájából, nemcsak a -VAL ragos bővítménnyel fejezhetünk ki kölcsönösséget, hanem más raggal, másféle bővítménnyel is (*illik*, *aránylik*, *kiegészít* stb.).

E) Bennható vagy mediális? — Ez a kérdés is gondot okozhat a csoportosítást végző számára. Gyakran találkozunk olyan igékkel, melyek esetében nehéz eldönteni: aktív-e a „cselekvés”, vagy sem. A Károly-féle rendezésben ugyanis az aktivitás a bennható formában jelentkezik talán legtisztábban (bár itt is kapcsolódik a vonzatnélküliséghez, vonzat nélküli használathoz mint alaki és szemléleti mozzanathoz). Mivel a mediálisok még nem aktívok, az aktivitás megállapítása fogja eldönteni egyes igehasználatok igenemi besorolását. A következő példákat úgy állítottuk sorba, hogy a besorolás bizonytalanságát szemléltethessék: *csipalagoskodik* ('szeme gyulladásban van') — *búsulkodik* — *aluszékonykodik* — *bosszúskodik* — *csodálkodik* — *dühösködik* (NySz.) stb. Itt az okozza elsősorban a problémát, hogy a fiziológiai, illetőleg a viselkedésre vonatkozó és lelki folyamatokat ábrázoló igéket kevésbé tudjuk egyértelműen elhelyezni az igenemek ilyesfajta csoportosításában. Az értékelést kifejező igék problémájánál is előkerül ugyanaz a dilemma. Mivel az aktivitás tisztán nem jelentkezik a rendszer szempontjaként, átmenetileg (a cédulázás során) a *bennható* kategóriát használtam az aktív cselekvés indexelésére.

A *bennható* azonban az *objektálisakkal* és a *kihatók* csoportjával áll szemben, mivel az alany önmaga cselekszik, és hatása nem lép túl saját körén (vö. VERSEGHY nyelv-tanában a *középrendű* ige fogalommal, melyben *változhatók*ról és *változhatatlanok*ról beszél: VERSEGHY FERENC, Magyar grammatika. Bp., 1818. 200; továbbá vö. F) fejezet, valamint az ún. tagolódásos főtípus kérdése). Mivel KÁROLY a *rakodik* példát is a *bennható*khoz sorolja, jelezve, hogy az ige a kihatókkal van rokonságban, felmerül az igék lexikonban történő kétértékű meghatározásának lehetősége is aszerint, hogy vonzattal

vagy anélkül fordulnak-e elő. Különösen termékeny szempont lehet ez a kétértékűség olyan igék esetében, melyek az alanyuktól függően tipikusan vagy mediális, vagy aktív, ún. bennható szerepben jelennek meg. Például: *úszik, lebeg, hever, jár*, illetőleg a műveltető képzős vagy jelentésében okozást hordozó, de bennható használatban jelentkező *éget, ráz* stb. Fontos kérdés továbbá, hogy milyen kritériumok legyenek döntők az ún. bennható csoport megadásában (l. 4. ábra). A kérdésre még visszatérünk.

F) Reflexív és bennható egyszerre? — Mint arra az előbb utaltunk, a *bennható aktív* cselekvések alanyában valamiképpen egybeesik a ható elem és a hatás célpontja, eredménye. Lényegében ugyanez a helyzet a reflexív igék esetében is, de ott *motívált* a *l* a *k* kal találkozunk (a motiváltság fogalmára vö. KÁROLY, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 346), pl. *mosakodik, borotválkozik* stb.

Ezt a különbséget azonban átíveli az aktivitásban való egyezés és a hatásfolyamat azonossága. Hogy mennyire közel állnak egymáshoz ezek a csoportok, s hogy bizonyos értelemben föltételezik egymást, arra jó példa lehet a *tusol, furdik* stb.-féle igecsoport, amely semmivel sem kevésbé reflexív *j e l e n t é s é b e n*, mint pl. a *mosakodik*, csupán motiváltsága olyan, hogy nem kapcsolódik az igenemeknek egy másik csoportjához. Általános értelemben persze a *tusol* és a hozzá hasonló igék is a motivált lexémák közé tartoznak, csakhogy motiváltságuk a képzés felől nézve nem ugyanaz, mint pl. a *mosakodik*-é, minthogy alapszavuk nem ige. Így a *tusol* esetében igenem sem jöhet szóba az alapszóval kapcsolatban. Itt tehát *e s z e m p o n t t a l m e g s z o r í t v a* beszélünk igéképzési motiváltságról. Egyébként pedig a bennhatóknak nevezett igék is bonthatók reflexív transzformációkkal, hiszen — mint Károly is említi — a *lopakodik (belopószik)* reflexív vonatkozású is (vö. 'belopja magát'), de az alapszó jelentésétől való eltávolodás gyöngítette a motiváltságot. Viszont pl. a *lép* igének 'rakja a lábát' szerkezetben való kifejtése vagy a *szedi a lábát*-féle szókapcsolatokkal mutatott szoros kapcsolata is realitása a nyelvi rendszernek. (Ezzel magyarázható a *lép a lábával* kifejezés redundáns volta, s az ebből eredő stílushatás, amely a használatát korlátozza stb. TÖRÖK GÁBOR ezt a típust kiemelő határozónak nevezi, vö. Lírai igeüggyvények stilisztikája. Bp., 1974. 21).

M. KORCHMÁROS VALÉRIA korábban, dolgozatom áttanulmányozásakor kifogásolta a *lép* igének a reflexivitással való rokonítását. Itt arról van szó, hogy a *lép* ige alanya és a lépésnek mint mozgásnak a hatása ugyanazon az egységen érvényesül, hiszen a legszigorúbb felfogás is igazat adhat nekünk abban, hogy az ember és lába rész-egész viszonyban van egymással. Ha ehhez hozzávesszük, hogy az embert a nyelv és a tudat mint egységet kezeli (hasonlóan más szervezetekhez), akkor a nyelv szempontjából a *vki lép* kifejezést reflexív jellegű elemzéssel bonthatjuk föl (a ható elem az ember, a hatás célpontja ugyancsak az ember). Ez összefügg az ősi tudat egészleges felfogásmódjának nyelvi formákban való továbbélésével (l. később az igenemek történeti vonatkozásainál III. 10.).

A *borítkozik* valamibe(n) 'öltözik vmibe', *bocsátkozik* vmibe, *betekerkezik* vmivel (NySz.) stb. igék intranszítív kiható tulajdonságuk mellett reflexívek is, már amennyiben aktívak. Úgy látszik, hogy az intranszítív kiható és a reflexív csoport egységet alkot bizonyos szempontból. Más vonatkozásban a reflexív afféle alcsoport lehetne a bennhatókn belül (mint a 4., 5. sz. ábra jelzi).

G) Indirekt tárgyú kauzatív és tiszta tranzitív egyszerre? — A kódexek korában gyakran előfordul az a műveltető funkció, amelyet Károly nyomatékositásnak nevez (i. m. 208): az *abrakoztat, abroncsoztat, ábráztat* igék is ugyanazt jelentik, mint az *abrazoz, abroncsoz, ábráz* alapigék; nincs szó szabályos műveltetésről.

Ha most alakilag elemezzük e csoportot, akkor indirekt kauzatívnak minősíthetjük igéit. Mivel azonban a **ló abrakoz 'eszik'*, az **a derék abroncsoz 'övvél lesz körülvéve'*, **vmi ábráz 'ábrázolják'* jelentések nem léteztek, a funkciót vizsgálva nem illeszthetők a

műveltetők (indirekt faktitív vagy kauzatív) közé, csakis a tiszta tranzitívok csoportjába (tkp. átértékelődés).

H) Direkt tárgyú kauzatív és mediális, direkt tárgyú kauzatív és bennható egyszerre? — A felosztási rendszerben a mediális igék a *nem aktív*ak között szerepelnek, a direkt tárgyú igék pedig *aktív kihatók*, s majdnem a skála maximumán foglalnak helyet. Ebben az esetben hogyan lehetséges, hogy valamely ige alanya aktív is meg nem is? Egy esetben maga Károly is megemlíti, hogy a *hizlal* ige a mediális csoporttal rokon. Tehát nyilvánvaló, hogy van valamilyen közös vonás a két csoport igéi között, azonban úgy, hogy ezt az egyezést a felosztás nem juttatja kifejezésre, irrelevánsnak tekinti. Ez a közös jegy a bennható esetében az a k t í v, a mediális esetében az i n a k t í v jellegben mutatkozik meg, s így a felosztási rendszer műveltető képzős formáinak a definiálatlan „aktív” terminushoz való kötése nem látszik megfelelőnek. Az aktivitás hiányának jellemző jege miatt kénytelenek vagyunk például a következő direkt tárgyú kauzatív igéket egyben „mediálisnak” is nevezni: *szórákoztat, izgat, altat, éltet, fogyaszt vmi vkít/vmit*, hiszen ez esetben hiába találnánk (?) a direkt tárgyú kauzatívok között helyet ezeknek az igéknek — alakilag, ha a rendszer kizárja őket funkciójuk, jelentésük miatt (e csoport ugyanis már bőven az aktív mezőben foglal helyet). N e m t u d j u k t e h á t ő k e t helyre tenni e fölöttében. Ugyanezeket a formákat a már említett bennható-mediális átjárhatóság miatt (vö. az említett kétértékűség kérdése a metaforikus főtípusnál a 8. pontban is) bennható funkcióban is szerepeltethetjük, például: *az aneszteziológus altat*.

I) Az egyes értékelő jellegű mellénevekből képzett -KODIK, -SKODIK képzős igéink, melyek másodlagosan utalnak a tényleges, elsődleges cselekvésekre, a nyelvfilozófiai vonatkozású fejezetben kapnak helyet. (Például: *ártalmaskodik, (dicső)skodik, (dolgo)skodik, alkalmatlankodik, durváskodik, díszeskedik, bátorkodik*: NySz.)

3. Szempontok, esetgrammatikai modellek (a vizsgálat előkészítésére). — Az eddigiekből kiderült, hogy Károly Sándor felosztása a besorolás tekintetében olyan nehézségeket rejt, melyeknek gyökere ez esetben is az alapszempontok bizonyos keveredése. Mindezt pedig a meghatározatlan, definiálatlan voltuk okozza. Azonban hogy melyek ezek a keveredő alapszempontok, arra már nehezebb megfelelni, legalábbis nehéz pontos választ adni. Az ugyanis látszik, hogy az aktivitás, a kihatás, az objektáltság egymásnak úgy van alá- és fölérendelve, hogy arról a rendszerezés kifejtésén nem tud számot adni. Föl kell tehát tárnunk az egyes igenemeknek az ebben a dichotomikus felosztásban elfoglalt helyét, és az említett alapszempontoknak vagy kategóriáknak a szerepét ebben a viszonyrendszerben.

Láttuk, hogy az a k t í v i t á s és a h a t á s kulcsszavak a fentebbi kérdések megoldásában. Ha az aktivitást önálló hatóerőnek, a hatást pedig csak kétoldalú *viszony*nak fogjuk föl (ahol valami azzal is jellemezhető, hogy hat-e másra vagy sem), s azzal is, hogy őrá hatnak-e vagy sem), s ha e jegyekkel jellemezzük az igealanyokat, megfoghatóvá válik minden olyan probléma, amelyről fentebb szoltunk. E kategóriák révén módunk van arra, hogy egy részben már kidolgozott rendszerrel hozzuk összefüggésbe a magyar igenemek kérdését: az e s e t g r a m m a t i k á v a l.

A generatív grammatika mélyszerkezet-fogalmával összefüggő rendszert FILLMORE dolgozta ki (i. m.), de azóta többen módosították már, s magyar változatai is születtek. Az általunk összeállított — a fenti kérdések megoldásához már elégséges, három alapjegyből építkező — modell leginkább a KOMLÓSY ANDRÁS által javasolt felosztáshoz hasonlít (KOMLÓSY, A mélyszerkezet bővítményei és az ergativitás néhány kérdése:

NyK. LXXV. [1973.], 155—75). A következőkben az esetgrammatikai rendszerekről ejtünk szót, illetőleg bemutatjuk, miképpen hasznosíthatók a fenti kérdések tisztázásához.

A fillmore-i esetgrammatikának az alapja az, hogy a mondat szintaktikai szerkezetét megelőző mélyszerkezetben a valóság logikai összefüggéseiből felépíthető, jellegzetes funkciójú kategóriatípusokat állapít meg az egyes névszói elemek számára (melyek azután a mondat felszíni szerkezetében különbözőképpen jelenhetnek meg).

KOMLÓSY a már említett munkájában a konkrét szituációk [+ konkrét], úgynevezett „kauzális láncok” (= oksági történések) elemeit jellemzi funkciójegyekkel (a pszichikai folyamatok igéi bonyolultabbak) oly módon, hogy ne építsen a főnévi inherens jegyekre (pl. az [± élő] jegyre).

A mi rendszerezésünk, mely lényegében ugyanezekben a jegyeken alapul, leginkább abban tér el a fenti osztályozástól, hogy minden egyes jegykombinációnak külön esetet feleltet meg, amint azt a későbbiekben vázoljuk. Újabban KOMLÓSY is hasonlóképpen vélekedik a mélyszerkezet elemeiről és a tematikus szerepekről (l. KOMLÓSY: StrNyt. I, 359—60). A Strukturális magyar nyelvtan első kötetében használt megnevezéseit egyeztetjük a mieinkkel, s egy-egy helyen mindkét elnevezést egyszerre tüntetjük föl (l. 2. ábra).

KOMLÓSY rendszerén kívül felhasználtuk még FÜREDI MIHÁLY „Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben” című dolgozatának egyes elemeit (ÁNyT. XI. 1976. 93—113), így a tranzitív és az intranszitiv Ágens, valamint az Objektum két fajtájának megkülönböztetését és az egyes mondat szerkezetek (igenemek) leírásához használt technikai megoldásait, amelyek lényegében a generatív grammatika módszerét követik az esetkeret fogalmának bevezetésével. Például: a csak Ágenst tartalmazó intranszitiv igés mélyszerkezet jelölése esetkerettel: V_{-} , ahol a [+top] jegy az adott argumentum alá írva annak a felszíni szerkezetben topikalizáltan való megjelenését írja elő (az elsődleges topikalizáción az alanyválasztást, az alany szerepet értve). Az *Experiensre* vonatkozó 4-es felosztását munkánk gyakorlati céljai nem indokolták, így nem használjuk fel rendszerünk képzésében. Ezek után fölvázoljuk azt a rendszert, melyet abból a célból dolgoztunk ki, hogy az igenemekkel kapcsolatban adódó problémák tisztázhatók legyenek. Bizonyos következtetlenségekre egzaktabb formában tudunk majd segítségével rámutatni. A rendszer vázlata a következő:

2. ábra

A kauzális láncolatra vagy elemi hatásfolyamatra (elemi cselekvés, összetett cselekvés) épülő mondat szerkezetek, illetve igestruktúrák mélyszerkezeti eseteinek rendszere, megkülönböztető jegyekkel jellemezve

	Tranzitív	Aktív	Ráhatott
Caus (TE)	+	–	[–] (neutr.)
Ágens _{intr} (önható)	–	+	[–] vagy: [+] ← [–akt]
Objektum ₁ (Jell)	–	(–élő) –	–
Objektum ₂ (Jell)	–	(–élő) –	+
Instr	+	–	+
Műveltetett _{intr}	–	+	[+] ← [+akt]
Ágens _{tr} (kíható)	+	+	[–] vagy: [+] ← [–akt]
Műveltetett _{tr}	+	+	[+] ← [+akt]
Localis	–	–	±
Experiens (Jell)	–	(+ élő) –	±

	Tranzitív	Aktív	Ráhatott
KP	±	–	–
Dir	–	–	±

A táblázathoz a már elmondottakon kívül a következőket kell hozzáfűznünk. Minden jegykombinációt külön esetként vettünk föl. Az O_1 (Jellemzett) a következő mondatok tipikus alanya: *X van; Y ilyen v. olyan* stb. általában [(–) dinamikus]] jegyű esetekben. A KOMLÓSNál Ágenshez sorolt 4 jegykombináció nálunk 4 eltérő mélyszerkezeti eset: $\hat{A}_{intr.}$ (pl. *X fut*), $\hat{A}_{tr}$ (pl. *X tesz valamit*), $\hat{M}_{veltetett}_{intr}$ (pl. *valaki futtatja X-et*) és végül $\hat{M}_{v_{tr}}$ (pl. *valaki irat X-szel valamit*). A [ráhatott] jegy alkategorizálására azért volt szükség, hogy egy *Péter félelmében elkészíttette Jánossal a listát* típusú mondatban ne kelljen két azonos mélyesetet ($\hat{M}_{v_{tr}}$) fölvenni a Péter és a János számára (vö. azzal az elvvel, mely szerint nem lehet két azonos esetkategória egyszerű mondaton belül; RIEMSDIJK—WILLIAMS, Bevezetés a grammatika elméletébe. [Introduction to the Theory of Grammar. Cambridge, 1985.] In ANTAL LÁSZLÓ szerk.: Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény VI. 2. rész. Tankönyvkiadó, Bp., 217–96, kül. 244–57; illetve ANDOR JÓZSEF, Napjaink esetgrammatikája nagyító alatt: ÁNyT. XIV. 1982. 5–15: 12, valamint COMRIE i. m. 342). Ugyanis az Ágensnek esetében a ráhatást [– aktív] jegyű névszótól engedjük meg, míg a műveltetők ($\hat{M}_{v}$) esetében csak [+ aktív] jegyűektől. (Ez azonban nem old meg minden gondot, s nem is az egyetlen megoldási lehetőség.)

A [+–] jegyű esetkategóriát, melyet igen alapvetőnek látunk, *Causalis*-nak neveztük el, tekintve, hogy kihatásra, okozásra képes, azonban egyéb jegyei negatívak. Részben megfelel a Természeti erő (TE) névvel emlegetett fogalmi esetnek (KOMLÓSY StrNyt. I, 360).

Mivel az inherens jegyek korlátozott megjelentetésének is lehet értelme, az *Experienst* úgy tudjuk legegyszerűbben elkülöníteni az *Objektumtól*, hogy annak [– élő] voltával állítottuk szembe (egyébként STAROSTA *Érintett* kategóriájában ezek egybe is eshetnek). (Az *Experiens* felvételét gyakori megjelenése indokolja, noha az *Objektumtól* való elválasztása nem mindig szükséges.) A *Localis* esete is közel áll az *Objektumhoz*, hiszen 3 megkülönböztető jegy esetén szükségképp egyezni fog valamelyik másik esettel, ha nem kategorizáljuk tovább, pl. az [irány] jeggyel. A *tesz valamit valahová*, pl. *Vizet önt a hordóba* mondat *hordóba* főnévi bővítője úgy tűnik elénk, mint egy objektum irányulásának meghatározója. Itt valóban indokoltnak látszik a *Direktív* fogalmi eset felvétele (mint a *Kiindulópont* megjelenítése, vö. KOMLÓSY StrNyt. I, 360). Bizonyos transzformált szerkezetekben *Objektumként* jelentkezik a *hordót*, s eszközként a *vizet*: *Vízzel önti meg/tele a hordót* (vö. ZSILKA mondatformái, transzformációs csoportjai: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer (Tárgyas mondat szerkezetek). NytudÉrt. 53. sz. 1966. 23 stb.). Tehát a *vizet önt a hordóba* formában is eszközzel és objektummal kell számolnunk? Erre csak akkor tudunk nehézség nélkül válaszolni, ha a felszíni szerkezet tükröző jellegéből indulunk ki (amint azt javasoltuk). Hisz az esetgrammatikai modellek egyike sem elégséges mindig az efféle problémák megnyugtató megoldására. Ha ugyanis a két mondatformát azonos mélyszerkezetből származtatjuk, nem adunk magyarázatot arra: az eltérő felszíni szerkezet létrehozását irányító utasítás miként jelenik meg és miért. Ha viszont már a mélyszerkezetben különböző struktúrákkal számolunk (ezt javasoltuk), akkor a felszíni szerkezet eme két eltérő formájának tükrözését vállaljuk a mélyszerkezetben, s így a transzformációkat mellőzve a mélyszerkezet autonóm voltát kizárjuk. Ez azonban mégsem teljesen igaz. (A kérdés megoldatlanságára utal KOMLÓSY is a már korábban idézett helyen, amikor a mélyszerkezetnek afféle heu-

risztikus segédszerepet tulajdonít.) A megoldás abban az elvben van, amelyet már kifejtettünk: a felszíni szerkezetek transzformációs viszonyrendszere adja a mélyszerkezeti invariáns alapot, s egy-egy szűkebb szituációban, azon belül valóban állandónak vehetjük a mélyszerkezetet, illetőleg annak konstellatív hálózatát. A kérdéshez vö. még a továbbiakban a *hull/hullik* ige kapcsán kifejtetteket.)

A rendszer „alapkategóriái”:

aktivitás:	(O ₁ /Jell)	Á _i
hatás:	(O ₂)/(Pat)	Caus ³

Az alapkategóriák egy-egy jegy tiszta megjelenési formájaként foghatók föl, s bizonyos értelemben levezetésre adnak módot:

$$\begin{aligned} \text{Á}_{\text{tr}} &= \text{Á}_i + \text{Caus} & \text{M}_i &= \text{Á}_i + \text{O}_2 \\ \text{I} &= \text{O}_2 + \text{Caus} & \text{M}_{\text{tr}} &= \text{Caus} + \text{Á}_i + \text{O}_2 \end{aligned}$$

4. Bizonyítás, újradefiniálás. — Hogy az esetgrammatika alapján fölvezetett főntebb rendszerünket fölhasználhassuk a Károly-féle igenemfelosztásban rejlő ellentmondások egzakt kifejtéséhez, össze kell a két rendszert vetnünk, egymásra kell őket vonatkoztatnunk. Ezt a feladatot úgy végezhetjük el, hogy megnézzük: az egyes mélyszerkezeti esetek közül melyek tölthetik be az igenem-felosztás különválasztott csoportjaiba tartozó igék alanyának pozícióját (választhatnánk más bővítmenyt is, mivel egyazon dolog két oldaláról van szó, azonban az alany a legáltalánosabb bővítmenye — egyformán — minden igének). Például:

A mediális elnevezésű csoport igéinek alanyai tipikusan O₁, O₂ és Exp szerepűek. Ha most fölírjuk az O₁, O₂, Exp jegykombinációját, a következőt kapjuk:

	[tr]	[akt]	[rá]
O ₁	–	–	–
O ₂	–	–	+
Exp	–	–	±

Jól látható, hogy az említett kategóriák abban közösek, hogy mindannyian [–tr] és [–akt] jegyűek. Felírhatjuk tehát a logikai összefüggést a mediális csoport megadására: [–tr] ∧ [–akt]⁴.

Ezzel az eljárással — könnyen belátható — gyorsan jellemezni tudjuk igenemfelosztásunk minden csoportját, és ezt formalizálhatjuk is logikailag. Minden csoportra elvégezve a fenti értékelést a következő táblázatához jutunk.

Ezzel lényegében elérkeztünk oda, hogy egzaktan és áttekinthetően mutattuk ki a felosztási rendszer ellentmondásait. Csak a leglényegesebbeket kiemelve: a) Látható, hogy a tiszta tranzitív és az intranszítív kiható csoport teljesen egybeesik funkció szempontjából („fuzionálnak”). — b) Mind az intranszítív kiható, mind a tiszta tranzitív csoport kompatibilis, összefér bármely más i k (!) igenemmel. — c) A passzív, a direkt és az indirekt tárgyú csoport szinte minden egyéb csoporttal összefér. — d) A kategóriák közül a mediális szóródik a legkevésbé.

³ A Causalishoz vö. FORGÁCS (i. m.) *Kauzátor* fogalmát.

⁴ A szimbolikus logikából kölcsönöztük az alapvető jeleket a viszonylatok fölírásához.

3. ábra

Igenem	Megkül. jegyben megadva	Néhány összeférhetőség	
		kompat.	inkompat.
Passzív	nem lehet [+ akt] $\wedge$ [-rá]	m, rec, ik, ind, tt, dir	b, refl
Mediális	[-tr] $\wedge$ [-akt]	(p)	b, refl, ind, dir, ik, tt
Bennható	[+akt] $\wedge$ [-rá]	(ik, tt, ind, dir)	p, m, refl, rec
Reflexív	[+tr] $\wedge$ [+rá] $\wedge$ [+ 1 arg]	ik, tt, ind, dir	m, p, b, rec
Reciprok	[+tr] $\wedge$ [+rá] $\wedge$ [+ 2 arg]	p, ik, tt, ind, dir	b, refl
Intr. kiható	nem lehet [-tr] $\vee$ [-rá]	refl, p, b, rec, ind, dir	(m)
Ind. tárgyú	[+tr]	p, b, refl, rec, ik, tt	
	fúzió		
Dir. tárgyú	[+tr]	p, b, refl, rec, ik, tt	
Tiszta tranz.	nem lehet [-tr] $\vee$ [-rá]	refl. stb.	(m)

Az eddigiekből kitűnik, hogy a *passzív*, de főleg az *intranszitiv kiható*, a *tiszta tranzitív*, valamint a *direkt tárgyú* és az *indirekt tárgyú* csoport ebben a főosztásban irreleváns sajátsgot jelöl, hiszen egyetlen más csoportot sem (vagy csak keveset) zár ki. Ez a sajátsg tehát az alaki szempontra hívja föl a figyelmet; vagyis a határozói, illetve accusativusi tárgyi vonzatképesség, illetőleg a műveltetők képzőjének tárgyas (tr) kategóriát teremtő ereje és szerkezetképző tulajdonsága a meghatározó ezekben a csoportokban (vö. a műveltetés struktúráképző szerepe). A *passzív* szintén alaki csoport, amint Károly is utal rá, az -ATIK, -TATIK képzős igék gyűjtőcsoportja. Szoros transzformációs összefüggése a tiszta tranzitív csoporttal pedig már eleve sok mindent megvilágít.

Ki kell még térnünk röviden a *reciprok* és a *reflexív* igecsoport kérdésére. A reciprok igék logikai alapon tartoznak a „kihatás” sajátsgos csoportjába. Természetük ugyanis abban fogható meg, hogy implikációs viszonyt teremtenek. A ráható elem és a ráhatott kapcsolata a kölcsönös implikáció jellemző: X hat Y-ra $\rightarrow$ Y hat X-re (a hatás adott viszonyt, relációt jelent). Az általánosan jellemző jegyekkel ez így írható föl:

<u>a Reciprok nem lehet</u>	<u>[+ tr] $\vee$ [+ rá]</u>
minthogy:	[+ tr] $\rightarrow$ [+ rá]
és:	[+ rá] $\rightarrow$ [+ tr]

Ez lényegében ekvivalencia-relációt jelent az alábbi értelemben: [+ tr] $\leftrightarrow$ [+ rá].

Igaz, a valóságban ezek a logikai szerkezetek nem mindig tisztán érvényesülnek, de a modellálásra kitűnően megfelelnek. (A kontraagens és a kölcsönösség kérdéséhez vö. KOMLÓSY: StrNyt. I, 434—9). Gondoljunk például arra, hogy aki *veszekedik* (sőt: *összeveszik*), *csókolózik* valakivel stb., az vagy kezd, indítja a folyamatot, mely azután kölcsönös lesz, vagy a beszélő őt emeli ki a szituáció elemei közül (témaszempont). (Vö. STAROSTA és FILLMORE *perspektíva* fogalmával: ANDOR i. m. 12). Nincs viszont adva ez a lehetőség a beszélő számára a kölcsönös cselekvésnek egy másik kifejezési formájában: *veszekednek*, *csókolóznak* stb.

A *reflexív* igék is igen sajátos csoportot alkotnak, s itt is különös relációt figyelhetünk meg. Azt látjuk ugyanis, hogy a *regenerálódik*, *mosakodik* stb.-féle igékben az alany

egyszerre [+tr] és ugyanakkor [+rá] jegyű is. Azt is mondhatnánk: a reflexív ige alanya Experiens és Agens, illetve Objektum és Causalis egyszerre.

Regenerálja m a g á t : Caus

Mossa m a g á t : A_{tr} = O₂

Természetesen pontosan definiált kategóriáink így nem használhatók föl. A lényegét viszont ebből is látjuk: a reflexív ige a bennható aktív igékkel mutat rokonságot, amint arról már az eddigiekben is volt szó. Ha a megkülönböztető jegyeket fölhasználjuk, efféle eredményre jutunk:

<i>X regenerálódik</i> :	X: [+tr]	[-akt]	[+rá]
<i>X mosakodik</i> :	X: [+tr]	[+akt]	[+rá]

Ha most megnézzük, hogy e jegykombinációk milyen mélyszerkezeti elemnek felelnek meg, érdekes megállapításra jutunk: az *élettelen (inaktív) visszahatás* alanya Instrumentumként viselkedik, míg az *élő (aktív) reflexió* alanya Műveltett_r-ként. Ha jól meggondoljuk, ez nagyon is reális tükrözése az adott igtípusnak. Új megkülönböztető jegyet is bevezethetünk. Kielégítő lehet például, ha a [+tr] jegyet kétértékűen kezeljük a [kifelé hatás] szempontjának fölvetelével. A reflexívek (általában) így olyan [+tr] és [+rá] jegyű igék, melyeknek tranzitivitása, hatása *nem kifelé* irányul, hanem magukra, s így a [+tr] [– kihatás] kombináció implikálja a [+rá] jegy meglétét, amely tehát saját hatásból származik. (A *regenerálódik* határeset a visszahatásban, mivel például egy szervezet a regenerálódását nem csupán önható belső erőkből hajtja végre. Az ige szemlélete azonban a reflexívhez igen közel helyezi el ezt a lexémát.)

Miután áttekintettük az egyes igecsoportok sajátosságait, meg kell állapítanunk, hogy az alapul vett igenemfelosztás részosztályai *per definitionem* (épp a kellő definíciók hiányában!) nem zárják ki egymást; a rendszerben többféle szempont keveredik és forr össze, s így az igék ellentmondástól mentes, megnyugtató (vagy legalábbis világosan elvégezhető) osztályozását nem teszi mindig lehetővé. A következő szempontok rejlenek kellő kifejtés nélkül az említett igenemábrázlatban:

1. az argumentumok (alanyok) [+aktív] — [–aktív] szempontú felosztása;
2. a hatás szempontjából való felosztás:
  - a) *kihatás* [+tr] — *bennhatás* [–tr],
  - b) *ráhatottság* [+rá] — *bennhatás* [–rá];
3. logikai implikációk (stb.) mint összefüggések;
4. az alaki, szintaktikai megformálás különbségei a (*tiszta tr. — intr. k. — passzív*);
5. a kauzális hatáslánc nyelvi közvetítődése, bővítményszám.

A tárgyalt igenemfelosztás itt összegyűjtött elemei mellett vissza kell térnünk a kiindulásban jelzett kérdésre, a tranzitív—intranszitiv szempontú fölosztásnak a rendszerbe való beolvashatóságára. A fenti vizsgálat és az említett szempontkeveredések egyértelműen arra mutatnak, hogy a formai, szintaktikai értelmezetségű tranzitivitás (tárgyi vonzat felvételére való képesség) nem zár ki különféle mélyszerkezeti hatásviszonyokat, illetőleg az igétől függően a tematikus szerepeknek (ugyanan a viszonyrendszernek ugyanazon fogalmi, mélyszerkezeti esetére vonatkozóan) egészen eltérő kiosztását. Nemcsak kiható elem jelenhet meg tehát az alany szerepében, hanem egyéb is. Nagyjából ugyanez érvényes a határozói vonzatot tartalmazó kiható szerkezetekre (centrifugális intranszitiv kihatók) is, s az ezen formai szerkezetekkel közvetlen vagy transzform viszony-

ban levő többi igenemosztályra (szenvedő, műveltető). Éppen ezért a Károly-féle igenemsorból két további lépési irány kínálkozik számunkra. Az egyik az ellentmondásmentes fölosztás igényének eleget tevő s az eredeti rendszert minél kevésbé torzító, jóval több ige besorolására alkalmas új r a d e f i n i á l á s . Ezt találjuk meg a 4. sz. ábrán. Az újradefiniált kategóriákat a történeti elemzésekben fölhasználhatjuk, mivel így kevésbé térünk el azoktól a magyar nyelvészeti, nyelvtörténeti földolgozásoktól, illetőleg azok terminológiájától, amelyek a nyelvemlékek igenemeit, tranzitivitási kérdéseit behatóbban vizsgálják (vö. pl. E. ABAFFY idézett vizsgálatai). — Amikor a későbbiekben az eredeti Károly Sándor-i értelmezéseket használjuk, azt jelezzük.

4. ábra

Igenem	Rövidítés	Definíció ⁵
(III.) Passzív	(p)	(az ige alanyára vonatkozó megkötés) [-akt] $\wedge$ [+ rá] a tiszta tranzitív transzformja (-ATIK, -TATIK képzővel)
I. Mediális	(m)	[-akt] $\wedge$ <[- tr]> (bővítménnyel is) (pl. műveltető képzővel is)
Bennható	(b)	[+ akt] $\wedge$ [$\pm$ tr] bővítmény nélkül
Reflexív	(ref)	[+ akt] $\wedge$ [+ tr] $\wedge$ [+ rá] bővítmény nélkül
II. Reciprok	(rec)	[+ tr] $\rightarrow$ [+ rá]
- mediális	(rec, m)	[-akt] $\wedge$ ([+ tr] $\rightarrow$ [+ rá])
- aktív	(rec, a)	[+ akt] $\wedge$ ([+ tr] $\rightarrow$ [+ rá])
III. Intranszitiv kiható	(ik)	[+ akt] határozói vonzattal, a (rec, a) és a (tt) csoport kizárásával
Tiszta tranzitív „Műveltetők”	(tt)	[+ akt] tárgyi vonzattal, a műveltető alakok kizárásával [+ akt] -AT, -TAT képzővel [+ akt] Műveltető képzős, tranzitív; alapigéje tárgyatlan (ill. vonzat nélküli)
- kauzatív	(dir, k)	
- faktitív	(dir, f)	
Indirekt tárgyú		
- kauzatív	(ind, k)	[+ akt] Műveltető képzős, tranzitív, alapigéje tárgyas
- faktitív	(ind, f)	(ill. határozói vonzatos: <i>tt</i> v. <i>ik</i>)

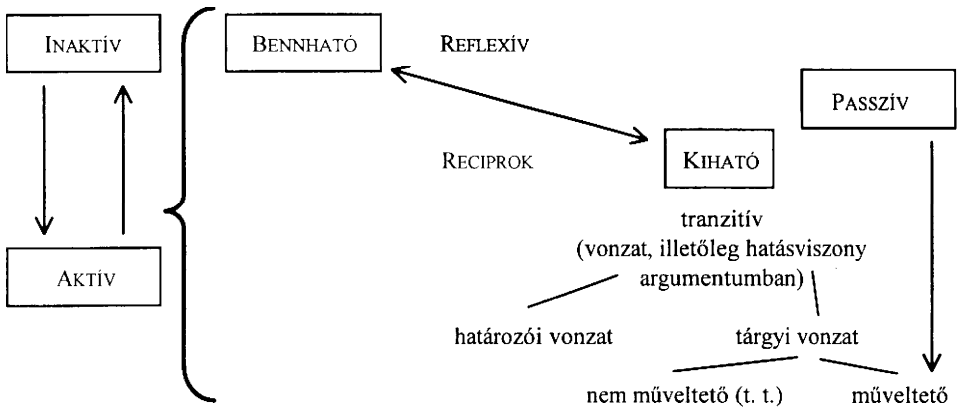
A másik lehetőség: egy olyan logikusabb hálózatnak a vázolója, mely a vizsgált szempontokat tisztán, áttekinthetően érvényesíti, s használható felosztási rendszert ad a magyar igék számára. Ennek vázlatát az 5. sz. ábrán tanulmányozhatjuk (és a későbbiekben tárgyaljuk is).

IV. R é s z ö s s z e g z é s

Érdeemes a javasolt ellentmondásmentes formai és funkcionális szempontú újabb felosztásunk után ismét visszatekinteni Károly eredeti felosztására (i. m. 1967.).

⁵ A meghatározásokhoz és megkötésekhez az esetgrammatikában alkalmazott aktív [$\pm$ akt], tranzitív [$\pm$ tr] és ráhatott [$\pm$ rá] jellemző (specifikáló) jegyeket használjuk föl (KOMLÓSY 1973. 161), valamint a szimbolikus logika műveleti jelei közül itt a konjunkció ($\wedge$) és az implikáció ($\rightarrow$) jelét.

5. ábra
Az ige nemek egyik logikus rendszere

A bennható ban például két dolog keveredett osztályozásában: a) *Formai* — funkcionális kritérium: egy vonzat megjelenése vagy elmaradása, amely kommunikatív funkcióra vezethető vissza (vö. ABAFFY, A mediális igeokról: MNy. LXXIV [1978.], 292), illetve dolgozatunk következő részében a diakrón vonatkozások ún. tagolódási főtípusa, 8. sz. ábra, illetve fejezet). — b) *A mélyszerkezet* [+aktív] [-rá] [-tr] jegyével jellemzett A_i alanyú igitípus, amely formailag valóban mindig bővítmény nélkül áll.

A direkt tárgyú és az indirekt tárgyú kauzatív csoport már elnevezésében is egy alaki föltételhez van kötve, az accusativusi tárgyvonzathoz, mint-hogy a tranzitív csoporton belül foglal helyet. Azonban e csoportok egy kauzális hatásfolyamat alaptípusai is. (Az okozás folyamatának a bővítmenyek számában is megjelenő elemei — nem egyezik az ige valenciájával vagy struktúrájával! — közül nem mindig fejeződik ki mindegyik. Pl.: *A program dolgozik. A program kiírja az eredményt. A gép kiírja/kiiratja az eredményt a programjával. Valaki kiiratja az eredményt a programmal a gép segítségével/a gépen stb., vagy: a gép kiírja/kiiratja az eredményt a programjával valaki vezérlésére, utasítására.*)

Ebben a típusban az ige alapszerkezete, általában használt bővítmenyeköre a következő:

direkt: X cselekszik (stb.) ← Y okozza

indirekt: [X cselekszik (stb.) ← Y okozza] ← Z előidézi, vezérli, teszi stb.

Ebben a vonatkozásban viszont az intr. kiható, határozói vonzatos igeik között is találunk megfelelőket, például: vki ráijeszt vkire vmivel, vki hat vkire vmivel stb. Lényeges, hogy a szélesebben (kauzális láncnak) értelmezett műveltetést a direkt és indirekt tárgyú ige csoportok az ige struktúrájába egyértelműbben viszik át, mint a határozói vonzatos igeik. — A passzív használat hasonló vonatkozásairól már részben volt szó.

A keveredett szempontok között említettük a logikai implikációs összefüggéseket is. E kérdés egyik felét tárgyaltuk a reciprok és a reflexív igeik sajátosságai kapcsán. Ide tartoznak azonban olyan összefüggések is, melyek szintén külön szempontot jelentenek az igeik csoportosításában. Itt csak néhány példával jelezzük ezt a problémát. A *szert valakit* például azért oly nehezen meghatározható kauzalitás szempontjából, mert a ráha-

tó tevékenység (szeretet *adása*) feltételez, implikál egy kauzális mozzanatot (szeret *valami okból, kívántja valami* ezt az érzést stb.); s hogy ez nyelvi is lényeges, releváns, azt mutatja a *szeret vkit vmiért* igeszervezet is. Ugyanez vonatkozik még jó néhány absztraktabb, pszichikai folyamatot jelentő igénkre, mint például: *emlékszik/emlékezik vmire*, ahol az emlékezetbe *hozás, idézés* ható tevékenysége egyező értelmű az emlék *fölbukkanásával*, s ezt az *eszébe jut* kifejezés meg is testesíti (a kauzalitásra téve a hangsúlyt). Hasonlóképpen van ez a *respektál, tisztel valakit* (vmiért) ige esetében, vagy az *álmodik vmivel/vmiről* szerkezetben stb.

A kérdés mélyen összefügg az emberközpontú szemlélet sugallta nyelvi nézőpont kérdésével, magával a nyelv funkcionalitásának, működésének bizonyos korlátaival is. A kérdéstről többek közt HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondat alapjai” (Bp., 1969.) című művének 61. lapján (és másutt) is említést tesz, amikor az érzékelést kifejező igéink tárgyasságát a primitív gondolkodással magyarázza. (Vö. még Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 294.)

Mindenesetre szükségesnek látszik, hogy a logikailag megragadható belső összefüggéseket, az előfeltételeket is számításba vegyük az igék rendszerezésében.

A KÁROLY SÁNDOR által alkotott *igenemfelosztás* igen sok értékes szempontot hozott felszínre a további tisztázó vizsgálatok számára. Jelentősége egyrészt ebben van, másrészt pedig abban, hogy (amint majd látni fogjuk az igenemek történeti kérdéseinek elemzésekor) történeti szempontból szinte változatlan formában használható a diakrón összefüggések szemléltetésére. Továbbá a tekintetben követendő mintát ad, hogy a magyar nyelv igeképzőinek, azok rendszerének megfelelő osztályozást kíván létrehozni, tehát az adott nyelvet tekinti mércének.

(Folytatjuk.)

H. TÓTH TIBOR

Részleges szóhasadások mint határesetek*

IV. Szótári megoldások

Értelmező szótáraink anyagából megnéztem az alakváltozatok, alakpárok vagy a szóhasadás jelenségeit mutató *a* kezdőbetűs címszókat, és a következő megoldási típusokat találtam bennük (összehasonlítva néhány más jelentősebb szótár lexikográfiai kivitelezésével is).

A) Hangalaki különbség, egyetlen lexéma:

Valódi alakváltozatok (lexémaváltozatok)

A szó egész családjára jellemzők.

1. Tisztán hangtani különbség:

aa) Töszóban: **abroncs**(—**abrics**)⁶. Az ÉKsz. az alakváltozatot elhagyja, a TESz. a főalagnál későbből adatozza.

abrakadabra(—**ábrakadabra**). Az ÉKsz. az alakváltozatot elhagyja, a TESz. arra ad korábbi adatot.

achát(—**agát**). Az alakváltozat mindkét értelmező szótárunkban „rég”, a TESz. későbből ad *ágát* változatot.

* L. MNy. XCII, 151—8.

⁶ A zárójel azt jelzi, hogy az alakváltozat nem egyenrangú a főalakkal, hanem pl. a köznyelvi alakkal szemben nép- vagy tájnyelvi szó.

adjuosztál(—agyusztál). ÉKsz.: nincs alakv., TESz.: későbbből.

advent(—ádvent). A külön átvételnek tekinthető, alakváltozat nélküli *adventista* a származéknek sajátos többletjelentésével is összefügghet. De a latin eredetű szavak *a v. á* hangja az eredeti [á] közbülső helyzete miatt valóban hangkülönbség, nem fejez ki fonológiai oppozíciót.⁷ Vö. még az ejtészváltozatok példáit: E) 2.

adresz—adrezz. Az ÉKsz. mindkettőt elhagyja; nyelvjárásokban más változatok is éltek.

agyabugyál(—egyebugyál). Az ÉKsz. az alakváltozatot elhagyja.

ágyú(—ályú). Ez az alakváltozat csak az ÉrtSz.-ban van, irodalmi előfordulása alapján összetételében is. A rövid *u* végű *ágyu* alakot mai lexikográfiánk még alakváltozatnak sem tekinti, mert az *ú : u* váltakozást többnyire⁸ nem értékeli fonológiai oppozícióként; az ÉrtSz. ebben a lexémában hallgat róla, más esetekben az ejtészváltozatok közé sorolja, melyek írásbeli vetülete a mindenkori helyesírási elvektől is függ. L. az MTA Nyelvművelő Bizottsága előtt folytatott vita anyagát: Nyr. LXXXII, 270—1; továbbá SzótElmGyak. 1962. 38.

akác(—ákác); nyelvjárásokban *ágác* is.

akkommodál—akkomodál.

alleluja—halleluja. Más régi, népi alakváltozatok is.

által(—átal). Összetételében az *átal* változat csak igekötőként szerepel (talán mert ez köti össze az igekötő mai *át* alakjával). Az ÉKsz. nem ad alakváltozatot, csak az *általvető* mellett (mert ez a népi megnevezés jobban kötődik a régi és népies hangalakhoz).

átalag—ántalag. Az ÉrtSz. nem ad alakváltozatot.

artézi—ártézi. ÉKsz.: az alakv. népies. Az *a—á* váltakozáshoz vö. szintén: E) 2.

ab) Más kezdőbetűs utótagban: **ágyútaliga—ágyútalyiga.** ÉKsz.: alakváltozat nincs.

akárhova—akárhová. Az ÉKsz. rövidség végett az összetételben nem adja meg az alakváltozatot.

ac) Tő és toldalék elemeinek keveredése miatt: **adóhátralék—adóhátrálék.** ÉKsz.: alakv. nincs a *hátralék*-nál sem.

ad) Csak előtagként: **alfafü—halfafü.**

ae) Hangtani környezettől függő alakváltozatnak csak egy tiszta esete tartozik ide: ÉKsz. „**aperitif** fn (kül. ragozva **aperitiv**)”.

af) Összetételszerű főnév végén: **ábécé(—ábéce).** A szóvégi hangváltozat az összetétel elhomályosulását jelzi. ÉKsz.: alakv. nincs. Az *ábécérend*-nél az ÉrtSz. sem ad alakváltozatot.

ba) Toldalékváltozat miatt van szóalakváltozat: **abból(—abbul)** (csak ÉrtSz.).

ajándék(—ajándok) (csak ÉrtSz.).

akarószik—akarózik.

alakzó—alakozó. A képző előhangzós és a nélküli változata.

bb) Toldalék előtti hangrendi változat: **arrább(—arrébb).**

bc) Más kezdetű utótagban: **akármennyedik—akármennyedik.** ÉKsz.: alakv. nincs.

⁷ Van ugyan példa *á : á* oppozícióra is — mint SZENDE TAMÁS LOTZ megfigyelésére hivatkozva megjegyzi —, de ez a minimális pár nem közvetlenül a latinból való: *passz* 'labdaátadás' az angolból és [pássz] 'mehet' (kártyajátékban) a franciából.

⁸ Az *áru* : *áru*, *falu* : *falú* párok nem pusztán fonológiai oppozíciók; morfémaszerkezetük, szófajuk is más, akárcsak a *buja* : *búja*-féléknek.

Mindezekben nincs lényeges eltérés két értelmező szótárunk besorolásaiban. Az ÉKsz. kevesebb alakváltozatot ad, összetételek mellett általában elhagyja, de néhol az ÉrtSz. is bizonytalanságban hagy afelől, hogy a szó családjában is ugyanúgy megvan-e az alakváltozat.

c) Olyan hangtani alapú lexémaváltozatok, melyek megoldásában szótáraink eltérnek:

acat—aszat. Az első alak az ÉrtSz.-ban „*nép*” minősítéssel csak alakváltozat, az ÉKsz. ezt tette meg főalaknak.

agavé—agáve. Az alakváltozatot, bár az ÉrtSz. egyenrangúnak jelzi (ti. nem minősíti), az ÉKsz. elhagyja. Az AkH. 1984. növelte az alakváltozatok számát (eltérve az 1954. évi kiadás és a HTsz. *agavé* alakjától) egy harmadikkal: *agávé*. Föltehető, hogy most már ez fog elterjedni.)

asztrahán—asztrakán. Az ÉKsz.-ban *'nép*-nek minősített *k*-s változat az ÉrtSz.-ban még címszó, alakváltozat nélkül. A helynévi eredetű szó *h*-s alakját az ÉKsz. a HTsz. (1961. 52) alapján részesítette előnyben. (Vö. HKsz. 1988. 47. Más régi és tájnyelvi változatai mostani szempontunkból érdektelenek.)

2. Lexémaváltozatok morfológiainak is tekinthető hangtani különbséggel.

a) Töszóban: **ákombákom(—ákombák).** A talán személyragból eredő *-om* végződésnek ma itt semmi morfémafunkciója nincs (hacsak a *bazsalikom*, *páskom*, *áristom*-féle szavak végződésében rejlő latin *-um* nominativusi esetrag megfelelőjeként szófajjelölőnek nem érzi valaki). Összetett volta is teljesen elhomályosult. A legkorábbi adatolt rövidebb alakot az ÉKsz. már nem is említi.

ammónia(—ammóniák). A rövid alak a többesjelnek értett végződés elhagyásából alakulhatott.

arasz(—araszt). A tárgyrag jelentését veszítve a *tőhöz* tapadt. Nincs meg a *t*-s alak az *araszol* igében.

b) Származékban: **átláthatatlan(—átláthatlan).** Az egyszerejtés következtében a két képző közti morfémahatár összemosódik.

c) Toldalékváltozat miatt: **akképpen—akképp.** Az *-en* rag itt már olyan toldalékrész, melynek sem ragfunkciója, sem szófajváltó szerepe nincs.

d) Összetételben ragok különbségének közömbösülése miatt: **abbamarad(—abbanmarad).** (Csak ÉrtSz.)

e) Idegen eredetű végzések keveredésével: **ánglius—anglius (—ánglus).** Az *i* nélküli változat alapja nem egyszerű hangtani különbség.⁹

f) Két hasonulási szabály kereszteződése miatt: **azzal(—avval).** Az ÉrtSz.-ban még egyenrangú.

3. Lexémaváltozat morféma-különbséggel.

a) Morfématöbblettel szemben hiány: **artikulátlan(—artikulátlan).** Itt az egyszerejtés miatt egy képző teljesen eltűnik.

b) Morféma helyett más morféma (alternánsként): **akkoriban(—akkorában).** Az ÉKsz. nem ad alakváltozatot.

⁹ Esetleg az *-i* melléknévképzőt érezhette benne valaki, némileg hasonlóan a *Kalazancius* névhez, ahol viszont a magyar teljes névben — *Kalazanci* Szent József — a latin *-us* esetrag elmaradásával alakult a magyar *-i* képzősnek vélt forma. A piarista rend alapítójának *Calasanza* családneve helynévi eredetű ugyan (Calasanz spanyol falucska nevéből), de a ma használatos *Kalazanci* alak levezethető a latin melléknévi formából, vagy pedig német közvetítésre gondolhatunk a *z* [c] hangértéke miatt.

c) Morfémának is tekinthető szótagnyi elem ismétlésével (indulatszóban): **ajaj—ajajaj** (csak ÉrtSz.); **ajjaj—ajjajaj** (szintén).

4. Külön szónak tekintett szinonim alakpárok származéka vagy összetétele mint alakváltozat.

a) Hangnyi különbséggel: **áhít**(—**ahít**). Az elavult változatot az ÉKsz. nem is említi. A TESz. magyarázatától némileg eltérően itt inkább az **áh—ah** indulatszó-párnak a származékairól van szó; az utóbbinak igei származéka (akárcsak a TESz. adatai közt az **oh** származékának tekinthető **ohít**) már elavult. (Az *ápitkoz*zát adat szerintem nem tartozik ebbe a cikkbe.) Az **áhít**ozik ige mellett egyik értelmező szótárunkban sincs *a* kezdetű változat.

b) Morfémányi különbséggel: **akárhogy—akárhogyan**. A *hog*y és a *hog*yan határozószók jelentése csak részben fedi egymást.

akármilyen(—**akármily**). A rövidebb változat nemcsak ritkább a főalaknál, hanem annak nem minden jelentésében használatos, de ezt csak az ÉrtSz. jelzi.

akarva-akaratlanul—akarva-akaratlan. Ez az ÉrtSz.-ban nem címszó, mert szókapcsolatnak tekintettük. A határozottan morfémaértékű *-ul* az *akaratlan* melléknévnek határozói alakot ad, de maga a fosztóképzős melléknév is lehet ragtalan határozószó. Ez a morféma-különbség az összetételben, mely csak határozószó, elmosódik, lényegtelené válik.

amott(—**amottan**). Az *ottan* csak az ÉKsz.-ban alakváltozat, az ÉrtSz. pontosan jelezte a jelentéskülönbséget.

arcpirító(—**orcapirító**). Csak az ÉrtSz.-ban. Az *arc* és az *orca* két nem egészen azonos jelentésű szó, tipikus példája a részleges szóhasadásnak. (Természetes, hogy a TESz. egyetlen cikkben tárgyalja őket.) A többi *arc*-előtagú összetételben az ÉrtSz. nem ad alakváltozatot. Ellenben:

arcátlan(—**orcátlan**). Látszólag csak hangtani az eltérés, pedig a főalak voltaképpen kontamináció útján keletkezett, hiszen az *arc*-nak *arctalan* a fosztóképzős alakja: a többeli eredeti *o* helyébe a köznyelvben ismertebb *arc* magánhangzója került; az *o* eredetibb voltáról tanúskodik a SzamSz. adata.

B) Hangalaki különbség, két külön lexéma:

1. Elméletileg az látszik természetesnek és rendszerszerűnek, ha akár egyetlen fonémányi eltérés is két önálló szót különböztet meg. A disztinktív különbséget egyetlen hangtulajdonság is hozhatja, pl. *kor* és *kór*. A valóságban a helyzet, mint az alakváltozatok is mutatják, bonyolultabb ennél.

2. Vizsgált anyagunkban inkább abból célszerű kiindulni, hogy azonos tö (és azonos alapjelentés) mellett a nem egyező, csak hasonló fonémásor más szó, bár van közös jelentéselemük.

a) Hangnyi különbség: **átirat** és **átírat**: egyetlen hangtulajdonság megkülönbözteti az ígét a főnévtől (s megszabja a homonim képzők közti választást).

b) Morfémányi különbség (különösen szóképzésben): **árcsökkenés** és **árcsökkenés**: a többletfonéma morféma értékű: faktitív képző; — **áteresz** és **átereszt**: ugyanez a képző ígét alkot a *-t* nélküli főnévvel szemben.

3. Morfémányi (vagy majdnem morfémaányi: morfnyi?) különbség: két lexémaként kezelt rokon alakú szavak (szinonimák).

Előre kell bocsátanunk, hogy azonos jelentés esetén a szónak (ill. szójelentésnek) az értelmezése egyetlen szó: ez a szinonimikus értelmezés. Ha azonban a címszó nem önálló lexéma, csak utal egy másik címszóra, ahol ez az alak változatként megtalálható, akkor a kialakult szótári gyakorlat szerint ez 'lásd' jelentésű bevezetéssel (rends. rövidítéssel) kezdődik. A valódi alakváltozatok szótári jelölése az ÉrtSz.-ban kissé ellentmon-

dásos: az alakváltozat betűrendi helyén nem 'lásd' jelentésű utalás van a főalakra (mint később az ÉKsz.-ban), hanem egyszavas értelmezés (még hozzá a jelentésszámok megadásával ott is, ahol az egész szóra, minden jelentésére vonatkozik). Ha nem vesszük észre az utaló címszó apróbb betűméretét, összetéveszthetnők olyan szinonimikus értelmezéssel, mely inkább a részleges szóhasadás esetében alkalmazható. Márpedig az alakváltozat a főalakkal azonos, egyetlen lexéma, a részleges szóhasadás esetén pedig már két lexémával kell számolnunk.

a) Ettől eltekintve mégis van olyan egyszerű szó, melyet mindkét értelmező szótárunk önálló lexémaként kezel, de egyetlen szóval értelmez (ezek a valódi szinonim alakpárok): *átaljában* 'általában'. Ennek oka az lehet, hogy az alakok közt két hangtani eltérés van, melyek közül az egyik morfológiai jellegű: az *-a* személyjelnek *-ja* változata ugyanis nem tisztán hangtani változat, hanem inkább alternáns.

abáról 'abál'. A morfológiainak látszó hangalaki különbség az *o* előhangzó nélküli todalékos alakokból egyszerű hangtani okkal magyarázható (*abárló*>*abáló*).

ab) Nem morféma értékű, de több hangtani különbséggel:

áfium 'ópium'. A két fonémányi eltérés nem magyar fejlemény, hanem kettős átvétel következménye, és ezért nem tekinthető alakváltozatnak.

alagya 'elégia'. Az elavult szóalak a TESz. feltevése szerint nem természetes hangtani fejlemény, hanem tudatos magyartítás a Calepinus-szótárban. Egyaránt jelenthet műfajt és versformát, de származékában szóhasadás mutatkozik: az *alagvás vers* csak 'disztichon'.

b) Morfémátöbblettel még természetesebb, hogy két külön szó, nem alakváltozat:

abbiz 'abbizony'. Csak ÉKsz.

adjisten 'adjonisten'.

abnormis 'abnormális'. Kettős átvétel és analógiás alakkeveredés magyarázza az idegen képzőtöbbletet.

alexponál 'alulexponál'.

alkalmatos 'alkalmas'.

alkaloida 'alkaloid'. Elképzelhető kettős átvételnek. De az *-a* talán inkább — SZENDE TAMÁS észrevétele szerint — a latin alak többes számú végződése, melyet a szaknyelv újabban elhagy (s magyar többesjeles alakja *alkaloidok*).

alkonyi 'alkonyati'. A két szó jelentése csak ebben a származékban esik egybe.

álorca 'álarc'. Az utótag jelentése csak ebben az összetételben esik egybe; l. még: *arcátlan* IV. A) 4. b).

áthallik 'áthallatszik'. Az igei utótagok nem pontosan azonos használatúak.

átokvert 'átokverte'. Rokon, de nem egészen azonos predikatív szókapcsolatból.

c) Szónyi morfémátöbbllet: **árvédelem** 'árvízvédelem'.

atomhajtás 'atommeghajtás'.

d) Morfémaalternáns: **abroncsoz** 'abroncsol'.

akárhonnét 'akárhonnan'; — **ahonnét** 'ahonnan'; — **amonnét** 'amonnaan'.

ámbátor 'ámbár'. Az ÉrtSz. szerint 'bár' is.

alapszik 'alapul'.

arámi 'arameus'. Idegen és magyar képzővel kettős átvételnek is tekinthető.

e) Hasonló alakú összetételi tag: **állkapca** 'állkapocs'. A *kapcá*-nak ez a jelentése magában elavult.

anyajel 'anyajegy'. Az eltérő utótag majdnem teljes szóhasadással lett már régen két szóvá.

Ez az utóbbi összetétel képviseli anyagunkban egyik változatát annak az esetnek, amikor a teljes szóhasadás mégsem ment egészen végbe, mert összetételben megint alak-

változatként viselkedik, tehát jobban összetartozik, mint egy szinonimikus alakpár, de szótáraink nem mutatják alakváltozatnak.

C) A részleges szóhasadás tipikus példái azok, amelyekben az alaki különbség csupán hangtani, a jelentésegyezés pedig részleges. Szótárainkban ezek természetesen külön szók, akárcsak az analóg módon még ide kapcsolható, de történetileg (alak és jelentés viszonyát tekintve) nem szétválással keletkezett típusok.

1. Hangtani eltérés, közös (részben azonos) jelentések.

a) Tisztán hangtani különbség: **alattas** és **alattos**. Mindkét szófajában van közös és van eltérő jelentés. Morfémakülönbséggel ide tartozik az **alantas**(—**alantos**) is.

aljzat és **aljzat**. A képző pusztá és előhangzós változatával.

b) Elhomályosult morféma redukált változatával, mintegy eltűnésével: **ájtatos(ság)** és **áhítatos(ság)**; **ájtatoskodik** és **áhítatoskodik**. A hangalaki különbség sem egyszerű fonémakülönbség, hanem szótagösszevonás is.

2. Morfémakülönbség. Ez történetileg nem szóhasadás, de alaki és jelentésbeli viszonyai hasonlóak (az egyik alak kevesebb jelentésű).

a) Morfémátöbblet: **addig** és **addiglan**; **ahogy** és **ahogyan**; **alkony** és **alkonyat**; **állogat** és **állítgat**; **álság** és **álnokság**; **altest** és **alsótest**; **aludt** és **alvadt**; **arab** és **arabs**—**arabus**; **árny** és **árnyék** (**árnyas** és **árnyékos**); **átellen** és **átellenben**; **átöltözik** és **átöltözködik**; **atyus** és **atyuska**.

b) Morfémaalternáns: **áttelepedik** és **áttelepül**.

3. Olyan morfémaeredetű hangalaki különbség, melynek megítélésében értelmező szótáraink eltérően jártak el, és ez is jelzi az átmenetet az alakváltozat és a részleges szóhasadás közt:

adu—**adutt**. Az ÉKsz. nem jelez jelentésbeli különbséget; talán azért nem vette alakváltozatnak, mert a *t* nem tekinthető pusztán hangtani többletnek. Az eredetibb egyszerű *t* alighanem tárgyragnak értve maradt el a korábbi mássalhangzós végű szóalakból.

alexandrin—**alexandrínus**. Itt is alighanem a morfológiai eltérés miatt lett ebből szinonim alakpár az ÉKsz.-ban.

alpi—**alpesi**. A morfémakülönbségen kívül az *alpi* szakszói használata indíthatta az ÉKsz. szerkesztőségét a szétválasztásra.

amily—**amilyen**. Az *amily* a ragozhatóság korlátai miatt lett önálló szó.

4. Részleges szóhasadás összetétel elhomályosulásának jeleként:

ajnye(—**ájnye**). Csak ÉrtSz. Az ÉKsz. az egyszerű szó alakváltozatait összetételeiben sokszor elhagyja. A hangalaki különbség itt az ejtésváltozat kategóriájával érintkezik, l. még E) 1.

D) Homonimával kombinált alaki különbség.

1. Azonos tövű szavak valódi szóhasadása:

ágyas⁽²⁾ és **ágyás**. A jelentésdifferenciálódással keletkezett (ál)homonima az **ágyas**⁽¹⁾ mellett a köznyelvből kikopott, az ÉKsz. már nem említi; létrejött a teljes szóhasadás.

akna⁽³⁾ és **akona**. Az ÉKsz.-ban már csak **akna**¹ és **akna**² van; az *akona* részére megtörtént a teljes szóhasadás.

alól² és **alul**. Az alakváltozatnak tekintett *alól* határozószó a főalakkal szemben nyelvjárási szintre szorult; ezt a tendenciát helyesírási szabályzatunk is erősíti, amikor megkülönbözteti az **alól**¹ névutót és az **alul** határozószót, elősegítve a részleges szóhasadás tisztázódását, az utat a teljes szóhasadás felé.

2. Homonima megszűnésével teljes alaki differenciálódás.

a) Azonos tövű szavaké:

állat² és **állít**. A mai nyelvben már nincs *állat* ige. Ez nem a szóhasadás esete, mert az *-at* képző homonim volta miatt nem hangalaki, hanem szófaji funkcionális különbség volt az azonos alakú főnév és ige közt.

b) Teljesen különböző szavaké:

asztán és **oszt**. A közbülső *osztán* alak (mely értelmező szótárainkban nincs említve) és még rengeteg rövidüléssel alakváltozat mellett (melyek jórészt tájnyelvek, csak beszéd közben használt formák) az *oszt* azért tarthatta magát a népies szintű köznyelvben viszonylag sokáig, mert még mindig kevésbé volt zavaró az *oszt* igével való alaki egybeesése, mint az egyszerű rövidüléssel keletkezett, *aszt* [aszt] tárgyalakkal azonos *aszt*, *aszt* (vö. SzegSz., TESz.), melyben ugyanaz a mutató névmási tő van. A mai köznyelvben már az *oszt* is nagyon háttérbe, alacsony stílusszintre szorult, és így homonimikus egybeesés nem zavarja a teljesen különböző *asztán* határozószó és *oszt* ige szétválasztását.

3. Hangtani környezettől függő alakváltozatok részleges megoszlása:

a—az névelő és **az(—a)** névmás. A névelő alakja a köznyelvben teljesen a rákövetkező szó kezdő hangjától függ, a névmás alakja tipikusan *az* és csak kivételesen, főleg összeforrt kifejezésekben *a*. (Ennek a fordítottja látszik kialakulni a jelzői *ama—amaz* megoszlásában.)

E) Ejtésváltozat és alakváltozat határjelenségei.

1. Indulatszók változatai. Az indulatszók alakilag is, jelentésstanilag is a szókincs határmezsgyéjén vannak, érintkeznek a nyelvi eszközökön kívüli hangadással (akárcsak az állathívogató és bizonyos gyermeknyelvi szók). Nehéz bennük szót és lexémát különválasztani, mert nem ragozhatók, nem illenek bele a szerves szókapsolatokat, szószerveket alkotó morfológiai rendszerekbe. Elemeik nem mindig sorolhatók a nyelv fonémaállományába, olykor a hangállománynak egy-egy periférikus tagja fordul elő bennük. Egymagukban megnyilatkozás- vagy mondatértékűek (akár tagmondatként is használhatók), de a mondatzókon belül is sajátos csoportot alkotnak. Hangalakjuk nem mindig fejezhető ki pontosan a nyelv írásrendszerének betűivel. Ezért nehéz megmondani, hogy történt-e szóhasadás az ilyen alakváltozatok közt:

aha—ahá. Az ÉrtSz. az első változat mellett feltüntet egy [ahā] ejtésváltozatot is, és ez az ajakkerekítéses hosszú [a] ejthető félig labializált *á*-nak is. Az átmeneti hangok miatt itt a hangkülönbségeknek nincs jelentésmegkülönböztető fonematikus értékük. Az első szótag *a* betűje is jelölhet rövid illabiális hangot vagy akár félig-meddig labiálisat is, az *á* is jelölhet ugyanilyen hangot. A kétféle íráskép négyféle fő ejtési változatot tükröz. Az ÉKsz. ezt leegyszerűsíti két ejtésformára, ellenben a TESz. adatai arról tanúskodnak, hogy az *ahá* alakon kívül (mely rövid illabiális hangokat is jelölhet) volt *á hán* is (ahol az *n* nazalizált magánhangzókat is jelölhet, a különírás pedig alighanem sajátos dallammetetet vagy kettős hangsúlyt) meg *ahha* is. Az értelmező szótári alakokra jellemző a második szótagi hangsúly.

A homonimának feltüntetett **aha²** voltaképpen csak homográf alak, mert a kiejtésben más: hangsúlya az első szótagon van. Az ÉrtSz. zárójeles álhomonima-jelölése azt érzékelteti, hogy a kettő azonos eredetű, és a TESz. is egynek veszi. Ha a közös eredet bizonyítható, akkor itt valódi teljes szóhasadásról van dolgunk, mely azonban az írott alakban nem látható: **aha⁽¹⁾** [aha] (észrevevés) — **aha⁽²⁾** [aha] 'igen'.

aj—áj. Az *aj* nyolc jelentése közül az ÉrtSz. [áj] ejtésváltozatot is feltüntet az 1., 2., 4. és 8. jelentésnél, csak [áj] ejtést a 7.-nél. Ez már magában is valamiféle kezdeti szóhasadásra mutatna az ejtett formában, de ezt még keresztezi az *áj* szinonimikus értelmezése: „Aj (1—3)”. Mivel indulatszóban az illabiális [á] és a teljesen labiális [ā] közt átmeneti artikulációk sora lehetséges, itt sem számolhatunk igazi szóhasadással, mert

nem igazán fonémák állnak egymással szemben. A jelentésekhez megadott ejtési formákat inkább tendenciáknak kell tekintenünk, melyek könnyen átjátszhatnak egymásba.

2. Idegen szavak jövevény hangjai (periferiális, marginális „fonémák”?):

anarchia(—anarkia). A *ch*-val jelölt [χ, χ̣] hang fonémaértéke mindmáig vita tárgya. Deme László nyomán azt vallom, hogy a [χ] és a [χ̣] vagy kombinatorikus variánsa a /h/ fonémának (*ihlet, technika, Ahmed*), vagy teljesen szabad variánsa, mely nem csak a (görög →)latin és német, esetleg cseh vagy szlovák *ch* jelöléshez kötődhet, hanem az eredeti magyar *h*-hoz is. A korábbi görög [kh]-szerű aspirált ejtés a nálunk elterjedt (és a hasonló német) hangok nyomán spiránssá lett, és a magyar [h]-hoz kezdett hasonlítani (vagyis hangzása, akusztikai jellege közömbösítette a képzéshely szerinti különbözőségeket). A klasszikus görög ejtés emlékeként (és talán olasz hatásra) némelyek egy időben *k*-val helyettesítették, sőt néha úgy is írták. Mivel azonban a [χ] hang sem a [h]-val, sem a [k]-val nem alkot értelemmegkülönböztető oppozíciót, nem beszélhetünk itt valódi alakváltozatról sem, hanem csak ejtészváltozatot tükröző írásformáról.

apriori (írva **priori** is). Csak az ÉKsz.-ban címszó. Kiejtésében csupán az [ó] hosszúsága állandó; ez a szótári kiejtésjelölés a többi betűnek magyar hangértékben való ejtését, tehát az első szótag labiális (magyaros) magánhangzóját sugallja, de az idegen írásmód megengedi az illabiális [ä] hangot is, a teljesen latin — két szónak kapcsolatát feltüntető — írásváltozat pedig a klasszikus hosszú [á]-t. Voltaképpen egy latin kifejezésnek többé vagy kevésbé magyaros változatairól van szó, két megengedett írásformával, háromféle ejtési változattal. Nem alakváltozat, és a szóhasadáshoz is csak annyi köze van, hogy elsősorban az egybeírt (többé-kevésbé magyarosan ejtett) változathoz kapcsolódik a kifejezés melléknévi használata.

F) Morfológiai alakhasadás: grammatikai alaktól függő alakváltozatok.

1. Lexémarész-változat:

ajak(—ajk). Mivel az *ajk*-tőváltozat az *ajak* számos toldalékos alakjának természetes köznyelvi formája, sajátos stílusértéke csak az alanyesetben és azokban az esetekben van, amelyekben a kéttagú *ajak*-tőváltozat a köznyelvi. Viszont az *ajakam* típusú, teljesebb tövű alakok annyira elavultak, hogy értelmező szótáraink (és a RagSz.) meg sem említik őket. (Összetételekben előtagként az ÉrtSz. csak általános köznyelvi szavaknál veszi oda az *ajk*-tőváltozatot, külön stílusminősítés nélkül, szakszavak mellől azonban elhagyja.)

alkuszik(—alkudik). Az *alkuszik* hiányos, az *alkudik* teljes ragozása (morféma-alternáción alapuló) alakváltozat. Az *alkud*-tő azokban a nyelvtani alakokban népies stílusértékű (l. pl. SzegSz.), amelyekben egyébként az *alkusz*-tő használatos; de nem mindegyikben egyformán (pl. *alkudtok* v. *alkusztoz* egyaránt köznyelvi változatok).

alszik(—aluszik). Mind a kettő csak lexémarész: a lexémának csak kijelentő módú jelenében él. Egmáshoz viszonyított értékük a többes 2. személyben ellenkező: az *alusztoz* tekinthető elsősorban köznyelvinek, de ott előfordul az *alud*-tő is, mely ennek az igeidőnek kivételével minden más alakban kizárólag használatos. A lexémán belül tehát az *al(u)sz*- és az *alud*-tőnek majdnem teljes alakhasadása történt.

átmelegedik—átmelegszik. Az előbbiekhöz hasonlóan oszlanak meg a nyelvtani időközön és személyeken; a csak jelen idejű *-sz-es* tő a többes 2. személyben ritka, amellet ott (és a többes 3.-ban) a *melegesz*-tőváltozat is előfordul.

2. Részleges lexémarész-hasadás:

átdolgozik és átdolgoz. Alaki különbség csak ott van, ahol az *ikes* paradigma különbözik az *iktentől*. A többi nyelvtani alakban a két ige teljesen egyforma. Mind a két ige tárgyas, de az *iktelen* ragozás olyan tárgyra vonatkozik, melyen az *alany* (az *ágens*) változást hoz létre (’átalakít’), az *ikes* ige tárgya pedig időtartamot fejez ki. Nem csupán

az igekötő teszi az igét tárgyassá, de az iktelen alak csak tárgyasan használható. A pusztá *dolgoz* igét csak az ÉKsz. vette fel címszónak.

átsugárzik és **átsugároz**. Az előbbihez hasonlóan vannak eltérő és vannak azonos nyelvtani alakjaik, de az eltérések nem csak a ragokban, hanem a töváltozatban is megvannak. Az ikes paradigma egyértelműen tárgyatlan, az iktelen alakok tárgyasak, akár csak az igekötő nélküli pusztá igéjük (bár a *sugároz* régen tárgyatlan 'sugárzik' értelmű is lehetett).

aláhajlik, **áthajlik** és **aláhajol**, **áthajol**. Mind a kettő tárgyatlan, de az ÉKsz. már teljes hasadást jelez: az iktelen alak ma már mindig tudatos cselekvést jelent. Az ÉrtSz. tanúsítja a korábbi részleges hasadást: az *aláhajol*-nak volt 'hajlik'-féle jelentése is, viszont az *áthajlik* előfordult cselekvés jelölőjeként.

áldoz és **áldozik**. Az ÉrtSz. az iktelen címszó cikkén belül jelezte az alaki elkülönülést a 7. és 8. jelentésnél, a szócikkfejben csak alakváltozatot jelölt. A részleges hasadás lexémaszerű feltüntetése az ÉKsz.-ban történt meg. A SzegSz. elkülöníti a kettőt, a TESz. tömören rávilágít a szétválási és a keveredési folyamatokra.

G) Grammatikai alakváltozatok, ill. alakhasadás.

Az előbbi csoporttól abban különböznek, hogy hangtani (esetleg morféfmányi) különbség az egész grammatikai paradigmának csak egyetlen alakjában van, de az történetesen a szótári címszó alakja.

1. Hangtani különbséggel: **abbahagy**(—**abbahágy**); **ad**(—**ád**). Az ÉKsz. (és a RagSz.) elhagyta ezeket a ma már erősen nyelvjárási változatokat.

2. Morfémakülönbséggel:

a) Tisztán változatként: **ábrándozik**(—**ábrándoz**); **adózik**(—**adóz**); **áhítózik**(—**áhítóz**); **ájuldozik**(—**ájuldoz**); **akadozik**(—**akadoz**).

b) Homonimával kombinálva:

agarászik(—**agarász**)

agg²(—**aggik**). Ebben az igében — az előbbivel ellentétes módon — nem érvényesült a homonimák elkerülésének, tehát a szófaji hasadásnak a tendenciája: a megkülönböztető *-ik* rag annyira ritka, hogy az ÉKsz. ezt a változatot föl sem tünteti.

3. Grammatikai alakhasadás kezdeti csírája:

átkel. Határesetet jelez az ÉrtSz. eljárása, amikor igekötős összetételben elhagyja a grammatikai alakváltozatot. Az alakváltozat hiánya azt sejteti, hogy a pusztá ige *kél* változata az igének nem minden jelentésében használatos.

4. Részleges grammatikai (ragozásbeli) alakhasadás:

alányúl, **átnyúl** és **alányúlik**, **átnyúlik**. Mivel a szótári alak *-ik*-jén kívül úgyszólván (talán az igen ritka *nyúlják* felszólítót kivéve) sehol sincs különbség a két ige paradigmájában, tiszta grammatikai alakhasadásról beszélhetünk. Az *alányúl* esetében az ÉKsz. szerint teljes a hasadás, a *nyúl* és az *átnyúl* alakhasználata ellenben még csak részlegesnek mondható; mindkét értelmező szótárunk említi a *nyúl* régi 'nyúlik' jelentését is. Mind a két ige tárgyatlan, de az *-ik* nélküli alak tudatos cselekvést jelent.

A *nyúl* fővekekkel való homonimikus egybeesés az igekötős összetételeket nem érinti. Annál problematikusabb a következő, rokon szófajú homonimákkal érintkező alakkettős.

alá és **alája**. A jelenség hasonlít az álikes igékehez: a szó egész paradigmájában csak az egyes szám 3. személyű szótári alakban van két változat, az egyik ragtalan, a másik ragos. Az ÉrtSz. ezt úgy oldja meg, hogy két címszót vesz föl (álhomonimaként): „**alá**⁽¹⁾ nu, hsz és ik”; „**alá**⁽²⁾ hsz Alája (I)”. Az **alá**⁽¹⁾ mindhárom szófajában ragozhatóan, az **alá**⁽²⁾ pedig voltaképpen utalószó az **alája** címszóhoz, mely határozószó és névutó. Első szófaja „*hsz (szragos)*”. Ez formai megszorítás, nem is egészen igaz, mert egyes

3. személyű *alá* alakjában nincs személyrag. Nem a személyrag az ilyen határozószónak a sajátos megkülönböztető jegye, hanem a nyelvtani személyre való vonatkozás, a személyes névmásokkal kereszteződő jelleg. Az ÉKsz. jobban kiemeli a „szragos” megkülönböztető jegyet, de ma már helyesebbnek látszik az, amiben Keszler Borbálával T. Somogyi Magda kandidátusi értekezésével kapcsolatban megállapodtunk: személynévmási határozószó. A két *alá* megkülönböztetése annyiban jogos, hogy az *alá*⁽¹⁾ szófajai mind ragozhatatlanok, az *alá*⁽²⁾ pedig beletartozik egy személyragozási paradigmába, 3. személyre utaló értékű. — Az ÉKsz. megszünteti a homonimákra osztást, a 3. személyű *alá*-t besorolja az *alá* egyetlen szócikkébe, a „II. hsz” szófaj 3. jelentéseként így: „<3. sz.-re vonatk.:> alája”. (Az *alája* cikkében pedig nem különböztet meg névutót, csak nu-szerű használatot, ’alá’ értelmezéssel.) — Az *alá* személynévmási határozószó tehát grammatikai alakváltozata az *alája* 3. személyű alaknak (s az *alá* ragozhatatlan szófajaival való egybeesést a két szótár eltérően jelöli: az ÉrtSz. alakváltozatként, az ÉKsz. részleges szóhasadásként), az *alája* pedig egyik, névutószerű jelentésében az *alá* névutónak ragmorfémával bővült (s másképp szerkesztett) szinonimája (s ezt is részleges szóhasadásnak jelöli az ÉKsz.).

H) Hangtani alapú teljes szóhasadás.

Egyetlen példánk, mely nem kombinálódik homonimával (vö. D) 1.): **apol** és **ápol**. Ma már nem látjuk a közös jelentésmozzanatot, csak az etimológiai magyarázat mutatja ki a két ige azonos eredetét. Az elavult *apol* ’csókol’ igét csak az ÉKsz. vette fel címszavai közé, jöllehet az ÉrtSz. elhagyta.

I) Írásváltozatok.

1. a) Csak írásmódban, hangjelölésben különböznek a címszó alakjától, a teljes lexemára érvényesek: **eolhárfa** ((**aeolhárfa**)); **éra** ((**aera**)); **éter** ((**aether**)).¹⁰

b) Rövid vagy rövidített írásformák; toldalékuk kötőjellel kapcsolódik a nem hangérték szerint írott tőhöz: **ábécé** ((**abc**)); **állami** ((**áll.**)) (de toldalék előtt nemigen élünk e rövidítéssel); **általános** ((**ált.**)); **április** ((**ápr.**)); **augusztus** ((**aug.**)).

2. Az írásváltozat megenged idegenszerűbb ejtést is.

a) Az írott forma toldalékok előtt is változatlan marad, vagy a címszóalak módjára váltakozik: **abszolút** ((**absolut**)); **abszolúte** ((**absolute**)); **abszurd** ((**absurd**)); **abszurdum** ((**absurdum**)); **agyó** ((**adieu**)); **adminisztratív** ((**administrativ**)); **adminisztrátor** ((**administrator**)); **etióp** ((**aethiop**)); **ágenda** ((**agenda**)); **akcentus** ((**accentus**)).¹¹

b) Az írott változat toldalék előtt kötőjellel: **affér** ((**affaire**)).

c) Toldalék előtt az írásváltozat is ékezetet kap utolsó magánhangzójára: **affektáció** ((**affectatio**)); **agitáció** ((**agitatio**)); **akció** ((**actio**)).

Ez a kis ízelítő az *a* kezdőbetűs írásváltozatokból nem teljes, csak a főbb típusokat kívánja bemutatni. Igen lazán érintkezik a részleges szóhasadás, illetve (a ragtalan és a ragos alakok eltérő írásmódja miatt) a grammatikai alakhasadás kérdéskörével.

V. Ö s s z e g e z é s

Mindez a fejtegetés és példatár arra mutat, hogy igen sok olyan határeset van, ahol a hangalaki és a jelentésbeli különbség nem felel meg egymásnak pontosan, és ezért nehezen dönthető el, milyen különbség alapján minősítsünk egy eltérő alakot külön szótári

¹⁰ A kettős zárójel — a Magyar ragozási szótár gyakorlatának megfelelően — írásváltozatot fog közre.

¹¹ Ezek további alcsoportokba volnának oszthatók, a latin illabiális [ã], az *ae* [é] ejtése, a franciás diftongus stb. szerint, de ezek bővebb bemutatása és szakmai tagozódása már nem tartozik ide.

egységnek. E tanulmány törekedett láttatni azokat a vonalakat, amelyek mentén bizonyos határok meghúzhatók, és rámutatni azokra az elvekre, melyeket értelmező szótáraink — részben azonosan, részben eltérően — alkalmaztak a címszavak elhatárolásában. Ebből a szempontból könnyebb volt a dolga A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának — mely talán leggondosabban szerkesztett szótárunk —, mert nem a jelen nyelvhasználatban élő lexémákat kellett szétválasztania, hanem a közös eredetre visszavezethető különböző szókat (sőt szócsaládokat) kellett egy cikkben összevonnia, és ezek közül a legélőbb, legismertebb alapszót (lehetőleg tőszót) címszóvá tennie. A kétféle szótározás kölcsönösen kiegészíti egymást; az egyik a szinkrón állapotot részletezi, a másik az eredet és a változások egyenes vagy kusza vonalait összegezi. A TESz. összevon különböző, de kimutathatóan összetartozó lexémákat, az értelmező szótárak külön-külön mutatják be őket. (Vö. még HORVÁTH LÁSZLÓ: MNy. XCI, 447–53.) Az alak és a jelentés összemósódó határeselei tovább nehezítik azt az amúgy is bonyolult kérdést, hogy hány szó van a magyar nyelvben. Szótáraink mégis többé-kevésbé sikeresen húzták meg a határvonalakat, úgyhogy a kérdés nem meddő, de sokféle mérlegelést igényel.

A *szóhasadás* elnevezés nyelvtörténeti folyamatot jelent, de olyan folyamatot, melynek lenyomata van a nyelv lexikológiai állapotában mint szinkrón metszetben. (A *névhasadás* műszóra I. KISS LAJOS: MNy. XCI, 454.) E folyamat különféle fázisai és változatai tetten érhetők a mai nyelvhasználatban⁷, melynek sajátosan megjelenítő preparátumai — szükségszerűen némi késéssel — az értelmező (és egyéb leíró célú, például nyelvjárási) szótárak.

ELEKFI LÁSZLÓ

Gondolkodás — közlés — nyelvi/beszédbeli tények

(Az Új Magyar Tájszótár üzenete)*

A most következő előadás kettős arculatú. Elsősorban az intézeti munkálatokat bemutató sorozatba illeszkedik bele, és az Új Magyar Tájszótárt kívánja megismertetni, amelynek — mint szakmai körökben ismeretes — első három kötete az Akadémiai Kiadó gondozásában már megjelent (I. A—D kötet, 1979.; II. E—J kötet, 1988.; III. K—M kötet, 1992.), a még hátralevő N—Zs anyagrésznek a kidolgozása pedig folyamatban van és a befejezéshez közeledik.

Csoportmunka ez, s a munkaközösség a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti és dialektológiai Osztályának mind gazdasági, mind tudományos szempontból önálló csoportja.

Tajjai: mellettem, mint a munkálat vezetője és a szótár főszerkesztője mellett, helyettesként Hosszú Ferenc szerkesztő működik. A szótár kéziratát kettőnkön kívül szócikkíróként, illetőleg szerkesztőként a következő kutatók állítják elő: Bánki Judit, Fiers Márta, Gyenese Ilona, Kóródi Bence, Ónodyné Szabó Márta, Pirtyi Mária, Vitányi Borbála. A nyomdai kéziratot számítógépen Jancsó Katalin alakítja ki. A kézirat gondozásában részmunkaidőben Szathury Csabáné is részt vesz.

⁷ A diakroniában való szerepéről kitűnő áttekintést ad MÁTAI MÁRIA (Nyelvünk élete. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1994. 41—51: III. A nyelvi változás: a régi és az új „harca”).

* 1996. február 27-én az MTA Nyelvtudományi Intézetében elhangzott előadás.

A munkálat jellegét, természetét, tudományos arculatát az alábbiakban magam mutatom be, ez a beszámoló azonban korántsem kizárólag az én munkám. Előadásomat a csoport tagjai mindannyian teljes egészében ismerik, vele kapcsolatos észrevételeiket elhangzása után hozzászólások formájában elő fogják adni.

Más lapra s már kizárólag rám tartozik, hogy ezt az alkalmat quasi ürügyként saját tudományos felfogásom rövid ismertetésére is fel szeretném használni. Úgy érzem: erősen közeledvén pályám vége felé talán nem lesz minden haszon nélkül való egy közel félévszázados kutatói múltnak nem is annyira szakmai, mint inkább tudományelsajátítási, módszertani és — nem utolsósorban — a tudományos erkölcsöt érintő tapasztalatairól és tanulságairól beszámolni.

Kérem tehát, hogy előadásomat e kettős kötődést figyelembe véve hallgassák.

1. Mielőtt tulajdonképpeni mondandóimra térnék, múlhatatlanul szükséges utalni arra a *s z i t u á c i ó r a*, amelyben ezek létrejöttek, illetőleg most publikussá válnak. Semmiképpen sem hagyható ugyanis figyelmen kívül, hogy a címben szereplő problematikáról egy koránál fogva régebbi nyelvészeti iskolá(ko)n felnőtt, módszertanában is ettől, illetőleg ezektől meghatározott kutató nyilatkozik meg, aki közben, munkálkodásának több mint négy évtizede alatt megélte tudományszakának nem kis mértékű átalakulását, amelyet nem szűnt meg ugyan nyitott aggyal és nyitott lélekkel figyelni, hatása alá azonban igazában nem került, megmaradt maximális elfogulatlanságra törekvő szemlélőnek.

2. Hogy miért csak ennek, azt megint a szituáció okozta. Egy több évtizeddel ez-előtt kapott kemény feladat, nevezetesen egy több mint 600 ezer cédulát számláló magyar nyelvjárási szóanyagnak szótárrá szerkesztése; hosszú évtizedeken át csak igen kevés munkatárssal, a ma már mindennapos munkaeszközként használt számítógépek segítségét pedig akkoriban még távolról is alig-alig ismerve. Ennek a bár hivatali szempontból kényszerű, de valójában sohasem kényszerűségből végzett aprómunkája egyszerűen lehetlenné tette akár csak egyetlen újabb nyelvészeti irányzatnak az alaposabb, józanul mérlegelő megismerését is, amely nélkül pedig — véleményem szerint — annak sem követőjévé, sem bírálójává nem lehet a kutató. Sőt: igazán hitelesen és kreatíve csak akkor szólhat hozzá, ha az újonnan megismert elméletet és módszert saját munkájában is próbára tette; számára használható elemeit a számára használhatatlanoaktól különválasztotta, esetleg korábbi módszerének továbbra is alkalmazható, sőt alkalmazandó eljárásaival összeötvözte; vagyis a szó igazi, legjobb értelmében: adaptálta. Illetőleg: számottevő eredményt nem hozó, sikertelen felhasználási kísérlet esetén teljes egészében elvetette. Mindezek híján csak felszínes másolásról vagy rosszindulatú gáncoskodásról lenne, lehetne szó, amelyek közül egyik sem sorolható a tudományos tevékenység körébe.

3. Számomra tehát nem maradt más, mint egy hagyományos, méghozzá a nagy elődtől, SZINNYEI JÓZSEFTől átöröklött koncepció szerint és az ennek megfelelő módszerrel összegyűjtött szóanyagot a vele adekvát lexikográfiai technikákkal szótárrá szerkeszteni; s közben legfeljebb arra figyelni, hogy ezek a maguk természetes, élő környezetéből kiemelt lexikai és frazeológiai adatok mindennapi munkánk során sohase váljanak holt anyaggá, hanem megőrizték szerves, eleven voltukat; hogy filologikus megragadásuk soha ne váljék életidegen robottá.

Nem kétséges, hogy ennek a törekvésnek a megvalósításában szaktudományunk új elméleti és módszertani irányzatainak a betörése a magyarországi nyelvészeti kutatásokba is segítségünkre volt. Mert bár szinte bizonyos, hogy a nyelvtudomány kialakításának

és folyamatos működtetésének legfőbb katalizátora a gondolkodás és közlés viszonyát és megvalósulását, hogy ne mondjam rejtélyét kutató kíváncsiság volt, az is közismert tény, hogy korszakaiban az érdeklődés homlokerébe hol a közlést indukáló gondolat, hol maga a közlés került; ugyanolyan ciklikus váltakozást mutatva, mint ez például a művészek stíluskorszakaiban vagy a filozófia hol inkább spirituális, hol inkább materiális irányultságában megfigyelhető.

4. Minthogy magam elsősorban a közlés anyagának, a nyelvi/beszédbeli tényeknek a vizsgálatára kaptam képzést, a szótárszerkesztés pedig egyenesen ennek megfelelő követelményekkel állított szembe, szerencsésnek mondható, hogy a magyarországi nyelvtudomány éppen ebben az időszakban fordult a korábinál nagyobb érdeklődéssel a közlés háttérében álló agyműködés, a gondolat, a gondolkodás felé. Alighanem ennek is köszönhető, hogy adatainkhoz munkatársaimmal együtt sohasem nyúltunk anélkül, hogy mögötte ne kerestük volna (meg) a közlőt, a közlő szándékát, végső soron gondolkodásmódját, illetőleg adott gondolatát. Enélkül és még számos más, de végső elemzésben ugyancsak az agyműködés, illetőleg a lelki tevékenység tartományába tartozó jelenségnek (mint pl. a humornak, az iróniának, a gúnynak, a kedveskedésnek, a vidámságnak) a folyamatos szemmel tartása nélkül nemigen lehetett volna ezeket a nyelvjárási szavakat célszerű, mintegy saját magát magyarázó rendbe sorolni, és a gondolati/nyelvi valóságot hűen tükröző értelmezésekkel ellátni. A frázisok tömegéről, a gondolati és lelki világról még jobban árulkodó szókapcsolatokról, szóláshasonlatokról, szólásokról és közmondásokról nem is beszélve.

Félreértés ne essék: nem arról van szó, hogy a tudati háttér minden adatunk mögött pontosan vagy legalább megközelítőleg pontosan kivehető és — következésképpen — szótárunkban vissza is adható. A helyzet ennél sokkal nehezebb. Nemegyszer csak bonyolult utánajárással juthatunk el a közlés indítékáig, s lehet, hogy csak félig-meddig értjük meg a beszélő szándékát, gondolatát, amelynek kifejezésére az adott nyelvi/beszédbeli eszközt, szótározandó adatunkat választotta. Sőt, olykor bizony azzal is szembe kell néznünk, hogy a tudati háttér feltárása semmiféle úton-módon nem sikerül, aminek többféle oka is lehet. Sokszor egészen triviálisan az adat hibás vagy hiányos feljegyzése; az adatközlő vagy a gyűjtő elégtelen anyanyelvismerete; gyenge (szóbeli vagy írásbeli) kifejezőképessége, és így tovább. Mindezeknek — természetesen — csupán anynyi közül van a gondolati és közlési problematikához, hogy feltáró, rögzítő és közlő munkánkat akadályozzák, ítéleteinkben könnyen tévútra vihetnek, rossz információkhoz juttathatnak, illetőleg ilyenek továbbadására készíthetnek bennünket. Mindössze mechanikus akadályok tehát ezek, de semmi esetre sem lebecsülendő csapdákkal.

5. Ezeknél azonban munkánk szempontjából sokkal fontosabbak anyagunknak azok a sajátosságai, amelyek az egyes adatok szótározásának mikéntjét szinte meghatározzák, annak lehetőségeit hol kiterjesztik, hol korlátozzák. A magyar nyelvjárások szókincsének ez az irodalmi és köznyelven kívüli szó- és frázisanyaga sem nyelvi/beszédbeli megvalósulásaiban, sem a gondolkodás és a közlés viszonylatában nem homogén, de ugyanakkor nem is egymástól független egyedeknek minden kohéziót nélkülöző halmaz. Nem, összességén belül egyfajta tömbösödés útján kialakult nagyobb egység körvonalai fedezhetők fel, amelyeken belül azonos vagy legalábbis hasonló jellemzőkkel bíró adatok helyezkednek el, szinte kikövetelve maguknak egy lényegében azonos szótározási módot. SZINNYEI JÓZSEF kiváló tehetségének köszönhető, hogy ezeket az egymástól jól elkülönülő és elkülöníthető tömböket már száz évvel ezelőtt, a Magyar Tájszótár szerkesztésekor felismerte, sőt máig használható termi-

nusokkal meg is jelölte. Saját anyagán belül ugyanis az irodalmi és köznyelvi szavaktól csak hangalakjában, illetőleg hangalakváltozataiban különböző adatait a l a k i , a jelentésében, illetőleg jelentéseiben eltérőket j e l e n t é s b e l i , a csak nyelvjárás(ok)ban élőket pedig t u l a j d o n k é p p e n i t á j s z ó k n a k nevezte, és mindegyikőjüket saját típusának törvényei szerint szótározta. Alaki tájszó pl. a *cilján, csaján, csihány, csojány* a *csalán*-hoz képest, ill. *kégyó, kényó, kilgyó, kinyó* a *kígyó*-hoz képest. Jelentésbeli tájszó pl. a *kutya* tárgy, eszköz neveként: 'kútgém végére kötött nehezék', 'hajfonatba kötött szalagcsokor'; vagy a *hegyes* 'hetyke, büszke, rátarti' jelentésben. Tulajdonképpeni tájszó pl. a *gérbic* 'sovány, vézna', vagy a *langalli, langalló, lengelő* 'lángos' stb.

6. Könnyen feltehetnénk, hogy a gondolkodás és közlés összefüggésének kutatásában legkisebb hozzáadékkal az alaki tájszóknak a megfaggatása jár. Pedig ez egyáltalában nem így van. Már önmagában nagy tömegükkel is felhívják magukra a figyelmet; hát még alakváltozataiknak számával, változatosságával, a nyelvünkben és más nyelvekben ismert hangváltozásoknak szinte teljes körű reprezentációjával, sőt, ezek egymással való kombinációinak hosszú sorával is. Elég egyetlen szélsőséges példára, a tartalmilag egysíkú, hangulatilag pedig közömbös *petrezselyem* szóra utalnom, amely anyagunkban ötvenegy (!) markáns alakváltozattal szerepel, megjelenítve bennük a hangrendszerünkben működő közismert, mert jellemző tendenciáknak (mint pl. a hangátvetés, hangkiesés, hangbetoldás, rövidülés, hangcsere) szinte mindegyikét, ezeknek máskor és máshol ritkán látható változatos kombinációit, bőven élve közben a népetimológia adta hangalakváltoztató lehetőségekkel is: *pertezsejem, petrezselyem, pertrezirom, petemzsirom, petémzsirom, pētémzsirom, petémzsirom, petémzsirom, petenzsirom, perezse, perezsejem, pētrēzsejem, pētērzsejem, pētrēzsirom, petömzsirom, petemzsirom, petres, petrezelem, petrezelyem, petrenzelyem, petrezs, petrezse, petrezsél, petrezsellem, petrezsölöm, pētrēzsi, petrezsij, petrezsilyem, pētrēzsijem, petrezsíl, petrezsílēm, petrezsilom, pētrēzsin, pētrēzsiny, petrezsir, pētrēzsir, petrezsír, pētrēzsírēm, petrezszirom, petrezszirom, pētrēzslény, pētrēzslin, pētrēzslíny, petris, petrizs, petrizsejem, petrozselem, petrözsej, pōtrözsej*. A *petrezselyem* stb. változatainak szinte végeláthatatlan sorát látva, és a többi alaki tájszó szerkesztésekor tapasztaltakra, meg tömeges előfordulásukra is gondolva, nem az jut-e az embernek szükségképpen eszébe, hogy bennük az agyműködésnek, illetőleg a közlésnek valamiféle pontosan meg nem határozható t ö b b l e t é v e l van dolga, amellyel esetünkben a nyelvjárást beszélő rendelkezik vagy — legalábbis még nem olyan régen — rendelkezett az irodalmi és köznyelvet beszélővel szemben. A hangalakváltoztatás, meggyőződésem szerint, legyen akár tudatos (mert pl. értelmezni, idegen szót honossá tenni, kedveskedni vagy gúnyolódni akaró), akár tudat alatti (mert pl. nyelvbtlásból eredő vagy a kiejtés megkönnyebbítésére törekvő), mindképpen egy fajta agyi tevékenység eredménye, valamiféle kommunikációs szándék nyelvi/beszédbeli megvalósítása, illetőleg megvalósulása.

7. Más arculatú, de gyökerében mégis azonos, mert ugyancsak a gondolkodás—közlés viszonyát érintő problémákat vet fel az úgynevezett j e l e n t é s b e l i t á j s z ó k népes tábora. Hiszen a jelentés mozgása (bővülése, szűkülése, újak kialakítása) nem lehetséges a beszélő aktív közreműködése nélkül, amelynek természete és iránya meghozza a nyelvi/beszédbeli produktumban legtöbbször nyilvánuló, sőt akár folyamatosan is megragadható és végigkísérhető. Az idetartozó adatoknak a szótározása részben könnyebb, részben nehezebb, mint a csak hangalakváltozataik miatt szótárunkba kerülő társaiké. Könnyebb, mert tömegükön belül számos jellemző csoport állt össze (pl. a testi-

elki tulajdonságoké, az embert körülvevő, különféle célokra való tárgyaké, eszközöké, és még sorolhatnám). Ezek mindegyike egy fajta, a mindennapi szótározási munkában sokszor igen nehezen, sok kínlódással kiérlelt kezelésmódot kívánt meg. A módszert viszont a továbbiakban, ha nem is mechanikusan, de legalább alapvonásaiban sémaszerűen lehetett és lehet használni. Ezen túl azonban mégis nehezebb, mert körükben igen sok az irodalmi és köznyelvben is élő, esetleg ott is többjelentésű szó, amelynek jelentésbeli leágazásait nem mindig könnyű szemantikai tartományának egészéről leválasztani és megnyugtató módon nyelvjárásiaként ítélni.

Mindenesetre a tapasztalat azt mutatja, hogy minél szélesebb egy közszó jelentésköre, annál több új jelentése fejlődik ki a nyelvjárásokban; mégpedig nemcsak lexikai adataiban, hanem frazeológiai alakulásaiban is. Ezt tapasztaltuk például nemrégiben a szó főnév nagy tömegű adatának megszerkesztésekor, amikor a köznyelvi szótárak ugyancsak testes szócikkeinek közlésein több ponton is túl kellett lépünk. Mert például bennük sem a 'dalszöveg', sem a 'nyelv' jelentés nem található (az utóbbira l. pl.: *Séhosszë tuttam a némët szót mëktanúni. Sokká könnyebb a tót szó.*); az 'emberi hang'-ot megadják ugyan, de a (*nép*) minősítéssel maguk is a nyelvjárásokba utalják; érintik a nálunk 'vmely tárgy használatát kísérő hangjelenség'-ként megfogalmazott jelentést is, de (*vál*) minősítéssel inkább bizonyos hangszerekhez kötik, s ez azért valami egészen más, mint amit nálunk a példamondat így illusztrál: „*Az a kasza jó, melyiknek szép szava: élős csöngő hangja van.*”

Pedig ez a néhány új jelentés csupán szerény többlet ahhoz képest, amelyet a szó főnévvel alakult nyelvjárási szókapcsolatok az irodalmi és köznyelvben ugyancsak szép számban ismertekhez képest hordoznak. A *szó szó után* 'egyszóval, röviden szólva', *talál a szó* 'használ a ráolvasás', *felváltani a szót* 'szóhoz jutni, átvenni a szót vkitől', *pötyög-teti a szót* 'dadog', *szóba esik* 'összeszólalkozik, összevesz vkivel', *szóval tanyáznak* 'hosszan elbeszélgetnek'-félék hosszú sorát látva alighanem jogosan érzi úgy az ember, hogy ezeknek az ismerete nélkül csak nagyon keveset tudott a szó főnév szemantikai és lexikológiai természetéről; és még kevesebbet családjának szerkezetéről, amely pedig már helyenként a kapcsolatból összetett szóvá alakulás grammatikai folyamatáról is árulkodik. (Például a 'pletykál' jelentésű *hajtja a szót* kapcsolat mellett már a 'pletykás' jelentésű *szóhajtó* és a 'pletyka' jelentésű *szóhajtás* is él.) Szamba is alig vehető a gondolkodásnak az a sok és sokféle megnyilvánulása, amely egy ilyen terjedelmes szócikk anyagában szinte kézzelfogható, és in statu nascendi érhető tetten: a beszélőknek az az igen nagy számban megnyilvánuló indítéka, szándéka, elgondolása, érzése és ítélete, amelyeknek közlésére vágyik, és amelyeket — végül is — a legmegfelelőbbnek vélt nyelvi köntösbe öltöztetve közöl is. A gondolkodás és közlés viszonyáról az erre kíváncsi kutatónak szótárunk adatai többet árulnak el, mint gondolnánk. A válaszok már bennük készen állnak, most már csak azokat a megfelelő kérdéseket kell megfogalmazni, amelyeknek segítségével ezek előhívhatók.

8. Hátravan még, hogy adataink legjellemzőbb, legszuverénebb, mert csak a nyelvjárásokban élő csoportjáról, a tulajdonképpeni tájszókról szót ejtsünk. Amennyire szótározásuk technikai vonatkozásban semmiféle különleges feladatot nem jelent számunkra, hiszen ez az alak és jelentésbeli adatoknál megszokott módszerek együttes alkalmazásával megoldható, annyira megnehezítik, legalábbis igen gyakran nehezítik meg kezelésüket szokatlan, nem is mindig (könnyen) megítélhető (alak, jelentésbeli, szerkezeti, grammatikai) sajátágaik, amelyek szókincsünkben társtalanoknak, se-hova sem illeszthetőnek vagy köthetőnek tűnnek.

Persze az adatoknak ez a csoportja sem homogén, mert például a szép számban körükbe tartozó onomatopoetikus szavakkal ilyen probléma nincs; hangalakváltozataik rendszerint harmonikusan illeszkednek az alaki és jelentésbeli kategóriába tartozó hasonlókhöz, s a beszélő közlési szándékát oly intenzíven és kifejezően hordozzák, hogy értelmezésük sem okoz gondot. S méghozzá igen gyakran kiterjedt szócsalád keretein belül jelentkeznek, olykor valósággal elkápráztatva bennünket a róluk leolvasható hangtani, szemantikai, szóalaktani tanulságok gazdagságával és a mögöttük sejtethető, sőt olykor ki is tapintható tartalmi-gondolati háttérrel.

9. De mi legyen az olyan valódi tájszókkal, mint például a *tébláb*, amelyet (*táj*) minősítéssel köznyelvi szótáraink is felvettek, szótározásában azonban (például szófaji megítélésében) bizonytalanságot, egymáshoz képest is eltéréseket mutatnak. Igaz, eredetere a Történeti-etimológiai szótár eléggé hihető magyarázatot ad, amikor mint tapadásos ikerítést a *tébolyog*, *tébolyodik* igék tövének és a *láb* ~ *lább* 'úszik, ingadozik stb.' jelentésű igének az összekapcsolódásából magyarázza. De az, hogy mellettük a *tipeg* és a *lép* ige hatására, sőt az *épkézláb*-féléknek az esetleges közbejátszására is gondol, némiképpen gyöngíti állásfoglalásának határozottságát. Még akkor is, ha benne legnagyobb valószínűséggel tényleg a többféle forrás egybefutása tehető fel.

Egy bizonyos: ez a nem túlságosan nagy számú, de a három legjellemzőbb *tébláb*, *tíbláb*, *tíbláb* változat mellett még több kisebb eltérést mutató adattal bíró szócsalád kemény próbára tett bennünket, amíg legalább nagyjából megnyugtató módon felvehettük a szótárba.

Ha van olyan eset, amikor legelőször a gondolati háttér és a közlési szándék válik világossá az adatokból: a *tébláb* családé ilyen volt. A *bizonytalanság*, illetőleg *bizonytalankodás* ugyanis az a tényező, amely már az alakváltozatoktól is kiválóan illusztrálva minden jelentésben és jelentésárnyalatban kifejeződött, hol közvetlenül, hol közvetett módon. Bizonytalanság és bizonytalankodás a fizikai valóságban, pl. a mozgásban ('rendszerint idegesen, nyugtalanul jön-megy, járkál', 'tipeg-topog, lábatlankodik', 'tesz-vesz, lustán, eredménytelenül dolgozik') és a lelki-szellemi tartományban, pl. az emberi magatartásban ('tétovázik, habozik, nehezen dönt vmiben'). Ugyanez azután az ige szófajából a melléknévbe és a határozószóba is átcsap a 'lábatlankodó, mindig útban levő', illetőleg 'tétova, habozó, gyámoltalan' embert jelölő és a 'láb alatt, útban' jelentésű *tébláb* adatokban. Aztán egyszer csak váratlanul és fölöttébb gyanúsán megjelenik az 'egész nap talpon van' jelentésű, amely önkéntelenül a Történeti-etimológiai szótár eredeztetését juttatja eszünkbe: valahol itt léphet be, részben a hangalaki hasonlóság csatorniján át is, a *tipeg*-nek és a *lép* igének a szüntelen és fáradhatatlan mozgást idéző képzete.

Pedig hát még mindig nincs vége. Mert van egy 'megtépáz, meggyomroz' jelentésű *tébláb* ige is *tíbláb* alakban, és egy 'vesződik' jelentésű *díblődik* változat — ki tudja helyesen-e — *téblődik* címszóval, amely alighanem a sok hasonló változattal és számos képzős származékkal bíró *tép* ige analógiájára utal.

Mindenesetre: a bizonytalanság és bizonytalankodás, a habozás és tétováság nemcsak a szócsalád szófaji és jelentésbeli struktúrájára volt jellemző, hanem szótározásának nehéz és fogós műveletén is eluralkodott. Végül is hüek maradtunk mindenkorai gyakorlatunkhoz: igyekeztünk visszaadni mindent, ami az adatokból kiderült. Amit sikerült biztosan megtudnunk, azt határozott állásfoglalással, amit csak félig-meddig értettünk meg, ott a lexikográfia szokásos eszközeivel kétségeinkre is utalva. Talán a jövő nagyobb rálátással és fejlettebb technikai eszközökkel bíró kutatói nálunk eredményesebben tudják majd

megoldani a *tébláb*-féle adatok rejtélyét, ezzel is elősegítve a gondolkodás — közlés — nyelv/beszéd összefüggéseinek végső tisztázását.

Mi mindehhez csupán a birtokunkban levő adatoknak, azaz nyelvi/beszédbeli tényeknek a jól használhatóságra törekvő közzétételével járulhatunk hozzá. Ami azért talán — merjük remélni — nem is kevés.

10. Mert ha van valami, ami a különböző újabb elméleti irányzatoknak és kutatási módszereknek a magyarországi nyelvtudományban való megjelenésekor aggodalommal töltött el, az a nyelvi valóság tényeinek a háttérbe szorulása volt. Tapasztalatokra épült meggyőződésem szerint ugyanis minden okos gondolat, illetőleg belőle kinőtt új elmélet értékét igazán csak széles körű és meggyőző dokumentációja révén kaphatja meg. Persze lehet, hogy ez utóbbit az előbbi megelőzi, de az igazoló eljárás akkor sem maradhat el. Mert a feltevés, mint tudjuk, mindig kétesélyes: a valóság vagy igazolja, vagy nem. Ha nem, akkor elvetendő, ha igen, akkor — esetleg szükség szerint módosítva, kiegészítve — a kutatás eszközeként felhasználható.

Ugyanez természetesen fordítva is igaz. A legértékesebb dokumentumok is csak a rátermett és jól képzett kutató értékelő, elemző, elméleti következtetésekhez vezető munkája nyomán válhatnak a tudományt előbbre vivő hatóerővé. S tán nem tévedek, ha azt hiszem, hogy mindez valamennyi tudományszakban ugyanígy, vagyis a tudományban általában is igaz.

11. Remélem, nem túlzott optimizmusom sugallja azt sem, hogy az utóbbi tíztizenöt évben a magyarországi nyelvtudományban megnőtt az adatok becsülete. Az egyre nagyobb tömegben számítógépre vitt múltbeli és jelenkori magyar nyelvi adatok minden bizonnyal megtalálják majd a feldolgozásukhoz, vagyis hasznosításukhoz szükséges kutatógárdát is.

Legfőbb ideje lenne, hogy a magyarországi nyelvészek közép- és ifjú nemzedéke végre megteremtse az egyensúlyt, az egészséges és termékeny együttműködést a különféle irányultságú, de végső soron ugyanazon jó cél, a hiteles és előremutató tudományos eredmények felé törekvő kutatók között. A nyelvi tények és a bennük közlésre kerülő gondolatok szoros egységben való kezelése, valamennyi belőlük levonható elméleti és gyakorlati tanulságnak minden lehetséges eszközzel és módszerrel való feltárása és összegzése: nos, mint egy előző korszak kutatója ebben látnám a hosszú időn át gyümölcsözteszhető sikernek legfőbb zálogát.

B. LŐRINCZY ÉVA

A népnevekből keletkezett földrajzi nevek

(Összefoglalás)*

Az előadás célja azon népnevekből keletkezett földrajzi neveknek a bemutatása, amelyek a magyarokkal közvetlenül vagy közvetve kapcsolatba hozhatók.

A földrajzi nevek (települések, dűlők, hegyek, vizek, területek nevei) közszavakból vagy tulajdonnevekből keletkeznek. Előadásunk ez utóbbi csoporthoz kapcsolódik, de itt

---

* Előadásként elhangzott 1995. november 20-án Budapesten, a Károli Gáspár Református Egyetem magyar őstörténeti tanácskozásán.

is elsősorban a tulajdonképpeni népnevekről lesz szó, és ennek következtében a magyar törzs- és nemzetségnevekből keletkezett földrajzi nevek bemutatására nem kerül sor.

Az eredeti kéziratban a településtörténeti összefüggések megértése érdekében a történeti források megfelelő részei is helyet kaptak, de ebben az összefoglalásban már csak itt-ott olvashatjuk az adott nép jelenlétét igazoló adatokat. Hasonlóképp el kellett tekinteni némely gyakran előforduló helynevek (például *Magyar-*, *Tót-* stb.) valamennyi adatának a felsorolásától is.

A kérdésnek gazdag irodalma van, vö. az alábbiak munkásságát: NÉMETH GYULA, LIGETI LAJOS, HARMATTA JÁNOS, GYÖRFFY GYÖRGY, BENKŐ LORÁND, MELICH JÁNOS, KNIEZSA ISTVÁN, KISS LAJOS, TAMÁS LAJOS, MOÓR ELEMÉR, SCHWARTZ ELEMÉR, a külföldiek közül mindenekelőtt JÁN STANISLAV, továbbá BRANISLAV VARSÍK, MILAN MAJTÁN, VLADIMÍR ŠMILAUER, ANTONÍN PROFOUS, LADISLAV HOSÁK—RUDOLF ŠRÁMEK, CORIOLAN SUCIU, EBERHARD KRANZMAYER stb.; az előadó kutatásai elsősorban az *Ōgъri*, *Ōgъre* és a *lengyel* népnévvel kapcsolatosak.

Az előadás az eddigi kutatások áttekintésére, az eredmények bemutatására és a problémák felvázolására törekedett. Tulajdonképpeni feladata az, hogy a magyar honfoglalás korának etnotoponímjeiről, vagyis a népnevekből keletkezett földrajzi neveiről adjon áttekintést. Ugyanakkor a helynévadás esetleges egyéb formáinak a megismerése céljából kívánatos volt a régebbi múltba is visszatekinteni, vagyis célszerű volt az Urál és a Kárpátok közötti területek magyar vonatkozású helyneveinek a tanulságait is megismerni.

Kiindulási pontként Anonymus ama megállapítását kell emlékezetünkbe idézni, mely szerint az idegenek a magyarokat *hungarii*-nak mondták, míg ők sajátmagukat *mogerii*-nek nevezték. S ugyanez oroszul a „Противъ Латинянъ” című XIV. századi kéziratban: 950 körül két magyar fejedelem Bizáncban megkeresztelkedett — „*Peoni ... Ougri*, iže sami naricajutse *Magerē*”.

Az Urál és a Kárpátok közötti területek helyneveire vö.: *Bolgar* (a volgai bolgárok fővárosa; a népnév a legrégebb típusúnak tartott, képző nélküli alakban szerepel); *Možari* (a *mogyer* törzsnévből; a *dj*->*ž* orosz hangváltozás); *Meščera* (a *megyer* törzsnévből: az *-a* keleti szláv, az *-šč-* valószínűleg török eredetű); *al-Mağğarija* ('Magyarország', az arab Ibn Rusztánál; az *-ija* arab képző); *Ugra*, *Jugra* (Orosz Őskronika; az *q*->*ju-* változás orosz nyelvtörténeti adatokkal és szláv nyelvjárási előfordulással igazolt).

Mivel magyar eleink *mogyer*, *megyer* népneve a szláv nyelvterületen lényegében eltűnik, és helyette az *onogur* török törzsszövetség nevéből keletkezett szláv *ogъre/i*, illetőleg ennek változatai veszik át a helyet, célszerű megismernedni a bekövetkezett fejlődéssel. Vö.: *onogur* ('tíz nyíl' nevű török törzsszövetség) > összláv **ogъr-* (tő), *ogъre/i* (pl. nom.), *ogъrinъ* (sg. nom.) > : szókezdő *q*->*u-* (orosz, ukrán, szorb, cseh, szlovák, horvát, szerb); *q*->*o* (szlovén); *q*->*ъ-* (bolgár); *q*->*e-* (lengyel); a szókezdő magánhangzó előtétel (protetikus) mássalhangzóval bővül: *v*-vel (ukrán, lengyel, felső-szorb, szlovén, bolgár), *h*-val (alsó-szorb), *n*-nel (alsó-szorb, dalmát, boszniai, raguzai), *j*-vel (óorosz, macedón). A fentiek alapján elfogadható Zsirai Miklós fejtegetése arról, hogy az *ugr-* ('magyar') és az *ugr-* ~ *jugr-* ('vogul, osztják') elnevezés az *ogr-* (< *onogur*) népnévre vezethető vissza, csak időben és térben elkülönülő névátvitellel van dolgunk (az *ugr-* változat a régebbi). MAX VASMER (RussEtwb. III, 172) az *Ugra*-folyó nevének eredetét a balti nyelvekben keresi.

Az oroszra tehát az *ugr-* fő jellemző, vö. *Ougra* (terület- és folyónév), *Jugra* (területnév), *Ougri* (pl. nom.), *Ougorъskoje* ('hegy Kijev mellett'), *gory Ougorъskye* (ua.) (Orosz Őskr.), további orosz földrajzi nevek; folyók: *Ugr*, *Uger*, *Ugor*, *Ugra*, *Ugrin*, *Ugorskij* Tikič, helységek: *Ugrujsk*, *Ugorce*, *Ugrinov* (képzős alakok); az ukrán

adatok $g > h$ hangváltozással szerepelnek, vö. folyók: *Uher* (a Bug mellékfolyója), *Uhrynówka* (ua.), *Uhryń*, *Uhryńsk* (ua.), helységek: *Uhrusk*, *Uhruska Vola* (az *Uher* folyó torkolatánál), *Uhorce* (a Bug forrásánál), *Uherce* (a Felső-Dnyeszternél), *Uherce-Horodyszczce* (Sambortól és Dnyesztertől délre), *Uhrynov* (települések nem messze Lutsktól, Volyn és Červenb között, a Strypa folyónál, a Bystrica folyónál). Az idézett adatok nincsenek datálva; az irodalomra vö. K. J. GROT, V. P. ŠUŠARIN, J. L. PIČ, M. VASMER, G. VERNADSKY, M. FERDINANDY stb. Megjegyzendő továbbá, hogy az *-inŕ* a legrégebb szláv képzők körébe tartozik, de egy személynek (*Ugrinŕ*), nem pedig egy csoportnak (*Ugrŕ/i*) jelölésére szolgál. Vö. még a továbbiakban *Węgrzynow/o*, *obŕrinŕ*, *Nempcŕinŕ* < *Nŕmŕinŕ* helyneveket.

A lengyelre a *Węgr*-tő jellemző, vö. folyónevek: *Węgra* (a Narew mf.), *Węgieka* (a Narew, Sola, Wisłoka mf.), *Węgiecki* (a Wisła mf.), *Węgiecka* (a Raba mf.), *Węgrówka* (a Narew — Biebrza mf.); helységek: *Węgra*, *Węgrzynowo* (a Narew folyó mellett), *Węgiecki* (Toruń mellett a Wislánál), *Węgiecce*, *Węgrzynow*, *Węgiecki/ie* (Gniezno környékén, a Wisła vidékén). Megemlítendő STANISŁAW URBAŃCZYK és K. BUCZEK véleménye, amely megalapozatlannak tűnik, vö.: *Węgry*, *-owa*, *-owo* 'etnikai alapon szerveződött hadifogoly-település' vagy inkább a *węgrzy*, *wągry* 'pattanás a bőrön' szóval függ össze; a *Węgrzce*, *Węgiecce* kicsinyítő képzős alak a népnévek esetében nem használatos, talán a szlovákból jött át, vö. 1254: *Węgiecce* 'ad beneficium Cracoviae Ungari dictum'; URBAŃCZYK kizárja a magyarok régebbi csoportos jelenlétét lengyel területen, a legrégebb földrajzi neveket a XIII. századra datálja.

Ennek ellentmond a *lengyel* népnévből levonható tanulság. Ez a népnév ugyanis a kelet-lengyel és a nyugat-ukrán nyelvterület határán (Červenb vidékén) élt *Lędŕene* törzs (pl. nom.) nevéből származik, amely még az orrhangú ϵ megszűnése előtt, a X. század 2. fele előtt került a magyar nyelvbe, mielőtt még a nyugati, Gniezno vidéki *polánok* (*Polanie*: a VIII—X. században a középső Warta vidékén éltek) a X. század végén meghódították volna a *viszlánok* (Krakkó) és a *lędŕene*-k területét (az óoroszban: *Ljadskaja zemlja* az óorosz $\epsilon > ja$ megfeleléssel). Ismeretes, hogy a *Polonus*, *Poloni* népet egyedül a magyarok nevezik *lengyel* (<*lengyen*)-eknek, nyilván magyar eleink egy részének hosszabb idejű ott-tartózkodásának eredményeképp, ugyanakkor minden más nép *Polák*, *Polonus* stb. néven tartja őket számon.

Az *Ugr*-, *Uhr*-, *Węgr*- kezdetű földrajzi nevek eredetének tisztázását látszólag nehezíti az a körülmény, hogy négy szótó jöhet számitásba:

a) *ogorb* 'anguilla, angolna': orosz *úgorb*, *ugrb*, *ugrŕvŕy*; ukrán *uhór*, *vuhór*; lengyel *węgorz*, *węgorzowy*, *węgorzny*; felső-szorb *wuhor*, alsó-szorb *hugor*; cseh *úhor*, *úhorŕik*, *úhořina*, *úhořovitŕ*, *úhořovŕ*; szlovák *úhor*, *úhorik*, *úhorčistŕ*, *úhoristŕ*; szerb-horvát *ugor*; szlovén *ogor*; — b) *ogrb* 'pattanás a bőrön': orosz *úgorb*, *ugrb*, *ugrevátŕy*, *ugrŕjástŕy*; ukrán *vuhór*, *uhór*, *vuhrovátŕy*; lengyel *węgry*, *wągry* (csak plur.), *węgrowaty*, *węgrzystŕy*; felső-szorb *wuchra*, alsó-szorb *huger*; cseh *uher*, *uhrovitŕ*; szlovák *uhor*; szerb-horvát *ugrk*; szlovén *ogrc*; — c) *ogorb* 'parlag, ugar': orosz $\emptyset$ (*par*); ukrán *uhor* (*parenina*); lengyel *ugór*, *ugorowy*, *ugorny* (a szókezdő *u*- miatt jövevénytárszó); cseh *úhor*, *úhornŕ*, *úhorovitŕ*, *úhorovŕ*; szlovák *úhor*, *úhorovŕ*; szerb-horvát: *ugar*; — d) *ogrb*- (tő), *ogbrinŕ* (sg. nom.), *ogbre/i* (< török *onogur*) 'magyar': orosz *Ugr*, *Ugri/e*, *Ugrin*, *ugorski*; ukrán *Úhry* (pl. nom.), *Uhren*, *Uhróvec*, *Uhórci* (pl. nom.), *uhórsbki*; lengyel *Węgiecki*, *Węgrzy* (pl. nom.), *Węgry* 'Magyarország', *węgiecki*, *Węgiecka*, *Węgiezczyzna*, *Węgrzyn*; felső-szorb *Wuher*; cseh *Uher*, *Uhři*, *Uhry* 'Magyarország', *Uherka*, *uherský*, *Uhřin*; szlovák *Uhor*, *Uhri*, *Uhry* 'Magyarország', *uhorský*, *Uhrin*, *Uhrinov*; szlovén *Oger/Voger*, *Vogrin*, *vogrski*, *vogrinsčina*; horvát *Ugrin/Vugrin*, *Ugri*

(pl. nom.); szerb *Ugar, Ugri* (pl. nom.), *Ugrevi* (pl. nom.), *ugarški*. (Az irodalomra vö. KIRÁLY: MNy. LXXX, 431—9.)

A felsorolt szavak közül az első három közszó, míg az utolsó népnév. A különbség közöttük elsősorban a szóképzésben jelentkezik. Nevezetesen abban, hogy a *-ka, -ec* kicsinyítő-, az *-in, -ov* birtokviszonyt jelző és a *-skij* melléknévi képző csak az *Ųgьr-* népnév változatainál fordul elő. Más szóval az általunk felsorolt helynevek csak az *Ųgьr-* népnévvel hozhatók kapcsolatba.

Megemlítendő továbbá, hogy a legrégebb típusú etnotoponimeknek a pusztá, képző nélküli alakok tekintendők, tehát a mi esetünkben a *Węgra, Ugra* alakok (ilyen jellegű még a lengyelben a *Jatwiegi* 'litván törzs', *Obra, Pečenegi, Tłumacz*), de ez kiegészítendő azzal, hogy az *-inь, -ovь, -skij* képzők a legrégebb szláv végződéses csoportjához tartoznak.

A Kárpát-medence népnévi eredetű földrajzi neveit három csoportba osztottuk. Az elsőbe azok tartoznak, amelyeknek névadói már eltűntek (beolvadtak vagy elköltöztek). Ezek a keleti népek szórványai: az avarok, besenyők, bösözrmények, kabarok, kazárok, kálizok. Mivel e népek egykori jelenléte nem vitatható, ezért csak egy-két esetben teszünk kiegészítő észrevételt.

A magyar topinímiában egyetlen késői adat ismert, amely az avarok nevét őrzi: 1435: *Awarfeulde* (CSÁNKI III, 30) 'elpusztult település a Zala folyó vidékén', ezzel szemben a szláv népeknél többfelé ismert. Vö. óorosz: s. d. *ωβρινь, ωβрѣ, ωбрѣ* 'népnév', 1096: 'idochom(ь) Perejaszlavlju i stachom(ь) vo *ωbrově*' (helynév; Orosz Őskr.); lengyel: *Obra, Obrzyca* 'folyó', *Obrowo, Obrzycko* 'helység' (BRÜCKNER, SĪET. 378); német — szlovén: 889: *Obrinindorf* (a Fertő-tó mellett), XII. század: *Huninburc > Haimburg* (Karintia, Völkermarkt), szlovén *Vobre* (MELICH, HonfMg. 414—5). A szláv nyelvekben az *avar* népnévnek 'óriás' jelentése is kialakult (lengyel, cseh, szlovák), ezzel párhuzamos jelentésfejlődésre vö. német *Hunne > Hüne/Heune* 'Riese', *Hünengrab*, -bett 'pogánykori kősíremlék' (Németország). További szláv helynevek: horvát: *Obrovac* (Bács vm.-ben és Dalmáciában), *Obrovica* (uo.), *Obarska* (Bosna, Tuzla). P. SKOK (EtRječ. II. 1972. 535) azonban az *obrov* 'fovea, jama' közszóból való származtatás lehetőségét is felveti (l. még V. ST. KARADŽIć, SrpRj. 446, 448: *obor, oborati, obroviti* 'umackern, circum aro, umgraben, circumfodio').

A *kabar* (*kavár, kovár*) és a *kazár* (*kozár*) néppel a honfoglaló magyarok szoros kapcsolatban álltak. Bíborbanszületett Konstantín 950 körül erről így ír: „39. A kabarok népéről. ...a kabarok a kazárok nemzetségéből valók ... belháború útven ki ... elmenekültek, és letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén ... és ... kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. ...háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan” (Καβαροι, Καβαρων, Χαζαρων, Τουρκοις).

A kabarokról a Duna mentén már 881-ben említés történik a bajorok ellen Culmite mellett vívott csatában: 'bellum cum Ungaris ad Weniam ... cum *Cowaris* ad Culmite' (Ann. Iuvav. Max.; Közép-Európa a 9. században a frank források alapján, térkép: *Couari* a Szamos mentén; vö. MMFH. I, 131, 144—5).

J. STANISLAV a *Kovár* és a *Kozár* névváltozatokat szlovák közszoí eredetűnek tartja. Vö. *Kovár*: 1244: *Koarzeg*, magyarul *Kovár*, eredetileg szlovák *Kovár(i)* 'kovácsok', ma Koláre (az Ipoly folyó mentén); *Kovárce* (Nyitra mellett) a szlovák *kovár*-ból (I, 344—5, 399). A 'kovács, Schmiede' jelentésű szónak a szláv nyelvekben négy változata van: *kovač* (egyházi szláv, szlovák, szlavón, horvát, boszniai), *koval* (egyházi szláv, len-

gyel, szorb, keletszlovák), *kovár* (cseh *kovař*, szorb, szlovák *kovár*), *kóvnik* (ragúzai) (lásd LINDE, Słownik II, 469). A Szlovák Nyelvtörténeti Szótár három változatot idéz: 1575: *kovacz* (Radvaň), 1632: *kovarz* (Skalica), 1697. *kowar* (uo.), 1666. *kowal* (Prešov) (l. HistSlovSlj. II, 117—8). A cseh nyelvterületen földrajzi névként három változat ismert: *Kovač*: 1318: de *kowacy*, 1422: de *kowacze*; *Kováry*, *Kovár*: 1376: in *Kowarzy*, 1396: *Kowar*, 1406: de ... *Kowars*; *Kovářov*: hét esetben (l. PROFOUS, MístJm. II, 343—5). Tekintettel a honfoglaló magyarok és a kabarok szoros kapcsolataira, valamint arra, hogy a latin források *o*-hangzós nevüket említik, a *Kovár* helynevek népnévi eredetűnek tekinthetők. Ugyanakkor azonban az idézett szláv anyag alapján egyes helyneveknek foglalkozásnévi eredete is elképzelhető.

J. STANISLAV a szlovák *Kozár* földrajzi nevet (vö. magyar *Egyházás*-, *Kis*-, *Nagykozár*, *Kozárd*; l. FNESz. I, 411, 701, II, 196) nem a *Chazar*-ból, hanem a szlovák *koza* 'kecske', *kozár* 'kecskepásztor' közszóból eredezteti. Párhuzamként megemlíti a lengyel *Koziary* helynevet. A 'caprarius, Ziegenhirt' megfelelője a lengyelben *koziarz*, *koźlarz*, a szlovákban *kozár*, *koziar* (1681: *kozarom* trom, Blatnica; 1763: *kozár*, *kozy pastyr*; l. HistSlovSlj. II, 119), a csehben *kozák*, *kozár* (1460: in villa ... *Kozakowie*, 1557: vsí *kozakowem* < *kozák* 'Ziegenhirt'; 1337: villa *Kozarowicz*, 1336: in *Kozarowicz* < *kozár* 'Ziegenhirt'; l. PROFOUS, MístJm. II, 346). Figyelembe kell vennünk azonban az alábbi adatokat is: Žitije Konstantina, VIII. 'отъ *Kozarъ*', '*kozarъskouju řečъ*', '*kazarъskyi že vovoda*'; IX. „Pouti ... *kozarъskago*”; X. „*kaganъ kazareskъ*” (IX. század vége); — Prolož. Žitije Metodija: „Zambri ... *rodomъ Kozarinъ*” (XIV—XV. század); — Anonymus; Gesta Hungarorum, cap. 11.: „... a fluio Morus u[que] ad fluuiu(m) Zom(us), ... et t(er)ram illam habitarent gentes *Cozar*, qui dicuntur” (XII. század vége). A fentiekből kitűnik, hogy az idézett szláv életírásokban a *kazárok* neve *Kazar*- (2-szer) és *Kozar*- (4-szer) formában is előfordul, míg Anonymus Gestájában *Cozar*. Ebből következőleg a *Kozár* helynevek népnévi eredeztetése jogosult, de a felsorolt szláv (elsősorban cseh) adatok bizonyos esetekben a közszői eredetet is megengedhetővé teszik.

A helynevek második csoportjába azok kerültek, amelyek a történeti Magyarország határain kívül élő vagy egykoron élt népek (az onogurok, bolgárok, oroszok, lengyelek, görögök, csehek) neveiből keletkeztek. Az itt felsoroltakhoz kapcsolódva egyedül a szlovák *Ladzany* helynévhez fűzünk észrevételt.

A magyar *Lengyen* helynév nem a szlovák *Ladzany*, *Ladzany* (< *leđo*) helységnévből származik, és a magyarok ezeket a neveket nem a szlovákoktól vették át (vö. J. STANISLAV, SlovJuh. I, 126, 133, 213, 231, 254, 400), hanem ellenkezőleg: a szlovákok e neveket vagy a magyarok révén, vagy esetleg egy-két esetben közvetlenül az idetelepült *leđěne*-ktől hallhatták és ismerhették meg. Lényeges mozzanat ugyanis, hogy a szlovákok a lengyeleket sohasem nevezték *ladzani*-nak (vö. HistSlovSlk. II, 183—4), míg a magyaroknál mindig *lengyen* ~ *lengyel* néven szerepeltek.

A harmadik csoportban azok a földrajzi nevek kaptak helyet, amelyeknek névadói már a magyar honfoglalás előtt is a Kárpát-medencében éltek: a vendek (szlovének), horvátok, szerbek, tótok (szlovének, szlavónok, szlovákok), morvák, németek, zsidók.

A magyarok népnévét közvetve a *megyer* törzsnévből keletkezett *Megyer* helynevek is őrzik, vö. a szlovákban is *Meder* (ejtsd: *Međer*): *Tótmegyer*: 1248: *Meger*, 1799: *Tót Megyer*, szlovák *Slovenský Meder*, ma Palárikovo (Nyitra vm.); *Nagymegyer*: 1268/1347: *Meger*, 1471: *Naghmegyer*, szlovák *Velký Meder*, ma Čalovo (Komárom vm.); *Megyercs*: 1247 után: *Megerch*, szlovák *Mederč*, ma Čalovec (Komárom vm.). Emellett a későbbi, a valamennyi törzset jelölő *magyar* népnévből is keletkeztek helynevek, amelyek a szomszédos népek nyelvében is elterjedtek, vö. *Nagymagyar*: 1237:

Mager, 1352: *Nogmagyar*, szlovák Vel'ký *Mager*, ma Rastice (Pozsony vm.); *Magyarad*: 1357: *Magyarad*, szlovák *Maďarovce* (Garam-Ipoly vidéke); *Magjari* (Zágráb vm.); *Magjarevo* (Varasd vm.); *Magierów* (város Lengyelországban); *Magiersko* ('Magyarország' lengyelül) (vö. LINDE, Słownik III, 22).

A helynevek többsége azonban a szláv *ogbr*-ből keletkezett változatokban szerepel. Vö. szlovén *Subotica Ogrska* (vö. lat. *Sabaria*, magyar *Szombathely*, horvát *Subotiče*, ném. *Steinamanger*, cseh *Kamenec*); horvát *Ugarci* (2-szer, Pozsega vm.), *Vugrovec* (Zágráb vm.); szlovák *Uhrovec*, magyar *Zayugróc* (Trencsén vm.); *Uherce*, magyar *Ugróc* (Bars vm.); *Magyarfalva*, *Uherská Ves*, *Ungeraden/Ungraden* (Pozsony vm.); német: Nemeth Rohoncz, *Ung. Rechnitz*, *Ungermarkt* (vö. MOÓR E., Westung. 298); *Magyaros*, *Ungers* (Beszterce-Naszód vm.).

A székelyek Kárpát-medencei megjelenésének időpontja ugyan vitatott (honfoglalás előtti, honfoglaláskori vagy honfoglalás utáni), de érdemes felfigyelni arra, hogy a Pozsony vm.-ben levő *Székelyfalva* szlovákul *Sekula* ~ *Sekule*-nek hangzik, azaz a legrégibb történeti adatok *-ul* végződését őrzi, vö. 1092: *Scichul* szn., 1095: *Scicul* szn., 1308: *Zecul* szn., 1310: *Zekul* szn., 1324: *Parazthzekul* hn. (OkISz.).

A *vendek* (szlovének) elnevezése a helynevekben szlovénül *Slovenski*, magyarul *tót* és *vend*, németül *Winde*. Történeti vonatkozásban tanulságos ez a hármasság, amely egyben a *magyar* — *ogbr* kettős névhasználathoz is párhuzamként szolgálhat. Vö. Német-, Magyar-, *Tót*-lak — Deutsch-, Ungarisch-, *Windisch*-Minihof; *Winden* — Sásony; Rábatótfalu, *Slovenska Ves*, *Windischdorf*; Pinkatótfalu — *Winten* (valamennyi Nyugat-Magyarországon; l. MOÓR E., Westung.).

A *tót* népnév a Kárpát-medencei *Slovéne*, *Sclavi* nevű nép jelölésére szolgál, a germán *tout*-, *taut*-többől ered, de semmiképp sem a török *tat* 'krimi tatár; perzsa; tolvaj, rabló' jelentésű szóból, mivel a magyar hosszú *ó* csak diftongusból alakulhatott ki (vö.: MELICH J., HonfMg. 419; W. RADLOFF, Versuch eines Wb. III, 899—900; SCHÜTZ E., The *Tat* people in the Crimea. 1977.; SREZNEVSKIJ, Mater. III, 926—7; V. ĐISALOVIĆ 474; P. RATKOŠ; Rečnik na redki ... 498).

A *Tót* helynevek szétszórta szinte az ország egész területén található, de — J. STANISLAV feltevésével ellentétben — nemcsak a szlovákokat, hanem a szlovéneket, szlavónokat és esetleg más déli szláv, sőt kárpátaljai kisorosz népeket is jelöl (l. MELICH J., HonfMg. 417—22). Vö. az utóbbira néhány adatot: a magyarországi kisoroszok a tótokat (szlovákokat) *totin* (sg. nom.), *toti*-nak (pl. nom.) nevezik; a kisorosz lemkek a kisorosz huculokat *tovti*-nak hívják; a magyarországi kisoroszok a tótokat a *Slováki* mellett *Tóuty*-nak is hívják (l. MELICH i. h.; CZAMBEL, Slovenská reč 590; O. BROCH: AfSIPH. XVII, 323); a bánáti szerbek a Raškából betelepülteket *Totovi*-nak mondják (DUŠAN POPOVIĆ 1945); P. SKOK, EtRj. III, 485 szerint „*Tót*: etnik (hrv.-kajk., ŽK, Vuk) 'Slovak', pl. *Totovi*, od madž. *Tót*, koji naziv važi ne samo za Slovake nega i za Hrvate između Save i Drave.”

A helyneveknek *Slovéne* és *Sclavonicalis* névvel történő jelölésére kevés adatunk van, vö. Pinkatótfalu: 1221/1240/1774: villam *Sclauorum* (Vas vm.); *Tótváros*: 1459: Thata hungaricale et *slauonice*, 1489: *Tothwaros* (Komárom vm.); *Tótpróna*: 1113: Prauna, 1275: Prona, 1453. Prona *Sclavonicalis* (Turóc vm.); Turóctótfalu: 1422: *Tóthfalu*, 1534. *Zlowenec*, 1535. *Zlowen*, 1543. *Slowen*, 1598. *Slowany* (Turóc vm.); Szepes-tótfalu: 1311: ville ... *Sclavonicali*, 1337: *Tothfolua*, szlovák *Slovenská Ves*, német *Windschendorf* (Szepes vm.) (vö.: J. STANISLAV, SlovJuh II.; KISS, FNESz.; KORABINSKY 778).

Mint ismeretes, két *Morava* folyó létezik: egy északon, egy meg délen. Ez utóbbi alsó folyása mentén a VI. század után szláv törzsek éltek: a *morvák* (*Μορραβιοι*,

Μοραβια 'Moravjani, Moravci'), a *Braničevci*-k és a *Timočani*-k (vö. L. NIEDERLE, Rukovět' 1953. 89; D. ANGELOV, Ist. na Vizant. I. 1965. 163; P. KOLEDAROV, Polit. geograf. I. 1979. 75 + térképek). A bolgár és a szerb területen folyó Moravának két forrásvidéke van: a Déli-Morava Skopje fölött ered, mely terület a XII. század végéig Bulgáriához, majd ezután Szerbiához tartozott, és legdélibb csücske a *Morava* nevet viselte. A Nyugati-Morava forrásvidéke a *Stari Vlach*-nak nevezett területen található, amely 1224 után *Moravice* néven említődik, majd 1326 után ennek északi területe a *Morava* nevet kapta. Ugyanakkor az egyesült Morava folyó jobb oldali területei a *Braničevo* nevet viselik. (Az előbbieken említett irodalmon kívül vö. Školski ist. atlas. Beograd, 1968.)

Lényeges mozzanat, hogy e déli morva területek nem alkottak önálló államot. Biborbanszületett Konstantín (DAI. 41/1,2, 42/19; 13/5, 38/58; 40/33), amikor *Μοραβια*-ról, illetőleg *μεγαλη Μοραβια*-ról ír, azon Svendoplókos országát érti, melyet „a türkök (magyarok) elfoglalták és azt mindezideig lakják”.

A déli morvákhoz kapcsolódó helynevekre vö.: *Morava* 'a Morava folyó vidéke', *Moravci* 'monostor Szerbiában, Rudnik környékén' (KARADŽIĆ, SrpRj. 380); 1738, 1744, 1755, 1817: *Morava* 'város az egyesült Morava folyó mentén Kragujevac mellett' (vö. L. LAKOV, Učeben faks.-atlas... 1983. N° 33., 37., 40., 42.); Temesmóra: 1597: *Murawa*, 1761: *Moraviza*, szerb *Moravica*, román *Stamora-Moravița* (a Bánságban); Brod *Moravice* (Fiume/Rijeka-tól keletre), mellette: Srpske *Moravice*; szlovén területen: *Moravci* *Morava* (helység a déli határ, a Kolpa folyó mentén, Kosteltől északra), *Moravci* (Murska Sobota fölött), *Moravče* (Ljubljánától keletre).

Az északi morvák neve a magyarban *morva* és *marót* (< *Moravьcb*; a *c* > *t* hangváltozás a X—XI. századra jellemző). A helynevekre vö. *Morva*: 1247: *Morua*, 1252: *Morwa*, mai szlovák *Moravany* ~ *Murovžani* (Zemplén vm.); *Moraván*: 1348: *Marwan*, mai szlovák *Moravany* nad Váhom (Nyitra vm.); *Apátmarót*: 1245: *Morot*, 1135/1262/1566: *Morout*, 1476: *Apathmarothya*, mai szlovák *Opatove Moravce* (Hont vm.); stb. (vö.: J. STANISLAV, SlovJuh. II.; KISS, FNESz.).

A magyar nyelv *német* szava vagy a szláv *němьcb* 'német, idegen' (az ósszláv *němь* 'néma' szóból), vagy Germania *Nemetes* (Νεμητες) nevű germán vagy kelta törzs nevéből származik (KNIEZSA, SzJsz. I.; TESz. II.). Az első magyarázatot valószínűsítik az alábbi adatok, vö.: Orosz Óskr. 1096: „...ide въ Jugru. Jugra že ljudьje estь/sutь jazykь *němь*, i sědětь s Samojadьju na polunoštnych(ь) stranach(ь)”; Perejasl. lětopisecь 6599 g.: „Tam že i Pečera, tot(ь) jazykь *němь* i s Samьedьju sědět(ь) na polunoštij” 'govorjaštij nejasno, neponjatno' (Sreznevskij, Mater. II. 486); lásd még: *němbcb* 'čelověkь, govorjaštij nejasno, neponjatno'; *Němьci* (pl. nom.) 'nazvanie vsjakogo čužogo naroda, kotorago jazykь neponjatnъ, inostrancy'; 'nazvanie narodovъ German-skago plemeni'; *němьčiny* 'Němeць' (SREZNEVSKIJ i. m. 486—7).

A helynevekre vö.: *Német*: 1240: „Custodes siluarum de ... *Nemet* villis” (Pannonh.: OklSz. 684); *Nemti*: 1095: „ad terminum *nemti*” (Pannonh.: OklSz. 685); *Vessz-Német*: 1282 körül: „Ferlorum *Payer* in lingua eorum, in lingua ... nostra *Westnempti* nominatur” (Képes Krónika); *Felnempti*: 1284: „possessionem ... *Felnempti* in comitatu de Vng” (OklSz. 685); *Hontnémeti*: 1246/1293: *Nympti*, szlovák Hontianske *Nemce* (Hont vm.); *Garamnémeti*: 1275: *Nempty*, szlovák Tekovské *Nemce* (Bars vm.); *Nemcsics*: 1156: „*Nemcyc*, que est iuxta duor” [Dvorany — Udvard], 1232: *Nemchez*, 1253/1255: *Nymchich*, szlovák *Nemčice* (< *Němьčicy* Nyitra vm.); *Nem(p)csén* ~ *Lencsén*: 1297: *Nymchun*, XIII. sz.: *Nempcen*, *Nenchen* (< *Němьčiny* Somogy vm.); *Němčany*, *Němče*, *Němčí*, *Němčice* 17-szer, *Němčovice*, *Německé* (Csehország; PROFOUS, MistJm. III, 198—200); *Niemce* (Lengyelország, Katowicétól keletre), *Niemcza* (uo., a wałbrzychi

vajdaságban, városi jog 1282-től); *Nijemci* ~ *Njemci* (Szerém vm.), *Nemčenec* (Varasd vm.).

Az előadás célja azon földrajzi, elsősorban helyneveknek a bemutatása volt, amelyek a X. század vége előtt népnevekből keletkeztek. Ezt a célt csak részben sikerült elérni. Míg ugyanis az Ural és a Kárpátok közötti területek etnotoponímjei, valamint a Kárpát-medence keleti „eltűnt” (beolvadt vagy elvándorolt) népcsoportjai esetében a földrajzi nevek keletkezése a X. század vége előtti időre általában igazoltnak vehető, addig a Kárpát-medence többi etnotoponímjének keletkezési időpontját — a történeti adatok hiányában — gyakran nehéz meghatározni. Emellett e földrajzi nevek legtöbbször nem mutat fel olyan hangtani sajátosságot, amely a nyelvtörténet szempontjából értékelhető lenne. Mégis úgy tűnik, hogy már önmagában az etnotoponímek csokorba kötése is tanulságokkal szolgál, s a felvetett problémák további kutatásra ösztönöznek.

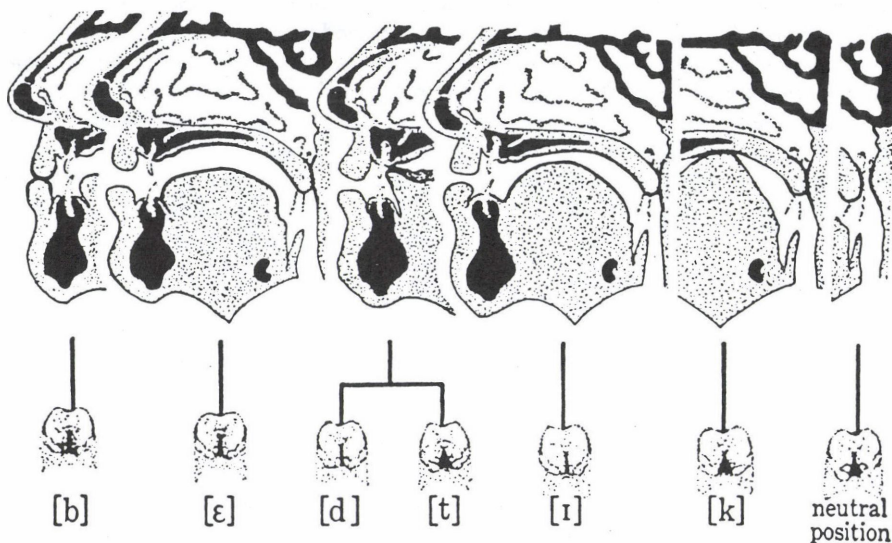
KIRÁLY PÉTER

A mássalhangzók hangátmeneteinek funkciója

I. B e v e z e t é s . — A fonetikának, pontosabban a kísérleti fonetikának a forradalmi megújulását és kiteljesedését jelentette az a tény, hogy az akusztikai fonetika az évszázad közepétől kezdődően elfogadottan szerves részévé vált e tudománynak. A beszéd akusztikai elemzésének eredményei nem csupán új megvilágításba helyezték a beszédre addig alkotott ismereteket, hanem segítségükkel egy sor olyan kérdés is megmagyarázhatóvá vált, amely a tradicionális elméleti kereteken belül és az addig alkalmazott módszerekkel nem volt lehetséges. Több mint 200 évvel ezelőtt KEMPELEN FARKAS — a beszélőgépek építése során — tulajdonképpen „felfedezte” és leírta a hangátmenet jelenségét. Nem elemezte azonban olyan tudományos igényvel, mint a beszédképzés más vonatkozásait (W. KEMPELEN, Mechanismus der menschlichen Sprache nebst Beschreibung der sprechenden Maschine. Wien, 1791.). A beszélőgép létrehozása során figyelte meg két szomszédos „mesterséges” beszédhang percepciók egybefolyását, együtthangzását, illetőleg — ha ezt meg akarta szüntetni —, akkor a közöttük megjelenő nemkívánatos szünet tényét. Kempelen tehát az észlelés révén jut el ahhoz az egyértelműen megfogalmazott felismeréshez, hogy két hang nem illeszthető egymáshoz úgy, mint két betű az írásban.

A beszédképzés és a beszédmegértés folyamatosságának (analóg voltának) és a beszédhangok elkülöníthetőségének és kijelölhetőségének („diszkrét” voltának) paradoxona megoldódni látszott a hangátmenetek „felfedezésével” (vö. pl. A. M. LIBERMAN, Some results of research in speech perception: JASA. 29 [1957.]: 117—23). Az egyes beszédhangok ún. tiszta fázisaira jellemző artikulációs konfigurációból a folyamatos beszéd során egy másik hangra jellemző artikulációs alakzat felvétele válik szükségessé. Ez csak úgy lehetséges, hogy a két tiszta fázis között artikulációs mozgások történnek, amelyek az egyik formációból a másikba történő „átjutást” biztosítják. Ezek az artikuláció hangátmenetei. A hangátmenetek az artikulációs mozgássor szempontjából különfélék, hiszen attól függően változnak, mekkora alakzatbeli különbség van a két szomszédos kiejtési szándékozott beszédhang között. Spontán folyamatos beszéd esetén a két szomszédos beszédhang artikulációja nagymértékben közelít egymáshoz, sokszor oly mértékben, hogy a tiszta fázisok elkülönítése csaknem lehetetlenné válik. A hangátmenetek tehát egyfelől biztosítják az artikulációs szervek számára az időben következő beszédhangra jellemző

konfiguráció felvételéhez vezető utat, másfelől a szomszédos beszédhangok artikulációs gesztusai bizonyos fokig közelítenek is egymáshoz. A jelenséget koartikulációnak nevezük (vö. 1. ábra: az angol *bedtick* 'ágybetét, matrac' szó folyamatos artikulációját szemléltető sémasorozat).

Folyamatos artikulációt szemléltető sémák

A koartikuláció akusztikai következményei, az átmeneti hangrészek vagy hangátmenetek biztosítják a beszéd folyamatoságát (vö. az artikulációra C. E. KANTNER és R. WEST, *Phonetics*. Harper and Brothers. New York, 1933., ill. az akusztikumra pl. R. D. KENT és CH. READ (szerk.), *The Acoustic Analysis of Speech*. Singular Publishing Group. San Diego, 1992.). A hangátmenetek akusztikai elemzése nem kevés nehézséget rejtett magában. Meg kellett határozni a hangkapcsolatok — hagyományos értelemben vett — magán- és mássalhangzói közötti eltérő időtartamú hangrészek hovatartozását. El kellett tehát dönteni, hogy az átmeneti hangrész a magánhangzóhoz vagy a mássalhangzóhoz illesztendő „elvileg”. Definiálni kellett az átmenetek funkcióját és paramétereit (vö. például a „hub” és a „locus” elméletek: I. LEHISTE és G. E. PETERSON, *Transitions, glides, and diphthongs*. In: *Readings in Clinical Spectrography of Speech*. Szerk. R. J. BAKEN és R. G. DANILOF, Singular Publishing Group and Kay Elemetrics Corp. San Diego, 1992. 286—95). Tekintettel a metodológiai korlátokra, a kezdeti eredmények meglehetősen bizonytalanok voltak, és szinte kizárólag a felpattanó zárhangokra vonatkoztak.

A mesterséges beszédelőállítás (beszédszintézis), majd a mesterséges hangkapcsolatok összetevőinek akaratlagos megváltoztatása alapján számos percepciói kísérlet vált lehetővé, amelyek eredményei kibővítették és pontosították az átmenetekről kialakított ismereteket. LEHISTE és PETERSON többféle definíciót is elfogad: (1.) a hangátmenet olyan frekvenciamozgás, amely egy mássalhangzó—magánhangzó kapcsolatban a magánhangzó kezdetétől a magánhangzóra jellemző akusztikai pozíció bekövetkeztéig tart vagy (2.) a hangátmenet olyan formásmozgás, amely egy tiszta fázistól egy következő tiszta fázisig tart, avagy (3.) olyan mozgás, amely egy adott magánhangzó—mássalhang-

zó kapcsolatban a magánhangzó tiszta fázisától ugyanazon magánhangzó befejező pontjáig tart (i. m. 295).

Az eredmények évtizedek óta alátámasztani látszanak azt is, hogy a hangátmenetek nélkül a beszédhangok felismerése nem lehetséges avagy bizonytalan (elsődleges vagy másodlagos akusztikai kulcsok: D. H. WHALEN, Perception of English /s/—/ʃ/ distinction relies on fricative noises and transitions, not on brief spectral slices: JASA. 90 [1991.]: 1776—85; a magyarra: K. VICSI, The most relevant acoustical microsegment and its duration necessary for the recognition of unvoiced stops: Acustica 48 [1981.]: 53—8; GÓSY M., Beszédeszlelés. MTA Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1989.). Mindezen adatok azonban csak bizonyos mássalhangzókra, illetőleg mássalhangzó-csoportokra vonatkoztak. Sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalomban nem találunk olyan kísérletsorozatot, amely szisztematikusan vizsgálta volna meg a hangátmenetek beszédpercepciósi funkcióját. Éppen ezért kísérletet terveztünk a hangátmenetek akusztikai elemzésére: annak megállapítására, hogy a hangátmenetek a beszédeszlelés szempontjából szükséges avagy szükségtelen részei-e/részletei-e a beszédnek.

2. A ny a g é s m ó d s z e r. — A magyar mássalhangzó-rendszer 23 mássalhangzóját és 3 magánhangzót választottunk a kísérlet hanganyagául: a felpattanó zöngés és zöngétlen zárhangokat, a nazálisokat, a zöngés és zöngétlen spiránsokat, két affrikátát, valamint a laterális mássalhangzót és a tremulánst. Ezeknek a mássalhangzóknek az *á*, *ő* és *í* magánhangzókkal alkotott CV kapcsolatát elemeztük természetes (női) ejtés alapján. A 69 hangkapcsolatot CSL 3500-as digitális jelfeldolgozóval vizsgáltuk 10000 kHz-es mintavételezési sebességnél, 8000 Hz-es elemzési tartományban. Az optikai kép és az ismételt akusztikai információ összevetésével szubjektív döntés alapján (állandó visszacsatolás mellett) kivágtuk a CV-kapcsolatok átmeneti részét. Az átmenetektől ily módon megfosztott hangkapcsolatokat kétféle véletlenszerű sorrendben magnetofonszalagra rögzítettük és két kísérletsorozatot végeztünk éphalló, magyar anyanyelvű felnőtt kísérleti személyekkel, összesen 22 fővel (átlagéletkoruk 32 év volt).

Az első kísérletsorozat célja annak megállapítása volt, hogy vajon a részt vevő mássalhangzók felismerhetők-e vagy sem. A második kísérletsorozattal arra kerestünk választ, hogy vajon a mássalhangzók minősége torzul-e (esztétikailag) az átmenetek hiányakor függetlenül a felismerés helyességétől.

3. E r e d m é n y e k. — 1. A hangátmenetek, mint az artikuláció akusztikus lenyomatai, az adott hangminőségekre jellemzőek; időtartamuk különböző. Az eredeti hangkapcsolatokból kivágot hangátmenetek időtartam-átlagai az *á* magánhangzó mellett 91,4 ms, a határértékek: 43—161 ms; az *ő*-vel alkotottakban 25—136 ms, az átlagérték: 78,6 ms; az *í*-vel alkotott kapcsolatokban az időtartam átlaga 85,3 ms, a határértékek: 20—138 ms (a részletes adatok az 1. táblázatban). Két esetben nem lehetett megállapítani az átmenet időtartamát, tekintettel arra, hogy — akusztikailag — az átmenet nem volt elkülöníthető a tiszta fázisokra jellemző paraméterektől. A *nyí* hangkapcsolat esetében gyakorlatilag nincs átmenet; az akusztikai kép változatlan a mássalhangzó formánsai és a magánhangzó formánsai között. Az artikulációban gyökerező magyarázat az, hogy a nyelv alig mozdul a mássalhangzó képzését követően a magánhangzóra: a képzési terület csaknem változatlan, mindössze a zárképzés szűnik meg. Az ajkak pedig már a *ny* képzése alatt felveszik az *í*-re jellemző ajakállást. A másik ilyen hangkapcsolat a *hí*, ahol — hasonlóképpen — a két beszédhang artikulációs gesztusai oly mértékben közelítenek egymáshoz az ejtés során, hogy az akusztikai lenyomatban jelentős paraméterváltozás az átmeneti területen nem jelentkezik.

1. táblázat
A CV hangkapcsolatok átmeneteinek időtartamértékei

Mássalhangzóminőség	Az átmenet időtartama (ms)		
	V = á	V = ő	V = í
<i>b</i>	131	109	94
<i>d</i>	161	136	138
<i>gy</i>	91	97	69
<i>g</i>	132	25	70
<i>p</i>	46	32	20
<i>t</i>	70	30	38
<i>ty</i>	75	40	35
<i>k</i>	43	60	86
<i>m</i>	30	46	57
<i>n</i>	52	60	80
<i>ny</i>	94	136	?
<i>v</i>	82	83	98
<i>f</i>	144	99	100
<i>z</i>	124	100	90
<i>sz</i>	116	70	136
<i>zs</i>	105	87	98
<i>s</i>	106	71	74
<i>c</i>	60	56	100
<i>cs</i>	82	100	124
<i>j</i>	70	90	85
<i>h</i>	90	90	?
<i>l</i>	71	72	88
<i>r</i>	127	120	112

A hangátmenetek időtartamai sajátosan alakulnak az egyes hangkapcsolatokban, részben a magánhangzótól, részben a mássalhangzótól függenek. A mássalhangzók képzési módja szerinti csoportosításban elemezve az időtartam-értékeket azt látjuk, hogy legrövidebbek a nazálisok (átlag: 47,9 ms) és a zöngétlen zárhangok (átlag: 69,2 ms) esetében, leghosszabbak a zöngés zárhangoknál (átlag: 104,3 ms). E mássalhangzókat a réshangok, illetőleg a likvida és a tremuláns követik a hangátmenet hosszúságában (a zöngés réshangok átlaga: 92,6 ms, a zöngétleneké 99,9 ms; a *l* és *r* hangé 99,1 ms). Az affrikáták átmeneteinek átlaga 87 ms, közepes hosszúságúak.

A képzési hely alapján végzett elemzés eredményei szerint meglehetősen egyenletesen változnak az értékek. Az ajak, illetőleg a velum mint képzési hely esetén a legrövidebbek az átmenetek (átlagértékeket nézve: 62,6 ms és 69,1 ms), a fogak és az elülső szájpaddás területén a leghosszabbak (101 ms, 91,9 ms, 92,8 ms), a palatum területén megkezdődik a rövidülés (78,7 ms). A *h* átmenetei viszonylag hosszúak (az átlagérték: 90 ms). A *C-á* hangkapcsolatok átmenetei hosszabbak a másik két magánhangzós kapcsolatban mérteknél; az *i* és az *ő* között jellegzetes eltérés nem volt mérhető.

2. A hangkapcsolatokra kapott azonosítási eredmények azt mutatják, hogy valóban vannak az észlelés számára „szükséges” és vannak „szükségtelen” átmenetek. A 2. táblázatban a három magánhangzóval alkotott hangkapcsolatokra kapott adatokat átlagoltuk.

2. táblázat

Átmenetek nélküli hangkapcsolatok azonosítása (átlagok)

Helyes azonosítás (%)	Mássalhangzók (átlagértékkel, %)
100	<i>z, s, c, cs, r</i>
90—99	<i>zs (98,4), b, v, f, sz (96,9) k (92,4)</i>
80—89	<i>l (86,3)</i>
70—79	<i>t (72,8), h (75,7)</i>
60—69	<i>m (63,6)</i>
50—59	<i>p (54,5), j (53)</i>
40—49	<i>ty (48,4), n (42,4)</i>
30—39	<i>gy (33,3), g (37,9), ny (33,3)</i>
20—29	<i>d (21,1)</i>

A) Az adatok azt mutatják, hogy a hangképzés módja a leginkább meghatározó a hangátmenet szükségessége szempontjából. Az affrikáták és a zörejes réshangok gyakorlatilag minden átmenet nélkül is tökéletesen azonosíthatók; hasonlóképpen a tremuláns is. 80%-on felüli a felismerési átlaga a laterális mássalhangzónak; percepciósan tehát jónak mondható. Az átmenet e mássalhangzónál sem feltétlenül szükséges. (Vö. 3. táblázat.)

3. táblázat

A képzési mód szerinti helyes azonosítás

Képzésmód szerinti csoportok	Helyes felismerés (%)			
	<i>á</i>	<i>ő</i>	<i>i</i>	átlag
zöngés zárhangok	27,3	55,6	59	47,3
zöngétlen zárhangok	54,6	78,3	95,4	67
nazálisok	33,3	53	53	46,4
zöngés réshangok	86,3	76,1	98,8	87
zöngétlen réshangok	87,4	96,5	93,1	92,3
affrikáták	100	100	100	100
<i>l / r</i>	59/100	100/100	100/100	93,1

Megállapítható, hogy a zárhangok — mind a felpattanó, mind a folyamatos zármássalhangzók — felismerésében az átmenetnek nagy a szerepe. Kivétel a zöngés bilabiális és a zöngétlen veláris mássalhangzónk; a *b* és a *k* felismeréséhez csaknem ugyanúgy szükségtelen az átmenet, mint a réshangok esetében. A réshangok között „ellenkező” kivételnek számít — minthogy a hangátmenet meghatározó a felismerésükben — a *j* és kisebb mértékben a *h*. Legkevésbé azonosíthatóak, tehát a hangátmenet döntő fontosságú a dentális és a palatális zárhangok, a már említett *j*, valamint a bilabiális zöngétlen és a veláris zöngés zármássalhangzók (*p* és *g*) esetében.

B) A mássalhangzók képzési helye szerint rendszerezett adatok is jellegzetes képet mutatnak. Nem kizárólagosan ugyan, de a képzési hely is meghatározza a hangátmenet funkcióját. Az átlagadatokat az ajkaktól a *h* képzési helyéig sorakoztatva azt látjuk, hogy a palatum és a velum területén csökkennek a helyes felismerés értékei, a fogmeder, illetőleg az elülső szájpadrólás területén szignifikánsan jobb az eredmények. Nagy valószínűséggel azonban itt nem a képzési hely paramétere a meghatározó, hanem a képzési mód,

hiszen ez utóbbi területen jobbra réshangok, illetőleg affrikáták képzése történik, amelyek felismeréséhez — mint láttuk — a hangátmenetek gyakorlatilag szükségtelenek. Egyértelműen döntő ugyanakkor az ajakartikuláció: az *ő* magánhangzó ajakállása a mássalhangzók egy részének helyes felismeréséhez nagymértékben hozzájárul, például míg az ajakréses magánhangzók mellett a bilabiális mássalhangzók felismerése 65% körüli, addig az *ő* mellett 85%-on fölüli. A magyarázat a „közös”, illetőleg azonos ajakállásban van (4. táblázat).

4. táblázat

A mássalhangzók képzési helye és a helyes felismerés összefüggése

Képzési hely szerinti csoportok	Helyes azonosítás (%)			
	<i>á</i>	<i>ő</i>	<i>i</i>	átlag
bilabiálisok	63,6	86,3	65,1	71,6
labiodentálisok	100	93,1	97,7	96,9
dentálisok	58,5	93,1	80,6	77,4
alveolárisok	100	98,4	100	99,4
palatálisok	11,3	15,9	98,8	42
velárisok	54,6	72,6	68,1	65,1
<i>h</i> képzési helye	59	90,9	77,2	75,7

C) A képzési mód és a képzési hely összefüggéseinek vizsgálata után megnéztük, hogy az átmenetek időtartamértékei és a felismerés pontossága korrelál-e egymással. Az adatok azt mutatják, hogy nem; a rövidebb vagy a hosszabb időtartamú átmenet nem jelzi előre a helyes mássalhangzó-azonosítást. A hangátmenet időtartamának tehát nincs felismerési kulcs funkciója a mássalhangzó azonosításában.

D) Elemeztük, hogy a fent leírtakat a magánhangzó-környezet mennyiben módosítja. Van-e különbség a mássalhangzó felismerésében a követő magánhangzó minőségének függvényében? A kérdés az, hogy vajon az átmenetek funkciója független a kontextustól (jelen esetben a követő magánhangzótól) avagy nem. Adataink azt a hipotézist erősítik meg, hogy nem független (5. táblázat). Mind az egyes képzésmódú osztályokat, mind az egyes mássalhangzókat tekintve, sok esetben szignifikáns a különbség a felismerésben a követő magánhangzótól függően.

5. táblázat

Az egyes magánhangzók hatása a mássalhangzó azonosítására

Mássalhangzó	Helyes azonosítás (%)		
	<i>á</i>	<i>ő</i>	<i>i</i>
<i>b</i>	90,9	100	100
<i>d</i>	-	63,5	-
<i>gy</i>	-	-	100
<i>g</i>	18,4	61	37
<i>p</i>	-	81	81
<i>t</i>	16	100	100
<i>ty</i>	-	47	100
<i>k</i>	91	85	100
<i>m</i>	100	75	15

Mássalhangzó	Helyes azonosítás (%)		
	<i>á</i>	<i>ő</i>	<i>i</i>
<i>n</i>	-	80	48
<i>ny</i>	-	-	100
<i>v</i>	100	90,9	100
<i>z</i>	100	100	100
<i>zs</i>	100	95,4	100
<i>j</i>	48	18	95,4
<i>f</i>	100	95,4	95,4
<i>sz</i>	90,9	100	100
<i>s</i>	100	100	100
<i>h</i>	60	90	75
<i>c</i>	100	100	100
<i>cs</i>	100	100	100
<i>l</i>	61	100	100
<i>r</i>	100	100	100

Az átlagadatok alapján kimondható, hogy a hangátmenet legnagyobb mértékben az *á*, kevésbé az *ő* és legkevésbé az *i* magánhangzós környezetben szükséges. A felismerési értékek: 59,7% (*á*), 77,6% (*ő*) és 84,5% (*i*). Az artikuláció szempontjából ez azt jelenti, hogy az *á* magánhangzóhoz vezető artikulációs mozgássor a mássalhangzóra még igen jellemző gesztusokat tartalmaz. Ha tehát egy *dá* vagy *já* hangkapcsolatot ejtünk, akkor az *á* magánhangzó tiszta artikulációjáig mindvégig a *d*, ill. a *j* mássalhangzó jellemző artikulációs gesztusait hozzuk létre. Ez a magyarázata az akusztikai következménynek: nemcsak a tiszta, de az átmeneti fázis paraméterei is meghatározóak. Természetesen itt is vannak jellegzetes különbségek az egyes mássalhangzók között. A hangátmenet hiányában egyáltalán nem felismerhetőek a *d*, *gy*, *p*, *n* és *ny* hangok. Csaknem felismerhetetlenek (20% alatti a pontos azonosítás) a *t* és a *g* zárhangok. Ugyanakkor nem mondható, hogy a zárhangoknak szükségszerű az átmenet az *á* magánhangzós környezetben, hiszen 90 és 100% közötti a helyes felismerése a *b* és a *k* hangoknak. 40–60% körüli a *l*, *j* és a *h* azonosítása. A 23-ból 11 mássalhangzó gyakorlatilag egyértelműen azonosítható az átmenet nélkül is.

Lényegesen több a helyes felismerésű mássalhangzó az *ő* magánhangzós környezetben. A 23-ból 15 mássalhangzó felismerését tekinthetjük jónak (90–100%-os 12, három pedig 80% fölötti). Csupán a *gy* és a *ny* hang felismerhetetlen, illetőleg a *j* 20% alatti. A többi mássalhangzó azonosítási biztonsága változó: 45%-tól közel 80%-ig. Az *i* magánhangzós környezetben tovább csökken az átmenet meghatározó funkciója. A 23 hangból 17 felismerése 100% vagy csaknem 100%; egy további pedig 81%-os, vagyis mindössze 5 mássalhangzó esetében jelentős az átmenet. Egyetlen mássalhangzó nem ismerhető fel az *i*-vel alkotott kapcsolatában az átmenet hiányakor, a *d*; és igen bizonytalanul azonosítható a *m* (15% alatt).

A 23 mássalhangzó közül mindössze 5 olyat találtunk, amelyek mindhárom magánhangzóval alkotott kapcsolatukban tökéletesen felismerhetők az átmeneteik nélkül (ezek: *s*, *z*, *c*, *cs* és *r*). 90% és 100% között van további 5 mássalhangzó azonosítása: *v*, *f*, *zs*, *sz* és *b*. Az összes többi hang esetében kisebb-nagyobb mértékben változó a hangátmeneti funkció. Egy-egy hangkapcsolatra kiterjedően szükséges a hangátmenet a következő mássalhangzóknál: *l* és *t* (a *lá* és a *tá* esetében); illetőleg egy-egy hangkapcsolatra kiterjedően nem szükséges: *m*, *ny*, *j* (a *má*, a *ji* és a *nyí* esetében).

A kapott adatok azt támasztják alá, hogy a következő magánhangzó minősége alapvetően meghatározza az átmenet szükségességét, vagyis a két beszédhang „artikulációs különbözősége” jelzi a hangátmenet szükségességének szintjét. A kategorikus szükséges és nem szükséges állítás a 23 x 3 mássalhangzó-előfordulásból csak 15-nél mondható ki. A többi, azaz 54 esetben bizonytalan a mássalhangzó felismerése, a helyes azonosítás szórását mutat.

E) Elemeztük a tévedéseket, azaz hogy a kísérleti személyek milyen mássalhangzókkal tévesztették össze az eredeti beszédhangokat. A 6. táblázat a tévesztési mátrixot mutatja.

6. táblázat

A tévesen azonosított mássalhangzók tévesztési mátrixa

Eredeti mássalhangzó	Azonosított mássalhangzó (%)						
	<i>d</i>	<i>gy</i>	<i>g</i>	<i>b</i>	–	<i>m</i>	<i>n</i>
<i>d</i>	22,7	-	-	75,7	-	1,5	-
<i>gy</i>	75,7	33,3	6,06	4,5	-	-	-
<i>g</i>	1,5	-	34,8	53	7,5	-	-
<i>p</i>						100	
<i>t</i>					72,6		
<i>m</i>				13,6			86,4
<i>n</i>					51	43	
<i>ny</i>						23	73

A zárhangokat — várhatóan — az ugyanazon képzésmódú osztályon belül tévesztik a kísérleti személyek. Legnagyobb mértékű a bilabiális zárhang helyettesítő megjelenése, még a nazális *m* esetében is; a palatális zárhangok helyett pedig percpiciósan elfogadható mértékben (!) azonosítanak dentális zárhangot. Változó mértékű a felismerhetetlen minősített mássalhangzók aránya, vagyis a hangátmenet hiánya megváltoztathatja a mássalhangzó minőségét a felismerés számára, bizonytalanná teheti a döntést, sőt — némely esetben — a beszédhang-észlelet is eltűnik.

A laterális mássalhangzót (*l*) csupán a veláris magánhangzóval alkotott hangkapcsolatban nem lehetett egyértelműen azonosítani, itt a kísérleti személyek 41%-ban egyöntetűen bilabiális nazális (*m*) ismertek fel.

3. A második kísérletsorozatban a kísérleti személyek feladata az elhangzott hangkapcsolatok minősítése volt a magyar iskolarendszerben használatos érdemjegyekkel (egyessel a legrosszabbnak, ötössel a legjobbnak ítélt „ejtést” kellett minősíteniük, természetesen mind az öt osztályzati lehetőséget kihasználva).

A jól azonosított mássalhangzók esetében azt tapasztaltuk, hogy a kísérleti személyek a korrekt felismerés arányánál „alacsonyabbra” értékelték a hangok minőségét. 95%-on felüli minősítést kaptak a *s*, *zs*, *c*, *cs* és *r* hangok (bár nem valamennyi magánhangzós kapcsolatban). A hangzásról alkotott szubjektív ítélet 80 és 85% közötti a *b*, *z*, *sz* és *k* mássalhangzóknál; 63%-os a *f* hangé. Az egyes mássalhangzó-kapcsolatok minősítését tekintve ugyancsak azt tapasztaljuk, hogy a kísérleti személyek alig-alig ítélnék 100%-osan a hangzást illetően; a minősítések azonban jól korrelálnak a felismerési adatokkal. Például a *sző* és a *szí* hangkapcsolat minősítése is 100%-os, csakúgy, mint a felismerésük, a *szá*-é azonban 90% körüli (a felismerése 90,9%). 100%-os a *tő* és a *tí* minősítése, ez ismét megegyezik a felismerésükre kapott adatokkal.

Az adatok a hangátmenetek mintegy harmadlagos akusztikai kulcs funkcióját tükrözik: bár az adott mássalhangzókat a kísérleti személyek nehézség nélkül azonosították, a „minőségüket” azonban nem feltétlenül fogadták el. Egyértelműen jónak ítélték a két alveoláris réshangot és a tremulánst, valamivel gyengébbnek találták a bilabiális felpattanó zárhangot, a veláris zöngétlen zárhangot és a dentális zöngés spiránst. A nem (jól) azonosítható mássalhangzók esetében nehézkes a minősítések értékelése, hiszen a kísérleti személyek azokat a beszédhangokat minősítették, amelyeket észlelni véltek.

Elemeztük a felismerés és a minősítés matematikailag kifejezhető különbségét. A helyes felismerés és a minősítés közötti differencia 0—35% között változik. Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy az átmenetektől megfosztott hangkapcsolatok akusztikai megvalósulása nem egyezik az agyban tárolt neurális spektrogrammal. Természetesen ez sem független az adott mássalhangzó típusától, hiszen például a zörejes réshangok megvalósításához nagyobb képzési terület áll rendelkezésre, mint például a zárhangoknál. A tremuláns ejtése is igen sokféle lehet, a hallgató a percepció során igen toleráns e hang képzését illetően.

Az egyes kísérleti személyek mássalhangzó-azonosításait elemezve azt láttuk, hogy az ítéletek nagymértékben egyezők; a minősítés azonban — tekintettel annak lényegesen szubjektívebb voltára — nagyobb szórást mutat. A legnagyobb egyetértés a *lí* és a *ri* hangkapcsolatok mássalhangzójának megítélésében volt; két osztályzatnyi eltérést tapasztaltunk az alveoláris réshangok és az affrikáták valamennyi magánhangzóval alkotott kapcsolatában, valamint a *má* esetében (százalékban kifejezve: 80—100%) és a *vi* esetében (százalékban: 60—80%). 16 mássalhangzó-kapcsolatnál — például *bá*, *szí*, *lő* — három osztályzat eltérést is találtunk (százalékban: 60—100%), illetve a *fi*-nél 40—80%. Négy osztályzatnyi különbséget mutatott a két dentális réshangra kapott ítéletek elemzése (40—100%). A legnagyobb szórást a *fő* (20—80%) és a *fá*, *gyí* (20—100%) hangkapcsolatok minősítésében tapasztaltuk. Ez utóbbiak egyértelműen a kísérleti személyek egyéni toleranciájával magyarázhatók; továbbá arra a metodológiai sajátosságra is utalnak, hogy nem egy esetben nehéz a minősítést elvégezni, ha az azonosítás nem okoz problémát.

4. K ö v e t k e z t e t é s e k . — E tanulmány címe előjelezte annak a lehetőségét, hogy a hangátmenetek esetleg szükségtelenek. A kísérleti eredmények alapján egyértelműen kimondható, hogy 1. a hangátmenetek percepciók funkciója változó, valamint hogy 2. ez a funkció hangminőség- és kontextusfüggő. Az első megállapítás annak tömör megfogalmazása, hogy vannak olyan hangkapcsolatok, amelyek biztos felismeréséhez a hangátmenet nem szükséges, vagyis a beszédhangok tiszta fázisai közötti hangrészlet nem elsődleges felismerési kulcs. Az a szakirodalmi állítás, hogy a felpattanó zöngés zárhangok felismerése nem lehetséges az átmenetek nélkül, a jelen kísérlet eredményei szerint szintén revízióra szorul. A magyarra vonatkozóan legalábbis „szüségtelen” a hangátmenet a bilabiális felpattanó zöngés zárhang, részben a palatális és a veláris zöngés és zöngétlen zárhang azonosításához. A hangátmenetek tehát részben valóban elsődleges akusztikai kulcsok a percepcióban, nem egy esetben azonban másodlagos kulcsok (például a labiodentális réshangoknál), sőt több esetben csak kiegészítő szerepük van (például a dentális és alveoláris réshangoknál). Ez utóbbi esetekre kimondható, hogy a hangátmenetek szükségtelenek.

A neurális spektrogramokkal történt minőségi összevetés — voltaképpen ez történik a hangminőség szubjektív megítélésekor — egyértelműen jelzi, hogy a hangátmenetek „eszétíktái” többet jelentenek a beszédhangok felismerésében. Mindezek alapján felvetődik a hangátmenetek definíciójának újrafogalmazása is. Hangátmenetnek nevezük a koartikulációs jelenségek akusztikai következményeit, amelyek a formánsmozgások révén a mássalhangzók minőségétől (artikulációsan elsősorban a képzési módjuktól)

és kontextusától függően vagy invariáns jegyként, vagy másodlagos akusztikai kulcsként, nem egy esetben azonban redundáns tényezőként funkcionálnak az észlelésben.

GÓSY MÁRIA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Két régi alak használata a mai magyar nyelvben

Cikkemben két nyelvi kategória előfordulását szeretném megvizsgálni a mai magyar irodalmi nyelvben: az összetett múltat és a szenvedő igét. A szakirodalom (pl. MMNyR., NyKk.) többnyire régi irodalmi nyelvi adatokra hivatkozva ezeket már nem tekinti élő kategóriáknak és nem is javasolja használatukat. Újabb példaanyag alapján szeretnék ezzel némileg ellentétes véleményt kifejezni, valamint azt kimutatni, hogy e formáknak általában véve korlátozott, ám bizonyos szerzőknél mégiscsak gyakori előfordulása nem engedi meg, hogy teljességgel kihalt formáknak, pusztán holmi archaizáló tendencia megjelenítőinek tekintsük őket, hanem igenis létező, egyes írók által kifejezetten kedvelt stílusesszözöknek. Példaanyagom az 1945 után megjelent irodalmi írásokból származik.

1. A z ö s s z e t t e t t m ű l t. — Az összetett múlt két típusa közül (*ment vala* és *ment volt*) az elsőt véglegesen kipusztult formának tekinti a nyelvészeti szakirodalom, megjegyezve, hogy csak archaizálás céljából használható. TOMPA JÓZSEF „A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv” c. munkájában (Bp., 1972.) kellő figyelmet szentelt e kérdésnek. Feltűnő azonban, hogy a második típust meg sem említette. Annak magyarázatát BÁNHIDI ZOLTÁN „A magyar összetett igealakok jelentéstörténete” c. munkájában (NytudÉrt. 12. sz. Bp., 1957.) találjuk meg, amelyben a szerző bemutatta az összetett múlt idő különféle alakjainak fejlődését a XVI. századtól kezdődően egészen XX. század közepéig. BÁNHIDI kimutatta, hogy a *ment vala* típus a XIX. század végén tűnt el, de a *ment volt* típus még a XX. század első negyedében is gyakori volt: „amikor minden nevesebb írónk (Gárdonyi, Tömörkény, Ady, Babits, Móricz, József A.) felhasználta, s nemcsak archaizmusként (hihetően csak Babits, Móricz, Tamási Á. használatában találjuk meg ilyen értelemben is). Ma élő íróink közül ez is Tamási Áron írásaiban a legismertebb, ám Déry is tud nyújtani rá adatokat. Az előző korokhoz hasonlóan legtöbbször egyszerű múlt idővel szokták viszonyítani, vagy jelennel.” (BÁNHIDI i. m. 31—2).

Tompa műve, amely tizenöt évvel Bánhidi tanulmánya után látott napvilágot, sajnálatos módon csupán a korábban megjelent műveket elemzi; a háború utáni irodalommal alig foglalkozik. A sors iróniája, hogy a magyar irodalom „A művészi archaizálás” megjelenése után igazán látványos archaizáló művekkel gazdagodott, mint amilyenek például Weöres Sándor „Psyché” (1972.) és Esterházy Péter „Tizenhét hattyúk” c. (1987.) művei. Sokatmondó azonban, hogy sem Esterházy, aki a XVII. és XVIII. századi magyar nyelvet utánozta, sem Weöres, aki mesteri módon idézte fel a XIX. század eleji stílust, nem használja művében a *ment volt* típusú összetett múltat. Ezt a tény stílusutánzásuk gyenge oldalának tekinthetjük, hiszen az a nyelvi változat, amelyet mindkét szerző imitálni szeretett volna, ismerte ezt az alakot. A szerzők kivétel nélkül a *megy vala* vagy *ment vala* típusú összetett múlthoz, illetve az elbeszélő múlthoz ragaszkodtak, valószínűleg azért, hogy elhitelessék az olvasóval műveik régiségét, hiszen Weöres „talált kézirat”-ként tálalta munkáját, Esterházy pedig álnéven közölte. Mindkét szerző ráértett arra, hogy a *ment volt* típusú összetett múlt nemigen alkalmas az archaizálásra, mivel az voltaképpen még mindig létező forma.

A MMNyR. (I, 495) a következőt mondja erről az időalakról: „Összetett múlt alakjaink ma általában csak kivételesen — táji alakként vagy különféle stilisztikai céllal — fordulnak elő.” Példaképpen Tamási Áron és Arany János (!) művéből idéz. A NyKk. (II, 206) hasonlóan nyilatkozik, de megjegyzi, hogy az összetett múlt „az erdélyi köznyelvben, főként a székelyekében, ma is megtalálható. A *mentem volt* típust szórványosan másutt is hallhatjuk, főként idősebbek nyelvhasználatában. Múlt századi irodalmunk még élt ezekkel az összetett igealakokkal, de ma már csak tájnyelvi elemként vagy régiesítésként fordulnak elő.”

Az általam gyűjtött példaanyag azt mutatja, hogy a XX. századi magyar szép- és értekező prózában az összetett múlt egyes íróknál viszonylag kedvelt forma, amelyet a következő szabályok szerint használnak:

a) A *ment volt* típusú összetett múlt két állandósult kifejezésben a leggyakoribb: *mondta volt* és *szokta volt*. Több szerző akkor használja, ha távolabbi múltba kívánja helyezni az eseményt: „— Magához Eliz lenne való, — *mondta volt* a taxiban, hazafelé.” (Domahidy 1969: 112) | „Erről a periodusáról különben azt *mondta volt* Deleuze, hogy [...]”. (Kemenes Géfin 1993: 99) | „Any *mondotta volt*, két esztendővel ezelőtt, mikor elbúcsúztunk: »Ha baj van, keresd fel Erzsit.«” (Örkény 1980: 96) | „[...] ahogy Frick titkostonácsos *szokta volt* mondani, [...]”. (Nádas 1986: 27).

b) Egyéb igék is szerepelhetnek összetett múltban, rendszerint főleg annak érzékeltetésére, hogy a cselekmény befejezett vagy hogy megelőzte az egyszerű múlttal kifejezett eseményt: „G. A. még a délelőtt folyamán *leмент volt* a szalonba, megkérdezni jövendőbeli apósát, nem akarna-estére velük tartani.” (Déry 1971: 401) | „Ő már öt előtt öt perccel *felynyitotta volt* szemét, [...]”. (Lengyel 1975: 397) | „[...] *mondta* Frick, mikor még nem *nyitottam volt ki a szemem*, s a hang kellemesen zengett bele az ébredésbe, [...]”. (Nádas 1986: 89).

Az összetett múlt használata mégsem tekinthető általánosnak, sokkal inkább az írók egyéni ízléséről van szó, vannak ugyanis olyanok, akik egyáltalán nem használják. Ha egy író kedveli ezt a formát, akkor valószínű, hogy több írásában is alkalmazza, de előfordulása ez esetben is korlátozott és a szöveg terjedelmétől is függ. Példaként említhetem, hogy Domahidy 200 oldalas regényében összetett múlt mindössze tizenkét alkalommal fordul elő.

2. A s z e n v e d ő i g e . — A szakirodalom leszögezi, hogy a szenvedő igék századeleji visszaszorítása annak a következménye, hogy a szenvedő ige mint kategória latin és német hatásra került volna be a magyarba. Akadnak azonban nyelvészek, akik sajnálják, hogy a puristáknak akkor nagyjából sikerült kiirtaniuk e kategóriát. (NÉGYESY LÁSZLÓ, A magyar szenvedő igeről: Szily-Eml. 1918. 38—42; FERENCZY GÉZA szerk., Anyanyelvi őrző. Bp., 1971.; SZATHMÁRI ISTVÁN, Unpersönliche Formen in der ungarischen Gegenwartssprache. FUF. 50 [1992.], 35—45.)

Pedig a *-(t)atik/- (t)etik* képző eredeti magyar elemekből alakult ki (I. A magyar nyelv történeti nyelvtana I, 94), és szenvedő formák más finnugor nyelvekben is találhatók (NÉGYESY i. m.; FERENCZY i. m.; KÁLMÁN BÉLA, Szenvedő szerkezet és tárgyjelölés. In: NytudÉrt. 104. sz.).

A szakirodalom csak kivételes esetekben helyesli a szenvedő igék használatát, és felsorolja azokat az állandósult kifejezéseket, amelyekben nem lehet helyettesíteni őket más alakokkal. A példaanyag zöme a XIX. századból származik (Arany, Petőfi), kivételesen a XX. századból (Ady) is idéznek adatokat.

A legfontosabb magyar nyelvtani kézikönyvek (MMNyR., NyKk. I, 795) kihalt képzőként tárgyalják a *-(t)atik/- (t)etik* képzőt. KOVALOVSKY MIKLÓS (Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség. Bp., 1977.) is ezt az álláspontot képviseli, habár az állandósult kifejezésekben elfogadja a szenvedő

igét. A legújabb szakirodalomban olyan paradox megjegyzéssel is találkozni, miszerint a szenvedő igealak nem használható már a mai magyar nyelvben, de maga a képző eleven¹².

Több nyelvész azon a véleményen van, hogy a *-(t)atik/-(t)etik* képzőt helyettesíteni lehet, sőt kell az *-odik/-ődik* képzővel, mely a nyelvjárásokban használatos, és ahol a *-(t)atik/-(t)etik* képző soha sem terjedt el igazán erősen írott nyelvi mivolta miatt. Olyan esetekben, amikor a helyettesítés nem lehetséges, a nyelvészek elfogadják a szenvedő igés szerkezeteket mint állandósult kifejezéseket. Ezeknek a száma a szakirodalom szerint eléggé csekély, használati lehetőségeik pedig korlátozottak, mivel többnyire csak a hivatalos nyelvben használhatók. A következő kifejezéseket szokás idesorolni: *(tudtára) adatik, (meg)adatik, dicsértessék, engedtessek meg (nekem), felvételik, (benn)foglaltatik, benne foglaltatik, végső nyugalomra helyeztetett, hitelesítettik, jóváhagyatott, megiratott, megkívántatik, (napjai) megszámláltattak, méltóztatik, szükségeltetik, születik, (köz-hírré) tétetik, (jegyzőkönyvbe) vététt, viseltetik vki/vmi iránt*.

Leszámítva a *születik* igét, amelyek jelentéstartalmát másképpen aligha lehet kifejezni — hacsak nem folyamodunk a szinte költői *napvilágot látott* kifejezéshez — az *adatik* és a *foglaltatik* minden bizonnyal igen gyakori alak, és nemcsak a hivatalos nyelvben, hanem az értekező prózában is: „Tehát egyszerre örülök is, hogy az autonómia nagy késéssel *megadatik* a magyar irodalomnak, meg félttem is, hogy súlyos szerepzavarba kerül.” (Balassa 1989: 4) | „[...] arcán pedig, mely a legkivételesebb arcok közé tartozott, mit eddigi életem során látnom *adatott*, [...] meglazultak kissé a töprengés élesebb vonásai, [...]”. (Nádas 1986: 91) | „Kevés embernek *adatik meg* az életben egy ilyen példázatszerű döntés. S ha *meg* is *adatik*, kevés ember ismeri föl, hogy ez a döntés órája.” (Konrád 1989: 740) | „Témája a címben *foglaltatik*?” (Kemenes Géfin 1993: 98).

A fenti és az alább felsorolandó példák vallomása ellenére ugyanazt a megjegyzést kell tennem, mint az összetett múlttal kapcsolatban: a szenvedő ige használata az írók egyéni ízlését tükrözi. Ez pedig a kreativitással függ össze, ti. az ilyen formát kedvelő írók nem elsősorban a szakirodalomban felsorolt alakokat használják — ezek kizárólag a hivatalos nyelvben fordulnak elő —, hanem éppen más igékből képzetteket. Az egyetlen szabály, amelyet követnek, az, hogy csak tranzitív igékből alkotnak ilyeneket.

Az alábbi példák azt szemléltetik, hogy a szenvedő igealakok inkább emelkedett stílusban használhatók, tehát az értekező, a szépprózában és a költészetben szerepelnek: „Néhány példa e karneválból: az alaptörténet barokk-eposzi értelemben *stilizáltatik föl*, [...]”. (Balassa 1980: 163) | „[A] Recenzens e hatalmas tudást nem saját kútforrásból merítette. Köszönet illeti érte P. Eckermann urat, kit Recenzens megkért egy nyárutói, de már hűvösödő estén, csenné el titokban a Mester kéziratossá házipéldányát, melyben az idézetek — a könyvvel ellentétben — nagy pontossággal *megjelöltettek*.” (Jankovics 1982: 96) | „A Hűség fejezetében a meghatározottságok lajstromozása folyik, *kijelöltetnek* a szöveg születésének földrajzi-történeti koordinátái; [...]”. (Erdődy 1990: 797) | „[...] a legszebb madár is *megfosztatik* tollától. [...]” (Petri 1981: 9).

A fenti példák egy lényeges tekintetben különböznek a szakirodalomban felsoroltaktól: sehol sem szerepel az ún. agens, azaz a cselekmény végrehajtója (amely a passzív mondatokban nem

¹² "Im heutigen Ungarisch werden die passiven Verbformen nicht mehr gebraucht, obwohl die passiven Bildungssuffixe absolut produktiv sind." (FORGÁCS TAMÁS, Weitere Gedanken über Genus verbi im Ungarischen: FUF. 52 [1994.], 138). Ezt a megjegyzést a szerző a továbbiakban némileg módosítja, mondván, hogy: "das Passiv im Ungarischen nicht gebräuchlich, aber möglich ist" (uo. 151). A fenti idézetek Forgács cikke második részéből származnak; az első rész (FORGÁCS, Satzmuster und Genus verbi im Ungarischen: FUF. 50 [1992.], 125—46), különösen a 142. lapon szereplő áttekintés (Die Typen des Genus verbi im Ungarischen) azt a benyomást keltheti, hogy a szenvedő igeformákat ugyanolyan könnyen lehetne képezni, mint pl. a visszaható igéket. FORGÁCS cikke különben jó áttekintést ad a magyar ige morfológiájáról, és érdekes megfigyeléseket tartalmaz a szenvedő alakokra vonatkozólag, mivel nemcsak formailag, hanem szemantikailag is foglalkozik a kérdéssel.

azonos a mondat alanyával!). Az olyan mondatok, mint *A postástól átadatik a levél* (MMNyR. I, 357) vagy *Péter ruhája bemocskoltatott (Pétertől)* (FORGÁCS, *Satzmuster...* 131)¹³ teljesen mesterkéltnél alakulatosak, amelyeket senki sem használna. A mai magyarban a szenvedő igealak akkor használatos, amikor a *patiens* (a passzív mondat alanya) szó szerint elszenvedi a cselekményt.

Habár a szenvedő ige használata nem nyilvánítható általános érvényű jelenségnek, a *-(t)atik/-(t)etik* képző mégis jelen van a nyelv eszköztárában. A különböző nemzedékekhez tartozó írók különféle írásaikban felhasználják stíluseszközként, mégpedig szándékosan ritkán, ami éppen emeli értékét; még rövidebb lélegzetű szövegekben is akad rá egy-egy példa. Az is igaz, hogy vannak írók, akik soha nem élnek ezzel a formával.

3. Ö s s z e g e z v e a következőt mondhatom: a *(ment volt* típusú) összetett múlt és a szenvedő ige nem tartozik egyértelműen az archaizálás eszközei közé, éppen azért nem, mert még mindig eleven formák. Az általam gyűjtött példák azt mutatják, hogy kiváló mai magyar írók és kritikusok is alkalmazzák ezeket, aminek következtében e formák fennmaradhatnak az irodalmi nyelvben. Talán azt a lehetőséget sem szabad kizárni, hogy majd még terjeszkedni is fognak. Az a feltevés azonban, miszerint kihalt alakokról lenne szó, nem látszik indokoltnak.¹⁴

JOLANTA JASTRZEBSKA

Szempontok a szóösszetétel vizsgálatához* (Korai ómagyar kori anyag alapján)

A nyelvi változások alakulásának izgalmas folyamata nem könnyű feladat elé állítja a kutatót. Időben visszafelé haladva pedig a nehézségek fokozódnak, hiszen a mai kor nyelvésze nem rendelkezik, de jó esetben is legfeljebb korlátozott kompetenciával bír a korai korszakok nyelvére vonatkozóan. A szóösszetételi folyamat vizsgálatára ez a megállapítás fokozottan igaz.

¹³ Bizonyos transzformációk révén FORGÁCS kimutatta a mediális és a passzív igék közötti különbséget. Kiindulópontja a következő mondat volt: *Péter bemocskolta sárral a ruháját*. Ennek mediális változata: *Péter ruhája bemocskolódott (a sártól)*. Passzív variánsa pedig: *Péter ruhája bemocskoltatott (Pétertől)*. Mediális igék esetében egy passzív okozóról (causator) van szó, szenvedő igéknek a bázisa pedig egy aktív cselekvő (agens). FORGÁCS észrevételének helyessége vitathatatlan, a kérdés csak az, hogy meg kell-e nevezni a mondatban az aktív cselekvőt.

¹⁴ F o r r á s j e g y z é k : Balassa Péter 1980: *Vagyunk*: Jelenkor XXIII/2, 162—79. | Balassa Péter 1989: *Mindennapi irodalmunk*. Balassa Péter az irodalom helyzetéről: *Könyvvilág* XXXIV/10, 4. | Déry Tibor 1983: *G. A. úr X-ben*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. | Domahidy András 1969: *Vénasszonyok nyara*. Róma, A Lehel-pályázat Bizottságának kiadása. | Erdődy Edit 1990: *Hrabal könyve — Esterházy Péter regényéről*: *Vigilia* 10. sz. 796—800. | Jankovics József 1982: *Bevezetés a Függőbe*. Esterházy Péter: *Függő*: *Életünk* XX/1, 91—6. | Kemenes Géfin László 1993: *AVANT, GARDA!* Gilles Deleuze/Félix Guattari: *Kafka: Pour une littérature mineure*. Paris, Editions de Minuit, 1975.: *Arkánium* 11, 98—100. | Konrád György 1989: *A harmadik reformkor elé*. *Naplójegyzetek: Életünk* XXVII/8, 733—41. | Lengyel József 1975: *Elejétől végig*. Bp., Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó. | Nadas Péter 1986: *Emlékiratok* könyve. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. | Örkény István 1980: *Novellák*. Első kötet. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó. | Petri György 1981: *Van Maya. Mi is van még?: MV*. VII/3—4, 9.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, 1994. augusztus 25-én Egerben.

A grammatikai szerkezetekből keletkezett összetett szavak létrejöttének feltétele, hogy az alkotóelemek gyakran és minden esetben azonos sorrendben forduljanak elő egymás társaságában. Ezek a nyelviileg kötött és szoros szórendű szókapcsolatok, szerkezetek azok, amelyek kiindulási pontul szolgálhatnak a majdani összetett szavak keletkezéséhez. A kötött és szoros szórendi helyzet azonban csak a lehetőséget teremti meg az összetett szóvá váláshoz, realitássá csak egy töredékük válik.

Az összetett szó-előzményeknek az összetett szóktól való megkülönböztetésére irányuló kísérleteket részint az elméleti tisztázásra való törekvés (vö. pl. PAIS: MNy. XLVII, 135—54, LVII, 266—73, 429—35; GRÉTSY: MNy. LIII, 69—76), részint a gyakorlat oldaláról (Új Nyelvtörténeti Szótár, Történeti Nyelvtan) jelentkező igény támogatta (vö. KÁROLY: MNy. L, 43—50, LVI, 58—62; BERRÁR: MNy. LI, 80—3, SZABÓ T. Á.: FUF. XLVI, 71—87). A Történeti Nyelvtan munkaközösségét is ez készítette annak a szempontrendszernek a kidolgozására, amelynek az alkalmazásával végsőül is a mű szóösszetételei fejezetei készültek. A figyelembe vett szempontok a következők: tulajdonnévi funkció, terminusszerep, jelöletlen grammatikai megformálás, az igeneves szerkezetek viselkedése, jelentésváltozások, a nyelvi utóélet, szótagszám, toldalékolásmód, hangsúlyviszonyok alakulása, egybe-, illetőleg különírás és az *-s*, *-i*, *-ű/-ü* képzős alaptagú szerkezetek alakulása. A szempontrendszer működését talán azzal lehet leginkább szemléltetni, ha a vizsgálatok középpontjába nem a végeredményt, hanem a folyamatot állítjuk.

A szakirodalomban legtöbbször emlegetett és kétségkívül legpregnansabb kritérium a jelentésváltozás. Korai (esetünkben az ősmagyar, korai ómagyar) korszakokban bizony nehezen alkalmazható szempont, hiszen a rendelkezésünkre álló (zömében szórványemlékekből adatható) nyelvi elemekről nehezen állapítható meg, hogy a jelentésváltozás bekövetkezett-e. Vajon más jelentésű nevet kapott-e az a személy, akit *Jámbor*-nak hívtak (1275: ÁÚO. IX, 134), mint az, aki a *Jóember* nevet viselte (1251/: OklSz.). Emellett észre kell vennünk: az összetett szóvá válás nem jár minden esetben jelentésváltozással. *Néember* szavunk első előfordulásakor (BécsiK.) már elhomályosult benne az összetételei viszony (*nő + ember*), jelentése azonban még mindig nem más, mint az összevont elemei. Mai pejoratív jelentését Vörösmartytól idézi a TESz.

Ha egy szerkezet terminusszerepet tölt be, e funkciója egyetlen összetett szóvá rántja össze. A korabeli gazdasági élet több kifejezése sorolható ide: *közfa*, *útpénz*, *fekéspénz*, *füstpénz*, *hegyvám*, *fűkötél* stb. Ezekben a szavakban erős jelentéssűrítés ment végbe.

A korszakban összetett szóként élő nyelvi elemekben a bennük rejlő grammatikai viszony általában jelöletlen. Terminusszerepben azonban akár a jelölt grammatikai viszony sem akadály az összetett szóvá váláshoz. Ilyen pl. a *füvönosztás* 'egy bizonyos módon kimért földterület' (1297: OklSz.). Minőségjelzős szerkezetben a „jelöltség” kifejezője lehet az *-s* (vagy az *-i*) melléknévképző. Közülük *-s* képzős minőségjelzős alakulat előfordul olyan szerkezetben, amely terminusfunkciója folytán feltehetőleg már összetett szónak tekinthető. Ilyen a *lovaslegény* 'Reiter' (1245: OklSz.) és a *lovasjobbágy* (1247: OklSz.).

A jelöltség összetett szavakban csak a korai ómagyarban kezd jelentkezni: a korszak adatai alapján közszoji használatban a tárgyias és a birtokos jelzős összetett szavakban a grammatikai viszony jelöletlen. Az egyébként nem különösebben népes határozósok között a jelöletlenség az archaikus réteget jellemzi, pl. *vízköszörű* 'vizzel vagy vízen köszörülő (malom)', *kesztyű*, *előtte*. Az újabb keletkezésű összetett szavak határozói bővítményi tagja jelölt: határozószó vagy ragos főnév: *felülcsapó*, *alulcsapó* (malom), vagy a már említett *füvönosztás*. Összetett szóvá válásukat a terminusszerepük segíthette elő.

A jelöltséggel nagyobb mértékben a tulajdonnevek között lehet találkozni: csupán a tárgyias viszony jelölt voltára nincsen még körükben sem adatunk. Az *-s* képzővel „jelölt” melléknévi jelző tulajdonnévként az alaptagjával könnyen alkot összetett szót: *Füves-út*, *Árkos-út*, *Füzes-telek*, *Bodzás-hegy* stb. Ezek az alakulatok, ha nem tulajdonnévként, hanem csupán helymegjelölő közszojként fordulnának elő, azonnal szó szerkezetként funkcionálnának. (Ilyen szerkezetek a mai nyelv-

ben is bármikor elhangozhatnak, nem tulajdonnév voltukra szövegkörnyezetük, hangsúlyozásuk utalhatna. Ezek a kritériumok a korai szórványadatok jellegének a meghatározásakor nem alkalmazhatók.)

A birtokos jelzős szerkesztésmód a korai ómagyar kor közszói állományában mindig jelöletlen. Tulajdonnév a jelöletlen és a jelölt formája egyaránt lehet, pl. *Lackfi* szn. : *Bakfia* szn., *Folnagy* szn. : *Faluvéne* szn., illetőleg *Marcalfő* hn. : *Asszonyfalva* hn. — A határozós viszony tulajdonnevekben csak az ősmagyar személynévadást tükröző óvónevekben jelöletlen, pl. *Mavagy*, később mindig jelölt, pl. *Dombonülő* szn., *Éjjeltudó* szn., *Polconszaró* szn., illetőleg *Alájáró* hn., *Általjáró* hn. stb.

Ezek a sajátosságok a változás tendenciáját mutatják, tehát azt, hogy a korábbi általános jelöletlenséggel szemben a jelölt grammatikai szerkesztésmód is elfogadottá válik az összetett szavak körében. Egyúttal arra is utalnak, hogy a tulajdonnévi szerep az összetett szóvá válást nagymértékben, más szempontokat megelőzve támogatja.

Az igeneves szerkesztésmód a magyar összetett szavak keletkezésében igen fontos szerepük volt. Nyelvünknek az alapnyelvből örökölt sajátossága az igeneves szerkesztésmód. Újabb, az analitikus szerkesztés irányába mutató nyelvi eszközök, pl. a kötőszók kialakulása, majd gyakorivá válása az igeneves mondat szerkezeteket háttérbe szorította, illetőleg az igeneveknek a bővítményi tagjukkal való szoros, jelentéssűrítő kapcsolata az összetett szóvá való szerveződésüket segítette.

Alanyos szerkezetű összetett szavak — a vogul, osztják szó szerkezeti előképek alapján — bizonyára az ősmagyar korban keletkeztek nagyobb mennyiségben: a folyamatos melléknévi igenévnek a korai ómagyar korban már nincs alanyi bővítménye. Ez a szerkesztésmód a korban csak összetett szavakban mutatható ki, de írásos rögzítésük többnyire még későbbi. A korai ómagyar, tulajdonnevekben jelentkező előfordulásai: *farkasháló* (ti. hely), *mennyütő*, *mennyütött(e)* (gödör, sziget), *Istenvette* szn. után a későbbi lejegyzésük közszói használatban mutatják őket: *anyaszült*, *verejtékjáró*, *szívefájó*, *kecskerágó* stb. Ezek jelzői szerepet töltenek be.

Az igenévi alaptagú határozós összetett szavak archaikus rétege a kései ómagyarral zömében főnevesült: *kesztyű*, *elöte*, *vízköszörű*. Az újabbak az igenévi alaptag mondatrészszerkezetének megfelelően többnyire jelzőként funkcionálnak: *felülcsapó* (malom), *hamubasült* (pogácsa), *jelenvaló* (bűnös) stb. Természetesen a régebbiek között is van olyan, amely őrzi a melléknévi jellegét (*vakmerő*), és az újabbak között is találni főnevesülteket (*nyakbavető*, *ennivaló*).

Az igeneves összetett szavak túlnyomó többségét a tárgy szerkezetűek adják. A tárgy jelölésének a lehetővé válásával a jelöletlenség kapcsolata az alaptagjukkal a korábbinál szorosabbá vált. Ez az összetételi folyamat alapja. A szerkezetek további jellemzője volt, hogy közülük sokban az alaptag folyamatos melléknévi igenév. Szemantikailag igen sok közöttük az olyan, amely alkalmasnak mutatkozott arra, hogy az egyre szaporodó új foglalkozás három megnevezésére szolgáljon: *jószedő*, *megyemutó*, *erdőóvó*, *tömlőcívó*, *mézművelő*, *kenyérsütő* stb. Az igenevek főnevesülése éppen foglalkozásnévi szerepben az ősmagyar kor végén, a korai ómagyar kor során vált tömegessé olyannyira, hogy az *-ó/-ő* foglalkozásnév-képző funkciót is felvett (vö. pl. *szabó*, *bíró*, *szántó*, *kereskedő* stb.). A több irányból azonos eredményre vezető nyelvi változások következménye a nagyszámú tárgy szerkezetű szó létrejötté. Ez magyarázza azt is, hogy az ilyen képződmények nem tulajdonnévi használatban is összetett szónak minősülnek, pl. *Farkasverő* szn., *Igazmondó* szn., *Nyílfaragó* szn., *Márcadó* hn., *Mézadó* hn., *Mézművelő* hn.

A korai ómagyar kor összetettszó-állományát számba véve megállapítható, hogy a két lexémából állóak vannak túlnyomó többségben: a közzavak között több lexémából álló összetett szóra nem találunk adatot, és a személynévkincsünkre sem jellemző ez a vizsgált korszakban.

A több lexémából álló összetett földrajzi nevek legtöbbször három megnevezésére épülnek: *Kecskeaszó-út*, *Zabaszó-út*, *Boldogasszony-háza*, *Kétyjóköze* stb. Az ennél több összetevő igen ritka: *Hatlónagy-uta*, *Sárfőmézadó*. Ezek az adatok nemcsak azt mutatják, hogy az összetett szavak keletkezésének

egyik fő hajtóereje a tulajdonnévi szerep, hanem arra is utalnak, hogy az összetett szavak testese-
désének van egy jelentős szabályozó, korlátozó eleme: a szótagszám. Az öt-hat szótagonál hosszabb
alakulatokat a nyelvünk ebben a korban nem fogadta be, de a legtöbbjük ennél rövidebb volt: zö-
mükre a három-négy szótag jellemző. Éppen ezért nemcsak a korai *Fehérvárra menő hadút*, de a
XIV. sz.-i adatlású *Betlehembe menő utca*, *Szentivánra menő gyalogút* sem vált névvé és össze-
tett szóvá. A szótagszám és a nyelvi utóélet alapján állítható némely oklevéladatról meglehetősen bi-
zonyossággal, hogy tulajdonnévként soha nem funkcionált. A pontoskodó, az öröklött tulajdonjog
jelölésére való törekvés eredménye lehet pl. a *Bakfia-Benedekfalva* (1312/: OklSz.), *Inakfia-
Péterföldre* (1319: OklSz.) „névtípus”, amelynek máig fennmaradt képviselője az *Ostffyasszonyfa*.
Az ilyen nevek zöme azonban lényegesen egyszerűbb formában állandósult. Az 1360-ból adatolt
Jakabfia-Jánosfalva később *Jakabfi-Jánosfalva*, *Jakabjánosfalva*, *Jakabjánfa* formában fordult
elő. Mindezek a mai Zala megyei *Jakabfa* előzményei (KÁZMÉR, Falu 260).

A nyelvi utóélet figyelembevételével lehet a TA. egyenmény adatának a megítéléséhez köze-
lebb kerülni. A benne található szórványadatokkal kapcsolatban eldöntésre vár, hogy melyik te-
kinthető tulajdonnévnek, és ebben a szerepében egyúttal összetett szónak, és melyik adat csupán
helymegjelölés, amely további megfontolásokat tesz szükségessé. Így az útnevék, mint *Óút*, *Hadút*
biztosan nevek. A jelöletlen birtokviszonyt tartalmazó adatok közül tulajdonnévnek és összetett
szónak lehet tekinteni művelődéstörténeti kritériumok alapján a *Leánysír* szót, amelyet a *Pogány-
sír* (1264: OklSz.), *Aprósír* (1304/: OklSz.) adatok is támogatnak. Későbbi hasonló nevek erősítik
meg a *Sárfő* (vö. *Aszófő*) és *Szigetszád* (vö. *Bikszád*) tulajdonnévként való kezelését. Már ekkor is
elképzeltető a tulajdonnév volta néhány jelölt birtokviszonyt tartalmazó adatnak. A *Bagát-mezeje*
személynévi bővítményi tagja, valamint későbbi nevek (*Konyha-mezeje*, *Kökény-mezeje*) támogató
ereje alapján, a személynévi bővítményi tagot tartalmazó *Put-vejsze* és a *Szék-vejsze* nevek mint
egy névtípusnak, a halászóhelyek neveinek az előképeként tarthatnak számat a tulajdonnévi össze-
tett szó minősítésre. — Ezekkel ellentétben nem tekinthető névnek (és így összetett szónak sem),
hanem csupán helymegjelölés értékű a *nagy aszó feje, árok töve* típusú adatscsoport, de még a jelö-
letlen birtokviszonyt tartalmazó *eri itu* sem sorolható az összetett szavak közé. A szintén nem tu-
lajdonnévi szerepű *ravaszlik* viszont bizonyosan az: 'állati lakóhely' jelentésben számos hasonló
lexéma fordul elő már a korai ómagyarban is, mint pl. a *bivalyakol, lóól, hollófészek* stb. Az ilyen
összetett szavakra vonatkozó adataink a későbbi korszakokban egyre szaporodnak, sőt magára a
ravaszlyuk szóra a TA.-tól 1522-ig 22 további adatot idéz az OklSz.

Az összetett szavak toldalékolásmódja, mint figyelembe veendő szempont, elsősorban
a mellérendelő összetett szavakkal kapcsolatban érdemel említést: a toldaléknak mind az elő-,
mind az utótagon való megjelenése a mellérendelő szerkesztésmód jellemző sajátossága — egyúttal
azonban az összetevő elemek kapcsolatának a viszonylag lazább voltát is mutatja. (Az ilyen tí-
pusú összetett szavak műfaji okokból csaknem teljesen hiányoznak a korai ómagyar kor adatai kö-
zül, és azoknak, amelyek mégis előfordulnak, alig mondhatunk valamit a toldalékolásáról.) —
A szerkezet változását, sőt máig tartó ingadozását jól mutatja a latin *Dominus Deus* megfelelőinek
a nyelvemlékeinkből idézhető adatsora. Első adata a HB.-beli *uromc i/ten* lazább szerkesztésű
kapcsolat: erre utal az előtagján található birtokos személyjel. Későbbi előfordulásai azt mutatják,
hogy ha egészében a latin kifejezés fordítása is, szükségképpen igazodik a magyar grammatikai
megformálási rendszerhez. Így a KTSz.: *vr i/ten*; MünchK. 49ra: *vzad i/tened*, *vzadat i/tenedét*
adatok a mellérendelő, a KTSz.: *ur i/tenec*; JóKK. 71: *vr y/tennek*; FestK. 219: *wr y/tenewnk* in-
kább az alárendelő (talán alárendelővé átértékelődött) szerkesztésmódot tükrözi. Az adatok követ-
kezetes különírásából arra következtethetünk, hogy az összetett szóvá válás csak később követke-
zett be.

Mellérendelő összetett szavak alárendelővé való átértékelődésének más esetekben is tanúi
lehetünk. A korszakban több példa is akad az olyan esetekre, amikor az előtag jövevénytől, az
utótag magyar. Ez utóbbi jelentésének a terjedelme a szélesebb, a jövevényelem ennek egy fajtáját

jelöli, pl. *vizahal, lúcsfenyő, borköles, bórfenyő*. Az összetett szó két eleme közötti magyarázó mellérendelő viszony a későbbiekben a nyelvi tudat számára könnyen átértékelődhetett alárendelő minőségjelzőssé. Meglehet, ez volt az egyik útja bizonyos idegen nyelvi elemeknek, hogy a magyarban meghonosodjanak. (Az alárendelőnek érzett *bórfenyő*-féle lexémák a *tölgyfa, sombokor-félék* szemantikai csoportjába sorolódtak.)

Az összetételek vizsgálati szempontjai között szereplő hangsúlyviszonyok a korai ómagyar korra vonatkozóan nem vehetők figyelembe. Az ezt többé-kevésbé tükröztető egybe-, illetőleg különírás gyakorlata — a ritka kivételtől eltekintve — szintén nem használható ebben a korai korokban. Ez a szempont — ha nem is abszolút értékkel — de már a kései ómagyar lényegesen gazdagabb nyelvi anyaga alapján sokkal nagyobb sikerrel alkalmazható.

Az elmondottakat összefoglalva: a korai ómagyar kor összetételei folyamatainak a vizsgálata azt mutatja, hogy funkcionális oldalról a tulajdonnévi, illetőleg közszavak esetében a terminusszerep az, ami arra alkalmas szerkezeteket összetett szóvá tesz. Grammatikai oldalról a szerkezet jelölten volta (a lehetséges jelölttel szemben) és az igeves szerkesztésmód, kiváltképpen pedig a kettő együtt elősegíti a szoros szószervezet összetett szóvá válását. A többi számba vett szempontból a szótagszám — egy bizonyos határon túl — gátolja az összetett szóvá válást, és sajátos módon ilyen szerepet tölt be a szintagmán belüli kapcsolatot szorosabbá tevő *-s, -i, -ú/-ű* képző is a szerkezet alaptagján. A többi kritériumnak (jelentésváltozás, hangsúlyviszonyok, egybe- vagy különírás, toldalékolás, nyelvi utóélet) jelző funkciója van, ezek az összetétel folyamatában nem játszanak szerepet.

ZELLIGER ERZSÉBET

Hogyan bővülnek a szinonimasorok?* (A poliszémia és a szinonímia összefüggéséről)

1. Dolgozatomban a rokon értelmű szósorok gazdagodásának azt a fontos, a szakirodalomban eddig érdemben, tüzetesebben még nem vizsgált módját szeretném bemutatni, melyet a poliszémia és a szinonímia — a természetes nyelvek e két karakterisztikus jelensége — között feltárható belső, szerves összefüggés határoz meg.

A szókészlet bizonyos részrendszeit vizsgálva azt tapasztaltam, hogy ezeken belül az egyes szavak olyan jelentésfjlődésen mennek keresztül (poliszémia), hogy kialakuló metaforikus jelentéseik egymás szinonimáivá válnak. Ez azt jelenti, hogy e szavak újabb jelentései nem teljesen új, önálló jelentéseket képviselnek, hanem egy, a nyelvben már létező jelentésbe torkollnak, annak újabb sajátos árnyalatait, részmozzanatait hozva létre. Az így létrejövő új jelentések tehát már létező szinonimasorokba illeszkednek bele, azt gazdagítják.

Ez az összefüggés azt mutatja, hogy esetenként a nyelvi jelek szemantikai motiváltságát bizonyító poliszémia (metaforizálódás) saját ellentett jelenségét, az önkényesség bizonyítékául szolgáló szinonímiát eredményezheti. A poliszémia és a szinonímia ugyanis szoros kapcsolatban van a nyelvi jelek önkényességének, illetve motiváltságának kérdéskörével. A szavak újabb — átvitt — jelentései csak az eredeti (tulajdonképpeni) jelentésekre vonatkoztatva magyarázhatóak: a jelentések között kimutatható közös szemantikai komponensek feltárásával. A levezetett jelentések tehát **s z e m a n t i k a i l a g m o t i v á l t a k**. Ezzel szemben a szinonímia a jelölők és a jelöltek közötti **ö n k é n y e s** (konvencionális) viszony bizonyítéka, mivel a rokon értelmű szósorok esetében egy fogalomra több — egymástól független — hangalak vonatkozik. (A nyelvi jelek önké-

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, 1994. augusztus 23-án Egerben.

nyes és motivált voltáról I. É. BENVENISTE, *Nature du signe linguistique*: Acta Linguistica I [1939.], 23—9; R. ENGLER, *Théorie et critique d'un principe saussurien, l'arbitraire du signe*. Genève, 1962.)

Az alábbiakban e jelentősnek vélt összefüggés kifejtését kísérlem meg: a poliszémia jelenségét a szinonímiához való viszonyában mutatom be.

2. A szókészlet a nyelvi jelek különféle részrendszereiből szerveződő egész. A F. DE SAUSSURE munkássága nyomán kibontakozó modern strukturalista nyelvészet szerint egy-egy nyelv elemeit sokrétű, bonyolult kapcsolatok tartják össze; az egyes jelek értékét, funkcióját csak a többihez való viszonyából érthetjük meg. A szavak nem elszigetelten léteznek a szókincsen belül, a szójelentéseket különféle összefüggések hálózák be. E kapcsolatok számbavételével egy nyelv szavait az ismert *s z e m a n t i k a i c s o p o r t o k b a* (poliszémák, szinonimák, homonimák, antonimák, heteronimák és paronimák) sorolhatjuk.

A) A természetes nyelvek szavainak döntő többsége többjelentésű (poliszém), vagyis a megnevezések nagy része szemantikailag motivált. A szókészlet fejlődésének, a szójelentések gyarapodásának meghatározó elve az, hogy a már létező jelekhez újabb és újabb jelentések társulnak: a nyelvi fejlődés során a szavak eredeti, tulajdonképpeni jelentései mellé átvitt — metaforikus és metonimikus — jelentések alakulnak ki, sokszor bonyolult jelentésszerkezetű elemeket hozva létre. A nyelv ugyanis lehetőséget teremt arra, hogy a szubsztanciák és funkcióik osztályainak nevét más osztályokra vigyük át a köztük kimutatható *é r i n t k e z é s v a g y h a s o n l ó s á g* (azaz metonimikus vagy metaforikus kapcsolatok) alapján. Ennek megfelelően a poliszém szavak egyes jelentései között szerves összefüggés van: a jelentéseket közös jegyek fűzik egybe, ezek mentén egymásból levezethetőek.

B) A poliszémia jelensége szükségszerű a természetes nyelvekben, mivel szoros kapcsolatban van a *s z ó k é s z l e t v é g e s s é g é v e l*. Ha ugyanis a szubsztanciák és funkcióik minden egyes osztályát külön névvel kellene megneveznünk, a szavak száma rendkívüli mértékben felduzzadna, a nyelv megtanulhatatlanná, így használhatatlanná válna (vö. GOMBOCZ, *Jelt.* 35—6). A poliszémia létének köszönhetően a jelentések száma úgy növekedik, hogy közben a jelek (szavak) száma nem nő. E meghatározó, a nyelvek lényegéhez tartozó jelenséggel tehát a szavak számának a végessége valósul meg.

3. Fölvetődik azonban a következő kérdés: a nyelv történeti fejlődése folyamán az egyes szavak jelentésfejlődése vajon korlátlan-e? Azaz korlátlan mennyiségben jöhetnek-e létre a szavak újabb jelentései?

A kérdés azért jogos, mert, ha így lenne, a véges számú szóval szemben a jelentések elméletileg végtelen mennyiségével kellene számolnunk. Hogyan oldják fel ezt az ellentmondást a természetes nyelvek? Mivel korlátozzák, szabályozzák az egyes szavak jelentésfejlődését?

Erre a fontos kérdésre a rokon értelmű szavakkal, a szinonímia jelenségével foglalkozva kaptam feleletet. Bizonyos szinonimasorokat vizsgálva ugyanis arra lettem figyelmes, hogy meghatározott szavak átvitt — metaforikus vagy metonimikus — jelentései már létező szinonimasorokba illeszkednek, e szinonimasorokat bővítik.

A poliszémák egyes jelentései között a nyelv története során a kapcsolatok elhomályosulhatnak, sőt meg is szakadhatnak. A szinkroniában a jelentéseket összekapcsoló közös részmozzanatok már nem világosak, egyre nehezebben deríthetők fel. Ez az oka annak, hogy a poliszémák jelentésfejlődése — szerencsés esetekben — jól nyomon követhető a diakroniában, az állapotban azonban a jelentéseket összekapcsolni sok esetben már-már lehetetlen; a poliszémák a szinkroniában homonimákká értékelődnek át.

Ha tehát az egyes szavak jelentésfejlődését kísérvük figyelemmel, azt látjuk, hogy a) egyfelől korlátlanul jöhetnek létre új jelentések; b) másfelől a jelentések közötti kapcsolatok egyre nehezebben deríthetők fel. Az egyes szavak szerves jelentésfejlődése széttartó (divergens).

4. Ez azonban csak látszat! A nyelvi rendszer eddig feltárt összefüggései egyértelműen azt mutatják, hogy az egyes szavak viselkedése nem vizsgálható izoláltan, a többtől elszigetelve: a nyelvi jeleket különféle viszonyok fűzik össze. Ezért föltehető, hogy az egyes szavak jelentésfejlődése is kapcsolatba hozható más szavakéval.

És valóban: a szókészleten belül olyan szócsoporthoz találunk, melyekben az elemek jelentésváltozásai nem függetlenek egymástól — az egyes szavak divergens jelentésfejlődésével szemben — ez a mozgás *ö s s z e t a r t ó* (konvergens). Az eredeti (tulajdonképpeni) jelentésükben egymástól különböző szavak bizonyos csoportjai olyan jelentésfejlődésen mennek keresztül, hogy átvitt — metaforikus vagy metonimikus — jelentéseikben egymás szinonimáivá válnak. A szókészleten belül tehát vannak olyan csoportok, amelyeknek tagjai metaforizálódásuk során (poliszémia) egymás felé tartó, de soha egymásba nem eső, azaz rokon értelmű jelentéseket hoznak létre (szinonímia).

A) Konvergens jelentésfejlődés főnevek, mellénevek és igék bizonyos csoportjainál egyaránt megfigyelhető. Nézzük először a *f ő n e v e k e t*! Jól ismert jelenség például, hogy a *buta, ostoba, tökfilkó, együgyű, tökkelütött, fafejű, nehézfejű, hülye, stupid, bornírt* stb. rokon értelmű szavak gazdag sorába — metaforikus jelentésükben — számos állatnév is beletartozik. Míg a *szamár*, a *ló*, a *marha*, az *ökör*, a *liba*, a *tyúk*, a *birka* stb. szavak egymástól igencsak különböző állatok fogalmait jelölik, addig emberre alkalmazott metaforikus jelentéseik egymással rokon értelművé válnak a 'buta, ostoba ember' pejoratív jelentésben. Ezek az átvitt jelentések egy, már létező szinonimasor tagjainak számát növelik (vö.: BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1976. 255—6; HORVÁTH KATALIN, On the Organic Relation Between Polysemy and Synonymy. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Sectio Linguistica. XV, 105—14).

A jelenség a természetes nyelvekben általánosan ismert. Például az angolban: *stupid, slow, dull, silly, dense, foolish* stb. és: *ass, goose, owle, sheep, animal* stb.; a németben: *dumm, blöde, stumpfsinnig, tölpelhaft* stb. és: *Esel, Gans, Hund, Ocks, Schaf, Vieh* stb.; a franciában: *sot, stupide, ignorant, abruti, idiote, inepte, bouché, hébété* stb. és: *bête, âne, poulet, oie* stb. De megvan a legismertebb — s a természetes nyelvek lényeges vonásait ma már felmutató — mesterséges nyelvben, az eszperantóban is: a *malspiritulo, malsaĝulo, stultulo, kreteno* stb. szinonimasorba illeszkedik bele a *bruto* 'barom', *besto* 'állat', *azeno* 'szamár', *ansero* 'liba' stb.; a jelentés újabb árnyalatait hozva létre.

Ezek a szinonim metaforikus jelentések a *vki olyan (ostoba), mint a samár/a ló/az ökör* stb. szintaktikai sorból érthetők meg. A jelentésváltozásokat a következő *analógiás ö s s z e f ü g g é s* magyarázza:

<i>(olyan) ember</i>	⊃	<i>(aki) ostoba</i>
	↕	
<i>ló/ökör/szamar</i> (tulajdonképpeni jelentések)	⊃	<i>ostoba</i>
	↓	
<i>ló/ökör/szamar</i> (metaforikus jelentések)	=	'ostoba ember'

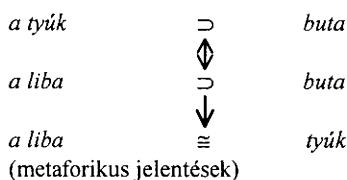
Nézzünk egy olyan példát is, melyben a szócsoporthoz tagjainak metaforizálódása amelioratív szinonim jelentésekhez vezet!

A *kincs*, a *szent*, a *lélek*, az *élet*, a *bogár*, a *szív*, a *csillag*, a *madár*, a *galamb*, a *virág*, az *arany* stb. főnevek egymástól messze eső fogalmakat jelölnek, ám metaforikus jelentéseikben s birtokos személyjeles formáikban egymással rokon értelművé válnak, s erősen megnövelik a *kedvesem*, *édesem*, *drágám* stb. szinonimasort: *kincsem*, *szentem*, *lelkem*, *életem*, *bogaram*, *szívem*, *csillagom*, *madaram*, *galambom*, *virágom*, *aranyom* stb.

Vajon mi teszi lehetővé meghatározott szócsoportok konvergens jelentésfejlődését? Mi az oka annak, hogy bizonyos — tulajdonképpeni jelentéseikben különböző — szavak metaforikus jelentéseikben egymás szinonimáivá lesznek?

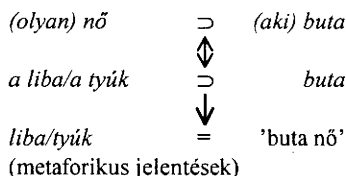
Ennek oka nyilvánvalóan az, hogy a szócsoport tagjainak tulajdonképpeni jelentéseiben a z o n o s k ö z ö s r é s z m o z z a n a t (o k) van(nak), s metaforikus — egymással szinonim — jelentésükben ezen elvont közös részmozzanat (tulajdonság, funkció) értelmében használjuk őket.

Például a *liba* és a *tyúk* átvitt, egymással rokon értelművé váló 'buta nő' jelentését a főnevek közös jelentéskomponense biztosítja:

Vagyis a mindkét főnév jelentésében szerepet játszó domináns szemantikai jegy (*buta*) alapján a két főnév — a metaforikus jelentésszinten — azonosul egymással. A részazonosság elegendő ahhoz, hogy az egészeket azonosítsuk. Ez a p a r s p r o t o t o elve.

Azaz:

B) Konvergens jelentésfejlődés a m e l l é k n e v e k bizonyos csoportjainál is megfigyelhető. A melléknevek meghatározott, kisebb-nagyobb csoportjai — melyek tagjainak jelentésében közös, elvont összetevő(k) mutatható(k) ki — tulajdonképpeni jelentésükben különböző szubsztanciák lényegi tulajdonságait fejezik ki. Így különböző főnevekhez kapcsolódva predikatív szerkezeteket hoznak létre, a WALTER PORZIG által kidolgozott mezőfogalom értelmében e l e m i j e l e n t é s m e z ő k e t alkotnak (l. az „elementares Bedeutungsfeld” fogalmát PORZIG „Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen” [in: Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur 58. 1934.] c. művében). Metaforizálódásuk során azonban eredeti összefüggéseikből kilépve egymás szinonimáivá válnak.

Például a *hamvas*, a *tiszta*, a *fehér*, a *harmatos* melléknevek eredeti „szó szerinti” jelentésükben más-más szubsztancia egy-egy lényeges tulajdonságát nevezik meg; a szubsztancianevekkel együtt predikatív szerkezeteket alkotva. Ezzel szemben átvitt, emberre alkalmazott jelentésükben belekerülnek az *ártatlan*, *romlatlan*, *érintetlen*, *szűzies* stb. szinonimasorba, e jelentés újabb, sajátos árnyalatait fejezve ki.

Vagyis:

„A gyümölcs *hamvas*” | „A víz *tiszta*” | „A hó *fehér*” | „A fű *harmatos*”
 ↓ ↓ ↓ ↓
 hamvas ≅ tiszta ≅ fehér ≅ harmatos (nő)
 (metaforikus jelentések)

A rokon értelművé válást például a következő részösszefüggés világítja meg:

A hamvas gyümölcs   ⊃   *érintetlen*
 ↓
A fehér (frissen esett) hó   ⊃   *érintetlen*
 ↓

metaforikus jelentésben: A hamvas ≅ fehér

A további összefüggés:

A fiatal lány   ⊃   *érintetlen, romlatlan*
 ⇕
A hamvas gyümölcs/A fehér hó   ⊃   *érintetlen, romlatlan*
 ↓
 A fiatal lány érintetlen, romlatlan, hamvas, fehér stb.
 (átvitt jelentések)

Vagy tekintsük a következő színönimasort! A *fiatal, tapasztalatlan, tájékozatlan, kezdő, naiv, gyakorlatlan* stb. rokon értelmű szavak sorába számos rokon értelmű szó- illetve szólásjelentés illeszkedik be: *zöld, zöldfülű, éretlen, taknyos, csipás, gyerekes, tejfelesszájú, hátulgombolós, most bújt ki a tojásból, tojáshej van a fenékén, nem nőtt be a feje lágya* stb.

Az átvitt jelentések kialakulását — többek között — a következő analógiás összefüggések magyarázzák:

tojáshej van a fenékén   →   *fiatal, tapasztalatlan*
nem nőtt be a feje lágya   →   *fiatal, tapasztalatlan*
 ↓
tojáshej van a fenékén   ≅   *nem nőtt be a feje lágya*
 (átvitt jelentések)

Majd pedig:

Péter   ⊃   *fiatal, tapasztalatlan*
 ⇕
(akinek) tojáshej van a fenékén/
nem nőtt be a feje lágya (az)   →   *fiatal, tapasztalatlan*
 ↓

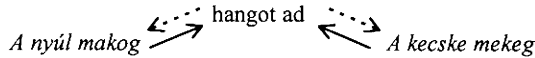
Péter fiatal, tapasztalatlan, nem nőtt be a feje lágya,
 tojáshej van a fenékén stb. (átvitt jelentések)

C) Konvergens jelentésfejlődés az i g é k számos csoportjában is kimutatható. Hadd mutassak be belőlük is — csupán ízelítőül — kettőt!

A természetes nyelvek közismert jelensége, hogy az állati hangadás különféle formáit megnevező igék szintén konvergens jelentésfejlődésen mennek keresztül. Rokon értelművé váló metaforikus jelentéseikben a m o n d á s fogalomkörébe tartozó számos ige közé sorolnak: a *mond/beszél/szól* újabb, nagyszámú speciális — általában pejoratív — árnyalatát hozzák létre.

A *bög, brekeg, cincog, ciripel, csipog, dörög, duruzsol, gágog, hápog, huhog, károg, kelepel, kotkodácsol, kukorékol, kuruttyol, makog, mekeg, morog, nyávog, nyerít, ordít, sziszeg, turbékol, ugat, zúg, zümmög* stb. hangutánzó igék különböző állatok osztályait megnevező főnevekkel együtt i m p l i k a t í v - a s s z o c i a t í v összefüggéseket, predikatív szerkezeteket hoznak

létre. Emberre alkalmazott, metaforikus jelentéseikben azonban rokon értelművé válnak. Ezek az átvitt igei jelentések a [*mond/beszél/szól + vmit + vhogyan*] szintaktikai szerkezetből érthetők meg. Az egyes jelentések eltéréséhez a *valahogyan* mozzanat egymástól különböző volta vezet: a mondatok kifejezte tényállások ezekben az esetekben e rész felől tükröződnek. Egymással fölcserélhetővé közös, elvont mozzanataik értelmében válhatnak. Például:

Ugyanez az elvont, általános jelentés teszi lehetővé azt, hogy a rokon értelművé váló jelentések beilleszkedjenek a mondás fogalomkörére vonatkozó számtalan ige, pontosabban igei jelentés közé. Azaz:

<i>Az ember beszél</i>	→	értelmes hangot ad
	↕	
<i>A nyúl makog</i>	→	értelmetlen hangot ad
<i>A kecske megeg</i>	→	értelmetlen hangot ad
stb.	↓	
<i>Az ember makog</i>	≅	<i>megeg</i> (értelem nélkül, mint az állat)
		(metaforikus jelentések)

Vagy nézzük a következő igéket! A *lüktet*, a *szaggat* és a *hasogat* igéink képviselte tulajdonképpeni jelentések nem cserélhetők fel egymással; az eredeti jelentéseket példázó mondatok tükrözte tényállások igencsak messze esnek egymástól: *A vér lüktet*; *Mária galuskát szaggat a levesbe*; *Péter fát hasogat*. Azonban mindhárom ige jelentésstruktúrájában szerepet játszik az 'ismételten, ritmikusan' jelentésjegy, amely lehetővé teszi azt, hogy átvitt jelentésszinten, 'belebelenyilalló, éles fájdalommal kínoz' jelentésben egymással fölcserélhetővé váljanak: *lüktet a feje* ≅ *szaggat a feje* ≅ *hasogat a feje*.

A jelentések megváltozása a szintaktikai szerkezetek változásával jár együtt; a metaforikus igei jelentések a helyettesített ige (itt a *fáj*) mondatformáját követik: *Péternek fáj a feje* ≅ *lüktet a feje* ≅ *szaggat a feje* ≅ *hasogat a feje*. Hiszen a metaforikus jelentések a [*vkinek fáj a feje vhogyan*] szerkezetből érthetők meg.

A jelentések megváltozását a következő analógiás összefüggés világítja meg:

<i>a vér lüktet</i>	→	'ismételten, ritmikusan <i>lök</i> '
<i>galuskát szaggat</i>	→	'ismételten, ritmikusan <i>tép, szakít</i> '
<i>fát hasogat</i>	→	'ismételten, ritmikusan <i>vág, hasít</i> '
<i>lüktet</i> ≅ <i>szaggat</i> ≅ <i>hasogat</i>	=	'ismételten, ritmikusan <i>fáj</i> '
		(metaforikus jelentések)

5. Századunk elején TOLNAI VILMOS „A rokonértelmű szavakról” c. dolgozatában a következőképpen határozta meg a szinonimákat: „Rokonértelmű szók azok, melyek tartalmuknak egy közös, uralkodó jegyénél fogva, ez alá, mint legközelebbi nemi fogalom alá sorozhatók; ennél fogva az értelemnek minden megzavarása nélkül felcserélhetőek, valahányszor őket az uralkodó jegy jelentésében használjuk” (I. MNy. IV [1908.], 116). A konvergens jelentésfejlődésen keresztül szinonim jelentéseket kialakító szavak e régi definíció helytálló volta mellett szólnak. (Vö. még: O. NAGY GÁBOR, A szinonimák világa. In: Nyelvh. Bp., 1957. 103—28; RUZSICZKY ÉVA, A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében: ÁNyT. XVI. [1985.] 209—28. Másféleképpen I. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan. Bp., 1970. 88—91).

A polisziémia és a szinonímia szerves összefüggése tehát az a jelenség, hogy bizonyos — kö-

zös elvont jelentések alá rendelődő — szavak metaforizálódásuk során egymás felé tartó, de egészen soha egymásba nem eső jelentéseket hoznak létre. A jelenség azt a szinonímia-értelmezést erősíti meg, mely szerint a szinonim szavak, pontosabban szinonim jelentések egy fogalomra vagy fogalomkörre k ü l ö n b ö z ő a s p e k t u s b ó l vonatkozva, egy jelentés — egymástól sajátoosan eltérő, speciális — árnyalataihoz vezetnek. (Vö. még: JOST TRIER, *Das sprachliche Feld*. In: *Neue Jahrbücher für Wissenschaft und Jugendbildung*. X. 1934.; VÉGH JÓZSEF, *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez*. Debrecen, 1935. 17—25; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERES-TYÉNI, *StilVázl.* 133—8; HENRY G. SCHOGT, *Sémantique synchronique: synonymie, homonymie, polysémie*. Toronto, 1976. 16—53.)

A bemutatott néhány példával talán sikerült rávilágítanom a szinonimasorok bővülésének egyik meghatározó — a nyelvi rendszer működésével összefüggésben lévő — módjára. A jelenség világossá teszi: az egyes elemeknél megfigyelt k o n k r é t → á l t a l á n o s jelentésmozgás (azaz a tulajdonképpeni jelentésekből a metaforikus jelentések létrejötte) e szócsoportok esetében egy ezzel ellentett á l t a l á n o s → k o n k r é t mozgással jár együtt. Hiszen a metaforikus jelentésszinten rokon értelművé váló jelentések egy jelentés speciális változatait hozzák létre.

A poliszémia jelenségével a s z a v a k , a poliszémia és a szinonímia egymást kölcsönösen feltételező jelenségével pedig a j e l e n t é s e k számának a végességét „biztosítja” a nyelv.

A természetes nyelvek e két lényegi jelensége közötti szerves kapcsolat arra is rámutat, hogy a szinonimák nem csupán stílus hatásuk miatt érdemelnek kitüntetett figyelmet. E két, belsőleg összefüggő jelenség a nyelvi rendszer működése szempontjából is meghatározó: a kettős mozgások más típusaival együtt (I. ZSILKA JÁNOS, *A jelentés szerkezete*. Bp., 1975. 23—30, *Jelentés-integráció*. Bp., 1978. 35—90, *De constructione*. Bp., 1982. 32—35, *Tautologikus egységek a nyelvben*. Bp., 1987. 227—40) a jelentés- és formarendszer kohézióját biztosítja, a nyelv működését szabályozza.

HORVÁTH KATALIN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Szerecsenmosdatás. *Szerecsenmosdatás* kifejezésünk eredetével többen foglalkoztak már (DÖMÖTÖR ÁKOS: MNy. LXXXVII, 348 és HADROVICS LÁSZLÓ, *Magyar frazeológia*. Bp., 1995. 180, 268, 281 és 327). Mivel saját kutatásaim az eddigi közléseket részben pontosítani tudják, részben kiegészíteni, szeretném őket közzétenni.

Első megjegyzésem DÖMÖTÖR ÁKOS egyik megállapítására vonatkozik. Ő ugyanis fent idézett írásában ezt állítja: „A szerecsenmosdatást említő szólásunk már legkorábban két formában bukkan föl: DECSI JÁNOS szerint 1583-ban *szerecsent mos*, Pázmány Péter szóhasználatában 1613-ban *szerecsent szappanoz* változatban (MARGALITS, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp. 1896. 675)”. Ebben a megállapításban két hiba is van: a *szerecsent mos* alakot nem Baranyai Decsittől, hanem Dugonicstól közli Margalits, az ő munkája pedig jóval későbbi, 1820-ban jelent meg. A tévedés forrása feltehetően az, hogy MARGALITS a D. rövidítést közli a szólás után, csakhogy az — munkájának VII. lapja szerint — Dugonicsra vonatkozik, Decsit a DJ. formával rövidíti. Ez azt jelenti, hogy a szólás első ismert előfordulása Pázmánytól való 1613-ból. (A másik hibát csak mellékesen jegyzem meg: Dömötör átveszi Margalitstól Decsi munkájának helytelen datálását: Az *Adagiorum* ugyanis valójában nem 1583-ban, hanem 1598-ban jelent meg.)

Következő észrevételem a *szerecsent mosdat* szólás eredetibb értelmével kapcsolatos. A kifejezés mai nyelvünkben már inkább csak a címbeli összetapadt főnévi formában használatos, a jelentése pedig az ÉrtSz. szerint 'hiábavaló, eredménytelen és fölösleges kísérlet vki hibáinak, mulasztásainak szépitgetésére, mentegetésére' (III, 218). A szótár ugyan még igei frazeologizmusként (*szerecsent mosdat*) is megadja (uo.), de ez a változat sokkal ritkább, valószínű, ennek tulaj-

donítható, hogy HADROVICS is csak a főnevesült formát tárgyalja. Az igés szerkezet jelentése az ÉrtSz. szerint ugyanaz, mint a főnevesült variánsé. O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” című gyűjteményében (Bp., 1976.²) a főnevesült forma nem szerepel, az igés változat azonban igen (636). A jelentés nagyjából egyezik az ÉrtSz.-belivel (‘olyan embert talál büntelennek, hibátlannak feltüntetni, akinek súlyos hibái vannak’), viszont O. NAGY a *szerecsent mosdat* fővariáns mellett régibb nyelvünkéből megad még más — szinonim — igével létrejött változatokat is: *szerecsent mos, szapul, szappanoz*. Ugyanakkor ő sem utal arra, hogy a szólás eredeti értelme más: valaha nem egy személy hibáinak mentegetésére vonatkozott szólásunk, hanem pusztán ezt fejezte ki: ‘hiábavaló munkát végez’. Ennek a jelentésnek a visszaadására egyébként számos szólás volt használatos a régiségben, közülük több is tartalmazza a *mos* igét, illetve annak *szapul* szinonimáját. Mert ahogy hiábavaló a *szerecsent mosdat*ni, úgysem fehéredik ki a bőre, ugyanúgy fölösleges a *cigányt* vagy a *téglát szapulni* (DUGONICS, Magyar példabeszédek és jeles mondások. Szege, 1820. I, 246, 254, ill. ERDÉLYI, Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 77). Ezek a szólások a *szerecsent mos* párjaként fordulnak elő, a szinonim jelentés tehát kétségtelen (vö. még *Mynt ha ky mosna zaradathlan theglath* [ÉrsK. 169b] és *Téglát szapul és bolondul fárád* [Pázmány: Lutheristák Vezetője. Bécs, 1627. 81]). A példáinkban szereplő *tégla* nyilván nem kiégetett, hanem vályogtéglát jelent, amelyet valóban hiába mosunk, nem lesz fehérebb, hiszen a víztől mindig sáros marad. Egyébként ez a szólásunk bár lehetne belső keletkezésű is, mégis valószínűbb, hogy tükörfordítás a latinból: a *laterem lavare* szólás fordítása. Ez utóbbi már BARANYAI DECSI JÁNOS számára is azt jelentette, hogy ‘haszontalan dolgot cselekedni’ (Adagiorum 1380. sz. adat), jóllehet ő a magyar megfelelőt nem említi. Érdekes az is, hogy a FINÁLY-féle latin—magyar szótárban (Bp., 1884. 1113) a latin kifejezés jelentését még így találjuk: ‘hasztalan fáradni, szerecsent mosni’. Ez azt mutatja, hogy nemcsak Dugonics és Erdélyi idejében, de még a múlt század második felében is eleven volt a *szerecsent mos(dat)* eredetibb ‘hiábavalóságot cselekszik’ jelentése. Így használja még egyébként Arany is, vö. BEKE, Szólások Arany János műveiben: Nyr. LXXIII, 23. Megjegyzendő még, hogy MARGALITS Dugonicstól a *szerecsent mos* formán kívül a *hiába szapulod a szerecsent* változatot is közli, ez még inkább utal a cselekvés hasztalan voltára.

De nemcsak ezek a szólások szolgálnak a fenti ‘hiábavaló munkát végez’ jelentés visszaadására régi nyelvünkben, hanem számos más kifejezés is. Már BARANYAI DECSINél előfordulnak ilyenek: *Süketnek harangoz avagy: Süketnek miset mondaz* (1382); *Malomban hegedülsz* (1383); *Kopat helyen keresköddöl* (1384); *Igen kopaszt borotuálsz* (1387) stb., DUGONICS pedig „A’ hasztalan cselekedetek” című fejezetben tíz oldalon keresztül (I, 246—55) közöl ilyen értelmű szólásokat. Itt most csak izelítőbe néhány: *Vaknak mutogattya a’ tükört, Szelet fontol, Kopaszt fűsül ritka fűsüvel, Szűnyogban hájat keres, Bak alá teszi a’ fejtős dézsát* stb. Mivel a *szerecsent mos* is ezek között található, nem vitatható, hogy eredeti jelentése nem az, ami ma, hanem a már említett ‘hiábavaló munkát végez’ (vö. még: *Haszontalan dolgok: Szelekenn [sic!] horgászni, kopaszt borotválni, szerecsent szapulni* — Baróti Szabó Dávid: A Magyarság Virági. Komárom, 1803. 219). Az is látható az eddigiekből, hogy a szólás egészen a múlt század végéig inkább igei frazeologizmusként jelentkezik, még CZF. is csak ezt a formát közli (V, 1278). A ‘hiábavaló munkát végez’ → ‘kít (hiábavalóan) menteget, mulasztásait szépíti’ jelentésváltozás, úgy tűnik, inkább századunkban ment végbe, mint ahogy a szerkezet főnevesülése is. Így például BALASSA A magyar nyelv szótárában (Bp., 1940. II, 242) már közli ezt a jelentést, illetve formát.

Ennyit a szólás eredetibb jelentéséről. Ejtsünk most néhány szót az eredetéről is! HADROVICS erről ezt írja: „A mai közhasználatú *szerecsenmosdatás* a hiábavaló fáradozás szemléltetésére Jeremiás prófétának egy helyére megy vissza: Meg tudja-e változtatni az etiópiai a bőrét (= a bőre színét) vagy a parduc a feltjait (Jer 12, 23 Si mutare potest *Aethiops pellem suam*, aut *pardus varietates* suas). E bibliai hely semmi utalást nem tartalmaz a *mosás* vagy *mosdatás* műveletére. A magyar kifejezés nem is közvetlenül innen származik, hanem a német *Mohrenwäsche* (GW⁴ 744. sz.) fordítása. Magának a kifejezésnek a magyarban némiképp módosult a jelentése. A bibliai

hely ugyanis eredetileg azt jelentette, hogy nem lehet valakinek megrögzött szokásain változtatni, amit a további szöveg is bizonyít: tudnátok-e ti jót cselekedni, mikor a gonoszt tanultátok (et vos poteritis benefacere, cum didiceritis malum)? A mai magyarban viszont a *szerecsenmosdatás* inkább egy vétkes egyén ártatlanságának hiábavaló bizonygatását jelenti” (i. m. 268). Hadrovicsnak részben igaza van, de azt hiszem, a fentebb írottak alapján megállapításait némiképp pontosítanunk kell.

Az igaz, hogy a *szerecsenmosdatás* ma már inkább egy vétkes egyén ártatlanságának a bizonygatását jelenti, (mint ahogyan a HADROVICSTól nem említett, de az ÉrtSz.-ban megtalálható *szerecsent mosdat* is). Korábbi fejtegetéseimből azonban látható volt, hogy az igés változat eredetibb jelentése valójában ’hiábavaló munkát végez’, ennyiben tehát igenis követi a bibliai szöveg értelmét. Az is igaz azonban, hogy a bibliai szöveg nem tartalmaz a *mosásra* való utalást, ezért csak részben feleltethető meg a *szerecsent mos(dat)* kifejezésnek, jóllehet más kutatók is többnyire ehhez a bibliai részlethez szokták kapcsolni (pl. RÖHRICH, Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. Freiburg/Basel/Wien, 1988. 3. köt. 648). Ugyanakkor azonban RÖHRICH és mások is megemlítik, hogy már az ókorban is használatos volt az *etiópiait mos (aethiopem lavare, einen Äthiopier waschen)* szólás a hiábavaló munka kifejezésére. KRÜGER-LORENZEN (Deutsche Redensarten und was dahinter steckt. München, 1988. 459) például ezt írja: „Auch Zenodot (3. Jh. v. Chr.), der Direktor und Chefbibliothekar der mit 700 000 Buchrollen versehenen berühmten Bibliothek zu Alexandria [...], kleidet »das aussichtslose Beginnen« in die Form: *einen Äthiopier waschen*. »Brandgesichter« (aethiopes) nannten die Griechen die Angehörigen der Stämme, die im äußersten Osten oder im äußersten Westen des griechischen Erdkreises lebten. Damit waren einmal die Inder gemeint, zum anderen die Völker Afrikas, soweit sie den Griechen bekannt waren, nicht aber die bewohner des heutigen Äthiopien (Abessinien), das erst später diesen Namen bekam. »Äthiopier« war im Altertum ein Sammelname für alle Dunkelheutigen”. Mint látjuk tehát, a hiábavaló cselekedetnek a fekete bőrű ember fehérre mosásával kapcsolatos kifejezése a fent említett bibliai motívumon kívül másutt is előfordul a régiségben, sőt ebben a változatban már nem is csak utalás található a mosásra, hanem a szólás felépítésében is egyezik a *szerecsent mos(dat)* kifejezéssel. Vegyük ehhez még hozzá, hogy az *aethiops* szó magyar megfelelője már korai szójegyzékeinkben is *szerecsen* (vö. RMGL. *szerecsen* címszó), a *szerecsen* pedig sokáig nemcsak ’szaracén’-t, ’mór’-t jelent a magyarban, hanem — hasonlóan a görögök *etióp* elnevezéséhez — általában ’fekete bőrű ember’-t is, (vö. pl. GyöngySzt. 689: *Aethiopes: homines nigri: Zerechóneok: fekete embereók*). Ez tulajdonképpen érthető is, hiszen az európai ember számára a gyarmatosítás koráig az Észak-Afrikából származó sötétbőrű rabszolgák jelentették a „fekete ember”-t (vö. *fekete, mint a szerecsen*), a mai értelemben vett *néger*ek csak az afrikai földrész belső területeinek felfedezése és gyarmatosítása után kerültek az „öreg kontinensre”. Ezt jól mutatja magának a *néger* elnevezésnek a megjelenése is: a latin *niger* ’fekete’ szóra visszamenő, francia közvetítésű *Neger* a németben is csak a XVII. századtól adatható (vö. KLUGE i. m. 501), a magyarban pedig — német jövevényszóként — először csupán 1780-ban bukkan fel (vö. TESz. II, 1006). A XVII. század előtt a németben is az észak-afrikai mórok jelentették a ’fekete bőrű ember’-t, ezért az *aethiopem lavare* szólás megfelelője ott *einen Mohren waschen*. A *Mohr* — hasonlóan a magyar *szerecsen*-hez — nemcsak ’mór’-t jelentett a németben, hanem ’feketebőrű’-t is (vö. KRÜGER-LORENZEN i. m. 460), s a szólás értelme is éppúgy ’hiábavaló munkát végez’, mint a magyar *szerecsent mos(dat)* kifejezésé. Tulajdonképpen felmerülhetne az is, hogy nem lehet-e, hogy a magyar kifejezés nem a latin, hanem a német szólás tükörfordítása. Ezt bizonyos fokig támogatná a *mór* — *szerecsen* megfelelés is. Mivel azonban a német szóláskutatók szerint a németben is csak 1649-ből van rá először írásos adat (Gerlingius 29/30: „*Aethiopem lavare ... Du wäschest einen Mohren, oder thust vergebliche Arbeit*”, ill. „*Aethiops non albescit. Ein Mohr wird nit weiß*” — vö. RÖHRICH i. m. 648), ugyanakkor a magyarban Pázmánytól már 1613-ból adatható, valószínűbb, hogy a latin *aethiopem lavare* fordításáról van inkább szó. Annál is inkább, mert mint láttuk,

a latin *aethiops* megfelelője már korai szójegyzékeink tanúbizonysága szerint *szerecsen*, a német *Mohr* viszont *mór* formában magyar jövevényszó lett (első adata 1646-ból való (vö. TESZ. II, 954), tehát a német szólás tükörfordításaként inkább *mórt mosdat*-ot várnánk. (Egyébként más indoeurópai nyelvekben is többnyire a *mór* szót találjuk a szólásban, vö. pl. fr. *à laver la tête d' un Maure on y perd sa lessive*; ang. *to wash a blackamoor white*; holl. *het is de Moriaan gewaschen*.)

Mindezeket figyelembe véve a *szerecsent mosdat* szólást az eddigi véleményektől eltérően nem csupán bibliai eredetűnek minősíthetjük immár, hanem legalább ennyire állíthatjuk, hogy a 'hiábavaló munkát végez' jelentésű, s RÖHRICH, ill. KRÜGER-LORENZEN szerint már az ókorban is használatos *aethiopem lavare* szólás tükörfordítása. Sem RÖHRICH, sem KRÜGER-LORENZEN nem közlik ugyan pontos forrásmegjelöléssel a latin kifejezést, de ha figyelembe vesszük, hogy a szólás első előfordulásai mind a magyarban, mind a németben a humanizmus utáni időre esnek, akkor feltételezhető, hogy valóban élhetett ebben a formában a klasszikus irodalomban ez a kifejezés, s újkori elterjedésében az ókori műveltség felújítása is komoly szerepet játszhatott (mint láttuk, a *téglát szapul* kifejezés is latin mintára megy vissza: *laterem lavare*).

Mindezek fényében vitatható, ill. pontosítandó DÖMÖTÖR ÁKOSnak az a megállapítása is, miszerint „a szerecsenmosdatással kapcsolatos szólás az előkerült folklóradatok értelmében balkáni eredetű” (i. m. 348). Ő az újgörög és a török folklórban talál olyan motívumot, melyben a szerecsen fürdés közben megfehéredik, de ezekhez még hozzáteszi, hogy a „balkáni elbeszélésmotívum történeti háttérében magától értetődően a korábbi eredetmagyarázó hagyomány áll. Az angolai bakongo mesében Songa a vízbe merült, és bőre fehérré vált. Így lett a fehérek ösatyja, miután átkelt az óceánon. [...] Hasonlóképpen aitológiai jellegű az afro-amerikai monda, amely a négerek feketévé válását magyarázza” (uo.). Mint az eddigiekből kiderül, a motívum jóval régebbinek tűnik, mint Dömötör állítja, persze nem lehet kizárni, hogy az újgörög folklórra valamilyen régről fakadó hagyományozódás folytán került be ez a motívum. Mindazonáltal én itt egy sokkal elterjedtebb motívumot vélek felfedezni. Szerintem arról van mindezekben a történetekben, illetve szólásokban szó, hogy egy dolog lényegi, immanens tulajdonságait nem igazán lehet megváltoztatni, illetve ha ezt mégis megpróbáljuk, az meglehetősen reménytelen vállalkozás, ebből következően hasztalan cselekedet (pl. a kör négyszögesítése). Tulajdonképpen ezt tükrözi a Jeremiásnál fellelhető bibliai részlet is: megváltoztathatja-e bőrét a szerecsen és a párdúc a foltjait. A szerecsennek ugyanis lényegi tulajdonsága, hogy fekete, a párdúcnak, hogy foltos. (Nyilván ide kapcsolódik az a szólásunk is, hogy *senki sem bíjhat ki a bőréből*; vö. BÉKÉSI, Napjaink szállóigéi. Bp., 1977. I, 55 is.) Helyes tehát, hogy HADROVICS — más szóláskutatókkal egyetemben — összefüggésbe hozza *szerecsent mosdat* szólásunkat ezzel a bibliai részlettel, jóllehet magának a szólásnak (a fentiekből következően) nem ez volt közvetlenül a forrása. De van még számos más szólásunk is, amely a benne szereplő dolog lényegi tulajdonságának megváltoztathatatlanságára építve fejezi ki egy cselekedet értelmetlenségét, illetve hasztalanságát. Vegyünk ismét néhány példát DUGONICS szólásgyűjteményének „A' hasztalan cselekedet” fejezetcímét viselő részéből (246—55): *Ebre bízza a haját* (vö. még *kutyából nem lesz szalonna*); *Kecskére bízza a kertet* (ma: *káposztát*, vö. még ném. *den Bock zum Gärtner machen*); *Cigánynak tiltya a lopást*; *Gatyára szoktattya a Németet*; *A Magyarat sörre szoktattya*; *Kakas alatt keresi a tojást, bika alatt borjat* stb. De vannak kifejezetten olyan szólások is, amelyek azt fejezik ki, hogy egy lényegénél fogva fekete (de legalábbis sötétbőrű) lényt nem lehet kifehériteni: Ezek körébe tartozik a *szerecsent mosdat* mellett a már említett *cigányt szapul* is (vö. még *Illik hozzá, mint szerecsenhez a fehérség*; *Kecskéről gyapjút, szerecsenből hattyút*: MARGALITS i. m. 675), de ide kapcsolódik véleményem szerint számos a hollóval kapcsolatos szólás is, pl. *Holló mossa, hogy fehér galamb legyen belőle*; *Holló fészken hattyút keres, Holló nem mossa el feketéjét*, ide sorolhatók még: *Ritka, mint a fehér holló*; *Nagypénteken mossa holló a fiát*. (Mint ismeretes, magyar néphagyomány szerint a valamikor fehér hollót Jézus átkozta meg, hogy egész életében fekete legyen, mert a madár, amikor látta, hogy ellenségei nem tudják elfogni az előlük bujdosó Jézust, azt kiáltotta: Kár, kár! — vö. VIKÁR, Somogy megye népköltése:

Ethnographia X, 31—2.) Ezekhez hozzávehetjük a következő német versikét is: *Wer baden will ainen rappen weiß / und daran legt sein ganzen fleiß, / der tut, das da vnnutz ist, gar* — idézi RÖCHRICH i. m. 648. Ebben a *rappen* forma alapján nehéz eldönteni, hogy benne a *Rabe* 'holló' nyelvjárási változatát kell-e keresnünk, vagy az ebből metonimikus névátvitellel alakult, 'fekete színű ló' jelentésű *Rappe* (acc.: *Rappen*) szót, bár valószínűbbnek látszik, hogy az előbbit. A szó-lás értelme azonban mindkét állat esetében megfelel a fentieknek.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy feltehetően nem egyszerűen balkáni közvetítés-sel hozzánk került elbeszélésmotívum áll *szerecsent mosdat* szólásunk háttérében, hanem egy en-nél sokkal elterjedtebb motívumról lehet szó: arról, hogy a dolgok lényegi tulajdonságai nem má-síthatók meg, ezért a megváltoztatásukra való törekvés is csak hiábavaló cselekedet lehet. Ez a motívum a német szóláskutatók szerint már az ókori irodalomban tetet öltött az *aethiopem lavare* szólásban, ennek tükörfordítása (talán a humanizmusnak a klasszikus irodalom felé fordulása folytán is) számos európai nyelvbe, így a magyarba is bekerült.

Eddig főként a *szerecsent mosdat* szólással foglalkoztam, ejtsünk még szót a főnevesült *szerecsenmosdatás* változatról is, amely — mint láttuk — HADROVICS szerint „nem is közvetlenül innen [ti. a bibliából — F. T.] származik, hanem a német *Mohrenwäsche* (GW.⁴ 744. sz.) fordítása (i. m. 268)”. Véleményem szerint ez a megállapítás is némiképp pontosítandó.

Láttuk, hogy HADROVICS csak a főnevesült formával foglalkozik, nem említi a korábbi *szerecsent mosdat* változatot, amely — mint a fentiekből kiderült — a német *einen Mohren waschen* szólással együtt feltehetően a latin *aethiopem lavare* tükörfordítása. Hogy aztán a *szerecsenmosda-tás* változat ebből az igés változathoz a magyarban főnevesült-e, vagy valóban a német *Mohrenwäsche* mintájára jött létre, az igazából eldönthetetlen. Mivel a németben is az igés változatra megy vissza a főnevesült forma, nem lehet kizárni, hogy a magyarban is belső fejlődés ered-ménye a főnevesült alak. Ugyanakkor mind a magyarban, mind a németben csak meglehetősen kés-sőn jelentkeznek a főnevesült változat. Így például az igazán nagy szóanyagot felvonultató GRIMM-szótár (Deutsches Wörterbuch. VI. köt. Leipzig, 1885.) sem tartalmazza még a kifejezést, csak az igés változatot közli a már ismert 'hiábavaló munkát végez' értelemben (2472. l.). Ugyanakkor mivel viszonylag újkeletű mind a két kifejezés, s mivel mindkét esetben azonos irányban módosult a jelentés ('valakinek a vétkeit mentegeti'), nem lehetetlen, hogy a főnevesült *szerecsenmosdatás* forma tényleg a német *Mohrenwäsche* fordítása (bár elvileg lehetne fordítva is, ám a két nyelv kö-zötti kölcsönzések szokásos irányát tekintve ez nem túl valószínű). Így HADROVICSnak a *szerecsenmosdatás* kifejezés tekintetében feltehetőleg igaza van, az általa nem említett igés változat esetében viszont valószínűleg mindkét nyelv a latinhoz nyúlt vissza.

FORGÁCS TAMÁS

A bíbor az Árpád-korban. 1. A *bíbor* szó a XVI. század közepéig — mint ismeretes — értékes textiliák megnevezésére szolgált: 1. 'finom lenszövet; feines Leinengewebe'; 2. 'vörös színű ruhaanyag; rotfarbiger Kleiderstoff / bársony; Samt' (TESz.). Középkori anyagi kultúránk e fontos szavának eredete máig tisztázatlan. Az EtSz., elfogadhatatlan megfajtési kísérleteket megemlítve, ismeretlen eredetűnek nyilvánítja (ugyanígy a SzófSz.), újabb etimológiai szótáraink (TESz. és EWUng.) PAIS DEZSŐnek a *búb* szóból való származtatását ismertetik, de csak fenntartással fogadják el, s a *bíbor*-t a bizonytalan eredetű szavak közé sorolják. Van tehát még teendő a *bíbor* eredetének kielégítő magyarázatáig! Ehhez a munkához az alábbiakban néhány eddig figyelembe nem vett Árpád-kori emlékek a kutatásba való bevonásával s annak a bizonyításával kívánok hozzájárulni, hogy PAISnak a történeti adottságok mellőzésével tett etimológiai javaslata elfogadhatatlan. *Bíbor* szavunkat valójában tehát továbbra is ismeretlen eredetűnek kell tekintenünk.

2. PAIS DEZSŐ „Bíbor, búb, bíbircsó” (MNY. XLIX [1953.], 76—91) c. dolgozatának első részében a *bíbor*-ra vonatkozó nyelvméleki anyagot bőven ismerteti, és arra a következtetésre jut,

hogy „a *bíbor* korai latin megfelelője a *byssus*. Az ó- és középkori latinságban jelentkező *byssus* pedig különböző finomságú fehér vagy sárgás (nem piros!) lenszövet. A legfinomabb *byssus* egyenlő értékű volt a bíborral, és csak a Nilus deltáján termő len-növény legfinomabb szálaiból készült. Minél inkább fejlődött a keresztes hadjáratok után az ipar és a kereskedelem, s ennek következtében minél inkább forgalomba kerültek az indiai szövetek, fátylak, annál ritkább lett a *byssus*. A XV. században tárgyilag már nem is használatos, csak a neve emlékeztet rá. ... Arra, hogy a vörös színhez köze van a *bíbor*-nak, ... a legkorábbi adat a DöbrK.-ben merül fel, vagyis XVI. század eleji emléken.” (79 k.). A *bíbor* és a *byssus* viszonyának ez a megfogalmazása, amelynek egyes pontjaira a dolgozat etimológiai szakasza is támaszkodik, kiegészítésre s részben helyesbítésre szorul.

Az ó- és középkorban a PAIS által említetten kívül több más *byssus*-szövet is volt forgalomban: az ógörög *Byssos* alapanyaga sokáig gyapot volt, amit Egyiptomban is ismertek, s a tiszta lenanyagún kívül vegyes len-gyapot *byssust* is készítettek (Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft. Fünfter Halbband. Stuttgart, 1897. 1108—14). A fehér vagy halványsárga *byssus*-szövetet az ó- és középkorban a nyersanyagot adó régiókhoz közeli ipari központokban, a Földközi-tenger tájain állították elő, s az mint drága importáru került — eredeti vagy festett állapotban — Európa északibb tájaira. A festett, gyakran *purpura* néven forgalomba hozott lenszövet színe a festőanyag összetételétől függően az égszínkéktől az ébenfeketéig változott (PAULY i. m. Dreiundzwanzigster Band. Stuttgart, 1959. 2000—18). A növényi eredetűnél ritkább s így még drágább volt a kagylószakáll-, kagylóselyem-*byssus*. A 4—10 cm. hosszúságú, barna-sötétzöld, rendkívül tartós fonalakból aranyfényű szövet készült („goldener Lüster”, vö. Meyers Enzyklopädisches Lexikon. Band 16. Mannheim, 1976. 630). A középkori kiterjedt *byssus*-ipar méreteire jellemző, hogy csak egyik központja, a bizánci Théba, egy 1165-ből származó jelentés szerint 2000 zsidó selyem- és bíborkészítőt foglalkoztatott (EWALD KISLINGER, Gewerbe im späten Byzanz. In: Handwerk und Sachkultur im Spätmittelalter. Wien, 1988. 107). A fentiek ismeretében nem meglepő, hogy a sokaktól áhított luxusszöveteket bárhol Európában csak a kiváltságos társadalmi osztály tagjai tudták megvásárolni.

3. Az Árpád-kori Magyarországon a *byssus* minden fajtája előfordult. Legkorábbi adataink egyházi célokat szolgáló függönyökről, kárpitokról szólnak: A bakonybéli monostor javainak összeírásában: 1086: „Laurentius comes ... donavit ... bissinam corthinam” (G. GYÖRFFY et al., Diplomata Hungariae Antiquissima. [= DHA.] Vol. I. Budapestini, MCMXCII. 254). II. István Atyusznak az almádi monostor számára tett adományait megerősítő oklevelében: 1121: „cortine IX, ex his de pallio V, de bisso III; line cortine II” (uo. 413, vö. MNy. XXIII [1927.], 360—5). Fulcumar comesnek a bakonybéli apátságának tett adománylevelében: 1181: „Dedi etiam ... unam cortinam de bysso et alteram de lino” (PRT. VIII, 277).

Tiszázatlan korú az a Pannonhalmán őrzött „fátyolszerű, byzanti festésű *byssus szövet*”, mellyel kapcsolatban a Pannonhalmi Főapátság Történetében ERDÉLYI LÁSZLÓ arról a nézetéről számol be, hogy az „mintha Gizella királynénak és udvarhölgyeinek vagy a veszprémvölgyi apácáknak előmintául szolgált volna a székesfehérvári bazilika miseruhájának himzésénél. ... Némi eltéréseket nem tekintve, meglehetősen hű másolata a koronázási palástnak” (PRT. I, 519).

Figyelmet érdemel a fent idézett s további oklevelekben a textiliák fajta szerinti gondos megkülönböztetése, témám szempontjából különösen az, hogy a nyilván külföldi eredetű *byssust* az alkalmasint hazai lenfonalból készült szöttestől elválasztották. Fulcumar comes például, SÖRÖS PONGRÁCZ kötet szerkesztő szavaival élve, „egy *bissus*ból s egy vászonnál való függőnyt” adott (PRT. VIII. 39). Különbféle szövetek neveit l. még DHA. I, 77, 152, 254. A pannonhalmi *byssus* bíborvörös, s színes lehetett a cortinák szöveteinek legalább egy része is. Európa templomaiban gyakori volt a festetlen, kintessző, különösen finom *byssus* is. Az ilyet kegytárgylepelként vagy például szentségtartók (tabernacula) s ereklyeládák belsejének kibélelésére használták (vö. FRANZ BOCK, Die textilen Byssus-Reliquien des christlichen Abendlandes, aufbewahrt in den Kirchen zu

Köln, Aachen, Cornelimünster, Mainz und Prag. Aachen, 1895.). Feltételezhető, hogy az értékes szövetnek ez a fajtája is eljutott az Árpád-kori magyar templomokba.

4. A *byssus* XI—XII. századi hazai ismeretét — mint láttuk — ki tudjuk mutatni, magyar köznévi megfelelőjét azonban hiába keressük az egyidejű okmányokban. A *bíbor* szó korban első biztosnak tekinthető dokumentuma egy előkelő hölgy (*domina*) 1264-ban feljegyzett *Bybur* neve. A később is előforduló bóknevet már az OkISz. a *bíbor* címszóhoz sorolta, az azonban napjainkig megválaszolatlan maradt, hogy milyen fajta bíbor készítette a hajdani főúri családot arra, hogy egyik leányát e ritka szövetről nevezze el. Egy ugyancsak 1264-ből származó kézirat segít a megoldást megtalálni.

Syr Wullam kereskedelmi ügynök, István ifjabb király udvari szállítójának elszámolását a kéziratot felfedező GIOVANNI SORANZO 1934-ben történt publikációja nyomán 1938-ban HUSZTI DÉNES, majd 1964-ben még egyszer — HUSZTI megállapításait részben módosítva — ZOLNAY LÁSZLÓ adta ki „István ifjabb király számadása 1264-ből” címmel (Budapest Régiségei XXI, 79—111; a két előző kiadás adatait l. ott a 79. lapon). Syr Wullam, az ifjabb király intimusa s hitelezője, luxuscikkeket hozatott külföldről egyrészt a királyi család személyes használatára, másrészt Istvánhoz közel álló főnemesek megjutalmazására. A *computus* 122 tételéből 72 import textilekről, azok áráról s a fogadók nevééről ad számot. Ezek az adatok teszik az elszámolást kérdésünk tekintetében különösen értékesé.

Az elszámolásból először is arra következtethetünk, hogy a XIII. század közepe táján Magyarországon a legdivatosabb luxuskelme a *purpura* volt: ezek tíz különböző nemét számolta fel Syr Wullam az ifjabb királynak. A *purpura* magyar neve HUSZTI és ZOLNAY számára magától értetődően a *bíbor*; a szó eredetének és korának problémáját nem érintik. A számadásból ítélve minden más szövetféleség jelentősége eltörpült a bíbor mellett, így még a konkurrensnek tekinthető bársony (samtus) és selyemé (*scindatus*) is. A bársony egységára 4 márka, a selyemé 1—3 márka Syr Wullam jegyzékében. Ezzel szemben a 'császári bíbor' (*purpura imperialis*) végje 10—20 márka, a 'tatáré' (*purpura tartarensis*) 7, a 'tengerentúlié' (*purpura transmarina*) 6 márka. Szerepelnek még különféle aranyfonállal átszőtt bíborok (*purpura deaurata transmarina* 10 márka áron egészen az 'egyszerű' *purpura deaurata*ig 3 márkáért), és ott van a *purpura de lana piscium* 4—5 márka áron, amelyet talán az aranyfényű kagylószakáll-szövettel azonosíthatunk. E bíborok egy része nyilvánvalóan keleti eredetű, Levante közvetítéséből származó szövet, míg például az ugyancsak elszámolt milánói bíbor (*purpura deaurata de Melan* 5 márka és *purpura de Mediolano* 2 márka áron) kétségtelenül itáliai termék. Az is kétségtelen, hogy a *computus*ban szereplő minden bíbor festett vagy más módon színezett szövet volt, legtöbbje alighanem olyan színű, amit a *purpura* szó első sorban jelez: bíborvörös. Ezért kétségtelenné látszik, hogy amikor *Bybur* úrnő, az Osl nemzetségbeli Johannus hitvese (vö. ÁÚO. III, 115) feltehetően zsenge korban, vagyis jóval 1264 előtt a becses szövet magyar megnevezését kapta — talán nem is elsőként — név-útravalóul, névadóit (vagy azok elődeit) nem templomi függönyök vagy kegyeleti tárgyak byssusa, hanem a kedvelt, díszes, nap mint nap megcsodált, színpompás bíborok élménye tette ihletett névújítóvá.

5. Az Árpád-kori főrangúak által első sorban öltözködési célt szolgáló, külföldi eredetű bíbor vörös színének domináns voltára a hajdani díszsátrak leírásából is következtethetünk. Az első hírt Arnold lübecki apát krónikájában találjuk, aki I. (Barbarossa) Frigyes kísérőjeként a császár kereszties hadaival 1189-ben Magyarországon járt. Az apát beszámolója szerint a keresztiesek átvonulását engedélyező III. Béla király kitüntető szívéllyességgel fogadta a császári vendéget, a királyné pedig, a francia származású Capet Margit, skarláttal bevont gyönyörű sátrat ajándékozott neki: „Regina autem dedit domno imperatori tentorium optimum et domum desupter de scarlatto et tapete iuxta latitudinem et longitudinem ipsius domus” (Arnoldi Chronica Slavorum. Scriptores Rerum Germanicarum 14. Hannoverae, 1868. 129 k.). Az ajándékozást szintén megemlítő ZOLNAY LÁSZLÓ szerint (aki tévesen III. Béla 1184-ben elhunyt első feleségét, Chatillon Annát nevezi királynénak) „úgy látszik, nagy becse lehetett ezeknek a középkori magyar sátraknak! A tatár kánok

még az 1250-es években is abban a díszsátorban tanyáztak, amelyet 1241-ben IV. Béla királytól zsákmányoltak (Kincses Magyarország. Bp., 1977. 280). A díszsátor az ország vezető köreinek életében még sokáig fontos szerepet játszott. BALOGH JOLÁN „A művészet Mátyás király udvarában” c. impozáns művében bíborsátráról nyolc különböző forrásból idéz adatokat. Bonfini például az 1474. évi királytalálkozóáról írja: „Augustale tabernaculum ibidem, ubi superiore die, tetendit purpura, auro gemnisque contextum” (Bp., 1966. 401). A nagyszerű díszsátrak a krónikáírók képzeletét is megmozgatták. Kézai Simon így áradozik Attila sátrairól: „Az egyik oly fényes és ünnepi, hogy arany lemezekből csodásan kapcsolva erősítették meg s tetszés szerint majd szétszedték, majd összerakták. Oszlopainak aranyból készült foglalatai vont művek, de közéjükön üresek, amelyeket csodás művű drágaköves foglalatok kapcsolak össze” (Erdélyi László: Krónikáink magyarul. Szeged, 1943. 70; a latin eredeti: SRH. I, 151). Fejedelmi sátor pompa és ragyogás nélkül a XIII. századi Magyarországon sem volt elképzelhető.

6. Az Árpád-kori Magyarországon külföldről behozott bíborok — amint láttuk — használatban voltak, ha csupán a kiváltságos társadalmi osztály szűk körében is. Egy Fulcumar comesnek a bakonybéli apátság számára kiállított adománylevelében (1181; vö. 3.) megörökített női név adta PAIS DEZSŐNEK az ötletet annak a feltevésére, hogy a XII. században Magyarországon is készülhetett egyfajta bíborszövet. *Bibubra* szövőnévét — bizonyára e foglalkozásra gondolva — SZAMOTA ISTVÁN a *bíbor* címszó alatt — rövidítve *Bibura*-ként közölte, de az olvasat bizonytalanságára a figyelmet kérdőjellel fel is hívta (OkI Sz.). Az irodalomban a kérdőjel hamar feledésbe merült, s PAIS — az olvasatot elfogadva s a munkásnő nevét a bóknevek csoportjából helyesen kivéve — azt a foglalkozásnevekhez csatolta, mivel véleménye szerint „talán eléggé kiderült, hogy a Fulkumár comes eladományozott Palan birtokán szövással-fonással foglalkozó kézműves munkásnői közül *Lenyse*, *Bíbur*, *Szűsze* a munkájukban feldolgozott anyag után viselték a nevüket” (PAIS i. m. 82 és NévtVizsg. 100 k.; vö. BERRÁR JOLÁN, Női neveink 1400-ig: MNy. XLVII [1951.], 173 k., MNyTK. 80. sz. 22 k.). A munkásnők lennel és szövessel való foglalatokodásán felül a *Bibura*-nak olvasott név „koronatanú” tehát arra, hogy a „kézműves” annak az anyagnak a feldolgozására is be volt rendezve, amelyről PAIS más helyen kijelenti, hogy azzal a „legfinomabb byssus egyenlő értékű volt” (vö. 2.). Történelmi ismereteink (tárgy-, technika- és gazdaságtörténet) alapján azonban kizártnak kell tartanunk, hogy az Árpádok Magyarországon bármilyen fonó-szövő csoportnak vagy egyénnek valamilyen módon köze lehetett a bíborhoz. A hazai kendertermesztésnek a X. századtól, a lentermesztésnek a XI. századtól van nyoma (Magyarország története. 2. kötet. Bp., 1984. 1074), s azt, hogy a szövés-fonás mesterségét az Árpád-kori Magyarországon csoportban, sőt egész településben gyakorolták, nemcsak a PAIS említette helynevekből (i. m. 82), hanem régészeti feltárásokból is tudjuk (ENDREI WALTER, Lábítás szövésének az árpádok Magyarországon: Magyar Tudomány LXIV [1957.], 309—29, „A régészeti anyag elemzése” c. fejezet 325 kk.). Az ún. gödrös szövessel az akkori Magyarország a kortárs Európa színvonalán állt (W. H. ZIMMERMANN, Archäologische Befunde frühmittelalterlicher Webhäuser. Textilsymposium Neumünster 6.5. — 8.5. 1981. Neumünster, 1982. 109—34). Technikatörténeti kutatások azonban azt is kimutatták, hogy ilyen műhelyek csak durvább szövésű kender- és lenvásznak, illetve posztót tudtak gyártani. A magyarországi szövés a XV. századig ezen a nívón maradt, mint azt a textiltörténet európai híru magyar kutatója újabban kifejtette (WALTER ENDREI, Textiltechnischer Transfer im Zunftzeitalter. Technologietransfer und Wissensaustausch zwischen Ungarn und Deutschland. Hrg. HOLGER FISCHER und FERENC SZABADVÁRY. München, 1995. 143—65). Az 1181-től a bakonybéli apátsághoz tartozó Palan birtok szövőműhelyében tehát olyan munka folyhatott, amilyent az adományozó Fulcumar comes világosan elő is írt (az apátság története kiadójának, SÖRÖS PONGRÁCZNAK a szavaival): „Adott még ... több szolgálat, hogy ezek a szerzetesek számára posztót szőjjenek. Név szerint a következők voltak: Lence két leányával, Bibubrával és Dubával, Hugod nőtestvérével Degvével és Cuce” (PRT. VIII, 39). SZAMOTA óvatos kérdőjele ezek után jogosultnak látszik: hinnünk kell az okmányilag hitelesített

Bibubra névnek (vö. ÁÚO. I, 77 is), és a szövőnö nevé törölnünk kell *bíbor* szavunk emlékei közül. Ezt tenni annál is inkább indokolt, mivel a szláv eredetű nevet viselő anya *Duba* leányának a neve is szláv eredetre vall (PAIS ezt nem veszi figyelembe), s így valószínű, hogy a szláv család a *Bibubra* nevet is saját névkincséből vette.

7. Hogyan áll mostmár a *bíbor búb*-ra visszamenő magyarázata? A hangutánzó-hangfestő eredetű szóból képzett **bubur* mint szín- és anyagnév (PAIS i. m. 89 k.), vagyis a len-növény, illetve gubó feltett Árpád-kori — a szláv eredetű *len* szótól független — magyar neve, a bizonyítást segítő, de mint kiderült: fiktív *Bibura* eltűnésével a magyar nyelvtörténet névtárából szintén fikcióvá foszlik. A **bubur* magyar lennév Árpád-kori feltett *bíbor*-rá fejlődését pedig technika- és tárgytörténeti okokból kell meg nem történné nyilvánítanunk (vö. 6.). Mindez akkor is így lenne, ha Pais Dezső a *Bibura* névtől függetlenül tette volna meg etimológiai javaslatát. Végül, a szómagyarázat hangtörténeti akadályára, arra, hogy az első szótagbeli *u* és *i* különbségére nincs magyarázat, éppen legutóbb az EWUng. mutatott rá.

A fentieket mérlegelve — véleményem szerint — *bíbor* szavunkat továbbra is az ismeretlen eredetű szavak között kell nyilvántartanunk.

8. Ha hazai lenfonálból a XV. század előtt nem készülhetett bysszus minőségű vászon (l. 5.), s így már ezért is kizártnak kell tekintenünk, hogy a szláv eredetű *len* szó mellett új technikával előállított, jobb minőségű szövet megjelölésére egy belső fejlődésű magyar szó kialakult, akkor a XIII. század első felében már ismert színes szövetet megjelölő *bíbor* szó (l. 4. és 5.) eredetét máshol kell keresnünk. A legnagyobb valószínűsége — mint hasonló esetben mindig — annak van, hogy az új szó az új tárggyal együtt került a beszélők birtokába. A *bíbor* etimológiáját így talán a külföldről Magyarországra vezető kereskedelmi útvonalak mentén fogjuk megtalálni.

FUTAKY ISTVÁN

Nyírábrány. A mai Nyírábrány az Árpád-korban Biharhoz tartozott, s a későbbiek folyamán hol Bihar, hol Szabolcs megye része volt. Legelőször is nézzük a korai adatokat! 1279/1325: *Abram*, 1310: *Abram*, 1311: *Abraham*, 1323/1325: *Abraam*, 1325: *Abraam*, *Abram*, 1327/1649: *Abraham*, 1332: *Abraam* (GYÖRFFY I, 590). Továbbá: 1347: *Abram*, 1433: *Abran*, 1443: *Abram*, 1374: *Zenth Abran*, 1430, 1431: *Naghabraham*, 1446: *Nyrabraham* (CSÁNKI I, 508—9). Ezt idézi a FNEsz.⁴ is (II, 254). Ez idő után valamilyen oknál fogva elpusztásodott. MEZŐ ANDRÁS 1543-ból még megemlíti *Abramfalva* néven (Szabolcs megye rovásadó összeírása 1543-ban: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis 10/B [1985.], 110). CSÁNKI DEZSŐ 1890-ben (i. h.) a következőt teszi hozzá: „Ma Vámos-Pércs és Ér-Mihályfalva közt Szabolcsm. dk. sarkában Buda-Ábrány és Szent-György Ábrány és Nyír-Ábrány vagy Ördög-Ábrány pusztát találunk. Ez annyit jelent, hogy az egykori község darabjaira hullott szét. Így találjuk FÉNYES GeogrSz.-ában: Bánkháza (I, 84), Budai-Ábrány, Szent-György-Ábrány (I, 6). Mikor történt az egyesítés? Mikor lett ismét Nyírábrány? A „Szabolcs vármegye” (szerk. BOROVSZKY SAMU Bp., é. n.) című könyv a század első éveiben nem tud róla. További három munkában háromféleképpen fordul elő. „A régi Ábrány község a XVIII. század végén újból benépesült. Ebben az időben Ördög-Ábrány nevet nyert. A későbbi időkben Szentgyörgyábrány néven szerepelt, majd 1901-ben Buda-Ábrány községgel történt egyesülése után Nyírábrány nevet kapta, telepesei főként rutének, tótok és oláhok” (DIENES ISTVÁN szerk.: Szabolcs vármegye. Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék. Bp., 1939. 347). „Az 1827: XXXIV. tc.-kel a kétlaki Nyírábrány + Bánkháza v. Bánháza a Szatmár vm.-beli részekkel Szabolcs vm.-ben egyesítve. 1901. nov. 28-án Buda-Ábrány + Szentgyörgy-Ábrány = Nyírábrány az akkori nagyállói járásban. 1907. máj. 16-án a nagyállói j.-ból a ligetaljai j.-ba (jszh. Nyíracsád) csatolva” (GYALAY MIHÁLY, Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. Bp., 1989. 681). „1908-ig Szentgyörgyábrálynak hívták, akkor nyerte el a Nyírábrány nevet” (HUNEK EMIL szerk.,

Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községek. Bp., 1931. 343). Az 1907-es Hnt.-ban még nincs benne, csak az 1913-asban, tehát az egyesítés ténylegesen 1908-ban történhetett.

PESTY FRIGYES felhívása 1864-ben e helységekbe is megérkezett. Mindhárom község visszaküldte a kitöltött kérdőíveket. Bánházáról itt most felesleges lenne beszélni, hiszen később Kis és Nagy Fülöp pusztákkal együtt *Fülöp* néven más község része lett. 1864-ben a két Ábrány a Batori járáshoz tartozott (később a Ligetaljaiba, majd 1950-ben Hajdú-Bihar megyéhez csatolták). Mivel a két falu benépesítése kb. 100 évvel ezelőtt történt, PESTY közli meglehetősen biztos adatokat hoznak. Mindkettő leírása Faller Tivadar jegyzőtől származik 1864. július 5., illetve 6. kelettel.

1. **Budaiábrány.** „A’ községnek két neve él, az egyik *Budai Ábrány*, míg a’ másik *Kis Ábrány* most már csak kisebb elterjedéssel bír. — A’ község régente, mint leg feljebb tíz lakhelylyel bíró, ’s csak is tanyához hasonló hely *Pusztá Ábrány* név alatt volt ösmeretes. A’ község mint Budai Ábrány csak is mint 40. évvel ezelőtt említettik leg korábban”. A befejező részben ez áll: „Budai ábrány még 1759-ik évben P. Ábrány nevet viselt, és Becski Mária férjzett Buday Péternő ivadékaiktól mai napig — Budai Ábránynak neveztetik”. Ez annyit is jelent, hogy a Hnt.-ak adatait (Budaábrány) hiperurbanizmusnak kell tekintenünk.

2. **Szentgyörgyábrány.** „A’ községnek két neve él, *Ördögh Ábrány* és *Szent György Ábrány*, mind kettő nagy el terjedéssel bír. — A’ község mint Sz. Gy: Ábrány csak is mint egy 80. évvel ez előtt említettik leg korábban. — A’ község nevének eredetéről annyit tudni, hogy régente csak mint tanyához hasonló hely *Pusztá Ábrány* népesedvén *Nyír Ábrány* név alatt volt ösmeretes, míg utóbb a’ község Eördögh György birtokába kerülvén köz nyelven Ördög Ábránynak, ’s mint egy 60. évvel ezelőtt Eördögh Györgynek fia Alajos által édes atya iránt ’s kegyeletből Sz: Gy: Ábránynak neveztetett el”. Hasonló névadással találkozunk a helységhez tartozó Szent Anna pusztá magyarázatában: „Ezt, mint az Eördögh család birtokának egyik ki egészítő részét Eördögh Alajos Anna nevezetű édes anyja iránti kegyeletből nevezé el”. Továbbá: „Ördögh Alajos forradalom előtt család nevét Ábrányira változtatta, és azolta ezen Községet (!) Sz: Gy: Ábránynak nevezetik; ambar most is sokan Ördög és Nagy Ábránynak hívják”. Eördögh Alajos névváltoztatására a „Századunk névváltoztatásai 1800—1893” (Bp., Hornyánszky Viktor kiadása, 1895.) című könyvben nem akadtam nyomára, de az országos hírnevet elért fiai, Emil, a költő és Kornél, a zeneszerző *Ábrányi* néven vált ismertté.

Áttekintve az évszázadokat, egyedül az *Ábrány* név az állandó. XIII—XV. század: *Ábrány* (illetőleg ennek előzményei), *Nagyábrány*, *Nyirábrány*, *Szentábrány*. A XVIII. század vége — XIX. század: *Budaiábrány*, *Kisábrány*, *Pusztáábrány*, illetve *Szentgyörgyábrány*, *Nyirábrány*, *Nagyábrány*, *Ördögábrány*. Hét előtag, mígnem *Nyirábrány*-ban végelegesedett. Hasonló — bár kisebb — változatosságot mutatnak a Borsod megyei *Ábrány* (ma: *Bükkábrány*) előtagjai is: *Alsó-, Felső-, Egyházas-, Barátábrány* (részletesebben: MIZSER: MNy. LXXXIV, 282—3).

Végezetül megjegyzem, hogy Szabolcs megyében még egy *Ábrány* nevű helység is volt. 1543-ban még létező falu (MEZŐ, i. h.), s az 1594-es tatárdúlást követően — Nyirábrányhoz hasonlóan — elnéptelenedett, és Nyírgyulaj határába olvadt (JAKAB LÁSZLÓ—KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Nyírbatori járás földrajzi nevei. Nyírbátor, 1987. 243—4). Régebbi adatait közli: SzabSzatm. 87., továbbá a FNESz.⁴ I, 52 (*Ábrándtanya* alatt).

NYELVMŰVELÉS

Megjegyzések egy helyesírási tanulmányhoz

Az Eszterházy Károly Tanárképző Főiskola „Helyesírásunk elvi és gyakorlati kérdéseiből” című értékes és hasznos kötetében (Eger, 1996.) jelent meg BENCÉDY JÓZSEF „Megtanulható, megtanítható-e a helyesírás?” című tanulmánya. Ehhez szeretnék az alábbiakban — olvasóként — néhány pontosító megjegyzést fűzni.

Többek között ezt írja BENCÉDY (a 87. lapon): „Az első akadémiai szabályzat 1832-ben készült, most a II. van érvényben, 1984 óta. Ez tíz átdolgozás 150 év alatt; egy-egy szakaszra 15 év esik. De a 10. kiadás (1954) óta éppen 30 év telt el!” — E sorokhoz megjegyzendő, hogy „A magyar helyesírás szabályai” című kézikönyvnek — amelynek jelenleg a tizenegyedik kiadása van érvényben — az első kiadása nem 1832-ben, hanem 1922-ben jelent meg. Ezt 1923-ban követte a II. kiadás, 1927-ben a III., 1931-ben a IV., 1936-ban az V., 1937-ben a VI., 1938-ban a VII., 1940-ben a VIII., 1950-ben a IX. kiadás. Némelyikből az egymás utáni években több lenyomat készült. Ezekben a kiadásokban 1922-től kezdve 32 éven át semmi lényeges átdolgozás nem történt, inkább csak kisebb javítgatások voltak. Nagyobb átdolgozásra csak 1954-ben a X. sz. után 1984-ben a XI. kiadással került sor. A másfél száz évvel korábbi, 1832-i akadémiai szabályzatnak még a címe is egészen más volt: „Magyar helyesírás' és szóragasztás' főbb szabályai”. Ennek 1853-ig tíz kiadása jelent meg. „A magyar helyesírás szabályai” címet 1876 óta használják az akadémiai szabályzatok; bennük nagyobb változás — a helyesírást illetően — csak ekkor s azután 1901-ben, majd pedig a már említett 1922. évben történt.

BENCÉDYnek az egykori *ipszilonista* helyesírásról szóló mondata is kiigazítást kíván. Ezt írja a 90. lapon: „... az ipszilonista írásmóddal olyan szóalakok álltak volna elő, melyek összetartozását az átlag fogalmazó csak ügyvel-bajjal tudta volna fölismerni: *tuhat, tuggya, tudott; mozdíttya, mozdiccs* [!], *mozdídízd, mozdított.*” — Ez súlyos félreértése Verseghy Ferenc és mások úgynevezett ipszilonista írásának, ők ugyanis csak olyan mértékben követték a toldalékos szóalakokban a kiejtés szerinti írásmódot, hogy a szótövek azért lehetőleg világosan felismerhetők maradjanak, tehát így: *tudhat, tudgya, mozdíttya (mozdít-tya), mozdíts, mozdítsd* stb. Verseghy, Baróti Szabó Dávid és a XIX. század első évtizedeinek más ipszilonistái nem törekedtek meghonosítani olyan, teljesen kiejtés szerinti írásmódot, amely a szótövek feltüntetésének ésszerű igényét semmibe venné.

PÁSZTOR EMIL

ÉLŐ NYELV

Az *i* fonéma gyakorisága a püspökladányi nyelvjárásban

1. FÜR ISTVÁN monografikus feldolgozása után (Az *i*-zés állapota... 1930.) több mint egy évtizeddel jelent meg újabb leíró feldolgozás a jelenségről (vö. SZABÓ ISTVÁN, Az *i*-zés esetei a békési nép nyelvében. Debrecen, 1941.). Majd a Magyar Népryelv V. számában (1943—46.) egyszerre két tanulmány is foglalkozott a szinkronikus feldolgozások módszerével, nevezetesen, hogy a leíró vizsgálatnak egy nyelvjárási fonéma funkcionális megterhelését kell tanulmányoznia, „azt kell vizsgálnia, hogy hány szóban, szuffixumban jelentkezik ez a foném” (vö. PAPP LÁSZLÓ: MNy. V, 24, az *i*-zés kapcsán ugyanígy SULÁN BÉLA: uo. 12). SULÁN a martosi *i*-zésről készített dolgozatában gyakorlatban is bemutatta, hogy mire gondolt: az előfordulásokat vizsgálta önmagukban, az előzmények nélkül (vö. MNy. I, 8, 11—20). Ezzel szinte egyidőben született DEME LÁSZLÓ fontos munkája (NytudÉrt. 3. sz. 1953.), amely világossá tette, hogy miként lehet teljessé

tenni a jelenségtanulmányokat, miként lehet meghaladni a leíró feldolgozásokban csupán egy szembenállás (pl. a kny. *é*: nyj. *í* stb.) morfémainak adatait (vö. i. m. 142—4). Majd a Pais-Emlékkönyvben SZATHMÁRI ISTVÁN közreadta azt korszerű tanulmányt, amelyben bemutatta, hogy a zárt *i*-zés adatai mellett milyen *i*-ző anyagot vehet még figyelembe a leíró vizsgálat.

Az 1950-es évek elejétől kétféle *i*-ző feldolgozások követték egymást: az egy-egy nyelvjárás vagy nagyobb terület zárt *i*-zésével foglalkozók (vö.: MÁRTON GYULA: MNyj. XV, 41—50; BOLLA KÁLMÁN: Nyr. LXXXIV, 83—96; ZILÁHI LAJOS, NytudDolg. I.; JÓNÁS FRIGYES: MNy. LXXVI, 356—61), valamint az *i*-zés állapotát több megfelelésben bemutatók (vö. SULÁN: MNyj. I, 11—20; SZATHMÁRI: Pais-Eml. 472—9; MÁRTON: MNyj. X, 63—82; KISS JENŐ: Nyr. XC, 76—80; KÁROLYI MARGIT: Nyr. CIV, 348—54; FEKETE PÉTER: Nyr. CVII, 182—90). Mindkét leíró feldolgozási-vizsgálati mód fontos, az utóbbi azonban alkalmasabb arra, hogy képet adjon az *i*-zés hatásáról a nyelvjárásokban. Mindkét feldolgozás hasznos helyi jelenségtanulmány arról, hogy az *i*-k milyen szembenállásokban és milyen helyzetekben fordulnak elő. Az egyik kisebb, a másik nagyobb merítésű anyaggal dolgozik, mindkettő adattára szemléltető adattár. Az adatok sokféle csoportosítása feltétlenül jó az adattár áttekinthető bemutatásához, de ezek a feldolgozások nem jutnak tovább egy fonéma egy vagy több szembenállásnak tanulságainál (vö. DEME i. m. 22). A jelenségvizsgálatoknak ez a fajtája ezt tudja: a példa-ellenpélda lexémák bemutatják a szembenállás(ok) létezését, kombinációit, de az erős funkcionális megterhelés összefüggéseit, az elszívó hatás eredményét nem konkretizálják. A nyelvjárás *i*-ző anyagát felgyűjtő feldolgozásokból nem láthatunk tovább a „van adat — ellenpéldája is van” mezőnél akkor sem, ha SULÁN gyakorlatát követjük (egy tanulmányban: Az *i*-zés esetei a martosi nyelvjárásban; Az *é*-zés esetei a martosi nyelvjárásban). Az ellenpéldák alig mondanak többet annál, hogy ellenpéldák is vannak; történeti vizsgálatoknál természetesen ezeknek az adatoknak is nagyobb értékük van. Az a lényeg tehát, hogy a zárt *i*-zéssel foglalkozó feldolgozások adattára az *i*-zéssel foglalkozó jelenségtanulmány adattárának fontos hányadát őrzi, de nem az egészet, a másik változat ezért értékeesebb. De mert a funkcionális megterhelést nem tudjuk mérni a szemléltetett adatokkal, csak a konkrét számokkal, lényeges, hogy a megterhelés összefüggéseit az adatokkal és az adatok összeszámlálásával próbáljuk meg feltárni. Legalább a relatív teljességig.

Azt, hogy a zárt *i*-zés vizsgálatánál tovább kell lépni, sokan felismerték. BOLLA KÁLMÁN zárt *i*-zéssel foglalkozó dolgozatának bevezetésében írta: „Egy későbbi időpontban még szeretném közzétenni a gércei nyelvjárás összes (tehát nemcsak zárt *i*-ző) adatát” (vö. Nyr. LXXXIV, 84). SZATHMÁRI ISTVÁN feldolgozása nyitott is az *i*-zés teljesebb vizsgálata felé: az *é*: *i* szembenállás adataihoz felvette a *ü*: *í* és *i*: *í* szembenállás adatait is. A nyelvjárás *i* megterheléséről így ő pontosabb képet adott. Dolgozatának igazi többletét mégis abban látom, hogy tanulmánya érzékelteti: a több fonéma-szembenállás vizsgálatával a szinkrón tanulmányok új lehetőséghez jutottak (vö. FEKETE P., KÁROLYI M., KISS J. és MÁRTON GY. feldolgozásait). Ezekben jobban benne van — a BENKŐ LORÁNDTÓL sürgött — összehasonlító nyelvjárás vizsgálatok lehetősége (vö. DialSzimp. I, 24).

Ha a nyelvjárás *i* fonéma gyakoriságát akarjuk számba venni, még egyértelműbb, hogy lehetőleg valamennyi *i*-t tartalmazó morfémat össze kell gyűjtenünk. IMRE SAMU monográfiájából is látjuk, hogy egy nyelvjárás *i* fonémájának aktuális megterhelése az *é*: *i* szembenállás adatai mellett a dialektusban meglévő más szembenállások adatainak figyelembevételével állítható csak össze. A zárt *i*-zés adattára területi összehasonlításokra önmagában egyébként sem alkalmas, mert „A nyugati és keleti góccok morfémaállománya zömében egyezik...” (vö. IMRE, MMNyjR. 119), még hozzá már a XVI. század óta (vö. BENKŐ, NyjTört. 89), a viszonylag közeli vagy ugyanazon nyelvjáróterületek helyi dialektusaiban pedig érthető, hogy ugyanez a helyzet (vö. Gérce és Mihályi zárt *i*-zése „majdnem azonos fokú...”: KISS JENŐ: Nyr. XC, 76). (Tudjuk, SZATHMÁRI úgy találta, hogy az *i* fonéma funkcionális megterhelése nem azonos valamennyi *i*-ző nyelvjárásban — pl. Békés, Kisújszállás, Hosszúpályi —, de ő nemcsak a zárt *i*-zés adatait vetette össze: MNny. VI, 127—31.)

Az *i* hang funkcionális megterhelésének, nyelvjárás gyakoriságának beméréséhez tehát célszerű

valamennyi szembenállás, megfelelés adatát és a szembenállásokkal nem mérhető adatokat is össze-
gyűjteni. Ahogy DEME LÁSZLÓ javaslatában áll: egy fonéma egy szembenállásának vizsgálatát a hang
teljes megterhelésének vizsgálatáig továbbvinni (i. m. 142—3). Azonos nyelvjárástípusba tartozó dia-
lektusokban a kny. *i* : nyj. *í*, a kny. *é* : nyj. *í* és a kny. *i* : nyj. *í* szembenállás adatai várhatóan azonosak,
ezért ezekben a nyelvjárásokban az *i* gyakoriságának különbségét a kis adattárú megfelelések (kny. *ü* :
nyj. *í*, kny. *a* : nyj. *í*, kny. *ü* : nyj. *í* stb.), valamint a földrajzi nevekbeli és tájszavakbeli *i*-k eltéréseitől
várhatjuk. Más a helyzet a különböző nyelvjárástípusba tartozó dialektusok esetében: ezekben ugyanis
a nagyobb adattárú, markáns szembenállások különbsége már differenciál.

Arra van szükség, hogy egy-egy nyelvjárásból minél több *i*-ző morféma adatával rendelkez-
zünk. Azzal számolnunk kell, hogy ma már vannak nehezen bemelegíthető helyzetek, teljesen számba
nem vehető adatok. A zárt *i*-zés toldalékokbeli adatai között minden szerzőnél szerepel a felszólító
mód egyes szám 3. személyű *-ék* személyrag *i*-zése, de hogy megközelítően is hány adat ez, azt
senki nem számolta meg. A bomlás miatt ma pedig már kilátástalan is: ha ugyanis korábban általá-
nos volt is, hogy az ikes ragozás az *aggyik*, *maraggyik* típusú nem ikes igék paradigmájába is be-
nyomult, mára ez erősen megbomlott, és az *egyik má valamit* ~ *mongyom má valamit* kettősségben
gyakoribb, vagyis így is, úgy is előfordul. Hasonló a helyzet a képzős származékok *i*-zésének ada-
taival is: egy részük ott van az adattárakban az alapszavak között (*egíssíg*), ez a kevesebb adat, azt
azonban, hogy a *-ség* képző *i*-zése valójában hány morfémat takar, azt nem tudjuk meg senkitől.
Közben az *egíssikház*-féle összetételekből el is vészett, mert ennek a denotátumnak már más a ne-
ve. A földrajzi nevekben, tájszavakban előforduló valamennyi *i*-ző morféma számbavételét azért
tartom fontosnak, mert ezek ma is összeszámálhatók. (A helynevek köznévi tagjaiban előforduló
i-zést önálló adatként kezelhetjük: *fehír*, *Fehíregégnél* (hn.) stb., hiszen a két szóalak önállóan él a
nyelvjárásban.) A legfontosabb szembenállásokból származó *i*-többlet, valamint a földrajzi nevek-
ben és tájszavakban előforduló *i* fonémák összeszámlálásával a korábbinál realisabb képet kaphat-
unk a hang helyi nyelvjárásokbeli megterheléséről is, az *i* tényleges gyakoriságáról is. Ha az *i*-ket
tartalmazó tájszavakat egy-egy *i*-ző morfémanak tekintjük, akkor nem okoz szem-
benállásbeli problémát a tájszó *i* fonémája, ahogy PAPP LÁSZLÓ (MNny. V, 24) és
SZATHMÁRI ISTVÁN (Pais-Eml. 477) említette a zárt *i*-zés kapcsán.

Mindezeket azért hoztam fel, hogy érzékeltessem: azokat az adatsoportokat, amelyeknek
súlyuk van az *i* nyelvjárási gyakoriságában, lehetőleg minél teljesebben fel kell mérnünk, hogy to-
vább léphessünk a számlálás felé. Az *ü* : *í*, *ü* : *í*, *e* : *í* megfelelés adatai a nyugati és keleti nyelvjárá-
sokban egyformán elenyészőek (vö.: IMRE, FőrNyj. 42; KISS JENŐ: Nyr. XC, 76; SZABÓ JÓZSEF,
NkNyj. 58; SZATHMÁRI: Pais-Eml. 475; KÁROLYI: Nyr. XCIV, 149—53; FEKETE: Nyr. CVII, 86—
9). Ahol megvannak, ott példák a kny. magánhangzó : nyj. *í* megfelelés sokféleségének bizonyítá-
sára, a fonéma számottevő megterhelésében azonban nincs szerepük. De velük teljes a nyelvjárási
szinkroniában a kny. magánhangzó : nyj. *í* megfeleléseinek sora. Nem tagadható, hogy ezeknek is
van mutató értékük a helyi nyelvjárások *i*-zésének különbségében, de nem az adatok száma, hanem
a megfelelés megléte vagy hiánya okán.

Ha igaz, hogy a zárt *i*-zés adattára a jelenség mindhárom gócéban megközelítően azonos, ha
igaz, hogy vannak kis adattárú, a megterhelés szempontjából nem számottevő megfelelések, akkor ké-
zenfekvő, hogy az *i* fonéma funkcionális megterhelésének mutatóit a nyelvjárásra jellemző markáns
szembenállások (a tájszavakban egyszerűen csak az előfordulás) adatainak számbavételétől várhatjuk.
Az atlaszadatok tanúsága szerint a magyar nyelvterületen a nyelvjárási *i*-vel 16 köznyelvi megfelelés,
szembenállás jelentkezik (vö. IMRE, MMNyjR. 111), Felsőőrön 8 (vö. NytudÉrt. 72. sz. 42),
Nagykónyiban 3 (vö. NkNyj. 58), Püspökladányban 9; stb. Arra, hogy az *i*-ző morféma száma
nyelvjárásonként különbözik — nem a zárt *i*-ző morfémaé —, SZATHMÁRI már korábban rámutatott
(vö. MNy. VI, 129—31), összehasonlításából ez a legfontosabb tanulság. IMRE monográfiájából pe-
dig azt is látjuk, hogy az *i* fonéma nyelvjárási megterheltségének különbsége néhány szembenállás
más-más értékétől is függ. A nyugati nyelvjárásokban — például Felsőőrön és Mihályiban — a zárt *i*-

zés miatt az *i* gyakoribb ugyan, mint a köznyelvben, és bár a köznyelvi *i-k* helyén a morféma zömében *i* van (vö. NytudÉrt. 72. sz. 41—2; Nyr. XC, 76), mégis — mint IMRE SAMU írja — az *i-t* tartalmazó morfémaállomány teljesen különbözik a köznyelvitől. Mennyire igaz lehet ez azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a kny. *i* : nyj. *i* lényegi azonosságát találjuk, erős a kny. *é* : nyj. *i* szembenállás, a kny. *i* : nyj. *i* szembenállás is, és a tájszavakban is gyakori az *i* fonéma.

A keleti nyelvjárásokban az *i* fonéma megterhelését a szembenállásoknak a nyugatiakétól eltérő értékei alakítják. A zárt *i*-zés itt is erős, emellett azonban az *i-k* gyakoriságát a kny. *i* : nyj. *i* azonosság és a kny. *i* : nyj. *i* szembenállás sok adata is növeli. Ez utóbbi két adatsoport többlete téríti el valójában az itteni mutatókat a nyugati nyelvjárásokban található értékektől. Az itt is, ott is négy-öt adattal jelen levő megfelelések számottevően nem is módosítják a nyelvjárási képet. A püspökladányi nyelvjárásban az *i*-zés erősségét a kny. *i, é, ű, a, e, ej, i, ié, ü* : nyj. *i* szembenállás-megfelelés adatai adják, de más dialektusok *i*-zésétől valójában csak a kny. *i* : nyj. *i, kny. é* : nyj. *i, kny. i* : nyj. *i* eltérő értékeinek van más nyelvjárásokétól megkülönböztető ereje. Következésképpen ezek az értékek rokonítják a hasonló magánhangzó-rendszerű sárréti nyelvjárásokkal is.

IMRE SAMU szintézise fontos adatokat összesített a magyar nyelvterületről, és megerősítette a helyi feldolgozások igényét. Említettem már, hogy az atlaszban a nyelvjárási *i*-nek 16 köznyelvi más megfelelője van (a kny. *i* : nyj. *i* megfelelést nem számítva). IMRE mindezeket számba véve is csak a jelenség gócait tudta megjelölni, az atlaszban szereplő szembenállások értékeit tudta összesíteni, más részleteket, így a gócon belüli különbségeket, a gócek közötti eltéréseket alakító szembenállásokat stb. nem, ezeket további helyi feldolgozásokból várhatjuk. Tudjuk, hogy az *i*-ző morféma száma a különböző *i*-ző területeken a kny. *é* : nyj. *i* szembenállásban lényegében azonos, ezért az *i* fonéma különböző nyelvjárásokbeli gyakoriságának felderítéséhez eddig számba nem vett adatsoportokat kell megvallatnunk. Ehhez a helyi nyelvjárások *i*-ző morfémainak kiegészítő felmérésére és számlálására van szükség. A leíró *i*-zés—tanulmányok a gyakoriság pontosabb felmérésével (felméréssel és számlálással) érzékelhető többletet kapnak azokhoz a feldolgozásokhoz képest, amelyek csak az adattár összeállítására vállalkoznak.

Közel negyedszázada, hogy a püspökladányi nyelvjárás *i*-zését feldolgoztam (ELTE Nyelv-tudományi Dolgozatok 1. sz. Bp., 1970.). Jelen dolgozatomban többre vállalkozom: a zárt *i*-zés adatai mellett számba veszem a tőlem eddig nem vizsgált valamennyi szembenállást, azonosságot, a tájszavakban, földrajzi nevekben előforduló *i* fonémát, minden figyelembe vehető *i*-ző adatot tehát, amelyekkel **m e g k ö z e l í t ő p o n t o s s á g g a l** bemérhetem az *i* fonéma nyelvjárásunkbeli gyakoriságát. Bemutatom, hogy a többlet milyen köznyelvi fonémákkal szemben tett, illetve nem szembenállásban fellelhető *i*-kből áll össze. A lentebbi ábrán a csak néhány adattal képviselt megfelelés valamennyi adatát feltüntettem, a két-három példa után álló stb. pedig arra utal, hogy abban az adatsoportban nagyobb adattárral dolgozom, amelyet a megfelelő helyen teljes egészében bemutatok. A helynévi adatok KECSKÉS GYULA munkájából valók (vö. Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.).

Nyelvjárásunkban a következő köznyelvi fonémák helyett használnak hosszú *i*-ket:

2. A köznyelvi *i* — nyelvjárási *i* azonosság adattára. — *Ágota-hid* (hn.), *áhit*, *aláírás*, *alakít*, *álít*, *áltólólag*, *alaminijum*, *ámit*, *aprit*, *árvíz*, *átalakít*, *bárnít*, *bikít*, *bibelőüdik*, *bibic*, *Biró* (szn.), *Biró-gát*, *bízik*, *bizonyít*, *bizvást*, *bővítves*, *borít*, *borítik cím*, *címér*, *címérés*, *Csavaros-hid*, *csèrdit*, *csík*, *Csikász porong*, *csikos*, *csilapít*, *csinnyabínya*, *csinnyán*, *csipő*, *csipős*, *csirázik*, *dijja*, *dinomdánom*, *diszès*, *díszít*, *dívány*, *drágít*, *említ*, *ípít*, *értesít*, *famílija*, *Farkasördító* (hn.), *fèlszólít*, *fenyít*, *fèrtőütlenítőszer*, *feszít*, *fuvárdj* ~ *fuhárdj*, *gabajít*, *göngyölít*, *griz*, *grizès*, *gyík*, *gyógyít*, *hàjlít*, *hasít*, *házasít*, *hèjszín*, *hid*, *Hídláb* (hn.), *híg*, *hígít*, *híjja*, *híjján*, *hímèlhámol*, *hímèstojás*, *hímèz*, *hinár*, *hir*, *hiradó*, *hirehamva*, *hirès*, *hirès-nevezetes*, *hirèsztlèl*, *hi*, *hívat*, *hízèlèG*, *hízik*, *hízó*, *hosszabbít*, *ígír*, *ígíret*, *így immelámmal*, *indít*, *indítik*, *ínsíg*, *ínsígès idők*, *in 'iny'*, *ir*, *írás*, *írászba aggya*, *írmagja sè maratt*, *író 'a tej mellékterméke'*, *ítíl*, *ítílet*, *ítíletidő*, *ívik*, *íváskor*, *iz*, *izbe 'alkalommal'*, *izigvirig*, *ízetlen*, *ízület*, *javít*, *javítás*, *javítóuba*, *jóizú*, *jókívánság*, *kikít*, *kikító*, *keminyító*, *kerít*, *kerítés*, *kiszít*, *kétszínű*, *kígyó*, *kígyómíreG*, *kímil*, *kímületès*, *kímíletlen*, *kinál*, *kinnyába*, *kínoz*, *kísír*, *kísíret*, *kísírőjű*, *kísírt*, *kísírtet*, *kiürít*, *kíván*, *kíváncsi*, *kívánság*, *kívül*, *kívül-belőjűl*, *könnyít*, *közéllít*, *lapít*, *lassít*, *lazít*, *lendít*, *licijum 'bokor'*, *magánkívül*, *maszíroz*, *mègbiz*, *mèkkísírel*, *merevít*, *mezítelen*, *mezítláb*, *mezítlábás cipőbe 'zokni nélkül'*, *míg*, *mozdít*, *nyerít*, *nyíl*, *nyílás*, *nyílott* ~ *nyíllott*, *nyír 'vág'*, *nyírfa*, *Nyírség*, *nyugdij*, *nyugdijjas*, *nyúszít*, *odacsőjűdít*, *őjűrit*, *papír*, *pèerdít*, *pirit*, *piritóus* ~ *piritos*, *pusztít*, *rímít*, *rimiszító*, *repít*, *rikat*, *sántít*, *savanyít*, *segít*, *segiccsíg*, *sèjppít*, *sèszínű*, *sikos*, *sikít*, *simvas*, *sinylőüdik*, *sűrít*, *szakít*, *szállít*, *száritóy*, *szèld*, *szèlidít*, *szèmbesít*, *szèmbesítés*, *Szentírás*, *szíjj*, *szín*, *színes*, *színtelè*, *szív* (fn.), *szí*, *szívesè*, *szíftele*, *szűnyokcsípis*, *tágít*, *takarít*, *takarítás*, *takarítóy*, *tanít*, *tanítóy*, *tanítónőjű*, *telepít*, *terít*, *terítik*, *tíz*, *tízes*, *tíszèr*, *tömít*, *tömítés*, *valószínű*, *vaskerítés*, *világít* ~ *világol*, *víz*, *vízshójaG*, *vízmadár*, *vízínövèny*, *vísszintes*, *zsir*, *zsrínakvalóy*, *zsríppapír*.

A püspökladányi nyelvjárási *i* gyakorisága, nagy megterheltsége szempontjából nagyon fontos, hogy a köznyelvi *i*-zö morféma a nyelvjárásban is *i*-zök. A 233 morfémanak súlya van, hiszen IMRE és KISS JENŐ írásaiból már idéztem azt a megállapítást, miszerint a két dunántúli település nyelvjárásában a köznyelvben *i*-zö morféma zömében *i* van. Ez pontosan szemlélteti, hogy miért tartom fontosnak ezeket az adatokat.

SZATHMÁRI ISTVÁN Pais-Emlékkönyvben megjelent dolgozata nyomán — a nem csak zárt *i*-zö anyagot rendszerező feldolgozásokon kívül — minden *i*-zéssel foglalkozó tanulmány szól róla (MARTON GYULA, KISS JENŐ, IMRE SAMU, FEKETE PÉTER, KÁROLYI MARGIT). De ezek a dolgozatok nem a fonéma nyelvjárási gyakoriságát vizsgálták, ezért a leíró vizsgálatok gyakorlata szerint megállapították, hogy ilyen azonosság van a nyelvjárásban, a tiszántúli sajátos különbségekkel. Azt, hogy ez az azonosság adatokkal bizonyíthatóan milyen súlyú, nem mutatták ki, pedig a püspökladányi adatok jelzik, hogy a számszerű adatok milyen fontosak. A nyelvjárási *i*-k gyakoriságát befolyásoló helyzet adatairól van szó. Azokat a morféákat, amelyeket csak a köznyelvben használnak, az adattár összeállításakor figyelmen kívül hagytam (kny. *árusít* : nyj. *árul*; kny. *bódít* : nyj. *erős szaga va*; kny. *vegyít* : nyj. *tész hozzá* stb.), csak a kettős alakokat vettem fel az adatok közé (kny. *világít* : nyj. *világít* ~ *világól*). Azok az idegen szavak sincsenek az adattárban, amelyeket ismernek, de nem használnak a nyelvjárásban (*aktív*, *nívós* stb.). Arra törekedtem viszont, hogy az *-ít* igeképző minden használt származékát (*késérit*; *ípít*) számba vegyem, ezért az *i*-zö képzők bemutatásakor ezek csak példaként kerülnek elő.

A megjelölt feladatból eredően az volt a célom, hogy az adattár megbízható és minél teljesebb legyen. 233 olyan szóalak szerepel az adattárban, amelyek lényegében megegyeznek a köznyelvben is *i*-zö morfémaakkal, ezért szerepük van a fonéma nagy nyelvjárási gyakoriságának alakításában. Nyelvjárásunkban kuriózum a kny. *i* : nyj. *i*, két-három adala van mindössze. A néhány kettős alak sem olyan viszonyban áll itt egymással, mint a példa — ellenpélda, a fejlődés irányára sem mutatnak, mint a nyelvjárási kettős alakok általában. Végülis az a meghatározó, hogy a kny. *i* : nyj. *i* szembenállásra mint a fonéma gyakoriságát csökkentő mutatóra van ugyan adat (vö. *kil-*

lódik, *minusz* [két fok], *nyirétyházi*), de a kny. *i* : nyj. *i* azonosság és a kny. *i* : nyj. *i* szembenállás adatai mellett ezek elhanyagolhatók.

Az *i* fonémák ilyen nagyfokú azonossága a nyelvjárás azon adottságára megy vissza, hogy kedveli a hosszú magánhangzókat.

3. A köznyelvi *é* : nyelvjárási *i* szembenállás lexémái.

— A) Hangsúlyos helyzetben: *bika*, *bikalencse*, *bikanyál*, *Bikás* (hn.), *bike*, *bikis*, *bikjőy*, *bír*, *bírel*, *bírés*, *cil*, *ciloz*, *csipél*, *csiphadaró*, *csiplis*, *csiplőbanda*, *csiplőgép* ~ *csiplőy*, *didélget*, *dil* 'Mittag', *fik*, *fil* 'sich fürchten', *filt*, *filtikény*, *finy*, *finyész*, *finylik*, *firég*, *firgész*, *firfi*, *frfijing*, *firfnév*, *firhē* mégy, *fisű*, *fisűzsgalamb*, *fiszék*, *fiszékájja*, *fiszkel*, *fiszkesfene*, *gyikiny*, *gyirén*, *hibehőyba*, *ibred*, *ibredis*, *idész*, *idésség*, *ítél*, *ifélimise* (kat.), *íjjen*, *íjjenēZ*, *ik*, *ikel*, *il*, *ildégél*, *ilestő*, *ület*, *ületrevalóy*, *ilhetetlen*, *imejēG*, *imejgis*, *imejítő*, *inek*, *ip*, *ípit*, *ipkézláb*, *ippen*, *ipsígbe*, *ipület*, *ir* 'kostat', *irēt*, *irik*, *irint*, *irkézik*, *irte*, *irtik*, *irtikész*, *ítél*, *ítkes*, *ítleszomja*, *ívőyűdik*, *kik*, *kikfestő*, *kikító*, *kikkū*, *kinyész*, *kinyészkedik*, *kiszér*, *kiszéredetten*, *kíp*, *kípes* rá, *kípest*, *kír*, *kíreg*, *kíreget*, *kírges*, *kírsízletű*, *kírőyűddzik*, *kiseji*, *kisik*, *kiső*, *kisz*, *kíve*, *kívehányó*, *kívevágó*, *lik*, *likel*, *lílek*, *lílekharang* (kat.), *líp* (i.), *lip*, *lipesmíz*, *mígy*, *míhek*, *mij*, *mijtség*, *minész*, *minkū*, *mír*, *míreg*, *mírgél*, *mírges*, *Mírges* (hn.), *mírleg*, *mírtígbe*, *Miszáros* (szn.), *míz*, *mízes*, *mízesmázos*, *nígy*, *nígyes*, *nígylábú*, *níha*, *níhány*, *níma*, *Níma Jóyska* (rag. n.), *níméjk*, *nímet*, *Nímet* (szn.), *Nímeti* (szn.), *píz*, *pízél*, *pízesebēr*, *rígészrigē*, *rígi*, *rígiség*, *rímít*, *rímító*, *rimület*, *ripa*, *ripaszelet*, *risz*, *riszél*, *riszész*, *riszésaratóy*, *riszég*, *riszégész*, *Rít* (hn.), *rites*, *ritesztisza*, *szidélég*, *szidűl*, *szidűllis*, *szígyél*, *szígyén*, *szígyészemre*, *szikfű*, *szikfűteja*, *szikje*, *szíle*, *szilésség*, *szilsőy*, *sziltibehosszába*, *szína*, *Színász-dérik* (hn.), *szip*, *szípitkézik*, *szípség*, *szíszízled*, *típ*, *típész*, *tíszta*, *tísztaleves*, (oda vóyt) *tíve*, *tíved*, *tívedizsbűl*, *vid*, *videkézik*, *vítelen*, *víge*, *vígeslőyűvigig*, *vígre*, *vígész*, *vika*, *víkászűyűd*, *Vikony*, *Vikonyér-dűllő* (hn.), *vilekédik*, *vítelen*, *vín*, *vínsígire*, *vir*, *vircese*, *virészhúrka*, *virszérinti*, *vís*, *víső*, *vít*, *víték*, *vítkezik*.

B) Hangsúlytalan helyzetben: *acil*, *acilos*, *ágyík*, *ákácmíz*, *ajándik*, *alapjábavíve*, *aprólik*, *aprólikos*, *árnyík*, *árnyikos* *óyodal*, *babírlével*, *bámíszkodik*, *bíkesség*, *bíketúrész*, *beszíd*, *beszídész*, *beszíl*, *betekész*, *betívőfalat*, *bőrbíj*, *Bőrbíj* (szn.), *bűrkeményédész*, *bugyborík*, *bugyboríkol*, *bűsíg*, *cseléccész*, *cserepészak*, *csőcselék*, *csömörík*, *dérik*, *dérígba tör*, *dicsír*, *Dicsírtessek...* (kat.), *dicsőész*, *dőrbízol*, *ebíd*, *ebídel*, *egeríszik*, *egísség*, *egísségész*, *egísz*, *elíg* 'elegendő', *élfekíjészédik*, *elítél*, *élkíszéredett*, *élszégínyédik*, *éltikozol*, *éltessikél*, *éltíved*, *éltőkíl*, *emísz*, *emísztés*, *emíszti magát*, *emlík*, *emlíkezett*, *emlíkezett*, *emlíkszik*, *enyím*, *epríszik*, *érzikény*, *érzész*, *fazik*, *fehír*, *Fehír* (szn.), *Fehíregér* (rag. n.), *fehírshalonna*, *Fehírto* (hn.), *fekíj*, *fekíjész*, *fekétezik*, *félil*, *felesíg*, *festík*, *fíltikény*, *fojadík*, *fojkony*, *förtíj*, *förtíjos*, *főkíp*, *fősvíny*, *fősvínyész*, *fött tíszta*, *fűrész*, *gácsír*, *gódíny*, *gődíny*, *gőriny*, *Gyíkinyész* (hn.), *gyíkimpapucs*, *gyéngész*, *hagyatík*, *hájlík*, *hájlíkony*, *halántík* ~ *vakszém*, *hármadíve*, *heríl*, *herílész*, *herílőyűbicska*, *hírdetész*, *híszíkény*, *híszíkényész*, *hűsvít*, *idésség*, *ígír*, *ígíret*, *ígírget*, *ígírkézik*, *íjecsész*, *indítík*, *ítél*, *ítélet*, *ítéletidőy*, *járullík*, *kaparík*, *kastíj*, *kedvesz*, *kelevíny*, *kemímmagosleves*, *kemíny*, *kemínyész*, *kenőlík*, *kényír*, *kényírkosár*, *kényírnekvaló*, *kényírészítés*, *kényírészítta*, *kérdész*, *kérdészűsködík*, *kéresztíny*, *kértísz*, *Kértísz* (szn.), *keverík*, *kimíl*, *kimíletész*, *kimíletlenül*, *kimíny*, *kimíészprőy*, *kimírt*, *kíszír*, *kíszírtes*, *kíszírteset*, *kondír*, *kondír*, *kotyvalík*, *kőyűccész*, *kőyűccészész*, *kőkíny*, *kősség*, *kőssíkháza*, *kőszvíny*, *kőyűttíszta*, *közönségész*, *kukoríkol*, *lágýík*, *legíny*, *legínyílet*, *legíjkédik*, *legísz*, *léhűllész*, *lémíszárool*, *lepíny*, *levelibíka*, *levesítíszta*, *lúherílőy* N. S. (rag. n.), *Makkod-rít* (hn.), *maradík*, *marík*, *maríkészédőy*, *máskíp*, *mégelígél*, *mégemísz*, *mégítél*, *mégvendígél*, *mégvínűl*, *mékhűllész*, *mékkeményédík* ~ *mékkemíjkédik*, *mékkőrníykéz*, *mékképeníszédík* ~ *mékképeníszédík*, *méktíbojodík*, *méktörténík*, *méncsz*, *merísz*, *meríszkédík*, *meszérész*, *moslík*, *moslígbavaló*, *mozgíkony*, *mundír*, *nászír*, *natýtérmezítű*, *neveccsz*, *növendíkmarha*, *nyavajatórész*, *Nyírész*, *nyomorík*, *őrvíny*, *őszír*, *páncíl*, *penísz*, *peníszész*, *pérgetés*, *pocsík*, *Pocsík* (rag. n.), *pocsíkol*, *pörtíka*, *reszelík*, *rostíj*, *sárgarípa*, *Sárrít*, *sétíccész*, *sokfélekípp*, *sőriny*, *sétít*, *sétítédész*, *sűltíszta*, *szándík*, *szándíkész*, *szégíny*, *szégínyész*,

szegység, szegrűlívűl, Szentilek, szerény, szerjékedik, szerjség, szóbeszéd, szókevény, szükség, szükségös, szükségtelen, szűlis, tájikán, tájikozyodik, tájtigzik, tájtik, tájtikpipa, takarikos, takarikoskodik, takarikosság, tanúlikony, tányír, tányirozik, témintelen, tenyiszt, tenyiszálat, terítik, tərminy, tərmiş, tərmişzetēs, tərmişzedbe, tessik, tessikəl, tessiklássik, tesvır, tetvıszkədik, toudalik, topörziköl, tókiletēs, tókiletlen, tőücsır, tömiş, tőütelik, tőütiny, tőütis 'gát', törıkény, törtınelēm, törtınet, törtınik, törviny, törvımbemęy, törvımbıró, törvınyēs, törvıntelen, törvınyıszék, tudalikos, türbıkol, ütıs, vendıg, vendıglő, vendıksıg, verıtık, veszđücsısıg, vesztesıg, vetemıny, vetıs, völegıny, vızımırtık, zısbık, zısbıkos.

Püspökladány zárt *i*-zésével foglalkozó munkámban 14 olyan képzőt vettem számba, amelyeknek több-kevesebb adata van a helyi nyelvjárásban. A képzős származékokat pontosan gyűjteni reménytelen vállalkozás, ezért azzal próbálkoztam, hogy az egyes tövek képzős származékait a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetbeli *i*-zés adattárába soroltam be. Így sem hiánytalan az adattár, de egy helyen számlálható.

Tizenegy képző (-ék: *reszelik*, -ékeny: *filtikény*, -ékol: *motyorikol*, -ény, tərminy, -és: *lípıs*, -ész: *kértısız*, -éz: *feketızik*, -lék: *toudalik*, -lékos: *tudalikos*, -mény: *szərzemıny*, -ség: *szıpsıg*) származékai, két határozórag (-ért: *pızır*, -képpen: *fızeccsıkkıp*) és három igei személyrag (-étek: *kırjıték*, *kırıtıték*, -ék¹: *kırjik*, -ék²: *vęgyık* 'vegyen' (*i*-ző adatai terhelik meg a fonémát). A képzők között vannak nagyon termékeny képzők, a felszólító mód E. sz. 3. személyű -ék ikes személyrag pedig hangrendi különbségre és igeajtára való tekintet nélkül kapcsolódott a tövekhez (*ęgyık*, *męnnyık*, *aggyık*, *fonnyık*), ezért különösen korábban erősen megnövelte az *i*-k gyakoriságát.

Az *e* ~ *é*-t váltó tövek egyik csoportjában változatlan erősségű az *i*-zés, de az *é* : *ı* szembenállást mutató tövek száma nem jelentős (*bıke* ~ *bıkıt*, *eke* ~ *ekıt*, *epe* ~ *epıt*, *eszme* ~ *eszml*, *fekete* ~ *feketıt*, *here* ~ *herıl*, *kıve* ~ *kıvıt*, *körte* ~ *körıt*, *sęrte* ~ *sęrtıt*, *tę* ~ *tıgęd*). Ebben a csoportban számottevő a kny. *é* : nyj. *é* azonosság: *dęrcę* ~ *dęrcęt*, *kemęnce* ~ *kemęncęt*, *pęnge* ~ *pęngęt*, *pęrnye* ~ *pęrnyęt*, *sęrke* ~ *sęrkęt*, *veręce* ~ *veręcęt* stb. Két igeekötő minden adatban *i*-ző (*szıjıl* ~ *szıt*; *vıgıg*).

A zárt *i*-zés püspökladányi adattárát már bemutattam. Az adattár most helynévi, személynévi, ragadványnévi adatokkal bővült, ezeken kívül csupán néhány adattal egészítettem ki. Amennyire pontosabb ez az adattár, annyival jobban megfelel a mostani feladatnak: nevezetesen, hogy minden számba vehető adattal bizonyítsam az *ı* fonéma nyelvjárási gyakoriságát. Az adatoknak ebben a csoportosításában a hangsúlytalan helyzetbeli *i*-zés adatai jelentősen megsaporodtak, mert a toldalékokbeli *i*-zés adatait is ide soroltam be.

Az *i*-ző morfémák számbavétele nem történhet mechanikusan. A köznyelvben sok olyan morféma él, amely *i*-zhető ugyan, de a nyelvjárásban nem használják, vagy másik szót használnak helyette (kny. *kötęny* : nyj. *kőtđü*, *fęlęnk* : *filđüs*, *állattenyésztes* : *jóıszáktártás*, *ęjıl* : *ıccaka*, *szęgęly* : *szęgđü* stb.). Más nyelvjárásbeli *i*-ző alakok is hiányozhatnak, mert vagy más szó van helyettük (vö. Martos: *cıpısız*, Püspökladány: *susztęr*), vagy mert egyes morféma nem aktív elemek az adott nyelvjárásban (Martos: *bűvısız*, *fęstısızet*, Tiszaszőlős: *körtıs*, *körtız*). Végül, némely máshol *i*-ző morféma nálunk nem *i*-ző (Hajdúhadház: *mellıny*, *veszıj*, Püspökladány: *mellęny*, *veszęj*). Természetes, hogy Tiszaszőlősön a gyakran használt *ręvęsz* *i*-ző, nálunk nem; igaz, nálunk passzív lexéma. (A *ręv*-nek egy határnévből Püspökladányban is van *i*-ző alakja: *Rızug*.)

Növeli a nyelvjárási *i*-k gyakoriságát, hogy sok olyan morféma van, amely több jelentésben használva is mindig *i*-ző (vö. *ılet* 2. 'Leben', 2. 'gabona'; *ırkęzik* 1. 'megjön', 2. 'van ideje'; *pız* 1. 'Geld', 2. 'halpikkely'; *nıma* 'nem beszél', 2. '<ragadványnévből> *Nıma* Jóıyska'; *fıręg* — 6-7 nyelvjárási jelentéssel is mindig *i*-ző). Ugyanakkor a köznyelvben *é*-ző homonimák a nyelvjárási használatban *é*-ző és *i*-ző alakokra bomlanak (vö. kny. *ęg* : nyj. 1. 'Himmel', 2. 'ıg 'brennen'; kny. *dęl* : nyj. 'Süd', *dıl* 'Mıttag'; kny. *ęl* : nyj. 'vágófelület', *ıl* 'leben'; kny. *kęk* : nyj. *kęjk* 'kellene', *kık* 'blau'). Csökkenti viszont a nyelvjárási *i*-k korábbi gyakoriságát néhány jelentés (vö. nyj. *fıręg*

'farkas'), valamint szólás, szójárás pusztulása (*Hat hújjik a firgessel!*; *Jóú étvágyat! Ríse légyem benne!* stb.).

Az adattárból hiányoznak a kny. *é* : nyj. *i* szembenállás adatai. A zárt *i*-zés adattárában helyük van ezeknek az adatoknak, előző dolgozatomba magam is beépíttem az *i*-ző morfémákat. Az adottságok nyelvjárásonként mások, hiszen van, aki *é* > *i* > *i* sorú adatokkal dolgozott (vö.: SZABÓ ISTVÁN: MNny. III, 300; KÁROLYI MARGIT: Nyr. CIV, 551), mások csak *é* : *i* szembenállásként mutatták be (vö. SZATHMÁRI: Pais-Eml. 474—5; ZILAH, NytudDolg. I, 106—9; FEKETE: Nyr. CVII, 186—90), mert ezekben a nyelvjárásokban az *i* ~ *i* váltakozásnak már nincs nyoma. DEME több helyen is rámutatott, hogy az *i*-ző realizációknak helyük van a zárt *i*-zés adatai között (vö. Nyjkérd. 108, 151; NyatIFunkc. 201; másképp PAPP LÁSZLÓ: MNny. V, 28); én most azért nem vettem fel őket, mert a hosszú *i* gyakoriságát vizsgálom. Az *i* ~ *i* váltakozást mutató alakpárok közül a hosszú *i*-zőket természetesen most is beépíttem a megfelelő helyre (vö. *idés*¹, *idés*², *fazik*), nem kerültek be azonban sem a *Fazikas* (szn.), *idésanyám*, *idésapám*, sem a *cidrus*, *imint*, *elibe*, sem a polifonémikus szembenállást mutató *Révizug* : *Rizug* (hn.), *álomszuszek* : *álomszuszi*, *vőfély* : *vőűfi*, sem a *kezibe*, *hejjire* típusú *i*-ző morfémák. Ahogy említettem, itt csak az *i*-ző szinkrón tény a számba vehető adat, mert az *i*-ző „közvetlenül nem érinti az *i* hang funkcionális megterhelését...” (vö. SULÁN: MNyj. I, 10).

A kny. *é* : nyj. *i* szembenállás adatainak legnagyobb csoportja — valószínűleg a nyelvjárások többségében — a suffixumok előtti, az egyes szám 3. sz. birtokos személyjel *i*-zése. A hajdúhadházi adatok azt mutatják, hogy egyes nyelvjárásokban még egymás mellett él a *csőűrit* ~ *csőűrit* stb. alakváltozat (vö. KÁROLYI: Nyr. CIV, 351), más nyelvjárásokból az *é* > *i* > *i* fejlődés ilyen mai adatokkal már nem bizonyítható. A kny. *é* : nyj. *i* szembenállás adatai között IMRE SAMU is szerepelteti a *kezibe* típusú adatokat, de jelzi, hogy jelentkezésük törvényszerűségének kimutatása további vizsgálatokat kíván (vö. MMNyjR. 186). Az *i* ~ *i* váltakozás nyelvjárásunkból sem adatolható már, de az tény, hogy a rövid *i*-k leggyakrabban nálunk is kny.-i *é*-kkel állnak szemben (vö. SZATHMÁRI i. m. 474), ezért bizonyos, hogy ezen adatoknak közülük van a zárt *i*-zéshez (vö. DEME, NyatIFunkc. 201). Ebbe a feldolgozásba azonban nem sorolhattam be a rövid *i*-ző morfémákat.

A püspökladányi 509 zárt *i*-ző adat maga is magyarázza, hogy miért magas nyelvjárásunkban az *i* gyakorisági értéke.

4. A köznyelvi *i* : nyelvjárási *i* szembenállás adatai. — *áthidal*, *birka*, *birkanýáj*, *birkatèrmiszetű*, *birkozik*, *birsàlma*, *birtok*, *bódiszilva*, *cin*, *cinèz*, *círka*, *církál*, *církálmaz*, *církomdedéron* (kat.), *církot*, *církusz*, *cívódik*, *csilapít*, *csipèget*, *csiriz*, *Csiriz* (rag. n.), *csírke*, *csírkeitató*, *csírkepaprikás* ~ *paprikáscsírke*, *dicsír*, *dicsíret*, *Dicsírtessít!*, *disztél*, *fèliratkozik*, *finom*, *finomliszt*, *gírbegúrba*, *hidak*, *hidat*, *hírdetis*, *hívatal*, *hívatalos*, *hívatásos*, *hízal*, *íge* 'bibliai idézet' (ref.), *ígény*, *ígényél*, *ígénybe* vész, *íjed*, *íjedős*, *íjen*, *írgálmaz*, *írgálmazzik* (kat.), *írígy*, *írítýkèdik*, *írka*, *írkaíírka*, *kétszíkű*, *kihírdet*, *kiírt* 'kipusztít', *mirígy*, *mírtusz*, *nyíladozik*, *nyimnyám*, *nyíratkozik*, *nyírbál* ~ *nyírkál*, *nyírkos*, *őűríz*, *pacsírtá*, *papíros*, *pírkad*, *síjet*, *síma*, *símít*, *símítóy*, *simogat*, *simùl*, *szikes*, *sziksóy*, *szílfa*, *szílva*, *szílvalekvár*, *Tíbor*, *tíktèket*, *tílt*, *vèrèsszilva*, *vidám*, *vígad*, *vígasság*, *vígasztal*, *vígasztalás*, *víjjog*, *vírad*, *víraszt*, *vírtuskodik*, *virùl*, *zsiradik*.

Az adattár 94 olyan morfémát tartalmaz, amelyek a kny. *i* : nyj. *i* szembenállás példái. A különböző helyzetekbeli nyúlást a nyelvjárás alapvető tendenciája, a hosszú magánhangzók kedvelése irányítja. Ezt leginkább az igazolja, hogy a köznyelvi *i* ~ *i* váltakozást mutató tövek (*híd* ~ *hidat*) hosszú magánhangzója a nyelvjárásban a toldalékolt alakokban is hosszú marad (*hídak*, *hidat* stb.), valamint, hogy azokban a váltakozó tövekben, amelyekben a köznyelvből *i* : *i* megfelelőes van — asszociatív hatásból — a dialektusban ugyancsak hosszú *i* használatos (*círok* ~ *církot*-típus). Az adatokat nem bontottam a független és asszociatív nyúlás adataira, a leíró tény, a hosszú

fonéma megléte itt a fontos. Az adatok között egyébként az asszociatív nyúlás más példái is ott vannak (például az időtartamcserére visszamenő nyúlás adatai: *virad* stb.). Az adatok nagyságát nézve egyébként a hangsúly hatására visszavezethető nyúlás példái a legjelentősebbek (*cínöz*, *dicsír*, *nyíratkozik*, *síma* stb.).

A legfontosabb ennél a szembenállásnál, hogy a fenti helyzetekben a nyúlás minden középső és felső nyelvvállású hosszú magánhangzó terhére jelentkezik (vö. *kút* ~ *kútat*; *múlat*; *fúlad* stb.). A középső nyelvvállású *ó*, *ő* gyakoriságát a szótagzáró *l* kiesése nyomán ejtett hosszú magánhangzó ennél is több adattal terheli meg (*bóut* ~ *bót*, *főüd* ~ *főd* stb.).

5. Az *i* fonéma helyi tájszavakban. — *árokír* 'kutyaszar', *bèrencejiszilva* 'besztercei', *bibircsók* 'göbök a bőrön', *bijog* 'állatjegy'; el nem felejtett szégyen vkin', *bikanyúzó* 'éretlen bicska', *birkanyírás* 'hajvágás', *borbijótpérc* 'kiszámíthatatlan idő', *címérit*, *csèrdit*, *csívejèG* 'tétlenkedik', *csutkaizik*, *díbol*, *èlkufircol* 'elszalad', *èlpusztíttya* 'megeszi', *èlsímul* 'lassan beborul', *èltökít*, *embèremlikèzet úta* 'nagyon régen', *fáhhoközéltöüs* 'fiúk játéka pénzzel, gombbal', *fehírcseléd* 'nő, asszony', *fèlbibáz* 'vki ellen hangol, biztat', *fèlcsípejű* 'rossz alakú, járású nő', *fenesíg* 'bökkenő', *feszít* 'rátartí' (vö. szh.: *Feszít, mint kécs csú tengiri egy zságba*), *filöüs* 'félénk; félő, hogy...', *fircangòl(tat)* 'ránca szed vkit', *fírèg* 'kukac; görény', *fírhang*, *fiszkesfene* (szitkozódásokban), *fosóúszilva* 'gömbölyű, sárga színű szilva', *gír bic* 'a baromfi háta a húsvésben', *gúrdíny* 'gyom', *gyerèksíg* 'semmisség', *hadnim* 'hadd nézzem', *hajítóúfa* ~ *hajintóúfa*, *hàlhi* 'összerakott nádkévék', *hàlvírű* 'csendes, nyugodt', *hasít* 'hangosan énekel', *hàzníp*, *hederít* ~ *hederint*, *hèrisz* 'a menyasszony vendégei a lakodalomban', *hèrit* 'görnyedve', *hidlás*, *hikál* 'hívogat, csalogat', *hupikik* (vö. — Milyen színű? — *Hupikik, jájvèrés.*), *idès* 'zaharin; likőr, édes ital', *igedelèm* 'rossz, eleven gyerek', *ilet* 'gabona; fejadag', *irgalmatlan* 'melléknevek fokozására', *irkèzik* 'van ideje', *irkilis* 'érzékeny, sértődékeny személy', *irsokál* 'írogat', *itèlsorja* 'az evés ideje', *itiletidő* 'erős hideg, nagy vihar', *izetlen* (vö. Sz.: *a szar is izetlen neki* 'rosszkedvű'), *izibe* 'gyorsan, most', *izikèl*, *jánynízó* ~ *jánnízó* (lámpa) 'gyenge fényű', *játika* 'vminek a mozgása', *jókötísű* 'erős, izmos', *jövevíny* 'újszülött', *juszil* 'faluvég', *kerít* 'szerez, keres', *kemísíg* 'daganat', *kèrgebírka* 'szeleburdi', *keserúsíg* 'szomorúság, bánat, gond', *kikkü* 'rézgálic', *kípèndèrit*, *kípesfele* (vö. Szj.: *Be nem dugná hozzánk a kípesfelti*), *kírencsél* 'ezt azt kér', *kiverístül* 'a jószág tavaszi kihajtásától', *kolompír*, *kolompírleves*, *kolompírostíszta*, *kovártíjos*, *kötízsbè va* 'futni kezd a dinnye', *kötísíg* 'derékig', *kötöülük* 'sás vagy összesodort gabonaszár a kévébe kötéshez', *kunkötís* 'erős kötésfajta', *lapít* 'meghúzódik, figyel', *lédibòl* 'letapos, tönkre tesz vmit', *lèvinül* 'rosttossá válik, használhatatlan lesz', *lúszèműszilva*, *másít* 'elvetél (tehén)', *mèktíp* 'megcibál vkit', *motyoríkol*, *nagyítkü*, *nehèssíg* 'nyavalya, görcs', *nímèjik* 'némelyik', *nyúlárnyik* 'gyomnövény', *ottír* 'rajtakap vmin', *összeidèsèdik* 'megszokja, megszereti a másikat', *összèmarikkal* 'két tenyéryit', *paprikáskolompír*, *pászit* 'összeilleszt', *peníszvirág* 'sovány, gyenge alkatú személy', *pillis* 'karéj, szelet', *pípèl* 'a beteg baromfi sípoló hangot ad', *pírgál* ~ *pírkál* 'enyhén megéget, megsárgít', *pisít* 'erősen spriccel (a vér)', *píze* 'pikkelye', *ráírík* 'székelési ingere támad', *ri*, *ridogál*, *ríva fakad*, *sántít* vmi 'hiba van, nem igaz', *sápítózik* 'síránkozik', *sárvíz* 'gennyes váladék', *segíccsíg* 'segítő, közreműködő személy', *sèpredík* 'haszontalan, lumpen személy', *sík* (víz) 'nagyon vizes, áll rajta a víz', *sírbakol* 'sírdogál, szánatja magát', *sívó* (víz, láz) 'teljesen, erősen', *stafírong*, *sunyít* 'alattomosan viselkedik', *szègínyes pòrcijóy* 'kis adag, szelet', *szègínyház*, *szenbíbicnapján* 'soha', *szíkesszájú* 'herpeszes, pállott', *szülke*, *színásszekèr* 'kócos fej', *szípapja* 'ükapja', *szívanóy* 'szénvonó', *szíveròsító* 'pálinka', *születís* '(ladányi) születésű', *tagelesís* 'szélhűtés, benuulás', (nem) *tágít* 'nem enged', *takaròsít* 'igazít', *tehéllèpíny* 'száraz tehéntrágya a legelõn', *tengírítòris*, *tíblábol*, *torogvík*, *toszít*, *tòkòriszik* 'lassan, körülményesen készülõdik', *tòrvímbe* 'bíróásra', *tyúklípíssel* 'nagyon kicsit', *vakarík* 'kistermetű személy, utolsó gyerek a családban', *vászomfazík* 'nagy cserépfazék', *vendígmarszálóy* (sár), *vendíkfa* 'a szekér rakfelületének hosszabbítására és szélesítésére szolgáló

ló hosszú, erős rúd', *vígeseľővígig*, *vikásfőűd*, *viknyába* 'deréktájon a hasi oldalon', *vikompizű* 'sovány, könnyű' *viletensígbul*, *virtyog* '<a kotló> fenyegető hangot ad', *vígájós* 'ritka, rosszul kelt (gabona)', *vírēs*, Sz: *sēmni baja*, *csak a tōrka vīrēs* 'nem ér semmit, rossz', *viszhójaG* 'húgy-hólyag', *viszhordó* 'növekedésben visszamaradt jószág', *vizibōrnyű* 'göte', *vonyít*, *zsirozóy*.

A 153 jelentésbeli és valódi tájszó *í* fonémája jelzi, hogy a gyakoriság vizsgálatakor ettől az adatsoporttól nem szabad eltekintünk. (Az adattárban a *bērencejiszilva* típusú alaki tájszavak száma jelentéktelen.) A jelentésbeli tájszavak között vannak olyanok, amelyek elő- vagy utótagja két adatsoportba is bekerült (vö. kny. *é* : nyj. *í* : *idēs* 'sűb', *ilet* 'Leben'; tájszóként: *idēs* 1. 'szaharin', 2. 'likör, kevert', *ilet* 1. 'gabona', 2. 'éves fejadag'). A valódi tájszavak csak itt szerepelnek, *í* fonémájukat nem lehet, itt nem is kell más magánhangzóval vagy hangkapcsolattal szembeállítani. A tájszavak felvétele azért is fontos, mert így látható, hogy a zárt *i*-zés adattára általában hiányos: a zárt *i*-zés hangsúlyos helyzetbeli adatai között szerepel a 'sűb' jelentésű *idēs*, de hogy ugyanezt a morfémát a nyelvjárásban még más jelentésben is használják, az nem derül ki az adattárból. Igaz ugyan, hogy ott a morféma *i*-zésének a bemutatása a feladat, de mégiscsak tény, hogy a nyelvjárás használatban az *idēs* is, az *ilet* is másféle helyzetben is tájnyelvi. A valódi tájszavaknak is van az *i*-zés tényén kívül más tanulsága is: a püspökladányi *i*-t tartalmazó morfémák nem minden nyelvjárásban hosszú *i*-zők.

6. Az adattári részben igyekeztem bemutatni nyelvjárásunk valamennyi *i*-ző morfémáját, hogy igazolhassam a fonéma nagy gyakoriságát, erős megterheltségét. Gondolom, nem kell bizonygatnom, hogy ez a feladat még inkább feltételezi a nyelvjárás alapos ismeretét. Az *i*-ző anyag többféle adattár lexémáiból áll, ezért a szóanyagot nemcsak ismerni kell, hanem többször ellenőrizni is szükséges. A nyelvjárás meghatározó tendenciáját más-más fonémák hasonló helyzetbeli adatai hitelesíthetik csak: a kny. *í* : nyj. *í* azonosság úgy magyarázható, ha a nyelvjárásban a kny. *ó*, *ō*, *ú*, *ű* : nyj. *ó*, *ō*, *ú*, *ű* azonosság vagy lényegi azonosság is alátámasztja; ha a kny. *i* : nyj. *í* nyúlást az *o*, *ō*, *u*, *ű* nyúlásának hasonló példái erősítik. Rámutattam már arra, hogy nyelvjárásunkban ezek a bizonyítékok igazolják is, értelmezik is a hosszú magánhangzók általános gyakoriságát. Most a kny. *é* : nyj. *í* szembenállás adattára sem a zártabbá válás adatai miatt érdekes — hiszen a tendencia a nyugati és keleti nyelvjárásokban egyaránt produktív —, hanem azért, hogy a nyelvjárásban a zártabbá vált *é*-kből *í* vagy éppen *i* van-e. Az *í* megterhelését ugyanis az *é*-k zártabbá válása után a különböző nyelvjárássterületeken más-más erősségűnek találjuk, attól függően, hogy a dialektus megőrzi-e vagy megrövidíti az *í*-ket.

A gyakoriság számbavételekor figyelniük kell arra, hogy minden *i*-ző morfémát — a jelentésváltozásokból eredő többletet is — figyelembe vegyünk. A *fírég*-nek például mind a négy nyelvjárás jelentését, mert ma már így is el kell tekintenünk 2-3, a Sárrett falvaiban korábban megvolt jelentésétől. Ugyanígy figyelni kell a tulajdonnevek teljes körű vizsgálatára és összegyűjtésére is, mert például a ladányi nyelvjárásban nem használják a *mészáros* köznevet sem *é*-zve, sem *i*-zve, de tulajdonnévként igen, és mindig *Mészáros*-ként. (A *mészáros* helyett a *hentēs* járja, a *mészárszék* helyett pedig — bár cégtáblákon látható volt — a tapadásos származék *széjk*-et használják. (vö. — *Hu vőutál?* — *A szégbe*.) A földrajzi nevek hasonló tanulságokat és *i*-ző morfémákat tartogatnak.

Nézzük meg végül az összesítést, hiszen a korábbi feldolgozásokat meghaladó lépés lényege, hogy az *í* megterhelésének kimutatását az adatok csoportosítása, majd számolása után egy (esetleg több) köznyelvi mutatóval való összevetésből várjuk! A következtetésekhez az összesített adatok mellett a bontott sorok is fontosak, mert ezek mutatják pontosan, hogy milyen részadatokból tevődik össze az *í* hang megterheltsége. Az adatsoportonkénti értékek az alábbiak:

kny. magánhangzó vagy hangkapcsolat : nyj. <i>í</i>	15 (adat)
kny. <i>í</i> : nyj. <i>í</i>	233
kny. <i>é</i> : nyj. <i>í</i> (hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet)	509
kny. <i>i</i> : nyj. <i>í</i>	94
tájszavakbéli <i>í</i>	153
	<hr/> 1004

A szembenállások, azonosság és kis adatsorú megfelelések adattárába tehát összesen 1.004 *í*-zö, illetőleg *í*-t tartalmazó morféma került. Az 1.004 morfémán belül a kny. *í* : nyj. *í* 233 adata a köznyelvi *í* megterhelését mutatja, a különbözet (771) csak a nyelvjárásban *í*-zö morfémák száma, vagyis Püspökladányban több mint háromszorosa az *í*-zö morfémák száma köznyelviekének.

ZILAHÍ LAJOS

Nyelvjárási szöveg Óriszentpéterről

1985 augusztusában egyhetes népnyelvi gyűjtőtáborban vehettem részt az Őrségben, mégpedig egyetemi és főiskolai hallgatók, továbbá néhány nyelvész kolléga társaságában (a gyűjtőtáborról szóló tájékoztatót l. részletesebben: Honismeret 1986/3: 52). Ennek során lehetőségem adódott arra, hogy egy alkalommal magnetofonfölvételt készítsék Óriszentpéteren. Adatközlőmet, Németh Elek 65 éves helybeli lakost Vörös Ottó kollégám választotta ki.

A fölvétel készítésekor sem a diákok, sem a családtagok nem voltak jelen, noha — amint az hamarosan kiderült — adatközlőmet akár nagyobb létszámú hallgatóság sem zavarta volna. Bár a fölvételt megelőző beszélgetésből jól kiviláglott, hogy adatközlőm olvasott, sok mindenben nagyon tájékozott ember, ez a körülmény egyáltalán nem hatott gátló tényezőként nyelvjárásiasságára. Egyszóval Németh Elek fejlett nyelvi-nyelvjárási tudatú, minden tekintetben kiváló adatközlőnek bizonyult, olyannak, aki folyamatosan, gördülékenyen tud beszélni, s akivel öröm s élmény volt együttműködni. Szövegmondása arra is jó példa, hogy a jól megválasztott beszélő közlését még lejegyezni is könnyebb, hiszen a mondathatárok megállapítása sem járt olyan sok nehézséggel, mint ahogy az általában lenni szokott.

[Hogyan készültek, Elek bácsi, a szántáshoz?]

Hát a legéslegelsü tündő persze | az állatokat tökéletessem megétetnyi | ugy, hogy azog birgyák a, a, a, a munkát. Megétettünk, megittatunk, közbe etetis még itatás | után eligazítottok a szekeret. Kúhusztuk a szekeret a pajtábu, fölraktok rá az ekát, taligát, tézsollát, szántuigát, a bránnát. Körünijsztünk, ho' mindem mégvan-é, ekekucs, a, a | ösztöke, az nem marathat el, az éty fontosz dolog. Asztán, ha mindem mégvuót, akko itatás utám befoktunk. Befoktok a kjét tehent | ja föl köllöt tennyi az igát, persze a szekérrudra, utánna befoktok a kjét tehent. Azokat nem köllöt tanitanyi, mindényik | kiengettük az istállóbu, mindénik tutta, hogy melik felü van a helé a rud mellett. Odaátak a rud mellí, nyakukra tettök az igát, elindutunk. Na, küértünk a mezzüre, ot megállottunk, lépakutok az ekát, a taligát, a tézsollát oda raktok a föld végire, ahun az első fogatás kezdüdik, összeraktok üjket, főtöttök a szántuigát, mer as sè mindégy, szántonyi nem lehetett abba az igába, amibe szekerbe méntünk. A szántuiga sokke rövideb vuót. Asz csak ollan szilézs vót, hogy éggý-éty fogatás közöt szíepen el tuggyanak mēnyi a tehenék. Na, összeraktunk mindēt sz'épēn, az ösztökít a helire tettök az ekészarva mellí. Asztán akkor befoktok a tehenēket, mindēniket a maga helire, a csást, a hajszást, asztán elindutunk. Ugyē it nálunk bghkátqs művelési forma vⁿot, tehát közögbe, ugynevezēt közögbe szántottunk, hat fogatásos közögbe. Eszt ugyē muszáj vⁿót azér, a talajnak az agyagozs volta miatt, tudnillik itt ez a mi talajunk

ném nyeli el a vizet, muszáj vuot árkokat, brázdákat hannyi a fogatások között, ami levezéssé a fölölselegézs vizet. Na így asztám mőkkezduódott. Aszongya, a legelsű fogatás a hátulázs vuot. Az aszt jelenti, hogy a szélsű köznek az eggyik szélin, a fiüt szélin mőkkeszték, fogattunk eggyet, utánna a fiöd végin, ugye az állatok azok annyira be v^otak tanitva, azokat vezetnyi ném köllött, azok tutták a dógukat. Küértünk a föld végin, szépém befordutak maguktu a | mőkfelelű fogatás melli odaátak. Na és hogy el nē felejcsem, hogy, hogy az ekē rēndessen, sziepēn egyenēsem mēnnyēn, annak az vuot a móggya, hogy a taligát köllött eligazittanyi. Ugye a taligán v^ot eggy ugynevezēt cságitu. Ez eggy ollan dolog vót, hogy a taligának a bal kerekē felű ... Ja | a taliga ruggya az mozgott, az mozgatható vuot, az ném v^ot szilárdam beépítvē. Na most a | ez a jobban, a jobb oldalán v^ot a taligának, mast a bal oldalán a bal kerek felű, ot még be vót építvē eggy ollan vas pácafēle, aminek a végē még vód görbitvē ojan kampusra. Na most a taligarudnak ugye a közepē táján vuotak ollan | be vuot oda építve egy lapos vas, ami kü v^ot lukazgatva. Telle vuot lukakke, asztán lehetēt asszērint állittanyi, előbre huznyi a bal kereket, vaty hátrább engennyi. Ahogynt uty kívánta a szántás, hogy a | mer a taligakerek kormányosza az ekit, hogy az egyenēsem mēnnyēn ott, ahun a fogatáson mēnnyi köllöt neki. Na most ez vuot a cságitu. Na most az mőkfelelőkēppem be vuot igazitva. A lényeg az vót, hogy a, a jobb oldali kerek az mindig ott a fogatás mellel mēnnyēn | pontossan, akkor bisztos, hogy az ekē jól mēnt. Na | ja mēk köllöt néznyi, hogy asztám mikor elindut az embēr, mēgnésztē, hogy jól mēgy-ē az ekē, a csoroszla is jó áll-ē, annak a beállitásātu is sok függött, mer ha a csoroszla nagyra állott — így monták, hogy nagyra, tēhát jobbam bal felē küállott az élē —, akkor jobbam belefaragott a szántotlamba, fērehusza az ekit. Tēhát aszt mēk köllöt néznyi. Na ha megállapította az embēr az elsű fogatáson, hogy rēndbe vam mindēn, a csoroszla jó áll, pontossan, egyenēsem mecci a földet, szántottunk. Na mondom, hat fogatásbu állott ēty köz, vót a hátulás, utánno az ötös, azután a négyes, a hármos, majd utánno maratt a kettűs. Na az má akkora vót a kettűs, hogy azon 'ēppen a szántuigába a két tehen a brázdába, tēhát av vót a lekkönyep fogatás, mer ott a két tehen pontossan az új fogatod brázdába elfērt. Biz a másik fogatásogba ném vót könnyű, mer az eggyiknek lēn köllöt mēnnyi a brázdába, a másiknak fōnn a szántotlanyon. Elég nehezzem mēntek, de hát azért tutták azok a dógokat. Na utánna a legutulsu fogatás vuot a fogyatu. Ugy neveszték, hoty fogyatu, az utulsu fogatást. Aszt ēty picint mēllebre köllött az ekit ereszt... akasztanyi, hogy a másik fogatás mellel ugye egy bizomyos, ēty kis parasztya maraggyon. Ity hiták aszt a kis magaslatot: a parasztya, ami ugye mēkfokta az eketalpat, hogy nē csusszon kü bal felű uodalt, mer ugye az eke jop felű borított. Ha ném lēd vuona ott az a kis parasztya, ollan három centi magas, akkor fēretuota vuona az ekit a fogyatu. Rēntszērint av vót, av v^ot a legnehezep fogatás is, mer valahogynt ott az má a köznek a közepibű gyüt kü, asztá a lekkeminyebb, lekhanyassab vuot ot má a fiöd. Na ez mēgvuot, akkor ēty köz mēgvuot. Akko ugye az okossam betanot marhák, miko a fogyatu mēgvuot, kü lēt véve, akko ellenkēzű irányba balra köllöt nekig befordunyti a követkēzű közre. Hát az okos marhát ot sē köllöd vezetnyi, tutta a dógát. Ollam pontossan tutta, csak monta neki az embēr, hoty hikk, asztám már fordut izs balra, szépēn odaállott a követkēzű új közre, ujrakezduódott a művelet, ugyanaz, még a tábla e ném fogyott. No most utánna miko hād befejesztünk ēty táblát, ugye nēmcasak abbu állott a talajművelis mēk szántásbu, mer nálunk asz szinte törvényeszerű vuot, hogy lē is köllöd boronányi a földet, mer ha ēccēr mēkszáródott az az agyag, mēgvártok, hogy mēkszáród, akko ha esű ném esēt, akko asz két-három nap mulva má az isten sē boronáta vuona még, az az agyag annyira mēkszáródott. Utyhogy mikor evēgesztük a szántást | ja aszt ném is montam, hogy ugye, hogy a bránnát is fōratok othon a szekérre, persze, a bránnának is ot köllöt lēnnyi. Asztám mēgvuot a szántás, akko befeloktunk a bránnába. Na hát ez ollan ...

[Hogyan történt a boronálás?]

A boronálás uty törtint ugye Két tagbu állott a borona, fakeretēs, vasfogu bránna v^ot. Az is, azelűtt is tēzsolla vuot mind a szántásná, de a végin ném csikuti vuot fōtēve, hanēm ollan kétágu lánc, ugy nevesztik, hoty hordozulánc. Eggyik vége az eggyik számára vuot akasztva, a másik a másikra, akkor egy naty karikája még v^ot a tēzsolla végire akasztva. És aszt még ollan hosszi | hordozuigába lehetēt, hogy a tehenēknek mēnná könnyepségire essēn, hogy mind a kettű a baráz-dába mēhetēt. Utyhogy az a, az a hordozuiga az ollan hosszu vót, amillen szélēs vót ēty hatfo-

gatásos köz. Ez ugyé a marháknak a könnyepségé miad vót, hogy né köllön az uj szántot földbe velük tipornyí, mer a lábuk abba belesüllet vóna, ugyé sokke nehezebbem méntek vóna. Nahát asztám mégvót a szántás ugyé akko ... Nálunk nem ugy vót, mint égyezs vidékékén láttom, hoty hajtyák a marhákat, osztán a bránna am mék csak uty szabadom mégy utánng, haném a háttu | a bránnának a háttusu végín vót két karika, mindenikén égy-égy, asztán éty kötélle össze vót asz kötve, egy jó hosszi kötélle, hogy az embér mént utánng, fokta a kötelet | ollan két méter hosszu kötél vót, asztán fokta az embér a kötelet, asztán ahun látta aszt, hogy na a bránna aszt ottan tol éty hanyat, akko mék köllött emenyi a a bránnát, hogy az maraggyon el, mer külömben össze tóta vóna az egisz földet mind. Utyhogy még esz különösen | hát arra majt késüp kerül sor, a vetisná vót fontos, hogy aszt a bránnát mindig emegesse az, aki utánna mégy, mer külömben égy ollan hany, amit a bránna tol, a vetimago is ugyé etota vóna, asztán akkor ott éd darap helén sémmit sē lét vóna. Aszt mindig mozgatnyi köllött, aszt a bránnát föl-lē emegetnyi, hogy az, asz pontossam | mindik pontossam ményen azon a közön, takarja a közöt. Ugy lét szép égyenletés.

[Maguknál hengerezni nem szoktak?]

Hát hengereznyi régebben nem szoktak, egisz régén. Asztán akko később, hát kezdődött égy ojan divat, hogy ahogyan fejlődött a mezzügazdaság, hát szakszerűség, küsütötték ugyé, küaláták, hogy a hengerezés j^uót tész a földnek. Asztán akkor | hát többen csinyátok, a jop parasztok többen csinyáták a hengért. De hát f^uót törésire is hasznáták a hanyas hengért, de osztán rágyüttek, ha nagyon szárázz a föld, nagyon hanyas ez az agyagos föld, a hengér sē sokat tész neki. Nem sokat tēt neki. Akko mékpróbálkosztak fogashengérre, ot még ugyé al lét a baj, hogy a tehenék a fogashengért nem nagyom birták el. Utyhogy asztán akko az lét, hogy jóformán égyetlenégy dologra hasznáták a hengért vaty hasznátok. Vuot étytagu hengér, akko vuot késüp háromtagu hengér, ugyé itt a bakhátos közökná a háromtagu vót a praktikussabb, mer asz szépem mékfekütte a közöt. A két háttusu tag ugyé éty kapocccse kapcsolodott, az elsü vót a középsü, égy-éty kapocccse kapcsolodot hozzá. Asztán ugyé az ráfekütt ára a bakhátos köznek az "ódalára. Az elsü mént a kösz közepin, a másík kettő, a két háttusu am még ugyé neki, léfekütt sz^uépén a köznek a két ódalára. Hát eszt különösen a a takarmányriépa vagy it nálunk ugy mongvák, hogy a burgundi-nak a vetisíná hasznáták. Ugy alapítottok még, hogy a burgundimagnak j^uót tész, hoty ha lē van hengerezvő, sz^uóval a földnek a szüne lē van ék kicsint nyomtatva, hogy jobban kel a burgundimag. Másra nem nagyon hasznáták a hengért.

SZABÓ JÓZSEF

S Z E M L E

Kiss Jenő, Zsirai Miklós

Akadémiai Kiadó. A Múlt Magyar Tudósai. Bp., 1995. 122 /1/ lap + 1 tábla.

„Zsirai Miklós a XX. századi magyarországi finnugrisztikának kiemelkedő és nagy hatású alakja... Az egzaktásra törekvő tudós a tudományos igazolt finnugor nyelvrokonságot a rokoni elkötelezettség meleg érzésével élte meg, s így is igyekezett láttatni azt. Írásaival nemcsak tudást közvetített, hanem általában érzést is keltett és állásfoglalásra készítetett. Megnyerő emberi tulajdonságai, vonzó tanári egyénisége és élvezetes stílusa mellett ebben láthatjuk a fő magyarázatát annak, hogyan és miért sikerülhetett neki — ahogy senkinek másnak — a finnugor nyelvrokonság tényét széles körökben is elfogadtatni s a finnugor stúdiumokat a felsőoktatásban népszerűvé tenni.” — írja KISS JENŐ könyve bevezetéseként (7—8). Ez az idézet találóan és érzékletesen fogal-

mazza meg mindazokat a jegyeket, amelyek Zsirai munkásságában oly karakterisztikusan jelennek meg, s melyek életművét egyszerűvé és megismételhetetlenné teszik. E tömény minősítés részletei bővebben a könyv további részeiből ismerhetők meg, melyeket a szerző Zsirai életpályájának és munkásságának elmélyült analizálásával állított össze.

A Zsirai-portré elkészítésére Kiss Jenő a legmegfelelőbb személy volt, aki pályáját finnugor nyelvészként kezdte — bár azután némi módosítással a magyar nyelvészet területén szerezte érdemei zömét, s hivatásszerűen ma is ezt a szakágot műveli. Felkészültségén kívül azonban még egy körülmény is említendő arra, hogy megbízható összefoglalást és hiteles új adatokat kap az olvasó Zsirairól: a szerző ugyanis — akárcsak Zsirai — Mihályiban született, ahová mindkettőjüket erős szálak fűzik, ahol a Zsirai-család és jeles szülőtte napjainkig ismert, és ahol a kiterjedt atyafiság körébe maga Kiss Jenő is beletartozik. Mindez nagy segítségére volt részben a környezet megismertetésében, ahonnan Zsirai Miklós származik, részben lehetővé tette a szerző számára, hogy a szakmai közvélemény előtt eddig ismeretlen vagy homályba burkolt tényekkel, eseményekkel ismeresse meg az olvasót. A családi és helyi hagyományörzés jeleit lépten nyomon érezzük, és a könyvnek ez a vonulata kiválóan ellensúlyozza azt aényt, hogy a szerző nem tartozott — kora miatt nem is tartozhatott — Zsirai Miklós közvetlen tanítványai közé.

Az ismertetés készítőjének emlékezetében elevenen él a saját tapasztalataiból kialakított Zsirai-kép a negyvenes-ötvenes évekből, és tanúsíthatja, hogy Zsirai tudományos teljesítményének értékelése hiteles, objektív, pályafutása állomásainak, magánéleti nehézségeinek a bemutatása pedig példamutatóan gondos. Bevallom, hogy nekem nem — vagy alig — voltak ismereteim Zsirai gyermek- és ifjúkoráról, korai árvaságáról, neveltetésének körülményeiről, a soproni liceumban való irodalmi próbálkozásairól (Zsirai stílusában: „zsengéiről”), gyorsírókörü ténykedéseiről, Gombocz szerepéről az Eötvös Collegiumba kerülésénél és hasonlókról. Vagy ha volt — mint például hadifogságában végzett zürjén tanulmányairól — az is csak homályos legendaként került el hozzánk, akkori hallgatóihoz. Most viszont életének erről a korszakáról és a hazatérése utáninak a részleteiről is sok konkrétumot megtudunk. Zsirai életének alakulása, személyiségének jellemzése tehát világosan tárul az olvasó elé a kis monográfia első részében („Életútja”: 10—54), amely azután rákanyarodik életének arra az utolsó alig másfél évtizedére is, amiről már az én generációm tagjainak is voltak személyes tapasztalatai: mi még láttuk virágkorában, élveztük előadói zsenialitását, tapasztaltuk közvetlen emberségének számos jelét, s a háborút követően tudomást szereztünk otthona pusztulásáról, a helyreállítás érdekében is végzett lázas közéleti szerepvállalásairól, majd végül egyre nyilvánvalóbbá váló, súlyosbodó betegségéről, amely 63 évesen vitte a sírba. Főleg ezek az utolsó hónapok és évek megrázóak számomra, mert amíg lehetett, bizony szoros kapcsolatban maradtam vele, és sűrűn megfordultam tanszékén. Néha külföldi vendéggel: V. Kaukonen professzornak, az ismert Kalevala-kutatónak az 1953-ban tett magyarországi látogatása adott lehetőséget arra, hogy a háború után a finn és a magyar tudomány közötti kapcsolatteremtés megvalósuljon. Kaukonen kísérőjeként együtt kerestük fel Zsirait a Finnugor Nyelvészeti tanszéken: nagy szeretettel fogadta az első finn tudóst, aki hozzánk látogatott elsőként 1944 után, professzori szobájának egyik nevezetes barna bőrfotelébe ültette (ma is megvan még, csak a kopott bőr helyett sárga plüssbevonat került reá), íróasztali székét szorosan a vendég mellé helyezte, s mohó érdeklődéssel és szeretettel kérdezgette őt világos finnsággal ottani kollégáiról, barátairól, a tudomány újdonságairól. Ez a jelenet — amelyet különben Kaukonen professzor is élete végéig emlegetett előttem s mások előtt is — újabb adalékkal támasztja alá azokat a megállapításokat, amelyeket Kiss Jenő fejt ki arról, mily sokat jelentett Finnország Zsirai számára (23—9). Ez a nagyraértékelés azonban nem mindig volt kritikátlan. Hangtörténeti előadásain érezte például, hogy egy-két nagytekintélyű finn tudós a finnugor konzonantizmusra vonatkozó tanulmányaiban olyan etimológiákra is hivatkozott, melyeknek magyar tagja (sőt néha más nyelvi megfelelője is) erősen kétségsbe vonható (hangutánzó-hangfestő jellege vagy nyelvújítási eredete miatt). Az etimológusi józanság tehát állandóan működött benne: valószínűleg ezért írt kevés etimológiát, amit Kiss Jenő sajnálatosnak vél Pais Dezsőre is hivatkozva (59). Holott nem az. Zsirai tudta, hogy a szómagyará-

zat komplikált műfaj, nem épülhet pusztán merev hangtörténeti szabályokra, fantázia és művelődéstörténeti háttér is kell hozzá. Mindez nála megvan, s ezért az ő etimológiai jól meg vannak alapozva, tartósaknak bizonyultak, és általánosan elfogadták őket, még akkor is, ha később kissé eltérő alternatívák vetődtek is föl egy-két esetben. A jó etimológia maradandó. Ezzel szemben pórul járnak azok, akik száyszámra ontják magukból a szóegyeztetéseket hangtörténetre és szóalakokra programozott komputeragyukból: sajnos ezek zöme inkább előbb, mint utóbb feledésbe merül, vagy a nyelvtudomány imaginárius etimológiai kukájában köt ki. Úgy látszik, Zsirai alighanem tisztában volt mindezzel, bár soha nem tett ilyen elvi kijelentést.

A szerző igényesen dokumentálja Zsirai tanári kiválóságát. Valóban szuggesztív előadó volt. Állandó kapcsolatot tudott fenntartani hallgatóival. Nyelvi — pl. vogul — óráin folyamatos párbeszéd volt közte és a tanítottak között: fordítottat bennünket, elkérdezte a paradigmasorokat, rákérdezett egy-egy finnugor nyelvi adat magyar megfelelőjére, amit valaki vagy kitalált, s ha nem, akkor rávezetett bennünket. Tévedéseinket bölcs humorral korrigálta. Nem utolsó sorban pedig szemléltetett is, bár ennek akkor nem volt olyan abúzusos és változatossága, mint ma. Példának említem, hogy Reguly (vogul és) osztják helyszíni feljegyzéseinek eredeti hosszú formátumú árkusait, melynek sajtó alá rendezésén éppen dolgozott, behozta az órára, hogy beletekinthessünk a féltve őrzött hagyatékba és megismerhessük Reguly sajátos gyűjtéstechnikáját.

Zaklatottságát, lendületének csökkenését legfeljebb élete utolsó szomorú éveiben lehetett érezni. Ezeket nem számítva azonban nem nagyon éreztem 45 utáni keserveit, csalódottságát (igaz, hogy 1948 és 1951 között vidéken éltem, de kapcsolatunk meg nem szakadt, s néhanapján személyesen találkoztunk), ezért bennem a korábbi évek tapasztalatai alapján is Zsirairól egy életvidám, környezetével fesztelenül közvetlen és segíteni mindig kész tanárportré maradt fenn.

A könyvecske második fő része tudományos eredményeit méltatja („Munkássága”: 55—117) — annak jellegzetes területei szerint. Egybevonja etimológiai, alaktani, őstörténeti, tudománytörténeti kutatásait, viszont — helyesen — külön alfejezetet szán a Finnugor Rokonságunk és a Reguly Könyvtár ügyének, valamint ismeretterjesztő írásainak, jellegzetes stilisztikai képességeinek, nyelvszemléletének, utolsó publikációinak, végül pedig tudósi és emberi tulajdonságainak. Ez a csoportosítás ugyan kissé szokatlan, de jelen esetben mégis teljes mértékben beválik, és Zsirai megismerését széles távlatba helyezi. Értékelési szempontjaival egyet lehet érteni, ám egyes részletekhez lehetne jelentéktelen kiegészítéseket fűzni.

Így például az etimológiákról fent elmondottakat ki kell egészíteni azzal, hogy a Kiss Jenő-től kiemelt *feleség* és *orom* etimológia mellett említésre érdemes a magyar népnévről írt kutatási eredménye, a *ró* igére vonatkozó észrevétele (melyet a finn etimológiai szótár is megemlít), a *nyárfa* magyarázat, melynek több eleme ma is érvényes (MSzFE., UEW.), vagy a *hám(lik)*-ről írt rövid közlése (ennek lényeges elemeit az említett etimológiai szótárak tartalmazzák). De voltaképpen etimológiai vonatkozása van *Jugria* című műve egyes szakaszainak, meg a *merja* népről szóló értekezésének, mely utóbbi a magyar etnonimáról írt cikkével együtt beilleszkedik a tervezett „Finnugor népnevek” sorozatba. Ennek ugyan formailag csak egyetlen kötetet jelent meg, a hatalmas apparátust fölvonultató, sokszor idézett „Jugria”. Ma is fontos ez a mű, noha a *jugor*, *ugor*, *Jugria* szavak magyarázatában — főleg turkológusok részéről — kételyek, ill. új magyarázati lehetőségek merültek fel, melyekkel a legújabb urálistizikai kutatás is számol. Az új és valószínűbbnek vélhető magyarázat ellenére Zsirai forrásfeltáró munkája, az adatok analízisében elért filológiai eredményei változatlanul érvényesek. — Nevezetes műnek véljük továbbra is az obi-ugor igekötőkről írt tanulmányt, viszont nem lehet elhallgatni, hogy éppen az új uráli és általános nyelvészeti irodalomban a magyar, az obi-ugor (és egyéb) igekötők státusának, funkciójának, kiterjedésének az ügye egy elég bonyolult areális kapcsolatrendszerben kerül tárgyalásra. Ennek ismeretében további vizsgálódások válnak szükségessé. — A szerző szóba hozza, hogy a névmásokról és az alapszóbesugárzásról (gyökirradiációról) írt művei túllépik a finnugrisztika kereteit és általánosabb érdekűek (persze az igekötők ügye is az, ahogy láttuk!). Éppen ezért a nevezetes „Névmástanulmá-

nyok” (a merjáról szóló cikkel együtt) megérdemelte volna, hogy helyet kapjon a 118. lapon közölt rövidke listában, amely Zsirai fontosabb munkáinak válogatott jegyzéke.

Helyesen jár el Kiss Jenő, hogy külön alfejezetet szán a „Finnugor rokonságunk”-nak. Jól látja ennek jelentőségét az oktatásban és a társadalmi közvélekedés formálásában. Szavaival egyetértve szeretném azokat megerősíteni egy idézettel, melyet szokásom ellenére magamtól veszek kölcsön. Ebben arról van szó, hogy a két háború közötti Finnország-arculat és nyelvrokonság-kép formálásában „...két ismert személyiséget kell meghatározó jelentőségének minősítenünk, egy nyelvészt és egy író. Zsirai Miklós »Finnugor rokonságunk« című munkájában (1937) bőséges fejezetekben foglalja össze a finn irodalom, történelem és művészeti ágak kérdéseit ... s jó forrásokból táplálkozó objektív tudósításai a tudományos ismeretterjesztés remekei közé sorolandók. S emellett meg tudta tartani szakszerű kézikönyv jellegét is. Nem hiába forgott közkézen sok évtizeden át a finn barátok és a finnugorság iránt érdeklődők alpműveként. Az író pedig Kodolányi János, aki ... még szélesebb kör számára adott egy nyelvrokonság-képet, amely hosszú időre meghatározó erejű volt...” (HAJDÚ, A finn nyelv és kultúra Magyarországon. In: Tanulmányok a finn nyelvről és kultúráról. Szerk. O. KARANKO-PAP és VÁRADY E. Urálistikai Tanulmányok 6. sz. Bp., 1993. 19). Kevés tudós kerülhet jelentős íróval azonos súlycsoportba.

Jól mutat rá Kiss Jenő arra, hogy a Reguly Könyvtár útnak indítása sorsfordító vállalkozás volt, hogy a szubtudományos álságok elleni erélyes fellépései tartalmilag eredményesek, megformálásukat tekintve egyediek és megismételhetetlenek. „Előadóművészi” bravúrjainak a hangyánya sajnos nem maradt fenn, ami azért nagy kár, mert az írásnál hivebben közvetítené azt a gondosan kimunkált dikciót, jellegzetesen zsiraisan zengő baritonját és beszédfolyamát, amely hangsúlyyaival, hanglejtésével, nyomatékaival, jelzőivel, meglepő képeivel és fordulataival mindig nyomon tudta követni és fenn tudta tartani hallgatósága figyelmét.

A könyv Zsirai munkáinak válogatott bibliográfiájával és a róla szóló irodalom felsorolásával végződik (118—122), mely utóbbi bizonyára teljességre törekszik, s ha ez így van, akkor hiányolom belőle SAUVAGEOT „Souvenirs...”-jét, amelyet a szerző bizonyosan használt, hiszen a könyv 111. lapján közli, hogy Sauvageot-t Zsirai mutatta be Szinnyeinek, márpedig ezt nyilván az említett visszaemlékezésből veszi (I. A. Sauvageot: Magyarországi életutam. Bp., 1988. Európa Könyvkiadó, 29).

Nos ezzel az értékes művel gyarapodott „A múlt magyar tudósai” sorozat, melyet én néha-néha, diszkrét kollegiális körökben szarkasztikusan úgy szoktam tipologizálni, hogy e sorozatnak vannak vékonyabb és terjedelmesebb kötetei, de e kettősséget nem a tárgyalt személy jelentősége határozza meg. A vékony — vastag bináris ellentét rendszerint a vékony javára dől el, mert ezek szoktak a jobbak (és megbízhatóbbak) lenni. Kivétel persze akad. Ez inkább olyan szubjektív általánosítás, amelyet Kiss Jenő könyve tárgyilagossága és hiteles értékeivel, új életrajzi adataival, megbízható értékelésével újonnan megerősít.

HAJDÚ PÉTER

Wacha Imre, A korszerű retorika alapjai 1—2.

Szemimpex Kiadó, Budapest, 1994. 299, 325 l.

Az utóbbi évtizedben rendkívüli mértékben megnőtt a társadalom érdeklődése a nyilvánosság előtti beszéd és a vele kapcsolatos kérdések iránt. Ennek politikai és kulturális okait azokban a jelentős változásokban jelölhetjük meg, amelyek ebben az időben hazánkban végbementek. A közvélemény nemcsak a megszólalók beszédét és ennek igényességét, hanem műveltségét, kultúráltságát, sőt megjelenését is megkülönböztetett figyelemmel kísérte, majd egy idő után egyre keményebben bírálta. Az ételmezesések, a viták során az érvekben és ellenérvekben a szubjektív ele-

mek domináltak. Ez nem is történhetett másképp, hiszen egyik félnek sem állt a rendelkezésére olyan szakszerű munka, amely megbízható, elvi alapot teremtett volna számára. Ezt a hiányt szüntette meg WACHA IMRE könyve, mert éppen a közéleti beszédről, illetőleg a közéleti magatartás és a nyilvánosság előtti megszólalás összefüggéseiről nyújt széles körű, igényes, alapos eligazítást.

Wacha Imre évtizedek óta az egyik legkitűnőbb magyar szakértője a beszélt nyelvnek. Ma már — véleményem szerint — ő az egyetlen olyan szakember, aki mind elméletileg, mind gyakorlatilag kiemelkedő művelője ennek a szakterületnek. E témakörbe tartozó felfogását, kutatásait, eredményeit 30 év alatt mintegy száz publikációjában tette közzé. Ezek egyrészt elméletileg megalapozták, előkészítették gyakorlati tevékenységét, másrészt összegezték ez utóbbi során szerzett tapasztalatait. Ez a termékeny kölcsönhatás meghatározza egész munkásságát. Ez segítette ahhoz, hogy szemlélete rugalmas maradjon, s egyúttal állandóan mélyüljön, és hogy vizsgálódásainak köre egyre szélesebb legyen, illetőleg újabb és újabb szempontokkal gazdagodjék. Érdeklődésének középpontjába mindinkább a nyilvánosság előtti megnyilatkozás fajtái kerültek, ezek eszméi, elméleti és gyakorlati kérdéseit egyaránt kutatta, elemezte. Ebből a körből kiemelem néhány olyan kiadványát, amely előkészítette jelen művét: vagy azzal, hogy részleteket közölt anyagából, vagy pedig éppen azzal, hogy összefoglalásra, áttekintésre vállalkozott: „Beszéljessünk a beszédről!” (Kossuth Könyvkiadó, 1978.); „A retorika vázlatá” (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs, 1981.); „Közéleti beszédünk” (Kossuth Könyvkiadó, 1987.); „Retorika. Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből” (Szerk. WACHA IMRE. Kossuth Könyvkiadó, 1987.); „A retorika alapjai. A nyilvánosság előtti megszólalás legfontosabb tudnivalói” (Magyar Honvédség, 1993.).

Célját a szerző maga fogalmazza meg a kötet hátsó kötéstábláján: „Most közreadott munkámban 30 éves beszéd- és retorikaoktatói tapasztalataimat próbálom összefoglalni: az alapfeltételeit és alapkövetelményeit annak, hogy bátran léphessünk a közélet nyilvánosságá elé: jól készüljünk fel a szerepre, és gondolataink sorát annak a megnyilatkozási műfajnak, alkalomnak és beszédhelyzetnek megfelelően szerkesszük meg, rendezzük el, amelyben hallgatóink elé akarjuk tární őket.”

Művét igen szerényen k é z i k ö n y v n e k nevezi a Bevezetőben, holott ennél sokkal többről van szó. „A korszerű retorika alapjai” ugyanis egyszerre felel meg a tudományos monográfia és a gyakorlati kézikönyv követelményeinek. Monográfia, mert az adott témát tudományos alaposan, szempontrendszerrel, mélységben és részletesen — mondhatni: teljeskörűen — feldolgozza: az I. kötet majdnem egész terjedelmében a retorika, illetve a kommunikáció elméleti-elvi kérdéseit tárgyalja. Kézikönyv pedig azért, mert az ide tartozó ismeretanyagot rendszerezve összefoglalja, továbbá a gyakorlatra vonatkozó tanácsokat, ajánlásokat, mintákat stb. is tartalmazza, megadja.

A nagy munka XI fő fejezetből áll. Ebből az első öt a z e l m é l e t i a l a p o z á s. Ebben a szerző a magyar kutatóknak, elsősorban DEME LÁSZLÓnak és saját magának az eredményeit úgy foglalja szintézisbe, hogy egyúttal sok új elemmel gazdagítja a korábbi megállapításokat.

Kiindulásként a r e t o r i k a b ö v ü l t f o g a l m á t határozza meg. Ebben a felfogásban „a retorika a közérdekű kérdésekkel foglalkozó, nyilvános és a nyilvánosságnak szóló kommunikáció elméleti és gyakorlati tudománya” (I, 26 — jelen kiadás kötet- és lapszáma a továbbiakban is). A definíciónak mindegyik eleme lényeges, tehát a retorika sajátos t u d o m á n y, továbbá a k o m m u n i k á c i ó egyik fajtájával foglalkozik, ez a kommunikáció pedig k ö z é r d e k ű k é r d é s e k r e vonatkozik és a n y i l v á n o s s á g e l ő t t, n y i l v á n o s s a n folyik. „Ma már tehát a retorika illetékességi körébe nemcsak a nagyobb nyilvánosság előtt elhangzó szónoklatok tartoznak, hanem minden olyan élőszóbeli megnyilvánulás, megnyilatkozás, mely valamilyen tekintetből közérdekű; pontosabban: mindaz, ami nem magánjellegű” (I, 24) és „az igényes, kulturált kommunikációnak az ismereteire tanít meg” (I, 25).

Ez az állásfoglalás egyfelől felszabadítja a retorikát a hagyományos szemlélet („szónoklattan”) kötöttségei alól, másfelől megmenti attól, hogy valamiféle parttalan „tudományok tudománya” szupertudománnyá, szintézistudománnyá jellegteleníthessék.

A retorika fogalmának körülhatárolása után még egy elvi kérdésre kerül sor: mi a kommunikáció, és melyek a tényezői? A szerző a partnerek egyidejű jelenlétét nem feltétlenül tartja szükségesnek ahhoz, hogy létrejöjjön a kommunikáció három funkciója: a kifejezés, a tájékoztatás és a befolyásolás. Itt finom elemzésekkel mutat rá a kommunikálás és az informálás különbségeire, illetve arra, hogy milyen körülmények között lehet ugyanaz a jelenség egyszer kommunikatív, máskor informatív jellegű közlés. Ugyanígy lehet a nonverbális (nem-szóbeli) kommunikáció is kommunikatív, illetőleg informatív értékű.

Az elméleti fejezetek ezután még a következő főbb kérdésekre térnek ki: a nyilvánosság előtti megszólalás alapelvei; a kommunikáció sikerének feltételei és előfeltételei; a kommunikáció formái; a közéleti beszéd, a nyilvánosság előtti megszólalás meghatározói.

A VI—X. fejezet a *g y a k o r l a t i k é r d é s e k* et veszi sorra. Foglalkozik a felkészüléssel, az anyag kezelésével és a kifejezéssel, azaz a klasszikus retorika szerint az invencióval, a dizpozícióval és az elokúcióval. A mű legrészletesebb (egyben legnagyobb terjedelmű) fejezete a beszélt és az írott megszólalás- és megnyilatkozásfajták főbb típusait, műfajait, szerkezeti és tartalmi sémáit mutatja be. Ezt a részt a kommunikáció eszköztárának áttekintése zárja le.

Mindaz, amit a szerző a VI—X. fejezetben elénk tár, gazdagságával és újszerűségével meglepi az olvasót. Ilyen sokrétűsége és ennyi árnyalatra ugyanis a szakirodalom még szétszórt részletekben sem utalt korábban. Noha ez az egész fejezetsor jelentős tudósi és szakírói teljesítmény, mégis kiemelek néhány olyan részletet, amely anyaga, felépítése és megformálása szempontjából különleges figyelmet érdemel. Az V. 12. (az előadást meghatározó tényezők), a VI. 1. és 2. (a szónok állandó, általános és speciális felkészülése), a VII. 3. és ezen belül is a 3.6.—3.9. (a beszéd, az előadás belső szerkezetének néhány kérdése), a VIII. 1.—3. (a megszólalásfajták típusai és műfajai). Ebből a VIII. fejezetből külön is megemlítem a 10. pontot, amelyben a tömegtájékoztató műfajokra kerül sor. Egyéni, eredeti, tehát természetesen új mindaz, amit itt a szerző bemutat, és nem csupán a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is újszerű, mert sok eddig feltáratlan, sehol sem ismertetett részletet, elemet tartalmaz.

A XI. fejezet, melynek címe: „Navigare necesse est”, azzal búcsúzik az olvasótól, hogy hájózásra, vagyis itt és most: bátor megszólalásra buzdítja, valamint arra, hogy a nehézségeket leküzdve, tervszerű önképzéssel készüljön fel a nyilvánosság előtti beszédre.

A mű belső felépítése is példamutatóan logikus, módszeres. A fő fejezetektől a legkisebb egységeikig az jellemzi az anyag feldolgozását, hogy az elmélet, az elvontság irányából halad a gyakorlat, illetőleg az általánosabb ismeret felől az egyedi felé. Ettől az elvtől csupán egy területen tér el: a közéleti beszéd fajtáinak és műfajainak bemutatása során. Itt azonban éppen ez a helyes, logikus eljárás, itt zavart okozna a fent említett irányulás. Ezek a beszédfajták és -műfajok ugyanis egyszerű, „alap” megnyilatkozási formákból alakultak ki, tehát innen kell a bonyolultabb, összetettebb közéleti műfajok és formák felé haladni. Ennek alapján az is nyilvánvaló, hogy ezek az egyszerű formák valamilyen módosulásokkal visszatérnek még a legbonyolultabb beszédfajtákban és -műfajokban is.

A nagy terjedelemben is könnyű eligazodni, gyorsan el lehet jutni bármelyik keresett részhez. Egyrészt az anyag belső logikája, felépítése önmagától vezérli a használat — mégpedig gondolkodtatva, rávezetve az összefüggésekre, a lényegi kérdésekre. Másrészt van egy ennél is egyszerűbb és gyorsabb lehetőség: a mű decimális beosztású, így a hasonló felépítésű tartalomjegyzék — jól áttekinthető, szemléletes mutatóként — pillanatok alatt eligazítja az olvasót.

Elismerés illeti a szerzőt a kitünő irodalomjegyzékért is. Nem kívánt teljes szakbibliográfiát készíteni, beérte azzal, hogy az olvasót minden részterületen további művekhez kalauzolja, és egyúttal a magyar és nemzetközi alapműveket is megadja. Ennél azonban — az utóbbi másfél évti-

zed magyar szakirodalma szempontjából — jóval többet tett, mert ebből az időszakból minden lényeges publikáció bekerült az összeállításba.

A szerző előadásmódja érdekes átmenete az írott értekező prózának és a lejegyzett előadás-szövegnek. Ennek köszönhető az eredeti, élvezetes, fordulatos, lendületes stílus. Emellett világosság, szabatoság, egyszerűség és nyelvi szemléletesség jellemzi a szöveget. A szerző nyelve választékos, elegáns, természetes, mentes a fölényeskedéstől. Nagyon tömören: Wacha tanár úr mindig emberien szól olvasóihoz.

Végezetül egy olyan jellegzetességre kívánok rámutatni, amely az egész művet átjárja, és amely a szerző munkásságát általában jellemzi. Ez WACHA IMRE igényes nevelői és oktatói magatartása. Megnyilvánul ez abban is, hogy olvasóit, a lehetséges közéleti megszólalókat állandó önművelődésre biztatja, együttgondolkodásra, alkotásra ösztönzi; meg abban is, hogy a beszéd eszméiségének és nyelvi megformálásának színvonalát egyformán megköveteli. Legfőképpen azonban ezeken kívül és fölül abban, ahogy félreérthetlenné teszi, hogy csak az lehet jó előadó, hatásos szónok, aki személyes példájával hitelesíti mind azt, amit elmond; ezért a szónok iránti legfőbb követelményként a példás emberi magatartást, az erkölcsi emelkedettséget, feddhetetlenséget jelöli meg. Nem véletlenül hivatkozik műve kezdetén és utolsó soraiban is Arisztotelésznek, illetve az ő nyomdokain haladó Cicéronnak a gondolatára: „A szónok vir bonus, jó ember, így és csak így, ilyen értelemben mond »szép szót«, azaz igaz szót hallgatóinak”.

KOZOCSA SÁNDOR GÉZA

Balogh Elemér, Göcseji szólások és közmondások

Kiadja a Zala Megyei Levéltár. Zalai Gyűjtemény. 38. sz. Zalaegerszeg, 1995. 212 l.

Szívem szerint lelkendezve adnék hírt e könyv megjelenéséről. De a tudományos életben kötelező tárgyilagossággal és mértéktartással is megállapítható, hogy mind a magyar néprajznak, mind a magyar nyelvjárástannak, e két fontos nemzeti tudománynak egyaránt figyelemreméltó gazdagodását jelenti ez a kiadvány, amelynek szerzője nem szakmabeli, hanem olyan jogvédezt ember, aki hosszú életének jelentős részét és erejét fordította az adatok összegyűjtésére, lejegyzésére, rendszerezésére. A kiadással járó technikai gondokat (szövegszerkesztés, nyomtatás) gyermekei vállalták magukra, és meglepetésként nyújtották át a kötetet 80. születésnapjára ajándékkul a szerzőnek. Viszonzásként a „Feleségemnek és gyermekeimnek” szóló ajánlás áll a könyv elején.

A Bevezetőből megtudhatjuk, hogy a szerző 1915-ben a göcseji Sárhidán született. Anyanyelvjárását mind a mai napig megőrizte. S ez a legfőbb biztosítéka adatai megbízhatóságának, hitelességének. Anyanyelvjárása természetes közege volt életének még értelmiségi emberré válása után is. Göcsej a nyelvjárásban régóta számontartott táj, jellegzetes nyelvvel együtt. E nyelv-változatnak az a része ragadta meg figyelmét, amelyet a *szólások, közmondások* elnevezéssel illet a tudomány, s amelyet a közkeletű állandó nyelvi kifejezések legismertebb típusaiként tart számon a frazeológia, a nyelvkincsel foglalkozó tudomány egyik ága.

Módszere az ún. passzív indirekt gyűjtés, mégpedig Sárhidán és környékén, de az itt élő adatok meglétét a különféle alkalmakon (búcsún, vásáron, rokonlátogatáson) részt vevő emberek is megerősítették. A szerző néhány alkalommal Göcsej távolabbi falvaiban is megfordult, s az ilyenkor hallott kifejezéseket nyomban beírta a mindig magával hordott jegyzetfüzetébe. Azzal a feltételezéssel, hogy a gyűjtött anyag kisebb eltérésekkel Göcsej egész területén élt, illetve él, ennél fogva a cím az egész régió, a Göcsejnek nevezett földrajzi és etnikai táj nyelvi valóságát tükrözi. A Kiadó vitathatatlan érdeme, hogy a regionalitást mint a tudományos kutatás fontos szervező elvét és a

decentralizáció sokat hangoztatott gondolatát határozottan képviseli és valósítja meg a Zalai Gyűjtemény című kiadványsorozattal, amelynek a most méltatott mű már a 38. kötete. Eleven és meggyőző cáfolatú annak, amit a múltban a „sötét Zala” minősítés jelentett.

Az összegyűjtött gazdag anyag feldolgozásában, elrendezésében viszonyítási alapként O. NAGY GÁBOR „Magyar szólások és közmondások” (4. kiadás, Bp., 1985.) című művét választotta. Ez minden szempontból helyeselhető, mert ezáltal vált lehetővé az általa leírt szólások és közmondások számbavétele.

Az összevetés szerint az O. NAGY könyvében meglévő és Göcsejben is használatos szólások, közmondások száma 1876. Az ugyanitt szereplő, de Göcsejben más változatban, illetve jelentésben élő kifejezések száma 612. Teljesen saját, az alaplumban nem szereplő, azaz saját gyűjtésű szólás és közmondás 1023. Összesen: 3101 szólás és 410 közmondás. Együtt: 3511 közkeletű állandó nyelvi kifejezés. Ez azt jelenti, hogy az 1876 eddig közölt adat 1635 saját gyűjtésű adattal gazdagodott. 43 kifejezés „/a” sorszámot kapott. Ezek a mutatók elkészülte után kerültek a gyűjteménybe. Az újraszámozás felborította volna a rendszert. Ez csupán a munka mennyiségi mutatója, de önmagában is dicséretes.

A szerző könyvének szerkezeti felépítésében is a mintát követte. A legterjedelmesebb rész (13—184. lap) a szólások és közmondások közlése az ún. v e z é r s z a v a k ábécérendjében. A vezérszó általában a kifejezésben előforduló első főnév. Szóláshasonlatok esetében a mellékmondatból való a vezérszó. Ha nincs a mondatban főnév, akkor az első egyéb jellemző szó alatt található a kifejezés. Az igei vezérszó alá sorolt szólások és közmondások kezdőszavuk betűrendjében vannak felvéve. A Bevezetésben szó esik a hosszabb és a rövidebb alakok hiánytalan felvételéről, a több önálló változat közötti eligazításról, ( ) kerek, illetve [ ] szögletes zárójelek és a „v” jelzés segítségével. Valamennyi vezérszó után maga a szólás, közmondás következik úgy, ahogy az a nyelvjárásban használatos, nagyolt fonetikus átírással. Majd az = egyenlőségjelet követi az értelmezés. Végül több esetben „Vö” jelzés áll nagybetűs és sorszámos utalással az azonos vagy nagyon hasonló jelentésű kifejezésekre. A szólások dőlt betűvel, a közmondások álló betűkkel vannak szedve. Szemléltessék mindezt a következő példák:

f a z é k 51. *A maga fazoka alat raktya a tüzet* = csak a maga hasznát, érdekét nézi.
Vö: K199.

k é z 199. *Mindén szentnek maga felé hajlik a kezē* = mindenki a maga hasznát keresi.

* Vö: F51. [A * annak a jele, hogy a frazéma O. NAGY GÁBOR könyvében is benne van. — R. B.]

A következő szerkezeti rész az „Utalások mutatója”, amelyben három adat található: a) a vezérszó betűjele a sorszámmal, b) az azonos tartalmú kifejezések száma és c) az összekapcsolt kifejezések értelmezése, jelentése. Pl. A61/20 *berúgott, részeg*. E szerint a göcseji embernek a legtöbb, azaz 20 kifejezése van a 'berúgott, részeg' jelölésére. Ekkora számban fordul elő még a 'nagyon sovány' jelentés megjelölése.

A betűrend szerint besorolt vezérszavak számozása betűnként, illetve a magánhangzók rövid és hosszú változata (A, Á — E, É — I, Í — O, Ó — Ö, Ő — U, Ú — Ü, Ű) szerint újra kezdődik. Ezen alapul az „Utalások mutatója” és a harmadik szerkezeti rész: a „Tárgymutató”, amelyben közös vezérszó vagy rövid összefoglaló kifejezés után állnak mindazon szólásoknak, közmondásoknak a betűjelei és sorszámai, amelyek vele kapcsolatosak, de nem feltétlenül azonos vagy hasonló jelentésűek, sőt ellentétes jelentésűek is kerülhetnek azonos vezérszó után. A több vezérszó alá sorolható kifejezések mindegyik után fél vannak véve. A mutatózásnak ez a módja különösen a több értelmezésű frazémák esetében indokolt. Voltaképpen tartalomjegyzéknek is tekinthető. Végül a „Rövidítések”-kel egészül ki a kötet. A két mutatóval együtt áttekinthetővé teszik a gyűjteményt, és könnyűvé, egyszerűvé a benne való eligazodást.

A könyv lektoraként figyelemmel kísérhettem a kézirat sorsát az első változattól a megjelenéséig. A gyűjtött anyagot már a kezdet kezdetén lenyűgözően gazdagnak találtam. Egyetlen személy jegyezte fel minden adatát; ez a tény még akkor is nagy teljesítménye az egyéni emlékezet-

nek, ha a munka évtizedeken át tartott. A szerző az 1970-es évek elejére teszi a gyűjtés elkezdését, ahogy a Bevezetőben írja: „Feltűnt [ti. neki], hogy a városba került vidéki ember egyre kevesebbet használja a falusi viszonylatban oly gyakori szólásokat és közmondásokat”, amelyek viszont falun (ugyancsak a szerző szerint) „általában az ötven éven felüli emberek ajkán változatlanul élnek. A nyelvi elszegényedés inkább a fiatalabb, a rádió és a tévé büvöletében élő korosztálynál tapasztalható.” A nyelvjárási változását tanulmányozó szakemberek is megerősítik az életkor szerepét a nyelvjárásiasság lassú vagy gyors eltűnésében. De az idősebb nemzedék nyelvállapotának, közelebből: szólás- és közmondáskincsének „változatlansága” aligha igazolható.

A szerző a rendszerezés, a „műfaji” besorolás szakaszában kikerülhetetlenül szembetalálta magát azzal a kérdéssel, hogy mi a *s z ó l á s* és mi a *k ö z m o n d á s*. A frazeológia szerint a *szólás* *s z ó é r t é k ű*, a közmondás *m o n d a t é r t é k ű* közkeletű állandó nyelvi kifejezés, amelynek legszembetűnőbb jellemvonása, hogy *t ő b b s z ó b ó l á l l*. De a kettő (ti. a szólás és közmondás) nem mindig különül, illetve különíthető el egymástól. O. NAGY GÁBOR ezt az átmenetiséget, kétarcúságot a *pütkösi királyság* szókapcsolattal szemlélteti. Így a két szó szólásnak minősül, mert egy fogalom (= rövid ideig tartó hatalom, uraság) nyelvi megjelölése a *pütkösd ünnepe*hez kapcsolódó hagyomány, népszokás alapján. De a *Pütkösi királyság nem nagy uraság* = nem sokat ér az olyan boldogság, jómód, amely nem tartós — nyelvi megformálását és gondolati tartalmát tekintve egyaránt mondat. Vannak ennél még nehezebben elkülöníthető esetek is. Hadd utaljak a vezérszavak mint szócikkek szemléltetésére fentebb idézett példákra (*fazék, kéz*).

Ezek után még mindig megmarad annak eldöntése, hogy mi *szólás* és mi *nem az*. A legfőbb feltétele egy kifejezés szólásként való minősítésének, hogy *l e g a l á b b k é t v a g y t ö b b á t v i t t é r t e l m ű s z ó b ó l á l l j o n*. A gondot az okozza, hogy ugyanazok a szavak más szókapcsolatok alkotó részei is lehetnek — nem egyszer átvitt értelmükben. Ismét O. NAGY GÁBOR idézem szabadon. A *szájába rág, kivágja a rezet* a fentiek szerint *szólás*, de a *kenyeret keres* típust már nem tartja *szólásnak*, hanem *állandósult, megmerevedett formájú szókapcsolatnak*. Ezen az alapon tartom kérdésesnek a következők szólásként való felvételét: F277 *Mégmecci a fűrészret* = reszelővel megélesíti a fűrészret — vagy: H48 *Hantot tör* — a szántóföldön a kapa fokával ütögetve aprózza a földet. Ugyanis mindkettő a hagyományos falusi (paraszti) gazdálkodás tevékenysége, amelyet másképpen csak úgy lehet mondani, ahogy a szerző értelmezi. Ide sorolom még az L49-et: *lámpás. Elfújja a lámpást* = ráfújással eloltja a lámpást. — Hol van az átvitt értelem? A GY10 *Csöngetőzs gyermek*, de még inkább a GY11 *Eggyezs gyermek* — bár *állandósultnak* minősíthető jelzős szerkezet — ám átvitt értelem nélkül. Az ún. *bemondások* és *indulatkitörések*, mint az F244 *Menny a frandzba!* — ugyancsak nem sorolhatók a *szólások közé*. Az ilyeneknek a száma viszonylag csekély, csupán a fogalom tisztázása végett szótlan róluk.

A szerző komoly energiát fordított a nyelvjárási adatok fonetikus lejegyzésére. A nagyolt fonetikus átírás szabályainak alkalmazásával sikerült megnyugtató formát találnia a népnyelvi formák tükröztetésére. — A gyakorlott dialektológus első tekintetre látja, hogy a göcseji nyelvjárásnak egy archaikusabb változata jelenik meg a könyvben. Néhány szemléltető példa (nyelvtani rendszerben való elhelyezés nélkül): *huznájék* (= húznák), *főtho* (= földhöz), *fődná* (= földnél), *botte* (= bottal), *sütfő* (= sütve), *fülő* (= füle), *fülő töjjet* (= füle tövét), *fűj* (= fű), *gálicükijj* (= gálic-kő), *hideg'gye* (= hidege), *nekijjék* (= nekik), *rólujja* (= róla), *terémtési* (= teremtése), *végeznyi* (= végezni) stb.

A nyelvjárás zárt *ë-ző* jellege a felsorolt példákból is nyilvánvaló. A *még ~ meg, mēnnek ~ mennek, embēr ~ ember, ēccēr ~ eccör, lēnyel ~ lenyel* kettőssége — feltételezésem szerint — nem a szematizálást elkerülni akaró impresszionista följegyzésmód érvényesülése, hanem inkább egyfajta következetlenség, amely azonban a nyelvjárás hangrendszerbeli összképén nem változtat.

A göcseji nyelvjárás feltűnő hangtani jelensége volt a múltban a nyitódó kettőshangzók (dif-tongusok) ejtése (*ig, uo, iŕ*). A mai nyelvhasználatban már inkább diftongoidok hallhatók a monoftongusos kiejtés irányába tartó átmenetként. A hiteles hangzás csak helyszíni ellenőrzéssel

lett volna megállapítható, de 20-25 évre visszamenőleg még így sem. Ezért jelölésük elhagyását javasoltam. (Vö. a Magyar Nyelvjárások Atlasza hangjelölési gyakorlatával!)

A hasonulásokat, az összeolvadást, kiesést, rövidülést, ikerítést következetesen jelöli, bizonyára az előbbihez hasonló szórványos következetlenség példái az *ámába ~ álmunkat, bolongomba ~ bolondgomba* alakpárok.

Csábító feladat lenne számomra a gyűjteményben megnyilvánuló regionalitás részletezőbb elemzése, annak megmutatása, hogy egy magyar népcsoport, etnikum nyelviségében hogyan tükröződik népisége, nemzeti kultúrája, világlátása, de az már szétfeszítené egy könyvismertetés kényyszerűen szűkre szabott kereteit. A *pók* P123. aligha tekinthető ilyen értelemben vett regionalitásnak vagy táji jelenségnek: *Gyün-megy, mind a pókok a fa alatt* = összevissza járkál, nem találja a helyét. Vö: B78. Országosan ugyanis a falon gyűnnek-ménnek, de leginkább szőlóban, vagyis egyenként. Két egymással összefüggő adatot talán mégis elbírná a terjedelem. A K188. *Még köllené aranyozni a kezét* = <főleg kézimunka, főzés elismeréseképpen> pompásan, gyönyörűen dolgozik, nagyon ügyesen tud csinálni valamit.* A közismert szólást követi egy helyi, a K189. *Még köllené aranyozni a kezéd, de foró aranye* = amihez csak hozzányúl, mindent elront, olyan ügyetlen a keze (tréf.) Vö: K160.

Meggyőződésem, hogy a szerzőre érdemeinek elismeréseképpen az első változat érvényes. Hiszem, hogy — átvitt értelemben — ez már meg is történt. Megérdemli.

RÓNAI BÉLA

Renée Balibar, *Le colinguisme*

Presses Universitaire de France, Paris, 1993. 127 l.

Először tisztáznunk kell, hogy mi ez a furcsa szó: *colinguisme*. Nem tudom másként magyarítani, mint úgy, hogy latinositom: „kolingvizmus”. A nyelvek használati egybekapcsolását, közös, együttes „szereplését” jelenti. Sőt, nemcsak nyelvekét, hanem nyelvjárásokét, nyelvi szintekét is. Például: Pál apostol hármassal „kolingvizmusa” azt jelenti, hogy hazájában arámi nyelven beszélt, a szétszórtságban élő zsidókkal közgörögül, a vezető réteggel görög hivatalos nyelven. A pünkösdi csodát a szerző a kolingvizmus példájaként értelmezi. „Kolingvis” az első évezred végének és évezredünk első felének legtöbb európai irodalma, mert egyszerre volt latin és nemzeti nyelvű. A könyv végigköveti a nyelvi „együttműködés” történetét az ókortól napjainkig. A sor végén az ENSZ áll, amelynek két hivatalos és hat munkanyelve van.

Kolingvizmus a meghatározás szerint minden fordítás, de maga a fogalom a fordításnál sokkal tágabb. Különösen fontos a kölcsönös fordítás (traduction mutuelle): ami elhangzik, megjelenik valamilyen nyelven, azt le kell fordítani egy vagy több más nyelvre és viszont. Így a volt Jugoszláviában a hat köztársaság és a nemzetiségek nyelvének a hivatalos használatát az állandó kölcsönös fordítások tartották fenn. (Ez hiányzott és hiányzik Romániában.)

A szerző megkülönböztet „imperiális” és „demokratikus” kolingvizmust. Az előbbi azt jelenti, hogy az együtt használt nyelvek valamelyikének az ismerete kiváltság — ilyen volt a középkorban a latin, amelyet a köznép nem értett, nem is tanulhatott meg.

Két vagy több nyelv „ikresedésére” sok példát sorol fel, magyart azonban csak egyet említ, ám azt részletesen, három és fél oldalon: a dél-szlovákiai magyarságnak anyanyelve használatáért folytatott küzdelmét. Szerinte ebben a zónában az ott élő szlovákok képviselik a kolingvizmust, mert jelentős részük tud magyarul.

Mindebből tanulságot vonhatunk le a nemzetiségi gondok nyelvi vonatkozásának megfogalmazására. A kisebbségi kérdés főleg nyelvi kérdés. Azt mondhatjuk: akkor éri sérelem a kisebbség

séget, ha tevékenységében nem lehet „kolingvis”, vagyis ügyeit csak a többségi nyelven intézheti. (A kolingvizmus ellenkező irányú kizorítására is akad példa: ha a kisebbség a maga körében teljesen mellőzni akarja az állam többségi nyelvét; ilyen törekvést például Québecben lehetett észlelni.)

A szerző vizsgálja az irodalom történetét is mint a „nyelvkettősség”, „nyelvtöbbség” működési terepét. A nevelés terén fő formájának az idegen nyelveknek anyanyelvi környezetben folyó oktatását tartja. (Ha ezt elfogadjuk, az egyik legtökéletesebb kolingvis pedagógiai tevékenységet a mi kétnyelvű gimnáziumainkban találhatjuk meg.)

R. BALIBAR szerint kolingvizmus csak azóta van a világon, amióta az írás megjelent. Ez a kijelentése homályos, bizonyítását nehéz megérteni.

A könyv tárgya a nyelvészet egyik új ága, amelynek feltalálóját a szerző, a látszat szerint, önmagában látja (de dicsekvés nélkül). A bibliográfia helyén könyvek és tanulmányok listája helyett egy megjegyzést olvashatunk, amely szerint teljesen új nyelvészeti próbálkozásról van szó, s ezért nincs még szakirodalma. Lapalji jegyzetekben mégis jelentős számú szakirodalmi utalást találunk; a szerző leginkább a saját publikációira hivatkozik.

BÁN ERVIN

KÜLÖNFÉLÉK

Konferencia Kalmár Györgyről*

Debrecen, 1994. november 25—26.

1. A konferencia híre először is alkalmat nyújt arra, hogy körülnézzünk házunk táján, vagyis áttekintsük, milyen képet alkotott Kalmár Györgyről nyelvtudomány-történetünk.

Nem szabad azonban felednünk, hogy Kalmár utóéletét jóidőre beárnyékolta a kortársak róla alkotott kedvezőtlen véleménye. Nemcsak — és nem elsősorban — Kazinczy sokat idézett, a „kiaszott” fejű Kalmárról vázolt portréjára gondolok (amelyre a konferencia anyagában is két hivatkozást találunk). Hanem — és sokkal inkább — olyan korabeli kiváló nyelvészek, mint Rájnis József és Gyarmathi Sámuel ítéletére. Kazinczy, saját bevallása szerint, nem értette a Prodomust. Rájnis és Gyarmathi viszont értenek olvasta, s mindketten szakavatottan bírálták Kalmár művének gyengéit, illetőleg kezdeményeinek furcsaságait. Idézve ezekből, BENKŐ LORÁND joggal teszi hozzá: „Ilyen okoknál és ilyen »hírnév«-nél fogva a sok tekintetben kiváló munka elszigetelődött, hatása minimálisra csökkent” (FelvÍr. 36). Olyannyira — teszem hozzá én —, hogy a XIX. század elején a korszak nyelvészeti törekvéseiről szólván, PÁPAY SÁMUEL összefoglaló munkájában így nyilatkozik: „Ekkor dolgozta ki, amaz igazán buzgó nyelvtudósunk is *Kalmár György*, a Magyar Filológiát a *Prodomusában*; tsak az kár, hogy tsuda szorgalma után is nyelvünk’ igaz Filológiájára nézve alig vehetni valami hasznát ezen munkájának.” (A Magyar Literatura Esmérete. 1808. 402—3). A XIX. században nem is leljük annak nyomát, hogy Kalmár életművével érdemben foglalkoztak volna. Legfeljebb sommás ítéleteket olvashatunk róla, mint amilyen Toldy Ferencé (I. A magyar nemzeti irodalom története. 1864—5. 113).

2. Szórványos megnyilatkozásoktól eltekintve, érdemleges érdeklődés Kalmár életműve iránt, a Prodomus megjelenése után mintegy másfél századdal, a két világháború közti időszakban indul meg. A sort PÁPAY JÓZSEF nyitja meg, aki — Gombocznak egy 1912-ben tett megjegyzése nyomán — új megvilágításba helyezi Kalmár nyelvhasznító munkásságát, hangsúlyozva, hogy a

* Megjelent az Irodalomismeret VI. évf. (1995.) 1—2. számában.

Prodromusban „nyelvünk hangtani és alaktani sajátosságára sok finom megfigyelést találunk”, és hogy ez a mű az „első kísérlet az összehasonlító hangtan terén” (A magyar nyelvhasználat története. Bp., 1922. 16). — TOLNAI VILMOS Kalmárnak a nyelvújításban betöltött szerepét méltatja. Tudatos szóalkotóként ugyanis ő fogalmazta meg a Prodromusban az elvonás elméletét, amely igen termékenyen hatott a nyelvújítás további fejlődésére. (A nyelvújítás. Bp., 1929. 43—4) — CSÚRY BÁLINT Kalmár életéhez kutatott fel újabb adatokat (ErdMúz. XXVI [1931.], 201—2) — KÖRMÖCZI LÁSZLÓ „A világnyelv kérdése és Kalmár György” címmel értekezett (Nagykörös, 1933.), és még ma is azzal lepi meg az olvasót: „mennyire komolyan vette Kalmárt a korabeli európai tudományosság” (KOVÁCS SÁNDOR IVÁN 1977. 37).

E rövid, de immár kedvező előjelű intermezzo után az ötvenes évek végével kezdődő három évtized Kalmár utóéletének felvirágzó szakasza. Kezdődik PAPP FERENC „Kalmár György oroszországi kapcsolatairól” szóló cikkével (FilKözl. IV [1958.], 346—9), amelyben árnyalt elemzéssel tárja fel Kalmár 1756-i szentpétervári tartózkodásának körülményeit, kapcsolatát Lomonoszovval és ismeretségét a moszkvai és kievi gimnáziummal. — Ugyanebben az évben látott napvilágot KELEMEN JÓZSEF „Kalmár György szótártervének és szótártörődékének nyomairól” című beszámolója (NyK. LX, 439—46). Azt, hogy Kalmár etimológiai szótárt tervezett, a Prodromus, a Mária Teréziát dicsőítő éneke (1778), valamint a Magyar Hirmondóban közzétett hirdetései (1780, 1781) alapján röviden ismertette már SIMAI ÖDÖN, s említést tett Dominyíki Libertiny Sámuelnek ez utóbbi bejelentésre írt üdvözlő verséről is (MNy. XII [1916.], 329—31). KELEMEN egyrészt a megjelent dokumentumokból bővebben idézett, másrészt egy addig figyelembe nem vett forrás nyomán a szótárnak egy ivnyi terjedelemben mutatványként megjelent példányát próbálta felkutatni. Hazai és külföldi könyvtárakra kiterjesztett nyomozásai azonban nem jártak sikerrel. — (Három évtized múltán könyvtárosoknak lett „sikerélménye”, hogy a csornai premonstreiek könyvtárából „a rendházak felosztásakor állami tulajdonba”, majd az OSZK-ba került kötetként azonosítsák és ismertessék. (WIX GYÖRGYNÉ—KIS ELEMÉRNÉ, Kalmár György szótártörődéke 1781-ből. MKSzle. 1991: 261—4.) A nyelvész számára sajnálatos azonban, hogy a mutatvány kidolgozott szócikkeit nem közölték. Arról sem szóltak, hogy a rend felosztása óta hol lappangott és mikor került elő az unikális nyomtatvány. PETRIK Bibliographiájának VII., 1989-ben kiadott, Pótlások című kötetébe még nincs felvéve.) — Visszakanyarodva az időrendhez: BENKŐ LORÁND monográfiájával a Prodromus helyet kap a nyelvtanirodalom történetében. Célkitűzéseinek megfelelően a szerző főként a formai elemek alapján foglalkozik vele, de ő ad először tárgyilagos összefoglaló jellemzést Kalmár „nagyon érdekes művé”-ről: „Tudós, részletes, kora színvonalát sok tekintetben meghaladó munka. Számos, főként nyugati provinciális jelenséget említ, de ezek jórészt csak a tudományos teljesség kedvéért, többé-kevésbé elhatárolva őket a tényleges szabályoktól, amelyekben egy nyelvjárások feletti egységes nyelv szándéka, gondolata tükröződik. Minden kimagasló értékét lerontja a közszokástól eltérő, sajátmaga kiokoskodta nyelvi megállapításával, főként pedig több helyesírási különcködésével. A kortársak, valamint a közvetlen utódok jó része előtt tetézte »vétkéit« egyéni »szabású« időmértékes verseivel, amelyet műve végén tett közzé.” (I. m. 326.) — Kalmár nyelvbölcseleti munkásságát, a korabeli európai nyelvfilozófiai iskolák és tudósok közt elfoglalt helyét BALÁZS JÁNOS két tanulmányban is föltárta (Kalmár György, a hazai nyelvbölcselet úttörője: Uő., Magyar deákság. Bp., 1980. 23—40; Kalmár György egyetemes írásnyelv tervezetének nyelvfilozófiai jelentősége: Uő., Hermész nyomában. Bp., 1987. 450—67). — Végül a Prodromus egyik, mégpedig első részéről (1—44) „Kalmár György fonetikai nézetei” címmel szakavatott elemzést kapunk VÉRTES O. ANDRÁS monográfiájában (A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusokig. Bp., 1980. 57—65). Megtudjuk belőle, hogy ebben a fejezetben Kalmár általános fonetikát ad, de a magyar hangokat állítva központba, kontrasztív hangtant is szerkeszt. Ám nemcsak a kontrasztív elemzésben, hanem a hangszociológiában is úttörő a munkája.

3. Kalmár György reneszánszát, mintegy két évtizeddel ezelőtt, WEÖRES SÁNDOR idézte elő. Előbb a *Prodromus verses Summájának Post Scriptumát* adta ki tanulmánnyal és jegyzetekkel (Bp., 1976.), majd a *Három veréb hat szemmel* című antológiájában magából a *Summából* közölt részleteket kommentárral, jegyzettel (Bp., 1977. 329—41, 603—4) és KOVÁCS SÁNDOR IVÁN remek tanulmányával (a Kalmárról szóló rész: 36—40). FERENCZI LÁSZLÓ azt írja ennek nyomán, hogy Kalmárt valójában „1977-ben méltatták először: Weöres Sándor fedezte fel” (*A remény zuhataga*. Bp., 1988. 112). E megállapítást, nyilvánvalóan, azzal kell kiegészítenünk: az irodalomtörténet számára; vagy KOVÁCS SÁNDOR IVÁN szavaival: Weöres „a dilettánsná lefokozott költőt perli vissza a magyar költészet hadrendjébe” (i. h. 39). Hiszen, mint a fenti vázlatos szemléből is kitűnhetik, a nyelvtudomány-történet már jóval előbb kijelölte Kalmár helyét.

Közbevetőleg meg kell még azt is jegyeznem, hogy a felfedezés révületében, avagy a visszaperlés lázában a költő és irodalmár társai mintha kissé túlértékelték volna Kalmár hexamétereinek mértéktelen zuhatagát. Weöres amellett, hogy dantei vonásokat lát benne, Blake proféciáira emlékezteti őt, Franz Kafkát juttatja eszébe, még ráadásul Csontváryval állítja párhuzamba. S enyhén szólva, megkérdőjelezhető FERENCZINEK az állítása is: „A 18. században, Csokonai és Berzsenyi előtt ő a legjelentősebb magyar költő.” (I. h. 114.) Az viszont mindenképpen nyereség, hogy akadt kiadó, amely a *Summát* a *Post Scriptummal* együtt gondos kivitelű hasonmás kiadásban megjelenítette (*Pátria Könyvek*. 1993.), mert most, hogy a verszet könnyen hozzáférhető, lehetőség nyílik alapos és tárgyilagos elemzésére.

4. Nem kétséges, hogy a konferencia létrejötte végső fokon Weöres Sándor indításának köszönhető: anyagában nyomon követhető, hogy kit már az antológia idézett első kiadása, kit pedig az 1982-i második kiadása ösztönzött a kutatásra és újabb eredmények feltárására. Joggal rendezték a konferenciát Debrecenben, amelynek kollégiumi alma matere alapvetően meghatározta Kalmár szellemi arculatát.

Az első előadás, EGYED EMESE „A beavatás problémája” című (95—100), irodalom és nyelvészet határán járó esszészerű eszme-futtatása azt a nézetet fejtegeti, hogy a *Prodromusban* a grammatika és vers ugyanarról szól, csak másképpen: „előbb a nyelvleírás, a leltár, a paradigma; aztán a működő nyelv bemutatása: a szintagma, az irodalom. Egymásra utalnak és kiderül belőlük, mi a nyelv és mire való.” A cím pedig Kalmár feltételezett szabadkőművesességére utal, és az előadó a *Summának* mint *poema universalének* egyes helyein a szabadkőműves szimbólumteremtést véli felfedezni, amellyel azonban „párhuzamos a biblikus gondolatmenet és jelhasználat”. — Már KOVÁCS SÁNDOR IVÁN felhívta a figyelmet a *Summa* és az etimológiai szótár közti megfelelésekre (i. h. 37—8). HEGEDŰS BÉLA „Kalmár György világnyelvetvezetének fogalomanyaga” című tanulmányában (100—7) továbbmegy: a Kalmár által művelt három terület — amelyet a *Summa*, a *Lexicon Hungaricum* és a világnyelvről írt művei képviselnek — szoros összefüggéseit szemlélteti és a következő eredményre jut: „Kalmárt inkább tartották, tartják nyelvésznek, holott számára a nyelvvel való legmagasabb szintű foglalkozás a versírás volt. Ezért kellett a szavakat összegyűjtenie, ezért is kellett világnyelvet készítenie. Az összegyűjtött jeleket kombinálva már könnyebben megy az írás. Talán ez is magyarázhatja a *Summa* néha kántálva visszatérő részeit, ismétléseit.” — A legtöbb újat hozó közlés, két ismeretlen Kalmár-levél közreadásával, G. SZABÓ BOTOND „Kalmár György vándorlásai és megtérése” című tanulmányában olvasható (108—14—22). Bevezetésekként Kalmár és Körösi Csoma Sándor közt von, az eddigieknél található párhuzamot. Ezután Kalmár utazásaival foglalkozik, majd a zürichi Zentralbibliothekben felfedezett Kalmár-levelek alapján új adatokkal gazdagítja ismereteinket Kalmár működéséről. Ám az „igazi szenzáció” a „Bűneset és megigazulás” címen tárgyalt és Dokumentumok cím alatt publikált két ismeretlen, Tatai Csirke Ferenc tiszántúli superintendenshez intézett levele. Az első, 1763. július 18-án kelt „bűnbánó és megtérő” leve-

leben botrányt okozó kalandjának mentségét adja elő. A történet veleje, hogy egy (tisza)roffi földesúrhoz utaztában Dersen érte őt az este, s bár előzőleg értesült arról, hogy Sárkány Andrásné háza „valóságos bordélyház”, mégis ott szállt meg. Az általa „bordélyasszony”-nak titulált fehérnép, állítása szerint, zsebe kiforgatása céljából „nyájaskodott” vele. Ha Weöres Sándor a Summában dantei vonásokat fedezett fel, bátran mondhatjuk, hogy e történet előadása bocccaciói fordulatokban bővelkedik. A bordélyasszony ugyanis előbb csöregével és borral kínálta hősünket, amibe szerinte philtrumot, vagyis bájtalt kevert. A borból aztán annyit ivott, hogy később nem tudta egészen pontosan, hogy mi történt vele. A „nyájaskodás” az „oldal-házban”, a „tanuló-kameráskában” kezdődött, ahová a bordélyasszony „utánnam jött, és a könyvet kivette kezemből erővel, ezt mondván — *Nints most tanulásra-való idő, hanem edjütt légyünk és nyájaskodjunk; de még az éjtszaka közelebb-is tsuszszunk edjmáshoz.*” A szót tett követte, miután ugyanis Kalmár lefeküdt: „A bordély-asszony pedig bejárván hozzám, az ágyhoz, edjnéhányszor-is számba tette a mellyét erővel.” S bár előadása szerint elutasította az asszonyt, később megjegyezte, hogy a csöregéhez vagy a borhoz egyelített átkozott dologgal „engemet úgy megvesztegetett, hogy azután nem lehettem annyi idegenséggel hozzája”. Nem csodálkozhatunk tehát, hogy — a második levélből kitűnően — maga-mentségét püspöke homályosnak találta. — G. SZABÓ, előadása befejezésekképp, a Kalmár György műveltségét meghatározó debreceni jellegzetességeket vázolja. — Az utóbbi témának mintegy folytatása FEKETE CSABA „Kalmár György és a debreceni kollégium” című írása (123—36), amely Kalmárnak a kollégium könyvtárában fennmaradt, ajánló sorokkal és jegyzetekkel ellátott műveinek példányait sorolja fel gondos filológiai munkával. A bejegyzések azért becsesek, mert egyfelől értelmezik a dedikált köteteket, másfelől a szerző tudományos és személyes kapcsolatainak körére szolgáltatnak adalékokat. Előadásához csatlakozik FEKETEnek Kalmár két kölcsönszava: „Currúka & Britel” című dolgozata (137—9), amelyben Weöres Sándor fellegjáró szómagyarázatait igazítja ki. Ennek bevezető részében váratlanul tör fel a következő sorokból: „Ám Kalmár György prédikatori alkat. Sokkal méltóbb volt a tiszteletes és tudós titulusra, mint Kazinczy korának papköltői, beleértve a klasszikus triáaszt.” Az ökumenikus törekvések évadján, és épp Debrecenben, világra szóló ökumenikus cselekedetek színhelyén különösen bántó e hang, a vallási elfogultságból táplálkozó kifakadás. (S hogy épp a *tiszteletes* titulusra méltó-e Kalmár, dersi kalandja ismeretében, döntse el az olvasó.) Ami a kölcsönszókat (valójában idegen szókat) illeti, kétségtelen, hogy közülük a *currúka* — *kurrúka* a latin *curruca* 'poszáta(madár)' alkalmi átvétele. Többszörösen téves állítás viszont az, hogy „a Szenci szótárát újabb szókkal megszerző Bod Péter, szebeni kiadásában (1767) ezt közli: »Currúca = Nyomorék poszáta madár, mellynek fiait más neveli fel«,” mert ez a MA.-hez képest kiegészített értelmezés már PP1. első, 1708-i kiadásában megvan. — A publikációk sorát SZELESTEI N. LÁSZLÓ „Kalmár György küzdelméi művei kiadására” című cikke zárja. Benne Kalmárnak gróf Teleki Józsefhez, Prodromusa cenzorához 1770-ben írt levelét teszi közzé; majd 1777-ben történt nyomdaalapítási kísérletét ismerteti (a források megjelölése nélkül); továbbá a hazai kortársaknak Kalmárt ócsárló és becsmérő verseiből idéz néhányat (ezúttal sem fedve fel forrását).

Az ismertett publikációk, úgy gondolom, önmagukért beszélnek: a Kalmár Györgyről rendezett konferencia jelentősen előmozdította a kutatást, gyarapította ismereteinket, számos új eredményt hozott. Legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy — a magyar nyelvészet szempontjából főművének számító — grammatikája alapos és részletes elemzésére nem kerítettek sort.

Befejezésül, az ünnepontás szándéka nélkül, szóvá kell tennem néhány, a forráshivatkozásokban előforduló pontatlanságot. A TiREL-rövidítés (115 és 119), miként a TiREN-rövidítés (114) nincs feloldva. A Lexicon Hungaricum 1781-ből való, nem 1780-ból (107). Csűry Bálint nevét így kell írni, nem Csűry-nek (100) és nem is Csűri-nek (114); cikke 1931-ben jelent meg, nem 1930-ban (100). Végül, de nem utolsósorban a kolozsvári születésű és Kolozsvárott élő dok-

torandustól elvárható (volna), hogy Gyarmathi Sámuel nevét helyesen írja le (vezetékneve végén *i*-vel, nem pedig *y*-nal).

ÉDER ZOLTÁN

Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához*

Csehország 'Tápióságnak az Alsó-Tápió bal (keleti) partján elterülő községrésze' [1863: „Maga a falu [= Tápio-Ságh] két részből áll. A főbbik részt az úgy nevezett *Csehországtól* a mintegy 100 öl szélességű völgy választja el, melyen a [...] kisebbik Tápió-ág vonul át. E falu rész (*Csehország*) a népbeszéd szerint egy cseh ajkú telepítőtől veszi nevét, ki ott a múlt században a legelső házat építette a régi elpusztult sörház közelében; jelenleg mintegy 55 házat számlál” (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 383); 1865: „A Község egy részét *Csehországnak* hívják állítják, hogy valami Cseh Ferencz nevű ember épített ezen részen legelőször házat” (i. m. 385); 1883: *Csehország*: Nagy Káta und Monor. 1: 75 000-es térkép; 1907: *Csehország* (Hnt. 171); 1910: „A községhez [= Tápióság] tartozik *Csehország-telep*, mely a hagyomány szerint hajdan huszitatelep volt” (MNV. P.-P.-S.-K. vm. 1: 141); 1913: *Csehország* (Hnt. 450); 1938: *Csehország*: Budapest, Kecskemét. 1: 200 000-es térkép]. Tréfás névadás eredménye: az első telepesre emlékeztető *Cseh* csn.-nek és az *ország* 'föld, vidék' fn.-nek az összetétele. A huszita korból való eredeztetésnek nincs valós alapja. — Századunk elején a Baranya megyei Varga község egyik külterületi része is a *Csehország* [1907: Hnt. 171; 1913: Hnt. 450] nevet viselte az ott birtokos Cseh család után. Mára a név feledésbe merült, bár a Cseh földbirtokos család emléke még eleven. Az egykori Csehország talán a község belterületétől délkeletre eső Vargapusztával azonosítható, amely régen az uradalomhoz tartozó földek gazdasági központja volt, de jelenleg épületek nélküli szántóföld (BMFN. 1: 201). — Hasonló indítékból kapta nevét Hajóson is egy határrész: 1865: „*Csehtáj*, itt legelőször egy cseh birta attól vette nevét” (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. P.-P.-S. vármegye és kiegészítések 154). (A 'Bohemia, Böhmen' értelmű magyar országnév korai adataként l. 1533: *Cze orsag*: RMG1. 795.) A névadás típusához l. még 1853: „*Péterországa*: Határrész, állítólag egy Péter nevű emberről, ki itt először tanyát épített. Sz. Váralja, Szatm.” (NévtDolg. 21. sz. 42.) — 1945 után Tápióság nem az Alsó-Tápió innenső partján levő ófalu körül terjeszkedett tovább, hanem a túlparti Csehország nőtt meg új utcákkal, házakkal. A település súlypontja áthelyeződött, s a tréfásnak érzett *Csehország* megjelölés lassanként elfelejtődött. (A falu beépített belterületének mai körvonalához l. 1992: Gödöllői dombvidék turistatérképe. 1: 50 000.)

Csitri 'kis sziget a Dunában Esztergomtól délnyugatra a Nyáros- és Körtvélyes-sziget között' [1303: *Chetreyfeulde*, *Chetrey*: Györffy 2: 230; 1885/1911: *Csitri szig.*: Mgy. Szölgyén und Gran. 1: 75 000-es térkép; 1901: *Csitri*: MNyTK. 169. sz. 230]. A R. *Csetrej* névalak a m. R. *Cseter* [1211: *Chetur*, *Cheter*: PRT. 10: 516] szn.-nek a *-j* képzős származékából keletkezhetett. Az újabb *Csitri* alakra a N. *csitri* 'apró, kicsi; fiatal; stb.' (TESz. 1: 543; ÚMTsz. 1: 863) mn. lehetett hatással.

Csókakató 'határrész Kiskunlacháza belterületétől északkeletre' [1808: *Csókás* (cum *Kató* conjunct), *Kató* cum *Csókás* junctum: Lipszky: Rep. 1: 113, 294; 1892: *Csóka-Kató*: Hnt. 1053, de l. 1300: *Chalka*: Györffy 2: 421 és 1326/1445: *Katul*: Györffy 2: 432 is]. A *Csóka* < R. *Csalka* hn. pusztá szn.-ből, mégpedig a *Csalk* [1258: *Chalk*: ÁÚO. 11: 453; 1337/1341: *Chalk*: AnjouOkm. 3: 373] szn. *-a* képzős származékából keletkezett magyar névadással. Az 1306: „Oliuerius [filius]. (!) *Chalka*” (Györffy 2: 421) szövegrészlet „Oliuerius filius Bethlem de

* L. MNy. XCII, 228—36.

Chalka” helyett áll; a *Chalka* tehát nem szn.-ként, hanem hn.-ként értendő benne. A *Kátó* < R. *Kátul* hn. szn.-i előzményéhez l. a Baranya megyei *Kátoly* (FNESz.⁴ 2: 698) szócikkét. (Stanislav: SlovJuh. 2: 101.)

Csetrej l. Csitri

Csombord ’romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) keletre; Ciumbud’ [1220/1555: *Chumburd*: VárReg. 13.]. Bizonyára a m. *csombor(d)* ’borsfű; csombormenta’ nővényévből keletkezett. De felvetődhet szn.-ből való származtatásának lehetősége is; vö. 1252: *Chumbur* szn. (CEDes. 2: 280); 1342: „Jacobus filius *Chumburd*” szn. (SzékOkl. 1: 43). — A rom. *Ciumbud* ’Csombord’ a magyarból való. (EtSz. 1: 1133 *csombor* a.; Iczkovits 53; Kniezsa: MagyRom. 1: 178; TESz. 1: 551 *csombor* a.; Györffy 2: 138.)

Csongva ’Marosújvár (Ocna Mureș) délnyugati településrésze; Ciunga’ [1215/1550: *Chēgua*: VárReg. 283., 1268/1329: *Chungua*: Györffy 2: 139]. Bizonyára szláv eredetű, de a részletek nincsenek tisztázva. — A rom. *Ciunga* ’Csongva’ a magyarból való. (Iczkovits 53; Kniezsa: MagyRom. 1: 178.) — Vö. **Nagycsongova** (FNESz.⁴)

Csorna ’lakott hely Öregcsertő belterületétől északkeletre’ [+?1061/1272/1327/1358/1390: *Chorna*: Györffy 2: 421; 1409: *Chorna*: Csánki 3: 323]. Szláv eredetű. Magyarázatához l. a Győr-Sopron-Moson megyei *Csorna* (FNESz.⁴ 1: 342) szócikkét.

Dab ’Dömsöd belterületének déli része’ [1267: *Dob*: Györffy 2: 421: 1313: *Daby*: uo.; 1416: *Dab*: Csánki 3: 324]. Vitatott eredetű. A lehetséges magyarázatokhoz l. a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei *Tiszadob* (FNESz.⁴ 2: 619) szócikkét. Némelyek szerint az ómagyarban élhetett egy ’tölgy’ jelentésű *dob fanév, amelynek végső forrása az ősszláv **dq̄bъ* ’ua.’ volt. (Moór: ZONF. 6: 19; Stanislav: SlovJuh. 2: 136; Fehértói: MNy. LXXXVIII, 42.)

Dádpusztá ’lakott hely Igar belterületétől délnyugatra’ [1886/1890: *Dád p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Fejér m. a.*, de l. 1332—7: *Dad*: Györffy 2: 359 is]. A *Dád* hn. bizonyára pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. a Komárom megyei *Dad* (FNESz.⁴ 1: 351) szócikkét. A *-pusztá* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. (Stanislav: SlovJuh. 2: 137.) — Vö. **Budafapusztá** (FNESz.⁴)

Dédács ’elenyészett erdélyi falu a Szilágyságban Leicsmér (Leșmir) és Ipp (Ip) szomszédságában’ [1208/1550: *Deudas*: VárReg. 330.; 1311/1356: *Dedach*: Györffy 3: 512; 1464: *Dedach*: Csánki 1: 582]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1255: *Dedach* szn. (Sztp. KritJ. 1: 333); 1298: *Dedach* szn. (Sztp. KritJ. 2/4: 203). Az előzményétül szolgáló szn.-hez l. cseh R. *Dědáč* szn. (Svoboda: SOJ. 139). — Az elenyészett falu nevét egy határrészt őrzi Leicsméren. — Vö. **Dédács** (FNESz.⁴)

Demeterpataka ’romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) kelet-északkeletre; Dumitra’ [1311: *Demeterpotoka*: Györffy 2: 140]. A *Demeter* [1269/1272/1355: t. *Demetrii*: uo.; l. még *Nagydemeter* szócikkét: FNESz.⁴ 2: 180] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *patak* ’vízfolyás’ fn.-nek az összetétele. Elsődlegesen víznév volt. — A rom. *Dumitra* ’Demeterpataka’ a magyarból való. (Iczkovits 53; Kniezsa: MagyRom. 1: 183.) — Vö. **Dánpataka** (FNESz.⁴)

Dobrapatak ’helység Szlovákiában Ratkótól (Ratková) délnyugatra; Potok’ [1323/1336: *Dubrapotaka*: Györffy 2: 494]. A falu a Balog bal oldali eredőága mellett települt, s helyzetéről kapta nevét. A patak régi szláv neve *Dobra [tkp. ’jó (ti. víz)’] lehetett. — A helység szlovák neve *Potok* [1559: Ila 2: 212]. — Vö. **Dobra**^{1,2}, **Őridobra**, **Patak** (FNESz.⁴)

Dombár ’romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól keletre; Drimbar’ [1332—5: *Dumbar, Dru(mb)ar*: Györffy 2: 140]. Bizonytalan eredetű. A rom. *Drimbar* ’Dombár’ látszólag a rom. *drimba* ’doromb’ -ar képzős származéka. Eszerint dorombon játszó népi zenészek vagy dorombkészítők településével volna dolgunk. Ilyen lakosságú helység azonban aligha létezett valahol is. (Kniezsa: MagyRom. 1: 183; Iczkovits 54; Iordan: TopRom. 226; NéprLex. 1: 603.)

Dörsök 'puszta a Szilágyságban Bályoktól (Balc) északkeletre' [1213/1550: „Dir[ig] de villa Dir[ig]”: VárReg. 268.; 1349: *Dersyk*: Györffy 3: 512; 1808: *Dörsök*: Lipszky: Rep. 2: 37; 1882: *Dörsök*: Juhos: Hnt. 73]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1213/1550: *Dir[ig]* szn. (l. fent). Az alapjául szolgáló szn. a m. *Derzs* [1156: *Dirs*: MonStrig. 1: 108] szn.-nek a kicsinyítő funkciójú származéka. (Petri 3: 290; EtSz. 1: 1328.) — Vö. **Nyírdersz** (FNESz.⁴)

Drassó 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) délkeletre; Draşov' [1309: *Drasseu*: Györffy 2: 140; 1332—5: *Drassev*, *Drassov*: uo.]. Szláv eredetű; vö.: szb.-hv. *Draševo* hn. (MagyRom. 1: 186); blg. *Драшову* [többes sz.] hn. (uo.). Ezek egy **Draš(o)* szn.-ből képződtek. L. blg. *Драшо* szn. (Zaimov: Bl. 98) is. — A rom. *Draşov* 'Drassó' ugyancsak a szlávból való. (Iczkovits 54; Kniezsa: MagyRom. 1: 186.)

Egres l. Ezeres

Elekes 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna-Mureş) délkeletre; Alecuş [1332: *Elekus*: Györffy 2: 140]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással, vö. 1274 k.: *Elecus* szn. (Sztp. KriÚJ. 2/2—3: 91). — A rom. *Alecuş*'Elekes' a magyarból való. (EtSz. 1: 1530; Iczkovits 54.) — Vö. **Élesfalu** (FNESz.⁴)

Enyed-szentkirály 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) délkeletre; Sincrai' [1913: *Enyed-szentkirály*: Hnt. 528, de l. 1274/1340: *Zenthkeral*: Györffy 2: 186 és +1256: *Zenthkiral*: uo. is]. A *Szentkirály* hn. a falu templomának védőszentjére, Szent István királyunkra emlékeztet. A megkülönböztető szerepű *Enyed-* előtag a nagyenyedi járással kapcsolatos. — A rom. *Sincrai* 'Enyed-szentkirály' a magyarból való. (Iczkovits 62; Kristó: MNy. 74: 477; Mező: HivHn. 230.) — Vö. **Szentkirály**¹ (FNESz.⁴)

Erebe 'két Duna-sziget Gönyütől keletre a Bakony-ér torkolatánál: Kis-Erebe, Nagy-Erebe' [1237—40: *Zelebeg*: Györffy 3: 464; 1400: ins. Superior *Zelebyg*: uo.; 1884/1907: *Kis-, Nagy-Erebe*: Ács and Totis. 1: 75 000-es térkép; 1931: *Kis-, Nagy-Erebe*: Komárom és Tata. 1: 75 000-es térkép]. Az elsődleges *Zelebeg* előzménye talán egy török eredetű ómagyar szn.-ben kereshető; vö. ótörök *silik beg 'nemes úr' (DTS. 91, 500). A név elején *sz > z* változás mehetett végbe a magyarban; ehhez l. a FNESz.⁴-ben *Zagyva*, *Zala*, *Zamárdi*, *Zelemér*, *Zenta*, *Zugló* szócikkét. Az újabb *Erebe* névalak olyan bonyolult módosulások eredménye, mint téves tagolás okozta szóhatáreltolódás (a *Zelebeg > az Elebeg*), *l > r* változás és a szóvégi *g* elmaradása. (Csánki 3: 518; Lengyel: Győr m. 72.)

Ezeres 'romániai helység a Bánságban Resicabányától (Reşiţa) északra; Ezeriş' [1699: *Ecserics*: Suciú 1: 223; 1761: *Eserisch*: uo.; 1808: „Ezeres h. vel Ezeris val.”: Lipszky: Rep. 1: 169]. Román eredetű; vö. rom. *Ezeriş ~ Iezeriş* 'Ezeres'. Ez a déli szláv eredetű rom. *iezer* '(halas)tó' -*iş* képzős származéka. Ingoványos helyre utal. A falutól délre és délkeletre kiterjedt vízenyos rét van. (L. 1914: Karánsebes and Resicabánya. 1: 75 000-es térkép.) A név képzésmódjához l. rom. *báltă* 'mocsár': *> báltiş* 'lápvilág, mocsárvilág'. — Az 1319: *Egrus*: (Györffy 3: 481) — a korábbi véleményektől eltérően — nem vonatkoztatható Ezeresre. Bizonyára a Mezősomlyótól (Şemlacul Mare) délkeletre levő *Valea Agriş* (tkp. 'Egres-völgy' örzi az elenyészett Egres falu emlékét. A m. *Egres*-ből a románban *Agriş* szokott alakulni. (Jordan: TopRom. 437; FNESz.⁴ 1: 437.) — Vö. **Izra-tó** (FNESz.⁴)

Farkastelke 'romániai helység Erdélyben Balázsfalvától (Blaj) dél-délkeletre; Lupu' [1318: *Farkasteluke*: Györffy 2: 142]. A m. *Farkas* [1138/1329: *Farkas*: MNy. 32: 131] szn. és a birtokos személyranggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn. összetétele. — A rom. *Lupu* [1808: *Lupuluj*: Lipszky: Rep. 2: 42] 'Farkastelke' tkp. értelme 'farkas'. (Iczkovits 54; Kniezsa: MagyRom. 1: 184.) — Vö. **Balázstelke** (FNESz.⁴)

Feket 'határrezs Dusnok belterületétől északkeletre' [1333: *Fekech* Györffy 2: 423; 1406: *Feketh*: Csánki 3: 327]. Magyarazatához l. a Baranya megyei *Feked* (FNESz.⁴ 1: 447) szócikkét. (OkISz. 230 *Feket?* a.)

Felfalu l. Bokajalfalu

Felsőárpás l. Alsóárpás**Felsőbalázsfalva l. Alsóbalázsfalva****Felsőkarácsonfalva l. Alsókarácsonfalva**

Felsőlengyend 'lakott hely Nagybatony belterületétől keletre' [1886: *Felső Lengyend-psz.*: Gyöngyös und Bakta. 1: 75 000-es térkép, de l. 1217/1230: *Lengend*: Györffy 3: 112 is]. A *Lengyend* hn. a szn.-ként is alkalmazott m. R. *lengyen* 'lengyel' népnév *-d* képzős származékából való. Vö. 1138/1329: *Langen* szn. (MNY. 32: 57). A *Felső-* előtag *Alsólengyend* [1886: *Alsó Lengyend-psz.*: Gyöngyös und Bakta. 1: 75 000-es térkép] előtagjával van korrelációban. (Kristó—Makk—Szegfű: AHistSzeg. 44. sz. 26.) — Vö. **Lengyel** (FNESz.⁴)

Felsőrákos l. Alsórákos**Felsőszombatfalva l. Alsószombatfalva****Felsőváradya l. Alsóváradya**

Filimes 'lakott hely Szurdokpüspökítől északra' [1331/1373: *Fedemus*: Györffy 3: 92; 1808: *Filimes* alius *Fidimes*: Lipszky: Rep. 1: 184]. Az elsődleges *Fedemes* hn. méhészt (kaptáros) szolgá-lónépek településére utal. Az újabb *Filimes* névalak *d > l* változás eredménye. Vö. R. *Dédegyház > Délegyháza* (FNESz.⁴ 1: 361). (Heckenast: FejSzolg. 101.) — Vö. **Fedemes** (FNESz.⁴)

Fodorháza l. Magyarfodorháza**Forró l. Magyarforró**

Fugad 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) kelet-délkeletre; Ciuguzel' [1317: *Fugud*: Györffy 2: 159]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1219/1550: *Fugod* szn. (VárReg. 3.). — A kicsinyítő képzővel bővült rom. *Ciuguzel* 'Fugad' a magyarból származik. (Iczkovits 54; Kniezsa: MagyRom. 1: 179, 286.)

Gáj l. Nagygáj

Gáldtő 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északkeletre; Galtiu' [1333/1335: *Galdtu*: Györffy 2: 160]. A *Gáld* [1299/1369/1570: in fl-m *Gald*: Györffy 2: 190 *Vajasd* a.] víznévnek és a *tő* 'torkolat' fn.-nek az összetétele. A jobb felől a Marosba ömlő *Gáld* nevéhez l. *Alsógáld* (FNESz.⁴ 1: 79) szócikkét. — A rom. *Galtiu* 'Gáldtő' a magyarból való. (Iczkovits 55; Kniezsa: MagyRom. 1: 181.) — Vö. **Ároktő** (FNESz.⁴)

Gerebenc 'az Olt bal oldali mellékvíze a Székelyföldön Mikóújfalú határában' [1342: p. *Gerebench*: Györffy 2: 197; 1349: *Gerebenchfw*: uo.; 1359: *Grebench*, *Gerebench*: Barabás: SzékelyOkl. 22, 23; 1462: *Gerebencz*: i. m. 97; 1869: *Gerebencz pataka*: Orbán: Szék. 3: 58; 1875: *Gerebenes p.*: Kozmás und Polyán. 1: 75 000-es térkép (Györffy 2: 197 tévesen *Gerebencs p*-nak olvassa)]. Szláv eredetű; vö.: blg. *Гребенец* hn. (BEtReč. 1: 277); szb.-hv. *Grebenac* hn. (ImMesta. 1973. 168); szln. *Grebenec* hn. (Bezljaj: EtSl. 1: 173); szlk. *Hrebenec* hn. (GeogrNázv. 2: 52); f.-or. *Грабянец* hn. (Žučkevič: KrTopSlBel. 84); ukr. *Гребінець* hn. (SHUkr. 154). A hegy-, víz- és településnévben is előforduló szláv *grebenь 'fésű; hegygerinc' etimológiailag azonos a m. *gereben* fn. szláv előzményével. — A *Gerebenc* — és nem *Gerebencs — névalak helyességét Orbán (Szék. 3: 58) igazolja. (Iczkovits 81; Kniezsa: MNY. 44: 4; Benkő: MNY. 44: 98.) — Vö. **Garabonc, Greben** (FNESz.⁴)

Gerencsérvár 'várom Oroszlány belterületétől dél-délnyugatra' [1900: *Gerencsérvár*: Thiring: BpKörny. 306; 1928: *Gerencsérvárrom*: Vértes hegység. Kirándulók térképe 15. sz., de l. 1851: *gerencséri váromladék*: Fényes: MoGSz. 2: 43, 1458: *Castrum Gerencher*: Csánki 3: 305, és 1330: *Gerencher*: Györffy 2: 386 is]. A *Gerencsér* hn. a m. *gerencsér* 'fazekas' foglalkozásnévből keletkezett. A *vár* névelem egykori erősségre utal. (Heckenast: FejSzolg. 102.) — Vö. **Bélavár, Nyitragerencsér** (FNESz.⁴)

Gombás l. Marosgombás

Gortvakisfalud 'helység Szlovákiában Rimaszombattól délre; Gortva' [1808: *Gortva-Kisfalud*: Lipszky: Rep. 1: 212, de l. 1326: „*Kysfolud* ... in predio ... possessionis *Gortuatu*”: AnjouOkm. 2: 266 is]. A *Kisfalud* hn. a *falud* fn.-ből alakult *-d* képzővel és *Kis-* előtaggal. Viszony-

lag csekély méretű települést jelöl. A megkülönböztető szerepű *Gortva*- előtag azzal kapcsolatban, hogy a falu a Gortva torkolatvidékét elfoglaló nagyobb birtoktestből, Gortvatóból vált ki. — A szlk. *Gortva* 'Gortvakisfalud' névalakot hatósági úton állapították meg. (Ila 2: 348; Kázmér: Falu 157; Kiss: Nyr. 110: 490.) — Vö. **Gortva, Kisfalud** (FNESz.⁴)

Gyomord I. Marosszentimre

Gyón I. Kisgyónbánya

Gyula I. Kolozsgyula

Gyulas 'romániai helység Erdélyben Dicsőszentmártontól (Tirnăveni) észak-északkeletre; Giulus' [1469: *Gywłws*: Csánki 5: 879, de I. 1413: *Gyulastelkee*: uo. is]. Az elsődleges *Gyulastelke* hn. a m. *Gyula* szn. -s képzős származékának (vö. mai *Gyulus* becéző névalak) és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. Az utótag idővel elmaradt. — Ha egy * *Nyulas* (tkp. 'nyulász', I. Kázmér: RCsnSz. 780) szn.-ből indulnánk ki, akkor *monyoró* > *mogyoró*-féle ny > gy változással kellene számolnunk. — A rom. *Giulus* 'Gyulas' a magyarból való. (Suciu 1: 263; Györffy 3: 547 *Aklos* a.) — Vö. **Gyula** (FNESz.⁴)

Gyulatelke 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) délre; Coasta' [1318: *Gyulatelke*: Györffy 2: 71]. A *Gyula* szn.-nek [1307: *Gyula*: uo.] és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. A hatósági úton adott rom. *Coasta* 'Gyulatelke' tkp. értelme 'hegyoldal, part'. — Vö. **Gyula** (FNESz.⁴)

Halipuszta 'lakott hely Felpéc belterületétől nyugatra' [1300: *Hol*: Györffy 2: 601; 1808: *Hali* ... Praedium: Lipszky: Rep. 1: 229; 1880: *P. Hali*: Hátsék: MegyTérk. *Győr m. a.*; 1887/1890: *Halip.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Győr m. a.*]. A *Hal* hn. talán a szn.-ként használt m. *hal* 'piscis, Fisch' fn.-ből keletkezett. Vö. m. R. *Holudí* szn. (MNY. 32: 131). Halfajta nevéből alakult a *Csik, Csuka, Kárász, Keszeg, Kölönte, Pozsár, Sőreg* stb. csn. (Ezekre I. Kázmér: RCsnSz.) A hn.-hez idővel -i képző járult, majd kiegészült a -puszta utótaggal. (Lengyel: Győr m. 34, 75.) — Vö. **Budafapuszta**.

Halom 'határrész Homokmégy belterületétől északra' [+?1061/1272/1327/1358/1390: *Holm*: Györffy 2: 424]. A 106 m magas, *Halom* [1883: Paks und Kalocsa. 75 000-es térkép] nevű magaslat alatt királyi udvarház (curtis) létesült, amelyet a magaslatról neveztek el. (Györffy 2: 424.) — Vö. **Árpádhalom** (FNESz.⁴), **Nagyhalom**

Hámosfalva 'helység Szlovákiában Pelsőctől (Plešivec) észak-északnyugatra; Rozložná' [1897: *Hámosfalva*: Mező: HivHn. 105]. A falu korábbi neve *Rozslozsnya* < *Rozsozsna* volt. Ez arról a patakról vonódott át a falura, amelynek két forrása itt folyik össze; vö. 1243/1335: in capite *Rososna* hn. (Györffy 2: 540). A pataknev szláv eredetű; vö. ukr. *Розсоушна* [tkp. 'elágazásos vízfolyás'] hn. (SHUkr. 471). A szlk. *Rozložná* névalak népetimológias módosítás eredménye. — A *Hámosfalva* nevet a Gömör megye életében szerepet játszó *Hámos* család tiszteletére állapították meg hatósági úton. (Ortvay: Vízr. 2: 174; Šmilauer: Vod. 174, 382; Ila 3: 318; Stanislav: Slovluh. 1: 474; Mező: HivHn. 105.) — Vö. **Abafalva, Rosszos** (FNESz.⁴)

Háporton 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) keletre; Hopîrta' [1177/1202—3/1337: *Purpurcum* (☉: *Hurpurtum*): Györffy 2: 164; 1317: *Haperthon*: uo.] Bizonyára az erdélyi nyelvjárási *háporty* 'békabuzogány, gyékény' származékával van dolgunk 'gyékényes' jelentéssel. — A rom. *Hopîrta* 'Háporton' a magyarból való. (Iczkovits 55; Kniezsa: MagyRom. 1: 179; TESz. 2: 51 *háporty* a.; SzT. 4: 1053.)

Hari 'romániai helység Erdélyben Marosújtávától (Ocna Mureș) keletre; Heria' [1274/1413: *Hari*: Györffy 2: 164]. A m. R. *Har* [1240: *Hor*: Urkburg. 1: 200] szn.-nek a birtoklást kifejező -i képzős származéka. — A rom. *Heria* 'Hari' a magyarból való. (Iczkovits 55; Kniezsa: MagyRom. 1: 178.) — Vö. **Hardpuszta** (FNESz.⁴)

Harina 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) dél-délnyugatra; Herina' [1246/1263: *Herina*: Györffy 2: 72; 1341: *Harena*: Suciu 1: 287; 1411: *Harynna*: ZsigmOkl. 3: 91; 1808: „*Harina* h. *Müntzdorf* g. *Hirina* val.”: Lipszky: Rep. 2: 55]. Bizonyára puszta szn.-ből ke-

letkezett magyar névadással; vö. 1292: *Herena* szn. (UrkBurg. 2: 276). L. még ukr. *Храна* szn. (SlStaroukr. 2: 517), valamint szb.-hv. *Harina* (Žlaka) 'helység Zagoriában (Zagorje) Nagy-Tábor (Veliki Tabor) kastélytól nyugat-északnyugatra' [1783—4: *Harina*: ComVar. 57; 1808: *Harina*-zlaka cr. Sylva": Lipszky: Rep. 1: 232; 1973: *Harina* Žlaka: ImMesta. 1973. 172]; ehhez l. szb.-hv. *Hara* szn., *Hera* szn. (Šimundic: RjOI. 504). L. még or. *Харя* szn., *Харин* apai név (VesOnom. 337). (Kniezsa: MagyRom. 1: 135, 202.)

Hatvanpuszta 'lakott hely Pusztagegres belterületétől északkeletre' [1863: *Hatvan*, Kis-Hörcsök ... *pusztákkal* gr.: Hnt. 402 *Káloz* a.; 1864: *Hatvan puszta*: FMTÉ. 6. sz. 265; 1876/1890: *Hatvan p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Fejér m. a.*, de l. 1222/1227: *Hotowon*: Györffy 2: 387 is]. A *Hatvan* hn. a *hatvan* tőszámnévből keletkezett, bizonyára szn.-i áttétellel. L. a Heves megyei *Hatvan* (FNESz.⁴ 1: 575) szócikkét. A Hatvanpusztától nyugat-délnyugatra fekvő *Ötvenkilencpuszta* [1912: *Ötvenkilencz psz.*: Sárbogárd. 1: 75 000-es térkép] neve sajátos korrelációban van *Hatvanpuszta* nevével, s ahhoz képest másodlagos. — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Hazug(d) l. Bankháza

Hecsepuszta 'lakott hely Győr belterületétől keletre' [1172: pr. *Hecce*: Györffy 2: 601; 1237—40: *Hegce*: uo.; 1808: *Hecse* ... Praedium: Lipszky: Rep. 1: 234; 1880: *P. Hecse*: Hátsek: MegyTérk. *Győr m. a.*; 1887/1890: *Hecse p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Győr m. a.*] A *Hecse* < R. *Hekese* hn. puszta szn.-ből alakult magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. a m. R. *Hek* [1211: *Hecu*: PRT. 10: 510] szn.-nek a kicsinyítő funkciójú *-cse* képzőbökros származéka. Az idővel elpusztásodott helység nevéhez a *-puszta* utótag járult. (Lengyel: Győr m. 35, 75.) — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Henningfalva 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) kelet-északkeletre; Henig' [1308—1374/14. sz.: *Heningfalua*: Györffy 2: 165]. A m. *Henning* [1251: *Henneng*: HazaiOkm. 8: 56; 1338: comitis *Henning* de Apold: i. m. 8: 419] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *falu* fn.-nek az összetétele. A *Henning* szn. a németből való; vö. ném. *Henning* csn. <: *Johann* szn. (Brechenmacher 1: 699). — A rom. *Henig* 'Henningfalva' átvétel a magyarból. (Iczkovits 56; Kniezsa: MagyRom. 1: 183; Kázmér: Falu 166.) — Vö. **Abafalva** (FNESz.⁴)

Hidvég 'romániai helység Erdélyben Brassótól (Braşov) északra; Hähgig' [1332—7: *Hyduæg*: Györffy 2: 198]. A falu az Olt hídjának a végénél települt. Erre utal a neve. — A rom. *Hähgig* 'Hidvég' a magyarból való. (Orbán: Szék. 3: 25; Iczkovits 81; Kniezsa: MagyRom. 1: 210.) — Vö. **Baranyahidvég** (FNESz.⁴)

Homor-szög 'határrész Besenyszögtől északra' [1885/1914: *Homorszög*: Jász-Ladány. 1: 75 000-es térkép, de l. 1255: *Chumur*: Györffy 3: 101 is]. A *Homor* hn. a *homorú* 'mélyülő' mn. rokonságába tartozik. Talajmélyedéssel kapcsolatos. Másfelé is előfordul; vö.: 1138/1329: *Humur* 'falv a Tolna megyei Regöly környékén' (MNY. 32: 131); 1573: *Hwmor* 'víz a Csallóközben' (MNYTK. 85. sz. 16). A hn. idővel kiegészült a *szög* 'sarok, szöglet, zug' utótaggal. (Szabó: MNYTK. 85. sz. 15; TESz. 2: 139 *homorú* a.) — Vö. **Bakonszeg, Homoród** (FNESz.⁴)

Horka l. Özörény

Hosszútelek 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) kelet-délkeletre; Doştat' [1320/1408: *Huzuteluk*: Györffy 2: 165]. A *hosszú* mn.-nek és a *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. — A rom. *Doştat* 'Hosszútelek' a németből való; vö. ném. *Thorstadt* (tkp. talán 'száraz hely') 'Hosszútelek'. (Iczkovits 56; Kniezsa: MagyRom. 1: 186.) — Vö. **Kistelek** (FNESz.⁴)

Iklód l. Küküllőiklód, Nagyiklód

Imám l. Inám

Inám 'helység Szlovákiában Ipolyságtól (Šahy) keletre; Dolinka' [1260: *Inam*: Györffy 3: 203]. Hasonló hn. másfelé is van: *Inám* 'határrész Dunapataj és Szakmár között' [1239: *Inam*: Györffy 2: 426] és *Inámpuszta* 'lakott hely Gölle belterületétől északkeletre' [1573—4: *Alsó-Inám, Felső-Inám*: MVV. Somogy vm. 69; 1808: *Inám*: Lipszky: Rep. 1: 262]. Bizonyára vala-

mennyien egy m. *Inám szn.-ből alakultak, és etimológiailag összetartoznak az *Ináncs* és *Inánd* (FNESz.⁴ 1: 627) helységnevek szn.-i előzményével. — A szlk. *Dolinka* [tkp. 'kis völgy'] 'Inám' 1948-ban keletkezett hatósági úton. (Kniezsa: *MagyRom.* 1: 197; Stanislav: *SlovJuh.* 2: 230; Bakács 128.)

Ispánlaka 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) kelet-északkeletre; Şpálnaca' [1329: *Ispanlaka*: Györffy 2: 167]. A m. *ispán* méltóságnévnek és a birtokos személyraggal ellátott *lak* 'szálláshely, udvarhely' fn.-nek az összetétele. — A rom. *Şpálnaca* 'Ispánlaka' a magyarból való. (Iczkovits 56; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 179.) — Vö. **Csekelaka** (FNESz.⁴)

Ivánkatelke l. **Maroskáptalan**

Kall 'lakott hely Hajós belterületétől délnyugatra' [1163—4: *Coll*: Györffy 2: 426; 1464: *Kall*: Csánki 3: 333]. Pusztá szn.-ből keletkezhetett magyar névadással; vö. 1202—3 k./15. sz.: *Col* szn. (Sztp. *KritJ.* 1: 62). Az alapjául szolgáló szn. a *Kálmán* [1282—5: „Qunwes ... *Kalman*”: SRH. 1: 182] szn.-nek lehet a rövidült alakja. A hn. végén levő *ll* geminációval magyarázható. (Kázmér: *RCsnSz.* 532.)

Kapor 'romániai helység Erdélyben Buzától délkeletre; Copru' [1329: *Kopur*: Györffy 2: 74; 1469: *Kapor*: Suciú 1: 165]. A magyar *kapor* növénynévből keletkezett, esetleg szn.-i áttétellel; vö. *Kapor* csn. [1602: Kázmér: *RCsnSz.* 548]. Arra a jelenségre, hogy a m. *kapor* szláv előzményéből is alakultak földrajzi nevek, l. Šmilauer: *PřSITop.* 102.

Káptalan l. **Maroskáptalan**

Kara 'határész Dunaszentbenedek és Uszód között' [1334/1784: *Karaa*: Györffy 2: 432]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 12. sz.: *Kara* szn. (PRT. 8: 275). — Vö. **Kára** (FNESz.⁴)

Karácsonfalva l. **Alsókarácsonfalva**

Kátul l. **Csókakátó**

Kerék(nek) l. **Kiskerék**

Kerekudvar l. **Pusztakerekudvar**

Kincse l. **Kincses**

Kincsedújvár l. **Kincses**

Kincses 'romániai helység Erdélyben Dicsőszentmártontól (Tirnáveni) nyugat-északnyugatra; Chinciuş' [1438: *Kinches*: Csánki 5: 883, de l. 1424: *Kench*: uo. és 1268/1291: *Kunchey*: Györffy 2: 169 is]. A R. *Kincsej* névváltozat összetartozik Marosújvár egykori *Kincsedújvár* [1296: *Kuncedyuar*: Györffy 2: 189] névváltozatának előtagjával, valamint az Érsemlyéntől keletre fekvő, idővel elenyészett *Küncej* [1291—4: *Kunchey*: Györffy 2: 634] > *Kincse* [1323: *Kenche*: uo.] helység nevével. Mindez a m. *kincs* fn.-ből alakulhatott szn.-i áttétellel; vö. 1229: *Kench* szn. (ÁÚO. 6: 473); 1276: comes *Kyncheyd* szn. (HazaiOkm. 8: 186); 1291/1292: *Kunche* szn. (Urk-Burg. 2: 234). *Küncej* Marosújvárnak volt a tartozéka. Nevének alakváltozatai közül a -s képzős *Kincses* kerekedett felül. — A rom. *Chinciuş* 'Kincses' a magyarból való. (Csánki 5: 882; TESz. 2: 492 *kincs* a.; Kázmér: *RCsnSz.* 592.) — Vö. **Kincsesfő** (FNESz.⁴)

Királyi l. **Sajókirályi**

Kisbogács 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) délkeletre; Băgaciú' [1910: *Kisbogács*: Hnt. 1913. 756 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Kolozs vm.* a.), de l. 1320/1324: *Bagach*: Györffy 2: 61 és 1318: *Bagath*: uo. is]. A *Bogács* hn. a m. *bogács* 'szamártövis' *n* nélküli *bogács* változatából keletkezett. A *Kis-* előtag megkülönböztető szerepű. L. *Szászbogács* 'helység Dicsőszentmártontól (Tirnáveni) délkeletre; Băgaciú' [1910: *Szászbogács*: Hnt. 1913. 1154 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Kis-Küküllő vm.* a.), de l. 1366: *Saxones de Bagath*: Csánki 5: 870 és 1351: *Bakach*: Suciú 1: 61 is]. (Kniezsa: *MagyRom.* 1: 221.) — Vö. **Bogács** (FNESz.⁴)

Kisfalud l. **Gortvakisfalud**

Kisgáj l. **Nagygáj**

Kisgyónbánya 'lakott hely Balinka belterületétől nyugat-délnyugatra' [1967: *Kisgyónbánya*: Hnt. 132, de l. 1808: *Kis-Gyón*: Lipszky: Rep. 1: 313 és 1250 k.: *Goun*: Györffy 2: 387 is]. A *Gyón* hn. bizonyára puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. a Pest megyei *Gyón* (FNESz.⁴ 1: 545) szócikkét. A megkülönböztető szerepű *Kis-* előtag *Nagygyónpuszta* [1808: „*Nagy-Gyón ... Praedium*”: Lipszky: Rep. 1: 444] előtagjával van korrelációban. A *-bánya* névelem szénbányászkodással kapcsolatos. — Vö. **Abrudbánya, Gyón** (FNESz.⁴)

Kisiklód l. Nagyiklód

Kiskerek 'romániai helység Erdélyben Vizaknától (Ocna Sibiului) észak-északnyugatra; Broșteni' [1510: *Kyskerek*: Suciú 1: 160, de l. 1346: *Kerek*: Györffy 2: 168, 1324; *Kerek*: uo., 1296: *silva Kerecnuk*: uo. és 1272—90/1347: *Kyssebkerethnuk*: uo. is]. A R. *Kéréknek* hn. a m. *kerék* 'kerek erdő' kicsinyítő funkciójú *-nek* képzőbokros származékaént magyarázható. Más fel fogás szerint az eredeti alak nem *Kéréknek*, hanem *Kerecsnek* lehetett, s ez szláv eredetű; vö.: szb.-hv. *Krčėnik* hn. (HASz. 5: 494); szln. R. *Churzenek* hn. (Bezljaj: EtSl. 2: 85). L. még szb.-hv. *krčėnik* 'irtásföld; irtott út, irtásút' (HASz. 5: 494). Töve az ősszl. *krčeb 'irtásföld'. A megkülönböztető szerepű *Kis-* előtag a szomszédos *Oláhbogát* 'Bogatul Román' egykori *Nagykereki* [1808: *Nagykerék*: Lipszky: Rep. 2: 19] névváltozatának előtagjával van korrelációban. — A rom. *Broșteni* [többes sz.] 'Kiskereki' tkp. jelentése 'békás hely lakói'. (Melich: MNy. 22: 277, 335; Juhász: MNy. 25: 271; Iczkovits 57, 59; Kniezsa: MagyRom. 1: 185; Györffy 2: 168.) — Vö. **Kereki** (FNESz.⁴)

Kismedvés l. Nagymedvés

Kismindszent 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északra; Mesentea' [1913: *Kismindszent*: Hnt. 774, de l. 1303: *Mendzenth*: Györffy 2: 174]. A *Mindszent* hn. azzal kapcsolatos, hogy a falu templomát minden szentek tiszteletére szentelték. A hatósági úton adott *Kis-* előtag megkülönböztető szerepű. — A rom. *Mesentea* 'Kismindszent' a magyarból való. (Iczkovits 59; Kniezsa: MagyRom. 1: 180.) — Vö. **Mindszent** (FNESz.⁴)

Kisszered l. Nagyszered

Kolozsgyula 'romániai helység Erdélyben Bonchidától (Bonțida) nyugatra; Giula' [1907: *Kolozsgyula*: Hnt. 548, de l. 1307: *Gyula*: Györffy 2: 71 is]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1314: *Gyla* de Gyula szn. (Györffy 2: 71). Az alapjául szolgáló szn.-hez l. a Békés megyei *Gyula* (FNESz.⁴ 1: 551) szócikkét. — A rom. *Giula* 'Kolozsgyula' a magyarból való.

Kolozskovácsi 'romániai helység Erdélyben Bonchidától (Bonțida) nyugatra; Făureni' [1910: *Kolozskovácsi*: Hnt. 1913. 796 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Kolozs vm.* a.), de l. 1467: *Kowachy*: Györffy 2: 76 és 1320: *Kuachteleke*: uo. is]. A R. *Kovácselke* hn. a szn.-ként is használatos m. *kovács* 'vasverő' foglalkozásnévnek és a birtokos személyrrel ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. Idővel az *-i* képzős *Kovácsi* névalak kerekedett felül. A megkülönböztető szerepű *Kolozs-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. — A hatósági úton adott rom. *Făureni* 'Kolozskovácsi' tükörfordítás magyar minta nyomán; vö. rom. *făur* 'kovács' < lat. *faber* 'ua.' — Vö. **Kovácsipuszta** (FNESz.⁴)

Kovácsi l. Kolozskovácsi

Kőkapu '496 m magas hegy az Északi-Börzsönyben Honttól délre' [1866: *Kőkapu*: Pesty (Hont vm.), de l. 1245: ad *Portam Lapideam*: Györffy 3: 238 is]. A *kő* 'szikla' és *kapu* 'sziklák közötti átjáró' összetétele. A hegyet egy kb. 2,5 m széles sziklaszorosról nevezték el. A másfelé is előforduló hn.-hez l. OklSz. 452 és NyF. 66. sz. 24. (Szathmári Tamás: Börzsöny, Cserhát útikalauz. Bp., 1982. 242.) — Vö. **Kapi, Kő** (FNESz.⁴)

Körösbökény l. Temesbökény

Kövesd l. Várboksán

Krassószombat 'helység a jugoszláviai Bánságban Fehértemplomtól (Bela Crkva) észak-északnyugatra; Banatska Subotica' [1913: *Krassószombat*: Hnt. 823, de l. 1427: *Zobotycha*: Györffy 3: 496 és 1353: *Zombathel*: uo. is]. Az elsődleges *Szombathely* hn. olyan falura utalt,

amelyben szombatonként tartották a heti piacot. A párhuzamos névadással keletkezett szb.-hv. *Subotica* hn. idővel a magyarban is meghonosodott. Az új *Krassószombat* névalak tudatos magyarosítás eredménye hatósági úton. — A szb.-hv. *Banatska Subotica* 'Krassószombat' tkp. értelme 'Bánságszombathely'. (Mező: HivHn. 252.) — Vö. **Muraszombat, Szombathely** (FNESz.⁴)

Kútfalva 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) dél-délkeletre; Cut' [1392: *Kuthfalua*: Suciú 1: 185 és ZsigmOkl. 1: 290, de l. 1291: t. *Kut*: Györffy 2: 170 is]. Az elsődleges *Kút* hn. a m. *kút* 'víznyerésre szolgáló, henger alakú gödör' fn.-ből alakult. Idővel kiegészült a birtokos személyraggal ellátott *falú* fn.-vel. — A rom. *Cut* 'Kútfalva' a magyarból való. (Iczkovits 58; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 186; Suciú 1: 185; Kázmér: *Falu* 169.) — Vö. **Szamosfalva** (FNESz.⁴)

Kútospuszta 'lakott hely Fedémes és Tarnalesz között' [1936: *Kútos psz.*: Ózd és Kisterenye. 1:75 000-es térkép, de l. 1300 k./1340/1351/1382: *Kutus*: Györffy 3: 111 is]. A *Kútos* hn. a m. *kút* fn. -s képzős származéka. Múlt századi adatközlők szerint az itteni kút vizét betegeknek is hordták. A -puszta utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. (MNyTK. 125. sz. 69.) — Vö. **Budafapuszta, Kutas** (FNESz.⁴)

Kutyfalva 'romániai helység Erdélyben Dicsőszentmártontól (Tirnáveni) észak-északnyugatra; Cuci' [1331: *Cutfolua*: Györffy 2: 170; 1339: *Kugfolua*: uo.]. Bizonyára a m. *kút* 'víznyerésre szolgáló, henger alakú gödör' és a birtokos személyraggal ellátott *falú* összetétele. Kevéssé valószínű az a feltevés, hogy az előtagban a m. *Kud* [1237—40: *Kud*: PRT. 1: 783] szn. rejlik. — A rom. *Cuci* 'Kutyfalva' a magyarból való. (Iczkovits 58; Szabó T. A.: MNy. 36: 261; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 177; Kázmér: *Falu* 113, 169.) — Vö. **Csekefalva** (FNESz.⁴)

Küküllőiklód 'romániai helység Erdélyben Balázsfalvától (Blaj) észak-északkeletre; Iclod' [1910: *Küküllőiklód*: Hnt. 1913. 832 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655), de l. 1760—2: *Kis-Iklód*: Suciú 1: 302 és 1347: *Iclod*: Györffy 3: 554 is]. Az *Iklód* hn. a m. R. *Ikol* [1237: *Icol*: HazOkl. 5] szn.-nek a -d képzős származékából keletkezett. A *Küküllő*- előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Iclod* 'Küküllőiklód' a magyarból való. — Vö. **Iklód** (FNESz.⁴)

Küncsej l. Kincses

Lakhalom 'lakott hely Tiszagyenda belterületétől délre' [1885: *Lakhalmi mjr.* sz.: Tiszaroff. 1: 75 000-es térkép, de l. 1272—90/1412: *Laak*: Györffy 3: 111 is]. A *Lak* hn. előzménye a m. *lak* 'szálláshely, udvarhely, település' fn. A -halom utótag egy 91 m magas főfelszíni emelkedéssel kapcsolatos. — Vö. **Árpádhalom, Lak** (FNESz.⁴)

Lengyend l. Felsőlengyend

Lombfalva 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) délre; Dumbrava' [1407: *Lumbfalua*: Györffy 2: 172, de l. 1309: ? *Lomb*: uo. is]. A *Lomb* [1212: *Lomb*: HazaiOklm. 6: 9; 1227: *Lomb*: ÁÚO. 6: 448] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *falú* fn. összetétele. — A rom. R. *Limba* 'Lombfalva' a magyarból való. Az újabb *Dumbrava* (tkp. 'cserjés, liget, berek, erdő') névalakot 1964-ben állapították meg hatósági úton. (Iczkovits 58; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 182; Kázmér: *Falu* 222, *RCsnSz.* 679 *Lombos* a.) — Vö. **Csekefalva** (FNESz.⁴)

Lőb l. Tornyoslőb

Magyarbece 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) délkeletre; Beța' [1760—2: *Magyar-Bece*: Suciú 1: 76, de l. 1317: *Bece*: Györffy 2: 132 is]. A *Bece* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1272/1413: [terra]. *Beche* ho[min]is szn. (uo.). A *Magyar*- előtag a lakosság nemzetiségével kapcsolatos. — A rom. *Beța* 'Magyarbece' a magyarból való. (Melich: *SzlJsz.* 1/2: 103, 159; Iczkovits 51.) — Vö. **Becefa** (FNESz.⁴)

Magyarcesztve 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna Mureș) nyugatra; Cisteiul de Mureș' [1600: *Magyar Cesztve*: Suciú 1: 151, de l. 1318: *Chestue*: Györffy 2: 138 is]. A *Cesztve* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1309: *Czeztue* szn. (RDES. 1: 285). A *Magyar*- előtag a lakosság nemzetiségével kapcsolatos. — A rom. *Cisteiul de Mureș*

'Magyarcsesztve' a m. R. *Maroscsesztve* [1854: Suciú 1: 151] névalak részfordítása. (Iczkovits 53; Kniezsa: MagyRom. 1: 178.) — Vö. *Csesztve* (FNESz.⁴)

(Folytatjuk.)

KISS LAJOS

TÁRSASÁGI ÜGYEK

G. Varga Györgyi

(1923—1996)*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékeinek és a Magyar Nyelv-tudományi Társaságnak nevében búcsúozom G. Varga Györgyitől. Búcsúozom diáknemzedékek szeretettel tisztelt tanárától, megbecsüléssel szeretett kollégánktól, a magyar nyelvtudomány eredményes szorgalmú egyéniségétől.

Majdnem pontosan két évvel ezelőtt köszöntöttük kerek évfordulós születésnapján, Társaságunk ülésén. Csak most, a gyász napjaiban borul árnyék erre az emlékünkre, mert most kap baljós nyomatókat az, hogy az a két évvel ezelőtti ünnep fél évet késett. A támadó betegség miatt. Tudtuk ezt akkor is, de számunkra G. Varga Györgyi a kibillenthetetlen megbízhatóság, a célratörő türelem, az érdesség nélküli keménység példája volt. A lehetséges, a követhető példa biztatása. Megfogalmazatlanul is reménykedtünk hát, hogy ezzel a próbatétellel is megbirkózik még. Mint annyi mindennel — rendre, mindaddig.

G. Varga Györgyi 1957-ben fejezte be egyetemi tanulmányait. Tanára, D. Bartha Katalin hatására fordult érdeklődése a magyar nyelvtudomány felé. Pályakezdésének ezt a sorsdöntő eseményét sokunknak sokszor felidézte. Megértettük szándékát: e tisztelgéssel a tanári munka lehetőségeit, felelősségét példázhatta. Azét a hivatását, amelynek bő három évtizeden át maga is áldozatos, szakmai és emberi hitelű képviselője, betöltője volt. De nem maradt csupán személyes emlék, tanulságos életrajzi adalék nyelvészé válásának története. Az ő hatására, bátorító, irányító gesztusaival is fiatal nyelvészek indultak el felismert, felbresztett érdeklődésük pályáivén. Azok közé tartozott, akik úgy vállalták, végzik tanári munkájukat, mintha egy világi rend tagjai lennének. Meggyőződésből, önként vállalt, munkáló fegyelemmel, ezért fáradhatatlanul. Aspiránsként készítette el 1964-ben megvédett, majd 1968-ban megjelent kandidátusi értekezését „Alakváltozatok a budapesti köznyelvben” címmel. Ez a munkája megállt a múlt időben: nemcsak hivatkozási, hanem viszonyítási alap is. Nyelvi anyaga, módszere, elemzéseinek pontossága, a kételyeket, bizonytalanságokat, a többarcúságot is világosan föltáró érzékenysége teszi, tette azzá. Szemléletének, módszertani felfogásának sajátosságait, igényességét mutatják grammatikai tárgyú tanulmányai és utolsó jelentős teljesítménye, „A magyar nyelv történeti nyelvtaná”-ba megírt fejezete alapján készített akadémiai doktori értekezése is, „A kései ómagyar kor névmásainak rendszere”. Ezeket a munkáit megismerve egyre inkább felfigyelhetünk arra, hogy Varga Györgyit mennyire foglalkoztatták, a szó bizonyítható értelmében vonzották a határkérdések, az ingadozások, a kettősségek, átcsapások, a „nem tiszta kategóriák”. Láthattuk, tapasztalhattuk, hogy milyen erős hajlam és törekvés élt benne a pontos megnevezésre, a világos elrendezésre, a tények és összefüggések kendőzetlen, tehát hiteles megismerésére, bemutatására. Tudományos szemléletének és eszköztárának ezek a vonásai markáns személyiségjegyei is voltak.

* Elhangzott temetésén 1996. május 17-én.

Sok éven át szobatársa voltam, lehettem Varga Györgyinek. Szót nem ejtettünk róla, mégis tudtuk mindketten, hogy nemcsak közel voltunk, közel is kerültünk egymáshoz. Tanúságtételeim tartalmas életéről és a halálával támadt hiányról azonban bizonyosan nemcsak személyes ügyem. Hányan és hányan tudják, hogy számára a részvét valóban a másik ember gondjából, bajából való részesezés volt! Hányan tudjuk, hogy minden emberi kiszolgáltatottság, veszélyeztetettség felszította indulatát! S hányan irigyeltük azért, hogy ezt az ingerültséget salakja nélkül tette... Ő volt az, aki mindig azt kérdezte: „hogyan vannak?” Sohasem tartotta elégnek, sohasem tartotta elég pontosnak az egyes számot. Hogy vagyunk? Hát most így vagyunk, most itt vagyunk, kedves Györgyi. Egy megélt élet tanúságtévőiként, örökösökként. Mondjuk hát közösen, kedves barátaim: nyugodjék békében, de jó emléke éltető példaként maradjon velünk!

PUSZTAI FERENC

Búcsú Papp Lászlótól*

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Nyelvtörténeti Osztálya, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében búcsúzom Papp Lászlótól.

Kedves Papp Tanár Úr! Kedves Laci!

Elmentél. Búcsúznunk kell Tőled. Fáj ez a búcsú, mert tiszteltünk és becsültünk Téged, felnéztünk Rád, csodáltunk és szerettünk. Szomorúságunkban mégis megnyugvással tölt el a tudat, hogy nem szenvedsz többé, hogy földi megpróbáltatásaid, keserveid immár véget értek.

Életed nehéz volt és küzdelmekkel teli. Korán megnyilvánuló tehetséged és szorgalmad még fényes jövőt, magasra ívelő tudósi pályafutást ígért. De alig indulhattál el ezen az úton, az önkényuralom máris elgáncsolt. Ártatlanul, hamis vádak alapján letartóztattak, és börtönbe, majd internálótáborba vetettek. Szabadságot csak évek múltán nyerhetted vissza.

Kiszabadulásod után további megaláztatások, a méltatlan életkörülmények, a létbizonytalanság évei következtek. Csak 1957-ben kerülhettél be a Nyelvtudományi Intézetbe, s nyílt módod arra, hogy ismét bekapcsolódhass a tudományos életbe. Ekkor szinte megszállottan vetted bele magadat a munkába. Mintha megérezted volna, hogy csupán néhány rövid év adatok számokra az alkotásra. Egymás után születtek meg kisebb-nagyobb tanulmányaid, cikkeid, könyveid — a nyelvjárástörténet, a névtan, a szótörténet, az etimológia témaköréből. — Talán akkor találtál mégis igazán önmagadra, amikor az 1961-ben megindult Történeti-etimológiai Szótár, a TESz. szerkesztője és szócikkírója lettél. Nagy szakmai tudásodat, tapasztalataidat, szervezőképességedet itt tudtad a leghasznosabban kamatoztatni. A szótárnak — megindulásától kezdve egészen a befejezéséig — Te voltál az egyik letevékenyebb, legmegbízhatóbb tagja, jó tanácsadója, oszlopa és erőssége. Nélküled a TESz. nem jöhetett volna létre. — Hihetetlen önfegyelmel és munkafegyelmel éltél közöttünk. Gyakran idézted is nekünk József Attilát: „Dolgozni csak pontosan, szépen, ahogy a csillag megy az égen, — úgy érdemes.” Te valóban mindig is így dolgoztál: pontosan, hibátlanul, egyenletesen és kitartóan, — ahogy a csillag megy az égen. Mi, akik a TESz.-ben munkatársaid voltunk, mindig is úgy fogunk Rád emlékezni, hogy ott ülsz íróasztalod előtt, szóltanul, szádban az elmaradhatatlan cigarettával, és szócikket írsz, szerkesztesz vagy korrektúrát készítesz. — A TESz. mellett számos más feladat is terhelt, többek között a nyelvjárásgyűjtés, a névtani gyűjtések szervezése — még egyetemi oktatás is. Ezeknek mindig pontosan, magas színvonalon tettél eleget. Mindezeket túl hatalmas egyéni kutatást is végeztél: négy könyvvel, mintegy 200 tanulmánnyal gyarapítottad a nyelvtudományi irodalmat. Életed valóban a tudományé, — a tudományért volt.

De nemcsak kutatónak voltál kiváló, hanem munkatársnak, kollégának, barátoknak is. Mindig önzetlen, segítőkész és jóindulatú voltál, s szívesen vállaltad magadra mások terheit, szakmai problémáinak megoldását is.

* Elhangzott temetésén 1996. június 13-án.

Tiszta és igaz ember voltál; szelíd, szerény és halkszavú. Komolyságod, látszólagos komor-ságod mögött megértő szív, mély emberszeretet rejtőzött. Életed örömeit és számtalan megpróbál-tatását, keserűségét egyaránt sztoikus lelkülettel, fegyelmezetten, hallgaton vetted tudomásul. A Téged ért méltatlanságok, bajok, betegségek miatt soha nem hallottunk panaszkodni. Akkor sem panaszkodtál, amikor életed legnagyobb fájdalma, végzetes csapása ért: amikor elveszítetted An-dit, hűséges és minden viszontagságodban és üldöztetésedben bátran melletted álló feleségedet. De ez a csapás, majd az utána következő újabb veszteségek — bármilyen hősiezen viselkedtél is — mégis összetörtek Téged. Ezekről az időktől kezdve már nem tudtál korábbi önmagad lenni. Testileg és lelkileg erőtlenné váltál. A betegség lassan felőrölte szervezetedet, idegrendszeredet, és elég-tél, mint a mindkét végén lángoló gyertya. Elégtél — kedves Laci —, de mégsem tűntél, nem tűn-hetsz el. A lelked — hitünk szerint — örökké fog élni. Tudásod eredményeit megőrzi műveid. Emlékedet pedig megőrzi szeretetünk.

Isten Veled, kedves Laci! Nyugodj békében!

S. HÁMORI ANTÓNIA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Jókai-kódex szórendjéhez^{*}

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
199. (52)	BpK.: <i>Ab hoc etiam potest cognoscere, (quia fiat diabolus)</i> <i>Ad (etiam) — V (aux)—Inf (quia (mm.))</i>	Es <i>a</i> zon meg e[<i>m</i> ered ewtett (ewrdewgnek lenny) √. (Es) <i>Ad—meg V—O (Ad + Inf)</i>	1. A <i>meg e/mered</i> -nek nincs szerkezetileg megfelelő latin mintája. — 2. A magyar főnévi igeneves szerkezet (<i>ewtett ewrdewgnek lenny</i>) latinosabb a latin <i>quia fiat diabolus</i> mellékmondatnál.
200. (52)	<i>quia cor t u u m induraverat ad omne bonum</i> <i>quia S—V—Ad</i>	mert <i>t e zyued megkemenedett</i> menden gonofagra <i>mert S— (meg)V—Ad</i>	A személyes névmás birtokos jelzőként a magyarban megelőzi főnevét.

* L. MNy. XCII, 247. — Újabb rövidítés: Fraz. = HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar frazeológia. Történeti áttekintés. Bp., 1995.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
201. (52)	quod proprium eius <i>officium est.</i> S—V	ky te tulajdon <i>tyzted</i> S—V P. BALÁZS JÁNOS megjegyzése: Té- vesen használt szó: <i>te</i> (eius; az ördögé).	A kopulának a magyarban nincs közvetlen megfelelője. A magyarban (szerkezetes: jel- zős) névszói állítmányt látunk.
202. (52)	Sed <i>Christus</i> <i>benedictus</i> <i>nunquam</i> cor hominis [Liége-i kézirat: hominis fidelis] <i>in du-</i> <i>rat</i> Sed S—(neg)Ad— O—V	De <i>aldott cri/tus</i> <i>/onha</i> hýwembernek zýuett <i>me g</i> <i>nem</i> <i>k e m e n e ý t ý</i> De S—(neg)Ad— O(<i>meg</i>) <i>nem</i> V	1. A magyarban „jelző—jelzett szó” sor- rendet találunk: <i>Christus benedictus: aldott</i> <i>cri/tus.</i> — 2. Csak a magyarban van kettős tagadás (l.: BEHRENS 70—1; PÓLYA: TNYt. II/2, 42): <i>nunquam : soha ... nem.</i> — 3. A <i>meg nem kemeneyty</i> belső sorrendjét a latin minta nem befolyásolhatta.
203. (53)	<i>imo dicit</i> <i>imo—V</i>	<i>Sewg monda</i> 'söt'—V	1. A módosítószó ('söt') mindkét nyelvben megelőzi az igei állítmányt. — 2. Az idéző mondat (A: 203) mindkét nyelvben meg- előzi az idézetet (B: 204). A: <i>Sewg monda</i> B: <i>Eluezem kemen zýuedet.</i>
204. (53)	<i>Auferam tibi cor</i> <i>lapideum</i> Pref—V—Dat—O	Eluezem <i>kemen</i> <i>zyuedet</i> El—V—O	1. A magyar mondat egységben nincs rés- szeshatározó; ehelyett a tárgy (<i>zyuedet</i>) birtokos személyjeles. — 2. A magyarban a jelző megelőzi a jelzett szót. — 3. A ma- gyar igekötős igének a latinban is hasonló (prefigált) ige felel meg.
205. (53)	et dabo <i>tibi</i> carneum Vö. cor lapideum et V—Dat—O	es adoc <i>te neked</i> <i>te[ty] zýuet</i> es V—Dat—O jelzős tárgy	1. A <i>te</i> és a <i>neked</i> sorrendjének nincs latin mintája (<i>tibi</i> : egy szóalak). — 2. A latin mondatban az előző mondatéval azonos tárgy (<i>cor</i>) az új jelző (<i>carneum</i>) mellett nem jelenik meg; a magyarban teljes jelzős szerkezet (<i>te/ty zýuet</i>) áll — szerkezetes — tárgyként.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
206. (53)	<p>Frater vero <i>Rufinus</i>, videns, quod <i>sanctus</i> <i>Franciscus</i> <i>dicebat</i> ita totam per ordinem seri- em tentationis, qua intus et <i>extra vexatus</i> <i>fuera</i>t, <i>coepit</i> fortissime lacrimari.</p> <p>S...—part + (...) (qua Ad—et—Ad—Ad— V)V—(Ad)—Inf</p> <p><i>Frater vero</i> Rufinus ... S...</p> <p>(cum) <i>sanctus</i> <i>Franciscus</i> <i>dicebat</i> ita totam per ordinem seri- em tentationis,</p> <p>intus et <i>extra</i> Ad et Ad</p> <p><i>coepit</i> fortissime lacrimari V—(Ad)—Inf</p>	<p>De frater <i>Rufen</i> hogy <i>zent ferencz</i> ky ertetnek z eret z ereuel <i>mond auala</i> kyuel belew es kyuew erew {en <i>gewtrettuala</i> kezde irny a</p> <p>...S hogy + mm. (kuuel Ad—et—Ad— Ad—V) V—Inf</p> <p>de <i>frater</i> Rufen ... (de) S...</p> <p>(hogy) <i>zent</i> <i>ferencz</i> ky ertetnek z eret z ereuel <i>mond auala</i></p> <p>belew es kyuew Ad es Ad</p> <p><i>kezde</i> irny a V—Inf</p>	<p>1. A latin mondat „S — (Part. + mm.) — egyéb”, illetve (BpK.): „S — időh. mm. — egyéb” sorrendet, a magyar mondat „S — időh. mm. — egyéb” sorrendet mutat. — 2. A latin folyamatos múltnak (praeteritum imperfectum: <i>dicebat</i>) a magyarban is folyamatos múlt (tő + -ja + vala) felel meg. (Vö. pl. E. ABAFFY: TNyt. II/2, 157). — 3. A latin régmúltnak (praeteritum perfectum) magyar régmúlt felel meg (<i>vexatus fuera</i>t : <i>gewtrettuala</i>). — 4. A latin praesens perfectumnak magyar el- beszélő múlt felel meg (<i>coepit</i> : <i>kezde</i>).</p> <p>5. A tulajdonneves szerkezet (<i>frater Rufen</i>) a magyarban is latinos: „köznév + tulaj- donnév”; de nem követi a közvetlen latin megfelelőt. — 6. A <i>de</i> kötőszó a magyarban a mondategység élén és így a szerkezetes alany előtt áll.</p> <p>7. A „jelző + jelzett szó” sorrendet látjuk mindkét nyelvben. — 8. A latinban a mel- lékmondat alanyát közvetlenül követi az igei állítmány (<i>cum</i> S—V...); a magyarban a bővítmények megelőzik az igei állít- mányt: (S...V).</p> <p>9. A határozók sorrendje a két nyelvben azonos; a mai magyar nyelvszokástól eltér; vö. HADROVICS, FRAZE. 106—7.</p> <p>10. A főnévi igenév egyik nyelvben sem előzi meg az igét. A magyarban a főnévi igenévnek nincs fokhatározója.</p>
207. (53)	<p>„Vade, <i>fili</i>...” V—Voc.</p>	<p>ereg yel <i>fjam</i> V—megszólítás</p>	<p>A megszólítás mindkét nyelvben kö- veti a felszólító igealakot és mondategy- séget)</p>

* [P. BALÁZS JÁNOS: BpK. 42: A *videns quod* helyett: *cum*.]

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
208. (53)	(et) confitearis V (flex.)	(es) győouonyal <i>meg</i> V—tő+végz. + <i>meg</i>	A <i>meg</i> hátravetését nem motíválja a latin.
209. (53)	sicut <i>experieris...</i> <i>sicut</i> V	mýkeppen <i>byzon /agat</i> <i>ue zed...</i> <i>mýkeppen</i> OV	A tárgy magyarbeli elhelyezését a latin minta nem motíválja.
210. (53)	Frater autem Rufinus rediit ad cellam suam ad orandum in silvam. S V—Ad—Ad— (Ad)	De frater Rufinus tere cellayaba erdewben ymadny (De) S V—Ad— (Ad)—Inf	1. Az <i>autem</i> ~ <i>de</i> kötőszók helye más és más. — 2. A latívuszi határozó a magyarban a latinnak megfelelően az ige után áll (<i>tere cellayaba</i>); a szerkezet nem folyamatos aspektus értékű; a szórend sem teszi ilyené. A latinban praesens perfectum, a magyarban elbeszélő múlt szerepel. — 3. Az <i>erdewben</i> lehet az állítmány vagy a főnévi igenév (határozó) bővítménye. A magyarban a főnévi igenevet megelőzi.
211. (53)	ecce venit <i>hostis</i> <i>antiquus</i> in perso- na Christi, (dicens): <i>ecce</i> V—S—Ad	Eme yewue hoza <i>ag ellen /eg</i> cru /tu /nak zemelyeben √ <i>Eme</i> V—hozza— S—Ad	1. Az alany jelzője a magyarban alaptagját (az alanyt) megelőzi: <i>ag</i> ('agg') <i>ellen /eg</i> . — 2. A <i>hoza</i> -nak nincs latin megfelelője. — 3. A <i>yewe hoza</i> szerkezet nem folyamatos aspektusértékű; attól függetlenül, hogy a <i>hoza</i> az igt követi, s hangsúlyos lehetett. Az igeidő: elbeszélő múlt.
212. (53)	<i>nonne</i> dixi tibi <i>nonne</i> V—Dat	<i>nemde</i> mondam ~~ee~~ neked <i>nemde</i> V-e Dat	Az -e kérdő partikula követi az igei állítmányt.
213. (54)	Et quid enim prodest tibi <i>Et</i> O—enim—V—Dat	Azert mýtt haznal neked <i>Azert</i> O—V—Dat	A latinban a kérdő névmás és az igei állítmány között van az <i>enim</i> ; a magyarban a kérdő névmás a fókuszban van.
214. (54)	Unde <i>secundo ad</i> <i>sanctum</i> <i>Franciscum</i> rediit <i>Unde</i> —Ad—Lat—V	Azert <i>ma /odc zor</i> zent <i>ferenczhez</i> tere <i>Azert</i> —Ad—Lat—V	A feltehetőleg hangsúlyos <i>ma /odc zor</i> határozó ellenére a latívuszi határozó az ige előtt áll.

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
215. (56)	quod ipse <u>non dubitaret</u> in absentia sua dicere <u>sanctum Rufinum</u> adhuc existentem [in terra] esse canonizatum in caelo <i>quod</i> S—non—V...O—Inf...	hogý <i>frater Rufent</i> <u>nemketelte</u> zentneklený [ezenfewldewn uoltaban] <i>hogý</i> O—nem—V—Inf...	A két mondat erősen eltér. (A magyar mondat feltehetőleg nem közvetlen fordítás.) Mégis figyelemre méltó, hogy a <i>frater Rufent</i> szerkezetes tárgy a magyarban — témaként — a tagmondat bevezető részébe kerül. Ez a magyarban sajátos <i>accusativus cum infinitivó</i> -t eredményez. A határozott ragozású <i>ketelte</i> alak (határozottság szerint egyeztetett) tárgya a <i>Rufent</i> .
216. (56)	Frater Rufinus, propter assiduae contemplationis studium, <u>ita erat</u> a b s o r p t u s in Deum S—Ad—[Ad]—V—n—[Ad]	<i>Vala</i> frater rufen y[tený ede[íegnek gyacorlatos dolgaert <u>a zkeppen</u> y[tenben e l m e r e w l t e t e t	A magyarban az igével (<i>Vala</i>) kezdődik a mondat. A latinban csak az igeneves szerkezet követi az <i>erat</i> -ot, vagyis az állítmány lényegében a mondat végén áll. Érdekes, hogy az <i>a zkeppen</i> nem az igenév vagy az ige szomszédságába került, jóllehet nyilván nyomatékos volt.
217. (56)	[parce mihi] et non mittas <u>me</u> ad hoc opus <i>et non</i> —V—O—Lat	[boczos nekem] es ne kewlgý e z do logra <i>es ne</i> —V—Lat	A magyarban a <i>me</i> 'engem' megfelelője hiányzik; így is E. sz. 1. sz.-ű tárgyra vonatkozott a tranzitív ige általános ragozású alakja. (Vö. pl. E. ABAFFY: TNyt. II/I, 226.)
218. (56)	et sum etiam simplex et <u>insciús</u> [idiota] <i>et v etiam n et n</i>	Es vagyók alazatos es <u>íemmý</u> tudo <i>Es v n es n</i>	A <i>íemmý</i> tárgyrag nélkül szerepel; közvetlen megfelelője a latinban nincs. Igenév előtti helyzetében tárgy értékű. — Az <i>idiotá</i> -nak nincs külön fordítása.
219. (56)	Et intrans ecclesiam aliquam, nudus [BpK.: <u>ecclesiam</u> ... nudus helyett <u>quandam ecclesiam, sic nudus</u>] <u>populo praedicabis.</u>	es belmenuen vara[ba e zkeppen mezeýtelenewl valamýt <u>predicaly</u> <u>neppek(e)nek</u>	A részeshatározó a latinban megelőzi, a magyarban követi az állítmányt. (Ha a tárgy és az állítmány közé kerülne, talán főhírnek minősülne.)

Jókk.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
220. (57)	Qui statim, sicut verus oboediens, n u d u s <i>perrexit</i> <i>Assisium</i>	ký legottan mýkeppen ýgaž engedew m e z e ý t e l e n m e n e a ž y / b a	A <i>perrexit</i> -nek a magyarban igekötő-előzmény nélküli (puszta) ige felel meg.
221. (57)	<i>et facta reverentia</i>	Es <i>týžte</i> / / <i>eg teuen</i>	A magyarban a tárgy — jelöletlenül — az igenév elé kerül.
222. (57)	in quadam ecclesia <i>ad</i> <i>praedicandum</i> <i>surrexit</i>	nemýnemew egyhažba <i>feltamada</i> p[re]dicalný	1. Az ige a magyarban megelőzi a főnévi igenévvel kifejezett célhatározót. — 2. Az igével egybeírt <i>fel</i> az igével feltehetőleg egy szólamot alkotott. Az <i>egyhažba</i> nem ehhez a szólamhoz tartozik.
223. (57)	<i>Pueri autem et</i> <i>homines</i> <i>coeperunt ridere et</i> <i>dicere</i>	<i>De</i> gyermekek es nepek kezdenek mewuettný es mondaný	1. A <i>de</i> a mondat élén áll; a latin <i>autem</i> a két alany között. — 2. A topik helyzetű alanyokat a magyarban sem előzi meg determináló szerepű szó (névelőelőzmény, mutató névmás).
224. (57)	Interim vero sanctus Franciscus, cogitans de <i>prompta</i> <i>oboedientia fratris</i> <i>Rufini</i>	Azonkewžbe žent ferencž gondoluan: <i>frater</i> <i>Rufennak</i> <i>týžta</i> / <i>agos enge-</i> <i>delme</i> / / <i>egerewl...</i>	1. Az <i>Azonkewžbe</i> egy szólamot alkotott. — 2. A <i>vero</i> -nak nem felel meg külön szó a magyarban. — 3. A birtokos szerkezetek szörendje különbözik.
225. (57)	Per Deum!	ý[tenre <i>mondom</i>	A hiányos latin mondat nem motíválja a magyar szörendet.
226. (57)	<i>nudavit se tunica</i>	<i>meg</i> <i>me žeyteleneýte</i> <i>magat</i> % kewtew et le uete	A <i>meg</i> , a <i>le</i> helye nyilván nem következhet a latin mintából. Az ablatívuszi bővítményt (<i>tunica</i> 'köntösétől') a fordító nem vette át; új mondategységet alkotott.
227. (57)	<i>et nudus ivit</i> <i>Assisium</i>	Es <i>me žeytelen</i> <i>mene</i> a ž ý b a	Ma hasonló esetekben az állapothatározó a mondat fókuszába kerül. Minthogy az „ige — latívuszi határozó” sorrend ekkor általánosabb volt, elképzelhető, hogy a <i>me žeytelen</i> itt külön szólam.

(Folytatjuk.)

LEVÉLSZEKRÉNY

A. Molnár Ferenc írja: Az alábbiakban főleg néhány, a publikációimba került sajtóhibára szeretném felhívni a figyelmet, egyben ki is javítva őket. A tavalyi finnugor kongresszus anyagában jelent meg „Reguly Antal finn népköltészeti fordításai” című előadásom (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars VIII. Redegerunt: HEIKKI LESKINEN, TÖNU SEILENTHAL. Jyväskylä, 1996. 80—4). Ennek szövegében néhány, kellemetlen sajtóhiba van: „számos már (ɔ: más) nyelvessel” (i. m. 80), „A finn nép olly gazdag dalokban, hogy ha tudnék magyarul verselni eldönthetnélek (ɔ: előnthatnélek) benneteket velök” (80), „Jöj (ɔ: Jöj) szegényke szük bölcösömbe” (81), „Ennen kun kestytyläni” (ɔ: Kesän kestytyläni) (82), „Hogy ha jól ösmertem (ɔ: ösmértem) jönne” (82), „a’ (ɔ: á) télen hozzám szokottott” (82), „...hogy egyetlen [magyar] fordítása Reguly Antaltól való” (83). Bár itt a szövegösszefüggésből kitűnik, hogy magyar fordításról van szó, a *magyar* szót mégis ki kellett volna tenni. Ez a hiba a kéziratomból származik, a többi azonban a finnszági szerkesztéskor keletkezett.

A MNy. XC (1994.) számában jelent meg „Kazinczy utalásai Horatiusra a nyelv változásával kapcsolatban” című cikkem (uo. 363—5). Annak idején a nyári időszakban kivételesen nem kaptam korrektúrát, s így utólag jegyzem meg, hogy egy BORZÁK ISTVÁNTÓL idézett, Horatius-kommentárból való mondatba sajtóhiba került. A nyelv úgy változik, mondja Kazinczy, mint ahogy Horatius írja a folyó árjáról: szinte észrevétlenül örökké hömpölyög. S „az egyszeri paraszt, aki még csak hirtelen lezúduló hegyi patakot látott, várhat, hogy elfogyjék (ɔ: elfolyjék) (*dum defluat*) a folyó” (i. m. 364).

„Az Ómagyar Mária-Siralom értelmezéséhez” című tanulmányom ugyan már korábbi (MNy. LXXVIII [1982.], 29—38), az előzőekhez csatoltan azonban hadd tegyek szövé ezzel kapcsolatban is két dolgot. A cikkből emlékezetem szerint már a nyomtatáskor maradt le egy *m* betű. Így a 35. lap 9. sorában „az általa föltett ’él’ jelentésű *βαλο-*” tőt nem a TESz. teszi fel, hanem — mint az okfejtéséből is kitűnik — én (ɔ: általam). Az ÓMS.-ben a *valál*-nak én ’élet’ jelentését következtettem ki. Fia keresztrefeszítését látva, Mária is meg akar halni, *nüm βαλλάλλ* ’nem étlettel’ (~ lat. *morte*) akar elválni tőle. Erre a kérésre is — noha a *valál* szó nem szerepelt bennük — a kódexekből és más régi szövegekből közel két oldalon át hoztam stílustörténeti párhuzamokat, hasonló mondatokat. Az egyik ez: ÉrsK. 61: „Inkab agyatok az ó zomorw annyának hogy awagy ő t e t c z a k M e g h a l w a n w a l y a m auag ha őtet az kopor[oban tezythek Engemet ees nyawalyast ew Wele el temef[etek]” (MNy. LXXVIII, 37). Ez azonban csak részben jó példa. A *w a l y a m* ugyanis nem a *valik*, hanem a *vall* ’bír valamit’ alakja. Mária Krisztus holttestét kéri. Ettől a korrekciótól függetlenül a *valál* értelmezéséről a véleményem nem változott. A *van*, *vagy* (< *βαλο) ’él’ jelentésére a tanulmányomban idézett adatokon kívül lásd még például: „Hol vagy mostan vitéz Hegedűs János, | Hol vagy mostan én édes atyámfia, | Élsz-e még ez világon vagy megholtál? | Testek közül ottan megszólalt vala: | ’Ímhol vagyok én édes atyámfia, | Ím még élek, de már csak alig *vagyok*’” (VARJAS BÉLA, Szép ének a gyulai vitézekről. In: A régi magyar vers. Szerk. KOMLOVSKÍ TIBOR. Bp., 1979. 37. Az *alig van* ’alig él’-re további adatokat l. uo. 70).

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kéziratokban a következő jeleket alkalmazzák:

	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkított antikva
	ritkított kurzív

A korrektúrában a kézirat tól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyerekeknek, gyedeken lévőknek 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219–98636–021–02971 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fáti)kus elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,— Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,— Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi neveink nyelvi fejlődése. 1995. 220,— Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,— Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

198. Anyanyelvi nevelés — embernevelés. Országos anyanyelv-oktatási napok. Eger, 1994. július 4–7. Szerkesztette: **Szende Aladár**. 1995. 200,— Ft.
199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közzéteszi: **Borzsák István, Kecskeméti Gábor**. 1993. 150,— Ft.
200. Bérczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva**. 1994. 200,— Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexikográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100,— Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizenégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200,— Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,— Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legendá. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg. 1991, 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCII.

ÉVFOLYAM

1996.

4. szám

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
ARGUMENTUM KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**BÉKÉSI IMRE, KISS JENŐ, KISS LAJOS,
KIEFER FERENC, MEZŐ ANDRÁS, PUSZTAI FERENC,
SEBESTYÉN ÁRPÁD, SZATHMÁRI ISTVÁN**

Szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Forgács Tamás</i> : A magyar nyelv történeti nyelvtana, II/2. kötet	385
<i>Harmatta János</i> : Eltűnt nyelvek nyomában Közép-Ázsiában	395
<i>Benkő Loránd</i> : Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete	399
<i>Kiss Jenő</i> : Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben	403
<i>H. Tóth Tibor</i> : Az igenemek kérdéséhez	415
<i>Tóthné Litovkina Anna</i> : Parömiológiai felmérés Magyarországon	439
Kisebbségi közlemények. Szathmári István : Újabb szólásainkról. — <i>Györfly György</i> : Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez	458
Szó- és szólamagyarázatok. Kávássy Sándor : Nem fér meg a kutyaszőr a selyemmel. — <i>Mizser Lajos</i> : Adalékok a magyar tájnevekhez. — <i>Skripecz Sándor</i> : Bikfőc. — <i>Zoltán András</i> : Szemérem	467
Élő nyelv. Hegedűs Attila : A tájszók szótárazásának néhány kérdése	476
Szemle. Zelliger Erzsébet : Nyirkos István könyvei az inetimologikus hangokról. — <i>Haader Lea</i> : Jakab László–Kiss Antal, A Guarý-kódex ábécérendes adattára. — <i>Balázs Géza</i> : Zsirai Miklós, Nyelv és rádió	479
Különfelek. Kiss Lajos : Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához. — <i>K. Fábán Ilona</i> : Mutatvány a Várad Regestrum helyneveinek elemzéséből	488
Társasági ügyek. Benkő Samu . — Búcsú Nagy Jenőtől. — <i>Schütz Ödön</i> . — <i>[Czeglédy Károly]</i> . — <i>A szerkesztők</i> : A Magyar Nyelv szerzőinek figyelmébe	504
Nyelvtörténeti adatok. Wacha Balázs : A Jókai-kódex szórendjéhez ...	509

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehet út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon. Megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 1382—440) könyvesboltjában. Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149. • Szedte az Argumentum Kiadó. Tördelte a CompuScript KKT. Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme. Felelős vezető Roznai Zoltán.

F 8243/98

MAGYAR NYELV

XCII. ÉVF.

1996. DECEMBER

4. SZÁM

A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. kötet: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*

1. Egy hatalmas vállalkozás munkálatainak első nagy fejezete zárult le A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. kötetének megjelenésével. Mint ismeretes, egy az előzőkénél lényegesen korszerűbb magyar történeti nyelvtan elkészítésének gondolata az 1974-ben Budapesten tartott nemzetközi etimológiai konferencián merült föl először (vö. NytudÉrt. 89. sz. 309 és BENKŐ LORÁND, Tájékoztató „A magyar nyelv történeti nyelvtana” munkálatairól: MNy. LXXX, 129). Nemsokára meg is indult a bibliográfiai és nyelvtörténeti anyaggyűjtés, illetve feldolgozás, s az 1983. május 10-én az MTA Nyelvtudományi Intézete és az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke által szervezett munkaértekezleten BENKŐ LORÁND főszerkesztő már abban bízhatott (i. m. 140), hogy az I. rész (az ő- és ómagyar kor anyaga) „valószínűleg 1986 végén” nyomdába kerülhet, majd a munkaközösség hozzáláthat a II. rész elkészítéséhez, s a kilencvenes évek közepére befejeződhetnek a történeti nyelvtan munkálatai. Sajnos, a körülmények nem tették lehetővé ennek a remélt ütemtervnek a betartását, így a kilencvenes évek közepére csak az első szakasz munkálatait sikerült lezárni, ám a megjelent három vaskos kötet némiképp magyarázatul is szolgál a késést illetően: a munka tervezési szakaszában valószínűleg senki nem gondolta, hogy csupán az első rész anyaga több mint 2500 lapnyi terjedelmű lesz. Ez egyrészt örvendetes, hiszen ilyen méretű feldolgozás régi nyelvünkről még valóban soha nem készült, ugyanakkor azonban némileg talán hátrányos is, hiszen egy ekkora munkában eligazodni sem könnyű, ráadásul a magyar nyelv történetének szinkrón szeletekre való bontása elkerülhetetlenné tesz bizonyos ismétlődéseket, nem is szólva a morfológiai és a mondattani fejezetekben is — kényszerűségből — jelen levő átfedésekről. Ezenkívül, mivel ebből a 2500 oldalból 1780, tehát több mint az anyag kétharmad része a kései ómagyar kornak a XIV. század közepétől a XVI. század közepéig tartó mintegy 200 éves nyelvi anyagát dolgozza fel, attól kell tartanunk, hogy a közép és újmagyar korszak nyelvi anyagának bemutatása hasonlóan nagy terjedelmű lesz, ami bizonyos fokig már valóban az anyag kezelhetőségének, átláthatóságának a korlátjává válhat. Ám ne azon törjük most a fejünket, milyen lesz a történeti nyelvtan, ha majd egyszer az egészet a kezünkbe vehetjük, hanem örüljünk az első rész elkészültének, s vizsgáljuk meg a munkát közelebbről! Mivel a Magyar Nyelv hasábjain KISS JENŐ az I., illetve a II/1. kötet megjelenése kapcsán már egy nagyon tüzetes elemzést közölt a munkáról

---

* Főszerkesztő: BENKŐ LORÁND. Szerkesztő: RÁCZ ENDRE†. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 851 l.

(MNy. LXXXIX, 257—80), itt most csak a II/2. kötet ismertetésére vállalkozom, jóllehet a munka egységes egész voltából fakadóan elkerülhetetlen, hogy itt-ott a már megjelent kötetekkel is foglalkozzam.

2. KISS JENŐ is megjegyzi (i. m. 263), hogy A magyar nyelv történeti nyelvtana (a továbbiakban TNyt.¹) a nyelv tan, illetőleg a nyelvi rendszer szűkebb és tágabb értelmezése tekintetében számba jöhető megoldások közül egy valahol a középúton levőt választott. Így nem foglalja magában a TNyt. a történeti hangtant (jóllehet a morfeumatika fejezetei számos hangtani kérdést érintenek), nem ad rendszeres történeti szófajtant és jelentéstant sem (noha például az alakulásukat a magyar nyelv külön életében kezdő vagy kibontó „kis” szófajok esetében számos esetben kitér szófajtani kérdésekre is), amint nem tartalmaz történeti stilisztikát és nyelvjárástant sem (bár számos idevágó kérdést érint az egyes fejezetekben — vö. BENKŐ LORÁNDnak az I. kötet elején írt Bevezetésével [23] is). Ebből következik, hogy a TNyt. a nyelvi rendszernek három aspektusát dolgozza fel: a morfeumatikát, a mondattant és a szöveggrammatikát. Ez utóbbi esetében fontos a műszóhasználat: a szerzők nem történeti szövegről, hanem következetesen szövegről beszélnek, ugyanis mint BENKŐ megjegyzi (Bevezetés 23), „nem tud e mű a történeti szövegtan egészével sem foglalkozni, de szöveggrammatikai fejezetében a szöveg kifejezetten nyelvtörténeti vonatkozású kérdései megfelelő teret kapnak”. E három részterület a korai ómagyar kort és előzményeit bemutató részben egy kötetben kapott helyet, s az ebből a korszakból fennmaradt nagyon szűkös nyelvi anyag folytán meglehetősen nagy terjedelmi különbségeket mutat: a leghosszabb (580 oldal) — érthetően — a morfeumatikai fejezet, hiszen ezen a téren tud a nyelvész a nyelvi anyag mellett az összehasonlító nyelvtudomány eredményeire is támaszkodni, ennél jóval rövidebb a mondattani fejezet (170 oldal), míg a szöveggrammatikai rész egészen rövid (28 oldal).² A kései ómagyar kor nyelvi anyaga ugyanakkor — a szelektálás és tudatos mintavétel ellenére is — már annyival bővebb volt, hogy az egyes nyelvi részrendszerek leírása már csak két kötetbe fért el: a II/1. kötet a morfeumatikát tárgyalja több mint 900 oldalon keresztül, míg a II/2. kötet az elsőtől kezdve rendkívüli módon megnövekedett terjedelmű mondattani leírást, valamint az itt már igazán értékelhetővé és izgalmassá vált szöveggrammatikai fejezetet tartalmazza (740, ill. 73 oldalon). A továbbiakban ezt a kötetet fogjuk részletesebben nagyító alá venni.

3. A TNyt. II/2. kötete — akárcsak az előző kettő — az ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, valamint a Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti és Dialektológiai Osztálya kutatóinak együttműködésében készült. A „Mondattan” fejezet (17—757)³ három nagy alfejezetre tagolódik. A „mondat és fajai” című részben a kö-

¹ A munka rövidítését illetően nincs egység a nyelvészek között: HAJDÚ PÉTER például a Magyar Tudományban megjelent recenzióiban (1992: 753—5 és 1993: 1415—7) az MNyTNy. rövidítést alkalmazza, ugyanezt teszi BÜKY LÁSZLÓ is (Eurasian Studies Yearbook 67 [1995.]: 215—21), míg KISS JENŐ a TNyt. megjelölést használja. Mivel az ő írása is a Magyar Nyelvben jelent meg, én is ez utóbbi rövidítést fogom átvenni.

² Nem véletlen, hogy KISS JENŐ is felveti, hogy talán „nagyobb nyereség lett volna a korai ómagyar kor nyelvtana számára a hangtani fejezet, mint a szöveggrammatikai” (i. m. 263), jóllehet a szinkrón metszetekben való összehasonlítás valamennyire szükségessé teszi a korai ómagyarral is egy — mégoly szűkös — szöveggrammatikai fejezet megalkotását.

³ A pusztán oldalszámmal való hivatkozás a továbbiakban mindig a TNyt. II/2. kötetére vonatkozik.

vetkező témakörök kaptak helyet: „A mondat fajai modalitásuk szerint”, „Az állító és tagadó mondatok” (PÓLYA KATALIN); „A mondat szerkezete” (BALÁZS JUDIT); „A mondat aktuális tagolása”, „A mondat sorrendje” (WACHA BALÁZS). A következő nagyobb fejezet, a szintagmatan „A mondatot felépítő szerkezetek” címet viseli. Az egyes alfejezetek megoszlása a következő: „A hozzárendelő (alany — állítmányi) szerkezet” (FARKAS VILMOS); „Az alárendelő szerkezetek:” „Az igei szerkezetek”, „Az igenévi szerkezetek” (R. HUTÁS MAGDOLNA); „Az alárendelő szerkezetek:” „A főnévi szerkezetek”, „A melléknévi, számnévi, határozói és határozószói szerkezetek” (S. HÁMORI ANTÓNIA); végül „A mellérendelő szerkezetek” (PAPP ZSUZSANNA). „Az összetett mondatok” című harmadik nagy fejezetet a következő szerzők jegyzik: „Az alárendelő mondatok:” „Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok” (HAADER LEA); „Az alárendelő mondatok:” „A jelzői mellékmondatok” (DÖMÖTÖR ADRIENNE); „Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok” (RÁCZ ENDRE); „A mellérendelő mondatok” (PAPP ZSUZSANNA). A kötet másik nagy fejezetét (Kései ómagyar kori emlékeink szöveggrammatikája) KÁROLY SÁNDOR írta.

4. A TNyt. több szempontból is újat hoz a korábbi hasonló jellegű munkákhoz képest. Alkotóinak egyik fő szándéka az volt, hogy a korábbi hasonló szintézisekkel ellentétben, amelyeknek alkotói jórészt „nem önálló, friss nyelvemlékes adatgyűjtésekre alapoztak, s ezért a jelen kívánalmainak eleget tevő nagy adatbázis helyett gyakran csak ugyanazon, korábbi szempontok alapján szemelgetett adatok ismétlésére építettek” (BENKŐ: Bevezetés 18), egy az adott korszak nyelvét reprezentatív módon felölelő korpusz tüzetes vizsgálata alapján írják le a kor nyelvi állapotát. Ez a korpusz, amely a vizsgálat törzsanyagát képezi, a kései ómagyar kort illetően összesen 27, egyenként 10 000 *n*-es szövegegységből áll, ebből 23 a kódexirodalom latinból fordított, kisebb részben eredeti magyar szövege, míg 4 szövegegység világi tárgyú nyelvemlékekből áll össze: misszilizésekből, versekből stb. Ezen túlmenően felhasználták még a korra eső, eddig megjelent nyelvemlékfeldolgozások anyagát is, de a törzsanyag volt az, amelynek minden egyes nyelvi adatát figyelembe kellett venni a kutatóknak, így az statisztikai vizsgálatokra is alkalmassá vált. Ezen túl — mivel a korszak magyar nyelvű irodalma jórészt fordításirodalom — külön feltárták az egyes szövegek lehetséges latin forrásait is, hogy a kutatóknak módjuk legyen a magyar szövegeknek a latinra visszamenő jellegzetességeit is értékelni. A latin forrásokon kívül összeállították a magyar kódexek párhuzamos szövegeinek (bibliai részek, zsolnárok) anyagát is, mely különösen az eltérő szöveggrammatikai, stilisztikai megoldások terén volt nagyon tanulságos, de sok hasznos információval szolgálhatott mondattani és nyelvjárástörténeti szempontból is (vö. BENKŐ: MNy. LXXX, 134).

A mondattani (és a szöveggrammatikai) anyaggyűjtés során az eddigieken túl a munkacsoportnak meg kellett állapítania a szövegmondatok és a tagmondatok határait is. Ez — mint a mondattani részleg munkáját irányító RÁCZ ENDRE a már említett munka-értekezleten a mondattani részről adott tájékoztatójában is elmondta — nem volt könnyű munka: „Ebben csak félig-meddig segíthetett forrásaink betűhasználatára és interpunkciójára, ez — sajnos — eddig igen kevésbé vizsgált kérdés. A kis- és nagybetű használata, a velük kapcsolatos esetleges rubrumok, a kódexmásolók által használt interpunkció szerepü (?) különféle jelek nem mindig vallottak egyértelműen a mondat- és tagmondathatár hol-tétére. Ezért más tényezőket is figyelembe kellett vennünk: elsősorban a mondatok elem-

zése segítségével a grammatikai teljesség vagy lezártág ismérvét, továbbá az esetleges párhuzamos helyek betűhasználatát és interpunkcióját; a rendelkezésünkre álló latin források és a későbbi magyar kiadások mondat- vagy tagmondathatár-jeleit (természetesen ezeknek az önkényességével is számolva); stb. A véglegesnek tűnő megoldást a mondat-tani részleg közös vitában alakította ki, a részlegvezető előzetes javaslata alapján. Mindennek ellenére a mondatokra, illetőleg szövegmondatokra tagolásban a mai nyelv-és stílusérzék érvényesülését nem tudtuk mindig elkerülni” (MNY. LXXX, 143).

A TNYt. egyik nagy újítása tehát a példanyag merőben újszerű összeállítása volt. Ilyen szintézisjellegű munka ugyanis a magyar nyelvtörténeti kutatásban még sohasem alapult valódi korpuszvizsgálaton. Természetesen egy ilyen megoldásnak is megvannak a maga korlátai, hiszen a korpusz összeállítása is befolyásolhatja a vizsgálati eredményeket, másrészt pedig minden ilyen munkában fennáll annak a veszélye, hogy a kutatók saját mai nyelvérzéküket vetítik rá régiebb korok nyelvi állapotára. Ezek azonban a munka jellegéből fakadó objektív tényezők, amelyeket viszont éppen a korpusz nagyon tudatos megválasztása, a (tag)mondathatároknak az egész munkacsoport általi megvitatása és rögzítése révén sikerült nagy mértékben hatástalanítani. Ezt még csak fokozta az a körülmény, hogy bár az egyes fejezetek a szerzők önálló munkái, ám a próbafejzeteket előbb a szűkebb munkaközösségen belül, majd a munkálat négyes „csúcsevezetése” (Benkő Loránd, E. Abaffy Erzsébet, Imre Samu és Rácz Endre) előtt, végül az úgynevezett „plénum”, azaz a teljes munkacsoport előtt is megvitaták, s közben mindig elvégezték a szükséges változtatásokat, kiegészítéseket, újrafogalmazásokat (vö. BENKŐ: MNY. LXXX, 139—40). Maga BENKŐ is elismeri ugyan, hogy ez így meglehetősen hosszadalmas és bonyolult, ám feltétlenül szükséges eljárás volt, ugyanis „tükrözte azt a sokszor kemény küzdelmet, amit elsősorban a szerzőknek, de meglehetősen nagy mértékben a munkálat vezetőinek meg az egész közösségnek meg kellett vívnia az egyes nyelvtanrészletekkel, a nyelvi anyag és a szakirodalom értékelésével, a fölmerülő bonyolult problémákkal, a szerkezettel, a példák megválasztásával, a tálalásmóddal stb.” (BENKŐ: i. m. 140).

A TNYt. másik nagy erőssége a korábbi nagyobb összefoglalásokkal szemben, hogy azoknál sokkal inkább szintézisszerű, valamint lényegesen korszerűbb szakirodalmi munkákra épít. A hasonló jellegű munkák egy része ugyanis vagy a kutatást szolgálta, de csak bizonyos részterületeket dolgozott fel (pl. SIMONYI monográfiái a kötőszókról (1881—2), a határozószókról (1888—92), a jelzőkről (1913) vagy KLEMM történeti mondattana (1928—42); egy másik részük pedig — a szintén csupán a grammatikai rendszer bizonyos területeit felölelő volta mellett — inkább oktatási célokra íródott (pl. BERRÁR történeti mondattana (1957), BÁRCZI jegyzete a szótövekről (1958), D. BARTHA KATALINÉ a szóképzés történetéről (1958) vagy a még ma is forgalomban lévő BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR-féle egyetemi tankönyv, A magyar nyelv története (1967). Mindkét csoportra jellemző tehát, hogy nem adják igazi átfogó szintézisét a magyar nyelv grammatikájának, számos feldolgozatlan fehér terület maradt utánuk.

Ezenkívül mindkét csoportról elmondható, hogy a bennük feldolgozott szakirodalmi ismeretek és a megfogalmazott nézetek fölött nagyon sok esetben már régen eljárt az idő. Különösen igaz ez az első csoportba tartozó munkákra, de sok esetben a másik csoportba tartozókra is, mert ezek ugyan az első csoportbelieknél korszerűbbek, ám éppen didaktikus jellegüknel fogva korántsem tartalmazzák a vonatkozó szakirodalom egészét, nem is beszélve olyan munkákról és elméletekről, amelyek a nyelvészeti irodalmat az

utóbbi 30—40 évben világszerte megtermékenyítették, s amelyeknek a magyarországi szakmunkákban is számos követőjük akadt. Így például a TNyt. az első olyan átfogó jellegű történeti munka a magyar nyelvészetben, amelyben a szövegnyelvészet mint tudományos diszciplína egyáltalán helyet kapott, sőt ezen a téren más nyelvek történeti grammatikái között is meglehetősen úttörő vállalkozásnak tekinthető. Igaz, — mint fentebb is jeleztem — nem minden szövegtani vonatkozásra tér ki, hanem csupán a szövegszerveződés grammatikai oldalát mutatja be, ám ez véleményem szerint inkább helyeseltető, hiszen ez az a terület, amely az adott kor beszélőinek nyelvi kompetenciája nélkül még viszonylagos biztonsággal leírható, egyéb részek leírása már könnyen a spekuláció területére vezethetné a kutatót. Messzemenőleg egyet lehet tehát érteni KÁROLY SÁNDORRAL, amikor ezt írja: „A szövegtani részben elkülönítettük a statisztikai jellemzést a minőségi jellemzéstől. A minőségi jellemzés azt tárja fel, hogy a grammatikai szabályok mennyiben érvényesülnek a szövegben. Ez természetesen — miként más vizsgálati területen is — csak töredékes értékű eredménnyel jár, mivel a korabeli nyelvérzékét nem ismerjük. A statisztikai adatokból többnyire nem tárul fel a produktív szabály a maga teljességében. A statisztikai mutatók főleg a szöveg stilisztikai jellemzését segítik elő” (765).

Nyilván ugyancsak a modern irányzatoknak a történeti kutatásra való adaptálása céljából került a TNyt.-ba „A mondat aktuális tagolása” című fejezet is. Szórendi kérdésekkel korábbi történeti mondatnyi összefoglalások is foglalkoznak, jóllehet a TNyt. szórendi fejezete ezeknél sokkal korszerűbb, s a valóságos korpuszvizsgálatból adódóan sokkal összefogottabb és informatívabb is. Az aktuális mondattagolás kérdéseit azonban itt találjuk meg történeti összefoglalásban először. Ezzel kapcsolatban ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ennek a vizsgálati eredményei — éppen a nyelvi kompetencia hiánya miatt — csak meglehetősen korlátozottak lehetnek. Nyilván ezzel függ össze, hogy ebbe a részbe ilyen megállapítások is belekerülhettek: „A bevezető rész (a topik) megelőzi a mondat fókuszát, ill. az egész újságoló részt. A bevezető rész *n y i l v á n* a kései ómagyar korban is gyengébb hangsúlyokat viselt, mint a mondat fókuszában álló mondatrész, mikor a mondatban volt ilyen; *s n y i l v á n* gyengébb hangsúlyokat viselt, mint — más mondatokban — az újságoló rész végén vagy bármely más pontján megjelenő főhír. A bevezető részt szünet, megszakítás — megszólítás, beékelődő mellékmondat — követheti. — A bevezető résznek ezek a tulajdonságai különféle nyelvekben általánosak; ugyancsak általánosak a mai magyar nyelvjárásokban, ill. a magyar nyelv különféle változataiban. Így *b í z v á s t f e l t e h e t j ü k*, hogy érvényesek a most bemutatott korra is” (138). Egyéb ilyen példák: „A több szóalapot tartalmazó mondatrészek *t ö b b n y i r e n y i l v á n* csak egy hangsúllyal bírtak: JordK. 389: »es *mondnak vala*« [...] PéldK. 80: »*ok* penzew vagyok« — Itt a *sok* szó *v i s e l h e t t e* a hangsúlyt” (129 — a kiemelések tőlem valók — F. T.).

A fenti idézetekben megfogalmazódó bizonytalanság és — kényszerű — óvatosság ellenére is méltányolnunk kell azonban azt a szándékot, hogy a TNyt. nem akart lemondani ennek a kérdéskörnek a vizsgálatáról sem. A hangsúlyviszonyok ismeretlen volta ellenére is lehet ugyanis találni bizonyos fogódzókat, amelyek ha nem is bizonyítják, legalábbis valószínűsítik a téma — réma viszonyokat a mondatban. Ilyenek lehetnek például

a bevezető és az újságoló rész határán megjelenő tagadó- vagy tiltószók, igekötők, illetve igekötő-előzmények stb. (vö. 143—4).⁴

Nemcsak a szöveggrammatika és az aktuális tagolás kérdéskörének a vizsgálatba való beemelése jelenti azonban a TNYt. modernségét. Az egész mondattani leírásba igyekeznek beépíteni az utóbbi évtizedek magyar nyelvudományának eredményeit. Ebből aztán az is következik, hogy mivel itt egy nyelvtörténeti korszak teljes — szinkrón jellegű — mondattani leírásával van dolgunk,⁵ egy olyan mondattani szintézist kapunk a kezünkbe, amely — természetesen más elméleti alapokon, mint az időközben megjelent Strukturális magyar nyelvtan mondattani kötete (Szerk. KIEFFER FERENC, Bp., 1992.) — nemcsak a korábbi történeti, de a leíró mondattani szintéziseknél is (pl. A mai magyar nyelv rendszere I—II. Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp., 1961—62.) lényegesen korszerűbb alapokon áll. Erre egyébként RÁCZ ENDRE is rámutatott a már említett munkaértekezleten: „Az újabb grammatikaelméleti törekvésekből természetesen nemcsak a transzformációs analízis módszerét, valamint a rendszerszerű ábrázolásra törekvést igyekeztünk átvenni. A korszerű törekvések jegyébe illeszkedik az az eljárásunk is, hogy igen fontos szerepet tulajdonítunk a szófajoknak, azok bővíthetőségének: vonzatainak és szabad bővítményeinek (a mellékmondat formájában kifejezetteknek is). Így az alárendelő szintagmák sorában megkülönböztetjük az igei (igenévi) és a különböző névszói alaptagú szintagmákat, s hasonlóképpen járunk el az alárendelt mondatok tárgyalásában is” (MNy. LXXX, 142—3).

A vonzatosság, a valencia kérdésköre valóban kitüntetett szerepet kapott az egész mondattani leírásban. Az alanyt ugyan — a valenciaelméleti munkák legtöbbszörével szemben — nem egyértelműen az állítmány bővítményének fogja fel a TNYt., hanem „A hozzárendelő (alany — állítmányi) szerkezet” című fejezetben írja le (jöllehet az ige bővítményei közt is szerepelteti — vö. 259—63), ám mind az igei, mind a névszói szerkezetek, mind pedig az alárendelő mondatok bemutatása során elkülöníti egymástól a kötött és a szabad bővítményeket. Igaz, ezek besorolása kapcsán néha az a benyomásom, hogy — noha terminológiájában nem — felfogásában mégis gyakran eltér a TNYt. a valenciaelméleti munkák zömétől. Így például a „Kötött határozós igei szerkezetek” című alfejezetben a *lakik* ige kapcsán ezt találjuk: „... kialakulóban van egy olyan nyelvi tendencia, hogy amíg a kötött helyhatározós szerkezetek a tartózkodás állandó jellegét fejezik ki, a kötött határozó nélkül csak társhatározót tartalmazó szerkezetek az ideiglenes tartózkodást, ill. az egy bizonyos állapotban való létet ábrázolják” (288). A megállapítás

⁴ Az aktuális tagolás egyes kérdései szövegtani szempontból is fontosak lehetnek volna, ám KÁROLY SÁNDOR ezeket kirekesztette a vizsgálatból: „A szövegtani elemzésben fontos szerepe van a szövegmondatok téma — réma szerinti tagolódásának. A téma — réma szempontjának az érvényesítése a mondattani részben felmerül, de itt rendszeres tárgyalásáról és statisztikai figyelembevételéről le kellett mondanunk a régi szövegek hangsúlyviszonyainak a kellő ismerete hiányában. Ha vállaltuk volna ezt az elemzést, az csak pontatlan lehetett volna, nagyon sok bizonytalansági tényezővel” (764).

⁵ Vö. RÁCZ: „A vizsgált korszakokban a mondatok grammatikája korántsem mutat fel látványos változásokat. Így leírása sokkal inkább szinkrón jellegű, mint a morfémaké- [...] Maga a némileg leíró jelleg persze nem mond ellent a történeti ábrázolás céljára való felhasználhatóságnak, hiszen a mondattani részt illetően is az a szándékunk, hogy az egyes korszakok szinkrón rendszerét egymásra vetítve mutassuk ki a rendszer bizonyos elmozdulásait” (MNy. LXXX, 142).

illusztrálására ilyen példák szolgálnak: *ffrater bernald lakykuala egj erdewben*, ill. *egyeb jdedwkoron lakozykuala zent fferenc zent marjanal*. A valencielmélet értelmében azonban itt mind a két esetben kötött bővítményről kell beszélnünk, hiszen egyik sem hagyható el a mondat grammatikalitásának megsértése nélkül, nem mondhatjuk, hogy *Szent Ferenc lakik. Egy másik példa: szabad határozó áll a TNyt. szerint a *jut* ige mellett ebben a mondatban: *yutottakuala ez felewl mondot hegyre*, de már kötött bővítmény ebben: [Szt. Margit] *gyakorta jut vala ev testenek nagj fogyatkozasara*. Sajat — a MünchK. szövegén végzett — vizsgálataim szerint azonban a *jut* mellett mindig megjelenik egy lativusi értelmű bővítmény, amely így — a történeti valenciakutatás terminológiája szerint (vö. pl. ALBRECHT GREULE, Valenz, Satz und Text. München, 1982. 217) — abszolút affinitatívnak, s ezáltal kötött bővítménynek minősítendő. Mai nyelvérzékünk is azt diktálja egyébként, hogy itt nem maradhat el a helyhatározói bővítmény: *Péter jut. (Hasonló példák még: *(meg)tér, közelget, közelít, távozik* — vö. 292.) Az idézett igék esetében az volt a benyomásom, hogy a bővítmény kötött voltát a szerkezet átvitt értelmétől tették függővé, a valencielméletben azonban az elhagyhatóság szempontja a döntő. Igaz, a fejezetek végén megadott irodalomban szinte csak magyar nyelvészeti munkákat találunk, ám a vonzatosság kérdéskörének irodalma ennél lényegesen kiterjedtebb, azonkívül a felsorolt magyar nyelvű szakirodalomból sem igazán olvasható ki egy ilyesfajta felfogás. Nyilvánvaló természetesen, hogy az átvitt értelmű szerkezetek gyakran tartalmaznak valamilyen kötött bővítményt, ám ugyanígy igaz lehet ennek ellenkezője is: éppen az átvitt értelem akadályozza meg az egyébként megszokott kötött bővítmény felbukkanását, vö. pl. *rajzol* 'zsebmetszéssel foglalkozik', *lapátol* 'evez', ill. 'jó benyomást igyekszik kelteni a főnökeinel' stb. Egyébként azt is meg kell jegyezni, hogy a szabad és kötött bővítmények illetően felfogása nem egységesen jellemző a TNyt.-ra: jobban érvényesül az igei, igenévi szerkezetek fejezeteiben, sokkal kevésbé a névszói szerkezetek és az alárendelő mellékmondatok fejezeteiben: az ezekben felsorolt példák szinte kivétel nélkül más besorolási szempontok (pl. esetgrammatikai megfontolások) alapján is kötött bővítménynek minősülnének.

5. Ha már az egyes fejezetek végén megadott irodalomjegyzékről szoltunk, térjünk ki ennek kapcsán még néhány kérdésre. HAJDÚ PÉTER említi a TNyt. I. kötetéről írott recenziójában, hogy ő szíve szerint a legújabb külföldi irodalomra talán nagyobb mértékben támaszkodott volna (Magyar Tudomány 1992: 754). Véleményem szerint a TNyt. sok tekintetben magába építi az újabb külföldi szakirodalom eredményeit, ám HAJDÚ PÉTERnek abban teljesen igaza van, hogy ezek szinte kizárólag magyar munkák közvetítésével csapódnak le benne. Talán a szöveggrammatikai fejezet az egyetlen, amelynek az irodalomjegyzékébe külföldi általános nyelvészeti munkák is bekerülnek, a többiben külföldi munkát többnyire csak akkor találunk, ha az magyar nyelvészeti vonatkozású. Ez persze bizonyára abból is fakad, hogy a történeti szövegnyelvészet szinte előzmények nélküli diszciplínának tekinthető a magyar nyelvészetben, míg a mondattan területén számos régi és új munka várt arra, hogy a szerzők feldolgozzák a bennük foglalt ismereteket, és ebben a nagy munkában szintetikus módon összegezzék belőlük azokat a nézeteket, amelyek a munkacsoport álláspontja szerint a legelfogadhatóbbak. Ennek ellenére talán valóban nem lett volna teljesen haszontalan az újabb általános nyelvészeti irodalom néhány alkotását (pl. függőségi grammatikák, esetgrammatikai leírások stb.) direkt módon is bevonni a vizsgálatba. Nagyon sok helyen esik például szó a különböző

igenemekről (nemcsak ezek különböző bővíthetősége, hanem például a mondatok modalitása kapcsán is), s ezeket a részeket olvasva sokszor támadt az az érzésem, hogy a tematikus szerepek bátrabb és mélyrehatóbb elemzése a leírást még megalapozottabbá tehetné volna.

Azzal teljesen egyet lehet érteni, hogy — mivel a munka elsősorban leíró jellegű — a szerzők tételesen nem építettek bele sem általános, sem leíró nyelvészeti fejtegetéseket (vö. Bevezetés 25). A tárgyalási menet egységének, folyamatosságának biztosítása érdekében rendszerint az egyes nyelvtani kategóriák meghatározásait sem illesztették be a szövegbe, hanem az volt a szándékuk, hogy ezeket majd „külön műszóhasználati és értelmezési lexikonban” (uo.) adják közre. Sajnos azonban, ez a lexikon nem került bele az első nagy munkafázist lezáró II/2. kötetbe sem. Ez viszont csak az előzetes tervekhez képest hiányzik, véleményem szerint nem befolyásolja igazán a munka használhatóságát, ugyanis a kötetben használt terminológia nagy része azért az általános nyelvészetből közismertnek tekinthető, egyes új fogalmakat pedig úgymint megmagyaráznak a szövegen belül is.

Ami ennél sokkal sajnálatosabb, az a fejezetek végén közölt irodalomjegyzék jellege: ez ugyanis bőséges és precíz, csakhogy mindent rövidítésekkel közöl, ami véleményem szerint elég szerencsétlen megoldás. Takarékosági okokból ugyan érthető ez az eljárás, ám szerintem az egyébként is terjedelmes kötetek méretét csak néhány lappal növelte volna meg, ha a fejezetek végén nemcsak a rövidítéseket, hanem az egyes munkák teljes címét közlik. Így azonban az első kötet megjelenése óta vártuk az annak Bevezetőjében megígért jegyzéket, amely a rövidítések feloldását tartalmazza. Nos, a II/2. kötetben ez Forrásjegyzék címen helyet is kapott (835—49), ám csak a monografikus munkák szerepelnek benne. Ha tehát valaki az egyes témakörökhöz tartozó szakirodalomban akar kutatni, akkor az első, illetve második kötetbeli irodalomjegyzékek mellett még az utolsó kötetbeli forrásjegyzékben is keresgélnie kell, a folyóiratokban megjelent munkák esetében pedig még magának a tanulmány témájának, illetve címének a kiderítéséhez is el kell mennie egy könyvtárba, hogy ott a folyóiratot a kezébe véve ezekhez az információkhoz hozzá tudjon jutni. Nyilvánvaló, hogy a monográfiákra vonatkozó forrásjegyzéknél is bővebb lett volna az a lista, ami a folyóiratokban megjelent tanulmányok címmel való feloldását adta volna meg, de — ha már nem közölték az egyes fejezetek végén a részletes, rövidítések nélküli forrásjegyzéket — legalább az utolsó kötet végén jó lett volna.

Ez azonban csak az egyik kifogásom az irodalomjegyzékkel és a szakirodalom felhasználásával kapcsolatban. Egy másik az irodalom kezeléséhez kapcsolódik. Az érthető, hogy — mint BENKŐ is írja a Bevezetésben (25) — „akár az adatok értelmezésében, akár az állapot- és változásrajz felvázolásában, akár a változások jellegének megítélésében, akár azok magyarázatában, legtöbbször egy felfogást” érvényesítenek, azt, ami számukra a mai tudásuk alapján a legelfogadhatóbbnak látszik. Igaz, ahol az egyes magyarázati lehetőségek komolyan konkurálnak egymással, azért a többi elképzelést is megemlítik, s csak a kevésbé valószínű vagy szerintük hibás nézeteket nem említik és nem hárítják el (uo.). A probléma számomra ott kezdődik, hogy magában a szövegben a magyarázatok során nem utalnak zárójeles hivatkozással arra a munkára, amelyben ez az általuk követett felfogás megtalálható. Ennek persze nyilván ismét csak terjedelmi okai vannak, másrészt bizonyára nem akarták megtörni a folyó szöveget zárójeles hivatkozásokkal. Ugyanakkor ez — főként kezdő kutatók, esetleg egyetemi hallgatók számára — ismét

csak nagyon megnehezítheti a szakirodalomban való eligazodást, hiszen az egyes nagyobb fejezetek végén levő irodalomjegyzék megfelelő részéből kell kikeresgélniük azt (vagy azokat) a munká(ka)t, amely(ek) ezt a felfogást tartalmazzák. Ezért szerintem helyesebb lett volna minden kisebb alfejezet végén is megadni az odatartozó legfontosabb irodalmat, nagyjából úgy, ahogy például ezt KLEMM teszi történeti mondatában.

Emellett néha viszonylag szubjektív lehet annak a megítélése is, melyik magyarázat az igazán helyénvaló. Így például az okhatározói mondatok *mert* kötőszavának keletkezése kapcsán az I. kötet 481. lapján — nagyon helyesen — a keletkezésnek két lehetséges magyarázatát is felvetik: a főmondatot megelőző mellékmondat élén álló vonatkozó, illetve kérdő *miért* névmásból való keletkezés lehetőségét egyaránt megemlítik, jóllehet azt, hogy ez ki(k)nek a felfogása, csak a vonatkozó szakirodalom átböngészése után tudjuk meg. Ugyanakkor azonban a II/2. kötetben a magyarázó utótagú mellérendelő mondatok tárgyalása kapcsán ezt a megállapítást találjuk: „Mivel az okadó magyarázó mellérendelésnek alig alakultak még ki a saját kifejezőeszközei, ezért a vizsgált korban legtöbbször az okhatározói kötőszó, a *mert* áll az előtag egészét magyarázó második tagmondat élén” (750). Ez az álláspont ugyan feltétlenül helyes azokhoz a korábban gyakori nézetekhez képest, amelyek a *mert*-es mondatokban kizárólag okhatározói alárendelést véltek felfedezni, ám azt a benyomást keltheti az olvasóban, hogy a magyarázó mondatok *mert* kötőszava c s a k az okhatározói alárendelésből származhatott, jóllehet a szakirodalomban olyan felfogás is megtalálható, hogy a *mert* kötőszó nemcsak a főmondat e l ő t t álló mellékmondatbeli kérdő (vagy vonatkozó) névmásból származhat (*Miért* bántottad? (Azért) haragszik.), hanem esetleg a főmondat u t á n álló kérdőszóból és az arra adott válaszból összevonódott magyarázó jellegű mondatból is (Haragszik. *Miért?* Bántottad. — vö. pl. SIMONYI, Köt. III, 231—3). Véleményem szerint ez a fajta alakulás az okhatározói mondatok esetében — szemben SIMONYI és KLEMM (TörtMondt. 532—4) véleményével — ugyan kevésbé valószínű, ám magyarázó utótagú mellérendelés esetében nem zárható ki teljesen, különösen ha figyelembe vesszük az ilyen példákat: *A szegény csak dugozik, m é r m e r bolond; Utáta, m e r a z é h o g y o l y a n c s ú n y a v ó t* — vö. KLEMM i. m. 533. Ez pedig azt is jelentheti, hogy a *mert* esetleg mégsem csak alárendelt mondatok kötőszavaként keletkezhetett, s nemcsak a funkcionális hasonlóság alapján kerülhetett az okhatározói mellékmondatokból a magyarázó mondatok élére.

Véleményem szerint egyébként legalább ott utalni kellett volna a felhasznált irodalomra, ahol a szerző kifejezetten egy bizonyos munkára hivatkozik. „A mondat szórendje” című fejezetben ugyanis ilyen eset is előfordul: „Egy közelmúltbeli alapos vizsgálatból kiderült, hogy a JókK. 1429 mondatának kitett alanyt nem tartalmazó mondatából 174 tartalmaz ilyen értelemben vett VO (esetleg V ... O) sorrendet. [...] Hogy a kétségtelen ingadozást áttekinthessük, nézzük meg az alábbi — a szakirodalomból átvett adatokat bemutató — táblázatot” (173). Sem itt, sem a táblázat után nincs azonban feltüntetve az idézett dolgozat címe vagy legalább szerzője. Így véleményem szerint meglehetősen nagy munkát jelent a fejezetet lezáró fél oldalt betöltő rövidítésekkel megadott forrásjegyzékből rájönni arra, kinek melyik munkájáról lehet szó. Én is csak tippelni tudok: mivel ismerem LEILA BEHRENS doktori értekezését (Textanalyse und Sprachwandel. Historische Syntax des Ungarischen: ein empirisches Modell. Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris. Lang, 1989.) és abban is ugyanezeket a nyelvelméleket vizsgálja a szerző a szórend szempontjából, sőt a dolgozat végén levő egyes táblázatok összegezve ugyanazt az

eredményt adják, mint a TNYt.-ban bemutatott, úgy gondolom, bizonyára a szakirodalmi lista következő tételével állunk itt szemben: BEHRENS: 56—158, ez pedig a kötet végén megadott forrásjegyzék alapján a következő értekezést takarja: LEILA BEHRENS, Zur funktionalen Motivation der Wortstellung: Untersuchungen anhand des Ungarischen. München, 1982. Mivel tehát itt egy a magyar nyelvészek számára egyáltalán nem közismertnek minősíthető munkáról van szó, amely ráadásul legtöbbünk számára legfeljebb könyvtárközi kölcsönzéssel érhető el, azt hiszem, különösen indokolt lett volna a forrást megadni, hiszen az esetlegesen ezzel a kérdéssel foglalkozni akaró kutatókat vagy hallgatókat nem kevés erőfeszítéstől kímélhették volna meg egy apró, legalább lábujgyezetes hivatkozással.

6. Utolsó kifogásom a tárgymutató hiányára vonatkozik. A terjedelemlnövekedés elkerülése végett a főszerkesztő az I. kötet Bevezetésében (26—7) a második kötet végére ígérte az egységes függelék (műszójegyzék és műszóértelmezések, rövidítésjegyzék stb.). A Rövidítésjegyzék meg is található a II/2. kötetben (850—1), a Forrásjegyzék kisebb hiányairól már szoltam, mint ahogy arról is, hogy a műszójegyzék hiánya véleményem szerint nem igazán gátolja a munka használatát. Annál inkább szükség lett volna azonban egy tárgymutatóra, hiszen egy ilyen nagy, háromkötetes munkában, amelynek egyes részei a különböző nyelvtörténeti korszakok tekintetében, más részei a nyelvi anyag tekintetében (pl. kötőszók a morfológiai részben és a mondattani részben) mutatnak fel átfedéseket, szinte elengedhetetlennek érzem egy ilyen tárgymutató elkészítését, jöllehet a tartalomjegyzék nagyon részletes, és az egyes fejezetek számos alfejezetre bomlanak, tehát bizonyos összevetésekre módot adnak. Mivel azonban gyakran ezeken belül is olyan sok alpont van, vagy a különböző szerkezetek leírása során olyan sok hasonló módon viselkedő — ezáltal összevetésekre módot adó — (pl. performatív) ige vagy egyéb szófajú szó található, az egész munka használhatósága szempontjából rendkívül fontosnak tartom egy ilyen mutató elkészítését, bár az egyes érintkező fejezetekben található azért belső hivatkozások. Tudom persze, hogy egy ekkora terjedelmű, adatokkal teli munka esetében mekkora fáradtsággal jár egy ilyen mutató összeállítása, ám ezzel együtt is föltétlenül szükség volna rá. Ugyanakkor a szerzők egyikétől úgy tudom, hogy ez a munka — ha lassan is — folyik, s ha a harmadik kötetrel együtt nem is vehettük kezünkbe, talán külön kötetként előbb-utóbb rendelkezésünkre fog állni.

7. Fentebb felsorolt apróbb, s inkább a munka könnyebb kezelhetőségét érintő kifogásaim ellenére az a véleményem, hogy a TNYt. eddig megjelent kötetei az ő- és ómagyar korszak nyelvi állapotának olyan leírását adják, amely mind módszerben (széleskörű korpuszvizsgálat), mind a feldolgozás elméleti megalapozottságában (az egész magyar nyelvtörténeti és leíró nyelvtani hagyomány alkotó beépítése és továbbfejlesztése), mind pedig eredményeiben (a magyar nyelvtörténet egyes korszakainak eddigi legteljesebb és legmodernebb nyelvi leírása, sőt bizonyos területeken az úttörő szerep vállalása) egyedülálló és rendkívül eredményes vállalkozásnak tekinthető. A magyar nyelvtörténeti kutatások fejlettsége és vitathatatlan eredményei ellenére sokáig hiányzó nagy összefoglaló munka első nagy fejezete tehát elkészült végre. Méltó szintézise ez az eddigi kutatásoknak, s egyben nyilván még nagyon sokáig minden grammatikatörténeti kutatás kiindulópontja is. Csak dicsérni lehet a munkaközösséget, hogy a munka során felmerült gondok, személycserék ellenére — ha az eredetileg kitűzött időpontnál később

is — de elkészültek ezzel a nagy összefoglalással, s bízunk abban, hogy hamarosan kezünkbe vehetjük a tárgymutatót is. Ami pedig a második rész elkészítését, azaz a közép- és újmagyar korszak nyelvi állapotának leírását illeti, csak remélhetjük, hogy az egyre nehezülő kutatási feltételek és a feldolgozandó anyagnak az eddigiekénél is jóval nagyobb terjedelme ellenére lesz a munkacsoportnak (esetleg másokkal is kiegészülve) ereje és kitartása a munka folytatásához, és — az első rész kétségtelenül jelentős eredményei után — egyszer kezünkbe vehetjük majd a magyar nyelv egész történetét feldolgozó nyelvi leírást is.

FORGÁCS TAMÁS

Eltűnt nyelvek nyomában Közép-Ázsiában*

Ha az utókor egyszer a világtörténelem korszakait a nyelvek története szempontjából akarná minősíteni, akkor a XX. századot bizonyára joggal nevezhetné el az eltűnt nyelvek felfedezése korszakának. Ha csak a hozzánk közelebb eső Közel-Keletet vagy a Mediterráneum keleti részét nézzük is, az ókorban eltűnt nyelvek emlékeinek felfedezései lélegzetelállító gyorsasággal és szinte nyomasztó mennyiségben követték egymást. Elég a legfontosabbakra utalni: a Boğazköy-i hattita királyi levéltár, amely többek közt az addig ismeretlen hattita, luwiyai, palai, hieroglif hattita és proto-ḫatti nyelvek emlékeit hozta napvilágra, majd a Ras-Šamra-i levéltár, amely az ugariti nyelv felfedezését tette lehetővé, a Knossos-i levéltár, amely a krétai hieroglif írás, a lineáris A és a lineáris B emlékeit ajándékozta korunknak, a Mari-i levéltár, Kül Tepe, Alalah, Kara Tepe és Pylos, Persepolis kincstárának és erődítményének sok ezer elámi nyelvű gazdasági dokumentumai s legújabbán Ebla, amely egy eddig ismeretlen sémi nyelv, az eblai megismerését tette lehetővé.

Ebben a folyamatban különleges hely jut a Közép-Ázsiában tett felfedezéseknek. Ezek első korszakát Sven Hedin, Stein Aurél, A. Le Coq—A. Grünwedel és P. Pelliot expedíciói jelentették, amelyek gazdag nyelvemlék-leletanyaga többek közt a manicheus párthus, a manicheus középperzsa, a manicheus szogd, a buddhista szogd, a keresztény szogd és a khotani szaka nyelv, valamint a középipind gāndhārī dokumentumok felfedezését, Kuča és Qarašahr indoeurópai nyelveinek megismerését eredményezte. Az eltűnt iráni nyelvek felfedezésének második korszaka már a második világháborút követő évtizedekre esik, és legjelentősebb eredménye a korai párthus királyok gazdasági levéltárának felfedezése Nisában, ahol eddig 3000 dokumentumot ástak ki, de a lelőhely ismerői szerint körülbelül 20.000 darab még a földben van. De igen fontos volt Toprak Kala felfedezése, ahol ó-xvārizmi nyelvemlékek kerültek elő, valamint Tok Kalában egy zoroasztriánus temető feltárása, amely az iszlám előtti közép-xvārizmi nyelv eredeti dokumentumait hozta napvilágra. A legnagyobb meglepetést azonban a görög írást használó baktriai nyelv emlékeinek felfedezése jelentette Afganisztán és később más közép-ázsiai országok területén is.

Mindezek a felfedezések Közép-Ázsiában a megtelepült, fejlett városi kultúrával rendelkező iráni népek nyelveivel ismertették meg a XX. század emberét. Ezek a népek Közép-Ázsia oázisaiban telepedtek meg, s ott hozták létre magas kultúrájukat, amelynek

---

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén a hetvenéves Herman József köszöntése alkalmából elhangzott előadás szövege.

hatása gyakran Európára is kisugárzott. A tőlük északra, a steppe-övezetben élő nomád vagy félnomád iráni törzsek nyelve azonban ismeretlen maradt, s a kutatás csak feltevésekre volt utalva.

Ebben a helyzetben azonban az utóbbi évtizedekben lényeges változások következtek be. Szemben azzal az általánosan elterjedt véleménnyel, amely szerint az iráni nomádok írástudatlanok voltak, az újabb régészeti leletek alapján kiderült, hogy a kelet-európai steppe-övezet nomád iráni népei már a Kr. e. II. évezred második felében átvették a déli, városkultúrával rendelkező népektől az írás, éspedig kétféle írás, az órameus és az urartui hieroglif írás ismeretét is. Ezek után tulajdonképpen nem meglepő, ha most az eltűnt nyelvek XX. századi felfedezésének harmadik korszakában a Közép-Ázsia steppei területein élt nomád-félnomád iráni törzsek nyelveinek írásos emlékeiről számolhatunk be.

Kezdjük az áttekintést nyugat felől. A kínai források (Shih-chi 122, Han-shu) szerint K'ang-chü államától északnyugatra feküdt Yen-ts'ai országa, amelynek területe tehát az Aral-tótól északnyugatra lehetett, s amely egy későbbi kínai forrás (Hou Han-shu) szerint nevét *A-lan*-ra változtatta. Itt szemmel láthatólag az alánok régebbi, közép-ázsiai településterületéről van szó, amely az Aral-tó északi partvidékétől a Déli Urál vidékéig terjedhetett. Ezt nemcsak maga az *A-lan* név bizonyítja, hanem a *Yen-ts'ai* név nyelvtörténeti tanúsága is, amennyiben ez archaikus kínai **iam-ts'ád* alakra megy vissza, amely egy iráni **hamcād* alaknak az átírása. Ez utóbbi viszont jellegzetes alán-oszét hangalakú fejleménye az óiráni **hamčyāta-* 'nyugalom, pihenés, szálláshely' szónak, mai alakja az oszétben *āncad*-nak ('nyugalom') hangzik. Ez annyit jelent, hogy a palatális affrikáták dentállissá válása az alán-oszétben igen korai időre nyúlik vissza, azaz e nyelv elkülönülése a többi északnyugat-iráni nyelvektől, nyelvjárásoktól igen korán megkezdődött. Ilyen szempontból nagyfontosságú az a nyelvemlék, amely az egykori alán nyelvterület legnyugatibb részén, Buguruslannál a Déli-Ural vidékén került elő, és a Kr. e. VI. századból származik. Ez egy csont zabla-oldaltag, amelyen 7 betűből álló bekarcolt felirat figyelhető meg. Az ó-rameus ábécében írt felirat olvasata *šyrtzny*, amely **Cirtazani*-nak vagy **Cirtazani*-nak értelmezhető, és óiráni **Čīθrazanahya* genitivusi alakra vezethető vissza, s jelentése 'Cirtazana tulajdona'.

E rövid felirat nyelvtörténeti jelentősége abban rejlik, hogy az óiráni *-θ-* hangkapcsolat *-rt-* fejlődéséről tanúskodik, ami az alán-oszét hangfejlődés jellegzetes sajátossága (vö. pl. óiráni *puθra-* > oszét *furt* 'fiú'), s így azt bizonyítja, hogy az alánok nyelve a szkíták és a sauromaták nyelvétől már a Kr. e. VI. században elkülönült. Azt a széleskörűen elterjedt felfogást tehát, amely szerint az alán-oszét nyelv a szkíta nyelv leszármazottja, végleg fel kell adnunk. Továbbá azért is nagyfontosságú ez a felirat, mert a Déli-Ural vidékén egy óalán nyelvet beszélő iráni nép jelenlétét bizonyítja, s így elméletileg számolhatunk azzal a lehetőséggel, hogy a finnugor nyelvekbe ennek a nyelvéből is kerülhettek át jövevényszavak. Végül, de nem utolsósorban azért jelentős ez a felirat, mert kétségtelesen teszi, hogy a steppe övezetében élő iráni nomádok már a Kr. e. VI. században átvették az arameus írásbeliséget, s így remény van arra, hogy a régészeti kutatás e területről és e korból még további írásos emlékeket is fel fog tární, s ezek segítségével az óalán nyelvet alaposabban is meg fogjuk tudni ismerni.

Tovább haladva kelet felé egy különös nyelvemlékről kell említést tennünk. A Szirdarja mellett Taskenttől kb. 80 km-re nyugatra fekvő Čadara helység vidékén feltárt kurgán temetkezéséből került elő két téglalap alakú csontlap, amelyek valószínűleg egy övet díszíthettek. A Kr. u. II—III. századból származó kurgán leletanyagát a „History of Civilizations of Central Asia” II. kötetében tették közzé, anélkül, hogy észrevették volna, hogy a két csontlapon egy az arameus ábécéből származó írással bekarcolt 15 betűből

álló felirat helyezkedik el. Ennek olvasata a következő: *tnyštry s' qly pty*. Ennek az írásképek az értelmezése a következő lehet: *Θanišaθri sã qali pati*. E felirat magyarázata nem ütközik különösebb nehézségbe. Az első szó, *Θanišaθri*, egy névalak, amelynek jelentése 'Erőshatalmú', *sã* nyomatékosító partikula, *qali* és *pati* pedig címek. Így a szöveg jelentése 'Θanišaθrié, a kiváló úré'. A felirat minden nyelvi elemének van megfelelője a sakában, ugyanakkor azonban a *šaθri* szó hangalakja eltér a megfelelő saka szóétól, amelynek *kšara* az írásképe. Mindkét szó az óiráni **xšaθra-* 'hatalom, uralom' szóra megy vissza. Így e felirat szemmel láthatólag a sakához közel álló, de attól mégis különböző nyelven íródott. A Kr. u. II—III. században a felirat lelőhelye a kínai források K'ang-chü, az iráni források kang népének a hatalma alatt állott. Így ez a felirat a kangok nyelvének első emléke lehet.

Ismét tovább haladva kelet felé, egy a Termeztől 30 km-re északra fekvő, a Kr. u. VI. századból származó heftalita erődben, Zang Tepén került elő egy 7 sor írást tartalmazó ostrakon, amelyet a baktriai görög ábécéből fejlődött kurzív heftalita írással írtak. E nyelvemlék olvasására és értelmezésére még nem történt kísérlet. A cseréptöredéken a következő szöveg olvasható:

1. sor	...]γο	értelmezése:	]...
2.	] φ ζραδαγο		] 500 mellvért
3.	]γο οδο μαβο		] .. és védőruha
4.	]αβιοιφο οδο γαβι		] vállra és kézre
5.	]γο τμα ασπαβ[ιλανο]		].. 341 lókantár
6.	τμα		341
7.	σαδιγο		tegez

Az ostrakon tehát szemmel láthatólag az erődben őrzött katonai felszerelések leltárát tartalmazta. Bár a heftaliták közismerten használták a baktriai iráni nyelvet is pénzfelirataikon, az ostrakon nyelve kétségtelenül nem baktriai. Ezt egész sor hangtani jelenség kizárja. Így minden valószínűsége megvan annak, hogy a Zang Tepe-i ostrakon szövegében az első heftalita nyelvemlékkel van dolgunk.

A negyedik újonnan felfedezett nyelv emlékei számosabbak, és időbeli, térbeli elterjedésük is lényegesen nagyobb. Elterjedésük az Alma-Atától Mervig, Dašt-i Nāvurig és Ay Khanumig érő hatalmas területet s a Kr. e. III. századtól a Kr. u. III. századig tartó időközt fogja át. Mivel első emlékeinek sem írását, sem nyelvét nem tudták meghatározni, a tudományos irodalomba „ismeretlen írású ismeretlen nyelv” elnevezés alatt vonult be. Pedig legalábbis az írása kezdettől fogva azonosítható volt, sőt már az első rövid nyelvemlékek bizonyos mértékben támpontot nyújtottak a nyelv meghatározásához is.

Úzbegisztánban, az Amu-darja jobboldali mellékfolyójának, a Surxan-darjának a völgyében fekvő Xalčayan (régábban *Xalčīyan*, a *Qalač* török népnév perzsa *Xalač* alakjából képzett perzsa melléknév, amely középperzsa **Xalačīyān* alakra megy vissza) helység mellett sikerült megtalálni és feltárni az első kusán yaβyu palotáját, s a leletek között előkerült néhány edénytöredék az „ismeretlen írású ismeretlen nyelv”-en írt felirattal. Az egyik ilyen feliratot, amely csak egy írásjelből áll, könnyen lehet azonosítani: a kharoštī írás *lya* betűligatúrája. E felirat nyilvánvalóan a tulajdonos neve, s kusánkori feliratokon valóban meg is találjuk *-ka* képzővel továbbképzett megfelelőjét *Liaka* alakban. E név a saka *rya* 'íjfú' szó megfelelője. Ebből az egy szóból álló rövid feliratból tehát már annyit meg lehetett volna állapítani, hogy az „ismeretlen írás” az Északnyugat-Indiában használt kharoštī írás, az „ismeretlen nyelv” pedig a sakához közel álló iráni nyelv, mégpedig minthogy a kusán fejedelmi udvarban került elő, nyilván a kusánok

nyelve. A feliratok elterjedési területe is egybeesett a Yüeh-chih-k (a későbbi kusánok) uralmának területével. A kutatás azonban hosszú ideig tévutakon bolyongott, s valamilyen kisebb, jelentéktelen iráni nyelvet (ormurít) keresett e nyelvmélekekben. Ha azonban a fentebb ismertetett rövid feliratról és a belőle levonható következtetésekből indulunk ki, akkor ezek az „ismeretlen írású, ismeretlen nyelv”-en írt feliratok megszólaltathatókká válnak.

A legkülönösebb e feliratok közül kétségtelenül a Dašt-i Nāwur-i, amelyet egy magas hegységben a Hindukustól délre 4320 m magasan véstek egy nagy sziklatömbbe görög ábécében írt baktriai és kharoṣṭhī írással írt gāndhārī prákrit fordítással együtt. Utóbbiak nagy segítséget adnak e felirat értelmezéséhez, mert habár valamivel rövidebbek, általános tartalmáról mégis tájékoztatást nyújtanak. A Dašt-i Nāwur-i kusán felirat szövege latin betűs átírásban a következő:

1. sor *sa-li mi paṃ-ja-sa bra-ka-śiṃ mi ma-ste paṃ-ju-sa ha-ḍa*
2. *ye rva-da-ti ri a-[ja]-ti vi(m)-ja-rka ka-tvi-sa [ku]-ṣa-ṇa*
3. *mi mri pa(m)-ra-mmi-na sta-naṃ pa(m)-ri-vāṃ śi-ḍa va-ri kām hām*
4. *sa gra-vāṃ ti-rma da-bha sa-di pa ka(m)-pi-sa(m) śa-di-ña*
5. *ha-mri(m)-ja kaṃ-ḍa vaṃ-vi-ñām kaṃ-ju-vāṃ śi-kṣa-śi dha-kaṃ*
6. *jhaṃ-saṃ ka-ḍa ta-rma pa a-jaṃ naṃ-vāṃ ha-mri-ka sa-ṇa śi-jha*
7. *mri-kaṃ śi kaṃ-ju-vaṃ mi-[śta ha-ra]-sta ha-mi ha-mi ha-ya-ḍa ja-sta ha-sa*
8. *he-ko mri(m)-ka mi ho-kaṃ jyom pa-pām-sa vām-ta haṃ-mi-ga-śa*
9. *mīa ka-ña e-śi haṃ-ḍa-ḍa paṃ-mri pu-ḍa taṃ-ka uda da-ri ja-rmi ja-sta ja*

A felirat szövegének fordítása:

1. sor Az év most az ötvenedik, brakaśi most a hónap, 15 a nap.
2. Nézd! Mi, a Királyok Királya, a nemes, nagy Katvisa, a Kuṣāṇa,
3. most, itt, mi megparancsoljuk, hogy felállítsák az üdvünkért elrendelt szöveget mint hősi szavakat.
4. Ő (ti. Katvisa) felment a hegyekre, képes volt átkelni a magasságokon. Megtekintette Kāpiśa (városát).
5. Pihenőt adott előrenyomuló szolgálainak, felvonultatta csapatait,
6. csatát vívott, keresztülvonult a vidéken, üldözte, elfogta a megvert sereget (= avesztai Sāini- nép), megsemmisítette őket.
7. Kegyesen pihenőt adott szolgálainak, ajándékokat nyújtott át valamennyiüknek. Ünnepséget rendezett az istenségnek
8. mint odaadó és kegyes híve. Azután lakomát adott a tiszteknek és a harcosoknak együttesen.
9. Elrendelte, hogy a sziklára véssék be azt a jó hírt, hogy felmentette az adó és a hozzájárulás alól a legfőbb istenség (szentélyét).

A feliratot tehát Kujula Kadphises (= Katvisa), a Kuṣāṇa Birodalom megalapítója állította abból az alkalomból, hogy Kr. u. 113-ban csapataival átkelt a Hindukuson és meghódította az attól délre fekvő területet is. A győzelmes ütközet után csapataival fenn a hegységben egy tónál megpihent, és akkor vésette a sziklába a háromnyelvű feliratot.

Ezeknek az eddig ismeretlen, illetve örökre eltűntnek hitt kelet-iráni nyelveknek a megismerése nagy jelentőségű az iráni—finnugor vagy iráni—ösmagyar nyelvi kapcsolatok szempontjából is. Az újabb történeti kutatások eredményei szerint a Yüeh-chih-k birodalma kiterjedt messze nyugatra, az Irtis vidékére is, így már a korai ösmagyar korban megvolt a lehetősége annak, hogy lovas kultúrájukkal az ösmagyarok a Kr. e. V. szá-

zadban megismerkedjenek. Minden további új nyelvemlék előkerülése gazdagítani fogja a finnugor—iráni nyelvi kapcsolatok történeti képét.

HARMATTA JÁNOS

Az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzete*

1. A történeti nyelvtudomány a korai magyarság nyelvének problematikáját kétféle módon közelítheti. Egyfelől vizsgálhatja nyelvünk egykori rendszerét: fonológiai, morfológiai, szintaktikai, lexikai jelenségeit. Másfelől vizsgálhatja egykori nyelvészeti viszonyait: nyelv és társadalom különféle szempontú kapcsolatait, a nyelvhasználat általános jellegzetességeit. Világos, hogy a két vizsgálati szempont közt szoros kapcsolat van, s különösen a másodikul említett feltételezi az előbbi ismeretanyagának hasznosítását. Magától értetődő továbbá, hogy a nyelvtudomány társtudományait s köztük a történettudományt a történeti szociolingvisztika kérdésköre érinti és érdekli jobban, következésképpen ide kapcsolom én is mondanivalómat, az idő és a tér lehetőségeit tekintve természetesen onnan is csak egy részét: az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi viszonyait kiragadva. Mivel e téma nem statikus jellegű, s a bevonható nyelvi anyag is tágabb közelítést kíván és tesz lehetővé, szándékosan beszélek az Árpád-kor viszonyairól és nem csupán a honfoglalás most aktuális idejéről.

2. A történeti nyelvöldrajz tekintetében valamikor meglehetősen naiv elképzelések voltak nálunk. A magyar nyelvtudomány történetéből ismeretesek azok a nézetek, amelyek a nyelvjárások nagyfokú archaizmusából és egyes nyelvi jelenségek földrajzi kötöttségéből és helyi időtállóságából kiindulva a mai magyar nyelvjárások tagolódása alapján a messzi múlt nyelvöldrajzi viszonyaira próbáltak következtetni. E téren a képelet még odáig is szárnyalni volt képes, hogy a hagyományosan hét-nyolc részlegre osztani szokásos jelenkori nyelvjárásokban akár az egykori magyar törzsi tagolódás területi képét is hajlandó volt felismerni.

Ma már világos, hogy a képlet közel sem ilyen egyszerű: az egykori szemlélet és módszer, főként pedig az ismeretkörbe vont egykori nyelvi anyag mennyisége és minősége nem lehetett alkalmas a nyelvileg is szerfölött mozgalmas évszázadok hatalmas időtávlatának áthidalására, reális eredmények elérésére. Arról persze szó sincs, hogy a kutatási lehetőségek korábbi nehézségei mára mind teljesen feloldódtak volna. A helyzet az utóbbi évtizedekben mégis sorra-rendre gyökeresen megváltozott: nagyméretű adatbázisokkal alátámasztva összehasonlíthatatlanul nagyobb és filológiai pontosságú mint az a jelenkori, mint az a történeti nyelvjárási anyag, amely a témakör vizsgálatába vonható; a nyelvtörténetben jól kimunkáltakká váltak a nyelvi jelenségek előzmény–következmény viszonyai, területi kötöttségük és területi mozgásuk szabályszerűségei; kialakult a nyelvjárástörténet szemlélete és módszere; megizmosodott a történeti névtan, és felszínre került számos nyelvöldrajzi vetülete. Mindez lehetőséget ad arra, hogy a magyarság korai nyelvöldrajzi viszonyairól a középkorig, sőt nem egy viszonylatban akár a korai Árpád-korig kellő óvatossággal, de legalábbis a valószínűség határain belül képet alkothassunk.

---

* Előadás változatlan szövege. Elhangzott: a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Történelemszaki Világszövetség, az MTA Történettudományi Bizottsága és Történettudományi Intézete által rendezett, „A magyar honfoglalás 1100. évfordulójáról” című konferencián, 1996. augusztus 3-án.

3. Sem mód, sem szükség nincs most arra, hogy a felhozott témakörbe vágó nyelvészeti problematika részleteiben elidőzzek. Mielőtt azonban az Árpád-kori magyarság nyelvöldrajzi helyzetének néhány konkrétumára rátérnék, a kérdéshez kapcsolódó egy-pár általánosabb vonatkozást mégis szükségesnek látszik fölemlítenem.

A magyar nyelv újabb kori meg mai földrajzi tagolódása az európai nyelvek leg-többjéhez mérten igen egységes, lényeges különbségekkel nem nagyon tagolt képet mutat. Az Árpád-kor nyelvi anyaga még ehhez a későbbi—mai helyzethez képest is feltűnően integratív jellegű: az akkori nyelvterület egyetlen része sem mutat — még az írásbeliség ab ovo egységesítő hatásának beszámítása mellett sem — a magyar nyelv egészétől jelentékenyebben eltérő arculatot sem a belső magyar nyelvi jelenségek egymáshoz mért viszonylatában, sem az idegen nyelvi hatások tekintetében. E tény már a honfoglaló magyarság nyelvi helyzetére és az e mögött levő történelmi, társadalmi, etnikai viszonyaira nézve is fontos tanulságokat hordozhat, melyekre persze most nincs lehetőség kitérni. Azt azonban szükséges hangsúlyozni, hogy ez a korai magyar nyelvterület nagyságához képest szembetűnő egységesség nem jelenti azt, hogy a kor nyelvi anyagában mikrofilológiai tüzetességgel, részben módszeres visszavetítéssel, részben ennek az egykori nyelvemlékes anyaggal való szembesítésével ne lehetne olyan, területileg kötött nyelvi jelenségeket kimutatni, amelyek egyes tájakhoz kapcsolódó magyar népcsoportok nyelvileg egybetartozó, illetőleg különböző részlegeit ne jeleznék. Ezeknek a népcsoportoknak a nyelvi egybetartozása, illetőleg különbözősége mögött természetesen minden időben, így az Árpád-korban is nyelven kívüli (gazdasági, társadalmi, politikai szervezeti stb.) tényezők meghatározta népi egybetartozás, illetőleg különbözőség rejlik, az e csoportokra jellemző nyelvi jelenségek területi kötöttsége pedig következőképpen az egyes magyar etnikai csoportok földrajzi elhelyezkedését, valamint földrajzi mozgását, azaz mindenkorai települési viszonyait jelzi.

A nyelvi rendszerben vannak olyan jelenségek, amelyeknek területi kötöttsége és egyúttal területi folyamatossága, időtállósága igen nagy. Ilyenek mindenekelőtt a fonológiai és morfológiai jelenségek körében találhatók, de az egyébként területileg és időbelileg mozgékony szókinccs egyes szemantikai csoportjaiban is jócskán felbukkanak. Ezeket az évszázadokat átélő és helyi népcsoportokhoz kapcsolódó nyelvi jelenségeket csak drasztikus népmozgalmi tényezők, nagy arányú vagy éppen teljes lakosságcsere tudja kimozdítani, illetőleg helyi nyomaikat teljesen eltörölni. A ma nyelvöldrajzi kötöttségű jelenségei közül nemegy ugyanott felfedezhető akár XV—XVI. századi lokalizálható nyelvemlékekben, és — ami szempontunkból különösen figyelemreméltó — nyelvtörténetileg pontosan levezethető, szerves előzményeik ott vannak az Árpád-kor okleveles szórványanyagában is. Témánkra vonatkozóan az óriási mennyiségű korai helynévanyagnak, közelebről főként e helynévanyag közszoói elemei — mégpedig persze nemcsak lexikai, hanem fonológiai és morfológiai sajátosságai — vallomásának van kiemelkedő jelentősége. Ez a helynévanyag különleges nyelvészociológiai és nyelvöldrajzi tulajdonságai miatt összehasonlíthatatlanul nagyobb becsű az egyébként szintén korai időkből való, fölös számú személynevek vagy más szemantikai mezőbe tartozó közszoók módszertani értékénél.

A korai magyar helynévanyagban két sajátos csoport nyelvöldrajzi problematikája szervesen kapcsolódik témánkhoz.

Az Árpád-kori helynevek sorában meghatározott vidékeken igen nagy számban, százsámra vannak jelen az egykori magyar határvédelemre, gyepűvédelemre utaló névelemek. Ezek nemcsak az Árpád-kori magyar nyelvterület jelentékeny kitágulásáról, hanem a magyar nyelvi-népi terjeszkedés irányairól is vallanak. E nyelvi tényanyag tanulságait nem lehet a korai magyar nyelvöldrajz tematikájától elválasztani, még azokkal a

fenntartásokkal együtt sem, hogy a gypükérdés nyelvi relictumainak területisége egyfelől e védelmi rendszernek elsősorban az úthálózati, folyóvízgyi kötöttségeire vonatkozik, másfelől pedig a nyelvterületnek nemcsak diakronikus terjedését, hanem a védelem szinkronikus, mélységbeli tagolódását is jelezheti, sőt bizonyára jelzi is.

Elvileg aligha lehet vitás, hogy az a mintegy háromszáz helységnev, amely magyar törzsnévből magyar névadással keletkezett túlnyomórészt még a X—XI. század folyamán, a népcsoporti tagolódáson keresztül magában rejtheti már a korai Árpád-kor magyarsága belső nyelvi-nyelvjárási tagolódásának tényeit is. Sőt ez a névanyag a nyelvföldrajz külső kritériumainak sorában akár kulcsfontosságúnak is bizonyulhatna. Sajnos azonban, amíg az ide vágó problematika az egzakt kritériumokat tekintve — több érdekes megoldási kísérlet ellenére is — mind a történettudomány, mind a történeti névtan oldaláról lényegében kétismeretlenes egyenletet képez, addig e sarkalatos ügyben nem sikerül a hipotéziseken számottevőbben túljutni. Hogy csak névtani-nyelvészeti jellegű nehézségekre utaljak: amíg nem tudjuk pontosan, hogy jelölt és jelölők — név és nyelvi környezet — viszonylatában mik az e helynevek mögött levő nyelvi és nyelven kívüli vonatkozású szemantikai jegyek, vagy amíg nem tudunk akár egyetlen meghatározó nyelvi jelenséget sem e névtípus valamelyik részlegéhez, egyedéhez kapcsolni, addig érdemlegeset mondani az ügyben aligha lehet. Ezért bár a pusztá problémáfölvétés mostani témánkból nem hiányozhat, a tovább mondandók hitelét nem is óhajtom ez irányban rontani.

A területileg kötött nyelvi jelenségek vallomása a vonatkozó nyelvi anyag két típusában lehet különösképpen számottevő: az egyik az úgynevezett peremnyelvjárásoké, a másik a szigetnyelvjárásoké. A peremnyelvjárásoké nyelvterületünk nyugati, északi és keleti nagy karéjában elsősorban azért, mert e vidékek történetük folyamán többé-kevésbé kivonták magukat a török hódoltság néppusztító, népelűldöző vagy legjobb esetben népkeverő hatása alól, mely nyelvterületünk középső és déli részét szempontunkból majdnem értékelhetetlenné teszi; másrészt azért is, mert az ilyen típusú nyelvjárások nemcsak a magyarban, hanem minden nyelvben különösen megőrző, archaikus jellegűek. Az idegen nyelvek közé ékelődött külső, valamint a magyar nyelvi környezetbe ágyazott belső nyelvjárásszigetek fontossága pedig főként abban rejlik, hogy közülük számos ilyen jelleggel már a középkor óta települési folytonosságú, továbbá archaizmusait is különös szívóssággal őrzik.

4. Eljutva mostmár a témánkba vágó konkrét kérdések felvetéséig, az Árpád-kor magyarsága néhány jellegzetes nyelvi-etnikai csoportjának nyelvjárástörténeti alapon valószínűsíthető területi helyzetét szeretném a lehetséges tanulságoknak csupán az esszenciájaként vázolni. A „helyzet” megjelölés persze nemcsak statikusnak értendő, hiszen a Kárpát-medencében megtelepült magyarság nyelvterülete a korai Árpád-kortól kezdve jelentékenyen kitágult lényegében mind a négy égtáj irányában, kelet és dél felé pedig különösképpen.

A Dunántúlt — bizonyos kisebb nyelv-szigetek kivételével — nagyjából három nagy magyar nyelvi-etnikai csoport szállta meg. Nyelvileg ezek közül különösen karakterisztikus kettő.

Az egyik körülbelül Zala, Vas, Sopron és Délnyugat-Moson területéhez kötődik, elsősorban nyugati irányban a folyóvízgyeken felfelé haladó, illetőleg Hanság körüli és Lajta melletti dombvidéki terjeszkedéssel, melynek a német nyelvterület szabott határt. E nagy nyelvi részleg nyugati—délnyugati peremén azonban tőle nyelvileg jól elkülönülő, két, egymástól is eléggé eltérő kisebb magyar nyelv-sziget alakult ki nagyon korán, és ma

radt fent máig: egyrészt az Őrség nyugat—délnyugati sarkában, a Kerka mentén; másrészt a nemcsak ma, hanem valószínűleg már az Árpád-korban is a németiség közé ékelődött örvidéki magyarság a Pinka völgyében: mindkettő feltehetően egykori határvédelmi szereppel. Hogy viszont a Bécsi-medencében valaha is számottevőbb magyar nyelvű népesség élt volna, az az ábrándok világába tartozik.

A másik, nyelvileg jellegzetes magyar néprészleg mindenekelőtt a baranyai, délsomogyi és dél-tolnai területhez köthető, amely korán átléphette az alsó Drávát, mivel nyelvileg teljesen azonos, szerves folytatása a Dráva jobb partján, zömmel a régi Valkó megyében, részben le a Szávaig és a Szerémségben települt magyar népesség (Szerém magyarsága tehát jórészt nem Bács felől népesült). Ennek a dél felé viszonylag nagy kiterjedésű részlegnek ma is egyetlen, nagyon archaikus nyelvi maradványa az Eszékttől délre levő, úgynevezett szlavóniai magyar nyelvjárásziget.

A harmadik nagy dunántúli részleg az előzőeknél nyelvi sajátásaiban kissé elmosódottabb: középpontja kétségkívül a Balaton környéke, de részben átnyúlik a Kisalföld déli része, valamint a kelet-dunántúli vidékek felé is.

A Kisalföld legnagyobb részére a magyarságnak más, elkülönülő népi-nyelvi csoportját lehet kikövetkeztetni. Bár e csoport zöme a Dunától északra esik, a Duna itt nem vízválasztó, például a Szigetköz és a Csallóköz magyarsága nyilvánvalóan összetartozik nyelvileg. E nyelvi részleg nyugati—északnyugati részén, Szenttől a Kis-Kárpátokig és a Morva folyóig feltűnő különlegességű, a kisalföldi magyarságtól jelentékenyen elütő magyar nyelvi foltok találhatók, más jelekből következtethetően is egykori határvédelmi népesség jelölőjeként.

Nyelvterületünk északi sávjában a Nyitra völgyétől a Sajó völgyéig nagy kiterjedésű egybetartozó nyelvi részleg húzódik el hosszan, és főként középső részén (Ipolyvölgy, Cserhát, Mátra vidéke) viszonylag szélesen: a nyelvjárásban hagyományosan palócnak szokás nevezni. Speciális nyelvi jellegzetességei mellett az Árpád-kori magyar nyelv néhány általánosabb sajátosságát az összes magyar nyelvjárás közül máig talán leghívebben örzi, eredeti magyar nyelviségéhez szó sem férhet. Nyelvi és névadásbeli tények is jelzik terjeszkedésének dinamizmusát, dél felé a Duna-Tisza közén (ez részben már hódoltság utáni), főként pedig északi-északkeleti irányban, Gömör, Torna, Abaúj felé a folyóvölgyekben (ez jórészt még Árpád-kori). Északkeleti szélein máig fentmaradt egy jellegzetes nyelvjárásziget a Hernád völgye egy szakaszán, Újvár és Füzér vára környékén. Egykori feltehető peremhelyzetét, mely alighanem gyepterületi funkcióval párosulhatott, a terjeszkedő magyarság túlhaladta, körülfolyta, így ma e viszonylag kis terület belső nyelvjárásziget jellegű.

A Hernádtól keletre egészen Erdély északi feléig terjed a magyarságnak alighanem legnagyobb nyelvi-népi részlege. Eredetibb góca a Bodroghöz és a Nyírség nagy körzete lehetett, korai fokozatos kisugárással egyfelől északkeleti irányban a Felső-Tisza vidékén a hegyek lábáig és a folyóvölgyekben felfelé, másfelől nagy térséget átfogva kelet-délkeleti irányban a Szamosok és a Sebes-Körös völgyeiben. Világos nyelvi jelei vannak tehát annak, hogy Erdély egész északi térsége, Szatmár, Doboka, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok, Kraszna, Kolozs, részben Bihar stb. magyarsága ezzel az északkeleti magyar népcsoporttal töltődött föl. Így Erdély belső magyar nyelvi-nyelvjárási határvonalát lényegében a Szamosok és a Maros vízválasztója képezi korai időktől fogva a kelet felé egyre töredékesebb magyarságú máig.

E vízvázalasztótól délre, a Maros középső folyása és itteni mellékvizei (Aranyos, Küküllők stb.) mentén a magyarságnak egykor jelentős mértékben összefüggő, az újabb századokra azonban már egyre inkább területileg töredezett nyelvi-etnikai csoportja települt, a középkorban még meglehetősen nagy létszámmal. Terjeszkedése mintegy Fehér megye és a Küküllők alsó folyásának vidéke központból részben északkelet felé (Torda megye keleti fele), részben dél felé (Hunyadi-medence) mutató irányú, de nyúlványai — talán a Hunyadi medence némi kivételével — már a középkorban is jobbra csak magyar nyelvszigeteket képeztek. Ezek közül néhány máig fentmaradt, kis magyar nyelvsziget (Halmágy, Szakadát, Lozsád stb.), melyeknek rendkívül archaikus nyelvisége kétségtelenül azonos a Maros menti régi erdélyi Fehér megyei magyarságával. Ellentétben az észak-erdélyi magyar nyelvi részleggel, a Maros menti magyarságnak egyáltalán nincs nyelvi „hátszaga” a Nagyalföld felé, azaz e magyar népcsoport Maros mentén Erdélybe nyomulásának legalábbis a nyelvi nyomai nincsenek meg úgy, mint a Tisza felől az előbbiének.

Az előbb említett két erdélyi magyar nyelvi részlegtől gyökeresen eltérnek a más magyar nyelviségű székely csoportok, melyeknek a mai Székelyföldre települése már csak kései Árpád-kori. Hangsúlyozni szükséges, hogy a székelység nyelviileg közel sem egységes, több részlege között a különbségek nem is kicsik, s már a XVI—XVII. században ugyanúgy pontosan kimutathatók, mint ma. Többoldalúan összefüggenek nyelviileg a magyarság más perem- és sziget-helyzetben levő részlegeivel, sőt több ilyen helyzetű Árpád-kori nyelvi nyomuk az újabb időkre már teljesen el is tűnt. Nyelvészeti és névtani kritériumok alapján sem már korai Árpád-kori magyar nyelviségük, sem sajátos nyelvföldrajzi helyzetükből is következő határvédelmi szerepük nem vonható kétségbe.

A Maros—Tisza—Al-Duna közrefogta déli területnek az Árpád-korban eléggé tetemes volt a magyar lakossága. Mivel azonban a török hódoltság teljesen elsodorta, nyelvi folytonosság nélkül, pusztán középkori helynévi adatok alapján csak nagyon hozzávetőleges megállapítások kockáztathatók meg róla. Részben az, hogy nyelviileg aligha egyezett a bácskai magyarsággal, részben az, hogy a későbbi-mai Szeged—Makó vidéki ő-ző nyelvjárás, amely ott nem „öshonos”, talán e délvideki lakosság török előli felhúzó-dásának maradványa.

Ennyi az, ami a nyelvtudomány mai állása szerint a felvetett témában elmondható volt.

BENKŐ LORÁND

Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben

I.

1. A tanulmány tárgya a nyelvi variabilitás egyik sajátos területe, a többnyelv-változtatás. Az a jelenségkör tehát, amely egy nyelv két vagy több, nem stiláris változatának az ismeretét, illetőleg használatát foglalja magában. (A *többnyelv-változtatás* a *többnyelvűség* korrelatív párja.) A többnyelv-változtatás igen gyakori, a kétnyelvűség-nél jóval gyakoribb nyelvi jelenség, egyszersmind speciális nyelvészeti problémakör, s mint ilyen a nyelvtudomány egyik, gyakorlati vonatkozásai miatt is fontos vizsgálati te-

rülete. A dialektológia után és mellett újabban a szociolingvisztika fordít a szóban forgó jelenségkör tanulmányozására növekvő s elméleti oldalról is egyre inkább megalapozott figyelmet.

A jelen tanulmány közvetlen tárgya a többnyelvváltoztatásnak magyar viszonylatban (is) leggyakoribb típusa, a kettősnyelvűség azon fajtája, amely a köznyelvi és valamely területi, azaz nyelvjárási változatnak, tehát a presztízsváltozatnak s egy szubsztenderd változatnak az ismeretét, illetőleg használatát jelöli. (A *kettősnyelvűség* a *kétnyelvűség* korrelatív párja, s azonnyelvi két, nem stiláris nyelvváltozat ismeretét, illetőleg használatát jelöli. A fergusoni értelemben vett *diglossia* (l. Word 1959: 325—40, magyarul in: PAP MÁRIA és SZÉPE GYÖRGY szerk., Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások. Bp., 1975. 291—317, a magyarra vonatkozóan: LANSTYÁK: Kétnyelvűség 1993/1: 5—21, 1994/1: 17—28) e szerint a *kettősnyelvűség* speciális alfaja (erre l. KISS J., Társadalom és nyelvhasználat. Bp., 1995. 232). Természetesen a többnyelvváltoztatás is lehet közösségi és egyéni. A *többkódúság*, illetőleg a *kétkódúság* (az utóbbira l. SÁNDOR KLÁRA: Regio 1995/4: 141—2) értelmezésem szerint jelöli a többnyelvváltoztatásgot és a többnyelvűséget is.

Az a nyelvészeti problémakör, amely foglalkoztat, a nyelvi tudatnak a tudatküszöb fölötti része, tehát a tudatos nyelvi tudat, másként a nyelvi, illetőleg metanyelvi tudatosság (a vonatkozó kutatások fontosságára újabban l. HERMAN JÓZSEF in: KEMÉNY GÁBOR és KARDOS TAMÁS szerk., A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Bp., 1994. 7). Az a problémakör, amelyre az elemzéstől több-kevesebb választ várók, így foglalható össze: mennyire különül el a kettősnyelvű adatközlők nyelvi tudatában az általuk így vagy úgy, jobban vagy rosszabbul birtokolt két azonnyelvi változat, amelyek közül az egyik nyelvjárási, s ez elsődleges nyelvváltozatuk, egyszersmind környezetük fő nyelvhasználati formája, amely csak beszélt változatban él, a másik pedig a köznyelv, amelyet elsősorban az iskolában tanulják, s amely az írásbeliség kizárólagos formája számukra? Amit tehát vizsgálunk, az az, vajon mennyire tudatos az adatközlők számára, hogy mi nyelvjárási és mi köznyelvi elem és jelenség. Egészen pontosan azt, hogy adatközlőim el tudnak-e különíteni egymástól bizonyos nyelvjárási és köznyelvi formákat, fel tudják-e idézni a nyelvjárási megfelelőket meghatározott köznyelvi alakok alapján, a köznyelvi megfelelőket pedig nyelvjárásiak alapján, mennyire ismernek bizonyos valódi és alaki tájszavakat, illetőleg táji frazeologizmusokat, s mit tartanak nyelvjárásuk jellemző sajátosságainak, jegyeinek.

Az általam követett elméleti keret az ún. variabilitás-modell. E szerint a beszélők tudatában három különböző szabályfajta él. Mind az elsődleges változatot, a nyelvjárást, mind a másodlagosat, a köznyelvet nagyrészt kategorikus szabályok alkotják. Ezek világosan elkülönülnek egymástól, interferencia nincs közöttük. Hozzájuk társulnak azonban — jóval kisebb számban — a variabilis, tehát fakultatív módon alkalmazható nyelvjárási és köznyelvi szabályok valamennyi nyelvi szinten, s ezek átmeneti formák és szabályok létrejöttét indukálhatják (l. K. J. MATTHEIER in: Germanistische Mitteilungen [Brüssel] 1984: 5—17).

2. A vizsgált népességcsoport ezúttal felső tagozatos általános iskolások, tehát 10—14 éves gyerekek. Elsősorban azért ők, mert ezek az évek jelentik a másodlagos nyelvi szocializáció legfontosabb szakaszát. A megkérdezett tanulók döntő többségben nyelvjárási elsődleges anyanyelvváltozatú iskolásokként a köznyelv és a nyelvjárási feszültségzónájában élnek s éppen az iskola tudatosítja bennük leginkább, hogy elsődleges, otthoni nyelvváltozatuk a presztízsváltozattal, a köznyelvvvel szemben a „gyengébb” változat.

Nem elhanyagolható körülmény, hogy az iskolások azok, akik a feladatlapos adatközlésre — iskolai begyakorlottságuk miatt — alkalmasak, tehát nyelvi tudatuk körüljárásának ez a nélkülözhetetlen útja az ő esetükben járható.

3. A fölméréseket szülőfalumban, a rábaközi Mihályiban végeztem. 1989-ben 140 diák töltötte ki a kérdőíveket: 73 mihályi, 67 kislaludi és vadosfai (Kisfalud és Vadosfa — Mihályival szomszédos falvak — felsőtagozatosai akkor még a mihályi iskolába jártak), 1995-ben pedig 61 (mind mihályi). Összesen tehát 201 tanuló, azaz valamennyi felsőtagozatos.

Az adatokra kérdőíves gyűjtéssel tettem szert (erre vonatkozólag l. MNy. XCII, 140). Feladatlapokat készítettem, s ezekre írásban s az iskolában válaszoltak a megkérdezettek (a néhány hiányzó is ott pótolta elmaradását). A kérdések egy része feleletválasztós volt, a másik, nagyobbik részben a válaszadóknak mindenféle mankó nélkül maguknak kellett rájönniük a megoldásra. A kérdések egy részének megválaszolásához passzív ismeretek is elegendőek voltak (fölmismerni tudás a feleletválasztós feladatokban), másik részének a megválaszolása viszont aktív tudást föltételezett (köznyelvi szavak nyelvjárási megfelelőinek az írásos visszaadása, megjelenítése). A feladatlapok kitöltésének megszervezését Rabi Zoltánnénak, az iskola igazgatójának köszönöm.

II. Adatok, listák, elemzések

1. Az első feladat ez volt: 20 szó-, illetőleg szóalakpár közül, amelyeknek egyik tagja a gyűjtés idején a nyelvjárási főalak volt, a „helyes”-nek, a köznyelvnek tartottat kellett aláhúzni. A szópár-lista ez volt: *babóti — baboti, böcsül — becsül, fülök — fülük, himódi — himodi, húz — huz, Kapuváron — Kapuvárrott, kelletem — köllöttem, köll — kell, Mihályi — Miháli, seper — söpör, söprü — seprő, tűz — tüz, ütő — ütne, veder — vödör, Vica — Vicca, vindő — vendely, víz — viz, vüsel — visel, zsemle — zsömle*. A szópárok között voltak olyanok, amelyeknek mindkét tagja köznyelvi (*zsemlye — zsömle*). A szópárok sorrendje alapján nem lehetett következtetni a köznyelvi alakokra. Végül: Babót, Himod és Vica Mihályihoz közel eső falvak, ezért a falunevék melléknévi származékai jól ismeretesek a mihályi gyerekek számára is.

Az eredmény: csak két szó, a *kell* és a *Mihályi* minősült 100%-os arányban köznyelvnek. Azaz minden más esetben több vagy kevesebb adatközlő a nyelvjárási alakot is köznyelvnek = helyesnek értelmezte. Ha az egyértelműen téves válaszokat tekintjük (ezek: *fülök, huz, söprü, tüz, ütő, ütött, vindő, vüsel*), akkor a válaszok 13%-át rossznak kell tekintenünk. Ez azt jelenti, hogy a nyelvjárási és a köznyelvi változatok egymástól való elkülönítése az esetek több mint tizedében nem megy, illetőleg azt, hogy köznyelvnek vélnek nyelvjárási alakokat is (több esetben a szópárok mindkét tagját aláhúzták). A *vindő*-t például majdnem mindenki helyesnek tartotta, mert köznyelvi megfelelőjét, a *vendely*-t a többség egyáltalán nem ismeri, mivelhogy nemigen van módjuk találkozni vele (amit olvasnak, amit a tévében látnak-hallanak, az nem effélékről szól). A *huz, söprü* és a *tüz*, tehát a hosszú helyett a rövid felső nyelvválású magánhangzók használata a vidék regionális köznyelviségére is jellemző, tehát a nyilvános nyelvhasználatnak is része, ezért érzékeli helyesnek a tanulók egy része. Megemlíthetjük persze, hogy ha helyesírási ismereteik biztosabbak lennének, akkor a szóban forgó jelenség aktivitása ellenére ezeknek a szóalakoknak föl kellett volna tűnniük. Nincs semmi meglepő a helynévi származékok minősítésében: a *himodi* és a *baboti* a kizárólagos beszélt nyelvi alakok Mihályiban, s mivel ezeknek sincs gyakorta hallható vagy olvasható hosszú *ó*-s köz-

nyelvi változata, az utóbbiakra való voksolást inkább túlhelyesbítéssel magyaráznám. Egyébiránt hivatalosan *Babót* és *Himod* a két falu neve, de jól mutatja a bizonytalanságot, hogy Babóton néhány évvel ezelőtt az önkormányzati hivatal falán egymás mellett volt látható két hivatalos tábla, s az egyiken *Babot*, a másikon *Babót* állt. A *Kapuvárott* régies alak, nyilván ezért kapott csak hét szavazatot.

2. A következő feladatban fonetikus írásmódú köznyelvi és nyelvjárási szóalakokkal találkoztak a tanulók, ebben a sorrendben: *aptya*, *egy*, *kovácsok*, *bátya*, *eddző*, *házzok*, *hatodikosok*, *mongya*, *illen*, *olvasztya*, *nedvessen*. Azokat a szavakat kellett aláhúzniuk, amelyek szerintük jellemzőek a mihályi nyelvjárásra, s föl kellett írniuk köznyelvi megfelelőjüket is. A legfontosabb öt szóra vonatkozó adatokat az alábbi táblázatok mutatják. Az 1. táblázat a helyes válaszok szerinti gyakorisági szolistát, a 2. a helyes válaszok osztályonkénti arányát tartalmazza.

1. táblázat

A nyelvjárási alak	A köznyelvi alak	1989	1995
<i>aptya</i>	<i>apja</i>	100%	83%
<i>illen</i>	<i>ilyen</i>	71%	62,2%
<i>hatodikas</i>	<i>hatodikos</i>	53%	50,8%
<i>nedvessen</i>	<i>nedvesen</i>	34,2%	47,2%
<i>házzok</i>	<i>házuk</i>	32,8%	32,7%
		59%	55,4%

2. táblázat

Osztály	1989	1995
5.	50,9%	57,7%
6.	64,2%	77,1%
7.	55,7%	45,7%
8.	65,5%	41,3%
	59%	55,4%

A *házzok* = *házuk* archaizmus, a többi ma is főalak. A tanulók válaszai alapján fölállított ötös sorrend pontosan tükrözi a vizsgált alaki tájszavak beszédbeli előfordulási gyakoriságát. A válaszok arról is vallanak, hogy a nyelvjárási alakokat a tanulók több mint fele elkülönítette a köznyelveiktől.

3. A 3. feladatban („Írd le, hogyan ejtik mihályiasan a következő szavakat!”) 40 köznyelvi szóalak mihályi nyelvjárási megfelelőjét kellett leírni. Az eredményt a 3. táblázatban közlöm. A lista baloldali sorában a feladatlapon szereplő 40 köznyelvi szó a helyes válaszok sorrendjében, mellettük a mihályi nyelvjárási megfelelők, majd a helyes válaszok száma olvasható némi százalékos kiegészítéssel.

3. táblázat

A szó		A helyes válaszok száma			
köznyelvi	mihályi		1989		1995
alakja		összesen	mihályiak	kisfaludiak vadosfaiak	mihályiak
A) A helyes megoldási arány 90% és 75% között van:					
<i>esperes</i>	<i>öspörös</i>	181	65	58	58
<i>jön</i>	<i>gyün</i>	180	62	59	59
<i>kell</i>	<i>köll, kő</i>	179	63	58	58
<i>villa</i>	<i>vëlla</i>	179	59	60	60
<i>fel</i>	<i>föl, fő</i>	178	60	59	59
<i>föld</i>	<i>főd</i>	169	57	56	56
<i>alma</i>	<i>óma</i>	163	53	55	55
<i>szép</i>	<i>szíp</i>	161	61	50	50
<i>tea</i>	<i>tëjja</i>	160	54	53	53
<i>betű</i>	<i>bötü</i>	159	51	54	54
<i>mező</i>	<i>mezző</i>	158	54	52	52
<i>perel</i>	<i>pörül</i>	154	40	57	57
<i>olyan</i>	<i>ollan</i>	152	52	50	50
B) A helyes megoldási arány 75% és 50% között van:					
<i>zsemle</i>	<i>zsömle</i>	149	45	52	52
<i>viz</i>	<i>vüsz</i>	146	32	57	57
<i>mezütláb</i>	<i>mesztélláb</i>	141	43	49	49
<i>markol</i>	<i>markul</i>	141	43	47	51
<i>talp</i>	<i>tóp</i>	139	43	48	48
<i>katolikus</i>	<i>katalikus</i>	135	39	48	48
<i>hiáavaló</i>	<i>jábovaló, jábavaló</i>	133	43	45	45
<i>laponan</i>	<i>lapossan</i>	125	33	46	46
<i>borjazik</i>	<i>borgyazik</i>	124	45	39	40
<i>víz</i>	<i>viz</i>	124	26	49	49
<i>kút</i>	<i>kut</i>	122	26	48	48
<i>tűz</i>	<i>tüz</i>	122	22	50	50
<i>húz</i>	<i>huz</i>	112	28	42	42
<i>visel</i>	<i>vüsel</i>	112	18	47	47
<i>dűlő</i>	<i>düllő</i>	108	28	40	40
<i>öccse</i>	<i>öccsö</i>	106	24	41	41
C) A helyes megoldási arány 50% és 35% között van:					
<i>várni</i>	<i>várnyi</i>	98	25	36	37
<i>kínlódik</i>	<i>killódik</i>	97	27	35	35
<i>kommunista</i>	<i>komonista, komënista</i>	95	19	38	38
<i>indít</i>	<i>inditt</i>	93	15	39	39
<i>zörgés</i>	<i>zörgís</i>	86	20	33	33
<i>hallja-e</i>	<i>halla-ë</i>	77	22	24	31
<i>csengetés</i>	<i>csöngetís</i>	76	30	23	23
<i>sebesség</i>	<i>sebëssíg</i>	76	22	27	27

<i>énekel</i>	<i>inèkül, inèkël</i>	74	28	23	23
<i>küldte</i>	<i>küttö, kültö</i>	72	12	30	30
D) A helyes megoldási arány 25%:					
<i>szérű</i>	<i>szürü</i>	50	10	22	18

A 40 köznyelvi szóalak nyelvjárási megfelelőjét-megfelelőit a tanulók 63,5%-ban jól adták meg. Közelebről: 12 szó (l. A) a.) megoldási aránya 75% fölött, 17 szóé 75% és 50% között (l. B) a.), 10 szóé 50% és 35% között van (l. C) a.), a *szérű* a maga 25%-ával negatív csúcs. Annak ismeretében, hogy a tanulók ilyenféle feladatokat korábban nem végeztek, s tudva azt, hogy az ötödikeseknek különösen a tanév kezdetén (akkor töltötték ki a feladatlapokat) kevés megbízható hangtani ismerete van, a számadatokat mint a tanulók mozgósítható nyelvjárási tudásának, ismereteinek az egyértelmű igazolását tekinthetjük. A *szérű* alacsony megfejtési arányának az a magyarázata, ami az 1. feladatban a *vindő* (= *véndely*) nagy arányú helyeslésének. Hogy ti. a legtöbben nem érzékelik a *szürü* és a *szérű*, illetőleg a *vindő* és a *véndely* összetartozását, mivelhogy köznyelvi kontextusban legfőljebb elvétve találkozh(at)nak velük, így nincs elegendő nyelvi tudatbeli támpont összekapcsolásukra. (Megjegyzem, a *véndely* számomra is idegen mind a mai napig, miként a *zsindely* is a nyelvjárási *sindő* mellett. A *szérű*-vel — irodalmi olvasmányaimnak köszönhetően — már korán megbarátkoztam, azonban a mihályi „szérük” megmaradtak „szürük”-nek.) A másik általános észrevétel: a sorrend jól mutatja, hogy milyen jelenségek aktívak, s melyeknek a használati gyakorisága csökken feltűnően. A nyelvjárási változásvizsgálat során nyert eredmények ily módon igazolódnak a tanulók válaszaiban. Konkrétan: az 50% alatti alakok, jelenségek tartoznak az érzékelhetően csökkenő használatú nyelvjárási jellegzetességek közé. Tehát nem érvényesül már következetesen a labiális illeszkedés, az *-l* ikeképző zártabbá tevő hatása, az *i*-zés, az *l*-ezés, a főnévi igenév képzőjének *-nyi* változata sem egyeduralkodó már. Az ok pedig az, hogy ezek feltűnő nyelvjárásiasságok, márpedig azok jobban ki vannak téve a köznyelvi alakok ostromának, tehát annak is, hogy — különösen meghatározott helyzetekben — kerülik őket a beszélők.

4. A következő feladatban 30 valódi és jelentésbeli tájszó értelmezését kértem: „Hogyan mondanád másképpen, más szóval vagy szavakkal a következőket?” Az eredményt — a helyes válaszok sorrendjében — az alábbi lista mutatja. (Helytakarékossági okokból nem közlöm a tájszavak jelentését, ezekre l. a Mihályi tájszótárt: NytudÉrt. 103. sz.) Ez a szólista csak az 1989-es kérdőívben szerepelt, 96 mihályi diák válaszolt rá. Íme a sorrend: *böszme* 95, *kulló* 91, *réce*, *tüskésdisznó* 86, *bohócjárás* 85, *viribül* 83, *kelekóla* 82, *krisztustalan*, *sterc* 79, *hüccs* 76, *göcsörtös* 75, *sétatér* 69, *bilicke* 68, *préshurka* 67, *krumplipuska* 64, *észér* 63, *cservenka* 60, *uritök* 59, *herkelik* 56, *elmángul* 55, *trák* 54, *szőcsing* 52, *tütyme* 50, *tüzesember* 49, *gurgó* 43, *vetettség* 40, *hasmánt* 38, *kankus* 32, *himpér* 13, *lóngec* 6.

A tanulók a kérdezett tájszókát 67,1%-ban ismerik. Ha figyelembe vesszük, hogy a tájszók között archaikusak is voltak (ismertségi sorrendben: *tüskésdisznó*, *sterc*, *sétatér*, *krumplipuska*, *cservenka*, *szőcsing*, *tüzesember*, *gurgó*, *hasmánt*, *kankus*, *himpér*, *lóngec*), hogy közülük több is kötődik a hagyományos paraszti életformához (*hüccs*, *uritök*, *herkelik*, *trák* stb.), hogy a tanulók egy részének családi környezetében (a nem mihályi származásúakról van szó elsősorban) e tájszavak kevésbé járatosak, akkor kézenfekvő azt következtetnünk, hogy a tanulók tájszóismerete jó. Sőt, a hazai nyelvjárási szókészleti

változásvizsgálatoknak az ismeretében azt sem túlzás mondanunk, hogy meglepően jó. A számszerű adatok minden kétséget kizáróan azt igazolják, hogy a vizsgált tájszavak a szóban forgó közösségben használatosak napjainkban is. Hiszen ha nem vagy csak hébe-hóba fordulnának elő, akkor nem ismerhetnék, illetőleg nem ilyen arányban ismernék őket a tanulók. Nyilvánvaló az is, hogy amely tájszavakat az iskolások magas arányban ismerik, azok gyakori, amelyeket kevésbé ismernek, azok ritka használatúak a faluban. A vizsgálat jól mutatja, milyen fontos szerepe van a tájszavak továbbélésében a szűkebb családi környezetnek. Az archaikus, illetőleg ritkább használatú tájszavakat azok a tanulók ismerik, akik erősebben nyelvjárási nyelvhasználatú családban élnek, olyanokban tehát, amelyekben a hagyományosnak mondható paraszti életmód bizonyos formái (állattartás, földművelés) nagy szerepet játszanak ma is. A tájszavak nagy része széles körű használatát bizonyítja az a tény, hogy azok a tanulók is ismerik többségüket, akiknek szülei nem tősgyökeres mihályiak. (Az egyik lány meg is jegyezte, hogy amikor szüleivel Mihályiba költözött, a mihályi tájszavak közül csak a *zsompor*-t ismerte — már ti. a feladatlapon kért tájszavak közül.) Márpedig 1989-ben a szülőknek 20%-a, 1995-ben pedig 25%-a nem volt tősgyökeres mihályi (l. MNy. XCII, 142).

5. A következő feladatban hat tájszóra kérdeztem rá (gyermekjátékokra, illetőleg a hagyományos paraszti életmódra vonatkozóan, s részben erősen visszaszorultak már): Mit jelentenek a következő szavak: *bilickézik*, *csingál*, *kuszakíve*, *lajtërgya*, *megehül*, *zsompor*? (A zárt *ë*-ket nem jelöltem a feladatlapokon sehol, a pontos nyelvjárási alakok ebben az esetben: *kuszakívë*, *lajtërgya*, *mëgehül*.) A 73 mihályi tanuló válaszai alapján az ismertségi sorrend ez: *lajtërgya* 70, *megehül* 66, *zsompor* 46, *bilickézik* 29, *csingál* és *kuszakíve*: 0.

Ezzel a feladattal — mintegy az előző kontrolljaként — azt vizsgáltam, valóban pontosan tükrözik-e az iskolások adatai a kért tájszavak mai használati fokát. Ezért olyan tájszavakat vettem föl a listába, amelyek társadalmi érvényük tekintetében nagy különbségek vannak. A *mëgehül* ma is főalak, a *lajtërgya* gyakori mellékalak a *létra* mellett, a *zsompor* visszaszorulása — a tyúktartás visszaszorulásának következményeként — világosan érzékelhető, a *bilickézés* mint játék inkább csak emlékként él (egyszer sem láttam az utóbbi 20 évben ezt játszani a faluban), a *csingálás* mint játék még régebben kiment a divatból, s amióta kombájnnal aratnak s nem kaszával, *kuszakíve* sincs már. Nos: az adatok igazolják a hipotézist. A *csingál* és a *kuszakívë* szavakat egyetlen megkérdezett iskolás sem ismerte. A *mëgehül* és a *lajtërgya* ismertségi aránya viszont 93,1%! A hat tájszóé 48,6%, a két archaizmus nélkül pedig 75,5%.

Említésre méltó, hogy osztályonként milyen eltérések vannak a tájszók ismeretében, erre l. a 4. táblázatot.

Általános tapasztalat a családi környezet meghatározó szerepe, az elsődleges nyelvi szocializáció jelentősége a gyerekek nyelvhasználatában. A jelen vizsgálatban a 6. osztályosok adatai, hogy ti. az ő tájszó- és frazeologizmus-ismeretei általában a 8. osztályosokét is meghaladják, azzal magyarázandók, hogy a 6. osztályosok között van a legtöbb erősen nyelvjárási dominanciájú családi háttér.

4. táblázat

Az osztályok	A hat tájszó	A négy tájszó (archaizmusok nélkül)
5.	43,1%	64,7%
6.	53,5%	80,3%
7.	49,1%	73,6%
8.	49%	73,6%

6. A következő feladatban 20 alaki tájszó szerepelt. A teendő itt a köznyelvi megfelelő megadása volt. A helyes válaszok gyakorisági sorrendjében közlöm az eredményt (csak az 1989-es fölmérésben szerepelt, 96 adatközlővel): *ehes* (=ehés), *szomgyus* 96, *gyüvök* 95, *góla*, *halla-e*, *tik* 94, *aptya*, *fót*, *tisztölendő*, *szóma* 92, *kalaptya*, *köllemes*, *menünk* 91, *irgyon* 90, *tiktiket* (=tiktéket) 88, *öspörös* 86, *jábavaló*, *mink* 83, *mesztélláb* 81, *sindő* 75. Ez a feladat részben a harmadiknak (abban a köznyelvi alak alapján kellett megadni a nyelvjárási formát, ebben fordítva) volt egy fajta kontrollja. Az eredmény: 84,2%-os megoldás, tehát az alaki tájszavak köznyelvisítése sikeres volt. A *sindő*-vel 21 tanuló nem tudott mit kezdeni, ennek magyarázatát l. fentebb, a 3. pont a.

7. Külön vizsgáltam bizonyos szólások, közmondások, szóláshasonlatok ismeretét. A mihályi diákoknak (összesen 134-nek) 14 frazeologizmust kellett értelmezniük. Közlöm valamennyi állandó szókapcsolatot, jelentésükkel együtt, ismertségük sorrendjében, megadva az 1989-es és 1995-ös fölmérés helyes válaszainak az összesített számát (az értelmezést követő kettőspont után).

1. *Sohanapján délelőtt* = soha: 114; 2. *Vajból van a szíve* = jószívű: 114; 3. *Neki-szaladsz a kezemnek* = (fenyegetésként) pofon váglak!: 113; 4. *Fekete karácsony, fehér húsvét* = ha karácsonykor nincsen hó, és olvadás az idő, akkor húsvétkor lesz hideg, akkor havazik majd: 111; 5. *Eleven, mint a hét ördög* = csintalan, nagyon eleven (gyerek): 103; 6. *Nől, mind a bolondkender* = hirtelen nő (gyerek): 100; 7. *Sándor, József, Benedek, hozzák a jó meleget* = március 18-a körül már enyhe, tavaszi idő szokott lenni: 98; 8. *Elvisz a kankus* = (rosszalkodó gyerekek mondják ijesztésül) jó légy, különben baj lesz!: 91; 9. *Ha Katalin kopog, karácsony locsog* = ha november 25-én fagy, akkor karácsonykor enyhe időjárás várható: 85; 10. *Rálépek a fükörmödre* = (főként gyerekek, rendreutasításként) vigyázz, mert a lábadra lépek, ha még egyszer megteszed azt!: 61; 11. *Üzent az undi bíró* = megunta a munkát, lustálkodik: 25; 12. *Nem vagy cukorból* = nem ázol el, ha kicsit esik az eső, dolgozz csak tovább, csináld te is, kibírod, neked sem árt meg!: 20; 13. *Szántuszra harangoznak* = mise közben harangoznak: 15; 14. *Diófát állít* = kézen áll: 7.

Ez a feladat leginkább a 4. és 5. feladatnak felelt meg. Azokban valódi tájszavak, itt zömmel táji frazeologizmusok ismeretéről kellett számot adni. A statisztikai adatok: 1989-ben 50,4%, 1995-ben pedig 63,2% volt az összesített ismertségi arány. Átlagolva: 56,8%. Az osztályonkénti átlagolt összegzés szerint (tizedesek nélkül, fölkeresítve) 5. osztály 55%, 6. osztály 63%, 7. osztály 55% és 8. osztály 53%. A 6. osztályosok jobb frazeologizmus-ismeretét arra vezetem vissza, hogy az ő körükben a hagyományos paraszti életmóddal így vagy úgy kapcsolatban lévő szülők aránya nagyobb, mint a többiben (l. még fentebb, az 5. pont a.). A táji kötöttségű állandó szókapcsolatok pedig közismerten gyakrabban fordulnak elő ebben a környezetben. A hagyományos frazeologizmusokat — szociokulturális okok miatt — a falusi gyerekek jobban ismerik,

mint a városiak (SZÜTS LÁSZLÓ is ezt figyelte meg televíziós és rádiós nyelvi vetélkedők során: szóbeli közlés, 1996).

8. Mennyire tudatos az adatközlők számára, hogy mik nyelvjárásuk jellemző sajátosságai? A következő kérdésekkel kerestem a választ erre: „Említs példákat a mihályias beszédmódra! Mik a mihályi nyelvjárás jellegzetességei véleményed szerint?” Hogy világosabb legyen a gyerekek számára, miről is van szó, így is megfogalmaztam a kérdést: „Mi jellemzi az idősebb mihályiak beszédét?” Ahogy az várható volt, az adatközlők nem jelenségekkel neveztek meg általában, hanem konkrét példákat írtak. Túlnyomórészt alaki tájszavakat, kisebb részben valódi s elvétve jelentésbeli tájszavakat. A közölt adatok alapján összeállítottam, hogy mit, milyen hangtani jelenségeket érzékelnek nyelvjárásukra jellemzőnek.

A) M a g á n h a n g z ó k : zárt tendencia: *gondútam, gyün, hun, hunnajd* = honnét, *kű, lú, lű, osztán, sunka, ű, űk, vödörbül* stb. — *i*-zés: *beszil, cipisz, fil* (ige), *fíreg* (=fíreg), *ímölös* (=émelyes), *kíp, nízd, pínz, tíblábul* stb. — labiális tendencia: *föl, köll, köllemes, öspörös, szünö* = színe, *tisztölendő, vüsel, vüsz*, valamint *össző* = össze — illabiális tendencia: *lik, tik* = tyúk — *á* utáni *o*-zás: *báboasszon, gráblo* = gereblye — rövid tendencia: *lud*, illetőleg *ladir* = radír, *szünö* = színe és *tik* = tyúk.

B) M á s s a l h a n g z ó k : *l*-ezés: *foló, folosó, góla, goló, halla-e, hüle, illen, ímölös* = émelyes, *Károl, kölok, mellen* = milyen, *mellik, Mihál, Miháli* stb. — *l*-kiesés: *bót, csinász, ément* = elment, *gondútam, hosztá, kereső, kő* = kell, *nevének* = nevelnek, *óma, ótt* = olt, *sűdő, sziva, szóma, üt, vót* stb. — *ny*-ezés: *aratnyi, ennyi* (= énnyi = enni), *micsinyász, teknyő, vonyószerk* stb. — *explozív gy*-zés és *ty*-zés: *irgyunk, söpörgyel, szonygyus* = szomjas, *ablaktya, aptya, kalaptya* stb. — *szóvégi n*-ezés: *asszon, szekrin* (= *szekrin*) — a -HOZ rövidült alakjai: *ahho, iskoláho* stb. — az *uj fáj* (= úgy fáj) típusú visszaható hasonulás: *uk köllött, ut tutta, uv vigyázz* — magánhangzóközi mássalhangzónyúlás: *szallag, tejsa* (= *téjsa*) — *ikes* ragozás: *igyék*.

Tendenciaszerű nyelvjárási jelenségbe nem sorolható adatok: a) ma is gyakori használatúak: *cseresnye* (= *cserésnye*), *gyün, jábo* = hiába, *káboszta, menek* (= *mének* = megyek), *mink, tik* = ti; b) archaizmusok: *acskó* = zacskó, *aztat, billeg* (= *billég* = bélyeg), *buborka, divó, eztet, innya* = inni, *kalán, ladir* = radír, *ütet* = őt.

A közölt alaki tájszavak gyakorisági sorrendje (tíz előfordulásig): *hun* 27, *vella* (= *vëlla*) 26, *köll* 20, *óma* 15, *gyüvök, szóma* 14, *Miháli* 12, *vót* és a főnévi igenév képzőjének *-nyi* változata (*aratnyi*) 10.

A közölt valódi és jelentésbeli tájszavak: *a* és *e* (= *ë*) távolra és közelre mutató névmás, *átlíp* = átmege vkihez, vkikhez (a szomszédba), *cepedliz* = jön-megy, járkál, *csörge* = töpörtyű, *düddő* = bárgyú, ostoba, *mamlasz, gáder* (= *gädër*) = tornác, *hidas* = disznóól, *kajabajál* = kiabál, *kulló* = egy fajta kordé, *nyühül* = hűz, vonszol nagynehezen, *ókularé* = szemüveg, *passog* = pillantgat, *trák* = kézi használatú szállítóeszköz, *viribül* = pacskol, *zimbul* = hóbörög (félrészegen a kocsmában).

Néhány észrevétel, következtetés: 1. A tanulók feladata nem az volt, hogy írják le — példák segítségével — az általuk ismert összes mihályi nyelvjárási sajátosságot. Csúpan az, hogy említsenek példákat a jellegzetességekre. Emiatt az egyes válaszokat nem is vettem egybe, jóllehet kiderült, hogy nagy különbségek vannak közöttük. Voltak olyan adatközlők, akik kitöltetlenül hagyták a kérdőív eme részét, voltak, akik részletesebben válaszoltak. Az utóbbira legyen példa egy 8. osztályos lány válasza: „A nagymamám és apukám nagyon mihályiasan beszél. Otthon én is mondok néhány jellegzetes mihályi szót, például: *szóma, menek, gyüvök, má, rígen, vót*. A nagymamám és a mihályi idősök használták a következő szavakat is: *divó, óma, ément, ihes, mért, vella, irgyon*. Szerintem

a mihályi nyelvjárás jellegzetessége, hogy más betűk helyett sok *ü*, *ö*, *gy* betűt használnak.” — 2. Az iskolások az írott nyelvből indultak ki, ahhoz viszonyítottak, így azt, amit a helyesírás nem jelöl, az esetek elsősorú többségében nem is érzékelték. Senki nem említette a kettőshangzók meglétét (vö. VÉGH JÓZSEF véleményét: „a paraszti beszélők tudatában még az átmeneti területeken sincs diftongus-monoftongus ellentét”: MNy. LXVIII, 98), s azt is csak egy-két diák, hogy Mihályiban sajátos *e*-hangot is ejtenek (= a nyílt és zárt *e* egyaránt használatos). — 3. A tanulóktól közölt valamennyi adat hitelességét igazolhatom. — 4. A közölt szavak, szóalakok — nem tekintve a valódi tájszavakat — kivétel nélkül mind eltértek köznyelvi megfelelőiktől. Ez azt mutatja, hogy a diákok a következő „elv”-et követték: „nyelvjárás az, ami eltér a köznyelvitől” (már ti. a köznyelvnek tudottól, vélttől). — 5. Kevés kivételt nem tekintve minden mai aktív nyelvjárás jelenségre hoztak példát. — 6. Kizárólag hangtani, kis részben morfofonológiai példákat hoztak, tehát alaki tájszavakat közöltek. (A morfofonológiaiak a -HOZ *-ho* realizációja, a főnévi igenév képzőjének *-nyi* és *-nya* változata, az -L igeképző köznyelvi *-el* változatának *-ül* megfelelője s a -BÓL *-bul*, *-bül* realizációja.) — 7. A köznyelvi felső nyelvállású hosszú magánhangzóknek a mihályi nyelvjárásban is rövid magánhangzó felel meg általában. S jóllehet a gyerekek az iskolában tanulnak helyesírást is, tehát a *híd*, *tűz*, *út*-félék helyes írását is, a rövid változatok általános beszélt nyelvi használata miatt (így van a környék regionális köznyelviségében is) nem érzékelik többnyire, hogy nyelvjárás jelenségről van szó. Ez magyarázza, hogy a rövid tendenciára az egész anyagban csupán egyetlenegy egyértelmű adatot találtam, a *lud*-at (ezzel kapcsolatban l.: SZATHMÁRI: MNy. LXXVIII, 309 és KISS J. in: DialSzimp. II, 43).

III. Általánosító következtetések

1. A gyerekek nyelvi tudatában az tükröződik, ami környezetük nyelvhasználatában megvan. Minthogy pedig a válaszadó iskolásoknak adatok sorával igazoltan számos előhívható nyelvjárás ismerete van, kényszerítő erejű a következtetés, hogy a környezet nyelvhasználatát határozottan nyelvjárásias. Az a tény, hogy a tanulók adatai majdhogynem valamennyi ma is aktív nyelvjárás jelenséget lefedik, egyfelől igazolják a környezet nyelvhasználatának nyelvjárás, illetőleg nyelvjárásias voltát, másfelől pedig tanúsítják, hogy a diákok nyelvi tudatában viszonylag jól elkülönül a nyelvjárás és a köznyelv. Ezt bizonyítja az is, hogy a kódváltás jelenségét — a maga módján — sok tanuló megfogalmazta.

2. A mondottakat megerősíti a tanulókkal foglalkozó pedagógusok tapasztalata is. A pedagógusoktól azt tudakoltam, hogy mennyire érzékelik nyelvjárásiasnak a tanulók nyelvhasználatát (l. még MNy. XCII, 144—5). Az eredmény: „szinte mindenkinél észrevehető” — hangzik az egybehangzó válasz, azaz nincs olyan osztály sem az alsó, sem a felső tagozatban, amelyben ne volnának nyelvjárásias beszédű gyerekek. A pedagógusok százalékos becslése szerint a többé-kevésbé rendszeresen nyelvjárásias nyelvhasználatú tanulók száma 30% és 70% között mozog. A kérdőívem azt is tudakoltam, hogy a tanulóknak a pedagógusok számára emlékezetes nyelvjárás(ás) nyelvhasználat milyen alkalmakhoz, helyzetekhez kötődik. Azaz azt kívántam megtudni, hogy melyek azok a nyelvhasználati helyzetek, színterek, amelyeken a tanári jelenlét ellenére is átsütött vagy akár domináns volt a nyelvjárás(ás) nyelvhasználat. A válaszokból az derült ki, hogy a tanórák közötti szünetekben, amikor is a gyerekek egymással játszanak, a tanulók nyelvhasználatát egyértelműen nyelvjárásias, illetőleg ekkor a leginkább nyelvjárásias. A vála-

szokban megnevezett további szinterek — a nyelvjárási nyelvhasználat arányának csökkenő sorrendjében: iskolai kirándulások, iskolai fizikai munkák, élménybeszámolók, tartalommondások, írásbeli fogalmazások, szógyűjtés (amikor ellentétes értelmű és szinonim szavakat keresnek, gyakran mondanak a tanulók valódi és alaki tájszavakat). Megemlítették néhányan, hogy a nyelvjárás segíti a gyerekeket a népköltészeti alkotások megértésében, illetőleg hogy amikor osztálykirándulásokon az ország más részein járnak, feltűnik a környezetnek a csoport nyelvi mássága. Többen azt is megjegyezték, hogy azok a gyerekek, akik nagyszüleikkel, nagyszülőjükkel élnek együtt, azoknak nyelvjárásiasabb a nyelvhasználata.

3. A tanulók nyelvjárási tudatára vonatkozó adatok alapján levonható fontosabb következtetések: a) az alaki tájszavak ismerete jobb s biztosabb, mint a valódiaké. Ennek az a magyarázata, hogy az előbbieket megértése, illetőleg köznyelvesítése azon — analóg esetekből levonható — szabályok alapján általában minden további nélkül lehetséges, amelyek a nyelvjárási jelenségek alapjai (nyelvjárási *kik, szíp, vid*: köznyelvi *kék, szép, véd*, azaz nyelvjárási *i* a köznyelvi *é*-vel szemben, szaknyelven: *i*-zés, laikus szemmel: nyelvjárási sajátosság). Ezzel szemben a valódi tájszavak konkrét, egyedi fogalmakhoz kötődnek, a köznyelvben közvetlenül semmi sem áll velük szemben, gyakran magányos vándorok, amelyek társaik alapján sem értelmezhetők sok esetben, a legkevésbé rendszerszerűek — mondja a nyelvész, s ismeretük erősen szociokulturális kötöttségű. — b) A valódi tájszavak ismerete is jobb, mint a táji frazeologizmusoké. Ez elsősorban az állandó szókapcsolatok sajátos funkciójából következik. Abból, hogy mivel többnyire eligazító, nevelő, figyelmeztető, tájékoztató szerepűek, olyan helyzetekben hangzanak el, amikor az arra rászoruló, tehát a fiatal tanítva, figyelmezteti a tapasztaltabb, tehát az idősebb, illetőleg a felnőtt, s nem a továbbadó fél (már ami a hagyományos állandó szókapcsolatokat illeti). Részletesebben l. NytudÉrt. 127. sz. 22—3. — c) Különösen a valódi és jelentésbeli tájszavak, valamint a táji állandó szókapcsolatok vizsgálata mutatja számos példával a táji elemek ismerete gyengülésének, halványulásának, elbizonytalanodásának mikéntjét. A jelentéselhalványulás fokozatai szépen kirajzolódnak a kezdődő bizonytalanságtól a nem tudásig, illetőleg a jószándékú kitalálásig. Ez utóbbi az iskolások válaszkényszeres beállítottságával magyarázható (a semmit sem válaszolónál a bármiféle választ is előnyösebbnek vélik).

4. A táji elemek, jelenségek közül a tanulók azokat tekintik, érzik, vélik köznyelvi-nek, amelyeknek köznyelvi megfelelőit nem ismerik, illetőleg csak nagyon felszínesen ismerik, s ezért bizonytalanok a megítélésben. Azok a szavak, kifejezések tartoznak ide, amelyeknek köznyelvi megfelelői a köznyelvben, különösen a beszélt köznyelvben ritkán fordulnak elő, illetőleg ilyen-olyan okból nem vagy csak elvétve jutnak el a nyelvjárási beszélőkhöz. Az elemzés anyagában l. *baboti, himodi* (II. 1. a.), *szérű, vendely, zszindely* (II. 3. a.), *sindő* (II. 5. a.).

5. A nyelvjárás : köznyelv használatának, illetőleg a nyelvjárási és köznyelvi elemek és jelenségek laikus elkülönítésének a vizsgálata ma a magyar nyelvterület nagy részén óhatatlanul fölveti a regionális köznyelviség kérdését is. Nevezetesen azt, hogy laikus szemmel érzékelik-e a nyelvjárás és a köznyelv közötti sajátos nyelvhasználatot, illetőleg hogy milyenként érzékelik — ha egyáltalán érzékelik — azt. A jelen vizsgálat alapján röviden csak annyit mondhatok, hogy az adatközlők adatai nem igazolják egy

harmadik azonnyelvi köztes nyelvváltozat érzékelését, tehát az adatok alapján csak két-polusú (nyelvjárás és köznyelv) nyelvhasználatról beszélhetünk.

6. A vizsgálat többrendbeli tanulással szolgált az ún. népi nyelvészet lehetőségeit illetően. (*Népi nyelvészet*-en a társadalom nem nyelvész tagjainak, illetőleg nyelvileg iskolázatlan tagjainak a nyelvekkel, nyelvhasználattal kapcsolatos szubjektív felfogását, értelmezését, érzékelését értjük. A népi nyelvészeti kutatások célja annak megállapítása például, hogyan tükröződnek a nyelvváltozatbeli különbségek a laikusok tudatában, milyen fogalmaik vannak a nyelvi rendszerről, hogyan viszonyulnak saját nyelvváltozatukhoz és másokéihoz, mi tudatos számukra s mi nem nyelvhasználatukban, mit tartanak szépnek és csúnyának, kerülendőnek és követendőnek. (A népi nyelvészetre l. már H. OERTEL, *Lectures on the Study of Language*. New York, 1902.; ismertette BALASSA: *Nyelvtudomány* I, 60—1, l. még VÉGH, ÓHA. 33—40, DEME: *NyudÉrt.* 40. sz. 70—1, KISS J. in: *DialSzimp.* II, 42—5 és SÁNDOR KLÁRA: *Regio* 1995/4: 133, 145.) Egrésztt azzal, hogy igazolta: a laikus adatközlők szubjektív adatai, véleménye ö s s z e s s é - g ü k b e n meglehetősen jól tükrözi a tényleges nyelvhasználatot a vizsgált területeken. Ebből pedig az következik, hogy a nyelvhasználat szociolingvisztikai igényű leírásaiban az adat- és információszerzésnek ezt a módját is kellő szerephez kell juttatni. Igazolta továbbá, hogy az a korábbi állapot, amelyet VÉGH JÓZSEF így foglalt össze: „A falusi beszélők csak néhány feltűnő [ti. nyelvjárási] sajátosságot tartanak nyilván” (ÓHA. 39), ma már némi módosításra szorul. Ugyanis növekszik azoknak a száma, akik több nyelvjárási sajátosságot is meg tudnak nevezni. Ennek az az oka, hogy a köznyelvi ismeretek ma jobban el vannak terjedve, mint korábban (kettősnyelvűség!), tehát a nyelvjárási : köznyelvi elkülönítéseknek/azonosításoknak megnőtt a lehetősége, s ennek következményeként a gyakorisága is. Minthogy azonban statisztikai adataink korábról nincsenek, megfigyelésemet számszerűen nem tudom igazolni.

7. Egy további tanulság: a vizsgálat mind részleteiben, mind egészében azt igazolja, hogy a szóban forgó faluban, illetőleg iskolában a kontrasztív (nyelvjárás : köznyelv) szemléletű anyanyelvoktatásnak mind a környezet nyelvhasználata, mind pedig az érintettek nyelvi tudata oldaláról adva vannak a lehetőségei. (Kézenfekvő a következtetés: a nyelvjárási háttérű településeken, illetőleg iskolákban másutt is hasonló lehet a helyzet.) A nyelvjárási sajátosságokat senki sem oktatta az adatközlőknek, a köznyelvet tanulva hallva azonban sok minden tudatosult bennük. Tudvalevő, hogy a köznyelv is eredményesebben és gyorsabban oktatható — helyesebb így fogalmaznunk: tudatosítható —, ha ahhoz visszanyúlva, arra is támaszkodva folyik, ami a tanulók elsődleges nyelvváltozata. Tehát a nyelvjáráshoz viszonyítva, a nyelvjárára is támaszkodva. (Ez a fölismerés sem újkeletű, vö. HILDEBRANDT 1867-ben megjelent „Vom Deutschen Sprachunterricht” című munkáját: H. NIEBAUM, *Dialektologie*. Tübingen, 1983. 110.) Sajnálatos, mi több, káros, hogy az anyanyelvoktatási gyakorlat — tisztelet a kivételeknek — nem ezt mutatja. Sőt, még ma is számolnunk kell pedagógusok, magyarszakosok körében is a nyelvjárási(as) nyelvhasználatú tanulókkal szembeni előítéletekkel (másutt sincs ez másként, vö.: R. A. HUDSON, *Sociolinguistics*. Cambridge, 1991. 207—10 és A. M. HAGEN: *Sociolinguistica* I, 71). Azt talán joggal remélem, hogy azoknak a magyarszakosoknak a száma, akik huzamosabb ideje élnek nyelvjárási területen, s mégsem ismerik környezetük nyelvét, csekély (ilyen példát l. LŐRINCZE LAJOS in: BÁRCZI szerk., *A magyar nyelvátlasz munkamódszere*. Bp., 1955.). A problémakör szélesebb, nyugat-európai alapú összefoglalását l. ANTON M. HAGEN, *Dialect Speaking and School Education in Western Europe: Sociolinguistica* I, 61—79.

8. Az 1989-es és az 1995-ös adatok egybevetéséből nem következtethetünk statisztikailag igazolható módon sem a tanulók nyelvjárási ismereteinek csökkenésére, sem pedig gyarapodására. Ehhez nagyobb korpusz vizsgálatára volna szükség. Fölvethető viszont a kérdés, hogy vajon lehet-e következtetni a tanulók nyelvjárási vagy köznyelvi ismereteinek a dominanciájára a rendelkezésre álló adatok alapján. Ha a köznyelv → nyelvjárás, illetőleg a nyelvjárás → köznyelv irányú feladatmegoldások közül bármelyik irányú szignifikáns módon s következetesen jobb volna a másíknál, akkor lehetne. Ez azonban nem így van. Az viszont — az említett módon — kimutatható, hogy több tanuló nyelvjárási ismeretei biztosabbak, stabilabbak, mint a köznyelvié. A nemek szerinti különbségekről annyit: a lányok köznyelvi ismeretei jobbak. Ez nyilván összefügg azzal is, hogy jobban, szorgalmasabban tanulnak általában, hiszen közöttük kevesebb a rossz tanulmányi előmenetelű.

* * *

Ebben a tanulmányban egy egynyelvű magyarországi település kettősnyelvű felsőtagozatosai nyelvi tudatának meghatározott tartományát vizsgáltam. Jó volna tudni, hogyan állunk az olyan településeken, ahol a nyelvjárási háttér erősebb, illetőleg gyengébb, mint Mihályiban, illetőleg ahol a magyar anyanyelvű tanulók kétnyelvűek, s módjuk van a magyar köznyelv tanulására. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy a szociológiai és szociolingvisztikai háttér különbözősége differenciálja majd a képet. További érdemi következtetések levonására csak a remélt elemzések elkészülte után lesz mód.

KISS JENŐ

A magyar igenemek kérdéséhez*

V. A tranzitivitás értelmezései

Az alapul szolgáló igenemfelosztás besorolási nehézségei és szempontkeveredései nagyrészt összefüggnek a tranzitivitás kérdésével. Maga az igenemfelosztás vezérelve is tulajdonképpen ez, hiszen a „tranzitivitás fokozatait” kívánja ábrázolni. Amint a tárgyassággal azonosított tranzitivitásfogalom és a centrifugalitás viszonyából láthattuk, nem válnak el világosan egymástól a tranzitivitás különféle értelmezései. Ez szükségszerűen vezet el azután a szempontok rejtve maradásához, s az ebből adódó nehézségekhez.

Az előzőekben megvizsgált szempontok figyelembevételével és a szakirodalmi vélemények tanulmányozásával a tranzitivitást háromféleképpen értelmezhetjük.

1. Az *accusativusi* értelmezés. — A tranzitivitás legszűkebb értelmezése az ige *accusativusi* tárggyal való bővíthetőségét jelenti. A latinból vett *verbum transitivum* kifejezés az „átható” igét, a tárgyas igét jelölte már régibb nyelvtanainkban is. A tárgy mindenképpen igét, igei természetű szófajt feltételez. Eredetében a tárgy a *dinamizmus* östermeke; mindig hatásfolyamatok (kauzális vagy egyéb logikai láncok) része. Viszont egészes ráirányulást képvisel, szemben a határozókkal (MÉSZÖLY GEDEON, Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Tankönyvkiadó, Bp., 1956. 222; BENCZÉDY—FÁBIÁN—RÁCZ—VELCSOVNÉ

* L. MNy. XCII, 269.

szerk.: A mai magyar nyelv. Bp., 1982. 270; DEME LÁSZLÓ—M. KORCHMÁROS VALÉRIA: Mondattan I. Deme László egyetemi előadásai alapján. JATE Kiadó, Szeged, 1991. 73). A folyamatot nem feltételező, nem analizáló, mintegy önmagukban álló ősi bővítménytelen igék, melyek sem ráhatást, sem kihatást nem föltételeznek, bizonyos funkciójú képzők (pl. gyakorítók) szerepmódosulása révén jelöltek, képzősek lesznek, s belépnek az intranszitiv kategóriába. (Vö. pl. a gyakorító képzők intranszitivvá tevő hatására: E. ABAFFY ERZSÉBET, A tranzitív és intranszitiv igékről: MNy. LXVIII [1972.], 196; KÁROLY SÁNDOR, A magyar intranszitiv-tranzitív igeképzők: ÁNyT. V. 1967. 189—218, különösen: 207 stb.). A Károly Sándor-féle igenemfölosztás tehát inkább történetileg hiteles a maga fokozatosság-igényével.

2. A „vonzatosság” — kihatás. — A tranzitivitás tágabb értelmezése esetében a vonzatosság fogalmával kapcsoljuk össze a kategóriát. H. MOLNÁR ILONA szerint: „... a tranzitivitás tehát az igének az a tulajdonsága, hogy a valóságot úgy ragadja meg, mint valamely cselekvésnek, történésnek, folyamatnak valamely objektumra vagy objektumhoz, illetőleg valamely helyre (-ről), időre (-ről) állapotba (-ból) való irányulását, gyakran nem irányulást jelentő határozóragok segítségével is.” (H. MOLNÁR ILONA, Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: ÁNyT. VI. 1969. 229—255, különösen: 242).

A vonzatosság itt fölvázolt értelmezésével egyezik a [+ tranzitív] jeggyel jellemezhető kiható, centrifugális mélyszerkezeti struktúratulajdonság. A szituációban tehát, ha elvont értelemben is, de megjelenik a kihatás, a hatásviszony. A hatásviszony elemei, résztvevői között az ige közvetít a maga jelentésével és az ezáltal megszabott tematikus szereposztással. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagynunk a közvetlen hatásviszony nélküli eseteket sem (vö. pl. a *Jellemezett* kategóriája), ez azonban éppen a tranzitivitás 3. értelmezésének, a nyelvi visszatükrözésnek a keretébe utalandó (vö. az ún. értékelő igéink, a *hasonlít*, *megfelel*, *származtat* stb. igék efféle szerepével).

3. Az alany tranzitivitása. — A tranzitivitás harmadik értelmezése: az alany (teljesen absztrakt értelemben) mindig a tranzitív oldalt képviseli. Ez a nyelvi valóságtükrözés általános szabálya. Károly minden bizonnyal ettől a helyes absztrakt elvet felmutató fölfogástól vezetettve alkotta meg rendszerét, azonban mint láttuk, ezt nyíltan nem fogalmazta meg, s ezért a tranzitivitás egyéb értelmezéseivel keverten jelentkeztek osztályozásának szempontjai.

Háttra van még a háromféle tranzitivitás-értelmezés egymáshoz való viszonyának meghatározása. Mivel a tárgy vonzat, az accusativusi bővítmény implikálja a vonzatosságot, s mint láttuk, a kihatást is a mélyszerkezetben. Fordított implikációról nem beszélhetünk, hiszen a kihatást tartalmazó alapszituációk, vagyis a vonzatosságban megjelenített igei tartalmak nem minden esetben tárgygyal valósulnak meg, sokszor határozói vonzatot kívánnak meg, s nem tárgyat. Azokban az esetekben pedig, amikor az igének alanya is van (vegyük most a két vegyértékű igéket ezen belül), egy bizonyos nyelvi tükrözési második sík az alanyt a kihatás (nem az oksági, mélyszerkezeti kihatás) középpontjában helyezi el. Igéink alanyai tehát a tematikus szerepkiosztástól függően vagy a mélyszerkezeti kiható elemet is megtestesítik, s ez esetben minden tekintetben a kihatás hordozói lesznek, vagy a kihatást valamilyen módon elviselő, átélők szerepében jelennek meg, de azon a bizonyos második síkon ekkor is ők dominálnak. Ekkor áll elő a legélesebben és legvilágosabban a nyelv emberközponit szemléletének, tükrözésének valószínűségét sajátosságosan (de)formáló működése. — Rá kell mutatnunk, hogy a nyelvi rendszer igei részlegének vizs-

gálatában is a fő szempontot a nyelv szerves összefüggései kell, hogy adják. Az egyes igenemek közötti állandó átmenet (vö. KÁROLY i. m. 195) arra hívja föl a figyelmet, hogy a nyelv funkcionális rendszere nemcsak közvetlenül jelentkezik, alakí kitevők formájában (pl. képzők eltérése), hanem közvetettebb, de egyben szervesebb úton is: transzformációkban. A nyelv rendszere a lehetséges megfeleltetésekben, a potenciális parafrázisokban fogható meg, azok által valósul meg. Másképpen közelítve: az egyes igenemek, egyes igék és átmeneteik sokszínűsége abból adódik, hogy rendszere révén a nyelv megszabja, mihez mit gondolhatunk „hozzá”, mit hogyan értsünk; s végül is az alakilag megfogható eltérő funkciók átlépnek a szemantikába, de olyan fokozatossággal, hogy egyre nehezebb lesz transzformációkkal megragadni a jelentések közti különbségeket. Ezt azonban mégis mindig meg lehet tenni. A nyelv rendszerének szervességét épp ezek az összetett, egymással korreláló szerkezetek adják. A nyelv tehát olyan funkció- és relációrendszer, melyben — ha most az igenemekre is gondolunk — a szívrávány színeéhez hasonlóan tűnnek át egymásba az egyes sávok. A jelentések, a funkciók, a szintaktikai formák egyazon dolog különböző oldalai.

VI. További szempontok újabb igenemosztályozások felé; a nyelvi tükrözés természete

Az ígéről, az ige természetéről a bevezetésben már ismertettünk néhány gondolatot. E helyütt folytatjuk a megkezdett gondolatsort, és megpróbálunk közelebb jutni ahhoz a problémához, ami a legnagyobb nehézséget okozza az igenemkérdésben is. Ez a nyelv és a valóság kapcsolata az igék szempontjából. Az egyes igék, amelyek különböző igenemeket képviselnek, a valóság sokféle vonatkozását írják le, de csupán a nyelvi rendszer korlátozott voltának viszonyrendszerében. Rendkívül fontos hangsúlyoznunk, hogy a nyelvi relativizmus képviselői (Humboldt, Sapir) éppen erre az összefüggésre utaltak. Elméletük szemléltetésekor, kidolgozásakor olyan példákat kerestek, amelyekben éppen ez a nyelvi viszonylagosság érhető tetten, ti. hogy különféle embercsoportok különféle körülmények között különféle nyelvi rendszereket hoznak létre. Noha tudjuk, hogy az egyes nyelvek között rengeteg a közös vonás, a különbségek létét sem szükséges bizonygatnunk. Az ember a gondolkodás és a nyelv révén képes a valóságban oly módon rendet rakni, hogy a saját érdekeltsége és szemlélete érvényesüljön. Pontosabban, csak így képes rendet teremteni (vö. a belső realizmus fölfogásával) — és ez egyúttal korlátozza is a gondolkodásnak, a nyelvi tükrözésnek. Az igenemek vonatkozásában is jól megnyilvánul a nyelv absztrakt volta, hiszen egyes képzők (a magyarban) nagyon sokféle funkcióra alkalmasak szócsoportonként. Gondoljunk az *-ódik/-ődik*-re vagy a műveltető képzőre. (Ezekről egyébként később részletesen is szó lesz.) Az egyes képzők különböző funkcióját ZSIRAI MIKLÓS például az alapszó besugárzásával magyarázta (ZSIRAI, Alapszóbesugárzás a szóképzésben: MNy. XLI [1945.], 1—11), s természetesen neki is igaza volt. A valóság mintáiból és tükrözéséből létrejövő nyelvbéli struktúra visszahat a valóság további tükrözésére, a jelentésre. A nyelvi rendszerbe belehelyezett, beépült viszonyok — pl. grammatikai asszociációk, analógiák, keresztvező paradigmák, hasonló szerkezetű, alakú sorok stb. — befolyásolják a jelentést. A nyelvi tükrözés mintegy hozzáad ahhoz, amit a valóságban lelünk (LUDWIG WITTGENSTEIN, Logikai-filozófiai értekezés. Bp., 1989. (2. kiadás); SZÉCSI GÁBOR, Intencionalitás és történelmi megismerés. (A tudat és a történelem analitikus filozófiája.) Kandidátusi értekezés kézirat. Bp., 1994., 197). A nyelvi rendszer viszonylagosságának és általában a nyelvek relativizmusának, viszonylagosságának elvét nemcsak az igenemekkel kapcsolatban, hanem a nyelv egyéb szintjein is nagyon jól szemléltethetjük. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a szóképzésben az egyes jelentésmezők nyelveken belüli felosztódásában (vö. Trier, Porzig elméle-

te), a szintaxisban, általában a nagyobb szintaktikai szerkezetek összefüggésében (vö. kontrasztív vizsgálatok eredményei), illetőleg a fonológiai rendszerek különbözőségében. A kontrasztív vizsgálatok bebizonyították, hogy az egymásnak megfelelő nyelvi szerkezetek csak részben fedik le a másik nyelvbéli használatot. Azonos megfeleltetett formák csak részben azonos funkcióban, bizonyos funkciók pedig csak részben azonos formakapcsolatokban vagy formaösszefüggésekben jelennek meg.

1. Az alany, a vonzat, valamint a felszíni és mélyszerkezet összefüggése a nyelvi visszatükrözéssel (jelentés, történeti vonatkozások). — Jeleztük, hogy a dolgozatnak ebben a részében több alponthoz is eléggé általános, de alapvető kérdésekről ejtünk szót. Az igével kapcsolatban ilyen az alany kérdése. Alany nélkül a világ tényei, dinamikái, dolgai egészen fejződnek ki, nincsenek felbontva (vö. DEME LÁSZLÓ, A beszéd és a nyelv. Bp., 1976. 106). Az alany megjelenése már a dolgok viszonyítását, a konkrét vagy elvont dinamika (általános igei tartalom) irányítottságát vonja maga után. Az ige alanya az, amiről beszélek, a dinamika hordozója, az egyedüli, mely akkor, a megnyilatkozás pillanataiban a megnevezett dinamikai tulajdonsághoz (ige) kapcsolható (illetőleg tartozik) a beszélő tudatában (l. még az ún. értékelő igék kérdésénél: 5.).

Egyes igenemeknek efféle egészséges tulajdonsága — tudniillik hogy csak alanyt enged meg bővítményként — a differenciálódás kezdeti szakaszának a maradványa. Ilyenek a mediális és a bennható típusú igék a Károly Sándor-i osztályozásban. Ezek csak alannyal állhatnak, általában egyéb kiegészítő nem lehet vagy nem szokásos mellettük. Az ige pontosan azt fejezi ki, amit Károly Sándor így fogalmazott: „...a cselekvés úgy van felfogva, mintha magától menne végbe” (KÁROLY i. m. 195). Nyelvészeink (lásd például fentebb) mondattörténeti vizsgálataik során — az egypólusú mondattól a két- és többpólusú mondat irányába való haladást fejtegetve — rámutatnak a szófaji elemek mondatbeli differenciálódására, a morfológiai, szófaji kategóriák és a mondattani kategóriák, szintaktikai szerkezetek fejlődésének kölcsönös összefüggésére. Az ige „alanyossága” a történetiség öröklődése.

Ha megvizsgáljuk például a zéró valenciájú igéket, a *havazik, esik, esteledik*-féléket, akkor még inkább megtámogatva érezzük azt a többektől már régtől fogva hangsúlyozott álláspontot, hogy az alany mint az igének legszorosabb vonzata, bővítménye kitüntetett szerepben van. Éppen ezért a legcélszerűbb az igét elsősorban az alany felől megközelíteni. Ugyanígy vizsgálni kell azonban az egyéb grammatikai szerkezeteket is, pl. a -NAK ragos bővítmények elemzése ugyanilyen fontos. Itt merül fel az a kérdés, hogy a további differenciálódás során az alany és az állítmány ketté bomlásával — ennek kölcsönhatásában és függvényében — más bővítmények is csatlakoznak ehhez a maghoz, mivel az ige a mozgás kifejezésének, a dinamikusnak a legősibb eszköze; bármilyen tulajdonság, tartalom dinamikus és viszonszerű bemutatása, amit a tranzitivitás tágabb értelmezése (vö. H. MOLNÁR i. m. 242) megfelelőképpen ki is fejez. E dolgozatban többek között éppen ezért is foglalkoztunk részletesebben a tranzitivitás többféle értelmezésének egymáshoz való viszonyával.

Itt érdemes kitérni a vonzatosságra, a valenciára. A TESNIÈRE-től kiinduló és a németek kezén is továbbfejlődő valenciaelmélet az igét központi szerepben értelmezi, s a mondat alapstruktúrájának meghatározó szófajaként tartja számon. A strukturalista, illetve generatív nyelvtani irányzatok mindehhez hozzákapcsolják a mélyszerkezeti esetek, az ún. tematikus szerepek kérdését is (RIEMSDIJK-WILLIAMS i. m. 232; KOMLÓSY i. m. 1992.

358). Ezzel kapcsolatban a legfontosabb az, hogy a tematikus szerepek kiosztása, azaz az egyes ige körüli vonzatoknak, szintaktikai kategóriáknak és a leírandó szituációban szereplő mélyszerkezeti eseteknek a megfeleltetése magának az igének is lényege, az ige jelentésének fontos része. A felszíni szerkezet nem közvetlenül szabja meg a mélyszerkezetet, azonban mégiscsak abból következtethetünk rá. Ezen a ponton fogható meg a mélyszerkezet és felszíni szerkezet egysége és összefüggése. A felszíni szerkezetben az ige jelentése és vonzatszerkezete adja meg azt a szituációt, amelyben fogalmilag is értelmezhető, egymással különféle viszonyban álló valóságelemek vannak. E valóságelemek szerepét a szituációban azonban egyértelműen a jelentés szabja meg.

Nézzünk erre példát is! *A csokoládé* (vagy *az édesség*) *eteti magát*-féle mondatban mindezek rendkívül sajátos módon alakulnak. Hasonlóan érdekes példa *A munka dicsérei a gazdáját*-féle szerkezet, mely minden további nélkül lehetséges, és igen gyakori is. Az e két mondatlalt leírt helyzet szereplői más felszíni szerkezetben is megjelenhetnek, így ugyanazok a mélyszerkezeti tényezők, esetek különféle vonzatként mutatkoznak meg egy másik ige mellett. Például az első mondat párjaként mondhatjuk azt, hogy *van, aki/senki nem bír ellenállni a csokoládénak*. S mondhatjuk, hogy *az emberről munkája alapján ítélik* stb. Egy *z á r t a b b r e n d s z e r t n é z v e* pl. *A levél lehull(ik)* [a fáról] mondatnak, illetőleg alapszerkezetnek megfelel *A fa lehullatja levelét* forma. Az egyik esetben a *fa* az alany, a másikban a *levél*, azonban ez a felszíni szerkezetben nem maradhat nyom nélkül, az egyik esetben egy *lehull(ik)*, a másikban pedig egy *lehullat* ige szerepel. Ezeknek az igeneme, jelentése is eltér, és a jelentésben a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet közötti viszony, a szerepkiosztás (tematikus szerepek) a döntő. — Hozzátehetjük még ehhez, hogy az alapszituációk teleologikus szempontból különbözőképpen egymásra rétegzett jelentésű igei hierarchiákból is fölépíthetők, és ezek az igék egymásra épülésükben történeti folyamatokra is mutatnak.

ZSILKA JÁNOS Jelentésintegráció c. könyvében és a nyelvi szerves rendszerről szóló későbbi műveiben is éppen ezek az egymásra rétegződő összefüggések kerülnek aprólékos elemzés alá. Az ige a teljes vonzatszerkezetével, valamint transzformációs viszonyaival és a nyelvrendszerben elfoglalt kapcsolatrendszerével együtt lesz a vizsgálat tárgya. Az efféle összefüggések feltárása egyébként a nyelvtörténet számára is értékes tudományos eredményeket és felfedezéseket hozhat (l. pl. HORVÁTH KATALINNAK a ZSILKA módszerét alkalmazó és továbbfejlesztő tanulmányait és etimológiai megjegyzéseit; HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportok a magyarban. NytudÉrt. 115. sz. Bp., 1983.; stb.). Az etimológia, a nyelvtörténet és az igenemek kérdéséhez felhasznált elvi megfontolások összefüggésére még fordítunk figyelmet.

Az alanyválasztás tehát a nyelvi ábrázolás eszköze (E. ABAFFY ERZSÉBET, A mediális igékről: MNy. LXXIV [1978.], 292). Ezzel összefüggésben fontos a vonzatszerkezetnek az igenemeket befolyásoló voltára figyelni. Bizonyos jól kitapintható kapcsolatokat találhatunk a vonzatszám és az igenem között. Az egy vegyértékűek első sorban alanyosak, de vannak rendhagyó viselkedésűek is, melyek alanyt nem vehetnek maguk mellé. Az alanyosakat vizsgálva szintén az a következtetés adódik, hogy szemantikailag, igenembesorolás szempontjából hasonlóak. A Károly Sándor által bennhatónak és mediálisnak nevezett igecsoport tagjai szépen megtöltik ezt az alosztályt (*lép, jár, küzd, bólogat, mosakodik*; ill. *feszül, hullik, sárgul, húzik, összenyomódik, becsukódik, elfelejtődik, játszódik, íródik, kezdődik, történik* stb.). Érdemes felfigyelni a lexikalizálódásokra (*játszódik, kezdődik*). Az alanyt nem tartalmazó szerkezetben használatos,

szintén egyvonzatú igék lényegében történéses jellegűek, illetőleg statikus értékelő vonatkozásúak van, és sok esetben a *van* igével helyettesíthetők. Efféle példákra gondolunk: [telik *vmire* (*vmiből*), *futja* (*vmire*), *jut vmiből* (*vmennyi*)] + *vkinek*. A vonatkozók és az igenemek másik fontos kérdése arra vonatkozik, hogy egyetlen ige esetében az ige összes lehetséges vonatstrukturájára és ehhez kapcsolódó aljelentése mennyiben vonja maga után az igenem megváltozását. Hadd hozzunk erre egyetlen példát: az *ad* ige vonatstrukturáit H. MOLNÁR ILONA elemzése alapján (i. m. 1969. 249). Az *ad* ige 12 ábrázolt strukturájából 9 aktív (intranszitiv „kiható” vagy tranzitív), 3 pedig történéses jellegű, tehát mediális és tranzitív (ilyen értelemben a Károly-i rendszerben nem lehetne mediális). A tranzitivitást szélesebben értelmezve, mint H. MOLNÁR is teszi, az *ad* ige összes strukturája tranzitívnek tekinthető.

A vizsgálatból látszik, hogy a vonatstrukturák sokkal finomabb jelentésselkülönítéseket tesznek lehetővé, mint az igenemek, illetve az azonos igenembe tartozó vonatstrukturák közelebb állnak egymáshoz, mint a különböző igenemekhez tartozók. Ilyen módon az igenem itt is releváns szempontként jelentkezik. Ennek az elemzésnek további tanulsága, amit majd az igenemfelosztási javaslatok tárgyalásakor is említünk, hogy a szemantikai altagolás, csoportosítás jól beleilleszthető az igenemtagolásba, azonban mégiscsak egy másik szempont, és elsősorban az igenemeken belüli további tagolást teszi lehetővé. Megállapíthatjuk azt is, hogy a vonatstruktúra-vizsgálatok azért is jelentősek, mert kisebb jelentésbeli különbségek kimutatására közvetlenül fölhasználhatók. Az igenemek viszont általánosabb, absztraktabb, nagyobb kategóriákat képeznek, s így a nyelvnek egy elvontabb síkján helyezkednek el.

2. Az ige mint metafora. — Rendkívüli figyelmet érdemel a metafora, a jelentésátvitel kérdése az igével kapcsolatban. Erre a kérdésre részletesen és nyomtatékkal CSÜRY BÁLINT mutatott rá nevezetes tanulmányában. A következőket írja az idézett munka 75. lapján: „Petőfi e versében: *Megfagy a szív, / ha nem szeret / és ha szeret, megég...* A *szeret* teljesen egyforma a *megfagy*, *megég* igével. Épp olyan zárt, elvonatkoztatott természetű, mint azok. Egészen más természetű például e mondatokban: *Szerettelek, nem tagadom, / De már annak vége vagyon. | Miért szeretlek oly hően? | Szeretnék szántani. | Őt az óra.* E mondatban épp oly elvonatkoztatott természete van az igenek, mint ebben: *Jár az óra. Bottal üti a nyomát:* ebben már más természetű. Úgyhogy a mondat alapján kétféle igeosztályt különböztetünk meg: elvont és kapcsolatos igéket, vagy még helyesebben a mondatban az igenek kétféle használatát különböztetjük meg, az igék elvont és kapcsolatos használatát... Elvont használatú az ige, ha az alanyon kívül más mondatrésze nincs vonatkozása. Kapcsolatos, ha más mondatrészekre is vonatkozása van.”

CSÜRY ugyan meglehetősen sajtóságon fejezi ki magát az elvonatkoztatott és a kapcsolatos igehasználat kérdésében, azonban amire utalt, az rendkívül lényeges gondolat. Tudniillik rámutat arra, hogy az ige létformája is, miként minden más szófajé, a nevező szóké is, a jelentésátvitelben, a metaforikus átvitelben testesül meg, ebben fogható meg. Sőt, az ige esetében még inkább, mint a többi szófajnál. Erre azonban kevesebb figyelmet fordítottak, s nyelvtanaink mindezt rendszerszerű összefüggésként nem szokták a figyelem középpontjába állítani. Pedig nagyon fontos. Enélkül ugyanis az igenemek összefüggését, az igék kétértékűségét nem tudjuk megérteni. Amint azt már a Károly-féle igenemfelosztás vizsgálatokor említettük, a bennható és a mediális használat

lényegében az ige kétértékűségét, jelentésátvitelt jelent. Ez az egyik legfontosabb ilyen kapcsolat. Attól függően ugyanis, hogy egy igei tartalmat a hasonlósági összefüggések alapján milyen alanyra vonatkoztatva használunk, mire viszünk át, az ige lényegi vonatkozása, aktív vagy inaktív volta is megváltozhat, s ez belső rendszerszerűséggel meg is szokott változni. Ezek az összefüggések transzformációs szabályokkal leírhatók (egy strukturális nyelvtanban kísérletet lehet tenni erre). A *hever*, a *mozog*, a *jár*, az *úszik*, az *üt*, a *szúr*, a *nyom* stb. igéink élettelen dologhoz, természeti erőhöz kapcsolva mediális jellegűek, történést fejeznek ki, élő alanyhoz kapcsolva azonban aktív cselekvést ábrázolnak. Természetesen nem elsősorban az élő — nem élő szembenállás okozza a különbséget, de ezzel összefügg a változás (pl. az ember másképpen úszik, ha az szándékos, s legtöbbször erre a jelentésre értelmezhetjük az igét; e kérdéshez l. még E. ABAFFY i. m. 1978. 296; illetőleg az igenemek főbb összefüggéseinek táblázatában, az 5., 6. sz. ábra). — Most vegyünk egy példát.

Az *átfut* ige is képes ilyen kétértékűen viselkedni, éppen ezért egy adott jelentésben is gondot okozhat, hogy a többször előforduló, konkrét, szótározási szempontból első jelentésében vagy az átvittebb értelmében nevezzük-e meg az igenemet. Ha pl. azt mondjuk, hogy *átfut az agyán valamilyen gondolat*, *átfut az agyán valami*, akkor gondolhatunk a jelölt történést rokon értelmű szerkezetei kapcsán a mediális igenemű minősítésre (vö. *eszébe jut*, *eszébe villan*, *gondolkodik vmin* stb.), hiszen a pszichikai folyamatok, történések jelenségeit kifejező igék csoportjával tart rokonságot az ebbe a mondatba foglalt jelentés. Alapul vehetjük viszont azt a jelentésátvitelt, amely a *fut* konkrétabb, első jelentése és az idézett mondatbeli második jelentés között fennáll. Ez esetben stilisztikailag többletet hordozó, konnotatív kifejezésről van szó, s az *átfut* kiinduló, eredeti jelentését figyelembe véve (mely az *átfut vki/vmi vmin* aktív és konkrét vonatkozáson alapszik) az igét a fenti mondatban átvitt értelemben használt aktív, azaz a Károly-féle beosztás szerint intranzitív kiható igének is besorolhatjuk. — Az átvitelre, a metaforára épp akkor derül fény, hogyha az eredeti, konkrét igenemet is megjelöljük. Hiszen a metafora lényege pontosan az átvitelben, az eredetibb és az újabb jelentés közötti viszonyban, viszonyteremtésben fogható meg. Ilyen átviteleket nap mint nap mi is teremtünk, hiszen a nyelvi rendszer rengeteg analógiával, redundanciaszabállyal szolgál erre nézve — az egyes igecsoportok, igenemek közti összefüggések révén, melyekről később még szólunk, másrészt ezeknek az átviteleknek egy része már rögzült, lexikalizálódott. Így a fentebb említett igék tulajdonképpen kétértékűeknek foghatók föl, pontosabban: legalább kétértékűnek. Ez adhat alapot egy újabb rendszerezési kísérlethez, amely azon alapulna, hogy ezeket a metaforikus használatokat, kétértékűségeket vizsgálánánk: mennyire lexikalizálódottak, mennyire szótározottak. Ilyen alapon is lehet az igék között csoportokat keresni, s így is lényeges tulajdonságaikra tudunk rávilágítani.

3. Etimológiai kérdések. — Mint a bevezetőben láttuk, VERSEGHY változható középrendű igékről beszél, melyek képzése cselekvővé tehető. Ez is egy automatikus képzésbeli út az igenem változtatására. Pl. a *mozog* ige „változható”, mert *mozgat* képezhető belőle, azaz cselekvősíthető, míg pl. az *álmodik* változtathatatlan, nem alakítható cselekvővé. (Természetesen képezhető a műveltető formája, de igen ritka és sajátos helyzetben használható.) Ez a szempont is adhat fontos igenembeli csoportosítási szempontot, hiszen megvizsgálhatjuk, hogy mely igék azok, melyek műveltető képzős formájukban szótározottak, azaz lexikalizálódottak, s melyek azok, amelyek nem. Egy

ilyen vizsgálat elvégzésével további összefüggésekre derülhetne fény. A jelentésváltozások a nyelv történetéhez is értékes forrásul szolgálhatnak. Ha ugyanis az értelmező szótár segítségével igenemszemszögből ellenőrizve meghatározzuk az egyes igék alap-, illetőleg főjelentését a mai nyelvben, akkor — figyelembe véve az egyállapotú rendszernek a dinamikus mozgását, az igéknek az ilyenfajta beépítettségét a nyelvi rendszerbe — diakrón összefüggésekre is fényt deríthetünk. Közelebb juthatunk például ahhoz a jelentéshez, amelyikből az ige származik (vö. HORVÁTH KATALIN eredeztetését az *olvas* szóval kapcsolatban, HORVÁTH i. m. 13).

Például a fizikai fájdalomra utaló kifejezések rendszerét, igenemét vizsgálva is több érdekes megfigyelést tehetünk. Természetesen ezek módszertani szempontból érdekesek elsősorban, minthogy pl. a *fáj* igével kapcsolatban már a származtatást biztonsággal és adatolva elvégezték. Biztató lehet azonban, hogy a *fáj* ige ősi, eredeti cselekvést kifejező 'szaggat, tép, darabokra választ' jelentését pusztán a szinkrón rendszer összefüggéseiből és az igenemvizsgálatból valószínűsíteni tudtuk. Az egyes etimológiákhoz nyújtott segítség révén azután, és a megfelelő alapjelentések kiderítése után megállapíthatjuk, megrajzolhatjuk, hogy a több élő jelentésből melyik milyen jelentésátvittel származott az alapjelentésből, milyen közvetlen igei metaforikus változás zajlott le. Ezek a változások csoportosíthatók és igenemtranszformációs szabályokkal le is írhatók. A szinkronia és a diakronia összefüggése tehát újabb értékes kutatási módszerhez juthat.

4. A jelentés terjedelme, elvontsága. — Az eddig elmondottakból az is következik, hogy igéink nagy része, különösen az általános jelentéstartalmú igék (pontosabban kis jelentéstartalommal és nagy jelentésterjedelemmel rendelkezők) kétértékű használata, többszörös átvitele gyakori, s ezek az átvitelek rögzültek is a nyelvtörténet folyamán szótározható jelentéseként. Ennek tudatában és ennek felhasználásával tanulságos vizsgálatokat végezhetünk egy-egy ilyen ige jelentésszerkezetének elemzésével. Ha pl. a *tesz* igét vizsgáljuk meg, hasonló eredményre jutunk, mint az *ad* esetében, csak még általánosabb tartalmakhoz vezethet bennünket a szó. (Az igék jelentésszerveinek vizsgálatához vö. ELEKFI LÁSZLÓ, Az igék szótári ábrázolásáról. In ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 183—214; KIEFER FERENC, A jelentésselmélet formalizálásáról: ÁNyT. IV. 1966. 105—55.) A jelentéskomponensek szinkrón vizsgálata és az etimologizálás szabályszerű módszertana között SZ. BAKRÓ-NAGY MARIANNE tanulmánya mutatja meg az összekötő, átvezető utakat és lehetőségeket (Rekonstrukció és jelentésváltozás: NyK. LXXXIII [1981.], 29—42). HADROVICS LÁSZLÓ történeti jelentéstanában (Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992.) részletesen vizsgálja az igék változsfajtaikat is, s külön kitér az absztraktsági fok kérdésére, mely közvetlen összefüggésben látszik lenni a nyelvi változásokkal (a kérdéshez vö.: BALÁZS JÁNOS, Szintagmatizálódás és lexikalizálódás. In ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 79—98; BIBOK KÁROLY, Szószemantika: egy elmélet vagy több elmélet?: Néprajz és Nyelvtudomány XXXIV [1991—1992.], 3—25; ELEKFI i. m.). Az igék rendszerében is megállapíthatunk különféle absztraktsági fokokat. A különböző elvontsági fokok egyrészt különböző igék egymáshoz való viszonyára is érvényesek, másrészt egy ige különböző jelentései tekintetében is. Például a *van*, a *lesz*, *létezik*, *vonatkozik*, *összefügg*, *okok*, *hat* stb. igék nagyjából egy absztraktsági szinten vannak. (Az absztraktsági fok megállapítására objektív kritériumaink is vannak, hiszen egy szótár, így az értelmező szótár is, a nyelvi elemeket egymás segítségével határozza

meg. Amint KIEFER FERENC jelentéskomponens elemzésében kimutatta (i. m. 136), ezek az összetevők egymás után láncba állítva megadják a vezérkomponenst, amit KIEFER alapkategóriának nevez. Például az *eszik* esetében: *az eszik* → *vesz* → *fogyaszt* → *felhasznál* → *elhasznál* → *elfogyaszt* → *felhasznál* sort állíthatjuk fel. Ezek szerint, mint írja, a *felhasznál* az alapkategória. Az *ír* esetében: *ír* → *rajzol* → *készít* → *létrehoz* → *megalkot* → *létrehoz*, ahol az alapkategória a *létrehoz*. A rendszert — ELEKFI LÁSZLÓra hivatkozva — felvázolja a magyar igékre is. Ilyen láncolatok elemeinek egymásra vonatkoztatásával tehát viszonylag objektíven, a nyelv belső rendszerének törvényszerűségeit figyelembe véve állapíthatunk meg elvontsági fokokat. Az előbb említett csoport után pl. következhet a *hasonlít*, *illik*, *különbözik* igékkel jellemezhető absztraktsági szint, amely már valamivel *k o n k r é t a b b*, mint az első csoporté (a *van* típusa), s ugyanide sorolhatjuk az előző csoport elvont igéinek igekötős, képzett, összetételben szereplő — tehát valamilyen nyelvi formációs eljárással keletkezett — változatait is, pl. *tetet*, *tettet* (a *tettet* már egy újabb konkrétsági szintet képvisel); *megtesz*, *megvan*, *megvalósít*, *hatol*, *kihat*, *tevődik* stb. Újabb, még kevésbé absztrakt szint a *lép*, *vár*, *csinál*-féle igék sora, illetve a már említett elemekből: *rátész*, *beletesz*, *tesz-vesz*, *meghat vkit*, stb. A konkrétság tovább fokozható, pl. egy ilyen csoportot alkothatunk a továbbiakban: *ír*, *léptet*, *me-reng*, *vakarózik* stb. Az egyre konkrétabb csoportok a szótárban úgy jelentkeznek, hogy egyre tartalmasabb szavakkal találkozunk, terjedelmük azonban egyre kisebb. Tovább konkretizálhatunk a meglévő elemek nyelvi eszközzel történő átalakításával, pl. a névszói alapszóból képzett származékok rendkívül sok szemantikai „finom jeggyel” jellemezhetők csak (ha kellően sok definíciós jegyet megkívánó főnevet választunk alapszóul). Vö. *örömanyszkodik*, *örömapáskodik* stb. A konkrétság — érdemes kiemelni ezt is — az említett képzésmódok mellett általában olyan szavakban jelentkezik, amelyeknek stilisztikai értéke sajátos (pl. *eszkábál*), vagy amelyeknek nyelvi előélete, a magyar nyelvbe való bekerülése későbbi, pl. *csinál* (szláv eredetű). A *csinál* tulajdonképpen a *létrehoz*-nak felel meg. Bizonyos tekintetben tehát a leíró nyelvi rendszer összefüggéseiből az egyes nyelvi elemek történetére tudunk következtetni. Jelentésátvitelek révén, transzformációkkal kimutathatóan, grammatikai operációk, műveletek segítségével állandó bővülés és áthatás van az egyes konkrétsági, absztraktsági szintek között. Ez a szerves nyelvi rendszer működésének biztosítója és jellemzője (vö. ZSILKA JÁNOS, *De constructione*. (Történet és állapot egysége a nyelvben). Bp., 1982.). Az egyes itt vázolt példákban kialakuló absztraktsági szintek az említett jelentéskomponenses, alapkategóriát megállapító jelentéselemzéssel igazolhatók. Másrészt viszont néhány példát — pusztán egyéni megítélés után — szemléltetésképpen mutattunk be. Ebben az irányban is lehetne részletes vizsgálatokat végezni, mely a nyelvi rendszer jobb megismeréséhez vezethet el.

Az igenemek kérdését az elvontság közvetlenül érinti, mivel az egyes szintek más alanytípussal állnak együtt. Éppen ebből ered történetileg a különböző absztraktsági szint. A *tesz* — kiinduló igékn — például más igenemet és más elvontsági fokot képvisel a *vmi nem tesz semmit*, *vmi annyit tesz* stb. fordulatokban, mint a *vki nem tesz semmit*, *vki annyit tesz* kifejezésekben (a vonzatszerkezet egyezhet és el is térhet).

5. Az „értékelő” igék motivációi (nyelvfilozófiai kitérő). — Vannak olyan sajátos igék, mint már az előbbieken, a Károly Sándor-féle rendszer részletesebb vizsgálata során az I) pontban jeleztük, amelyek az igene-

mekbe való besorolás szempontjából különleges nehézséget okoznak: nehéz őket megnyugtatóan elhelyezni az igenemek között. Efféle igékről van szó, mint: *bátorkodik*, *alkalmatlankodik*, *tiszteletlenkedik*, *szemtelenkedik*, *kellemetlenkedik*; *hibázik* stb. Azokról a motivált alakú (melléknévből, főnévből, esetenként igéből képzett) igékről van szó, melyek valamilyen kognitív aktussal, a gondolkodással, a nyelvi-fogalmi értékelő-minősítő-megnevező stb. szereppel vannak összefüggésben. Ez esetben ugyanis közvetve vagy közvetlenül a nyelvi, fogalmi gondolkodásunk is a kérdéses ige jelentésének része, referenciális eleme lesz: az efféle igék jelentésének megadásában metanyelvi szintre kell/het/ lépniünk. (Ez a magyarázata annak, hogy ún. második szinten működnek.)

A kérdéshez közvetlenül kapcsolódik a már említett nyelvi viszonylagosság, valamint a belső realizmus elmélete (DEME i. m. 1976. 16; H. PUTNAM, *Realism with a Human Face*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.; SZÉCSI GÁBOR i. m. 210). — Ezek a sajátos igék, mintegy másodlagos állítások — ahogyan mondtuk — legtöbbször értékelést fejeznek ki, pl. erkölcsi, esztétikai vonatkozásban. Ezt érezzük az ige jelentésében, s ez az, ami nehézséget okoz a nyelvtani, igenembeli besorolásban is. Ha valaki *hibázik* vagy *vét*, az tulajdonképpen *megítéltetik* általunk; valamilyen ítélet, minősítés, tényszerű állítás születik. Ez már kognitív gesztus a beszélő részéről (ill. a nyelvi funkció oldaláról). Azt állítjuk például, hogy *hibás*, *rossz az*, *amit csinál*. — Ha valamilyik igenemmel kapcsolatba akarnánk hozni, akkor a mediálissal rokoníthatnánk, mivel nem az alany hatókörébe tartozik az a minősítés, értékelés — amely a jelentésben szintén benne van; az alany által irányított elsődleges cselekvésről pedig semmi közelebbit nem tudunk meg; csupán az bizonyos, hogy aktív, szándékos tevékenységről van/lehet szó. A minősítésben az ebből fakadó kettősség okozza a gondot: az alany cselekszik — azonban a nyelvtanilag egyszerűnek tűnő viszony áttételes képzést takar. Pl. a *vét*, *rosszalkodik* esetében az alany valamilyen aktív, szándékos cselekvéséről (cselekvő ige képzője) van szó, ugyanakkor azonban az ige jelentése által kifejezett cselekvés/érték/ nem az alanytól függ, nem aktív, nem szándékos. Ez az igeképzésből eredő kettősség, színteződés azt mutatja, hogy amit az ige cselekvő formában fejez ki, azt nem is maga az alany cselekszi. Ez a belső ellentmondásosság adja az efféle képzésű igék specifikumát. — Más a helyzet az *érdemesít*, *méltat* típusú igékkel: itt ugyanis az alany cselekvése és az alanytól független értékelő motívum összetalálkozik. — A *kiérdemesül*, *(meg)becstelenedik* stb. igék pedig azért okoznak ismét kevesebb besorolási gondot, mert mediális, történelmes típusú jelentésük intuitívan sem áll ellentmondásban az alanytól független értékelő mozzanattal, nyelvi motivációval. — A legnehezebb eset tehát a cselekvő aktív képzős, illetve ilyen alanyú igék besorolása a teljes jelentés mediális, külsődleges (értékelő motivációjú) volta miatt. — Nem véletlen, hogy pl. műveltető képzővel olyan alakulatok jönnek létre, amelyek gondot okoztak a hagyományos nyelvtannak. Az álműveltetők és egyéb, hasonlóan keveset mondó csoportok körébe sorolták őket. — A megoldást eme sajátos igék alaposabb (nyelvfilozófiai, logikai szempontú) elemzése adná, például a *származtat*, *rokonít*, *eredeztet*, *hibáztat*-féle cselekvő igék egy szorosabb, szűkebb csoportot alkothatnak annak alapján, hogy a műveltető képző itt nem műveltetést, hanem kognitív, nyelvi-gondolati aktust, megnevezést jelöl: 'származónak, rokonnak, eredőnek, hibásnak mond, nevez, tart' stb. vki vmit'.

VII. Ige(nem)rendszerezési javaslatok

A következő részben összefoglaljuk az eddigi szempontrendszer tanulságai alapján a magyar igenem-rendszerezés lehetőségeit. — A Károly Sándor-féle igenemfelosztás aprólékosabb vizsgálata eredményeképpen a rendszert most már ellentmondásmentes formában, újradefiniált és módosított változatában gyakorlati felhasználásra alkalmasnak ítéltük. Ugyanakkor azt is szükségesnek láttuk, hogy újabb megfigyelések révén további lehetősége(ke)t, irányokat adjunk az igenemkutatás számára. Károly Sándor felosztásának épp az volt a célja, hogy a gyakorlati s a magyarra jól alkalmazható, a magyart jól tükröző igenemfelosztás mellett egy elméletileg is hiteles és elviekben is igényes rendszerezést adjon. Egy-egy alsoportjának módosításával és újraértelmezésével ennek az igénynek a rendszerezés már megfelel. Az alábbiakban jól használható csoportosítási módszerekre teszünk javaslatot, és néhány rendszerezési szempontot is ajánlunk.

1. **Egy kettős szempontú felosztás.** — A 6/a) és 6/b) sz. ábrán azt a vázlatot találjuk, mely mind történeti, mind leíró szempontból elfogadható, s tartalmazza azokat az összefüggéseket is, melyeket az igerendszer legfontosabb transzformációs összefüggései közé sorolunk (vö. a metaforikus és a tagolási főtípus, VIII.). A felosztás két fő szempont metszésében helyezkedik el: az inaktív-aktív szembenállás az egyik viszony, a bennható (reflexív, reciprok) — kiható (határozói, tárgyi vonzat, a tárgyi vonzathoz kapcsolódóan a műveltetés, a bennható irányba tartva az -ATIK, -TATIK képzős passzívum a másik). E rendszerbe minden képzett alak és minden tőalak is behelyezhető. Egy-egy ige párhuzamosan jellemezhető az említett két szempontrendszerben elfoglalt helyével. A funkcionális passzívuság az aktívval szemben helyezkedik el az aktív-inaktív tengely inaktív pólusán, a mediális pedig az inaktív és az aktív között foglal helyet. Ez annyira tág séma, hogy alkalmas a jelentésbeli specifikumok elhelyezésére is, a túl finom beosztás veszélye nélkül. A tagolódás, vonzatoság szempontja tovább részletezhető a vonzatszám és az egyes vonzatesetek implikatív viszonya szerint, ezt azonban a jövőben kell kidolgozni.

2. **Egy komplex leírás lehetősége.** — Lehet olyan rendszerezést is adni, melyben komplex, összetett jellemzéssel írunk le egy-egy nagyobb ige csoportot magába foglaló igealmozást, igeosztályt. Ebben pl. a jelentéscsoportok szempontja ugyanolyan fontos szerepet kapna, mint a precíz vonzatstruktúra-leírás vagy a tipikus mélyszerkezeti esetmegfeleltetés, tematikus szerepkiosztás, illetve az igei jelentés egyéb vonatkozásai, pl. a másodlagos predikátum jellegű motivált ige csoport leírása mint szempont, az igék képzésbeli, alaki hasonlóságának rögzültsége, régisége és etimológiai csoportjai stb. A komplex szemponttal történő rendszerezés feltétele, hogy egy legalább olyan részletes leíró nyelvtant készítsünk igenem-osztályozásként, mint amilyen pl. a Wörterbuch zur Valenz (HELBIG—SCHENKEI, Leipzig, 1980.). Az ilyen aprólékos, részletes munkák szükségességük, de rendkívül sok időt igényelnek. (Fontos megjegyezni, hogy itt pusztán a munka részletességére, aprólékosságára utaltunk e kiadvány említésével, s nem a pontos leíró szisztémára, hiszen egy általunk említett komplex leírás ennél sokkal több mindent kellene, hogy tartalmazzon.) E feltétel teljesülése esetén viszont alaposan megismerhetnénk a magyar igerendszert, s a kontrasztív vizsgálatok, összevetések számára is biztos fogódzót nyújtanánk. Egy ilyen nyelvtan elkészítése úgy történhet, hogy néhány egymásba olvasható szempontot választunk vezérosztályozásul (a vezérosztá-

6/a) ábra

Az S² "sík"

vonzatviszonyok

legfontosabb az alany, egyéb bővítmény nincs [max. 1 argumentum]

funkció

eredetileg (vagy képzéssel másodlagosan) az igei tartalom nem tranzitívan (nem kihatóként) jelenik meg

legalább két argumentum között teremt összeköttetést

határozói vagy tárgyi, később határozói és tárgyi vonzatosság [min. 2 argumentum]

**[a) BENNHATÓK
b) REFLEXÍVEK]**

a) áll, sétál
b) mosakodik

a) építkeznek
rakodnak stb.

történeti differenciálódás és működésbeli kettősség (tranzitívra tevő képzők, pl. a - T)

állandó reprodukálás (vonzalepítő képzők) pl. -ODIK, -ODIK, -KOZIK

passzívum

az S¹ "síkkal" is rendezetten működik, inaktív jellegű

határozói vonzat

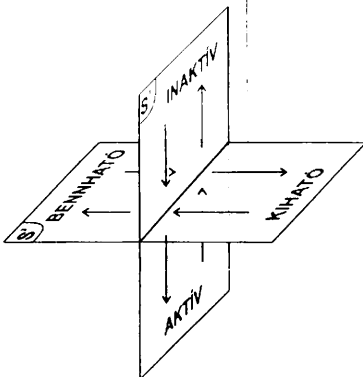
[KIHATÓK V. TRANZITÍVOK (RECIPROK IS)]

tárgyi vonzat

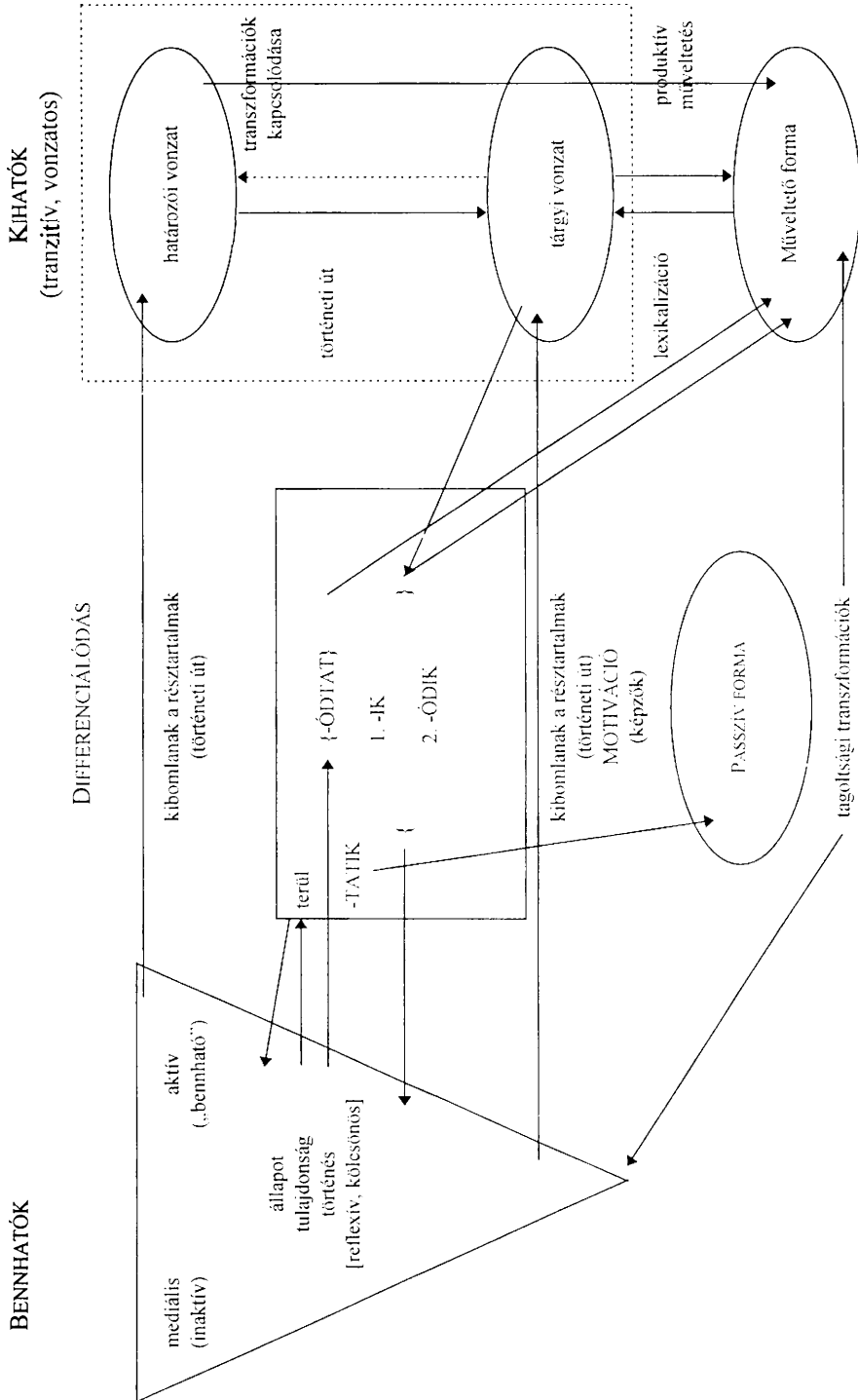
"tiszta tranzitívok"

műveltetők

A tranzitívitas tágabb értelmezése szerint az igei tartalom hatásviszonyban ábrázolódik. (e tekintetben mindegy, hogy az alany oldalán van-e a kihatás)

6/b) ábra

lyozásra feltétlenül szükség van a főcsoport-képzésnél az áttekinthetőség végett), s azon belül a már vezérszempont szerint csoportosított igéket a mellékszempontok szerint részletesen leírjuk. Ilyen vezérszempontnak kínálkozik a jelentés és a *v a l e n c i a*, mert ezek, mint láttuk, összefüggésben a mélyszerkezeti esetekkel, nagyon sokat mondanak az igéről, és egymásba is olvaszthatók. Természetesen egy efféle osztályozáson belül is meg lehet adni az elsőséget vagy a jelentés, vagy a vonzatstruktúra számára, esetlegesen a mélyszerkezeti tematikus szereprendszer javára. Például megtehetjük, hogy jelentés szempontjából (vö. KIEFER *alapkategória* kifejezését a jelentéshez, ill. ELEKFI jelentésoztályozását) osztályozzuk az igéket, s a jelentés szempontjából azonos kategóriába jutottakat tovább részletezzük vonzataik struktúrája szerint. Azt is elképzelhetőnek tartjuk, hogy vonzatszám szerint alkotnának csoportokat a magyar igék, s ezen belül bontanánk tovább a megfelelő jelentésoztályozás szerint az igecsoportokat.

3. *Szintaktikai-szemantikai felosztás.* — Mivel a szemantikai osztályozásoknak mindig nehézségük, veszélyük, hogy a valóságot visszatükröző nyelv vizsgálatakor és rendszerezésekor magát a valóságot próbáljuk meg csoportosítani a nyelvi rendszer helyett, a nyelvi rendszerezések, így az igenemfelosztás alapjául is célszerűbb mindig a nyelv rendszeréből, mondhatni formális voltából kiindulni (ANTAL LÁSZLÓ, *Egy új magyar nyelvtan felé. Bp., 1977. 24*). Ily módon célravezető lehet az igenem fogalmával kapcsolatosan a következő felosztást elvégezni.

Két csoportot különítünk el. Az elsőbe az automatikus szintaktikai funkciót képviselő képzők, illetve képzett igék tartoznak, a másodikba a szótári szóegységek vagy lexémák, melyek valamilyen szemantikai rögzülést már mutatnak. Az első csoportba sorolnánk pl. a mediális szerepű *-ÓDIK*, a műveltető *-AT*, *-TAT*, a szenvedő *-ATIK*, *-TATIK*, valamint az *-ÓZKODIK*, *-LKODIK*, *-SKODIK* stb. képzőt (képzős igéket), megfelelő funkció-hozzárendeléssel. A második, ún. szemantikai csoportba, amely a szótári egységeket, lexikalizálódott jelentésekben már rögzült szóelemeket tartalmazza, két alcsoportra bonthatjuk. Egyrészt tőigékre, melyek igei motiváltság szempontjából, leíró szempontból tovább már nem bonthatók, pl. *játszik*, *lát*, *jár*, *illik*, *hullik*, *gondol*, *érez*, *fekszik*, *alszik*, *hízik*, *fürdik*, *öltözik* stb. (itt az *-ik*-et pl. ne tekintjük meghatározó elemnek). A másik alcsoportba azok tartoznának, amelyek ugyan motiváltak alakilag (fől is ismerhetők akár igei alapszóból, akár nem igei alapszóból, és produktív képzőkkel képződnek, ezért is választhatók le), de specializálódottak (rögzültek) is bizonyos jelentésben, vagy pedig nem produktív képzőt találunk a szón, tehát a történeti és a leíró szemléletű szegmentálás tekintetében határesettel van dolgunk. E két nagy csoport között átmenetet alkotnak a nyelvi leírás strukturalista-funkcionális szempontjából, s így az igenem csoportosítása szempontjából is a redundanciaszabályokból elvont képzőeszközök újraaktiválódásával létrejövő különféle nyelvi alakulatok. Ezeket érdemes külön csoportként kezelni, mint a két nagy felosztási rendszer határán állókat, és az egyes igenemeket — gondos vizsgálatok alapján — vagy az első, vagy a második nagy csoporthoz utalni funkcionálása szerint. Figyelembe kell itt venni a nyelvjárási rendszereket is, s az egyéb nyelvi regisztereket, amelyek a köznyelvi változatot jelentik vagy regionális köznyelvi változatokat. E tekintetben ugyanis lényeges eltérések vannak. Tapasztható az *-ÓZKODIK*, *-ZKODIK*-féle képzők automatikus használata a *húzódzkodik*, *fülelődzkodik*, *nyitódzkodik*, *csukódzkodik* formákban (SZABÓ JÓZSEF, *A visszaható ige-képzők Nagykónyi község nyelvjárárásában: Néprajz és Nyelvtudomány XIV [1970.], 93—9*, valamint saját gyűjté-

seim), reflexív és reciprok stb. funkcióban is a nyelvjárásokban. (A redundanciaszabály kérdéséhez vö. KOMLÓSY ANDRÁS, *Régensek és vonzatok: StrNyt. I.*, 356).

Erre a kettős rendszerre ráilleszthetjük azokat a főbb csoportokat, különösen a lexikalizálódott egységek szempontjából, melyeket a Károly Sándor-i osztályozásból már ismerünk — reciprok, reflexív, mediális, bennható, intranszitiv kiható vagy tiszta tranzitív, valamint az ezeknek megfeleltetett újradefiniált csoportokat —, ezek elhelyezhetők ebben.

Második feladatunk az, hogy a szintaktikai funkciók alapján elkülönített nagy csoportot — képzőket és képzőfunkciókat — ráképezzük a szemantikai alapú felosztásra. Ilyen módon strukturális és funkcionális vizsgálat együttesen jön létre, mint ahogy azt Károly is igényelte és végezte is tanulmányában (KÁROLY I. M.). Károly felhívja a figyelmet: úgy célszerű az igenemfelosztást elvégezni, hogy egyszerre vesszük figyelembe a képzővel, automatikus képzéssel létrejött és ellátott igeformákat és a leíró szempontból már motiválnak nem tekinthetőket, tőigéket. Az ő csoportosítása is együtt tartalmazza ezeket. (vö. még az 5. ábrával: MNy. XCII, 285).

4. A kétértékűség ről. — Az igék igenem szempontjából való kétértékű, esetleg többértékű viselkedését, melyről már az előzőekben bőven esett szó (vö. mediális és bennható csoport összefüggése), már a lexikonban jelezni kell. Az ige minden főbb jelentéselőfordulását fölveve megfelelő igenemeket kell párosítani az egyes jelentésekhez, és az igéhez igenem-összefüggést, igenem-transzformációt — több igenem esetén mátrixot — adni, amely ezeket az átviteleket a rendszerben megmutatja. Természetesen az igétől függ, hogy az eredeti jelentés pl. a bennható vagy a mediális oldalt erősíti-e inkább, hogy melyik funkció az erősebb vagy a gyakoribb; ezt szintén lehet a szótárban, lexikonban jelezni. Ezáltal a metaforikus jelentésátvitelbeli felhasználások könnyebben leírhatók és megérthetők, másrészt kellő számú ilyen jellemzővel transzformációs szabályok rendelhetők hozzá bizonyos igenemtípusokban jellegzetesen viselkedő igék igenemváltásához, igenemi kétértékűségéhez. Ez mind a jelentésváltozások, mind pedig a szintaxis szempontjából jelentős lehet, és hozzájárulhat ahhoz, hogy rendszerszerűbben fedezzünk föl újabb és újabb etimológiai összefüggéseket az igék körében.

VIII. Két transzformációs (a tagolódási és a metaforikus) főtypus

Feltétlenül szükséges az igenemfelosztás kapcsán két transzformációs összefüggéssel is jellemezhető főtypust megvizsgálunk. Ezekre az előbbieken már utaltunk. Mindkét típus transzformációs összefüggése mögött történeti változások állnak. (A következő, diakrón vizsgálati részben meglátjuk ennek a magyarázatát.) Az első főtypus: a bennható, illetőleg önható jellegű, egy vegyértékű, pusztán alanyos igei szerkezetek, tartalmak és a nekik megfelelő több vegyértékű, tehát az alanyon kívül egyéb vonzatos, szélesebb értelemben vett tranzitív igék és igei szerkezetek. Ha a tranzitivitás tágabb fogalmával dolgozunk, akkor azt is láthatjuk, hogy intranszitiv és tranzitív közötti átmenetet, átjárást, transzformatív viszonyt ad mint főtypust.

A tranzitív-intranszitiv, illetve a kiható és ráható, ráhatott jegy mint kategória megjelenítése ebben az esetben azért okozhat némi félreértést, mert már maga az alany különválása, az alanyak mint egy vegyértékűnek a megjelenése is magával hoz bizonyos tranzitivitást. Erről az alany különválása és a nyelvi egység ősi formájának megbomlása

kapcsán már beszéltünk, és a későbbiekben táblázatosan be is mutatjuk ezeknek az összefüggését.

Ez az a bizonyos viszonyrendszer, amelyet többen megvizsgáltak már bizonyos határozói és tárgyi vonzatoknak a neutralizálódása, semlegesítődése, az ún. szokott tárgynak a beolvadása kapcsán stb. (vö.: HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondatlan alapjai. Bp., 1969.; DEME i. m. 1991.). Az ide sorolható példák a következők közül valók: *abcúgol, abrakoz, arat, mos, gondolkodik, rakodik, táplálkozik* stb. Ide illetkednek pl. azok az igék, melyek denominális képzésűek, s valamilyen eszközzel való tevékenység végzésére utalnak. (Pl. *lapátol, acéloz, mágnesez* stb.) Természetesen ebben a csoportban különféle tranzitivitás szempontjából a lehetőségek. (Ezt a -z képzős igék vizsgálatával foglalkozó fejezetben részletesebben is elemezhetjük.) Az itt említett fő összefüggés tehát úgy fogalmazható meg, hogy tagolódási, differenciálódási összefüggésrendszeréről van szó, s ez transzformációkkal jó néhány ige rendszerbe állításával pontosan leírható.

A másik fő összefüggés, amely ezzel keresztező szempontot ad — s a kettő kereszteződéséből, átfedéséből létrejött alcsoportokat a következőkben röviden meg is említjük — a második főcsoport: a metaforikus összefüggés transzformációs lehetőségei az ige-rendszerben az igenemviszonylatban. Ezt *k é t é r t é k ü s é g* néven emlegettük, de e fogalom, kategória az előző főtípusra is ugyanúgy igaz, minthogy transzformációs viszonylatról van szó. Ebben az esetben a mediális, inaktív alanyú és az ún. (Károlynál) bennható, azaz aktív alanyú igei jelentésre, igehasználatra gondolunk. Az *úszik, forog, hever, mozog, jár* típusú igék, melyek egy vegyértékűek általában, lehetnek mediális és bennható (aktív alanyi) használatúak is. (*Vki/vmi úszik, vki/vmi forog* stb.) Ennek a csoportnak az előző főcsoporttal közösen kimetszett halmaza az igen gyakori transzformációs viszonyt kifejező összefüggés, melyben az egyik oldalon az *I n s t r u m e n t o - t r a n z i t í v*, a másik oldalon az *A g e n t i - t r a n z i t í v* igék állnak. A következő példákkal jellemezhetjük ezt a viszonyt; *ábrázol, világít, hizlal, fogyaszt, éget, szórazkoztat, nedvesít, kiszárít, mágnesez, acéloz* stb. E csoport a műveltetéssel, kauzativitással közvetlen kapcsolatot mutat, mivel a cselekvések jelentős része a mélyszerkezetben ábrázolható viszonyok szerint is úgy zajlik, hogy az Ágens valamilyen instrumentumot használ, a cselekvés, amely tárgyon eredményként fog látszani (az elégés, a hizás, a fogyás, a megvilágosodás stb.) — a közvetlen ráhatás miatt — ugyanúgy tulajdonítható az Instrumentumnak is, mint az Instrumentumot mozgatni szándékozó Ágensnek. Ez az összefüggés lényegében ugyanaz, amit az előbb a metaforikus összefüggés fő típusában az *úszik, forog, hever* különböző használatai között láthattunk. E tárgyas csoporthoz tartoznak ősi képzésű igéink is, mint az *út, ver, nyom, megüt, megver* (igekötővel is), melyek képesek pl. agentív cselekvést is kifejezni, de képesek mediális alanyra is utalni, pl. fiziológiai jelenségek, történések esetén: *a szív ver, nagyokat üt* stb. Ez esetben nem föltétlenül instrumentív tranzitív használatról van szó, pl. ha a *párna nyomja az embert, az ágy nyom vkit*, akkor ez itt nem Instrumentális elemként vehető fel a mélyszerkezetben, hanem okozóként, Kauzálisként (Caus), természeti erőként (TE). Ezt a csoportot már csak azért is érdemes összekötni a műveltető képző vizsgálatával, mert mint látjuk, ott struktúrába való átvitelről van szó, s ez az összefüggés is igazolja, hogy az intranzitív, azaz nem tárgyas igék esetében ez sokkal kisebb gyakorisággal fordul elő; természetesen ilyen példák is akadnak. Ezt *I n s t r u m e n t o - i n t r a n z i t í v* és *A g e n t i - i n t r a n z i t í v* viszonyoknak nevezhetjük, pl. *hat vkire vmi* és *hat valakire vki vmivel*. A két von-

zatstruktúrában a *vmi* a mélyszerkezetben is ugyanaz lehet, ugyanis Instrumentális. A mélyszerkezettől, situációtól függően azonban a *hat vkire vmi* élettelen eleme lehet természeti erő, kauzális is. (Vö. *Hatott rám ez a szép idő*, de: *hatott rám a szeretete, hatott rám az ajándéka* stb.) A műveltetéssel kapcsolatban ismét előkerül majd ez a kérdés.

E két főcsoport lényegileg tükrözi vissza az igerendszeren belül létrejött és létrejövő folyamatokat és transzformációs lehetőségeket. Az első főcsoportból a második a következő alcsoportokat metszi ki: lehet aktív és inaktív alanyú ez a transzformációs kapcsolat is. Pl. *valaki világít valahová valamivel* stb. Ez az aktív vonalon a *valaki világít szerkezettel* (pusztán alanyos, egy vegyértékű szerkezettel) áll szemben, míg a *lámpa (vmi) világít valahová a lámpa világít szerkezettel* alkot ugyanilyen összefüggést. (Vö. KOMLÓSY kategorizálása, i. m. 1973. 162.)

Érdeemes fölfigyelni az ember tevékenységére is, valamint a tevékenységi termékei tartalmaként ábrázolt jelentésekre is. Ezek ugyanilyen összefüggésekbe illeszthetők. H. MOLNÁR ILONA hívja föl erre a figyelmet; pl. *valaki ábrázol valamit az ábrája segítségével, az ábra ábrázol valamit; valaki kifejez valamit a műve segítségével, a mű kifejez valamit; valaki mond valamit beszédében, a beszéde mond valamit* stb.

IX. Kiegészítő megjegyzések

Többször esett már szó az igei — szűkebb értelemben vett — motiváltságról. Joggal vetjük fel a kérdést, beletartozzanak-e az igenem osztályozandó egyedeibe a *hagy, marad; tapaszt — tapad* párok, illetőleg a denominális származékok, mint *sárgul, szépít* stb. Károly Sándorral teljes egyetértésben mondhatjuk: ezeket feltétlenül fel kell venni az igenemosztályozásba. Ez könnyen indokolható. Ha a nyelvben a szemantikai és a szintaktikai struktúrát transzformációs szabályokkal pontosan leírható rendszerekben megfeleltethetjük egymásnak, akkor az ezeket a rendszereket alkotó részrendszereket, egyedet, párokat a nagyobb szisztéma részének kell tekintenünk. Mivel redundanciaszabályok segítségével pontosan leírhatók az efféle származékok viselkedései is, rendszerezésünkbe bevesszük őket. A redundanciaszabályok nyelvi biztosítékot jelentenek a jelentés fölbonthatóságára, a szintaktikai és szemantikai sík párhuzamos elemezhetőségére (vö. BERRÁR JOLÁN, Új Szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában: Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Szerk.: RÁCZ E.—SZATHMÁRI I. Bp., 1973.). Arra azonban számtalan példánk van, hogy a redundanciaszabályok és körülíró szabályok megalkotásakor igen nagy figyelemmel és körültekintéssel kell eljárunk. Az előbb említett jelenségnek ugyanis fokozatai vannak. A szemantika és a szintaktika párhuzamos összefüggése fokozatosan erősödik, illetve csökken, és tűnik el. A műveltetés, okozás legtisztább formái az automatikusan, ragszerűen szabályos műveltető képzős formákban megvalósuló transzformációk. Az ún. ál- vagy tökéletlen műveltetők már szemantikailag specializálódtak bizonyos értelemben, fölismerésük ezért csak alaki oldalról egyértelmű. A *tapaszt, tapad, rendít, rendül, nyit, nyílik* párok még mindig egyértelműen fölismerhetők alaki oldalról, azonban jelentésspecializálódás már a passzív tövek esetében nagyobb mértékben fordul elő (vö. *folyik, folytat, bomlik, bont, felbomlik, felbont* párok stb.). A *hagy, marad* típushoz már az egész lexikont át kell tekintenünk, párhuzamos jelentésformáik azonban még mindig igazolják a műveltetéshez való hozzárendelésüket. Pl. *békén hagy, életben hagy, ugyanakkor nyugton marad, békén marad és életben marad*. Hasonlóképp viselkedik a *létrehoz, létrejön* pár is. A párhuzamos elemezhetőség már teljesen vagy majdnem teljesen megszűnik a *felbont, felbomlik* esetén

(vö. *rendet bont, konzervet bont, házasságot bont*). Ezen a ponton kezd megszűnni a redundanciaszabály alkalmazhatósága. Hasonlóképpen van a *folyik, folytat* ige-párnál is. Az *óra folyik, az órát folytatják* még megfeleltethető egymásnak, de a *hagyományt folytat* már a *hagyomány folyik-kal az utóbbinak szemantikailag elfogadhatatlan volta miatt nem kapcsolható össze. Még egy fokozattal tovább haladva már eljutunk a pár nélküli formákhoz, mint *érdemesít* vagy *méltat*. Ez esetben ugyanis melléknévi alapszó-megfelelővel (*érdemes, méltó*; a *mélt* ma már nem létező szó), és nem igével találkozunk, ige formájában tehát már a pár nem ábrázolható közvetlenül a tö felől nézve, sőt maga a melléknévi tö is csak helyyel-közzel, csak egyes esetekben feleltethető meg az ige jelentésének. (Az *érdemesül* alaktól most eltekintünk.)

A visszahatóféle képzések sokszor csupán a valenciacsökkenés célját szolgálják, afféle bennható használatban élünk az igével, nem kívánjuk tranzitív formáját használni. Így keletkezik pl. az *-ÓDIK* vagy *-ÓZIK* képzőknek a *szaglálódik, szemlélődik, vizsgálódik* típusú felhasználása. Természetesen az efféle képzésekben, az előző példától némileg eltérően, többféle fokozat érvényesül, a visszahatas is kifejeződhetik bennük. (Pl. *vakarózik, nyihelözik, nyihelődik* stb.) Az *-ÓDIK* képzőnek éppen a mai automatikussá váló transzformatív szerepe s ez az említett vonzatsökkentő tulajdonsága állítja szembe a kauzatív műveltető képző funkciójával. Ezért is indokolt a tranzitivitás tekintetében különösen az *-ÓDIK* képzőnek az említése és tárgyalása (erről egy másik alkalommal szólnunk).

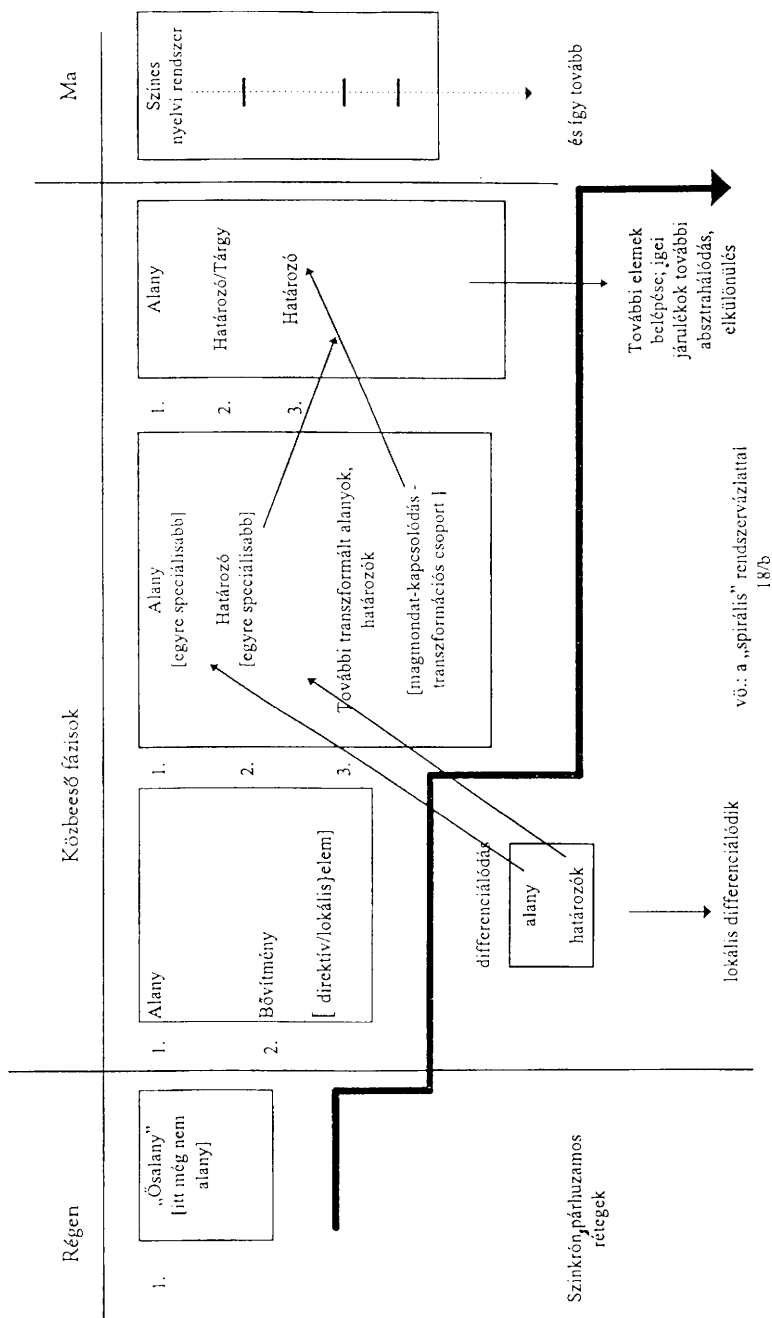
X. Történeti főtipusok

Az ige-fajták, igenemek gerincét, csomópontját adó típusok a maguk történeti vonatkozásaival együtt táblázatosan is jól ábrázolhatók (7—9. sz. ábra).

A rendszerben megteremtődik az összefüggés a hagyományos nyelvtanok által is jól leírt nyelvi, funkcionális elkülönülés és az igenemek egyes főbb fajtái, típusai között (a metaforikus és a tagolósos, transzformációs főtípus), valamint ugyanezek és a vegyértékek, szintaktikai formák között. Láthatjuk az egyes igenemek, ige-fajták ősiségét, funkcionális elsőbbségét, ugyanakkor felfigyelhetünk az egyes formák egymásra rétegzettségére is. Bizonyos nyelvi eszközök révén újraterezhethetjük az ősi típusokat, de már csak motivált, tagolt formában. Ennek jó kifejezője a táblázattal együtt használható koncentrikus hengerábra (hengerspirális). A táblázatban vázolt főbb elvi típusok a következő összefüggéseket mutatják.

Az egységes, osztott jelzésből indulunk, az ennek megfelelő nyelvi jel az osztatlan nomenverbum kategória, a *fagy, esik* típusa. A mélyszerkezetben itt a szituáció egészlegesen van képviselve, mélyszerkezeti esetek külön nincsenek. Ennek az ősi egységnek megfelelő tagolatlan mondatot eredményező igenem a *havazik, esik, alkonyodik, esteledik* stb. típusú igékkel képviselteti magát. Ezt, mivel a mai nyelvben is osztatlan kategória, s a predikatív viszonyoknak egységesen, osztatlanul felel meg a kommunikációban, a r c h e t í p u s nak vagy ősi reprezentáns típusnak nevezhetjük. — A második stádium a fejlődés következő lépcsőfoka, a médium, a mediális jellegű egység megjelenése az alany kiválásával. A szubjektum és a predikátum különválnak, és egymásra vonatkozik. Ezt a lépcsőfokot a mélyszerkezetben az alany osztatlan egysége jellemzi, főtípusként, centrumként itt leginkább az Experienst láthatjuk inaktív szituációkban, esetekben, egyébként pedig az Ágenst. Valencia tekintetében ezek az alany kiválásával még csak egy vegyértéket mutatnak, az alany aktivitása, illetve inaktivitása azt az igenemfőtipus-összefüggést

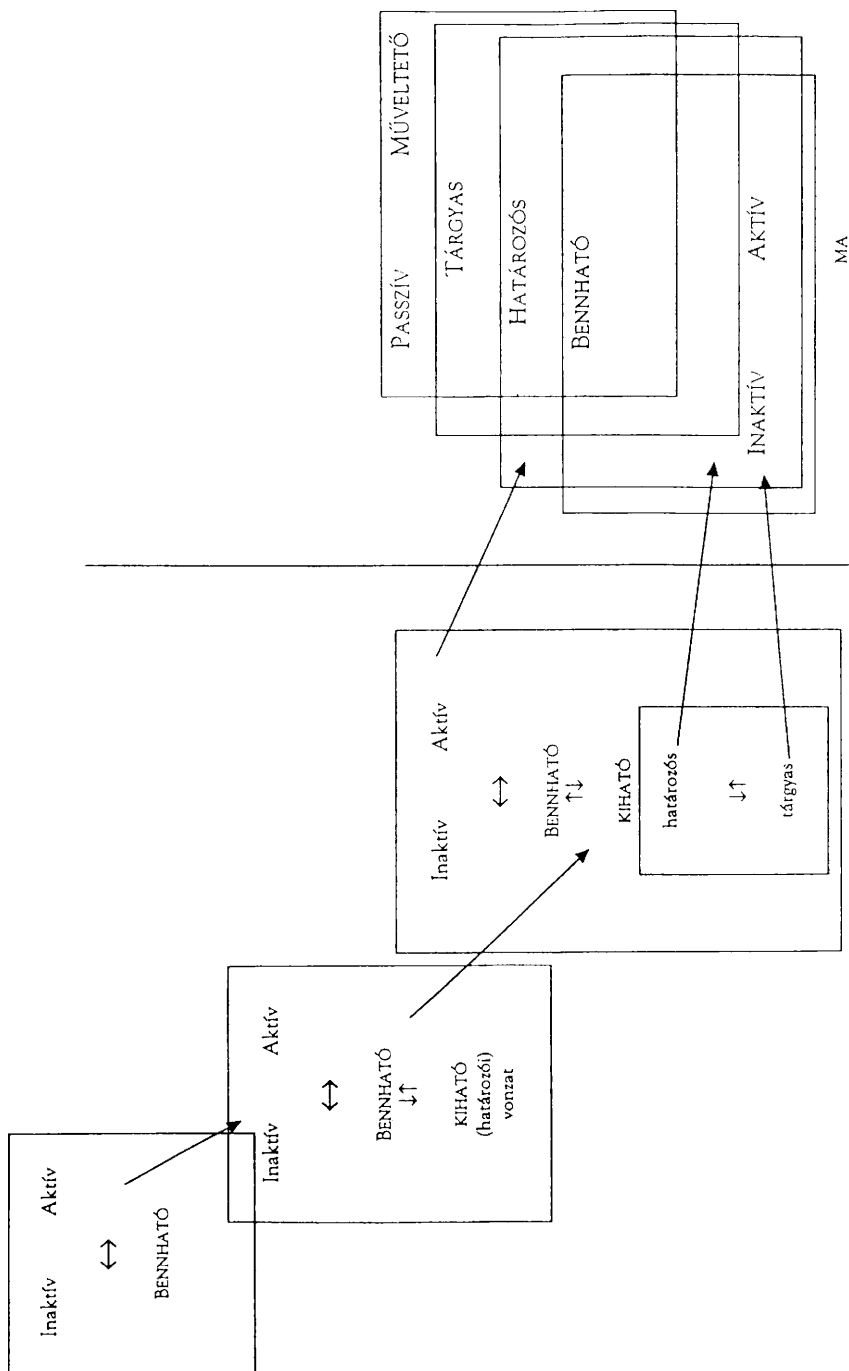
7. ábra
Az ige alanyossága mint a történetiség terméke

8. ábra

Típus	Szerkezeti jellemzés valencia	Példák	Kapcsolatok
Archetípus	osztatlan	fagy, es(ik)	
	motivált osztatlan	havazik esik alkonyodik	tagolódási főtípus (viszonyai)
Medium- prototípus [-Relatívum] [+Tautologikum] (ítélet) (Önható)	[-aktív] (Pat, TE) [-élő] <u>Experiens</u> 1 vegyérték [+élő] <u>Ágens</u> → <u>Exp-</u> [+aktív] koncent- rálható	hó esik, este lesz hullik, hullat veszik, veszít/vész fúj, ájul, úszik, jár Ósalany fúj, áhít/ásít úszik, jár	metaforikus főtípus (viszonyai)
Kiható Transzitivum [+Relatívum]	* Alany [(Pat), Exp] Bővítmény [(Loc), Dir, Pat] 2 vegyérték * Alany [Ág, Exp] Böv. [(Loc), Pat, Dir] S-O-P/SVO-prototípus	hullat, éget, melegít szórakoztat Alany Határozó → Tárgy hullat, éget, melegít szórakozik, szórakoztat	metaforikus főtípus (viszonyai)
Fejlettebb relációk	3 vegyérték egyre fejlettebb szerkezetek	vki vmivel vmit vki vmit vmin stb.	tagolódási főtípus (viszonyai) Zsilka-féle transzformációs csoportok
Differenciálódás			* A differenciálódás folyamata: a választott téma (Alany) és a (mellékes) differenciálódott körülmény, <u>Patiens</u> [Határozó->Tárgy] szétválása

9. ábra
Történeti ráértégződések

mutatja, amelyet metaforikus transzformatív főviszonynak neveztünk az előbbieken. Utalnak erre az aktív és az inaktív mezőkben elhelyezett egyező igék, mint a *fűj*, az *úszik*, a *jár*. A kauzatív műveltető, mozgató (mozzanatot kifejező) *-t* képző is több helyen megjelenik: *áhit*, *ásít*, *siet*, *hullat*, *feszít* stb. Ennek a típusnak, melynek mint látjuk, Experiens főtípusban adhatjuk meg a mélyszerkezeti vonatkozását, a *m é d i u m - p r o t o t í p u s* elnevezést adtuk. Szándékosan nem mediálisnak neveztuk, hogy ne keveredjék meghatározásunk a Károly-féle rendszer újradefiniált formájának mediális kategóriájával, amely inaktív [mínusz aktív] jegyet hordoz. A medialitás azonban — egyezően az eddigi szokásos magyar nyelvtanirási gyakorlattal — az igének, illetőleg ezeknek az ősi ígeprototípusoknak azt a tulajdonságát hangsúlyozza, hogy nem képes még bonyolult hatásviszonyok ábrázolására, csupán a minimális különbségtételre, amely az alap kiválásával, a szubjektum—predikátum elkülönülésével válik lehetővé. Ezt jelképezi az *ö n h a t ó* kifejezés, amit Károly Sándor már többször idézett mondatában úgy fogalmaz, hogy a cselekvés úgy van fölfogva, mintha magától menne végbe. Nos, ez a tükrözési szempont a médium lényege és magja, ezért kapta elsősorban a [mínusz relatívum] és a [plusz tautologikum] jellemzést. A tautologikum utal arra, hogy olyan egységről, tükrözési módról van szó, amelyben a vonatkozó és az, amire vonatkoztatunk, nem különül el egymástól, hanem egységben van, mintegy tautologikus egységet alkot (vö. ZSILKA tautologikus egységeinek fogalmával: ZSILKA JÁNOS, Tautologikus egységek a nyelvben. Bp., 1987.). Ez a bizonyos elkülönült alany, ez a predikatív viszony, ez az egy vegyérték nem alkalmas arra, hogy a valóságban két különböző részlet között írjon le viszonyt, kapcsolatot. (Mindez egyáltalán nem azt jelenti, hogy a jelzésekből alakult jelek a két-pólusú mondat létrejöttével nem lépnének be egy függvénybe. A korábbi jelzések ugyanis egymáshoz képest már újabb jelminőséget teremtenek.) A *prototípus* kifejezést az indokolja, hogy történeti összefüggéseket vázolunk, de mint azt a hengerspirális vázlat mutatja — s mint ahogyan arról már említést is tettünk — az újabb szinkrón nyelvi rendszerek (így a mai szinkrón rendszer is) tagolt, motivált alakjaikkal megisméltik ezeket az alaptípusokat, csak már tagolt, differenciált formában. Pl. *-ÓDIK* képzővel egy tranzitív ige mediálissá válhat, hasonlóvá a prototípushoz.

A következő fázist *t r a n z i t í v u m* nak, *k i h a t ó* nak nevezük el. Itt már két vegyérték jelenik meg, s az elkülönülés e differenciálódása során egy olyan prototípusról van szó, mely pl. a szubjektum — predikátum — objektum alkutú szintaktikai szerkezetek, mondat szerkezetek alapjául is szolgál (SVO). A *plusz relatívum* jellemzés már az előzőekkel szemben azt fejezi ki, hogy a szituáció, a valóság legalább két darabja, két részlete között teremt függvénykapcsolatot az ige.

A továbbiakban a vegyértékszám növekedésével, a meglevő típusok egymásra való vonatkozódásával, transzformációs rendszerük összefüggésével (ahogyan ezt ZSILKA *jelentés1*, *jelentés2*, *jelentés3* stb. szimbólumai is kifejezik), a nyelvben egyre bonyolultabb viszonyok jönnek létre, egyre összetettebb egymásra rétegződések mind a jelentésben, mind a transzformációs sorok szintaktikai vonatkozásában. A nyelvi mag köré újabb és újabb héjak szerveződnek. A szinkrón metszetekben azonban a mag mindig jelen van az ősi típusok ismételt, képviselt, prototípus formájú újraalkotásában.

A 6/a), 6/b) sz. ábrákon transzformációs összefüggéseket figyelhetünk meg a diakroniára és a szinkroniára vonatkozóan is. Egyes képzők, valamint egyes transzformációk részletes leírását Károly történeti és leíró szempontból strukturális és funkcionális vizsgálattal már megtette (KÁROLY i. m.). 6. sz. ábránk az előbb elemzett prototípussémával

kapcsolatban ad meg összefüggéseket. Figyelemre méltó a tárgyias tranzitív és a határozós tranzitív (intranszitiv kiható és tiszta tranzitív) csoportok kiható, tranzitív szerepe a másik oldalon álló önhatók (Károlynál *bennható* típusúak és mediálisok) csoportjával szemben. Ez az összefüggés az ún. *t a g o l ó d á s f ő t í p u s a* — az igenemek csoportosításával kapcsolatosan már tárgyaltuk ezt a transzformációs összefüggést. Érdemes még fölfigyelnünk az ún. *bennható* és az ún. mediális rejtett kategóriáira, a szunnyadó reflexív, kölcsönös viszonyfajtákra, amelyek — a nyelvi eszközök elkülönülésével, szétretegződésével, differenciálódásával — önálló formát, alakot nyerhetnek, kibomlanak. Majd, miután vonzatstruktúrákba épülve kiható, tranzitív formát találnak maguknak, és motivált képzős formában jelennek meg, jelentésbelileg specializálódnak, alakilag újra motiválatlanná kezdenek válni, elhomályosulnak, és ismét visszatérnek az ősbibb egységbe, prototípusba. Fontos, hogy a tárgyias tranzitív szimbólumba torkollik a legtöbb nyíl; ez a legabsztraktabb kategóriája az alanyon kívül a bővítményeinknek. A tárgyias igékből többféle operációval, művelettel az *-ik*, majd a későbbi *-ÓDIK* formánssal ismételten visszaléphetünk a mediális jellegű prototípusba. A széleken pedig két nagyon fontos funkciót kifejező képző (két nagyon fontos szerep) helyezkedik el, a passzívum és a műveltetés.

XI. Ö s s z e f o g l a l á s

Az értekezés kiindulásul elfogadja az igenemnek hagyományos megközelítését — ti. azt, hogy az igenem az igék osztályozásában az a kategória, amely az alany és az ige-tartalom viszonyát írja le, és erre vonatkozóan végez vizsgálatokat. Az elméleti részben röviden fölvázoltuk a kérdéshez leginkább kapcsolódó hazai és külföldi nyelvészeti irányzatok szerepét. Ráműtattunk, hogy Zsilka János kutatásai mennyire fontosak, valamint hogy a strukturális, generatív szemléletet mind módszertani, mind elvi tekintetben (terminológiában) érdemes felhasználni. Kitértünk az igék csoportosításának többféle lehetőségére is.

Központi kérdésként a Károly Sándor által megalkotott szintetizáló igényű igenemrendszert vizsgáltuk meg alaposabban (módosított változatainak figyelembevételével). Elemzésünk célja az volt, hogy világossá tegyük a felosztást meghatározó rejtett szempontokat. Ebből ugyanis bizonyos besorolási nehézségek, ellentmondások származnak. A rejtett szempontok kibontása egyúttal lehetőséget adott további rendszerezések kidolgozására. Sikerült kimutatnunk a Károly-féle igenemfelosztás kategóriáit, melyek azonban sokszor más szempontokkal együtt jelentkeznek, keverednek. E központi kategóriák: az aktivitás, a kihatás és a szenvedő jelleg (ráhatottság). E kifejezések összefüggést mutatnak az esetgrammatika mélyszerkezeti eseteinek jellemző (specifikáló) jegyeivel, ezért is választottuk a már megfogalmazott rendszeralkotó elvek és szempontok egzakt kifejtésének eszközeül. A különféle esetgrammatikai felfogások figyelembevételével egy vizsgálatunk céljához szabott modellt dolgoztunk ki. Ezután megnéztük, hogy az egyes Károly-féle igenemek alanyainak tipikusan milyen mélyszerkezet felel meg.

Egyes mélyszerkezeti esetek specifikáló átírása révén logikai formába tudtuk önteni az egyes igenemek egymáshoz való viszonyát, összeférhetőségét. A rendszert újradefiniáltuk úgy, hogy minél közelebb essenek a csoportok az eredeti szerzői elképzeléshez, de kiküszöböljük az ellentmondásokat. Foglalkoztunk a kölcsönösség és a visszahatás logikai szerkezetével. Megállapítottuk, hogy két sajátos logikai szerkezetről van szó. Kimutattuk, hogy helyük bizonyos szempontból az egyéb igenemektől függetlenül határozható

meg. A tranzitivitás kérdéséhez is eljutottunk az egyes alapszemponatok vizsgálatával. Foglalkoztunk a tranzitivitás különböző értelmezéseivel abból a célból, hogy az egyes értelmezéseket egymáshoz képest próbáljuk meghatározni. Mielőtt igenemfelosztásokat vázoltunk volna fel, még néhány további szempontot vizsgáltunk meg, törekedve a kérdés minél teljesebb körülményaira. Ezek a szempontok a következők voltak: az alany és az ige kapcsolata, a predikatív viszony mibenléte, a valencia kérdése és az igenem, a jelentés összefüggése, a jelentés szempontú csoportosítások jogosultsága, szerepe az igék kategorizálásában, az egyes igék különböző absztraktsági fokának szerepe az igenem megállapításában (kimutattuk, hogy itt is mélyebb összefüggések vannak). Kitértünk a morfológiai, szintaktikai kérdések igenemet befolyásoló szerepére, az egyes tárgyalt szempontoknak az etimológiában felhasználható elvi jelentőségére, továbbá kiemeltük az értékelő motivációjú igék tárgyalásának fontosságát. Legfontosabb elemként a metafora kérdéséről szoltunk, az igét mint metaforát vizsgáltuk, valamint hangsúlyoztuk a jelentésváltozásban betöltött szerepét és a dinamizmussal, az irányítottással való szoros kapcsolatát.

Ezután javaslatot tettünk néhány felosztási rendszerre. Elsőként egy kettős szempontú, ellentmondásmentes felosztási rendszert vázoltunk, amely talán a leginkább alkalmas történeti és leíró szempontból is a magyar igék csoportosítására s a nyelvbeli összefüggéseik kifejezésére. Másodszor szintaktikai és szemantikai szempontok szétválasztásával létrehozható csoportosítást ábrázoltunk (automatikus képzések, redundanciaszabállyal történő képzések és a töigék szemantikai csoportjai, lexikalizálódott elemek, ezek jól behatárolható helyet foglalnak el).

Harmadszor komplex jellemzést javasoltunk, utalva annak nehézségére, hogy vezérjegyet kell kiválasztani, s a leírás rendszere összetett. Ez elsősorban egy nyelv specifikus és minél teljesebb leírását szolgálja, kontrasztív vizsgálatok alapja lehet. Végül a vonzatszerkezet és a jelentésszerkezet kölcsönös összefüggését tükröző felosztást javasoltunk. (Ez esetben is kell fő szempontot választani, s a másodlagos szempontot alcsoport képzésére kell felhasználni.)

Két fő transzformációs típust állapítottunk meg, mely lényegi összefüggéseket tükröz az igenemek és az igei struktúrák kapcsolatában, s megmagyarázza a szinkronia és diakronia kapcsolatának legfontosabb pontjait. A transzformációs főtípushoz kapcsoltuk pl. a metafora vagy az igeképzés kérdését. A két főtípus a tagolódási és a metaforikus főtípus.

Az igenemrendszer történeti vonatkozásainak megrajzolására ábrákkal szemléltettük a legfőbb történeti típusokat: az Archetípust, a Medium-prototípust és a Tranzitív (kiható) prototípust mint a legfőbb típusokat a nyelvfejlődés folyamán. Ugyanakkor szemléltettük azt is, hogy a szinkrón nyelvi rendszerben (így ma is) ezek a típusok egymás mellett élnek, egymásra rétegződnek, s közöttük transzformációs szabályok teremtenek összefüggéseket.

A dolgozat tanulságai közé tartozik a mélyszerkezet és a felszíni szerkezet összefüggéséről megfogalmazott néhány gondolat is (a felszíni szerkezet viszonyaiból következtetünk az invariáns mélyszerkezetre). Adalékokkal szolgáltunk a szófejtés módszerének kérdéséhez. A szinkronia és a diakronia rendszereit összekötő transzformációkat az egyállapotú rendszeren belül is értelmeztük, és felhasználtuk az igenemek összefüggésének kimutatásához. Itt is bebizonyosodott, hogy a struktúra és a szemantika elválaszthatatlan egységben van, s csak így vizsgálható.

Szemléltettük, hogy a nyelvi rendszer szerves voltának vizsgálatában és bizonyításában termékeny szempont lehet a tranzitivitás és az igenemvizsgálat. Meggyőződhattünk a nyelv és a gondolkodás elválaszthatatlanságáról.

„A funkciók végső soron a nyelv és a beszéd kommunikatív és gondolatrealizáló társadalmi funkciójába torkollanak, s ezek vizsgálata adja meg a nyelvészeti tevékenység végső értelmét, ez vezeti a nyelvi elem és struktúra vizsgálatát a meddő öncélúságtól a nyelvhasználat, tehát a társadalmi ember megismerése felé. Minden részletkutatásnak — a jelen tanulmánynak is — csak ebben a perspektívában van értelme.” (KÁROLY SÁNDOR i. m. 218.)

H. TÓTH TIBOR

Parömiológiai felmérés Magyarországon

(Milyen formában és változatban élnek a legismertebb közmondások, és mi határozza meg az ismeretüket?)

1. A parömiológiai felmérés célja. — Annak ellenére, hogy egyesek szerint a közmondások már rég feledésbe merültek és kimentek a divatból, mégis nap mint nap találkozunk velük. Az ún. proverbium (bár a *proverbium* szónak a szakirodalomban tágabb a jelentésköre, ebben a dolgozatban 'közmondás' jelentésben használom) egyike azoknak a folklórműfajoknak, amelyek ma is élnek. Használatuk beszéd közben, televízióban, rádióban, hirdetésben, újságokban, folyóiratokban, könyvekben mindennapos jelenség.

1991—92-ben végeztem felmérést Magyarországon annak megállapítására, hogy milyen és hány közmondás, milyen formában és változatban él a köztudatban, valamint ezeket az ismereteket mennyiben befolyásolja a különböző nem, életkor, lakóhely, végzettség stb. Tanulmányom 418 ember közmondásokban való jártasságát vizsgálja, a 378 népszerűbb közmondás alapján.¹

2. A téma háttérének feltárása. — A 70-es években G. L. PERMIJAKOV, a világ egyik legkiválóbb parömiológusa, a Szovjetunióban, Moszkva megyében végzett parömiológiai felmérést. Célja a legismertebb orosz parömiák (паремия), más szavakkal az orosz parömiológiai minimum feltárása volt. A felmérése két szakaszból állt:

a) Az első szakaszban a résztvevők egy 1494 proverbiumból álló listát és egy 6 kérdésből álló kérdőívet kaptak.

A lista a következőket foglalta magába: közmondások, szólások, aforizmák, találós kérdések, népi jóslások, nyelvtörő kifejezések, fejtörők, ráolvasások, orvosi tanácsok, wellerizmusok, csúfolók, gazdaregulák, időjárás- és egészségügyi szabályok, szóláshasonlatok, adomák, jelszók stb. A szerző csak a moszkvai vagy Moszkva megyei szájhagyományt gyűjtötte össze. Az anyagot csoportokba, ezeken belül ábécésorrendbe, megszámozva rendezte. Az előszóban arra kérte a résztvevőket, húzzák át az ismeretlen parömiák számait, valamint a listát ki lehetett egészíteni a véleményük szerint széles körben használatos adatokkal.

¹ A tanulmány a kandidátusi disszertáció (I. TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA, Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások elemzése. Kandidátusi disszertáció. Kézirat. Bp., 1993.) I. részét tartalmazza jelentéktelen változtatásokkal.

A kérdések a személy nemére, korára, végzettségére, foglalkozására, lakóhelyére (18—20 éves koráig) vonatkoztak, valamint arra, hogy a résztvevők becslésük szerint körülbelül hány közmondást és közmondásszerű szót ismernek (20, 50, 100, 200 vagy több). — Több mint 300 ember vett részt a felmérés első szakaszában.

b) A második szakaszban 540 körüli proverbszerű szót szerepelt, azok, amelyek az első szakasz során legismertebbeknek bizonyultak (a résztvevők 90 vagy több százaléká ismerte).

A második szakasz abban különbözött az elsőtől, hogy a listán nem az egész parömia, hanem csak az eleje szerepelt. A csonka parömiákat kellett kiegészíteniük. Körülbelül 100 ember vett részt a felmérés második stádiumában.

Így két szűrőpróbán át sikerült megállapítani Moszkva megye legismertebb proverbszerűségeit. A Permjakov halála óta megjelent szótárak — Пермяков, Г. Л., 300 allgemeingebräuchliche russische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten (300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок). Москва-Лейпциг, 1985.; 300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок (300 общеупотребительных русских пословиц и поговорок). Москва—София, 1987. — már ezen alapulnak. PERMJAKOVnak több tanulmánya és könyve jelent meg erről a kérdéstről (l. Пермяков, Г. Л., Паремнологический эксперимент. Материалы для паремнологического минимума. Москва, 1971., К вопросу о паремнологическом уровне языка. In: Сборник статей по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1973. 26—33, К вопросу о русском паремнологическом минимуме. In: Словари и страноведение. Под ред. Е. М. Верещагина. Москва, 1982. 131—37, Г. Л. Пермяков (ed.), Паремнологические исследования. Москва, 1984., Основы структурной паремнологии. Москва, 1988.). Sajnos halála megszakította a nagy tudós tevékenységét, a parömiológiai kísérlet adatait nem tudta feldolgozni. Ezt több év múlva ARVO KRIKMANN ész parömiológus végezte el helyette (l. KRIKMANN, ARVO, Паремнологические эксперименты Г. Л. Пермякова. Таллин, 1986.).

PERMJAKOV felmérése teljesen egyedülálló volt, „első fecske”, amely a parömiológia terén bizonyos fellendülést hozott. Tevékenysége és eredményei hatására több külföldi tudós kezdett érdeklődni e téma iránt: az USA-ban W. MIEDER (MIEDER, WOLFGANG, Prolegomena to Prospective Paremiography: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship, vol. 7., 1990. 133—44, Paremiological Minimum and Cultural Literacy. Creativity and Tradition in Folklore: New Directions. (Edited by SIMON J. BRONNER). Logan, Utah, 1992. stb.; Finnországban és Németországban I. SCHELLBACH-KOPRA (SCHELLBACH-KOPRA, INGRID, Parömisches Minimum und Phraseodidaktik im finnisch-deutschen Bereich. In: KORHONEN, I. (Hrsg.): Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. Oulu, 1987. 245—55); Svájcban H. RUEF (RUEF, HANS, Zusatzsprichwörter und das Problem des parömisches Minimums. In: GRÉCIANO (Hrsg.), Europhras 88. Phraseologie Contrastive. Strasbourg, 1989. 379—85).

Am a legkimagaslóbb eredményeket mind e kérdés elméletével, mind az empirikus kutatásaival P. GRZYBEK érte el (Németország) a német és a szerb-horvát parömiológiai minimum kutatásával (GRZYBEK, PETER, How to do things with some Proverbs. Zur Frage eines parömisches Minimums. In: GRZYBEK (Hrsg.), Semiotische Studien zum Sprichwort. Simple Forms Reconsidered I. [= Special Issue of: Kodikas/Code — Ars Semiotica. An International Journal of Semiotics (3/4) [1984.], 345—50, Sinkendes Kulturgut? Eine empirische Pilotstudie zur Bekanntheit deutscher Sprichwörter: Wirkendes Wort 1991. Bd. 41. H. 2. 195—223), Probleme der Sprichwort-Lexikographie (Parömiographie): Definition, Klassifikation, Selektion. In: MEDER, G., DÖRNER, A.

(Hrsg.), Worte—Wörter—Wörterbücher. 1992. 195—223, GRZYBEK, PETER, ŠKARA, DANICA, BOŠNJAK, ZDENKA, Der Weisheit der Gasse auf der Spur. Eine empirische Pilotstudie zur Bekanntheit kroatischer Sprichwörter: Zeitschrift für Balkanologie 23. stb.)

Magyarországon ilyen irányú munkával én próbálkoztam, I. TÓTHNÉ LITOVKINA, ANNA, The Use of Proverbs In Contemporary Hungarian Society. A Study of National Identity Among Hungarians of Tolna County Through Proverbs: European Journal for Semiotic Studies Vol. 4. [1992.]: 289—316, Egy sajátos műfaj: a közmondások ismeretének vizsgálata Tolna megyében: Dunatáj 1992: 63—73, Milyen és mennyi közmondás él a magyar köztudatban?: Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. (A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson — Szeged, 1991. augusztus 12—16. — elhangzott előadások). Budapest—Szeged, 1993. III, 1452—65; Conducting a Paremiological Experiment in Hungary: Proverbium. Yearbook of International Proverb Scholarship 1996: 161—83; GROTHJAHN RÜDIGER, TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA, GRZYBEK PETER, CHLOSTA CHRISTOPH, ROOS UNDINE, Statistical Methods in the Study of Proverb Knowledge: An Analysis of the Knowledge of Proverbs in Contemporary Hungarian Culture (Tolna Country): Semiotische Berichte 1993/3, 4: 275—308.

3. A vizsgálat lebonyolítása. — A) A résztvevők feladatköre. — A vizsgálat során minden résztvevő 9 kérdésből álló kérdőívet kapott (a kérdések a személy nemére, korára, végzettségére, lakóhelyére, szülői hátterére vonatkoztak; a kérdőív anonim volt) és 378 csonka közmondásból álló listát (I. TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA, Felmérés a magyar közmondások ismeretére vonatkozóan és a felmérésben legismertebbeknek bizonyult közmondások elemzése. Kandidatusi disszertáció. Kézirat. Budapest, 1993. 126—38), pl. *Addig jár a korsó a kútra...*, *Addig üsd a vasat...*). A kérdésekre válaszolniuk kellett, a csonkán közölt közmondásokat pedig ki kellett egészíteniük (I. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 139—202). Ha olyan közmondásokat ismertek, amelyek nem szerepeltek a listán vagy nem az ott szereplő formában ismerték, be kellett írniuk azokat is (I. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 203—212). Arra kértem a résztvevőket, hogy ha nem ismerős előttük egy-egy közmondás, ne forduljanak másokhoz segítségért vagy ne használjanak könyveket.

A csonka közmondások kiegészítése aktív ismereteket igényel, a válaszokból pedig tükröződik, milyen változatokban élnek a legismertebb magyar közmondások. — A kérdőív kitöltése és a lista kiegészítése kb. 1,5—3 órát vesz igénybe.

B) A kiválasztás metodikája. — *Három a magyar igazság*, így a 378 magyar közmondást tartalmazó lista is csak a harmadik alkalommal öltött végleges formát; előzőleg 2 szűrőpróbán ment át. A közmondásokat a következő eljárással választottam ki:

1. A lejjebb említett forrásokból kb. 4000 közmondást emeltem ki.

a) Mindazok a közmondások, amelyekhez sikerült nyelvi bizonyítékokat találni a XVII—XX. századi magyar szépirodalomban, illetve a mai publicisztikában. Több éves gyűjtőmunkám során kb. 4000 példára tettem szert, amelyekben kb. 1000 közmondás használata tükröződik.

b) Mindazok a közmondások, amelyeket hallottam a rádióban, a televízióban vagy beszéd közben.

c) Az összes közmondás PACZOLAY GYULA (Magyar—észt—német—angol—finn—latin közmondások és szólások — cseremisiz és zürjén függelékkal. Veszprém, 1987. Magyar közmondások és szólások — Hungarian Proverbs. Veszprém, 1989.)

és BÁLINT SÁNDOR (Szegedi példabeszédek és jeles mondások. Bp., 1972.) gyűjteményeiből.

d) O. NAGY GÁBOR (Magyar szólások és közmondások². Bp., 1976.) könyvéből csak azokat a közmondásokat emeltem ki, amelyek a szerző szerint máig népszerűek a köznyelvben.

e) ERDÉLYI JÁNOS (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.), MARGALITS EDE (Magyar közmondások és közmondásszerű szólások. Bp., 1896.) és mások munkáiból véletlenszerűen válogattam.

f) VÖÖ GABRIELLA (Igaz ember igazat szól. Közmondások a romániai magyar folklórból. București, 1989.) könyvének a legnépszerűbb 200 közmondása.²

Közülük 50 különböző korú, végzettségű, nemű stb. ember + jellel jelölte meg a számára ismert közmondást, – jellel az ismeretlent.

2. A második szakaszban csak azok a proverbiumok vehettek részt, amelyeket a megkérdezettek legalább 50%-a ismert. Az így megmaradt kb. 930 csonkán közölt közmondásból álló listát és a 12 kérdésből álló kérdőívet (l. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 106—25) 22 személy kapta meg (kiválasztásukkor külön figyeltem arra, hogy a különbözők legyenek arányosan legyen képviselve). Őket arra kértem meg, hogy a kérdésekre válaszoljanak és a csonka közmondásokat egészítsék ki. A második szakasz célja a listán szerepelt közmondások és a kérdőíven szerepelt kérdések csökkentése volt. A végleges kérdőív és lista szerkesztése során számolnom kellett az elviselhető túrési határokkal. Hiszen nem tudtam volna találni 400 embert, akik „köszönöm”-ért 3—5 órás munkát vállaltak volna (kb. annyi idő kellett a 930 közmondás kiegészítéséhez és 12 kérdés megválaszolásához).

A közmondás kiegészítése már aktív tudást igényel, ellentétben az első szakasszal, amikor nem volt biztos, hogy a résztvevők mindig a valóságnak megfelelő információt írtak. Néha pusztán csak azért nyilvánítottak egy-egy közmondást jól ismertnek, mert logikusnak, igaznak³ tűnt. KATONA IMRE szerint (Alsónémedi és környékének szólásai. In: Alsónémedi története és néprajza. Alsónémedi, 1980. 405) „a közlők a kérdezett szövegre esetleg akkor is igent mondanak, ha nem ismerik vagy bizonytalanok ismeretében”. Ezt

² Köszönettel tartozom Dr. PACZOLAY GYULÁNAK a VÖÖ munkája alapján összeállított és rendelkezésemre bocsátott gyakorlati listáért.

³ Azt, hogy nem lehet bízni az emberek állításában, hogy egy adott közmondás ismerős vagy sem, bebizonyította ARORA „The Perception of Proverbiality” c. tanulmányában (ARORA, SHIRLEY L., The Perception of Proverbiality: Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship 1 [1984.]: 1—38). ARORA megkért 26 spanyol anyanyelvű Los Angelesben levő adatközlőt arra, hogy értékeljenek 25 tételt egy listán: 1. ismerős közmondás, 2. bár eddig az életük során még nem hallották, de közmondásnak tartják, 3. nem közmondás. A listán csak 2 valódi spanyol közmondás szerepelt, a többi 23 tétel „hamis” közmondás („pseudoproverbs”) volt, amelyet a tanulmány szerzője maga talált ki, felhasználva a népszerű spanyol közmondásokban gyakran előforduló rimet, metaforát stb. — ARORA eredményei nagyon érdekesek és tanulságosak sok vonatkozásban. A két igazi spanyol közmondást ismerősnek nyilvánította a megkérdezetteknek 83 és 43 százaléka. Közülük a listán 4 hamis közmondás szerepelt, amelyeket a népszerű közmondások modelljeiből alakított ki. A szerző listáján levő többi hamis közmondást „ismerte” a résztvevőknek 40—11%-a. Ha azonban ehhez a számhoz hozzáadjuk azoknak a számát, akik az ismeretlen tételt vélték közmondásszerűnek, megkapjuk a vélt közmondások listáját. Ezen a népszerű spanyol közmondás *No es oro todo lo que relumbra* (Nem mind arany, ami fénylik) 96% pontszámmal vezet. A másik eredeti közmondás most már a 6. helyről a 14. helyre tevődött át a 70% pontszámmal. Nem kevesebb, mint 12 hamis közmondás előzte meg. A listán szereplő 9 hamis közmondást ismert közmondásnak vagy valószínű közmondásnak nyilvánította a résztvevőknek több mint háromnegyede.

alátámasztja az a tény, hogy a második szakasz után 930 közmondás helyett már csak 378 maradt fenn a rostán, amelyeket a megkérdezettek fele (vagy több mint a fele) tudta csak kiegészíteni. Pl. az *Amit Misi tanul, Mihály sem felejt el* közmondást az 1. szakasz során a résztvevők több mint 80%-a ismertnek jelölte meg. A 2. szakaszban pedig csak hárman tudtak megbirkózni e közmondás kiegészítésével.

3. Ez a 378 közmondás került a listára, amely a felmérésemnek a harmadik stádiumát és az adott tanulmányomnak a tárgyát képezi. Csökkentettem a kérdőívben szereplő kérdések számát is, 9 maradt.

Így a 9 kérdést tartalmazó kérdőív kitöltése és a listán szereplő 378 közmondás kiegészítése már kb. 1,5–3 órát vett igénybe, ami túrhetőnek tűnt.

C) Az adatfelvétel. — 650 kérdőív készült el. Személyes ismeretségi körömben vagy olyan helyeken hajtottam végre a felvételt, ahol barátaim, ismerőseim dolgoznak vagy laknak. Ezen kívül nagy segítséget nyújtottak diákjaim, akik hozzátartozóikkal, barátaikkal töltötték ki a lapokat. Az adatfelvételt néha postán bonyolítottam le. Mivel nem állt módomban honorálni a munkát, természetesen teljesen tisztában voltam azzal, hogy nem mindenkitől fogom visszakapni a kérdőíveket, hiszen *Krisztus koporsóját se őrizték ingyen*. Feltételezsem igazolódott. 1992 decemberéig, a határidő több hónapos lejárta után csak 418 feldolgozható kérdőívet kaptam vissza.

Az adatokat IBM PC computeren, dBASE III PLUS program segítségével dolgoztam fel.⁴

4. A vizsgálat eredményei. — A) Rövid statisztika. — Ahogyan már korábban említettem, végeredményben 418 személytől származó adatokat vizsgáltam. A 418 főnek a megoszlása és aránya a következő: A két nem majdnem egyenlő számban van képviselve: 186 férfi (44,5%) és 231 nő (55,3%). 1 hiányos adatközlés (0,2%). Koruk 13-tól 88 évesig változik; az átlagéletkor 41 év; a nőké 39, a férfiaké 43 év.

A három korcsoport aránya szintén majdnem egyenlő: a fiatalok korcsoportjához (30 éven aluliak) 140 (33,5%), a középkorúakhoz (30–49 évesek) 136 (32,5%), az idősekhez (50 éven felüliek) pedig 138 személy tartozik.

Ami a legmagasabb iskolai végzettséget illeti, három nagyobb csoportot emeltem ki: általános iskolai végzettségűek 22,7% (= 95 fő), középiskolai végzettségűek 44,5% (= 186 fő) és felsőfokú végzettségűek 32,8% (= 135 fő) (köztük 49 személynek humán végzettsége van, ezen belül 28 nyelvekből és irodalomból specializálódott; 73 személynek pedig nem humán a végzettsége). 13 személy (3,1%) elfelejtette jelölni, hogy a főiskolán vagy egyetemen milyen szakon vagy karon végzett. 2 hiányos adatközlés (0,5%).

⁴ A listán szereplő közmondások kiegészítésénél a felvett anyag minősítése során a következő kódolási módszert alkalmaztam: 0 = Nincs kiegészítés. 1 = Helyes kiegészítés. 2 = Nem a többség által ismert közmondás kiegészítése, hanem egy másiké, pl. a *Jótett helyébe...* két különböző közmondásnak az eleje: a *Jótett helyébe jót várj* közmondást 350 ember ismerte, így kapott 1-et, a *Jótett helyébe jót ne várj* pedig 2-t kapott, mivel csak 65 résztvevő ismerte. 3 = Nem a közmondás, hanem a szólás kiegészítése; pl. *Zavarosban halászik* (vö. *Zavarosban nem jó halászni*); *kibújt a szeg a zsákból* (vö. *Kibújik a szeg a zsákból*). 4 = A kiegészített mondat értelmetlen, nem közmondás vagy nincsen végig kitöltve: *Szeget szegért, fogat fogért* (vö. *Szemet szemért, fogat fogért* vagy *Szeget szeggel*). 8 = Olvashatatlan a válasz (csak öt esetben fordult elő). A 9-es minősítést a következő két közmondás kapta: *Aki bírja, marja*, valamint *Nem lehet [nehéz] két úrnak szolgálni*, mivel a lista összeállításakor hibáztam. Ugyanis az *Aki bírja, marja*, *Aki kapja marja*, valamint *Két úrnak nem lehet [nehéz] szolgálni* és *Nem lehet [nehéz] két úrnak szolgálni* közmondásokat külön közmondásként számoztam, nem pedig egy-egy közmondás változataiként, ahogy szándékoztam. (Az összes variáns pedig a másik két közmondásnál található).

A felmérés végrehajtásakor 71 résztvevő (17,0%) Budapesten lakott, 49 (11,7%) nagyvárosban, 146 (35,0%) kisvárosban, 152 (36,4%) faluban.

A megyei megoszlás a következő: Baranya 17 (4,1%), Bács-Kiskun 14 (3,3%), Békés 13 (3,1%), Borsod-Abaúj-Zemplén 22 (5,3%), Csongrád 12 (2,9%), Fejér 9 (2,2%), Győr-Sopron 12 (2,9%), Hajdú-Bihar 16 (3,8%), Heves 10 (2,4%), Jász-Nagykun-Szolnok 18 (4,3%), Komárom-Esztergom 17 (4,1%), Nógrád 7 (1,7%), Pest 79 (18,9%), Somogy 7 (1,7%), Szabolcs-Szatmár-Bereg 28 (6,7%), Tolna 78 (18,7%), Vas 16 (3,8%), Veszprém 31 (7,4%), Zala 12 (2,9%).

Gyermekkorát 57 adatközlő (13,6%) Budapesten töltötte, 38 (9,1%) nagyvárosban, 115 (27,5%) kisvárosban, 208 (49,8%) faluban.

Megyék szerinti megoszlásban: Baranya 21 (5,0%), Bács-Kiskun 18 (4,3%), Békés 19 (4,5%), Borsod-Abaúj-Zemplén 28 (6,7%), Csongrád 9 (2,2%), Fejér 11 (2,6%), Győr-Sopron 16 (3,8%), Hajdú-Bihar 12 (2,9%), Heves 12 (2,9%), Jász-Nagykun-Szolnok 19 (4,5%), Komárom-Esztergom 13 (3,1%), Nógrád 9 (2,2%), Pest 69 (16,5%), Somogy 11 (2,6%), Szabolcs-Szatmár-Bereg 30 (7,2%), Tolna 54 (12,9%), Vas 18 (4,3%), Veszprém 33 (7,9%), Zala 13 (3,1%), külföldön 3 (0,7%).

A szülői végzettség szerinti megoszlás a következő: 405-nek (231 anyának és 174 apának) (48,4%) általános iskolai végzettsége van, 262 (128 anya és 134 apa) (31,3%) középiskolai végzettségű, 147 (50 anyának és 97 apának) (17,6%) felsőfokú végzettségű, 22 (9 anyának és 13 apának) (2,6%) szülőnek az adatait az adatközlőim elfelejtették beírni.

Ami a közmondások kiegészítését illeti, a következő kép rajzolódik ki: 378 közmondásból minden kérdezett átlagosan 310 közmondást tudott helyesen kitölteni; 61-et üresen hagyott, 5 kiegészítésnél nem helyes választ adott, 1 esetben pedig nem a közmondást ismerte, hanem a szólást. Átlagban egy közmondást a megkérdezettek 82,0%-a ismert (= 343 fő).

B) A minta reprezentativitása. — Az adatközlők kiválasztásakor különösen ügyeltem arra, hogy a három korcsoport (fiatalok, középkorúak és idősek) és a két nem kb. egyenlő számban legyen képviselve. Ezenkívül arra is törekedtem, hogy az adatközlőim lakóhelyeinek településtípusai közti megoszlás a hazai arányokat tükrözze. Arról, hogy a minta minden szempontból reprezentatív legyen, természetesen álmodni sem lehetett. Tudva tudom, hogy nem a legjobb módszerrel szereztem az adatközlőket, de ez volt az egyetlen járható út számomra. Ahogyan már megemlítettem korábban, barátaimmal, ismerőseimmel, diákjaimmal, hozzátartozóikkal, ismerőseikkel töltöttem ki a lapokat. Ebből adódnak a mintám hiányosságai: például az adatközlőim iskolai végzettsége nem teljesen tükrözi a népesség iskolai végzettségének arányait (pl. túl magas számban vannak a felsőfokú végzettségűek). Bár törekedtem arra, hogy a felmérés résztvevőinek megye szerinti arányai tükrözzenek az ország lakosságának arányait, ez nem mindig sikerült. Így, mivel jelen pillanatban Tolna megyében lakom és tanítok, rengeteg Tolnai adatközlőre sikerült szert tennem. Az északi megyék viszont nincsenek jó számmal képviselve. Hogy összehasonlítási alapja legyen az olvasónak, a következő táblázatokban találnak néhány statisztikai adatot a Statisztikai Évkönyvből (Statisztikai évkönyv 1989. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1990. 21, 28, 313).

C) Mitől függ a közmondások ismerete? — A továbbiakban azt vizsgálom, hogy az életkor, a legmagasabb iskolai végzettség, a nemi hovatartozás, a jelenlegi lakóhely, a lakóhely 18 éves korig, a szülői végzettség hogyan befolyásolja a közmondások ismeretét.

A kor. — Kutatásom az életkort egyik kiemelt dimenziójának tekinti. Ezért különösen ügyeltem arra, hogy a három korcsoport (fiatalok: 30 éven aluliak, középkorúak: 30—49, idősek: 50 éven felüliek) lehetőség szerint egyenlő számmal legyen képviselve.

1. táblázat

Falusi és városi népesség	aránya
Városi	61.9
ebből Budapest	19.4
Falusi	38.1

2. táblázat

A 15 éves és idősebb népesség iskolai végzettsége	aránya
Iskolai végzettsége nincs	1.1
Általános iskolát végzett	60.4
Középiskolai és szakmunkásképző végzettségű	31.5
Felsőfokú végzettségű	7.0

3. táblázat

A népesség száma és aránya nemek szerint (lakónépesség 1 000 fő)	száma	aránya
férfi	4 987,3	48,1
nő	5 388,0	51,9

4. táblázat

A népesség száma nagyvárosokban (több mint 100 000 lakossal)	
Budapest	2 016 132
Debrecen	212 247
Miskolc	196 449
Szeged	175 338
Pécs	170 119
Győr	129 356
Nyíregyháza	114 166
Székesfehérvár	108 990
Kecskemét	102 528

5. táblázat

A népesség száma a fővárosban és a megyékben (1 000 fő)	
Budapest	2 016
Baranya	419
Bács-Kiskun	545
Békés	412
Borsod-Abaúj-Zemplén	762
Csongrád	439
Fejér	421
Győr-Sopron	425
Hajdú-Bihar	549
Heves	335

Jász-Nagykun-Szolnok	426
Komárom-Esztergom	315
Nógrád	227
Pest	950
Somogy	345
Szabolcs-Szatmár-Bereg	572
Tolna	254
Vas	276
Veszprém	382
Zala	307

6. táblázat

Az ismert közmondások korcsoportok szerinti megoszlása, egy fő átlagában

Korcsoport	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
fiatalok		
13—29	140	276
13—19	59	265
20—29	81	284
középkorúak		
30—49	136	322
30—39	53	314
40—49	83	327
idősek		
50—88	138	334
50—59	60	339
60—88	78	329
nincs válasz	4	281
Összesen	418	310

A felmérés legfiatalabb résztvevője 13, a legidősebb 88 éves. A 6. táblázat életkor szerinti csoportosításban, átlagolva mutatja a közmondások ismeretének arányát (a szemléletesség kedvéért mindegyik korcsoportot két alcsoportra osztottam).

Amint a 6. táblázat érzékelteti, a kor növekedésével együtt nő az ismert közmondások száma. Generációs eltérés mutatkozik a fiatalok és középkorúak, valamint a fiatalok és idősek között. Az idősek csoportjához tartozó résztvevők átlagosan 334 közmondást tudtak kiegészíteni, míg a középkorúak 322-t, fiatalok 276-ot. Adataim nem egyeznek meg Hain (HAIN, MATHILDE, Sprichwort und Volkssprache. Gießen, 1951. 52) adataival; szerinte a fiatalok csupán egytizedét ismerik és használják az idősek proverbiumkészletének. PENAVIN OLGA (A proverbiumokról: HungIntTudKözl. [Novi Sad-Újvidék] 1979: 169) szerint „Az idősebb generáció a leghagyományőrzőbb. Ez némileg társadalmi-művelődési viszonyaikból is következik, nemcsak életkorukból. Az idősebbek nyelvi emlékezete őrzi a proverbiumok legkülönbélebb rétegét. De nemcsak passzív megőrzésről van náluk szó, hanem arról is, hogy adott alkalommal fel is használják a proverbiumokat az előadás, az elbeszélés, a mese, a beszélgetés valamilyen helyzetének tényének színesebb előadásában, illetve a szereplő jellemzésére”.

Annak az okát, hogy az idősebb generáció jobban ismeri és használja a közmondásokat, KISS JENŐ (Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. Bp., 1989. 22) azzal magyarázza, hogy „a proverbiumok megtanulásához, elsajátításához sokféle alkalom, következőleg hosszú idő kell. Egy fiatal eleve nem tudhat, nem ismerhet annyi szólást, közmondást, amennyit egy idősebb ember. A másik ok pedig a proverbiumok funkciójából, jellegéből következik. A szólások, közmondások, szóláshasonlatok *t a p a s z t a l a t t o k b a n* gyökereznek általában. Tapasztalatok *n o r m á v á, s z a b á l l y á, t ö r v é n y é* emelései, általánosításai. Ebből következik, hogy vissza- és előretekinthető funkciójuk egyaránt van. A tapasztalat, tehát a múlt igazolja helyességüket, értéküket (...)”.

A fiatalok és a középkorúak tudásában sokkal nagyobb a különbség, mint a középkorúaké és az időseké között. Erre a következtetésre jutott KRIKMANN (i. m.) is. Ahogyan később bizonyítani fogom (l. 4. C) 2.), az ismereteket nemcsak a kor, hanem az iskolai végzettség is nagymértékben befolyásolja. Hiszen a legfiatalabbak iskolai végzettsége a legalacsonyabb, általában 30 éves korig szerzik meg a kívánt képesítést. Ami viszont meglepő tény, hogy az 50—59 évesek jobban ismerik a proverbiumokat, mint a 60 éven felüliek. Bár ezt is meg lehet magyarázni a végzettséggel (l. 4. C) 2.).

GRZYBEK⁵ szerint is (Sinkendes Kulturgut? Eine empirische Pilotstudie zur Bekanntheit deutscher Sprichwörter: Wirkendes Wort Bd. 41. H. 2. 1991. 249—50) az életkor a legfontosabb tényező a közmondások ismeretében a német anyagra vonatkozóan.

2. A legmagasabb iskolai végzettség. — Kutatásom során a résztvevők legmagasabb iskolai végzettségének külön kérdésblokkot szenteltem a kérdőívben. Az alábbi táblázat az ismert közmondások számát mutatja a legmagasabb végzettség szerint, átlagolva.

A táblázatból jól látható, hogy a végzettség növekedésével nő az ismert közmondások száma; az egyetemi vagy főiskolai végzettséggel ugrásszerűen. A bölcsészek ismerik legjobban a proverbiumokat. A végzettség szerinti különbségek majdnem annyira erőteljesekek, mint az életkor szerinti csoportosítás esetében. Ez lehet a magyarázat arra, hogy miért jóval kisebb a középkorúak és az idősek tudásszintje közötti különbség, mint a fiatalok és a középkorúak között.

Azt az első látásra meglepő tény (l. 4. C) 1.), hogy az 50—59 évesek jobban ismerik a közmondásokat, mint a 60 fölöttiek, szintén a végzettséggel lehet megmagyarázni. A 60-88 éves adatközlőim iskolai végzettsége ugyanis jóval alacsonyabb, mint az 50-59 éveseké. A 60 éven felüliek között 27 (34,6%) csak általános iskolát, 31 (39,8%) középiskolát végzett, 19 (24,4%) pedig felsőfokú végzettségű volt, nincs válasz 1 (1,7%). Az 50-59 évesek között 13 (21,7%) általános iskolát, 25 (41,7%) középiskolát, 22 (36,7%) főiskolát vagy egyetemet végzett. Tehát nem egyedül az életkor, hanem az életkor és a végzettség bonyolult együttese a meghatározó.

Ami a német anyagot illeti, ott a végzettség nem volt szignifikáns tényező (l. GRZYBEK i. m. 248—9).

3. A nemek. — A két nem majdnem egyenlő arányban van képviselve. A 8. táblázat a közmondások ismertségét nemek szerint szemlélteti.

Nembeli különbség nem érezhető a proverbiumok jellemzői között, bár a táblázat a férfiak valamelyes tudásbeli előnyéről árulkodik, annak ellenére is, hogy átlagban 4 évvel fiatalabbak, mint a nők. Ez az eredmény alátámasztja GRZYBEK (i. m. 247) nem szignifikáns eredményeit a nemekre vonatkozóan, de ellentmond A. KRIKMANN (i. m. 34) meg

⁵ GRZYBEK felmérésében 125 adatközlő vett részt, akiknek a feladata FREY és társai által (l. FREY, CHRISTA, HERZOG, ANNALIES, MICHEL, ARTHUR, SCHÜTZE, RUTH, Deutsche Sprichwörter für Ausländer. Eine Auswahl mit Beispielen. Leipzig, 1970.) összeállított „Deutsche Sprichwörter für Ausländer” c. szótárban szerepelt közmondások csonkított alakjainak a kiegészítése volt.

7. táblázat

Az ismert közmondások végzettség szerinti megoszlása, egy fő átlagában

Végzettség	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
1. általános iskola	95	292
1.1. 1-4. osztály	2	268
1.2. 5-8. osztály	93	292
2. középiskola	186	308
3. egyetem vagy főiskola	135	327
3.1. humán	49	335
3.1.1. nyelveket és irodalmat tanult	28	339
3.1.2. egyéb	21	330
3.2. nem humán	73	319
3.3 nincs megnevezve a szak	13	337
nincs válasz	2	272
Összesen	418	310

állapításának, mely szerint a nők jobban ismerik a közmondásokat, mint a férfiak. Ennek oka talán abban kereshető, hogy a vizsgálatomban részt vevők között a férfiak iskolai végzettségének átlaga jóval magasabb, mint a nőké. A nők közül 55 (23,8%) általános iskolát, 114 (49,45%) középiskolát, 61 (26,4%) főiskolát vagy egyetemet végzett; 1 esetben (0,4%) nincs válasz. A férfiak közül 40 (20,4%) általános iskolát, 71 (38,2%) középiskolát, 74 (39,8%) felsőoktatási intézményben végzett; 1 esetben (0,5%) nincs válasz.

8. táblázat

Az ismert közmondások száma nemek szerinti megoszlásban, egy fő átlagában

Nem	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
férfi	186	316
nő	231	305
hiányos válasz	1	351
Összesen:	418	310

4. A jelenlegi lakóhely. — A településtípus szerinti megoszlásuk és e szerinti tudásszintjük a következő táblázatból látható.

Annak ellenére, hogy a városi lakosok átlagosan 4 évvel fiatalabbak, mint a falusiak, több közmondást ismernek (bár a különbség nem tűnik szignifikánsnak). Ennek az lehet az oka, hogy a városiak átlagos iskolai végzettsége jóval magasabb, mint a falusiaké. A városbeliek között 104 (39,1%) felsőoktatási intézményben, 128 (48,1%) középiskolát, 34 (12,8%) általános iskolát végzett. A falusi lakosok között az általános iskolát végzettek aránya több mint háromszorosa a városbeliekének: 40,1% (N=61), a felsőoktatási képzettséggel rendelkezők aránya viszont a városbelieknek a fele: 20,4% (N=31); középiskolát végzett 58 résztvevő (38,2%); 2 (1,0%) esetben nincs válasz. A német anyag

9. táblázat

Az ismert közmondások a jelenlegi településtípus szerint, egy fő átlagában

Településtípus	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
Budapest	71	314
nagyváros	49	322
kisváros	146	309
falu	152	304
Összesen	418	310

ban a jelenlegi településtípusnak nincsen szignifikáns hatása a közmondások ismeretére (GRZYBEK 1991a: 248).

A 10. táblázat az ismert közmondások számát megyék szerint szemlélteti, a megyék a kitöltött közmondások mennyisége szerint követik egymást. Külön vizsgálok azt is, hogy miben különböznek azok, akik a legtöbb, valamint a legkevesebb közmondást tudták kiegészíteni.

10. táblázat

Az ismert közmondások száma a jelenlegi megyék szerint, egy fő átlagában

Megye	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
Borsod-Abaúj-Zemplén	22	329
Fejér	9	325
Veszprém	31	323
Hajdú-Bihar	16	321
Békés	13	318
Csongrád	12	317
Vas	16	316
Pest	79	315
Nógrád	7	314
Jász-Nagykun-Szolnok	18	313
Tolna	78	308
Komárom-Esztergom	17	307
Zala	12	306
Bács-Kiskun	14	299
Szabolcs-Szatmár-Bereg	28	293
Somogy	7	291
Baranya	17	288
Heves	10	284
Győr-Sopron	12	281
Összesen	418	310

A listát vezető 4 megye (Borsod-Abaúj-Zemplén, Fejér, Veszprém, Hajdú-Bihar) 78 lakosának átlagéletkora 44 év. Ami a végzettségüket illeti, a következőket tapasztalhatjuk: 20 (25,7%) általános iskolát, 28 (35,8%) középiskolát, 30 (38,5%) főiskolát vagy egyetemet végzett.

A listán utolsóként szereplő 5 megye (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy, Baranya, Heves, Győr-Sopron) 74 lakosának az átlagéletkora 32 év. 15 (20,3%) általános iskolát, 45 (60,8%) középiskolát, 14 (18,9%) felsőfokú tanintézetet végzett. Így nem okoz meglepetést, hogy jóval kevesebb proverbsmot tudtak, hiszen az életkoruk és a végzettségük, ami a közmondások ismeretét legnagyobb mértékben befolyásolja, jóval alacsonyabb. Tehát nem az adott megyékben élő adatközlők ismernek kevesebb közmondást, hanem a mintám választása alakult így.

Ahogy látható a táblázatból, egyes megyék kisebb, mások pedig nagyobb számmal vannak képviselve. Hogy ne 7-15 emberből álló csoportokkal dolgozzunk, megpróbáltam Magyarország 19 megyéjét 5 égtáj szerinti csoportba osztani (l. a 11. táblázatot), bár lehet, hogy ez mesterkéltnek tűnik. Nyugat: Győr-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas, Veszprém, Zala. Kelet: Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar, Békés, Csongrád. Észak: Nógrád, Heves, Borsod-Abaúj-Zemplén. Dél: Somogy, Tolna, Baranya, Bács-Kiskun. Közép: Pest, Fejér, Jász-Nagykun-Szolnok.

A 11. táblázat szemlélteti, hogy a különbségek így már majdnem eltűntek, vagyis alig szignifikánsak.

11. táblázat

Az ismert közmondások száma az égtájak szerint, egy fő átlagában

Égtáj	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
nyugat	88	311
kelet	69	308
észak	39	315
dél	116	303
közép	106	316
Összesen	418	310

5. A lakóhely 18 éves korig. — Külön vizsgálom azt is, hogy a résztvevő milyen településtípusban töltötte el a gyermekkorát. A 12. táblázat az ismert közmondások számát ábrázolja a 18. életévig figyelembe vett otthonuk településtípusa szerint. A táblázatból jól látható, hogy alig van különbség azon személyek tudásszintje között, akik városban, illetve faluban töltötték gyermekkorukat.

12. táblázat

Az egy fő által ismert közmondások száma a 18. életévig figyelembe vett településtípus szerint

Településtípus	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
Budapest	57	310
nagyváros	38	307
kisváros	115	308
falu	208	311
Összesen	418	310

A mintában a városban felnőtt adatközlők 7 évvel fiatalabbak a falun nőtteknél, de az évhányukat pótolja a jóval magasabb végzettségük. A városi származásúak között 31

(14,8%) általános iskolát, 107 (51,0%) középiskolát, 72 (34,3%) felsőoktatási intézményt végzett. A falusi származásúaknál 64 (30,8%) általános iskolát, 79 (38,0%) középiskolát, 63 (30,3%) egyetemet vagy főiskolát végzett, 2 esetben (1,0%) nincs válasz.

A 13. táblázatból láthatjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén a 11. táblázathoz hasonlóan vezeti a listát. Fejér megye viszont a második helyről a tizenkettedik helyre esett. Veszprém itt is a harmadik. Győr-Sopron és Heves az előző táblázathoz hasonlóan a lista végén van.

De itt is, ha közelebbről megvizsgáljuk a legtöbb közmondást kiegészítő megyék képviselőit, azt tapasztaljuk, hogy mind a végzettségük, mind az életkoruk magasabb.

A listán a 4 legjobban szereplő Borsod-Abaúj-Zemplén, Jász-Nagykun-Szolnok, Veszprém, Komárom megyei származású 93 adatközlőm átlagos életkora 43 év. Köztük 28 (30,1%) általános iskolát, 35 (37,6%) középiskolát, 30 (32,3%) főiskolát vagy egyetemet végzett.

A minta szerinti 4 „legrosszabb” megyében (Hajdú-Bihar, Győr-Sopron, Heves, Szabolcs-Szatmár-Bereg), valamint külföldön töltötte gyermekkorát 73 résztvevő, átlagos életkoruk 37 év. Közülük 13 (17,8%) általános iskolát, 36 (49,3%) középiskolát, 24 (32,9%) egyetemet vagy főiskolát végzett.

13. táblázat

Az egy fő által átlagban ismert közmondások száma
a gyermekkori otthon megyéje szerinti megoszlásban

Megye	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
Borsod-Abaúj-Zemplén	28	333
Jász-Nagykun-Szolnok	19	322
Veszprém	33	322
Komárom-Esztergom	13	321
Békés	19	315
Pest	69	315
Somogy	11	314
Nógrád	9	311
Bács-Kiskun	18	308
Csongrád	9	308
Vas	18	306
Fejér	11	305
Zala	13	305
Baranya	21	301
Tolna	54	301
Hajdú-Bihar	12	300
Győr-Sopron	16	295
Heves	12	294
Szabolcs-Szatmár-Bereg	30	294
külföld	3	300
Összesen	418	310

A 14. táblázat szemlélteti, hogy égtájak szerinti csoportosításban a különbségeket alig lehet észrevenni.

14. táblázat

Az ismert közmondások száma az égtájak szerint, egy fő átlagában

Égtáj	N	Kiegészített közmondások száma (átlag/fő)
közép	96	315
észak	40	314
nyugat	93	312
kelet	67	306
dél	118	303
Összesen	414	310

6. A szülők végzettsége. — A szülői háttér is külön vizsgálat tárgya volt, ennek az eredményét a 15. táblázat szemlélteti.

15. táblázat

Az ismert közmondások a szülők iskolai végzettsége szerint, egy fő átlagában

Végzettség	N anya	Közm. (átlag/fő)	N apa	Közm. (átlag/fő)
1. általános iskola vagy nem jár iskolába	231	319	174	319
1.1. nem jár iskolába	1	175	2	251
1.1. 1—4. osztály	37	317	32	316
1.2. 5—8. osztály	193	320	140	321
2. középiskola	128	302	134	302
3. egyetem vagy főiskola	50	289	97	306
3.1. humán	19	281	20	304
3.1.1. nyelveket és irodalmat tanult	11	279	9	277
3.1.2. egyéb	8	283	11	328
3.2. nem humán	18	298	46	305
3.3. nincs megnevezve a szak	13	290	31	310
nincs válasz	9	300	13	291
Összesen	418	310	418	310

Most pedig módosítjuk a fenti táblázatot, és csak azokat a résztvevőket vesszük figyelembe, akiknek mindkét szülője azonos végzettségű (l. 16. táblázatot). Így az adatközlők száma 281-re szűkül le. A táblázatból látható, hogy azok a résztvevők, akiknek szülei felsőfokú végzettségűek, ki tudtak egészíteni 291 proverbiumot, míg azok, akiknek a szülei nem jártak iskolába, illetve csak általános iskolába jártak, 321-et, a középiskolát végzett 296-ot.

Talán a fenti kuriózumot megmagyarázhatja az a tény, hogy azoknak a résztvevőknek az átlagkora, akiknek szülői felsőfokú végzettségűek, jóval alacsonyabb, mint azoké, akik szüleinek általános vagy középiskolája van. Azt sem tartom kizártnak, hogy az értelmiségiek annak ellenére, hogy nagyon is jól ismerik a közmondásokat, mégsem használják családi körben sem; nem akarják „parasztosan”, „népiesen” kifejezni magukat.

16. táblázat

Az egy fő által átlagosan ismert közmondások a szülők iskolai végzettsége szerint (mindkét szülője azonos végzettségű)

Végzettség	N adatközlő	Átlagéletkor (átlag/fő)	N köz. m.
általános iskola	163	50	321
középiskola	77	32	296
felsőoktatási intézmény	41	27	291

D) Kik a legtöbb és kik a legkevesebb közmondást ismerők? — Külön vizsgáltam azt, hogy kik ismerik a legtöbb közmondást és kik a legkevesebbet ismerők. Ezt szemlélteti a 17. táblázat.

17. táblázat

	Legjobb 11 adatközlő	Legrosszabb 11 adatközlő
1. neme		
1.1. férfi	5	5
1.2. nő	6	6
2. életkor		
2.1. 30 éven aluliak	1	10
2.2. 30—49 évesek	1	
2.3. 50 éven felüliek	9	1
3. végzettség		
3.1. általános iskola	3	7
3.2. középiskola	2	4
3.3. egyetem vagy főiskola	6	
4. jelenlegi lakóhely		
4.1. Budapest	1	3
4.2. nagyváros	2	
4.3. kisváros	3	3
4.4. falu	5	5
5. lakóhely 18 éves korig		
5.1. Budapest	2	3
5.2. nagyváros		
5.3. kisváros	2	2
5.4. falu	7	6
6. szülők végzettsége		
6.1. nem járt iskolába		2
6.2. általános iskola	17	2
6.3. középiskola	4	10
6.4. egyetem vagy főiskola	1	7
6.5. nincs válasz		1

Tehát ismét látjuk, hogy a kor és a végzettség óriási tényező a közmondások tudásában: növekedésükkel lényegesen nő a proverbiumok ismeretének száma. Ami a szülők végzettségét illeti, nagyon meglepő volt számomra, hogy a legtöbb proverbiumot ismerő

személyek szüleinek túlnyomó többsége általános iskolát végezett csupán, míg a legroszszabb adatközlőim szülei többsége középiskolát, valamint egyetemet vagy főiskolát végzett, és nem fordított az arány. Bár lehetséges, hogy az eredmény a mintám hiányosságából adódik, pl. abból, hogy az idősebb adatközlőim szüleinek a végzettsége átlagosan jóval alacsonyabb, mint a fiatalok szüleié.

5. A közmondások ismertségi foka; a legismertebb magyar közmondások. — A közmondások ismertségi fokának megállapítását is célul tűztem ki. Az alábbi táblázat a mindenki vagy majdnem mindenki által, vegyesen, ill. alig ismert közmondások részarányát ábrázolja. A táblázatból jól látható, hogy a vizsgált közmondások túlnyomó többségét (N = 359, az anyagom 95%-a) a résztvevők több mint 50%-a jól ismerte, ami ismételten bizonyítja azt, hogy a listára csak a legnépszerűbb magyar proverbsok kerültek.

18. táblázat

A közmondások ismertségi foka, megoszlása és %-os aránya

Ismertség (%-ban)	Közm. száma	(%)
100.00	1	0.3
>99	17	4.5
>95	106	28.0
>90	158	41.8
>80	228	60.3
>50	359	95.0
<50	19	5.0
<33.33	4	1.1
<25	0	0

Mielőtt a legismertebb magyar közmondásokra rátérnénk, talán érdekes felsorolni, mely közmondások voltak legkevésbé népszerűek a listán (a zárójelben levő szám azt mutatja, hányan egészítették ki).

A felmérésben a résztvevők által legkevésbé ismert magyar közmondások: 1. *Jobb mindig sietni, mint egyszer elkésni* (123) | 2. *Zavaros vízben nem jó halászni* (123) | 3. *A reték reggel méreg, délben éték, este orvosság* (130) | 4. *A szerelem sötét verem* (133) | 5. *Az idő minden sebet begyógyít* (152) | 6. *Az okosabb enged* (168) | 7. *A vakok közt a félszemű is király* (169) | 8. *A kutya ugat, a karaván halad* (174) | 9. *A bolond és a gyermek mondja az igazat* (176) | 10. *Felmelegítve csak a töltött káposzta jó* (191).

Egy közmondást, amely a teljes anyagnak 0,3%-a csupán, minden résztvevő helyesen egészített ki. A megkérdőjelezettek több mint 90%-a ki tudott egészíteni a közmondásokból 158-at (41,8%). Ezeket tekintem a magyar parómiológiai minimumnak. Ezeket a proverbsokat az alábbiakban közlöm. A közmondások a kezdőszavak ábécé sorrendjében számozottan találhatóak, a zárójelben levő számok azt mutatják, milyen szám alatt szerepelnek az adattárban (l. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 139—202), valamint hányan egészítették ki.

A felmérésben a résztvevők által legismertebb magyar közmondások:

a) A mindenki által ismert közmondás: 1. *Aki másnak vermet ás, maga esik bele.* [22: 418].

b) A résztvevők 99,8%-a által (N=417) ismert közmondások: 2. *Addig jár a korsó a kútra, míg el nem törik.* [1: 417] | 3. *Addig nyújtózkodj, ameddig a takaród ér.* [2: 417] | 4. *Ahány ház, annyi szokás.* [7: 417] | 5. *Aki mer, az nyer.* [23: 417] | 6. *Aki a virágot szereti, rossz ember nem lehet.* [32: 417] | 7. *Az alma nem esik messze a fájától.* [40: 417] | 8. *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.* [52: 417] | 9. *Egyszer volt Budán kutyavásár.* [95: 417] | 10. *Évés közben jön meg az étvágy.* [105: 417] | 11. *Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát.* [189: 417] | 12. *Kicsi a bors, de erős.* [193: 417] | 13. *Lassan járj, tovább érsz.* [210: 417] | 14. *Minden jó, ha a vége jó.* [232: 417] | 15. *Nem mind arany, ami fénylik.* [279: 417] | 16. *Nem a ruha teszi az embert.* [283: 417] | 17. *Tévedni emberi dolog.* [359].

c) A résztvevők 95,2—99,5%-a által (398<=N>=416) ismert közmondások: 18. *Addig üsd a vasat, amíg meleg.* [3: 411] | 19. *Ajándék lónak ne nézd a fogát.* [12: 414] | 20. *Aki á-t mond, mondjon b-t is.* [14: 414] | 21. *Aki bírja, marja.* [18: 401] | 22. *Aki keres, talál.* [20: 415] | 23. *Aki kíváncsi, az hamar megöregszik.* [268: 416] | 24. *Aki nem dolgozik, ne is egyék.* [24: 409] | 25. *Akinek nem inge, ne vegye magára.* [34: 417] | 26. *Alkalom szüli a tolvajt.* [39: 403] | 27. *Amelyik kutya ugat, az nem harap.* [41: 413] | 28. *Ami késik, nem múlik.* [43: 413] | 29. *Amilyen az adjonisten, olyan a fogadjisten.* [45: 415] | 30. *Amilyen az anyja, olyan a lánya.* [46: 404] | 31. *Amilyen a kérdés, olyan a felelet.* [49: 403] | 32. *A baj nem jár egyedül.* [65: 399] | 33. *Bolond lyukból bolond szél fúj.* [72: 408] | 34. *Borban az igazság.* [74: 413] | 35. *Csalánba nem üt a ménkü.* [81: 401] | 36. *Ebcsont beforr.* [83: 399] | 37. *Egy bolond százat csinál.* [85: 412] | 38. *Egy fecske nem csinál nyarat.* [86: 411] | 39. *Egyszer fent, egyszer lent.* [93: 412] | 40. *Egyszer hopp, máskor kopp.* [94: 414] | 41. *Ép testben ép lélek.* [94: 414] | 42. *A falnak is füle van.* [106: 413] | 43. *Gyakorlat teszi a mestert.* [118: 413] | 44. *Ha megdobnak kövel, dobd vissza kenyérral.* [120: 202] | 45. *Ha nincs ló, jó a számár is.* [127: 405] | 46. *Halál ellen nincs orvosság.* [130: 399] | 47. *Hallgatni arany.* [131: 402] | 48. *Három a magyar igazság.* [137: 401] | 49. *Hosszú haj, rövid ész.* [141: 412] | 50. *Az ígéret szép szó, ha megtartják úgy jó.* [146: 416] | 51. *Az Isten nem ver bottal.* [149: 410] | 52. *Jobb adni, mint kapni.* [163: 406] | 53. *Jobb félni, mint megijedni.* [165: 415] | 54. *Jobb későn, mint soha.* [167: 411] | 55. *Jóbból is megárt a sok.* [171: 416] | 56. *Kecskére ne bízd a káposztát.* [175: 401] | 57. *Kettőn áll a vásár.* [182: 410] | 58. *Kéz kezet mos.* [183: 406] | 59. *Ki korán kel, aranyat lel.* [186: 416] | 60. *Ki mint vet, úgy arat.* [188: 415] | 61. *Kibújik a szeg a zsákból.* [192: 412] | 62. *Kinek a pap, kinek a papné.* [194: 410] | 63. *Kölcsönkenyér visszajár.* [198: 411] | 64. *Könnyebb utolérni a hazug embert, mint a sánta kutyát.* [133: 410] | 65. *Kutyából nem lesz szalonna.* [205: 416] | 66. *Lassú víz partot mos.* [211: 406] | 67. *A látszat csal.* [212: 405] | 68. *A lónak négy lába van, mégis megbotlik.* [217: 401] | 69. *Madarat tolláról, embert barátjáról.* [220: 409] | 70. *Májusi eső aranyat ér.* [224: 400] | 71. *Meghalt Mátyás király, oda az igazság.* [226: 404] | 72. *Minden csoda három napig tart.* [230: 413] | 73. *Minden kezdet nehéz.* [235: 408] | 74. *Minden rosszban van valami jó.* [237: 404] | 75. *Minden zsák megtalálja a maga foltját.* [240: 407] | 76. *Mindenki maga tudja, hol szorít a cipő.* [244: 399] | 77. *Mindenki magából indul ki.* [245: 399] | 78. *Mindenütt jó, de legjobb otthon.* [252: 414] | 79. *Munka után édes a pihenés.* [258: 405] | 80. *Ne igyál előre a medve bőrére.* [265: 416] | 81. *Ne szólj szám, nem fáj fejem.* [269: 413] | 82. *Néma gyerekek az anyja sem érti a szavát.* [287: 414] | 83. *Nincsen rózsza tövis nélkül.* [298: 412] | 84. *Nyugtával dicsérd a napot.* [300: 414] | 85. *A pénznek nincs szaga.* [312: 400] | 86. *Rend a lelke mindennek.* [316: 413] | 87. *Sándor, József, Benedek zsákban hozzák a meleget.* [322: 408] | 88. *Segíts magadon, az Isten is megsegít.* [323: 405] | 89. *Semmi sem tart örökké.* [324: 404] | 90. *Senkinek sem repül a sült galamb a szájába.* [329: 410] | 91. *Sok kicsi sokra megy.* [334:

411] | 92. Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka. [336: 415] | 93. Szegény ember vízzel főz. [341: 400] | 94. A szegény embert még az ág is húzza. [342: 410] | 95. Szegyen a futás, de hasznos. [345: 406] | 96. Szemet szemért, fogat fogért. [350: 403] | 97. Szükség törvényt bont. [357: 398] | 98. Tanulj tinó, ökor lesz belőled. [358: 398] | 99. Tisztaság fél egészség. [360: 412] | 100. Több szem többet lát. [362: 402] | 101. Többet ésszel, mint erővel. [363: 416] | 102. Türelem rózsát terem. [365: 409] | 103. A tüzzel nem jó játszani. [366: 412] | 104. Vak tyúk is talál szemet. [374: 413] | 105. Végén csattan az ostor. [376: 411] | 106. Vér nem válik vízzé. [378: 403].

d) A résztvevők 90,2—95,0%-a által (377<=N>=397) ismert közmondások: 107. Adós fizess! [5: 384] | 108. Aki nincs ellenünk, velünk van. [26: 378] | 109. Aki sokat markol, keveset fog. [28: 387] | 110. Ami nem megy, nem kell erőltetni. [44: 386] | 111. Az kiabál, akinek a háza ég. [61: 392] | 112. Bátraké a szerencse. [67: 390] | 113. Bolondnak kedvez a szerencse. [73: 388] | 114. Borúra derű. [75: 392] | 115. A botnak két vége van. [76: 396] | 116. A cél szentesíti az eszközt. [78: 377] | 117. Az egyenes út a leg-rövidebb. [214: 393] | 118. Egységben az erő. [91: 394] | 119. Egyszer él az ember. [92: 389] | 120. Éhes disznó makkal álmodik. [96: 390] | 121. Ember tervez, Isten végez. [101: 387] | 122. Az én házam az én váram. [102: 392] | 123. Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez. [122: 371] | 124. A halottról vagy jót, vagy semmit. [134: 388] | 125. A harag rossz tanácsadó. [136: 380] | 126. Az idő pénz. [145: 382] | 127. Ismétlés a tudás anyja. [147: 389] | 128. Jó bornak nem kell cégér. [153: 396] | 129. A jó elnyeri jutalmát. [154: 397] | 130. Jó kifogás sose rossz. [157: 385] | 131. Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tuzok. [168: 397] | 132. Kivétel erősíti a szabályt. [197: 385] | 133. Kutyaharapást szőrével gyógyítják. [206: 379] | 134. Lassan, de biztosan. [209: 377] | 135. A legjobb védekezés a támadás. [215: 385] | 136. Ma nekem, holnap neked. [219: 390] | 137. Minden nagykapu mellett van egy kiskapu. [236: 386] | 138. Mindnyájan az Isten kezében vagyunk. [254: 383] | 139. A nagy hal megeszi a kis halat. [260: 388] | 140. Nagy urakkal nem jó egy tából cseresznyézni. [262: 380] | 141. Ne fessd az ördögöt a falra. [278: 396] | 142. Ne fuss olyan szekér után, amelyik nem vesz föl. [264: 380] | 143. Nem akarásnak nyögés a vége. [271: 397] | 144. Nem erőszak a disznótor. [274: 396] | 145. Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja. [286: 392] | 146. Nézd meg az anyját, vedd el a lányát. [290: 379] | 147. Olcsó húsnak híg a leve. [303: 392] | 148. Öregember nem vénember. [307: 394] | 149. Pénz beszél, kutya ugat. [309: 378] | 150. Rossz pénz nem vész el. [319: 385] | 151. A semminél a kevés is többet ér. [326: 381] | 152. Sok bába közt elvész a gyerek. [331: 374] | 153. Sok beszédnek sok az alja. [332: 394] | 154. Sok jó ember kis helyen is elfér. [333: 392] | 155. Sok lúd disznót győz. [335: 388] | 156. A szem a lélek tükre. [347: 384] | 157. A szó elrepül, az írás megmarad. [353: 392] | 158. Szóból ért az ember. [354: 388].

Ha a felmérésem alapján legnépszerűbbnek talált 158 közmondást vetjük egybe a teljesen más módszerekkel⁶ legnépszerűbbnek minősített közmondásokkal, a drávaszögi

⁶ A romániai és a drávaszögi magyarság körében a közmondások gyűjtése más-más módszerrel zajlott le. Először forduljunk a LÁBADI (i. m.) által közzétett közmondásokhoz. A szerző BÁLINT SÁNDOR (i. m.) és PENAVIN OLGA (Szlavóniai (kórógyi) szótár I—III. Újvidék) könyveinek segítségével megkérdezte az adatközlőitől (számuk 174), hogy ismerik-e az adott proverbsmot. (Számomra az nem derül ki világosan, hogy ugyanazokat a proverbsmotokat kapta minden adatközlő, vagy sem. Ha igen, rendkívül alacsonynak tartom a legnépszerűbb közmondások gyakoriságát is (pl. az anyagában *A hazug embert előbb utoléri, mint a sánta kutyát* leggyakoribb közmondás csak 47-szer fordult elő, ami azt jelenti, hogy az adatközlőknek csupán 27%-a ismerte). Ha az adatközlők más-más proverbsmotokat teszteltek, hamis kép rajzolódhat ki a drávaszögi magyar

magyarság (I. LÁBADI KÁROLY, *Ahogy rakod tüzed. Drávaszögi magyar proverbiumok.* Eszék, 1986.), illetve a romániai magyarság (I. VÖÖ i. m.) körében, kiderül, hogy amíg a 158 leggyakoribb erdélyi magyar proverbiumból 70, addig a 160 leggyakoribb drávaszögi magyar proverbiumból⁷ 74 van a listámon (a drávaszögi és erdélyi legnépszerűbb közmondások jegyzékét I. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 213—23).

A következő lista azokat a felmérésben leggyakoribbnak bizonyult magyar közmondásokat tartalmazza (számuk 58), amelyek mind az erdélyi, mind a drávaszögi magyarság körében legnépszerűbb 158, illetve 160 közmondás közé tartoznak. A közmondások a csökkenő gyakoriság sorrendjében követik egymást. Az előttük található szám az adattári sorszám (I. TÓTHNÉ LITOVKINA i. m. 139—202), illetve az, hogy hányan töltötték ki. A V. utáni szám a közmondás gyakoriságát jelzi az erdélyi, az L. utáni szám pedig a drávaszögi magyar közmondásokra vonatkozóan: 22;418 *Aki másnak vermet ás, maga esik bele.* L.43; V.208 | 1;417 *Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik.* L.37; V.279 | 2;417 *Addig nyújtózkodik, ameddig a takaród ér.* L.34; V.169 | 3;411 *Addig üsd a vasat, amíg meleg.* L.33; V.219 | 7;417 *Ahány ház, annyi szokás.* L.21; V.150 | 23;417 *Aki mer, az nyer.* L.17; V.90 | 34;417 *Akinek nem inge, ne vegye magára.* L.27; V.132 | 40;417 *Az alma nem esik messze a fájától.* L.23; V.172 | 52;417 *Amit ma megtehetsz, ne halaszd holnapra.* L.40; V.223 | 189;417 *Ki mint vet, úgy arat.* L.43; V.261 | 210;417 *Lassan járj, tovább érsz.* L.43; V.182 | 279;417 *Nem mind arany, ami fénylik.* L.29; V.210 | 283;417 *Nem a ruha teszi az embert.* L.16; V.61 | 146;416 *Az ígélet szép szó, ha megtartják úgy jó.* L.21; V.120 | 171;416 *Jóból is megárt a sok.* L.28; V.86 | 205;416 *Kutyából nem lesz szalonna.* L.16; V.143 | 363;416 *Többet ésszel, mint erővel.* L.38; V.228 | 188;415 *Ki mint vet, úgy arat.* L.39; V.239 | 336;415 *Sokat akar a szarka, de nem bírja a farka.* L.20; V.118 | 12;414 *Ajándék lónak ne nézd a fogát.* L.13; V.45 | 300;414 *Nyugtával dicsérd a napot.* L.40; V.99 | 252;414 *Mindenütt jó, de legjobb otthon.* L.32; V.53 | 287;414 *Néma gyerekek az anyja sem érti a szavát.* L.20; V.52 | 41;413 *Amelyik kutya ugat, az nem harap.* L.21; V.124 | 269;413 *Ne szólj szám, nem fáj fejem.* L.19; V.148 | 118;413 *Gyakorlat teszi a mestert.* L.16; V.64 | 374;413 *Vak tyúk is talál szemet.* L.16; V.68 | 298;412 *Nincsen rózsza tövis nélkül.* L.22; V.68 | 360;412 *Tisztaság fél egészség.* L.31; V.176 | 86;411 *Egy fecske nem csinál nyarat.* L.20; V.128 | 334;411 *Sok kicsi sokra megy.* L.30; V.55 | 376;411 *Végén csattan az ostor.* L.19; V.51 | 133;410 *Könnyebb utolérni a hazug embert, mint a sánta kutyát.* L.47; V.226 | 24;409 *Aki nem dolgozik, ne is egyék.* L.37; V.192 | 220;409 *Madarat tolláról, embert barátjáról.* L.41; V.201 | 365;409 *Türelem rózsát terem.* L.32; V.73 | 240;407 *Minden zsák megtalálja a maga foltját.* L.15; V.75 | 211;406 *Lassú víz partot mos.* L.27; V.158 | 345;406 *Szégyen a futás, de hasznos.* L.16; V.50 | 127;405 *Ha nincs ló, jó a számár is.* L.19; V.61 | 258;405 *Munka után édes a pihenés.* L.21; V.166 | 126;403 *Ha megdobnak kövel, dobd vissza kenyérrel.* L.19; V.83 | 362;402 *Több szem többet lát.* L.23; V.151 | 358;402 *Tanulj tinó, ökör lesz belőled.* L.15; V.47 | 217;401 *A lónak négy lába van, mégis megbotlik.* L.31; V.74 | 341;400 *Szegény ember vízzel főz.* L.13; V.72 | 91;394 *Egységben az erő.* L.29; V.42 | 96;390 *Éhes disznó makkal álmodik.* L.14; V.160 | 136;380 *A harag rossz tanácsadó.* L.17; V.75 | 168;397 *Jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok.* L.25; V.86 | 153;396 *Jó bornak nem kell cégér.* L.14; V.64 | 332;394 *Sok beszélnek sok az alja.* L.27;

közmondások gyakoriságára vonatkozóan.) — VÖÖ (i. m.) kötete azokat a közmondásokat tartalmazza a romániai magyar folklórból, melyeknek legnagyobb részét a pályázatos gyűjtés eredményeként küldték be. Különösen impozáns a főtípusok változatainak a száma.

⁷ A legnépszerűbb drávaszögi magyar közmondások gyakorisági listáját LÁBADI könyve alapján én állítottam össze.

V.123 | 214;393 *Legjobb az egyenes út.* L.31; V.85 | 286;392 *Nem zörög a haraszt, ha a szél nem fújja.* L.25; V.55 | 335;388 *Sok lúd disznót győz.* L.33; V.128 | 264;380 *Ne fuss olyan szekér után, amelyik nem vesz föl.* L.13; V.86 | 309;378 *Pérez beszél, kutya ugat.* L.14; V.83.

6. Összefoglalás. — A 378 közmondásból minden kért átlagosan 310 közmondást tudott helyesen kitölteni; 61-et üresen hagyott, 5 kiegészítésnél nem helyes választ adott, 1 esetben pedig nem a közmondást ismerte, hanem a szólást. Átlagban egy közmondást a megkérdezettek 82,0%-a ismert (343). A vizsgált közmondások túlnyomó többségét (359, az anyagom 95%-a) a résztvevők több mint 50%-a jól ismerte, ami ismételt bizonyította azt, hogy a listára végül csak a legnépszerűbb magyar proverbiumok kerültek fel.

Vizsgálatom során arra a következtetésre jutottam, hogy az életkor és végzettség vagy e kettőnek bonyolult együttese hat a legnagyobb mértékben a közmondások ismeretére. Az életkor és a végzettség növekedésével lényegesen nő az ismert proverbiumok száma. Legjelentősebb különbség pedig a fiatalok és a középkorúak, illetve a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és nem rendelkezők közötti tudásban észlelhető. Nemzeti különbség nem érezhető a proverbiumok kiegészítői között. A jelenlegi, valamint a 18. életévig figyelembe vett településtípus és megye nincs befolyással a közmondások ismerettségére. A szülői háttér is külön vizsgálat tárgya volt: azok a résztvevők, akiknek szülei felsőfokú végzettségűek, jóval kevesebb proverbiumot egészítettek ki, mint azok, akiknek a szülei nem jártak iskolába, illetve csak általános iskolába jártak vagy középsiskolát végeztek.

TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Újabb szólásainkról*

1. Újabb, elsősorban az utóbbi negyven-ötven év alatt keletkezett szólásainkat nem azért választottam előadásom tárgyául, mert a szólások vizsgálata átfogja szinte az egész történelmi és leíró nyelvtudományt (az alaktant, a mondattant, sőt a szövegtant és persze a lexikológiát, a stilisztikát, a szemantikát és a helyesírást), hanem mert szorosan kapcsolódik a művelődés- és mentalitás-történethez is. És még közelebről azért, mert — egyelőre csupán néhány példát kiragadva — az olyan szólások, mint „átlépi a taccsvonalat” (‘disszidál’), „otthon már fellőtték a tévé-macit” (‘későn van, menj haza’), „Aztán nehogy már a szűnyog menjen vért adni” (‘lehetetlennek tartott helyzetet jellemezve’), „Annyi az esze, mint gránátoskockában a robbanótöltet” (‘nagyon buta’) vagy az olyan szólásferdítések, mint „Munka helyett édes a pihenés”, illetve „Enni vagy nem enni, ez itt a kérdés” — bizonyos értelemben és meglehetősen nagy mértékben különböznek a korábbiaktól. Tudniillik az ötletesség, szellemesség és a tréfa, humor mellett a groteszk, vagyis a nevetségességnek, valamint a meglepőnek, sőt az ijesztőnek a furcsa keveredése, továbbá a gúnyos, illetve a durva, a trágár kifejezőmód is jellemző rájuk, mintegy a zaklatott, sok bizonytalansági tényezőt tartalmazó életre, illetve az erkölcsi és más értékek elsorvadására, eltűnésére utalva. Aztán ez a

* Elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, Egerben, 1994. augusztus 23-án.

részben más szemlélet megváltoztatta a szólások grammatikai szerkezettypusainak az előző arányait, és új típusokat is létrehozott.

Előadásomhoz saját gyűjtésemén kívül felhasználtam BACHÁT LÁSZLÓ és mások idevágó dolgozatait, KIS TAMÁS katonai szlengszótárát (A magyar katonai szleng szótára 1980—1990. Debrecen, 1991.), továbbá CSERESZNYÉS DÓRA egyetemi hallgatónak 1990-es, új szólásokat tárgyaló szemináriumi dolgozatát.

2. Hogy a szólások legfőbb általános jellemzőit számba vegyük, bemutatom, hogyan jött létre egy jellegzetes szólás a hetvenes évek legelején szűkebb pátriámban, a Jász-Nagykun-Szolnok megyei Kisújszálláson, amelyik aztán — számos társához hasonlóan — ugyan nem terjedt el, csupán öt-hat évig volt használatban. A szólás így hangzott: „Kis ház, nagy ablak”, és azt jelentette, hogy ’valaki, akire mondták, nagyralátó, jóval többet mutat, mint amennyire képes, mint amilyen tehetős’.

Milyen vaióság és milyen mentalitás, illetve kedélyvilág szülte ezt a szólást? A jelzett időben a tévesben dolgozóknak arra még nem futotta, hogy teljesen új házat építsenek, de arra igen, hogy a vályogházak kis ablakait nagyobbra, nagyra cseréljék. Ez persze inkább látszatmegoldás volt, ráadásul többen egészen kicsi házra is mintegy hivalkodásképpen nagy, sőt aránytalanul nagy ablakokat tettek. Ezt hozták aztán — érthetően — kapcsolatba a „nagyralátó, felvágó” fogalmával, és megszületett a „Kis ház, nagy ablak” szólás, természetesen megőrizve az eredeti képet. Erre a szólásra — mint sok hasonlóra — jellemző a nyelvi megformáltság is: a paralelizmus adta sajátos ritmus, a „kis” és a „nagy” ellentéte, nemcsak a jelentésüket, hanem a magánhangzójuk magas, illetve mély voltát tekintve.

Összefoglalva tehát a szólások keletkezéséről röviden a következőket mondhatjuk. Az emberek, egy-egy közösség tagjai a való életből megfigyelnek valamilyen új, szokatlan, számukra feltűnő dolgot. Ezt aztán kapcsolatba hozzák a vele valamilyen összefüggésben lévő elvont fogalommal, így szóértékben vett jelentést tulajdonítva a szólásnak. A szólás később már csak ez utóbbit jelenti, de a kép megmarad (amit vagy megértünk, vagy nem, és aminek az eredetét a nyelvtudomány is vagy ki tudja deríteni, vagy nem), sőt valamelyes feszültség jön létre a konkrét és az elvont értelem között, amit csak megtetéz az említett nyelvi megformáltság (vö. HORVÁTH JÁNOS, Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. MNyTK. 100. sz. 1958.). (Csupán felsorolásszerűen utalok — az itt mondottakat igazolandó — még néhány új szólásra: „állítsd magad takarékra!” ’hallgass, ne beszélj annyit!’; „felforr a hűtővíze” ’dühös’; „zöld utat kap” ’mehet’; „nem tudtak szinkrónba kerülni” ’egyetértenei’.)

Ilyenformán a szólás igen gyakran szemléletes, hangulatos és esztétikai értékeket hordozó stílus eszköz lehet, amely tükrözi az azt létrehozó közösség, nép, sőt nemzet élet- és gondolkodásmódját (mit lát meg, és mire vonatkoztatja a látottakat?), mentalitását és kedélyvilágát.

Érthető, hogy minden időben keletkeznek szólások, de természetesen ezek közül egyesek csak kis területen válnak ismertté, és esetleg ott is rövid ideig maradnak használatban. A legkifejzőbbek azonban — miután a közösség mintegy kicsiszolta őket, szinte a népköltészeti alkotásokhoz hasonlóan — fentmaradnak, és nem kismértékben gazdagítják stilisztikai eszköztárunkat.

3. Ezúttal csupán arra vállalkozhatok, hogy számba veszem a jelzett újabb szólásokat grammatikai felépítésük szerint (kiindulva ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA 1981-es „A szólások grammatikai tulajdonságai” c. dolgozatából: Nyr. CV, 339—47), és közben rámutatok részint az elterjedtebb, illetve jobbára újonnan keletkezett szerkezettypusokra, továbbá azok jelentésbeli és stilisztikai jellemzőire, végül pedig arra, mit árulnak el megalkotóik habitusáról.

I. Először is szólassá válhatnak *s z ó s z e r k e z e t e k* (ezek tehát szintaktikailag mindig kiegészítésre szorulnak). Ilyenkor szólasszintagmról beszélhetünk (l. ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA: i. h. 341). A szólasszintagmak lehetnek:

A) Igés szerkezetek. pl. „(el)húzza a csikot” (‘elfut, elinal’), „zöld utat kap” (‘mehet’), „nyomja a sódert/a rizsát” (‘sokat beszél’), „átlépi a taccsvonalat” (‘disszidál’), „lovat evett” (‘rohan’), „sündisznót reggelizett” (‘borotvátalan’).

B) Névszói szerkezetek. pl. „agyilag zokni” (‘buta’).

II. Még gyakrabban lesz teljes mondat szólássá (ezek abban különböznek a szinteljes mondatú közmondásoktól, hogy szóértékük maradnak). A szólásmondatok lehetnek:

A) Egyszerű (tö- vagy bővített) mondatok, pl. „Lila a feje.” (‘dühös’), „Nem csípte az ész vörösre a szemét.” (‘buta’), „Nem az öthúszással érkezett.” (‘nem lehet rászedni’), „Van lövésed a grafikonhoz?” (‘érted?’).

B) Egyszerű, hiányos szerkezetű mondat, például: „Irány Horány!/Irán!/Surány!” (‘gyerünk, indulás’), „Az apád faládáját!” (‘eufemisztikus jellegű szidás’).

III. Külön nagy csoportot alkotnak az összetett mondatok. Ezek lehetnek:

A) Mellérendelők. pl. „Kis ház, nagy ablak.” (‘nagyralátó’).

B) Alárendelők (a szóláshasonlatokat külön csoportban tárgyalom). Ez utóbbiakon belül van

a) tárgyi alárendelés, pl. „Azt hiszi, hogy ő fújja a passzátszelet.” (‘nagyképű’);

b) feltételes szerkezetű (ezekben a főmondat állandósult, s valamilyen túlzó képpel nyomatékosítja a mellékmondatban kifejezett cselekvés bekövetkezésének a bizonytalan voltát), pl. „Kutya legyen/Megeszem a kalapom, ha megcsinálod egy nap alatt.” (‘semmiképpen sem fogod megcsinálni’);

c) eredetileg alanyi mellékmondatból önállósult tiltó mondat, pl. „Aztán nehogy már a befőtt tegye el a nagymamát!” Ezekben a nagyon mai, argószerű szólásokban tehát elmarad az alanyi mellékmondat főmondata: „Aztán nehogy *az legyen, hogy...*”. Továbbá szokatlan, pontosabban tréfás vagy már-már groteszk módra felcserélik a mondat alanyát és tárgyát. A beszélő így fejezi ki a szóban forgó jelenséggel kapcsolatos hitetlenkedését, illetve hogy annak bekövetkezését egyszerűen lehetetlennek tartja. Csaknem húsz példából idézek még néhányat: „Nehogy már a banán hámozza a majmot!”, „Na nehogy már a fagyalt nyaljon vissza!”, „Nehogy már a nyúl vigye a puskát!”, „Nehogy már a méz nyalja a medvét!” — Megjegyzem, hogy ezek a tiltó mondatok tagadó főmondat és módhatározói alárendelés formájában is előfordulnak: „Nem úgy van az, hogy a befőtt teszi el a nagymamát!” Stb.

IV. Szintén külön csoportba kívánkoznak a hiányos szerkezetű és számos altípust felmutató, hasonlító mellékmondatot tartalmazó összetett mondatok: a sajátos stilisztikai státuszt képviselő szóláshasonlatok. Altípusai:

A) Állapot- vagy módhatározói hasonlító mellékmondatot tartalmazók, amelyekben a mellékmondat a főmondat cselekvését vagy névszói állítmányát világítja meg, illetve nyomósítja egy sajátos, vagy mindenki által ismert és éppen azért nem várt, vagy valamilyen tréfás, groteszk, esetleg durva vagy trágár képpel. Ez is nagyon mai jelenség. Példák: „Leccsaplak, mint taxis az óráját.”, „Betakarlak, mint Moszkvát a hó!”, „Kiakadtam, mint a sezlonyrugó/az ingaóra/a kakukkos óra.”, „Feltörsz, mint a talajvíz.”, „Elvan, mint a befőtt.” Ezekben és sok hasonló példában a mellékmondat rendszerint a főmondat igei állítmányának az első, konkrét jelentéséhez kapcsolódik („a taxis leccsapja az óráját”; „a hó betakarja Moszkvát”; stb.). Viszont a főmondat igei állítmánya itt nem primér, hanem másodlagos vagy éppen átvitt értelmében szerepel, és ebből adódik az a bizonyos feszültség, vibrálás, ami ez esetben a stílusérték fő forrása.

B) Egy másik, ugyancsak nagyon mai hasonlattípusban a hasonlat képe szinte egyáltalán nem függ össze a főmondati állítással, inkább éppen szokatlanságával, furcsaságával, groteskségével hat. Példák: „Fázik, mint a fagyaltos kutyája.”, „Ronda, mint a tehervonat.”, „Búsul, mint télen a szalmakalap.” — És úgy rámutatószóval: „Úgy vigyorog, mint ajándék zokni a selyempárban/mint egy jóllakott napközis.” Külön érdekesség, stíláriis forrás, ha tulajdonnév szerepel a hasonlatban: „Betakarlak, mint Ziaul Hakot a tányérsapka.”, „Meghajtja, mint Singer a varrógépet.”

C) A fantázia működésére bőséges alkalmat ad aztán az *annyi, akkora, úgy, olyan* stb. rámutatószóval kezdődő s állítmányi, tárgyi, számjelzői stb. hasonlító (tehát *mint* kötőszós), illetve mód- vagy fokhatározói és egyben következményes (*hogy-*gyal kapcsolt) formájú hasonlattípus. Példák: „Annyi az esze, mint mackósajtban a brummogás/mint dobostortában a ritmusérvék.”, „Olyan vagy, mint egy koraszülött záptojás.”, „Akkora, mint egy kutya ülve.”, „Annyit ér, mint halottnak a napszemüveg/mint halnak a beöntés.”, „Annyi napod van még, mint hat vagon zizi félbe vágva.” — Illetve: „Úgy váglak pofon, hogy a családi képet is rablóbandának nézed.”, „Olyan sötét, hogy világít a szájában a negró.”, „Olyan ronda, hogy ha lemegy a bányába, feljön a bányarém, mert azt hiszi, itt a váltás.”, „Olyan hülye vagy, mint egy doktoráló.”

Érdekeséggént megjegyzem még, hogy a szólásokban vannak olyan — főleg nyomatékosító — szavak, amelyek másokkal felcserélhetők (vö. VOIGT VILMOS: Nyr. XCV, 29—34). Ilyenek: *gáz, gőz, gríz, kakaó, huzat, lekvár*. És ezek rendszerint igen gyakoriak, szinte divatszavak. Például a *kakaó* a következő szólásokban fordul elő: „Kár a kakaóért/a gázért/a benzinért” (‘nem éri meg’), „Tele van kakaóval/spiritusszal” (‘van esze’), „Benne van a kakaóban/a pácban/a lekvárban” (‘bajban van’), „Van benne kakaó/spiritusz” (‘életrevaló’), „Van mit aprítani a kakaóba/a tejbe” (‘megvan mindene’). (Vö. még: „felkapja a vizet/az iszapot”; „feldobja a talpát/a bakancsot/a papucsot”.)

Másik érdekesség, hogy bizonyos tulajdonságnak stb. a nyomatékosítására nagyon sok szó-láshasonlat keletkezik. A *kevés*-sel kapcsolatban például — főként KIS TAMÁS szótára alapján — körülbelül harmincat gyűjtöttem össze. Csak izelítőtül: „Kevés, mint Balaton-szeletben a hullámzás.”, „Kevés, mint lószarban a C-vitamin.”, „Kevés, mint vöröshagymában a proletáröntudat.”, „Kevés, mint lepkefing.”, „Kevés, mint törökmézben a janicsár.”

V. A legjobban, a legfrappánsabban talán mégis az „e l f e r d í t e t t” közmondások (esetleg szállóigék) utalnak a mára. A mai — szociológiai műszóval — anómia, azaz elidegenedés, pontosabban értékrend-hiány, a társadalmi stb. normáktól való eltérés — mint CSERESZNYÉS DÓRA rámutatott dolgozatában — nem kedvez új közmondások létrejöttének, annál inkább a régiek tréfás-humoros, groteszk, trágár, de mindenképpen meghökkentő elferdítésének. Azt azért látnunk kell, hogy ez utóbbiak valójában torz szülemények, és visszautalnak — mondhatnám nagyon hitelesen — társadalmi és egyéb bajainkra. Néhány példa: „Addig nyújtózkodj, amíg kinyúlsz.”, „Ki korán kel, melós/álmos.”, „Aki árt mond, mondjon bért is.”, „Amit ma megvehetsz, ne halaszd holnapra.”, „Amit ma megtehetsz, megteheted holnap is.”, „Vak tyúk is talál férjet.”, „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy se.”, „Ép testben épp hogy élek.”, „Kicsi a bors, de drága.”, „Többet észszel, mint ész nélkül.”, „Több szem többet sír.”, „Addig jár a korszó a kútra, míg be nem vezetik a vizet.”, „Tanulj tinó, úgysem lesz belőled semmi.” — Milyen reális érzék, szemlélet, ugyanakkor milyen kiábrándultság, megalkuvás, továbbá az elferdítés módját illetően milyen szellemesség és humorérzék, a groteszk, a durva, a meghökkentő iránti vonzódás sugárzik ezekből a frazeológiai egységekből!

4. Az idő rövidsége miatt ezúttal nem szólhatok új szólásaink forrásairól. Most már mintegy összefoglalásként a következőket állapíthatjuk meg: a) az elmúlt évtizedekben bizonyos szólásfajták nagy számban keletkeztek, közmondások viszont nem, csupán a régiek elferdített változataival találkozunk; — b) az új szólások szinte pontosan tükrözik a ma emberének az érzés- és gondolatvilágát; — c) a nyelvi lelemény mellett a groteszk, a durva és a meghökkentő felé való közeledés jellemzi szólásainkat; — d) mindebből következően műveltségünk, nyelvi-stilisztikai ízlésünk szabhatja meg, hogy melyikkel milyen szövegfajtában, illetve milyen szöveggörnyezetben éljünk.

Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez*

Árpád-kori személyneveink legkiválóbb szakértője, FEHÉRTÓI KATALIN az öt, legtöbb szolganevet tartalmazó korai oklevél és a Várad-i regisztrum (1138—1240) teljes névtárának összeállításával (Árpád-kori kis személynévtár. Bp., 1983.) szemléltette: nem bizonyítható az az elterjedt nézet, hogy szolganeveink általában finnugor, illetve magyar eredetűek, szemben az úri réteg többnyire török (türk) személyneveivel.

Valójában a korai személyneveinket jelentéstanilag értelmező osztályozások, melyeket KUBINYI FERENC nyomán PAIS DEZSŐ végzett el, nem számolnak két lényeges szemponttal:

1. A vizsgált nevek társadalmilag milyen arányban oszlanak meg, azaz hány százalékot tesz ki belőlük a köznépbeli, általában a szolga (*servus*), illetve vele egy sorban lévő udvarnok (*udvarnicus*) és az udvari szolgálónépek azon számos fajtája, mely földdel nem rendelkezett, csupán házzal és csekély munka- vagy termelőeszközzel (nyugaton: *servus casatus*), s mellette az Árpád-kori társadalomfejlődés folytán szolgává vált rab cseléd (*mancipio, libertus*, utóbb *libertinus*), melyből az Árpád-kor végére az egységes jobbágyság alakult ki (l. GYÖRFFY GYÖRGY, István király és műve. Bp., 1977. 426 kk. és SZÜCS JENŐ, Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. 149 kk. összefoglalásait).

Ez a köznép mindenképpen szembeállítandó az egy-két ekealja földdel rendelkező kisbirtokos fegyveres szabadok (*miles, liber, iobagio*) rétegével, mely 1232 után jogilag is egységesült a birtokos nemességgel, s a XIV. század folyamán gazdaságilag egy szintre került a városlakó *hospes*ekkel, akik ház- és föld- (szőlő-, ill. malom-)birtokot szerezhettek, s jómódú részük összeházasodott nemesekkel. Noha a külföldi vendégek sokáig őrizték idegen (szláv, német, vallonolasz, izmaelita, besenyő, oláh, kun stb.) személynevüket, a középkor végére a külföldi vezetéknevek mellett viselt, a keresztelőkort adott „keresztnevek” váltak általánossá.

2. A XI. században Magyarországon általában mindenkit — a mohamedánokat és zsidókat kivéve — megkereszteltek, s így a becenevek vagy családban öröklött nevek mellett mindenki kapott keresztnevet. Ez utóbbiak is gyakran nyertek becézett formát, melyeknek magyarázata inkább csak vélhető, de teljes bizonyossággal alig állapítható meg. Öröklött és becenevek a pogánykorban is lehettek, melyek többnyire végigkísérték viselőjüket egész életükön át. XI—XIII. századi összeírásaink többnyire rövid, kétszótagú szolganeveinek etimológiai meghatározása szerintem hasonlóan reménytelen, mint pl. a mai *Ba-*, *Be-*vel vagy *Bu-*val kezdődő „becenevek”-é. Ezek szláv, germán vagy román nevek közé sorolása csak a nyelvész névtár-ismereteitől függ. A *Bu-*val kezdődő nevek *Budimir* vagy *Budo* értelmezése számomra ugyanúgy nem meggyőző, mint egy mai *Bubu*, *Buca* vagy *Buci* névé, s hogy például a századelőn vezető rétegünkben *Bódi* neve mögött Teleki Pál rejlik, azt inkább csak az ismerős kortársak tudták.

Legkorábbi ismert személyneveinket nem e szolganevek képviselik, ezeket ugyanis nem jegyezték fel, hanem a férfinévet nyert szabad harcosoké. A férfinév adása a türköknél ismert; Elteris kagan halálakor (691) fia, Kül tegin hétéves volt, s tízéves korában kapott férfinévet (MEH. 34). A férfinévek divatja nyilván az előkelőkről, urakról szállt le és vált divattá a vitézek s a szabadok közé törekvők körében. E nevek a IX—X. században elsősorban a török–iráni művelődési körben jöttek létre; sokuk méltóságnévből, tiszteleti névből, népnévből és közszóból ered, s az ezeket fenntartó kínai, tibeti, szogd, arab-perzsa, bizánci, szláv és latin szövegek már többnyire másodlagos alakban őrizték meg őket, gyakran nehezen felismerhetően. Ráadásul számolni kell azzal, hogy e nyelvekben olyan eltérő fejlődési fokon lévő és eltérő nyelvjáráásokat beszélők és közvetítők által használt nevekkel állunk szemben, amelyek nehezen azonosíthatók. Áll ez a IX—X. századi magyar nyelvjáráásokra s az itt beszélt más nyelvekre is.

* A cikk a főszerkesztésünk alatt készülő „A honfoglalásról sok szemmel” című sorozat III., „Honfoglalás és nyelvészet” (Bp., Balassi K., 1996/97.) kötete számára más irodalomösszeállítással jelenik meg.

A nevek összekapcsolása személyekkel ma is nehéz, mert ki gondolná akár saját levelezéséből, hogy a franciaországi M. *Geoffrey* azonos azzal, akit Ausztriában *Schurl*-nak, a hollandok *Juriká*-nak neveztek, avagy Gyóni Matyi a Teleki Intézetben *Gyuros*-nak. De ki azonosítaná akár a diákéveinkben használt, esetleg leveleinkben fenntartott több tucat nevünket, amivel életünk során alkalmilag megneveztek?! Ezzel a ma is élő sokrétűséggel egy történésznek vagy névazonosító nyelvésznek ugyanúgy számolni kellene, mint azzal, hogy az idegen fül a neveket mennyire eltorzíthatja! Mivé válik egy magyar sportcsapat névsora kínai közvetítő révén? Olyanféle nevek születnek, mint olasz orvostanár barátom beosztottjáié, a nekem sokat emlegetett magyar gyermekgyógyász Melinda *Centuski*-é (magyar kiejtés szerint!), akiről évek után személyes ismerkedés nyomán derült ki, hogy valódi magyar neve *Szentkúti*!. Érvényesek ezek a torzulások IX—X. századi neveinkre is. (Pl. a lombard Liudprand [923—24-re]: „reges *Dursac* et Bugat” (GOMBOS 1473; VAJAY 64), ahol *Dursac* Árpád fiával, *Ταρκατζοί Tarhos*-sal azonosítható, míg a rokon neolatin összeíról 1113: „villa *Durmuz*” neve (DHA. I, 393), 1113/337: *Turmuch* (Uo. 391), a későbbi *Tarmacs*, újkori *Tornóc* (Trnovec) a görög *Τερματζοί* Árpád-dédunoka, a magyarul *Tormás* néven ismert herceggel (vö. Gy. IV. Nyitra vm.), aki örmény feljegyzéses kazár névben *T'armač*-ként jelenik meg. Én kétesnek tartom ennek eredeztetését a *Tolmács* névből és szóból (GOLDEN P., *Khazar Studies*. Bp., 1980. 213). A történészt nem annyira e név vitatható eredete érdekli, hanem a hasonló nevek azonos személyre vagy tisztségre vonatkozthatósága, s ebben a kutatónak nem csupán nyelvi, hanem széles körű történeti ismeretekkel kell rendelkeznie.

Tárgyunk megközelítését kezdjük a méltóságnevekkel.

Ismeretes, hogy minden magyar vezér címe görögül *archón*, latinul *dux*, szlávul *vovajoda* volt (ezt Bulcsúék délszláv tolmácsa fordította *βοέβοδοζ* alakra Bizáncban, s lön belőle magyarul is *vajda* (PAULER, MNTSzl. 20). Mindezek a magyar *úr* 'törzsfő' szó fordításai, s az *úr* szóból a *-ság/-ség* képzővel alakult az *ország* (< *uruzag* HB.), melynek eredeti jelentése a 'vezér (törzsfő) uralmi területe'. Az *úr* számos etimológiája közül (TESZ. III, 1035; újabban RÖNA-TAS A.: MNy. XC, 138—46, XCI, 65—8; vö. KARA Gy. és BENKÓ L.: uo. 68—9) ma sem ismerek jelentését tekintve találóbbs magyarázatot, mint amit 1958-ban megkockáztattam: az *úrú* megfelel a helyszínen járt Ibn Fadhlan szerint a kazár kagánnak alávetett bolgár szuvar törzs *wuiruch* fejének (ZEKI VALIDI, IF. 75: „*wyryg* ist ohne Zweifel nur eine bulg. Aussprache des alttürk. Titels *buyrug* oder *buyruq* [F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* II, 36, 37, 97; M. Kašgarí I, 316]: *buruq* zu erkennen)”. A magyar *úrú* (l. *Ursuuru* etc.) a bolgár *wuyrugh*, végső fokon türk *bujruq*-ból vezethető le, mely a korai türk uralmi rendben a kagán katonái kíséretének vezető tagjait jelölte; közülük kerültek ki a fő tisztségviselők. A VIII. században az ujjur kagánnak kilenc fő bujurkja volt, hat belső és három külső szolgálatú (T. TEKIN: AOr. 1983: 56—7); egyikőjüket az ujjur kagán egy gazdag szogd kereskedőváros parancsnokának tett meg.¹

Amint a hét vezérnek s közülük az uralkodó szerepet betöltő két fejedelemnek lehetett gyermekkori beceneve, volt sajátos címe — talán azonos a férfivá avatáskor kapott névvel —, úgy valószínű, hogy a további magyar és kabar törzsfők mindegyike rendelkezett eltérő méltóságnévvel. Ezek a magyar krónikákban nem maradtak fenn, csupán mondai személynevek formájában, mint az említett *Kündü* vagy *Kend(e)* és *Gyula*,² de hogy voltak törzsfőhöz kapcsolt méltóságnevek, arra

¹ ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadhlan's Reisebericht 75; GYÖRFFY Gy., A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Úr és ország: Száz. 1958: 584—95 = Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1937. 97—107, Uő., Die Rolle des *buyruq* in der alttürkischen Gesellschaft: AOr. 1960: 169—79; vö. az újabb terkhí feliratban: TEKIN T.: Uo. 1983: 47—51; a teszi feliratban vö.: KLYASHTORNY, S. G.: uo. 1985: 152—3, 155.

² GYÖRFFY Gy., Kurszán és Kurszán vára. A magyar fejedelemség kialakulása és Óbuda honfoglaláskori szerepe: BudRég. XVI. 1955. 9—34. = Tanulmányok 127—60.

az ezek közé sorolható *Tarján* és *Jenő* törzsnévből is következtethetünk. (NÉMETH GY., HonfKial. 255, 261.)

A rangban harmadikat, a magyarul *Harká*-nak nevezett *karchas* méltóságnevet a szláv tolmács által közvetített bizánci feljegyzés tartotta fenn (MORAVCSIK, BT². II, 155); állítólag bírói feladatkört látott el, de ez szerintem inkább a bizánciak megtévesztését célzó beállítás volt, bár ítélőnek is tartható, mert minden törzsfő a maga területén bírói feladatkört is ellátott, Bulcsú azonban ténylegesen a nyugati országrész hadvezéréként szerepel. Noha a *Bulcsú* névvel összevethető *Bolušči* személynév egy kazárokra vonatkozó héber forrásban felbukkan (GYÖNI M., Szórványeml. 36; GOLDEN P., Khazar studies. Bp., 1980. I, 167—76). A magyar *Harka* (Anonymus *Horca*: SHR. I, 41, 61, 68) vezérnév *-di* képzővel ellátott *Harhadi* változata jön elő Ibn Hayyānnak a kordovai kalifátus történetét tárgyaló művében a hét türk (magyar) vezérnek egy 942. évi kalandozása kapcsán történt felsorolásban (GYÖRFFY: Keletkutatás 1991/1: 15—9). (PAIS és VÁMBÉRY vitatható ötleteire l. GYÖNI i. m. 66, LIGETI, MNyTörK. 254, 485.)

A magyar vezérnevek között van, amelyek türk-kazár méltóságnévből ered; ezek közül a türk *tegin*, illetve *tegit* és a kazár *šad* kagáni herceget jelöl (LÁSZLÓ F.: KCsA. III, 31), s talán ezért nem került be még a nyolc besenyő törzsfő méltóságneve közé sem.

A kazár alvezér címének, amelyet *Ilig abšad bāg* alakban rekonstruáltam, felleljük türk és magyar pártját egyaránt. Az *ab-šad bāg* levezethető a türk *šad-apyt bāg* tisztségnevből, kazár *abšad* alakja viszont az anonymusi kun (kabar) vezéri ő *Ousad* nevének felel meg. Az *Ilig* egyezik Árpád fiának *Jeলেখ* nevével, helynévben pedig megtalálható *Üllő* és *Jelő* alakban. A *Il-bāg* magyar helynévben *Ölbő* alakban jelentkezik; besenyő személynévként pedig *Ilbeu* névalakban (GYÖRFFY GY.: Keletkutatás 1991/1: 15—9). A gyula méltóságnak megfelelő kazár alkirály *Ilig-bāg* nevév tükrözi a mai *Ürbő* pusztát (a csepeli Duna-parti Peregtől K-re, a mai Bugyi határában fekvő) 1312. évi *Ilibi* név eredetijének (GY. II, 442).

Hogy viselte-e az *Ousad* méltóságnevet egy kabar törzsfő, s más türk-kazár méltóságnevek állandósultak-e a magyar és kabar törzsfők címeiként, az méltán feltehető.

Ami a magyarok türk-kazár uralom előtti, Don vidéki méltóságneveit illeti, legrégebbnek az óbolgár *Dulo*-val azonosított s tévesen a magyar ősmonda alán *Dulo*-jához is kapcsolt *Gyulá*-t illeti, ennek irodalma szinte kimeríthetetlen, s ha PAIS DEZSŐ és NÉMETH GYULA legutóbbi etimológiája érvényes, a török *jula* 'fáklya' szóból vezethető le.³

A türk-kazár uralom előtti „hun-ogur” kaukázusi térség két méltóságnevének használata tekinthető a magyar régiségben is fellelhetőnek: S. A. KLJAŠTORNYJ és V. A. LIVŠIC 1972-ben, majd KLJAŠTORNYJ 1985-ben foglalkozott azzal a két kisebb türk rovásírási ujjur felirattal, melyek a harmadiknak tekintett Ujjur Birodalom kagánjai tiszteletére a 750 és 760 körüli években készültek, s az Orkhon-Szelenga vidéki Tesz és a Terkh folyók mellett kerültek elő. E feliratok a türk előidőket az ujjur történet előzményeként tárgyalják. Ezekben esik szó az ujjurnak tartott türk kagánoknak a volgai térségben vívott győzelméről is KLJAŠTORNYJ szerint a teszi felirat 10. sorában a [----bā] *di bārsil : qadyr : qasar anta bar[myš* fordítása: „---Bedi Bersil and Qasyr Qasar then perished” (AO. 1972: 152—3, vö. uo. 1985: 127—8 skk.). A szöveg jelentősége a magyar őstörténetben nagy szerepet játszó kazár és az utóbb volgai bolgár törzsként szereplő berszil (magyar: Bercel) népnév első írásos jelentkezése. Ezeket mint népneveket értelmezte utóbb T. TEKIN, RÓNA-TAS A., LIGETI L. és HARMATTA J.⁴ Nézetem szerint itt két méltóságnév + népnév összetételéről van szó, s magyar szempontból az utóbbiak miatt van nagy fontossága.

³ Vö. NÉMETH, HonfKial. 1930. 45, 295; 1991. 81—8; MORAVCSIK, BT. II, 115; TESz. I, 1137—8; LIGETI L., MNyTörK. 253—4 bizonytalan.

⁴ A *bārsil*, magyar népnévben *Bercel* népre l.: J. MARQUART: Streifzüge 57, 154, 490—91; GYÖRFFY GY., Tanulmányok 27, 68, 122; LIGETI L. MNyTörK. 360—2, 371; NÉMETH, HonfKial. 1991. 17, 128, 147.

A *qasar* előtt említett *qadyr* nem török közszó (vö. CZEGLÉDY: MNy. LXXVII, 461), hanem a forrásokból ismert kazár *qadyr* méltóság, illetve ennek magyar *Kadar* alakja. A kazár *qadyr* címet említi már a terhini, illetve tesz-i ujur felirat *qadyr kasar* összetételben, felsorolva az első türk kagánok által legyőzötteket: *bādi barsil* és *qadyr qasar*, ahol nézetem szerint a *bādi* (téves olvasat szerint *ābdi*) vezette barszil (bercel) és a *kadyr* vezette kazár népről van szó. Örmény forrás szerint a 758 és 764 között az országukba betörő kazár sereg vezére az említett *Xat'yrliit'ber*, aki egykorú örmény forrás szerint az *Ász-Tarchan* + *il-tābār* címet viselte. Ez a *tarkhan* alighanem az alán kaukázusi oszét-jászok vezére. Az alán jászok Pekingtől Temesváron és Visegrádon át le Vidinig, az aszenida bolgár cár székhelyéig uralkodói testőrséget alkottak, s a kazár kagán mellett a *Qadyr il-tābār* méltóságnak ilyen szerepköre is lehetett. Ezek még a VII. században (?) mohamedán hitre tértek. (GOLDEN P. i. m. 197—8; CZEGLÉDY K.: MNy. XLIII, 290.)

Magyarországon egy *Kadarkaluz* nevű, kabar eredetű, határvédő feladatra is rendelt nemzetség fordul elő (1248/1616: *de genere Kadarkaluz*: ÁÚO. XI, 359), valamint a Budakalásznak is nevet adó *Káloz* nemzetség, melyből Sándor, az 1270-es években Szicíliaba küldött magyar nagykövet (*ambaxator*) — Ákos mester és Kézai feltehető követőrsa — is származtatta magát (KARÁCSONYI J., MNemz. II, 27; GYÖRFFY GY., Tanulmányok 53). A *Kadar* a kazároktól a magyarokhoz csatlakozott kabarok káliz néprészében viselt *kadyr* főméltóságnév emléke.

Úgy tűnik, hogy a X. századi magyar uralmi rendben is élt e *kadar* méltóságnév. Már Anonymus említ latinul egy ilyen nevű rector főbíró a magyarok közt, aki Taksony vezér uralmáig a viszálykodók pereit rendezte: c. 53., 57.: *omnes primates regni ... communi consilio et pari voluntate quosdam rectores regni sub duce prefecerunt, qui moderamine iuris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent, alios autem constituerunt ductores exercitus, cum quibus diversa regna vastarent, ... milites Hungarorum hec et alia huiusmodi bella usque ad tempora Tucsun ducis gesserunt* (SRH. I, 107, 113). Ez a motívum felbukkan a huntörténet elején egy olyan részben, mely Ákos mester gestájában még csak a kalandozó magyarok történetében szerepelhetett, de melyet utóbb Kézai bedolgozott hun-magyar történetébe. Eszerint a magyaroknak Taksony fia Géza koráig kellett volna egy *Kadar* címet viselő főbírája, illetve kapitánya, aki a viszálykodók pereit egyengette, de akit téves ítélet esetén le is válthattak: c. 7.: *Constituerunt quoque inter se rectorem unum nomine Kadar, de genere Turda oriundum, qui communem exercitum iudicaret, dissidentium lites sopiret. Ita quidem ut si rector idem immoderatam sententiam definiret, communitas in irritum revocaret, errantem capitaneum seu rectorem deponeret quando vellet. Consuetudo etenim ista legitima inter Hunos seu Hungaros usque ad tempora ducis Geyche filii Tocsun inviolabiliter extitit observata.* (SRH. I, 147, vö. 256, l. MADZSAR I.: TSz. XI, 76.) Hogy az Anonymust nem követő szavak közül melyek származnak Ákos mestertől és melyek Kézaitól, azt nehéz eldönteni.

Még nagyobb szerepe lett az eredetileg barszil uralkodó nevében megőrzött *bedi* méltóságnak, mely először a hiányos teszi és terkhi feliratban tűnik fel az ujur Bögü kagán idejére (a 761—762. évekre), de történeti visszapillantásban a hajdan legyőzött ----[bā]di barsil: *kasar kadyr* összetételben (AOr. 1972: 152), *kadyr kasar*, b[-]jdy barsyl alakban (AOr. 1983: 46), melyek másikában a KLJAŠTORNYJ szerint feltehetően a 'nagy' jelentésű oszm. *büyük* eredetibb ötörök *bādük* szó b[ā]dy alakja rejlik (erre utal RÖNA TAS A.: NyK. 1982: 367). Amennyiben tényleg a szövetségkerülő is igazolt *bedük* 'nagy' szóval, illetve a *bedü* gyakori -q ~ -k képzős alakjával (GABAIN, AtGr. 62) állunk szemben, akkor ez méltóságnévként fogandó fel. Etimológiailag ez köti össze az első magyar fejedelem latin feljegyzéses *dux Eleudi* > *Elöd* és *Levedi* [**el-vedi*] vajda számos történész által egyeztetett, de nyelvészek által megolthatatlannak tekintett két nevét.

950 táján a magyar uralkodóház követei, Bulcsú harka és Tormás herceg délszláv tolmács révén Bizáncban azt mondta Konstantin császárnak, hogy a magyarok első vajdája, Levedi átadta az uralmat a második vajdának, Álmosnak, kit fia, Árpád vajda követett. 150 év múlva az Árpádok latin nyelven író krónikása ezt úgy adta vissza, hogy a magyarok első *dux*a a honfoglalás előtt

Eleud volt, kit követett Álmos és fia Árpád, s ezeket követte a névsorban, amiből a hét vezér megnevezése is alakult. Szabolcs, valójában Árpád utóda (GYÖRFFY GY.: ArchÉrt. 1970: 210—4, Uő., Krónikáink 1993. 225 kk.). Abból a körülményből, hogy a legrégebb magyar hagyományban Eleud az első vezér, akit Álmos és fia Árpád követ, az egy évszázaddal korábbi bizánci-szláv tolmácsolásban feljegyzett magyar hagyomány szerint pedig az első vezér Levedi, akit Álmos fia Árpád követett, XVIII. századi ébredő hazai történétíróinktól az 1920-as évekig szinte minden történészünk Elődöt Levedivel azonosította. Így KATONA ISTVÁN a magyar vezérekről 1778-ban kiadott művében már ezt írta: „At mihi quidem non alius hic Lebedias, quam Eleudius ab Anonymo mox altero post Almus loco nominatus, fuisse videtur” (113). I. FESSLER 1815-ben kiadott magyar történetében már nem kételkedik, hogy krónikáink Elődje csak Lebed lehet (I, 230, 257), s felleli Ukrajna helynevei közt az Ingul és Ingulez eredeténél elterülő Lebedyn erdőt, s a harkovi kormányzóságban a Donyecnél ily nevű várost (236—37). Ugyanő számolva azzal, hogy az orosz nevekben a görög *-os* ~ latin *-us* eltűnik, Álmost csak *Alom* alakban nevezi (uo. 230, 237 és passim), s így az Orosz Évkönyvek 882. évi bejegyzésében a kijevi Ugor-hegyen állt *Olmyrn dvor*-nak (HODINKA i. m. 39) Álmos nevével való távollattása filológiai tilalomfákkal mind kevesebbeket fog meggyőzni.

Ezek után nem csodálhatjuk, hogy történészek sora azt következtette, hogy a görög forrás *Levedi* vajdája azonos a latin gesta *Eleud*-jével, Előddel. A *Lebedias* = *Eleud* azonosítás sarkköve lett régebbi honfoglalás-történetünknek, így ezt vallotta FEJÉR GYÖRGY (1849), KÁLLAY FERENC (1851), SZABÓ KÁROLY (1851—52, 1869), GR. KUUN GÉZA (1895), THÜRY JÓZSEF (1897), ACSÁDY IGNÁC (1908), PAULER GYULA (1900), FEHÉR GÉZA (1921), HÓMAN BÁLINT (1930), MACARTNEY, C. A. (1939).⁵

KÁLLAY és SZABÓ KÁROLY között vita csak arról folyt, hogy az utóbbi Anonymus adatait szó szerint véve kifogásolta, hogy Eleud egyben Álmos és Szabolcs elődje lehetett. Ma már úgy látom, hogy az őskrónikában Előd csak Álmos „előd”-jeként szerepelt, s csupán Anonymus hagyományanyagából került be Ugek Álmos atyjaként, amiből XIII. századi krónikáink az Ugek fia Eleud fia Almus (SRH. I, 165, 287) származtatást bővítették.

Anonymus Szabolcs vezért azért származtatta Elődtől, mert tudott a Csákok azon hagyományáról, hogy ők egy töről fakadnak az uralkodó házzal, az Árpádokkal (GYÖRFFY GY., István kir. 34).

Valójában hol szakadt meg a történeti tudat s kezdődött Levedi vezér pályafutása?

A görög *Levedi* nevet JAKUBOVICH EMIL 1918-ban „Lél és Lebedias” c. cikkében magyarázta magyarból; előbbi a *lélek*, utóbbi a *lenni* ige származékának tartva (MNy. XIV, 225—30), azt követően, hogy GOMBOCZ a *Levente* név ’önkéntes katona, vitéz’ jelentésű perzsa eredetét elvetve, néhány sorban mint „ötlet”-et felvetette a *Liünti* névnek a *lenni* igéből való származtatását ’leendő’, illetve ’rokon, atyafi’ jelentéssel (uo. XII, 310). JAKUBOVICH fő érve az volt, hogy a névben szereplő *L*- csak magyar lehet, török pedig nem. E megoldások dogmává váltak századunkon át (I. TESZ. II, 759: a *lesz* igénél).

A két vezéres névnek kettősségét JAKUBOVICHTÓL BENKÖIG hovatovább magam is osztottam (kérdésesen: Krónikáink 45, Tanulmányok 128, majd határozottabban: ArchÉrt. 1970: 210), mert

⁵ KATONA ST., *Historia Critica primorum Hungariae ducum*. Pestini, 1778. 119; FESSLER, J. A., *Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*. Leipzig, 1815. 230, 237; FEJÉR G., *Bevezetés a Magyar országai históriába*. Budán, 1849. 59; KÁLLAY F.: *Új Magyar Múzeum* 1851/52: 219—20; SZABÓ K., *Előd vajda*: uo. 735—40 = *Kisebb történelmi munkái*. Bp., I, 129—38; Uő., *A magyar vezérek kora*. Bp., 1869. 30—3; COMES GÉZA KUUN, *Relationum Hungarorum ... historia antiquissima*. Claudiopoli, I. 1892. 119, 208; WERTNER M., *Az Árpádok családi története*. Nagy-Becskerek, 1892. 15; THÜRY J.: *ItK.* 1897: 421; ACSÁDY I.: *A magyar jobbság kora*. Bp., 1908. 29; PAULER GY., *MNTSzl.* Bp., 1900. 206; HÓMAN B., *MTört.* I^o, 70; FEHÉR G.: *KSz.* 1921: 89—94; MACARTNEY, C. A., *The Magyars in the IX. Century*. Cambridge, 1930. 91.

egy *Lewedi* szolganév 1138/1329-ben is előfordul (SZABÓ D.: MNy. XXXII, 131; FEHÉRTÓI K., KMSznt. 206), s noha *Eleud* személynév nem került elő, de volt *Eleud* falu Csanád megyében Nagylak körül (1420 körül: Cs. I, 696), mely nyilván Árpád-kori birtokosa nevéből ered. (Vö. pl. Turul XIX, 175). A dömösi *Levedi* szolga neve azonban aligha megy a magyar vezérnévre vissza, mert nagyon is eredhet a *lé*: *leve* szó kicsinyítéséből, nem is említve itt BALÁZS JÁNOS ötletét a *lő* ige *lev-* származékairól (Magyar deákság. Bp., 1980. 246 kk., 641).

JAKUBOVICH kiindulása téves volt. Első vezérnevünk a magyart tükröző latin krónikákban *El*-lel kezdődik, e név esetében pedig az *L-* szókezdet csak a szláv közvetítésű görög név jellemzője. Így nevünk eredeti alakja *Elwedi* lehetett, melyben az eredetibb bolgár-török barszil (bercel) *bedi* 'nagy' szó, illetve méltóságnév rejlik; ennek déli (eszkil) bolgár-török *wedi* (*bedi*) alakjában s az eredetibb *Elwedi*-ben a jelentés: a török *el* [*~il*] 'népalakulat' nagyja, vezére, mely csupán a szláv átvétel révén vett fel *Levedi* alakot. A nem szláv neveknek a szlávban jelentkező hangátvetéses példája a tör. *Alp-er* > szl. *Laber* módosulása a magyar és kun-polovec név esetében (I. GYÖRFFY: Keletkutatás 1992/3: 62—3; vö. MELICH, HonfMg. 18 kk.; a *Laborc* foyónév régebbi irodalmára I. KISS, FNESz⁴. II, 5).

A latin *Eleud* név magyar *Előd* alakjához nyilván magyar népetimológia is hozzájárult.

Nem lehetetlen hogy az eredetibb *bedi* alak tükröződik a sokat vitatott, állítólag József kazár király által írt, de biztosan hamis héber feljegyzésű kazár *Obadja* uralkodói névben, melyet ILINSKIJ nyomán már GYÓNI összevetett *Lebedias* görög nevével (Szórványeml. 76; MORAVCSIK, BT. II, 157).

Névtani tanulságunk: szótárázással minden s mindennek az ellenkezője megmagyarázható.

GYÖRFFY GYÖRGY

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Nem fér meg a kutyaszőr a selyemmel. Más szavakkal: a nagyon eltérő, fokozatilag is különböző minőségek nem szenvedik, illetve nem szenvedhetik el egymást. A szó legigazibb értelmében vett közhely, melyet főleg társadalmi értelel, de erkölcsi célzattal is meg lehetős gyakorlatossággal idéznek a Szamosközben, ha például helyi értékelés szerint össze nem illő, különböző társadalmi állású egyének kötnek házasságot, ha ebből adódóan együttélésük nem felhőtlen, kiváltképp is, ha válókeresettel ér véget. Széles körben ismert változata: *Nem egy a szőr a selyemmel*. Ez utóbbi röviden csupán az egyes csoportok között úgyszólván természetes, maguktól érthető különbségekre utal. (Adatközlő: dr. Tukacs Katalin 45 éves orvos, Jánkmajtis.) Az előbbivel kapcsolatosan megjegyzem még, hogy BURA LÁSZLÓ „Szatmári szólások és közmondások” (Bp., 1987.) c. munkája nem tartalmazza, jóllehet ötvenegy kutyával kapcsolatos mondást sorol fel.

A Szamosköz a XVIII—XIX. század fordulója körül még egyik legnagyobb nemesi népességű vidéke az országnak, minden negyedik ember volt nemes, és egymást érték az ún. nemesi vagy kúrialista községek, illetve jóformán nem volt település, ahol hadnagyai vezetésével ne külön szervezkedett volna a nemesség. Az elkülönülten, zárt világban élő nemesség '48 után is csak lassan vette tudomásul a változásokat, „kitartotta magát”, és csak kényszeredve fogadta be (ha befogadta) a nem nemesi elemeket. A legnyilvánvalóbban azonban ez sem mehetett sűrűlódások, összehúzóközések, koccanások nélkül. Erre utalnak, illetve ezek tapasztalatait általánosítják fent idézett szólásaink is, melyekről egyértelmű, hogy a nemesség körében keletkeztek és váltak először népszerűvé, majd innen terjedtek el a tollasodó jobbágyutódok közt, végül az ő közvetítésükkel a társadalom minden rétegében.

KÁVÁSSY SÁNDOR

Adalékok a magyar tájnevekhez

JUHÁSZ DEZSŐ kitűnő munkájának (A magyar tájnévadás. NytudÉrt. 126. sz.; a továbbiakban: J.) megjelenése óta nagyon újat nemigen tudunk mondani a témáról. Legfeljebb állításait lehet pontosítani, illetőleg újabb adatokkal kiegészíteni. Most éppen ezt akarom tenni. Északkelet-Magyarország öt megyéjét olvastam el Pesty Frigyes Helynévtárából. Eddig megjelent „A Nagykállói járás Pesty Frigyes Helynévtárában” (Nagykálló, 1994.) és „Bereg megye Pesty Frigyes Helynévtárában” (Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltári Kiadványai. Levéltári Évkönyv. 1995. XI, 395—489). Szabolcs megye további részei, Szatmár, Ugocsa és Ung kéziratba még kiadásra vár. Az említett öt megye anyagában találhatók tájnevek is.

Pesty első kérdőpontjának 2—3. mondatát is figyelembe vették az öt megye 578 helységének leírásakor. Az említett két mondat így hangzik: „A terület ezen politikai felosztásán kívül némelykor vidék, környék, táj is bír külön elnevezéssel, vagy több falvak csoportozata közös név alatt ismertetik. Ahol ilyesmi előfordul, az összeírásban figyelembe veendő, és ha lehet magyarázandó.” Vannak, akik bevallják, hogy ilyen nincsen, mint például Balmazújváros (Szabolcs): „Környékének vagy vidékének különös sajátosságos neve nincsen.” Ezt teszi Szatmárból Hirip és Magyargéres, Beregből pedig Asztély és Márok.

A Tisza Kálmán-i megyerendezés előtt gyakran találkozunk a járasok neveiben tájnévmegjelöléssel. Bereg: *Felvidéki, Tiszaháti*, Szatmár: *Krasznaközi, Nyíri, Szamosközi*, Ugocsa (ha egyáltalán ide tartozik): *Tizáninenni* (a Tisza jobb partja), *Tizántúli* (a Tisza bal partja). Ez utóbbi előfordul *Túl a Tiszai* járás alakban is (Akli, Bökény, Dabolc, Farkasfalva, Halmi, Kiszércse, Nevetlenfalu, Nagygércse, Péterfalva, Tivadár, Turc). Az 1876-tal záruló megyerendezés inkább a járási székhelyekhez kötötte a megjelölést. Beregben és Ugocsában megmaradt az említett két járás, ám Szatmárban lett egy (*Avasi*), Szabolcsban pedig a *Ligetfaljai* járás.

Ezek után következnek a Pesty-féle adalékok alfabetikusan — a hozzájuk fűzött magyarázatokat sem hagyva ki. JUHÁSZ DEZSŐ is többször utalt tanulmányában arra, hogy bizonyos tájneveket mesterségesen (vagy mesterkéltnél tudományossággal) alkottak meg a XX. században, s erősen vitatható, hogy ezek mennyire számítanak tájneveknek. Most én mindenesetre azokat közlöm, amelyeket Pesty informátorai tájnevekként írtak le és magyaráltak — attól függetlenül, hogy JUHÁSZ DEZSŐ adattárában szerepelnek-e vagy sem, vagy éppen mellékes adalékként vannak megemlítve.

Avas (*Avas-vidék, Avasország*; J. 60, *Avasság* a.): A Nagybányai járás ide tartozó 16 helységét Lekence leírásában és id. Mándy Péter vendégszövegében is megtaláljuk: Avasújváros, Ráksa, Vámfalu, Avasfelsőfalu, Avasfelsőújfalva, Mózesfalva, Bikszád, Terep, Bujánháza, Tartolc, Komorzán, Lekence, Kányaháza, Kőszegremete, Rózsaparlag, Turvékonya. Bujánháza: „...ezen vidék el nevezése *Czárá vásuluj* vagy magyarul (*:Avas ország:*)”. Kőszegremete: „...mint köz tudomásból tudjuk onnan nevezik *avasnak*, hogy ezen tizen hat községet egy magas hegy veszi körül, mely bérten kevés tölgy fa találtatik, nagyobb része bükkes erdő ezen tizen hat község egészen jobbágyság volt a Bérteket az avasi köz birtokosság használná és hasznájaja jelenleg is s ezen bérteken termő makkokat sertések számára hagynak mindig *avasnak*, s innen vette el nevezését, hogy *Avas*”. Továbbá: „Ezen vidéket ki véve Ujvárost, mely mező város Kőszeg Remetét és Vámfalut a többi községeket románok lakják, vám falunak is szinte a fele román s ezért ezen vidéknek román el nevezése *Czárá Vásuluj* (*:Avas ország:*)”. Lekence: „...ez nevezetett *Avas vidéknek*, vagy is Románul (*:Tzára Avasiuluj:*)”. (A magyar *Avas* > román *Avas*, *Vas* újabb kori átvétel I. MIZSER: MNyj. XXXIII, 54). E tájnevet említi SZIRMAJ ANTAL is: „Az *Avasi kerület* is nevéét onnan vette: hogy régi meg mohosodott, ’s mint egy meg *avassodott* fákkal kevéldedik, melly is olly régi nevezete (*Distriktus Avasságh*), hogy már Gróf Csáky Istvánnak 1668. Eszt. költ Királyi adomány levelében találtatik” (Szathmár vármegye’ fekvése, történeti, és polgári esmérete. Budán, 1809. I, 23).

Bodrogköz (J. 64): 1864-ben Szabolcsból az alábbi községek tartoztak ide: Kenézlő, Viss, Zalkod (részletesebben a *Sziget* címszó alatt foglalkozom velük).

Borzsa-völgy (*Borzsa-községek, Borzsava-vidék, Borzsava-völgy*): Ugocsából Alsókaraszló, Felsőkaraszló, Kiscsongova, Magyarkomját, Nagycsongova és Nagykomját tesz említést róla. Alsókaraszló (Záricsá): „Ezen környék, melynek kebelében e helység fekszik, másképp *Borzsa-vidék*, vagy *Borzsa-vidék* név alatt ismeretes, nevezetét vette Borzsa folyótól...” Felsőkaraszló: „...e vidék együt véve *Borzsa-völgynek* neveztetik -”. Nagykomját: „E kies *Borzsa-völgyet* körül övedző egyik déli hegy oldalon nyugszik, nevét a Borzsa, vagy eredeti oroszul [értsd: ruszinul M. L.] Berezsáva folyamtól veszi — ezért e völgyben levő községeknek mindegyike *Borzsa Községnek* is neveztetik”.

Bükkalja (J. 65): Szatmár megye Krasznaközi járásából 16 helység említi, összefoglalóan hozza id. Mándy Péter vendégszövege: Felsőhomoród, Középhomoród, Lippó, Nagyszokond, Óhuta, Oláhhodos, Oláhmedves, Oláhtótfalu, Oláhújfaló, Papbikó, Szoldobágy, Tománya, Újhuta, Válaszút, Sádorfalu és Krassó. Valamennyi helység és id. Mándy Péter is *Bükkalja*-t ír. Ezt előzetesen is megerősíti *Szirmay*: „Harmadik sora a hegyeknek *Bükkaljának* neveztetik, mely Erdőszadától kezdvén, Huta, Szinfaló, Hirip, Szathmár, Erdőd, Béltek mellett Géresig és Gyöngyik (!) terjeszkedik sűrű erdőkből álló, és szőlőt termő dombokkal is ékeskedő” (i. m. I, 25). a *Bikk* > *Bükk* a köznyelvhez való hozzáigazítás jegyében történt.

Engedtesék meg nekem egy személyes jellegű kitérés, mivel szülőföldemen, Borsod-megyében is van egy Bükk-hegység, és ott is ezt *Bükk*-nek nevezik. A helyi lakosság a *Bükkalja* szót először egy kocsmá nevében ismerte meg az 1940-es években Cserépfalun, a tájra még ma is alig-alig használják. A Juhász által is említett, K—F-re hivatkozó Hegyköz elnevezéséről mit sem tudnak a környékbeliek. Az adatot nyilván íróasztal mellett, térképről határozták meg, tehát mindenképpen hatóság által adott névnek tekintendő (vö. MEZŐ ANDRÁS, A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982. 42).

Erdőhát (J. 79): A következő helységek említik: Bereg: Bótrágy; Szatmár: Botpalád, Csa-holc, Csegöld, Egri, Füledd, Kisar, Kisnamény, Kispalád, Kölcse, Nagyhodos, Nagypalád, Ricse, Vámosoroszi; Ung: Nagygejőc. Így magyarázzák: Bótrágy: „Miután e tájék nagy erdőségekkel és tavakkal környeztet: *erdőhátnak* és *tóhátnak* neveztetik a szomszéd határokkal együtt.” Füledd: „Az egész vidék erdővel lévén borítva, — honnan a ' vidék *erdő hátnak* is neveztetik.” Nagypalád: „Vidéke mint hogy régebben ezen és a szomszédos községeknek határát nagyobb kiterjedésű erdők borították, *Erdőhát* elnevezéssel bír.” Nagygejőc: „...miután erdőség környezi: néhány helységgel *erdőhátnak* neveztetik.” Ezek szerint az Erdőhát⁵ (vö. J. 79) vagy nagyobb összefüggő terület volt egykor, vagy éppen Beregben, Szatmárban és Ungban is volt egy-egy *Erdőhát*.

Erdőköz: Egyedül Ágtelek (Szabolcs m.) említi: „fekszik ... a szomszéd Dobronyokkal [ti. Kis- és Nagydobronnyal Beregben M. L.] és több más falvakkal úgy nevezett *Erdő közön*.”

Érmellék (J. 74). Szatmár megye Nyíri járásából Érendréd és Mezőterem említi. Mezőterem: „...a határt a legelő részen, dél keletnek hosszába folya a *nagy ér*, mely az egész falu e táju *érmelléken* hosszába levonul, s mint folyam lassan a berettyóba folydogál...”, illetve a második leírásban valamivel pontosabban: „E határt a legelő részen hosszába folya az *Ér vize*, mely két ágra szakadván *Kis*, és *Nagy Ér* nevezet alatt ismeretes, 's az egész *Érmelléket* keresztül futva a Berettyó vizébe ömlik...”

Ér mente: Esztró, Kátaszentmiklós és Vezend (Szatmár m.) leírásában szerepel. Esztró: „...*Ér mente*, melynek azért neveztetik, mivel Közép Szolnok Megye Érgiről Községgel lévén határos, melynek határán foly keresztül az úgy nevezett *Sebess ér*”: Ugyanez található Kátaszentmiklós alatt is. Tehát az Érmente, vagy pontosabban: a Sebes ér mente az Érmellék kistája.

Ligetalja. Egyedül Piricse (Szabolcs m.) említi. A Tisza Kálmán-i megyerendezést követően a Bátori járás egy részéből létrehozták a *Ligetaljai* járást 8 községgel (azóta 4 Hajdú-Bihar megyéhez került). Érdekes, hogy Piricse a Nyírbátori járásban maradt. A *Liget* leírásával Pócsperiben

találkozunk: „Liget dülő. Ezen dülő ily elnevezését onnan kapta, mert hajdan egy nagy erdőség — és marha legelő volt...” A *Liget-erdő*-ről említést tett Nyírbátor és Nyírpiilis is. Így tehát a *Liget* elnevezés az erdő közelségére utal.

Nyír (J. 92): Szatmár, Nyíri járás: Bere, Csomaköz, Császári, Derzs, Hodász, Szamosszeg. Szabolcs, Bártori járás: Kisléta, Pócspetri, Pusztadobos, Nádudvari járás: Téglás: „Téglásnál kezdődik a *Nyír széle*”.

Nyírség (J. 92): Szatmár, Nyíri járás: Iklód, Kántorjánosi, Mátészalka, Nyírcaholy. Szabolcs, Bártori járás: Apagy, Encsencs, Gyulaj, Lórántháza, Mada, Máriapócs, Nyírbakta, Nyírbátor, Nyírlugos, Ófehértó, Petneháza, Pilis, Ramocsaháza. Dadai járás: Oros. Kisvárdai járás: Karász, Tass. A szatmári Nyírséget Mátészalka jegyzője így határolja körül: „M. Szalka városa fekszik Szatmár megye Nyíri járás II-k kerület Szolgabíróóságába mellynek észak nyugot és délfelöl'i vidéke *nyírség*nek nevezetik.” Az említések kisebb területre utalnak ugyan, de azt hiszem, a lejegyzők túlságosan is magától értetődőnek tartották, hogy helységük a Nyírséghez tartozik, ezért feleslegesnek vélték leírni. Azt viszont érdemes megfigyelni, hogy a *Nyír* név sehol sem váltakozik a *Nyírséggel*: vagy egyik, vagy másik szerepel az adott helységben.

Paládok (*Palágyáság*; J. 94: visszautal az *Erdőhát*⁵-re): Nagypalád: „A *Paládok* elnevezése hihetőleg a mellettök elfolyó Palád nevezetű vizétől származik.” Id. Mándy Péter vendégszövege (Nagypalád a.): „Ezen három helység *Palágyás*gnak is nevezetik...” Szirmay: „Ezen három helységnek vidéke *Palágyás*gnak is nevezetik” (i. m. II, 266). Ezek szerint a *Paládság* megnevezés újabb kori hozzáigazítás a *Palád* helynévhez. Mindenképpen kistájnak tekintendő, miként Nagypalád leírása is igazolja: „Szatmár megyében három Palád van u. m. Nagy Palád Kis Palád és Bot Palád... Vidéke mint hogy régebben ezen és a szomszédos községeknek határát nagyobb kiterjedésű erdők borították, *Erdőhát* elnevezéssel bir.”

Rétköz (J. 95 *Rétköz*¹ a.). Az ide tartozó tizenkét helységet Ibrány leírásában sorolják fel: Ibrány, Halász, Rád, Megyer, Beszterec, Kék, Demecser, Gégény, Dombrád, Pátroha, Beren [= Berencs M. L.], Kisvárd. Magyarázatát Pátroha alatt találjuk: „Átalános elnevezés *Rétköz* mivel határanak fele része árvíz járta posványos rét”.

Rétoldal. Nem azonos a J. által említett Rétoldallal (70, 95). Kék: „A vidék melyen fekszik *rét oldal*nak nevezetik, azon több mint 500,000 hóldnyi mocsártól, melyet a tiszta áradásai okozának, de amely a tiszaszabályozás által nagyobb részben ki száraztatott.” A *Rétoldal* vagy a *Rétköz* másik megnevezése, vagy annak egy része.

Szamosköz (J. 98). Egyedül Kér község említi: „Kér község fekszik Szatmár megyének Nyíri járása II-k kerület szolgabíróóságában, mellynek vidéke *Szamos köz*nek nevezetik az ottan folyó Szamos folyamtól.” E közlésre nyilván azért került sor, mert Kér nem a szamosközi járásban fekszik.

Szamosmellék (*Szamoshát*, vö. J. 98). Kak és Szentmárton leírásában: „Vidéke *Szamos mellék*nek is nevezetik”. Udvari község jegyzője már pontosít: „A táj vagy vidék, melyen e Község létez *Szamos hát* és *Szamos mellék* is.

Szamos-parti felvidék. Egyedül Berenden említik: „...a táj melyen e község fekszik *Szamos parti fel vidék*nek nevezetik, anyival is inkább menyibe e vidéken fekvő helységek töbnyire a szamos partjára vannak építve.” Erősen körülírás jellegű, olyasféle, mint amit a *Szamos mente* kapcsán ír JUHÁSZ DEZSŐ: „Valószínű, hogy a körülírászerű előzményt az újkori szaktudományok tették tájnévvé” (i. m. 98—9).

Sziget. Mindhárom szigeti helység fontosnak tartotta a magyarázatot. Kenézli: „*Bodrog köz* általános táj nevezett alkalmaztatván reá azért, mert a Tisza-Bodrog folyok öszve folyása között Tokajtól Kelet északnak esik, sajátóság fekvésénél fogvást Zalkod és Viss szomszédos Községekkel együtt *sziget* táj nevezett alatt ösmeretes, mivel e *szigeti* Községek határait, a Tisza árját a Bodroghba vezető úgy nevezett *Török ér* választja el más határoktól, 's Zemplén megyétől és mint egy három szöget képező szigetté alakítja.” Lényegében ezt találjuk Viss leírásában is. Zalkod:

„Van a Községnek táj néven »Sziget« nevezete is, e néven hívják a közel vidékiek Kenyézli és Viss Községét is, mert e három Község csak a tiszán túli Szabolcs megyéhez tartozandó, a tiszta jobb partjani fekvéssel, mint egy elszigetelt állásába; mivel délről a Tisza-Bodrog folyók öszve ömlése között. északról pedig a Tiszát a Bodrog folyóval öszve kötő „Török ér” ék alakjával magában foglaló földterületen fekszik, 's szabályozatlan állásában, valamint a tiszta, úgy a Bodrog folyóknak gyakortai kiöntései a közlekedést Zemplén és Szabolcs megyék más Községeivel lehetetlenítik.” A leírásokhoz aligha kell hozzátenni valamit (vö. J. 64 *Bodrogzug* a.).

Taktaköz (J. 102). Báj leírásában találjuk az idetartozó községeket: „*Takta köznek* nevezetik azon hely, mellyen T. Kenéz Pthrügy Báj, Csobaj, Tardos és T. [= Tisza-, M. L.] Ladány helységek” (ti. fekszenek, M. L.). A legpontosabb leírást Prügy jegyzője adja: „...az úgy nevezett *Takta-köz*hez tartozik, mely onnat ered, miszerint hihető a' Tiszának egy régi ága *Takta* név alatt Tisza Ladány mellett kiszakadván Ladány, Tardos Csobaj, Báj Pthrügy és Kenéz községek észak és nyugati határ oldalait körül keríti, és Tisza Lucznál szakad ismét a' Tiszába.”

Tiszahát (J. 102—3 *Tiszahát*¹ és *Tiszahát*² a.). Bereg: Macsola, Tarpa, Vámosatya. Macsola: „E vidéknek közös neve, a megye határát képező Tiszáról »*Tiszahát*«.” Tarpa: „...a' vidéknek mellyen fekszik a' tiszta fójóról *tiszta hátnak* hivatik.” Szabolcsból Eszeny és Mándok. Eszeny nyilván a Beregi-Tiszaháthoz tartozik, Mándok említése némiképpen meglepő. Szatmárban egyedül Cséce leírásában szerepel.

Tizamellék. Gáva (Szabolcs m.): „...külön elnevezéssel a *tisza melléki* falvak csoportozatába esik...” Ez igaz is, csakhogy nem valószínű, hogy ez a megnevezés tájnév is lenne.

Tiszaoldal. Szabolcs: Bácsaranyos, Cserepeskenéz, Gyüre, Kisvarsány, Kopócsapáti, Nagyvarsány, Órladány, Örmező. Valamennyi község nagyjából egyformán indokol, Bácsaranyos pl. így: „Általános elnevezés *tiszaoldal*, mivel a tiszta balpartján fekszik.”

Tóhát (J. 104). Bereghől Balazsér, Bótrágy, Kisbégány, Nagybégány és Nagygut említi. Kisbégány: (fekszik) „...a *Tóhát*nevű községek közt, az erdő vidéken — a Kaszonyi fő szolgabírói járásban. *Tóhát*i sorába tartozónak neveztetik azért, mert a Szernye Mocsár határán vonul el...” Nagybégány: „...tartozik az úgy nevezett *tóhát*i helységekhez, mely elnevezést a Szernye Mocsártól nyerte ezen vidék. 's az ahoz tartozó helységek.” LEHOCZKY TIVADAR sokkal pontosabban írja le: „Általában ennek előtt a megye ezen része, mely a Tisza és Latorcza között elterül mintegy 24[□] mfd, vagyis mintegy myr. 81 kilométer, egy tófenéknek volt tekinthető, mely délre a *Bodrog-köz*szel összefüggvén, azért e rész a *Tiszaháton*, névszerint Tarpa, Gulács, Hete, Tákos és Jánosi közötti zombékos térség *Tóhát*nak neveztetett” (Beregvármegye monographiája. Ungvárott. 1881. I, 89).

Túrhát (J. 104). Ugocsa: Turterebes. Szatmár: Fülesd, Mikola, Nagyhodos, Sonkád. Egyik sem részletezi, csak megemlíti.

Átfedések természetesen előfordulnak. Így Bótrágyot az Erdőháton is, a Tóháton is, továbbá Fülesdet, Nagyhodost és Sonkádot az Erdőháton is, a Túrháton is megemlítik.

MIZSER LAJOS

Bikfic. Népies hangvételű, szelídebb csúfszavaink közül a *bikfic* jelentését más magyar — vagy akár idegen — szóhoz nem tudjuk értelmesen kapcsolni. A régi, illetve táji *bikás*, *bikec*, *bikcis*, *bikhetz* sem segít eredetének megfejtéséhez, az ÚMTsz. *bikás*, *bikik*, *bikázik* felszínes hasonlóságukban pedig bizonyos antonímiájuk miatt sem igen jönnek számításba. A TESz., valamint az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen ismeretlen eredetűnek minősíti.

A gyűjtési adatok és a szótári értelmezések általában egy tapasztalatlan, éretlen, gyámoltalan, ügyefogyott, vagy éppen ostoba emberre — főleg fiatalra, fiúra (sohasem nőre!) — vonatkoznak, jelzői használatban is. Feltűnően sokszor fordul elő megszólító funkcióban. A szövegtől függetlenül többé-kevésbé helyettesítheti a *buksi*, *balek*, *melák*, *pupák*, *fickó*, *golyhó*, *lurkó*, *tacskó*,

paccer, pancser, fuser, firkász, tejelesszájú, zöldfülű, vagy a még eufemizmusnak érzett *balfácán*. Talán nem érdektelen, hogy a *bikfic* nem tartalmaz erkölcsi elítélést.

Szavunk számos irodalmi adattal van képviselve a Nagyszótár cédulaanyagában (Petőfi, Jókai, Nagy Ignác, Csiky, Lisznyai stb., de akad újabb keletű is, pl. Kosztolányitól). — Az ide rokonítható bizalmas stílusú szinonimák közt sok az idegen eredetű képződmény. A *bikfic* szó *bi* szegmentuma is arra enged gondolni, hogy talán valami német szó rejlik mögötte?

A hasonló rétegbeli *cibil* ~ *civil*, *gebin*, *subick* ~ *suviksz* szavakban könnyű felismerni az eredeti bajor-osztrák származást. A magyarban szokatlan *kf* — a *Bakfark*, *rákfene* típusú összetételektől eltekintve — ugyancsak inkább idegenbe mutat. (Ami az *ic* szóvéget illeti, számolni lehetne talán a nem kevésbé ismeretlen eredetű, de régebről adatolt *nyápic* szinergetikus hatásával).

Minden valamirevaló német szótárban megtaláljuk a *wichsen* igét. Ennek első, közkeletű jelentése 'viasszal kezel, viaszoz, így pl. kifényesít, subickol', bizalmasabban 'elpáhol, elver', obszcén értelemben viszont 'maszturbál, onanizál' és ritkábban 'közösül (vö. „kefél”)' (Az önkielégítést jelentő használata egyébként annyira általános, hogy pl. a *peep-show* tréfás argószava *Wichsothek*...)

Mármost induljunk ki egy feltételezett német szóból: *Wichsfex [viksfeks]. Az egyszerű magyar ember egy ilyen, két *x*-et tartalmazó szóval, pláne, egy *kszf* mássalhangzótorlódással nehezítve, valószínűleg ilyenformán boldogult volna: *vikfeksz ~ *bikfeksz > *bikfic*. A szóvégi *x* kiejtését megnehezítette volna a szóbelsejei *x*, annak artikulálását viszont (érzésem szerint) az anticipált szóvégi *x* nehezítette volna meg. Egy szóvégi *ksz* ~ *c* alternanciára egyébként jó példa a *suviksz* ~ *subic*.

A bajor-osztrák népryelv egy gazdag (és mondhatni, büszkén művelt) rétegében, a csúfnevek, szitkok, trágárságok közt található a *Wichsbruder*, *Wichser*, *Wixbruada* stb. kifejezés (mint a *wichsen*, *wichsn* származéka). Közlik többek között: R. AMAN, Bayrisch-Österreichisches Schimpfwörterbuch. München, 1975.; P. WEHLE, Sprechen Sie Wienerisch? Wien, 1980.; vagy S. A. WOLF német argószótára: Wörterbuch des Rotwelschen. Mannheim, 1956.; stb.

A mi feltételezett szavunk azonban *Wichsfex*. Ez a *fex* utótag ugyanazt a szerepet játssza, mint AMAN és WOLF adataiban a *-bruder* nomen agentis: 'fickó, fráter, koma' stb., vö. (*szesz*)*testvér*, *könyvbolond*, *zenebuzi* stb. — Valóban, kérdésemre MARIA HORNING professzorasszony, a folyamatosan készülő nagy osztrák tájszótár (Wörterbuch der bairischen Mundarten in Österreich) főszerkesztője azt válaszolta, hogy egy *Wichsfex* szóra az ő gyűjtési anyagában ugyan nincs közvetlen adat, de a szó könnyűszerrel képezhető a két elemből (*wichsen* + *Fex*). A *Fex* a bajor-osztrákban „ein Narr, der auf eine bestimmte Tätigkeiten fixiert ist”, azaz, 'egy bizonyos tevékenység megszállottja, bolondja', így tehát a jelen esetben *Wichsfex* egy megrögzött önkielégítő volna. A rendszerint utótagként használt *Fex* (*-fex*) tréfás latinizálás terméke lehet, az *artifex*, *pontifex* mintájára, így pl. német *Narrifex* 'bolondos fickó, mókamester', vagy a ma is élő *Bergfex* 'a hegymászás bolondja', hol elismerő, hol gúnyolódó összetételben.

A magyarból kikövetkeztetett német szó legvalószínűbb talaja az osztrák durva kaszárnanyelv lehetett, kb. a XIX. század elejéről, amikor nagyobb számban kerültek magyar parasztleányok Ausztriába, illetve német nyelvű ezredékbe. Könnyű elképzelni, miket hallhatott az elanyátlanodott, ügyetlen újonc az ékesen szóló őrmestertől; a katonaelet zamatos nyelvezetéből a mai nemzedéknek is vannak emlékei... A *wichsen* többértelműsége különben nem zárja ki, hogy a szerencsétlen magyar bakát azzal is csúfolták: túl sokat fényesíti, subickolja a lábbelijét, de akár ellenkezőleg is, német anyanyelvű katonák így emlegethettek egy olyan őrmestert, aki a csizma fényességén nyargalt.

A *bikfic* szó a fentiekben megkísérelt magyarázata alapján szépen beleillik azon szavaink csoportjába, amelyeknek eredeti, idegen nyelvi, egyértelműen obszcén jelentése a felismerhetetlenség elhomályosult (*faramuci*, *fékomadta*, *huncut*, *smafu* stb.).

Szemérem. Erről a szavunkról a TESz. (III, 714) a következőket mondja: „Bizonytalan eredetű. Talán összefügg a *szem* 'látószerv' főnévvel, az összefüggés azonban alaktanilag tisztázatlan. Lehet, hogy elhomályosult összetétel, amelynek utótagja ismeretlen elem. Az is lehetséges azonban, hogy képzett szó, de megfelelő képzőbokrot más szóban nem tudunk kimutatni. A *szem*-mel való jelentéstani összekapcsolhatóságra vö. pl. *arcátlan*, *szemtelen*, *szégyent hoz a fejére* stb. — A *szemérmes* származék a *szemérmes* és a *szemérmellen* keveredéséből jött létre, vö. *alkalmatos*. — A *személy*-ből való származtatása, ugor egyeztetése, valamint iráni eredeztetése téves.” Az EWUng. (II, 1413) — ismeretlen megfontolás alapján — ehhez csak annyit tesz hozzá, hogy a *szemérem*-nek a *szem*-ből való származtatása nem valószínű. Ennek következtében az EWUng. szerint *szemérem* szavunk immár nem „bizonytalan” (mint a TESz.-ben), hanem egyenesen „ismeretlen” eredetűnek minősül.

E szavunk megfejtésére először BUDENZ JÓZSEF tett kísérletet, aki a magyar *szemérem* szót a hasonló jelentésű és közeli hangalakú vogul *esermä* szóval rokonította, melynek „magyarázata szerint alkalmasan származtathatjuk mind *-m* képzős nomen verbalét (vö. *félelme*) *eszemér- igeitől: *eszemérme*, elül kopással *szemérme*, vagy akár rövidült *eszemér*-től átvetéssel: *szemérme*” (MUSz. 823). Más finnugor nyelvekben ez a szó nem ismeretes, ezért később MUNKÁCSI BERNÁT arra a gondolatra jutott, hogy a vogul *esermä* és a magyar *szemérem* közös, még ugor kori iráni jövevényszó, s a magyarban egy korábbi *szermél-*m* alakból *szemém, *szermém* alakváltozatokon keresztül lett volna *szemém, majd a *kegyelem*, *szerelem*, *félelem* stb. „lelki érzéseket kifejező szók” hatására végül *szemérem* (ÁKE. 568). A magyar *szemérem* ugor származtatása BÁRCZI GÉZA (SzófSz. 286) szerint „nem meggyőző”. A későbbi kutatás tisztázta, hogy a vogul szó valóban a középiráni *afsarm 'Scham, Schande' átvétele, de a kölcsönzés már a vogul nyelv önálló életében történt, ezért a vogul *esermä* és a magyar *szemérem* etimológiailag nem tartozik össze (KORENCHY, IrLw. 55). Vagy talán mégis van közöttük valamiféle — ha nem is ilyen közeli — összefüggés? Az alábbiakban egy ilyen lehetőségre szeretnék rámutatni.

A vogul *esermä* forrásának tekintett iráni szó (vö. még av. *fšarəma*- 'szégyenérzet', középperzsa *šarm* 'ua.') indoeurópai eredetű (*kormo- 'fájdalom, szégyen'); szabályos megfelelői az iráni nyelveken kívül csak a germán és a szláv nyelvekben vannak meg. Míg azonban a germánban a megfelelő szavak jelentése inkább 'fizikai fájdalom, bántalom' (vö. ném. *Harm*), addig az iránihoz egyébként hangtanilag is közelebb álló szláv szavak (vö. óe. szl. *срамъ*) jelentése 'lelki fájdalom; szégyen' (vö. POKORNY, IndEtWb. I, 614; SADAITZ. 307, VASMER, RussEtWb. II, 700 *срором* a.). VÁCLAV MACHEK szerint egyébként az is elképzelhető, hogy az iráni és a szláv szavak nem ősrokonságban vannak egymással, hanem az összláv *sormъ a kultikus és az erkölcsi szféra más szavaival együtt (*bogъ 'isten', *svęto 'szent' stb.) régi iráni jövevényszó (MACHEK, EtSlČ². 581 *stramat se* a.).

A *szemérem* a mai magyarban ugyan elsősorban 'a nemi étellel kapcsolatos dolgokban való ösztönyszerű tartózkodás, ill. szégyenkezés' (vö. ÉKsz. 1268), a régebbi nyelvben azonban jelentése nem volt ennyire szűk, hanem *szégyen* szavunknak teljes értékű szinonimája volt annak mind 'szégyenérzet', mind pedig 'gyalázat' jelentésében (vö. NySz. III, 167—8); ez a tágabb 'szégyen <általában>' jelentés fennmaradt egyes nyelvújításokban, vö. pl. „A futás *szemérem*, de hasznos” (Göcsej, MTsz. II, 528), valamint egyes származékok esetében az irodalmi nyelvben is, pl. a *szemérmes* 'szerény' és a *szemérmellen* 'gátlástalan, szemtelen' értelmű használatában (vö. ÉKsz., i. h.). A *szemérem* jelentésének a 'nemi étellel kapcsolatos dolgokban való szégyenérzés'-re való szűkülése az irodalmi nyelvben nyilván annak köszönhető, hogy a bibliafordítók és az egyházi írók a XVI. századtól kezdve gyakran használták eufemisztikusan ezt a szót a 'szégyellni való dolgok', vagyis a 'nemi szervek' megnevezésére az eredetileg 'szégyellni való, tisztességtelen dolgok, szégyen, gyalázat' jelentésű, szintén eufemisztikusan használt görög és latin kifejezések (*ἀσχημοσύνη*, *pudenda*, *pudibunda*, *turpitudō*) mintájára. Maga ez az eufemizmus ószövegségi eredetű (I. VARGA ZSIGMOND J., Görög-magyar szótár az Újszövetség irataihoz. Bp., 1992. 117).

Az első ilyen értelmű adat 1531-ből való (vö. TESz., i. h.): „Veuec fige fanac leueles agat, auval fedezec be az ő *zemermóket*” (TelK. 210, NySz. III, 167—8); a *szemérem* és a *szemérmesség* ebben a jelentésben gyakran előfordul Károli Gáspár bibliafordításában (1590) is, vö. pl. 2Móz. 28, 42: „az ő *zemérmeknec* befedé[éré]” (Károli: Bibl. I, 75v), 3Móz. 20, 17—19: „és egy má[nac] *zemérme* /*légeket* látangyák, nagy gyalázat az [...], az ő hűgánac *zemérmét* fedezte fel”, „és fel fedezuén annac *zemérme* /*légét*”; „Vi[3]ontag az te Anyádnac vagy Atyádnac hűgánac *zemérmét* fel ne fedezzed” (I, 107); Ézs. 3, 18: „és az WR az ő *zemérmeket* meg meziteleníti” (II, 3), Jel. 16, 15: „és meg ne látta[fanac az ő *zemérmei*” (II, 231; további példák: 2Móz. 20, 26, 3Móz. 18, 6—19); hasonló jelentésben használja a *szemérem* szót Pázmány Péter is: „Ezek füge-fa gatyák, mellyekkel heába fedezgetik Attyok *zemérmét*” (Pázm. Kal.² 212); ilyen értelemben előfordul a szó még a modern protestáns bibliafordításban is, bár nem azokon a helyeken, ahol Károlinál: 1Móz. 9, 22—23: „Hám [...] meglátta apja *szemérmét* [...]. Akkor Sém és Jáfet [...] betakarták apjuk *szemérmét*, de elfordították arcukat, és így nem látták apjuk *szemérmét*” (Biblia [...]. Kiadja: a Magyar Bibliatanács megbízásából a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya. Bp., 1975. 15; Károlinál itt a *mezitelenség* szó szerepel). Hasonló jelentéskéjlődés ment végbe a ném. *Scham* esetében is a középfelnémet korban (KLUGE, EtWb.¹⁸ 634). Emellett hasonló jelentésben megjelenik a *szemérmes test* jelzős szerkezet és a *szeméremtest* összetétel is, vö. pl. 1533: „Pudenda [...]: Die Scham: Embernek *semermus teste*” (Murm. 785, RMGI. 694), „Cunnus [...]: Eyn frauen scham: Asson embernek *semermus teste*” (Murm. 792, RMGI., i. h.), 1726: *szemérmes test* (SzegSz. II, 478), 1766: „A tetvek po[fo]gtak *zemérmes te* /*te* körül” (lat.: circa *pudenda*, Pázm. Kal.² 215, vö. NySz. III, 168); 1590: „Praeputium: *Szemerem testnek* bore; Verpus: akkinck *szómerem testenek* bőre el meczetót” (SzikszF. 166, RMGI. 128), „Hernia: *zómóre*” *testnek* el dagadása, vag[é] tókösseg” (SzikszF. 166, RMGI. 154), 1590: „Az kinck *Szemérem te* /*te* megtöröttetett, vagy el metzetet” (5Móz. 23, 1, Károli: Bibl. I, 179). A *szemérem* szó használata a *szeméremtest*, a szintén régi *szemérmeszed* (1524—1527: „Zennyenek meg *zemeerem bezedet* volna” — ErdyK. 572b, NySz. I, 219), a tájnyelvi *szömérom*-szó ’szemérmesértő szó’ (Udvarhely m., MTsz. II, 527) és a tréfás *szemérem-pecsenye* ’tök’ (Orosháza, MTsz., i. h.) összetételekben, valamint a fentebb már idézett „A futás *szemírem*, de hasznos” közmondásban arra mutat, hogy a *szemérem* — a vele szinoním *szégyen*-hez hasonlóan — olyan régi szavunk, amelyről „nem lehet eldönteni, hogy eredetileg főnév vagy melléknév volt-e” (HADROVICS LÁSZLÓ, Magyar történeti jelentéstan. Bp., 1992. 202). Ezt azért szükséges leszögezni, mert *szemérem* szavunk jelentéstani szempontból ugyan tökéletesen megfelel az óe. szl. *срамъ* főnévnek és déli szláv megfelelőinek, hangtanilag azonban közelebb áll az ebből képzett *срамынь* melléknévhez (SADAITZ. 123) és ennek déli szláv megfelelőihez.

Az óe. szl. *срамъ* és származékai (teljes listájukat l. SADAITZ. 307) használatosak voltak a magyar *szemérem* mindhárom régi jelentésében: 1. ’gyalázat’: не тръпаштоу *срама* ’nem tűrve a gyalázatot’; 2. ’szégyenérzet’: есть бо дръзь и бесрама [*< bez srama*] ’arcátlan és szemérmetlen (= szégyenérzés nélkül való)’ (Старославянский словарь. Под ред. Р. М. ЦЕЙЛИН, Р. ВЕЧЕРКИ и Э. БЛАГОВОЙ. Москва, 1994. [a továbbiakban — StsISl.], 620), vö. még *бесрамнага* жена ’szemérmetlen asszony’ (StsISl. 82); 3. ’szemérem(táj)’: облькль са еси въ *срамыньжъ* кожныжъ ризъ ’szemérmes (= a szeméremtáját elfedő) bőrruhába öltöztél’ (StsISl. 620), de találunk köztük párhuzamot a tájnyelvi *szemérli magát* ’szégyelli magát’ (Csallóköz, MTsz. II, 528) igéhez is: *срамляти са* ’szégyenkezik’ (uo.). Az óe. szl. *срамъ* (< ósszláv **sormъ*) megfelelői minden szláv nyelvben megtalálhatók a cseh és a szlovák kivételével, ahol csak egyes származékai mutathatók ki (vö. МАЧЕК, i. h.). Ezek közül a *srom*-féle nyugati szláv és a *sorom*-féle keleti szláv alakokat a magyar *szemérem* eredete szempontjából hangtani okokból figyelmen kívül hagyhatjuk. Az oroszban az eredeti *срóm* mellett, amely ma már régiesnek és tájnyelvinek számít (SIRLJ. XIV, 334), az egyházi szlávból átvett *срам* (a népnyelvben *српam* is) a gyakoribb (’szégyen, gyalázat; külső nemi szervek’ jelentésben (l. uo.). Az orosz egyházi szlávban a szónak

mindhárom jelentése megvan (Г. Дьяченко, Полный церковно-славянский словарь [1900]. Москва, 1993². [a továbbiakban: D'JACENKO], 653), mégpedig a legkorábbi nyelvemlékektől kezdve (I. SREZNEVSKIJ III, 477), nem kétséges tehát, hogy az óegyházi szlávból került át azokban a szókapcsolatokban is, amelyek magából az óegyházi szlávból esetleg — a fennmaradt nyelvemlékek szűkössége miatt — nem mutathatók ki. Így például az orosz évkönyvek legrégebbi, 1377. évi másolatban fennmaradt szövege (Лаврентьевская летопись) az 1065. év eseményei között egy torzszülött gyermek megtalálásáról tudósít: „на лица ему *срамнии оудове*. иного нелзѣ казати *срама ради*” (Полное собрание русских летописей I. Ленинград, 1926.² 164) — „Az arcán voltak a *nemi szervei*. Mást *szeméremből* nem mondhatunk.” A *срамнии оудове* 'szeméremtagok' az újszövetségi gör. τὰ ἀσχήμωνα μελεῖ (IKor, 12, 23, VARGA ZSIGMOND J., i. h.) tükörfordítása, tehát biztosan megvolt már az óegyházi szlávban is. (A Vulgátában *inhonesta [membra]*, az új protestáns fordításban *a test tisztességtelen részei*, Károlinál *tizetletleneknek* [ti. *tagoknak*] olvasható ezen a helyen.) — Ez az adat persze — nyilván „szeméremből” — nem került be SREZNEVSKIJ szótárába sem. Hasonló okokból maradhatott ki belőle a *срам* szó 'női szeméremtest' jelentésű használatá is az orosz Drakula-történet legrégebbi, 1490. évi másolatában: „Аще жена кама ѿ моужа прелюбы сътворит, он же велаше *срамъ* ѿи вырѣзати [...] ѿвым же кожоу содравше со *срама* ея ѿ рожень желѣзень разжегши вонзахоу въ *срам* ѿи” (M. CAZACU, L'histoire du prince Dracula. Genève, 1988. 190; Tatár Béla magyar fordítását l.: SZ. FARKAS JENŐ, Drakula vajda históriája. Bp., 1989. 76).

A magyar *szemérem* legpontosabb megfelelőit a szerbhorvátban és a szlovénben találjuk, vö. szb.-hv. *srām* 1. 'szemérem, szégyenérzet', 2. 'szégyen, gyalázat', 3. N. 'szeméremrész'; *srāman* mn. 'szégyenletes, szégyenteljes, gyalázatos', 2. 'szégyenlős, szemérmes'; *srāmnī ud* 'szeméremrész, szeméremtag' (SzbhvMSz. III, 178—179); mindezek a jelentések a régi nyelvben is bőségesen dokumentálva vannak (vö. HASZ. XVI, 161—3; PETAR SKOK [EtRj. III, 314] szerint a *srām* szónak Lumbarda környékén [Korčula szigetén] *srām* változata is van); szln. *srām* 1. 'szégyen(érzet)', 2. R. 'gyalázat', 3. R. '(főleg női) szeméremtest'; *srāmen* mn. 1. R. 'szégyenletes', 2. 'a nemi szervekkel kapcsolatos', pl. *sramna uš* 'lapostetű' (SSKJ. IV. 891; ez utóbbival vö. m. R. [1533: Murm. 1241] *semermus testben valotetó*: RMGL. 699).

Úgy vélem, hogy a magyar *szemérem* egy kaj-horvát–szlovén *sramen* (< déli szláv *sramъ* < összláv *sormъ) melléknév régi átvétele, amely már a szlávból magával hozta a déli szláv *sramъ* főnév összes fontosabb jelentését, majd a *szemérembeszéd*, *szeméremtest*-féle összetételekből (eredetileg jelzős szerkezetekből) elvonódva főnévvé vált. A szláv *sramen* a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel kezdetben *széremen alakot eredményezhetett, amelyből hangátvétellel (amit már BUDENZ JÓZSEF és MUNKÁCSI BERNÁT is feltételezett e szóban) *szeméren* lett (vö. *kanyaró* > *kanyaró*, *kanál* ~ *kalán*, I. DEME LÁSZLÓ: MNyTK. 69. sz. [1943.], 27—9; földrajzi nevekben I. KISS LAJOS: NytudÉrt. 139. sz. [1995.], 15). Ilyen alakváltozat, ha ritkán is, de akad a magyar régiségben, vö. 1538: „Est verecundia : *zemerem* : es ist schand” (PestiN. c. 4, RMGL. 643). A *szeméren*-ből hasonulással (*m* : *n* > *m* : *m*) vagy MUNKÁCSI BERNÁT fentebb idézett elképzelése szerint a *kegyelem*, *szerelem*, *félelem*-féle „lelki érzéseket kifejező szók” analógiás hatására alakulhatott ki végül *szemérem* szavunk mai formája.

Visszatérve BUDENZ JÓZSEF és MUNKÁCSI BERNÁT szófejtési kísérleteihez, el kell ismernünk, hogy a vogul *esermä* és a magyar *szemérem* mégiscsak összefügg egymással, csak éppen nem ugor, hanem indoeurópai alapon: ugyanaz az indoeurópai szó került át a vogulba az iránból, mint amely a magyarba a szlávból.

ÉLŐ NYELV

A tájszók szótárazásának néhány kérdése*

1. 1981-ben Szombathelyen rendeztek egy nyelvjárási tanácskozást, amely a magyar nyelvészeti köztudatba mint Dialektológiai Szimpozion vonult be. A tanácskozás anyaga ugyanezzel a címmel megjelent 1982-ben (VEAB Értesítő 1982. II.). Ennek az értekezletnek egyik kiemelt területe volt a regionális tájszótárak, a szókészleteti gyűjtés és feldolgozás kérdéseinek témaköre. Sok minden megszívlelendő elhangzott ekkor itt: hogy mit és kinek kellene gyűjteni, hol, honnan és hogyan kellene gyűjteni. A legfőbb és általános kíváncsi (amint ezt többen is: HAJDÚ MIHÁLY, BALOGH LAJOS, BENKŐ LORÁND, ÖRDÖG FERENC hangoztatták): újabb tájszótárakra lenne szükség, hiszen 1981-ig csupán két kimondottan regionális tájszótár született: a Felsőöri Tsz. (1973.) és a Mihályi Tsz. (1979.). A sors fintora, hogy az ekkor kilátásba helyezett szótárak közül sem a békési, sem a Nyitra vidéki, de még a nagykovácsi vagy a gyulai sem készült el. Az idők szele azonban érezte hatását: még ebben az évtizedben több regionális tájszótár is napvilágot látott: így a Földéai Tsz. (1984.), az Ipoly-menti Palóc Tsz. (1987), a Nagykőrösi Tsz. (1987), a Büssi Tsz. (1988), a Kisémedi Tsz. (Ez utóbbiról megjegyzem, hogy ugyan csak 1992-ben jelent meg, kézírata 1983 óta lényegében készen volt.)

Bizonyos tájszótárszerkesztési elvek az említett Dialektológiai Szimpozionon is elhangzottak, kongresszusi kiadványban és szakfolyóiratokban is megfogalmazódtak főként BALOGH LAJOSTól (NytudÉrt. 83. sz. 1974. 70—4), IMRE SAMUTól (MNY. LXXI, 220—5) és KISS JENŐTől (MNY. LXVIII. 479—82, MNY. LXXIII, 221—6, MNYj. XXVI—XXVII, 141—8), az egyes regionális tájszótárak íróinak leginkább mégis maguknak kellett megküzdeni a regionális tájszótár szerkesztésének sajátos problematikájával. Úgy gondolom, mostanra elérkezett az idő, hogy a meglévő regionális tájszótárak segítségével körvonalazzuk mindazokat a problémákat, amelyek a regionális tájszótárt sajátosan jellemzik, amelyeket nem kerülhet meg senki, aki a jövőben ilyesféle szótár megalkotásával kísérletezik.

Most előadandó gondolataim tehát egy a nemzedékek közös kutatási tapasztalatain alapuló, folyton bővülő fejlődési sor összegzései, részben ezen tapasztalatok, megfigyelések továbbfejlesztései; s mint ilyenek, néhány ponton eltérnek az eddigi közmegegyezéstől. Nézeteim bizonyos tekintetben esetleg vitathatók/vitatandók, felvetésüket azonban éppen a tisztán látás miatt szükségesnek tartom.

2. Az első kérdéskör: a viszonyítás kérdése (mihez képest tájszó a tájszó). Ennek a kérdésnek a tárgyalása megkerülhetetlen, hiszen a tájszótár azért tájszótár, mert tájszavakat gyűjt. BALOGH LAJOST idézem: „Első és alapvető kérdés a viszonyítás kérdése. Mihez viszonyítsunk, mihez hasonlítsuk egy-egy nyelvjárási szókincsanyagát? Nemigen lehet vitás: a köznyelvhez” (A tájszó fogalma: NytudÉrt. 83. sz. 1974. 70). Ám a dolog nem ilyen egyszerű. A viszonyítás kérdése végigkíséri az egész nyelvjárást. Hiszen a nyelvjárást magát is mint egy viszonylatrendszer tagját határozhatjuk meg. A leíró definíció szerint a nyelvjárási nyelv területileg differenciálódott (elkülönült) változata, az a nyelvváltozat tehát, amely a területhez tapadva él. Ebben a viszonylatrendszerben a nyelvet a köznyelv testesíti meg, amely — kilépve a területi tagoltság kötelékéből — a nyelvjárásiok fölé rétegződik (ezek nem az én gondolataim, mindezt BÁRCZI GÉZA írja le méltán híres és sokat idézett írásában: Nyelvjárási és nyelv: MNY. LII, 393—401). Ám amíg ez a fölértégződés nem történik meg — folytatja BÁRCZI —, addig minden nyelv csak mint nyelvjárásiok

* Elhangzott a Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán, Egerben, 1994 augusztusában.

lazább-szorosabb konglomerátuma képzelhető el. Egy történeti alapú definíció tehát egy adott nyelvjárást csak egy másik nyelvjáráshoz való viszony szerint (azzal való egyezés vagy különbözőség alapján) határozhat meg. A leíró szempontú viszont elsősorban a köznyelvhez való viszony alapján. A nyelvjárás meghatározásának ez a kétféle aspektusa található meg sokszor kevert és nem egyértelmű formában azután a részletek definícióiban is. Amikor ugyanis nyelvjáráskutatást végzünk, valójában az úgynevezett nyelvjárási jelenségeket kutatjuk. Az egyes nyelvi szinteken található nyelvjárási jelenségeket megragadhatjuk úgy is, ha egy másik nyelvjárás adott jelenségeihez viszonyítjuk, de úgy is, ha a köznyelvhez. Melyikhez célszerű viszonyítanunk? BENKŐ LORÁND a Magyar nyelvjárástörténetben (Bp., 1957.) más nyelvjárások hasonló jelenségeihez viszonyít, jogosan, hiszen csak ehhez lehet a tárgyalt korszakokban. KÁLMÁN BÉLA lényegében BENKŐT — i. m. 9—11 — követve (Nyelvjárásaink. Bp., 1977. 10—1) három különböző lehetséges felfogását is megadja a nyelvjárási jelenségnek: 1. minden beszélt nyelvi jelenség az (ez a beszélttség — írotttság viszonylatában értelmez); 2. egy adott nyelvjárás azon eleme, amely területi tagoltságot mutat egy más nyelvjárás hasonló elemével összevetve; 3. nyelvjárási jelenség az, ami az irodalmi nyelvtől (értsd: köznyelvtől) eltér. KÁLMÁN BÉLA a második viszonylatrendszert tartja megfelelőnek, jó pár példát idézve arra, hogy számos nyelvjárási jelenség (*j*-zés, *l*-ezés stb.) csak ebben a viszonylatrendszerben értelmezhető. Ám amikor könyvében az egyes nyelvjárástípusok jellemző sajátosságait mutatja be, számos alkalommal a köznyelvhez viszonyítva állapít meg nyelvjárási jelenségeket (79, 81, 82, 84, 85 stb.).

Végére is mi a helyzet a tájszókkal? Ugyanaz a kettősség, amely a nyelvjárás, illetőleg a nyelvjárási jelenség meghatározásában fellelhető, a tájszavak esetében is kísért. Megokolt a más nyelvjárási szóalakkal/jelentéssel való összevetés a nyelvjárástörténeti munkákban. S bár elvileg elfogadható, gyakorlatilag mégsem követhető ez a leíró regionális tájszótárak esetében. Egy példa: Kisménedini tájszó a *varëcska* 'fakanál'. A szomszéd községben, Püspökszilágyon ezt a szót nem ismerik. Aki tehát egy püspökszilágyi tájszótárt akar írni, felvegye a *fakanál* szót a gyűjteménybe? Ha azt mondjuk, igen, mivel Kisménedini ez más, akkor visszajutunk oda, hogy a regionális tájszótárak helyett regionális teljes szótárakat kell(ene) készítenünk. (Más síkról tekintve valóban ez utóbbi típus készítése lenne kívánatos — vö. KISS JENŐ: MNy. XCI, 170—8) Ezt az elvet követve óriás mértékben megnehezítenénk a leendő tájszótárírók dolgát: bármely felmerülő szóalak esetében a teljes nyelvterületet végig kellene nézniük, nem mondják-e valahol másként az adott szót. S ezáltal megnövelnék a felelősségüket is: teljes egészében rájuk bízva a döntést arról, hogy mit tartsanak tájszónak, s mit nem. Teljes mértékig osztom KISS JENŐnek a Mihályi Tsz. bevezetőjében (7) kifejtett gondolatát: „Ha a szótárírókra bízánk annak eldöntését, mit tekintenek regionális köznyelvi szónak és mit tájszónak, nem kis eltérés lenne például egy erdélyi, egy Miskolc környéki és egy nyugat-dunántúli szótáríró véleménye között. Ha viszont valamennyi szótáríró ugyanahhoz a forráshoz: köznyelvi szókincsünk ÉKsz.-beli feldolgozásához viszonyít, akkor a fent említett regionális különbségek eltűnnek...” KISS JENŐ a gyakorlat kényszere alapján választotta az ÉKsz.-t: kell egy zsinórmérték, amihez viszonyítva meghatározhatjuk a tájszavakat, s ez a zsinórmérték csak a köznyelv lehet. Még akkor is csak ez lehet, írja IMRE SAMU (MNy. LXI, 222), „ha ez a viszonyítási alap nem mindig teljesen szilárd”, ha sok esetben a két értelmező szótárt sem tekinthetjük „megfellebbezhetetlen mércének”. A Mihályi Tsz. és az ebben az iskolában készült két másik szótár (a Nagykőrösi Tsz. és a Kisménedini Tsz.) bevallottan és tudatosan a köznyelvhez viszonyít. Úgy gondolom, a következőkben készülõ regionális tájszótárak sem választhatnak más utat.

3. A tájszótárba tehát tájszó kerül. Az előbbiek alapján nyilvánvaló, hogy a tájszót a köznyelvi szó viszonylatában célszerű értelmeznünk. A még SZINNYEI JÓZSEF-re visszavezethető felfogás (MTsz. IV) szerint alakí, jelentésbeli és tulajdonképpeni (valódi) tájszavak kerülhetnek be egy tájszótárba. Az újabb regionális tájszótárak is ennek a hagyományos felfogásnak megfelelően tartalmaznak tájszavakat. A következőkben megvizsgálom ezt a hármas felosztást és kétségbe vonom

a jogosultságát. Ez a kétségbevonás nem öncél, nem a mindenáron újat mondani akarás terméke, hanem szükségszerűség, amelynek lexikográfiai következményei is lesznek.

Bármely köznyelvi szó tartalmazza a következőket: minden szónak van alakja (formája), ez a forma képes felidézni (jelenteni) a valóság egy (vagy több) elemét (denotátumát). A tájszó ugyanerre képes: rendelkezik alakkal, jelentéssel, és van denotátuma. Tájszó az, ami egy adott földrajzi területen eltér a köznyelvi szótól. De miben tér el? A tájszó a köznyelvi szótól kétféleképpen térhet el:

1. Ugyanazt a formát, amely a köznyelvben is megtalálható, a nyelvjárás más denotátumra alkalmazza, vagyis megváltozik a szó jelentése. Ez történik akkor például, amikor a Somogy megyei Bárdudvarnokon *borsó*-t mondanak és a köznyelvben *bab*-bal jelölt növényre gondolnak. A tájszavaknak ezt a csoportját hagyományosan jelentésbeli tájszavaknak nevezzük.

2. Ugyanarra a denotátumra más formát alkalmaz a nyelvjárás, mint a köznyelv. A hagyományos tájszószemlélet az ilyen típusú eltérésre kétféle tájszótypust is megnevez, ezek: alaki tájszavak és valódi tájszavak. Megalapozott-e elméletileg ez a különbségtevés? Miben különbözik az alaki tájszónak minősített *gyell* 'jel' és *kalán* 'kanál' a valódi tájszónak minősített *kaszli*-tól 'kaszni', *katroc*-tól 'ketrec', *kariél*-tól 'szital', *kecmet*-tól 'limlom, vacak'? (Az adatok mind a Mihályi Tsz.-ből valók.) Alapvetően semmiben, hiszen mindre ugyanaz jellemző: a köznyelvvél összevetve más (részben vagy egészen más) alakot használ a nyelvjárás ugyanarra a denotátumra. Továbbmegyek: a *vocsora* 'vacsora' (Ipoly-m. Tsz.), a *lobog* 'lebeg' (Mihályi Tsz.), az *amöte* 'amióta', a *csémplye* 'hullámos szélű, csámpás', a *kutács* 'tűzpiszkáló' (Kisnémedi Tsz.) között csak fokozati a különbség s nem teoretikus. Úgy gondolom tehát, nem megalapozott külön alaki és külön valódi tájszókról beszélni, mivel mindkét csoport azonosan különbözik a köznyelvitől: alakjában. Az én értelmezésemben tehát csak két fajtája létezik a tájszavaknak: jelentés szerinti tájszavak és alaki szerinti tájszavak. Ezt a felfogást nemcsak a közzszavakkal való egybevetés oldaláról támaszthatjuk alá, hanem egy másik oldalról is.

Minden tájszótárszerkesztő saját gyakorlatából ismeri, hogy volt a szavaknak egy olyan csoportja, amelyek esetében nem volt egyértelmű, hogy alaki tájszónak vagy valódi tájszónak minősítse-e. Ez a szócsoporthoz mintegy átmenetet képezett a két kategória között. Tanítványom, BALOGH PIROSKA négy regionális tájszótár (Felsőöri, Mihályi, Nagykörösi, Kisnémeti Tsz.) alapján össze-szedte és kategorizálta ezt a szócsoporthoz. A mindmáig kiadatlan tanulmányból kiderül, hogy ebbe az átmeneti, nehezen besorolható csoportba az eddig gondoltnál jóval több szó tartozik. Kitűnik az is, hogy ebben az átmeneti szócsoporthoz több sajátos alcsoport is megkülönböztethető. Így csak jelzésszerűen utalok az általa „mozgó szócsoporthoz” nevezett alcsoportra (ide tartoznak a rétegnyelvek [főként az argó], a nyelvjárások és a köznyelv határterületein sokszor az igénytelenebb beszélt nyelvi megformáltság okán megjelenő szavak pl. *séró*, *gógyi*, *gyugesz*, *cselleget*, *tr'écskül*, *bégorombú*, *lekászál''ódik*; az idegen eredetű és nyelvjárási közvetítéssel a köznyelv felé tendáló szavak, pl. *frékocs*, *rezervista*, *intreszál*, *katula*, *jáger*, *háznumera*); és az általa „szemléletes” szavaknak nevezett szócsoporthoz (ide a hangutánzás és a hangulatfestés során előforduló kétséges besorolhatóságú szavakat veszi pl. *kocógycik*, *csöszörög*, *lafatyol*, *sertyog*, *höblötül*). Külön alcsoportot képeznek nála a közzszóktól csak 2—3 hangban eltérő tájszók (*lustos*, *kükörccszinű*, *vizenyegős*, *kanyarikos*, *lacsugos*, *nyuzga*) és az ikerszók önállósult részei (*csivirint*, *cseder*) — e csoport tagjai esetében a jelentés befolyásolhatja a kategorizálást. További problémás csoportokat jelentenek a toldalékolás, az összetétel, az elvonás útján keletkezett szavak (*maszadék*, *gyürekül*, *beszígétős*, *ellenkedik*; *ajt''oszárfa*, *szárnyoseg'ér*; *ít nap*, *csököny*, *hätyi*). BALOGH PIROSKA nem fogalmazza meg kifejezetten, de a vizsgálat alapján nyilvánvaló: nincsenek egzakt kritériumok, amelyek alapján minden esetben egyértelműen eldönthető lenne, hogy valódi vagy alaki tájszóval van-e dolgunk.

Felfogásom tehát nem új, csupán kimond egy meglevő tény: a köznyelvi szótól való azonos típusú eltérés alapján azonos kategóriába, az alak szerinti tájszavak csoportjába sorolhatók be az

eddig alaki és valódi tájszó címen megkülönböztetett szavak. Én tehát a köznyelvi szótól való eltérés f a j t á j a alapján két alapvető csoportot különböztetek meg: a jelentés szerinti tájszavakét és az alak szerinti tájszavakét. Természetesen mind az alak szerinti, mind a jelentés szerinti tájszavak tovább oszthatók az eltérés m é r t é k e szerint további alcsoportokra (erre l. BALOGH LAJOS altípusait: NytudÉrt. 83. 71—3).

Van azonban a tájszavaknak egy sajátos csoportja, amelyet eddig is kivétel nélkül minden tájszótáríró a valódi tájszavak közé sorolt. Ezek azok, amelyek esetében a denotátum is olyan sajátos, hogy a társadalom nagyobb része nem is ismeri, tehát a tárgy, illetőleg a fogalom is egy adott nyelvjárás sajátja. Ide tartoznak például olyan népi mesterségek szakszavai, amely mesterségek csak egy-egy nyelvjárás területre jellemzők; vagy ide tartozhatnak egyes népi játékok, szokások, amelyeknek eszköz- és fogalomkézlete (és ami ezzel együtt jár: e kézletek nyelvi vetülete, a tájszók) ismeretlenek a társadalom nagyobb része és a köznyelv előtt (BALOGH LAJOS ezeket nevezi tájnyelvi szakszónak: i. m. 72). Tájszótárírói szempontból ezt a csoportot (én ezt nevezném valódi tájnyelvi szakszónak) az jellemzi, hogy nem értelmezhető egy szinonimával (nincs tautonimája — vö. IMRE SAMU, Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvátlasz anyaga alapján. Bp., 1987. 8—12). Míg a *pampuska* egyértelmű köznyelvi szinonimával rendelkezik: *fánk*, vagyis jelentésében (denotátumra való vonatkozásában) nincs, csak alakjában van eltérés (ezért nevezhető alak szerinti tájszónak), addig a *csügg* esetében csak körülírással és a *csüggözés* gyermekjátéokra való utalással tudom behatárolni a jelentést (vagyis ez az én értelmezésemben valódi tájszó).

Lexikográfiai következményeket ígértem. Ha követjük ezt a felfogást, és nem teszünk különbséget a hagyományos értelemben vett alaki és valódi tájszavak között, nincs szükség arra, hogy külön jellel lássuk el a valódi tájszót. A jelentésmegadás különböző volta ugyanis egyértelműen megmutatja, hogy alak szerinti tájszóval van-e dolgunk, vagy valódi tájszóval (amelyeknek száma az ősi munkafolyamatok, népi mesterségek kiavulásával, a népszokások uniformizálódásával egyre kisebb lesz). De ami ennél fontosabb: ezzel a felfogással feloldódik az az elméletileg feloldhatatlan vita, amely nem tudott megegyezésre jutni az alaki tájszók szótárba vétele/kihagyása/mennyisége kérdésében. Ennek szemléletes példája az Ipoly-menti Tájszótár megoldási kísérlete. (Az eltérő vélemények összefoglalását és saját korábbi véleményemet l. a Kisnémedi Tsz. 6—7. lapjain.) Az alaki és valódi tájszónak egy kategóriában, az alak szerinti tájszó kategóriájában való egyesítése ugyanis ezt a kérdést (az ÉKsz. *nép* jelzésű szavai szótárzásának problematikájával együtt) egy másik problémakörbe, a szótárírói kompetencia kérdéskörébe utalja.

HEGEDŰS ATTILA

S Z E M L E

Nyirkos István könyvei az inetimologikus hangokról

Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban. Debrecen, 1987. 184 l.;

Az inetimologikus magánhangzók a magyarban. Debrecen, 1993. 177 l.

NYIRKOS ISTVÁN az elmúlt időszakban két könyvet is szentelt a magyar nyelv inetimologikus hangjainak. Az első a szerző kandidátusi értekezésével azonos lényegében. Jogosan merült fel azonban a szerzőben a témának a magánhangzókra való kiterjesztésének az igénye, hiszen ilyen módon a magyar nyelv hangtörténetének ez a két, egymással valamiképpen kapcsolatot sejtető részre mindeddig nem részesült módszeres, minden kérdésre kiterjedő vizsgálatban.

A szerző a TESz.-ből és a MTsz.-ből, valamint a szakfolyóiratok közleményeiből és a jövővényszavaink egyes csoportjaival foglalkozó monográfiákból merítette adatait. Mindkét kötetben megnevezi azokat a hangváltozásokat, amelyek inetimologikus hang keletkezéséhez vezetnek — illetőleg azt, hogy milyen eseteket nem tart inetimologikus hangnak. Vizsgálata tárgyát képezi tehát az a hang, amellyel a szó hangalakja az etimonhoz képest bővült. Természetesen nem lehet anorganikusnak tekinteni a hanghelyettesítéssel, a hangok felcserélődésével, a zöngésülés és zöngétlenülés, spirantizálódás, affrikálódás stb. révén keletkezett hangokat.

Az inetimologikus hangok kutatásának a története jelentős múltra tekinthet vissza: létezésekre már Szenczi Molnár Albert nyelvtanában találunk utalásokat. Régi nyelvtanaink nagyobb-részt az inetimologikus magánhangzókat figyelték meg. Nyirkos két könyve közül a korábbi a kérdéskör teljességét áttekinti. A későbbi — most már a saját témájához igazodva — csupán a többletmagánhangzókra vonatkozó megállapításokat tekinti át.

Az anorganikus mássalhangzók feldolgozása során számba veszi az egyes mássalhangzókat képzési módjuk szerint. Valamennyit megvizsgálja abból a szempontból, hogy a betoldódása milyen okból következett be, valamint azt, hogy a betoldódás a szóalakban hol történt: a szó elején, a szó belsejében vagy éppen a végén. Kiderül, hogy a *dz* és a *dzs* kivételével minden mássalhangzó betoldódhat a szóalakba — bár a gyakoriságuk ebben a tekintetben igen különböző. A csupán egy-két szóban jelentkező *c* (*nyolc, foszlánc*) és *cs* (*kecske-bucskázik*) mellett némelyik hangnak százon felüli előfordulását is regisztrálhatjuk a hangbetoldások akár csak egyetlen előidézőjénél. Az inetimologikus mássalhangzók különböző okokkal magyarázható előfordulásait és a legkorábbi jelentkezésüket a vizsgált hangok példaanyagának a tárgyalása után táblázatokban összefoglalva is meg lehet találni (38, 49, 60, 72, 76, 95, 96, 110, 122, 137, 144, 150, 163, 166. l.).

A mássalhangzó-betoldások okait Nyirkos a következőkben foglalja össze: hangfiziológiai—fonetikai sajátságok (*jaz 'az'*); — külső analógia: a szavak hangalaki egymásra hatása (*elsődleges*), téves visszaütés (*szándék > sajándék*); — belső analógia: szóvegyülés (*ostromba*), népetimológia (*mennyegetet*); — nyelvtani analógia: ragszilárdulás (*araszti*), téves tőkikövetkeztetés (*fej, száj*), szótaghasonító hatás (*csujzpjáz*), nyomósítás (*épend, azutáng*); — tapadás, szóalakeltolódás (*banya*); — asszociatív hangváltozások (*gegenye, áristrom*); — független (szabad) hangváltozások: ikerítés (*Ila-Pila*), játékos szóalakítás (*hetyepetye*), expresszivitás fokozása (*ringat > bringat*), hangutánzó-hangfestő szavakban (*bugyboka 'búbos banka'*), emfázis (*huszú 'uszít'*); — ismeretlen okok; — pusztai írássajáttság. Ez utóbbi két szempontot a szerző figyelemfelhívással szánta a további kutatások számára.

Az inetimologikus magánhangzók tárgyalása csak részben történik hasonló módon, mint a mássalhangzóknál tapasztaltuk. A különbség az inetimologikus hangok két csoportjának a természetében gyökerezik.

Mivel a finnugor nyelvek hasonló hangszerkezetű szóképzőletet örököltek az alapnyelvből, kézenfekvő, hogy a magánhangzó-betoldások módját a szerző megvizsgálja a magyaron kívül a rokon nyelvekben is. Az összehasonlító elemzésből az derül ki, hogy az abszolút szóeleji helyzetbe kerülő magánhangzó (előtétang) a rokon nyelvek közül elsősorban az obi-ugor nyelvekre jellemző; szó végén azokban a nyelvekben gyakoribb, amelyekre a tövéghangzó lekopása jellemző. Az abszolút szóvégi helyzetben jelentkező betoldott magánhangzó a magyaron kívül a finn és a finnségi nyelvekben található meg. Végső fokon — állapítja meg Nyirkos — a felsorolt sajátságok az egyes nyelvek belső fejleményei, és nem ősi vonások, ám a szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása szorosabb összefüggésben van az alapnyelvből örökölt szóalak szerkezeti tulajdonságokkal.

Az anyag elrendezése a második könyvben aszerint történik, hogy a többletmagánhangzó milyen fonetikai, morfológiai helyzetben jelentkezik. Az ebben található szabályszerűségeket összefoglaló táblázatokból lehet leszűrni az egyes részfejezetek után (38, 69—72, 73, 75, 95, 96—7,

98—100, 102, 103, 104, 105—6, 107, 108, 109, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 153, 154, 155, 160, 163, 168—9. 1.).

Bármennyire egyértelműnek tűnik is az inetimologikus hangok meghatározása, Nyirkos rámutat, hogy a konkrét nyelvi anyag vizsgálata során számos bizonytalansági tényezővel kell a kutatónak szembesülnie. Közülük a legnyilvánvalóbb eset, amikor az etimológia bizonytalansága miatt nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy egy szóban van-e anorganikus hang (pl. *ispán*). A szó belsejében és a szó végén jelentkező többlethangok megítélése morfológiai kérdéseket is fölvet. Ilyenkor — a szakirodalom alapján — vitathatóvá válik egy-egy hang jellegének, funkciójának a megállapítása. A nem megnyugtatóan lezárt esetekből néhányat érdemes közelebbről is megvizsgálni.

A jövevényszavaknak a nyelvünkben való meghonosodása morfológiai vagy annak is ítéltető változásokkal járhat. Az ómagyar kor elején az anorganikus magánhangzókat érintő jelenség, hogy az átvett szó tövégi magánhangzót kaphatott (*Tosu, Ecilburgu*). Voltaképpen ezzel rokon jelenség, vagyis a megfelelő szókinsztruktúrába való morfológiai beilleszkedés mutatkozik meg akkor, amikor a jövevényigék úgy honosodnak meg a magyarban, hogy az igékre jellemző végződést kapnak. Ez a végződés az idegen eredetű töhöz járul, és alakilag valamilyen képzővel azonos. Ez a képző korábban az *-l* (*-ol/-el/-öl*), később a *-z* (*-iroz*) volt. Az *-l* és a *-z* így mintegy átmenetet képez az inetimologikus mássalhangzó és az igéképző között. Ilyen módon kerültek a nyelvünkbe a honfoglalás utáni időktől kezdve az idegen eredetű igék. Nyirkos könyvében a *dinsztel ~ dinstol* képviseli a típust (InetimMgh. 112, 115). Az elmondottak értelmében azonban aligha fogadható el Nyirkos megállapítása: „A bajor-osztrák szövégi sonans *n*-t a nyelv egy *-on* (*-en ~ -el*) hangkapcsolattal oldotta fel szövégi helyzetben” (i. h. — a kérdésre vö. még TNyt. I, 57, II/1, 49—50, 96—7).

Meglepő, hogy a *sarjú j* hangját etimologikusnak tartja (InetimMsh. 80), a *hoszjú* és *lasjú*, valamint a *borjú*, *borjak j*-jét viszont anorganikus hangnak tekinti (i. m. 81—2, 83). A különböző módon való magyarázat aligha tartható a felsorolt szavakban, illetőleg az egész tőtípusban. A TNyt. a legvalószínűbbnek azt a magyarazatot mondja, amely minden ide sorolható töben hiátustöltő hanggal számol (I, 182—3). Én megfontolandónak tartanék egy olyan változási lehetőséget, hogy a *borjak*, *borjas* alakok egy korábbi **borajak*, **borajas*-ból a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése révén és az *r + γ > r + j* változással (ez utóbbira vö. *bojtorján*, *tátorján*) keletkeztek. (A *borajak* alakból a *γ* kiesésével és hiátustöltő *j*-vel való levezetésnek az a gyengéje, hogy a két azonos magánhangzó, amely a *γ* kiesésével egymás mellé került volna, már a hiátustöltő *j* beékelődése előtt hosszú hanggá, *á*-vá olvadt volna össze.)

A *v* tövű igék és névszók tárgyalása során is akadnak vitatható pontok. A *hív* szó *v*-jét Nyirkos hiátustöltőnek tartja (Inetim. msh. 11), ám nem mondja meg, hogy az igére vagy a névszóra gondol. A *hív* névszó a *hū¹* melléknév *hív* változatának a főnevesülésével jött létre, *v*-je tehát etimologikus. A *hív* ige *v* hangjának a megítélésében a szerző a szakirodalom alapján bizonytalan (i. m. 64) — anorganikus hangként való kezelése a TNyt. alapján valószínűbb (II/1, 23—4, 33). — A *fő* (és más, a könyvben nem említett, de ebbe a típusba tartozó) igék tövének a *v*-jét vele szemben etimologikusnak tarthatjuk (Inetim. msh. 64, de: TNyt. I, 50).

Az *alszik*, *fekszik* típusú igékben egyáltalán nem tennék fel *-d* képzőt: minden *d*-s tőalakjuk a téves tőkikövetkezés körébe tartozik szerintem (Inetim. msh. 42, de: MNy. LXXX, 486—8). — Az alakkeveredésnek az inetimologikus *sz* jelentkezésében fontosabb szerepet tulajdonítanék: a *cselekszik*, *mosakszik*-féle tőalakok így jöttek létre, első jelentkezése a típusnak pedig jóval korábbi annál, amit Nyirkos kimutatott. Ő 1770-ből idézi az első előfordulását (Inetim. msh. 73, 74), holott már 1570-ből adatható: *gyanakožom*, illetőleg 1585: *Tselekőžom*, *tselekeszem* (vö. még NytudÉrt. 104. sz. 775—80).

Végezetül egy nem szerencsés terminus használatát említem. A két könyvben következetesen hangokról van szó — igen helyesen. Az inetimologikus magánhangzók tárgyalásának a végén

(161—2) áttér a betű, illetőleg az írásjel említésére, mintha ezeknek a valóságos hangzására, hangoztatására nem gondolna komolyan. (A JókK. itt is tárgyalt *menye, szólju* alakjaira egyébként vö. TNyt. II/1, 205—6, 211—3.) A kifogásolt szemléletmód-váltásból következik az „úgynevezett tövégi magánhangzó-jel” terminus, ami félreérthetőséget eredményez: a fentiekén túl azt is lehetővé teszi, hogy a kérdéses hangot morfémának tekintsük.

Nyirkos István két ismertetett könyve a magyar nyelv inetimologikus hangjairól a kérdéskörnek az eddigi legalaposabb, minden szempontra kiterjedő összefoglalása. Jelentős hozzájárulás hangtörténetünk teljességének a feldolgozásához, amelyben eddig nem, vagy nem eléggé ismert összefüggésekre mutat rá. A szócikkszerűen feldolgozott részekben felhívja a figyelmet a vitatott és a vitatható szakirodalmi megjegyzésekre. Ezzel jelentősen hozzájárul a kérdések tisztázásához. Az anorganikus hangok vizsgálata szoros összefüggésben van az etimológiai kutatásokkal: megállapításai függenek az eddigi eredményektől, de vissza is hatnak amazokra.

ZELLIGER ERZSÉBET

Jakab László—Kiss Antal, A Guary-kódex ábécérendes adattára

Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6.

Kiadja a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. Debrecen, 1994. 367 l.

Aligha akad a magyar nyelv történetével foglalkozó kutatók között olyan, aki ne „vadászott” volna már a különféle kódexkiadásokban hosszasan (és nem is mindig eredményesen) egy-egy épen égetően sürgős hangtani, alaktani vagy mondattani jelenség után. Ezért vettük különös örömmel és az eredményes keresés ígéréttel kézbe korai kódexeink közül először a Jókai-, majd a Birk-, legutóbb pedig a Guary-kódexnek számítógépes módszerrel feldolgozott ábécérendes adattárát. Korábban is készültek már „kézierővel” igényes szótárszerű feldolgozások: „A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész” (Szerkesztette KÁROLY SÁNDOR. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965.), illetve: „Der Münchener Kodex IV. Wortschatz mit vollständigem Wort- und Formenverzeichnis” (Bearbeitet und herausgegeben von ÁDÁM ISTVÁN T. SZABÓ. Kommissionsverlag Otto Harrassowitz. Wiesbaden, 1977.). Az új módszer azonban — kódrendszer segítségével az egyes kódexek anyagának számítógépre vitele — új, eddig nem létező lehetőségeket teremtett a visszakereshetőségre, az egyes jelenségek valamennyi adatának együtt láttatására, vagy a gyors, célzott adatkeresésre. A módszer előnyeinek állandó haszonélvezői vagyunk a PAPP FERENC szerkesztette Szóvégműtató szótár forgatóiként. A Guary-kódex számítógépes adattárának eredményes felhasználási lehetőségére a hangtörténet területén máris friss példával szolgál JAKAB LÁSZLÓ cikke: „A lött, tött, vött szóalakok a Guary-kódexben” (MNy. XCII, 70—4). A számítógépes feldolgozások azonban hathatós segítséget nyújthatnak a kutatóknak számos más jellegű vizsgálódásban is. Magam mostanában leíró nyelvtani indíttatásból kerestem példát idő- és módjelnek egyetlen szóalakban való állására, sorrendjére. A JókK. adattárában a 11. oszlop 46-os kódja segítségével megtaláltam a keresett (ritka!) igealakokat. Természetesen némi szemrontó böngészésre, régi típusú keresésre itt is szükség volt: az igazi, könnyen kezelhető megoldás az adattárakhoz tartozó elektronikus adathordozók forgalmazása (is) lenne a rájuk épülő keresőprogrammal együtt. Ez lehetőséget adna bizonyos jelenségek együttes megjelenésének vizsgálatára, logikai jellegű keresésekre, azaz a számítógépes technika kínálta előnyök valódi kiaknázására. Mindenesetre azt biztató jelnek tekinthetjük, hogy minden újonnan megjelent kötet könnyebbé teszi a kereső dolgát: a JókK. adattárát többnyire nagyítóval kell megváltatni, a BirkK. adattárában eligazító fejlécként már megjelennek a kód oszlopainak számai, továbbá a szöveg és a számok is sokkal jobban olvashatók, a GuaryK. feldolgozása pedig már nemcsak tetszetős küllemű, hanem könnyen

kezelhető is. Ez az oka annak, hogy az adatok szempontjából a GuaryK.-et néztem meg tüzetesebben; a kódrendszer a három feldolgozásban — kisebb eltérésekkel — úgyis azonos elveken alapul, és a vizsgált kódexek szövegszavainak helyesírási, hangtörténeti, szófaji, szótörténeti és morfológiai elemzését adja.

A nyelvtörténet korai korszakaiba tartozó szövegek számítógépes feldolgozásának — amennyire meg tudom ítélni — számos módszertani nehézsége lehet, s ezért a kódolást végző szerzőknek ugyancsak bonyolult feladattal kellett megbirkózniuk. A legfőbb nehézség magából a korszakból adódik: a XV. században nincs még norma, sem a helyesírásra, sem az egyes nyelvi szintekre vonatkozóan; morfológiai, szófaji, szintaktikai változások jeles időszaka ez, az emlékek tele vannak éppen alakuló, változásban, mozgásban levő nyelvi jelenségekkel, olyanokkal, amelyek az egyik pólusról már elindultak, de a másikkra — legalábbis számos egyedükben — még nem érkeztek el. A magyar nyelv történeti nyelvtana kötetének írása közben minden szerző szembesült számos effajta jelenséggel, s ezek megítélésének nehézségeivel: pl. átlépés a határozószói szófajból az igekötőibe; a kijelölő jelző határozott névelővé válásának fázisai; szintagmák összetett szóvá alakulása; modális főmondatokból alakuló kötőszók egyes állomásai (*hiszem, jól lehet* stb.) stb. Mindezeket természetesen szövegesen könnyebb volt „kezelni”, a számítógépes módszer többször az eldönthetetlen eldöntését kényszeríti ki. Én ezért egy sokkal óvatosabb, engedékenyebb, bizonyos vonatkozásokban kevésbé ítélkező kódot javasolnék (a részletekre még visszatérek). Alapproblémának tűnik a címszónak és az adatnak az egymáshoz való viszonya, vagyis *m i h e z k é p e s t* értékel a kód: a címszóhoz viszonyítja-e az adatot vagy nem. Úgy látszik, némelykor igen, így a 4., a helyesírást vizsgáló oszlop kódszámai alapján, más esetben azonban nem, például a 8., a szóképzést vizsgáló oszlop tanúsága szerint. Nagyon hiányzik — és már a JókK. feldolgozása elé is okvetlenül szükséges lett volna — egy részletes *e l ő s z ó*, amely az úttörő vállalkozás *e l v i - m ó d s z e r t a n i* alapjait tárgyalja, megmagyarázza a kód felépítésének és az egyes adatok értékelésének szempontjait, érzékelteti a nehézségeket, a kódolás közben vívott és megvívott küzdelmeket, valamint magyarázza a szükséges kompromisszumokat. A történeti, de a leíró nyelvtan problémái közül is számos vitatott kérdés szükségszerűen visszatükröződik a kódban: pl. egyes toldalékmorfémák besorolásának megítélése, a főnévi igenév paradigmájának helye, terminológiai kérdések stb. Vagy: ismeretes, hogy a korai képzések alapszavának, képzőjének, illetve magának a képzés tényének megállapítása sokszor mennyire bonyolult és vitatott. Itt is érdemes lenne, azaz lett volna jelezni, hogy milyen támpontokat használtak a szerzők az egyes derivátumok megítélésekor. (A *kevény* alapszóval kapcsolatban például a kód nem jelöl képzést, annak ellenére, hogy a TESz. szerint a szó végződése képzőelemnek látszik, az EWUng. pedig még inkább valószínűsíti a képzés tényét. Más kérdés, hogy az oly sokszor bizonytalan korai primér képzések szövevényébe — magának a képzőnek a megadása nélkül — érdemes-e belebonnyolódni; szerintem nem.) A fent említett előszó tehát még védekezőként is szolgálatot tehetne.

A továbbiakban a GuaryK. adattárában csupán tallózva, többnyire az oszlopok sorrendjét követve tennék néhány észrevételt.

A kód 2. oszlopa a címszót, a 3. pedig a betűhív adatot tartalmazza. A címszó nyilvánvalóan az adat alapján állapítatik meg, a szerzők abból vonják el. Címszóként szerepel minden képzett szó, az igenemek képzőivel alakult összes adat is (*megadattatik, megvilágosít, megvilágosodik, meglágyulhat, megismerhet* stb.). Kivételnek számítanak azonban e vonatkozásban az igenevék képzői, mármint a főnévi és a határozói igenévképzős alakulatok. A melléknévi igenévképzős származékokkal már jóval bonyolultabb a helyzet. Ugyanazoknak a szavaknak ugyanazon igenévképzős alakjai állhatnak ugyanis címszóként is, de szerepelhetnek igei címszó mellett betűhív adatként is (pl. *kárhozandó* — *carhozando*, ill. *kárhozik* — *carhozando*.) Az elrendezés logikája — úgy tűnik — a következő: a címszó ige, s mellette adatként állnak az igenévi alakok akkor, ha funkciójuk, mondatbeli szerepük az átmeneti szófajkategóriából adódóan melléknévként megfelelő, tehát jelzői, állítmányi. Ellenben önálló címszó a melléknévi igenévi alak abban az esetben, ha

aktuális szófaja főnév (azaz szófajváltáson esett át), s a mondatban ennek megfelelően alanyi, tárgyi stb. funkciójú: pl. **akaró**: 125/20: „az imadság annem *acarot* kezereýti”. Általánosságban működik is a szabály: **elvész** — *el vezendőc* (egyeztetett többes számú állítmány); **elveszendő** — *el vezendőc* (többes számú alany). Néhány esetben azonban ez a logika láthatóan csorbát szenved: **üdvözül** — *iduozürendő* (a négy esetből három állítmányi, egy jelzői szerepű); **üdvözülendő** — *iduozürendő* (a három előfordulásból egy alanyként, egy tárgyként, egy viszont — 035/18 — egyeztetett állítmányként áll). Hasonló elcsúszások fordulnak elő a pl. a **kárhozik** igével és származékaival kapcsolatban is: **kárhozandó** — *carhozando* (négy adata alanyi funkciójú); **kárhozik** — a beálló és befejezett melléknévi igenévi adatok állítmányi és praedicatívusi szerepűek; **kárhozott** — adatai három esetben alanyi, egy esetben határozói funkciót töltenek be, kétszer azonban jelzői szerepűek (094/02 és 100/02), s ezeknek a **kárhozik** alatt lenne a helyük. A **hasonl** és **hasonló** címszavak alá sorolt adatok esetében pedig még rejtélyesebb, miért kerül az egyformán állítmányi szerepű adatok közül az egyik az egyik, a másik a másik címszó alá (eltérő szófaji minősítéssel). Persze könnyen előfordulhat, hogy nem az a rendszer logikája, mint amelyet kikövetkeztetni véltem belőle magamnak. Néhány mondat a hiányolt előszóban ebben a kérdésben is segíthetett volna. Másrészt esetleg szükség sincsen az ilyen finom megkülönböztetésekre. Az adatok szófaji hovatartozása ugyanis a 6. oszlopban kódolható, s esetleg egy mondatrészi szerepet is bemutató számsor segítségével (amely nagyon sok más esetben is igen hasznos lenne) az egész kérdést egyszerűsíteni lehetett volna.

Olykor szokatlan a címszók helyesírása. Érthetetlen számomra pl. a **de-maga** kötőjeles írásmódja, amelyet semmi sem indokol (vö. TNyt. II/2, 736—7). Még különösebb, hogy az egybeírt adatok a kötőjeles címszóhoz képest nulla kódot kapnak, míg a különírt **de maga** előfordulások kódja a 4. oszlopban „indokolatlan különírás”-t jelez. Ugyancsak kötőjeles írásmódú címszó lett a ma már szoros összetételnek számító **hírnév**. Az ok nyilvánvalóan a kódex toldalékolási gyakorlata, amely laza összetételre utal. Máskor azonban a címszó megformálását egyáltalán nem befolyásolja a korabeli nyelvi helyzet (l. pl. **páternoszter**). Hiba *heyt* adatból **hejt** [hit] címszót alkotni (**hít** helyett, vö. TESz., EWUng.), s utána a hangtörténeti kódban azt jelezni, hogy a szóban a „mai (!) hosszú magánhangzó helyett diftongus” van. Ugyanakkor a szótörténeti kódból azt tudjuk meg, hogy a szó ma már nem él. Hogy is van ez? Nem következetes a *meg mquete* adatot a **megnevet**, a *mquete* ’nevetés’ adatot pedig **mevet** címszó alatt elemezni (vö. TESz., EWUng.). Nem értem, hogyan kerülhetett sor az **áj** (?) címszó felvételére. Az adat, amelyből ez a furcsa címszó megállapított: *ayoc*. A szövegkörnyezetből rögtön kitűnik, hogy itt a *jók*-ról van szó a *gonoszok*-kal szemben. Azért is furcsa ez a tévedés, mert az a határozott névelő adatainak jelentős része „indokolatlan egybeírást” mutat, a névelővel egybeírt szók háromnegyed része pedig éppen a *jó*.

Hamis hangtörténeti következtetésekre juthatunk, ha a címszók megállapításakor nem vesszük figyelembe kultúrtörténeti tényeket. Erre példa az **Ézsaiás** címszó felvétele az *ysaias* adat mellett. A reformáció előtti időkben a Vulgata nyomán csakis az *Isaias* alak létezett. Az **Ézsaiás** (Jesaja) a görögből dolgozó Luther fordításainak hatására terjedt el a magyar protestáns bibliafordításokban. A katolikus—protestáns kettősség máig megmaradt, s még a legújabb lexikonokat is uralja: Akadémiai Kislexikon: *Izajás* → **Ézsaiás**; Magyar Larousse Enciklopédia: **Ézsaiás** → *Izajás*. Semmiképpen sem fogadható el tehát egy olyan megállapítás, hogy az *ysaias* adatban a mai **k ő z n y e l v i n é l** (!) zártabb magánhangzó van.

A kód 4. oszlopának számadatai az adatok helyesírási jelenségeit regisztrálják a címszóhoz viszonyítva. Ebben az oszlopban a kódolás szempontjait több vonatkozásban problematikusnak érzem, különösen a 3—4. számsort. A ligatura és az íráshiba nem egymást kizáró jelenségek. Az is nagy kérdés természetesen, hogy mit tarthatunk a XV. században íráshibának. Sok mindent nem, ami egy mai köznyelvi alakhoz viszonyítva annak látszik. Csak egy lehetséges (mai helyesírási érzékünk szerint elképzelhetetlen) példa: a *-ság/-ség* + *-val/-vel* találkozásakor az egy *g*-s írásmódra l. a TNyt. II/1, 380 magyarázatát. Az egybeírás és a különírás eseteit nem lenne szabad ebben a

korban minősíteni! Elég regisztrálni a tényeket. Mert ki állíthatja biztosan, hogy a GuaryK. összes adatában — ez 8 előfordulást jelent — indokolatlanul van különírva a *níluan valo*? Ki állíthatja azt, hogy bizonyos jelzős szintagmák összetapadása vagy egyes határozószók igeekötővé válása végbement-e már akkorra? Főként abban az esetben, ha a GuaryK. szövegalkotójának gyakorlata következetesen mást mutat. Szerintem például ugyancsak merész dolog arról ítélni, hogy a XV. században a *pater noster*-t indokolatlanul írták volna külön.

A kódex betű- és hangértékeinek egymáshoz való viszonyából a kód két szempontot emel ki: az egyik a magánhangzó hosszúságának jelölése, a másik az ún. „henye *h*” megléte a szavakban. Nem egészen értem, hogy ez utóbbi miért kap ilyen megkülönböztetett fontosságot (meg hogy a *mathe* adatban is jelezni kell-e); talán mert formailag jól megragadható. Mindenesetre — és ez a kód fő hibája — egy-egy ártatlan henye *h* nálánál jóval fontosabb szempontokat üt ki a kódolásból. Mert hiába fordul elő egy szövegszóban több fajta jelenség: pl. „indokolatlan” különírás, fonetikus elv érvényesülése és egy henye *h*, közülük csak egy kódolható. A kódoló ízlésére van tehát bízva, hogy milyen fontossági sorrendet állít fel. Így jönnek aztán létre az olyan következtelenségek — sajnos igen gyakran — hogy ugyanabban az adatban hol az egyik szempont van kódolva, hol a másik. (L. a **törvény** alatt: 014/20: *tpruen*(zerent) — indokolatlan egybeírás, de 097/10: *tpruen*(zerent) — a fonetikus elv érvényesülése; az **elvesz** címszó adataiban: *el vezi* — indokolatlan különírás, de *el veth* — henye *h* az adatban; vagy a **megoldoz** címszó alatt: *meg oldozua[n]* — az adat rövidítve van + indokolatlan különírás, de *meg oldoznia* — az etimologikus elv érvényesül.) Ez így igen szerencsétlen megoldás, amely összetartozó adatok sokaságát választja szét egymástól, és ezáltal több vonatkozásban hamis képet ad.

Nem tartom szerencsésnek a fonetikus és az etimologikus elv alkalmazásának gyakorlatát sem. Én a megállapításokat talán inkább a korabeli nyelvi helyzethez igazítanám, azaz a kérdést mintegy fordítva szemlélném. Az *alazatossaggal* alakban például nem kódolnám a fonetikus elv érvényesülését, hanem egy esetleges *alazatossagual* adatban jelezném az etimologikus elv érvényesülését. Ugyanígy az *alazatossagtul* szóalakban nem kódolnék etimologikus elvet, hanem egy esetleges *alazatossaktul* alakról mondanám azt, hogy benne fonetikus írásmód van.

A helyesírástörténeti és a hangtörténeti szempontok össze is keveredhetnek. Ezt mutatja a **használat** címszó *hasznalata* adata. A 4. oszlopban kódolva van a fonetikus elv érvényesülése, az 5.-ben, a hangtörténeti szempontok között pedig a maihoz viszonyítva rövidebb mássalhangzó. A többi felsorolt adat között azonban bőséggel fordul elő *hasznalatt*'a írásmódú adat is, továbbá maga az intervokális helyzet is a hosszú mássalhangzónak kedvez, tehát itt feltehetően nem hangtörténeti, hanem helyesírási kérdésről van szó.

Elég talányosnak tűnik a **Jézus** címszó alatti tárgyragos *iesot* alakok kódja is. Íráshiba helyett én itt sokkal inkább egy félreértett latin vocativus (*Jesu*) hatását tenném fel, márcsak azért is, mert a szóban forgó adatok jelzője mindkétszer *ayo*; vö. a kódexek latin megfelelőiben a *Jesu bone* vocativusi alakokat.

Többször előfordul, hogy a hangtörténeti minősítés főként a toldaléokra vonatkozik. Így a **beste** címszó *best'ekhoz* adatában az 5. oszlop a mai köznyelvinél labiálisabb magánhangzót kódol, ugyanakkor azonban azt is, hogy a maihoz viszonyítva eltérés van az illeszkedésben. Ez utóbbi talán önmagában is elég lenne.

A szófaji minősítések esetében az a fő kérdés, hogy az eredeti (lexikai), vagy az aktuális (mondatbeli) szófaj legyen-e kódolva. Az adattár gyakorlata azt mutatja, hogy a kétes esetekben inkább az utóbbi jutott szóhoz (vö. pl. a **kenyérsütő** címszó adatait, továbbá fentebb a melléknévi igenévi származékok kezelésével kapcsolatban mondottakat). Természetesen a korszak átmeneti jelenségeinek nem jelentéktelen aránya a szófaji minősítések egy részét kétségessé teheti (gondolok itt például a kijelölő jelzői szerepű mutató névmás és a névelő közötti, valamint a határozószó és az igeekötő közötti átmenetekre — bár igeekötői szófaj csak bújtatva van a kódban).

A szótörténettel kapcsolatos minősítéseknek problematikus esetei a kihalt jelentésben előforduló szókkal, továbbá a ma is élő, ill. nem élő szókkal kapcsolatban fordulnak elő. Az egyes esetek megítélésében itt is igen nagy körültekintés és óvatosság szükséges. A **megmenekedik**-kel szemben nekem és megkérdezett kollégáimnak is ma a **megmenekül** az élő szó, továbbá a mi nyelvi kompetenciánk szerint a **megpanaszol**, **megpéldáz**, **megpéldáztatik**, **megprédikál** igék szintén nem tartoznak a ma élő szavak sorába; ugyanakkor a **megmér**-nek a kódexbeli szöveggörnyezetből elvonható jelentését nem kihaltnak, hanem csak átvittnek érezzük.

Szemponyváltást érzek a címszó és az adat egymáshoz való viszonyításában a szóképzés kódolásával kapcsolatban. Itt az egyes adatok értékelése nincsen tekintettel a címszóra: a **mond** adat a **mond** címszóhoz viszonyítva is képzett szó. A szerzők eljárása az, hogy a szóalak összes képzőjét szegmentálják, majd minősítik (bár a képzőket nem formalizálják, ez a sokféleség miatt nyilván bonyolult lenne). A 8. oszlop három számsora közül az 1. a denominális, a 2. a deverbális, a 3. pedig a fiktív töből való képzéseket regisztrálja. Lehet, hogy mindezt az adattár használója számára némileg direkterben is lehetett volna közölni a kódban, valamint azt is érzékeltetni, hogy a nullával jelzett kód csak az adott kategóriában nem jelent képzett szót (azaz a *jajgat* vagy *mosakodhat* csak a denominális vagy a fiktív képzések csoportjában nem képzett — erre persze aránylag gyorsan rá lehet jönni).

A 9. oszlop fejlécének megnevezésében a birtokos személyjel terminus talán jobb lenne. A főnévi igenév személyragjait nem tekinteném azonosnak a birtokos személyjelekkel.

A primér névszóragok közül a kódból hiányzik az *-ár-é* lativusrag — nyilván az ún. egyéb csoportban keresendő (erre utal a **továbbá** kódolása).

A névszó- és ige- és igetövek kategóriái közül terminológiai pontosításra szorul a „többalakú változatlan” tő, amely helyesen „többalakú változatlan tőhangzóú”. Biztosan nem venném fel a 08-as kódszámú *házi + ak, beli + ek* típus. A toldalék előhangzóval való kapcsolódása nem a tőnek, hanem a toldaléknak a belügye (l. *lelki, lelkibb, lelkit, lelkiek*). Talán szerencsésebb lenne az is, ha a névszó- és ige- és igetövek azonos csoportjai azonos kódszámot kaphatnának.

Úgy tűnhet, sok a „szőrözés” ebben a recenzióban. Semmiképpen sem az volt azonban a célom a számomra problematikusnak tűnő kódkategóriák és elemzések megemlítésével, hogy ezeket az adattárakat ne kellően jó színben tüntessem fel. Igen fontos, a kutatást nagyon segítő, hasznos munkákról van szó. Az adattárak adatbázis jellegű használatát — az elektronikus adathordozó és a keresőprogram hiányában — nem tudtuk kipróbálni. A korai nyelvtörténeti szövegek adatbázis—(számítógépes) adattár jellegű feldolgozása eddig nem tapasztalt problémákat vetett fel — több oldalról is. Az egyre megbízhatóbb művek létrehozásához talán nem haszontalan az adattárnak a nyelvtörténet oldaláról való megközelítése sem. Várakozással nézünk a következő kötetek mihamarabbi megjelenése elébe.

HAADER LEA

Zsirai Miklós, Nyelv és rádió

Zsirai Miklós emlékének.

A kötetet Zsirai Miklós kézirati hagyatéka alapján sajtó alá rendezte:
dr. FÁBIÁN PÁL. Magyar Rádió, Budapest, 1995. 116 lap

A rádióbeli nyelvművelés történetéről sokat tudunk, és már sokat nem tudunk. Mert „a szó elszáll...”, illetve a „nemzeti hangtárként” is szolgáló rádiós hangarchívum emlékezete hiányos. Volt korszak, hogy cleve nem gondoltak a megőrzésre. Időről-időre például a szalaghiány az oka, hogy letörölnek fontos, művelődéstörténetileg pótolhatatlan hanganyagokat. A rádiós nyelvműve-

lés emlékezete tehát hézagos, s nem lehetünk biztosak abban, hogy ebben a témában ötven év múlva könnyen összeállíthatnak hangképet a huszadik század végéről, a „digitális-információs forradalom” kezdetéről. A következő évtizedeket egyszerűen előnti az információ áradata; az eligazodás, a kiválasztás és a megőrzés egyre több ember munkája lesz, az információban való elveszés pedig valóságos dráma.

Most, Zsiray Jolán jóvoltából (aki édesapja emlékét féltő gondossággal ápolja) a rádiós nyelvművelés egy fehér foltjára derült fény. Zsirai Miklós egy híján húsz rövidebb-hosszabb előadása jelent meg; olyan előadások, amelyek elhangoztak abban az időszakban a rádióban. A kötet összeállítója, FÁBIÁN PÁL bevezetőjében leírja, hogy a Halász Gyula és a Lőrincze Lajos közötti időszakot, pontosabban az 1947—1951 közötti éveket „a rádió nyelvművelés nélküli éveinek tudtuk”. A kéziratok egy részét én is ismerem. GRÉTSY LÁSZLÓ 1992-ben az Édes Anyanyelvünkben megjelentette a Szófaragók című írást. Én pedig a rádió Tetten ért szavak 1994. november 28-i műsorában A magyar nyelv alkata (egyébként e kötetben is közölt) írás rádiós változatát szerkesztettem adásba. A Mondolat című televízióműsornak is fölvetünk már anyagot; ám a műsort éppen egy nyelvészből lett stúdióvezető szüntette meg. Személyét emlegetni kár lenne.

Az egyik kézirat (A magyarság eredete) tanúsága szerint Zsirai Miklós rádiós szereplése korábban kezdődött. A kéziraton ugyanis a következő feljegyzés szerepel: „(Bp. II.) 1943. aug. 20. du. 7 (?) 12.20”. Vagyis A magyarság eredete augusztus 20-i programként hangozhatott el a Budapest II. rádióállomáson. A Nyelvünk legrégebb szövegemléke című dramatizált rádióadás kéziratlapjának alján pedig ez szerepel: „Nagyon jól sikerült (olvashatatlan aláírás) Holnap doktoravató után 12 órakor szívesen bemegeyek. Megfelel?” A kéziratokon egyébként sokszor felbukkan Borbély Mihály, nyilvánvalóan a műsorok szerkesztőjének neve. Lám, ezeket a kéziratlapokat ma úgy böngésszük, mint egy kódex lapjait. Egy korszak megannyi apró mozzanata tárul belőlük elénk.

Fábián Pál olyan nyelvművelő írásokat válogatott, amelyek könyvalakban a mai olvasóközönséghez is szólnak. A Zsirai Miklós adta címek kíváncsiságot keltőek: Nyelvünk helye a nyelvek világában, A magyarság eredete, Hogyan beszéltek őseink?, A legrégebb magyar nyelvű könyv, Hány szó van a magyarban? stb. Zsirai nyelvművelő írásainak stílusa világos, közérthető. Nyilvánvaló, hogy írójuk pontosan író nyelvész. S itt most az *író*-n van a hangsúly. Igaz, a rádió korábban inkább „felolvasó” rádió volt. Zsirai itt közölt írásain látszik, hogy olvasóknak fogalmaz: hosszú mondatokat ír, nagyon sok adatot, példát idéz. Egy mai szerkesztő már a harmadik többszörösen összetett mondatnál fölkapná a fejét, a példának hozott tizenötödik finnugor szó felsorolásánál megvillanna a szeme, a tizedik kicsinyítő képzőnél pedig kiszaladna a stúdióból. De nyilvánvalóan más volt akkor a rádió és a rádióhallgató, mint ma.

Illetve: nem egészen. A Nyelv és rádió című kötet egyik fejezetéből (Első bibliafordítóink) kiderül, a hozzám eljutott kéziratokból viszont egyértelmű: a „rádiószerűsége” (talán Cserés Miklós műszava) akkor, a negyvenes években is volt törekvés, igény. S ennek Zsirai Miklós is megpróbált megfelelni. Az itt közölt Első bibliafordítóink dramatizált („párbeszédésített”) rádió-előadás, a hozzám eljutott írások között megvannak a Nyelvünk legrégebb szövegemléke és a Nyelvünk legrégebb versemléke című előadások dramatizált változatai is! Sőt, a „Nagyon jól sikerült” följegyzés éppen ezek közül az egyiket szerepel. Tehát lehet, hogy a — kötetben is közölt — előadásokból még egy dramatizált, rádióra alkalmazott változat is készült. Lehet, hogy ezeket már nem is mind Zsirai írta. A nálam lévő egyik kéziraton ez szerepel: „Zsirai Miklós előadása nyomán. Pár. B.M.” (Borbély Mihály). Zsirai professzor tehát a nagyközönségnek is kiválóan tudott írni, a korabeli Magyar Rádió pedig mégsem volt annyira felolvasó rádió, hanem nagyon is ügyelt a hallgatók figyelmének megragadására.

A dramatizált változatokban egy „Nő” és a „Professzor” beszélgetésében elevenedik meg a nyelvtörténet. Ennek a párbeszédés ismeretterjesztő-kifejtő stílusnak természetesen vannak előzményei. Föltehetőleg Platónig megy vissza. A nyelvtanban és az irodalomtörténetben is volt ilyen

próbálkozás (Abel Hermant francia grammatikája, illetve az ő nyomán André Thérive francia irodalomtörténete). Benedek Marcell Délsziget avagy a magyar irodalom története című hasonló jellegű munkája (Révai, Budapest, 1928.) „előjáró beszéd”-ében mindenesetre rájuk hivatkozik.

Zsirai gördülékeny tanító-ismeretterjesztő és egyáltalán nem „fárasztóan szakszerű” stílusa nem nélkülözi olykor a humort sem: pl. „Eleve valószínű, hogy a magyar nyelv sem rózsabokorban jött a világra...” (25). Adataival, érvelésével a mai nyelvtudomány jórészt egyetért. Talán csak a Nyelvünk helye a nyelvek világában című írás első sorát változtatná meg: „Földünkön a statisztika tanítása szerint körülbelül 2000 millió ember él, s ez az emberrengető 2296 nyelvet beszél.” (7.) Ötven év telt el. Ma már a 6000 millió (6 milliárd) fő felé közelítünk, és a nyelvek számát is csak körülbelül tudjuk. Ennyit mindenképpen előrehaladtunk.

BALÁZS GÉZA

KÜLÖNFÉLÉK

Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához*

Magyarfodorháza ’romániai helység Erdélyben Hidalmástól (Hida) délkeletre; Fodora’ [1760—2: *Magyar Fodor Háza*: Suciú 1: 244, de l. 1320: *Fudurhaza*: Györffy 2: 69 is]. A *Fodorháza* hn. a *Fodor* [1246/1274: *Fudur*: ÁÚO. 7: 208] szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott *ház* ’lakóhely, otthon’ fn.-nek az összetétele. A lakosság nemzetiségére utaló *Magyar*-előtag a Déstől (Dej) északnyugatra fekvő *Oláhfodorháza* ’Fodora’ [1597: *Oláh-Fodorhaza*: Suciú 1: 244, de l. 1508: *Fodorhaza*: uo. is] előtagjával van korrelációban. — Vö. *Adorjánháza* (FNESz.⁴)

Magyarforró ’romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna-Mureş) kelet-délkeletre; Fărău’ [1888/1890: *Magy. Forró*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Alsó-Fehér m.*, de l. 1299/1392: *Forro*: Györffy 2: 158 is]. A *Forró* hn. magyarázatához l. a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei *Forró* szócikkét (FNESz.⁴ 1: 478). A *Magyar*-előtag a lakosság nemzetiségére utal. — A rom. *Fărău* ’Magyarforró’ a magyarból való. (EtSz. 2: 411 *forr* a.; Iczkovits 54; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178; Kázmér: *RMCsn.* 373.)

Magyarsülye ’romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) keletre; Şilea’ [1760—2: *Magyar-Sülye*: Suciú 2: 172, de l. 1319/1413/1414: *Syle*: Györffy 2: 184 is]. A *Sülye* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1221/1550: *Sula* szn. (VárReg. 49.). A *Magyar*-előtag a lakosság nemzetiségével kapcsolatos. — A rom. *Şilea* ’Magyarsülye’ a magyarból való. (Iczkovits 62; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178.) — Vö. **Sülye** (FNESz.⁴)

Magyarszentbenedek ’romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) keletre; Sînbenedic’ [1913: *Magyarszentbenedek*: Hnt. 879, de l. 1339/1449: *Zent Benedek*: Györffy 2: 185 és 1332—6: *S. Benedicto*: uo. is]. A *Szentbenedek* hn. a falu templomának védőszentjével kapcsolatos. A *Magyar*-előtag megkülönböztető szerepű. — A rom. *Sînbenedic* ’Magyarszentbenedek’ a magyarból való. (Iczkovits 62; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178; Bálint: *ÜnnKal.* 1: 268.) — Vö. **Szentbenedek** (FNESz.⁴)

Majom ’helység Szlovákiában Rimaszombattól (Rimavská Sobota) délnyugatra; Mojín’ [1334: *Moyun*: Györffy 2: 524; 1427: *Mayom*: Csánki 1: 141]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. török (csagatáj?) *Mojun* szn. (MNY. 22: 349). Ennek előzményéhez l. *majun* < *bojun* ’nyak’ (Sevortjan: *EtStTjurk.* B. 180). L. még 1211: *Moyna* szn. (PRT. 10: 513). Némelyek a végső soron perzsa eredetű m. *majom* állatnévre gondolnak a **Majom*

* L. MNY. XCII, 228—36, 367—76.

szn. → *Majom* hn. előzményeként. E mellett szól az, hogy 'majom' jelentésű állatnévből számos nyelvben alakult szn., csn.; vö.: blg. *Маймунски* csn. (Ilčev: RIB. 314); cseh *Opec* szn., *Opicé* szn., *Opička* szn. (StčSl. *obilé—ožžený* 516, 521, 522); fr. *Singelin* csn., *Singeot* csn., *Sinjon* csn. (Dauzat: *DictÉtNFPr.*³ 553); le. *Malpa* csn. (SISNO. 3: 385); ném. *Aff* szn. (Brechenmacher 1: 11; Bahlow: *DtNam.*² 30); ol. *Mammóne* csn. (DizEnclt. 7: 319); or. *Обезьяна* csn. (Tupikov 283); rom. *Maimuță* csn. (Iordan: *DictFam.* 288); stb. — A szlovákosított alakú szlk. *Mojín* 'Majom' a magyarból való. — 1906-ban a helység nevét, amely gúny tárgyává tette a lakosokat, hivatalos eljárással *Mezőtelkes*-re változtatták. Ez a falu mezőgazdasági jellegével kapcsolatos. (Ila 3: 1; Stanislav: *SlovJuh.* 2: 328.)

Makjány-várhegy '173 m magas, csonkakúp alakú domb Egerszalóktól délkeletre' [1337/1446: *Makyanwarahegy*: Györffy 3: 114; 1970: *Makjányi-várdomb*: MNyTK. 125. sz. 153; 1984: *Maklányi Várhegy*: Kiss Gábor: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 225]. A három Aba nembeli *Makján* [1271/1284: *Mokvano* de Debreu: Györffy 3: 77; 1288: *Mokyanus*: ÁÚO. 9: 481] nevű személy közül az egyik várhegyet szerzett és rajta várat épített, de 1337-ben a várnak már csak a hegység (mons) említették. (Karácsonyi: MNemz. 1: 8, 89; Baán: *ÖsiSzn.* 70; Stanislav: *SlovJuh.* 1: 502, 2: 329; BakFek. 1: 78; Kovács: MNy. 69: 250.) — Vö. **Várhegy** (FNESz.⁴ **Székelybánja** a.)

Makkpuszta 'lakott hely Császár belterületétől észak-északnyugatra' [1274: *Mok*: Györffy 3: 438; 1808: *Mak* vel *Makk*: Lipszky: Rep. 1: 401; 1851: *Makk, puszta*: Fényes: MoGSz. 3: 61; 1888/1890: *Makk p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Komárom m. a.*] A *Makk* < R. *Mak* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1226/1296: *Mok* szn. (CDES. 1: 233). A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. (Kázmér: RMCsn. 701.) — Vö. **Budafapuszta, Makfalva** (FNESz.⁴)

Márokháza 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) dél-délkeletre; Tăușeni' [1318: *Markhaza*: Györffy 2: 80; 1587—9: *Marokhaza*: Suciú 2: 184.]. A *Márk* [1207: *Marc*: PRT. 10: 502] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *ház* 'lakóhely, otthon' fn.-nek az összetétele. — A hivatalos úton adott rom. *Tăușeni* [többes sz.] 'Márokháza' a rom. *Tăușan* szn. [< oszm. *tavšan* 'a szigetekről való görög ember': Iordan: *TopRom.* 274] származéka. — Vö. **Márkháza** (FNESz.⁴)

Máron 'erdélyi helység a Szilágyságban Szilágysomlyótól (Șimleul Silvaniei) dél-délkeletre; Marin' [1312: *Maryn*: RDES. 1: 433; 1458: *Maron*: Csánki 1: 584; 1760—2: *Máron*: Suciú 1: 379]. A *Máron* < R. *Márin* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1272: *Maryn* szn. (Szt. KritJ. 2/1: 148); 1308: *Marin* szn. (RDES. 1: 259). L. még: blg. *Mapun* szn.; szb.-hv. *Marin* szn.; rom. *Marin* szn. Az előzményül szolgáló szn. forrása a lat. *Marinus* (tkp. 'tengeri, tengerszülte') szn. — A rom. *Marin* 'Máron' hn. a magyarból való. (Petri 4: 49; Györffy 3: 517.)

Marosgombás 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) északra; Gîmbaș' [1760—2: *Maros Gombás*: Suciú 1: 264, de l. 1231/1280: *Gunbas*: Györffy 2: 162 is]. A *Gombás* hn. a *gomba* fn. -s képzős származéka. Jó gombatermő helyet jelöl. A megkülönböztető szerepű *Maros*- előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Gîmbaș* 'Marosgombás' a magyarból való. (Iczkovits 55; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178.) — Vö. **Gombás** (FNESz.⁴)

Maroskáptalan 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna Mureș) kelet-északkeletre; Căptalan' [1760—2: *Maros-Káptalan*: Suciú 1: 126, de l. 1587—9: *Káptalan*: uo. is]. A helység eredeti neve *Ivánkatalke* [1285/1436: *Iuankathelke*: Györffy 2: 167] volt. Ez az *Ivánka* [1254/1374/1378: *Iwanka*: HazaiOkm. 8: 58] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. Idővel a falu az erdélyi káptalan birtokába került. Ezért kapta az új *Káptalan* nevet, amely kiegészült a folyó menti fekvést jelölő *Maros*- előtaggal. — A rom. *Căptalan* 'Maroskáptalan' a magyarból való. (Iczkovits 56; Györffy 2: 167, 175.) — Vö. **Csomatalke, Káptalanfa** (FNESz.⁴)

Marosnagylak 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna-Mureș) kelet-északkeletre; Noșlac' [1913: *Marosnagylak*: Hnt. 895, de l. 1288/1293/1364/1508: *Noglak*: Györffy 2: 175 is]. A *Nagylak* hn. a m. *nagy* mn.-nek és a *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely' fn.-nek az összetétele. A megkülönböztető szerepű *Maros*- előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Noșlac* 'Marosnagylak' a magyarból való. (Iczkovits 59; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178.) — Vö. **Nagylak** (FNESz.⁴)

Marosoroszi 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna-Mureș) kelet-északkeletre; Orosia' [1913: *Marosoroszi*: Hnt. 896, de l. 1300: *Vrusci*: Györffy 2: 178 is]. Az *Oroszi* hn. az *orosz* népnévknek az *-i* képzős származéka. Tkp. értelme 'orosz(ok)é'. A megkülönböztető szerepű *Maros*- előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Orosia* 'Marosoroszi' a magyarból való. (Iczkovits 60.) — Vö. **Oroszi** (FNESz.⁴); **Óruszole**

Marosszentimre 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északkeletre; Sîntimbru' [1760—2: *Maros Szent Imreh*: Suciú 2: 134, de l. 1314/1355: *S. Emerico*: Györffy 2: 186 is]. A helység elsődleges neve *Gyomord* [1266/1290—300: *Gyvmurd*: Györffy 2: 186] volt. Ez pusztá szn.-ből keletkezhetett magyar névadással; vö. 1216/1550: *Gyomolth* szn. (VárReg. 242.). Idővel a falut templomának védőszentjéről *Szentimré*-nek kezdték nevezni. A *Maros*- előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Sîntimbru* 'Marosszentimre' a magyarból való. (Iczkovits 62; Kniezsa: *MagyRom.* 181; Suciú 2: 134, 336; Bálint: *ÜnnKal.* 2: 446.) — Vö. **Hegyközszentimre** (FNESz.⁴)

Marosszentjakab 'romániai helység Erdélyben Marosújvártól (Ocna Mureș) kelet-északkeletre; Sîniacob' [1760—2: *Maros-Szent-Jakab*: Suciú 2: 128, de l. 1300: *Scent Jacob*: Györffy 2: 186 is]. A *Szentjakab* hn. a falu templomának védőszentjével kapcsolatos. A *Maros*-előtag a folyó mellékére utal. — A rom. *Sîniacob* 'Marosszentjakab' a magyarból való. (Iczkovits 62; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 177; Bálint: *ÜnnKal.* 2: 88.) — Vö. **Hegyhátszentjakab** (FNESz.⁴)

Medvés l. Nagymedvés

Mercsény 'helység a romániai Bánságban Oravicabányától (Oravița) nyugatra; Mercina' [1913: *Mercsény*: Hnt. 907, de l. 1808: *Mercsina*: Lipszky: Rep. 421, 1421: *Myrsinch*: Györffy 3: 491; 1370: ? *Morchyn*: Pesty: MoHn. 223 és 1355: *Mirsatelleke*: Györffy 3: 491 is]. Az elsődleges *Mirsatelleke* hn. a *Mirsa* (vö. szb.-hv. *Mirša*: HASz. 6: 751) szn.-nek és a birtokos személyranggal ellátott m. *telek* 'szántásra alkalmas, trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. A párhuzamos névadással keletkezett szb.-hv. *Miršina hn. átkerült a románba, s ott *Mercina*-ként él tovább. — A m. *Mercsény* névalakot hatósági úton állapították meg.

Mercsina l. Mercsény

Metesd 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) nyugatra; Meteș' [1313—24/1338/1367: *Metesd*: Györffy 2: 173]. Bizonyára egy *-s* és *-d* képzővel bővült szn.-ből keletkezett. Vö.: 1211: *Methe* szn. (PRT. 10: 503); 1250—7: *Mete* szn. (CDES. 2: 252). — A rom. *Meteș* 'Metesd' a magyarból való. (Iczkovits 59; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 182.)

Mezőszava 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) délkeletre; Sava' [1910: *Mezőszava*: Hnt. 1913. 914 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Kolozs* vm. a.), de l. 1318: *Zaua*: Györffy 2: 87 is]. A *Szava* hn. bizonyára egy 'bagoly' jelentésű szláv *Sova* szn.-ből keletkezett magyar névadással. L. még szb.-hv. *Sava*, blg. *Caava*, rom. *Sava* szn. is. A megkülönböztető szerepű *Mező*- előtag a Mezőségekre utal. — A rom. *Sava* 'Mezőszava' (Suciú 2: 100) a magyarból való. — Vö. **Szava** (FNESz.⁴)

Mezőtelkes l. Majom

Mikla 'lakott hely Harta belterületétől kelet-északkeletre' [1193—6/1216: ? *Muclia*: Györffy 2: 434 (bizonytalan azonosítás); 1334/1784: *Mikola*: uo.; 1409: *Mykla*: Csánki 3: 338]. A *Mikola* 'Miklós' szn.-ből alakult. Azzal függhet össze, hogy egykor Szent Miklós egyháza állt itt. — Vö. **Mikola, Nikla** (FNESz.⁴)

Miklóslaka 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) északkeletre; Micoșlaca' [1332—6: *Mykloslaka*: Györffy 2: 173]. A *Miklós* [1211: *Miclous*: PRT. 10: 510] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *lak* 'szálláshely, udvarhely, lakóhely' fn.-nek az összetétele. — A rom. *Micoșlaca* 'Miklóslaka' a magyarból való. (Iczkovits 59; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 178.) — Vö. **Csetelaka, Miklósfalva** (FNESz.⁴)

Mikószilvás 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) kelet-északkeletre; Silivaș' [1913: *Mikószilvás*: Hnt. 920, de l. 1461: *Zylwas*: Suciu 2: 120 és 1295—9; ? *Zyluas*: Györffy 2: 187 is]. A *Szilvás* hn. a m. *szilva* fn. -s képzős származékából alakult. Szilvafás helyet, területet jelöl. A megkülönböztető szerepű *Mikó*- előtag azzal kapcsolatos, hogy a falu földesura a gróf Mikó család volt. — A rom. *Silivaș* 'Mikószilvás' a magyarból való. (Iczkovits 63; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 179; Mező: *HivHn.* 233.) — Vö. **Szilvás** (FNESz.⁴)

Milvány 'romániai helység Erdélyben Hidalmástól (Hida) délkeletre; Milvani' [1320: *Miluad*: Györffy 2: 81; 1345: *Myluan*: uo.]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1255: *Milvan* szn. (Szt. KritJ. 1: 326). A legkorábbi adat *d*-je végződésesével magyarázható. A rom. *Milvani* 'Milvány' a magyarból való. — Vö. **Molvány** (FNESz.⁴)

Mindszent l. Kismindszent

Mirsattelke l. Mercsény

Módos 'helység a jugoszláviai Bánságban Nagybecskerekétől (Zrenjanin) északkeletre; Jaša Tomić' [1323: *Modus*: Györffy 3: 319; 1338: *Modos*: Milleker 36]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1400: *Petrum Modus dictum* szn. (ZichyOkm. 5: 178; l. még *NytudÉrt.* 68. sz. 114). Az alapjául szolgáló szn. a m. R. *Mód* [1211: *Mod*: PRT. 10: 504] szn. származéka. — A hatósági úton megállapított szb.-hv. *Jaša Tomić* 'Módos' Jaša Tomić (1856—1922) szerb politikusra és újságíróra emlékeztet. (Kázmér: *RCsnSz.* 742.)

Monora 'romániai helység Erdélyben Balázsfalvától (Blaj) délkeletre; Mănărade' [1205: *Mon(er)a*: Györffy 2: 174; 1263: *Munora*: uo.; 1320/1550: *Munerad*: uo.] Az elsődleges *Monorád* névváltozat a m. R. *mon(y)oró* 'mogoró' növénynév -d képzős származéka. Mogyorócserjéssel kapcsolatos. Az újabb *Monora* névalak elvonás eredménye. — A rom. *Mănărade* 'Monora' a magyarból való. (Iczkovits 59; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 184.) — Vö. **Monyoród** (FNESz.⁴)

Monostorszentgyörgy 'Tárnokszentgyörggyel (Sîngeorge) szomszédos helység a romániai Bánságban Dentától északkeletre; Mînaștire' [1913: *Monostorszentgyörgy*: Hnt. 928, de l. 1897: *Zárda Szt. György*: PallasLex. 16: 62. lap utáni térképen, 1887/1890: *Klastrom Szt. György*: Gönczy—Kogutowicz: *Kézi atl. Temes m. a.*, 1882: *Klastrom-Szent-György*: Juhos: Hnt. 164 és 1808: *Szent György h. ... Clastrum*: Lipszky: Rep. 1: 634 is]. A *Szentgyörgy* hn. az anyaközséggel, Tárnokszentgyörggyel kapcsolatos. A megkülönböztető szerepű *Monostor*- előtag egy itteni kalugyerzárdára utal. — A rom. *Mînaștire* 'Monostorszentgyörgy' tkp. jelentése 'kolostor'. (Suciu 1: 402; Mező: *HivHn.* 233; Györffy 3: 495.) — Vö. **Monostor, Szentgyörgy** (FNESz.⁴)

Nadka 'határrész Dusnok belterületétől északkeletre' [1346: *Nogka*: Györffy 2: 434; 1425: *Nagka*: Csánki 3: 339; 1808: *Nátka*: Lipszky: Rep. 1: 453; 1884: *Nádka*: Hajós. 1: 75 000-es térkép; 1980: *Nadka*: MoFnT. 1: Bács-Kiskun m. 17]. Eredete nincs kellően tisztázva. Talán a m. *nád* növénynévnek, esetleg a R. *Nagy* [1252/1376: *Nog*: Szt. KritJ. 1: 301; 1321: „filio Iohannis, dicti *Nog* [= nagy]”: RDES. 2: 636] szn.-nek a -ka képzős származékával van doigunk. De l. 1230/1285: *Natk* szn. (CDES. 1: 258), 1254/1360: *Nata* szn. (CDES. 2: 321), valamint le. *Natko* szn. (SISNO. 4: 24) és *Natka* női szn. (uo.) is. (MNyTNY. 2/1: 320.)

Nagygáj 'jugoszláviai helység a Bánságban Versectől (Vršac) észak-északnyugatra; Veliki Gaj' [1808: *Nagy-Gáj*: Lipszky: Rep. 1: 444, de l. 1348: *Gay*: Györffy 3: 483 is]. A *Gáj* hn. szerbhorvát eredetű; vö. szb.-hv. *Gaj* hn. < *gaj* 'liget, berek, cserjés'. A megkülönböztető szerepű *Nagy*-előtag a közeli — ma Romániához tartozó — *Kisgáj* [1808: *Kis-Gáj*: Lipszky: Rep. 1: 312, de l. 1717: *Mali Gaj*: Suciu 1: 250 és 1597: *Gayul*: uo. is] 'Gaiul Mic' előtagjával van korrelációban. (Milleker 86; Suciu 1: 250.)

Nagygyónpuszta l. Kisgyónbánya

Nagyhalom 'lakott hely Baracska belterületétől dél-délkeletre' [1218: *Nogholm*: Györffy 2: 396]. A település a 157 m magas *Nagy-halom* [1884: *Nagy hal.*: Stuhlweissenburg und Seregélyes. 1: 75 000-es térkép] nevű emelkedésnél települt, s róla kapta nevét. A sík Mezőföldön egy ekkora magaslat is nagyinak számít. — Vö. **Árpádhalom** (FNESz.⁴); **Halom**

Nagyiklód 'romániai helység Erdélyben Szamosújvártól (Gherla) délnyugatra; Iclod' [1678: *Nagy Iklod*: Suciú 1: 302, de l. +1326/1500 k.: *Iklod*: Györffy 2: 73 és 1320: *luklud*: uo. is]. Az *Iklód* (R. *Juklód*) hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. *Iklad* (FNESz.⁴ 1: 622) szócikkét. A *Nagy*- előtag megkülönböztetésül szolgál; vö. *Kisiklód* 'helység Nagyiklódtól délkeletre; Iclozel' [1667: *Kis Iklod*: Suciú 1: 302].

Nagykereki l. Kiskerek**Nagyalak l. Marosnagyalak**

Nagymedvés 'romániai helység Erdélyben Nagyenyedtől (Aiud) keletre; Medves' [1913: *Nagymedvés*: Hnt. 956, de l. 1319/1413/1414: *Medwes*: Györffy 2: 173 is]. A *Medvés* hn. a *medve* állatnévnek szn.-ként is használt -s képzős származékából való. Vö.: 1381: *Matheum dictum Medues* szn. (Oklsz. 625); 1602: *Medvés* István szn. (uo.). A megkülönböztető szerepű *Nagy*-előtag a Duklai-hágótól délnyugatra fekvő *Kismedvés* [1907: Majtán 265, de l. 1572: *Medveczya*: VSOS. 2: 243 is] 'Medvedzie' előtagjával van korrelációban. (Iczkovits 58; Kniezsa: *MagyRom*. 1: 178.) — Vö. **Medve** (FNESz.⁴)

Nagy-moha 'romániai helység Erdélyben Segesvártól (Sighișoara) dél-délkeletre; Grinari' [1913: *Nagy-moha*: Hnt. 957, de l. 1401: *Moha*: Suciú 1: 271 és 1289/1293/1401: *Muhy*: Györffy 2: 199 is]. A *Moha* < *Muhi* hn. a m. R. *muh* 'moha' -i képzős származéka. A *Nagy*-előtag megkülönböztető szerepű. — A hatósági úton adott rom. *Grinari* [többes sz.] 'Nagy-moha' tkp. értelme 'magtárak' (Iczkovits 71; Kniezsa: *MNy*. 45: 103.) — Vö. **Mohi, Muhi** (FNESz.⁴)

Nagyszered 'helység a jugoszláviai Bánságban Versectől (Vršac) északkeletre; Veliko Središte' [1911: *Nagy-Szered*: Milleker 133, de l. 1808: *Nagy-Szredistye*: Lipszky: Rep. 1: 450, 1597: *Ztrediste*: Milleker 133 és 1355: *Zerdahel*: Györffy 3: 495 is]. Az elsődleges *Szerdahely* hn. azzal kapcsolatos, hogy a faluban szerdánként tartották a hetipiacot. A szb.-hv. *Središte* a magyar helységnév értelmi egyenértékűje. Idővel a magyarban is felülkerekedett. A *Nagy*-előtag a szomszédos *Kisszered* ~ R. *Kisszredistye* [1910: *Kis Szered*: Marković: *ImVojv*. 113, de l. 1808: *Kis-Szredistye*: Lipszky: Rep. 1: 320 is] 'Malo Središte' előtagjával van korrelációban. A *Nagyszered* és *Kisszered* hn. utótagját hatósági úton állapították meg tudatos magyarítással. — Vö. **Szerdahely** (FNESz.⁴)

Nána '1960-ban Párkányhoz (Štúrovo) csatolt helység Szlovákiában Esztergommal átellenben' [1157: *Nana*: Györffy 2: 301]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1055: *Nane* [lat. birtokos eset] szn. (ÓMOlv. 25); 1121/1420: *Nana* szn. (*MNy*. 23: 362). — Vö. **Bakonynána** (FNESz.⁴)

Nec 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) dél-délnyugatra; Nețeni' [1291: *Neech*: Györffy 2: 81]. Bizonyára a ném. *Netz* 'Nec' (tkp. 'háló?') átvétele. Ez a *Nicolaus* 'Miklós' valamelyik becealakjából nem magyarázható; vö. ném. *Nitz(e)*, *Nizze*, *Nietz* szn. (Naumann: *Fam*. 213). L. inkább az észak-németországi *Netz*, *Netze* (Brechenmacher 2: 313) helyneveket. A rom. *Nețeni* [többes sz.] 'Nec' névalakot újabban állapították meg hatósági úton. (Kniezsa: *MagyRom*. 1: 202.)

Nyék 'dombos szántóföld Bajna belterületétől északkeletre' [1268: *Neek*: Györffy 2: 302; a lokalizáláshoz l. *MNyTK*. 169. sz. 115]. Az ómagyar *Nyék* törzsnévből keletkezett. *Nyék* törzsbellek településére utal. (Kristó—Makk—Szegfű: *AHistSzeg*. 44. sz. 33.) — Vö. **Nyék, Kápolnásnyék** (FNESz.⁴)

Nyíri-dűlő 'sík szántóföld Kesztlőc belterületétől északnyugatra' [1979: *Nyíri-dűlő*: MoFnt. 2: Komárom m. 14, de l. 1886: *Nyíri*: *MNyTK*. 169. sz. 87 és 1181/17. sz.: *Nyr*: Györffy

2: 303 is]. A *Nyír* hn. a m. *nyír* 'nyírfa' fn.-ből alakult. Idővel *-i* képzővel bővült, és kiegészült a *dűlő* 'határrész' névelemmel. A közelben emelkedő Strázsa-hegy középkori *Nyírkő* nevéhez l. FNESz.⁴ 2: 499 *Strázsa-hegy* a. — Vö. **Dulimán-dűlő** (FNESz.⁴)

Oláhfodorháza l. Magyarfodorháza

Omboztelek 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) délkeletre; Mureșenii de Cîmpie' [1230/1349: *Ombuzteleke*: Györffy 2: 83]. Az *Omboz* [1234: *Ombus*: HazOkl. 1; 1305: *Ombus*: RDES. 1: 177] szn.-nek és a birtokos személyraggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas trágyázott föld' fn.-nek az összetétele. — A hatósági úton megállapított rom. *Mureșenii de Cîmpie* 'Omboztelek' tkp. értelme 'a Maros mellől való mezőségi települése'. — Vö. **Aggtelek**

Oroszi l. Óruszolz

Óruszolz 'helység a romániai Bánságban Oravicabányától (Oravița) nyugat-délnyugatra; Rusova Veche' [1913: *Óruszolz*: Hnt. 1007, de l. 1808: *Ó-Russova*: Lipszky: Rep. 1: 483, 1785: *Alt-Russova*: Suciú 2: 89, 1421: *Rusulch*: Györffy 3: 491 és 1312: *Orozy*: uo. is]. Orosz telepeseiről a falu a magyarban az *Oroszi*, a szerb-horvátban pedig a **Rusovci* nevet kapta. Ez utóbbi idővel a magyarban is felülkerekedett *Ruszolz*-ként. Az *Ó*- előtag a szomszédos *Újruszolz* [1913: *Újruszolz*: Hnt. 1266, de l. 1808: *Új-Russova*: Lipszky: Rep. 1: 705 is] előtagjával van korrelációban. — A rom. *Rusova Veche* 'Óruszolz' és *Rusova Nouă* 'Újruszolz' első néveleme szlávós képzésmódú. (Milleker 127; Iordan: TopRom. 281; Suciú 2: 89; Kristó—Makk—Szegefű: AHistSzeg. 44. sz. 14.) — Vö. **Marosoroszi**; **Oroszi** (FNESz.⁴)

Óvárhely 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) délkeletre; Orheiul Bistriței' [1912: *Óvárhely*: Hnt. 1913. 1011 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655. *Beszterce-Naszód* vm. a.), de l. 1319/1320: *Varhel*: Györffy 2: 93 is]. A *Várhely* hn. egykori erősség helyére utal. Az *Ó*- névelem megkülönböztetésül szolgál. L. a Hunyad megyei *Várhely* 'Sarmizegetusa' magyarazatát. — A rom. *Orheiul Bistriței* (tkp. 'Besztercevárhely') első néveleme a magyarból való. (Kniezsa: MagyRom. 1: 204; Kiss: Nyr. 111: 230.) — Vö. **Várhely**

Óregyház 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) keletre; Straja' [1274: *Euryghaz*: Györffy 2: 178]. A m. *őr* és *egyház* 'templom' fn. összetétele. Öröktől lakott templomos helyet jelöl. — A rom. *Straja* 'Óregyház' a magyarral járhuzamos (szláv) névadásból való. (Iczkovits 60; Kniezsa: MagyRom. 1: 183.) — Vö. **Ágasegyháza**, **Rábaőr** (FNESz.⁴)

Őrkei-domb '115 m magas domb Szlovákiában Csallóközarányostól (Zlatná na Ostrove) kelet-délkeletre' [1228/1305/1361: *Heurky*: Györffy 3: 447; 1247 u.: *Vrkey*: uo.; 1387: *Ourke*: ZsigmOkl. 1: 7; 1856: *Őrkei rét*: Györffy 3: 447; 1884/1930: *Őrkei domb*: Komárom. 1: 75 000-es térkép]. Az *Őrke(j)* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1228/1491: *Vrka* szn. (ÁÚO. 1: 251); 1281/1341: *Wrka* szn. (ÁÚO. 12: 343); 1292/1324: *Wrka* szn. (ÁÚO. 12: 531). Az alapjául szolgáló szn. bizonyára az *Örkény* (FNESz.⁴ 2: 300) hn. szn.-i előzményével tartozik össze. Az idővel elenyészett falu nevét egy domb örizte meg. (Gombocz: MNy. 22: 9; VSOS. 3: 355.) — Vö. **Dombegyház**, **Örkény** (FNESz.⁴)

Örkénypuszta 'lakott hely Bőnyrértalpa belterületétől nyugatra' [1237—40: *Orky*: Györffy 2: 614; 1257: *Eurken*: uo.; 1808: *Örkény* ... Praedium: Lipszky: Rep. 1: 489; 1887/1890: *Örkény p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Fejér m. a.*]. Az *Örkény* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1280: *Vrkun* szn. (BánffyOkl. 1: 20). A *-puszta* utótag elpusztásodással kapcsolatos. (Lengyel: Győr m. 49, 78.) — Vö. **Budafapuszta**, **Örkény** (FNESz.⁴)

Őrs l. Őrspuszta

Őrspuszta 'lakott hely Pusztacreges belterületétől keletre' [1863: *Őrs* és *Egres pusztákkal* gr.: Hnt. 274 *Egres a.*; 1864: *Őrs puszta*: FMTÉ. 6. sz. 287; 1886/1890: *Őrs p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Fejér m. a.*, de l. 1344: *Vrs*: Györffy 2: 398 is]. Az *Őrs* hn. törzsnévből származik. A részletekhez l. *Alsőőrs* (FNESz.⁴ 1: 86) szócikkét. A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Ötvenkilencpuszta l. Hatvanpuszta

Özörény 'helység Szlovákiában Pelsőctől (Plešivec) nyugat-délnyugatra; Gemerská Hôrka' [1235—43/1288: *Ezerény*: Györffy 2: 531; 1808: *Ezerény* aliis *Özörény*: Lipszky: Rep. 1: 169]. Bizonyára puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. szb.-hv. *Ozren* szn. (HASz. 9: 523; Grković: RIS. 151). L. azonban szb.-hv. *Ozren* hn., *Ozreni* [többsz. sz.] hn. (HASz. 9: 523) is. — Az idővel elenyésző település helyét *Pusztatemplom* jelzi a Lice felé vezető országúttól délre (1936: Rozsnyó. 1: 75 000-es térkép). Nevét 1906-ban az a Horka (ma Gemerská Hôrka) vette fel, amelynek határában Pusztatemplom fekszik. A *Horka* [1413: *Hwrka*: IIa 2: 406] hn. szlovák eredetű. Tkp. értelme 'domb'. (Csánki 1: 134, 136; IIa 2: 406, 3: 151; Stanislav; SlovJuh. 1: 473; Mező: HivHn. 194.) — Vö. **Prizren, Zrin** (FNESz.⁴)

Pálföld 'határrész Szakmár belterületétől északnyugatra' [1519: *Palfewlde*: Csánki 3: 341; 1883/1913: *Pálföld*: Paks und Kalocsa. 1: 75 000-es térkép; 1952: *Pálföldje*: Hnt. 239; 1980: *Pálföld*: MoFnT. 2: Bács-Kiskun m. 18]. A *Pál* szn.-nek és a *föld* fn.-nek az összetétele. Egykori birtokosának, Timót fia Pálnak [1331: t-m *Pauli f-e Thimoth* nominatam: Györffy 2: 435] az emlékét őrzi. — Vö. **Ádámföldre, Pálfa** (FNESz.⁴)

Páró 'romániai helység Erdélyben Fogarastól (Făgăraș) keletre; Părău' [1527: *Pereu*: Suciú 2: 30; 1535: *Paro*: uo.]. Román eredetű; vö. rom. *Părău* (tkp. 'patak') 'Páró'. A falu az Olt bal oldali mellékvízénél települt. (Constantinescu: DOR. 348; Suciú 2: 30; Györffy 2: 450.)

Pecseley 'romániai helység Erdélyben Szilágysomlyótól (Șimleul Silvaniei) dél-délkeletre; Peceiu' [1214/1550: *Pecsey*: VárReg. 307.; 1270: *Pechel*: Györffy 3: 518]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1152: *Pecli* szn. (Sztp. KritJ. 1: 29). — A rom. *Peceiu* 'Pecseley' a magyarból való. (Petri 4: 217; Suciú 2: 32.) — Vö. **Pécel, Pécsely** (FNESz.⁴)

Pecsétszeg 'helység Erdélyben Déstől északra; Chiuiesti' [1467: *Pechetzege*: Suciú 1: 144; 1553: *Peczethzegh*: uo.; 1597: *Peczétszegeo*: uo.]. Az elsődlegesnek látszó *Pecsétszegő* hn. egy *pecsétszegő 'pecsétmetsző, pecsétkészítő' foglalkozásnévre vezethető vissza, bizonyára szn.-i áttétellel. A *pecsétszegő utótagjához l. 1467: *Kewzegew* csn. (Jakó: Kolozsmon. 1: 641) és 1604: „Lapidarius: *Ko/fegő*, *Koa/fo*” (MA.). A rövidebb *Pecsétszeg* névalak a *Kalotaszeg*, *Szamosszeg*, *Vidrászeg* stb. analógiájára jöhetett létre. — A rom. *Chiuiesti* 'Pecsétszeg' szn.-i alapszavához l. rom. *Chiu szn. (Constantinescu: DOR. 237) és *Tiu* szn. (i. m. 389), csn. (Iordan: DicțFam. 453.) (Suciú 1: 144; Kázmér: RCsnSz. 643 *Kőszegő* a.)

Péder I. Péter-hát

Peszéte 'település Szlovákiában Alsóbalogtól (Nizný Blh) délnyugatra; Peseta' [1323/1336: *Pescete*: Györffy 2: 534]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1086: *Pesceta* szn. (DHA. 1: 253). Ehhez l. cseh *Pešata* szn. <: *Pech* szn. <: *Petr* 'Péter' szn. (Trávníček: Mluv. 1: 261, 262). — A szlk. *Peseta* 'Peszéte' a magyarból van átvéve. (Stanislav: SlovJuh. 2: 407; TESz. 3: 263 *poszáta* a.; VSOS. 3: 255.)

Péter-hát 'határrész Kalocsa belterületétől délkeletre' [1883/1913: *Péterhát* föld sz.: Paks und Kalocsa. 1: 75 000-es térkép, de l. +? 1061/1272/1327/1376: *Peder*: Györffy 2: 436 is]. Az elsődleges *Péder* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1206: *Pedur* szn. (Sztp. KritJ. 1: 71). Idővel a hn. a *Péter* szn.-hez hasonult, és kiegészült a *hát* 'hosszan elnyúló kiemelkedés' fn.-vel. — Vö. **Péder, Szamoshát** (FNESz.⁴)

Pokaj 'határrész Putnok belterületétől nyugatra' [1329/1466: *Pokajfalva*: Györffy 2: 535; 1400: *Pokay*: ZsigmOkl. 2/1: 6; 1427—31: *Pokay*: Csánki 1: 143]. Az elsődleges *Pokajfalva* névalak szn.-i előtagja a m. *Póka* [1237: *Pouca*: ÓMolv. 90] szn. kicsinyítő funkciójú -j képzős származékának magyarázható. De l. cseh *Pokoj* szn. (Svoboda: SOJ. 204); le. *Pokoj* szn. (SISNO. 4: 307) is. A -*falva* utótag idővel elmaradt. (IIa 3: 213; Stanislav: SlovJuh. 2: 417; Kázmér: Falu 299; Schlimpert: SIPn.² 102.) — Vö. **Pókaszepetk** (FNESz.⁴)

Pókvárpuszta 'lakott hely Tét belterületétől északra' [1220: *Puku*: Györffy 2: 619; 1308: *Pok*: uo.; 1806—8: *Bakovár*: Györffy 2: 620; 1931: *Pókvár psz.*: Győr. 1: 75 000-es térkép]. A *Pók* < *Pok* < *Puk* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö.: 1211: *Puc* szn. (PRT. 10:

505); 1229/1550: *Puk* szn. (VárReg. 350.). A hn.-hez csatolt *vár* névelem azzal kapcsolatos, hogy a középkori Szent István vértanú premontrei monostornak itt található omladékait várromnak tartották. A *-puszta* utótagnak 'uradalmi major' az értelme. (Lengyel: Győr m. 52.) — Vö. **Bélavár, Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Pusztakerekudvar 'lakott hely Jászfelsőszentgyörgytől keletre' [1885/1914: *Psz. Kerekudvar*: Kaál und Jász-Berény. 1: 75 000-es térkép, de l. 1324/1343: *Kerekudwar*: Györffy 3: 107 is]. A *Kerekudvar* hn. egy kör alakú udvarra utal. A *Pusztá-* előtag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. — Vö. **Udvar** (FNESz.⁴)

Pusztatemplom l. Özőrény

Ráb l. Rábli-völgy

Rábli-völgy 'völgy Nyergesújfalú belterületétől délre' [1800: *Rabi völgye*: MNyTK. 132. sz. 46; 1864: *Rabel völgyi* dülő sz.: Pesty: Kom. 185; 1985: *Rábli-völgy*: MNyTK. 169. sz. 61, de l. 1277: *Raab*: Györffy 2: 307 is]. Az elsődleges *Ráb* névváltozat pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1307: *Raab* szn. (RDES. 1: 211). Az alapjául szolgáló szn. a ném. *Raab* szn. (Brechenmacher 2: 363) átvétele. Az újabb *Rabel* ~ *Rábli* névalak német telepesek ajkán formálódott. — Vö. **Becsvölgye** (FNESz.⁴)

Ráboly 'határrész Poroszló belterületétől észak-északkeletre' [1322/1355: *Rabey*: Györffy 3: 128; 1332: *Rabay*: uo.; 1882: *Ráboly*: Juhos: Hnt. 277]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az előzményül szolgáló szn.-hez l. *Nagyrábé* (FNESz.⁴ 2: 206) szócikkét.

Rákos l. Alsórákos

Rétipuszta 'lakott hely Inota belterületétől délkeletre' [1863: *Réti pusztával* gr.: Hnt. 382 *Inota* a.; 1886/1890: *Réti p.*: Gönczy—Kogutowicz: kézi atl. *Fejér m. a.*, de l. 1330 u./1412: *Réthy*: Györffy 2: 401 is]. A *Réti* hn. a m. *rét* 'mocsaras, vizes terület' fn. -i képzős származéka. A Sárrét mellékével kapcsolatos. A *-puszta* utótag elnéptelenedése, elpusztásodásra utal. (Kniezsa: MNy. 45: 102.) — Vö. **Budafapuszta, Tárnokréti** (FNESz.⁴)

Ronkapuszta 'lakott hely Szlovákiában Komáromfűsötől (Trávnik) délre; Ronka' [1216: *Runka*: Györffy 3: 450; 1225/1240 k.: *Renke*: uo.; 1390: *Roncha*: Csánki 3: 511; 1415: *Ronka*: uo.; 1851: *Ronka, pusztá*: Fényes: MoGSz. 3: 297; 1888/1890: *Ronka p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Komárom m. a.*]. A *Ronka* hn. pusztá szn.-ből keletkezhetett magyar névadással; vö. 1237—40: *Reuka* (Ϸ: *Renka*) szn. (PRT. 1: 786). Az előzményeül szolgáló szn. egy szláv R. *Rōka (tkp. 'kéz, kar') szn. átvétele lehet. Ehhez l.: le. *Ręka* szn. (SISNO. 4: 465); or. *Pyka* szn. (Tupikov 341). A *-puszta* utótag azzal kapcsolatos, hogy a Bécs fölmentésére induló Sobieski János lengyel király csapatai 1683-ban feldúlták a falut. — A szlk. *Ronka* a magyarból való. (Kniezsa: AECO. 2: 140; Makkai: Száz. 81: 134; Stanislav: SlovJuh. 2: 451; VSOS. 3: 173.) — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Rozva l. Alsóbalázsfalva

Rozslozsnya l. Hámosfalva

Rozsozsna l. Hámosfalva

Ruszolc l. Óruszolc

Ság l. Sághegy, Sági-hegy

Sághegy 'lakott hely Sárszentmihály belterületétől nyugatra' [1864: *Sághegy*: FMTÉ. 6. sz. 290; 1944: *Sághegy*: Hnt. 510 *Sárszentmihály* a., de l. 1193. *Sag*: ÓMOlv. 54 is]. A *Ság* hn. a m. R. *ság 'domb, erdős magaslat' fn.-ből alakult. A *-hegy* utótag szőlőhegyre utal. (Mikos: MNy. 31: 292.) — Vö. **Halom-hegy, Ság**¹ (FNESz.⁴)

Sági-hegy '214 m magas domb Pátka belterületétől délkeletre' [1840: *Saági hegy* orra: FMTÉ. 6. sz. 282; 1884: *Sághi hegy*: Bicske und Martonvásár. 1: 75 000-es térkép, de l. 1339: *Saag*: Györffy 2: 401 is]. A *Ság* hn. a m. R. *ság 'domb, erdős magaslat' fn.-ből alakult. A hn.-hez idővel -i képző járult, és kiegészült a *hegy* utótaggal. — Vö. **Halom-hegy, Ság**¹ (FNESz.⁴)

Sajókirályi '1963-ban Tornaljához (Šafárikovo) csatolt helység Szlovákiában; Králik' [1906: *Sajókirályi*: Ila 2: 495, de l. 1291: *Kyraly*: Györffy 2: 516 is]. A *Királyi* hn. a szn.-ként is alkalmazott m. *király* méltóságnév birtoklást kifejező *-i* képzős származéka. A *Sajó*- előtag a folyó mellékére utal. — A szlk. *Králik* 'Sajókirályi' névalakot hatósági úton állapították meg tudatos szlovákosítással. (Ila 2: 497.) — Vö. **Királyi** (FNESz.⁴)

Sajósárvár 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) nyugatra; Șirioara' [1910: *Sajósárvár*: Hnt. 1913. 1105 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Szolnok-Doboka* vm. a.), de l. 1345: *Sarwar*: Györffy 2: 86 is]. A *Sárvár* hn. a m. *sár* 'vizenyős talaj' és *vár* 'erősség' fn. összetétele. Az erdélyi vajda bálványosi várának népei lakták. A megkülönböztető szerepű *Sajó*- előtag a Szamosba ömlő Sajó mellékére utal. — A rom. *Șirioara* 'Sajósárvár' a magyarból való. — Vö. **Sárvár** (FNESz.⁴)

Sajósebes 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) délkeletre; Ruștior' [1912: *Sajósebes*: Hnt. 1913. 1105 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Beszterce-Naszód* vm. a.), de l. 1319/1320: *Sebus*: Györffy 2: 86 is]. A *Sebes* hn. bizonyára a Szamosba ömlő Sajó egyik jobb oldali mellékvizéről vonódott át a településre, s a m. *sebes* 'gyors (folyású)' mn.-vel azonos. De gondolhatunk szn.-i előzményre is; vö. 1214: *Sebus* szn. (Sztp. KritJ. 1: 94). Ez a *Sebestyén*-nek a rövidült alakja. A *Sajó*- előtag a szomszédos Nagy- és Kissajó helység utótagjával azonos. — A rom. *Ruștior* 'Sajósebes' (Suciu 2: 91) tkp. értelme 'Oroszkisfalud'. (Kniezsa: MagyRom. 1: 201.) — Vö. **Borossebes**, **Rábasebes** (FNESz.⁴)

Sajósztránya 'szlovákiai helység Tornaljától (Šafárikovo) északra; Starňa' [1906: *Sajósztránya*: Ila 4: 102, de l. 1773: *Sztarnya*: LexLoc. 108 és 1291: *Starnafalva*, *Starna*: Györffy 2: 553 is]. A *Sztránya* < *Sztrána* < *Sztránafalva* hn. szn.-i előtagjához l. 1274: *Starna* szn. (Györffy 2: 553). E szn. szláv eredetű; vö. szb.-hv. *Starina* szn. (Grković: RIS. 186). A megkülönböztető szerepű *Sajó*- előtag a folyó mellékére utal. — A szlk. *Starňa* 'Sajósztránya' a magyarból való. (Ila 4: 102; Stanislav: SlovJuh. 2: 493.)

Sárd 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) északnyugatra; Șard' [1238/1296—301: *Sard*: Györffy 2: 183]. A m. *sár* 'nedves, ragadós föld' fn.-nek a *-d* képzős származéka. — A rom. *Sard* 'Sárd' a magyarból való. (Iczkovits 61; Kniezsa: MagyRom. 1: 181.) — Vö. **Belsőárd** (FNESz.⁴)

Simontelke 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) délre; Simionești' [1318: *Symonteluke*: Györffy 2: 86, de l. 1215/1550: ? de *villa Simonis*: VárReg. 134. is]. A *Simon* [1138/1329: *Simon*: MNy. 32: 131] szn. és a birtokos személyranggal ellátott *telek* 'szántásra alkalmas trágyázott föld' fn. összetétele. — A rom. *Simionești* [tkp. 'Simonék'] 'Simontelke' tudatos románosítás eredménye hatósági úton. — Vö. **Aggtelek**, **Simonfa** (FNESz.⁴)

Sófalva 'romániai helység Erdélyben Besztercétől (Bistrița) délnyugatra; Sărata' [1355: *Sofalua*: Kázmér: Falu 175, de l. 1243/1344: t. *Sow*: Györffy 2: 87 is]. A m. *só* fn. és a birtokos személyranggal ellátott *falu* fn. összetétele. A rom. *Sărata* 'Sófalva' hatósági úton keletkezett magyar mintára. (Suciu 2: 106.) — Vö. **Alsósófalva** (FNESz.⁴)

Somlyószécs 'romániai helység Erdélyben Szilágysomlyótól (Șimleul Silvaniei) északkeletre; Siciu' [1910: *Somlyószécs*: Hnt. 1913. (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655), de l. 1259/1390/1466: *Szecek*: Györffy 3: 521 is]. A *Szécs* hn. alakulhatott a szláv eredetű m. *szécs* 'erdőirtás, tisztás' fn.-ből, de lehet szláv névadás eredménye is. A *Somlyó*- előtag a szilágysomlyói járáshoz való tartozást jelöli. (Petri 4: 481; Iordan: TopRom. 24; Suciu 2: 119.) — Vö. **Gálszécs** (FNESz.⁴)

Somodorpuszta 'lakott hely Szomor belterületétől kelet-északkeletre' [1864: *Somodor pusztán* gr.: Pesty: Kom. 144, de l. 1244/18. sz.: *Somodor*: Györffy 2: 309 is]. A *Somodor* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1264: *Sumudur* szn. (ÁÚO. 8: 103). A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel kapcsolatos. — Vö. **Budafapuszta**, **Somodor** (FNESz.⁴)

Spring 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) kelet-délkeletre; Șpring' [1290—5: *Spreng*: Györffy 2: 184]. Német eredetű; vö. ném. *Spring* hn. Ennek előzménye a kfn.

sprinc 'forrás'. — A rom. *Şpring* hn. ugyancsak a németből való. (Iczkovits 61; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 186; Bach: *DtNam.* 2/1: 286.)

Sülye l. Magyarsülye

Sümeg l. Bencevár

Szamosörmező 'romániai helység Erdélyben Zsibótól (Jibou) délkeletre; Var' [1910: *Szamosörmező*: Hnt. 1913. 1148 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655 *Szilágy vm.* a.), de l. 1320: „*Eur Mezeu ... iuxta fl-m Zomus maiorem*”: Györffy 2: 83 is]. Az *Örmező* hn. az *ör* és a *mező* fn. összetétele. Feltehetőleg eredetileg a dobokai ispán alá tartozó örök tartózkodási helyére utalt. A megkülönböztető szerepű *Szamos-* előtag a folyó mellékével kapcsolatos. — A rom. *Var* 'Szamosörmező' [1733: *Varul*: *Suciu* 2: 236] tkp. jelentése 'mész'. — Vö. **Örmező**¹ (FNESz.⁴)

Szanticska 'lakott hely a Cseréháton Abaújaktól keletre' [1799: „*Szantiska*. Abaúj Várm.”: Vályi 3: 312 (a szócikkbe belekeveredett a Szatmár vármegyei Szaniszló leírása); 1808: „*Szanticska* h. *Santička* s. Diverticul.: Lipszky: *Rep.* 1: 622; 1851: „*Szanticska*, tót falu, Abaúj v.-megyében, 54 r. 30 g. kath. lak.”: Fényes: *MoGSz.* 4: 63; 1880: *Ujlak-Szanticska*: *Hátsek*: *MegyTérk.* *Abaúj m.* a.; 1886/1910: *Szanticska psz.*: Göncz und Csobád. 1: 75 000-es térkép; 1992: *Szanticska*: *Cseréhát turistatérképe.* 1: 50 000]. A szlovák *Santička* átvétele. Ez bizonyára a magyar *szántó* 'szántóföld' továbbképzése. Figyelmet érdemel, hogy Lipszky *Szanticskát* *diverticulum*-nak, azaz 'dülő'-nek minősíti. (Stanislav: *SlovJuh.* 1: 490.) — Vö. **Szántó** (FNESz.⁴)

Szásza '1964-ben Ratkószabadhoz (Ratkovská Lehota) csatolt helység Szlovákiában Jolsvától (Jelšava) délnyugatra; Sasa' [1266/1384: *Zasteluk*: Györffy 2: 549; 1427: *Zaz*: Csánki 1: 75; 17. sz. eleje: *Sasa*: *Ila* 4: 75]. Az elsődleges *Szásztelek* névalak egy szász nemzetiségű telepítőnek (soltésznek) a telkére utal. Idővel az utótag elmaradt, és a *Szásza* alak állandósult. — A szlk. *Sasa* 'Szásza' a magyarból való. (*Ila* 4: 75.) — Vö. **Szász** (FNESz.⁴)

Szászbogács l. Kisbogács

Szászbongárd 'romániai helység Erdélyben Széktől (Sic) keletre; Bungurd' [1760—2: *Szász Bongard*: *Suciu* 1: 113, de l. 1331 k.: *Bungarth*: Györffy 2: 62 is]. A *Bongárd* hn. a ném. *Baumgarten* (tkp. 'gyümölcsös kert') átvétele. A *Szász-* előtag a lakosság nemzetiségével kapcsolatos. — A rom. *Bungard* a magyarból való. — Vö. **Bongárd** (FNESz.⁴)

Székásverese gyháza 'romániai helység Erdélyben Gyulafehérvártól (Alba Iulia) keletre; Roşia de Secaş' [1913: *Székásverese gyháza*: Hnt. 1161, de l. 1760—2: *Veres E gyháza*: *Suciu* 2: 85 és 1313: *Verese ghaz*, in *Zekes*: Györffy 2: 191 is]. A *Verese gyház(a)* hn. a m. *veres* 'piros' mn. és *egy ház* 'templom' fn. összetétele. Vakolatlanul hagyott, vörös színű téglából épült templomra utal. A megkülönböztető szerepű *Székás-* előtag a Székás folyó mellékével kapcsolatos. — A rom. *Roşia de Secaş* 'Székásverese gyháza' a magyar név értelmi egyenértékűje. (Iczkovits 64; Kniezsa: *MagyRom.* 1: 184.) — Vö. **Verese gyház** (FNESz.⁴)

Szentgyörgypusztá 'határrész Tass belterületétől északnyugatra' [1851: *Szent-György ... és Szalk puszták* gr.: Fényes: *MoGSz.* 4: 184 *Tass* a., de l. 1352: *Zenthgyurgh*: Györffy 2: 438 is]. A *Szentgyörgy* hn. a templom védőszentjére utal. A *-pusztá* utótag elnéptelenedéssel, elpusztasodással kapcsolatos. — Vö. **Budafapusztá, Szentgyörgy**¹ (FNESz.⁴)

Szentimre l. Marosszentimre

Szentjakab l. Marosszentjakab

Szentkirály l. Enyedszentkirály

Szerdahely l. Nagyszered

Szilágyborzás 'romániai helység Erdélyben Szilágyosmlyótól (Şimleul Silvaniei) délnyugatra; Bozieş' [1910: *Szilágyborzás*: *Suciu* 1: 99 (az évszámhoz l. Hnt. 1944. 655), de l. 1760—2: *Borzás*: *Suciu* 1: 99, 1342: *Bozias*: Györffy 3: 510 és 1227/1250/1611/1779: *Bozia*: uo. is]. A *Borzás* <: R. *Bozja* hn. a m. *bodza* ~ R. *bozja* fanévből alakult. Bodzával benőtt helyre utal. A megkülönböztető szerepű *Szilágy-* előtag a megyei hovatartozást jelöli. — A rom. *Bozieş* 'Szilágyborzás' a magyarból való. — Vö. **Magyarborzás** (FNESz.⁴)

Szilvás l. Mikószilvás

Szombatfalva l. Alsószombatfalva

Szombathely l. Krassószombat

Szredistye l. Nagyszered

Sztárnya l. Sajósztarnya

Szubotica l. Krassószombat

Szúnyogpuszta 'határrész Dömsöd belterületétől északkeletre' [1851: *Szunyoghi, puszta*: Fényes: MoGSz. 4: 167, de l. 1326/1445: *Zwnug*: Györffy 2: 441 is]. A *Szúnyog* hn. a szn.-ként is alkalmazott m. *szúnyog* fn.-ből való; vö. 1302: *Zwnug* szn. (RDES. 1: 88). A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. — Vö. **Budafapuszta, Szunyogd** (FNESz.⁴)

Taspuszta 'lakott hely Atkár határában északra' [1885: *Tass pu(szta)*: MNyTK. 181. sz. 217, de l. 1340: *Thos*: Györffy 3: 141 is]. A *Tas* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. a Bács-Kiskun megyei *Tass* (FNESz.⁴ 2: 624) szócikkét. A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Tekepuszta 'lakott hely Mórchida belterületétől délkeletre' [1251/1263/1398: *Teke Minori, Teke Maiori*: Györffy 2: 638; 1880: *P. Teke*: Hátsek: MegyTérk. *Győr m. a.*; 1894: *Teke psz.*: PallasLex. 8: 440. lap utáni térképen]. A *Teke* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1198: *Theke* szn. (ÁÚO. 6: 193). A *-puszta* utótag elpusztásodással kapcsolatos. (Lengyel: Győr m. 67, 80.) — Vö. **Budafapuszta, Tekeháza** (FNESz.⁴)

Temesbökény 'romániai helység a Bánságban Dentától délkeletre; Butin' [1913: *Temesbökény*: Hnt. 1221]. A település elsődleges neve *Bajton* [1353: *Boyton*: Györffy 3: 478] volt. Ez puszta szn.-ből, mégpedig a m. R. *Boht* [1262: ÁÚO. 3: 33] szn. -n képzős származékából keletkezett magyar névadással. A magyar helységnévből a románban *Butin* alakult, s ez *Butyin* (Lipszky: Rep. 1: 87) ~ *Butyin* (Juhos: Hnt. 48) ~ (*Temes-*)*Butyin* (Hnt. 1892. 1603) alakban visszakerült a magyarba. Az országos helységnévrendezés során a falu az Arad megyei *Körösbökény* (FNESz.⁴ 1: 796) analógiájára kapta a *Temesbökény* nevet. Az Arad megyei *Bökény*-ből ugyanis a románban *Buteni* (> m. *Butyin*) fejlődött, s ez összecsengett a m. *Bajton*-ból lett rom. *Butin*-nal. (Milleker 64; Suciú 1: 115; Mezö: HivHn. 180.) — Vö. **Bojt, Bököny, Bujtur** (FNESz.⁴).

Tergenyé '1960-ban Nagypeszekkel (Vel'ky Pesek) *Sikenica* néven egyesített helység Szlovákiában Ipolyságtól (Šahy) nyugatra; Trhyňa' [1307/17. sz.: *Tergenyé*: Györffy 3: 258]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. szláv eredetű; vö.: cseh *Trhoně* szn. (Svoboda: SOS. 193); le. *Targonia* szn. (SISNO. 5: 422). A m. N. *tergenye* 'poggyász; málhanyereg <teherhordó számáré>' (TESz. 3: 898) fn.-vel nem kapcsolható össze. — A szlk. *Trhyňa* 'Tergenyé' tudatos szlovákosítás eredménye. (Stanislav: SlovJuh. 1: 109; Bakács 204; Majtán 373; VSOS. 3: 27.)

Tihó 'romániai helység Zsibótól (Jibou) délkeletre; Tihău' [1366: *Thohotelek*: Györffy 2: 82; 1607: *Tiho*: Suciú 2: 193]. A R. *Tohótelek* clótagja egy m. R. *Toh* [vö. talán 1213/1550: *Tochí*: VárReg. 380.] szn.-nek lehet az -ó képzős származéka. Az újabb *Tihó* névalak magánhangzó-elhasonulás eredménye. A *-telek* utótag idővel elmaradt. — A rom. *Tihău* 'Tihó' a magyarból való. — Vö. **Kistavapuszta** (FNESz.⁴)

Tira 'lakott hely Bática belterületétől keletre' [+?1061/1272/1327/1376: *Tyra*: Györffy 2: 442; 1937: *Tirapuszta*: Hnt. 125]. Feltűnően összecseng a cseh *Tyra* [1621: Hosák—Šrámek 2: 626] hn.-vel, de annak magának sincs az etimológiája kellően tisztázva. Talán puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással, s az alapjául szolgáló szn. valamely *Tir-* kezdetű szn.-ből alakult; vö.: 1237: *Tiranum* [lat. accusativus] szn. (ÁÚO. 7: 46); 1262: *Tyrvani* [lat. genitivus] szn. (ÁÚO. 8: 48); 1266: *Tyriak* szn. (Sztp. KritJ. 2/1: 30); 1275: *Tyratk* szn. (Sztp. KritJ. 2/2—3: 139); stb. L. még *Türe* hn. (FNESz.⁴).

Tornyoslöb 'lakott hely Üllő belterületétől délnyugatra' [1993: *Tornyoslöb*: Üllő. Térkép. TOP-O-GRÁF. A *Dóra major* feliratú 1: 10 000-es melléktérképen, de l. 1992: *Pusztalöb Á. g.* 'lakott hely Üllőtől délnyugatra', *Pusztalöb* 'határrész Üllőtől délre': Gödöllői dombvidék turista-térképe. 1: 50 000, 1937: *Pusztalöb*: Hnt. 545 *Üllő* a., 1929: *Tornyos Löb psz.*, *Löb psz.*: Budapest, Kecskemét. 1: 200 000-as térkép, 1910: „A községhez [= Üllő] tartozik *Pusztalöb*, mely azelőtt *Tornyoslöb*, *Alsölöb* és *Középlöb* néven volt ismeretes és a XIX. század első felében a gróf Ráday és a Fáy családok birtoka volt” (M.V.V. P.-P.-S.-K. vm. 1: 157), 1903: *Tornyos Löb pusztá*: Budapest, Kecskemét. 1: 200 000-es térkép, 1886: *Löb pusztá*: Nagy Káta und Monor. 1: 75 000-es térkép, 1882: *Alsó- és Felső-Löb*: Juhos: Hnt. 357 *Üllő* a., 1865: *Löb pusztá*, *Tornyos Löbnek* gr.: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 449, 1808: *Löb* vel. *Léb*. Praedium: Lipszky: Rep. 1: 388, 1789: *Also-Leb*, *Felső-Leb*: Magyarország történeti helynévtára. Pest-Pilis-Solt megye és a Kiskunság (1773—1808). Bp., 1988. 62, 1785: *Löbb*: uo., 1780—1: *Lebb*: uo., 1559: *Leb*: Káldy-Nagy: BudSzandzs. 2: 401, 1459: *Lewb*: Csánki 1: 31, 1447: *Leeb*: uo., 1323/1446: *Thornosthelek*, *Leeb*: PestReg. 129 és 1323: *Lyb*: i. m. 131 is]. A *Löb* < *Leb* (? < *Lib*) hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Ha az elsődleges alak *Lib* volt, akkor előzményként egy szláv szn.-re gondolhatunk; vö. cseh *L'ub* szn. (Svoboda: SOJ. 49) < *l'ub* 'carus, amatus'. A szláv *ljub-* > m. *lib* megfeleléshez l. Kniezsa: MNy. 36: 19—20. De l. ném. *Lieb* csn. (tkp. 'kedves, szeretett') [1290: dictus *Lieb*: Naumann: Fam. 190] is. Ám ha az eredeti névalak *Leb*-nek hangzott, akkor előzményként egy ném. *Leb* szn. jöhet inkább számításba; vö.: 1315: *Leb* szn. 'egy polgár Bruck an der Leithában' (UrkBurg. 3: 87); 1383: „*Leb* Sutor” szn. 'egy pozsonyi polgár' (Fejér: CD. 10/8: 126). L. még cseh *Leb* (tkp. 'homlok') szn. (Svoboda: SOJ. 195) is. A *Tornyoslöb* névalak előtagja a szomszédos *Tornyostelek* előtagját örökölte át azt követően, hogy *Tornyostelek* és *Löb* elpusztásodott és összeolvadt. (Csánki 1: 31; Brechenmacher 2: 166, 186, 199, 210; Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt vármegye és kiegészítések. Szentendre, 1984. 449—450.)

Tördeméspusztá 'lakott hely Móríchida belterületétől dél-délkeletre' [1358: *Turdemech*: Györffy 2: 640; 1880: *P. Tördemész*: Hátsék: MegyTérk. *Győr* m. a.; 1883/1894 u.: *Tördemész psz.*: Pápa. 1: 75 000-es térkép]. A *Tördemész* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1219/1550: *Turdemez* szn. (VárReg. 97). A *-pusztá* utótag elpusztásodással kapcsolatos. (Lengyel: Győr m. 69, 81.) — Vö. **Badaconyitördemic**, **Budafapusztá** (FNESz.⁴)

Tür 'romániai helység Erdélyben Balázsfalvától (Blaj) délnyugatra; Tiur' [1369: *Thyr*: Györffy 2: 188; 1587—9: *Theur*: Suciú 2: 195; 1647: *Tür*: uo.]. Bizonyára pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn. talán a m. R. *Türk* [1138/1329: *Turcu*: MNy. 32: 152] (tkp. 'török') szn.-ből keletkezett elvonással. — A rom. *Tiur* 'Tür' a magyarból való. (Iczkovits 64; Kniezsa: MagyRom. 1: 184.) — Vö. **Türkös** (FNESz.⁴)

Ugróc 'romániai helység Erdélyben Hidalmástól (Hida) délkeletre; Ugruțiu' [1345: *Wgruch*: Györffy 2: 92]. Szláv eredetű; egy szláv R. *Ugьrovci (<: *Ugьrь tkp. 'magyar ember') átvétele. — A rom. *Ugruțiu* 'Ugróc' a magyarból való. — Vö. **Zayugróc** (FNESz.⁴)

Újruszóc l. Óruszóc

Ürbőpusztá 'lakott hely Bugyi belterületétől dél-délkeletre' [1851: „*Ürbő*, Pest-Pilis m. pusztá”: Fényes: MoGSz. 4: 246, de l. 1808: *Ürbő*: Lipszky: Rep. 1: 710, 1546: *Ilböt*: Káldy-Nagy: BudSzandzs. 2: 313; 1435: *Ilbew*: Csánki 1: 36, 1388: *Ilbew*: ZsigmOkl. 1: 41 és 1312: *Ilibi*: Györffy 2: 442 is]. Az *Ilibi* > *Ilbő* > *Ürbő* hn. pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 12. sz.: *Elbw* szn. (PRT. 8: 275). A *-pusztá* utótag elnéptelenedéssel, elpusztásodással kapcsolatos. — Vö. **Budafapusztá**, **Ölbő** (FNESz.⁴)

Vadas 'határrész Szalkszentmárton belterületétől délre' [1327: *Wodos*: Györffy 2: 442]. Pusztá szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1211: *Vodos*, *Wodos* szn. (PRT. 10: 509). (Szabó: MNyTK. 85. sz. 41.) — Vö. **Vadosfa** (FNESz.⁴)

Valkóváralja 'romániai helység Erdélyben Szilágysomlyótól (Șimleul Silvaniei) délnyugatra; Subcetate' [1573: *Valkó Várallya*: Petri 4: 770, de l. 1481: *Waralya*: uo. is]. A szomszédos *Alsó-* és *Felsővalkó* (FNESz.⁴ 1: 94) nevében szereplő *Valkó* vár romjai alatt kialakult falu helyzetéről kapta nevét. — A rom. *Subcetate* 'Valkóváralja' tükörfordítás a m. *Váraljá*-ból. (Csánki 1: 586; Suciú 2: 149; Györffy 3: 522.) — Vö. *Váralja* (FNESz.⁴)

Vámostelek 'egykori lakott hely Szlovákiában Nagymegyertől (Čalovo) délre' [1247: *Wamosthelek*: Györffy 3: 462; 1857: *Vámostelek*: uo.]. A *Vámos-* előtag vámszedő helyre, a *-telek* utótag pedig szántásra alkalmas, trágyázott földre utal. — Vö. **Aggtelek**, **Nemesvámos** (FNESz.⁴)

Várad(ja) l. **Alsóváradja**

Váralja l. **Valkóváralja**

Várboksán 'Boksánbányával (Bocșa Vasiovei) *Bocșa* néven egyesített helység a romániai Bánságban Resicabányától (Reșița) északnyugatra; Bocșa Română' [1913: *Várboksán*: Hnt. 1288, de l. 1808: *Oláh-Boksán*: Lipszky: Rep. 1: 478, 1690—1700: *Bokcseny*: Suciú 1: 86, 1607: *Boxa*: Milleker 71 és 1534: *castrum Bokcha*: Suciú 1: 86 is]. E helyen a középkorban királyi uradalom központja, majd vár volt *Kövesd* [1331: *Kuesd*: Györffy 3: 487] néven. A m. *Kövesd* hn. a *köves* mn. származéka. A 14. sz.-ban románokat telepítettek a faluba, amelynek új neve *Boksa* lett. Ennek előzménye magyar személynév; vö. 1211: *Boxa* szn. (PRT. 10: 515). A *Boksán* névalak bizonyára magyar ragszilárdulás eredménye; az eredetileg hol? kérdésre felelő *Boksán*-t ragtalan alaknak fogták fel. — A rom. *Bocșa Română* 'Várboksán' tkp. értelme 'Románboksán', a *Bocșa Vasiovei* 'Boksánbánya' tkp. értelme pedig 'Vassafalvaboksán'. (Milleker 50, 57, 70; Suciú 1: 86, 2: 238, 356; Mező: HivHn. 216, 241, 262.) — Vö. **Bokšić** (FNESz.⁴)

Várhely 'romániai helység Erdélyben Hátszegtől (Hațeg) délnyugatra; Sarmisegetusa' [1398/1402: *Vorhel*: Györffy 3: 290]. A helység elsődleges *Bertonia* ~ *Britonia* [1315: *Brethonia*, *Brythonia*: Györffy 3: 290] neve szláv eredetű, és erdei méhtartással kapcsolatos. Magyarázatához l. *Bertény* (FNESz.⁴ 1: 205) szócikkét. Az újabb hn. az ókori Sarmizegetusa itteni romjaira utal. — A rom. *Sarmisegetusa* 'Övár' hatósági úton felújított név. (Kiss. Nyr. 111: 230.) — Vö. **Bertény** (FNESz.⁴); **Övárhely**; **Sarmizegetusa** (FNESz.⁴)

Vaspuszta 'lakott hely Ácstól nyugatra' [1273/1333: *Vasy*: Györffy 3: 463; 1283/1284/1291: *Wos*: uo.; 1332 k./1412: *Was*: uo.; 1851: *Vas, puszta*: Fényes: MoGSz. 4: 276; 1888/1890: *Vas p.*: Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. *Komárom m. a.*]. A *Vas* < R. *Vasi* hn. szn.-i előzményéhez l. 1251/1281: *Wos* szn. (HazOkI. 21). A *-puszta* utótag elnéptelenedéssel, elpusztasodással kapcsolatos. (MNyTK. 169. sz. 248.) — Vö. **Budafapuszta**, **Vasdínnye** (FNESz.⁴)

Vat(y)a l. **Atyamajor**

Veجتa 'határrész Harta belterületétől északra' [1289/1426: *Weteh*: Györffy 2: 443; 1464: *Weythe*: Csánki 3: 356]. Puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló szn.-hez l. a Baranya megyei *Vejeti* (FNESz.⁴ 2: 747) szócikkét.

Vékpuszta 'lakott hely Szlovákiában Ógyallától (Hurbanovo) délnyugatra; Vék' [1247 u.: *Weyk*: Györffy 3: 463; 1433: *Vek*: Csánki 3: 517; 1808: *Vék*: Lipszky: Rep. 1: 723; 1851: *Vék, puszta*: Fényes: MoGSz. 4: 287; 1888/1890: *Vék p.*: Gönczy—Kogutowich: Kézi atl. *Komárom m. a.*]. A *Vék* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1302: *Veeck* szn. (RDES. 1: 81). Az előzményül szolgáló szn. talán a németből való; vö. ném. *Weick(e)*, *Weik(e)* szn. (Brechenmacher 2: 757). A *-puszta* utótag elpusztasodással, elnéptelenedéssel kapcsolatos. — A szlk. *Vék* hn. a magyarból való. (VSOS. 1: 475.) — Vö. **Budafapuszta** (FNESz.⁴)

Veresegyház l. **Székásveresegyház**

Vitányvár 'várrom Komárom megyében Vértessomló belterületétől keletre' [1884: *Vidám (!) vár*: Neszmély und Zsámbék. 1: 75 000-es térkép; 1900: *Vitány vára*: Thirring: BpKörny. 282; 1931/1935: *Vitány vár*: Felsőgalla és Dorog. 1: 75 000-es térkép, de l. 1324: castellanus de *Vytan*: Györffy 2: 416 is]. A *Vitány* hn. puszta szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1180 k.: *Witan*

szn. (PRT. 8: 270). Az utótag a m. *vár* 'erődítmény'. (Fügedi: Vár 211; Engel: KirHat. 169.) — Vö. **Bélavár, Vilyvitány** (FNESz.⁴)

Vitya 'település Somogy megyében Somogyvártól északkeletre' [1220 k.: *Wicha*: Csánki 2: 657; 1402: *Wythya*: ZsigmOkl. 2/1: 239; 1808: *Vitya, Vitya*: Lipszky: Rep. 1: 740]. Pusztasz. keletkezhetett magyar névadással. Az előzményül szolgáló szn.-hez l. talán szb.-hv. *Viča* szn. (SKNJ. 2: 676). Ez becéző alak a *Vitomir, Vincencij, Vilip*-féle személynevekből. A szb.-hv. *ć > m. ty* megfeleléshez l. *gatyá, kótyavetye, kútya* 'kunyhó, kamra' stb. (Maretić: Rad. JAZU. 82. sz. 112; Stanislav: SlovJuh. 2: 580; Grković: RIS. 54.)

Zaba 'határrész Honttól északkeletre' [1866: *Zaba* dülő: Pesty (Hont vm.), de l. 1252: *Aba*: Györffy 3: 174 is]. Az elsődleges *Aba* névalak pusztasz.-ből keletkezett magyar névadással; vö. 1138/1329: *Oba* szn. (MNy. 32: 133). Az újabb *Zaba* névváltozat a határozott névelős *az Aba > a Zaba* szerkezetben végbement tapadás (zésülés) eredménye. A jelenséghez l. *Zajnat-tető* (FNESz.⁴ 2: 793) szócikkét. L. még NytudÉrt. 139. sz. 33. — Vö. **Aba** (FNESz.⁴)

Zelebeg l. Erebe

Zsidód 'lakott hely Esztergom belterületétől dél-délnyugatra' [1262: *Sydoud*: Györffy 2: 318]. A m. *Zsidó* [1244: *Sydou*: OklSz. 1117] szn.-nek a *-d* képzős származékából való. — Vö. **Vácegres** (FNESz.⁴)

Zsidovin 'romániai helység a Bánságban Resicabányától északnyugatra a bal felől a Temesbe ömlő Berzava jobb partján; Berzovia' [1690—1700: *Sidovin*: Suciú 1: 75]. Az ókorban ezen a helyen nagy római város állott *Bersobis ~ Bersovia* néven. E városnév elválaszthatatlan attól a — bizonyára trák eredetű — folyónévtől, amely egy szláv **Burzava* közvetítésével az ómagyarban *Burzva* [1247: *Bwrzua*: ÁÚO. 7: 244], a románban *Bîrzava*, a szerb-horvátban pedig *Brzava* alakban jelentkezik. Idővel a román névalak a magyarban is felülkerekedett *Berzava*-ként. A középkorban a folyó mentén vásáros hely létesült, s templomának védőszentjéről a *Boldogasszonyfalva* [1330: *Bodugazunfolwa*: Györffy 3: 479] nevet kapta. Az újabb *Zsidovin* helységnevén szerbhorvát eredetű; jelentése 'zsidó település'. Kapcsolatban állhat az itt folytatott kereskedelemmel. Vö. szb.-hv. *Žid* 'zsidó ember', *židov* 'zsidó-, zsidóé', *židovina* 'zsidó vagyon; tulajdon', *Židovinjak* < R. *Židovina* 'helység az egykori Varasd megyében' (ComVar. 194). — A rom. *Berzovia* 'Zsidovin' a római kori név tudatos felújítása hatósági úton. (Ortvay: Vízr. 1: 167; Milleker 71; Melich: HonfMg. 188; Kniezsa: ErdVíz. 37; Georgiev: BEtOn. 106; Suciú 1: 75, 2: 300; Györffy 3: 470, 479.) — Vö. **Boldogasszonyfa, Zsidó föld** (FNESz.⁴)

Zsiva 'lakott hely Szuha határában északkeletre' [1310: *Sîwa*: Györffy 3: 146; 1886: *Zsiva* m(alom): Gyöngyös und Bakta. 1: 75 000-es térkép; 1930: *Zsiva-psz.*: Gyöngyös. 1: 75 000-es térkép; 1973: *Felsőzsvapusztá*: Hnt. 773]. Bizonyára szláv eredetű szn.-ből keletkezett magyar névadással; vö. szb.-hv. *Živa* szn. (Grković: RIS. 92). De l.: szb.-hv. *Živa* hn. (Skok: EtRj. 3: 681); ukr. *Жуба* hn. (SHUKr. 195) is. (Stanislav: SlovJuh. 1: 439, 2: 605.)

KISS LAJOS

Mutatvány a Váradi Regestrum helyneveinek elemzéséből

A Váradi Regestrum korai szórványemlékeink egyike, amely gazdag névanyagot hagyott ránk az ómagyar korból (1208—1235), igaz, csak 1550. évi másolati kiadványban tanulmányozhatjuk. Korábbi munkáimban részint a VárReg. általános helyesírási és hitelességi problematikáját vizsgáltam, részint pedig a teljes helynévanyagból a *g, gy* kezdőbetűségeket elemeztem. Az ortográfiai elemzés azonban csak a teljes lokalizáció és a lehető etimológiák után következhet, ezért az eddig kb. 600-ra taksált helynévi készlet egyenkénti felülvizsgálatával (a regestrum szövegének jogesetenkénti elemzésével együtt) a VárReg. összes földrajzi megnevezésének tanulmányozását és

földolgozását tűztem ki célul. Hasonló, klasszikusnak számító nyelvészeti, nyelvtörténeti feldolgozásokon kívül (TA., DömAd. stb.) a történeti földrajzi szakmunkákat (CSÁNKI DEZSŐ és GYÖRFFY GYÖRGY), valamint különféle XIX. századi térképeket (LIPSZKY JÁNOS, HÁTSEK IGNÁC), továbbá a XX. századi Mályusz-féle népiségtörténeti iskola monográfusainak (MAKSAI FERENC szatmári, BALÁZS ÉVA kolozsi stb.) térképanyagát használtam föl. A helynéviség tényének megállapítása után és a lokalizációt, az azonosításokat követően a VárReg. eddigi 600 körülinek gondolt helyneve helyett 703 földrajzi hely nevét különítettem el, bár abszolút véglegesnek ez a szám sem mondható. Az adatok etimológiai, nyelvtörténeti, ortográfiai elemzését végzem, alfabetikus sorrendben, szisztematikus, monografikus céllal.

Az adattár feldolgozási és közreadási módja a következő. Az összes helynévi és személynévi adatot betűhíven jelölöm az első bekezdésben (a korai ómagyar adatokból a korábbi alakokat nagyobb számban, a későbbieket hangtani vagy ortográfiai jellemzőjük alapján válogatva közlöm) a szóalak állapotának illusztrálásához. A szócikk második bekezdése a szöfejtésé. A harmadik bekezdés minden szócikk esetében a nyelvtörténeti, ortográfiai megjegyzéseket tartalmazza, az utolsó bekezdés a VárReg. helynévének korabeli kiejtését (illetve annak lehetséges alternatíváit) adja; ha pedig a helynév a VárReg.-ban nem egyszer fordul elő, akkor lehetséges, hogy más kiejtés feltételezése is indokolt. Ha a helynév azonosítatlan, akkor a kiejtési találgatásoktól eltekintek. Az alábbiakban a 148, alfabetikus sorrendben elemzett helynév közül mutatványként közlöm az 58.-tól a 66.-ig a VárReg. kilenc földrajzi nevének szócikkét.

58. 1213/1550: **Boc** (falu) (160.). A jogesetben előforduló négy hely(név) közül három (*Lazdi*, *Seuci* és *Kanar*) Bihar megyében volt, közülük az utóbbi kettő egymás mellett feküdt (*Konyár* még ma is fekszik) Derecske mellett. *Lazdi*-t GYÖRFFY a Berettyó síkságára lokalizálja (I, 639), vagyis *Konyár* közelebbi-távolabbi vidékére. Mivel azonban *Boc* falu neve az eset porosz-lójának lakhelyét jelöli, nincs kényszerítő körülmény Bihar megyébe lokalizálni, ahol az Árpád-korban hasonló hangalakú településnévvel nem is találkozunk. Boc tehát ismeretlen település.

Tekintettel a VárReg. szövegi *c*-jének többnyire *k* hangértékére, kiejtése minden bizonnyal *Bok*, illetve *Bak*. Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Ennek alapjául szolgáló személynévek: 1202—3/1500 k.: *Bok*; 1211: *Bocu* (FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 58); 1214/1550: *Boc* (308.); 1216/1550: *Boc* (244.). A személynév előzménye a magyar *bak* 'a kecske hímje' főnév (FNESz. I, 141). *Bak* szavunk német, közelebről valószínűleg bajor-osztrák eredetű: *bock* 'kecskebak'. A magyarban köznévként a BesztSzj.-ben 1395 körül fordul elő *boch* alakban (TESz. I, 221). A fenti nézettel szemben MELICH JÁNOS (Nyr. XXXIII, 315) úgy véli: *bak*-nak olvasható név nincs a VárReg.-ban. Álláspontja azonban korlátozott érvényű, mivel a *bak*-nak olvasható nevek közül csak személynévvvel számol, a *Boc* helynevet nem veszi számításba. Ha mégis *boc*-nak kellene olvasnunk, akkor a *buc* ~ *boc* 'comb; vastag, kövér' jelentésű közsövből, illetve az abból származó személynévből ered (PAIS DEZSŐ: MNy. LX, 289).

Kiejtése: *Bak* ~ *Bok* ~ *Bokká*.

59. 1220/1550: **Bocka** (falu) (108.). A felperes és az alperes egyaránt Közép-Szolnok megyeiek voltak, az előbbi Chroath faluból (I. alább 123. szám), az utóbbi pedig Demeter prédiúmról (I. alább 154.). A per tárgya egy lopott ökör volt, s az alperes vonultatta fel a Bocka falubeli Saden-t, mint akitől az állatot vásárolta. Ebből következően Bocka falut sem kereshetjük a másik két településtől nagyobb távolságra, vagyis minden bizonnyal többé e néven nem szereplő Közép-Szolnok megyei település volt.

Ha kiejtése *Bok(k)a*, pusztá személynévből alakult magyar névadással. Ide vonható személynévek: 1202—3/1500 k.: *Boka*; 1211: *Boca*, *Bocca* (FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 58). A személynév talán török eredetű, vö.: *boqa* ~ *buqa* 'bika', bár összekapcsolható a magyar *boka* főnévvel is (FNESz. I, 231). A magyar *boka* főnév szintén ótörök eredetű, a magyarba került török alak *bakay lehetett. Köznévként a SchISzj.-ben 1405 k. *boca* alakban szerepel (TESz. I, 327). A török szöveg az *i*-

kettőshangzók szabályos fejlődési útján ($aj > á > a > a$) alakult, s a szó első szótagjának magánhangzója korán (1405 k.) zárt alakot (o) mutat.

Kiejtése: *Bokka* ~ *Bokká*.

Boct, Boctu I. Botcu

60. 1226/1550: **Bodolo** [település] (335.). GYÖRFFY feltételesen vonja a Bereg m.-i *Badaló*hoz. Ennek további adatai: 1280: *Budulou*; 1321: *Bodolouu*; 1324: *Bodolou*; 1325: *Bodolow*; 1332: *Bodolo* (kétszer), *Bodola* (GY. I, 528.); 1355: *Bodolo* (Cs. I, 414). Az azonosítás elfogadható. Ma: *Badaló* (Bereg m.) ~ *Bodoliv* (Ukrajna).

Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű, ahol a szerb-horvátban *Budilo*, *Budulo* személynéveket, a csehben *Budil* személynévet találunk (FNESz. I, 134, 223). A magyarországi nyelvemlékekben a XIII. században több hasonló személynévre bukkanunk: 1216: *Budulo* (BánffyOkl. I, 2); 1266/1272: *Bodolo* (ÁÚO. VIII, 146).

A személy- és helynevek első két szótagjának zártabb-nyíltabb magánhangzói valóságos kiejtésbeli ingadozásokat takarhatnak. Mivel a magyarban a szó végén rövid o magánhangzó nem fordul elő, a korabeli szláv, olasz ilyen végű szavak vagy nyíltabbá váltották a hangot (pl. szláv *črěslo* > magyar *csoroszlya*), vagy elejtették, vagy megnyújtották (pl. szláv *filko* > magyar *filkó*; olasz *digo* > magyar *digó*; [végső fokon] olasz [caffè] *espresso* > magyar *eszpresszó*), s ez utóbbi tendencia érvényesült a *Badaló* helynév esetében is. A realizáció esetleg az adatokban diftongus is lehet, ha az *ou* jel nem hosszú $ó$ -t jelöl (vö. BÁRCZI, Htört.² 80, 94).

Kiejtése: *Bodoló* ~ *Bodolou*.

61. 1226/1550: **Bodun** (falu) (343.). Nagy valószínűséggel a Fehér-Körös mentén, Zaránd m.-ben létezett település. Ennek további adatai: 1413: *Bodon*; 1479: *Bodon* (Cs. I, 727).

Pusztá személynévből alakult magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév török eredetű; vö.: ótörök *bodun* 'lakosság, alattvalók, nép' (FNESz. I, 224). E személynév az Árpád-korban gyakorta szerepel, 1202—3/1500 k.: *Bodon* (FEHÉRTÓI, ÁrSzt. 56); 1214/1550: *Bodun* (374.), 1226/1550: *Bodun* (343.) stb. A név szóvégi nazális (n) palatalizált mássalhangzót is jelezhetett (*ny*).

Kiejtése: *Bodun* ~ *Bodon* ~ *Boduny* ~ *Bodony*.

62. 1219/1550: **Bogdan** (föld) (1.). További adatai: 1324: *Bogdanteluke*, *Bogydantelke*; 1335: *Bagdan* (MEZŐ—NÉMETH 82); 1422: *Bogdan* (Cs. I, 512). Ma: *Nyírbogdány* (Szabolcs m.).

Pusztá személynévből keletkezett magyar névadással. Az alapjául szolgáló személynév szláv eredetű, jelentése 'Isten ajándéka' (FNESz. I, 255). A szláv személynévek n nazálisra végződnek. A személynév a VárReg.-ban is többször előfordul latinosított alakban: 1220/1550: *Bogdanum* [acc.] (56., 124.). Korábbi személynévi adat: 1213: *Bogdan* (ÁÚO. VI, 359).

A szóvégi palatalizáció és az előtte lévő magánhangzó megnyúlása az ómagyar korban is, de később is megtörténhetett (BÁRCZI, Htört.² 68, 136). Néhány adat az első szótag magánhangzójának nyíltabbá válására is utal, amely alak azonban nem tudott véglegesen érvényre jutni.

Kiejtése: *Bogdán* ~ *Bogdán* ~ *Bogdány*.

63. 1220/1550: **Bogdan** (falu) (28.). Minden valószínűség szerint mai megfelelője *Garbócbogdány* (Abaúj m.) ~ *Bohdanovce* (Szlovákia). Ennek adatai: 1299: *Bokdan*; 1335/1339: *Bogdam*, *Bodan* (GY. I, 70; a VárReg. ezen adatát nem vonja ide); 1416: *Bagdan*; 1440: *Bogdan* (Cs. I, 204). KARÁCSONYI és BOROVSKY (VárReg. 258) *Nyírbogdány*-ként is számitásba veszi.

Etimológiáját l. az előző (62.) szócikkben. E helynév későbbi adataiban *Bok-*, *Bo-*, *Boh-* első szótagú alakokat is találunk, amelyek a szláv nyelvek $g \sim h$ hangmegfeleléseinek sorába beillenek (l. *dolog*, *donga*: KNIEZSA, SziJsz. I, 157—8), illetve ezt az alakot mutatja a cseh *Bohdan* (FNESz. II, 255) személynév is. Ez a hangváltakozás eredményezheti a fentebbi hangzási (és írás-) variációkat.

Kiejtése: *Bogdán* ~ *Bogdán* ~ *Bogdány*.

64. 1214/1550: **Bogus** (falu) (300., 302.). További adatai: 1285/1346: *Bagus*; 13[41]: *Bogus* (GY. III, 509); 1356: *Bugus*; 1471: *Bagos* (Cs. I, 581). Ma: *Szilágybagos* (Kraszna m.) ~ *Boghis* (Románia).

KNIEZSA szerint a szláv *Bogus* személynévből alakult (Keletmo. hn. 270.). KISS LAJOS szerint (FNESz. II, 578) puszta személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév a szláv nyelvekben *Boguš*, *Bohuš* stb. alakokban fordul elő. A magyar anyagban e személynévvvel (1348: *Bogus*) szintén találkozunk (uo. I, 558). A *Bugus* (1211) és a *Buhus* (1208/1550 és 1213/1550) (FEHÉRTÓI, Árszt. 69, 70) személynévi alakok csak feltételeesen vonhatóak ide.

Az *-us* szóvég konzervatívnak ítéltető megtartása az ómagyar korban (egészen a XIV., esetleg a XV. századig) többféleképpen magyarázható. A jövevényszavak, a zárt tővéghangzós + *-s* képzős, a (zárt) tővéghangzós + *-d* képzős alakok gyakran csak viszonylag későn vettek részt a nyíltabbá válás folyamatában (l. az *Angyolus*, *Babud*, *Bolondus* szócikkben). Az ilyen szóvégek elemzését l. a 11., 19., 67. szócikkben.

Kiejtése: *Bogus*, *Bagus*.

65. 1215/1550: **Boiano** [abl.] [település] (291.). A VárReg. *de Baiano* alakja egy latinizált *Boianus* vagy *Boianum* formát tételvez fel. További adatai: 1332—7: *Boyn*; 1342: *Bayn* (GY. I, 502); 1427, 1449, 1459: *Bayon* (Cs. I, 648); 1517: *Naghbayon* (FNESz. I, 213). Ma: *Biharnagybajom* és *Kisbajom* puszta (Békés m.).

Puszta személynévből keletkezett magyar névadással (FNESz. I, 213). A régi magyar *Boion* személynév (1138/1329: *Boion*, *Boin*: FEHÉRTÓI, Árszt. 58) vagy a régi magyar *Baj(a)* személynév kicsinyítő, becézőképzős származéka, vagy pedig török eredetű, s végső soron azonos a magyar *bán* méltóságnévvvel (a *bán* méltóságnévre l. fentebb a 26. számú szócikket), de szláv személynévi párhuzamok is szóba jöhetnek (FNESz. I, 139).

Az etimológiailag összekapcsolt helynevek között a mai formák mutatnak *-n*-es alakot is (pl. *Bajánsenye*, uo.), de a nevek többsége *-n* > *-m* hangváltozáson ment át. A *Bajom* névalakok véleményem szerint leginkább a szláv személynévi eredetet támogatják.

Kiejtése: *Bojan* ~ *Bajan* ~ *Bojon*.

66. 1215/1550: *de alio* **Boiano** ('a másik Boianus/Boianumból') [abl.] [település] (291.). 1215-ben két azonos nevű falu állt egymás mellett. A két település egybeolvadásának időpontjára nincs adatunk. E másik Bajommal kapcsolatos összes további információt l. az előző (65.) szócikkben.

Kiejtése: *Bojan* ~ *Bajan* ~ *Bojon*.

Bokc l. **Botcu**

K. FÁBIÁN ILONA

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Búcsú Nagy Jenőtől*

Kedves Jenő! Ez a két szó hagyta el az ajkamat, amikor néhány nappal ezelőtt az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége nevében néhányan felkerestünk, hogy átadjuk Neked azt az ünnepi alkalomra készült kötetet, melyben utolsó tanulmányod is megjelent, és megköszönjük Neked azt,

---

* Elhangzott Nagy Jenő temetésén, 1996. szeptember 14-én, a kolozsvári Házsongárdi temetőben.

hogy nehéz években rejtgetted és őrizted Egyesületünk ezüst serlegét, melyet hosszú évtizedek után éppen most láthatott ismét tagságunk.

A megszólítás hallatán erősen belekapaszkodva nyugvószéked karfájába (mert kemény természeted nem tudta elviselni az ágyban fekvés megalázó helyzetét), láthatóan nagy erőfeszítés árán felálltál. Kissé zavart kérdésekre, hogy miért álltál fel, így válaszoltál: „A »Kedves Jenő« megszólítás hallatán úgy véltem, fontosat kívánsz mondani.” Úgy van — feleltem — de kérek, ül vissza, szemben Veled én is leülök, és úgy mondom el, hogy valóban fontos köszönni valónk van.

A néhány nappal ez előtt a családi otthonban elhangzó köszönő szavak íme most itt gyászbeszéddé komorulnak. A formátlanná vált világban életed utolsó pillanatáig a formák tiszteletére figyelmeztetted mindannyiunkat. Már tudniillik a klasszikus formákra, melyeket Te az antikvitás nagyjaitól és kedvenc költődtől, Goethetől tanultál. És ezeket tanultad édesapádtól, valamint tanáraidtól is.

Ahogy említett együttlétünkör csont-bőrre aszott tested felemelkedett a karosszékéből, s már-már délcegen kiegyenesedett, előttem a hajdani Farkas utca képe jelent meg, ahol reggelente a tanárok, köztük édesapád, nagybátyád: Áprily Lajos, majd a Gönczi Lászlók és a Nagy Gézák ugyanezzel a testtartással léptek be a nagykúriára azon a kapun, mely a csonka fallal ma az öreg kollégiumnak egyetlen egyházi tulajdonban maradt darabja.

A kolozsvári diákeveket a pápaiak követték, majd a debreceni tudománygyetemen annak a Csűrű Bálintnak lettél a tanítványa, aki a Farkas utcai kollégium tanáraként írt műveivel méltán érdemelte ki az egyetemi tanszéket. Lipcsei tanulmányaid arra készítettek fel, hogy majd avatott kutatója legyél az erdélyi magyar—szász nyelvi és néprajzi kölcsönhatásoknak.

Ifjúkorod színhelyei között meghatározó jelentőségű volt a valkói református parókia. A rokon körben töltött nagyvakációk idején, unokatestvéreddel, Jékely Zoltánnal itt vettétek birtokotokba — szellemi tulajdonotokba — a havasalji kalotaszegi tájat: ő lírai, Te tudományos tolmácsolója lettél a bőségesen felétek ömlő emlék- és élményanyagnak.

A kalotaszegi kendermunkáról írt — ebben a faluban fogant — doktori disszertációd alapműve lett a magyar néprajzkutatásnak, valamint a magyar tárgyi néprajznak. És egyben gyönyörű tisztelgés is a kalotaszegi asszony előtt, aki századokon keresztül maga vetette, nyütte, áztatta, títolta, héhelte, fonta, szőtte a kendert, vászonba öltöztette, takargatta szeretteit.

A valkói élmények készítettek fel arra, hogy hasonló bensőséges kapcsolatot teremts azokkal az erdélyi tájakkal, melyeknek néprajzát, népművészetét, különösen viseletét tanulmányoztad. Torockó és Kászon, a Szilágyság és Beszterce-vidéke éppen úgy szívedhez nőtt, mint a Kis-Küküllő mente a maga kedves mellékvölgyeivel. Éveken keresztül fáradhatatlan segítője, kalauza voltál „A magyar nyelvjárások atlasza” Erdélyben dolgozó magyarországi gyűjtőinek.

Kutatásaid termését kolozsvári tudományos műhelyek csürjeibe hordtad be. Szülővárosodban előbb alma matered, a református kollégium tanára lettél, majd az Erdélyi Tudományos Intézet kutatójaként végezted családfenntartó, kenyérkereső munkádat. Az iskolai nevelés és a tudományos munkát egyaránt hivatásként fogtad fel.

A háború után a Bolyai Tudománygyetemen előbb a sétatéri épületben, a német tanszéknek voltál nyelvi lektora, majd a néprajz tanáraként oktattad tanítványaidat az egykori Marianum épületében. Közben a főtéri Wass Ottiliától örökölt házban, az Erdélyi Múzeum-Egyesület titkáráként tettél meg mindent azért, hogy az erdélyi magyar tudományos élet intézményes keretei vészterhes időkben is fennmaradjanak. Nem Rajtad és nem a Veled együtt munkálkodókon múltott, hogy sok minden veszendőbe ment. — De legalább a serleg megmaradt! Ebben jelképet látunk. Hiszen Te, aki őrizted, ott voltál 1989 decembere utolsó napjaiban azok között, akik elhatározták, hogy feltámasztják haló poraiból az Erdélyi Múzeum-Egyesületet. — Örvendtünk, hogy legutóbbi közgyűlésünk alkalmával az Egyesület tiszteleti tagjává választott, s az erről szóló oklevelet átnyújthattuk Neked.

Öreg napjaid műhelye a Király utcai otthon volt, ahol hűséges munkával vállaltad atyai jóbarátod, Szabó T. Attila életművének, az „Erdélyi magyar szótörténeti tár”-nak a folytatását.

Az a maroknyira apadt kicsiny sereg, amely most itt körülveszi koporsódat és búcsúzik Tőled, negyven-ötven évvel ezelőtt a kolozsvári Kodály-hangversenyeken gyűlt egybe. Milyen sokan voltunk egykoron, megtöltöttük a Trencsini téri Opera nézőterét vagy a Farkas utcai diákház nagytermét. Néhányszor magát Kodályt is a pulpitus mögött vagy az előadásasztalnál láthattuk, hallhattuk, amint éppen vezényel, illetőleg a tiszta forrás keresésére buzdít.

Egy hosszú életen át Magad is ezt a tiszta forrást kutattad, és eredményes tudományos pályád jutalmául megadatott, hogy ihass ihletfakasztó vizéből.

Ha kevesen vagyunk is itt — sokak nevében búcsúzom tőled, Kedves Jenő: egykori tanítványok, tanár- és kutatótársak, nyelvészek és néprajzosok, az erdélyi múltat jövőt építő szándékkal megszólaltatók nevében; a hegyeket-völgyeket bejáró kirándulótársak, a jóbarátok, egyszóval a szívünkben ma is élő Kodály-hangversenyek közönsége nevében mondom:

Nyugodjál csendes békességben, a hátramaradottak pedig tartsanak meg jó emlékezetükben.

BENKÓ SAMU

Czeglédy Károly

(1914 — 1996)

Czeglédy Károly hosszas betegség után hagyott itt bennünket, családját, tanítványait, barátait.

Ósi teológuscsalád gyermekeként nőtt fel, és így magától adódott, hogy ő is e pályát kövesse. Teológiai tanulmányait 1932—1936 között Debrecenben végezte, de kítűnő tanulmányi eredményei jutalmaképpen ezután kiküldetést nyert a protestáns egyházak nyugati fellelegváraiba, 1934—1935-ben Belfastba, 1936—1939-ben pedig Utrechtbe. Hazatérte után hamarosan meg is szerezte a teológiai doktori diplomát. De mivel külföldi évei során erősen belemélyedt a bibliai nyelvekbe, így teológiai doktori disszertációját már egy különleges régi sémi nyelv, az ugariti feliratainak fonológiájából írta.

A sémi nyelvek szakembereként hamarosan felkeltette a budapesti egyetemen az orientalisztika fő mentorának, Németh Gyula professzornak, a turkológiai katedra vezetőjének, a magyar őstörténet apostolának figyelmét, kiszemelve őt arra, hogy segítségével a híres, de elárvult Goldziher-katedrát újjáélessze. Németh professzort azonban nemcsak a sémi nyelvek oktatásának újbóli beindítása sarkallta, hanem főként a magyar őstörténet muzulmán forrásainak kiadása.

Az 1930-as évek a magyar őstörténet ragyogó virágkorát hozták, hiszen Németh Gyulának „A honfoglaló magyarság kialakulása” című 1930-ban megjelent kapitális munkája szilárd történeti és nyelvészeti alapot nyújtott a további munkához. E korszakban jelent meg Moravcsik Gyula „Byzantinoturcica” című összefoglaló műve, a 30-as évek elején tért vissza többéves mongóliai tanulmányútjáról Ligeti Lajos, a Belső-ázsiai Tanszék megalapítója.

Mivel a sémi katedra szünetelése miatt a budapesti bölcsészszakon sémi nyelvekből doktorálni nem lehetett, ezért Németh professzor a fiatal tudóst bevonta az általános turkológia és elsősorban a magyar őstörténet szempontjából kulcsfontosságú bolgár-török nyelv tanulmányozásába. Czeglédy széles körű nyugati és keleti nyelvismerete is lehetővé tette, hogy már 1940-ben elnyerje a turkológiai szakon a keleti nyelvészet doktori fokozatát. 1942-ben felkérést kapott, hogy előadóként megindítsa a sémi nyelvek oktatását. Czeglédy hamarosan megszerezte a magántanári képezést is, így 1948-tól már mint docens működött, 1960-tól pedig mint egyetemi tanár.

Németh professzor biztatására már külföldi tanulmányútjáról hazatérve alaposan nekilátott az arab földrajzi és történeti források tanulmányozásának. A magyar orientalisták akkor már régóta

próbálkoztak a magyar őstörténet keleti forrásainak újabb kiadásával, értékes részeredményeket elérve. Czeglédy Károly ezt a munkát folytatta, amikor 1954-ben terjedelmes angol nyelvű tanulmányában behatóan ismertette a Kmoskó Mihály által összegyűjtött, de kéziratban maradt gazdag forrásanyagot.

Czeglédy történeti-filológiai munkássága voltaképp három fázisra tagolható, a magyar őstörténet szakaszai szerint, illetve ezek nyelvi forrásainak megfelelőleg. Az első korszak a mohamedán források szakasza. Hogy milyen mély volt a bizalom e témakörben Czeglédy sémi nyelvi szaktudása iránt, azt jól tanúsítja, hogy Ligeti Lajos „A magyarság őstörténete” című alapvető műben (1943) három fejezet írásával bízta meg.

Czeglédy külön kimerítő tanulmányban, történeti összehasonlító elemzésben taglalta a muzulmán főforrások (Ibn Rusztah, al-Bakri és Gardízi) és Konstantinos Porphyrogenetos eltérő tanúságát. A korábbi kutatás ugyanis nem konstataálta, hogy az arabok és a bizánci császár más-más, egymást követő korszakról számol be. Külön cikkben fejtegette azt a két besenyő támadást, mely a magyarságot érte és arra kényszerítette, hogy először elhagyja Don menti őshazáját, majd később etelközi közbenső állomását. Rámutatott arra, hogy a magyarság nem mint ismeretlen területre költözött be a Kárpát-medencei hazába.

A magyarság őstörténetének szakaszait voltaképp visszafelé araszolva göngyölytette fel. Filológiai munkásságának második korszaka azzal kezdődik, hogy kutatásába bevonja a Kaukázuson túli népek történeti forrásanyagát, a grúzon kívül elsősorban az igen gazdag örmény krónikákat. Működésének ez a fázisa őstörténeti munkásságának leggyümölcsözőbb korszaka. Az őstörténet kutatásában köztudomású volt, hogy a VII—VIII. század forrásanyagában két évszázados űr tátong.

A muzulmán források lényegében elsődleges forrásértékű tájékoztatást csak a X—XI. századi klasszikus arab irodalmi korszaktól kezdve nyújtanak. Ugyanilyen rés mutatkozik a bizánci historiográfiában, hiszen a VII—VIII. századra vonatkozó krónikás anyag teljesen elkallódott. Így e századok történeti képének teljes értékű feltárása csak a déli, Kaukázuson túli szomszédok irodalmának, a grúz krónikának és főleg a bőséges örmény forrásanyagának a kiaknázásával oldható meg.

Czeglédy teljesen belemerült e korszak örmény történeti forrásainak vizsgálatába: Levond vardapet, Szebeosz püspök krónikáiban a kazár-arab háborúskodás leírásaiba, valamint Moszesz Daszkhuranci (régebben tévesen M. Kalankatuaci elnevezéssel) X. századi krónika-kompilációjának 2. könyvébe, mely a türkök—kazár transzkaukázusi betörések leírásának egykorú forrásokból merített gazdag, szemléletes tárháza. A történeti háttér gondos elemzésével vizsgálta, hogy mely esetben van szó az örmény forrásokban nyugati türkökről, és mely esetben kazárokról. — Természetesen kiemelt elsőséget szentelt a kazár tematikának, nemcsak az örmény források bősége miatt, hanem azért is, mert a magyarok a VII—IX. században szorosan kötődtek a kazárokhöz, részben mint alattvalóik, majd szövetségeseik „minden harcaikban”.

Szerencsés trouvaille volt számára, hogy egy nemrég kiadott belső-ázsiai türk rovásfeliratban (Terh) a *kazár* népnév megfelelőjeként feltárt egy *qasar* hangalakot, mely eddig egyedül Ps. Zachariasnál szerepelt hapax legomenonként. Ezenkívül külön cikkben tárgyalta az arabok elleni harcokban a kazárok állandó szövetségeseiként szereplő kaukázusi hunokat, kiknek népe Attila birodalmának felbomlása után keletre húzódott hunokkal töltődött fel.

Ugyanakkor sort kerített a Priszkosz réthor által egyetlen mondatban lepergetett V. századi népvándorlás során a Volga menti térségben végigvonuló mindegyik nép történetére is. Persze elsősorban az ogur népekre, melyek közül az onogurok a legszorosabban kötődtek a szomszédos magyarokhoz. A VII. században önállósodott Kovrat onogur birodalma felbomlásáról szintén elsőrangú tájékoztatást nyújtanak az örmény források, főképp az e századi örmény Geográfia, beszámolva a dunai bolgárok leválásáról és megtelepedéséről a bulgáriai szlávság vezető hatalmaként.

A teljes korábbi irodalom beható elemzésével foglalkozik a tudós szerző a szabirok kettéválásával, kiknek egy része délen a Kaukázuson túli Kura folyó mentén telepedett le. *Szevordik* elnevezésüket korabeli örményből etimologizálták. Ez a magyar őstörténetre nézve annál is érdekesebb, fontosabb probléma, mivel Konstantinos császár szerint e szabirok magyarok lennének.

De a kazár korszakkal Czeglédy Károly nem fejezte be a török népek kutatását. Bőven foglalkozott a magyarokat továbbbúzó besenyőkkel, az ezekre támadó kunokkal, majd úzokkal. Követte nyomukat akkor is, mikor a tatár korszakban e népek töredékei az akkor már szilárd Magyarországra bekéredzkedtek s a Kunságban letelepedtek. Kimutatta, hogy a magyar helynevek tanúsága szerint besenyők is voltak közöttük, sőt korábbi jövevények is akadtak, már a magyarság beköltözésével egy időben érkezett kavarak és kálizok (khwarezmiek).

Czeglédy történeti-filológiai, történeti-földrajzi képzettsége mellett rendkívül fontos szerepet töltött be török nyelvi szaktudása, mely türk, ujjur feliratok hathatós felhasználásában is megnyilvánult. Számos török szó etimológiáját fejtette meg, nemcsak közszavakét, hanem személyneveket, helyneveket is. Széles körű tudásának birtokában tudta megmagyarázni a török társadalmi rendszert, például a törzsek numerikus felosztásának az egész eurázsiai törökségre kiterjedő szerepét, az egyes népeknél — így a kazároknál és a magyaroknál egyaránt — a szakrális királyság meglétét, a méltóságneveknek az egyes török népek megkülönböztetésében való jelentőségét. Mivel a méltóságnevek később esetenként személynév szerepét is betöltötték, több magyar vezérnév eredetét is ki tudta mutatni. Alapos turkológiai tudásának kitűnő hasznát vette a Volga—Don—Kaukázus háromszög térségében az oguz és ogur népek döntő jelentőségű megkülönböztetésében, ami segítette a bolgártörök jövevénytáraid életföldrajzi tanulságainak pontos levonásában.

Munkásságának harmadik fő szakasza, a nagy szintézis, a Délkelet-Európán át végigviharzó török (altaji) népek belső-ázsiai hátterének feltárása és szoros összekötése az V—IX. század előtti korszak történetével. Ehhez a munkához elsőrangú fontosságú anyagot vont be, a kínai annaleseket. A belső-ázsiai török-mongol népek történetük során végig északi szomszédai voltak a kínaiaknak, így ezek folyamatosan figyelemmel kísérték az északi barbárok történetének egész folyamatát. Nemcsak a hun—kínai, tatár—kínai viszonyra terjedt ki figyelmük, hanem északon az egymást követő törzsi szövetségeknek egymást váltó bonyolult sorozatára is.

E tematika feltárásának során Czeglédynek sikerült bizonyítania a kínai évkönyvekben szereplő *hiung-nu*-k, *hyon-ok* azonosítását az európai *hun*-ok őseiként, majd az V. századi népvándorlás lefolyását, a belső-ázsiai *uar-hun*-ok adta döntő lökést, mely az ogur népek, a szabirok menekülését, vándorlását megindította. A precíz történeti-geográfiai háttér megrajzolásával teljes képet sikerült rajzolnia a népvándorlások hátteréről.

Mindehhez nemcsak a történeti források alapos filológiai elemzésére volt szüksége, hanem még a kínai fonológiába is bele kellett mélyednie, hogy a népnevek egyezését adott esetben nyelvésztilleg is tisztázza: így a *hiung-nu* = *hun*, valamint az *uar* = *avar* népek azonosságát.

Sokkal nehezebb dolga volt néhány más eurázsiai nomád nép egyeztetésével, így a *ting-ling* = *tie-lö*-k esetében. Itt az *ogur*-okkal való azonosság bizonyításában a döntő tényező a történeti geográfia volt a számára.

A legkülönbözőbb történeti, geográfiai források egész tárházának felhasználásával, a türk rovásírásos feliratoknak, a bizánci, arab, perzsa forrásoknak az alapulvételével áttekinthetővé tette az I. évezred második felének népvándorlásai során Belső-Ázsiából Délkelet-Európába menekültként vagy üldözöként megjelent népek minden tagjának törzsi, nyelvi, etnikai eredetét. Majd a további, kínai annalesek bevonásával e népek előtörténetének széles képét tudta megrajzolni, történetileg és geográfiaileg lokalizálni és ezen előtörténet hátterével az I. évezred folyamán az eurázsiai steppezónában lezajló vándorlások egész lefolyását megjeleníteni „Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig” (1969) című, rendkívül tömör, de monumentális monográfiájában.

E műnek azonban nemcsak a magyar őstörténet számára volt alapvető jelentősége. A monográfia az I. évezred folyamán az eurázsiai steppezónában élő török (illetve altaji) népek teljes tör

ténetének tömör összefoglalása, mely felöleli az egész korábbi szakirodalmat, kiegészíti az azóta előkerült újabb forrásokkal, kijavítja az elődök hibáit, tévedéseit, pótolja hiányosságait, és új megoldásokkal gazdagítja a török népek ez időbeli történetét.

E kötet jelentőségét mutatja, hogy a magyar őstörténet minél alaposabb megismerése érdekében magyarul kitűnően megtanult Peter Golden professzor angolra fordította az „Archivum Eurasiae Medii Aevi” című, Halasi-Kun Tibor alapította folyóiratban, 1983-ban.

Czegléd Károly bölcsész-pályájának indulásakor a magyar őstörténet muzulmán forrásainak feltárását tűzte ki célul magának, és végül is az egész I. évezredi Eurázsia steppevilágában élő török (altaji) nomádok történetét tárta fel.

„Exegisti monumentum aere perennius!” Czegléd Károly sémi oktatók, hallgatók két lelkes, alkotó generációját és számos orientalista nyelvész, történész jóbarátot hagyott maga után.

SCHÜTZ ÖDÖN

A Magyar Nyelv szerzőinek figyelmébe

Ez úton értesítjük tisztelt szerzőinket, hogy lapunk következő évfolyamától a kéziratokban a folyóiratokra való hivatkozás technikája megváltozik: a római számmal jelölt kötetek helyett (az informatívabb) évfolyammegjelölést kívánjuk használni. Az évszámot és a lapszámot kettőspont választja el, amely balra (tehát az évszámhoz) tapad, pl. MNy. 1986: 112. A többkötetes művek kötetszámait is arab számok jelzik, a lapszámoktól kettősponttal elválasztva. — Kérjük továbbá a szerzőket, hogy ha számítógéppel nyomtatott kéziratot küldenek, a jobb szerkeszthetőség érdekében hagyjanak szellős betűközt (kettes sortávot). Ha bizonytalanok a tipográfiai kivitelezésben, forduljanak szerkesztőségünkhöz, illetőleg nyomtassanak egyszerű antikva betűtípussal. (Egyebekre l. BENKŐ: MNyTK. 129. sz.)

A SZERKESZTŐK

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Jókai-kódex szórendjéhez*

A Magyar Nyelv 1994. évi 3. számában megkezdett sorozatom célja latin és ómagyar mondatok, mondatrészletek szórendi hasonlóságának, illetve különbözőségének szemléltetése. A tipikus egyezések és különbözőségek általánosabb jellemzésére tanulmány formájában hamarosan visszatérek. További egybevetéseimet adandó alkalommal közlöm.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
228. (57)	ut vadat n u d u s <i>ad praedicandum</i> <i>populo?</i>	hogý mennyen m e z e ý t e l e n <i>nepenek</i> <i>p[re]dicalny</i>	1. A magyarban a részeshatározó megelőzi a főnévi igenevet. — 2. A mondat főhíre — a <i>nudus</i> ~ <i>mezeýtelen</i> — mindkét nyelvben k ö v e t i az igei állítmányt.

* L. MNy. XCII, 378.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
229. (58)	fugite mundum	fu[ ]atok <u>az</u> vylagtol	A magyarban — itt ige utáni helyzetben — külön determináló elem jelentkezik.
230. (58)	et [BpK.: Ø et] <i>dimittite peccatum</i>	<i>bewntewket</i> <i>hagyatok el</i>	A magyarban a tárgy a bevezető részbe kerül. (Birtokos személyjel determinálja.)
231. (58)	<i>reddite alienum</i>	<i>egebeknek</i> <i>yo3agat agyadok</i> <i>meg</i>	Az egymást követő mondatok (230—231) elrendezése hasonló lehet. Itt is határozott tárgy kerül a bevezető részbe. A tárgy és az ige között szólamhatár lehetett.
232. (58)	Si vultis vitare infernum (feltehető „félreolvasata” ennek:) visitate infirmum (Nyr. 1902: 448).	betegket latoga[ ]atok	Az előző mondatok elrendezését követi ez is. Valószínű, hogy az ige határozott ragozású; a főnévi tárgy formálisan determinálatlan.
233. (58)	<i>servate autem</i> mandata [BpK.: Ø <i>autem</i>]	y[ ]tennek paranczolattýat <i>tarczatok</i>	A tárgy a magyar mondat bevezető részébe került. Az állítmány külön szólamot alkothatott.
234. (58)	diligendo [Deum et] <i>proximum</i>	<i>rokontokat</i> zere[ ]etek(e)	A tárgy a magyarban a bevezető részben áll.
235. (58)	<i>si pergere vultis</i> <i>ad caelum</i>	ha <u>men</u> <i>orzagba</i> yutn[ ] akartok	1. A <u>men</u> <i>orzagba</i> belső rendje független a latin megfelelőtől (<i>ad caelum</i>). — 2. A latíuszi határozó a magyarban itt a főnévi igenév elé kerül.
236. (58)	<i>agite paenitentiam</i>	<i>Penetenczet</i> <i>tarczatok</i>	A tárgy a magyarban megelőzi az igét.
237. (58)	ascendit in pergolum	<i>fel haga az</i> p[re]dicalo zekbe	A magyarbeli <i>az</i> determináló elemnek nincsen megfelelője a latinban. Figyelmet érdemel, hogy az <i>az</i> az igekötő-előzménynek és igének az együttése után következik.
238. (58)	d e nuditate et opprobris et sanctissima passione Domini nostri <i>Jesu Christi crucifixi</i>	<i>ffezewlewt ie[ ]us</i> <i>cri[ ]tu[ ]nak</i> ew mezeytelen[ ]ege- rewl bo3o[ ]agarol zent[ ]eges penetencze[ ] re w l	1. A jelzői szerepű melléknévi igenév a magyarban megelőzi főnevét. — 2. A birtokoszó — jelzőivel együtt — a birtokos szerkezet elején áll (<i>cri[ ]tu[ ]nak</i>). Az <i>ew</i> 'ő' szintén a birtokosra utal.

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
239. (58)	<i>coeperunt flere altissime</i>	<i>ygen ke zdenek</i> yrnyá	A fokhatározó a magyarban az igei állítmány elé került, bár a főnévi igenévre vonatkozik.
240. (58)	Et incredibili devotione et compunctione <i>miser ricordiam</i> Altissimi ad sidera <i>clamabant</i>	Es hyhettetlen ayoytato f agual es yonhbelý yralma f agual fel eges y tennek <i>yrgalma f agat</i> <i>ewueltýkuala</i> mennyekbe	1. A tárgy a magyarban közvetlenül az ige előtt áll. — 2. A latívuszi határozó az összetett igealakot követi.
241. (59)	... sanctus Franciscus fecit reindui fratrem et se <i>simul cum ipso</i> reinduit.	... zent fferencz fel ewltewz tete frater Rufent es ewn maga <i>egyenbe</i> <i>vele ew zuen</i> fel ewltewz ek	1. A <i>fecit reinduit</i> magyar megfelelője „(fel +) műveltető ige”. — 2. Az <i>ew zuen</i> -nek a latinban nincs önálló megfelelője; így a <i>vele ew zuen</i> sorrendnek sincs mintája.
242. (59)	Et <i>beatos</i> se reputabant	Es <i>bodognak</i> alajtyiakuala <i>magokot</i>	A latinban a <i>beatos</i> és az igei állítmány közé kerül a névmási tárgy. A magyarban a névmási tárgy követi az igét.
243. (59)	qui p o s s e n t eius [BpK.: eorum] t a n g e r e <i>fimbriam</i> vestimenti	azok kyk czak ruhayoknak <i>peremet</i> ý l l e t t h e t ý k u a l a	1. A <i>possent ... tangere</i> magyar megfelelője ható ige. — 2. A határozott tárgy a magyarban megelőzi az igét.
244. (59)	De fratre Rufino, <i>quomodo</i> <i>liberavit</i> daemoniacum	ffrater rufeno rol <i>mykeppen</i> az ewrdewngew t <i>zabadoýtotta</i>	1. A latinban a kérdőszó közvetlenül az állítmány előtt áll. A magyarban tárgy közbeékelődik. Az ige külön szólamot alkotott.
245. (59)	<i>quandocumque</i> <i>ab aliquo</i> vocabatur, cum tanta gravitate et dulcedine et vocis morositate <i>ipsum</i> <i>vocantibus</i> respondebat	<i>Valamýkoron</i> <i>valakytewl</i> hýwtattatýkuala ezenne nehez eguel es zerelmeuel es zauanak [ke] ke edelmeuel <i>ewtet hýuonak</i> feleluala	1. A (határozatlan jellegű) időhatározó mindkét nyelvben megelőzi az ige (hasonló) kötött bővítményét. — 2. A névmási tárgy (<i>ipsum, ewtet</i>) mindkét nyelvben megelőzi a melléknévi igenevet (<i>vocantibus, hýuonak</i>).

JókK.	A latin megfelelő	A magyar adat	Megjegyzések
246. (60)	ecce ducebatur <u>unus daemonicus</u> <u>fortiter ligatus</u> ecce V — S	ýme* hozatýkuala <u>e l e ý b e e g ý</u> erew/en kewtewzet <u>eredewnges ember</u> ýme V—LAT—S	1. Mindkét nyelvben folyamatos múlt használatos. — 2. De a latin <i>ducebatur</i> igealak- kal szemben a magyar <i>hozatýkuala eleybe</i> részlet <i>összetett</i> igealakot és latívu- szi határozót tartalmaz. — 3. A jelző a la- tinban követi, a magyarban megelőzi az alanyt. — 4. A jelző határozója (<i>for- titer ligatus: erew(en)kewtewzet</i>) mindkét nyelvben megelőzi alaptagját.
247. (60)	qui ducebatur <i>ad</i> sanctum Franciscum S — V — Lat	ký vitetýkuala zent ferenczhez S — V — Lat	A mondatrészek sorrendje a két nyelvben azonos. A magyar mondategység feltehető folyamatossága nem a szórendből, hanem (ha ez receptíve is működött) a -Ø + <i>vala</i> szerkesztésű múlt idő használatából adódik (l. E. ABAFFY: TNyt. II/2, 131, 157—62, 64—5, 182). A latin mondategységre nem áll, hogy az igével végződnek. A magyar mondategységre nem áll, hogy a latívuszi bővítmény az ige(tő) előtt állna. (L. MOLE CZ, SzórTört. 30—58.) — A bővít- mény mindkét nyelvben követi az igét.
248. (60)	ut eum <i>a</i> <i>daemonio</i> <u>liberaret</u> <i>ut</i> O—Ad—V	hogý ewt et <i>ewrdewgtewl</i> <u>me g</u> <u>zabadoýtana</u> <i>hogý</i> O—Ad—meg V	1. Mindkét bővítvány a bevezető részben (a topikban) van. — 2. A névmási tárgy a határozói bővítványt megelőzi. — 3. A <i>meg</i> helyét a latin nem motíválhatja. Cél- határozói mm.: a <i>meg</i> nem kerül az „ige + végzódések” mögé.

WACHA BALÁZS

**A folyóiratnak ez a száma
a József Attila Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap
támogatásával jelent meg.**

Szedte az Argumentum Kiadó
Tördelte a CompuScript KKT
Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető: Roznai Zoltán
Technikai munkatárs: Kiss Gabriella

* P. BALÁZS JÁNOS megjegyzése: Az ý pontjai vonássá olvadtak egybe.

A Magyar Nyelv munkatársaihoz

Kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunknak szánt kézírataikban a következő jeleket alkalmazzák:

	kurzív (nyelvi jelek kiemelésére)
	kapitálchen (szaktudományi szerzők nevének kiemelésére)
	félkövér betűtípus
	ritkített antikva
	ritkített kurzív

A korrekúrában a kézírattól eltérő szerzői változtatásokat csak a legindokoltabb esetben tudjuk elfogadni. Az ilyen — költségtöbblettel járó — javításokat piros színnel kell beírni.

Kérjük szíves megértésüket.

A szerkesztőség

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 300 Ft; nyugdíjasoknak 200 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, gyeken, gyeden lévőknek 100 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*Bakonyiné Tóth Gabriella* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság Postabank 219-98636-021-02971 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

137. **Balázs Géza:** Kapcsolatra utaló (fátikus) elemek a magyar nyelvben. 1993. 130,- Ft.
138. **Hadrovics László:** A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. 1994. 220,- Ft.
139. **Kiss Lajos:** Földrajzi nevcink nyelvi fejlődése. 1995. 220,- Ft.
140. **Szathmári István:** Három fejezet a magyar költői stílus történetéből. 1995. 246,- Ft.
141. **Keszler Borbála:** A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig. 1995. 448,- Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

199. Régi magyar iskolai Georgica-fordítás. Közéteszi: **Borzák István, Kecskeméti Gábor.** 1993. 150,- Ft.
200. Bárczi Géza Emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. **Szathmári István, E. Abaffy Erzsébet, B. Lőrinczi Éva.** 1994. 200,- Ft.
201. A Magyar Nyelvészek VI. Nemzetközi Kongresszusán (A lexikológia és lexicográfia elmélete és módszertana) elhangzott plenáris előadások. 1995. 100,- Ft.
202. **Guttman Miklós:** A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy évesek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon. 1995. 200,- Ft.
203. **Bokor József:** Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvterületen. 1995. 200,- Ft.
205. **Rácz János:** A magyar nyelv halnevei. 1996. 200,- Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vítkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745—1771). I. Bp.—Zalaegerszeg, 1991, 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácز Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV—XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I-II. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995., 1996. Kötetenként 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)
Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére. Szerk. Bereczki András, Klima László. Bp., 1996. 600,- Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a Társaság irodájában.

P 20060

1997-07-07

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
BENKŐ LORÁND

SZERKESZTŐ
JUHÁSZ DEZSŐ

XCII. KÖTET

MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG, BUDAPEST
1996

TARTALOM

BALÁZS GÉZA: Én úgy gondolom; Nem igazán 88. — A <i>diszko</i> és családja 193. — Zsirai Miklós, Nyelv és rádió	486
BÁN ERVIN: Renée Balibar, Le colinguisme	362
BENKŐ ELEK: A székely rovásírás korai emlékei	75
BENKŐ LORÁND: Ómagyar szólás nyomai Anonymusnál 187. — Az Árpád-kori magyarság nyelvföldrajzi helyzete	399
BENKŐ SAMU: Búcsú Nagy Jenőtől	504
DÖMÖTÖR ÁKOS: <i>Ohat, Ágota-pusztá és Zádor hidja</i>	194
ÉDER ZOLTÁN: Konferencia Kalmár Györgyről	363
ELEKFI LÁSZLÓ: Részleges szóhasadások mint határesetek	151, 256
ENGEL PÁL—FEHÉRTŐI KATALIN: Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családne- vei	242
EÖRY VILMA: Jakab László—Bölcskei András, Csokonai-szókincstár I.	218
K. FÁBIÁN ILONA: Mutatvány a Váradi Regestrum helyneveinek elemzéséből	488
FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós öt magyar nyelvű levele	113
FORGÁCS TAMÁS írja 235. — Szerecsenmosdatás 331. — A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. kötet	385
FÖLDI ÉVA: Bolla Kálmán, Magyar fonetikai atlasz	101
FUTAKY ISTVÁN: A <i>bíbor</i> az Árpád-korban	335
GERSTNER KÁROLY: Hoffmann István, Helynevek nyelvi elemzése 104. — Német jövényszók a TESz.-ben, illetve az EWUng.-ban	158
GÖSY MÁRIA: A mássalhangzók hangátmeneteinek funkciója	309
GYÖRFFY GYÖRGY: Korai személy- és méltóságneveink kérdéséhez	462
HAADER LEA: Jakab László—Kiss Antal, A Guarý-kódex ábécérendes adattára	482
HAJDÚ PÉTER: Kiss Jenő, Zsirai Miklós	354
S. HÁMORI ANTÓNIA: Búcsú Papp Lászlótól	377
HARMATTA JÁNOS: Eltűnt nyelvek nyomában Közép-Ázsiában	395
HEGEDŰS ATTILA: Három tájszótárról 215. — A tájszók szótárazásának néhány kérdése	476
HEGEDŰS JÓZSEF: Két soproni nyelvész ürügyén	45
HORVÁTH KATALIN: Hogyan bővülnek a szinonimasorok?	325
HORVÁTH LÁSZLÓ: Zseng, zsenge, zsendül 82. — Viszket, viszolyog, viszkolódik .	195
INÁMI ZSÓFIA: Tosu Tanár Úr	221
JAKAB LÁSZLÓ: A <i>lött, tött, vött</i> szóalakok a Guarý-kódexben	70
JOLANTA JASTRZĘBSKA: Két régi alak használata a mai magyar nyelvben	318

JUHÁSZ DEZSŐ: A magyar onomatopoezis történetéhez	174
KÁVÁSSY SÁNDOR: Három északkeleti frazéma 85. — Kávássy Sándor írja 128, 256. — Nem fér meg a kutyaszőr a selyemmel	467
KAZÁR LAJOS írja	127
KEMÉNY GÁBOR: Bárczi Géza emlékkönyv	210
KICSI SÁNDOR ANDRÁS: Az abszolút szuperlatívusz izoglosszáiról	63
KIEFER FERENC: Az igeaspektus areális-tipológiai szempontból	257
KIRÁLY PÉTER: A népnevekből keletkezett földrajzi nevek	303
KISS JENŐ: [Szabó T. Ádám] 112. — A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocia- lizáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben 138. — A Magyar Nyelvtudo- mányi Társaság XCI. közgyűlése 236. — Nyelvjárás és köznyelv: általános iskolások nyelvi tudatosságának vizsgálata nyelvjárási környezetben	403
KISS LAJOS: Kiegészítés a Földrajzi nevek etimológiai szótárához	228, 367, 488
KOZOCSA SÁNDOR GÉZA: Balázs Géza, Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a ma- gyar nyelvben 107. — Wacha Imre, A korszerű retorika alapjai 1—2.	356
KURDI PÉTER írja	255
B. LÖRINCZY ÉVA: Gondolkodás—közlés—nyelvi/beszédbeli tények	296
MÁTÉ JAKAB: Általános nyelvészeti szakirodalmunk gyarapodása	95
MEZŐ ANDRÁS: Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához	11
MIZSER LAJOS: Két szabolcsi szólás 86. — Anna 196. — Nyírábrány 339. — Ada- lékok a magyar tájnevekhez	468
A. MOLNÁR FERENC: A Laskai Sorok és párhuzamos szövege a Thewrewk- kódexben 21. — A. Molnár Ferenc írja	384
MOLNÁR ZOLTÁN MIKLÓS: Vinta	196
PÁLFFY GÉZA: Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és ismeretlen XVI. századi névadója	163
PÁSZTOR EMIL: Megjegyzések egy helyesírási tanulmányhoz	341
POSGAY ILDIKÓ: Élőnyelvi konferencia Ungváron 109. — „Engedjétek hozzám jönni a szavakat”	206
PUSZTAI FERENC: [G. Varga Györgyi]	376
RÉDEI KÁROLY: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere	129
REMÉNYI ANDREA: A Peer-kódex helyesírásáról	33
RÓNAI BÉLA: Guttmann Miklós, A táji jelenségek vizsgálata tíz- és tizennégy éve- sek beszélt nyelvében Nyugat-Dunántúlon 211. — Balogh Elemér, Göcseji szólások és közmondások	359
ROT SÁNDOR: Egy sikeres konferencia margójára	111
SÁNDOR KLÁRA: A gelencei rovásírástól felirat	80
SCHÜTZ ÖDÖN: [Czeglédy Károly]	506
SKRIPECZ SÁNDOR: Bikfic	471
SZABÓ GÉZA: Szociolingvisztikai és nyelvföldrajzi szempontok szókészleti kutató- sunkban	90
SZABÓ JÓZSEF: Nyelvjárási szöveg Óriszentpéterről	351
SZATHMÁRI ISTVÁN: Újabb szólásainkról	458
A SZERKESZTŐK: A Magyar Nyelv szerzőinek figyelmébe	504
SZIKSZAINÉ NAGY IRMA: József Attila: Ősz (Tar ágak-bogak)	181

TOLCSVAI NAGY GÁBOR: Stílus, norma, cselekvés	1
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A konstantinói „Turkia” értelmezéséhez	54
TÓTH PÉTER: A közmondásgyűjtő Kresznerics	189
TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA: Parömiológiai felmérés Magyarországon	439
H. TÓTH TIBOR: A magyar igenemek kérdéséhez	269, 415
WACHA BALÁZS: A Jókai-kódex szórendjéhez	117, 247, 378, 509
WACHA IMRE: A fiatalok nyelvi magatartása (kommunikációs kultúrája) a nyilvá- nosság előtt és számára	198
ZELLIGER ERZSÉBET: Szempontok a szóösszetétel vizsgálatához 321. — Nyirkos István könyvei az inetimologikus hangokról	479
ZILÁHI LAJOS: Az <i>i</i> fonéma gyakorisága a püspökladányi nyelvjárásban	342
ZOLTÁN ANDRÁS: Vokszhal 86. — Szemérem	473
ZSIRAY JOLÁN írja	128
Élő nyelv	90, 206, 342, 476
Kisebb közlemények	70, 187, 318, 458
Különfélék	109, 221, 363, 488
Levélszekrény	127, 255, 384
Nyelvművelés	88, 198, 341
Nyelvtörténeti adatok	113, 242, 378, 509
Szemle	95, 210, 354, 479
Szó- és szólásmagyarázatok	82, 193, 331, 467
Társasági ügyek	112, 236, 376, 504

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- abszolút szuperlatívusz 63—70
 akcióminőség 258—68
 alakváltozatok 151—8
 általános nyelvészet története
     96—101
 Anna 196
 Anonymus *more bulgarico* és
     bulgarico corde fordulata
     187—9
 Árpád-kori magyarság nyelv földrajzi
     viszonyai 399—403
- Bárczi Géza emlékkönyv 210—1
 bíbor 335—9
 bikfic 471
 böszörmény 255—6
- Czeglédy Károly 506—9
 Csokonai-szókincstár I. 218—21
- diszkó 193—4
 dunántúli tizenévesek
     nyelvjárásiassága 211—4
- eltűnt iráni nyelvek emlékei
     Közép-Ázsiában 395—9
 én úgy gondolom 88—9
 erdélyi értelmiségiek szókincse
     206—9
 1525. évi bácskai jobbagynévsor
     családnevei 242—6
- földrajzinév-etimológiák 228—36,
     367—76, 488—501
- gondolkodás—közlés és nyelv/
     beszéd összefüggései 296—302
 göcseji szólások és közmondások
     359—62
 Guarj-kódex adattára 482—6
- helynévkutatás 104—6
- í* fonéma a püspökladányi nyelvjá-
     rásban 341—51
 igeaspektus 257—68
 igenemek 269—86, 415—39
- japán—uráli nyelvösszehasonlítás
     127
 Jókai-kódex szórendje 117—26,
     247—55, 378—83, 509—12
 József Attila-vers stilisztikai
     elemzése 181—6
- Kalmár György 363—7
 két XIX. századi soproni nyelvész
     45—54
 kettősnyelvűség 403—15
 Kilimán (Zala megyei település)
     és Andreas Kielman von
     Kielmansegg 163—74
 Kiss Jenő, Zsirai Miklós 353—6
 kolingvizmus 362—3
 konstantinosi „Turkia” 54—63
 korai székely rovásírási feliratok
     75—82
 korai személy- és méltóságneveink
     462—7
 közmondásvizsgálat 439—58
 Kresznerics frazémagyűjtései
     189—93
- Laskai Sorok 21—32
 lengyelkedik, lengyeleskedik 128
- magyar hangatlasz 101—4
 magyar nyelv történeti nyelvtana,
     A II/2. 385—95
 Magyar Nyelvtudományi Társaság,
     A XCI. közgyűlése 236—41
 magyar tájnevek Pesty Frigyes
     helynévtárában 468—71
 mássalhangzók hangátmenetei
     309—18

- Nagy Jenő 504—6
 német jövevényszók a TESz.-ben és
 az EWUng.-ban 158—63
 Nem fér meg a kutyaszőr
 a selyemmel 467
 nem igazán 89
 nem szociális szókészleti elemek
 93—5
 népnevekből keletkezett földrajzi
 nevek 302—9
 nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai
 szókészleti kutatások 90—5
 nyelvi attitűd a másodlagos
 szocializációban 138—51
 nyelvi attitűd vizsgálata nyelvjárási
 környezetben 138—51
 Nyirábrány 339—40
 8. Élőnyelvi konferencia 109—11
- Ohat, Ágota-pusztá, Zádor hídja 194
 Oláh Miklós (humanista) magyar
 nyelvű levelei 113—7
 onomatopoeitikus szavak 176—81,
 195—6
 onomatopoezis 174—81
- öriszentpéteri nyelvjárási szöveg
 351—3
 összetett múlt a mai magyar nyelvben
 318—9, 321
 V. Országos Alkalmazott Nyelvészeti
 Konferencia 111—2
 ő-zés a Quary-kódexben 70—4
- Pais Dezső 221—8
 Papp László 377—8
 Peer-kódex helyesírása 33—45
- részleges szóhasadások 151—8,
 286—96
 retorika alapjai 356—9
- stílus, norma és cselekvés kapcsolata
 1—11
 Szabó T. Ádám 112—3
 szabolcsi szólások 86
 szamosközi szólások 85
 személyek közötti kapcsolatokra
 utaló elemek 107—9
 szemérem 473—5
 szenvedő ige a mai magyar nyelvben
 319—21
 szerecsenmosdatás 331—5
 szinonimasorok 325—31
 szókészleti kutatások 90—5
 szóösszetétel 321—5
- tájszók szótárazása 476—9
 tarisznyahitű 256
 többnyelvváltoztatás 403—15
 történeti nyelvtanunk helynévi példái
 11—21
- újabb szólásaink 458—61
 Új Magyar Tájszótár 296—302
 új regionális tájszótárak 215—8
 uráli (finnugor) alapnyelvből örökölt
 magyar alaktani sajátosságok
 129—38
- Várad Regestrum helynevei 501—4
 Varga Györgyi, G. 376—7
 vinta 196—8
 vokszhal 86—8
- Zánthó Róbert, Generalia 96—101
 zseng, zsenge, zsendül 82—5
 Zsirai-hagyaték 128

